

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Култасва М. Д. Трансформації теорій громадянського суспільства в німецькій теоретичній соціології	3
Головаха Е. И. О социологии "реификатов"	14
Соболев В.О. Проблеми дослідження сталих структур в умовах соціальних перетворень	16
Сокурская Л. Г. Ценностный дискурс философского и социологического знания: сравнительный анализ в контекстах глобальных аксиосдвигов	25
Омельченко В. В., Ніколаєвський В. М. Наукова та інтелектуальна еліта в пошуках спільного та відмінного	35
Єнін М. Н. Еліта в умовах глобалізації соціального простору	40
Нагорный Б. Г. Проблемы изучения современных социальных процессов	46
Бабенко С.С. Социальная включенность и социальная эксклюзия: новое измерение социальных неравенств в современном обществе	49
Мурадян Е.С. Социальная включенность и социальное исключение: проблемное поле и последствия проявления	56
Кохан В. В. Синергетичний погляд на соціальні процеси як розширення горизонтів сучасної науки	62
Цимбал Т. В. Класичні концептуальні антецеденти теорій глобалізації	66
Пасисниченко А. В. Социология: наука об обществе?	71
Чернов А. Ю. Мельников А. С. Феноменологическое восприятие в структуре экзистенциально-социологического воображения Эдварда Тирикьяна	75
Тітар І. О. Емпіричні підходи до ідентифікації та вимірювання консолідації демократії	81
Дубликаш Т. Н. Политические кризисы в ограниченных демократиях: Турция в тени военного переворота	86
Пасисниченко В. Л. Етичний вимір громадянського суспільства: цінність "аргументу Селігмена" в концептуалізації громадянського суспільства	93
Городяненко В. Г. "Одномерный человек" в транзитивном обществе: публицистическое видение	99
Ліщук-Торчинська Т. П. Характер соціального контролю у постмодерному суспільстві	102
Горбенко Я. О. Проблематика исследования научных коммуникаций: историко-социологический экскурс	108
Сорока Ю. Г. Методологія дослідження культури в соціології: культурно-аналітичний підхід	113
Голиков А. С. Конструирование социокультурной дифференциации системой высшего образования: к постановке проблемы	119
Катаев С. Л. Подделка как социокультурное явление	125
Макаренко Е. М. Вплив релігійного чинника на етнорозвиток людства	128
Решетняк О. М. Теорії „трьох просторів” А. Лефевра та Е. Соджи в аналізі релігійного простору	133
Скідін О. Л., Огаренко Т. О. Соціологічні інтерпретації ролі та статусу	137
Мастинець М. В. Теоретичні підходи до феномену споживання та проблеми свободи споживача	144
Николенко В. В. Социокультурные факторы систем питания: к социологическому анализу гастрономической культуры.	150
Коваліско Н. В. Феномен капіталу в сучасній теорії соціальної стратифікації	153
Яковенко А. В. Возможные последствия биотехнологической революции – старое/новое поле социологического анализа	158
Ходус Е. В. Социальные идентичности в современных презентационных стратегиях: особенности выбора и освоения	163

Борщ К. К. Ролевые идентичности в трансформирующихся обществах	166
Лыкова В. В. Историческая память: проблемы социологической интерпретации	169
Черепанова Т. В. Функции харизматического лидера в кризисной ситуации	174
Литовченко А. Д. "Непогрешимость" образа журналиста в политическом дискурсе (обоснование гипотезы)	178
Прошин Д. В. Копирование и стилизация: сравнительный анализ двух разновидностей подражания	181
Ніколаєвська А. М. Становлення методів соціологічного вимірювання моральних феноменів в контексті інституціоналізації соціології моралі	185
Полторак В.А. Проблемы повышения надежности социологической информации о развитии современного украинского общества в условиях активного использования пиар-технологий	190
Кизилев А. И., Кизилова К. А., Телегина К. А. Анализ трендов в эмпирической социологии: история метода и опыт применения в изучении электоральных процессов в современной Украине	193
Кислова О. Н. Роль статистических методов в интеллектуальном анализе социологических данных	201
Профатилова Л. Г. Анализ нарративов: три исследовательских подхода	207

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Бакіров В. С. Фісун О.А. Українські трансформації: специфіка, етапи, тенденції	211
Шкубуляни Е. С., Коновалов С. В. Современная украинская ситуация: возрождение модерна	221
Бродецкая Ю. Ю. К вопросу о потенциале креативности социокультурных преобразований современного общества	226
Басина Т. А. Роль советских систем в развитии неформальных социальных систем	231
Кондратик Л. М. Межі конвенційності соціальних практик в економічній сфері у крос-національній перспективі (за результатами другої хвилі "Європейського соціального дослідження")	237
Чернецкий Ю. А. Сравнительный анализ уровня и процессов социально-экономического развития хозяйственно-политических регионов мира	243
Хижняк Л. М. Компаративний метод в соціології організацій та управління	250
Пачковський Ю. Ф., Лоза А. С. До проблеми багатоаспектності ризику в підприємницькій активності	254
Комых Н. Г. Культура предпринимательства: специфические черты и особенности формирования	257
Бурак Т. О. Представленість цінностей економічної культури у переконаннях населення Львівщини (за результатами соціологічного дослідження 2005 р.)	261
Партышки С. Общественные принципы системы социальной рыночной экономики в Польше	268
Андрущенко Г. І. Роль теорії соціального обміну Дж. Хоманса на сучасному етапі формування кредитних відносин	274
Акимов Д. И. Благотворительный социальный маркетинг: сущность и проблемы реализации	278
Корытникова Н. В. Отношение украинских пользователей к функционированию Интернет-представительств органов власти (по материалам онлайн-опроса)	284
Змій Л. М. Регіональні засоби масової інформації в процесі політичної комунікації	293
Курганова Ю. А. Интерактивность на украинском телевидении: опыт социологического анализа	299
Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: від регіональних проєктів до загальнонаціональної перспективи розвитку	305
Лебідь Л. І. Матеріальне становище населення Луганщини (за даними соціологічних	321

опитувань)	
Хобта С. В. Структурні особливості регіональної ціннісної свідомості: Донбас та Галичина	328
Ищенко А. В. Модели социальной солидарности территориальной общины	333
Денисюк А. І. Структурування міського простору в сприйнятті мешканців міста	337
Безнос М. А. Кризис легитимности политических партий	341
Коробов В. К. Отношение харьковчан к идеям ведущих политических партий о проведении референдумов	345
Калищук Р. Б. Регіональні ідентичності у політичному просторі	348
Ненько А. Е. Формирование юмористического дискурса парламентских выборов Украины	353
Мусиезов А. А. Понимание этнической идентичности (на материале опросов харьковских первокурсников)	360
Даниленко О. А. Сравнительный анализ конфликтного потенциала идентичностей в условиях социальных трансформаций в Украине и Германии: постановка проблемы	367
Володько В. В. Особливості репрезентації сучасних міграційних процесів в українській та польській пресі	376
Яковенко Т. В. Соціальні аспекти сучасної трудової міграції в Україні	381
Андреев Е. А. Социальное неравенство через призму языковой идентификации.	388
Савчинський Р. О. Мобільна поведінка соціальних прошарків міста Львова	392
Легеза С.В. Современный город как символическое пространство: "место", "знаки", "связь времен" (на примере г. Днепропетровска)	397
Филиппова О. А. Музей как публичное пространство конструирования и репрезентации идентичности: Приднестровье как Case Study	401
Слюсаревський Н. М. Критерії виявлення культурних розмежувань у сучасному українському суспільстві	410
Лобанова А. С. Безопасность жизни в социо-автомобильном ареале Украины в начале XXI века: эмпирический анализ	416
Панков О. А. Современная религиозность: между институционализмом и диффузностью	422
Шкребец С. М. Факторы религиозной толерантности современного украинского общества	427
Калагін Ю. А. Розвиток військово-професійної діяльності як детермінанта переходу до контрактної служби	432
Рущенко І. П. Три виміри кадрової безпеки організації	438
Остафійчук Г. В. Соціальна ідентичність працівників правоохоронних органів	444
Ляшенко Н. А. Гендерные особенности профессиональной деятельности сотрудников районного отдела милиции	449
Малєєва Н. В. Жіночі громадські організації в системі демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України	454
Лисица Н. М. Реклама как фактор формирования потребительской компетентности	459
Яненко Я. В. Реклама: социальный и асоциальный аспекты	462
Беликова Ю. В. Средства привлечения внимания, используемые рекламой (гендерная специфика)	467
Косуля И. Ю. Методологические проблемы анализа коммуникаций в системе предоставления социальных услуг	472
Бахтигозина М. В. Тенденции трансформации сферы оказания социальных услуг в г. Харькове	479
Сметаніна О. О. Паблік рілейшнз у соціальній сфері в Україні	486
Єсіна О. О. Соціальні функції доброчинності	491
Кучерявенко Л. В. Профілактика проявів деструктивної девіантної поведінки: пошук ефективних підходів	495
Покатович И. В. Медицинское страхование как фактор социальной защиты населения в условиях промышленного региона повышенной экологической опасности	500

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

Подольская Е. А. Особенности трансформации образовательных стратегий в условиях глобализации	504
Навроцький О. І. Методологічні підходи до дослідження інноваційних процесів у вищій школі	509
Осипова Н. П. Проблеми формування професійної правосвідомості юриста в системі Болонського процесу	512
Михайлева Е. Г. Образование в современном обществе: ключевые тенденции развития	519
Топчій Т. В. Соціокультурні детермінанти та сутність нової освітньої парадигми: глобальний та регіональний контекст	527
Щудло С. А. Аксіологічний вимір освіти: регіональний аналіз	536
Байдак Т. М., Дворцова Е. Б. Типология профессионального поведения преподавателей и возможности ее использования в управлении качеством подготовки специалиста в вузе	542
Лантух А. П. Якість професійної підготовки в оцінках студентської молоді	547
Марухян В. З., Кюрегян Э. А. Некоторые вопросы преподавания социологии в вузе	551
Дикова-Фаворская Е.М. Проблемы и факторы адаптации молодых людей с особенными потребностями к новым социокультурным условиям	555
Ананьев В. Л. Внедрение информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс инвалидов по зрению	559
Гилюн А. В. Модернизация процесса обучения в вузе глазами студентов	564
Лободинська О. М. Перспективи працевлаштування молодих фахівців на ринках праці ЄС в оцінках студентів-випускників економічних спеціальностей	567
Лобнер Н. "Есть ситуации и похуже": о понимании молодежью субъективной бедности	576
Мудрян Н. С. Экзистенциальный анализ музыкальной культуры молодежи.	584
Середа Ю. В. Феномен молодіжного туризму: концептуалізація та емпіричний вимір	587
Сорокина А. В. Мода в аспекте потребительского поведения современной студенческой молодежи	592

CONTENTS

THE THEORY AND THE METODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGY

Kultayeva M. TRANSFORMATIONS of THEORIES of the CIVIL SOCIETY in GERMAN POLITICAL SOCIOLOGY – **3.** **Golovaha E.** ABOUT SOCIOLOGY of "REIFICATES" – **14.** **Sobolev V.** SEARCH of STABLE STRUCTURES of TRANSFORMATION PROCESSES – **16.** **Sokuraynskay L.** PHILOSOPHIC AND SOCIOLOGICAL VALUE DISCOURSE: COMPARATIVE ANALYSIS IN THE CONTEXTS OF GLOBAL AXIOLOGICAL SHIFTS – **25.** **Omelchenko V., Nikolayevskiy V.** SCIENTIFIC and INTELLECTUAL ELITE: IN SEARCH of COMMON and DISTINCTIVE – **35.** **Yenin M.** ELITE UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION OF SOCIAL SPACE – **40.** **Nagoniy B.** PROBLEMS of STUDYING CONTEMPORARY SOCIAL PROCESSES – **46.** **Babenko S.** SOCIAL INCLUSION and SOCIAL EXCLUSION: NEW DIMENSION of SOCIAL INEQUALITIES in CONTEMPORARY SOCIETIES – **49.** **Muradyan E.** SOCIAL INCLUSION and SOCIAL EXCLUSION: CONSEQUENCES for INDIVIDUAL – **56.** **Kokhan V.** THE SYNERGETIC POINT of VIEW on the SOCIAL PROCESSES as THE HORIZONS EXPANDING of MODERN SCIENCE – **62.** **Tsymbal T.** CLASSICAL CONCEPTUAL ANTECEDENTS of GLOBALIZATION THEORIES – **66.** **Pasisnichenko A.** DOES SOCIOLOGY STUDY SOCIETY? – **71.**

Chernov A., Melnikov A. PHENOMENOLOGICAL PERCEPTION in the STRUCTURE of EXISTENTIAL and SOCIOLOGICAL IMAGINATION of EDWARD TIRIKYAN – **75.** **-Titur I.** EMPIRICAL APPROACHES to IDENTIFICATION and MEASURING of CONSOLIDATION of DEMOCRACY – **81.** **Dublikach T.** POLITICAL CRISES in LIMITED DEMOCRACIES: TURKEY in the SHADOW of MILITARY UPHEAVAL – **86.** **Pasisnichenko V.** ETHICAL VISION of CIVIL SOCIETY: The USEFULNESS of a "SELIGMAN ARGUMENT" in CIVIL SOCIETY CONCEPTUALIZATION – **93.** **Gorodyanenko V.** ONE-SIDED MAN" in the TRANSITING SOCIETY: PUBLICIST POINT of VIEW" – **99.** **Lishchuk-Torchynska T.** THE DISPOSITION of SOCIAL CONTROL in of POSTMODERN SOCIETY – **102.** **Gorbenko Y.** TERMS of REFERENCE of SCIENTIFIC COMMUNICATION RESEARCH: the HISTORICAL SOCIOLOGICAL EXCURSUS – **108.** **Soroka J.** METHODOLOGY of CULTURE RESEARCH IN SOCIOLOGY: CULTURAL-ANALYTICS/AL TRADITION – **113.** **Golikov A.** CONSTRUCTING of the SOCIO-CULTURAL DIFFERENTIATION by the SYSTEM of HIGHER EDUCATION: TO PRODUCTION of the PROBLEM – **119.** **Katayev S.** FORGERY as a SOCIO-CULTURAL PHENOMENON – **125.** **Makarenko E.** INFLUENCE of RELIGION at the ETHNIC'S DEVELOPMENT – **128.** **Reshetnyak O.** THREE SPACE" THEORIES of A. LEFEBVR AND E. SOJA in RELIGIOUS SPACE ANALYSIS. – **133.** **Skidin O., Ogarenko T.** SOCIOLOGICAL MEASURES of ROLE and STATUS – **137.** **Mastynets M.** THEORETICAL APPROACHES to CONSUMPTION and the PROBLEM of CONSUMER FREEDOM – **144.** **Nikolenko V.** GASTRONOMY CULTURE: ATTEMPT of SOCIOLOGICAL INTERPRETATION – **150.** **Kovalisko N.** THE PHENOMENON of CAPITAL in the MODERN THEORY of SOCIAL STRATIFICATION – **153.** **Yakovenko A.** THE POSSIBLE CONSEQUENCES of BIOTECHNOLOGICAL REVOLUTION is a NEW/OLD FIELD of SOCIOLOGICAL ANALYSIS – **158.** **Khodus E.** SOCIAL IDENTITIES in the MODERN STRATEGIES of PRESENTATION: SPECIALTIES of CHOOSING and USING – **163.** **Borsch K.** ROLE IDENTITIES IN TRANSFORMING SOCIETIE – **166.** **Likova V.** SOCIAL and HISTORICAL MEMORY: PROBLEMS of STUDY – **169.** **Cherepanova T.** FUNCTIONAL INTERPRETATION of CHARISMATIC LEADERSHIP – **174.** **Litovchenko A.** INFALLIBILITY of JOURNALIST'S IMAGE in the POLITICAL DISCOURSE (SUBSTANTIATION of a HYPOTHESIS) – **178.** **Proshin D.** COPYING and PASTICHE: COMPARATIVE ANALYSIS of TWO KINDS of IMITATION – **181.** **Nikolayevskaya A.** FORMATION of METHODS of the SOCIOLOGICAL MEASUREMENT of MORAL PHENOMENA in the CONTEXT of the INSTITUTIONALIZATION of SOCIOLOGY of MORALS – **185.** **Poltorak V.** PROBLEMS of INCREASING THEE RELIABILITY of SOCIOLOGICAL INFORMATION ABOUT PRESENT-DAY UKRAINIAN SOCIETY WITH REGARD of the EXTENSIVE APPLICATION of PR-TECHNOLOGIES. – **190.** **Kizilov A., Kizilova K., Telegina K.** TRENDS ANALYSIS in EMPIRICAL SOCIOLOGY: HISTORY of the METHOD and EXPERIENCE

of APPLICATION in INVESTIGATION of ELECTORAL PROCESSES in MODERN UKRAINE – **193. Kislova O.** THE ROLE OF STATISTICAL METHODS IN THE INTELLIGENT ANALYSIS OF SOCIOLOGICAL DATA. – **201. Profatilova L.** NARRATIVE ANALYSIS: THREE RESEARCH APPROACH – **207.**

SOCIOLOGICAL RESEARCH of CONTEMPORARY SOCIETY'S PROBLEM

Bakirov V., Fisun - UKRAINIAN TRANSFORMATIONS: SPECIFICITY, STAGES, TENDENCIES – **211. Shkubulyani O., Kononov S.** THE PRESENT UKRAINIAN SITUATION: REVIVAL OF THE MODERN? – **221. Brodetskaya J.** To the PROBLEM of CREATIVITY POTENTIAL of SOCIAL and CULTURAL TRANSFORMATIONS of the MODERN SOCIETY – **226. Basina T.** THE ROLE OF SOVIET SYSTEM IN DEVELOPMENT OF INFORMAL SOCIAL NETWORKS – **231. Kondratyuk L.** CONVENTIONALITY BOUNDARIES of SOCIAL PRACTICES in ECONOMIC FIELD in CROSS-NATIONAL PERSPECTIVE (by THE RESULTS of THE SECOND WAVE of THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY) – **237. Chernetskiy Y.O.** COMPARATIVE ANALYSIS of the SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT LEVEL and PROCESSES of the WORLD'S ECONOMIC-POLITICAL REGIONS - **243. Khyzhnyak L.** COMPARATIVE METHOD in SOCIOLOGY of ORGANIZATIONS and MANAGEMENT – **250. Pachkovskyy Yu. , Loza A.** TO the PROBLEM of RISK MULTIDIMENSIONALNESS in ENTERPRISE ACTIVITY – **254. Komykh N.** CULTURE of ENTERPRISE: SPECIFIC LINES and FEATURES of FORMING – **257. Burak T.** REPRESENTATION VALUES of ECONOMIC CULTURE in CONVICTION of LVIV'S REGION POPULATION. – **261. Partytski S.** PUBLIC PRINCIPLES of the SYSTEM of SOCIAL MARKET ECONOMICS in POLAND – **268. Andrushchenko A.** ROLE of J. HOMANSE'S THEORY of SOCIAL EXCHANGE on MODERN STAGE of CREDIT RELATIONS – **274. Akimov D.** CHARITY MARKETING: SPECIFICS and PRACTICE – **278. Korytnikova N.** ATTITUDE of UKRAINIAN USERS to OPERATION of INTERNET OFFICES of GOVERNMENT BODIES – **284. Zmiy L.** REGIONAL MASS-MEDIA in the POLITICAL COMMUNICATION – **293. Kurganova J.** INTERACTIVITY in UKRAINIAN TV as an ATTEMPT of SOCIOLOGICAL ANALYSIS. – **299. Kononov I.** DONBASS and GALICHINA from REGIONAL PROJECTS to NATIONAL DEVELOPMENT PROSPECTS – **305. Lebed L.** MATERIAL POSITION of the POPULATION of LUGANSK REGION (for INFORMATION of SOCIAL INTERROGATION) – **321. Khobta S.** STRUCTURAL PECULIARITIES of the REGIONAL VALUE CONSCIOUSNESS: DONBAS and GALYCHYNA – **328. Ishchenko A.** MODELS of SOCIAL SOLIDARITY of a TERRITORIAL COMMUNITY – **333. Denesuk A.** STRUCTURING of URBAN SPACE in the PERCEPTION of the CITY DWELLERS – **337. Beznosov M.** THE CRISIS of LEGITIMACY of POLITICAL PARTIES – **341. Korobov V.** ATTITUDE of KHARKOVITES to the IDEAS of LEADING POLITICAL PARTIES TOWARDS REFERENDUMS – **345. Kalischuk R.** REGIONAL IDENTITIES of POLITICAL SPACE – **348. Nenko S.** FORMING of the HUMOR DISCOURSE of PARLIAMENT ELECTIONS in UKRAINE – **353. Musiyezdov A.** THE UNDERSTANDING of ETHNIC IDENTITY (on the BASIS of INVESTIGATION of FIRST-YEAR STUDENTS of KHARKIV'S HIGH EDUCATIONAL INSTITUTIONS) – **360. Danylenko O.** COMPARATIVE ANALYSIS of IDENTITIES CONFLICT POTENTIAL UNDER CONDITIONS of SOCIAL TRANSFORMATIONS in UKRAINE and GERMANY: PROBLEM STATEMENT – **367. Volodko V.** REPRESENTATIONS of MODERN MIGRATION PROCESSES in UKRAINIAN and POLISH PRINTED MEDIA – **376. Yakovenk T.** SOCIAL ASPECTS of MODERN LABOUR MIGRATION in UKRAINE – **381. Andreev E.** SOCIAL INEQUALITY THROUGH LINGUAL IDENTIFICATION – **388. Savchynsky R.** MOBILE BEHAVIOR of SOCIAL STRATA of LVIV – **392. Legeza S.** MODERN CITY AS A SYMBOLIC SPACE: 'PLACE', 'SIGNS', 'TIME BONDS' (by the EXAMPLE of DNEPROPETROVSK CITY) – **397. Filippova O.** MUSEUM as PUBLIC SPACE of CONSTRUCTION and REPRESENTATION of IDENTITY: TRANSNISTRIA as a CASE STUDY – **401. Slusarevskiy N.** CRITERIA of REVEALING of the CULTURAL DELIMINATIONS in CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY – **410. Lobanova A.** SAFETY of LIFE ACTIVITY in SOCIO-AUTOMOBILE AERIAL of UKRAINE at the BEDINNING of XXI CENTYRY : EMPIRICAL ANALYSES – **416. Pankov A.** MODERN RELIGIOUSNESS: BETWEEN INSTITUTIONALISM and

DIFFUSENESS – 422. **Shkrebet S.** FACTORS of RELIGIOUS TOLERANCE of MODERN UKRAINIAN SOCIETY – 427. **Kalagin Ju.** DEVELOPMENT OF MILITARY-PROFESSIONAL ACTIVITY HOW TRANSITION DETERMINANT ON CONTRACT SERVICE – 432. **Rushchenko I.** THREE MEASURINGS of SKILLED SAFETY – 438. **Ostafiychuk G.** THE SOCIAL IDENTITY of LAW ENFORCEMENT BODIES' EMPLOYEES – 444. **Lyashenko N.** GENDER PECULIARITIES OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF LOCAL POLICE DEPARTMENT OFFICIALS – 449. **Maleeva N.** WOMEN NGO in SYSTEM of DEMOCRATIC CIVIL CONTROL of MILITARY FORCES of UKRAINE – 454. **Lisitsa N.** FORMING of the CONSUMERS' COMPETENCE by the ADVERTISING – 459. **Yanenko Y.** ADVERTISING: SOCIAL and ANTISOCIAL ASPECTS – 462. **Belikova Yu.** MEANS of ATTENTION-GETTERS USED by ADVERTISEMENT (GENDER PARTICULARITY) – 467. **Kosulya I.** METHODOLOGICAL PROBLEMS of COMMUNICATION ANALYSIS WITHIN the SYSTEM of PROVISION of SOCIAL SERVICES – 472. **Bakhtigozina M.** TENDENCIES of TRANSFORMATION of SOCIAL SERVICE SPHERE in KHARKIV – 479. **Smetanina E.** PUBLIC RELATIONS in SOCIAL SPHERE in UKRAINE – 486. **Yesina L.** SOCIAL FUNCTION of CHARITY – 491. **Kucheryavenko L.** PROPHYLAXY of the DESTRUCTIVE DEVIANT BEHAVIOR: in SEARCH for the EFFECTIVE APPROACHES – 495. **Pokatovich I.** MEDICAL INSURANCE as a FACTOR of SOCIAL DEFENSE of the POPULATION WITHIN INDUSTRIAL REGION of INCREASED ECOLOGICAL DANGER – 500.

RESEARCH on the PROBLEMS of EDUCATIONS and YOUTH

Podolskaya E. PECULIARITIES of TRANSFORMATION of EDUCATIONAL STRATEGIES WITHIN GLOBALIZATION – 504. **Navrotskiy O.** METHODOLOGICAL APPROACHES for RESEARCH of INNOVATIVE PROCESSES in HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS – 509. **Osipova N.** ISSUES of FORMATION of LEGAL CONSCIENCE of LAWYER in the SYSTEM of BOLOGNA PROCESS – 512. **Mykhaylyova K.** EDUCATION in a CONTEMPORARY SOCIETY: the MAIN TENDENCIES of DEVELOPMENT – 519. **Topchiy T.** SOCIOCULTURAL DETERMINATION and the CONTENT of NEW EDUCATION PARADIGM: GLOBAL and REGIONAL CONTEXT – 527. **Shchudlo S.** ACISOLOGICAL MEASURING OF EDUCATION: REGIONAL ANALYSIS – 536. **Baidak T.M., Dvortsova O.B.** TIPOLOGIZATION OF LECTURER'S PROFESSIONAL BEHAVIOR AND OPPORTUNITIES OF ITS USE IN THE QUALITY MANAGEMENT SPECIALIST PROFESSIONAL TRAINING IN HIGH SCHOOL – 542. **Lantukh A.** QUALITY of PROFESSIONAL TRAINING REFLECTED in STUDENTS EVALUATION 547. **Kuregyan E. Maruchyan V.** CERTAIN ISSUES of TEACHING SOCIOLOGY on a COLLEGE LEVEL – 551. **Dikova-Favorskay E.** PROBLEMS and FACTORS of ADAPTATION of PEOPLE WITH SPECIAL NEEDS to the NEW SOCIO-CULTURAL CONDITIONS - 555. **Ananyev V.** INTEGRATION of INFORMATION and COMMUNICATION TECHNOLOGIES INTO the EDUCATIONAL PROCESS of the VISUALLY HANDICAPPED – 559. **Giluyn A.V.** MODERNIZATION PROCESS of LEARNING in the UNIVERSITY: OPINION of STUDENTS – 564. **Lobodynska O.** THE EMPLOYMENT PROSPECTS of YOUNG SPECIALISTS at the WORK MARKETS of the EUROPEAN UNION in ESTIMATIONS of GRADUATING STUDENTS of ECONOMIC SPECIALTIES – 567. **Lobner N.** THERE are STILL WORSE SITUATIONS»: POW YOUNG PEOPLE'S HANDLE SUBJECTIVE POVERTY – 576. **Mudryan N.** EXISTENTIAL ANALYSIS of YOUTH'S MUSIC CULTURE – 584. **Sereda Y.** YOUTH TOURISM PHENOMENON: CONCEPTUALIZATION and EMPIRIC MEASUREMENT – 587. **Sorokina A.** THE FASHION in the ASPECT of the CONSUMER BEHAVIOUR of MODERN STUDENT YOUTH – 592.

ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Култаєва Марія Дмитрівна,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету ім. Г.С. Сковороди, професор кафедри соціології Харківського національного університету Імені В. Н. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕОРІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НІМЕЦЬКІЙ ТЕОРЕТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

В статье рассматриваются актуальные проблемы концептуальной и методологической трансформации теорий гражданского общества в немецкой политической социологии. Направление этих трансформаций задано критическим пересмотром нормативных теорий гражданского общества. Все нормативные теории гражданского общества включают в себя утопический элемент, который становится предметом критики, развернутой в последние годы в рамках немецкой политической социологии (Н. Луманн, Ф. Адлофф, Г. Вильке, У. Бек и др.). Они объявляют статическую модель гражданского общества нерелевантной конструкцией. В качестве альтернативы предлагается его процессуальная модель и модель динамической стабильности.

The article touches upon the actual problems of conceptual and methodological transformations of the theory of civil society in German political sociology. The direction of that transformations can be assigned by critical revision of the normative theories of the civil society. All the normative theories include an utopian element that is criticized last years in the mainstream of german political sociology (N. Luhmann, F. Adloff, H. Wilke, U. Beck etc.). The statical model of the civil society is regarded as an construction that has no validity. As an alternative is proposed its proceeding model and the model of dynamic stability.

Німецька теоретична соціологія з притаманною їй нахилом до створення нормативних конструктів метарівня в останні роки все більшу увагу приділяє громадянському суспільству. Його контури окреслюються у моделях світового суспільства, які займають далеко не останнє місце у соціологічному дискурсі глобалізації, у визначеннях перспектив соціальної і політичної модернізації. Громадянське суспільство і світова громадськість також розглядаються німецькими соціологами як передумова та інструмент подолання соціальних патологій та кризових станів. Як і усякі нормативні конструкти, метатеоретичні проекти громадянського суспільства породжують ілюзії і сподівання на прискорене оновлення і гуманізацію суспільного життя, на досягнення нового якісного стану суспільної солідарності. Показово, що німецькі соціологи, усвідомлюючи деструктивний потенціал ілюзіогенних теоретичних побудов, усе частіше критично аналізують їхні можливі наслідки. Простежити досвід критичної саморефлексії соціологічної думки на означеному вище матеріалі - основна мета даної статті.

Підкреслимо, що громадянське суспільство як у національному, так і у транснаціональному форматі сьогодні все більш ідентифікується зі сферою бажаного стану суспільного життя, а також з тими засобами, за допомогою яких можна трансформувати тут і зараз соціальну дійсність на демократичних засадах, до того ж із гарантіями тривалості і стабільності наслідків такого трансформування, тобто - з існуванням гармонії, миру і злагоди у суспільстві. Особливо зазначимо, що цей привабливий конструкт з потужним потенціалом оновлення надав нових обертів постмарксистському візіонерству, сприяючи легітимації абстрактних утопій, які, адаптуючись до обставин, прикрашають ландшафти посткомуністичного простору. Саме ренесанс функціональності принаймні конкретних утопій у сучасній континентальній західноєвропейській політичній соціології багато у чому сприяв перетворенню теорій громадянського суспільства з мезоторій (а саме такими вони є у американській і британській традиції), що відстежували свою релевантність щодо дійсних політичних практик, на метатеорії з універсалістськими домаганнями.

Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що такі теорії неможна віднести до рудиментів староєвропейської традиції, збережених у постметафізичних трансформаціях. Адже вони саме через свою екстериторіальність і транстемпоральність здатні здійснювати розвідки на теренах невизначеної політичної реальності. Уявна політика (*imaginaire Politik*) є частиною сучасної політичної культури, бо саме вона дозволяє замінити жорсткі соціальні експерименти на м'які процедури дискурсивних практик, де відбувається верифікація і фальсифікація теорій.

Громадянське суспільство, нові соціальні рухи, що надають імпульси його конституюванню, запускаючи механізм автопоезису, можна описати ззовні, принаймні у деяких проявах, за допомогою як статичних, так і динамічних просторових метафор, наприклад, вистави, агори, перформансу, події, елітного клубу або ж ідентифікуючи їх із більш банальними просторами кухні, лавочки біля дому тощо. Враження, що приховуються за ними, важко звести до купи через їхню мінливість та посилену експресивність. Річ у тому, що громадянське суспільство, навіть транснаціональне, має нахил до фрагментаризації, адже тільки так воно може вийти за межі тотального соціального цілого. Важко перерахувати усі інтер'єри та помешкання, де може бити у барабани, сурмити у сурми або ж шепотіти, лежачи на канапі, шановне громадянське суспільство., бо воно як уявлення має численні можливості перевтілення у своїх проявах без жорсткого закріплення у просторово-часових координатах. Нагадаємо ще раз, що тут йдеться саме про уявлення, а не дійсні героїчні вчинки і рутинні зусилля соціальних акторів, що попри несприятливі обставини спрямовані на те, щоб започаткувати і закріпити демократичні соціальні практики. Рефлексія громадянського суспільства як волі (у розумінні Ф. Тьонніса) і уявлення (тобто соціальних міражів у дусі марксистів і постмарксистів), які домінують у теоретичних побудовах німецької політичної соціології (Ю. Габермас, У. Бек, Н. Еліас, Ф. Адлофф та ін.) має сенс не в останню чергу тому, що сам характер волі і уявлень громадськості відчутно впливає на її дії і на спосіб самоорганізації. Адже ці дії, в свою чергу, породжують мрії, сподівання, зрештою - рішучість, живлячи духовні сили суспільства, яке жадає свободи, справедливості та солідарності, зрештою - людяності. Концептуалізація активності громадськості в окресленій площині може стати широким проектом соціально-історичної компаративістики, яка розкриває внутрішній зв'язок між активністю громадськості та добробутом нації [1, с. 475-476]. Теоретичні розвідки у цьому напрямку, безперечно, сприятимуть переходу від апелятивно-декларативних моделей громадянського суспільства до обґрунтування ефективних форм управління соціальними процесами на різних рівнях із збереженням гуманістичної і демократичної перспективи. Але задля цього слід вийти за межі емпіричних даних та уникнути спокуси нормативної інтерпретації чужого досвіду, тобто прояснити релевантність сучасних теоретичних конструктів громадянського суспільства. У цьому зв'язку варто зауважити, що дослідженню евристичного потенціалу теоретичних конструктів громадянського суспільства з усіма їхніми розбіжностями заважає те, що їх центральне поняття стало одним з ключових у сучасній політичній риторичі. Оцінки і самооцінки національно-організованих соціумів, їхній розподіл на "добропорядні" й "погані", а відтак, - і репутація, імідж країни, як зазначають німецькі соціологи, більш оцінюються за наявністю певних нормативних ознак громадянського суспільства [2, с.7,15].

Разом з цим, у новітніх конструктах громадянського суспільства простежується також і культурологічна складова, оскільки воно не може не розглядатися у перспективі цивілізаційного процесу, бо саме звідти отримує свою найпереконливішу легітимацію. Це посилює значущість історичного виміру теорій громадянського суспільства, родовід якого у німецькій політичній соціології та філософії простежується від Арістотеля до постсучасності. Щоправда, ця традиція, як свідчить досвід її реконструкції, неодноразово переривалася або витіснялася на задній план суспільної свідомості. Але навіть на виключно емпіричному матеріалі чимало теоретиків намагається обґрунтувати хвилюподібне коливання поведінки громадян між соціально-політичною активністю та соціально-політичною апатією, що дозволяє висунути аргументи щодо дискретності громадянського суспільства, яке є не статичним, а динамічним утворенням.

Показово, що "нове відкриття" громадянського суспільства у західному суспільно-політичному дискурсі, як зазначає К. фон Байме, було спричинено розвалом соціалістичної системи. Її крах викликав потужну реакцію солідарності з боку світової спільноти. Це може розглядатися як свідчення на користь того, що суспільно-громадянська енергія генерується через протиставлення нормативно концептуалізованого громадянського суспільства його культурним, соціальним і

політичним альтернативам, будь то "варварство, держава чи просто своєкорисний суб'єкт господарювання"[2, с.15]. Такого роду солідарність була не просто жестом підтримки, а мала більш складну структуру. Воля східних європейців, спрямована на подолання тоталітаризму, сприяла пробудженню соціальної пам'яті і критичного мислення західних інтелектуалів і пересічних громадян. Східні ж європейці вбачали у західних демократіях взірці громадянського суспільства. А для громадян західних держав його ідея була вже не стільки обіцянкою добробуту і свободи, скільки закликом до критичного осмислення дійсності [4, с.13-39]. Показово, що в ідеологічних доктринах посткомуністичного світу, що позиціонує себе демократичним, але жадає добробуту більш, ніж свободи, громадянське суспільство зображується здебільшого у соціальній статистиці. Так само статично мислиться і "середній клас" з яким пов'язуються у країнах з соціалістичним минулим сподівання на прискорене формування суспільства добробуту і благоденства (Wohlfahrt und Wohlstand), де соціальна держава нерідко ототожнюється з удосконаленою патерналістською. Західні ж розвинуті суспільства - активні і мобільні - відійшли від статичного розуміння як громадянського суспільства у цілому, так і соціальних акторів, що забезпечують його конституювання та функціонування. Але при цьому показово, що для підкріплення своїх теоретичних розвідок у тематичному полі громадянського суспільства західні теоретики як найвагоміший аргумент висувають посилання на досвід країн східної Європи, який щоправда залишається поза критичною рефлексією, тобто береться як очевидність. К. фон Байме зауважує щодо цього: "Крах соціалізму і демократична трансформація східноєвропейських систем - або ж принаймні перетворення їх на анократію (тобто на суміш між анархією та автократією) - знову викликали дискусію щодо нормативних моделей. Концепт громадянської доброчинності та громадянського суспільства часто посилався на емпіричний досвід Східної Європи, хоча насправді цей досвід ніколи емпірично не аналізувався" [5, с.50]. Як нормативний конструкт теорія громадянського суспільства - а у східноєвропейських країнах вона представлена здебільшого у вигляді герменевтичного експорту - через збереження утопічного елементу набуває подвійного функціонального навантаження, отже, виступає еталоном розвитку суспільства, тобто, дороговказом у майбутнє, та оцінкою наявного стану соціальних систем. У західних демократіях, разом із ідеально-типовим застосуванням конструкту громадянського суспільства, згодом також поширилися використання його політико-публіцистичних версій з метою критики соціальної дійсності у добу кардинальних культурних і соціально-політичних змін. Це спричинило розширення обсягу самого поняття "громадянське суспільство". На це, зокрема, звертають увагу ті німецькі соціологи, що працюють з його нормативістськими конструктами. Так, Ф. Адлофф зазначає, що "у понятті громадянського суспільства (civil society, Zivil- oder Buergergesellschaft) тісно перетинаються описи станів, нормативні оцінювання та проекти майбутнього. Така багатозначність ускладнює застосування цього поняття, але разом з цим надає йому привабливості. В ньому, здається, поєдналися науковість та політичні ідеали" [2, с.8]. Історія цього поняття з усіма його трансформаціями свідчить про те, що воно завжди мало тенденцію до розбудови. "Терміни цивільне суспільство і громадянське суспільство, - зауважує К. фон Байме, - після Французької революції пройшли той самий розвиток, що й інші основні поняття політичного життя. На самому початку вони були дескриптивно-типологічними поняттями, що застосовувалися для аналізу соціальної реальності. У подальшому, у часи зламів, вони ідеологізувалися і нормативно радикалізувалися у поняття очікування" [6, с.260].

Показово, наприклад, що у німецькій соціологічній, філософській та політологічній думці протягом тривалого часу співіснують два поняття для визначення діапазону смислів, які визначають поняття громадянського суспільства. Насамперед це запозичене з французької та британської традицій поняття цивільного суспільства як проекту цивілізованого суспільного життя вільних громадян за умов верховенства права, але без державного втручання. В ідеї такого цивільного суспільства домінують смисли, що містяться у політичній філософії раннього модерну (Локк, Монтеск'є, Руссо та їхні трансформації у німецькій класичній філософії від Канта до Гегеля). На ці смисли накладається низка інших, що походять від марксистської і постмарксистської гілки з притаманною їй тенденцією розглядати громадянське суспільство у контекстах товарного виробництва, з акцентуванням проблематики відчуження та емансипації. Термінологічно це позначається розрізненням між Zivilgesellschaft (цивільне суспільство) та Buergergesellschaft або ж, поширене у часи Канта, а потім широко застосоване - вже з новими смислами - марксистами

атрибутивне сполучення *buergerliche Gesellschaft* (громадянське суспільство, а також буржуазне суспільство). Останнє у парадоксальний спосіб може застосовуватися водночас як емпіричне, нейтрально-нормативне (тобто, як спільнота вільних громадян, тут його смисли збігаються з поняттям цивільного суспільства, що характерно, наприклад для Канта), або ж ідеологізовано (як буржуазне суспільство у марксизмі) та як утопічне з потужною мобілізуючою енергією (як суспільства вільних громадян, що створюють або мають створити принципово новий спосіб суспільного життя.) Але слід зазначити, що обидва німецькомовні поняття громадянського суспільства містять у собі утопічний момент. У широкому вжитку (наприклад, у політичній публіцистиці та соціологічній есеїстиці) вони відрізняються хіба що тим, що "цивільне суспільство" більш схиляється до конкретної, ніж до абстрактної утопії. В свою чергу, поняття *Buergergesellschaft* або *buergerliche Gesellschaft* (громадянське суспільство) має як абстрактно-утопічний смисл, так і конкретно-емпіричне значення, співвідношення яких можуть варіюватися, обумовлюючи тим самим ускладнену соціологічну герменевтику. До речі, в українській і російськомовній літературі англійський термін "*civil society*" перекладається так само, як і німецьке *Buergergesellschaft*, зберігаючи тим самим полісемантичне напруження і всі притаманні цьому поняттю герменевтичні можливості, насамперед абстрактно-утопічні. Але саме через це створюються передумови широкого застосування цього терміну при здійсненні аналізу емпіричного матеріалу, тобто у описах соціальної і політичної поведінки громадян, їхніх ціннісних орієнтацій, політичної культури, самоорганізації тощо, бо тоді емпіричні дані легко вписуються до канви нормативних теорій.

Ще раз підкреслимо, що таке сходження від абстрактного до конкретного ніколи цілком не усуває утопічного елементу на рівні інтерпретації результатів аналізу. Цей елемент радше відсувається на задній план, внаслідок чого актуалізується аристотелівське розуміння громадянського суспільства як політичного життя у його широкому сенсі (На це, зокрема звертають увагу багато дослідників. - Див.[4, с.30]). Однак такі семантичні відмінності і "файні розрізнення" не завжди мають місце, а обидва поняття нерідко вживалися як контекстуальні синоніми, починаючи ще з німецької класичної філософії. Почасти це пояснюється становленням національної мови німецького суспільствознавства, через що термін *buergerliche Gesellschaft* витісняє запозичене *Zivilgesellschaft*). Зокрема, Кант вкладає у термін *buergerliche Gesellschaft* (громадянське суспільство) смисли, притаманні просвітницькій традиції з її апеляціями до людства у юридичній термінології. Так, для людського роду, на його думку, конче потрібно досягнення стану "громадянського суспільства" (*buergerliche Gesellschaft*), що пов'язується зі створенням "справедливої громадянської Конституції", отже, щоб управління здійснювалося б виключно через право [7, с.39]. В останні десятиліття термін *Zivilgesellschaft* знову починає застосовуватися для позначення громадянського суспільства у німецькомовній літературі, бо він дозволяє більш швидко без додаткових герменевтичних ускладнень увійти до англійського дискурсу, що починає домінувати за умов лінгвістичної глобалізації.

Такий лінгво-герменевтичний відступ може справити враження зайвого, коли йдеться про конкретні завдання самоствердження демократичної політичної культури. Але він показує, що історія поняття та дійсна історія пробудження громадянської свідомості, описані у багатьох дослідженнях, не збігаються. Більш того, історія поняття громадянського суспільства показує, що його основні смисли провокують побудову конкуруючих теорій. Розбіжності неважко помітити навіть у інтенціонально близьких теоріях. Тут заслуговує на увагу спостереження К. фон Байме щодо присутності у нормативних теоріях громадянського суспільства образу ворога, який набуває різних рис у подібних теоретичних моделях, обумовлюючи їх соціально-онтологічні і функціональні відмінності. Він зауважує, що концепція громадянського суспільства на основі дискурсивної теорії (маються на увазі теоретичні побудови Габермаса, Коена і Арато) створила різні образи ворога. Вони сягають від елітарної демократії до патерналістської держави добробуту і вороже ставляться навіть до ліберального уявлення про верховенство права над демократичними інтересами. Громадянське суспільство у лівому *mainstream* (головний потік -англ.) тим самим відмежовується не тільки від держави та ринку, але й також виступає проти інтермедіального світу партій та великих бюрократичних груп, які домінують у полі репрезентативної демократії. Концепт громадянського суспільства віддає громадянам їхню долю у власні руки. Організаційним

субстратом цього нормативного концепту був також *"круглий стіл"*, що набув поширення у мирних свічкових революціях" [6, с.262-263].

Структурування, що обумовлено орієнтацією на потенційні загрози, виправдано у суспільстві ризику, де принципово неможливо усунути усі загрози і небезпеки. Отже, на думку Ф.Адлоффа, не випадково, що формальні та функціональні дефініції громадянського суспільства включають у себе "суспільну сферу організацій та інституцій, громадянські форми спілкування та утопічний проект". Громадянське суспільство тут мислиться "посередником між державою, тобто є концептом, що широко розуміє поняття політики, не обмежуючись діями тільки з боку держави, водночас такий концепт характеризується більш проникливим і чітко окресленим розумінням суспільства" [2, с.8]. Функціональна значущість такого концепту значно посилюється у надскладних соціальних системах, де ускладнюються процеси самоопису і самоспостереження, а також селекції імпульсів, що надходять ззовні.

Важко не погодитися з висновком, до якого схиляється більшість німецьких соціологів, що громадянське суспільство залишається доти релевантним, доки воно продовжує фокусуватися на політичному процесі, а не замикається у собі [див. 5, с.263]. У європейських нормативних конструктах нерідко простежується прагнення обґрунтувати можливість створення гармонійного суспільства у несправедливому і нестабільному соціальному універсумі саме через відмежовування від останнього. Історія соціально-політичної і культурологічної думки дає пояснення таким теоретичним поворотам, які породжують або підтримують багато соціальних ілюзій. Річ в тому, що в Європі громадянське суспільство концептуалізувалося спочатку як альтернатива станово структурованим соціумам.

Поняття громадянського суспільства у період раннього модерну має точки дотику з німецьким поняттям *Bildung* (освіта як формування людини і процес цілеспрямованої соціокультурної творчості), а також з ідеєю університету, автономія якого конституювала також певною мірою простір свободи у німецьких університетських містах. Латентну форму такого конституювання неважко помітити, якщо простежити за становленням цього поняття. Воно у теоретичних конструктах німецької класичної філософії не випадково пов'язується з ідеалами Французької революції і насамперед свободою, а також з ідеєю самоформування та самоуправління, в тому числі й соціального [8, с.112-114]. На значущість цього моменту у формуванні амбівалентного габітусу німців та їхнього відмежовування від держави (парадокс політизованої аполітичності) вказує Н.Еліас, розглядаючи цивілізаційний процес, між іншим, і як процес зростання неформалізації. Так, на початку 19-го століття у Марбурзі можна було помітити конституювання особливого соціального простору навколо Марбурзького університету і музейного товариства, де формувалася громадська думка [9, с.65-66].

Ці приклади можна продовжити. Показовим в них є те, що освіта і культура, репрезентуючи соціальний капітал, є суттєвими моментами становлення громадянського суспільства як тенденції соціальної еволюції. Але важливим є також і те, що цей капітал постійно знаходиться у русі і не може закріплюватися раз і назавжди за певними верствами, групами, акторами тощо. Він не підлягає монополізації, причетність до нього, як і до свободи, слід постійно підтверджувати.

Отже, поширені наприкінці ХІХ і першій половині ХХ століття міфологеми щодо особливої ролі і призначення російської інтелігенції також зберігають логіку мислення раннього модерну із потужними ілюзіогенними обертами. Ця ж логіка присутня і в сучасних намаганнях надати особливий статус інтелектуалам у країнах з пострадянським минулим, не дбаючи при цьому про інтелектуалізацію політичного мислення, подолання популізму, політичного романтизму, культуру свободи тощо. Змішування альтернативності і елітарності громадянського суспільства притаманно насамперед тим теоретичним конструктам, що відносять його до сфери належного.

Слід зазначити, що бачення громадянського суспільства як соціальної альтернативи і соціальної перспективи зберігає свою значущість у контекстах європейської культури, але в американських контекстах така альтернативність була радше тією реальністю, що співіснувала з владними примусами у так званих "коридорах вільної дії". Прихильники автопоетичного напрямку теоретичної соціології (Н. Луман, Г. Вільке, Р. Штітцве та інші) пов'язують пошуки різного роду альтернатив існуючій соціальній реальності з дослідженням механізмів стабілізації. Н.Луман підкреслює: "Вже у середньовіччі, якому притаманний чіткий стратифікаційний порядок, інноваційні функції беруть на себе такі корпорації, як церква, монастирі, орден, міста, гільдії, університети - передусім тому, що вони, внаслідок своєї корпоративної стабільності, могли і як

життєві спільноти утримувати своїх членів поза становим ладом. Вже тут суспільство експериментує з такими формами динамічної стабільності, які не передбачувалися формою його диференціації"[2, с.492]. Отже, європейські модерні конструкти громадянського суспільства та їхні домодерні прообрази дають змогу простежити за суспільним ствердженням інноваційних соціокультурних практик, які починаються поза межами політично закріплених структур. Тим самим у соціально-еволюційній перспективі закладається екстериторіальність початкової фази соціальної творчості, до якої, без сумніву, належить розвиток здатності громадян до самоорганізації, самоуправління і самоконтролю.

Європейській теоретичний досвід експериментування суспільства з формами динамічної стабільності (Г. Вільке, Н. Луман, Р. Мюнх, Р. Штіхве тощо) показує, що воно постійно супроводжується самоспостереженням, що здійснюється не в останню чергу засобами теоретичної саморефлексії. У цьому зв'язку зауважимо, що громадянське суспільство у європейській традиції, на відміну від американської, мислилося, як вже зазначалося вище, переважно у сфері належного і здебільшого звідти одержувало імпульси для свого конституювання, що обумовлювало його екстериторіальність, перенесення до сфери покладання основних смислів суспільного ідеалу або ж навіть підносило до космічного виміру [13, с.72-76].

Але повертаючись до практичної площини, де виникає і набуває оформлення сфера публічного, важко не помітити, що громадянське суспільство є насамперед процесом створення і розбудови широкої мережі зв'язків громадськості, що ефективно застосовують культурний і соціальний капітал у вирішенні або принаймні акцентуванні проблем, які виникають у суспільному житті. Розгляд громадянського суспільства у контексті загальноцивілізаційного процесу з позицій соціальної антропології Н.Еліаса дає ключ до розуміння тих форм, яких набуватиме цей процес із урахуванням історичного виміру національних культур, традицій, ментальності. Попри ідентичності формального боку громадянського суспільства, його американський, німецький, польський чи український варіанти матимуть певні відмінності, адже громадянське суспільство як процес не має чітко визначеної хронології. Подія-повстух може виявити лише потенціал громадянської волі, ініціатив громадян, суспільних рухів, а не зафіксувати момент народження громадянського суспільства, яке мусить постійно генерувати само себе. Але попри це, громадянське суспільство, як і суспільне життя взагалі, також не може існувати без соціальної спадковості. Формальний бік цивілізованості, в тому числі й політичної, передається засобами освіти і виховання.

Але як відбувається трансляція здобутків громадянського суспільств? Чи не занадто швидко відбувається "музеалізація" (термін Г. Люббе) тих чи інших громадянських ініціатив, поведінки тощо?. Адже у розпорядженні громадянського суспільства здебільшого є лише сила впливу, а не інструменти та механізми владного примусу. Цей вплив на різні генерації не є однаковим, його ніколи неможна відтворити у повному обсязі, хоча організаційні форми, необхідні для такого відтворення, можуть зберігатися і вводити в оману тих громадських і політичних діячів, які не хочуть помічати пастки успішних стратегій.

Безперечно, вміння і навички набуття впливовості належать до технічного арсеналу самовиявлення громадянського суспільства, до культури демократичного протесту, громадянської непокори тощо. Культура громадянського суспільства не повинна назавжди залишатися автономною, вона саме через свою волю до інновацій інтегрується до політичної культури суспільства і зрештою починає визначати її риси. Наслідком політичної творчості громадянського суспільства не в останню чергу є культура свободи. Але саме їй загрожують політизовані зловживання громадською думкою і активністю самоорганізованих громадян. Так, К.фон Байме цілком слушно вбачає небезпеку у тому, що "неоліберали починають застосовувати концепт громадянського суспільства у боротьбі проти начебто соціал-демократичного етатизму"[5, с.262]. Схожі тенденції спостерігаються у східноєвропейських демократіях, де концепт громадянського суспільства застосовується як своєрідна охоронна грамота або ж як інструмент для періодичної корекції соціальних і політичних механізмів, що збиваються з демократичного алгоритму. Слухання на засіданні російського уряду питання про стан громадянського суспільства в країні або ж інші схожі заходи з політичного досвіду інших країн підтверджують живучість таких уявлень, які закріплюються у суспільній свідомості тоді, коли демократичні трансформації випереджають процес становлення демократичної культури, рівень якої починає вимірюватися формально, тобто кількістю організацій та інституцій громадянського суспільства.

Але рівень і стан громадянського суспільства визначається не стільки кількісними, скільки якісними показниками. Серед останніх слід передусім назвати відповідальність, компетентність, високу соціальну активність і мобільність, здатність ефективно діяти за умов обмежених владних та економічних ресурсів, до того ж нерідко у ситуаціях ризику і спровокованих загроз. На відміну від пропагандистських гасел та ідеологічних кліше сучасна західна соціологічна і соціально-філософська думка у концептуалізації громадянського суспільства все частіше вдається до своєрідної мінімізації утопічного моменту. Це передбачає подолання спрощеного бачення взаємодії громадськості і взагалі широких верств населення з державним сектором суспільства, а також активізує критичне осмислення перспектив деліберативної демократії. "Громадянське суспільство, наголошує фон Байме, - є автопоетичним: воно може трансформувати тільки себе, - а не змінити усе суспільство" [5, с.262]. Але через таке самозмінювання громадянського суспільства постійно надаються повштохи для соціальних трансформацій і соціальної модернізації.

На користь висновку фон Байме свідчить той факт, що екстериторіальність, "атопія" (Atopie) самовиокремлення громадянського суспільства посилюються із зростанням суспільної диференціації. Так, найбільш міцно прив'язаною до простору його конституювання вважається вулиця(майдан, парк тощо). Але й тут не важко помітити відділення простору соціальних рухів, де генеруються енергії оновлення, від тротуарів та шляхів, по яких просуваються учасники акцій.

Політична феноменологія вулиці, яка досить інтенсивно розробляється німецькими політичними соціологами нової генерації, багато чого дає для розуміння протестного потенціалу нових і не дуже нових соціальних рухів. Про владу, що лежить на вулиці і чекає на тих, хто її підхопить, багато написано і ще більш сказано. Сучасні соціологічні дослідження, проведені у Західній Європі, свідчать про те, що "загальні, свободні та таємні вибори, партійний плюралізм та інші винаходи сучасної політичної культури" навіть за умов ліберальної демократії мало чого здатні змінити у привабливості вуличного протесту [14, с.195]. Але нагадаємо, що вони змінюють свідомість громадян, їхні уявлення, відкриваючи нові соціальні перспективи, а головне мобілізуючи волю до змін. Щоправда, відкриття такої перспективи і репрезентація громадянського суспільства не тільки як уявлення, а й як волі неможливо без "автономної політичної культури, що стабілізується через загальну зміну цінностей" [15, с.67].

Екстериторіальність громадянського суспільства у поєднанні з його домаганням на всеприсутність, можливість якої певною мірою здатні забезпечити інформаційні технології, не тільки усуває, а й значно збільшує його відстороненість від повсякденних соціальних практик. Г.Арендт одною з перших констатувала у пізньому модерні прискорене зростання дефіциту досвіду, що обумовило відрив соціальних рухів від дійсності [16, с.314].

Нові соціальні рухи, що лежать в основі конституювання світового громадянського суспільства, підпорядковані логіці глокалізації: вони консолідуються переважно у перспективному баченні своєї мети як мегапроекту і демонструють розбіжності на рівні його конкретизації. Дефіцит досвіду послідовного втілення у життя громадянських ініціатив обумовлює спокусу запозичити такий досвід у інших, що справляють враження більш успішних акторів у просуванні і розбудові демократії. Але такі запозичення замість консолідації руху можуть спричинити збентеження і ситуації непорозуміння. Г.Арендт показує це на прикладі міжнародного студентського руху: "Спільним у всіх студентських заворушеннях в усьому світі є те, що вони усюди спрямовуються проти існуючих бюрократій. Це пояснює те, що спочатку спантеличує, адже молоді протестувальники на Сході вимагають саме свободи слова і думки, що їхні західні колеги відхиляють як нерелевантне або ж взагалі вважають різновидом облуди. Це важко зрозуміти у рамках ідеологічного мислення, з позицій якого здебільшого ведуться такі дискусії, але у рамках дійсної фактичності все виглядає не так складно. Зрештою численним партійним апаратам усюди вдавалося цілком позбавити дієздатності громадян разом із членами їхніх партій, це торкається також і країн, де все ще функціонує захист елементарних громадянських прав. На Заході ж описана вище позиція обумовлена відривом від практики" [17, с.80-81].

Але такі відривання, усунення і самоусунення від послідовних широкомасштабних практичних дій, притаманні новим соціальним рухам, що виникли наприкінці індустріальної і на початку постіндустріальної доби, мають своє функціональне пояснення. Адже, як вже зазначалося вище, соціальне експериментування з динамічною рівновагою у суспільстві ризику, яким є інформаційне суспільство, може привести до катастроф у цивілізаційному вимірі. Ця обставина

значно знижує оберти емансипаторського натхнення, успадкованого від попередніх століть, і перетворює соціальні рухи на культурно орієнтовані. Ці рухи конституують більш "широке і "м'яке" (soft)) поле для визволення мрій і побажань щодо організації економіки й держави, для них можуть виступати імперативами не тільки цінності, а й функції. Культурно орієнтовані рухи спрямовані на "самодопомогу" [15, с.177]. Але такі рухи, цілком усвідомлюючи свою екстериторіальність, охоче вдаються до локальних виявлень.

Громадянське суспільство, застосовуючи енергію таких рухів, вибирається зі свого утаємниченого утопічного місця на вулицю не для того, щоб побудувати там свою резиденцію чи відкрити офіс. Воно й на вулиці у певному сенсі зберігає свою екстериторіальність. Вулиця (майдан, парк тощо), з одного боку, через її доступність виступає "медіумом та форумом протесту", з іншого ж, - вона консолідує протестні сили, нівелюючи їхні відмінності [15, с.196-197]. Вихід людей на вулицю завжди пов'язаний не тільки з демонстрацією незадоволення та експресивним його висловлюванням, а й криє у собі можливість спонтанних та безпосередніх політичних дій. Вуличний протест завжди був виходом за межі повсякденності, своєрідним трансцендуванням пересічної людини у громадянина не стільки дійсної (або навіть можливої), скільки бажаної держави, який починає низку альтернативних політичних дій, отже, на мить відчуває себе тимчасовим монополістом свободи. У такому виході завжди є елемент урочистості й піднесення. Вулиця також обирається не будь-яка, а звичайно головна або ж така, що здатна підвищити статусну позицію події. Привабливість вуличного протесту, як пише Р.Рот, посилюється "шансом безпосереднього спілкування і "щастям публічності" (Ганна Арендт). На відміну від більшості інших, дуже опосередкованих форм політичної дії, вуличний протест відбувається майже без репрезентації та абстракції." [15, с.199-200] Вуличний протест, особливо коли він здійснюється силами нових культурно орієнтованих соціальних рухів, несе у собі момент театралізації політики. Глядачами цієї живої вистави, яка може бути фарсом, драмою або ж далеко не оптимістичною трагедією, виступають прохожі, симпатки, охоронці порядку тощо... Простір вуличного протесту обумовлює вибір експресивного виступу демонстрантів за свою мету, що висувається як домагання на екзистенціальний вибір. Виступи на мітингах мають свою стилістику, вони є чіткими, навіть різкими, зрозумілими, доступними. Вуличний протест характеризується підвищеною динамікою і напруженням. Не дивно, що соціальні антропологі вбачають у вуличних громадянських акціях "залишкові елементи західних протодемократій" [15, с.199-200] Громадянські ініціативи у вигляді вуличних акцій за умов розвинутої демократії сприяють виявленню соціальних патологій, показують альтернативні шляхи розв'язання соціальних, культурних, екологічних та інших проблем. Вони сприяють створенню організацій та інституцій громадянського суспільства, яке не залишається там назавжди, а рухається уперед, висуваючи все нові й нові вимоги щодо соціальних трансформацій і змін.

Але закріплення громадянського суспільства у просторі вулиці, міста, Європи чи світу (у їхньому теоретичному сенсі як градацій локальних визначень) неможливо, бо навіть вулиця змушує згорти дії протестувальників та інших соціальних активістів, щоб виконувати свої соціокультурні функції, не говорячи вже про мегапростір, де постійно створюються і руйнуються конструкти соціальної реальності, а глобалізаційні цунамі накривають своєю хвилею хиткі споруди антиглобалістів. Учасники вуличних і навіть транснаціональних акцій (наприклад, вже згадані антиглобалісти) також мають повертатися у банальний простір свого життєвого світу. Окрім того, вуличні протести можуть переривати і призупиняти традиції демократичного виховання і волевиявлення, перетворюючись на свою протилежність. Тероризм у Німеччині в 60-х рр. (маються на увазі дії "червоних бригад" та подібних терористичних угруповань) також спочатку заявляв про себе як новий соціальний рух молоді та студентства за свободу і гуманізацію суспільства. Локально закріплена протестна культура спрямована на покращення суспільства у цілому або ж на удосконалення його окремих сфер, за умов демократії є або ж має стати культурою свободи [18]. Демократичне суспільство не стільки накопичує досвід протестних форм, скільки їх раціоналізує, переводячи з площини уявлення та волі у площину раціонального вибору. Тоталітарні ж практики та організоване насилля, навпаки, накопичують досвід організації несанкціонованого насилля у територіально визначених ландшафтах.

У національно організованих демократичних соціумах громадянське суспільство саме внаслідок своєї екстериторіальності може сприяти прискоренню еволюції соціальної системи, її підключенню до системи світового суспільства. Теорія самореферентних соціальних систем Н.Лумана дозволяє обґрунтувати таку можливість через інтерпенетрантність (взаємопроникнення)

системи і довкілля. Громадянське суспільство по відношенню до політичної системи (оптика політичної системи) виступає довкіллям, від якого походять імпульси до автопоезису цієї системи. Тобто наявність розбудованого громадянського суспільства сприяє розвитку політичної системи, збагачуючи її альтернативними можливостями. У свою чергу, громадянське суспільство також можна розглядати як самореферентну систему, що має своїм довкіллям політику. Ця теоретична модель ускладнюється, якщо до поля розгляду, тобто спостереження і опису, потрапляє приватна сфера. Громадянське суспільство оберігає цю сферу від безпосереднього втручання владних імперативів, гарантуючи недоторканість духовно-душевного центру особистості. Але неможна перебільшувати функціональну значущість таких гарантій. Адже живою силою громадянського суспільства у будь-якому його вимірі є не організація, а рухи, ініціативи знизу. Організації ж, за спостереженням Н.Лумана, свідчать про завершення рухів, про їхню бюрократизацію. На цій фазі саморозвитку громадянського суспільства даються взнаки намагання дублювати державні установи, змагатися з ними за "справедливість", демократичність тощо [19, с.92,102].

У цьому змаганні, навіть у прихованому, головними гравцями виступають людина і бюрократія чи людина і держава, а альтернативами - мораль і політика, свобода і справедливість. Втрачаючи зв'язок з рухами (соціальними, культурними, духовними, політичними, екологічними тощо), громадянське суспільство формалізується і переміщується до офісного простору, де, на перший погляд, усувається його екстериторіальність, але разом із спонтанністю волевиявлення. Громадянське суспільство у нормальній повсякденності отожднюється з "живою демократією", з участю у розбудові держави добробуту і благоденства. Як зауважує Ф.Адлофф, "добровільна участь - у вигляді пожертвування часу і грошей стала ознакою життєвості громадянського суспільства, що розглядається як гарант наявності у суспільстві достатньої кількості соціального капіталу, щоб запобігти його розколу. Почуття громадянства або спільноти розглядається як ресурс, що має значення для функціонування демократичних суспільств. Дехто ідентифікує громадянське суспільство з неприбутковим або третім сектором, інші ж у дебатах щодо перебудови постійно наголошують на розвитку відповідальності громадянина та на його громадянській активності. Адже цивільне чи громадянське суспільство проголошується навіть "панацеєю від усяких патологічних проявів втручання держави" [2, с.13].

Таке дифузне бачення і розуміння громадянського суспільства притаманне і спробам побудувати його модель на транснаціональному рівні, не вдаючись до громіздких конструкцій на зразок луманівської. До створення політико-правової моделі транснаціонального громадянського багатьох західноєвропейських теоретиків підштовхнула глобалізація правозахисного руху. Показовою у цьому зв'язку є логіка міркувань У. Бека. Так, він вказує на необхідність введення до сучасного дискурсу "мета-влади глобального громадянського суспільства (globale Zivilgesellschaft)" [20, с.114]. Таке суспільство, якщо слідувати логіці Бека, ґрунтується на насамперед на волі до нього. Носіями ж такої волі виступають національні держави, зацікавлені у всесвітньо-громадянській перспективі. Бек називає їх космополітичними державами, що кооперуються у своїй діяльності, спрямованій на захист прав людини. "Мова прав людини, - зауважує він, - відкриває високо легітимний авторитарний владний дискурс, який, з одного боку, дозволяє пригнобленим і знедоленим групам легітимізувати свої права і просувати (по мірі можливого) їх у внутрішній боротьбі за допомогою внутрішньої підтримки світової громадськості, а, з іншого, - сприяє тому, що через це усюди у світі уряди і неурядові організації набувають тривалого і принципового права на участь у обговореннях і спільних діях" [20, с.115]. У методологічному плані ідея світового громадянського суспільства вбачається Беку втіленням принципів "доброго" космополітизму, який слід відрізняти від його хибної ("несправжньої") версії. Таке розрізнення за його напруженням і драматизацією наслідків вибору нагадує екзистенціалістські протиставлення справжнього і несправжнього буття з притаманною їм рішучістю здійснення прориву. Однак Бек намагається розглянути таке протиставлення у емпіричній площині, що неминуче обертається заміною теоретичного аналізу оцінюванням зовнішньої політики тих держав, що виступають всепереможними глобальними гравцями (маються на увазі США та ЄС).

Несправжній космополітизм, на думку Бека, демонструють США, бо ця держава "інструменталізує боротьбу за права людини, роблячи її своєю національною місією" [20, с.115]. Отже, владний дискурс, що походить із самих прав людини, перетворюється на прояв позиції сили супердержави. На відміну від такого просування прав людини, "справжній космополітизм", за задумом Бека, лише сприяє перетворенню внутрішньої політики національних держав у всесвітньо-громадянську.

Остання у Бека не виходить за рамки вимог, імперативів і декларацій. Тут варто згадати кантівське розрізнення між моральним політиком, що намагається у політичних діях керуватися моральними принципами, та політичним моралістом, який прагне пристосувати мораль до своїх дій так, щоб вона для нього обґрунтовувала корисність і преференції цих дій [21, с.233]. Але неважко помітити, що "несправжній космополітизм", не зважаючи на його непривабливість, є більш мобільним та активним, ніж "справжній". Щоб надати останньому більшої дієвості, Бек у площині практики пропонує своєрідний компроміс між волею і уявленням, між свободою та примусом. Цей компроміс, на його думку, має реальні передумови для того, щоб стати шансом реалізації можливостей прав людини як владного ресурсу. Але разом з цим саме у такому компромісі криється небезпека нових соціальних катастроф, що обумовлені амбівалентним характером становлення всесвітнього громадянського суспільства у добу глобалізації. "Сьогодні, - наголошує він, - держави Заходу, орієнтовані на всесвітнє громадянське суспільство мають у руках усі козири та вільне поле, щоб повністю розіграти владний ресурс прав людини. Теми глобального громадянського суспільства є ідеологічним забезпеченням глобально діючих західних співдружностей держав для всесвітніх економічних та військових хрестових походів. Ця нова змішана форма гуманітарної відданості та імперської логіки сили особливо знаходить прояв у "гуманітарних інтервенціях", які сприяють поширенню у вищій мірі амбівалентного "воєнного гуманізму" (включаючи сюди відповідне озброєння і переорієнтацію національно-транснаціональних збройних сил, спеціально підготовлених, щоб допомагати такому втручанням)" [20, с.116].

Якщо тенденція, описана Беком, стане домінуючою, то всесвітньому громадянському суспільству загрожуватиме небезпека перетворитися на сили швидкого демократичного реагування з ексклюзивною монополією на демократію і свободу. Громадянське суспільство як добра або гуманізована воля має починатися не зі створення нормативного теоретичного конструкту для легітимації політики войовничої "лицарської демократії", а з формування громадянина. Повертаючись на емпіричні терени об'єднаної Європи, Бек висуває гасло "Створіть Європу громадян!" [22, с.91], з яким він пов'язує "європеїзацію Європи". Неважко помітити, що європейське громадянське суспільство тут також мислиться екстериторіально. Такої Європи, у середині якої формуються структури всесвітнього громадянського суспільства, так, як його розуміє Бек, ще не існує. Сам Бек вважає її радше завданням, що розв'язується не політичною елітою, а самими європейцями: "Якщо громадяни Європи у парадоксальний спосіб випробують свою самосвідомість, протестуючи проти Конституції, підкреслює він, - слід відповідно до їхніх уявлень відімкнути знизу двері до самочинної демократизації Європи, що визначає сама себе" [22, с.91]. Те, що у західній політиці називається "doing Europe", тобто створення Європи, не може бути лише політичною волею західноєвропейських держав. Сучасна ідея Європи і сучасна європейська політика, щоб не перетворитися на постмодерні імперські плани, потребують нових громадянських ініціатив і інтересу до Європи як до спільної справи громадян європейських держав. Показово, що Бек, аналізуючи перспективи формування європейського громадянського суспільства, пов'язує їх реальність з існуванням дійсного європейського культурно орієнтованого соціального руху, без якого неможливо всесвітнє громадянське суспільство.

Але, як підтверджують численні західні соціологічні дослідження, громадяни країн, що утворюють ядро ЄС, мало цікавляться своєю європейською перспективою. Причини падіння інтересу до європейської самореалізації як транснаціонального громадянського суспільства криються зовсім не в тому, що Європа для західних європейців залишила свій метафізичний статус у минулому, розчинилася у повсякденності і припинила бути надметою, а європейська солідарність втратила спонтанність та силу ініціативи. Аналізуючи долю і недолю європейського руху на Заході, Бек вказує також і на інші причини, серед яких на передній план висувається тенденція до одержавлення процесів євроінтеграції. Бек слушно вказує на такий момент: "Після другої світової війни існували досить потужні європейські рухи. Вони зійшли нанівець не в останню чергу тому, що європейська політика стала одержавленою, адже це відібрало у європейських громадян право діяти самостійно. Уявлення щодо того, що громадянське суспільство стане панувати у Європі, немає ніяких доказів, хоча воно є привабливим і водночас провокуючим" [22, с.92-93].

Позиція Бека у сучасному дискурсі Європи та у дискурсі транснаціонального громадянського суспільства відрізняється від багатьох інших тим, що він акцентує Європу відмінностей, множинність яких виступає джерелом космополітичного саморозуміння Європи. Спроба обґрунтувати перспективу Європи з націоналістичних позицій спричинює, на думку Бека, закріплення її хибного

саморозуміння. Він зауважує: "Брак розуміння європеїзації як нової історичної реальності є однією з найзначніших злиденностей Європи. Відсутність гранднарративу європеїзації є суттєвою причиною того, чому громадяне вважають європейські інституції недосяжними, недійсними і навіть загрозливими, хоча ті мають їм служити. При цьому до уваги не береться те, що поруч з відсутністю інтересу і повного нерозуміння дебатів інших країн-учасниць, існує постійно зростаюча численність транснаціональних порозумінь, що торкаються тих самих викликів, як, зрештою, реакція на війну в Іраку, чи на демократичну революцію в Україні, або ж на європейський антисемітизм. Замість того, щоб стереотипно стверджувати, що не існує європейської громадськості, необхідно космополітично відкрити національно-державно заблоковане розуміння громадськості і побачити реальну динаміку розвитку транснаціональних форм громадськості" [22, с.64].

Світове громадянське суспільство, як воно мислиться у ХХІ столітті, має стати підтримкою моральних політиків і блокувати дії політичних моралістів, що стали більш досконалими у риториці і маніпуляційних техніках, ніж це було у часи Канта. Не спрощуючи складних взаємовідносин між мораллю, правом та політикою, слід зауважити, що розрізнення між моральністю та моралізаторством є важливою передумовою самоконституювання і самооновлення громадянського суспільства у будь-якому з його вимірів. Мається на увазі не моральний батіг чи солодке тістечко з моральних настанов, скільки розбудова нової функції моралі у постмодерних суспільствах. У них мораль виконує функцію виявлення соціальних патологій, на подолання яких має спрямовувати свою активність громадянське суспільство. Одним з таких напрямків концентрації його зусиль є демаркація патогенних зон у соціумі, вербалізація небезпек, що походять з цих зон.

Наявність дискурсивного розуму є принциповим моментом, що здатний подолати у комунікативному просторі збитки екстериторіальності та дискретності громадянського суспільства, що як процес є принципово незавершеним. Але при цьому дискурсивний розум, що потенціює творчу силу уяви, потребує цілеспрямованої соціально-інноваційної волі, щоб не перетворитися на анархію комунікативної дії. Парадокс розвитку громадянського суспільства як соціального самоуправління полягає у тому, що його механізми мають постійно працювати у складних соціальних системах і разом з цим постійно оновлюватися без витрати додаткового соціального часу на інноваційне переоснащення та функціональну диверсифікацію. Розгляд трансформацій моделей громадянського суспільства у німецькій політичній соціології свідчить про те, що його динамічна модель є більш ефективною у розв'язанні соціальних проблем, здатна виступати чинником суспільного оновлення і саморозвитку, сприяти запобіганню практик, пов'язаних з так званим "кримінальним утопізмом".

ЛІТЕРАТУРА: 1. Landes D. Wohlstand und Armut der Nationen. Berlin. 1999. 2. Adloff F. Zivilgesellschaft. Theorie und politische Praxis. Frankfurt am Main. 2005. 3. Muenkler H., Krause S. Der aktive Buerger - Eine Gestalt der politischen Theorie im Wandel //Politik im 21 Jahrhundert. Frankfurt am Main. 2001. 4. Kocka J. Zivilgesellschaft als historisches Problem und Versprechen// Europaeische Zivilgesellschaft in Ost und West. Frankfurt-New York. 2000. 5. Beyme von K. Die politischen Theorien der Gegenwart. Eine Einfuehrung. Wiesbaden.2000. 6.Beyme von K. Die politischen Theorien der Gegenwart. 7.Kant I. Idee zu einer allgemeinen Geschichte in welbuergerlicher Absicht// Kant I. Werke in sechs Baenden. Hrsg. von Wilhelm Weischedel.Bd 6. Darmtdadt: Wiss. Buchges. 1998 8. Bollbeck G. Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters. Frankfurt am Main. 1994. 9. Elias N. Studien ueber die Deutschen. Frankfurt am Main. 1992. S. 65-66. 10. Stichweh R. Weltgesellschaft. Frankfurt am Main. 2000. S. 130-145 11.Stichweh R. Der fruehmoderne Staat und die europaeische Universitaet. Frankfurt am Main. 1991. 12. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaften. Frankfurt am Main. 1997. 13.Willke H. Atopia. Studien zur atopischen Gesellschaft.Frankfurt am Main 2001 14.Roth R. Die Macht liegt auf der Strasse. Zur Bedeutung des Strassenprotests fuer die neuen sozialen Bewegungen// Strasse und Strassenkultur: interdisziplinaere Beobachtungen eines oeffentlichen Sozialraumes in der fortgeschrittenen Moderne. Konstanz. 1997 15.Raschke J. Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriss. Frankfurt am Main. 1987. 16.Arendt H. Vita activa oder Vom taetigen Leben. Muencchen. 1981. 17. Arendt H. Macht und Gewalt. Muenchen 1981. 18. Die Fabio U. Die Kultur der Freiheit. Muenchen. 2005 19. Luhmann N. Interaktion, Organisation, Gesellschaft. Anwendungen der Systemtheorie// Die Zukunft der Philosophie. Muenchen. 1975. 20. Beck U. Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter Frankfurt.am.M. 2002. 21. Kant I. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf// Kant I. Werke in sechs Baenden. Bd.6. Darmstadt. 1998. 22. Beck U. Was zur Wahl steht. Frankfurt am Main. 2005

Головаха Евгений Иванович,

доктор философских наук, заведующий отделом истории, теории и методологии социологии, заместитель директора Института социологии НАН Украины

О СОЦИОЛОГИИ "РЕИФИКАТОВ"

У публікації відстоюється думка про те, що більшість популярних соціологічних теорій – це реіфікація, яка потім стає елементом культури та знаряддям знищення або викривлення соціальної реальності. Підкреслюється, що будь-яка соціологічна ідея, що претендує на розуміння та пояснення соціальних феноменів, повинна стати предметом всебічної критики вченої спільноти.

The majority of popular sociological theories are the reification that became an element of the culture and a tool for destruction or distortion of the social reality. This is the main idea to be argued by the author in the paper. Any sociological idea that pretends to understand and to explain social phenomena need to become a subject of comprehensive criticism by the scientific society.

Ученых небезосновательно подозревают в том, что они способны не только облагодетельствовать человечество, но и существенно навредить ему. Физики что-то не то взорвут, биологи неудачно изменяют гены и т.д. Чтобы как-то удержать в рамках приличия их любознательность, создана даже специальная наука биоэтика, которая ищет пути ограничения рисков, связанных с деятельностью тех, кто не хочет ждать милости от природы. И все же, естествоиспытатели менее опасны для общества, чем мы, казалось бы, безобидные обществоведы, по той простой причине, что не могут воплотить в жизнь теории, не отвечающие реальности. Если и создадут ложные теории, то они никому не повредят, кроме, может быть, самого научного сообщества, которое будет пребывать в заблуждении и понапрасну терять время в поисках эфиров и флогистонов.

Деятели науки, распространяющие свою любознательность на общество, - намного опаснее тем, что их безосновательные теоретические измышления вполне могут найти применение в практике общественной жизни. Речь идет о *реификатах* - выдуманных концептуальных схемах, имеющих некоторую степень правдоподобия и претендующих на объяснение социальных реалий, с которыми они не имеют ничего общего. Как по мне, большинство популярных социологических теорий - это реификация, овеществленная фантазия, которая потом становится элементом культуры и орудием уничтожения или искажения социальной реальности.

Самый близкий нам пример - марксистская теория смены формаций, которая является одним из наиболее "удачных" случаев внедрения в практику реифицированных фантазий одного мыслителя. Сколько несчастных, изуродованных обществ было создано в надежде избавить мир от столь нелюбимой Марксом и его фанатичными последователями эксплуатации человека человеком. Второй пример не столь драматичен, и связан с именем социолога с безупречной репутацией, который придумал протестантскую этику как благодатный источник капитализма. Но вот, Фернан Бродель, тщательно изучив структуру питания до и после возникновения протестантской этики, обнаружил, что после существенного похолодания и неизбежного ограничения рациона населению Центральной и Северной Европы ничего не оставалось, кроме как ограничить потребление и стимулировать накопления, чтобы зимой элементарно не умереть от голода. Именно страсть к накоплению стала средством физического выживания, а протестантская идеология появилась как естественное следствие формирования новых экономических механизмов, необходимых для выживания. Воспользовавшись впечатляющим реификатом, Вебер дал и нам благословение на то, чтобы мы заменили реальное знание идеальными типами, к которым сам относился весьма скептически как к вынужденному средству познания, когда под рукой нет ничего лучшего. Но мы должны быть ему благодарны хотя бы за то, что он никого не вдохновил на создание "интернационала", приверженного идее всемирной протестантской революции.

Боюсь, что большинство великих социальных теорий – такие же реификаты, овеществленные фантазии. Например, архетип Карла Густава Юнга. Специалисты, которые тщательно изучали историю возникновения великой теории коллективного бессознательного, знают, что те данные, которыми Юнг подтвердил факт существования архетипа, им же самим и сфальсифицированы. Любопытно, что он и сам не мог понять свою собственную выдумку. "Что это такое, я не могу сказать, – писал Юнг в мемуарах, – но в этом что-то есть". Сказать не мог, а в социальный дискурс внедрил так капитально, что мне как редактору доводится читать немало текстов, авторы которых пытаются объяснять социальную действительность с помощью непонятной ни Юнгу, ни им самим категории "архетип". Читая нечто, вроде того что "украинцы миролюбивы, потому что архетипически женоподобны", утешаешься только тем, что эти авторы не обладают харизмой основоположника учения об архетипах и способностью, как говорил Фуко, навязать свой дискурс окружающим.

Разумеется, я отдаю себе отчет в том, что вся человеческая культура - во многом выдуманная реальность. Художники, теологи, философы – имеют права выдумывать, руководствуясь критериями добра, красоты, справедливости. Но если социологи хотят быть учеными, они должны с максимальной долей критичности относиться к своим концепциям и интерпретациям эмпирических данных. Без жесткого самоконтроля мы обречены на то, чтобы, в лучшем случае, оставаться "мастерами дискурса" и создателями реификатов, а в типичных случаях – производителями вербальных конструкций, в которых место социального знания занимают следующие разновидности его суррогатов:

- *логико-семантические игры с социологическими категориями,*
- *суждения здравого смысла, не нуждающиеся в специальном обосновании,*
- *разрозненные эмпирические наблюдения, интерпретируемые как факты,*
- *гипотезы, выдаваемые за обоснованные концептуальные положения.*

В последние десятилетия в обществоведении выработан предохранительный механизм от произвола харизматических реификаторов, который получил звучное название "мультипарадигмальность", или *теоретический плюрализм*, когда каждая глупость имеет право на существование, но не может претендовать на исключительность. Скажем, в советские времена о мультипарадигмальности оставалось только мечтать, а сейчас у нас есть возможность продуцировать массу теорий, которые благополучно уничтожают друг друга, не превращаясь в идеологические доминанты и оставляя обществу право на самоорганизацию. Во многом благодаря теоретическому плюрализму в современном обществе наблюдается взаимоуничтожение социальных теорий, так что ни одна из них не может стать господствующей, не может навязать всем одно видение социальной действительности. Но и это далеко не панацея от реификатов, потому что теоретический плюрализм – беспринципен и снисходителен, способствуя "массовизации" и ничем не сдерживаемому распространению суррогатных форм "социологического знания".

Если проблема, о которой я высказал свое мнение, действительно существует, а предложенная ее интерпретация не является очередным реификатом, то выход – только один: каждая публично высказанная социологическая идея, каждое утверждение, претендующее на понимание и объяснение социальных феноменов, должны стать предметом всесторонней и нелицеприятной критики ученого сообщества. И особенно критично нужно относиться к идеям тех, кто обладает высоким статусом, авторитетом и личной харизмой. Их реификаты – наиболее опасны, поскольку подкреплены многочисленными атрибутами "высокой учености" и постепенно формирующейся верой в собственную непогрешимость.

Соболев Василь Олександрович,

доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАЛИХ СТРУКТУР В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

В предложенной публикации на основе применения исторического и сравнительного методов исследования рассматривается эволюция концептуальных подходов к изучению устойчивых структур, на которые социологи предлагают опираться в условиях социальных преобразований. В статье излагается авторская позиция относительно возможностей использования достижений представителей мировой социологической мысли применительно к условиям Украины.

In the given publication evolution of conceptual approaches to stable structures studying in terms of using of historical and comparative research methods is considered which are proposed by sociologists as a basis in conditions of social transformation. In the article author's position concerning opportunities of using achievements of world sociological science relatively to Ukrainian conditions is presented.

Аналіз сталих соціальних структур при виникненні соціальної напруги в суспільстві або при проведенні соціальних перетворень в окремих сферах суспільного життя завжди цікавила мислителів і науковців. Зараз ця проблема набула особливої актуальності. По-перше, в галузі теорії ми зустрічаємо велику кількість підходів при визначенні структур. Одні автори обґрунтовують необхідність і наявність структур, які сприяють радикалізації соціальних перетворень. Інші доказують необхідність і наявність таких структур, які спрямовують трансформаційні процеси в поступовому, еволюційному напрямку. По-друге, трансформаційні процеси у теперішній час характеризуються багатоманітністю учасників (акторів), різноманітністю можливостей для різних суспільств, ситуаціями в світі, регіоні, які швидко змінюються. Знайти оптимальну модель соціальних перетворень є важким, складним, іноді неможливим, але необхідним завданням для правлячої еліти будь-якого суспільства.

Для розуміння предмету даної публікації, зупинимося на розкритті понять "соціальна трансформація" і "сталі соціальні структури". Під соціальною трансформацією будемо розуміти процес якісних перетворень суспільства та його складових, які обумовлені об'єктивними і суб'єктивними факторами. Сталі соціальні структури – це ті індивіди, колективні утворення, інститути традицій, звичаїв, цінностей, культурних ідентичностей, які безпосередньо впливають на процес соціальних перетворень. Визначення понять дає нам можливість критично аналізувати різні концептуальні підходи до означеної проблеми. Розгляд еволюції поглядів на значення сталих структур в трансформаційних процесах потребує поєднання історичного і порівняльного методів дослідження.

На думку відомого італійського мислителя Н.Макіавелі центральною фігурою, що може забезпечити відповідні перетворення у суспільстві, - це мудрий государ. Н.Макіавелі говорить, що краще, щоб володар був таким, якого більше боялись, аніж любили. Але він попереджував, що життєво важливо не викликати у підлеглих ненависті. Можна казати, що Макіавелі вважав, що для підтримання порядку у державі і при проведенні будь-яких реформ правитель повинен спиратися на силу [1].

Відомий засновник філософії утилітаризму Ієремія Бентам розробив проект створення "контрольованого суспільства". За думкою Бентама суспільство – це в'язниця. В'язниця являла собою круглий будинок з камерами відкритого типу, які розташовані навколо центральної колони, де міг би розміститись наглядач. Наглядач сидить за односторонніми жалюзі, так що він міг бачити, що відбувається в камерах, тоді як ув'язнені його бачити не можуть. У будь який момент наглядач може спостерігати або не спостерігати за окремою камерою, але ув'язнені повинні передбачати, що вони весь час знаходяться під наглядом. Таким чином, велика в'язниця з десятками камер може знаходитися під наглядом одного наглядача. Кожен ув'язнений фактично стає своїм власним наглядачем, якій здійснює спостереження за самим собою [2, с.64]. Такий підхід і зараз широко використовується на практиці у багатьох країнах. Прикладом може слугувати діяльність інституту податкової інспекції.

Проблема пошуку сталих соціальних структур ставала особливо актуальною в періоди зламу старих і формуванні нових соціокультурних систем. Не випадково, що ця проблема почала інтенсивно вивчатися у другій половині XIX століття. Найбільш послідовно і обґрунтовано тема сталих структур на різних історичних етапах розвитку людства отримала в роботах К.Маркса "Німецька ідеологія" і "Увведення до філософії". В основу своєї теорії Маркс поклав принцип детермінізму, зміст якого зводився до наступного: 1) причинно обумовлені зв'язки є передумовою формування і зміни соціальних спільнот і суспільних відносин; 2) суспільні зв'язки між соціальними спільнотами мають взаємообумовлений і всебічний характер, тобто вони пронизують усі сфери суспільного життя (економіку, політику, право, духовну культуру); 3) джерелом формування і зміни сталих соціальних структур є діалектичне протиріччя в умовах їхнього існування, яке має прояв в інтересах, цілях і практичній діяльності соціальних спільнот.

Застосування цього принципу до історії соціального розвитку людства дало можливість К.Марксу висунути і розвинути дві основні тези. Теза перша: в основі переходу людства від стадного існування до соціального був перехід від природного до суспільного розподілу праці. Теза друга: цей перехід супроводжувався відривом соціальних якостей людини від антропологічних, фізіологічних, психологічних якостей [3, с.15-18, 29-32]. Суспільний розподіл праці має два аспекти: діяльний (зайняття розумовою або фізичною працею; управлінською або виконавчою та ін.) і речовий (хто має право розпоряджатися умовами і результатами виробництва). Останній аспект характеризує власність, як систему взаємовідносин між тими, хто розпоряджається умовами і результатами сумісної праці, і тими, хто лише зобов'язаний відтворювати додатковий продукт [3, с.29]. Спочатку ці відносини складаються стихійно через звичаї, традиції, моральні норми, а потім усвідомлено через правові норми, державне насильство та ін. Тобто суспільний розподіл праці сприяв появі сталих соціальних статусів і відносин між ними. Завдяки взаємодії індивідів як представників статусних груп формується складна система соціальних відносин: залежності і незалежності; панування і підлеглості; рівності і нерівності; відчуження і ворожнечі; багатства і бідності; партнерства і експлуатації; поваги і хамства; гідності і справедливості тощо. Як підкреслює відомий український соціолог В.Тарасенко, колись общинні індивіди стали представниками соціальних груп, а їхні статуси – груповими статусами, точніше, елементами статусних груп [4, с.18]. Соціальні відносини, за Марксом, "це не відношення одного індивіда до іншого індивіда, а відношення робітника до капіталіста, фермера до землевласника тощо. Якщо ліквідувати ці суспільні відносини, то ви знищите усе суспільство" [5, с.54]. На конкретних історичних прикладах Маркс демонструє, що сталі статусні групи забезпечували відтворення формаційних утворень, але соціальні спільноти, що народжувалися у надрах попередніх формацій, ставали носіями нових суспільних відносин. Вживаючи сучасну соціологічну термінологію, можна сказати, що нові сталі соціальні статусні групи забезпечували перехід від традиційних суспільств до модерністських. Так, наприклад, К.Маркс обґрунтував, що соціальною силою, яка забезпечила перехід від феодального суспільства до капіталістичного був третій стан, тобто буржуа і наймані працівники. Але за об'єктивними обставинами Маркс помилково вважав, що рушійною силою, яка забезпечить перехід від капіталізму до комуністичної формації, стане робітничий клас, тобто клас найманих працівників [3, с. 30; 5, с. 107].

М.Вебер своє бачення сталих соціальних структур капіталістичного суспільства обґрунтовував на основі розробки і послідовного застосування принципу цілеспрямованого раціоналізму. Згідно до концепції М.Вебера на протязі XVII – XVIII століть під впливом кальвінізму, пуританству, методизму та різних анабаптистських сект, незалежно від класової належності, сформувався індивід європейського типу. Для нього були притаманні такі риси: дух підприємництва, аскетизм, прагнення до багатства, спрямованого на упровадження його у виробництво, професійного зростання, намагання раціонально організувати всі сфери суспільства [6, с.136, 191, 193, 197 та ін.]. Полемізуючи з Марксом Вебер стверджував, що суспільство може стабільно розвиватися за умов, якщо воно буде опиратися на "професійну діяльність особистості" в раціонально організованих економіці, політиці і духовному житті [6, с. 205, 206, 270]. Індивіди, в залежності від інтересів, що обумовлюються їх відношенням до власності, влади, а також способу життя, об'єднуються в класи або статусні групи. Капіталістичне суспільне виробництво постійно відтворює завдяки раціональній діяльності класу власників, які розпоряджуються володіннями різних розмірів; класу, що наживає багатство завдяки своїм здібностям і освіті (підприємці, купці,

банкіри, особи "вільних" професій, висококваліфіковані робітники); соціальному класу (робітничий клас, дрібні власники, інтелігенція) [7]. Оскільки їх взаємодія заснована на цілях, які мають раціональний, тобто науково обґрунтований характер, оскільки відносини між класами можуть бути побудовані на договірній основі [8, с.83, 84]. А це, на думку Вебера, виключає революційні потрясіння і забезпечує стабільний розвиток суспільства. Але М.Вебер не надав особливого значення класам та їх відносинам, оскільки вважав, що європейська цивілізація заснована на діяльності раціонально організованого індивіда.

Основні принципи обґрунтування сталих соціальних структур, що забезпечують відтворення або зміни соціальних систем, були розроблені на протязі XIX – початку XX століть. Це принцип утилітаризму, поєднаний з прагматизмом і позитивізмом, принцип детермінізму, поєднаний з радикалізмом, принцип раціоналізму, поєднаний з еволюціонізмом. На протязі останніх ста років кожен новий метод, якій дозволяв досягти хоч би мінімальних успіхів у дослідженні сталих структур сучасних соціальних систем, заснованих на вказаних принципах, як би палко автори цих методів не проголошували відмінність своїх систем від класичних. Для підтвердження цієї тези звернемося до робіт соціологів XX – початку XXI століття.

До пошуку сталих структур, які б забезпечували еволюційний розвиток соціуму, вимушувало учених ряд обставин: революційні потрясіння на початку XX століття, дві світові війни, радикальні соціальні течії в 60-ті роки, прискорення темпів соціальних змін під впливом науково-технічних, інформаційних та комунікаційних технологій.

У межах статті ми зупинимось на розгляді теорій тих соціологів, роботи яких й досі слугують методологічним підґрунтям для розробки окремих теоретичних аспектів проблем соціальної трансформації. Це, насамперед, теорія соціокультурної трансформації П.Сорокіна, теорія соціальної дії і соціальних систем Т.Парсонса, концепція стихійного порядку і еволюції суспільних інститутів Ф.А. фон Хайека, теорія конструювання життєвого світу П.Бергера.

Свою концепцію сталих структур трансформаційних процесів П.Сорокін виклав в роботі "Соціокультурна динаміка, Дослідження зміни основних систем мистецтва, знання, етики, права і соціальних відносин". Спрощено сутність теорії можна викласти у вигляді наступних тез:

- історія людства являє собою періодичну зміну інтегральних культурних систем, основу яких складає "стиль", що їх об'єднує, або світоглядний метод створення окремих цінностей. "Будь яка велика культура є не просто конгломератом різноманітних явищ, які співіснують, але ніяк між собою не пов'язані, а є єдність, або індивідуальність, усі складові частини якого пронизані одним основним принципом і виражають одну, і головну, цінність... Саме цінність слугує основою і фундаментом будь-якої культури. За цієї причини найважливіші складові такої інтегрованої культури також частіше за все взаємозалежні: у випадку змін однієї з них решта неминуче зазнають схожий трансформації" [9, с.429];

- Кожна культурна система формується під впливом "подвійної" природи людини: істоти мислячої і чуттєвої. Якщо переважає почуттєвий бік людської природи, то відповідно детермінується почуттєвий зразок культурних цінностей, і ми маємо "почуттєву" культурну підсистему. Якщо головний акцент зроблений на розум, то ми маємо справу з "умоглядною", або "ідеаціональною", культурою. За умов балансу почуттєвих, інтуїтивних і раціональних складових формується так звана "ідеалістична" культурна система [Там же, с.431, 474]. Головною цінністю ідеаціональної культури був Бог. Архітектура і скульптура середньовіччя, за думкою Сорокіна, були "Біблією у камінні" [Там же, с.430].

- В історії людства кожна з культур займала століття, але між ними відсутній лінійний зв'язок. Наша ера, за думкою Сорокіна, пережила панування трьох культур: у VI – XII століттях – ідеаціональна культура, в XIII – XIV століттях – ідеалістична культура, в XV – XX століттях формується і стає пануючою в усіх сферах суспільства почуттєва культура. "Будучи домінуючою, почуттєва культура накладає відбиток на всі основні компоненти західної культури і суспільства і зробила їх також переважно почуттєвими" [Там же, с.431]. Основними принципами розвитку почуттєвої культури є раціоналізм, утилітаризм, прагматизм, гедонізм, інструменталізм [Там же, с.471]. Тобто наука, мистецтво, філософія, техніка і технології покликані "зробити життя більш приємним і менш обтяжливим" [Там же, с.472].

- Культура та її елементи (освіта, наука, мистецтво) безпосередньо формують соціальну структуру суспільства. Головне завдання системи освіти, пише Сорокін, "підготувати удачливих

бізнесменів, ремісників, інженерів, політиків, юристів, лікарів, вчителів, попів та ін." [Там же, с.472]. Криза культури викликає руйнацію всіх інших компонентів суспільства.

- XX століття знаменує початок кризи почуттєвої культури. "Ми живемо і діємо в один із поворотних моментів історії людства, коли одна форма культури і суспільства (почуттєва) зникає, а інша форма ще лише з'являється. Криза має надзвичайний характер у тому сенсі, наголошує Сорокін, що цей період, як і його попередники, відмічений надзвичайним вибухом війн, революцій, анархії і кровопролиття; соціальним, моральним, економічним і інтелектуальним хаосом; відродженням огидної жорстокості, тимчасовою руйнацією великих і малих цінностей людства" [Там же, с.431-432].

Наведені тези теорії П.Сорокіна дозволяють робити припущення, що основними сталими структурами, які забезпечують перехід суспільства із одного стану до іншого, є нова культура, що формується, і відповідна соціальна структура. У такій постановці стає зрозумілою ідея роботи "Соціокультурна динаміка". Зараз у соціології спостерігається чергова хвиля захоплення ідеєю П.Сорокіна про інтеграційну єдність культури і соціальної структури як бази трансформаційних процесів. Тільки за останні роки опубліковано більше ста п'ятдесят робіт, безпосередньо присвячених різним аспектам соціокультурної трансформації. До проблем соціокультурної трансформації звертались такі відомі соціальні філософи і соціологи Росії, як А. Ахїєзер, Ю. Давидов, Л. Іонін, М. Лапін, А. Панарін, А. Ракітов, В. Рукавішніков, М. Хренов, В. Ядов, Р. Яновський та ін. Із 153 публікацій, присвячених соціокультурній трансформації, 51 написані українськими науковцями. Серед них такі відомі учені як В. Бакіров, О. Бучма, О. Гриценко, Г. Горбаченко, І. Дзюба, С. Катаєв, І. Кононов, О. Куценко, А. Лантух, С. Макєєв, Н. Победа, В. Подшивалкіна, О. Семашко, Л. Сокурянська, Н. Цимбалюк, Н. Черниш, Ю. Яковенко та ін. Слід звернути увагу читача на те, що далеко не всі автори дотримуються принципів теорії П.Сорокіна. Але це – особлива тема.

У Т.Парсонса, як засновника функціонально-аналітичної концепції, можна спостерігати декілька підходів до обґрунтування ролі сталих структур, що забезпечують більш-менш стабільний перехід від одного якісного стану до іншого.

По-перше, Парсонс надає своє визначення поняття "суспільство". Суспільство є таким типом соціальної системи, якому притаманні "стандартизований нормативний порядок, завдяки якому життя популяції організовано на колективних засадах" [10, с.794]. Суспільство, як упорядкована система, містить у собі цінності і спеціалізовані норми та правила, яких повинні дотримуватися індивіди та колективи. Суспільство як колектив характеризується наявністю статусів, ролей, прав та обов'язків його членів.

По друге, суспільство є таким типом соціальної системи, яка досягла вищого ступеню самодостатності у відносинах із своїм оточенням. До оточення суспільства він відносив такі системи:

- "гранична реальність" (вищі релігійні цінності, трансценденції);
- культурні системи (цінності, норми, правила поведінки);
- системи особистості (соціалізація індивіда до виконання ролей і статусів);
- організми, які володіють поведінкою (статева та вікова структури);
- фізико-органічне оточення (біологічне середовище, спадковість, чисельність народонаселення тощо).

Самодостатність суспільства залежить від рівня контролю всього суспільства за його відношенням з усіма п'ятьма оточеннями і стану його внутрішньої інтеграції [10, с.492].

По-третє, суспільство забезпечує контроль за переліченими системами (оточенням) завдяки тому що воно має достатній набір ролевих можливостей для того, щоб індивід мав забезпечити свої основні потреби на усіх стадіях життєвого циклу, не виходячи за межі суспільства, а також для того, щоб само суспільство мало можливість задовольнити свої власні потреби [10, с.806];

- має можливість контролювати поведінку одиниць на території (контроль за популяціями);
- поповнює склад суспільства за рахунок народження і соціалізації, у першу чергу, через систему спорідненості, а також через навчання;
- забезпечує контроль за економіко-технічним комплексом.

Суспільство контролює процес функціонування і розвитку систем завдяки наявності ієрархії механізмів контролю, а саме: реальним зобов'язанням сторін (суспільство – індивід - колектив);

розподілу ресурсів між різними категоріями населення, владі, грошам, компетентності і професіоналізму носіїв ролей і статусів різних систем [10, с. 639-649].

Відсутність одного з критеріїв "самодостатності", на думку Т.Парсонса, може привести до дезорганізації суспільства [10, с.806-807].

По-четверте, для того, щоб кожна із систем мала здібність забезпечувати потреби суспільства, інших систем, а також власне відтворення, їй повинні бути притаманні такі властивості, як диференціація та складність. Еволюція суспільства "протікає шляхом зміни і диференціації від простих до більш складних форм" [10, с.783]. Т. Парсонс докладно розглядає процес диференціації як умову еволюційного перетворення системи від одного якісного стану до іншого на прикладі економічної і особистісної систем.

Посилаючись на дослідження Н.Смелзера, Т. Парсонс простежує, як під впливом змін в економіці відбувається якісні зміни в структурі сімейних відносин.

На першому етапі простежується взаємна толерантність промислової організації і патріархальної сім'ї. Бавовняні фабрики використовували в якості робочої сили цілі сім'ї. При цьому широко використовувалася старий спосіб життя в сполученні з романтичною ідеологією. Подібна картина майстерно описана Н.Г.Чернишевським в його романі "Що робити?" (Сон Віри Павлівни).

На другому етапі відбувається перехід до нової моделі співробітництва, завдяки якій фабрика заключає договір не з усією сім'єю, а з окремим його представником. Йому надається посада, яка гарантує робітнику і його домочадцям певні вигоди, насамперед, грошові. Впровадження цієї моделі заклало економічні основи розпаду моногамної сім'ї і формуванню нуклеарної сім'ї.

На третьому етапі, завдяки розповсюдженню протестантизму, "узаконюється як турбота людини про власну вигоду, так й його більш широка ефективна участь у виконанні суспільної інструментальної функції" [10, с.669]. На цьому етапі відбувається "остаточна диференціація професійних ролей та їхнє повне визволення від функцій сімейного економічного виробництва" [Там же, с.670].

Подібні диференціації і ускладнення в процесі розвитку суспільства відбуваються також у системі граничної реальності, соціальної і культурної системах. Але розмір статті не дозволяє нам докладно викласти названі процеси в інших системах. У тої же час, короткий аналіз теорії Т.Парсонса дозволяє зробити окремі спостереження. Сталими структурними утвореннями, які сприяють еволюційному (більш-менш безболісному) якісному перетворенню суспільства, відповідних систем, є здібність систем до диференціації і ускладнення своїх структур, здібність суспільства контролювати розвиток системних утворень, а також здібність вищих систем контролювати процес функціонування і розвиток систем, які знаходяться нижче в ієрархічній структурі.

Теорія Т.Парсонса корисна у тому плані, що її положення можна використовувати для дослідження українського суспільства.

По-перше, в Україні спостерігається відсутність сформованого суспільства, тому що проголошені в Конституції України, відповідних деклараціях цінності, норми, правила, не визнаються як обов'язкові більшістю громадян України; населення, яке мешкає на терені України, не відчуває і не усвідомлює себе як єдина громада. Дослідження науковців свідчать, що якщо населення Західної України сповідує цінності індивідуалізму, то на Сході України переважна чисельність населення дотримується корпоративних цінностей.

По-друге, простежується недостатня диференціація, сегментація, автономність відповідних систем, а головне, відокремленість одних систем від інших. Взаємовідносини між системами нагадують спорідненість сіамських близнюків. Для підтвердження цієї тези можна привести декілька прикладів. Ще недавно моногамна сім'я пропагувалася як головна цінність радянського суспільства. В художньої літературі – це сім'я Журбіних. В ідеології – радянський народ – це інтернаціональна сім'я на чолі з "батьком народів". Образ моногамної сім'ї мімікував у різні сфери суспільного життя у вигляді колгоспів, сімейних артілей, сімейних кланів в економіці, політиці, кримінальному середовищі (організоване злочинне угруповання на чолі з "паханом"). Сьогодні на буденному рівні розповсюдженим серед державних чиновників нижчого рангу є вираз: "Поїхав до "папи" або до "мами"". Але найбільш болісним є розтягнутий на сторіччя процес переходу

моногамної сім'ї до нуклеарної. Це пов'язано як із слабкою економікою країни, так і відсутністю відповідного духовного супроводження. Так, наприклад, більшість українських сімей не може забезпечити своє життя, працюючи в суспільному виробництві, і тому вимушена вести будь-яке домашнє господарство. За розрахунками Українського інституту соціальних досліджень майже 80% молодих людей зазначили, що батьки їм допомагають "постійно" або "часто" [12, с.87]. Як бачимо, молодь "пуповиною" пов'язана з батьківською родиною. Перепоною диференціації, сегментації, автономного розвитку економіки є постійне втручання політиків в економіку, застосування так званого "ручного управління". Майже всі формування політичної еліти України, незалежно від партійної належності, сповідують лєнінське трактування політики як концентрованого і завершеного виразу економіки.

Диференціація і сегментарність ще менш притаманна культурної системі. Відомо, що офіційна церква на окремому етапі накопичувала і охороняла духовні культурні цінності, але вона об'єктивно не стала джерелом виникнення, формування і розвитку нових форм суспільного життя, розвитку ініціативи, творчості, ризику – риси, які стали основними для капіталістичного образу життя. Ці риси отримали розповсюдження завдяки виникненню таких релігійних сект, як кальвінізм, лютеранство, протестантизм тощо. Зараз в сфері релігії в Україні спостерігаються деякі тенденції. Серед прихожан православної церкви, в її різних проявах, як правило, можна бачити представників державної адміністрації різних рівнів, політичної еліти, керівників тіньового бізнесу, андеграунду. Значна частина представників інтелігенції, середнього і дрібного бізнесу об'єднуються навколо релігійних сект. Але релігійний плюралізм в Україні лише формується, тому релігійні цінності, норми і правила поки що не слугують зразком для формування повсякденного стилю життя людини.

Вище сказане дає підставу для розуміння того факту, чому керівництво Європейського Союзу надало Україні 25 років на підготовку до вступу до цієї організації. 25 років – це дуже короткий строк, бо в інших країнах Європи і Північної Америки процеси формування сучасного суспільства, відокремлення, диференціації і сегментації систем зайняли століття. Успішність перетворень в Україні у напрямку міжнародних стандартів багато у чому буде залежить від обраного шляху.

Вибір шляхів соціальних перетворень і роль у цьому процесі сталих соціальних структур в останні двадцять років стала предметом запеклих дискусій. Тут ми зупинимося лише на роботах тих авторів, які критично аналізують погляди прихильників радикальних шляхів суспільного розвитку. Це обумовлено практичною потребою, а саме, реальною ситуацією в Україні. До найбільш послідовних критиків радикалізму можна віднести Ф.Ф. Хайєка [13], а також Дж. Грея [14], П.Бьюкенена [15].

Фридрих фон Хайєк в одній із своїх фундаментальних праць "Право, законодавство і свобода. Сучасне розуміння ліберальних принципів справедливості і політики" концепцію сталих структур в умовах суспільних перетворень обґрунтовує наступним чином:

- суспільство як продукт еволюційного відбору [13, с.480] функціонує і розвивається завдяки двом основним факторам – культурі і свідомості.

- культура "являє собою традицію заучених правил поведінки, які ніколи не були винайдені, і людина, яка утягнута в культурний процес, не знає їхнього призначення [Там же, с.476]. Набір вивчених правил давав можливість людині усвідомлювати, що правильно робити, а що неправильно робити у тих чи інших обставинах, поступово розвивав у ньому здатність пристосовуватися до обставин, які змінюються, і особливо співробітничати з іншими членами групи. Так традиція поведінки, яка існує незалежно від людини, яка її усвідомлює, стала управляти життям людини.

- перехід людей до відкритого суспільства і цивілізації здійснили люди, які навчилися для досягнення загальної цілі підкорятися одним і тим же абстрактним правилам, а не ворожим інстинктам. Якщо раніше в характері людини домінував інстинкт привласнення і прямого задоволення потреб, то зараз його місце зайняла готовність підкоритися заученим правилам, які стримують природні інстинкти, не потрібні для життя у відкритому суспільстві [Там же, с.481-482].

- перехід від одних правил поведінки до нових відбувався не завдяки тому, що люди розуміли переваги нового, а тому, що нові правила приносили групам, які їх використовували, досягати великого успіху і зростання, випереджаючи інших [Там же, с.482]. Отже, "основні інструменти цивілізації – мова, мораль, закон і гроші – є результатом не проекту, а стихійного розвитку" [Там же, с.484]. У суспільстві, де люди сповідували моральні правила, високо цінувалась людина ощадлива, працелюбна, дбаюча про майбутнє своєї сім'ї і своєї справи людина, яка набувала свій капітал не для майбутнього споживання, а для того, щоб заслужити повагу співгромадян, які переслідували такі ж цілі [Там же, с.486].

- лише на відносно високому рівні розвитку культури, коли з'являється можливість створювати моделі оточуючого середовища, що дозволяло передбачати на практиці розвиток зовнішніх подій, з'являється те, що зветься розумом [Там же, с.479]. З розвитком розуму, інтелекту нові правила виникають як щось середнє між інстинктом і розумом [Там же, с.484]. І ось тут з'являється спокуса абсолютизувати роль розуму в конструюванні, програмуванні, плануванні суспільного розвитку. Пануючі на протязі останніх півтора століття конструктивістській і крайній націоналістській підходи вважають, що природжені інстинкти не завжди ведуть людину у вірному напрямку, і що лише розум вказує йому шлях до цінностей, які властиві його натурі [Там же].

Аналіз еволюції культури, традицій, абстрактних правил Ф.Хайєк використовує, по-перше, для критики концепцій лівого раціоналізму (К.Маркса) і соціального еволюціонізму (З.Фрейда і неофрейдизму), по-друге, для обґрунтування свого погляду на роль традицій як найбільш надійного соціального інституту, на який можна спиратися під час соціальних перетворень.

Дж.Грей у своїй книзі "Згадування про Просвітництво" проводить головну ідею, згідно якої з ХУІІІ століття формувався і реалізувався проект про Просвітництво у формі лібералізму, націоналізму, марксизму тощо [14, с.8, 26, 37]. Основна теза нового лібералізму полягає в наступному: "Люди втратять свої традиційні уподобання і свою самобутність і "зливатимуться" в єдину цивілізацію, засновану на загальнолюдських цінностях і раціональній моралі" [14, с.14]. Марксизм, як один з напрямків проекту "Просвітництва", мав надію "створити форму суспільного життя, вільну від практики закритості і підлеглості, що визначали життя усіх реально існуючих і існуючих спільнот" [14, с.26]. Прихильники проекту "Просвітництва" не розглядають як впливові такі системи поглядів, як націоналізм, расизм, дискримінація за віком. Вони вважають, що такі ідеології, як теїзм, монархізм, фашизм не впливали у минулому, а в сучасному світі вони відіграють, скоріше, маргінальну роль [14, с.36]. Дж. Грей приходить до висновку, що опора на раціоналізм і науку, як вирішальні фактори формування і впровадження національної і міжнародної політики, сприяють, з одного боку, поширенню інформатизації, освіти, науки, системи послуг, але, з іншого – все більшому впливу таких соціальних явищ, як фундаменталізм, міжрелігійна ворожнеча, націоналізм, іредентизм, фашизм, тероризм, ментальність, мова та ін. [14, с.70, 77, 122, 165]. Прихильники лібералізму, спираючись на раціоналізм, інструменталізм, прагматизм, вважають, що при переході до єдиної цивілізації необхідними є постійні перетворення, реформи, а то й революційні потрясіння. Вони не бажають знати, що нав'язування людям режиму безперервних перетворень і вічних революцій виснажують запаси історичної пам'яті, від яких залежить культурна ідентичність [Там же, с.210]. Дж. Грей вважає, що для того, щоб впливати на трансформаційні процеси, політична еліта повинна спиратися на три сталі структури: безконфліктність блага і миру у відносинах суспільних груп; підлеглість держави і інститутів, які діють автономно і не залежать від уряду, владі закону; забезпеченість дії інституту особистої і приватної власності [Там же, с.262]. До інших сталих структур він відносить поєднання політичних і інтелектуальних традицій з плюралізмом культурних ідентичностей [Там же, с.342]. Але для обґрунтування такого висновку необхідно у подальшому проведення відповідних масштабних спеціальних досліджень.

П.Дж.Б'юкенен, відомий фахівець з теорії зовнішньої політики, консерватор за політичними поглядами, у своїй книзі "Праві і не-праві" вважає, що відмова політичної еліти США від американської традиції невтручання у справи інших держав, визнання плюралізму етнічних культур, взяття на озброєння ідеї захисту традицій Просвітництва шляхом здійснення світової демократичної революції, перебудова світу за зразком американського способу життя [15, с.343-344], в реальному житті веде до ізоляції США в рамках світової спільноти [Там же, с.89].

Теоретичні здобутки зарубіжних соціологів, політологів, представників правознавства не могли не вплинути на вчених, які працюють на пострадянському просторі. Значна кількість робіт присвячена обґрунтуванню ролі рушійних сил у трансформаційних процесах. У даному напрямку можна виділити роботи В.Бакірова, Є.Головахи, Т.Заславської, О.Злобіної, О.Куценко, С.Макеєва, Л.Сокур'янської, Р.Яновського та ін.

Так, Т.Заславська та Р.Яновський на підставі аналізу російської дійсності приходять до висновку, що при трансформаційних процесах правляча еліта Росії повинна спиратися на сталу цілісність суспільства [16, с.100, 101; 17]. Такий підхід має підставу, бо радянський комунізм не був породженням російської православної культури, як і найбільш репресивні норми зовсім не зобов'язані російським культурним традиціям. Народ Росії був збитий з історичного шляху намаганнями

втілювати в життя концепцію, яка складала квінтесенцію ідеології Заходу і Європейського Просвітництва. Т.Заславська, на основі дослідження зрілості соціально-групової структури, соціальних інститутів і людського потенціалу, прагне виявити їхні можливості вирішення проблем, які виникають у процесі об'єднання російського суспільства на нових соціальних засадах [16, с.202].

Відомий український соціолог В.Тарасенко обґрунтовує роль середнього класу як найбільш сталої соціальної структури, яка може бути носієм соціальних перетворень [18, с. 68]. Професор Московського університету М.Дряхлов робить акцент на духовних цінностях, традиціях свого народу [19, с. 33-37].

Заслуговує уваги концепція сталих структур, запропонована російськими політологами. Такою структурою, за їхньою думкою, є корпоративізм як форма соціальної організації, при якій ключові економічні, політичні і соціальні рішення приймаються корпоративними групами або цими групами і державою. Згідно до цієї концепції, індивіди можуть впливати на рішення, які приймаються на державному рівні, завдяки своєму членству в корпоративних органах – профспілках, ділових корпораціях, групах політичного тиску або лобі. Корпоративізм займає проміжне місце між моделлю тоталітарної держави з повним державним регулюванням економічного і політичного життя і ідеальною моделлю вільного ринку і прямої ліберальної демократії [20].

Відсутність в українській правлячій еліті (політичної, наукової, підприємницької, управлінської) чіткої позиції відносно вибору сталих структур при проведенні соціальних реформ стало однією з причин того, що власна українська модель переходу до ринку, торгово-грошових відносин, інституту особистої і приватної власності так й не була чітко усвідомлена. По суті були запозичені не найкращі ознаки усіх трьох "світових" концепцій. За терміном (майже 16 років) економічна реформа в Україні схожа на еволюціоністську модель (без опори на будь-яку соціальну структуру), за рівнем інфляції 1993-1994 рр., безробіттю і падінню виробництва – на "шокову терапію", а за втручанням державної бюрократії у діяльність більшості вже недержавних підприємств, заморожуванню соціальних програм – третю модель, тобто повернення до командно-адміністративної системи управління.

Невизначеність у виборі сталої структури при проведенні соціальних перетворень найбільш чітко проглядається на прикладі проведення аграрної реформи. Дискусія щодо вибору пріоритетного актора аграрної реформи (фермерського господарства, колективного господарства чи акціонерного утворення), яка затяглася на невизначений термін, з урахуванням неприйняття закону про земельний кадастр привели до того, що замість товарно-грошових, ринкових, конкурентних відносин між виробниками і споживачами продукції отримали розвиток спекулятивні зв'язки, а то й відносини кримінального характеру.

Сказане вище дозволяє зробити ряд спостережень.

Мабуть, при визначенні сталої структури як основи проведення реформаційних перетворень стосовно до України пріоритетним стає забезпечення сталої цілісності українського соціуму. Для цього доцільно, на мій погляд, скористатися ідеєю П.Бергера про "плюралізм життєвих світів" [21, с.127-128]. Україна, образно кажучи, це "дім", в якому "життєвий світ" одних мешканців виключає "життєвий світ" інших. Де вихід з цієї ситуації? На мій погляд, перехід від "дома", в якому, на жаль, сьогодні панують підозра, сварки, соціальні, міжконфесійні, етнічні конфлікти до "дому" злагоди, консенсусу, взаєморозуміння, толерантності, українцям належить пройти ряд етапів. На першому етапі, і це вже відбувається, різні суспільні утворення повинні усвідомити, що вони живуть (сподобається це кому чи ні) у загальному домі, назва якому "Україна". На другому етапі основні актори, які представлені на соціальному просторі, розробляють мету, місію розвитку цього дому, бо стояння на місці веде до стагнації і руйнації житла. Мета України – побудова суспільства з високим життєвим рівнем. Усяка інша мета не зможе виконати функцію об'єднання населення країни як єдину цілісну соціальну систему. На третьому етапі повинно відбутися об'єднання навколо обраної цілі основних акторів. Основними групами, зацікавленими у досягненні мети, можуть бути: власники виробництва, якщо вони відчують можливість реалізації своєї цілі – отримання прибутку; зайняте населення, зацікавлене в отриманні хорошої оплати праці; клієнти (постачальники новітніх технологій, обладнання, споживачі продукції і послуг українських підприємств, фірм тощо); оточуючий світ (навколишнє середовище, а також громадськість України і за її межами). Але для розвитку національного дому "добробуту" необхідні воля, бажання, готовність означених акторів рухатися у вказаному напрямку. Призначення політичних партій та об'єднань – сприяти цьому процесу, бо без консолідації основних соціальних акторів забезпечення прав і свобод людини,

створення сталого "середнього класу", формування солідарності і корпоративності можуть бути відсунути на невизначений час.

При розробці концепції реформування українського соціуму із розрахунком на сталу структуру важливо передбачити як сприятливі впливи зовнішнього середовища (фактори, що зміцнюють цілісність соціуму), так й загрози, які йдуть від зовнішнього середовища.

Виникає потреба у перегляді концепції щодо поведінки учасників виборчої кампанії після її закінчення. В Україні за часи незалежності панує вестернській підхід у відносинах учасників виборчих перегонів. Переможці отримують усе, переможені – лише невизначений нормативними актами статус опозиції. Досвід деяких країн Європи (насамперед, Великобританії, Німеччини, Франції) свідчить, що учасники виборчих процесів розглядають їх як один із шляхів виявлення поглядів окремих груп електорату на діяльність урядових структур, парламенту у вирішенні соціальних програм і проєктів, вибір шляху розвитку країни тощо. Після виборів урядові посади розподіляються не стільки за партійною належністю, скільки за професійними ознаками. Враховуючи розташування політичних сил в Україні на протязі останніх виборчих кампаній, досвід європейських країн можна було взяти до уваги.

Огляд основних концепцій щодо пошуку сталих соціальних структур дозволяє стверджувати, що ця тема стає зараз найбільш цікавою і затребуваною.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Макиавелли Н. Государь / Пер. с ит. – М., 1990. – 84с. 2. Леонард М. ХХІ век – век Европы / Марк Леонард; пер. с англ. Т.Банкетової. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 250с. 3. Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б.Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. В 9-ти т. Т.2. – Политиздат, 1985. С. 5-508. 4. Тарасенко В. Проблема начала и самообоснования социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – 3. – С. 5-24. 5. Маркс К. Нищета философии. Ответ на "Философию нищеты г-на Прудона" // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. В 9-ти т. Т.3. – М.: Политиздат, 1985. – С. 1-108. 6. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808с. 7. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. - №5. – С. 147-156. 8. Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика. / Переклад з німецької, післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К.: Основи, 1998.- 534с. 9. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост и предисл. Ю.А.Согомонов; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. 10. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В.Ф.Чесноковой и С.А.Белановского. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с. 11. Балакірева О. Матеріальне становище молоді: об'єктивні та суб'єктивні показники / Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О.Балакіревої і О.Яременка. – К.: УІСД, 2001. С. 79-92. 12. Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б.Пинскера и Кустарева под ред А.Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2006. 644с. 13. Грей Джон Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности / Пер. с англ. Л.Е.Переяславцевой, Е. Рудницкой, М.С.Фетисова и др., под общей ред. Г.В.Каменской. – М.: Праксис, 2003. – 368с. 14. Бьюкенен П.Дж. Правые и не-правые: Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Патрик ДЖ. Бьюкенен; Пер. с англ. К.Ковешникова. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 348с. 15. Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2004. – 400 с. 16. Яновский Р. Глобальные изменения и социальная безопасность. – М.: Academia, 1999. – 358 с. 17. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О.Шульги. НАН України, Інститут соціології. – К., 1999. – 688 с. 18. Дряхлов Н.И. Традиции и модернизация современной России // Социологические исследования. – 1992. - №10. 19. Кривошеев В.Т. Социальный корпоративизм // Социологические исследования. – 2004. - №12. 20. Бергер П. Понимание современности // Социологические исследования. – 1990. - №7.

Сокурная Людмила Георгиевна,

кандидат философских наук, заведующая-профессор кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

ЦЕННОСТНЫЙ ДИСКУРС ФИЛОСОФСКОГО И СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТАХ ГЛОБАЛЬНЫХ АКСИОСДВИГОВ

У статті аналізується ціннісний дискурс філософії та соціології, особливості концептуалізації аксіозрушень, які відбуваються на мега-, макро- та мікросоціальному рівнях, представниками цих різновидів спеціалізованої свідомості. Головна увага приділяється соціологічній та філософській рефлексії щодо ціннісної трансформації на межі XX – XXI століть. Підкреслюється необхідність здійснення порівняльних міжнародних досліджень, їх значення в контексті пошуку глобального ціннісного консенсусу.

The article is devoted to the analysis of the value discourse conceptualized within the frame of sociology and philosophy. The axiological shifts at the mega-, macro- and micro-sociological levels are researched. The main focus is done on the sociological and philosophic reflection about transformation of values at the time of shift from 20th to 21st century. The necessity of the international comparative research, and its importance in search for global value consensus is being underlined.

Ценностная трансформация на мега-, макро- и микросоциальном уровне актуализирует задачи ее изучения, а также прогнозирования возможных последствий этой трансформации в глобальной и локальной перспективе. Исследовательский интерес к данной проблеме выражается, в том числе, в многочисленных публикациях современных социальных ученых.

Целью данной статьи является анализ особенностей отражения феноменов ценностной динамики разными видами специализированного (философского и социологического) сознания. Обратившись к сравнительному анализу аксиологического дискурса философского и социологического знания, мы стремились определить, насколько концептуализация ценностных изменений социологами и философами, с одной стороны, отражает социокультурную реальность, а, с другой, – конструирует ее.

В конце 60-х годов XX-го столетия немецкий социолог Р. Лаутман, делая обзор социологической литературы, насчитал около четырех тысяч книг и статей, посвященных ценностям [1]. В начале XXI века мы наблюдаем новый всплеск интереса, в том числе научного, к аксиологическим проблемам, что, несомненно, добавило бы не одну сотню работ в перечень Р. Лаутмана. Как представляется, это детерминировано как собственно научными причинами, так и общекультурными факторами. О первых говорит, в частности, К. Клакхон, также осуществивший детальную систематизацию литературы по ценностной проблематике: "Ценность является потенциально объединяющим понятием, которое может соединить ... специализированные исследования и помочь в преодолении широко распространенного в социальных науках статично-описательного подхода" [2, p. 389].

Говоря об общекультурных факторах, мы имеем в виду следующее обстоятельство. Актуализация аксиологических проблем на глобальном уровне, как представляется, отражает сущность современного нам типа культуры, который некоторые исследователи называют "способом выжить"¹. Действительно, проблема выживания, столь актуальная как в мировом, так и в региональном контексте, заставляет ученых обращаться к поискам социокультурных факторов и механизмов, от которых, в первую очередь, будет зависеть судьба человечества в целом, а не только

¹ Этот тип культуры (в ее природной детерминации) выделяется названными ниже авторами наряду с такими типами, как "способ жить" (приспособление к природе; хронологические рамки - примерно до XIV в.) и "вторая природа" (построение новой природы, сотворенной человеком, но столь же важной, как и первая; XIV-XX вв.). Конец XX в. указал человечеству на необходимость учета "ограничений", поставленных природой при создании "второй природы", что требует "отказа от демиургической концепции культуры". Этот, третий тип культуры российские ученые Козловский В. В., Уткин А. И. и Федотова В. Т. называют "способом выжить" [3, с. 126].

содержание и направленность его развития. С нашей точки зрения, в ряду этих факторов ведущее место принадлежит ценностям и ценностным ориентациям как отдельных личностей, так и различных социальных групп, обществ, государств, наций, представителей различных религиозных конфессий и т.д. Анализ основных тенденций их (ценностей) трансформации выступает в связи с этим актуальной теоретической и практической задачей социальной науки.

На наш взгляд, особую значимость эта задача приобрела после трагических событий 11 сентября 2001 года. Террористические акты в Нью-Йорке и Вашингтоне отчетливо показали не только политикам и ученым, но и любому мыслящему человеку, к чему может привести столкновение двух различных ценностных систем.

Осознание человечеством (как на уровне теоретического, так и на уровне обыденного сознания) вполне реальной угрозы "конца истории", в том числе, приводит к необходимости внесения принципиальных корректив в систему приоритетных социокультурных ценностей современности. Осмысливая создавшуюся проблемную ситуацию, ученые-обществоведы практически всех школ и течений Запада акцентируют внимание на онтологических и методологических аспектах аксиологического измерения социальной реальности.

Ценностное измерение мегасоциальных процессов, конкретных обществ, отдельных социальных групп и, главное, личности отвечает внутренней логике современного этапа развития социологической науки, в частности, все большей артикулированности гуманистического направления в мировой и отечественной социологии. Плюрализация подходов к изучению ценностной динамики позволяет, по нашему мнению, более полно и глубоко представить многообразные факторы и механизмы этой динамики, ее направленность и результаты.

Ретроспективный анализ ценностной проблематики в творчестве таких выдающихся представителей философской и социологической мысли XX века, как Вебер и Швейцер, Шпенглер и Хайдеггер, Ортега-и-Гассет и Ясперс, Фрейд и Юнг, Сартр и Камю, Хейзинга и Тойнби, Томас и Знанецкий, Клакхон и Парсонс, Адлер и Инглехарт и многих других ученых свидетельствует об их глубоком проникновении в сущность происходящих изменений в мире человеческих ценностей.

Несмотря на то, что проблема ценностей в ее современной постановке своими корнями уходит в философию И. Канта, короткий экскурс в историю и современность философского и социологического осмысления аксиологических проблем человечества нам представляется целесообразным начать с обращения к научному наследию Макса Вебера, поскольку, во-первых, его имя и творчество в равной мере принадлежат как философии, так и социологии, а, во-вторых, как пишет главный редактор журнала "Международная социология" С. А. Аржоманд, "самые обещающие парадигмы понимания роли культуры, политики и деятельности (agency) в новом веке социальной трансформации могут быть найдены в интерпретативных и компаративных объяснениях трансформации социетальных структур и институтов древнего мира в социологии религии Макса Вебера" [4, с. 9].

По мнению М. Вебера, возникновение и институционализация ценностной системы были детерминированы потребностью упорядочения человеческой практики. Это повлекло за собой разделение сферы сущего, т.е. реального мира, и должного, отвечающего ценностно-нормативному порядку. Осознавая дистанцию, существующую между этими двумя сферами, индивид строит стратегии своего поведения, соотносит цели деятельности с легитимными средствами их достижения, руководствуясь при этом адекватными им ценностями.

Аксиологический интерес М. Вебера был, в том числе, сосредоточен на анализе ценностной системы современного ему общества. Применяя культурологический подход к анализу общественных явлений, М. Вебер был весьма обеспокоен актуальным состоянием и дальнейшей направленностью духовных усилий человечества. Он первым обратил внимание на те причины, которые обусловили кризисную ситуацию в системе основных человеческих ценностей на рубеже XIX–XX веков. М. Вебер показал, как пагубно влияет возрастающая политическая активность на все без исключения общественные ценности. Именно политика с ее насилием, ослаблением культурных основ общества, его интеллектуальным и эмоциональным истощением становится, по мнению немецкого ученого, фактором, обуславливающим аксиологически кризисную ситуацию. Ибо именно в политике цель и средства деятельности приобретают уродливый вид, именно здесь утрачивается связь между способностями личности и ее продвижением вверх по лестнице власти.

Осмысливая сложившуюся социокультурную ситуацию, М. Вебер приходит к выводу о том, что в современной ему Европе на смену таким человеческим ценностям, как мораль, искусство, наука, вера, любовь и др., приходят новые ценности: выгода, прибыль, престиж, успех, полезность и т.д. В ценностной системе личности все более важное место занимает рассудочность, тесня честность, совесть, порядочность, милосердие и другие нравственные качества.

К таким же выводам приходит и соотечественник М. Вебера О. Шпенглер, социально-философскую концепцию которого можно рассматривать как один из важнейших этапов ценностного понимания европейской социокультурной ситуации XX ст. Эта ситуация, по мнению исследователя, свидетельствует о том, что основные человеческие ценности мельчают, что неизбежно приводит к обеднению, а в конечном итоге – к закату европейской культуры. Господство "материалистических" и "идеологических" методов мышления, полагает Шпенглер, деформировало культурные пласты, утвердило искусственные состояния человеческого существования, легализовало установившееся (в противовес становящемуся) и тем самым обусловило неотвратимый упадок, неподвижность и постарение исторически приобретенных ценностей, "окаменение" органической жизни культуры.

Разрушение европейских культурных ценностей волновало представителей различных школ и направлений социогуманитарного знания. Одно из следствий этой тревоги – попытки понять причины психологического и социального дискомфорта жизни в XX ст. Размышляя над этим, З. Фрейд и К. Юнг пришли, например, к выводу о том, что эти причины необходимо искать в глубинах скрытого от непосредственного наблюдения, спрессованного в подсознании и опутанного там культурными табу прошлого человеческого опыта. А такой выдающийся мыслитель XX века, как Х. Ортега-и-Гассет считал причиной европейской неустойчивости падение "элитарных культурных основ", неограниченную экспансию урезанных, упрощенных, массово усредненных ценностей.

Существенно дополняет и углубляет ценностную проблематику социально-философских исследований минувшего века концепция М. Хайдеггера, акцентирующая внимание на самоценности человеческой личности, сущность которой – "потаенная возможность". Быть, по Хайдеггеру, – это возможность стать, или становиться. Однако это становление для современного ему человека проходит, по мысли исследователя, в условиях неблагополучия европейской культурной среды XX столетия. Натиск рационализированной цивилизации на духовную, творческую, культурную деятельность человека, систему его смысложизненных ценностей угрожает не только существованию культуры во времени, но и земному человеческому бытию как таковому. Об этой угрозе говорит и К. Ясперс, видя ее источник в распаде традиционных человеческих ценностей, утрате культурных, прежде всего духовных достижений прошлого. Оценивая социокультурную ситуацию XX столетия, Ясперс полагает, что человечеству не избежать трагедии конца, если оно радикально не изменит свое бытие, не найдет новых культурных способов существования, сохранения самой человеческой природы, если оно не сумеет преодолеть ценностный кризис.

О глубоком кризисе исконных человеческих ценностей говорят и представители франкфуртской школы, в частности, М. Хоркхаймер и Т. Адорно. В своей работе "Диалектика просвещения" они пишут о том, что именно просвещение привело к уничтожению уникальности, самобытности, к обреченности человека на абстрактное желание иметь (владеть) за любую цену. Общество XX века, по мнению немецких ученых, обесчеловечилось, его вполне можно назвать "неудавшейся цивилизацией". Универсальным, вечным человеческим ценностям в таком обществе нет и не может быть места.

Развитие социально-философской мысли во второй половине XX века существенно не изменило в основном пессимистическую окрашенность концепций, обращенных к анализу причин и следствий трансформации системы человеческих ценностей.

Постиндустриальные, технотронные, информационные представления о культурном содержании будущего человеческого сообщества не уменьшили, если можно так сказать, аксиологическую растерянность в среде интеллигенции, в том числе и прежде всего у представителей социогуманитарной мысли второй половины XX века. Несомненно, что эта растерянность, как и сам кризис духовных ценностей, на этом этапе развития человеческой истории обусловлены глобальным кризисом социально-экономических форм развития общества. И если на рубеже XIX–XX в.в. социально-философский пессимизм в аксиологической проблематике был вызван поисками ценностных оснований, преобладающих в процессе утверждения и развития

індустріального общества, то на исходе второго тысячелетия переход к информационному обществу окрасил социальное знание, в том числе и прежде всего социологическое (о чем мы скажем несколько ниже), в более оптимистические тона.

Философский взгляд на глобальные ценностные изменения вплоть до самого последнего времени, на наш взгляд, чрезмерно драматизировал ситуацию. Так, философский анализ ценностных систем общества и личности в 70-х – 80-х годах XX столетия все так же полон тревоги о судьбе этого "безумного, безумного, безумного мира", как и в начале ушедшего века. Ярким доказательством тому являются многочисленные доклады Римского клуба, работы Д. Бэлла, О. Тоффлера, Э. Фромма, П. Фейерабенда и многих других выдающихся представителей мирового социогуманитарного знания. В их работах практически единодушно подчеркиваются негативные последствия утверждения рассудочно-рационалистической культуры и цивилизации, что привело к коренным изменениям общественных и личностных ценностных систем, к деформации пропорционального соотношения между их составными частями. И снова, как и в начале XX века, категорически заявляется о наступлении эпохи практичности, выгоды, корысти, экспансивной успешной деятельности. Так, Д. Бэлл, говоря о "культурных противоречиях капитализма", подчеркивает, что в капиталистическом обществе человека стали оценивать по тому, сколько он стоит (в прямом смысле этого слова), а такие ценности, как честность, порядочность, искренность и т.д. становятся "предметами" индивидуального пользования прежде всего в кругу людей, которых называют "блаженными", "чокнутыми", или среди диссидентов. В одной из своих публикаций он пишет о том, что одним из главных положений постмодернизма является тезис об исчезновении вечных нравственных истин да и самой истины как таковой [5, с.11].

Констатация кризисного состояния современного общества является неременной чертой новейшей социально-философской литературы. Окрашенная преимущественно в пессимистические тона, она содержит исчерпывающую характеристику всех основных составляющих жизнедеятельности "кризисного человека" конца XX – начала XXI столетия. Это прежде всего девальвация ценностных ориентиров, социальная и моральная аномия, тотальное отчуждение, "жизнь без правил", крах идеалов, их трансформация в своеобразные "новые нормы", "антропологическая катастрофа" и многое другое, что характеризует деструктивные особенности жизни современного человека. При этом подчеркивается, что социокультурные изменения детерминируются сегодня ранее не известными факторами и обстоятельствами, что трагические возможности сложной, внутренне противоречивой, "напряженной" диалектики развития человечества реализуют себя гораздо более оперативно и энергично, чем тенденции оптимистического мировосприятия.

И все же, несмотря на эти апокалиптические пророчества (а, возможно, именно благодаря им), социальный интеллект мобилизует креативные, творческие силы общества, в том числе потенциал социогуманитарной науки, активно обратившейся сегодня к поиску ответов на вопрос о возможных механизмах и факторах выхода человечества из глобального ценностного кризиса. Так, А. Печчеи полагает, что для человеческого сообщества прежде всего необходимы "здоровые изменения в его мировоззрении и философии жизни", оно должно соответствующим образом корректировать ценностные структуры, определять доминантные ценностные установки, осуществлять этическую рефлексию хода событий, чтобы не только понимать их логику, но и определять свое практическое отношение к конфликтогенным условиям своего существования.

"Жизнедеятельность", "творчество жизни", "реконструкция жизненных условий" – все эти понятия отражают одну из главных тенденций тех направлений современной социально-философской теории, которые рассматривают деятельность сквозь призму антропоцентризма, предлагают "человеческое измерение" социальных реалий, аксиологический подход к их анализу.

Идею поиска нормативно-ценностных генерализаций поведения человека, его преобразовательной деятельности в соответствии с "новым социальным контекстом" активно отстаивает О. Тоффлер. Обоснование возможности определения рациональных критериев относительно аксиологического бытия человека в процессе становления "новой этики" как одной из парадигм "глобального общества" дает Р. Киддер. О настоятельной необходимости совершенствования человечества путем его трансформации в соответствии с принципами демократии и культуры человеческой солидарности говорит Р. Порти.

Важнейшим принципом современной социокультурной трансформации объявляется принцип индивидуальной ответственности. При этом подчеркивается, что он не имеет ничего общего с апологией эгоцентризма. Напротив, ориентация на индивидуальную ответственность личности органически соединяется с тенденцией глобализации социальных процессов, возрастания значения социокультурных ценностей, актуализирует ответственное отношение человека ко всему, что он делает в этом мире. "Сегодня существует новая возможность: индивид может осуществлять влияние на мир, который его окружает, определяя направления, в которых движется общество" [6, р. 309].

Действуя осознанно, ответственно, руководствуясь этическими критериями, моральными ценностями, человек становится активным социальным субъектом. Именно идея "позитивной" личности определяет содержание современных представлений о гуманистических параметрах общества, об общечеловеческих ценностях. Интересным, с нашей точки зрения, является признание того, что "общечеловеческие ценности становятся таковыми не в результате обращения к среднесогласованным предикатам человеческих общностей, а благодаря их обогащению идеей личности" [7, с.22].

Нам представляется весьма симптоматичным, что в фокусе современного социально-философского знания вновь оказывается человек и его базовые жизненные ценности, претерпевающие сегодня серьезные изменения. Причины этих изменений кроются прежде всего в необыкновенной пространственно-временной спрессованности "социальной материи", в стремительной трансформации качественного состояния социальной структуры, социальных институтов, подвижности мировоззренческих, смысловых ценностных представлений и ориентаций.

Осознание общности судеб всех государств и народов детерминирует настоятельную потребность формирования не только стратегии совместного "элементарного выживания", как об этом пишет в своей "Дианетике" Л. Рон Хаббард, но и общепризнанной "новой этики", общих ценностных оснований жизнедеятельности человечества. "Только глобальное взаимопонимание и разработка адекватных механизмов, благодаря которым все человечество сумеет объединиться для нашей общей пользы, является основой для решения важнейших вопросов" [8, р. 170]. Так пишет Р. Киддер в книге с многозначительным названием "Реконструируя будущее: глобальные задачи на XXI век".

Как ни прискорбно, новый век, едва начавшись, потряс человечество самым кровавым террористическим актом, в том числе показавшим, что, несмотря на достаточную выраженность интегративных устремлений, мировое сообщество, вступив в третье тысячелетие, так и остается расколотым. К сожалению, мы не можем назвать сегодня какую-либо более-менее убедительную теорию преодоления существующей дезинтеграции. Усилия ученых, прежде всего в области социогуманитарного знания, не увенчались созданием конкретной модели достойной "встречи с будущим". Тем не менее найдено, как представляется, основное звено в системе детерминант социокультурной динамики – трансформация ценностей общества и личности как главного социального субъекта. Анализ диалектического единства социальной трансформации и динамики ценностных представлений является чрезвычайно сложной, но в то же время актуальнейшей задачей современного социального знания. Ведь познание взаимосвязи социального и морального, онтологического и аксиологического выступает не только обязательным условием исследования феноменов "трансформирующегося общества", но и залогом успеха в поиске выхода человечества из кризисной ситуации.

Кризисный социум (к сожалению, эта характеристика в полной мере относится и к украинскому обществу) делает все более заметной корреляционную связь между изменениями в ценностных ориентациях людей и теми "мутациями", которые происходят в онтологических структурах общественной жизни. Кардинальные изменения во всех сферах жизнедеятельности отдельного человека, социальной группы, социетальной системы, человечества в целом, которые непосредственно или опосредованно затрагивают интересы и потребности людей, отражаясь в ценностном сознании различных социальных субъектов, окрашивают его (общественное сознание) в невероятно многоцветную гамму.

Именно эта ценностная палитра общественного сознания выступает сегодня таким объектом исследования, в том числе социологического, за которым признается возможность быть индикатором процессов изменяющегося общества. Одной из важнейших потребностей этого

общества является поиск интегрирующей в социокультурном понимании идеи, способной синтезировать ценности общественной жизни с ценностями "здорового индивидуализма", частной жизни, повседневных забот личности. Именно такой синтез, на наш взгляд, способствует становлению социальной субъектности личности, обуславливает способ ее включения в разнообразные формы жизнедеятельности общества, определяет характер и направленность ее активности. К таким выводам все чаще приходят представители современной западной социально-философской мысли.

Предпринятый нами анализ ценностного подхода в развитии социогуманитарного знания в XX ст. свидетельствует о том, что на рубеже столетий под натиском новых социокультурных реалий серьезной корректировке подвергаются представления специализированного, в частности, философского сознания об общепризнанных императивах. Происходит существенная перекомпоновка всей системы "инвариантных ценностей". По-новому определяются их доминантность, приоритетность и субординация. Внимание исследователей все больше фокусируется на ценностях личности и конкретной социальной группы как субъектах социокультурной трансформации.

При этом особый акцент делается на так называемых ценностях жизненного мира личности, ценностях повседневности. Реабилитацию этих ценностей мы прежде всего находим в работах Э. Гуссерля, А. Шюца, Т. Лукмана, Л. Витгенштейна, М. Бахтина и др. В контексте нашего исследования феномен повседневности интересует нас прежде всего потому, что именно благодаря этой характеристике человеческого бытия индивид входит в социальный мир, в царство непреходящих культурных ценностей. Именно структуры повседневности делают действительными, реальными существующие системно-институциональные структуры того или иного социума [см.: 9, с. 237-240].

В центре внимания исследователей, исповедующих концепции жизненного мира [см.: 10], оказываются нормы и ценности, которые интериоризируются человеком и сопровождают его всю жизнь, детерминируя его действия и поступки. Однако социум необходимо анализировать и с точки зрения его "внешних" детерминант, в частности, исследователь должен принимать во внимание его общесистемные механизмы, их влияние на жизненный мир личности. Именно это пытается сделать, например, Ю. Хабермас, исследуя механизмы возникновения и развития жизненного мира в непосредственной взаимосвязи с факторами внешнего воздействия, которые он называет "материальным субстратом жизненного мира" [11, p. 169].

Итак, даже наш беглый экскурс в историю социально-философской мысли XX столетия свидетельствует о серьезной тревоге представителей социогуманитарных наук по поводу ценностного кризиса человечества в целом и отдельной личности. Правда, при этом речь идет прежде всего о личности западной цивилизации, о личности общества потребления, несущего с собой, по мнению большинства цитируемых нами выше авторов, бездуховность и приземленность смысловых ценностей.

О безрадостной перспективе общественного развития, особенно в связи с событиями последних лет, говорят и многие отечественные исследователи социальных процессов, обнаруживающие в них лишь признаки морального упадка и полной деградации социальных субъектов, прежде всего личности, находящейся в фокусе посткоммунистических трансформаций. Однако, как мы уже подчеркивали выше, философский пессимизм и негативизм в оценках ценностной перспективы развития человеческого сообщества представляется нам не вполне оправданным. Возможно, это связано с особенностями восприятия ценностных изменений разными видами специализированного сознания – философским и социологическим. Во-первых, философское сознание, оперируя понятием общечеловеческие ценности, апеллирует прежде всего к таким абстрактным категориям, как истина, добро и красота и именно с ними соотносит действия человека. Однако такая постановка вопроса представляется, во всяком случае с позиций социологического анализа, не совсем корректной, если иметь в виду преимущественно пессимистическое видение философами нашего будущего¹. "Закат Европы", закат человеческой

¹ Известный американский социолог Ральф Линтон писал: "Философы испокон веков боролись с проблемами ценности, а ученые охотно им оставляли эти проблемы. Сейчас, когда признается возрастающая важность ценностей во всех науках, трактующих человека, выводы, к которым пришли философы, оказываются не столь полезными, как

цивилизации в целом как лейтмотив философского анализа социокультурных процессов XX века не является "открытием" уходящего столетия. В истории развития философской мысли вряд ли можно найти такие периоды, когда бы те или иные ее представители не констатировали упадок нравов своих современников, особенно молодых, и не провозглашали бы в связи с этим конец света. При этом зачастую точкой отсчета и образцом для подражания были предшествующие периоды человеческой истории, например, античность, хотя сами античные авторы не были исключением в ряду тех мыслителей, о которых мы говорили выше, и тоже были обеспокоены нравственным здоровьем общества, к которому они принадлежали. По логике философского анализа трансформации ценностных ориентаций человечества современный нам социум должен представлять из себя скопище нравственных монстров, для которых нет ничего святого, чья жизнь направлена лишь на удовлетворение примитивных витальных потребностей, а не на служение истине, добру и красоте. Несомненно, современное общество отнюдь не может похвастаться отсутствием такого типа людей. Однако их популяция если и растет, то вместе со всем человечеством, внутри которого мы и сегодня найдем сколько угодно примеров служения высоким человеческим ценностям и идеалам.

Вряд ли кто-нибудь будет оспаривать тезис о том, что человек не так уж сильно изменился за время своего исторического развития. Не можем мы с уверенностью определить и направление этого изменения: человек стал хуже или, напротив, лучше? Увеличилось ли количество зла на нашей планете? Вероятно, да, потому что нас стало больше. А добра? Ответ абсолютно идентичен, ибо каждый из нас несет в себе оба эти начала. При этом конкретное социальное пространство и время наполняют эти и другие категории специфическим содержанием. И это предопределяет второе обстоятельство, не позволяющее нам разделить "категорический пессимизм" философов, анализирующих тенденции социокультурных изменений. Мы полагаем, что ценности, даже такие абстрактные, как истина, добро и красота, не могут существовать вне их исторических форм, их содержание и функционирование в том или ином социуме детерминированы социокультурным контекстом этого общества. Вспомним, что М. Вебер, немало обеспокоенный аксиологическими проблемами современного ему общества, акцентировал внимание на ценностях как на явлениях конкретных эпох и обществ, как исторических направлений интереса. Его "идеальный тип" репрезентирует "интерес эпохи". По мысли Вебера, предложенная им априорная конструкция "чистых идеальных типов" дает возможность согласования исторического, философского и социологического подхода исследования, сравнения нормативных ценностей с конкретными условиями их проявления [13, s. 545].

Анализируя ценностные изменения, социолог, в отличие от философа, прежде всего стремится определить, явления какого уровня исследуются. То есть он пытается ответить на вопрос, что же собственно трансформируется: так называемые общечеловеческие ценности¹, ценности конкретного общества, его отдельного института (например, государства), социальной общности (например, молодежи) или ценности личности. Таким образом, социологический анализ предполагает изучение ценностных изменений как в глобальной перспективе, так и на уровне таких социальных субъектов, как исторически конкретное общество, социальная группа, социальный институт и, главное, личность. Особое внимание современных социологов к личности обусловлено тем, что именно человек находится в фокусе социокультурных изменений, происходящих на различных уровнях социальной интеграции. Далее, следуя логике социологического подхода к анализу социальных явлений и процессов, т.е. исследуя внутренние детерминанты человеческой деятельности, в том числе, ценности и ценностные ориентации личности, социолог выделяет в них по меньшей мере три группы: декларируемые, интериоризированные и реализуемые ценности. На наш взгляд, такой многовекторный анализ ценностных изменений позволяет получить более объективную картину социокультурной трансформации. Еще раз подчеркнем важность обращения к изучению внутриличностных изменений. Внимание к отдельной личности, ее повседневной жизни,

ожидалось, философские подходы опираются либо на сверхъестественные санкции, либо на туманно сформулированные понятия - такие, как добро, истина и красота..." [12, p. 147].

¹ Заметим, что в контексте современного социогуманитарного знания содержание понятия общечеловеческие ценности составляют прежде всего ценности западно-европейской культуры.

возвращение (подлинное, а не мнимое, как было в советскую эпоху) к известному тезису Протагора "человек – мера всех вещей" поможет, как представляется, социогуманитарному знанию ответить на многие вопросы, волнующие современного человека и современное общество. Выше мы уже говорили о том, что такой поворот наметился в последнее время в работах западных и отечественных исследователей, в том числе философов. Их, если можно так сказать, человекоцентричность становится все более очевидной, определяя интеллектуальные и практические алгоритмы современного социального знания. При этом главным в активных поисках новых, в том числе, социологических парадигм является стремление к разработке новых "идейно-ценностных" ориентиров, праксеологически "адекватных" моделей поведения человека, особенно в условиях кризисного общества. Это характерно и для философского знания, которое на рубеже столетий, как отмечает американский философ Р. Рорти, в значительной мере усилило свое внимание к социальной проблематике, снизив актуальность "чистой философии".

Тем не менее социологическая рефлексия по поводу ценностной трансформации современного общества все же представляется нам более реалистичной, менее коннотированной, что, безусловно, детерминировано обращением социологии к научному анализу актуальных социокультурных феноменов. Особенно интенсивно такой анализ стал осуществляться на рубеже XX-XXI веков, в том числе, в связи с посткоммунистическими трансформационными процессами. При этом социологи, обращающиеся к ценностному измерению этих процессов, акцентируют внимание не только на субъектах аксиологических сдвигов, о чем мы писали выше, но и на том, что собственно и с какой скоростью изменяется в ценностной структуре социокультурной реальности. В наименьшей степени, как свидетельствуют исследования и социальная практика, подвержено изменениям так называемое ценностное ядро культуры, определяющее ее сущность, отличительные особенности по сравнению с другими культурами. По мнению Ф. Броделя, период смены ядра культуры может измеряться несколькими поколениями, поскольку оно лишь в незначительной степени реагирует на ситуативные ("событийные", по Ф. Броделю) изменения социальной жизни.

Что касается таких элементов культуры, как экономические и политические ценности и нормы, образцы массовой и элитарной культуры, *повседневные идеологии* (понятие, введенное И. М. Поповой) и т.д., то они, изменяясь значительно быстрее, образуют своеобразную орбиту трансформации, опоясывающую ядро культуры конкретного общества. Наконец, существует периферийный (поверхностный) слой культурных феноменов: ситуативные ценности, интересы, умонастроения, стили жизни, оценочные суждения и общественное мнение, мода на те или иные образцы поведения и т.д.¹ Естественно, это наиболее подвижный пласт культуры, который может трансформироваться в считанные дни (недели, месяцы) и порой носить маятниковый характер, изменяясь до прямо противоположных феноменов.

Периферийный слой культуры лишь в незначительной мере отражает ее глубинные структуры, в нем возможны существенные флуктуации, не влияющие на ядро культуры, правда, до тех пор, пока эти изменения не достигнут "критической массы". В этом случае может происходить смещение новых культурных феноменов к ядру культуры конкретного общества, изменяя его сущностные социокультурные характеристики.

Представляется, что, исходя из данных теоретических посылок, необходимо исследовать не только процессы ценностной декомпозиции на посткоммунистическом, в том числе на постсоветском пространстве, но и на глобальном уровне. Ибо процессы глобализации современного мира обязательно столкнутся и уже сталкиваются с "аксиологическими ловушками", способными активно препятствовать интеграционным устремлениям человечества (или во всяком случае некоторой его части).

Актуальность такого анализа, как уже подчеркивалось, особенно ясно продемонстрировали события 11 сентября 2001 года. В этот день был предпринят беспрецедентный всплеск насилия не только по отношению к американскому обществу, но и, на наш взгляд, к значительной части всего человечества, актуализировав задачу, которую, увы, большинство и философов, и социологов до сих пор обходили стороной.² Во всяком случае ее решение не провозглашалось важнейшим

¹ Этим аспектам ценностной динамики уделяется большое внимание в работах известного украинского социолога И. М. Поповой [см., напр.: 14, 15, 16].

² Заметим, что в известных нам публикациях эту тему затрагивают отечественные психологи [см., напр.: 17].

условием дальнейшего *мирного* сосуществования людей на нашей планете. Мы говорим о проблеме сравнительного научного анализа различных ценностных систем: европейской (и стран европейского происхождения), латиноамериканской, африканской, азиатской и т.д. Каковы бы ни были детерминанты этих различий (религиозные, политические, экономические и т.д.), они, несомненно, носят глубинный и, возможно, непреодолимый характер. Тем более важно познать ценностные различия, "расшифровать" своеобразный культурный код той или иной части человечества.

В этой связи мы солидаризируемся с теми авторами, которые говорят о некорректности использования понятия *общечеловеческие ценности*, которых, во всяком случае в современном социокультурном контексте, быть не может. Большинство философов и социологов прошлого и настоящего под общечеловеческими, как уже подчеркивалось, прежде всего понимают ценности западно-европейской культуры. Даже тот сравнительно небольшой экскурс в ценностный дискурс философского и социологического знания, который мы предприняли выше, свидетельствует, так сказать, о европоцентризме этих видов специализированного сознания. Возможно, что именно отсутствие исследовательского интереса к неевропейским социетальным ценностным системам обусловило кризисное состояние не только социологической науки в конце XX – начале XXI века, но и человеческого сообщества в целом. Вспомним, что уже в 70-е годы прошлого столетия латиноамериканские и африканские социологи призывали к тому, чтобы на их страны не смотрели "глазами Запада". Не случайно этот этап в развитии мировой социологии британский социолог М. Элброу назвал этапом "индигенизации" или "отуземливания" социологии, имея в виду развитие исследований, учитывающих социокультурную специфику развивающихся стран. Однако это не привело к активному научному поиску ценностного консенсуса в современном мире. Ситуация не изменилась и в условиях новейшей социологической истории. Этот этап М. Элброу называет этапом "глобализации" социологического знания. Однако современные социологические концепции и теории, в том числе опирающиеся на идею "мировизации" социальной жизни [см.: 18, 19], тем не менее не акцентируют внимание на ценностных различиях отдельных регионов мирового социокультурного пространства.

Несомненно, после 11 сентября 2001 года мир стал другим. Произошел качественный скачок в его понимании, в том числе на уровне обыденного сознания. Задача современной науки, прежде всего социологии, заключается в том, чтобы помочь человечеству найти решение своих проблем, не прибегая к языку войны и террора.

Поиски глобального ценностного консенсуса, с нашей точки зрения, могут быть эффективны при условии развертывания международных сравнительных исследований различных ценностных феноменов, в том числе ценностных ориентаций современного человека. Некоторые шаги в этом направлении уже сделаны. Мы имеем в виду масштабные исследования глобальных ценностных изменений современного американского социолога Р. Инглехарта, реализацию таких проектов, как "Европейское социальное исследование" и др., активное участие в которых принимали и отечественные социологи [см., напр., 20, 21]. На наш взгляд, повышению эффективности таких проектов будет способствовать объединение усилий представителей разных видов специализированного сознания, в том числе философского и социологического, ведь сегодня приращение знания главным образом происходит благодаря исследованиям, осуществляемым "на стыке" наук.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ахиезер А.С. Нравственная динамика общества: возможности прогнозирования // Социол. журн. – 1995. – № 4. – С. 5–21. 2. Lautmann R. Wert und Norm. Begriffsanalysen für die Soziologie. – Köln: Opladen, 1969. – 156 p. 3. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / В.В. Козловский, А.И. Уткин, В.Т. Федотова. – СПб.: Изд-во СПб-го ун-та, 1995. – 280 с. 4. Kluckhohn C. Value-Orientation in the Theory of Action / Ed. By T. Parsons and E. Shils. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1951. – P. 388–433. 5. Белл Д. Нравственность и злодейство. Две культурные парадигмы XXI века. // Свободная мысль. – XXI. – 2005. – №3. – С. 11–26. 6. Аржоманд С.А. О ключевых понятиях современной социологии // Социс. – 2000. – № 2. – С. 125–126. 7. Naisbitt I., Aburdene P. Megatrends 2000. The New Directions for the 1990 s. / I. Naisbitt, P. Aburdene. – New York, 1990. – 10 p. 8. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации. // – Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–28. 9. Kidder R. Reinventing the Future: Global Goals for the 21-st Century. – London, Cambridge: The MIT Press

(Mass.), 1989. – 194 p. **10.** Культура и развитие человека: Очерк философско-методологических проблем / В.П. Иванов, В.П. Козловский, Е.К. Быстрицкий и др. – К.: Наук. думка, 1989. – 320 с. **11.** Schutz A. Strukturen der Lebenswelt. Bel. 2. / A. Schutz, Th. Luckmann. – Frankfurt a/M, 1974; Waldenfels B. In der Netzen Lebenswelt Frankfurt a/M, 1985; Habermas I. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2. – Frankfurt a/M, 1981; Koslowski P. Die postmoderne Kultur. Gesellschaftliche – kulturelle Konsequenzen der technischen Entwicklung. – Munchen, 1987; Wellmer A. Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. – Frankfurt a/M, 1988; Бахтин М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. – М., 1986; Пролеев С. В. Духовность и бытие человека. – Киев, 1992; Мировоззренческая культура личности. – Киев, 1986. **12.** Habermas I. Theorie des kommunikativen Handelns. Vol. 2. – Frankfurt a M., 1981. – 533 p. **13.** Linton R. The Problem of Perspective in Anthropology. Papers in Honor of Wilson D. Wallis / Ed. by R. E. Spenser. – Minneapolis, 1954. – 286 p. **14.** Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. – Tübingen, 1951. – 378 p. **15.** Попова И. М. Ценности и ценностный аспект сознания. Ценностные представления и потребности // Сознание и трудовая деятельность (ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда). – Киев; Одесса, 1985. – С. 12–47. **16.** Попова И. М. Ценностные представления и "парадоксы" самосознания // Социол. исслед. – 1984. – № 4. – С. 29–36. **17.** Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2000. – 219 с. **18.** Шайгородський Ю.Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації // Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики. – 2002. – № 1. – С. 41–48. **19.** Sztompka P. Society in Action: The Theory of Social Becoming. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 219 p. **20.** Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с. **21.** Украинское общество в европейском пространстве / Под редакцией Е. Головахи, С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Омельченко Вікторія Вікторівна,

старший викладач кафедри філософії Харківського національного університету
радіоелектроніки

Ніколаєвський Валерій Миколайович,

кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології управління та
соціальної роботи, декан соціологічного факультету Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

НАУКОВА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА: В ПОШУКАХ СПІЛЬНОГО ТА ВІДМІННОГО

В фокусе внимания авторов статьи находится решение вопроса о том, имеет ли научная элита специфические признаки и функции, которые отличают ее от интеллектуальной элиты, или, наоборот, научная элита растворена в интеллектуальной элите, а потому не может претендовать на более или менее самостоятельную роль в жизнедеятельности научного сообщества и социума. Приведенные аргументы в пользу отличия научной и интеллектуальной элиты.

The article focuses on the issue whether scientific elite has some specific features and functions that distinct it from intellectual elite, or, on the contrary, scientific elite is dissolved in the intellectual elite, and, thus, can not claim some independent role in the vital activity of scientific society and society. Authors consider arguments in favour of distinction of scientific and intellectual elites in contemporary society.

Необхідність розв'язання глобальних проблем, що стоять перед людством, яке увійшло у третє тисячоліття, вимагає зростання його інтелектуального, наукового потенціалу. Тому в умовах сучасності світовими лідерами є країни, де не тільки декларується, але й реально усвідомлюється економічна ефективність і, що головне, духовна цінність інтелектуальної праці, а її результати – наукові знання – розглядаються як основний продукт виробництва та одна з найважливіших компонент розвитку суспільства та особистості. Саме в цих країнах галузі інтелектуальної праці стали пріоритетним напрямком національного розвитку. Серед перших кроків із реалізації зазначеного пріоритету, поряд із загальним підвищенням освітнього рівня робочої сили, збільшенням чисельності осіб розумової праці серед зайнятого населення, стало також, і це найголовніше, здійснення виваженої державної політики, яка дозволила вдосконалити механізми відтворення наукової еліти та створити потужний кадровий потенціал у науковій та науково-технічній галузі.

Україна також почала розробляти концепцію економіки знань, яка має стати теоретичною базою економічного зростання, забезпечити досягнення і довгострокове утримання високого рівня конкурентоспроможності країни в умовах руху в напрямку постіндустріальної цивілізації.

Таким чином, перехід від індустріальної економіки до економіки знань – стратегічне завдання України, вирішення якого неможливе без залучення творчого потенціалу людей інтелектуальної праці, зокрема представників наукової еліти.

Тому **актуальним** є вивчення феномену наукової еліти, її сутнісних рис та функцій, реалізація яких є запорукою подолання розриву між Україною та країнами, що вже належать до числа постіндустріальних, а у перспективі й приєднання до них.

Метою даної статті є вирішення питання про те, чи має наукова еліта специфічні ознаки та функції, які відрізняють її від інтелектуальної еліти, або, навпаки, наукова еліта розчинена в інтелектуальній еліті, а тому не може претендувати на більш-менш самостійну роль в життєдіяльності наукового співтовариства та соціуму загалом.

Для досягнення зазначеної мети виправдано вдаватися до вирішення низки **завдань**. По-перше, проаналізувати спільне та відмінне у поняттях "наукова еліта" та "інтелектуальна еліта"¹. По-друге, провести порівняльний аналіз функцій наукової та інтелектуальної еліти. Виконання

¹ У даному пошуку автори спиратимуться, перш за все, на розуміння інтелектуальної еліти, запропоноване Л.Г. Сокурянською.

останнього завдання, очевидно, стане доцільним тільки за умови, якщо на попередньому етапі будуть визначені відмінні риси наукової еліти.

У даній статті наукова еліта буде розумітися як верства соціально-професійної спільноти науковців, яка складається із вчених вищої кваліфікації, чий професійні результати мають виключну значимість в науці, визнані науковим співтовариством та суспільством, і яких відрізняє здатність створювати позитивні (соціально схвальні) моделі поведінки, що виступають взірцем для представників власної соціальної спільноти та всього суспільства.

Згідно із запропонованим визначенням виявлення наукової еліти має відбуватися як у когнітивній сфері, тобто у площині наукових результатів та знань, так і, наприклад, у соціокомунікативній та духовній сферах. Приналежність до наукової еліти визначають творчі досягнення та професійні результати вченого (те, яке саме реальне втілення повинні мати "професійні результати" або "творчі досягнення", щоб йшлося про наукову еліту – тема окремого обговорення).

Наукову еліту складно уявити без такого комплексу якостей, як компетентність, професіоналізм, самостійність, оригінальність та критичність мислення, творчий нонконформізм, моральність, розвинуте відчуття відповідальності та інших якостей, що відносяться до професійної та особистісної культури. Цей комплекс є однією з важливих детермінант поведінки вченого в науковому середовищі та за його межами, інструментального та функціонального аспектів професійної діяльності науковця, її ефективності.

Тепер щодо трактування інтелектуальної еліти. У своєму дослідженні даного феномену Л.Г. Сокурянська доводить доцільність найбільш широкого визначення поняття "інтелектуальна еліта", справедливо вважаючи, що останню слід розуміти як "соціальну верству, яка має високий рівень освіченості, здатність до соціально-інноваційної діяльності, до продукування нових культурних цінностей, яка відрізняється високою відповідальністю за власне життя та життя суспільства" [3, с.358].

Із визначення наведеного вище можна виокремити низку важливих ознак, властивих інтелектуальній еліті.

По-перше, це "високий рівень освіченості", який передбачає не просто формально високий рівень освіти, а високу якість отриманої освіти, яка втілюється в офіційно підтверджену професійну компетентність. У набутті високого рівня освіченості провідна роль належить, безперечно, освітній системі, яка є основним інститутом з передачі культурного капіталу. Але не слід відкидати значення сімейної соціалізації, в процесі якої людина засвоює культурні цінності, норми, формує добрий смак і манери, які є невід'ємними складовими образу освіченої людини.

По-друге, це "здатність до соціально-інноваційної діяльності". Дана ознака є комплексною, такою, що поєднує в собі, з одного боку, творчий потенціал, а з іншого – соціальну активність, тобто здатність до активних соціальнозначимих дій, до активної суспільно-перетворювальної діяльності, діяльності, спрямованої на становлення та розвиток нових форм соціальної взаємодії.

По-третє, не менш важливою ознакою інтелектуальної еліти, яка впливає із запропонованого визначення, є "здатність до продукування нових культурних цінностей", соціальних норм. Ця "здатність до продукування", очевидно, передбачає, що інтелектуальна еліта, демонструючи як взірець власну поведінку, буде сприяти поширенню нових культурних цінностей та соціальних норм у суспільстві серед "нетворчої більшості".

По-четверте, це "висока відповідальність за власне життя та життя суспільства". Видається, дана ознака характерна саме тим суб'єктам суспільного життя – індивідуальним і колективним, які завдяки високому рівню інтелектуального розвитку та розвинутим громадянським та моральним якостям усвідомлюють значимість своєї соціально-інноваційної діяльності, здатні прогнозувати її наслідки та критично ставитися до її результатів. Власне такими суб'єктами суспільного життя мають бути як окремі представники інтелектуальної еліти, так і в цілому інтелектуальна еліта як соціальна верства. У цьому контексті, цілком слушним здається висловлювання директора Міжнародного центру перспективних досліджень В. Нікітіна, який зазначає, що "тільки ті, хто бере на себе відповідальність за розвиток суспільства і у кого є здібності цю відповідальність реалізувати, можуть здобути такий авторитет, який би дозволив їм впливати на суспільну свідомість" [1, с.61].

Складно не погодитися із авторами [2; 3], які вважають, що суттєвими характеристиками інтелектуальної еліти є її здатність до рефлексії та саморефлексії, а також "відданість цілям самовдосконалення, в тому числі у процесі професійної діяльності, схильність до постматеріалізму і ширше – до постмодернізму, критичність, самостійність, свобода і незалежність у судженнях і діях, націленість на самоактуалізацію, реалізацію своїх когнітивних здібностей" [3, с.358].

Більш повним уявлення про інтелектуальну еліту стає, якщо звернутися до думки Ю. Габермаса стосовно того, що в умовах сьогодення могло б відрізнити інтелектуала. З його погляду, це *здатність першим відчувати щось важливе*. Інтелектуал "повинен бути здатним почати непокоїтися через конкретні критичні тенденції уже тоді, коли інші, наче нічого не сталося, ще продовжують займатися своїми звичними справами, ... бачити те, чого бракує, або те, що "могло би бути інакше"; децидувати фантазії, щоб розробляти альтернативи, і трошки сміливості, аби ініціювати поляризацію позицій, виступати із скандальними заявами, публікувати памфлети" [4]. Але "здатність непокоїтися" повинна поєднуватися у інтелектуала із відповідною розважливістю, щоб не допускати виникнення "непомірних (надто емоційних) реакцій".

Очевидно, наведений вище перелік не вичерпує ознак інтелектуальної еліти. Тому портрет інтелектуальної еліти буде страждати на відсутність важливої деталі, якщо не згадати, що інтелектуальна еліта "має специфічну владу над умами та серцями людей" [3, с.359]. Хоча, варто визнати, що "специфічна влада" й інтелектуальної, і наукової еліти – це скоріше не влада як політичний феномен, а вплив, який має у своїй основі, в першу чергу, такі ресурси, як авторитет та повагу з боку "нетворчої більшості", що цілком природно випливають із наведеної вище сукупності сутнісних ознак інтелектуальної еліти – освіченості, креативності, критичності, самостійності, свободи і незалежності у судженнях і діях, високої моральності, активної громадянської позиції тощо, і, особливо, із складової, яку називають "володіння культурним капіталом".

Разом з тим, Ю. Габермас наголошує на тому, що "колись інтелектуал мав зобов'язання розрізняти "вплив" і "владу" і не застосовувати той вплив, якого він досяг з допомогою слів, як засіб здобуття влади" [4]. Очевидно, говорячи "колись", він має на увазі, що умови змінилися, і вплив на уми та серця людей може приносити політичні дивіденди. Отже, так чи інакше, влада стає невід'ємним атрибутом, коли йдеться про феномен еліти, навіть якщо це інтелектуальна або наукова еліта.

Чи допоможе розглянута низка ознак розрізнити інтелектуальну та наукову еліту? Відповідь, яка у першу чергу спадає на думку, "ні". Чому? Тому що дані ознаки є скоріше спільними як для інтелектуальної, так і для наукової еліти, ніж відрізняють одну від одної.

З цього приводу виникають декілька взаємообумовлених питань. Чи не є наукова еліта тотожною інтелектуальній еліті? Якщо ні, то в чому ж полягають сутнісні відмінності між явищами, які позначаються поняттями "наукова еліта" та "інтелектуальна еліта"? А якщо ці поняття дійсно співпадають за своїм змістом, то, можливо, виправданою буде відмова від використання принаймні одного з них? Отже, варто спробувати знайти відповідь на зазначені питання.

У соціальній верстві, "яка має високий рівень освіченості, здатність до соціально-інноваційної діяльності, до продукування нових культурних цінностей, яка відрізняється високою відповідальністю за власне життя та життя суспільства", упізнається не тільки інтелектуальна, але й наукова еліта. Адже хто, як не представники наукової еліти, мусять мати високий рівень освіченості? Результати чиєї, як не наукової еліти, професійної діяльності передбачають вплив (якщо не прямий, то опосередкований обов'язково) на зміст та успішність впровадження соціальних інновацій? І хто, як не наукова еліта, має демонструвати такі риси, як "критичність, самостійність, свобода і незалежність у судженнях і діях, націленість на самоактуалізацію, реалізацію своїх когнітивних здібностей" та багато інших рис та якостей, які були названі раніше стосовно еліти інтелектуальної.

Загалом, складно виявити ті риси, які були б притаманні інтелектуальній еліті, але при цьому не поширювалися б на еліту наукову. Це означає, що наукова еліта як верства соціально-професійної спільноти науковців, яка складається із вчених вищої кваліфікації, чиї професійні результати мають виключну значимість в науці, визнані науковим співтовариством та суспільством, і яких відрізняє здатність створювати позитивні (соціально схвальні) моделі поведінки, що виступають взірцем для представників власної соціальної спільноти та всього суспільства, не може не бути інтелектуальною елітою.

Отже, у певному сенсі наукова та інтелектуальна еліта співпадають. Але дані явища (відповідно і поняття) не є абсолютно тотожними, оскільки на роль інтелектуальної еліти мають всі підстави претендувати представники не тільки наукової галузі, а й будь-яких інших сфер суспільного життя – політичної, економічної, мистецької, релігійної, військової, якщо цим представникам властивий той широкий спектр ознак, який характеризує інтелектуальну еліту.

Виправданим є твердження, що не кожний представник інтелектуальної еліти є представником наукової еліти, але будь-який представник наукової еліти одночасно входить і до інтелектуальної еліти суспільства.

Окремо необхідно підкреслити наступне: унікальність наукової еліти зумовлена тим, що через свою безпосередню причетність до галузі, де відбувається створення нового теоретичного знання, вона просто зобов'язана найактивнішим чином реалізувати себе у когнітивному аспекті найвиразніше, ніж інші елітні групи, демонструвати здатність до самостійного мислення, креативності, рефлексії та саморефлексії. Це нашоєму на думку, що наукова еліта являє собою своєрідний авангард інтелектуальної еліти.

Про певну спорідненість наукової та інтелектуальної еліти свідчить і те, що функції, які виконуються ними, є близькими за змістом та за тим впливом, який вони справляють на суспільство. Так, до числа найважливіших соціальних функцій інтелектуальної еліти, на думку Л.Г. Сокурянської [3, с.360], слід віднести такі:

- соціально-професійну. Вона передбачає діяльність відповідно до освіти, отриманої у вищій школі;
- соціально-інноваційну. Дана функція спрямована на становлення та розвиток нових форм соціальної взаємодії;
- соціально-культурну. Ця функція полягає у продукуванні та трансляції культурних цінностей;
- громадянсько-політичну. Згідно з цією функцією інтелектуальна еліта є активним учасником розбудови громадянського суспільства та правової держави;
- функцію соціалізації, яка пов'язана із залученням поколінь, що підростають, до загальнолюдських цінностей;
- функцію "когнітивної мобілізації" суспільства. Реалізація зазначеної функції сприяє підвищенню пізнавальної активності населення;
- соціально-психологічну функцію та функцію соціального контролю за моральним здоров'ям суспільства. Ці функції щільно пов'язані одна з одною, оскільки обидві впливають на формування сприятливого соціально-психологічного клімату в суспільстві, який неможливо забезпечити, не підтримуючи морального здоров'я його членів.

До реалізації зазначених функцій наукова еліта, очевидно, долучається із різним ступенем активності. Так, наприклад, майже не викликає сумніву, що до переліку зовнішніх функцій наукової еліти, тобто тих, що спрямовані на суспільство в цілому, варто додати соціально-професійну, соціально-культурну функції, функцію соціалізації та функцію соціального контролю за моральним здоров'ям. Це пояснюється тим, що, по-перше, у випадку наукової еліти нетиповою є модель, коли професійна (науково-дослідна) діяльність відбувається не відповідно до освіти, отриманої у вищій школі. По-друге, участь наукової еліти в інтелектуальному забезпеченні різних сфер життєдіяльності суспільства (у першу чергу через підвищення якості освіти, яку отримують майбутні фахівці, що будуть задіяні у цих сферах) не може відбуватися без залучення молодого покоління у процесі освіти до культурних цінностей, творцем і транслятором яких є, в тому числі, й наукова еліта. По-третє, наукова еліта може демонструвати взірці моральності та контролювати відповідність їм поведінки не тільки у межах наукового співтовариства, а й серед молоді, у професійній підготовці якої вона безпосередньо бере участь. Тим самим відбувається якщо не пряма, то, як мінімум, опосередкована участь наукової еліти у підтримці морального здоров'я суспільства в цілому.

Також перелік зовнішніх функцій наукової еліти може бути доповнений функцією "когнітивної мобілізації" суспільства. Цілком природно, що наукова еліта, перебуваючи ближче за всіх до джерел нових знань, може сприяти підвищенню пізнавальної активності не тільки наукового співтовариства, але й більш широких верств суспільства.

Міра залучення наукової еліти до реалізації функцій, які у масштабах всього суспільства є прерогативою інтелектуальної еліти, з нашого погляду, змінюється у залежності від можливостей доступу до засобів масової комунікації (ЗМК), які надаються науковій еліті суспільством. Мається на увазі, що, наприклад, за умов мінімального доступу до ЗМК, яке тягне за собою обмежені можливості публічно висловлювати свою думку з приводу соціально значущих явищ та подій, наукова еліта "програє" іншим групам, які, входячи до складу інтелектуальної еліти, ближче стоять до інформаційно-комунікативних ресурсів суспільства.

Не зважаючи на очевидну схожість функцій інтелектуальної та наукової еліти, все ж таки є підстави стверджувати, що остання має низку специфічних функцій, від реалізації яких багато в чому залежить те, чи відбуватиметься накопичення суспільством наукового потенціалу – сукупності наукових ресурсів, засобів та можливостей, необхідних як для вирішення суспільних проблем, для поступального розвитку суспільства, так і для всебічного розвитку особистості.

До таких специфічних функцій варто віднести ті, що реалізуються науковою елітою в масштабах своєї соціально-професійної спільноти: функція генератора ідей, інтелектуального лідера; функція упорядкування та програмування професійної діяльності наукового співтовариства; функція наукової комунікації, підтримки контактів із рядовими науковцями; функція відтворення соціально-професійної спільноти науковців [5, с.73-74].

Таким чином, спираючись на проведений порівняльний аналіз, можна дійти **висновку**, що феномен наукової еліти за своєю природою та сутністю близький до явища, яке позначається поняттям "інтелектуальна еліта", хоча й не тотожний йому. Виправданим є твердження, що не кожний представник інтелектуальної еліти є представником наукової еліти, але будь-який представник наукової еліти одночасно входить і до інтелектуальної еліти суспільства. На відміну від останньої наукова еліта має низку специфічних функцій, від реалізації яких багато в чому залежить те, чи відбуватиметься накопичення суспільством наукового потенціалу – сукупності наукових ресурсів, засобів та можливостей, необхідних як для вирішення суспільних проблем, для поступального розвитку суспільства, так і для всебічного розвитку особистості. Насамперед, йдеться про функції, що реалізуються науковою елітою в масштабах своєї соціально-професійної спільноти: функцію генератора ідей, інтелектуального лідера; функцію упорядкування та програмування професійної діяльності наукового співтовариства; функцію наукової комунікації, підтримки контактів із рядовими науковцями; функція відтворення соціально-професійної спільноти науковців.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Гасанова И. Кто ответит за страну? // Эксперт. – 2007. – №20 (117). – с.61-65. 2. Култаєва М.Д. Моральна відповідальність інтелектуалів у суспільстві ризику // Нравственные императивы интеллигенции: Матер. IV Межд. науч.-теор. конф. по проблемам современной интеллигенции. Харьков. Февраль. 2006. – Х.: Изд-во НУА, 2006. – 180с. 3. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. 4. Габермас Ю. Важно відчути першим, або Чим відрізняється інтелектуал // "І". – 2006. – №45. 5. Омельченко В.В. Деякі міркування стосовно функцій наукової еліти // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна №752/2006. Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи", с.71-74.

Снін Максим Наїмович,

асистент кафедри філософії і соціології Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

ЕЛІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Статья посвящена рассмотрению новых тенденций структурирования властных отношений в современном мире, вызванных последствиями пространственного морфогенезиса. По мнению автора, процессы глобализации, выступившие объективными предпосылками формирования наднациональных органов политического, экономического и правового регулирования, приводят к ограничению функциональных возможностей национальных элит влиять на внутригосударственные процессы в границах собственных стран, что ставит под угрозу ценности демократии. Это требует переосмысления классических методологических схем, ограничивающих рассмотрение правящих групп границами государственных институтов, а также самих подходов к практике политического администрирования.

The article is dedicated to the review of new tendencies in structuring of the authoritative relationships in the contemporary world caused by consequences of spatial morphogenesis. In the author's view, globalization processes, being objective preconditions for the formation of supranational bodies of political, economic and legal regulation, lead to restriction of the functional possibilities of the national elites to influence the internal processes within their own countries that threatens democratic values. It requires reconsideration of the classic methodological schemes restricting investigation of the ruling groups in the scope of state institutions as well as the very approaches to political administration experience.

Починаючи з XVII ст., зі встановленням Вестфальської моделі світу, протягом тривалого часу національна держава розглядалась як основна і незмінна політична організація людства. За таких умов в межах владних ділянок національних територій елітні групи мали суверенну волю здійснювати функції соціально-політичного керівництва. Але в сучасних умовах "залізної логіки" глобалізації, що проявляється в незаперечній капіталістичній експансії та гомогенізації цінностей у світовому масштабі, роль та місце національної еліти в державотворчих процесах проявляє тенденції до послаблення. Таке становище є потенційним джерелом ризиків, проблем і конфліктів, які об'єктивно зачіпають інтереси країн всієї земної кулі. У світовому масштабі між елітами різних національних утворень складаються ієрархічні відносини, що задаються балансом економічних, політичних, воєнних, інформаційних та інших видів ресурсів. Це дало змогу І. Валерстайну з позицій економоцентричного підходу представити сучасну світову систему за схемою ядро (центр)-полупериферія-периферія. Ядро цієї системи утворюють провідні економічні центри Заходу, що задають напрямок і характер розвитку всіх учасників цієї системи [1]. Для широкого кола фахівців у галузі політики все більш актуальною і проблемною зоною дослідницьких пошуків стають напрямки і механізми трансформації владних мереж та глобальних політичних інститутів, аналіз їхнього впливу на державотворчі процеси окремих країн.

Головною метою даної публікації є спроба виявити деякі зв'язки між глобальними тенденціями світового розвитку і новими явищами структурування владних відносин у світі. Звідси об'єктом статті є процеси просторового і владного морфогенезу сучасних суспільств.

Глобалізація і необмежене розширення ринкового порядку у всьому світі призвели до значного посилення ролі корпорацій в структурі владних відношень у XX ст. На це, зокрема, звернув увагу американський соціолог Р. Міллс [2]. Значення його висновків стало посилюватись і здобувати глобальні масштаби з другої половини XX ст., коли капіталізм почав трансформуватись в інтегровану глобальну економіку, основу на транснаціональних корпораціях (ТНК) з транснаціональним капіталістичним класом (ТКК), який намагаючись контролювати владу, розподіл капіталу й трудових ресурсів за межами державних територій, постав одним з провідних агентів глобальних політичних змін. "Для досягнення цієї мети ТКК повинен стимулювати й підтримувати компрадорський менталітет у всьому суспільстві за межами глибокого тилу капіталізму в "першому світі", – відмічає Л. Склейр. Компрадори, як агенти глобального капіталізму, намагаються переконати своїх співвітчизників у тому, що найкращі практики пов'язані з глобальною капіталістичною системою, що без допомоги ТНК їх країни не зможуть впоратися з

проблемами економічного зростання й розвитку" [3, с.53]. Західні ТНК контролюють майже половину промислового виробництва, 63% зовнішньої торгівлі, 90% світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісоматеріалів, залізної руди, 75% – натурального каучуку та сирої нафти [4]. За таких умов місцеві еліти часто виявляються неспроможними протистояти стихійним проявам ринку. Виконуючи функції посередництва в процесах глобального перерозподілу влади, вони залишаються осторонь від соціального захисту і політичного контролю на своїх державних територіях. Транснаціональні елітні групи, маючи у своєму розпорядженні великі фінансові ресурси, можуть легко перетинати кордони територій різних країн, утримуючись від сплати податків і виконання соціальних функцій. Аналізуючи ефективність своїх інвестицій, вони можуть вільно перемістити підприємство в іншу місцевість, у якій існують кращі умови і там, де можна одержати більшу додаткову вартість [5, с.81]. *Разом з елімінацією національних просторів, подібне відбувається і з демократичними практиками.* К. Ейк з цього приводу відзначив: "...зі зменшенням необхідності існування національної держави, те ж саме відбувається і з демократією, тому що демократія ідеально співвідноситься лише з національною організацією політики і влади" [6, с.15]. Дану тенденцію сучасного світу можна вважати процесом зіткнення різнопланових логік – мережевої і територіальної. Несумісність цих логік загострює розгортання у світі конфлікту між двома інститутами західного світу – ринком і демократією [7, с.280].

Відповідно до процесів зміни світового макпорядку відбувається диференціація еліти поза межами національних кордонів. У XX ст. на формування глобальної політико-економічної стратегії великий вплив справляють еліти наднаціонального рівня. До них відносяться глави міжнародних економічних і політичних організацій, провідні професіонали неурядових організацій глобального масштабу, національні політики і керівники з глобальними орієнтаціями.

Розповсюдженою є думка про те, що політичний простір втратив свою територіальну основу. Ця думка базується на аргументах, загальна логіка яких побудована на аналізі світового глобального розвитку [8, с.98].

Процеси кристалізації в світовому просторі нових центрів влади мають тенденцію підірвати владу національної еліти тих країн, які виявляються найбільш слабкими у ресурсному відношенні. Для значної частини дослідників і політичних діячів стає характерним бачення сучасних реалій у світі "аксіоми Фукідіда" – сильні роблять те, що їм дозволяє їх потужність, а слабкі приймають те, що вони повинні сприймати [9, с.37]. Поширюючись під виглядом домінуючого у світі дискурсу щодо становлення демократії і прав людини, демократичні ідеологеми забезпечують легітимізаційне підґрунтя порушення державно-територіальної цілісності. Показовими в цьому сенсі є події в Югославії та Іраку.

В цілому, втручання у внутрішні справи націй-держав не обов'язково стало носити характер військових дій. На сучасному етапі розвитку міждержавних відносин усе більш вагому роль відіграють чинники невійськового характеру: економічні, науково-технічні, екологічні, інформаційні. Особливим інструментом політичної експансії став *ідеологічний дискурс*. З його допомогою гегемонія США і провідних країн Західної Європи на міжнародній арені виявилась вирішальним чинником розповсюдження капіталізму в світі. Велике значення в цих процесах відіграла Рада з міжнародних відносин (РМВ). З моменту свого виникнення РМВ слугувала посередником між великими грішми (банками, нафтовими компаніями, міжнародними корпораціями) і урядом США, як політичним урядом Заходу та головним інструментом глобалізації. Д. Лейн звертає увагу на роль політичної еліти Заходу в утворенні альянсів з вищими посадовими особами соціалістичного табору [10, с.23-25]. Дискусії, що відбувалися між ними, призвели до утвердження в свідомості останніх принципово нових ідей щодо організації економічного й політичного життя, виступивши в якості одного з факторів краху соціалістичного табору і кардинальних перетворень на теренах комуністичних в минулому країн.

Пріоритет міжнародного права у світовій політиці (головним наглядцем якого є ООН), порушення якого може призводити до численних економічних і політичних санкцій з боку провідних "силових центрів", обмежує можливості еліти національної держави в регулюванні політичних, етнічних, релігійних суперечностей.

Міжнародна економіка, все більше впливаючи на положення окремих країн, знаходиться поза зоною юрисдикції національних урядів, міністерств, центральних банків та їх економічної політики. Звідси процеси глобалізації безпосередньо зачіпають національну економічну політику,

уніфікуючи її можливості. Міжнародні чинники знижують ефективність державних рішень, узгоджені елітами в національних кордонах. Отримання фінансової допомоги від таких міжнародних організацій, як ВБ і МВФ, що відбивають політичні інтереси провідних країн Заходу, стає можливим лише через виконання умов з мінімізації державного втручання в економіку, згорання багатьох соціальних програм та лібералізації зовнішньоекономічної торгівлі через усунення перешкод і обмежень на шляху міжнародного обміну товарами й послугами.

Нові реалії владної конфігурації у межах світової макроцілісності вимагають переоцінки концептуальних засад класичних елітистських схем. Їхня обмеженість проявляється у звуженому фокусі уваги до владних відносин, які локалізуються виключно державними інституціями та "жорсткими" структурами, що несуть каркас суспільної будівлі. Як бачимо, нові принципи функціонування соціального простору спростовують подібні уявлення.

Зміна принципів функціонування просторової морфології відбувається і всередині національних утворень, що теж позначається на діяльності елітних груп. Так, сучасне постмодерне суспільство, за словами Баумана, є складною (немеханічною) системою з двох взаємопов'язаних причин. Перша полягає в тому, що в ній немає "цільової" спільноти із гранично загальними управлінськими і координуючими здібностями і амбіціями, чия присутність забезпечила б привілейовану позицію, з якої об'єднуючі дії агентів виглядають "тотальністю" з детермінованою структурою відповідних елементів, тотальністю, яку можна мислити організацією. Інша причина стосується того, що місце проживання заселене значною кількістю спільнот, більшість з яких одноцільові, спільнот малих або великих, але недостатньо значних для того, щоб підпорядкувати собі або детермінувати іншим чином поведінку інших [11, с.261]. Елітні групи вже не виконують надіндивідуальної регулюючої функції. В постмодерних концепціях влада вбачається "розмитою" по всьому соціальному простору, будучи одночасно концентрованою в окремих його точках; соціальні відносини розглядаються як безперервне встановлення балансів влади. Українські вчені Віктор Танчер і Олексій Кучеренко вказують на процеси плюралізації й розмивання станово-культурної структури, структур влади і авторитету, що призводить до невідвортної мультиелітності постмодерністського суспільства [12, с.8-9].

Звичайно, наявність "центрів" керівництва соціальними процесами нікуди не зникла, але спосіб впливу на суспільство набув принципово нових форм. Стає очевидним, що *соціальне буття еліти не може бути описане лише за допомогою поняття "соціальна система"*. На нашу думку, перспективними категоріями, які б відображали відкритий і взаємозалежний характер соціальних систем постмодерну, взаємозалежність діючих у ній елітних груп, є категорії соціального простору і соціального поля. Російський соціолог Ільїн В. І. вказує на відкритий характер соціального простору, який не має чітких кордонів, а його елементи з'єднані в хаотичній і суперечливій єдності. Соціальний простір – це силове поле, яке створюється взаємодіями індивідів, їх практиками, але, разом з тим, має власну системну якість, що відсутня в самих індивідах [13, с.26]. Використання даних категорії дозволяють інтерпретувати суспільство як динамічну соціальну реальність, рух якої відзначається злиттям двох моментів – індивідуального та системного. Система має цілісний характер, в якій кожний елемент виконує соціально значущу функцію, тісно пов'язану з іншими елементами відношеннями залежності, а сама система при цьому володіє якостями, відсутніми в її елементах.

Приблизно за такою ж логікою аналізує соціальний простір і П. Бурдьє. Французький дослідник пише: "Перш за все соціологія представляє собою соціальну топологію. Так, можна відобразити соціальний світ у формі багатовимірному простору, побудованого за принципами диференціації й розподілу, сформованих сукупністю діючих ознак в універсумі, що розглядається, тобто ознак, здатних надавати його власнику силу і владу в цьому універсумі. Агенти й групи агентів, таким чином, визначаються за їх відносним позиціям в цьому просторі" [14, с.56-57].

Звідси різні інституціональні ієрархії постмодерного соціуму можна уявити через згустки силових полів в їх межах, а еліту як частину соціального поля, в якому зосереджені позиції, наділені найвищим статусом: владою, престижем, матеріальною винагородою. Ключова характеристика елітної статусної позиції – сконцентрованість в її рамках владних повноважень. Елітою становляться ті агенти, які займають найвищі позиції в різних полях соціального простору, мають найбільший сукупний капітал, актуалізований у вигляді влади, матеріального багатства, авторитету й престижу.

В такому ракурсі діяльність елітних груп в методологічному плані може бути розглянута з структурно-конструктивістських позицій. Діяльність еліти під таким кутом зору – це синтетичний продукт, сплав навколишніх обставин і здібностей їх представників. Оскільки однозначно говорити про повне нівелювання ролі національної еліти в організації політичного простору не представляється доцільним, дана методологічна конструкція дозволяє окреслити певний простір для свободи соціальних актів еліти. Будучи позбавленою функцій його головного креативного центру, вона перетворилась лише в одного з гравців політичного поля. В соціально-ціннісному аспекті елітні групи не виступають як простими гвинтиками дії "жорстких законів" історії (звідси вони "відповідальні" за її хід), так і необмеженими володарями соціального буття. З одного боку, їх дії обумовлені балансом обмежень, ресурсами і можливостями, що забезпечуються існуючими структурами, з іншого – вміннями, талантами, знаннями і установками самої еліти.

Переходячи до практичних аспектів політичного керівництва соціальним простором, відмітимо той факт, що світове співтовариство в обличчі передових держав, як і раніше, перебуває в системі експансіоністських стратегій. Це вимагає від національної еліти вироблення нового погляду на проблему національної безпеки. *В контекст її витлумачення повинен входити не тільки стан захищеності особистості, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, але й зміст діяльності громадськості та еліти по виявленню, послабленню і відстороненню факторів, здатних позбавити наше суспільство фундаментальних духовних і матеріальних цінностей.*

Для України врахування вищезазначених проблемних вузлів має принципове значення. Без адекватної реакції на світові макротенденції модернізаторські зусилля еліти приречені на провал. Перебуваючи в центрі геополітичних інтересів Заходу та Росії та маючи статус цивілізаційного прикордоння, наша країна постійно відчуває загрозу втратити суверенність у власних діях. Дані ризики посилюються в умовах розмивання культурних ідентичностей, нав'язування споживацького способу життя, що невідворотно відбувається під жорстким тиском ринкових імперативів. Крім того, для правлячих верхів нашої країни (особливо його політичного класу) нагальною потребою стає науково виважена розробка нових, більш гнучких технологій у галузі управління і керівництва соціальними процесами. Це, в свою чергу, вимагає ефективного перерозподілу повноважень між елітою центральних органів влади та елітою регіонів. Дані завдання актуальні з огляду всеохоплюючої динамізації культурних процесів, на що звернув дослідницьку увагу О. Тоффлер. В сучасних умовах еліти не можуть надійно передбачати результати власних дій, а політичні системи, за допомогою яких вони діють, застаріли й переобтяжені швидкоплинними подіями, через що, незважаючи на жорсткий контроль з боку правлячих верств, наслідки часто бувають протилежними [15].

Можна лише частково погодитися з Ф. Фукуямою, який вважає, що "універсально задовільних правил створення організаційних структур не існує, тому що державне адміністрування – це, скоріше, мистецтво, ніж наука" [16, с.81]. Ця теза актуальна з огляду на велику кількість специфічно контекстних даних, які повинні враховуватися у практиці державного будівництва. Проте, це не виключає існування певних загальнозначущих стратегій в керівництві соціальними процесами. В розвинутій Європі такою стратегією, починаючи з середини XX ст., стає передача політичних повноважень з центру в регіони. Регіоналізація в просторовому аспекті передбачає дроблення політичного простору держав-націй, тому хід цього процесу супроводжується появою нових і поступовою деструкцією старих структур територіально-політичної матриці. Найбільш успішним прикладом тут є Європейський Союз. Поділ повноважень із міжнародними і наднаціональними режимами, з однієї сторони, оформлення регіональної політичної еліти - з іншої, привносить суттєві корективи у звичні схеми державно-територіального управління. Отримуючи можливість самостійно вирішувати проблеми місцевого значення, які не можуть взяти на себе через власну завантаженість верховні органи національних держав, регіональні еліти стають справжніми суб'єктами внутрішньодержавних і міжнародних відношень, що, у підсумку, сприяє захисту демократичних цінностей, підвищенню людського потенціалу та життєздатності націй.

Перейняття нашою елітою світового досвіду з політичної децентралізації та ефективної регіональної політики є актуальним напрямком модернізації нашої країни. Регіональна гетерогенність, притаманна українській державі, потребує гармонійного узгодження стосунків між різними її частинами, про що неодноразово наголошували вітчизняні науковці [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25]. Ефективний розподіл владних повноважень між центром і регіонами може

сприяти перетворенню регіонального різноманіття із чинника, що періодично дестабілізує національну єдність, в ефективний важіль демократизації та трансформаційних перетворень.

Висновки

- 1) Роль та місце національної еліти в умовах глобалізації соціального простору проявляє тенденції до послаблення.
- 2) Процеси глобалізації виступили об'єктивними передумовами формування наднаціональних органів політичного, економічного та правового регулювання, які, відбиваючи інтереси провідних груп політичної і економічної еліти Заходу, намагаються контролювати ідеологічні, соціокультурні й політичні стратегії еліти більш слабких в ресурсному плані країнах.
- 3) Зміна просторової морфології сучасних суспільств вимагає переосмислення класичних елітистських схем. Перспективними категоріями, які б відображали відкритий і взаємозалежний характер соціальних систем, взаємозалежність діючих у ній елітних груп, є категорії соціального простору і соціального поля. З позицій структурно-конструктивістської парадигми дії еліти можна представити через аналіз обмежень, ресурсів і можливостей, що забезпечуються існуючими структурами, з іншого – вміннями, талантами, знаннями і установками самої еліти.
- 4) У контексті глобальних тенденцій світового розвитку і специфіки регіональних суперечностей, що мають місце в Україні, без інноваційних підходів до проблеми національної безпеки і вдосконалення системи політичного адміністрування на рівні взаємовідносин центральної й регіональної еліти суверенність нашої держави та її ефективна модернізація представляється проблематичною.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С.49 – 66. 2. Миллс Р. Властвующая элита // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / Отв. Ред. В. Г. Гордяненко. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. – 336 с. 3. Арсеев А. Глобализация: социальные изменения и последствия в преддверии XXI века // Социология: теория, методы, маркетинг, 1999. – №1. – С.42 – 58. 4. Blair A. Doctrine of International Community. Speech to the economic Club of Chicago, April 1999 // <http://www.number>. 5. Конопацький С. Громадянство в глобальному контексті // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С.80 – 94. 6. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: "Альма матер"; Знання, 2002. – С.11 – 25. 7. Кононов І. Ф. Методологические предпосылки анализа пространственных аспектов общественной жизни // Сознание и социальная реальность. Монография / Научн. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск: "Альма матер", 2004. – С.273 – 325. 8. Ильченко М.С. Регионализация пространства как процесс распределения властного ресурса // Вызовы глобализации в начале XXI века: Мат. Междунар. научной конф. Ч. II. Кн.1. Санкт-Петербург, 14 – 15 апреля 2006 г. – С.97 – 101. 9. Мишин В. Е. Вызовы безопасности в условиях глобализирующегося мира // Вызовы глобализации в начале XXI века: Мат. Междунар. научной конф. Ч. II. Кн.2. Санкт-Петербург, 14 – 15 апреля 2006 г. – С.37 – 42. 10. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.14 – 31. 11. Бауман З. Социологическая теория постмодерна // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 272 с. 12. Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998. – №3. – С.5 – 16. 13. Ильин В. И. Социальное неравенство / Центр социологического образования института социологии РАН М.: "Институт социологии РАН", 2000. – 280 с. 14. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр./ Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с. 15. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ.. – М.: АСТ, 1999. – 781 с. 16. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. – М.: АСТ, 2006. – 220 с. 17. Дичковська Г. О. Інтегративна ідеологія: конфронтаційні лінії та смислові тотожності між Сходом і Заходом України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С.33 – 37. 18. Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та

пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукр. конф. Луганськ, 25 – 26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С.5 – 27. **19.** Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: регіональні авто- та гетеро стереотипи і соборність України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 94 – 104. **20.** Резник А. Институциональные факторы стабильности слабо интегрированного украинского общества // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №1. – С.155 – 167. **21.** Саппа М. М. Державницька ідея для Сходу і Заходу України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С.402 – 405. **22.** Скотна Н. Фактори внутрішнього розколу українського суспільства: культурологічний аспект // Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Зб. матеріалів III Міжнар. наук. практ. конф., 10 – 11 березня 2006 р. – Дрогобич, 2006. – С.16 – 20. **23.** Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С.94 – 122. **24.** Ушакова Ж. С. Регіональні відмінності Сходу і Заходу України в контексті глобалізаційних викликів сучасності. // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С.64 – 67. **25.** Хижняк Л. М. Возможности консолидации полиэтнического общества и их отражение в средствах массовой информации (мониторинг по крымско-татарской проблеме) // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С.68 – 79.

Нагорный Борис Григорьевич,

доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии
Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

У статті розглянуто проблеми соціологічного вивчення сучасних соціальних процесів. Підкреслюється, що суперечливий та багато в чому латентний характер суспільного розвитку обумовлює потребу в розробці нових підходів до аналізу соціальних процесів. Особлива увага приділяється соціологічній концептуалізації такого макросоціального процесу, як глобалізація.

The article concerns actual problems of studying contemporary social processes in the society. The author makes the conclusion that in connection with disputable, latent, earlier unstudied aspects of social development it's necessary to work out new approaches analyzing this tendencies, particularly divide the following categories as "development" and "growth", and pay more attention to the macrosociological process of globalization.

Противоречивый и во многом латентный характер общественного развития вызывает неизменный интерес исследователей, в том числе социологов, стремящихся познать и объяснить новые тенденции в актуализации "процессуального образа социального мира".

Естественно, новые аспекты общественного развития требуют новых подходов к их исследованию. Предпринятый нами анализ социологической литературы последних лет свидетельствует о том, что поиски таких подходов идут весьма активно. При этом учитывается новый контекст социологического теоретизирования, в частности переход социологии от классического к неклассическому и постнеклассическому этапам своего развития. Неклассическая социология, с точки зрения некоторых российских исследователей, "развивается в рамках виталистской социологии, системосоциогенетики, системной динамики теории катастроф, синергетики при описании математических моделей динамики социальных процессов, теорий циклов и социогенетики, теории измерений структурной целостности и дисгармонии" [1, с.19-20].

Цель данной статьи – анализ концептуализации современных социальных процессов в социологическом дискурсе. Пожалуй, одним из наиболее "популярных" понятий в контексте социогуманитарных является понятие "глобализация".

Рассмотрим, как исследуется этот макросоциальный процесс современными социальными учеными. Прежде всего необходимо отметить важные в методологическом плане стремления ряда исследователей определить различия таких ключевых категориях, как "развитие" и "рост". "Лишь примерно с 1970-х годов все более определенно утверждается различие роста как количественных изменений и развития как изменений качественных. Развитие все больше рассматривается с точки зрения положения человека, качества жизни, определяемого не только средней величиной ВВП на душу населения, но и такими параметрами, как продолжительность жизни, состояние здравоохранения, уровень грамотности и образования, доступность социальных услуг и т.п. Векторы роста и развития могут не совпадать" [2, с.6].

Исследованию современных социальных процессов, в том числе трансформационных, посвящен ряд работ украинских социологов процессы [3-6]. В этих публикациях была сделана попытка выделить наиболее характерные признаки происходящих изменений: противоречия между социальными и культурными аспектами трансформации, индивидуализация общества, амбивалентность процессов общественного развития [4, с.13-26]. На наш взгляд, кроме указанных выше, необходимо выделить такие особенности современных социальных процессов, как усиливающаяся латентность их причинной обусловленности, субъектов, влияющих на эти процессы, в том числе нетрадиционных субъектов управления ними, повышение значимости информационного фактора в глобальной конкуренции.

Г. Мартин и Х. Шуман - авторы известной работы "Западная глобализация" сделали несколько примечательных выводов: "На мировой сцене, на фондовых биржах, в банках и страховых компаниях, в инвестиционных и пенсионных фондах появился новый политический класс. И от него уже не избавится ни правительствам, ни корпорациям, ни тем более рядовым налогоплательщикам. Все чаще и чаще политики и электораты по всему миру видят, как анонимные

действующие лица денежных рынков берут на себя управление их экономикой, вследствие чего политике остается роль беспомощного стороннего наблюдателя... Сейчас нет ни идеологии, ни поп-культуры, ни международной организации, ни даже экологических проблем, которые связывали бы страны мира более тесно, нежели электронная сеть глобальных денежных машин банков, страховых компаний и инвестиционных фондов" [7, с.74-77].

В числе новых исследовательских проблем – поиск ответа на отнюдь не "технический" вопрос: не становятся ли информационно-компьютерные технологии, в частности Интернет, джином, которого человечество выпустило из бутылки?

"...Виртуальное пространство все сильнее вторгается в реальную жизнь. А реальная жизнь такова. За последние шесть-семь лет Интернет очень сильно изменился. Сегодня это совсем не такой мир, каким его творили основатели. Это мир, где, по оценкам Forrester Research, одни лишь американцы в 2006 году потратили на покупки около 220 млрд. долларов. А приобрести тут можно буквально все – от секса на ночь до боевого истребителя. Мир, где американские компании выложили на рекламу почти 17 млрд. долларов. Мир, где стало возможным найти любую информацию из всего, что было создано многие века существования гутенбергова станка. Мир, о котором говорят, что он вернул людской жизни социальные измерения, заново завязав людей в "глобальную деревню"... Все более значимым становится исход миллионов людей в виртуальные вселенные и одновременно – экспансия виртуальных экономик в реальные миры" [8, с.45].

Анализируя социальные процессы, все более усложняющиеся под влиянием глобализации, ряд ученых говорят о новых субъектах управления ними. В частности, американский ученый У. Боварт выделяет нетрадиционную группу управления – "криптократию" (тайную власть): "Криптократия контролирует правительство США... Криптократия систематически манипулирует Америкой. В результате разложения основ политических институтов криптократия тайком распространяется уже почти четыре десятилетия, о чем знает лишь горстка принимающих решения" [9, с.175].

В связи с появлением новых субъектов управления информация приобретает новый смысл, появляются новые критерии ее эффективности. Как заметил Манюэль Кастельс, в новых условиях "средства массовой информации решающим образом влияют на политику не тем, что они публикуют, а тем, что остается за рамками их внимания" [10, с.63].

Одним из последствий глобализации является возникновение нового вида неравенства – информационного неравенства. Появляется новая социальная группа "нетократия" (от англ. "net" – сеть), имеющая доступ к созданию и пользованию современной информацией, рассчитанной на узкий круг привилегированных лиц.

Среди макросоциальных процессов, требующих своего переосмысления, в том числе в контексте социологического знания, особое место занимает воспроизводство духовной культуры. Некоторые исследователи, анализируя прежде всего ситуацию, сложившуюся в их странах, подчеркивают кризисный характер такого воспроизводства, говорят о духовной деградации человечества. Так, один из самых известных американских социологов Даниэл Белл, автор известной концепции постиндустриального общества, в одной из последних работ "Нравственность и злодейство. Две культурные парадигмы XXI века" пишет: "Центральным постулатом постмодернизма является тезис об отсутствии не только вечных нравственных истин, но и самой истины как таковой" [11, с.11].

Пример исследования глобальных процессов подтверждает мысль о том, что осмысление стремительно меняющегося мира отстает от скорости этого изменения. Такой вывод сделала, в частности, группа специалистов по системному управлению во главе с И.В. Прагнишвили, подчеркивая, что осмысление последствий социальных процессов всегда отстает от хода самих процессов как минимум на 15 лет [12].

В этой связи особое значение приобретает качество социальных прогнозов, умение использовать "информацию Кассандры", комплексное изучение макросоциальных процессов, формирование новой социологической парадигмы, которая помогла бы очертить контуры меняющегося мира в начале XXI века.

Новые критерии, анализа структуры современного мирового сообщества предлагает О.Н. Яницкий: "под воздействием производства рисков мировое сообщество приобретает новый стратификационный признак: оно разделяется на производителей и потребителей рисков. Одни

страны, общности, социальные группы извлекают пользу из производства рисков, другие же подвергаются их негативному воздействию. ...Риски глобализации в России – экономические, геополитические, информационные – ведут в совокупности к глубокой реструктуризации того социального пространства, которое создавалось трудом десятков поколений на протяжении многих веков" [13, с.350-353].

Среди положительных тенденций хотелось бы отметить появление обстоятельных работ, в которых такие сложные макросоциальные процессы, как глобализация, анализируются с точки зрения системного анализа [14-15].

Вместе с тем, появляются публикации авторитетных ученых, в которых утверждается, что социология теряет способность оперативно анализировать многие современные социальные процессы. В этом плане показательно обращение к социологическому сообществу Э. Гидденса. В нем, в частности, отмечается: "Трудно сказать, являются ли сегодняшние процессы столь же далеко идущими, как и те, что были 150 лет назад. Но мы, наверное, все согласны с тем, что это время очень масштабных перемен, впервые происходящих на истинно мировом уровне. Я спрашиваю: почему в этих условиях социология не стоит опять на самом переднем плане интеллектуальной жизни и общественных дебатов?" [16, с.4-5].

Определяя причины того, "что общественность потеряла социологию из вида", Э. Гидденс говорит о том, что наша наука распалась на множество специализмов, она перестала связывать социальный диагноз с решением актуальных общественных проблем.

Социология, как и другие науки, сталкивается сегодня с очередными вызовами времени и ее будущее во многом будет зависеть от того, насколько своевременными и качественными будут эти ответы и насколько они будут восприняты современным обществом.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Немировский В.Г. Неклассические и постнеклассические подходы в современной российской социологии. // Социология. – 2005. – №2. 2. Вебер А. Глобальное потепление и устойчивое развитие // Свободная мысль. – 2007. – № 5. 3. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги. – К. – 1999. 4. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненко. – К. – 2004. 5. Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д. Куценко. – Харьков. – 2004. 6. Белошицкий С. Конец истории по-украински, или размышления провинциального пессимиста о том, куда страна катится // День. – 2007. – 25 июля. 7. Мартин Г.П., Шуман Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию. – М., 2001. 8. Скрипников С. Жадная паутина // Эксперт. – 2007. – № 19. 9. Нестеров Ф.Ф. Цивилизационный треугольник: Запад, исламский мир, Россия // Наш современник. – 2007. – № 2. 10. Кастельс М. Новые индивидуальные масс-медиа // Свободная мысль. – 2006. – № 5. – С. 63. 11. Белл Д. Нравственность и злодейство. Две культурные парадигмы XXI века. // Свободная мысль–XXI. – 2005. – №3. – С.11-26. 12. Прагнишвили И.В., Пашенко Ф.Ф., Бусыгин Б.П. Системные закономерности в электродинамике, природе и обществе. – М., 2001. 13. Яницкий О.Н. Век риска и неопределенности. // "Куда пришла Россия?". Итоги социетальной трансформации. – М., 2003. 14. Кочетов Э.Г. Глобалистика. М., 2002. 15. Лукашевич В.М. Глобалистика / Уч. пособие. 3 изд. – Львов. – 2006. 16. Гидденс Э. Обращение к социологической общественности // Социологические исследования.-2007.-№ 9.

Бабенко Светлана Сергеевна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина

СОЦИАЛЬНАЯ ВКЛЮЧЕННОСТЬ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКСКЛЮЗИЯ: НОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Соціальна включеність та соціальна ексклюзія концептуалізуються як динамічний аспект процесу відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей у суспільствах добробуту, а також як адекватна термінологія для аналізу динаміки соціальної структури нерівностей пострадянських суспільств. За допомогою подвійного механізму включеності-ексклюзії, який базується на здатності однієї групи відмовляти у доступі до винагород або позитивних життєвих шансів іншій групі на основі визначених нею критеріїв, виникає новий вимір відтворення та закріплення соціальних нерівностей, що лежить у основі легітимуючих нерівності ідеологій. На прикладі аналізу процесу соціальної інтеграції кримських татар продемонстровано евристичний потенціал застосування концепції соціальної включеності-ексклюзії до аналізу соціальних нерівностей пострадянського суспільства України.

Social inclusion and social exclusion are conceptualized as a dynamic aspect of the process of composition, recomposition and perception of social inequalities in the welfare societies as well as an adequate terminology for analysis of the dynamics of the structure of social inequalities in post-soviet societies. The double mechanism of inclusion-and-exclusion based upon the ability of one group to deny the access to privileges, resources and life chances to another group that in terms of defined criteria creates the new dimension of reproduction and structuration of social inequalities as well as legitimating ideologies. On the extant of the process of societal integration of the Crimean Tatars was examined the adequacy of usage of the concepts of inclusion-and-exclusion to the analysis of the social inequalities in post-soviet Ukraine.

Исследование и концептуализация социальных неравенств в терминологии социальной включенности и эксклюзии (социального исключения) связаны с возникновением в 80-х годах XX века дискурса общества благосостояния в США и Европе, а также проблем, сопровождающих процесс "расширения Европы". Процессы "старения" обществ Европы и интенсификация трудовой миграции из стран с существенно отличающимися расовыми, культурными, религиозными и другими характеристиками; вхождение в состав Евросоюза посткоммунистических стран Восточной Европы со значительными отличиями уклада общественной жизни и уровнем благосостояния, а также изменения параметров занятости и социального взаимодействия, связанных с развитием информационных технологий, существенным образом повлияли на конфигурацию социальных неравенств, их восприятие и, соответственно, теоретическое обоснование. Основная идея, лежащая в основании потребности уточнения концептуального аппарата, заключалась в относительной неадекватности и недостаточности категорий богатства-бедности для маркировки возникающих неравенств, смещении основных акцентов в их определении. Дело в том, что сущность богатства-бедности, как определяющих механизмов закрепления социального неравенства, состоит в материальном или экономическом состоянии, что, оставаясь одним из очень важных компонентов социального неравенства, более не составляет сущностной (или причинной) характеристики воспроизводства социального положения человека. Датский социолог П. Абрахамсон, пишет: "бедность – это всегда ситуация, определяемая как недостаток необходимых ресурсов, измеряемых в соответствии с определенной социетальной нормой" [1, с.158], то есть понятие бедности становится понятием относительным, ситуативным, и ее определение зависит от "нормального", общепринятого образа жизни. Еще один важный элемент терминологического отличия концепций эксклюзии и бедности заключается в том, что с помощью "экссклюзии" описывается процесс, динамический аспект воспроизводства социального неравенства, тогда как бедность – это состояние, положение в структуре неравенств.

В обществе благосостояния (welfare state), когда государство с помощью обширной сети социальных программ обеспечивает минимально достаточный уровень жизни своих граждан, а также широкие возможности пользоваться различным спектром услуг "в кредит", проблема

включенности в различные формы социальной организации, социальные сети, ассоциации и т.п. становится, наряду с характеристиками занятости (или не занятости), ключевой в определении социального положения человека, его социального статуса. Именно членство и участие становятся в обществе благосостояния определяющими характеристиками вовлеченности человека в систему перераспределения всевозможных ресурсов, принадлежности к так называемому "mainstream" (или основной части общества), а социальная исключенность из этой системы (или эксклюзия) определяет "замкнутый круг" бедности. Социальная эксклюзия – это не включенность в социальные сети обмена разного рода ресурсами: от информации до услуг, от моральной поддержки до материальной; это механизм социального размежевания групп с неравными возможностями и жизненными шансами.

В другом контексте понятие социальная эксклюзия рассматривается как форма социального "ограждения" высокоресурсных групп или как механизм обеспечения "закрытости" элит. В Оксфордском социологическом словаре, например, понятие "социальная эксклюзия" рассматривается через понятие "социальная закрытость", которое определяется, прежде всего, как процесс отмежевания бизнес-класса от остального общества [2, с.158]. При этом процесс классовой закрытости реализуется с помощью двойного механизма эксклюзии и включенности. Этот механизм основывается на способности одной группы (класса) отказывать в доступе к наградам или позитивным жизненным шансам другой группе (классу) на основании определенных ею критериев (дипломы об образовании, членство в партии, цвет кожи, религиозная идентичность, собственность, социальное происхождение, манеры, стиль и образ жизни или их совокупности), что лежит в основании легитимирующих неравенства идеологий.

Соответственно, социальная "включенность" или же "исключение" играет значительно более важную роль по сравнению с реальным материальным положением для описания механизма воспроизводства ключевых характеристик социальной позиции в системе неравенства доступа к социально значимым ресурсам в обществе благосостояния (welfare state). "Исключение (exclusion) не обозначает градацию неравенства, но является механизмом, отдаляющим группы людей от основного социального потока (social mainstream)", – пишет Э.Гидденс [3, с. 104], определяя рамки применения категории социальной эксклюзии в системе понятий, описывающей неравенства в современном обществе "социальной демократии".

Если принять логику определения эксклюзии Э.Гидденса, то оказывается, что процесс социальной эксклюзии характерен лишь для маргинальных слоев общества, андеркласса, а также элитных групп, которые по определению "отдаляются от основного потока" и сознательно отгораживаются от него как снаружи, так и изнутри структурными, культурными и деятельностными факторами. Однако для массового общества, которое, собственно, и является тем самым основным социальным потоком (social mainstream в терминах Э.Гидденса) этот механизм, на наш взгляд, также абсолютно актуален, и аргументов здесь несколько. Прежде всего, понятие социальной эксклюзии невозможно отделить от понятия социальной включенности, это двуединый механизм маркировки и воспроизводства социальных различий в поле неравенств ресурсов и жизненных шансов социальных общностей (групп, слоев, классов, и пр.).

Необходимо отметить, что понятию "социальная включенность" в рамках дискуссии о социальной эксклюзии уделяется неоправданно мало внимания. А именно *включенность* в социальные сети андеркласса, обмен ресурсами "неудачного жизненного опыта", становится важным деятельностным компонентом комплекса причин, ведущих к устойчивому воспроизводству социальных практик депривации и закрепления "субкультуры бедности" или "субкультуры андеркласса" [5]. Таким же образом можно рассматривать и процессы включенности средних слоев общества (или разных социально-классовых групп, из которых состоит социальный mainstream) в систему взаимообмена ресурсами внутри группы (класса), воспроизводства подобного образа жизни и использования механизма включенности-эксклюзии для воспроизводства и закрепления собственных жизненных шансов и размежевания с другими социальными группами: как со структурно подобными, так и с иерархически расположенными элитными группами и маргинальными группами андеркласса. В этом смысле концепция социальной включенности обладает значительным эвристическим потенциалом в исследовании социального капитала и социальных сетей, которые обуславливают доступ к ресурсам, в частности, в политическом поле неравенств современного общества. Таким образом, для "основного социального потока" (social

mainstream), для массового общества или "общества среднего класса", являющегося современным состоянием общества благосостояния (welfare state), социальная включенность и социальная эксклюзия также представляет собой двойной механизм воспроизводства социальных неравенств, который маркирует дифференциацию стилей и образа жизни различных социальных групп в терминологии доступа к воспроизводству жизненных шансов и включенности в процесс социального влияния на определенные структуры власти, распределения ресурсов и контроля информационных потоков. Кроме того, механизм социальной включенности-и-эксклюзии ограждает позиции среднего класса от позиций бедности и андеркласса, служит механизмом превращения бедности в невидимую, прозрачную страту современного общества, например, американского (которое является классическим примером общества среднего класса). Эту "невидимую страту" последнее с изумлением обнаружило у себя под боком, когда на Новый Орлеан обрушилась стихия урагана Катрина в сентябре 2005 года. Об этом свидетельствовали массовые выступления в СМИ американских обывателей и чиновников в сентябре-ноябре 2005 года по поводу того, что невероятно и невозможно было себе представить, что такому огромному количеству людей некуда уехать, и они оказались совсем незащищенными, беспомощными и совершенно без средств к существованию. Для массового обывателя среднего класса этот эпизод открывал совершенно незнакомый мир нищеты и обездоленности социально исключенных, живущих в других районах городской среды, с иными параметрами жизненного уклада, не пересекающихся с опривыченными образами повседневного мира среднего американца.

Процессы горизонтальной социальной дифференциации, характерные для современного массового общества, сменяют процессы иерархизации системы социальных неравенств в широком контексте общества благосостояния, и они неотъемлемы от процессов маркировки социального пространства на "своих-и-чужих", "приемлемое-и-неприемлемое", "доступное-недоступное" и выстраивания соответствующего коммуникационного круга, непосредственно связанного с механизмом социальной включенности-и-эксклюзии, а также производством, накоплением и воспроизводством социального и культурного капиталов различных социальных групп, прежде всего – средних слоев общества.

Смена терминологии отражает изменение социологического представления о социальной организации "современного" общества (modernity) как вертикальной иерархически-классовой и определение конфигурации социальной структуры "пост-современного" (high modernity) общества в терминологии горизонтального динамического поля, в котором, как подчеркивает А.Турен, "наиболее важно понимать не то, внизу люди или наверху, а в центре они или на периферии (т.е. сейчас речь идет не о понятиях "верх- низ", а о понятиях "внутри-вне")" [4, с.193].

В данной интерпретации понятие социальной включенности-и-эксклюзии можно применять не только на мезо- и микроуровнях общества, описывая положение индивидов и социальных групп, но и на макроуровне социетальной системы, применяя это понятие при анализе проблематики включенности, например, отдельных обществ в процесс евроинтеграции. В этом контексте включенность будет означать доступ субъектов конкретного общества к различного рода ресурсам и процессам в рамках европейского пространства, или, соответственно, исключенности из него и функционировании механизмов закрытости и ограждения на уровне макросубъектов общественной жизни, таких как, например, корпорации, потоки трудовых мигрантов и т.д. Реинтерпретация механизмов воспроизводства и изменения социальных неравенств в динамических категориях доступа и участия, которые замещают статические концепции владения и распоряжения, позволяет обратить исследовательское внимание на проблематику взаимоотношений и взаимодействия, что дает новый ракурс анализа социальных неравенств.

В новой системе координат социальных неравенств, в которой ось "включенность" – "исключение" является определяющим механизмом закрепления неравенств, занятость рассматривается как ключевой фактор, обеспечивающий "полную включенность в социальную жизнь" [5, с.27]. Основными прикладными аспектами проблематики социальной включенности и социальной эксклюзии в ракурсе социальной политики становятся процессы включенности в локальные сообщества, "домашний труд" и "неправовые трудовые практики". При этом Р.Беркель и И.Мюллер аргументируют, что в условиях "расширяющейся Европы" при разработке целевых программ социальной политики в определении понятия "занятость" важно учитывать не только оплачиваемую официально зарегистрированную занятость, но и неформальную и нерегулярно

выполняемую работу. Это наиболее распространенный вид занятости низших слоев общества в странах Европы, в которые активно включается поток мигрантов из стран бывшего "второго мира".

Кроме того, в современной дискуссии о социальных неравенствах понятие социальной эксклюзии часто используется для определения и описания взаимного неприятия социальной средой общества (социальными группами, социокультурными средами (*milieu*), или локальной общиной) Европы общностей мигрантов, которые воспроизводят характерные для них специфичные культурные, социальные, экономические, стили и образ жизни, повседневные практики в инокультурной среде "принимающего" общества. Часто фокусом дискуссии становится обсуждение возможностей и способов ограничения в обществах благосостояния взаимного социального неприятия этих общностей при распространении на эти группы программ социальной поддержки и социальной защиты (*welfare system*). В этом случае социальная эксклюзия становится механизмом отмежевания локальной общины от сообществ мигрантов, а механизм социальной включенности, соответственно, является механизмом внутреннего закрытия этих групп по отношению друг к другу. Этот феномен двойственного ограждения локальной социальной среды и эмигрантской общины концептуализируется как механизм создания "параллельного общества". Данный термин введен в научную лексику В. Хайтмеером (Wilhelm Heitmeyer, 1996) для описания процесса адаптации турецких (и других исламских) мигрантов в Германии 2000-х годов [6], и становится распространенным исследовательским концептом в изучении социального контекста процессов трудовой эмиграции инокультурных социальных групп [подробнее см. 7-8].

Социальная эксклюзия, таким образом, – это механизм социального размежевания (отмежевания) групп с неравными возможностями и жизненными шансами, основанный на *доступе* к дефицитным ресурсам, который закрепляет и воспроизводит экономическое, политическое, культурное и институциональное измерения социальной диспозиции определенной социальной группы; это также *не-включенность* (ограниченность или закрытие доступа) в социальные сети обмена ресурсами (от информации до услуг, от моральной до материальной поддержки и т.д.). В свою очередь, социальная включенность – это механизм вовлеченности и принятия определенной социальной средой человека или социальной группы, открытие *доступа* к ресурсам и процесса обмена ими, а также воспроизводству и укреплению жизненных шансов, характерный не только для групп социально неблагополучных и элитных, но и для основной части общества (*social mainstream*). При изучении современных трансформаций социального неравенства в обществе развитой системы благосостояния (*welfare system*), в частности, в США [подробнее см. 9, 10], *социальная включенность* рассматривается не только как обратная сторона эксклюзии, но и как термин близкий по своему содержанию к понятиям социальной справедливости, эгалитаризма и социальной интеграции; как возникающее качество социальности и характеристика социального порядка общества благосостояния и "социальной демократии".

Возникает вопрос: насколько адекватен этот терминологический поворот в описании социальных неравенств в трансформирующихся обществах посткоммунистического мира? В какой степени применимы эти понятия в исследованиях социальных механизмов производства и закрепления неравенств? Какие смысловые отличия будут ведущими в определении социальной включенности и эксклюзии в постсоветском обществе, в частности, в Украине?

Для классического представления тематики исследований социальных неравенств характерен так называемый "методологический национализм", основанный на исследовании и объяснении социальных классов, процессов социальной мобильности и динамики факторов социальных неравенств в совокупности с легитимирующими их институтами в контексте определенного общества – национального государства. Этот "методологический национализм" отображает тот факт, что нормы, касающиеся социального равенства, справедливости и, соответственно, восприятия и легитимности неравенства, институционализированы на уровне повседневной культуры и воспроизводятся социальными институтами в рамках конкретных обществ. Этот момент очень важен в рамках рассуждений об адекватности концептуального аппарата, разработанного для описания и объяснения моделей социальных неравенств в современных обществах благосостояния, поскольку концептуальная целостность идеи социальной включенности–и–эксклюзии в реинтерпретации механизмов закрепления социальных неравенств укоренена в множественную систему показателей "общества социальной демократии". В то же время, процессы глобализации, увеличение миграционных потоков и взаимопроникновения

культур, а также влияние на схемы социального восприятия мультинациональных символов и дискурсов, превращает повседневную культуру и укорененные в ней механизмы воспроизводства и восприятия социальных неравенств в мультикультурную мозаику, которая ставит под сомнение исключительную монополию на аналитическую адекватность "методологического национализма". Это один из аргументов в пользу применения новой терминологии для анализа процессов закрепления социальных неравенств. Другим аргументом может служить тот факт, что содержательное наполнение категорий социального включения-и-эксклюзии может определенным образом варьироваться, однако, в принципе, как механизм воспроизводства определенных видов социального неравенства он функционирует.

Состав, компоненты и конфигурация социально-групповой структуры являются показателем глубинных социетальных изменений социальной жизни, ибо выступают основанием социального строения общества, определяют качественную определенность акторов и субъектов социального процесса. В условиях посткоммунистических трансформаций декомпозиция социально-групповой структуры опосредовано является показателем изменений в институциональном пространстве. Институциональное поле, регулирующее все стороны жизнедеятельности общества через целостную систему норм, правил и форм контроля, одновременно формирует и все множество социальных ролей и статусов, реально и потенциально существующих в данном обществе. Это становится той реальной структурой позиций и возможностей, которая фиксирует социально-стратификационную структуру, с одной стороны, и формирует групповую композицию общества, с другой. Соответственно, таким образом определяемая социально-групповая структура оказывается не просто тем, что есть "существующее до и независимо от индивидов и групп, нечто внешнее, неподатливое, предписывающее, принуждающее и ограничивающее" [11, с. 13], а и частично субъектом самоизменения, поскольку групповая конфигурация структурных диспозиций оставляет возможности для изменений как со стороны нормативно-институциональных, ценностно-культурных, так и инновационно-человеческих ресурсов и потенциалов деятельности групповых субъектов.

На макроуровне, на уровне национальных государств бывшего Советского Союза происходят качественные изменения как под влиянием внешних факторов глобализации, так и в результате внутренних процессов самоорганизации и реформ в социальной, экономической, политической сферах общества: позиции и диспозиции ресурсов, формы и сферы активности массовых социальных агентов, соотношение движущих сил общественного процесса и социокультурные компоненты легитимности социальной структуры (социальные идентичности, социальные иерархии, социокультурные образцы и социально одобряемые формы поведения).

Проблематика социальной эксклюзии как нового механизма закрепления социального неравенства и ре-интерпретации феномена бедности достаточно активно исследуется не только в "обществах благосостояния" и "расширяющейся Европы", но и исследователями процессов социальной стратификации в постсоветских обществах, в частности, России [12, 13] и Украины [14]. При этом под группами "социального исключения" чаще всего понимаются "группы бедных, которые находятся в критическом социальном положении" [15, с.249] или "андеркласс", если исходить из неоструктуралистской перспективы.

Неформальная занятость и нерегулярная работа, подчас неоплачиваемая и нерегулируемая официальными учреждениями, является основным капиталом локальных социальных сетей взаимоподдержки малообеспеченных и бедных в постсоветском обществе России [12, с.229] и одновременно может рассматриваться как латентный потенциал социальной включенности в общество этих людей.

С этой точки зрения механизмы социальной включенности в определенные социальные сети и социальные группы (социально-классовые, например, элитные; этнические и национальные, например, мигрантские; территориальные, например, землячества и т.д.) аналогичны описываемым в работах, посвященных анализу обществ благосостояния.

Так, по результатам сравнительного социологического исследования, одной из важнейших специфических черт социетальной интеграции крымских татар в Украине (по сравнению с

турецкими и подобными им меньшинствами) в исследуемых странах в рамках проекта INTAS¹ (Болгария, Молдавия, Россия (Татарстан), Германия) является то, что эта этническая группа организовала параллельные существующим в Крыму политические структуры, партии, НГО (Курултай, Меджлис, Маафричи и др.), которые функционируют как структуры самоуправления крымскотатарского народа в Крыму. Такие структуры были созданы в ответ на высокий уровень закрытости структур государственного управления местного уровня, ограниченность возможностей получить должность и включиться в структуры принятия и реализации решений как на локальном, так и на государственном уровнях. Эти "параллельные" этнически однородные структуры увеличивают уровень внутригрупповой сплоченности и внутренней социальной интеграции в ущерб более широкой социетальной интеграции, включенности в существующие структуры локального сообщества Крыма и дистанцированию от более широкого общества в целом.

Специфическим эффектом репатриации стал очень низкий уровень трансмиссии капиталов, накопленных на протяжении жизни (в первую очередь, экономического и социального), как между поколениями, так и внутри поколения. Экономического – поскольку в условиях кризиса, процессов девальвации и инфляции накопленные капиталы обесценились в несколько раз. Социального – поскольку в результате переезда сети социальных взаимодействий, знакомств и взаимосвязей резко уменьшаются, сужаются. В большинстве случаев они ограничиваются такими же крымскотатарскими репатриантами, которые находятся в аналогичной низкоресурсной ситуации. Существенно снижается круг так называемых "слабых связей" (которые особенно важны при поиске работы и обмена важной информацией в ситуациях жизненного выбора), более того, круг социальных взаимосвязей крымских татар на уровне социальных сетей практически не затрагивает их взаимодействия с представителями локального общества Крыма.

Этот фактор способствует высокому уровню внутренней интеграции крымских татар, созданию организационных структур, основанных на этнических принципах, в частности, негосударственных объединений (НГО) разного рода (образовательные, правозащитные, религиозные, поддержки культуры и др.), политических организаций (Курултай крымскотатарского народа, Меджлис), предприятий в сфере мелкого и среднего бизнеса. В частности, отвечая на вопрос о том, кого бы они предпочли устроить к себе на работу в случае наличия вакансии, чаще всего респонденты называли представителей крымских татар, что аргументировалось явной или скрытой дискриминацией при приеме на работу со стороны этнического большинства.

Показательным в этой связи являются ответы лидеров крымских татар об их общении с представителями крымскотатарской, турецкой, татарской диаспоры и представителями других народов, в том числе, в местах их предыдущего проживания и депортации. Они свидетельствуют о том, что лидеры крымских татар поддерживают контакты и с диаспорой, и продолжают изредка общаться со своими знакомыми из мест депортации, однако наиболее важным для себя они считают консолидацию крымских татар в Крыму, стремясь сделать все возможное для национального строительства и культурного возрождения. Все это еще раз демонстрирует доминирование среди крымских татар ориентации, в первую очередь, на внутригрупповую сплоченность, а не на более широкую социетальную интеграцию, говорит об ограниченности включенности в более широкое социальное взаимодействие и реализацию механизмов социального ограждения – и – эксклюзии.

Подобные формы самоорганизации крымских татар в Крыму свидетельствуют о создании "параллельного общества", механизм которого описан применительно к эмигрантским средам турецкого меньшинства в Германии [см. 6, 7]. По результатам описанного выше исследования INTAS можно утверждать, что процесс социетальной интеграции крымских татар характеризуется уникальностью исторической (депортация-репатриация), культурной (концепция коренного народа), социо-экономической (процесс "встраивания" в социальные и экономические структуры Крыма в период пика постсоветского социоэкономического кризиса) и т.д. ситуации, по сравнению с другими турецкими и подобными меньшинствами в исследуемых обществах. Однако особенность сложившейся ситуации приводит к созданию структур "параллельного общества", и соответственно,

¹ Проект INTAS № 04-79-7018 "Сравнение социетальной интеграции турецких и подобных им меньшинств: институциональные стратегии стран INTAS и СНГ" реализован в 2005-2007 гг., координатор – проф. Н. Генев (Свободный университет Берлина). Полевые исследования по Украине проведены в октябре 2005 года - ноябре 2006 года под руководством проф. О. Д. Куценко при участии автора.

механизм социальной включенности – и – эксклюзии как *доступа* к жизненным шансам и позициям в системе неравенств, на наш взгляд является наиболее адекватным в социологическом описании и объяснении закономерностей производства и закрепления системы неравенств, в том числе в этом сегменте современного украинского общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С. 158-166. 2. The Concise Oxford Dictionary of Sociology. Ed. by Gordon Marshall. – Oxford University Press, 1994. 3. Giddens A. The Third Way. Renewal of Social Democracy. – Polity Press, 1998. 4. Touraine A. Face a l'exclusion // Esprit. – 1991. – № 141. 5. Berkel R.van, Muller I.H., Williams C.C. The Concept of Inclusion/Exclusion and the Concept of Work. In Active and Social Policies in EU. R.vanBerkel , I.H. Muller. Polity Press, 2002. 6. Rieck Christian E. (2004) Lead Culture versus Parallel Societies. Germany and its Turkish Minority. – http://www.politikwissen.de/expertenforum/exp_downloads/rieckdez04.pdf 7. Quraishy B. (2006) Realising Integration: Policy on Migration, Integration, Social Inclusion and Anti-Discrimination. – http://www.enar-eu.org/en/events/MIGRATION/bashy_opening_speech.pdf 8. Karytianos A. (2007) Parallel Societies: An Acknowledgement of Failure or a Step towards Integration? The Greek Paradigm. – http://158.143.192.210/collections/hellenicObservatory/pdf/3rd_Symposium/PAPERS/KARYTIANOS%20ADAMANTIOS.pdf 9. Social Inclusion: Possibilities and Tensions / Eds.: P.Askonas, A.Stewart. NY. 2000 10. Young I.M. Inclusion and Democracy. – NY: Oxford University Press, 2000. 11. *Подвижность* структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с. 12. *Штейнберг И.* Русское чудо: локальные и семейные сети взаимоподдержки и их трансформация // Неформальная экономика. Россия и мир / под ред. Теодора Шанина. – М.: Логос, 1999. – С.227-239. 13. Тихонова Н.Е. Феномен социальной эксклюзии в условиях России // Мир России. - 2003. -№ 1. - доступно на: http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol03_1/tihonova.pdf 14. Оксамитная С., Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №3. – С. 66-77. 15. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ в современном обществе: опыты западной социологии. – Харьков: Изд. центр ХНУ им. В.Н. Каразина 2000. – 316 с.

Мурадян Елена Сергеевна,

аспирантка кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

СОЦИАЛЬНАЯ ВКЛЮЧЕННОСТЬ И СОЦИАЛЬНОЕ ИСКЛЮЧЕНИЕ: ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЛЯ ИНДИВИДА

У статті розглядаються явища соціальної включеності (social inclusion) та соціальної виключеності (social exclusion), наслідки їх прояву для індивіда. Одним із аспектів розгляду є можливість доступу до Інтернет як фактору соціального включення в суспільні процеси.

In the article the phenomena of the social inclusion, the social exclusion and the consequences of these phenomena for individual are considered. One of the focus of this article is the possibility in using Internet as the factor of social inclusion in social processes.

Социальная включенность (social inclusion) и социальное исключение (social exclusion) являются концептами социологического дискурса, позволяющими рассматривать новые формы проявления социального неравенства. Новые формы отчуждения формируют специфическое видение мира, в котором конфликт и борьба за преодоление социального отчуждения продолжают играть значительную роль. Рост социальных возможностей немногих происходит на фоне падения жизненных шансов большинства, что влечет за собой формирование групп риска и социального исключения отдельных групп населения. Любая общность, по мнению П. Штомпки, стала рассматриваться не как жесткая система, а, скорее, как "мягкое поле" взаимоотношений между индивидами со своими привязанностями, образом жизни, сетями взаимодействия, она является специфической общественной средой, или тканью, соединяющей людей друг с другом [2]. Но при этом индивидуализация и фрагментация социальной действительности, плюрализация жизненных позиций и стратегий приводит к трудностям адаптации индивида к изменяющимся условиям. Первостепенное значение приобретает степень его социальной включенности, которая в равной степени зависит как от способов, форм регулирования и организации жизнедеятельности, идущих от самого общества, так и от психологических особенностей личности.

Поэтому актуализировалась необходимость поиска ответов на вопросы: как социальные группы ограничивают доступ претендентов на ресурсы и вознаграждения, которыми обладают; каким образом индивиды добиваются социальной включенности и что препятствует этому, какие последствия имеет социальное исключение; какими психологическими и социальными показателями определяется степень социальной включенности человека в общественные взаимодействия?

В связи с тем, что в условиях информационного общества все в большей мере появляется возможность пользования Интернет, то он становится одним из важных элементов социальной включенности в социальные процессы.

Цель данной статьи – описать явления социальной включенности и социального исключения, а также последствия проявления данных феноменов для индивида.

Прежде всего следует рассмотреть проблемное поле понятий "социальное исключение" и "социальная включенность".

Можно говорить о проявлениях социального исключения во всех сферах общественных взаимодействий, так как это очень широкое понятие. Категория "социальное исключение" приобрела довольно широкое употребление в связи с тем, что возникла потребность особым образом, в другой, новой системе ценностных координат попытаться описать отношения, складывающиеся в оппозициях: "Свой – Другой – Чужой – Опасный". Эта точка зрения представляет собой попытку отразить явление социального исключения через мировоззренческую установку и социальную практику, основывающуюся на идеях и принципах Всеобщей декларации прав человека, которая "отражает попытку глубокой смены ценностей, лежащих в основе человеческой коммуникации и способах взаимодействия..." Вместо использования и закрепления неравенства в качестве инструмента установления отношений иерархии, доминирования как естественного и общественно одобряемого способа отношений, все большее регулятивное значение

приобретает принцип равенства всех от рождения и признание за каждым человеческого достоинства без каких-либо исключений, какими бы обстоятельствами они не вызывались" [5].

Социальное исключение в таком контексте предстает не как естественное и неизбежное следствие каких бы то ни было природных, социальных или личных обстоятельств, а как особая форма дискриминации и неравенства, выражающаяся, прежде всего, в приписывании людей к определенным жизненным горизонтам, за пределы которых им в силу этих обстоятельств не дано выйти. Например, возраст, как и гендер, класс, раса позиционируются как фундаментальные факторы, которые определяют систему общественного неравенства, иерархируют социальные отношения и являются, тем самым, стратификационными категориями. Так, представители пожилого возраста рассматриваются как кризисная группа, в отношении которой действуют практики исключения на рынке труда.

В понятии "исключение" акцентируется внимание на тех сторонах жизни современного общества, которые препятствуют или затрудняют реализацию идей и принципов естественных и неотчуждаемых прав человека. Сложность общения с социально исключенными людьми вызывает стремление вести себя настороженно, с опаской. Это, в свою очередь, для представителей группы усугубляет необходимость замкнуться в кругу себе подобных, ограничить систему своих коммуникаций. Таким образом, можно говорить о двух взаимосвязанных аспектах социального исключения [5]:

- исключение как неприятие, отторжение, обусловленное невозможностью или ограниченностью возможностей в привычных для обыкновенного человека условиях действовать как все, соблюдать принятые нормы общежития и взаимодействия;
- исключение как замкнутость в своем особом мире, закрытом для большинства, в привычной социальной среде, отторжение этой средой "непохожих", "неспособных" или не умеющих действовать только принятым образом.

В обоих случаях речь идет об исключении как о навязанной и принятой (отнюдь несвободно) форме, типе коммуникации, в основе которого лежит признание факта изначального или сложившегося под воздействием различного рода обстоятельств неравенства способностей и возможностей разных людей.

Теории "социального исключения" делают акцент на существовании классовых различий и классовой борьбы между разными группами занятости. Как отмечает Н.Д.Сорокина в своей работе "Образование в современном мире (социологический анализ)" [11], технократическим концепциям, тесно сопряженным с либеральными теориями социальной мобильности (К.Керр, Р.Эрикссон, Дж. Голдторп), противостоят теории "социальной закрытости" или "социального исключения", в основе которых лежит неовеберианская социология, получившая развитие в трудах Ф.Паркина, Р.Коллинза, Р.Мэрфи, Э. Уитца. Так, по утверждению Ф.Паркина, "классы формируются в процессе коллективного действия, нацеленного на монополизацию ключевых ресурсов, определяющих их возможности и виды на социальное продвижение (это не только собственность и образовательно-квалификационные дипломы, но также расовые, языковые, религиозные атрибуты, словом, все то, что может быть использовано для улучшения жизненных шансов данной группы)" [11.]. Так, например, значительное влияние на возможность включения индивидуума в производственный процесс оказывает доступность овладения теми или иными технологиями, что в свою очередь зависит от объема знаний, а также от способности человека применять свои знания и извлекать из них реальную для себя пользу.

Ограждение выступает в двух основных формах: "исключения" (exclusion), под которым понимается "попытка одной группы сохранить и защитить свою привилегированную позицию за счет какой-то другой группы через процесс её субординации"; "узурпации" (usurpation), подразумевающей "использование власти в отношении вышестоящих групп". Причем, "вторая форма (узурпация) обычно является реакцией на действия по исключению, которое представляет собой господствующую форму социального ограждения в любом стратифицированном обществе" [9, с. 124].

Следует отметить, что социальное исключение проявляется прежде всего в сферах, пользующихся "повышенным спросом", где складывается наиболее конкурентная ситуация. В этих условиях более сильным в ресурсном отношении группам выгодно "оградить" (термин Ф.Паркина) свои возможности. В этом случае "социальное ограждение предстает как процесс, посредством

которого группы стремятся увеличить преимущество своего положения, монополизировав ресурсы и ограничивая включение и доступ в свою группу"[4]. Ограждение группы происходит двумя основными способами:

- самозакрытие ("исключение") - характерно в основном для групп, находящихся наверху социальной пирамиды. Самозакрытие происходит посредством контроля основных социальных ресурсов и использования символических, культурных ограничений доступа в группу. Примеры тому встречаются во всех привилегированных группах [4]: брачная "преемственность" у европейских аристократов; система ученичества в квалифицированных ручных ремеслах; процесс аккредитации и формального членства в профессиональных ассоциациях для докторов и адвокатов. Поэтому, пережив восходящую мобильность, "новичок" неизбежно сталкивается с сопротивлением группы, новое окружение не сразу принимает его. Если даже принять как аксиому позитивное отношение человека к новому статусу и связанную с этим готовность принять новую идентичность, необходимо учитывать сопротивление группы, которое осложняет адаптацию;
- узурпация представляет собой стратегию, предпринимаемую группами низшего статуса либо менее привилегированными для получения преимуществ или ресурсов, которые монополизируют другие. Ее иллюстрируют движения за гражданские права или санскритизация в индийской системе каст.

Следует отметить, что внешнее закрытие характерно для групп, находящихся на нижних позициях "социальной лестницы". Возможности перехода в группу более высокого статуса ограничены необходимостью приобретения для этого определенных социальных и культурных ресурсов, причем набор этих ресурсов устанавливается "сверху" - группой высокого статуса. При этом происходит стереотипизация образа низших групп, в которой присутствуют негативные оценки. Например, "бедность может быть связана в общественном мнении с ленью, нежеланием приложить усилия для исправления положения. В то же время нисходящая мобильность в обществе с преобладающей достижительской культурой воспринимается как несчастье, показатель неуспешности жизненного пути" [4]. Распространенность подобных стереотипов позволяет предположить, что в случае нисходящей мобильности маргинальность связана с нежеланием человека принимать новую идентичность, новый ролевой комплекс. Следовательно, в этом случае маргинальность может приобрести длительный, затяжной характер.

Обе приведенные стратегии не всегда следует расценивать как альтернативные. Так, протестантские рабочие в Северной Ирландии в 1970-х гг. сформировали Ассоциацию верноподданных рабочих для сохранения своих привилегий, то есть приняли стратегию исключения по отношению к католикам, при этом продолжив процедуру коллективного торга, предполагающую периодические конфликты с предпринимателями, то есть попытались увеличить свою долю в прибылях компаний, используя узурпацию привилегий предпринимателей и акционеров. Ф.Паркин называет такой тип объединенной стратегии процессом двойной замкнутости. Она особенно характерна для промежуточных групп в статусных или классовых системах [9].

По утверждению Ф.Паркина, собственность - только одна основа власти и только одна форма социальной замкнутости. Все характеристики, связанные с различными статусными группами, - этнос, гендер, уровень мастерства, религия и т.д., - могут быть основаниями для стратегий ограждения. Тут следует отметить, что вследствие доминанты коллективного ограждения возможна деградация личности, личностного достоинства, замещение индивидуальности стереотипом "членства в группе", при этом возможна слишком тесная идентификация с группой, утрата чувства ответственности, точнее, перенос ее на кого-то другого. Под воздействием этих факторов у индивида снижается самооценка и озабоченность социальной оценкой, усиливается чувство привязанности к данной группе и нечувствительность к другим, более отдаленным референтным группам; индивид перестает осознавать себя автономной личностью. А следствием политики социального исключения является усиление потребности подчиненной группы создавать альтернативную моральную идентичность, опасность образования групп социального риска. Социально опасным следствием доминанты индивидуального ограждения вследствие проявления тенденций индивидуализма является и атомизация общества, утрата мобилизационного потенциала коллективных действий. При этом, несмотря на то, что в современном обществе проявление индивидуализма подразумевает самостоятельность, независимость, свободу от внешнего принуждения, умение и желание жить "своим умом", однако индивидуальная автономия,

тракуемая таким образом, практически реализуется благодаря социальной включенности индивида в некоторое социальное целое, осознаваемой как сопричастность. Это не просто принадлежность к какой-то общности, но и глубокая личная вовлеченность, соучастие, благодаря чему индивид сознает себя одновременно частью коллектива, его ответственным представителем - вовне и автономным субъектом деятельности - внутри. В чем же проявляется эта социальная включенность?

Как указывает К.Бруннер, понятием "социальная включенность" определяется способность отдельных людей, семей и общественных групп активно участвовать в жизни общества и контролировать собственную судьбу с учетом таких факторов, как экономические ресурсы, обеспеченность работой и жильем, здоровье, образование, отдых, культура, гражданские обязательства [1]. Параметр "включенность в социальную среду" означает степень вхождения человека в систему социальных требований, норм, прав, обязанностей и ожиданий, которые связаны с определенными статусами и сферами жизнедеятельности. "Этот параметр свидетельствует о наличных результатах активности и является пространственно-временной характеристикой позиции человека" [7]. Социальная включенность отражает степень адекватного распределения ресурсов и "участие в определении жизненных перспектив индивида и коллектива" [13]. Оно пересекается с понятием социоэкономического равенства, но не является его эквивалентом. Существует множество способов добиться большей социальной включенности необеспеченных слоев населения, даже если они не обладают в равной мере всеми необходимыми ресурсами. В то же время даже самые преуспевающие люди могут оказаться в социальной изоляции из-за дискриминации на основе политических взглядов, возраста, пола, сексуальной ориентации или ограниченных физических возможностей. Понятие "социальная включенность" не игнорирует общественные классы, но признает, что существует большое количество других переменных, влияющих на их взаимодействие [3].

Степень социальной включенности тех или иных групп населения при проведении исследований фиксируется с помощью таких индикаторов, как связи с родственниками, встречи с друзьями, близкими, членство в организациях, активность в религиозных организациях, активность в политических и благотворительных организациях, участие в организациях для личных нужд, использование Интернет, доверие политическим представителям, доверие людям, удовлетворенность социальной жизнью, участие в последних выборах и т.д.[13]. Повышение квалификации путем приобретения соответствующих знаний и подтверждающих это дипломов, приобретение и использование личных связей, применение социально значимой деятельности для повышения своего статуса – все это может выступать в качестве факторов повышения социальной включенности индивида в общественные процессы. При этом следует отметить, что факторы, влияющие на степень социальной включенности индивида, взаимосвязаны. Так, если рассматривать экономическую сферу, то проблема неравенства в доходах "пересекается" с неравенством, наблюдаемым в конвертации доходов в возможности. Например, у человека больного, или старого, или наделенного физическими или иными врожденными недостатками могут, с одной стороны, возникнуть трудности в получении достойного дохода, а с другой — ему также много труднее конвертировать доход в достойный уровень жизни. Те же самые факторы, что не позволяют человеку получить хорошую работу и хороший доход (например, инвалидность), способны воспрепятствовать достижению удовлетворительного качества жизни даже при наличии хорошей работы и хорошего дохода [10,с.141]. Неравенство в доходах, как следствие функционирования рынка, усиливается по причине "пересечения" низких доходов и препятствий для конвертации дохода в возможности.

Как уже отмечалось, одним из важных элементов социальной включенности в социальные процессы в условиях информационного общества является использование Интернет. Так, если ранее процесс коммуникация носил статусно-иерархизированный характер и действовал по принципу центр-периферия, а индивид принимал эти правила как данность, т.е. осознавал, что доступ к процессу коммуникации возможен лишь через статус (должность, звание, богатство, легитимные полномочия доступа (имя)), то на сегодняшний день Интернет преобразует культуру, где доступ к процессу коммуникации непосредственно сетевой: каждый доступен каждому вне социального статуса. При этом мы можем даже говорить о появлении такого феномена, как сетевой индивидуализм.

Следует отметить, что для информационно-компьютерных технологий важна не столько доступность устройств или каналов, сколько способность людей использовать их для социально

значимой деятельности. Говоря о социальной включенности в отношении доступа к Интернет и передовым технологиям, Марк Вашауэр в своей работе "Переосмысливая понятие "цифровое неравенство" [14] предлагает использовать понятие "технологии для обеспечения социальной включенности". Наряду с этим термином в настоящее время все большее распространение получает термин "e-inclusion" – "электронная включенность", "электронное вовлечение", "электронное участие" (в некоторых случаях – "цифровой охват"). Этот термин используется как в узком (обеспечение доступа к информационно-коммуникационным технологиям людей с ограниченными возможностями), так и в широком смысле (ликвидация цифрового неравенства между передовыми и развивающимися странами и регионами). Главными показателями цифрового неравенства служат не недостаточная обеспеченность компьютерами (или всем комплексом информационных ресурсов), а неодинаковые возможности доступа к высокоскоростным линиям; разница в квалификации пользователей или в их отношении к необходимости использования компьютеров; содержание информации в Интернет, изложенной на различных языках; правительственный контроль за доступом или ограничение свободного доступа к ресурсам Интернета в разных странах мира [14]. Людям, не умеющим читать, не умеющим пользоваться компьютером, не знающим языков, которые используются в интерфейсах программ и на которых преимущественно представлена информации в Интернете, будет сложно даже выйти в Интернет, не говоря уже об эффективном использовании его возможностей. И здесь мы видим стихийно формирующуюся группу социально исключенных, не имеющую возможность использовать этот ресурс в качестве дополнительных жизненных шансов. В отличие от социального исключения на основании факторов возраста или гендера, которое в меньшей степени зависит от личных усилий человека, в случае цифрового неравенства решение проблемы заключается в приобретении навыков использования информационно-компьютерных технологий. При этом, как отмечает М.Вашауэр (14), для повышения социальной включенности применительно доступа к Интернет могут использоваться такие основные типы ресурсов, которые могут быть обозначены как физические (компьютеры и телекоммуникационные соединения), цифровые (материалы, доступные в Интернет), человеческие (грамотность и образование (включая компьютерную грамотность, необходимую для работы на компьютере и коммуникации в сети) и социальные (общественные структуры и учреждения, которые обеспечивают доступ к информационно-компьютерным технологиям)

Понятие "социальная включенность" тесно связано и с личностными особенностями человека, его коммуникабельностью. Так, в психологии разработаны методики оценивания степени социальных контактов и предрасположенности к ним, что может быть полезно для оценивания потенциальной предрасположенности к социальной включенности / социальному исключению. Сюда относятся и специальные шкалы для измерения психологической составляющей личности. Входящие в такие шкалы утверждения касаются главным образом степени включенности в социальную среду. К ним относятся такие утверждения: "Вы охотно знакомитесь с людьми?", "Вы хорошо себя чувствуете в толпе веселящихся людей?", "Вы охотно провели бы свои отпуск в доме отдыха или в коллективном туристском походе?", "Когда Вы едете на поезде, в автобусе и т. д., Вы часто разговариваете с незнакомыми людьми?". Для лиц, социально экстравертированных (в большей степени включенных в социальную среду), характерен ответ "верно", для лиц социально интровертированных – "неверно" [6]. Отвечающие негативно отличаются затруднениями при осуществлении межличностных контактов, замкнутостью, необщительностью, стремлением к деятельности, не связанной с общением, реакцией тревоги в тех случаях, если вынужденные контакты осуществляются вне зависимости от воли субъекта. Те, кто в большинстве случаев выбирает ответ "верно", эмоционально отзывчивы, у них хорошо развиты навыки общения. Лица этого типа охотно принимают на себя общественные обязанности, имеют большое количество межличностных контактов в различных сферах и испытывают от осуществления этих контактов большое удовлетворение [6].

Кроме психологической составляющей, важной является выбранная стратегия адаптации к новой социальной позиции, которая может быть как пассивной - через приспособление образа жизни к требованиям среды, так и активной, направленной на изменение ситуации, поиск новых моделей поведения. Так, массовое перемещение в группу индивидов из других социальных слоев в сочетании с выбором активных стратегий адаптации способно переопределить ценностно-нормативные характеристики статусной группы и изменить применяемые стратегии замкнутости группы. Эти

активные/пассивные стратегии тесно связаны с такими показателями, как инициативность и самодостаточность, уверенность в своих силах, решительность в достижении целей [11; с. 206], зависимость ситуации от человека или от внешних обстоятельств [11; с. 210], "достаточность" умений жить в современных условиях [11; с. 221]. Степень социальной включенности также определяется направленностью вектора индивидуализма – коммунитаризма – коллективизма, то есть ориентированности на коллектив или индивидуальную деятельность в процессе взаимодействий с другими.

В заключении следует отметить, что высокая степень поляризации в трансформирующемся обществе, как уже было отмечено, приводит не только к социальному исключению определенной части населения, но и к формированию групп социального риска, стоящих на грани перехода к группе социально исключенных как социально изолированных. Основной причиной этого являются социально-экономические проблемы (инфляция, закрытие предприятий, низкий уровень заработной платы, безработица), вызванные переходным периодом к рыночным отношениям; хаотичность, нестабильность рыночных отношений; резкое разделение общества на бедных и богатых; психологическая неподготовленность общества, особенно поколения, жившего в социалистическую эпоху, приспособиться к изменяющимся условиям, а также применяемые стратегии социального ограждения, что приводит к снижению степени социальной включенности индивидов. Можно говорить о том, что понятия "социальная включенность" и "социальное исключение" очень точно отражают следствия современной поляризации общества и современного этапа информатизации, для которого вопросы самоидентификации, языка и участия каждого отдельного индивида в жизни общества приобретают первостепенное значение.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бруннер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / Перевод Н.В.Павлова // доступно на: <http://www.789.ru> 2. Деятельностно-активистская концепция социальных изменений // доступно на: <http://www.wellhead.ru> 3. Индикаторы "социального включения" и "социального исключения" для стран Европейского Союза // доступно на: <http://www.demoscope.ru> 4. Маргинальность в современной России: Коллективная монография / Е.С. Балабанова, М.Г. Бурлуцкая, А.Н. Демин и др.; Моск. обществ. науч. фонд. - М., 2000. - 208 с. // доступно на: <http://www.auditorium.ru> 5. Методика направленного информационного воздействия неправительственных организаций как способ изменения отношения населения к социально исключенным людям. – С.-П., 1999, 52 с. // доступно на : http://www.prpc.ru/met_nko/pr_met/01.shtml 6. Оценочные шкалы \ММРІ\ // доступно на: <http://www.refoman.ru/c/43/ref/2968/index1.17.html> 7. Панков А.А., Подшивалкина В.И.. Проблема воспроизводства религиозного сознания в посттоталитарном обществе, 1995 // доступно на: <http://ecsocman.edu.ru> 8. Петрова Л.В. Гуманитарная среда в вузе – условие формирования личности нового типа // доступно на: <http://wwwlib.sibstu.kts.ru> 9. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с. 10. Сен А. Развитие как свобода / Пер. с англ. под ред. и с послеслов. Р.М. Нуреева. М.: Новое издательство, 2004.— 432 с. — ("Библиотека Фонда "Либеральная миссия") 11. Сорокина Н.Д. Образование в современном мире (социологический анализ) // доступно на: <http://www.conflictmanagement.ru> 12. Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін / За ред.В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с. 13. Eurofound: Monitoring Quality of Life in Europe // доступно на: <http://eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eurlife/index.php> 14. Mark Warschauer. Reconceptualizing the Digital Divide / Переосмысливая понятие "цифровое неравенство". Статья опубликована в электронном журнале "First Monday" – том 7, № 7. – Июль 2002. Перевод М.А.Бовтенко // доступно на: <http://www.itlt.edu.nstu.ru/articles12.doc>

Кохан Володимир Васильович,

аспірант кафедри соціології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ЯК РОЗШИРЕННЯ ГОРИЗОНТІВ СУЧАСНОЇ НАУКИ

В данной статье автор предлагает взглянуть на социальные процессы под углом новой, развивающейся науки синергетики или теории самоорганизации. Внимание фокусируется на процессах социальной самоорганизации, рассматриваются некоторые концепции синергетического подхода к анализу общества как сложной, неравновесной системы.

In the present article author offers to cast a glance on social processes at an angle of the new upcoming science of synergy or the theory of self-organization. The attention is focused on the processes of social self-organization. Some conceptions of the synergic approach to the analysis of society as a complex and unequal system are considered.

Кожному історичному періоду в розвитку науки притаманні особливі ідеали наукового осмислення дійсності. Теорія самоорганізації (синергетика) вносить нині значний вклад у пізнавальну діяльність учених та методичні основи науки. Загальноприйнятими стають такі поняття, як відкритість, нелінійність, самоорганізація, корпоративність, біфуркація та ін. Наведені визначення є зрозумілими для спеціалістів різних галузей знання, що дозволяє вести аргументований діалог про різноманітні наукові та соціальні проблеми.

Ідея використання синергетичного підходу до вивчення суспільства набуває сьогодні все більшої актуальності завдяки універсальності й плодovitості її принципів. Останнім часом досить часто стали виникати ситуації і вже існують сфери знання, де методам синергетики немає альтернативи.

Синергетичне вивчення суспільства як неврівноваженої, складної, відкритої системи, в якій діють процеси самоорганізації (самоструктурування, саморегуляція, самовідтворення) широко використовується сучасними соціологами. Методологією самоорганізації озброєні провідні аналітики і політологи Заходу – Д. Тоффлер, Е. Ласло, Д. Медоуз, К. Майцнер, В. Вайдліх і багато інших.

Теоретична новизна синергетичного підходу до аналізу суспільства полягає в розгляді соціальних систем і процесів, що в них протікають, з позиції поведінки нелінійних систем, які володіють синергетичними характеристиками, що дає можливість різнобічно продемонструвати унікальність, складність і невідворотність всіх соціокультурних процесів.

Говорячи про синергетику, варто згадати дослідження одного з фундаторів названого вчення, бельгійського ученого російського походження Іллі Пригожина. Дослідження явищ самоорганізації у хімічних процесах привели Пригожина до створення власної теорії самоорганізації, що виходить далеко за межі хімії. Він називає її по-різному: нелінійною неврівноваженою термодинамікою, теорією переходу від хаосу до порядку, проте найчастіше – теорією дисипативних структур. Пригожин намагається не користуватися терміном "синергетика", хоча за своїм внутрішнім змістом його дослідження відносяться до синергетичної теорії еволюції та самоорганізації складних систем.

Під впливом розвитку синергетичних ідей кардинально змінилося уявлення про світовий устрій: хаос і порядок виявилися пов'язаними несподіваним способом. Синтез порядку й хаосу, що здійснюється дисипативною системою, полягає в тому, що тепер упорядкована система не може існувати без неупорядкованої, порядок без хаосу. В нелінійних системах, до яких відноситься і суспільство, і людина, і історичний процес, порушується пряма залежність змін: малі впливи тепер можуть призвести до серйозних наслідків, а великі – до незначних. Ця непропорційність залежності стану системи від стану середовища робить такі системи, з одного боку, виключно стійкими до великомасштабних негативних впливів, а з іншого боку – надзвичайно чутливими до незначних коливань стану навколишнього середовища.

Синергетика відкриває нові принципи суперпозиції, формування складного еволюційного цілого з частин, побудови складних структур з простих. З'являється і новий принцип узгодження

частин при формуванні цілого і встановлення загального темпу розвитку частин, що входять у ціле (співіснування структур різного віку в єдиному темпоритмі) [1, с. 4-5].

У рамках синергетичного підходу будь-яка система здатна переходити від одного стану самоорганізації до іншого, породжуючи при цьому нові структури в процесі своєї еволюції. Як зазначає М.М. Мойсєєв, "природі притаманне об'єднання окремих елементів у відповідні системи, в результаті чого можуть виникнути нові властивості". На його думку, це і є "механізм зібрання", а закони зібрання мають такий же фундаментальний характер, як і закони фізики [2, с. 8-5].

Виходячи із синергетичного світобачення, науковці роблять висновок, що будь-яка стійкість і стабільність у суспільстві є відносною. Складноорганізовані системи мають тенденцію розпадання при переході у розвинутий стан. Стійкість формується з нестійкості, а народження нового структурного об'єднання пов'язане з випадковістю, хаосом, нестійкістю.

Але це не заперечує існування у світі детермінізму. На думку О.М. Князевої та С.П. Курдюмова, шляхи розвитку відкритих нелінійних середовищ характеризується детермінізмом особливого роду. Нелінійна система "блукє" полем можливого, виводячи на його поверхню (часто лише випадково) лише один із шляхів розвитку. Тобто в реальній картині буття присутній і момент, протилежний детермінізму – випадковість, нестійкість. Проте вони не змінюють і не заперечують детермінізм, а доповнюють і, можливо, видозмінюють його [1, с. 17-18].

Ілля Пригожин називає нестійкість станом системи поблизу точки біфуркації, коли система здійснює "вибір" подальшого шляху розвитку. За його словами, флуктуації виступають у якості механізмів, що дають поштовх нестійкості [3, с. 115]. А Князева О.М. та Курдюмов С.П. говорять про нестійкість іншого порядку. З їхньої точки зору, світ нестійкий скоріше всього не тому, що в момент біфуркації відкриваються різні шляхи розвитку. Випадковість і справді може відігравати важливу роль при біфуркації, але вона є лише одним моментом нестійкості. Нестійкість виникає в режимі надшвидкого наростання та розвитку процесів з нелінійним позитивним зворотнім зв'язком, вона свідчить про ймовірний характер розпаду надскладних структур поблизу моменту загострення (точок біфуркації) [1, с. 18].

Сьогодні для більшості науковців звичним є визначення синергетики як однієї з провідних наук поряд із класичною термодинамікою, кібернетикою, теорією динамічних систем, загальним системним аналізом та ін. При цьому синергетика не обмежується аналізом самоорганізації соціально організованих систем або штучно створених об'єктів. Феномен самоорганізації є універсальним і реалізується скрізь, де є нерівномірність як необхідна умова. Для синергетики нерівноваженість – творчий чинник, причина виникнення структури і початок еволюційної системи як ланцюга біфуркації [4, с. 11].

Загалом синергетику визначають як науку про складі явища в природі та суспільстві. З цього приводу К. Майнцер, президент Німецького товариства з досліджень складних систем і нелінійної динаміки, стверджує, що "фізична, соціальна і ментальна реальність є нелінійною і складною... Цей суттєвий результат синергетичної епістемології може мати серйозні наслідки. Варто ще раз підкреслити, що лінійне мислення може бути небезпечним у складній нелінійній реальності... Наші лікарі і психологи повинні навчитися розглядати людей у якості складних нелінійних істот, що володіють розумом і тілом. Особливо при встановленні правильних діагнозів"[5, с. 13].

Особливе значення в соціальній синергетиці має момент вибору між різними станами, розвилка доріг соціальної еволюції. Для позначення цього вирішального моменту використовується термін біфуркація. Шлях еволюції значно ускладнюється, особливо в районі точок біфуркації та при загостренні нестійкості (наприклад, у центрі соціальних революцій, різних потрясінь тощо). В цьому процесі важливу роль відіграє фактор випадковості.

Характерною є також така закономірність: чим нестійкіша система, чим ближче вона до моменту загострення, тим суттєвішою вона стає до всієї маси впливів. Ефект розростання, посилення флуктуацій означає, що в нелінійному середовищі незначні причини можуть прориватися на макрокосмічний рівень і визначати макрокартину процесу. Проте нестійкість і нестабільність системи, наявність у ній багатьох точок біфуркації не завжди призводять до її руйнації. Досить чітко, особливо на високому рівні організації, розгалуження шляхів еволюції і можливість спонтанної зміни режимів функціонування відіграє для системи конструктивну роль. Чим більшою свободою володіє система, тим більше вона здатна до самовдосконалення, підвищення рівня упорядкованості. В цьому і проявляється значення формули "порядок через хаос"[6, с. 173].

Коеволюційна стратегія в системі "суспільство – природа" виходить з того, що попередити глобальну катастрофу можна тільки при керованому переході до ноосфери. Людство, щоб вижити, повинно взяти на себе відповідальність за свідоме управління соціоприродним розвитком. Володіючи понятійним мисленням, ми усвідомлюємо процес спільної еволюції природи і суспільства (коеволюції), отже, можемо спрямувати енергію науково-технічної творчості на регуляцію названого еволюційного процесу. Які ж проблеми виникають на шляху коеволюційної стратегії розвитку системи "суспільство – природа"?

Це принципова неможливість точно розрахувати майбутні траєкторії розвитку системи в точках біфуркації, що кожного разу ставить перед суспільством проблему вибору. Здійснюючи його, людина повинна орієнтуватися на обрані нею цінності та водночас на один із власних шляхів еволюції, які визначаються самоорганізаційними процесами природи. При цьому важливо не потрапити в катастрофічні траєкторії, відсікаючи небажані сценарії розвитку глобальної соціоприродної системи "суспільство – природа", передбачити, де знаходиться та заборонена межа, через яку не слід переступати [7, с. 38].

Але й пам'ятаючи про самоцінність природи, не маємо права забувати про самоцінність людства та людської культури. Теорія розвитку біосфери не може вважатися повноцінною, якщо не вивчити багатоманітність її біфуркаційних станів, умов переходу від одного стану до іншого і т.п.

У глобальній соціоприродній системі суттєву роль відіграють несилові взаємодії, засновані на інтегративних механізмах. Тому управління в системі "суспільство – природа" повинно бути оптимальним за величиною і вписуватися в індивідуальну самоорганізаційну картину як суспільства, так і природи.

У названій вище високочутливій системі біфуркації перехід може відбутися під впливом випадкових подій. Катастрофічні перебудови біосфери можуть відбутися внаслідок незначної зміни того чи іншого її параметру. Розвиток земної цивілізації значною мірою залежить також від випадковості (халатності обслуговуючого персоналу на атомних електростанціях, перебоїв у роботі комп'ютерів тощо). Не слід забувати й про те, що на планеті накопичені величезні запаси ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї. Одним із головних факторів еволюції глобальної соціоприродної системи стає відповідальність людини за своє майбутнє існування.

Це лише деякі аспекти коеволюційної стратегії у системі "суспільство – природа", де є широке поле досліджень не тільки синергетики, а й багатьох інших наук як природничонаукового, так і гуманітарного циклу. У якості методологічної установки при організації названих досліджень є потреба в об'єднанні всіх елементів цієї системи з урахуванням різної швидкості їх розвитку (швидкість соціальної еволюції значно більша, ніж біологічної).

Сукупний результат різних видів і форм людської діяльності, а отже й загальний стан того чи іншого суспільства, зумовлений також управлінською діяльністю владних структур. У кінцевому рахунку саме від суб'єктивного фактора залежить, яким буде суспільство: стійким чи кризовим (звичайно, величезну роль відіграють об'єктивні умови його існування). А загальний стан суспільства адекватно відображається на життєдіяльності людей: їх життєвому рівні, думках, почуттях і настроях, формах поведінки, міжіндивідуальних стосунках тощо.

Основою розвитку будь-якого суспільства є цілеспрямована праця. І чим вищий рівень її організації та соціальної віддачі, тим вищим буде ступінь прогресу, а отже й стабільності суспільства. Названа закономірність діє і у зворотному напрямку.

У цьому плані добре "спрацьовують" основні положення синергетичної взаємодії в межах соціуму, згідно з якими зусилля, практичні дії окремої людини не безплідні. За особливого стану нестійкого функціонування соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси (як у позитивному, так і в негативному плані, особливо коли ця людина працює у вищих ешелонах влади).

Крім названих вище, існує й така закономірність: чим розвиненіша соціальна система, тим меншою мірою вона потребує невідворотності, неминучості, детермінованості. І навпаки, в стані рівноваги, кризи, дестабілізації виникають гострі соціальні суперечності і навіть конфлікти, особливо в точках біфуркації (в "гарячих" точках соціуму), які супроводжуються масовим невдоволенням людей своїм становищем. За цих умов суттєві зміни є гострою необхідністю і вони мають певну множину варіантів, які однозначно не визначаються. Роль індивіда-особистості в цей

момент історичного процесу надзвичайно велика. Саме її ідеї, інноваційні уміння, професійна майстерність можуть бути вирішальними в кардинальних змінах прогресивного характеру.

На основі усвідомлення глобальних цінностей виживання і розвитку людства, формування глобальної інформаційної мережі комунікації, вироблення нових соціально-економічних критеріїв коригування потреб, інтересів, мотивів діяльності та ідеалів виникає **феномен синергетичної діяльності** груп, соціумів, світового співтовариства загалом. Феномен синергетики означає, що енергія потреб, мотивів, інтересів, цінностей, яка спонукає індивідів до спільної діяльності, узгоджується, інтегрується, синтезується. Внаслідок такої інтеграції діяльності великих груп людей виникає **явище резонансу**, що у багато разів посилює ефект цієї діяльності [8, с. 78].

Більше того, західні дослідники все частіше пишуть і про майбутнє синергетичне суспільство. З цього приводу директор Інституту інформаційного суспільства в Токіо, професор Йонезі Масуда пише: "Синергетичне суспільство – це таке суспільство, яке спонукає розвиток як індивідуальності, так і групового співтовариства... Функціонуючим соціальним принципом є синергетизм, новий принцип, що замінює вільну конкуренцію сучасного капіталістичного суспільства" [Там само, с. 142]. Майбутнє суспільство, з точки зору Масуди, буде безкласовим, його ядром будуть добровільні співтовариства, а соціальна структура – багатоцентричною зі взаємним зв'язком усіх центрів; навіть кожний індивід у цьому співтоваристві буде окремим центром, а взаємозв'язок індивідів та груп сприятиме їх об'єднанню в соціальні групи або ще більші угруповання. У рамках цих груп кожний впливатиме на соціальну активність іншого [Там само, с. 143-144].

Сьогодні синергетика вражає науковців своїми незвичними ідеями і уявленнями. Вона обертає знання іншою гранню, вчить нас бачити світ по-іншому. Вона демонструє нам, яким чином і чому хаос може виступати в якості початкового поштовху механізму еволюції, як із хаосу може розвиватись нова організація. Вказує на те, що складноорганізованим системам не можна нав'язувати шлях їх розвитку. Скоріше необхідно зрозуміти, як сприяти їх власним тенденціям розвитку, як виводити системи на ці шляхи. Синергетика свідчить про те, що для складних систем, як правило, існує декілька альтернативних шляхів розвитку. Вона відкриває нові принципи суперпозиції, збір складного еволюційного цілого з частин, побудову складних структур з простих. Синергетичний підхід до аналізу суспільства розкриває закономірності і умови протікання швидких процесів і нелінійного, самостимулюючого росту.

Закономірним є й таке питання: а що чекає синергетику в майбутньому? Особливістю цієї науки є те, що вона внесла з собою новий тип наукового знання – співставлення з дисциплінарно іншими і навіть протилежними галузями знання. Тобто курс береться на міждисциплінарні дослідження, які є перспективними в усіх відношеннях. Міждисциплінарні зв'язки, які виникають на стику базових дисциплін, відіграють роль своєрідного каталізатора, який не може замінити ту чи іншу наукову дисципліну, але стимулює, прискорює розвиток науки.

Можна припустити, що фокус міждисциплінарних досліджень з плином часу зміститься, інші проблеми та процеси висунуться на перші місця у світовій науці. Проте головні її ідеї, які примушують по іншому дивитися на світ, ще довгий час будуть використовуватися ученими, особливо в наукових прогнозах майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С. 3-20. 2. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – №3. – С3-15. 3. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. – М.: Наука, 1985. – 327с. 4. Кузьмін М.В. Моделирование сложного // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №12. – С. 8-40. 5. Князева Е., Туробов А. Единая наука о единой природе // Новый мир. – 2000. - №3. – С. 161-178 6. Meinzer K. Thinking in Complexity. The Complex Dynamics of Matter Mind and Humankind. – Berlin Springer-Verlag, 1994. 7. Наумкіна Е.А. Сутність коеволюційної стратегії розвитку системи "суспільство-природа" // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. Вип. 69. – Філософія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 37-39. 8. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society – Washington, 1983.

Цимбал Тарас Володимирович,

аспірант кафедри історії та теорії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

КЛАСИЧНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ АНТЕЦЕДЕНТИ¹ ТЕОРІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В статье рассматриваются вопросы связи между классической социологической теорией, которую принято считать ассоциированной с институциональным каркасом национального государства, и современными теориями глобализации, которые, по общему мнению, отрицают национально-государственное устройство и имеют иные предпосылки. Автор демонстрирует, что в действительности в классическом социологическом наследстве существовали механизмы, выводящие эвристический потенциал классических теорий за пределы национального государства как единицы социального анализа. Это заключение свидетельствует о том, что вывод о несостоятельности классической концепции социального порядка в условиях глобализации преждевременен.

The article addresses the issue of linkage between the classical sociological theory, which is generally regarded as associated with institutional framework of nation-state, and contemporary theories of globalization, which ostensibly invalidate nation-state order and conceivably are based on different assumptions. The author finds, however, that as a matter of fact there were mechanisms in classical sociological narrative, which transcended nation-state as a unite of sociological analysis and allowed for wider contexts and frames of reference. On the ground of this conclusion it can be claimed that treatment of the classical concept of social order as unsustainable under global circumstances is not well grounded.

Загальна тематика глобалізації увійшла впродовж останніх десятиріч до кола чільних проблем, якими займаються науки про суспільство. Нині важко уявити наукове питання (і не тільки наукове), яке би прямим чи опосередкованим чином не виходило на обговорення аспектів або ефектів глобалізації, релевантних для кожного даного випадку. Як відзначив Йоран Терборн [1, с.124], макросоціологія значною мірою "повернулася до панівного наративу її молодості та класичної зрілості, тобто до історії про два світи". Такими двома світами в класичній соціології були індустріальне на противагу промисловому суспільству, позитивна на противагу релігійній (і метафізичній) стадії, Gemeinschaft і Gesellschaft, механічний і органічний поділ праці, традиція і раціональність, примітивне й модерне або традиційне й модерне суспільства. Тепер це модерність і домодерність [2, с.10–17] або модерність і постмодерність. Однак, можна вказати й на відмінності нинішньої тематизації загальномасштабного суспільного переходу від класичних підходів. Їх щонайменше три: по-перше, змінилася "сценографія" наративу [1, с. 124]. Якщо в соціології ХІХ сторіччя перехід пов'язували з економічною, а згодом – політичною ареною, то на нинішньому етапі його відносять у першу чергу до царини культури. По-друге, послабився наголос на дихотомічному протиставленні, а увага й зусилля натомість зосередилися на зображенні теперішності. По-третє, всесвітньо-історичний характер сюжету фігурує вже не просто як здогад, а як доведений факт [2, с.63–65].

Попри розбіжності в суспільній ідентифікації нинішнього етапу суспільної еволюції – (пост)модерність, – набагато більше консенсусу серед дослідників з приводу характерних ознак цього етапу, аніж з приводу його генеалогії та імплікацій, саме з огляду на дві останні особливості, перелічені вище. В рамках нинішнього відродженого провідного наративу глобалізацію визнають невід'ємною характерною ознакою нинішнього стану справ, хоч би як означуваного. Ентоні Гідденс заходить так далеко, що визнає "модерність у своїй суті глобалізуючою" [2, с.63]. Наголошення

¹ Для цілей даної статті ми скористались запозиченням із англійської мови словом "антецедент" [antecedent]. Етимологічно воно походить від лат. antecedere – "передувати": від ante – перед і cedere – відбуватися, наставати, йти. Тобто в загальному розумінні антецедент – це попередня обставина або подія, яка сприяє становленню теперішнього. Близьким відповідником є слово "передвістя" або "передвісник". Згідно зі "Словником чужомовних слів" (Словник чужомовних слів. – К: "Родовід", 1996. – С. 36), "антецедент" позначає "попередні обставини, що допомагають вияснити дану справу". В нашому випадку "антецедент" не слід сприймати у вузькому розумінні логіків кантівської школи, його лінгвістичному й математичному вжитку, а тільки в широкому сенсі, окресленому вище.

якісної відмітності теперішності на темпоральній осі через акцентуацію глобалізації підсилює сприйняття унікальної притаманності цього процесу теперішності, затемнюючи й витісняючи з рефлексії його раніші витoki та прецеденти.

Останнім часом соціологи, економісти й культурологи доклали чимало успішних і переконливих зусиль, щоби спростувати широко прийнятий міф про унікальність глобалізації для сучасності. Їхні висновки не тотожні між собою, а проте мають спільний знаменник, відтерміновуючи початок "глобалізації" назад у минуле. Загалом початкова помилка полягала в ототожненні часового відтинку існування позначника (терміна "глобалізація") із часовим відтинком існування його денотата (самого процесу). Проте зусиллями представників різних дисциплін цю ваду було усунуто. Так, доступні дані про обсяги товарообміну за 1815–1995 роки дозволили Кристоферу Чейз-Дану, Юкіо Кавано та Бенджаміну Бруверу продемонструвати, що найбільшої відкритості та взаємопов'язаності світова економіка протягом цього періоду досягала в 1920, 1975 та 1995 роках із падіннями в періоди між ними [3, с.85]. Ентоні Гідденс поширював глобалізацію (повторимося, невіддільну від модерності) на весь період модерності – з XVII століття і до сьогодення [2, с.1]. Емпірична безпідставність відмежовування XX століття від попередніх епох за критерієм "глобалізація" була продемонстрована дописувачами збірки "Глобалізація з історичної перспективи" [4, с.1–64]. Нарешті найдалі пішли дописувачі збірки "Глобалізація та глобальна історія", заявивши, що "глобалізаційні процеси... мають довгу генеалогію. Їхні темпи й масштаби можливо й зросли, але в них немає нічого нового. Вони щонайбільше тривають відтоді, як Homo sapiens почали мігрувати з африканського континенту, аби кінець кінцем заселити решту світу. Щонайменше ж вони тривають із того часу, як у XVI столітті був установлений зв'язок між обома Америками і Євразією" [5, с.1].

Виходячи з уявлень про довгочасність глобалізаційних процесів, дана стаття переслідує мету віднайти концептуальні тягlostі між класичною соціологією та нинішніми теоріями глобалізації. Іншими словами, ми прагнутимемо окреслити коло соціологічних понять класичних теоретиків, які відображали динамічні аспекти описуваних ним суспільних систем, котрі привели до виходу за межі базової одиниці класичного соціологічного аналізу – національної держави – та актуалізації глобального поля в соціологічній рефлексії. Природно очікувати, що між цими поняттями та нинішніми концептуальними апаратами теорій глобалізації також існуватиме тягlostь. Якщо припущення про наявність таких понять підтвердиться, виникне резон поставити питання: чи не присутня імпліцитно в поглядах класиків соціології тематика глобалізації попри те, що всі вони були теоретиками національного суспільства? Аналогічно, наші подальші висновки створять підґрунтя для перегляду (новизни й радикальності) ефектів нинішніх глобальних процесів для соціального порядку на локальному рівні, а отже, безпосередньо торкнуться проблеми адекватності класичного соціологічного концептуального апарату для відображення й моделювання об'єкта соціології в теперішніх умовах.

Дослідження самої соціологічної теорії, заохочені певними структурними зрушеннями в світовій політиці та світогляді й організації науки ("деколонізація думки і науки"), виявили, що класична соціологічна теорія справді має ґрунт для єдності й підстави називатися в однині завдяки своєму замовчаному, але важливому засновку: ідентифікації національної держави як свого об'єкта. В класичному розумінні під "суспільством" малося на увазі не будь-яке, а саме "національне суспільство", а національна держава, словами історика Ерика Гобсбаума, правила за "вмістилище модерності" [6], тобто за інституційний каркас, який упродовж цього періоду історії слугував соціальною, економічною, політичною та культурною одиницею життєдіяльності й, відповідно, аналізу. Центральність національної держави для європейського досвіду XIX сторіччя викликала її універсалізацію європейцями як форми суспільного існування та побудову класичної соціологічної теорії довкола цього гаданого примордіального інваріанта. Ідеальний тип основи соціологічного аналізу – соціальної системи – має багато спільного із ідеалом тогочасних національних держав: відмежованість за допомогою кордонів на рівні всіх підсистем (економічної, політичної, соціальної та культурної – згадаймо термін Парсонса "підтримання кордонів", який позначав істотну неодмінну рису функціональних суспільних систем); есенціалізація і відтворення в часі свого зразка; посиленна внутрішня інтеграція на протизагу дистанціації від зовні, тощо. Парадигмальний опис такого роду "одиниці" пропонує Зигмунт Бауман: "Так звані "міцно згуртовані спільноти" минулого, як ми тепер розуміємо, виникли й існували завдяки розриву між майже миттєвим зв'язком всередині невеликої спільноти... і величезним часом і затратами, потрібними для передачі

інформації від однієї спільноти до іншої. З іншого боку, крихкість і нетривалість нинішніх спільнот пов'язана в першу чергу зі скороченням або повним зникненням цього розриву: зв'язок всередині спільноти не має ніяких переваг над обміном інформації між спільнотами..." [7, с.16].

Таким чином, класична соціологія, припускається зараз, розвивалася як соціологія замкнених утворень, організованих за національно-державним принципом. Ми ж прагнемо встановити, чи мала вона в своєму арсеналі концептуальні засоби, які б допускали вихід поза межі такого принципу організації – фактично, чи відображала вона механізми, які вели до подолання розриву між зв'язком всередині спільнот і обміном інформації між ними, тобто які спростовували б або ігнорували національно-державний спосіб життєдіяльності.

Парадокс (і помилка розуміння) глобалізації в тому, що її часом ототожнюють із гомогенізацією, тоді як вона в дійсності може бути як гомогенізаційною, так і гетерогенізаційною, як об'єднувальною, так і фрагментувальною. Подальше руйнування звичних дихотомій розсіювання цей процес здійснює своєю парадоксальною здатністю до універсалізації партикулярного та партикуляризації універсального, що не дозволяє означити його ні як рух вздовж осі "гомогенізація – гетерогенізація", ні як просування до одного із полюсів в континуумі "універсальне – партикулярне", залишаючи його амбівалентним щодо цих дихотомій [8, с.97–114].

Прикладом універсалізації партикулярного може слугувати поширення по світу національної держави як форми політичної організації. Це фактично універсалізація партикулярної моделі, яка у вигляді "ключової доктрини", словами Ентоні Сміта [9, с.168], помандрувала світом, щоб зробити його "світом націй". Попри культ окремішності та самотності, підтримуваний типовою нацією, "націоналізація" світу робить його посутньо структурно зрозумілим, об'єднуваним і гомогенізованим для представників різних, але на певному рівні стандартизованих національних держав. Отже, глобалізація може відбуватися навіть через партикуляризацію, якщо ця партикуляризація універсальна.

Таким чином глобалізація діє через механізм "вивільнення" [disembedding], під яким Ентоні Гідденс розумів "'відривання" соціальних відносин від локальних контекстів взаємодії та їхнє реструктурування вздовж нескінчених відтінків часу й простору" [2, с.21]. Далі він виділяє два типи механізмів вивільнення, які внутрішньо залучені в розвиток модерних соціальних інститутів. Перший із них називається створенням *символічних знаків*; другий має назву встановлення *експертних систем*. Під символічними знаками розуміються засоби взаємообміну, які можна "передавати з рук у руки" без огляду на конкретні риси індивідів або груп, які тримають їх за кожної конкретної ситуації. Можна виділити різноманітні види символічних знаків на кшталт засобів політичної легітимності, але, мабуть, найважливіші з них – гроші.

Природа грошей широко обговорювалася в соціології і була, вочевидь, незмінним клопотом для економічної науки. У своїх ранніх творах Маркс називав гроші засобом обігу, який не зважає на зміст товарів або послуг, підмінюючи їх безособовим стандартом. Гроші дозволяють здійснювати обмін будь-чого на будь-що, навіть якщо предмети обміну не мають жодних суттєвих спільних якостей. Марксові критичні зауваги з приводу грошей провіщали його подальше розрізнення споживчої та обмінної вартостей. Гроші уможливають узагальнення другої з них завдяки своїй ролі як "чистого товару". Інтерес до соціальної природи грошей пронизує частину ближчих до нас у часі писань Толкотта Парсонса й Нікласа Лумана, особливо першого. Згідно з ним, гроші – це один із кількох типів "обігових засобів" у модерних суспільствах; іншими є влада й мова. Коли Гідденс означає гроші для цілей своєї теорії як "засіб взяття часу в дужки і відривання транзакцій від конкретного середовища обміну... гроші – це засіб дистанціювання часу і простору. Гроші вможливають транзакції між агентами, сильно віддаленими один від одного в часі й просторі", він свідомо вторить Георгу Зіммелю, котрий так описав просторові наслідки грошей: "Роль грошей пов'язана із просторовою дистанцією між індивідом та його власністю. [...] Спроба грошей долати дистанції дозволяє власнику та його власності існувати настільки далеко один від одного, що кожне з них може дотримуватися своїх правил більшою мірою, ніж у період, коли власник і його власність все ще перебували у прямому взаємному зв'язку, коли кожна економічна оборудка була водночас персональною" [2, с.24].

Як бачимо, тематизація грошей спільна у класичного й сучасного теоретиків – Зіммеля й Гідденса. Але якщо для Зіммеля гроші цікаві остільки, оскільки вони дозволяють відокремити певні процеси від локального контексту (і тим самим уможливають утворення гомогенних систем

еквівалентності – національних держав, прив'язуючи функціонування локальностей до цього символічного центру), то для Гідденса гроші – це механізм, який дозволяє досягти відділення соціальних відносин від простору навіть поза межі чинних національних держав. Характерно, що Т.Парсонс і Н.Луман також виділяли грошам як символічним засобам вагоме місце в своїх теоретичних моделях суспільства, тим самим забезпечуючи неперервну спадковість між розумінням формування національних держав у класичній соціології та дослідженням виникнення глобального поля в сучасній соціології.

Далі, якщо в Гідденса гроші – один із механізмів *вивільнення*, то у Карла Маркса гроші – механізм *відчуження*. Попри значні відмінності цих понять, зумовлені великою теоретичною і часовою дистанцією між їхніми авторами, вивільнення і відчуження обоє вказують на відокремлення структур (продуктів) від середовища їхньої появи та вільне циркулювання у фізичному просторі завдяки встановленій системі еквівалентності. Відчуження породжує вільний капітал, який може і навіть схильний відтворювати себе в часі та просторі, а вивільнення вможливує відтворення соціальних відносин уздовж "нескінчених відтинків часу й простору". Отриманий за допомогою відчуження капіталістичний зиск дає життя імперіалізму, а вивільнення створює ґрунт для глобалізації. Саме в цьому пункті ці дві теорії зустрічаються, адже класичний імперіалізм XVIII – поч. XX ст. зараз розглядають як репетицію або прелюдію до глобалізації, а створений ним світ як перший по-справжньому глобальний світ.

Однак наголосу на самих тільки подібностях цих двох понять недостатньо для їхнього збалансованого порівняння. Не менш заслуговують на увагу відмінності між ними: для відчуження точкою відправлення слугує індивід, тоді як для вивільнення – локальність; відчуження стосується тільки продуктів праці, а вивільнення передусім – соціальних відносин; відчуження – основа для експлуатації – обов'язково має тих, хто отримує від нього користь, і своїх жертв, тоді як для вивільнення такий поділ необов'язковий.

Нарешті в динаміці, яку покликана була схопити марксистська теорія, знаходимо явні ознаки переступання за межі національних держав. Цікавий із цього погляду "Маніфест Комуністичної партії", проаналізований Маршалом Берманом [1, с.125], котрий продемонстрував, що цей документ можна рівно ж читати і як "Маніфест Модерності", оскільки на перших восьми сторінках твору неодноразово натрапляємо на "модерну [сучасну] промисловість" (три рази), "модерне [сучасне] буржуазне суспільство" (двічі), "модерну [сучасну] буржуазію" (двічі), "модерних [сучасних] робітників" (двічі), "модерну [сучасну] державну владу", "модерні [сучасні] продуктивні сили" та "модерні [сучасні] виробничі відносини" [10, с.22–30].

Наступний уривок із "Маніфесту..." пропонує чітко глобалізаційне бачення суспільних процесів: "Національна відособленість і протилежності народів усе більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя" [10, с.41]. Таким чином, досліджуючи сучасний йому капіталізм, Маркс виходить на понаднаціональний рівень аналізу його наслідків і ефектів. Ще в "добу націоналізму" його підхід дозволяє побачити чинники і процеси в рамках наявної суспільної конфігурації, котрі виведуть суспільство за її межі. В його прогнозі подальшого розвитку капіталізму логіка цієї соціально-економічної формації має призвести до появи світового капіталізму, який стане жертвою світової (глобальної?) революції. Він першим, отже, виявив суттєву для соціального порядку системну відмінність становлення національного суспільства від становлення глобального суспільства: останнє не має можливості розвивати ідентичність за рахунок протиставлення зовнішнім іншим. Та й чи може в нього, в силу цієї обставини, кристалізуватися своя ідентичність взагалі? Виникає і подальше питання, яке має бути темою окремого дослідження: які наслідки відсутності зовнішніх інших для конституювання і ставлення до внутрішніх інших у рамках такого глобального суспільства? В чому полягає безпека – цей засадничий компонент функціонування всіх дотеперішніх суспільств – та її підтримання для глобального суспільства? Вказавши, що перемога соціалізму як нового суспільного ладу можлива тільки відразу в масштабах цілого людства, Маркс тим самим відкрив і започаткував проблематику одного-єдиного суспільства, яке не існує в конкурентному оточенні інших – становище, досі безпрецедентне і недостатньо вивчене філософією та науками про суспільство.

В іншого представника класичної соціології – Макса Вебера – також наявні значні виходи за межі "національно-державного" мислення й теоретизування. Нещодавно відроджена Джорджем

Ритцером тема раціональності/раціоналізації цього теоретика прислужилася для пояснення та встановлення тенденцій сучасного суспільства, яке, на думку автора, дедалі ширше і глибше організовується за принципами формальної раціональності (одного з чотирьох різновидів раціональності, які Ритцер виділяє в працях Вебера). Цей різновид раціональності полягає у встановленні формальних правил, якими індивідуальні дієвці мають керуватися як найоптимальнішими засобами і шляхами досягнення суспільно схвалених цілей. Таким чином, формальна раціональність не залишає простору для шукання засобів і шляхів – цей пошук, за словами Ритцера, закінчено [11, с.19]. Формально-раціональна модель організації (втіленням якої Вебер вважав бюрократію) – це також ідеальна структура, побудована на відриві від локальних контекстів взаємодії. Її опис Вебером цілком відповідає поняттю "вивільнення", тому не дивно, що сучасні теоретики вибрали зі спадку німецького соціолога саме цю ідею. Говорячи словами самого Вебера, між його ідеєю формальної раціональності та сучасною моделлю організації проявилася "вибіркова спорідненість", яка, разом із тим, засвідчує, що в теоретичному спадку її автора містився вихід за межі "національно-державної" парадигми.

Важливими агентами раціоналізації, а відтак – розчаклування світу виступають, на думку Вебера, релігії, зокрема ті з них, які досягли рівня "світових" (глобальних?). Цим питанням він присвятив працю "Господарська етика світових релігій". Знов-таки, як і в випадку "Маніфесту..." Маркса, це дослідження в світлі сучасної термінології, можна було б назвати "Господарською етикою глобальних релігій", тобто розуміти веберівське "світові" як "глобальні". Ці релігії, завдяки своїм раціоналізованим формам і змістові, мають здатність до теоретично необмеженої експансії, хоча практично вони завжди досягають певних меж. Вони також виконують функцію розривання державних (у тому числі й національно-державних) меж сферами свого впливу, як і раціоналізація. Зрештою, сама актуалізація топосу світу у Вебера ("світові релігії") свідчить, що його соціологічна теорія не замкнена на національній державі як "умістилиці модерності".

Дана стаття ставила за мету лише окреслити лінії спадковості між класичною соціологічною теорією та сучасними теоріями глобалізації, тому аналіз виділених нами елементів тягlosti між ними потребує подальшого скрупульознішого аналізу. Ми встановили, що попри сучасну тенденцію розглядати класичну соціологію як теорію "національно-державних" суспільств, її понятійний апарат не був герметично національно-державним. У ньому містилися концепти для опису механізмів, що не вписувалися в логіку національних кордонів і традиційне розуміння соціальної системи, маючи основоположний універсальний характер. Серед тематизувань ненаціоналізуючих механізмів можна згадати вивчення природи й ефектів грошей та інших засобів обігу, раціональність, відчуження, світові релігії та загальносвітовий характер історичного процесу. В цих тематизаціях, які згодом перейшли в подібній або близькій формі в теорії глобалізації, представники класичної соціології часом виходили на теоретичні проблеми, хоч і поставлені в інакшій формі, які також впливають із сучасних теорій глобалізації. Крім того, факт їхнього виходу за межі національно-державних рамок свідчить, що концепція соціального порядку класичних теорій не була неодмінно базованою на фундаменті національної держави, а отже, вона має потенціал і пояснювальну силу, щоб бути застосованою в умовах глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Therborn, Göran, 'Routes To/Through Modernity', in Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (eds), *Global Modernities* (London: Sage Publications), 1995; 2. Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity* (Stanford: Stanford University Press), 1990; 3. Chase-Dunn, Christopher, Kawano, Yukio, and Brewer, Benjamin D. 'Trade Globalization Since 1795: Waves of Integration in the World-System', in *American Sociological Review*, 2000, Vol. 65 (February: 77–95); 4. Bordo, Michael D., Taylor, Alan M., and Williamson, Jeffrey G. (eds), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago: National Bureau of Economic Research), 2005; 5. Gills, Barry K. and Thompson, William R. (eds), *Globalization and Global History* (New York: Routledge), 2006; 6. Hobsbawm, E. J., *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press), 1990; 7. Бауман, З. Глобализация: последствия для человека и общества. – М.: "Весь мир", 2004; 8. Robertson, Roland, *Globalization: Social Theory and Global Culture* (London: Sage Publications), 1992; 9. Сміт, Ентоні. Нації і націоналізм у глобальну епоху. – К.: "Ніка-Центр", 2006; 10. Маркс Карл, Енгельс Фрідріх. Маніфест Комуністичної партії. – К.: Політвидав України, 1984; 11. Ritzer, George, *McDonaldization of Society: An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life* (Thousand Oaks: Pine Forge Press), 1993.

Пасисниченко Антон Викторович,

студент 4 курса социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

СОЦИОЛОГИЯ: НАУКА ОБ ОБЩЕСТВЕ?

Спираючись на сучасні дебати відомих соціологів стосовно стану соціологічної теорії, стаття зосереджує увагу на ролі поняття суспільства як фактору ідентифікації науки соціології. Починаючи з заяв Дж. Уррі про відмову від цієї фундаментальної концепції, автор надалі детально аналізує відповідну аргументацію А. Турена. Якщо концепція суспільства розглядається як релевантна по відношенню до класичної соціології, то для сучасних соціологів Турен пропонує шукати інші ідеї та концепції для формування соціології майбутнього.

Relying upon recent debates of the world-famous sociologists on a state of sociological theory, the article focuses on a role that notion of society plays in constituting the identity of sociology as a science. Starting from J.Urry claims to discard this crucial concept, analysis goes to a more complicated arguments by A. Touraine. While acknowledging that society concept was relevant for classical sociology he proposes contemporary sociologist to search for a new points of this science identification

С началом XXI века социология вступила в новый цикл дискуссий, касающихся таких глубинных вопросов как объект изучения социологической науки и, соответственно, ее смысл. В последние годы вновь актуальным становится проблема специфики социальных наук, в целом, и социологии, в частности. Все большую актуальность приобретает вопрос: может ли подобная специфика проявляться лишь в признании самой дисциплины, вместе с ее формализованными и общепризнанными исследовательскими процедурами, а также теоретическими концепциями, признанными всеми членами ее научного сообщества?

Даже если такие характеристики и описывают реальную ситуацию существования большинства социальных наук, то социология не может быть полностью ими оправдана. В частности, из-за отсутствия каких-либо оговоренных внутридисциплинарных соглашений по поводу используемой теоретической основы или применяемых методов. Следует признать, что предпринятые ранее попытки таких авторов как Дюркгейм, Вебер, Парсонс, Гидденс, Луман, и др. объединить дисциплину, потерпели неудачу, если не в теории, то как минимум на практике [1, p.179].

Кроме того, что у социологии не наблюдается какого либо общего "квази-унифицированного" теоретического базиса, возникает ряд фактических препятствий на пути его построения. К тому же, эти препятствия ставят под вопрос не только единство дисциплины, но и саму ее идентичность в смысле условий ее существования. Такие препятствия можно выразить в трех положениях:

1. Границы социологии с другими дисциплинами становятся все более размытыми по мере того как многие авторы заимствуют свой "теоретический ресурс" (идеи, наработки, терминологический аппарат) извне: из экономики, лингвистики, антропологии, истории.

2. Теоретический уровень как таковой все чаще нивелируется. Это находит отражение в часто абсолютно не связанных между собой полевых исследованиях, а также в мета-теоретических и мета-методологических дискурсах, которые теряют всякое отношение к классической теории и самому дисциплинарному полю социологии. Даже теории среднего уровня в этих условиях остаются непригодными.

3. Еще одним препятствием становится феномен глобализации, который странным образом остается "недоописанным", при всем множестве сказанного о нем. Вместе с возрастающим количеством отказов социологов от оперирования идеями "общества", именно феномен глобализации указывает на неразрывную связь "социологического проекта" с национальным государством, и наводит на предположения о параллельном исчезновении национальных государств "разложении" социологии. Это положение становится более обоснованным, если учитывать попытки перехода к

новой рамке теоретического анализа в глобальных масштабах как к новому уровню теоретизирования в социологии¹.

В подтверждении актуальности затронутой темы, следует отметить, что упомянутые автором вопросы и тезисы о положении дел в современной социологии подробным образом рассматривались в рамках социологического симпозиума, проходившего в Париже в июне 2003 года. Основные его доклады были позднее опубликованного в известном социологическом издании: *European Journal of Social Theory* (2007) [1]. Данный симпозиум собрал около 20 всемирно известных социологов². В рамках симпозиума обсуждалось четыре основных темы/вопроса: 1) Нужно ли социологии общество? 2) Неизбежность теоретического плюрализма; 3) Плюрализм как положительное явление; 4) Нуждаемся ли мы до сих пор в какой либо теоретической унификации?

Целью данной работы является анализ современного переосмысления проблемы общества как фактора идентификации социологической науки.

В 1999-2000 гг., в крупнейших социологических журналах (*Contemporary Sociology; Current Sociology; British Journal of Sociology*) прошла активная дискуссия о состоянии социологии на рубеже столетий. Значительная часть этих материалов была также опубликована в специальном издании: "For Sociology: Legacies and Prospects" [3].

В ходе ответов на поставленные вопросы звучали утверждения: о "смерти социального"; о невозможности использования понятия "общества"; о "конце" самой социальной теории [4, Р. 548]. В частности, Мануэль Кастелс выступил с предложением заменить теорию общества, теорией сетевого общества [5]. Схожие идеи высказал американский социолог, представитель Колумбийского университета, Харисон Уайт, который заявил о том, что "никогда не представлял себе социологию, как науку об обществе" [7, p.194].

Но особого внимания заслуживает призыв известного социолога Джона Урри, выбросить за борт прежние концепты "общества" и "социального". Он объясняет такие радикальные предложения новым акцентом на анализе потоков, сетей и процессов мобильности в противовес старым установкам на состояние равновесия и решающую роль структур. Новая повестка дня социологического анализа означает, с его точки зрения, и новые правила социологического метода. Они связаны с тем, что современное пост-национальное развитие требует пост-социетального подхода. Другими словами, социология должна преодолеть свой "интерес к обществу", который привязывал ее к национальному государству. В нынешних условиях глобализации такая идентификация исчезает, а следовательно, теряется и обоснованность социологического акцента на идее общества [6, p.190].

Однако, не все социологии разделяют подобные призывы. В частности, британский социолог Грегор Макленан выступает против отказа социологии от столь значительной идеи общества. С его точки зрения нужно критиковать не *национальное* общество а *национальное общество*. [4, p.554].

В этом контексте большой интерес представляет позиция известного современного социолога Алена Турена, которую в рамках симпозиума он изложил в статье "Социология после социологии". Далее мы переходим к анализу этой работы, чтобы показать влияние переосмысления понятия "общества" на перспективы дальнейшего развития социологической науки и переосмысление ее места и роли через смену представления о ее объекте.

Одной из причин, по которой социология становится все более "запутанной" и разорванной между различными школами и представлениями об объекте знания, является то, что она все больше отходит от своего прежнего, сформулированного классическими теориями, положения. Социология не справляется с двумя различными вариантами представления о ней: а) как о специализированной социальной науке (как то демография, история или экономика); и б) как точке пересечения всех социальных наук и моральной и политической философии. Второе положение в большинстве

¹ Попытки такого перехода у Баумана, Бекка, Гидденса основывались на тезисах о процессах детерриторизации социальных отношений в связи с развитием информационных и коммуникационных технологий.

² В частности: Margaret Archer (UK), Jean Baechler (Fr), Raymond Boudon (Fr), Alain Caillé (Fr), Pierpaolo Donati (It), François Dubet (Fr), Jean-Pierre Dupuy (Fr), Michel Freitag (Can), David Graeber (USA), Hans Joas (Ger), Stephen Kalberg (USA), Bruno Latour (Fr), Louis Quéré (Fr), Ann Rawls (USA), Robert Robertson (UK), Saskia Sassen (UK), Ilana Silber (Isr), Laurent Thévenot (Fr), Alain Touraine (Fr), Harrison White (USA). Jeffrey Alexander (USA) and Shmuel Eisenstadt (Isr).

случаев признавалось так называемыми классиками социологии. Что касается первого положения, то оно все активнее утверждается среди нынешних поколений социологов и при этом не очень отягощено связями с "великими предками" и теорией вообще.

Таким образом, термин "социология" относит нас к двум различным ее пониманиям. Такая неоднозначность не является положительным моментом для социологии и приводит лишь к неясности. Но вопрос состоит еще и в том, нуждается ли вообще такая специализированная социальная наука в генерализирующей теории?

Так, отвечая на вопрос *нужно ли социологии общество*, Ален Турен начинает со следующего утверждения:

"Целостность социологии, ныне называемой классической, – потому, что она уже давно остается в прошлом – заключалась не в теории или дискурсе социальной организации, социальных акторов или способов изменения социальных образований; она заключалась в объекте знания, как и говорил об этом Огюст Конт. Объектом социологии было изучение общества и последнее определялось в таком же духе как и природа, материя или жизнь. Определение общества было даже более точным: оно обозначалось как набор взаимозависимых механизмов, обеспечивающих интеграцию или комбинацию изначально противоположных элементов: индивидуализм акторов и интернализацию институциональных норм на благо коллективной интеграции. То, что мы называем обществом, таким образом, является целостностью, объединяющей порядок и прогресс, а также индивидуализм и солидарность." [2, p.184]

Исходя из этого, мы можем сделать вывод о том, что отнюдь не генерализирующая теория, а общество как четко сформулированный объект знания, послужил связующим звеном социологии от самого ее становления вплоть до современности. Что же поменялось сегодня? Почему этот же тезис не работает в нынешних условиях?

Если опираться на точку зрения Турена, то все предыдущие определения общества опирались на идею о том, что лишь общество, в виде набора правил и процедур, может предотвращать открытый конфликт между оппозиционными друг другу элементами, комбинируя и регулируя их.

Фундаментальной оппозицией модерна явилось разногласие между объективным порядком и субъективными ценностями. Идея общества, в свою очередь, была влита в сердце эпохи, чтобы предотвратить окончательное разъединение инструментальной рациональности и индивидуального сознания. Таким образом, идея общества смогла послужить элементом поддерживающим дистанцию между актором и системой, которая была бы реальной и в то же время ограниченной и контролируемой институциональными механизмами. Классическая социология находилась в своеобразном поиске третьего пути между императивами рационального экономического управления, с одной стороны, и требованиями морального сознания, с другой. В то же время, идея общества привязывала социологию к понятию национального государства и гражданского общества, а следовательно, уводила ее от рассмотрения колонизированных и тоталитарных государств (где она отсутствовала как наука). В свою очередь, это вело к разграничению на цивилизованных и варваров, владельцев и арендаторов, мужчин и женщин. Что же привело к ослаблению влияния идеи общества?

Турен отвечает на этот вопрос следующим образом:

"Ключевым фактором явился переход от социальной жизни, выраженной, в основном при помощи экономических терминов, к другой, в которой принципиальные категории сформулированы в культурных терминах, которые, следовательно, касаются сферы индивидуального, реакции Я на самого себя, а не на социальные институты и их функции." [2, p.187]

Исторически, этот процесс озаменовали всем известные движения 60х-70х годов XX столетия. Фактически здесь прослеживается отход от идей рационализма эпохи Просвещения, которые перешли в эпоху Модерна вместе с конституирующей идеей социологии – обществом. С ослаблением влияния идей Парсонса в начале 70х годов, социальный актор начинает рассматриваться уже не с позиций объективных ситуаций или экономического расчета. На их место приходит рассмотрение актора как агента культуры, имеющего свое собственное представление о себе и своих потребностях, в то время как глобализация экономики отделяет его от общества национального государства (далее: национального общества). Сегодня же, глобализация

экономического, финансового и культурного обмена настолько усложнилась, что разграничение на "развитые" и "неразвитые" общества становится невозможным.

"Таким образом, социология не должна выбирать между мультикультурализмом, который может привести к потере коммуникации между культурами закрытыми в себе, и "республиканством", наиболее экстремальным примером которому послужила Франция. Мы должны начать с того, чтобы убрать эти две формулы, обе социально деструктивные".

Предлагая отход от разграничения в социологии, Турен фактически предлагает отойти от использования идеи национального общества, которая в его изначальной характеристике предполагает дуализм в своей основе. По мнению Турена, современная социология занимается изучением поведения, в котором проявляется индивидуализм. Индивидуализм – в экономическом участии и культурной идентичности – принимает новый смысл и становится возможным лишь на индивидуальном уровне, но не на уровне общества. Индивидуализм заменяет идею общества и в том, что индивид, согласно Турену, уже не идентифицирует себя с определенным обществом, но формирует представление о себе исходя из "самооценки того, что другие могут с нас поиметь, и шире, из нашего представления о принадлежности к социальной сущности" [2, p.192]. Что же тогда остается делать социологам?

Турен настаивает на том, что крайне важным для социолога на данном этапе является то, что можно назвать сменой парадигм и переход от поиска жертв, к поиску акторов. Социологию сегодня, пишет он, легче объяснить ее будущим, нежели ее прошлым. Уже сегодня она представляется как ряд вопросов, более распространенных в планетарном масштабе, чем любая из предыдущих форм социальной мысли [2, p.192-193].

Таким образом, можем сказать, что сегодня социология стоит перед новым этапом, который предвещает не просто смену парадигм, но переосмысление такой важнейшей характеристики любой науки как ее объект. Подобные изменения, скорее всего, приведут к значительному пересмотру всех основных положений социологии, в частности, ее общей теории. И, что не менее важно, социология встает перед необходимостью поиска новой идентификации, которая бы обеспечила ей полноценное существование наряду с другими социальными науками (с осознанием своего места среди них) и четкую ориентацию социологов в практическом направлении их деятельности.

Не менее занимательным нам кажется тот факт, что вопросы, на которые преподаватели социологии дают более или менее четкий ответ каждый день перед наполненными студентами аудиториями, не находят однозначных ответов на симпозиумах подобных парижскому, где собираются "звезды" современной социологии. Такой диссонанс еще раз акцентирует проблему консервативности академической науки как социального института и ее недостаточной восприимчивости к изменениям окружающей среды. В этом отношении, материалы подобных симпозиумов представляет особую значимость в контексте развития и распространения новых научных идей и подходов и их осмысления в студенческих аудиториях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Alain Caille. Introduction to Symposium // European Journal of Social Theory. – 2007 – Vol.10(2) – P. 179-183. 2. Alain Touraine. Sociology after Sociology. // European Journal of Social Theory. – 2007 – Vol.10, №2 – P. 184-193. 3. For Sociology: Legacies and Prospects. / Ed. Eldridge, J. Duram: The Sociology Press. 2000. 4. Gregory McLennan. Sociology's Complexity // Sociology – 2003 – Vol. 37(3) – 547-564. 5. Castells, M. Materials for an Exploratory Theory of the Network Society // British Journal of Sociology. – 2000 – Vol. 51(1) – P. 5-24. 6. Urry, J. Mobile Sociology // British Journal of Sociology. – 2000 – Vol. 51(1) – P. 185-203. 7. Harrison C. White. Instituting Society, Our Mirage // European Journal of Social Theory. – 2007 – Vol.10(2) – P. 194-199.

Чернов Александр Юрьевич,

кандидат философских наук, доцент кафедры социологии Восточноевропейского национального университета им. Владимира Даля

Мельников Андрей Сергеевич,

ассистент кафедры социологии Восточноевропейского национального университета им. Владимира Даля

ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ В СТРУКТУРЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ ЭДВАРДА ТИРИКЬЯНА

У статті розглядається феноменологічна складова соціологічної уяви американського соціолога Едварда Тірик'яна, що формується в контексті екзистенціальної парадигми під впливом концептуальних ідей Едмунда Гуссерля, інтерпретованих з позицій концептуального підходу Моріса Мерло-Понті. Феномен сприйняття представлений як основний епістемологічно вихідний "шар" і базисний елемент структури екзистенціально-соціологічної уяви.

The problem of studying of phenomenological component of sociological imagination of the American sociologist Edward Tiryakian which is formed in the context of existential paradigm under influence of Edmund Husserl's conceptual ideas and interpreted with positions of Morris Merleau-Ponty's conceptual approach is considered in the article.. The perception phenomenon, as an epistemologically initial "layer" and a basic element of existential-sociological imagination's structure, is presented.

Когда миру открываются новые
горизонты развития – мир торжествует.

Радость бытия ощущается, порождая целостные образы и смыслы контакта с этим миром. Когда мир в унынии от состояния безысходности надвигающегося "заката" силы разума опять-таки порождают целостные образы и смыслы, но уже активного действия вопреки "сонму" разума. Что изначально открывает человеку мир во всей его *являющейся* многосложности, и определяет характер человеческого существования в ситуациях торжества и уныния? Очевидна **актуальность** ответа на данный вопрос с позиций не только философской, но и социологической интерпретации. Не сразу философия обратила должное внимание на феномен как "являющееся", данное нам в опыте чувственного познания. А, обратив пристальное внимание, - выразила все многообразие смыслов феномена в мощном интеллектуальном направлении, именуемого *феноменологией*.

И если у Канта это учение об эмпирическом явлении в отличие от учения о вещи-в-себе, у Гегеля – метафизическое изображение сознания в его диалектическом поступательном движении от чувственной непосредственности к абсолютному знанию, у Brentano – "описательная психология", у Штумпфа – анализ чувственного содержания образов памяти, у Н. Гартмана – непредвзятое выявление и описание феноменов, то у одного из влиятельнейших мыслителей современности Гуссерля феноменология - это исследование значения и смысла, наука о сущностях, о сознании, интенционально созерцающем сущность. Последнее представление о феноменологии определило ее статус как одного из ведущих направлений современной философии, а ее метод позволил проникнуть в тончайшие сферы и структуры человеческого бытия и духа в контексте различных научных парадигм.

Экзистенциализм как философская парадигма существования предполагает подлинное человеческое бытие в качестве экзистенции, т.е. его простой фактичности. Экзистенциальная социология идет дальше в постижении не просто бытия субъекта и субъективности, а существования взаимодействующих субъектов (интерсубъективности), соединяя индивидуальное и общественное в единое целое и возвышая их на уровень социетального. Лишь гигантам социологической мысли подвластно воображение, способное вскрывать сущностные глубины человеческого *существования* в мире социума и культуры. К одному из них по праву можно отнести Эдварда Тирикьяна, стоящего у истоков экзистенциальной социологии и конституировавшего ее принципиальные основы уже в начале 1960-х гг., в предверии потрясений

Старого света, когда в конце 60-х рушились былые представления и способы осмысления меняющейся действительности.

Социология в это время сама прошла сквозь горнило революционных потрясений или "духовного Причастия", как назвал Жорж Гурвич крещендо социальной неопределенности. Возникла потребность в новых концепциях, методологиях и подходах к изменяющимся социальнокультурным реалиям. Назревал совершенно неожиданный интеллектуальный прорыв, в авангарде которого находились философские составляющие. Социологи стояли на пороге экзистенциально-феноменологического социального мира, а социологическое воображение столкнулось с новыми проблемами в сферах осмысления социальной реальности и места в ней человека. Разрешение этих проблем обернулось новыми обретениями для формирующегося социологического воображения, обретениями нового методологического взгляда на мир.

Сущность перемен и методологических новаций в структуре социологического воображения мы и рассмотрим на примере творческих исканий Эдварда Тирикьяна (1929 г.) - ученика Т. Парсонса, П. Сорокина, Ж. Маритена. Сужая **предмет исследования** до изучения феноменологической составляющей социологического воображения этого мыслителя, мы, безусловно, прибегнем к анализу идей и того мыслителя, который в какой-то мере явился для Тирикьяна "проводником" феноменологического метода Эдмунда Гуссерля. Таковым был известный французский философ, представитель феноменологии и экзистенциализма – Мерло-Понти. Он наиболее глубоко разработал теорию восприятия с позиции феноменологического метода. Идеи французского философа, по собственному признанию Тирикьяна, оказали на него значительное влияние [19]. Этот факт также подтверждается исследователями В. Абушенко и Л. Иониным [20; 5, с. 145].

Учитывая **степень разработанности** исследуемой проблемы, необходимо отметить, что научное творчество Тирикьяна в целом еще недостаточно изучено. Обстоятельно, но с позиций критического анализа творчество Тирикьяна рассмотрел Л.Г. Ионин, [5]. К непосредственному анализу отдельных аспектов наследия Тирикьяна причастны также: Н.Н. Федотова, И.В. Побережников, Н.В. Романовский и Н.С. Тонкова, Е.И. Кравченко, Э.А. Капитонов, Д. Хип и Ф. Рот, Б. Джонстон и др. [6-13]. Проблемы формирования воображения в целом и социологического воображения, в частности, стали предметом изучения таких исследователей, как И.П. Фарман, Ч.Р. Миллс, П. Штомпка и др. [14-16]. Работы Тирикьяна "Феномен социологии (Введение в социологию социологии)" (1971), "Значение школ для развития социологии" (1979); "Ведущие школы и развитие социологии" (1986) и другие делают возможным проведение более успешных исследований социологического воображения и самого теоретика [1-3]. Особую ценность для изучения социологического воображения Э. Тирикьяна представляет его работа "Have sociological passport, will travel" (2006), в которой социолог открывает нам особенности основных этапов своего профессионального становления и интеллектуальной деятельности [4].

Как известно, работа Мерло-Понти "Феноменология восприятия" [17] привлекла внимание Тирикьяна с точки зрения поиска оснований и форм феноменологической интерпретации экзистенциально-социологического видения мира. Что же, под влиянием Мерло-Понти, вошло в феноменологический компендиум Эдварда Тирикьяна и в дальнейшем проявилось в структуре его экзистенциально-социологического воображения?

Прежде всего речь может идти о феномене восприятия, который Мерло-Понти вслед за Гуссерлем относит к разряду основополагающих феноменов и так же как и Гуссерль считает, что в каждом другом феномене сознания есть какая-либо опора на восприятие. Следовательно, и **воображение** как феномен сознания, находясь в одном феноменальном ряду с фантазией, воспоминанием, осмыслением и т.п., опирается на восприятие, содержит его как эпистемологически исходный "слой" и базисный элемент собственной структуры.

Мерло-Понти стремился найти настолько глубоко "редуцированный" экзистенциальный аспект феномена, который был способен отразить наиболее общий принцип включенности человека в беспредельную простертость. Он приходит к выводу, что таким феноменологическим аспектом и является восприятие как "первичное открытие мира". И.С. Вдовина отмечает, что это первичное открытие мира через восприятие "...есть одновременно и первое проявление человеческой субъективности, и первый шаг в созидании мира культуры... Феноменологически понимаемый мир

есть смысл, просвечивающийся в пересечении опыта "я" и опыта "другого", в их взаимном переплетении; смысл неотделим от субъективности и интерсубъективности" [21].

Сам же Тирикьян использует категорию феноменологического восприятия как один из механизмов или этапов в процессе существования социальных образований интерсубъективной матрицы. В теории социолога возникают образы классических категорий социологии (социальная мобильность, стратификация, социальное действие, социальная группа), которые принимают вид трехмерных экзистенциально-феноменологических моделей. Эти модели, с одной стороны, еще не рассыпались под натиском аргументов экзистенциализма в отношении принципиальной несводимости уникальной субъективной экзистенции индивида к общим схемам, а с другой, - не растворились в структурных макро-абстракциях. Такой мезоуровневый баланс социологического воображения позволяет успешно оперировать различными проблемами науки об обществе в полипарадигмальном ракурсе. Одной из причин этого баланса является категория восприятия, взятая в феноменологическом значении.

Чтобы проанализировать, какое место занимает феноменологическое восприятие в структуре экзистенциально-социологического воображения Тирикьяна, необходимо определить и основные экзистенциальные индикаторы профессионального воображения социолога. К таковым в первую очередь относятся экзистенциально-социологические индикаторы, которые выполняют программирующую функцию имажинации социолога. Эти индикаторы впервые проявляются в основной работе Тирикьяна "Социологизм и экзистенциализм" (1962) и сводятся к некоторым из следующих положений: обществу придается характер присутствия, экзистенции; общество *существует* и способно осознавать само себя через индивидов; *экзистенциальные измерения* человеческого бытия отражаются и внешне проявляются в социетальной экзистенции; межличностное взаимодействие порождает социальное существование; бытие-в-обществе есть внутренняя экзистенциальная структура человеческого бытия; полноценное существование индивида невозможно вне влияния интериоризирующих социальных факторов; современный мир испытывает моральный кризис [18, с. 151-169]. Под экзистенциальными измерениями человеческого бытия Тирикьян понимает модусы, описанные разными экзистенциальными мыслителями, к которым он относит С. Кьеркегора, М. Хайдеггера, К. Ясперса, Н. Бердяева и др.

В той или иной степени указанные индикаторы постоянно влияют на формирование образов у Тирикьяна, их феноменальная проницательность высвечивает различные фрагменты социальной реальности. Эти фрагменты в своем единстве составляют общую картину социального мира в воображении социолога. Однако не стоит полагать, что важность учета экзистенциальных индикаторов воображения отрицает тем самым объективирующие аспекты позитивистско-количественной направленности воображения теоретика, как это отчетливо просматривается в работах калифорнийской школы экзистенциальной социологии (школы Д. Дугласа), в которых структурно-функциональный подход подвергается гораздо большей критике. Тирикьян не предлагает полностью заменить социологический мейнстрим социально-экзистенциальной стратегией, а скорее стремится синтезировать, конвертировать обе противоположные установки. Неслучайно, Э.А. Капитонов и др. исследователи называют структурный подход в качестве репрезентативного в отношении общей социологической концепции Тирикьяна. Социальные структуры вполне подлежат по мнению американского социолога экзистенциальному "оживлению". Таким образом, сама структура воображения Тирикьяна обладает полипарадигмальным характером. Действительно, если идти к научному познанию из субъект-объектного единства экзистенциального подхода и принципа "существование предшествует сущности", то объективации, к тому же компенсированные интерсубъективным переходом, не представляют собой непреодолимого противоречия в этом сближении.

Но каким образом в концепции Тирикьяна позиционирована феноменология и какое влияние оказывает феноменологическое восприятие на социологическое воображение теоретика, конституированное двумя указанными выше факторами (экзистенциальные индикаторы и учет структурно-функциональной составляющей)? "В плане дополнения своего позитивного (или объективного) метода, - пишет Тирикьян, - социология могла бы многое получить от использования феноменологического метода, применяемого многими экзистенциальными мыслителями" [18, с. 165]. Социолог показывает феноменологический метод как условие развития воображения с помощью якорения "здесь-и-теперь" интерсубъективно обусловленных структур. "Без

основополагающих социальных связей экзистенциальный человек все еще остается абстракцией, а это может привести лишь к пленению экзистенциальной мысли абстрактным мышлением, против которого она восстает", - добавляет Тирикьян [Там же, с. 169].

Анализируя концепцию Тирикьяна, Л. Ионин отмечает одну из ключевых характеристик феноменологического восприятия как механизма социального существования и как важного элемента в структуре воображения, используемую автором при построении трехмерных экзистенциально-феноменологических моделей. Ионин пишет: "Акт восприятия не сводится к действию физиологических или неврологических механизмов воспринимающего субъекта", - говорит Тирикьян, руководствуясь предложенным Мерло-Понти феноменологическим анализом восприятия. Согласно же Мерло-Понти, восприятие как деятельность человеческого сознания "триедино": оно включает в себя сенсорный, когнитивный и нормативный, или морально-оценочный, аспекты. Последний аспект наличествует постоянно, хотя оценка может быть и неосознаваемой" [5, с. 145]. Социальная структура, по Тирикьяну, воспроизводится в феноменах через восприятие. В образах Тирикьяна различные элементы этой структуры проходят через некоторую условную "границу вхождения" в субъективный внутренний мир, но они же включаются и в обратный процесс экстерииоризации – источник интерсубъективности, которую Тирикьян сравнивает с *имманентной трансценденцией*, и которая является производной от "...взаимодействия и ассоциации человеческих существ, субъективных экзистенций" [18, с. 163].

С одной стороны, трехмерность социальных образов Тирикьяна можно рассматривать в пространственной перспективе, как конкретное присутствие в определенных уникальных ситуациях. Здесь важным "первичным" элементом восприятия выступает сенсорный, или чувственный аспект. "Поскольку человек - существо чувствующее, - пишет Тирикьян, - экзистенциалисты придавали большое значение телу. Именно мое тело служит посредником между моим Я и окружающим меня миром; именно мое тело дает мне мое чувство присутствия, мое чувство реальности" [Там же, с. 168]. Социология могла бы заняться систематическим изучением социокультурных вариаций во временных и пространственных характеристиках применений тела, считает Тирикьян, указывая на разработки М. Мосса, начатые в области создания социологией всеобъемлющего инвентаря социальных вариаций в техниках использования людьми своего тела. Но эту идею, связанную с использованием сенсорного аспекта восприятия, Тирикьян высказал еще 50 лет назад. Сегодня же мы можем констатировать состоятельность такого направления науки об обществе как *социология тела*. "Это направление социологии, - пишет Ю.Г. Фролова, - изучает тело человека в контексте социального взаимодействия, истории и культуры, в частности: роль тела в процессах социального взаимодействия; символическое значение тела в культуре; роль социальных процессов в конструировании тела и воплощении в нем системы социальных отношений" [22, с. 168]. Но это касается перспектив изучения сенсорного аспекта восприятия. Перейдем же теперь к рассмотрению других его аспектов.

Мы отметили одну из особенностей "трехмерности" воображения Тирикьяна - пространственную. С другой стороны, трехмерность образов у Тирикьяна обеспечивается и методологически, как синтез экзистенциальных измерений, феноменологии и структурного подхода. В психологии для такого синтеза образов, в которых встречаются несоединимые элементы, существует термин "агглютинация", правда психологи говорят о менее сложных образных комбинациях. Если соединение экзистенциального и феноменологического элементов воображения представляются приемлемым, то их конвергенция со структурным подходом на первый взгляд несколько усложнена. Но рассмотрим и другие особенности формирования воображения Эдварда Тирикьяна, опираясь на феноменологизирование экзистенциального подхода к восприятию в теории Мерло-Понти.

Социальная система и структура простирается от индивидов в интерсубъективность. Из экзистенции, через обобщение ощущений, выделяются первичные устойчивые свойства окружающего мира. Обобщение становится простейшим видом когнитивного восприятия. В этом отношении, показывая связь восприятия с экзистенциальной основой, Мерло-Понти замечает, что "восприятие не есть знание о мире, это даже не акт, не обдуманное занятие позиции, восприятие — это основа, на которой разворачиваются все наши акты и оно предполагается ими" [17, с. 9]. Далее, проявляется такая функция восприятия, как предметность или членение феноменального поля на

устойчивые предметы. Данная устойчивость уже может обеспечиваться социальным морально-оценочным фактором, в котором важную роль играет язык.

Таким образом, уже на стадии глубинного воспроизводства социальной системы возникает культурная матрица, а социальная реальность приобретает характер социокультурной реальности. На этой стадии прослеживается отчетливая связь феноменологии восприятия с экзистенциальными измерениями. На основе "сознания о..." проявляется конституирование или социальное конструирование реальности. Мы придаем смысл вещам в зависимости от уже имеющегося у нас опыта, который зависит от интерсубъективной среды. "В методе редукции и конституции, - пишет В.И. Колядко, - в действительности мы видим два взаимосвязанных процесса интериоризации человеком культуры и ее экстериоризации" [17, с. 9]. В социальной системе происходит постоянная циркуляция значений и смыслов из глубинных основ субъективной экзистенции в наивысшие социетальные сферы. В ходе этой циркуляции вследствие столкновения ценностей, возникает напряжение посредством которого происходит социальное изменение, или институционализация новых ценностей.

Анализируя концепцию Тирикьяна, Л.Ионин пишет: "расчленяя социальный (точнее сказать - моральный, нормативный) порядок, он (Тирикьян – А.Ч., А.М.) "находит" более специфический источник развития - не мораль вообще, а религиозную мораль, и еще точнее - моральный компонент неинституционализированной религии... Столь большая роль религии отводится Тирикьяном в силу того, что сущность религии он видит в ее моральном характере" [5, с. 146]. Вера возникает в тех глубинах социума, где больше нет рационального объяснения тем или иным явлениям, а согласно экзистенциализму сегодня не может быть рациональных ответов на очень многие вопросы. Таким образом, достигая в восприятии оценочных и когнитивных пределов, происходит компенсация или разложение социальных структур в экзистенции. Но эти же религиозные пределы удерживают устойчивость социальной системы, "замедляя" интерсубъективное шествие-вперед-себя объективация. Это некий экзистенциальный источник самосохранения социальных структур. Однако интерсубъективность постоянно находится в темпоральном процессе, простертости. Этот факт становится условием другой, полярной компенсации, уводящей от тотальной статичности и объективации. Соответственно личность и ее структура, вплетенная многочисленными социальными проводниками в ткань общества, передает в эту ткань некое естественное состояние баланса, которое, проецируясь на социальные структуры, "подпитывает" их существование.

По Тирикьяну, социология как часть общества сама вплетена в этот баланс. Деятельность социолога по своей природе – "воспринимающая" деятельность. Но это восприятие было слишком долго направлено на уже объективированные уровни общества, тогда как глубинные источники социальности не получили достаточного внимания со стороны обществоведов. В одной из своих работ Тирикьян использует понятие "институционализации социологического воображения". Он пишет, что в качестве "Gedankexperiment (эксперимента мысли) мы могли бы задать вопрос, а какие изменения в социологической профессии, в социологическом воображении и его институционализации являются отражениями воздействия" социетальных изменений [23, с. 33]? На этом примере Тирикьян показывает, что воображение социолога, обладая некоей структурой, включено в более широкие, латентные перспективы, с которыми воображение находится в постоянном "диалоге". Как было показано, этот же принцип институционализации Тирикьян применяет и по отношению к анализу социальной системы в целом.

В качестве **вывода**, можем отметить, что социологическое воображение Тирикьяна состоит как минимум из трех основополагающих элементов: феноменологического, экзистенциального и структурного. Феноменологическое восприятие занимает позицию "принимающего" фактора, в котором непрерывно возникают феномены. Восприятие распределяет феномены по трем взаимосвязанным уровням: чувственному, познавательному и аксиологическому. Ценностно-нормативный уровень является квинтэссенцией реализации единства индивидуального и социального, местом встречи индивида и общества. Экзистенциальный поток, который открывается в феноменах восприятия, кристаллизуется в образах, которые подлежат постоянной "инвентаризации" и проверке, с помощью все новых комбинаций они уточняются или изменяются. В восприятии происходит первичная стадия объективации экзистенциального, а в экстериоризации (интерсубъективности) – вторичная стадия. При этом вторичная стадия не выносит контекст

экстериоризации без возврата. Тирикьян говорит об обществе как об имманентной для индивидов трансценденции. Важнейшим интеллектуальным прорывом, воплощенным в воображения Тирикьяна является приращение обществу, социальной системе экзистенциального характера. Другими словами, институализация "социетальной экзистенции" в социологическом теоретизировании – это именно то, что дает основание относить Эдварда Тирикьяна к основоположникам экзистенциальной социологии. Во многом это обусловлено "вхождением" в воображение Тирикьяна особенностей феноменологического восприятия мира.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Tiryakian E. Introduction to the Sociology of Sociology, in *The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology*. E. Tiryakian, ed. New York: Appleton-Century-Crofts, 1971, pp. 1-15. 2. Tiryakian E. The Significance of Schools in the Development of Sociology, in William E. Snizek, Ellsworth R. Fuhrman and Michael K. Miller, eds., *Contemporary Issues in Theory and Research: A Metasociological Perspective* (Westport, Connecticut: Greenwood Press), 1979, pp. 211-233. 3. Tiryakian E. Hegemonic Schools and the Development of Sociology, in Richard C. Monk (ed.), *Structures of Knowing: Current Studies in the Sociology of Schools*, pp. 417-441. 4. Tiryakian E. Have sociological passport, will travel, in *Sociologists in a Global Age: Biographical Perspectives*, edited by M. Deflem. Aldershot, UK: Ashgate, 2007. 5. Ионин Л.Г. Экзистенциальная социология (концепция Э. Тирикьяна) / Критика современной буржуазной теоретической социологии / А.П. Ковалев, С.М. Митина, Э.А. Орлова и др.; Ред. Г.В. Осипов. М.: Наука, 2003, стр. 142-160. 6. Федотова Н. Современные трактовки глобализации в социологии и ее влияние на развитие социологической теории. <http://www.auditorium.ru> 7. Джонстон Б. Экзистенциальная феноменология и социология П.Сорокина // Журнал социологии и социальной антропологии 1999 год, том II, выпуск 2. <http://www.hq.soc.pu.ru/publications/jssa/1999/2/3johnst.html> 8. Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 8. М., 2002. С. 146-168. <http://www.hist.msu.ru> 9. Heap J., Roth P. On phenomenological sociology // *American Sociological Review* 1973, Vol. 38 (June): 354-367. 10. Романовский Н.В., Тонкова Н.С. Некоторые тенденции в концептуализации современности // Социологические исследования. Апрель 2003. № 4. С. 127-134. <http://ecsocman.edu.ru/socis/msg/204960.html> 11. Кравченко Е.И. Теория социального действия: от М.Вебера к феноменологам // Социологический журнал, 2001, 3. <http://www.nationalism.org> 12. Кравченко Е.И. О бремени и соблазнах социологического мышления // Социологические исследования, - № 8, - 1996 г. - с. 102-110. <http://ecsocman.edu.ru> 13. Капитонов Э.А. "Структурная социология" Э. Тирикьяна / Капитонов Э.А. Социология XX века. Ростов-на-Дону: "Феникс", 1996 г. – 512 стр. С. 277-280. 14. Фарман И.П. Воображение в структуре познания. - М., 1994. - 215 с. 15. Миллс Чарльз Райт. Социологическое воображение // Пер. с англ. О. А. Оберемко. Под общей редакцией и с предисловием Г.С. Батыгина. - М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. - 264 с. 16. Штомпка П. Формирование социологического воображения. Значение теории // Социологические исследования, - №10, - 2005 г. - с.64-72. www.sociolog.net/publ.html 17. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. С.-Пб.: "Ювента", "Наука", - 1999 г. – 605 с. 18. Tiryakian E. *Sociologism and Existentialism: Two Perspectives on the Individual and Society*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1962, X / 176 pp. 19. Письмо Э. Тирикьяна А. Мельникову от 18.01.06 20. Абушенко В.Л. Феноменологическая социология/ Новейший философский словарь/ Сост. А.А. Грицанов. - Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. - 896 с. <http://www.otrok.ru/teach/phil/index.php?n=21> 21. Вдовина И.С. Морис Мерло-Понти: интерсубъективность и понятие феномена // История философии. № 1. – М., 1997. <http://www.philosophy.ru/iphras/library/> 22. Фролова Ю.Г. Социология тела // Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов и др. - Мн.: Книжный Дом, 2003. - 1312 с. <http://slovari.yandex.ru> 23. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. — М.: ТЕРРА—Книжный клуб; Республика, 2002. — 640 с. 24. Тирикьян Э.А.. От "1968" к "1989": социология и annus mirabilis // Социологические исследования. 1991. № 5. С. 26-34.

Тітар Іван Олександрович,
аспірант кафедри політичної соціології Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

ЕМПІРИЧНІ ПІДХОДИ ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ВИМІРЮВАННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Статья посвящена анализу представленных в социальных науках эмпирических подходов к идентификации и измерению консолидации демократии. Последовательно рассматриваются: подход, связывающий консолидацию демократии с длительностью ее существования; "тест двух ротаций" С. Хантингтона; измерение степени консолидации демократии через определение уровня ее диффузной и специфичной поддержки; классификация в соответствии с Freedom House Democracy Score и Bertelsmann-transformation Index; индекс прогресса демократической консолидации М. Беляева, а также шкала и индекс консолидации демократии Ф. Шмиттера и К. Шнайдер.

The article is devoted to empiric approaches to authentication and measuring of consolidation of democracy. It is consistently examined: approach binding consolidation of democracy to duration of its existence; S. Huntington's "test of two rotations"; measuring of degree of consolidation of democracy through the level of its diffuse and specific support; classification in accordance with Freedom House Democracy Score and Bertelsmann-transformation Index; M. Beliaev's progress of democratic consolidation index and also P. Schmitter and C. Schneider's scale and index of consolidation of democracy.

Починаючи з ухвалення Конституції в 1996 році і, особливо, після президентських виборів 2004 року та Помаранчевої революції проблеми консолідації демократії стають для України все більш актуальними. В той же час вітчизняна наука мало що може запропонувати для їх розуміння.

Загалом, питання консолідації демократії у вітчизняній науці опрацьовані недостатньо. Серед небагатьох робіт, що торкаються цієї теми, варто відзначити дисертації Олександра Рудіка [1] й Ольги В'юницької [2], книгу Наталі Бокало і Степана Трохимчука [3], а також роботи Марини Шаповаленко (див. наприклад статтю: [4]). Незважаючи на численні чесноти цих робіт, доводиться констатувати, що у переважній більшості з них відсутня спроба емпіричної інтерпретації поняття "консолідована демократія". Виняток становить стаття соціолога Анатолія Ручки [5], в якій присутнє поєднання методологічних і методичних аспектів ідентифікації консолідації демократії, які апробовані при вимірюванні стану консолідації демократії в Україні. Таким чином, незважаючи на існування певної цікавості до емпіричних аспектів консолідації демократії, бракує більш систематичного викладення, яке могло б продемонструвати різноманітність існуючих підходів.

Ціль моєї статті – хоч би частково ліквідувати цю прогалину, узагальнивши і проаналізувавши емпіричні підходи до ідентифікації та вимірювання консолідації демократії, представлені в сучасних соціальних науках. У ході викладу більшість методологічних питань буде залишено "за дужками" – при бажанні з ними можна детально ознайомитись у статті австрійського вченого Андреаса Шедлера [6]. Список наведених нижче підходів я не вважаю вичерпним. Проте, сподіваюся, що навіть у такому вигляді він може бути корисним для тих, чиє знайомство з емпіричними вимірами консолідації демократії тільки починається.

Консолідація = стабільність = тривалість існування демократії

Цей підхід на сьогоднішній день має в основному лише історичну цінність як перша спроба ввести емпіричне визначення консолідованої демократії, тому тут не варто зупинятись на роботах конкретних авторів, які його використовували. Зазначу лише, що він не міг вимірювати ступінь консолідації демократії, а тільки відрізняв консолідовану демократію від неконсолідованої. Головним емпіричним критерієм консолідації демократії в ньому слугувала значна тривалість існування останньої – 10, 15 або інша кількість років.

Якщо досліджувати походження цього підходу, виявиться цікава річ: він спирався на невинувато розширене концептуальне трактування індикатора, запропонованого з іншою метою. У 1959 році Сеймур Мартін Ліпсет намагався систематично дослідити і викласти соціальні передумови демократії в однойменній статті [7]. Щоби спростити проведення статистичного аналізу, він розділив країни лише на дві групи – "більш" та "менш" демократичні" [7, с. 73]. Для європейських країн відповідними критеріями стали "неперервна тривалість політичної демократії від часу Першої світової війни та відсутність за

останні 25 років крупного політичного руху, що протиставив себе демократичним "правилам гри" [курсив належить Ліпсету], для латиноамериканських країн – "історія більш або менш вільних виборів на протязі більшої частини періоду після закінчення Першої світової війни" [7, с. 73-74]. В обидвох випадках часова тривалість стала для Ліпсета важливим критерієм розрізнення "більш" і "менш" демократичних країн і значною мірою тому, що для нього "більша" демократичність країни асоціювалася з більшою стабільністю в ній демократії.¹ Якщо згадати, що в ранніх роботах, присвячених консолідації демократії, остання прямо пов'язувалась зі стабільністю (див. класичну роботу 1986 року О'Доннелла та Шміттєра: [8]), стане зрозуміло, як легко ліпсетівські критерії визначення "більш" та "менш" демократичних країн були перетворені на індикатори розрізнення "консолідованої" та "неконсолідованої" демократії.

У рамках цього підходу припускалося фактично наступне: якщо демократія існує досить тривалий час, вона є стабільною; якщо ж вона стабільна, то вона, скоріше за все, консолідована. Очевидно, що методологічною хибобою тут є телеологічність, крім того важко обґрунтувати, якою ж має бути відповідна тривалість. Таким чином, основний плюс, яким спокушає цей підхід, – легкість вимірювання.

"Тест двох ротацій"

Даний підхід був запропонований Семюелем Хантінгтоном у 1991 році у книзі "Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття" [9]. Відповідно до нього демократія може вважатися консолідованою лише після того, як влада внаслідок виборів послідовно "перейшла" до опозиції, а потім ще раз – але в зворотному напрямку. Можна сказати, що цей підхід добре ілюструє тезу, сформульовану Адамом Пшеворські, про те, що "демократія – це система, при якій партії програють вибори" [10, с. 28]. Це означає, що як перемога, так і поразка в демократії є тимчасовими, тому кожен може випробувати свої шанси на наступних виборах. Якщо ж політичні сили добровільно передають владу внаслідок виборів одна одній, це свідчить про добре засвоєння ними основних демократичних правил гри.

Незважаючи на те, що теоретично цей підхід виглядає доволі простим і навіть, з точки зору багатьох, – спрощеним, його емпіричну цінність не варто недооцінювати. Навіть сам Хантінгтон підкреслював, що "дві ротації, – це важкий тест на демократію" [9, с. 287], і виконується він набагато рідше, ніж можна очікувати. Його простота і задовільна валідність на фоні відсутності інших впливових альтернатив призвели до того, що на початку 1990-х років цей підхід користувався досить великою популярністю, в тому числі і в нашій країні. Існує також його спрощена модифікація – "тест однієї ротації". Перевага хантінгтонівського підходу в тому, що на сьогодні вибори є найбільш помітним і ретельно досліджуваним інститутом демократії, тому існує велика кількість інформації, за допомогою якої цей "тест" можна застосовувати.

Високий рівень підтримки населенням демократії

На відміну від двох попередників, цей підхід зміщує акценти з об'єктивних показників на суб'єктивні, пов'язуючи консолідацію демократії з вірою в її легітимність. Він також відрізняється тим, що не тільки дозволяє визначити, чи є демократія консолідованою, а й надає можливість виміряти ступінь її консолідації. Згідно з ним, консолідованою можна вважати ту демократію, яку підтримує переважна більшість громадян. Однак визначити з точки зору операціоналізації, що таке "підтримка демократії" доволі важко: респонденти можуть "підтримувати" демократію з якихось інструментальних міркувань і при цьому в душі бажати встановлення недемократичного режиму, і навпаки – негативно оцінювати стан демократії в своїй власній країні, але вважати, що нічого краще демократії не існує. Саме тому в емпіричних дослідженнях прийнято розрізняти дифузну і специфічну підтримку демократії (див.: [5]). У першому випадку мається на увазі те, що громадяни вважають демократію найкращою формою правління взагалі, а в другому – що вони позитивно оцінюють демократію в конкретних умовах своєї власної країни і саме в цей час. Оскільки оцінка – відносний процес, іноді цей показник уточнюється тим, що, крім демократії, пропонують оцінити можливі на даний момент або існуючі у минулому недемократичні альтернативи. Згідно з таким уточненням, для консолідації демократії потрібна не лише вагома підтримка демократії, але й незначна підтримка інших альтернативних систем або політичних сил, які відкрито ставлять ціль повалення демократії. Така методика, наприклад, застосована в дослідження "New Democracies Barometer", а з одержаними результатами, зокрема, можна ознайомитися в книзі "Демократія і її альтернативи" Роуза, Мішлера і Херпфера [11]. Зрозуміло, що, відповідно до цього підходу, підтримка демократії повинна бути великою, але великою наскільки? На думку Ларрі Даймонда,

¹ Таке бачення легко зрозуміти, якщо згадати, як легко демократії здавали свої позиції в міжвоєнний період.

мінімальний поріг підтримки для того, щоб демократія могла вважатися консолідованою, повинен складати 2/3 громадян для дифузної [12, с. 902] і 50% - для специфічної [12, с. 892]. Перевага цього підходу полягає в тому, що відповідні питання включені у велику кількість порівняльних досліджень, тому дані для зіставлення знайти дуже легко (хоча, на жаль, конкретні формулювання все-таки можуть відрізнятися й утруднювати порівняння).

Freedom House Democracy Score

У своїх звітах "Nations in Transit" організація Freedom House ("Дім Свободи"), поряд із іншими показниками, використовує так званий Democracy Score. Даний індекс розраховується як середнє рейтингів електорального процесу (EP), громадянського суспільства (CS), незалежності медіа (IM), демократичного правління на національному (NGOV) і локальному рівнях (LGOV), судової структури та її незалежності (JFI), а також рівня корупції (CO). Шкала індексу Democracy Score варіюється від 1 (найвищий рівень т.з. "демократичного прогресу") до 7 (найбільш низький). Залежно від рівня Democracy Score, згідно класифікації Freedom House, режими поділяються на:

- консолідовані демократії (значення 1-3)
- напівконсолідовані демократії (3-4)
- перехідні уряди або гібридні режими (4-5)
- напівконсолідовані авторитарні режими (5-6) і
- консолідовані авторитарні режими (6-7) [13].

Величезна перевага цього показника – охоплення великої кількості країн і достатньо чітка операціоналізація.

Bertelsmann-transformation Index

Цей індекс багато в чому створювався як альтернатива індексам Freedom House, але, на відміну від них, він призначений для вимірювання успішності політичних і економічних перетворень у країнах, що "трансформуються". Існує два різновиди індексу Bertelsmann-transformation – Status Index і Management Index. Нас в першу чергу цікавить перший з них, оскільки в ньому враховується питання, чи є в країні консолідована демократія (і яким є її ступінь). Status Index розраховується наступним чином (більш детальна інформація доступна тут: [14]). Спочатку шляхом експертних оцінок кодуються значення двох груп перемінних – окремо для політики (5 критеріїв на основі 18 індикаторів) і економіки (7 критеріїв на основі 14 індикаторів):

I. ДЕМОКРАТИЧНИЙ СТАТУС Q 1. Державність Монополія на використання сили Громадянська згода Відсутність релігійних догм Базова адміністрація Q 2. Політична участь Вільні вибори Правління демократів Права асоціацій/зборів Свобода висловлювань Q 3. Верховенство права Розділення гілок влади Незалежні суди Зловживання службовим положенням Забезпечені громадянські права Q 4. Стабільність демократичних інститутів Демократична поведінка Сприйняття демократії Q 5. Політична та соціальна інтеграція Партійна система Групи інтересів Демократичні норми Соціальна самоорганізація	II. СТАТУС РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ Q 6. Рівень соціоекономічного розвитку Соціоекономічні бар'єри Q 7. Організація ринку та конкуренція Ринкові основи Боротьба з монополіями Лібералізація Банківська система Q 8. Стабільність валюти та цін Боротьба з інфляцією/forex Макростабільність Q 9. Приватна власність Права власності Приватні компанії Q 10. Режим загального добробуту Сіті соціальної безпеки Рівність можливостей Q 11. Економічна поведінка Економічна поведінка Q 12. Усталеність (розвитку) Навколишнє середовище

Потім на їх основі розраховуються два відповідних індекси. На останньому етапі розраховується їх середнє арифметичне, яке і є значенням Status Index. Після цього країни

ранжуюються залежно від того, якого значення Status Index вони набули. Залежно від результатів політичних і економічних трансформацій (для яких на основі декількох змінних розраховуються окремі індекси) розраховується спільне значення Status Index. Його значення можуть варіюватися в межах від мінімального значення 0 до максимального 10. В результаті, країни, включені до бази даних, поділяються на п'ять категорій [15]:

- консолідовані або такі, що знаходяться в процесі консолідації, засновані на ринковій економіці демократії (10-8)
- хороші перспективи для консолідації заснованої на ринковій економіці демократії (8-7)
- утруднення в створенні заснованої на ринковій економіці демократії (7-5.5)
- несприятливі умови для заснованої на ринковій економіці демократії (5.5-4)
- серйозні обмеження для заснованої на ринковій економіці демократії (4-0).

Будучи схожим на індекси "Freedom House", Bertelsmann-transformation Status Index має схожі переваги. В той же час, в ньому змішуються економічні і політичні виміри (що далеко не завжди зручно), політичні значення спираються на меншу кількість індикаторів, інформація доступна за менший проміжок часу.

Індекс прогресу демократичної консолідації

Його запропонував Михайло Беляєв (Саратовський державний університет, Російська федерація) у своїй статті 2002 року (див. її електронну версію: [16]). Він розраховується на основі а) відсотку населення, яке було задоволене демократією і б) рівня підтримки прав людини¹. Перша (політико-культурна) складова є основною, друга (підтримка демократичної поведінки в рамках системи) – контрольною. Детальнішою інформацією про розрахунок цього індексу я, на жаль, не володію. Індекс цікавий своєю відносною простотою і тим, що при цьому одна зі змінних використовується для контролю іншої.

Шкала і індекс консолідація демократії Філіпа Шміттера і Карстен Шнайдер

Шкала і індекс були запропоновані в 2004 році [17]. Шкала консолідації демократії складається з дванадцяти пунктів:

C1	Відсутність значущих політичних партій, що захищають значні зміни в існуючій конституції
C2	Проводяться регулярні вибори, а їх результати поважаються публічною владою і крупними опозиційними партіями
C3	Вибори були вільними і чесними
C4	Відсутність значущих партій і груп, що відкидають попередні виборчі умови
C5	Значно зменшилася виборча непостійність
C6	Обрані представники й офіційні особи не обмежені в своїй поведінці необраними вето-групами всередині країни
C7	У рамках вже встановлених правил відбулася перша ротація у владі або значне зрушення в альянсах партій при владі
C8	У рамках вже встановлених правил відбулася друга ротація у владі або значне зрушення в альянсах партій при владі
C9	Досягнуто формальної і неформальної угоди з приводу правил, що управляють формуванням об'єднань і їх поведінкою
C10	Досягнуто формальної і неформальної угоди з приводу правил, що управляють форматом виконавчої влади
C11	Досягнуто формальної і неформальної угоди з приводу правил, що управляють територіальним поділом компетенцій
C12	Досягнуто формальної і неформальної угоди з приводу правил, що управляють правилами власності і доступу до мас-медіа

Кожний з пунктів шкали кодується дихотомічно (0 – "Ні", 1 – "Так") залежно від того, виконується/досягнутий даний пункт або ні. Оригінальна методологія дослідження передбачає роботу двох кодувальників, чиї результати порівнюються і у разі відмінностей піддаються глибшій перевірці. На думку авторів, такий підхід дозволяє охопити достатньо велику кількість країн і при цьому зберегти високу точність результатів.

¹ На основі даних "Freedom House".

Для зручнішого порівняння даних по країнах за певні відрізки часу Шміттер і Шнайдер запропонували використовувати свій індекс консолідації демократії (CoD), який розраховується по формулі

$$\text{CoD} = \sum_{i=1}^t x_i / t,$$

де x_i – річна сума значень елементів шкали консолідації демократії, а t – кількість років, які пройшли між досягненням першого пункту шкали і роком спостереження. Такий підхід допускає, що ступінь консолідації позитивно пов'язаний з обсягом часу, коли демократичні інститути знаходилися "на місці". Значення індексу можуть варіюватися у межах від 0 до 100%, проте останнє значення досягне скоріше теоретично (у випадку, коли консолідація демократії була б досягнута в перший же рік). Шміттер і Шнайдер також запропонували дві модифікації свого індексу консолідації демократії – зважений і з поправкою на рік перших "утворюючих" виборів.

Перевага підходу Шміттера і Шнайдер – велика кількість різноманітних ознак. Недолік – те, що вони достатньо слабо застраховані від впливу суб'єктивізму оцінок у процесі кодування. Втім, ті ж недоліки властиві і Freedom House Democracy Score, а також Bertelsmann-transformation Status Index.

В цілому, можна зазначити, що з ретроспективної точки зору загальний процес визначення та вимірювання консолідації демократії рухався від простої ідентифікації консолідованої демократії до побудови складних індексів. Якщо ж говорити про завдання, які залишаються на майбутнє, то це, в першу чергу, необхідність порівняння наведених підходів між собою та перевірка на відповідному емпіричному матеріалі їхньої валідності та надійності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Рудік Олександр Миколайович. Процес демократизації "третьої хвилі" та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Одеська національна юридична академія. – О., 2003. – 16 с. 2. В'юницька Ольга Іванівна. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 2005. – 208 арк. 3. Наталія Бокало, Степан Трохимчук. Проблеми і перспективи демократизації в країнах центрально-східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки) – Львів, 2000. – 68 с. 4. Шаповаленко М. В. Консолідована демократія в Україні: перспективи розвитку // "Розвиток демократії в Україні". Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). Доступно за адресою: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference-2000/section_4/Shapovalenko.pdf 5. Ручка А. Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації // Українське суспільство 1992-2006. Соціальний моніторинг. За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 578 с. – с. 347-355. 6. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації. // У кн.: Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко – К.: "Смолоскип", 2005. – XXVIII + 1108 с. – („Політичні цінності”. Вип. 1) – с. 687-714. 7. Seymour Martin Lipset. 1959. "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy." American Political Science Review 53 (March): 69-105. 8. O'Donnell, Guillermo, and Schmitter, P. C., 1986. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с. 10. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер с англ. / Под ред. Проф. Бажанова В. А. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 320 с. 11. Richard Rose, William Mishler, Christian Haerpfer. Democracy and its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies. – Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press, 1998. 12. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. // У кн.: Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко – К.: "Смолоскип", 2005. – XXVIII + 1108 с. – („Політичні цінності”. Вип. 1) – с. 882 - 942. 13. Regional Democracy Scores 2006. Доступно на: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=262&year=2006> 14. http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Scores.xls 15. <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/37.0.html?&L=1> 16. Mikhail Beliaev. Institutional Factors in Consolidation of Post-Communist Democracies. Доступно на: http://globalization.icaap.org/content/v3.2/03_beliaev.html 17. Philippe C. Schmitter & Carsten Q. Schneider. 2003. Exploring a New Cross-regional Time-series Data Set on the Key Concepts in Democratization: Liberalization, Transition and Consolidation. Доступно на: http://www.asu.edu/clas/polisci/cqrm/APSA2003/SchmitterSchneider_APSA_2003.pdf

Дубликаш Татьяна Николаевна,

доцент кафедры политической социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ КРИЗИСЫ В ОГРАНИЧЕННЫХ ДЕМОКРАТИЯХ:
ТУРЦИЯ В ТЕНИ ВОЕННОГО ПЕРЕВОРОТА**

У статті розглядаються причини, перебіг та можливі внутрішні та зовнішні політичні наслідки політичного протистояння правлячої партії Справедливості та Розвитку (АКР) та військових у Туреччині. Досліджується механізм вирішення політичних конфліктів, що був типовим для Туреччини в останні півстоліття. Пропонується декілька можливих сценаріїв розгортання конфлікту.

The article is devoted to the analysis of the determinants, course and possible consequences for foreign and domestic politics of the political confrontation between ruling party of Justice and Development (AKP) and military bureaucracy in Turkey. The mechanism of conflict solving that was typical for Turkey during the last half century is studied. Several possible scenarios of the dynamic of the conflict are proposed.

В последние десятилетия в связи с усилением роли межгосударственных организаций в мировой политике актуализируется необходимость анализа разных типов демократий в целях прогнозирования поведения неоднородных социальных систем, порождаемых таким объединением. Активная международная интеграция подразумевает включение государств с разным уровнем развития демократии в единое правовое пространство. Однако специфика политической культуры того или иного общества может порождать процессы, не согласующиеся с теми требованиями, которые ему предъявляются при вступлении в новое правовое поле. В соответствии со спецификой социологического подхода, мы рассматриваем особенности политических процессов в государствах как детерминированные стремлением социальной системы к устойчивому состоянию. Механизмы, показавшие свою эффективность для восстановления стабильного состояния системы, закрепляются в социальной практике и оказывают определенное сопротивление попыткам заменить их на более демократические инструменты, если последние не показывают той же эффективности. Рассогласование привычных механизмов управления системой в результате конфликта интересов участников приводит систему к кризисному состоянию, анализу которого мы посвящаем данную статью.

Цель данной работы – рассмотреть на примере Турецкой республики, относящейся по традиционной классификации к ограниченным демократиям, паттерн преодоления политических кризисов, характерный для государства после создания в нем демократической системы управления. Нас интересует прежде всего то, способна ли Турция в условиях сегодняшнего политического кризиса отказаться от традиционного для нее способа преодоления острых политических конфликтов путем военного переворота и тем самым выйти на новый уровень зрелости демократической политической культуры.

В настоящее время внутренняя и внешняя политика Турции является одной из наиболее обсуждаемых тем в мировой повестке дня. Ее политические ходы, достаточно резкие как для чувствительного Ближневосточного региона, так и для ее стратегических партнеров, заставляют задуматься, не просыпается ли тот "спящий гигант", с которым так часто сравнивают Турцию? Вместе с тем, в нынешних обстоятельствах Турцию нельзя рассматривать как единого политического актора даже во внешних отношениях, т.к. ее и внутренняя, и внешняя политика является следствием сложного балансирования между правящей АКР партией (Партией Справедливости и Развития) и оппозицией в лице не столько политических сил, сколько собственной армии. Данное балансирование происходит на грани как внутригосударственного военного переворота, так и серьезных осложнений со своими стратегическими союзниками, – США и ЕС.

Политический кризис, обострившийся весной 2007 г. в связи с возможностью перехода контроля над исполнительной и законодательной властью в руки Партии Справедливости и Развития (АКР), имеющей исламистские корни, не был решен и после того, как всенародное избрание парламента в июле 2007 г., избрание президента в августе и всенародный референдум в

октябре подтвердили народный мандат доверия правящей АКР. Основные линии противостояния внутри страны – возможная десекуляризация государства, изменение конституции, права национальных меньшинств и пр., во внешних отношениях – возможная военная операция на севере Ирака, планирующиеся крупные инвестиции в энергетический сектор Ирана, резко негативная реакция на резолюцию по вопросу геноцида армян в 1915-1917 гг., принятую Комитетом по иностранным делам Палаты представителей США.

И турецкие, и западные аналитики полагают, что чрезмерно резкие шаги Турции во внешнеполитической сфере могут привести к международной изоляции Турции. [1] Еще до начала военных действий на севере Ирака ведущие политические акторы, в том числе США, Евросоюз, Россия, Египет, Иордания и др., предостерегли Турцию против проведения операции. Вместе с тем, позиция правящей АКР, сформулированная премьер-министром Тайипом Эрдоганом, остается непоколебимой: "Никто не спрашивал нашего разрешения перед тем, как начать нападение на Ирак из-за десятка тысяч километров от этой страны", поэтому и Турция "не нуждается в чьих-либо советах по вопросу военной операции" на территории Ирака. [2] Подобные заявления кажутся противоречивыми в контексте прежних заявлений правительства Турции, отказывавшего военным в отправке войск в Северный Ирак и настаивавшего, что проблема с Рабочей Партией Курдистана (РКК) должна вначале быть решена на территории самой Турции. [1] Однако рассматриваемые в контексте внутригосударственных политических напряжений, данные уступки военным со стороны правительства вовсе не удивительны.

В рамках традиционной классификации демократий Турция относится к "ограниченным демократиям", где силой, активно влияющей как на формирование политической повестки дня, так и на то, кто ее будет реализовывать, является военная бюрократия страны. При этом военные репрезентируют себя гарантами демократии и секуляризма в Турции, препятствуя попыткам подменить светскую власть властью религиозной и стремясь не допустить слишком большого влияния групп гражданского общества на политическую жизнь Турции, так как это, по мнению военных, в условиях незрелого гражданского общества ведет к разжиганию розни и разрастанию хаоса в стране. Так, командующий турецкими наземными силами генерал Илкер Башбюг во время осеннего (2007/2008) открытия Турецкой военной академии отметил, что "культурные свободы распространяются на политическую арену, усиливая поляризацию в стране". [3]

В.И.Данилов, отмечая роль военных в Турции во второй половине XX в., где "на рубеже каждых двух десятилетий совершался военный переворот" [4, с.3], а в целом с 1960 г. военные свергли 4 гражданских правительства [5], отмечает: "Создается впечатление, что общество, пройдя определенный путь, каждый раз возвращается к исходной точке – очередному военному перевороту. На самом деле развитие, движение происходит не по кругу, а словно по спирали". [4, с.3] Военного переворота, как следствия возможного политического хаоса, опасались и весной-летом 2007 г., когда ведущие политические силы не могли договориться в отношении кандидата на пост президента, избираемого в Турции парламентом страны. Досрочные парламентские выборы, подтвердившие электоральную поддержку правящей АКР и позволившие выбрать президентом Абдулу Гюля, бывшего министра иностранных дел в кабинете Тайипа Эрдогана, завершили этап острого противостояния, однако дальнейшие события показали, что ни оппозиция, ни военные не готовы принять это поражение. [6; 3] И хотя многие политические комментаторы отмечают стабилизацию политической обстановки в Турции, любые действия новой власти, военных, оппозиции рассматриваются через призму "знаков и символов" приближения или отдаления от возможности нового противостояния. Учитываются все детали: подавался ли алкоголь на президентском приеме, присутствовали ли жены, были ли военные, и если да, то кто [5], и т.д.

Кандидатура Абдулы Гюля на пост президента не устраивала ни светскую, ни военную элиту Турции не только потому, что это означало определенные изменения в политическом статус-кво республики, но и потому, что он был министром в кабинете Исламистской партии, свергнутом в 1997 г. Тогда исламистское движение было запрещено, но АКР (Партия Справедливости и Развития), умеренный "отпрыск" этого движения [6], со времени своего основания (2001 г.) получила значимую электоральную поддержку, получив в 2002 г. 34, 3% , а в 2007 г. 46, 58% голосов избирателей. [7] Т.е., впервые в современной истории Турции на пост президента был избран бывший исламист. [8]

Поэтому не удивительно, что многие комментаторы проводят параллели с ситуацией конца 70-х, приведшей к военному перевороту, когда "в массе офицеров, симпатизировавших НРП (Народно-Республиканская Партия), ее неубедительная победа на парламентских выборах 1977 г. и последующие трудности вызвали заметное недовольство и высказывания о том, что "это может привести к военному вмешательству" в пользу НРП". [4, с.40] Подобные замечания звучали и с весны 2007 г., когда военные открыто заявляли, что они будут "защищать свое право вмешиваться в политику, если почувствуют, что светский режим Турции находится в опасности". [3] При этом спусковым курком острого внутригосударственного конфликта может стать новый проект конституции Турции, который военными и политической оппозицией рассматривается как "прикрытие для усиления роли ислама" [3], и в то же самое время является "одним из наиболее значимых электоральных обещаний АКР". [9] На референдуме 21 октября 2007 г. население Турции одобрило внесение определенных поправок в Конституцию, например, таких, как всенародное избрание президента. Такая поправка уже проходила в мае 2007 г. через парламент страны, но бывший президент Ахмет Неджет Сезер тогда наложил вето на законопроект, опасаясь, что это "противопоставит президента с сильным народным мандатом премьер-министру, и это вызовет нестабильность". [10] Оппозиция также против такого механизма избрания президента, так как опасается, что правящая партия может с его помощью подчинить себе все ветви власти. Оппозиционные партии уже заявили, что собираются подавать в Конституционный суд запрос об оценке легитимности и отмене результатов референдума в связи с тем, что накануне дня голосования текст в бюллетенях был изменен, чтобы не ставить под сомнения легитимность нынешнего президента в случае, если население проголосует за всенародные выборы. [11]

По мнению военных, в настоящее время двумя основными источниками опасности являются движения против секуляризма и этнические националисты. [3] И здесь тоже параллели с концом 70-х очевидны. Тогда "подъем курдского движения особенно беспокоил военное руководство, оно полагало, что правительство предпринимает недостаточно энергичные меры против этого движения. Более того, здесь проявились принципиально разные подходы к путям решения курдской проблемы. Генералы традиционно считали, что здесь применимы лишь силовые методы "наведения порядка", они рассматривали курдское движение лишь как сепаратистское, имеющее целью раздел Турции, и категорически отвергали возможность каких-либо уступок курдам". [4, сс. 42-43] Отвергаются уступки и сейчас. Армия противостоит возможности получения образования как на курдском языке, так и на языках других меньшинств, которое может быть предложено в новом проекте конституции. [3]

Новая конституция не устраивает военных и по другим причинам. Так, М.Тюрконе отмечает, что самый важный мотив изменения конституции именно сейчас – психологический: "одна из основных причин – необходимость показать, что контроль военных над политикой действительно завершен. Новая конституция означает новый период". [12] Нынешняя была написана после военного переворота 1982 г., была принята под давлением военных и, как говорит один дипломат США, "не имеет положений, которые говорят о военной администрации, но есть положения об ее привилегированном статусе". [12] Например, согласно нынешней конституции существует "полувоенный конституционный институт – Совет национальной безопасности (MGK) – который участвует в управлении вместе с исполнительными органами власти" [13], решения Верховного военного совета (YAS) не подлежат рассмотрению в суде, существуют специальные конституционные военные суды [12] и т.д.

Впрочем, то, как продвигается работа над проектом новой конституции, не устраивает не только военных или оппозиционные партии. Работу по написанию проекта конституции ведет только одна группа экспертов, до сих пор проект не был представлен общественности для рассмотрения, и это рождает недовольство и в лояльно настроенных кругах. Так, М.Шентоп замечает: "подготовка гражданской конституции осуществляется в узком контексте. Данный текст подготавливается только одной комиссией. Однако даже во время военных администраций было несколько проектов и несколько работающих над текстом комиссий". [14] Критикуют позицию АКР и профсоюзы. И.Х.Томбул, глава Конфедерации профсоюзов Турции заявил, что профсоюзы собрали группу ученых, которая тоже должна быть включена в работу над проектом и наделена правом вносить поправки в правительственный проект. Он сказал: "Мы хотим изменений старой

конституции, но до сих пор мы исключены из процесса. Подготовка текста должна носить открытый характер и допускать участие со стороны разных групп общества". [15]

Тень военного переворота, а также вторжения на территорию Ирака не может не оказывать влияния и на экономический сектор, причем не только самой Турции, но и мира в целом. Решение о вторжении в богатые нефтью территории северного Ирака уже привели к скачку цен на сырую нефть на нефтяных биржах. При этом аналитики Financial Times предупреждают, что и сама Турция испытает проблемы в связи с ростом цен на энергоносители. Так, один военный аналитик замечает: "Турция потеряет множество друзей в Европе, если цены на нефть будут продолжать расти из-за последних политик Анкары". [1] Другой аналитик, Бахтияр Шахназаров, напоминает о причинах экономического кризиса 2002 г. в Турции. Тогда жесткий тон военных в отношении правительства Бюлента Эджевита, не ставший секретом для прессы, вызвал моментальную реакцию рынка, в результате которой "начался экономический кризис, правительство пошло на досрочные выборы, на которых убедительную победу одержала партия Реджепа Эрдогана". [16]

Причину проблем Турции во внешней политике, усиливающихся в настоящий момент возможными актами возмездия Турции на прохождение резолюции по вопросу геноцида армян в 1915-1917 гг., принятой в Комитете по иностранным делам Палаты представителей США, предлагают искать в позиции Турции относительно сотрудничества с Ираном. Ф.Дисли, размышляя о том, почему вопрос о геноциде был вновь включен в мировую политическую повестку дня, несмотря на то, что и США, и Израиль долгое время закрывали глаза на этот вопрос в обмен на стратегическое партнерство с Турцией, приходит к выводу, что именно улучшение отношений Турции с соседними странами и, прежде всего, Ираном и Сирией, является главной причиной такого шага. Она утверждает, что сотрудничество Турции с Ираном в сфере экономики и обороны всерьез обеспокоило США. [17] Так, Турция не восприняла серьезно возражения Вашингтона против планов инвестировать 3,5 млрд. долларов в энергетический сектор Ирана даже при существующих ограничениях на инвестиции в 20 млн. долларов, после которых следуют санкции со стороны США согласно закону 1999 г. [18] Когда посла США в Турцию Росса Вилсона спросили, понесет ли Турция какое-либо наказание, если будет реализовывать свои инвестиционные планы в Иран, он ответил, что не время "уходить в гипотезы". [18] Не исключено, что прохождение резолюции является одним из следствий давления Вашингтона на энергетическую политику Турции, которая периодически идет вразрез с видением стратегического партнерства Соединенными Штатами. Так, во время своего апрельского визита (2007 г.) в Анкару К.Райс "потребовала от правительства исключить "Газпром" из участия в Проекте соединения газопроводов Турции и Греции, стоимостью в 600 млн. евро. То же требование ранее было озвучено госсекретарем США в Афинах". [19] Однако уже в сентябре 2007 г., после заявленных Турцией инвестиционных планов в отношении Ирана, США изменили свои приоритеты и заявили, что не против участия "Газпрома" в проекте, посчитав его меньшим злом в сравнении с Ираном. Парадоксальность ситуации в том, что сам газопровод задумывался как нарушающий зависимость "от Москвы" и обеспечивающий Европу природным газом независимо от российских поставок. [20]

Сегодня проблемы, с которыми Турция может столкнуться в результате энергетического сотрудничества с Ираном, напоминают кризисную ситуацию в отношениях со США в 1978 г., когда Турция отказалась от сворачивания сотрудничества с коммунистическими странами, несмотря на угрозы экономических санкций со стороны США. [4, сс.20-21] Тогда, в конце 70-х, ситуация внутривосточного и внешнеполитического кризиса Турции привела к тому, что "осенью 1978 г. в генштабе была создана специальная группа, получившая приказ заниматься анализом обстановки в стране в целях своевременной подготовки военного вмешательства, если в таком возникнет необходимость". [4, с.43] Тогда военные были поддержаны и в США, поскольку "это отражало складывавшееся к тому времени в Вашингтоне мнение, что порядок и стабильность в Турции может обеспечить только вмешательство армии. Такого рода "подталкивания" не могли не действовать на турецкий генералитет, который в большинстве своем выступал за военно-политическое сотрудничество с США". [4, сс.44-45] Сегодня отношения США с генералитетом Турции более неоднозначны, поскольку после "марта 2003 года, когда парламент Турции отказался предоставить сухопутный проход для подразделений ВС США с целью нападения на Ирак с севера, в турецко-американских отношениях наступил период охлаждения. Соединенные Штаты обвинили во всем турецкий генералитет и заявили, что впредь будут сотрудничать в основном с политическими

силами страны, а именно исламистской Партией справедливости и развития (АКР), которая находится у власти с 2002 года". [19] С 2005 года кризис в отношениях начал ослабевать и, даже несмотря на избрание кандидата от АКР на пост президента Турции, контакты военных сил США и Турции к 2007 г. усилились. Например, то, что США в апреле 2007г. закрыли глаза на военную операцию Турции на севере Ирака, также приписывают результатам торга с военными Турции в обмен на поддержку в случае военных действий в Иране. [19]

Неоднозначно положение военных и в связи с евроинтеграционными устремлениями Турции. Военная власть Турции "сохраняют такую степень независимости от гражданского контроля, которая неприемлема для демократий западного типа". [5] Поэтому, например, Совет национальной безопасности Турции, играющий одну из ключевых ролей в политике страны, неизбежно потеряет свой вес в связи с реформами, требуемыми для вступления в ЕС. "Имея в виду общеевропейский стандарт, в соответствии с которым вооруженные силы находятся под гражданским контролем, турецкие военные были вынуждены согласиться с формальным понижением их роли в политической жизни, что было оформлено специальным решением парламента". [21] Д.Озоди отмечает определенную напряженность между военными Турции и Брюсселем после того, как европейцы "устаи ряда глав европейских стран предупредили "людей в хаки", что они должны держаться как можно дальше от политической жизни страны". [21] "Это серьезное предупреждение имеет двоякий смысл для турецких военных. В том случае, если они выступают с позиций секуляризма и защиты демократии, но в условиях политического противостояния применяют силу, Турция начнет терять шансы на скорейшее вступление в Европейский Союз. Одновременно турецкие военные могли бы решить таким образом свои корпоративные интересы: под предлогом борьбы с экстремизмом они сохранили бы свои политические и, что немаловажно, экономические позиции, которые позволяют контролировать им около 17% экономики страны". [21]

Таким образом, при противостоянии светски ориентированной военной элиты и демократически избранной происламской правящей партии турецкое общество сталкивается с проблемой, которую мы обозначаем как "инкапсулирование демократии". С одной стороны, ограничение демократических свобод в Турции обосновывалось необходимостью защиты светской власти и гражданского мира, который периодически нарушался из-за острых политических и национально-этнических конфликтов. С другой стороны, кемалисты (среди которых и представители военной власти в стране), выполнявшие до сих пор функцию гаранта преемственности светской власти, в настоящий момент оказались в меньшинстве и, благодаря изменению конституции, могут потерять важные рычаги влияния на политику Турции. Европейский Союз, требуя изменений конституции в соответствии с нормами, принятыми в Европейском Союзе, делает упор на инструменты демократии, выводя суть конфликта за скобки реформ. Соединенные Штаты играют то на одной, то на другой стороне, в зависимости от конъюнктуры ситуации на Ближнем Востоке. Тем самым кемалисты, теряя поддержку внутри страны, лишаются ее и на внешнеполитической арене. Последствия ослабления или растворения этой "капсулы", несомненно, будут оценкой зрелости турецкой демократии.

Оптимистичный вариант развития событий показывает, что правящая АКР, настроенная как про-европейски, так и про-американски, сумеет, мобилизовав поддержку ЕС и США, решить вопрос противостояния в свою пользу и, следуя заявленной приверженности секуляризму и евроинтеграции, продолжит курс реформ для вхождения в общеевропейское политическое и экономическое пространство. Такой вариант возможен, если АКР пройдет хотя бы первую проверку на способность справляться с вызовами, в частности, сумеет решить проблемы с Рабочей партией Курдистана (РКК) без вовлечения в широкомасштабные военные действия и избежит антагонизации отношений со своими стратегическими партнерами и другими странами. Сложность данной задачи усиливается растущим общественным запросом на адекватное противостояние РКК внутри Турции; распространением антиамериканских настроений внутри страны как в связи с резолюцией по геноциду, так и в связи с поддержкой США идеи федеративного устройства Ирака, что, несомненно, приведет к усилению национально-освободительного движения курдов; возможной попыткой военных использовать сложившуюся ситуацию и общественные настроения в свою пользу.

Вариант пессимистический предполагает, что, получившая полный объем демократических свобод, Турция столкнется с появлением множества новых чрезмерно радикальных акторов на внутривнутриполитической арене. Опыт демократии в Турции показывает, что даже существующие и существовавшие политические партии, развивавшиеся "под присмотром" кемалистов и военной бюрократии, часто не могли договориться и ввергали страну в состояние хаоса, который В.И.Данилов оценивает как средний между "беспорядками типа демонстраций и гражданской войной, характеризуется политическими убийствами, терроризмом". [4, с.38] Лишенная предохранителя в виде военного переворота, Турция при таком развитии событий может взорваться на более глубоком уровне, уровне гражданского противостояния.

Теперь посмотрим на третий вариант, возможность которого так активно обговаривается с весны 2007, а именно, сам военный переворот. В.И.Данилов делает вывод, что "военный переворот в такой стране, как Турция, где известной степени уже достигла институционализация общества, не может совершиться лишь по желанию группы военных, даже самых высокопоставленных. Каждый раз турецкое общество должно было "созреть" до определенной "кондиции", нужны были определенные факторы социально-политического состояния общества, региональной и международной обстановки, чтобы политическая акция армии могла вписаться в них". [4, с.56] В данной ситуации именно неспособность АКР справиться с вызовом, бросаемым Рабочей партией Курдистана, общественное недовольство, сфокусированное на резолюции по геноциду, могут послужить той средой, которая будет благоприятствовать выступлению военных и покажет, что для Турции еще не пришло время, когда качество общественной жизни можно определять качеством демократических инструментов. Так, Р.Байер говорит, что военные Турции "рассчитывают на то, что обстановка в Ираке ухудшится и хаос переклестнет границу с Турцией. Эрдоган заявлял им, что сможет работать с Иракским региональным Курдским правительством по предотвращению торговли оружием и закрытию баз курдских сепаратистов в Ираке, используемых для нападений на Турцию. Генералы слышали все это и раньше; они знают, что Эрдоган не сумеет выполнить эти обещания. Никто ничего не может поделать с Ираком...нежизнеспособный и ввергнутый в хаос Ирак – накапливающееся обоснование для смещения Эрдогана и АКР". [22]

Конечно, возможны другие, промежуточные варианты. Однако учитывая тот факт, что АКР не собирается отказываться от идеи изменения конституции именно сейчас, причем такого изменения, которое существенно ограничивает власть военных, а также допускает большее пространство для власти религиозной, а военные, в свою очередь, готовы выступать гарантами завоеваний республики, очевидно одно – этап противостояния еще не достиг своей кульминации, а значит и сам механизм решения подобных политических конфликтов, который в Турции принимал форму военного переворота, может быть воспроизведен в нынешней ситуации. Ранее военные перевороты в Турции выполняли важную функцию восстановления стабильности в социальной системе, сползающей к состоянию гражданской войны. Кроме того, угроза военного переворота была важным сдерживающим фактором для политических сил, посягающих на принципы кемализма, ставшие основой современной истории Турции. В настоящее время один из принципов, а именно лаицизм или невмешательство религии в дела государства, а государства в дела религии, может быть подвергнут не формальному, а фактическому пересмотру в силу уверенной победы АКР на всех последних выборах. Из-за политической слабости кемалистов есть определенная вероятность прибегнуть к новому перевороту с целью воссоздания статус-кво, однако использование данного политического инструмента будет противоречить требованиям, предъявляемым к демократии Турции европейским сообществом, интеграция в которое является одной из задач ее сегодняшней политики. Таким образом, Турция находится в той ситуации кризиса, когда ей нужно найти новый ответ на старые вызовы, несмотря на то, что прежние механизмы преодоления кризиса на практике показали свою эффективность.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Turkey to shoot itself in the foot. Доступно на сайте: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=124625> 2. Head-on confrontation looms over bill. Доступно на сайте: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=124624> 3. Gen. Başbuğ slams US inaction against PKK, EU reforms. Доступно на сайте: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=123062> 4. Данилов В.И. Турция 80-х: от военного режима до "ограниченной демократии". – М.: "Наука". – 1991. 5. Torchia C. Turkish Reception Offers Political Clues. Доступно на сайте:

<http://www.wtopnews.com/?nid=500&sid=1244884> 6. Turkey's Gul forced to wait for presidency. Доступно на сайті: http://rawstory.com/news/afp/Turkey_s_Gul_forced_to_wait_for_pre_08242007.html 7. Sansal B. Political parties in Turkey. Доступно на сайті: <http://www.allaboutturkey.com/parti.htm> 8. Gul fails second presidency vote. Доступно на сайті: <http://www.turkishweekly.net/news.php?id=47776> 9. Erdoğan dismisses concerns over constitution, criticizes allies for inaction against PKK. Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=123352> 10. Referendum countdown continues, Gül's future debated. Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=123751> 11. Heated referendum debate burns hotter still. Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=124750> 12. Türköne M. Can Turkey design a new constitution? Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=121528> 13. Kardaş U. Turkey can go no further with the 1982 constitution. Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=122487> 14. Şentop M. Being brave enough to devise a civil constitution. Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=122897> 15. Turkish opposition criticizes reports of new constitution. Доступно на сайті: <http://www.iht.com/articles/ap/2007/09/14/europe/EU-POL-Turkey-New-Constitution.php> 16. Шахназаров Б. Турция: Откажется ли республика от светского пути развития? Доступно на сайті: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=5117> 17. Disli F. Are Turkey's relations with Israel crumbling? Доступно на сайті: <http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=124586> 18. Grove T. US officials ask Turkey to seek energy alternatives. Доступно на сайті: <http://www.reuters.com/article/politicsNews/idUSL229720120070922> 19. США вновь предают курдов: Американо-турецкое сближение на фоне кризиса вокруг Ирана. Доступно на сайті: <http://pda.regnum.ru/news/632614.html> 20. Kuser M. U.S. Flip-Flops on Caspian Gas. Доступно на сайті: http://www.businessweek.com/globalbiz/content/sep2007/gb20070925_280972.htm?chan=globalbiz_europe+index+page_energy+%2Bamp%3B+environment 21. Озоди Д. Политический кризис в Турции: сохранят ли свою роль военные? Доступно на сайті: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=5106> 22. Baer R. Undermining Democracy in the Middle East. Доступно на сайті: <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1661205,00.html>

Пасісниченко Віктор Леонідович,

кандидат філософських наук, докторант кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ЕТИЧНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦІННІСТЬ "АРГУМЕНТУ СЕЛІГМЕНА" В КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статья посвящена пересмотру значимости этического подхода к гражданскому обществу А. Селигмена ("Идея гражданского общества", 1992) в современном контексте переосмысления этой концепции. В центре анализа направленность и содержание "аргумента Селигмена", согласно которому идея гражданского общества является неадекватным инструментом для решения современных проблем. Детально рассматриваются основные уроки практического применения этого аргумента, включая как его позитивные последствия (возрождение значимости этического видения гражданского общества, которое может "работать" не только применительно к славным шотландским традициям), так и негативные уроки (когда сведение гражданского общества к институциональному уровню подчиняет социологический подход логике "более содержательной" концепции демократии)

This article reconsiders a validity of A. Seligman's ethical vision of civil society ("The Idea of Civil Society", 1992) in a context of recent rethinking of the concept. Special attention is paid to a role and content of the "Seligman argument" which states the inadequacy of the civil society idea as a solution to contemporary problems. Key lessons of the argument applying are considered: both positive (a restoring of a value of the ethical civil society vision which now is thought not being limited only by the glory Scotland history), and negative one (reducing civil society to the institutional level that "dissolves" its sociological vision in a more "useful" concept of democracy).

Без сумніву, сучасне і надто популярне використання поняття та концепції громадянського суспільства не може не вражати своїми численними протиріччями, що, власне, надає надзвичайну **актуальність** дослідженню цієї проблематики. Концептуальну невизначеність громадянського суспільства засвідчують соціальні теоретики в цілому та соціологи, зокрема. Серед них все більш популярною стає точка зору, що ця невизначеність є, мабуть, єдиним проявом визначеності у просторі громадянського суспільства [1]. Подібну оцінку підсилили болісні наслідки кризи ліберальної теоретичної моделі громадянського суспільства, яка зруйнувала традиційне визначення громадянського суспільства через його жорстке протиставлення державі. Воно довгий час слугувало основою хоч якогось консенсусу на загальному полі концептуального хаосу. Зараз, після ревізії дихотомії "громадянське суспільство – держава", зник і цей орієнтир визначеності щодо цього поняття [2].

Те, що концепцією громадянського суспільства, з одного боку, часто зловживають, а, з іншого боку, в неї вкладають багато різних й суперечливих смислів, вже давно не є новиною. Вражаючи колізії майже трьох останніх десятиріч новітнього розвитку цієї концепції як на Сході, так і на Заході тільки підтвердили попередні нарікання на її суперечливість. Разом з тим, поступове усвідомлення такого невтішного стану речей, що супроводжується, скоріше, відчайдушними, ніж успішними спробами "врятувати" концепцію від невизначеності, за своїми оціночними судженнями суттєво відрізняються від рецептів 90-х років XX століття. Тоді, в загальній атмосфері ейфорії щодо відродження ідеї громадянського суспільства поодинокі скептики розцінювали таку концептуальну невизначеність як певний вирок та підтвердження недоцільності використання старого поняття в нових умовах [3].

Сьогоднішні констатації концептуальних проблем громадянського суспільства, попри їх більшу популярність та жорсткість, майже повністю заперечують рецепти минулого, тобто можливість простої відмови від цієї концепції через її нечіткість та залучення до неї суперечливих смислів на різні смаки. Значною мірою ця зміна пояснюється тим, що громадянське суспільство в різних його проявах надто щільно увійшло в тканину сучасної соціальної теорії та практики і для надто широкого кола людей в різних частинах світу. В якості альтернативи його елімінації все частіше висловлюється вимога, яку можна визначити як **необхідність реконцептуалізації громадянського суспільства**.

Важливим елементом цієї реконцептуалізації, на думку багатьох дослідників, є історичний підхід до аналізу громадянського суспільства. Невиправдана абсолютизація неотоквіліанських настанов довгий час знецінювала інші змісти концепції громадянського суспільства, що виникали в певний період і потім поступово еволюціонували, залишаючись в обігу, а не зникаючи, як ми помилково вважали раніше. Тому реконцептуалізація громадянського суспільства з її історичним наголосом спонукає до переосмислення його невиправдано забутих чи методологічно маргіналізованих теоретичних моделей. Так само реанімується цінність робіт дослідників, які аналізували їх зміст та значення, але не потрапляли до панівного ліберального потоку наукового аналізу. В якості прикладу в цій статті розглядається одне з перших глибоких досліджень, що його здійснив в роботі "Ідея громадянського суспільства" (1992) Адам Селігмен, професор соціології Бостонського університету [4].

Наведений вище огляд проблем концептуалізації громадянського суспільства не тільки підтверджує актуальність їх дослідження, а й визначає конкретну *мету* цієї статті: шляхом звернення до аргументації А.Селігмена переглянути роль етичного бачення громадянського суспільства в контексті його сучасної концептуалізації.

Досягненню вказаної мети слугує постановка наступних завдань дослідження:

- аналіз "аргументу Селігмена" як прикладу ранньої критики ідеї громадянського суспільства, що констатує її неадекватність як засобу вирішення сучасних проблем;
- розкриття зміст цього аргументу, згідно з яким класична ідея громадянського суспільства - це його етичне бачення, а шотландська теоретична традиція це неперевершений взірць громадянського суспільства як етичного ідеалу соціального устрою;
- визначення трьох різновидів сучасного використання поняття та обмеженість соціологічної інституційної концепції громадянського суспільства як тотожного демократії;
- на завершення аналізуються імплікації "аргументу Селігмена" для сучасного переосмислення концепції громадянського суспільства.

Етичне бачення ідеї громадянського суспільства в контексті її суперечливої концептуалізації

Свій аналіз ідеї громадянського суспільства Селігмен починає з констатації проблем її сучасного відродження, а саме того, що ця концепція стала означати різні речі для різних людей, які мають різні переконання і по-різному її тлумачать. Тому наявна ситуація оцінюється ним як стан "величезної невизначеності і не меншої плутанини" навколо поняття [4, р. XI]. Нагадаємо, що така оцінка висловлюється на початку 1990-х років, в період "святкування" ренесансу цієї ідеї. Отже, Селігмен вже тоді був свідомий її протиріччя і тому з певною іронією вказує на поєднання хвилі популярності поняття громадянського суспільства серед інтелектуалів, політиків та журналістів з наростаючими сумнівами як західних, так і східно-європейських теоретиків щодо ефективності його сучасного використання.

Взагалі, головний посыл його дослідження - це обґрунтування неможливості використання ідеї громадянського суспільства в сучасних умовах. В цьому, власне, і полягає "аргумент Селігмена" як презентація доказів "неадекватності ідеї громадянського суспільства як рішення ... сучасних ... дилем Сходу або Заходу" [4, р. 199]. Однак цей критичний висновок спирається на детальний аналіз історичної еволюції цієї концепції. Він здійснюється на основі соціологічного підходу і націлений на протидію, за висловом автора, сучасним "ідолам ринку" як перешкоді для адекватного використання концепції громадянського суспільства в умовах ринкового суспільства [4, р. 4].

Головна особливість селігменівського аналізу полягає в обґрунтуванні ключового положення - основу ідеї громадянського суспільства складає її етичний вимір. Тим самим акцентується бачення громадянського суспільства, яке відрізняється від сучасних домінуючих підходів. Відповідно, етичним змістом наповнюється і "аргумент Селігмена". Громадянське суспільство як "зосередження етичної солідарності" одночасно тлумачиться як подолання розриву між індивідом та суспільством. Іншими словами, концепція громадянського суспільства розглядається автором як соціальний та етичний простір, в межах якого долається протистояння між індивідом та суспільством як двома легітимними джерелами морального авторитету.

Селігмен із самого початку не тільки окреслює етичний компонент ідеї громадянського суспільства як предмет дослідження, а й чітко визначає його подвійний зміст. "Попри різні теоретичні перспективи та політичні озвучування, ідея громадянського суспільства стає такою

привабливою і для такого широкого кола соціальних теоретиків саме через те, що вона передбачає синтез приватного та публічного "блага", індивідуального та соціального бажаного. Таким чином, ідея громадянського суспільства для багатьох є втіленням етичного ідеалу соціального порядку, що якщо й не долає, то, щонайменше, гармонізує конфліктуючі вимоги індивідуальних інтересів та соціального блага" [4, р. X].

Визначений у такий спосіб етичний зміст громадянського суспільства слугує інструментом для вирішення декількох завдань. По-перше, навіть відомі його теоретики свідомо вилучаються з цього аналізу через невизнання ними ролі етичної складової. По-друге, концептуальний аналіз етичного громадянського суспільства історично обмежуються 18-19 століттям, починаючи з Локка і завершуючи Марксом. Ці історичні рамки дозволяють Селігмену, з одного боку, зафіксувати ранньомодерний або класичний етап теоретичного розвитку ідеї громадянського суспільства, а, з іншого, спробувати довести, що етичне бачення громадянського суспільства в найбільшій мірі притаманне саме цьому етапу.

Зміст "аргументу Селігмена"

Останнє положення є надзвичайно важливим і слугує відправним пунктом змістовного наповнення "аргументу Селігмена". Його основу складає теза про особливу роль в ідеї громадянського суспільства етичного компоненту як синтезу індивідуального і соціального та одночасно презентація "етичного бачення соціального устрою" як визначальної риси класичної традиції громадянського суспільства [4, р.10]. Очевидно, що подібна аргументація девальвує традиційне положення про опозицію державі як головний орієнтир в концептуалізації громадянського суспільства.

Подальший напрямок розвитку "аргументу Селігмена" пов'язаний з відслідковуванням особливостей розвитку етичного бачення громадянського суспільства в межах класичного періоду з 18 по 19 століття. Автор наголошує, що тоді, так само, як і в наші дні, яскраво проявляються суперечності внутрішньо притаманні цій ідеї. Отже, її протиріччя та навіть парадокси - не новина наших днів, а свого роду певна історична традиція, яка в різних проявах, але постійно супроводжує концептуалізацію громадянського суспільства.. Етичне бачення громадянського суспільства класичного періоду, за оцінкою Селігмена, також демонструє свою крихкість та недовговічність. Про це свідчать зафіксовані ним три етапи його розвитку – локівський, шотландський та той, що асоціюється з Кантом, Гегелем та Марксом.

Перший етап етичного бачення громадянського суспільства пов'язаний з його теоретичним осмисленням в роботах Дж. Локка. За оцінками Селігмена, він є теоретиком особливої ваги в контексті загальноєвропейських зрушень та перших спроб концептуалізації громадянського суспільства. У нього воно є тотожним політичній сфері, і тому дихотомія "громадянське суспільство – держава" в його системі не має сенсу. Локківське політичне або громадянське суспільство протистойть не державі, а стану природи і є способом подолання протиріч та обмеженості останнього. Але Локк, на думку соціолога, в концептуальному плані залишається перехідною фігурою. З одного боку, він спирається на традицію індивідуальних прав, а з іншого, громадянське суспільство як моральна основа соціальної впорядкованості отримує у нього теологічне обґрунтування.

Секуляризація громадянського суспільства відбувається в роботах шотландських просвітитів-моралістів, які заперечують пошук моральних джерел розвитку індивіду та суспільства в потусторонніх факторах. Для Селігмена постаті Адама Фергюсона та Адама Сміта не просто репрезентують другий етап розвитку класичного етичного бачення громадянського суспільства, вони символізують апогей концептуальної історії цієї ідеї. Безумовно, їх погляди були різні, але що поєднувало їх, так це розуміння громадянського суспільства як соціального простору, який управляється внутрішніми цінностями і ґрунтується на наших моральних почуттях та природних симпатіях. Такі почуття та симпатії у шотландських моралістів набувають форми доктрини моральних sentimentів. "Той зміст, який мислителі шотландського просвітництва вкладали в ідею громадянського суспільства, насамперед, означав сферу солідарності, яка тримається на силі моральних sentimentів та природних почуттів" [4, р. 146]. Селігмен наголошує, що у поєднанні з визнанням ролі універсального людського розуму ця доктрина формує особливе і найбільш розвинуте етичне бачення громадянського суспільства як соціального простору, в якому і людина, і

суспільство відчувають себе рівноправними носіями морального авторитету. Не випадково шотландська модель громадянського суспільства етичної солідарності, з його точки зору, слугує критерієм виміру та оцінки на аутентичність усіх інших його інтерпретацій. Тому наведені вище три етапи класичного етичного бачення громадянського суспільства можна переіменувати як дошотландський, власне шотландський та постшотландський.

До останнього етапу Селігмен відносить розвиток цієї ідеї спочатку Д. Юмом та І. Кантом, а потім В. Ф. Гегелем та К. Марксом. Попри значну відмінність концепцій громадянського суспільства у кожного з них, автор вважає, що їх об'єднує поступове руйнування шотландської моделі як взірця класичного етичного бачення громадянського суспільства, в якому тісно переплелись мораль та розум, індивід та суспільство. Юм порушує цей баланс розмежуванням сфери морального, раціонального та справедливого. Для нього вже неможливий соціальний порядок в термінах морально сформульованого блага [4, р. 147].

Що ж до позиції Канта, то Селігмен характеризує її як певне повернення і навіть поглиблення шотландських традицій у питаннях взаємодії приватного та публічного, конкретного та універсального. Однак перетворення доктрини моральних сентиментів у кантівський моральний закон він знов-таки оцінює як руйнування класичного етичного бачення громадянського суспільства. Те, що у Канта громадянське суспільство більше співзвучне з державою, означає розкол між приватною сферою, за якою залишаються мораль і етика, та суспільством як юридичною спільнотою, в якій діють права та обов'язки у відриві від моралі.

Нарешті, аналізуючи теоретичну спадщину Гегеля та Маркса, Селігмен вказує, що, з одного боку, їх об'єднує спроба возз'єднати сфери закону та моралі як основу оригінальної ідеї громадянського суспільства. [4, р. 151-152]. З іншого боку, той спосіб, в який кожен з них вирішує це завдання, за твердженням Селігмена, остаточно руйнує класичну ідею громадянського суспільства. Гегель це робить через те, що розрізняє державу та громадянське суспільство і тим самим позбавляє останнє можливості повної етичної самореалізації. До того ж, навіть концепція громадянського суспільства втрачає свою автономність, адже вищий етап її розвитку Гегель вбачає тільки у державі.

Якщо Гегель "розчиняє" громадянське суспільство в універсальному етичному просторі держави, то Маркс, з точки зору дослідника, "розчиняє" його у майбутній перспективі єдиного та вільного людства, коли зникають і громадянське суспільство, і держава. Отже, на відміну від шотландської традиції громадянського суспільства як легітимного носія етичного ідеалу соціального устрою, громадянське суспільство Маркса та Гегеля перетворюється в арену конфліктів, і їх подолання можливе тільки в інших негромадянських етичних вимірах. "Разом з Гегелем та Марксом ми, фактично, приходимо до кінця справжньої традиції громадянського суспільства" [4, р.215]. Таким є висновок Селігмена після завершення ним аналізу розвитку цієї класичної ідеї.

Відповідно, в змістовному плані "аргумент Селігмена" доповнюється другою тезою. Нагадаємо, що його перша теза характеризувала *етичний вимір* громадянського суспільства як *основу класичного етапу розвитку цієї ідеї*. Друга теза "аргументу Селігмена" полягає у наступному: *найкращим втіленням класичного етичного бачення є шотландська модель громадянського суспільства як апогей концептуальної історії цієї ідеї*. Іншими словами, це означає, що попередній (локківський) етап продемонстрував незрілість цього етичного бачення, а постшотландський період (від Канта до Маркса) зруйнував громадянське суспільство як етичний ідеал соціального устрою.

Згідно з логікою Селігмена, жодна концепція громадянського суспільства не є справжньою, якщо вона не бере до уваги його етичний зміст і заперечує моральний авторитет як індивіда, так і суспільства в традиціях шотландських просвітників. Після них він не бачить нічого, крім девальвації етичного громадянського суспільства. Попри те, що цей посткласичний період знаходиться поза предметом дослідження, автор все ж вдається до його короткого огляду. Головна його мета – підсилити свій аргумент твердженням, що *в сучасному суспільстві етичне бачення громадянського суспільства взагалі неможливо і тому немає місця і для його концепції*. Останнє положення можна визначити як завершальну, *третю тезу* "аргументу Селігмена".

Більш детально ця ідея подальшого підриву соціального базису ідеалу етичного громадянського суспільства пояснюється на прикладі зростання ролі питань громадянства у 19

столітті. Розгляд цих питань переважно на основі раціонального бачення прав громадян в їх абстрактній та універсальній формі ще більше розмиває спроможність громадянського суспільства діяти в межах спільної етичної сфери. Ці руйнівні процеси, на думку вченого, йдуть у руслі динаміки модерну з її новими технологіями та міжнародними ринками як ворогами джерел солідарності в межах національної культури та держави. Невипадково об'єктом критики Селігмена стають сучасні ліберально-комунітарні пошуки консенсусу як комунікативної взаємодії між раціональними індивідами (Ю.Габермас) та звернення до принципу справедливості (Роулз) [4, р. 190, 192].

Теоретичні аспекти "аргументу Селігмена"

Попри те, що аналіз ідеї громадянського суспільства у Селігмена є переважно історичний і сфокусований на ранньо-модерному етапі розвитку цієї ідеї, цілком очевидно, що головні його положення та висновки адресовані сучасникам. Ми вже говорили, що вся сила "аргументу Селігмена" спрямована на доказ неможливості та недоцільності використання старої концепції в нових умовах. Адже, на його тверде переконання, жодна її сучасна модель не відповідає класичному взірцеві шотландського етичного бачення, внаслідок чого ми позбавляємося концептуальних підстав вважати цю ідею релевантною до новітньої політичної та соціологічної теорії.

Цей невітшаний висновок з "аргументу Селігмена" має також підкріпити означення ним різних форм сучасного вживання терміну "громадянське суспільство". Можна сказати, що йдеться про спробу теоретичного або теоретико-методологічного підсилення головного аргументу. Мотив такої спроби той самий, що і в його аналізі історії класичної (за Селігменом, етичної) ідеї громадянського суспільства – з'ясувати (за Селігменом, поставити під сумнів) спроможність цієї ідеї мати теоретичну та практичну цінність у наші дні.

Селігмен визнає, що "вказані ним сумніви щодо ідеї громадянського суспільства виглядають не тільки евристично, а й дещо дивно", особливо з позицій ліберально-індивідуалістичної моделі ГС [4, р.200]. Він у числі перших дослідників фіксує більш песимістичне сприйняття концепції громадянського суспільства у Східній Європі порівняно з західними теоретиками, які на той час з ентузіазмом тільки починали її опрацювати. Тому свій аналіз різновидів сучасного вживання цього поняття Селігмен адресує, насамперед, своїм американським та західноєвропейським колегам, які найбільше опонували його "непопулярній позиції". Одночасно, він повинен посилити його висновок, що зміст, який вкладається в це поняття сьогодні, дуже далеко відстоїть від класичного змісту громадянського суспільства як оригінальної ідеї шотландського просвітництва.

В цілому, Селігмен ідентифікує три форми сучасного використання поняття громадянського суспільства: а) як гасла, б) як аналітичної соціологічної концепції, в) як нормативної концепції та етичного ідеалу. Як гасло цей термін задіяний у різний та суперечливий спосіб у різних історичних, культурних та практичних контекстах. У результаті це гаслове використання Селігмен цілком справедливо оцінює як непридатне в даному контексті. Тому головна увага зосереджується на двох інших смислах і, що важливо, в обох він вбачає "аналітичні аспекти громадянського суспільства як соціологічної концепції" [4, р. 203].

Друга форма вживання поняття громадянське суспільство визначається ним як "концепція політичної соціології", що характеризується певним організаційним або інституційним рівнем. Згідно Селігмену, йдеться про "ідею громадянського суспільства як вираз певного типу інституційного устрою". Але таке аналітичне та інституційно-соціологічне розуміння громадянського суспільства, на його думку, надто різюче схоже на ідею демократії. На цій підставі друга форма вживання терміну визнається такою ж неадекватною, як і громадянське суспільство в сенсі гасла. За цією логікою, стверджує автор, якщо громадянське суспільство означає те ж саме що і "демократія", тоді це поняття не має особливого теоретичного та практичного значення. Якщо демократія - це те, що можна означити за допомогою "громадянського суспільства", тоді в центрі уваги повинна бути демократія, а не громадянське суспільство. Що ж стосується більшої популярності поняття громадянського суспільства у Східній Європі, то Селігмен схильний пояснювати цей факт не його додатковою аналітичною вагою, а його нейтральністю та некорумпованістю порівняно з поняттям демократії [4, р. 204].

Тільки третій тип сучасного використання поняття "громадянське суспільство", на його думку, дає можливість виходу на конкретні теоретичні та практичні аспекти цього феномену як

прояву етичного простору. І тут коло аргументації Селігмена замикається. Адже в теоретичному плані єдиною "працюючою" концепцією громадянського суспільства вважається його нормативне бачення як ідеальної етичної моделі суспільного життя. А в історичному плані, як ми вже бачили, ця етична модель як основа класичної ідеї громадянського суспільства була реалізована тільки в шотландській традиції. Після шотландських просвітників, і тим більше в умовах сучасного суспільства, справжнє етичне бачення громадянського суспільства вважається неможливим, а його концепція в цілому втрачає своє значення. В такому контексті, робить висновок Адам Селігмен, "... ми залишаємося один на один з проблемами, але без можливості їх вирішити"[4, р. 206].

"Аргумент Селігмена" та реконцептуалізація громадянського суспільства: головні висновки

Підсумовуючи селігменівську інтерпретацію ідеї громадянського суспільства початку 1990-х років, визначимося, наскільки цінним виглядає "аргумент Селігмена" в концептуалізації цього хаотичного теоретичного простору 15 років по тому. За цей час, безумовно, чіткіше проявилися недоліки дещо схематичного представлення Селігменом позицій деяких теоретиків. Втім, справжньої уваги потребують не ці, а інші, більш вагомні висновки.

1. Стосовно посилу "аргументу Селігмена" про неадекватність ідеї громадянського суспільства для вирішення сучасних проблем та констатації її невизначеності, то сьогодні цей мотив залюбки підхоплює цілий хор сучасних дослідників. Але, на відміну від Селігмена як одного з піонерів у констатації цієї проблеми, вони заперечують його радикальний висновок про неможливість використання цієї концепції взагалі.

2. Особливу цінність аргументація Селігмена має з точки зору реанімації етичного бачення громадянського суспільства, яке, особливо після кризи "сакральної" ліберальної візії, повинне посісти своє гідне місце в ряду різних його теоретичних моделей.

3. Що ж стосується песимізму Селігмена, що разом з шотландськими просвітниками назавжди пішло в історію оригінальне етичне бачення громадянського суспільства, то сьогодні для цього залишається все менше підстав. По-перше, через те, що активно зростає група дослідників, які називають себе послідовниками саме шотландської традиції. По-друге, вже є соціологи, як, наприклад, Дж. Александер, які активно розробляють той проект, на успіх якого вже не сподівався Селігмен, – концептуалізацію громадянського суспільства як сфери соціальної та моральної солідарності [5].

4. У цьому контексті надзвичайно важливо зрозуміти, чому одна з перших сучасних спроб соціологічного аналізу громадянського суспільства завершилась невдачею. Коріння її поразки, на нашу думку, чітко проступають в тому, що Селігмен у своєму баченні громадянського суспільства як соціологічної концепції нашою проблемою її "поглинання" більш значущою політичною концепцією демократії. Адже така соціологія громадянського суспільства як вираз його інституційного розвитку дійсно не має інших перспектив, ніж емігрувати у політологічне поле. Тому надзвичайно важливий урок Селігмена полягає в тому, що сучасний соціологічний підхід до концептуалізації громадянського суспільства, включно з осмисленням його етичного змісту, може спрацювати тільки за умов виходу за межі формальних інститутів і їх доповнення аналізом культурно-символічного та ціннісного виміру громадянського суспільства, в якому можуть знайти своє місце шотландські ідеали солідарності, єдності приватного та публічного, моралі та закону.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Keane J. Civil Societies: Old Images, New Visions. – Cambridge: Polity Press, 1998; 2. Ehrenberg J. Civil Society: the Critical History of an Idea. - N.Y.: New York University Press, 1999; 3. Kumar K. Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term // British Journal of Sociology. – 1993. – Vol.44. - № 3. – P. 375 –379; 4. Seligman A. The Idea of Civil Society. – N.Y.: Free Press, 1992; 5. Alexander J. The Paradoxes of Civil Society // International Sociology . – 1997. – Vol.12. - № 2. – P.115 - 133.

Городяненко Виктор Георгиевич,

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и истории социологии
Днепропетровского национального университета.

"ОДНОМЕРНЫЙ ЧЕЛОВЕК" В ТРАНЗИТНОМ ОБЩЕСТВЕ: ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ ВИДЕНИЕ

В статье рассматривается проблема современного человека, его личностные составляющие, даётся краткий историографический анализ публикаций по данной проблеме.

The article deals with modern problem of human existence, his personality components. The author offers brief historiographic analysis of publications regarding this issue.

Историография проблемы

Обретение Украиной государственной независимости, казалось, создавало все предпосылки для возрождения духовности, создания новой системы ценностей, гармонизации общественно-политических отношений между людьми труда и политической элитой. Однако в реальной жизни этого не произошло. Трудности становления суверенитета относительно быстро привели к обострению противоречий между жителями отдельных регионов, между народом, ожидавшем перемен к лучшему, и расколовшейся политической элитой.

В несбывшихся надеждах стороны сегодня обвиняют друг друга. Народ приходит к убеждению, что причины его удручающего состояния кроются в несостоятельности политической элиты, а власть пытается объяснить собственные провалы незрелостью народа. И возникает в этой связи вопрос: "Почему украинское общество так долго находится в стагнации? Почему не наступает долгожданное возрождение нации? Наконец, почему одни и те же преобразования, скажем, в России и Китае осуществляются, а в Украине нет?" В основе большинства этих проблем, скорее всего, лежат системы ценностей, отличающиеся у разных народов. Здесь же опять возникает вопрос: "Можно ли изменить ментальность или систему ценностей людей? Меняются ли они вообще, и если да, то под воздействием каких факторов?"

Эти и другие вопросы, конечно же, изучаются социологами, достаточно назвать ряд монографических исследований [1], а также несколько статей в специальных журналах [2], краткий анализ которых подтверждает интерес учёных к феномену человека. Особенно заметной в последнее время стала книга члена-корреспондента РАН Ж.Т.Тощенко "Парадоксальный человек", предназначенная для научных работников, аспирантов, студентов, интересующихся проблемами становления нового общества, его духовной жизни и поведения людей в переломную эпоху истории.

Автор описывает общество, которое рождает и умножает такое уникальное и удивительное явление, как парадоксальный человек. Это не просто противоречие внутри общества, его социальных групп, слоев и институтов – это такая ситуация в реальной жизни людей, когда человек в одно и то же время искренне преследует взаимоисключающие цели, часто не замечая парадоксальности своего сознания и поведения. Анализ причин этого явления, особенностей его воспроизводства во всех сферах общественной жизни, в различных акциях сознания и поведения и является основным содержанием данного исследования.

Уже первые попытки целенаправленного анализа этого феномена показали, по мнению автора, что парадоксальность является отражением не какого-то случайного или редко проявляющегося сочетания мало объяснимых ситуаций, а достаточно устойчивой тенденцией возникновения и существования особого вида противоречий, объем и масса которых увеличивалась по мере непрерывного изменения сложившихся экономических и политических отношений, слома образа и стиля жизни, нарушения устоявшихся стереотипов и национального менталитета.

А что говорят классики?

Анализируя достижения развитого индустриального общества известный немецко-американский социолог Герберт Маркузе в своё время отмечал, что у людей современного общества вместо критического мнения формируется "одномерное сознание", которое господствует в социуме и делает "одномерного человека" рабом этого общества. Путем использования властью специальной пропаганды, внушения социальных стереотипов человек получает упрощенные схемы черно-белого видения проблем. Орудием манипуляции сознанием и поведением людей Г. Маркузе называл

средства массовой информации, которые, как правило, являются собственностью богатых людей. И получается, что само общество как бы превращает людей в "одномерных", воспринимающих происходящее в плоскости примитивных альтернатив, т. е. в личности с упрощенным социальным восприятием. Происходит формирование массовых "стандартных", достаточно "ложных" потребностей. Согласно этой теории современное индустриальное общество способно сдерживать качественные социальные перемены.

Не происходит ли подобное в нашей стране? На наш взгляд, украинское общество оказалось ближе к идеологическому тоталитаризму на фоне всеобщего торжества либеральных идей. Под влиянием "новой" господствующей идеологии, состоящей из трех постулатов: главное заработок; раньше было все плохо; на Западе - все есть и все правильно, многие вообще перестали мыслить. Отказ от критического мышления становится сегодня переходным этапом к окончательному прекращению мыслительной деятельности. И не удивительно, что наше общество, по мнению экспертов, обнищало интеллектуально.

Что же касается "современных классиков", то об этом свидетельствуют например, доклады представленные на XVI Всемирном Социологическом конгрессе (23-29 июля 2006 г. Дурбан, ЮАР), среди которых "Новые теоретические моменты: вызов "постчеловека"", "Старение тел и социологическое теоретизирование", "Генеалогический анализ вопроса "современности"" и др. В их интерпретации извечная проблема: "человек в обществе и общество в человеке" обретает новое содержание.

Народ не творец?

Известно, что в условиях развитого социализма в СССР категория "советский народ" трактовалась многопланово и масштабно. А как сейчас? Прежде чем ответить на этот вопрос, следует уточнить само понятие "народ". Действительно, в марксистско-ленинском учении категория "народ" понимается как подлинный субъект истории, ее творец, ведущая сила коренных общественных преобразований. Это прежде всего "трудовые массы", в которые не входят господствующие эксплуататорские группы [3, с. 870].

Учитывая тот факт, что в Украине социализм так и не удалось построить, к тому же, по мнению специалистов, идет строительство раннего капитализма, думается, следует рассматривать эти категории с точки зрения цивилизационного подхода к познанию общества. В этом смысле народ - это всё население определённой страны, т.е. совокупность социальных групп. Социальные группы, понятно, формируются из индивидов, принадлежащих к разным этническим общностям, территориям, сохраняющим только им присущие духовные ценности и образцы поведения. Как известно, в Украине социальные группы и общности до сегодняшнего дня так и не консолидировались вокруг конкретной идеи. Поэтому целесообразно рассматривать потенциальные возможности развития общества через субъекта, его потребности и интересы. Что он хочет? Что для него главное в жизни? Наконец, чем движем он в этом мире?

Анализ украинской ситуации с точки зрения роли и места народа в новой жизни говорит о том, что эта тема чрезвычайно деликатна. Усилиями современных национал-интеллектуалов за украинским народом прочно укрепилась харизма "талантливый" и "работающего", но обделенного исторической судьбой. По их мнению, долгие столетия он пребывал в угнетенном состоянии и был жертвой агрессивных соседей. Казалось, освободись он от чужеземной зависимости, обрети свободу и государственность, и его талант, умноженный на исключительное трудолюбие, может сотворить чудо. Однако надеждам этим пока не суждено сбыться. Долгожданная свобода не принесла украинскому народу процветание. Наоборот, 15 лет независимости обернулись для него многими потерями, из которых наиболее чувствительные - демографические. За эти годы население уменьшилось более чем на 5 млн. человек (или почти 10%). Семь миллионов из оставшихся 47, находятся в трудовой эмиграции, что сказывается на интеллектуальном уровне общества. Жизнь абсолютного большинства украинцев ухудшилась. С каждым днём усиливается поляризация общества. Сегодня страна имеет более 40 млрд. долл. внешнего долга, углублённый системный кризис, конфронтацию в обществе, культ "золотого тельца", наркоманию, разгул криминалитета и невежество властных структур. А главная проблема—общество раскололось по культурно-языковым, идеологическим, конфессиональным, региональным и другим жизненно важным признакам.

Перечисленное свидетельствует о слабости государства, неспособности выполнять возложенные на него функции. Не реализуют стоящие перед ними задачи элитные слои общества,

что приводит к резкому упадку культуры народа, его интеллектуального уровня. По мнению академика НАН Украины П.Толочко, украинский народ постепенно утратил уважение к своему историческому прошлому, к достижениям своих предшественников и в конечном итоге потерял самоуважение. В переломный момент истории он оказался неспособным выдвинуть из своей среды политических деятелей, которые соответствовали бы уровню цивилизационного вызова. Та часть народа, которая принимает участие в выборах, к сожалению, избирает не достойнейших, а в лучшем случае похожих на себя. К тому же нередко поддается на популистские обещания, а часто из-за нищеты - и на мелочные подачки кандидатов, претендующих на роль "народных защитников".

"Культурные животные"

В свое время известный австрийский ученый З.Фрейд предложил любопытную структуру личности. Согласно его теории, человек являет собой противоречивое единство трех взаимодействующих сфер: "Оно", "Я" и "Сверх-Я". "Оно", по мнению Фрейда, - вместилище бессознательных, иррациональных инстинктов, влечений, удовлетворяющих биологические потребности. Другими словами, "Оно" - это "культурное животное", поведение которого регулируется и контролируется единственным принципом - принципом удовольствия (наслаждения). Вторая сфера личности - "Я" в известной мере являет собой разумность и рассудительность. В общих чертах "Я" предстает как организованное начало личности, контролирующее слепые, иррациональные импульсы "Оно". Третья сфера - "Сверх-Я", согласно Фрейду, возникает на основе "Я" и выступает как продукт культуры, складывающийся из определенных нравственных максим, которые контролируют действия "Я" и предписывают ему моральные образцы деятельности.

Таким образом, если у человека нет устойчивых моральных ценностей и главное для него - только материальные и биологические потребности, наверное, это - "культурное животное". Если же индивид в процессе социализации обретает черты состоявшейся личности ("Сверх-Я"), то он, как правило, обладает самосознанием, устойчивыми ценностными ориентациями, несет ответственность за свои поступки и действия и т.п. Не будучи личностью, человек не может поступать по совести, быть милосердным, чувствовать красоту. Если никто не делает добро, ему неоткуда взяться.

Много ли личностей в современном украинском обществе, трудно сказать. По мнению критически настроенных ученых, в стране стал преобладать "микрочеловек" с его колоссальной способностью к мгновенному перевоплощению, тяготению к популистской мимикрии, в любой момент способный примкнуть к любой доминирующей идеологии. Его кредо - личная выгода. Микрочеловек сегодня активно действует на исторической сцене, распределяет собственность, размечает территории (подобно животным), расширяет зону своего жизнетворчества. Такого человека можно назвать "пластилиновым" поддающимся радикальному изменению в результате тепла или холода. И если завтра произойдет обратное движение, "пластилиновый" человек в своей плывущей массе тут же, в одно мгновение обретет нужную веру, станет вновь метить, оставлять свой запах на всем том, что ему необходимо для удовлетворения своих корыстных потребностей.

Понятно, что изложенные выше суждения не всегда оформлены социологическими категориями и понятиями. Однако проблема есть, и почему бы социологам её не изучить.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию. - М.: Аспект Пресс. - 1998. - 517 с.; Бенилов Е.С. Человек, который хотел понять всё. - М.: ООО Фирма "Инфограф", - 1997. - 280 с.; Бодякин В. Куда идёшь, человек? Основы эволюциологии. - М.: СИНТЕГ. - 1998. - 332 с.; Волков Ю.Г. "Хомо Хуманус. Личность и гуманизм" (социологический аспект). - Челябинск. - 1995. - 220 с.; Моисеев Н. Человек и ноосфера. - М.: Молодая гвардия. - 1990. - 351 с.; Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. - М.: Гардарики. - 2001. - 398 с.; Человек и современный мир. - М.: ИНФРА. - М. - 2002. - 460с.; Чернецкий Ю.А. Человек в обществе отчуждённого труда. - Харьков: Мрія. - 1991. - 157 с. и др. 2. Бергер П. Общество в человеке // Социологический журнал. - 1995. - № 2. - с. 162-180; Бороноев А.О. Проблема человека в социологии // Основные направления развития социологии и эволюция наук о человеке и обществе. - Новосибирск - Барнаул. - 1995. - с. 10-11; Кистяковский Б.А. Общество и индивид // Социс. - 1996. - №2. - с. 103-115; Коллингвуд Р. Дж. Новый Лафияфан, или Человек, общество, цивилизация и варварство // Социс - 1991. - №11. - с. 97-114; Крисаченко В.С. Стратегия выживания Homo Sapiens // Философская и социологическая мысль. - 1992. - №10. - с. 12-50; Радаев В. Два подхода к человеку в социальной теории // Российский экономический журнал. - 1994. - №8. - с. 71-78; Рычков Ю. Лики генофонда // Свободная мысль. - 1992. - №2. - с. 17-24 и др. 3. Советский энциклопедический словарь. - М.: "Советская энциклопедия", - 1979. - 1600 с.

Ліщук-Торчинська Тетяна Петрівна,
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки

ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статье осуществляется анализ социального контроля в границах постмодернистской социологии. Акцентируется внимание на исследовании социального контроля в аспекте организации и регулировании социального порядка. Исследуются свойственные постмодерному обществу методы, формы и механизмы социального контроля. Обосновывается мнение, что в постмодернистской социологии вопросы социального контроля рассматриваются в свете новой интерпретации социальности как острое противостояние "общество – государство", "властная элита - обычные граждане". Освещается специфика осуществления социального контроля множеством его субъектов – от государства до общественности.

The theme of this article is an analysis of the social control in the borders of postmodern sociology. Attention is focused on the investigation of social control in the aspect of organization and regulation of social order. The methods, forms and mechanisms, which are peculiar of the postmodern society are investigated. The idea, that in postmodern sociology the question of social control is presented in sharpness oppositions "society – state", "imperious elite – ordinary citizens" in the light of new interpretation of social is grounded. Social control in the postmodern sociology is considered on the basis of interpretation of new appearance of society - postmodern society, or as it called, society of "second modernity". The presentation of social control on the level of multiplication of its subjects – from the state to the society.

Тема соціального контролю розглядається у багатьох соціологічних концепціях і теоріях, які розгорнуті на ґрунті парадигм і класичної, й некласичної соціології. Природно, що ця тема повинна бути однією із найпоширеніших у соціології, адже питання соціального контролю виявляється дотичним до питання, яке часто постає центральним у соціологічній теорії, а саме - про можливість соціального суб'єкта раціонально конструювати соціальну дійсність. Разом з тим, ця тема – одна із найскладніших у соціології, бо вона торкається головних концептів соціологічної теорії; з питаннями соціального контролю пов'язані фундаментальні проблеми соціології щодо соціального порядку, можливостей його побудови, стабілізації і змін.

Питання соціального контролю розглядаються у структурному функціоналізмі Т.Парсонса і Р.Мертонса, представником Чикагської школи Р.Парком, у концепції громадянського суспільства Ю.Хабермаса, концепції соціального капіталу Ф.Фукуями, у "суспільстві ризику" У.Бека та ін. Доволі розробленим аспектом теми соціального контролю є його тлумачення головним чином у плані санкціонування девіантної поведінки. Окремі аспекти соціального контролю у сучасному суспільстві досліджуються у постструктуралізмі М.Фуко, у працях П.Бурд'є, З.Баумана, Ж.Бодрийяра та ін. Тобто, виникає необхідність систематизувати і узагальнити підходи до специфіки соціального контролю у сучасному суспільстві.

Завданням даної статті є розглянути соціальний контроль як чинник регулювання суспільного життя у суспільстві, яке іменують постмодерним, індивідуалізованим, з'ясувати, як соціальний контроль аналізується у постмодерністській соціології, акцентуючи увагу на нових методах і формах соціального контролю. Важливим є питання про можливість у постмодерністській соціології позитивного рішення щодо природи соціального контролю взагалі, виявлення в ньому репресивної щодо особи функції, оскільки від початків постмодернізм принципово наголошує на плюралізмі ціннісних систем, а соціальний контроль у його класичному тлумаченні призначений регулювати відповідність поведінки осіб і соціальних груп суспільним цінностям. Інше питання, яке постає у зв'язку з висвітленням проблеми соціального контролю у постмодерністській соціології, стосується того, як проявляється (діє) соціальний контроль у різних типах суспільства – в модерному і постмодерному.

У суспільстві, яке називають постмодерним, з'явився ряд особливостей, які дозволяють тлумачити його як несхоже на жодне із існуючих раніше типів суспільств. І саме така несхожість найбільш яскраво виявляється у функціонуванні соціального контролю.

Характеризуючи модерне (сучасне) суспільство, Зигмунт Бауман розрізняє два його етапи. Перший, ідеологія якого заснована на цінностях Просвітництва, царину соціального контролю реалізує в описаній Ієремією Бентамом паноптикальній моделі, що стала прообразом тоталітарних суспільств. На цьому етапі відбувається створення нових інституцій контролю. Мішель Фуко описав процес інституціоналізації соціального контролю за допомогою в'язниць, психіатричних лікарень тощо. Як зауважує З.Бауман, "в часи, коли шок, викликаний тоталітарними режимами більшовиків і нацистів, був уже осмислений і "переварений", паноптикальна модель соціального контролю Джеремі Бентама ... як відроджена і перероблена у працях Мішеля Фуко, оцінювалася освіченою публікою як виключно точна модель сучасної держави і тенденція, внутрішньо властива всякій владі епохи модерніти" [1, с. XXXIX].

Другий етап ґрунтується на принципах відмови від цілісності, тотальності соціального контролю, на принципах торування суспільством шляхів до самоконтролю особистості. На цьому етапі при здійсненні соціального контролю апробованими у модерному суспільстві формами і методами влада часто зазнає поразки, відчуває свою безпорадність. Але цей етап вже знаменує занепад модерного суспільства і перехід до суспільства постмодерного.

Щодо характеристики соціального контролю в аспекті конкретних форм його утілення з боку держави, слід відзначити, що в тоталітарному суспільстві відбувається проникнення його в усі ділянки життя людини, сфера приватного звужується до неможливого, - відбувається процес, який називають етатизацією. Крайні форми такого контролю знайшли своє критичне висвітлення в літературних анти-утопіях. Все ж аналізувати соціальний контроль у тоталітарному суспільстві є справою непростою з огляду на те, що тоталітарне суспільство також має свої різновиди, які, проте, споріднені між собою за визначальним механізмом інтеграції особи у соціум, що забезпечує лояльність громадян до влади.

До тих обставин, що мають чи не найважливіше значення для функціонування соціального контролю і є значною мірою детермінуючими чинниками, які дійсно змінюють вигляд сучасного суспільства і самі виявляють свій глибинний внутрішній взаємозв'язок, належать розвиток інформаційної сфери на основі комп'ютерних технологій і глобалізаційні процеси.

Відзначаючи тоталітарні тенденції соціального контролю в індивідуалізованому суспільстві, З.Бауман ілюструє всепроникність соціального контролю за допомогою популярних телепередач, які останніми роками поширені й в українському ефірі – "Слабка ланка", "Останній герой", "Гарем" тощо. Разом з тим, оруеллівський образ "Старшого Брата" як вищої інстанції соціального контролю він відносить до суспільства епохи "важкої модерніти". "Щезання обмежувачів, дерегулювання і гнучкість здаються гігантським стрибком вперед у порівнянні з дорогими і трудомісткими методами дисциплінуючого натаскування, які практикувалися в паноптикумах модерніти", - стверджує З.Бауман [1, с.45]. У постмодерному суспільстві соціальний контроль у цьому випадку постає анонімним, деперсоніфікованим, повсюдним: він визначає "правила гри". Зовнішній світ при цьому постає у подвійному вимірі: як режисер дійства і як глядач. Соціальний контроль, таким чином, у постмодерному світі характеризується процесом децентралізації – бо він стає анонімним, невидимим, безсуб'єктивним, і тоталізації – він – повсюди, ми всі знаходимося під скляним шатром, відкриті для спостереження й нагляду. Таким чином, у постмодерному суспільстві з'являються нові схеми нагляду, нові моделі суспільного порядку і контролю.

Проводячи відмінність між контролем і дисципліною, а саме остання є визначальною для постмодерного суспільства, Грог Лемберт зауважує: "Дельоз мислить появу нової форми ідентичності ("дивідуала"), що його можна уявити як елементарну частинку нескінченно відкритого простору, який відбуває безконечний процес модуляції або деформації. Як пише Дельоз, "контроль завжди триває короткий термін і швидко видозмінюється, тоді як дисципліна була тривалою в часі, безкінечною і дисконтинентальною. Отже, людина перебуває тепер не в закритості, а в боргу" [2, с.410].

На макрорівні особа потрапляє у сферу дії соціального контролю через залучення до суперорганізацій: до одних - суспільства, держави – за фактом свого народження і виховання, до інших – міждержавних організацій, політичних партій – в умовах демократії за власним вибором. При залученні нових членів з боку групи відбувається жорсткий соціальний контроль, якщо важливими для групи постають інтеграція і солідарність. У примітивних суспільствах таке залучення відбувається за допомогою ініціації, в сучасних - на зразок залучення до політичної партії

- через перевірку майбутніх членів на лояльність, виключення "випадкових" осіб. Цей механізм був детально описаний П'єром Бурд'є: "... це також і насамперед свого роду *ініціація* з її випробуваннями і обрядами посвячення, котрі прагнуть прищепити *практичне володіння* логікою, іманентною політичному полю, і викликати дійсне *підкорення* цінностям, ієрархіям і цензурам, властивим даному полю, і специфічній формі, в котру його тиск і контроль утілюються всередині кожної партії" [3, с.188]. Таким чином партійний контроль прагне до тотальності, до дотримання правил "командної гри", навіть у ситуації таємного голосування. Ці міркування цілком співзвучні з тезою Е. К. Аспа: "Тиск – це форсований вплив на людей, які приймають рішення, інколи із застосуванням погроз їм особисто, їх кар'єрі, їх оточенню. Якась політична група може виявляти вплив, загрожуючи також відмовою підтримки і передачею підтримки опозиції. Згідно цього тлумачення, влада – це поєднання впливу, тиску і авторитету для прийняття, легітимації і здійснення рішення ..." [4, с.165].

У постмодерному суспільстві соціальний контроль почасти є настільки завуальованим, що складається враження повної свободи і відсутності обмежуючих рамок соціального контролю як такого, передачу його функцій чітко визначеним інституціям в ситуаціях, що пов'язані з демонстративним порушенням соціальної норми, і таких, що виходять за межі повсякденного життя. На думку Баумана, обмеження з боку держави функцій соціального контролю межує зі втратою безпеки і появою невпевненості. Як не парадоксально, але саме ця невпевненість, на думку Баумана, дає змогу забезпечувати соціальний порядок: "Завдяки новим прийомам роз'єднання, заперечення зобов'язань, ухилення від відповідальності, які з'явилися в розпорядженні еліт, населення, обеззброєне і позбавлене сил для протистояння, можна утримувати в покорі всього лише через крайню вразливість і ненадійність становища; тепер для цього не вимагається навіть регулювати поведінку людей нормативним чином" [1, с.45]. Ще однією обставиною зміни нормативного регулювання соціального контролю з боку правлячих еліт у постмодерному суспільстві є його здійснення засобом маніпулювання, шляхом творення симулякрів, кодів тощо: "Місце соціального контролю шляхом формулювання заступає соціальний контроль шляхом пропонованого передбачення, симуляції. Тобто цілеспрямований процес соціалізації поступається місцем породжувальним моделям. Запановує доба недетермінованих суб'єктів і цінностей... Недетермінований суб'єкт означає суб'єкта, вільного від ціннісних регулятивів. Цього суб'єкта породжує не цільова установка, а деяка модель, матриця – ключові терміни постмодерністського пояснення соціальних процесів" [5, с.18, 19]. Таким чином соціальний контроль проникає до глибинного рівня свідомості не шляхом цензурних обмежень (така цензура з поширенням нових інформаційних технологій стає неможливою), а на рівні конструювання смислу. М.А.Можейко відзначає: "Детальний аналіз механізмів регуляції дискурсивних практик з боку культури дозволяє Фуко робити висновок про глибинну обмеженість і підконтрольність дискурсу у культурі західно-європейського зразка: "В усякому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, зазнає селекції, організується і перерозподіляється за допомогою деякого числа процедур, функція котрих – нейтралізувати його владні повноваження і пов'язані з ним небезпеки, приборкати непередбачуваність його події, уникнути його такої повноважної, такої загрозливої матеріальності" [6, с.592]. Отже, весь сенс і приховані механізми контролю за виробництвом дискурсу криються у змісті (характері) "деякого числа процедур" і в суб'єктах, які здійснюють ці процедури. Правляча еліта не завжди є єдиною, радше, вона проникнута конфліктами інтересів, всередині неї відбувається боротьба за сфери впливу, за повноту владних повноважень.

У постмодерній соціології акцентується увага на нових формах соціального контролю: "Як показав Бурд'є у своїй книзі "Індивідуальність", дослідженні, яке проливає нове світло на сучасну культуру, створення потреб заміщає сьогодні нормативне регулювання, реклама займає місце ідеологічної індоктринації, а спокуси замінюють нагляд і примус" [1, с. 85]. Соціальний контроль здійснюється також через інституалізацію знання шляхом диференціації знаючих і незнаючих, тобто здійснення обмежень щодо певних груп у доступі до знання; для певних груп стає неможливим відстояти власну правоту через неприйнятність термінів, у яких описується ситуація позбавленими владних повноважень особами і групами, через незнання законів і недовіру механізмів відстоювання знедоленими власних інтересів. Таким чином, до поля нових об'єктів соціального контролю потрапляє дискурс. Соціальний контроль з боку влади здійснюється на рівні організації дискурсу. Як доводив Фуко, насилля над дискурсом виявляється у формі визначення

пріоритетного дискурсу і переведенні всіх інших дискурсів на його мову, що позбавляє останніх "права голосу". П.Молтбі зауважує: "...у своїх "генеалогічних" пошуках Фуко розглянув інституційні умови розвитку наукового дискурсу, логічну суть якого він бачить у трансформації людських істот у доступні для пізнання – тобто такі, які можна проконтролювати – "суб'єкти" [7, с.326]. Це забезпечує проникнення соціального контролю у сферу символічного, що робить його латентним, важко пізнаваним і, таким чином, не діагностованим.

Досліджуючи суб'єктів соціального контролю у постмодерному суспільстві з огляду на рефлексії постмодерністської соціології соціальний контроль можна розглядати на декількох рівнях:

- Соціальний контроль з боку влади. Розгляд цього рівня продовжує традицію класичної соціології і акцентує увагу насамперед на підтриманні статус-кво соціального порядку, на дотриманні існуючих у суспільстві норм та цінностей та розробленні санкцій щодо осіб з девіантною поведінкою. Метою, функціями і призначенням соціального контролю на цьому рівні є завоювання і утримання влади, забезпечення стабільності соціального порядку, а також мобілізація громадян до дії як законотворчих громадян. Можна виявити наступний парадокс: легітимність влади може не мати ніякого стосунку до істинності чи справедливості рішень носіїв влади. З'ясування особливостей соціального контролю прямує до виявлення сил, які реалізують владу, механізмів їх формування. Однією із форм соціального контролю з боку влади постає виробництво таксономії, за допомогою якої формується світогляд: "... офіційна номінація – акт символічного навіювання, котрий має для цього всю силу колективного, силу консенсусу, здорового глузду, оскільки він здійснений через довірену особу держави, того, хто володіє монополією на легітимне символічне насилля" [8, с.72]. Така інтенція всякої влади у постмодерному суспільстві стратегічно детермінована наступною метою: "... в дійсності правда соціального світу – це суть боротьби між дуже нерівномірно озброєними агентами за те, щоб дійти до досконалого, тобто до самоконтрольованого, бачення і передбачення" [8, с.73]. Коли йдеться про передбачення, то тут, радше за все, мається на увазі "пророцтво, яке самоздійснюється", тобто наявність самого пророцтва стає умовою виникнення стану речей, у ньому передбаченому. У здійсненні соціального контролю розкриваються джерела формування влади шляхом делегування повноважень: "...делегований капітал політичного авторитету є, на зразок капіталу священника, викладача і ширше – функціонера, результатом обмеженого і тимчасового перенесення (хоча і оновлюваного, інколи все життя), який належить інституції і контролюється нею, і нею однією" [8, с.73].

Щодо форм соціального контролю, то він можливий як всезагальне регулювання, планування, організація соціального життя зі схильністю до тоталізації. Але щодо такої форми соціального контролю, як правило, констатується цілковите розчарування і політиків, і громадськості. Як зауважує Бауман, навіть якщо консенсусу щодо стратегічних і тактичних питань соціального розвитку досягнуто, важко знайти інститут, який зміг би організувати діяльність у належному річизі [Див.: 1, с.140-141].

- Соціальний контроль у межах влади. Цей вид контролю також є важливим з огляду на те, що влада не буває однорідною і владна еліта сама може складатися із різних груп. В демократичному суспільстві існує розподіл між різними гілками влади, відповідно, постає питання повноважень кожної із гілок влади і контролю у межах їх діяльності. Інший рівень соціального контролю – влада і опозиція в коридорах самої влади. У такому разі опозиція в системі парламентаризму може виконувати функцію соціального контролю.

Разом з тим, повинен здійснюватися соціальний контроль над державою, над владою через чітке визначення й обмеження повноважень влади щодо її громадян і дію влади в рамках закону.

- Соціальний контроль з боку громадськості над владою. Такий контроль у постмодерному суспільстві стає все більш проблематичним. Цьому є декілька причин. По-перше, спільноти в умовах соціальної мобільності, як визначальної характеристики сучасного життя, не є настільки усталеними, щоб об'єднуватися і відстоювати сумісно власні інтереси: "Перспективи формування доморощеної "громадської думки", яка спирається на ресурси, які контролюються виключно локальним співтовариством, туманні або відсутні взагалі" [1, с.47]. По-друге, влада стає децентралізованою, методи, які вона використовує стають все більш витонченими, невидимими, як і самі суб'єкти влади, яких часто неможливо ідентифікувати. "Що ж стосується влади, то вона відпливає з вулиць і ринкових майданів, із залів зборів і парламентів, із кабінетів місцевих і національних урядів і, не контролювана громадянами, виявляється в екстериторіальному просторі

електронних мереж. Її стратегічним принципом стає віддалення, уникнення, роз'єднання і невидимість" [1, с.136].

За допомогою механізму делегування функції соціального контролю передаються повноважним представникам, які самі стають непідконтрольними. Як зазначає П.Бурд'є, "цей першопочатково коловий характер представництва ґрунтовно затьмарений... Затьмарене й питання про політичний фетишизм, так само, як і процес, у результаті котрого індивіди конститууються (чи виявляються конституюваними) в групу, втрачаючи при цьому контроль над групою, в рамках і завдяки котрій вона конститується" [9, с.234-235].

Розвиток публічної сфери можливий через виявлення дискурсивних практик владців шляхом прямої трансляції засідань парламенту, публічного обговорення парламентських рішень, у котрому поряд з політиками беруть участь пересічні громадяни та аналітики. Множинність політичних партій, ідеологій і програм, часто схожих за звучанням, множинність ЗМІ, підконтрольність ЗМІ владі "королів медіа" обертається для пересічного громадянина втратою орієнтирів у світі державної політики. Одним із механізмів, за допомогою якого здійснюється контроль з боку громадськості над владою, є незалежність мас-медіа, що дає можливість зробити владу прозорою, а також забезпечувати зворотній зв'язок щодо владних рішень.

Інша форма соціального контролю з боку громадськості – це контролювання суспільного життя за допомогою розвитку громадських організацій та механізму соціального капіталу. Проте навіть аналітично не напрацьовані тактики такого контролю у постмодерному суспільстві, радше відзначається занепад соціального капіталу, на якому саме і ґрунтувався схожий контроль.

Висновки.

1. У постмодерному суспільстві для більшості населення соціальний контроль зміщується від формального контролю, чому у тоталітарному суспільстві відповідав процес етатизації, до неформального. Відбувається розширення сфери неформального контролю. Піднаглядності життя особи сприяє технологічний прогрес, зокрема в частині удосконалення засобів стеження. Відповідно до цього звужується сфера приватного життя.

2. Одним із способів соціального контролю у постмодерному суспільстві постає маніпулювання. Для забезпечення соціального контролю використовуються непрямі форми впливу – творення симулякрів (Ж.Бодрийяр), конституювання смислу, насаджування дискурсивних практик (М.Фуко).

3. Для постмодерного суспільства випереджувальними темпами розвивається індустрія свідомості, що дозволяє контролювати прояв свідомості і її спрямованість, тобто скеровувати її до визначених та обмежених тем. З'являються витонченіші форми соціального контролю, які стосуються не тільки елементів зовнішньої поведінки, а відбувається контроль за дискурсом, шляхом визначення меж дискурсу в площині "істинне – хибне", "щире – нещире", "важливе – неважливе". Сформована у визначеній дискурсивній культурі особа здійснює контроль над власною рефлексією і вербальною поведінкою шляхом внутрішньої цензури.

4. Соціальний контроль здійснюється шляхом соціального розподілу знання, тобто на рівні символічного; звідси впливає латентний характер соціального контролю і його недіагностованість.

5. Як доводить З.Бауман, державна влада, яка не спроможна виконувати функції стабілізації соціального порядку, перекладає ці функції на плечі своїх громадян. Один із засобів – запрошення громадян до публічних дискусій з приводу наболілих проблем як експертів і обмеження їх доступу до повновартісної інформації.

6. Соціальний контроль стає таким чином, з одного боку, повсюдним, а з іншого – децентрованим. Повсюдність соціального контролю визначається не тільки його всепроникністю, а й тим, що форми і методи соціального контролю, які раніше були запроваджені стосовно обмежених груп, стали застосовуватися повсюдно і схвально сприйматися громадськістю. Децентрованість соціального контролю означає, що за умов його поширеності, розмитості й відсутності опору йому, суб'єкт соціального контролю стає невизначеним.

7. У рефлексії постмодерністської соціології соціальний контроль можна розглядати за критерієм суб'єкта контролю і його спрямованістю на наступних рівнях:

- на рівні влади у спрямуванні до громадян;
- на рівні різних суб'єктів влади у спрямуванні до різних гілок влади;
- на рівні громадськості у спрямуванні до влади.

Таким чином, феномен влади становить серцевину постмодерністських студій соціального контролю.

8. У постмодерністській соціології сформована критична перспектива в дослідженні соціального контролю індивідуалізованого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева.- М.: Логос, 2002.-390с. 2. Лемберт Г. Суспільство контролю (society of control) // Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003.-С. 410-411. 3. Бурдьє П. Политическое представление:Элементы теории политического поля // Бурдьє П. Социология политики. – М., 1993.-С.181-230. 4. Асп Э. К. Введение в социологию / Под ред. А. О .Бороноева; Пер. с фин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 248с 5. Бурлачук В., Танчер В. Символ і симулякр. Концепція символу в соціології постмодерну // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-2004.-№1.-С.15-29. 6. Можейко М.А. Порядок дискурса // Постмодернизм: Энциклопедия.- Мн., 2001. – С.591-594. 7. Молтбі П. Постмодерністська критика (postmodern critique) // Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003.-С.325-327. 8. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис "классов" // Бурдьє П. Социология политики. – М., 1993.-С.53-97. 9. Бурдьє П. Делегирование и политический фетишизм. – М., 1993.-С.231-261.

Горбенко Яна Олеговна,

аспірант кафедри прикладної соціології соціологічного факультета Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ПРОБЛЕМАТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ НАУЧНЫХ КОММУНИКАЦИЙ: ИСТОРИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

У статті наводиться огляд проблем, що підіймалися західними вченими з середини минулого сторіччя стосовно дослідження наукових комунікацій. Розглядаються джерела поділу каналів наукових комунікацій на формальні та неформальні, узагальнюються перелік аспектів, що було виділено у дослідженнях групової комунікації вчених. Робляться висновки щодо актуальності наведених проблем досліджень наукових комунікацій у сучасному світі.

In the article the review of terms of reference that were risen by Western scientists from the middle of the twentieth century in scientific communication research is given. The author analyses roots of formal / informal scientific communication channels division. Also in the article the list of research aspects of group scientific communication is presented. The conclusions about dynamics of actuality of these scientific communication research problems in contemporary world are made.

Научные коммуникации определяются как "социальный феномен передачи результатов интеллектуальной и творческой деятельности от одного ученого другому" [1, с. 84]. Значение научных коммуникаций может пониматься по-разному: как в смысле потенциального стимулирования, синергии, критики, контроля за качеством, так и в смысле символической ценности - "символического капитала" (в терминах П. Бурдье), который может присваиваться учеными или группами ученых, укрепляя таким образом социальные неравенства в науках [там же, с. 83].

В современных публикациях украинских исследователей социология науки (и социология научных коммуникаций как ее часть) представлена очень незначительно. По данным исследования А.В. Рыбщуна и в советский период данное направление социологии практически не было представлено в деятельности Украинской социологической ассоциации [2, с. 341-351]. В таких условиях при изучении проблем социологии научных коммуникаций имеет смысл обратиться к истории их исследования в других странах.

Впервые интерес исследователей был обращен к научным коммуникациям в то время, когда социология науки на Западе оказалась слишком обширным направлением социологии и разделилась на отдельные более глубокие направления исследований [3]. В 60-х г. XX в. берут начало исследования научных коммуникаций такими учеными, как Герберт Мензель, Дерек Дж. де Солла Прайс, Дж. Д. Бернал, Норман У. Сторер, Норман Каплан, Д. Крейн, Н. Маллинз и др. В это же время Р.К. Мертон впервые формулирует сказывающийся на коммуникации эффект накопления символического неравенства между учеными ("Эффект Матфея"), а Р.М. Фишден классифицирует способы нахождения информации научными работниками. Можно сказать, что 60 - 70-е годы характеризуются первой значительной волной исследовательского интереса к научным коммуникациям на Западе.

Целью данной статьи является обзор подходов к исследованию научных коммуникаций, сформулированных западными учеными на первом этапе развития этого направления и определивших развитие социологической мысли в данной сфере.

Норман Каплан и Норман У. Сторер, ссылаясь на результаты исследований Дерек Дж. де Солла Прайса, отмечают, что количество научных публикаций в предыдущие три столетия росло экспоненциально, каждые 10-15 лет увеличиваясь вдвое. Однако в 1963 году "взрыв коммуникаций" в науке характеризуется исследователями как "достаточно новая проблема" [4, с. 113]. Видимо, именно к этому времени количество публикаций достигло некоторой критической точки, после которой их обработка отдельно взятым ученым начала осознаваться как затруднительная. В результате основные проблемы научных коммуникаций были сформулированы следующим образом: наличие временного промежутка между завершением текста научной работы и его публикацией; сложность охвата возрастающего объема литературы; сложность поиска литературы и

получения необходимой информации [4, с. 112]. Это вело к концентрированию внимания социологов на изучении вопросов, обусловленных сложившейся ситуацией, что хорошо заметно, например, в исследовании Р.М. Фишендена, который задался вопросом, как ученые находят ту или иную необходимую информацию. Он установил также, что использование иностранной литературы английскими учеными по данным на 1959 год составило только 5 % от общего числа используемых литературных источников, что означало наличие четвертой важной проблемы: слабости научных связей между разными странами [5, с. 163, 167]. К этому времени общая концептуальная схема, в которую вписывались исследования научных коммуникаций, состояла из следующих трех компонентов: 1) исследования функций научных коммуникаций как для отдельных ученых, так для науки в целом; 2) каналы научных коммуникаций; 3) ситуационные факторы, влияющие на соотношения функций и каналов научных коммуникаций [4, с. 114].

В 60-х годах XX в. исследователями были впервые сформулированы два подхода к изучению научных коммуникаций, первый из которых концентрируется на формальных научных коммуникациях, второй – отражает также и неформальные формы исследовательских коммуникаций [1, с.84]. Под формальной коммуникацией понимается набор документов: статьи и монографии (первичные), рецензии, рефераты, обзоры (вторичные). К неформальной коммуникации обычно относят различного рода беседы ученых – в научных учреждениях, в кулуарах научных совещаний, во внерабочее время, а также совокупность видов допубликационных материалов – рукописи, препринты, устные доклады на семинарах, не предполагающие обязательной публикации и т.п. [6, с. 49].

Неформальные (неструктурированные, незапланированные) каналы коммуникации были описаны Гербертом Мензелем в результате исследования, призванного определить проблемы, категории и процедуры научных коммуникаций. Под неструктурированными он подразумевал каналы, по которым нужная информация поступает случайно. Н. Сторер и Н. Каплан отмечали, что здесь мы имеем дело с быстро изменяющейся ситуацией, где вчерашние неструктурированные каналы становятся завтрашними структурированными [4, с. 115]. Сам Мензель считал результаты не очень надежными, однако исторически сложилось так, что они по праву заняли свое место в науке как отражающие системное видение проблемы [7, с 220]. Этому же классику темы можно смело приписывать авторство понятия "система научных коммуникаций", подразумевающего "всю совокупность публикаций, возможностей, институциональных позиций и традиций, влияющих прямо или косвенно на передачу сообщений среди ученых" [7, с 222]. Мензель установил существование неформальных сетей отношений и, соответственно, коммуникаций между учеными, существующих параллельно с "формальными и организованными каналами коммуникации". По ним проходит информация, определяемая как скрытая от внешних наблюдателей, однако в действительности важная и имеющая влияние на прогресс в деятельности ученых [7, с 231]. Мензель задается вопросом, стоит ли делать эти каналы более доступными, формализовать их – однако вывод не может быть утвердительным по причине того, что сама природа таких каналов не всегда поддается формализации. Эти каналы включают: случайное нахождение полезной информации при поиске литературы по другой теме; информирование ученым коллег о своих нынешних интересах с целью потенциального получения интересующей информации; предоставление коллегам потенциально интересующей их информации; нечаянное предоставление информации коллеге в процессе беседы на отвлеченную тему [7, с 203-239]. Чтение статьи может быть наилучшим и единственным источником, снабжающим пониманием наиболее выраженных тенденций в области исследования, но "можно достичь такого же результата, и, часто, даже быстрее, поговорив с несколькими коллегами, хорошо вовлеченными в исследуемую область". Таким образом, "просто исследование одного канала или источника (особенно, традиционного), не обязательно является наиболее эффективным способом достижения цели" [4, с 115].

Такие пути получения информации ограничивали необходимость охватывать всю литературу. Конструирование субъективной базы знаний могло происходить, опираясь на эти коммуникационные "скачки", ориентирующие на определенные, расположенные вне поля зрения конкретного ученого, но доступные коллегам, с которыми был установлен контакт, материалы. В этом контексте особенную актуальность приобретает понятие контакта (как взаимного "знания" друг друга или же особого рода пред-существующей связи) как катализатора научных коммуникаций.

Научная литература, особенно периодика, составляет наиболее важный *формальный* канал коммуникаций в науке. Чтобы разобраться в незнакомой научной области, ученые обыкновенно обращаются сначала к наиболее свежим книгам, затем к резюме и обзорам статей. Степень организованности научной области влияет на концентрацию важной информации в специально предназначенных для этого коммуникационных каналах [4, с 115]. Одним из методов проверки этого является подсчет "актов чтения" определенной статьи или книги [там же].

К наиболее ранним классикам исследований формальных каналов научных коммуникаций можно смело отнести Дерека Дж. де Солла Прайса. Он предположил, что совокупность библиографических ссылок указывает на природу научного исследовательского фронта. В ходе исследования ему удалось выяснить, что "каждая когда-либо опубликованная научная статья цитируется в среднем раз в год" (исследование проводилось в 1965 году). По данным, полученным Прайсом, 5% от всех статей – обзоры со множеством (25 и более) ссылок; 4% всех анализируемых статей – "классика", которая цитируется 4 или больше раз в год. Это распределение оказалось воспроизводимым из года в год, тогда как показатели для каждой отдельной цитируемой статьи в разные годы отличались. Статья, не цитировавшаяся в одном году, может быть хорошо цитируемой в следующем. Эти "капризные" всплески популярности, однако, складываются в четкую статистическую закономерность [8, с. 511]. Прайс также установил, что ценность статьи сохраняется в среднем 10 лет. При этом половина ссылок идет на статьи, опубликованные в последние 10 лет, т.е. свежие, а другая половина ссылок связывает эти работы с достаточно небольшим числом более ранних, создавая сеть множественных отношений. Таким образом, каждая группа новых статей связана с небольшой, избранной частью существующей научной литературы, но связана слабо и избирательно с гораздо большей частью. В связи с этим Р. Бартон и Р. Кеблер предположили, что периодическая литература может состоять из двух разных типов с очень разными периодами "жизни" - классическим и преходящим. Это предположение как раз и подтвердилось исследованиями Прайса [цит. по 8, с.512]. Относительные пропорции классической и преходящей частей литературы отличаются от одной научной области к другой: математика, геология и ботаника признаются строго классическими, тогда как химия, механика, физика – во многом быстро "преходящие"; в физиологии соотношение частей составило половина на половину. "Классические" работы цитируются с приблизительно одинаковой частотой, создавая симметричную матрицу цитирования, что, по мнению Прайса, обладает большой теоретической значимостью [8, с 514-515].

Исследования Прайса заложили фундамент целого направления наукометрических исследований, в которых используются массивы сведений о публикациях с установленными структурными связями, различные средства автоматизированного информационного поиска и подсчета, индексы цитирования. Большую роль в этом направлении сыграла также созданная в середине 60-х годов база данных Science Citation Index с ее более поздними модификациями.

Значительных результатов достигли исследования научных коммуникаций на уровне групп исследователей.

По Э.М. Мирскому, масштабный и впечатляющий материал дали прикладные эмпирические исследования проблем информационного обеспечения науки, проведенные в середине 60-х годов Национальной ассоциацией психологов, университетом им. Дж. Вашингтона и другими учреждениями США. В результате этих исследований было установлено, что для развития науки необходимы все мыслимые виды информационного обмена между учеными и что рабочие контакты предполагают существование группировок и сообществ, обладающих некоторой специфической структурой профессионального взаимодействия, сохраняющиеся и воспроизводящиеся в любом организационном окружении [3]. На одну из таких структур указывала разработанная Д. де Солла Прайсом идея "невидимого колледжа", обозначающего временный неформальный коллектив интенсивно коммуницирующих исследователей, работающих над одной крупной проблемой. Эти группы он ограничивает до размера, который "определяется межличностным общением" участников такого коллектива [9, с. 76-81].

Мы полагаем, что эффективность коммуницируемых сообщений зависит от двух типов факторов: основанных на репутации (оцениваемое реципиентом качество источника информации) и основанных на компетенции (знаниях; качество информации). Репутация, статус, символический капитал отправителя информации оказывает влияние на ее усвоение реципиентом. С.Л. Катаев

отмечает зависимость статуса информации от статуса источника информации. "Убедительность доводов, а значит, их высокий доказательный статус имеет, кроме всего прочего, и социальные причины. Высокий социальный статус источника информации является одним из социальных факторов доверия к аргументам" [10, с.56-57]. Влияние репутации отправителя информации на ее восприятие реципиентами наглядно представлено в исследованиях "Эффекта Матфея" Р.К. Мертон. В 1968 г. вышла первая статья Мертона, посвященная данной теме, где он предположил, что аналогичное научное сообщение, поступившее от именитого и малоизвестного ученого, будет надлено сообществом далеко не одинаковыми оценками [11]. Во второй статье, посвященной данной проблеме, подводится итог исследований институционализации указанных диспропорций в самой системе науки. Мертон пишет: "Я лишь напому о некоторых заметных диспропорциях и очень асимметричных распределениях продуктивности ученых и ресурсов в науке, а затем сосредоточусь на последствиях этой предвзятости в пользу уже известных, встроенной в наши институты обнаружения и вознаграждения талантов, институционализированной предвзятости, которая может приводить к различным формам неравенства на всем жизненном пути ученых" [12, с.609]. К аналогичным результатам приходит Уоррен О. Хагстром [13, с. 24-25].

Как отмечает Э.М. Мирский, системное исследование группировок и сообществ ученых заставило по-новому рассмотреть вопросы об их структуре и динамике. Структуры взаимодействия организуют не ученых, а некоторый набор функций, которые должны быть выполнены относительно научного сообщества. Ученый или группа могут выполнять одну или несколько таких функций, а соответственно структура сообщества приобретает статус некоторой идеализации отношений, которые реально существуют между учеными и фиксируются в ходе эмпирических исследований коммуникации. Работы Д. Крейн и Н. Маллинза, опубликованные в начале и середине 70-х годов, позволяют операционализировать и поставить на эмпирическое основание совокупность представлений о научном сообществе как о некоторой предметной области, выявить структуру взаимодействия ученых и динамику их коммуникаций в связи с развитием области в целом.

В работах Д. Крейн на основе собственных эмпирических исследований автора и проведенного ею теоретического анализа коммуникации в группировках ученых было показано, что плотность коммуникации и интенсивность взаимодействия членов сообщества оказываются связанными в первую очередь со скоростью производства информации (плотностью потока публикаций о результатах исследований). Этот процесс начинается с образования сравнительно небольшой группы взаимодействующих исследователей, которая затем растет, пополняясь все новыми членами. Динамические показатели, характеризующие рост подобных группировок, обнаруживали довольно большое сходство в различных дисциплинах.

Н. Маллинз выделяет четыре основные формы взаимодействия, различающиеся по содержанию и плотности контактов: 1) коммуникация, т. е. регулярный обмен информацией и обсуждение проводящихся внутри формирующейся группировки исследований; 2) соавторство – более тесная форма сотрудничества, в процессе которой несколько ученых совместно сообщают о результатах (возможно, проведенных независимо) исследований одной и той же проблемы; 3) ученичество, в процессе которого ученик получает организационную поддержку и научное руководство от учителя; 4) непосредственное сотрудничество внутри одного и того же исследовательского подразделения [3].

Дж. Д. Берналу принадлежит следующая классификация передаваемой учеными информации: 1) данные, которые можно использовать в практике или в собственных исследованиях; 2) процедуры, техники и методы, включая описания исследовательского инструментария; 3) концепции, теории или идеи, которые могут не только использоваться, но и заставлять ученых расширять или сужать исследовательский горизонт [14, с. 80-81].

Завершая этот далеко не полный обзор проблем, первоначально поднятых в исследованиях научных коммуникаций, мы приходим к следующим **выводам**.

Большинство наработок, представленных западными учеными в середине прошлого века, остаются ценной базой для развития дальнейших исследований в данной области.

Современные исследования научных коммуникаций во многом расширили проблематику, которая была поднята в середине прошлого столетия. Ученых интересует более масштабный круг тем, который во многом связан с особенностями современного общества в целом, при этом учитывается факт влияния на научные коммуникации новых способов передачи информации и

новых констелляций научного взаимодействия, ими опосредуемых. Трансформируются не только технические способы передачи научной информации, но и неструктурированные каналы коммуникации, так как они облегчают взаимное ориентирование во все увеличивающихся потоках информации, что отображается, например, в достаточно многочисленных исследованиях интернет-коммуникаций. Данная ситуация складывается на фоне стремительного развития технических медиа, которыми опосредуется часть сферы научных коммуникаций, где виртуальные научные общности выступают как организующие структуры, интенсифицирующие и делающие видимыми сети неформальных коммуникаций, оказывающие влияние на воспроизводство базы знаний [15, с. 140].

Наряду с традиционной публикацией статей в бумажных изданиях, новые средства передачи информации дают возможность передавать научные наработки на рассмотрение научного сообщества сразу же после окончания набора текста; в то же время это нивелируется общим ускорением процессов коммуникаций в мире, поэтому первоначально сформулированную проблему не удастся считать полностью решенной. Можно наблюдать значительное обострение проблемы количества литературы, языковые барьеры обмена информацией между учеными разных стран. Мировое научное сообщество все еще не обладает единой доступной базой научных наработок, что затрудняет отслеживание исследований переднего края науки.

При этом не теряет актуальности изучение ранее замеченных закономерностей протекания процессов научных коммуникаций. Активного изучения требуют собственно социальные факторы циркулирования информации в научных сообществах.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Frohlich G. The (Surplus) Value of Scientific Communication // ISI '94, pp 84-95. 2. Рибишун А.В. Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2006. – 448 с. - с. 341-351. 3. Мирский Э.М. Развитие мертоновской парадигмы в 60-е и 70-е годы.//Доступно на <http://www.courier.com.ru/pril/posobie/pmert.htm>. 4. Kaplan N., Storer N.W. Scientific Communication// International Encyclopedia of the Social Sciences Edited by David L. Sills. The Macmillan Co & The Free Press, NY, 1968. Vol. 13. pp. 112 – 117. 5. Fishenden R.M. Methods by Which Research Workers Find Information// Proceedings of the International Conference on Scientific Information - Two Volumes (1959). p.163-180. 6. Шувалова О.Р. Введение в социологию науки // Доступно на http://new.hse.ru/sites/infospace/podrazd/resch-institut/iciez/DocLib3/Shuvalova_article/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%BF%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8.doc. 7. Menzel H. Planned and Unplanned Scientific Communication // Proceedings of the International Conference on Scientific Information - Two Volumes (1959). p. 199-244. 8. Price, Derek J. de Solla. Networks of Scientific Papers // Science, 149 (3683): 510-115, July 30, 1965. 9. Derek J. de Solla Price. Little Science, Big Science ...and Beyond. New York: Columbia Univ. Press, 1963. 10. Катаев С.Л. Социальная аргументология как направление социологических исследований (на примере изучения проблем евроинтеграции) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2006. – 448 с.- с. 55-58. 11. R. K. Merton, "The Matthew Effect in Science" // Science, 5 January 1968: Vol. 159, no. 3810, pp. 56 – 63. 12. Merton R. The Matthew Effect in Science, II. Cumulative Advantage and the Symbolism of Intellectual Property // ISIS, 1988, 79: 606-623. 13. Warren O. Hagstrom, The Scientific Community. New York: Basic Books, 1965. 14. J.D. Bernal. The Transmission of Scientific Information: A User's Analysis // Proceedings of the International Conference on Scientific Information - Two Volumes (1959). p.77-96. 15. Горбенко Я.О. Научные коммуникации в современном мире: проблемы (вос)производства базы знаний // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". – 2006. - №752. – 180 с. - с.139-142.

Сорока Юлія Георгіївна,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ В СОЦІОЛОГІЇ: КУЛЬТУРНО-АНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД

В статье рассматриваются центральные идеи методологии исследования культуры, сформированной в рамках культурно-аналитической традиции в социологии. Основное внимание уделяется культурно-аналитической трактовке соотношения общества и культуры, разграничению объективистского и культурно-аналитического подходов, понятию репрезентативной культуры, версиям культурно-аналитического подхода в западной социологии и социальной теории конца XIX – XX в.

The article is devoted to the central ideas of sociology of culture methodology which were formed in the frames of cultural-analytics tradition of sociology. In the center of the article are the questions about the cultural-analytics interpretation of the correlation of culture and society, the delimitation of objectivists and cultural-analytics approaches, the notion of representative culture, and the versions of cultural-analytics approach in western sociology and social theory of the end of XX – XX century.

Соціологічне дослідження суспільного буття культури потребує теоретичного та методологічного підґрунтя, тобто цілісного уявлення про культуру та суспільство, що спирається на розвинений термінологічний апарат та містить обґрунтовані твердження стосовно природи та характеру феномену культури та його співвідношення з іншими соціальними явищами та процесами. Вирішальними для створення такої основи ми повинні визначити твердження про те, що культура відрізняє людину від тварин та характеризує людське суспільство; культура не може наслідуватися біологічним шляхом та успадковується за допомогою виховання та навчання; культура пов'язана з ідеями, що передаються у символічній формі. Складність визначення поняття культури, його багатозначність, веде за собою й багаточисельність методологічних підходів до її вивчення [1, с.47]. Але ці твердження є загальними для дослідників культури.

Зростаюча увага вітчизняних дослідників до соціокультурного підходу обумовлює актуальність розгляду його різноманітних версій, однією з яких є культурно-аналітична традиція в соціології. Мета цієї статті – узагальнити основні ідеї методології дослідження культури, що створена в рамках цього підходу.

Методологічні розрізнення в соціологічному вивченні культури пов'язані з тим, як автори та наукові спільноти самовизначаються у вирішенні двох важливіших питань. Це, по-перше, питання співвідношення культури та суспільства: чи є культура та суспільство розрізненими сферами та чи підпорядковані вони одне одному? По-друге – це питання розуміння характеру соціологічної науки, а саме її наближеності чи віддаленості від природознавчих наук та їх принципів ставлення до об'єкту дослідження, методів отримання та верифікації знання.

Також значущим для розуміння методологічних розходжень у соціологічних трактуваннях культури є визначення соціально-історичної ситуації виникнення тієї чи іншої концепції та соціально-практичного контексту її використання в реальних дослідженнях. Саме тому в аналізі методологічних засад соціологічного вивчення культури найчастіше виділяють національні школи. З іншого боку, треба визнати значний вплив реальних процесів соціально-культурних перетворень, криз та змін на динаміку соціологічних уявлень про культуру.

Співвідношення суспільства та культури

Зв'язок суспільства, соціального життя з культурними феноменами ніколи не заперечувався в соціологічній науці. Навіть якщо взяти визначення культури Е. Тайлора [2, с. 18], де перелічуються складові культури – знання, вірування, мистецтво, моральність, закони, звичаї – навряд чи жодна соціологічна концепція заперечила б вплив цих явищ на поведінку людини. Достатньо пригадати контовське "Весь соціальний механізм спирається ... на погляди", чи "Ідеї, що опановують масами, стають матеріальною силою" у К. Маркса, чи суспільство як сукупність фактів свідомості – колективних уявлень – за Е. Дюркгеймом. Іншими словами, зв'язок між суспільством та культурою завжди визнавався, тобто завжди існував категоріальний ланцюжок, де суспільство та

культура опосередковувалися поняттями поведінки чи соціальної дії з одного боку та поняттями ідей, уявлень, цінностей, ідеологій, значень – з іншого. Але важливим є те, як автори та їх спільноти, наукові напрямки та школи розуміли цей зв'язок та як розставляли акценти, вбачаючи в якомусь (чи в групі) цих понять центральне чи вирішальне для соціологічної перспективи. Крім того змінювався й сам зміст цих понять, втілюючи собою зміни соціальної теорії, та під впливом змін в самому суспільному житті, а також й парадигматичні рамки та їх вимоги до концептуальних зв'язків категорій.

Це стосується, наприклад, еволюціоністської та циклічної парадигм вивчення культури. Треба зазначити, що становлення соціології та наук, що вивчають культуру, відбувалося майже одночасно та являло собою проблематизацію різних сторін природи та закономірностей суспільного життя людини. Але соціологія, з її центральною категорією – "суспільство", поступово актуалізувалася як наука про сучасне суспільство. Саме проблеми сучасного суспільства стають предметом аналізу в класичних соціологічних творах [3, с.484]. Для К. Маркса це була капіталістична економіка, для Е. Дюркгейма – аномія та послаблення колективної совісті, для М. Вебера – розповсюдження формальної раціональності, для Г. Зімеля – "трагедія культури" внаслідок розладу погодженості об'єктивної та суб'єктивної культури.

Науки про культуру, що мали її в якості центральної категорії, концентрували увагу на дослідженні минулого суспільства та практиках примітивних культур, які розумілися як уособлення цього минулого. Поряд з зацікавленістю примітивними культурами розвивався інтерес до письмових та інших історичних пам'ятників, а також до різноманітних "пережитків", що розумілися як виявлені в сучасній культурі сліди її попередніх стадій розвитку.

Таке розрізнення було актуальним та можливим в рамках еволюціоністської парадигми вивчення культури, що спираючись на ідею єдності людського роду та одноманітності лінійності розвитку культури, визначала для кожної з відомих культур своє місце на умовній драбині розвитку. Її творцями та прихильниками були Г. Спенсер, Е. Тайлор, Л.Г. Морган та ін. Циклічна парадигма (О. Шпенглер, А. Тойнбі, Н. Данілевський, П. Сорокін та ін.) з її зацікавленістю культурами, їх різноманітністю та специфічністю, порушила це розрізнення, актуалізувавши ідею зв'язку та природної цілісності суспільства та культури, єдність ціннісної, культурно-символічної та соціальної систем. Циклічна парадигма вивчення культури сприяла народженню та обґрунтуванню ідеї культурної обумовленості та культурної сутності соціальних структур та інститутів.

З іншого боку, циклічна орієнтація у вивченні культури актуалізувала й суперечки навколо статусу самої соціологічної науки. Чи є соціологія наукою, що підпорядковується вимогам до природничих дисциплін, та чи є суспільство, яке вона вивчає, продовженням природи, її частиною. Такої точки зору, як пам'ятаємо, дотримувався О. Конт та інші прихильники позитивізму XIX ст. Інша точка зору полягала в тому, що соціологія є одною з наук "про дух", для яких неможливим є дотримання принципу безсторонності, неупередженості дослідника та свободи від ціннісних суджень, оскільки сама проблематизація реальності суспільства чи культури є актом віднесення до цінності. Ці ідеї у кінці XIX - початку XX ст. були пов'язані з іменами В. Дільтея, Г. Ріккєрта, М. Вебера. Так, В. Дільтей вбачав головною під час розгляду існування людини та суспільства категорію "життя", раціональному досягненню якого повинно передувати розуміння. В центрі уваги опиняється вільна діяльність людини, яка переслідує конкретні цілі. Такий ракурс принципово відрізняється від куту зору природничих наук, які досліджують вплив на людське становище природних, натуральних явищ. Тоді й соціологія, яка стає неможливою без розуміння внутрішнього досвіду людини, актуальних для нього значень та мотивів діяльності, вбачається вже однією з соціогуманітарних дисциплін з притаманним ним ставленням до предмету та методів аналізу.

Об'єктивізм vs. культурна аналітика

Ідеї В. Дільтея та його послідовників, перш за все – розуміюча соціологія М. Вебера, стали основою для культурно-аналітичної традиції в соціології культури. Центральним її аспектом є увага до суб'єктивного підґрунтя об'єктивних соціальних структур. "Конкуруючою" стратегією, яка, слід зазначити, перемагала протягом більшої частини XX ст., є об'єктивізм, який спирається на уявлення про суспільство як сукупність жорстких об'єктивних структур, що існують незалежно від волі та бажання складаючих суспільство індивідів. Прихильники культурно-аналітичної традиції вважають культуру та суспільство різними сторонами єдиної реальності.

В роботах об'єктивістської традиції культура найчастіше набуває другорядного значення у порівнянні з соціальними структурами та інститутами. Признаючи в цілому розуміння культури як позаприродної реальності та результату людської діяльності, об'єктивізм не поширює цей висновок на суспільство. Так, згідно принципу "соціологізму" Е. Дюркгейма, суспільство має автономний статус у відношенні до індивідів, що його складають, а з ґносеологічної точки зору соціальні факти не відрізняються від частин природи та повинні вивчатися як речі.

Характерною рисою об'єктивістського бачення культури є також зведення її до сукупності цінностей, накопичених людством, матеріальних та духовних за характером. Але такі види матеріальних цінностей, як продуктивні сили, запаси сировини чи готових предметів споживання, залишалися в сфері матеріального виробництва [4, с.342-375]. Тому суто культурою вважали досягнення культури та техніки, твори літератури та мистецтва, суспільні ідеї та теорії.

В історичному матеріалізмі, що брався за основу соціологічного вивчення культури в радянській соціології, в результаті виділення функціональних підсистем суспільства культура виокремлювалася як "культурна сфера" після господарчо-економічної та політичної сфер. Таким чином соціологію культури розумілася як вивчення соціальних аспектів її функціонування в суспільстві, а саме – аналізу процесів виробництва, розповсюдження, зберігання та споживання культурних цінностей. Культурні установи (бібліотеки, музеї, театри, цирки, клуби та ін.), їх діяльність та її результативність, вільний час робітників майже обмежували дослідницьке поле соціології культури.

Бачення культурних феноменів в концептуальному контексті структурного функціоналізму, яке також спирається на об'єктивістський принцип, виокремлює функції культури по відношенню до соціального цілого. Це функції зберігання та передачі людського досвіду, освітню та виховну функцію, комунікативну та регулятивну, функцію соціального контролю, іновацію та інтегративну функції [5]. Т. Парсонс, розглядаючи культуру як елемент загальної системи дії, головною її функцією бачить підтримання ціннісного зразку через наділення агентів нормами та цінностями, що мотивують їх до дії [6, 239-246]. Існуючи як головна сила, що пов'язує різноманітні елементи соціального світу, культура опосередковує взаємодії агентів та поєднує особистість та соціальну систему. Також культура може ставати часткою інших систем, формуючи такі види, як економічна культура, політична культура, правова культура. Т. Парсонс також наголошував відносно автономності культури завдяки її символічному характерові, як й можливість для культури контролювати інші системи дії.

"Несамостійність" концепту культури по відношенню до соціальної системи, ідея класового характеру культури, оберталися для неї підпорядкованістю ідеології та завданням формування конкретного типу особистості, із заданими нормативними та ціннісними ознаками [7, с. 225-240]. Таким чином культура як процес та результат діяльності відповідних установ, її ідеологічні ознаки та цілі протиставлялися індивідові, його дійсним звичаями, традиціями, системами значень. Таке "відчуження" поступово призводило у соціальній практиці, і це яскраве доводить радянський досвід, до розрізнення та проиставлення особистісної та "офіційної" культури, підриваючи, в свою чергу, підґрунтя соціальної системи в цілому.

Але зміни суспільного життя, що стали особливо відчутні в другій половині ХХ ст. – розвиток комунікаційних технологій та нових медіа, масового мистецтва, плюралізація способів життя, етнічні та субкультурні рухи та інші процеси – означили зміни у суспільному бутті культури, зрозуміти які за допомогою позитивістських чи функціоналістських схем вже було неможливим. Тоді проблематика культури в соціології поступово стала набирати значущості, а концепт культури в соціологічних узагальненнях почав "дрейфувати" у напрямку їх змістовного центру. Ця ідея яскраво ілюструється словами російського соціолога Ю. Левади, оприлюдненими значно пізніше (у 1998 р.): "Данні, що отримуються дослідниками (в масових опросах, глибинних інтерв'ю, ститастиці) стосуються становища видимих "терміналів" прихованих від неозброєного зору складного та ... цілісного "механізму" культури" [8, с. 307].

Цей поворот соціологічної думки у бік тематики культури, що відбувся у 60-70 роках ХХ ст., пов'язаний у Франції та Німеччині з іменами Ф. Тенбрука, Х. Турна, П. Бурдьє, у Великій Британії та США – з міждисциплінарним напрямком досліджень – культурними студіями (Р. Гагарт та ін.) У російськомовній соціологічній літературі ці ідеї представлені в роботах Л.Г. Іоніна, а пізніше – авторів соціокультурного підходу (Н.І. Лапін та ін.).

Репрезентативна культура та культурно-аналітична традиція в соціології

Центральним поняттям щодо розуміння культури в культурноаналітичній традиції в цей час стала концепція Ф. Тенбрука про репрезентативну культуру. Він писав: "Культура є суспільним фактом оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто виробляє ідеї, значення й цінності, які є діючими в силу їх фактичного визнання. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляди, ідеї та ідеології, що впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно розділяються людьми, або користаються пасивним визнанням" [1, с.49].

В центрі уваги такого розуміння культури стає її взаємодія з суспільством, що зазнає суттєвих змін порівняно з об'єктивістськими трактовками. Так, культура перестає вбачатися пасивним супутником суспільних явищ (ця позиція віддзеркалюється в концепті "культурний лаг"), що протікають якби окрім неї. Ця теза ґрунтується на наступних твердженнях: по-перше, культура представляє (репрезентує) у свідомості суспільства всі та будь-які факти, які мають значення для діючих індивідів. Тому, по-друге, можемо стверджувати, що суспільство існує тільки в культурній репрезентації. Іншими словами, сукупність складаючих суспільство жорстких структур, як, наприклад, соціальна структура, інститути, система статусів, є такою, оскільки ці структури є фактами репрезентативної культури. Це, в свою чергу, означає наявність відношень походження між соціальними структурами та представленими в культурі ідеями. Тому, підсумовує Ф. Тенбрук, культура та суспільство не є розрізненими реальностями чи окремими сферами людського буття: вони є двома сторонами однієї реальності та існують у стані "безшовного з'єднання".

Іншими наслідками розуміння культури як репрезентативної є висновок про неможливість помилкової (примітивної, хибної) культури, яка невірно репрезентує світ. Далі, своє обґрунтування отримує твердження про первинність культури в суспільному розвитку. Кожен етап суспільного розвитку припускає боротьбу ідей, висування альтернатив, визнання й підтримку одного з варіантів у якості об'єктивно правильного. Агентами культурних змін є "культурні експерти" – ідеологи, функція яких – зміна пануючих думок, тобто – зміна суспільства.

Теоретико-методологічною опорою для Ф. Тенбрука та його колег була розуміюча соціологія М. Вебера, яка разом з іншими концепціями, представляє існуючу в соціології ще з XIX ст. культурно-аналітичну традицію. До цих концепцій слід віднести символічний інтеракціонізм, феноменологічну соціологію та ін. Ці концепції створювали у соціології опозицію об'єктивістському баченню суспільства та людини, не приймаючи об'єктивність соціальних структур за відправну точку аналізу, а також не погоджуючись з визнанням суспільства продовженням природи, а соціологію – квазіприродничою наукою.

В центрі уваги концепції М. Вебера – розуміння соціальної дії як такої, що співвідноситься за своїм суб'єктивним змістом з діями інших людей. Тобто суб'єктивний зміст дії індивіду, його інтерпретація, тлумачення й розуміння реальності стає конститутивною ознакою соціального, поєднує дію як факт з її емпіричним середовищем. Таке бачення соціального змінює розуміння суспільства: воно не є продовженням природи, а штучно створене людьми, їх діями явище, продукт культури. Тому й соціологія розуміється як соціогуманітарна дисципліна, завдання якої – пояснити об'єктивність соціального світу, яка виникає із суб'єктивно орієнтованих дій. Якщо суспільство не є чимось подібним природі, природним об'єктивним явищем, то й досліджувати суспільство треба як культурний продукт, розкриваючи його зміст. Різноманітні ідеї, думки, переконання, уявлення, з точки зору М. Вебера – це реальний чи потенціальний зміст людської мотивації, тобто – елементи репрезентативної культури [9].

Працюючи над цим завданням, М. Вебер створив класифікацію типів людської мотивації (соціальної дії), серед яких суто культурними є цілераціональна та цінніснараціональна дія. Соціальні відносини він визначає як поведінку декількох людей, кожний з яких співвідносить свої дії з поведінкою інших та орієнтується на цю співвіднесеність. Складні довгострокові відносини, орієнтовані не на конкретність, а на співвіднесеність дії, існують як цілісність, що не залежить від конкретних діячів, тобто здобувають якість об'єктивності. Таким чином, культурно-аналітична традиція в соціології не заперечує об'єктивності соціальної реальності, але бачить її як створену з суб'єктивно орієнтованих дій.

Специфічний підхід до цієї проблеми мали й дослідники в рамках символічного інтеракціонізму. Так попередник символічного інтеракціонізму Ч. Кулі бачить соціальну природу людини, її образ як культурної істоти створеним за допомогою простих форм взаємодії у первинних

групах. Він вважав, що соціальна природа являє собою загальний для всього людства комплекс соціальних почуттів, установок, моральних норм, що складають універсальне середовище людської діяльності. В роботах У. Томаса культурно-аналітичне розуміння природи об'єктивності суспільства втілюється у концепції "визначення ситуації". Якщо ситуація визначається як реальна, - стверджує У. Томас, - вона реальна за своїми наслідками [10, с. 24-28]. Таким чином, втілений в дії, що мають інтерсуб'єктивне значення, суб'єктивний зміст перетворюється на об'єктивні факти. Дж. Мід вважає за центральне поняття соціальної взаємодії, елементи якої (вербальні та невербальні жести) є втіленням якоїсь конкретної ідеї. Символічний характер цієї ідеї – референту забезпечує однаковий відгук на жест. Головним фактом, що конститує свідомість, є мова – один з центральних елементів культури. М. Блумер вважає, що людина живе у світі значущих об'єктів. Їх значення виникають у результаті соціальної взаємодії, а зрозуміти життя групи можна ідентифікуючи світ її об'єктів. Джерелом трансформації групи є здатність людей змінювати значення об'єктів [11, с. 41-75].

Соціальна феноменологія - ще один варіант соціологічного напрямку в рамках культурно-аналітичної традиції в соціології. Е. Гусерль: концепція життєвого світу – сфери дорефлексивного, безпосередньо пережитого досвіду, становлення об'єктивності соціального світу відбувається в життєвому світі. А. Шютц ставив завдання теоретико-пізнавального обґрунтування веберовської розуміючої соціології. П. Бергер і Т. Лукман: концепція пізнання як створення світу. Систематичний опис структур соціального світу, якими його бачить діючий індивід, опис творення цього світу шляхом його пізнання [12].

Таким чином, різні концептуальні напрямки соціології сформували основні принципи культурно-аналітичного підходу. По-перше, соціологія не є квазіприродничою наукою, це наука про культуру. По-друге, роботи прибічників культурно-аналітичного підходу, перш за все – М. Вебера, довели можливість дослідження не тільки діяльності культурних інституцій чи продукти мистецтва, тобто феномени, що традиційно віднесені до сфери культури. Предметом аналізу стають і процеси становлення глобальних соціально-економічних систем. Головною відмінністю культурно-аналітичного підходу від об'єктивізму є спроможність бачити за об'єктивними структурами соціального світу суб'єктивні умови його формування як такого.

Культурно-аналітична традиція в контексті сучасної західної соціальної теорії

Принципи розуміння зв'язку культури та суспільства, обґрунтовані в рамках культурно-аналітичної традиції в соціології, мали значення не тільки для розвитку соціології культури, соціологічного бачення сучасного суспільства, але й для розвитку сучасної соціологічної теорії в цілому. Особливе місце серед "дійових осіб" цього процесу займає П. Бурдьє, якого, до речі, поряд з Ю. Хабермасом, М. Фуко, П. Бергером, М. Дуглас, називають одним з авторів сучасного культурного аналізу.

Соціологічна концепція П. Бурдьє містить сучасне бачення природи та характеру зв'язку індивіда й соціо-культурного оточення та його (індивіда) активності в цьому контексті. Ці питання розкриваються за допомогою понять агента, простору, позиції, капіталів, структур, практик, стилів та габітуса. Габітус – це система стійких набутих схильностей щодо сприйняття, оцінювання та дії соціального агента. Іншими словами, це ментальна структура, яка, з одного боку породжує та організує практики та уявлення індивіду, з іншого – сама породжується актуальними соціокультурними умовами існування. Габітус є центром процесів інтеріоризації зовнішніх умов існування індивіду в культурі та екстеріоризації їх у життєвих практиках, думках та діях. Таким чином індивід розуміється як відкритий найрізноманітнішим культурним контекстам, до яких від може бути залучений в своєму індивідуальному досвіді [13, с.18-39]. Таке розуміння дає змогу П. Бурдьє відійти від об'єктивістського бачення практики як результату зовнішнього тиску, а з іншого боку – від суб'єктивістського її бачення як відбиття виключно індивідуальної волі.

Останнє положення є одним з варіантів актуальної для сучасної соціальної теорії ідеї інтеграції структурного та діяльнісного бачення соціального світу, подолання розрізненості макро- та мікросоціологічних підходів, об'єктивізму та суб'єктивізму. Ця ідея надихає зокрема таких авторів, як Е. Гідденс та П. Штомпка. В їх роботах ми також знаходимо положення, які погоджуються з центральною ідеєю культурно-аналітичної традиції – увазі до колективного рівня смислових конструцій, що орієнтують соціальну дію. Так Е. Гідденс, розглядаючи соціальну дію, наголошує на її когнітивній природі: її (дію) супроводжує запас знань, на основі якого індивід приймає рішення стосовно можливості тієї чи іншої дії. Згідно теорії структурації, репрезентативні

елементи соціальної дії, тобто знання та "теорії" індивіду, своїм залученням до процесу прийняття рішень є умовою щодо соціальної взаємодії взагалі [14, с. 41-79]. Близькі ідеї висловлює й П. Штомпка в своїх концепції соціальних змін. Він наголошує, що потенційні можливості агентів значною мірою залежать від того, що люди в даному суспільстві думають та як вони вірують, а також, у що їх примушують вірити ідеології, приписи, традиції, що є вбудованими в соціальну свідомість [15].

Іншим важливим аспектом сучасного соціального теоретизування є ідея подолання міждисциплінарних кордонів щодо наук, вивчаючих соціальне існування людини. Ця ідея знаходить яскраве висвітлення в концепціях сучасного соціологічного бачення культури, існуючих в США та Європі у дисциплінарних рамках культурних студій, культурного аналізу та культурної соціології (Р.Фридленд, Д. Александер, Л.Д. Едлес, Е. Зарубавель, С. Сейдмен, Е. Лонг, К. Сеил та ін.) [16]. Міждисциплінарний підхід зокрема означає розкриття можливостей використання різноманітних за дисциплінарним "походженням" методів дослідження культурних процесів та об'єктів. Так концептуальні рамки культурної соціології доводять ефективність використання методів етнографічного опису у вивченні окремих соціокультурних спільнот, дискурсивного та контент-аналізу у дослідженні різноманітних культурних текстів, а також пов'язаних з ними досліджень сприйняття аудиторії. До соціологічного дослідження залучаються також різноманітні варіанти семіотичних методів, наративного аналізу, герменевтичні та інші методи "розуміючої" соціології [17].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ионин Л.Г. Социология культуры.- М.- 1998. – 280с. 2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ.- М.- 1989.- 573с. 3. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.- 2002.- 688с. 4. Культура и ее место в жизни общества //Чесноков Д.И. Исторический материализм.- М.- 1964.- с.342-375 5. Культура// Якуба Е.А. Социология. Учебное пособие для студентов. - Х., 1995, с.76-85; Соколов Э.В. Понятие, сущность и основные функции культуры. – Л. - 1989. 6. Западная социология. И.А. Громов, А.Ю.Мацкевич, В.А.Семенов. СПб.- 1997.- 372с. 7. Коган Л.Н. Социалистическая культура и многостороннее развитие личности // Активность личности в социалистическом обществе.- М,- 1976. - 278с. 8. Индикаторы и парадигмы культуры в общественном мнении // Левада Ю. От мнений к пониманию. - М. - 2000. - с . 305-322 9. Ионин Л.Г. Понимающая социология.- М.- 1978.- 257с. 10. Томас У. "Определение ситуации"//Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева.- К.- 1999.- 272с. 11 Ионин Л.Г. Основания социокультурного анализа. - М.- 1995.- 152 с. 12. Общество как объективная реальность //Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.- 1995.- с.80-209. 13. Бурдьё П. Структуры, габитус, практики // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас: Учеб. пособие. – Новосибирск. – 1995.- 120 с. 14. Гидденс Э. Элементы теории структуризации // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас: Учеб. пособие. – Новосибирск. – 1995.- 120 с. 15. Штомпка П. Социология социальных изменений /Пер, с англ, под ред. В.А.Ядова.—М.: Аспект Пресс, 1996. - 223 с. 16. Matters of Culture: Cultural Sociology in Practice / ed. by Roger Friedland and John Mohr. – Cambridge University Press, 2004; Researching Society and Culture / ed. by Clive Seale, SAGE Publications, 1998. 17. Cultural Methodology: Getting a Handle on Culture// Edles, Laura Desfor. Cultural sociology in practice. Blackwell Published, 2002, p. 137-238.

Голиков Александр Сергеевич

аспирант кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

КОНСТРУИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Стаття присвячена аналізу підходів до визначення ролі системи вищої освіти в конструюванні соціокультурної диференціації в суспільстві. Автор розглядає особливості розвитку вищої освіти в останні десятиріччя та їх вплив на соціальну мобільність. Велика увага приділена ролі вищої освіти у формуванні габітуалізованих структур сприйняття, оцінювання та дії в контексті "капітального" аналізу нерівностей. Зроблено висновок про можливість синтезу феноменологічної та структурно-конструктивістської парадигм у вивченні соціокультурної диференціації.

The paper is devoted to the analysis of the role of the higher education system in the construction of socio-cultural differentiation in society. Tendencies in the higher education sphere of last years are discussed as well as their influence on social mobility. Special attention to the higher education's role in forming of habitualized structures in context of capital analysis of inequalities is paid. On this base conclusion about possible synthesis of phenomenology and structural-constructivist paradigms in studying of socio-cultural differentiation is made.

Процесс конструирования социокультурной дифференциации всё дальше отходит от процесса собственно воспроизводства таковой и всё больше становится процессом производства, создания системы социокультурных различий. Статусы достижения, ставшие основой стратификации (пост)современного (не наша цель сейчас обсуждать множественные коннотации современности и постсовременности) общества, достигли пика своего значения и, видимо, составляют декларируемую основу любого так называемого "открытого общества", общества демократии и либерализма. Однако аскриптивные статусы, казавшиеся ещё совсем недавно потерянными для современного общества, вдруг начинают проявляться в самых различных видах, вплоть до неоднократно упоминаемого в современной литературе неофеодализма. В этом контексте высшее образование (долгое время бывшее "пропуском", фильтром и стадией подготовки для элитных слоёв общества) в результате процессов массовизации и коммерциализации института образования резко меняет свой статус и роль.

Дифференцируясь (как дифференцируется любое (в том числе и культурное) потребление в современном мире), высшее образование становится фактором конструирования не только и не столько цельной системы социальной стратификации, сколько личностной повседневности, её формы, содержания, интенсивности и капитализированности. Капитализированность личностной повседневности становится важным показателем места данного актора в системе социальной стратификации, и в конструировании ансамбля капиталов (в особенности что касается культурного и социального капиталов) система высшего образования играет всё более важную и пока что не очерченную роль.

Теоретической базой данной работы являются парадигмальные положения структурного конструктивизма в их приложении к двойному конструированию социокультурных неравенств, в частности, в интерпретации роли схем восприятия, оценивания и действия в (вос)производстве системы различий. В данной интерпретации Бурдье утверждает важность в структурировании социального пространства как системы отношений, так и системы представлений об этих отношениях, имеющих место среди агентов взаимодействия, и, следовательно, - системы легитимации данных отношений (в том числе и через высшее образование).

В связи с этим **целью** нашей статьи является определение способов взаимодействия системы высшего образования с системой современной социальной стратификации посредством личностной повседневности.

Реализация данной цели возможна посредством решения следующих **исследовательских задач**:

1. Определение роли высшего образования в (вос)производстве властных и ресурсных иерархий, а равно и неиерархичных структур (свойственных, скорее, полистилистическим обществам постиндустриализма и постмодерна);

2.Выявление главных тенденций в сфере высшего образования, влияющих на выполнение ним дифференцирующих функций, в частности – тенденций в соотношении между "демократизаторским" и "фильтрационным" воздействием высшего образования на социальное пространство;

3.Описание механизма инкорпорирования в габитуализированные структуры агента основополагающих для стратификационной системы схем восприятия, оценивания и действия сквозь призму выполнения системой высшего образования своих функций;

4.Обозначение основных методологических проблем на пути к описанию механизма (ре)продукции неравенств системой высшего образования через (ре)формирование личностной повседневности (и здесь для нас будет концептуально важным соотношение абстрактных структурно-конструктивистских теоретических построений с их возможной операционализацией).

Ожидаемым **результатом исследования** является описательная исследовательская схема, в которой на парадигмальном и концептуальном уровнях были бы согласованы структурно-конструктивистский, функциональный и феноменологический подходы к системе социокультурной стратификации и к процессу её конструирования в процессе реализации системой высшего образования своих функций.

Структурный аспект социального порядка как функция высшего образования

Социальный порядок, особенно в условиях украинского общества, не является продуктом одномоментного акта творения или согласия. Особенно ярко это демонстрируется процессами социальной трансформации в социальном и топическом пространстве Украины. Неудивительно, что при этом как социологи, так и акторы повседневностей пересматривают для себя правила и ранее несомненные аксиомы, касающиеся функционирования многих социетальных подсистем, в том числе и подсистемы высшего образования. "Состояние социальной трансформации, в котором оказалось украинское общество, изменившее механизмы и принципы социальной структуризации, ставит вопрос о необходимости изучения влияния образования на изменение социального статуса, исследования характера и особенностей социального отбора в сфере образования и его последствий. Особенно это касается высшей школы, формирующей интеллектуальную элиту" [11, с. 512].

Полиморфизм вышеуказанной трансформации заключается не только в социетальных, но и в культурных трансформациях, или, выражаясь языком Л.Г. Ионина, в движении от моностилистического к полистилистическому обществу. Приобретая атрибуты и характеристики последнего, Украина наследует и тот багаж проблем, который имеет полистилистическое культурно-стратифицированное общество: "В позднеиндустриальных и информационных обществах приобретает самостоятельное значение культурно-статусная стратификация. Если властной и собственнической стратификации, связанной со стремлением властных групп к исключительному обладанию властью и престижем, соответствует вертикальное соотношение социальных позиций, то культурно-статусному порядку, смысл которого заключается в сохранении статусными группами своих разнородных (количественно несоизмеримых) ценностных представлений, соответствует неиерархическая модель" [16, с. 36-37]. По Бурдьё, каждый устоявшийся вариант социальной структуры – это результат борьбы интересов, воплощающий актуальные для данной культуры представления о социальном порядке и социальном неравенстве. Развитие и изменение социальной структуры происходит с развитием и изменением системы значений и ценностей культуры общества. "Такое видение социальной структуры соответствует современным представлениям о связи общества и культуры и реализуется в социальной феноменологии, символическом интеракционизме, конструктивистской парадигме и социокультурном анализе" [19, с. 143]. Классовая структура в социологическом дискурсе не является более первой производной от экономической детерминанты, а индивид – от тех экономических отношений, в которые он включён. Впрочем, это не исключает связанности его личностных структур со стратификационной структурой общества: "Габитус – это инкорпорированный класс" [3, с. 126]. И транслируется эта структура, конвертируется из объективных структур в габитуализированные в том числе и через систему образования.

Система образования является одним из институтов, которые принимают участие в процессах социальной структуризации и стратификации. Ещё П. Сорокин решительно и, как показала дальнейшая эволюция социологического знания, не без убедительных оснований связал исследования мобильности и стратификации. "По сути, изучение мобильности стало едва ли не

основным способом изучения стратификационных систем" [15, с. 13]. Социальный состав студенческого контингента является специфическим отражением социальной структуры общества благодаря механизмам отбора в высшую школу. В свою очередь, система высшей школы, дифференцируя молодёжь, способствует вхождению её представителей в разные профессиональные и статусные группы, определяя тем самым дальнейшее развитие социальной структуры [12]. Впрочем, проблемным является уже сам вопрос: образование дифференцирует социальный мир или же является "всеобщим социальным демократизатором". Спектр мнений по этому поводу изложен Н.Д. Сорокиной, утверждающей, что, "с одной стороны, образование способно усилить социальную мобильность, делая общество менее стабильным. С другой, - оно как бы закрепляет социальное неравенство и тем самым сужает возможности профессиональной и другой мобильности" [13, с. 90]. Уже здесь "деньги и связи", приводящие к дифференциации, являются реминисценциями того самого капитального анализа (и аллюзиями на соответственно экономический и социальный капитал, который может быть конвертирован в образовательный статус – иначе говоря, в *потенцию* культурного капитала, но ещё не сам культурный капитал)

Исследователи, занимающиеся проблемами неравенства в образовании, выделяют несколько проблем. Во-первых, это – *проблема селекции*, которую можно сформулировать так: нужно ли предоставлять возможность получения бесплатно высшего образования всем желающим или необходимо производить отбор наиболее способных кандидатов и допускать в стены вузов только их? Второй аспект – *социальная стратификация* в сфере образования, или существует ли связь между социальным происхождением и успехами учащихся, и в чём эта связь заключается. Третий аспект представляет собой комплексную проблему, суть которой заключается в *иерархии различных видов знания* и её соответствии социальной иерархии носителей такого знания, а также в проблеме доступа к знанию и собственности на него. "Является ли знание достоянием всего общества или же оно – своеобразный предмет собственности соответствующих профессиональных групп, которые контролируют доступ к нему?" [17, с. 512]. Все эти вопросы так или иначе выводят на два ключевых понятия, поднятых нами ранее: культурного неравенства и культурного капитала (как действительного, засвидетельствованного, легитимизированного обладания иерархизированным и *иерархически признанным* знанием, а не просто знанием).

Роль образования исследователи чаще всего видят в выполняемой им функции или множественных функциях. Здесь не существует единого подхода, каждый исследователь выдвигает свою классификацию функций образования. Для нас принципиально важными являются не столько обучающие функции образования (конструирующие профессионально ориентированный культурный капитал), сколько его воспитательные функции, легитимирующие существующий социальный порядок, закрепляющие схемы восприятия, оценивания, действия, интегрирующие социальное неравенство в габитуализированные структуры.

Главными функциями воспитания в условиях современной высшей школы чаще всего называются:

- "функция *трансляции культурных образцов*, направленная на формирование личной культуры индивида, культуры поведения и деятельности (внешней культуры) и культуры его мышления, нравственных позиций (внутренней культуры)...", то есть того самого инкорпорированного культурного капитала, который, не институционализируясь, оказывается ключом, *культурным кодом* (и здесь уместно вспомнить концепцию Бернштейна) для доступа в определённые социальные слои;

- "*социализационная* функция, которая обеспечивает необходимый уровень социальности личности, её приобщения к социальному целому", что может быть понято как (ре)конструирование схем восприятия и оценивания, посредством которых актор интерпретирует повседневность и, следовательно, идентифицирует "своих" в капитальном ландшафте социального пространства;

- "адаптационная функция, реализация которой способствует *формированию эффективных моделей освоения* индивидом новых жизненных ситуаций" - интеграция в габитус актора адекватных схем действия, которые должны соответствовать схемам восприятия и оценивания;

- "*ценностноориентационная* функция, которая содействует интериоризации общественных ценностей в сознании индивидов, образованию личностной системы ценностей";

- "*нормативная* функция, содержание которой состоит в усвоении личностью социально одобряемых норм поведения на различных уровнях социальной интеракции" [2, с. 504].

Перечисленные нами функции демонстрируют тот непреложный факт, что образование в этой теоретической рефлексии становится транслятором культурного капитала, трансформированного в аксиомы, нормы, ценности, образцы, паттерны, что позволяет человеку, обладающим таким капиталом адекватным образом интегрироваться в общество. И тут, вероятно, с нами согласился бы исследователь, пишущий: "Учёба – основная форма деятельности человека в сфере образования. Понимание его содержания сводится к трём основным аспектам: учёба как усвоение знаний, учёба как усвоение опыта, учёба как усвоение культуры... Учёба как усвоение опыта связана со сменой поведения людей. Основная функция учёбы сводится к наработке у субъекта механизмов культурной деятельности, то есть такой, что базируется на достижениях культуры" [20, с. 540].

Более интеракционистски и актороцентрично настроенная С.А. Шаронова утверждает, что "образование имеет дело, прежде всего, с воспроизводством ролей" [13, с. 90], ведь процесс усвоения ценностей предусматривает и приобретение общественной формы, системы социальных связей, и поэтому становится одной из форм воспитания. И здесь, как мы видим, теоретически рефлексирование не только культурного ("общественная форма" как культурно одобряемая), но и социального ("система социальных связей" как включённость в систему социально существующих и культурно детерминированных интеракций) капиталов.

При этом современные исследователи уже не подвергают сомнению, что воспроизведение детьми социального статуса или перемещение в иные классы существенно зависит от достигнутого уровня образования. Последний "является также механизмом передачи преимуществ и привилегий от поколения к поколению, средством закрытия доступа к тем или иным социальным статусам или, наоборот, каналом перемещения в социально-классовом пространстве" [15, с. 91]. В подтверждение этого в указанной коллективной монографии приводится таблица, согласно которой образование сына чаще всего (от четверти до половины случаев) релевантно по своему уровню образованию отца. Однако сам механизм воспроизведения ещё остаётся неясным и дискуссионным. Так, некоторые исследователи рассматривают образование лишь как "компенсаторную функцию стратификации... Данные критерии являются весьма важными в плане увеличения жизненных шансов индивида в достижении определённой социальной позиции" [8, с. 182], отводя им вторичную "компенсаторную" роль.

За последние двадцать лет особую роль в функционировании системы образования сыграла резкая коммерциализация и повышение роли экономических инвестиций. Так, число небюджетных вузов третьего-четвёртого уровней аккредитации с 1991-1992 годов до 2001-2002 годов возросло с 2 до 93, государственных – со 149 до 225, общая численность студентов выросла в 1,8 раз с 881,3 тысячи до 1548 тысяч человек [данные приводятся по: 18]. Это может свидетельствовать, с одной стороны, о растущем понимании в обществе (и, соответственно, формирующемся социальном консенсусе) роли образования в конструировании социального порядка, с другой, - о *гипертрофированной доминации одного из направлений конвертации* капиталов (а именно экономического во все остальные). Однако этот новый элемент возникающего порядка нельзя исключать, ведь он формирует и фоновые ожидания людей, и распределение жизненных шансов, и, соответственно, не только институционализированные, но и субъективированные структуры неравенства.

Габитуализация как продукт высшего образования и необходимое условие социального порядка

Таким образом, мы вышли на понимание того, что новый социальный порядок, транслируемый в том числе и посредством системы образования, должен получить легитимацию в габитуализированных структурах.

В современном мире эти тенденции весьма заметны: "Молодёжь всё больше начинает понимать, что образование, специальность, квалификация – это *капитал для инвестирования* (курсив наш – А.Г.), а успешность включения в процессы социальной дифференциации устанавливается прохождением сквозь формально-организационные структуры института профессионального образования" [7, с. 102]. Возникает осознание капиталности образования, его конвертационной возможности, расходы на образование рассматриваются как "жертва", приносимая индивидом (а равно и обществом в целом) во имя будущих выходов. "Обучение, с этой точки зрения, есть процесс превращения экономического капитала в личностный, процесс реконверсии экономического капитала в культурный" [2, с. 91]. При этом на первый план выходят экономические характеристики образования, происходят предсказанные Фуко трансформации интеллектуалов в часть элиты, которой они, по идее, должны составлять оппозицию, а воспетая роль "наследника традиции воспроизводства духовной жизни, напряженной работы духа,

стремящегося преодолеть гравитацию социальной обыденности" [9, с. 76] отходит на второй план и остаётся уделом свободно парящей интеллигенции, выражаясь словами Карла Маннгейма.

Впрочем, даже осознание того, что "знание, в которое информация трансформируется благодаря образованию как средству, институту этого превращения, является самым подвижным ресурсом, источником обогащения не только индивида, но и общества" [6, с. 108], вовсе не становится гарантией формирования адекватного габитуализированного отношения к ценности образования. Тут и выходит на первый план уже очерченная нами контурным образом проблема повседневности, предопределяющей габитус и его структуры. Любая деталь повседневности – от объёма библиотеки до района проживания – становится значимой. Так, образовательные планы молодёжи, закончивших школу в поселениях с разным уровнем урбанизированности, разнятся. Ориентация на высшее образование более выражена у выпускников школ областного центра (82,5%), "значительно меньше – у учащихся городов области (58,2%) и села (67,9%). Эти группы учащихся, в свою очередь, в большей степени настроены на поступление в колледжи (техникумы) и профессиональные училища" [7, с. 101]. И здесь *образование оказывается не только конструктором, но и опорой габитуса*, ограничивая притязания и потребности индивида, поддерживая те его интенции, что служат прочности и стабильности общества, заставляя принять те границы (по)знания, которые оптимальны для его культурно детерминированного габитуса.

Это происходит в тот момент, когда, как показывают многие исследования, "отсутствует корреляция между способностями детей и возможностями получения образования высшего качества" [1, с. 88]. Иначе говоря, образование конструирует ту самую доксу, о которой писал П. Бурдьё, подспудно, неосознаваемо для самих объектов конструирования, более того, встраивая последним в габитус твёрдую уверенность, что всё осуществляется для их же блага. Таким же образом получает легитимацию существование де-факто давно уже функционирующей системы разделения образования на массовое, элитное и элитарное (в данном разделении под элитным понимается высококачественное образование, а под элитарным – образование с прицелом на подготовку элиты [1]), и, более того, под это разделение подводится идеологическая оправдательная база: "Можно сказать, что дифференциация образования вообще и элитное образование как её элемент соответствует важной тенденции современной цивилизации – процессу индивидуализации" [1, с. 83].

Превращения образования в общедоступное и бесплатное "приводит к утрате статусо-распределительной функции образовательной системы или же её функции распределения жизненных шансов" [14, с. 30-31], в результате чего приходится или констатировать, что эта функция образования (в том числе высшего) реализуется только на уровне его элитно-элитарного слоя, или согласиться с У. Беком, делающим вывод о рефеодализации общества, поскольку всё большее внимание уделяется аскриптивным статусам.

Наши выводы могут быть подтверждены польскими исследованиями [см. 5], согласно которым шансы на получение высшего образования для детей интеллигенции упали с 1995 по 2002 с 3,31 до 1,57 (относительно среднего уровня, "среднестатистического поляка"), детей частных предпринимателей незначительно выросли: с 1,00 до 1,17. *Свидетельствует ли это о выравнивании сил экономического, культурного и социального капиталов или же о падении "статусораспределительной функции" и, как следствие, возникновении социально укоренённого понимания этого?*

Польские коллеги подчёркивают, что "на протяжении нескольких лет, на рубеже столетий, мы отмечаем поворот в другую сторону, сторону уменьшения неравенства" [5, с. 45], и, таким образом, скорее речь идёт именно о падении статусо- и капиталораспределительной функции системы высшего образования.

Так как "с конца 1970-х годов развивается тенденция выражения культурного различия, одной из характеристик которой было сочетание социальных требований с требованиями именно культурного признания" [4, с. 15], современная Украина представляет из себя глубоко стратифицированное не только в экономическом, но и в культурном плане общество, и не последняя роль в процессе перехода к этому состоянию играло и играет образование. Однако сейчас значение дифференцирующей функции образования ощутимо ослабевает. Оно уже не играет прежней роли в качестве канала социальных перемещений. Система образования в результате ее реорганизации, в том числе благодаря появлению большого числа элитарных учебных заведений, теряет прежнюю максиму равенства. Несмотря на то, что образование все равно остается самым значимым каналом социальной мобильности, его, скорее, можно расценивать как фактор, но ни в

коей мере не гарантию социальной мобильности [10]. На наш взгляд, это можно объяснять глубокой индивидуализированностью современного мира и, соответственно, каждого отдельного случая (о чём Мишель Вевьерка пишет так: "Парадокс производства различий в том, что это феномен, по определению коллективный (какой вид идентичности или культуры не является общим?), сегодня всё более основывается на современном индивидуализме..." [4, с. 19]).

Исходя из этого, мы предполагаем, что процессы современной дифференциации (которую невозможно рассматривать даже аналитически как культурную или социальную - только как социокультурную) в системе высшего образования могут быть изучены лишь в контексте синтеза структурно-конструктивистской и феноменологической парадигм. И здесь первая предоставляет исследователю эвристически мощный набор понятий, которые могут быть операционализированы через концепты второй. Так, понимая достаточно абстрактный (хотя и основополагающий) треугольник бурдьевистских концептов "габитус-практика-структура" сквозь призму феноменологического треугольника "интернализация-экстернализация-институционализация", мы получаем возможность операционально редуцировать эмпирически недоступный для изучения ансамбль капиталов к вербальному поведению индивида, к личностной повседневности, и, таким образом, загадочно-провокативное заявление Бурдьё, что оптимальным образом культурный капитал измеряется объёмом времени, истраченным на его конструирование, оказывается лишь первым, парадигмальным шагом к многомерному изучению социокультурных неравенств, понятых как многоуровневый феномен, проявляющийся как на социетальном, так и на групповом и личностном уровнях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ашин Г.К. Проблема элитного образования в зарубежной социологии // Социологические исследования. – 2005. - № 2. – с. 87-95. 2. Белова Л.А. Функциональная характеристика системы воспитания в современном вузе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Вид.центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – с. 503-505. 3. Бурдьё П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с. 4. Вевьерка Мишель Формирование различий // Социологические исследования. – 2005. - № 8. – с. 13-24. 5. Доманьский Х. Отбор по социальному происхождению в среднюю школу и высшие учебные заведения // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - № 2. – с. 24-47. 6. Зборовский Г.Е. Шуклина Е.А. Образование как ресурс информационного общества // Социологические исследования. – 2005. - № 7. – с. 107-113. 7. Зборовский Г.Е. Шуклина Е.А. Профессиональное образование и рынок труда // Социологические исследования. – 2003. - № 4. – с. 99-106. 8. Коваліско Н.В. Савчинський Р.О. Багатовимірна модель стратифікації в умовах трансформації суспільства // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Вид.центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – с. 182-186. 9. Козлова О.Н. Университетский бум // Социально-гуманитарное знание. – 2005. - № 2. – с. 72-85. 10. Кузминых Е.В. Устойчивость статуса поколений: образовательный и профессиональный аспекты. // доступно на <http://www.econom.nsc.ru> 11. Набатчикова Е.Н. Неравенство доступа в высшую школу в современной Украине и его социальные последствия // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Вид.центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. – с. 512-514. 12. Набатчикова О.М. Особливості функціонування інституту вищої школи в умовах соціальної трансформації суспільства // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2002. - № 543. – с. 211-216. 13. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности ("круглый стол") // Социологические исследования. – 2003. - № 5. – с. 89-100. 14. Оксамитная С. Бродская С. Социальный класс как фактор дифференциации жизненных шансов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - № 4. – с. 24-42. 15. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К.: ИС НАНУ, 1999. – 204 с. 16. Радаев В. Шкаратан О. Социальная стратификация: учебное пособие. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 216 с. 17. Садрицкая С.В. Основные механизмы воспроизводства социального неравенства посредством системы образования // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Вид.центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2003. – с. 511-513. 18. Сокурянская Л.Г. Высшее образование как субъект социокультурной трансформации: институциональный аспект анализа // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформації соціальних інститутів та інституційної структури суспільства / САУ, ІС НАНУ. За ред. М.О. Шульги, В.М. Ворони. – К, 2003. – с. 404-409. 19. Сорока Ю.Г. Социологический взгляд на несоциологические объективации социальной структуры // Проблеми розвитку соціологічної теорії... / САУ, ІС НАНУ; М.А. Шульга (науч.ред.) и др. – К., 2002. – с. 143-148. 20. Сорочан В.Ю. Вища освіта як фактор політичної соціалізації молоді // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Вид.центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – с. 539-542.

Катаев Станислав Львович,

доктор социологических наук, профессор Гуманитарного университета "ЗИГМУ"

ПОДДЕЛКА КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

У статті аналізуються соціокультурні аспекти підробки як риси сучасного суспільства. Підробка трактується як несправжнє явище, що видає себе за сутність, як різновид симулякра. Підробка мімікрує під справжнє, використовуючи зовнішню атрибутику справжньої речі. Підробка відіграє роль оригіналу, не маючи внутрішніх ресурсів для того, щоб бути оригіналом. Вона навмисно імітує справжнє життя, модифікуючи його згідно зі своєю уявою. Вона зсередини руйнує систему, побудовану за обов'язкових знаках, обмежених у поширенні і легітимізованих законом. Підробка поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства, проникаючи в його інституціональну структуру, виробництво, сферу споживання. Аналізуються прояви підробки в сфері споживання, освіті, родині.

Sociocultural aspects of forgery, as features of modern society, are analysed in the article. The forgery is interpreted as unauthentic phenomenon, which poses itself off as a simulacrum. The forgery is a variety of simulacra. The forgery imitates authentic, using external attributes of an authentic thing. The forgery plays the original copy's role, not having internal resource to. It is on purpose that it imitates the authentic life, modifying it according to its own ideas. The forgery destroys the system, built on the obligatory signs, legitimated by law, from within. The forgery covers all fields of vital activity of society, penetrating into its institutional structure, production, consumption. Different forgery manifestations in fields of consumption, education and family are analyzed.

Постановка проблемы. Подделка – это неподлинный эквивалент сущности, неподлинное явление, которое выдает себя за сущность. Это сущность, представленная в ее неподлинном эквиваленте. Подделка является разновидностью симулякра, однако смысл этих понятий отличается. Так, "фундаментальным свойством симулякра выступает его принципиальная несоотнесенность и несоотносимость с какой бы то ни было реальностью" [1]. Подделка же вполне соотносится с реальностью, но ложным образом.

Подделка – именно с этого слова начинается характеристику общества Ж. Бодрийяр в работе "Символический обмен и смерть" [2]. Подделка у Ж. Бодрийяра является симулякром первого порядка, за которым следуют производство и симуляция. Подделка действует "на основе естественного закона ценности" [2, с.111]. Подделка выступает как имитация чего дорого. В Европе подделка "составляет господствующий тип "классической эпохи, от Возрождения до промышленной революции" [2, с. 111] Подделка возникает вместе с модой, когда "возникает открытое состязание в знаках отличия" [2, с.114]. Раз возникнув, подделка не исчезает, а приобретает все новые формы на каждом историческом этапе. Подделка вначале охватывает субстанцию и форму, а затем охватывает отношения и структуры [2,с.117].

Трудно согласиться с Ж. Бодрийяром, который ограничивает сроки существования подделки Эпохой Возрождения и Новым временем. Пусть, если на то воля социологического воображения французского ученого, возникают симулякры второго и третьего порядка. Но их появление не означает конец эпохи подделки. *Цель статьи* - выявить социокультурные аспекты подделки как черты современного общества.

Подделка может быть рассмотрена в социальном контексте. Остановимся на некоторых аспектах этого явления применительно к нашему обществу.

Подделка распространяется на все сферы жизнедеятельности общества, проникая в его институциональную структуру, производство, сферу потребления и т.п. Подделка проявляется на социетальном и микросоциальном уровнях, подобно вирусам многообразно модифицируясь и существуя во множестве видов. Подделка проявляется в каждом институте, приобретая свою специфическую форму, свойственную для данного института. Например, в образовании подделка проявляется через несовпадение знания диплому; в институте семьи она проявляется в гражданском браке; в экономике подделка существует в виде замены качественного товара некачественным и т.п. Кроме очевидного ее отрицательного характера, подделка имеет и позитивные черты.

Социокультурная функция подделки заключается в том, что она "ломает систему исключительного владения знаками" [2, с.116], в этом ее демократичность и появление свободы.

Подделка имеет театральный, игровой характер. Она намеренно имитирует подлинную жизнь, модифицируя ее по своему капризу и творческому воображению.

Подделка является вызовом монополии. Но она подобно вирусу изнутри разрушает систему, построенную за обязательных знаков, ограниченных в распространении и легитимизированных законом.

Двойственный характер подделки заключается в том, что, с одной стороны, она симулирует подлинность, с другой стороны, лишает ее монополии. Иронический вызов подлинному со стороны подделки разрушает функциональную значимость этого подлинного. Однако подлинное является основой, на которой только и может существовать подделка и иметь ценность. И эта основа подделкой же и разрушается. Подделка – это анархия, разрушающая власть, что приводит к саморазрушению самой подделки. Подделка может существовать только при наличии подлинного, которое как раз и разрушает. Поэтому распространенность подделки должна подчиняться мере, сверх которой подделка теряет свою жизнеспособность.

Подделка – близкое, но не совпадающее по смыслу с понятием "симулякр". Симулякр – это явление без сущности, то, что является, не имея под собой подлинного основания. Подделка же – это замена подлинного его несовершенной копией. В основе подделки лежит поддерживающая ее идея подлинной вещи. Подделка паразитирует на подлинном. Подделка мимикрирует под подлинное, используя внешнюю атрибутику подлинной вещи. Подделка играет роль настоящего, не имея внутренних ресурсов для того, чтобы быть настоящим. Подделка завидует подлинному, его внутренней мощи настоящего. Подделка не органична, но выдает себя за настоящее. Подделка это обман, выдающий себя за правду, это ложь, выдающая себя за истину.

Человек, получая подделку, рассчитывает на все качества, присущие подлинному. Но, не получая их, разочаровывается и теряет почву для объективного суждения.

Обман может быть раскрыт и тогда подделка теряет все свои функции. Подлинная подделка – это нераскрытый обман. Когда подделкой пользуются как настоящим, она получает самоудовлетворение, реализуя в зависимости от намерений свою собственную сущность. Когда подлинным воспользоваться нет возможности, тогда подделка воспринимается как подлинное. Она выполняет свое предназначение – служить средством достижения цели в условиях ограниченных ресурсов. Здесь использование подделки не имеет злобного намерения, а есть конструктивный способ решить задачу.

Подделкой является и цель, которая использует не соответствующие высоте цели низменные средства. Подделка может быть источником зла и тогда, когда предлагая себя для использования и будучи использованной в качестве подлинной, реализует свою злобную, подлую сущность.

Раскрывая подделку, субъект испытывает экзистенциальное разочарование.

Подделки заполнили сферу потребления. Большая доля лекарств – подделка. Целая индустрия производства нелегализованных дисков – это индустрия подделок.

Особым типом являются подделки, которые по своим потребительским качествам не уступают подлинной вещи. И тогда различие подделки и подлинного лежит в плоскости легитимации подлинного.

Источником или основой легитимизации подлинного может быть закон. Некая фирма получает право на определенный знак и потому ее подлинность легитимизирована. Подделка, которая по потребительским качествам не уступает продукции законного производителя, все равно не имеет легитимного права называться тем же именем, что и подлинная вещь. В данном случае подделка не наносит вреда, она не является источником экзистенциального разочарования.

Подделка может быть иронична, свободна от обязательств и социальных норм, делать то же, но без социально обязывающих прав. Подделка – источник анархии, подрывает цивилизацию, которая зиждется на праве и общих для всех нормах. Одна из революционных задач подделки – стремление "превзойти систему в симуляции" [2, с. 47.]

Подделка стремится подтвердить свою легитимность разными средствами. Во-первых, за счет совпадения потребительских качеств. Она как бы заявляет миру: "Чем я хуже. Я делаю то же самое, а то и лучше". Во-вторых, пользуясь атрибутикой подлинной вещи: знаками, сертификатами (ложными) символами и т.п. Тогда потребительские качества могут быть, а могут и не быть такие

же, как у подлинной вещи. Производитель получает выгоду благодаря обману. Здесь нет философии, а есть меркантильный расчет. Но вред наносится не только через потребление некачественного продукта, а наносится вред социальный, поскольку подрывается система, защищающая права производителя и потребителя. Наносится ущерб институциональным основам общества.

Есть подделки, которые являются результатом сговора производителя и потребителя. И тот, и другой осведомлены о поддельной основе продукта. Но пользователь предъявляет подделку как подлинное третьим лицам, которые и являются жертвами обмана. Этот тип подделки свойственен для системы образования. Когда человеку нужны не знания, а социальный статус дипломированного специалиста, он стремится получить свидетельство о своем статусе, т.е. диплом, за которым нет необходимого объема знаний и умений. Учебное заведение, идя навстречу рыночному спросу, предоставляет такой диплом. И теперь поддельный специалист претендует на роли, которые предназначены специалисту подлинному. Но здесь не всегда следует трагичный исход. Очень часто дело обстоит так, что и конечный потребитель, т.е. организация, в которой работает поддельный специалист, и не ожидает от него новых знаний и умений. Организации по формальным требованиям нужны дипломированные работники. Она сознательно побуждает своего сотрудника получить диплом любыми средствами, чтобы удовлетворить это формальное требование. Тогда жертвой подделки становится общество в его абстракции, а не конкретная институция или организация. В данном случае причина мимикрии и подделки под подлинное лежит в более глубоких социальных особенностях. Когда общество имеет комбинированный характер (сочетает в себе черты информационного и индустриального общества) возникает множество ситуаций, когда требования информационного общества (иметь специалиста, обладающего знаниями) не в полной мере действительно соответствует потребностям организации, работающей по условиям неинформационного общества. Иными словами, организации и не нужны, требуемые формально знания и умения. Норматив вырабатывается в соответствии с требованиями информационного общества, а организация работает, используя инфраструктуру индустриального общества. Вот тогда и возникает потребность в подделке, которая находит свой способ удовлетворения в системе образования. Аналогичные ситуации могут возникать и системе потребления, в экологии и других сферах, где формальные требования опережают реальные возможности и потребности.

Общество вырабатывает устойчивость к подделке, поглощая подделку без трагедии и излишних эмоций, соглашаясь использовать подделку в качестве подлинной. Таковы сателлитные общества, сущность которых в том, что они являются современными, следуя в фарватере более развитых государств и общества. У нас нет настоящего образования. Но оно нам и не нужно. У нас нет изделий подлинных производителей. Но они нам и не нужны, ибо слишком дороги. Конечно, здесь есть мера и границы, например, в использовании лекарств.

Одним из видов подделки является аналог. Это не подделка в чистом виде, а легальная подделка, допускающая сниженные потребительские качества в определенных разумных пределах. Отечественный аналог - это путь к легализации подделки.

Вывод. Таким образом, подделка – это не только плод лживого субъекта, а и социокультурное явление, имеющее под собой объективные основания, заключающиеся в определенных свойствах общества. Все наше общество выступает как грандиозная подделка под современное, цивилизованное, демократическое, информационное общество. В таком обществе подделка - естественное и массовое явление.

ЛИТЕРАТУРА: 1.<http://slovari.net/show.php?sl=fil&art=1496> 2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, - 2000 – 387 с.

Макаренко Едуард Миколайович.

докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА НА ЕТНОРОЗВИТОК ЛЮДСТВА

В статье рассматриваются последствия как позитивного, так и негативного влияния религиозного фактора на развитие общества, в том числе и сквозь призму в первую очередь этнического аспекта.

The article is devoted to the problems of influence of religion at the ethnic's development. There is considered the influence of different branches of Christianity and other kind of religions at the positive and negative changes in society too.

Міжконфесійні відносини, які складаються у відповідності з релігійною свідомістю, можуть мати різноманітний характер, а саме: солідарності, терпимості, конкуренції, конфлікту, боротьби, фанатизму. Тому і характер діяльності конфесійних спільнот, їх місце в соціальній системі та співвідношення з іншими соціальними групами істотно змінюються в різноманітних суспільних формаціях. Так, в первісному суспільстві конфесійна спільнота співпадала з родовою або племінною. Однією із істотних ознак, які відокремлювали один род або плем'я від іншого, було відправлення членами даного роду або племені релігійних обрядів разом, іншими словами, єдність первісного суспільства значною мірою підкріплювалася спільністю релігійних міфів, уявлень та обрядів. У класовому суспільстві істотно змінюється як структура конфесійних організацій, так і їхнє місце в соціальній системі, що обумовлено трансформацією племінних культів в державні та об'єднанням окремих релігійних спільнот в єдину централізовану організацію – церков. Тепер духовенство виступає як частина панівного класу та його соціальні функції виходять далеко за рамки відправлення релігійного культу.

Сучасна епоха з її погіршенням економічного і екологічного становища, політичною нестабільністю, міжетнічними конфліктами примушує людей звертатися в пошуках надійних соціальних орієнтирів до авторитету релігії та церкви. В чималому ступені сприяє цьому і стрімка відмова від тих ідеалів та цінностей, яким три чверті сторіччя керувалося суспільство. Духовний вакуум, який створився, доки не вдалося заповнити скільки-небудь цілісною системою ідей та цінностей світського характеру, яка була б зрозумілою народу та прийнятою ним, здатною потягнути за собою людей та дати їм надію. В цих умовах релігія пропонує свою опору та орієнтири в особистих та суспільних питаннях, маючи для цього і цілісний світогляд, і перевірені століттями гуманістичні принципи людського співіснування. Релігійні традиції та конфесійні особливості як і раніше залишаються не тільки одними з головних ознак, які характеризують культуру тієї або іншої етнічної спільноти, але й активно розвиваються. Багато в чому зростання релігійності відображає корінні зміни в політичній, соціально-економічній та ідеологічній сферах, які відбулися в Україні на початку 90-х років XX століття. В аксіологічному аспекті релігія постає в різноманітних аспектах для одних вона виступає своєрідним компенсатором втрачених попередніх духовних ідеалів; іншими релігія сприймається як частина національної, духовної спадщини, яка має величезне культурне значення; для третіх вона стає засобом та зброєю міжетнічного протистояння, розподілу людей за конфесійними ознаками на "своїх" та "чужих". В той же час активізація релігійного життя посилює культурні відмінності населення, що приводить до розмежування, а іноді і до міжконфесійних конфліктів. Як зазначає О.Андреева, "релігійна мозаїка світу нині дуже примхлива та різноманітна. Тим не менш у ній можна виділити сім основних конфесійних блоків, суперництво яких буде визначати ситуацію в цій галузі: православ'я, католицизм, іслам, буддизм, конфуціанство, іудаїзм, язичництво та вигадлива суміш елементів протестантизму, іудаїзму і язичництва, які складають духовну основу життя сучасного Заходу" [1, 153]. Таким чином, релігія, з одного боку, виконує позитивну роль, з іншого – породжує значні негативні прояви – націоналізм та шовінізм, загострюючи міжнаціональні відносини та підвищуючи роль сепаратистських настроїв.

Етнорелігійні конфлікти вчені досліджують багато років. Лише за останнє десятиліття в світі відбулося 10 великих міжетнічних конфліктів на релігійні основи. Тому світова наука приділяє значну увагу вивченню цього питання [2]

У наукових розробках сучасності, на думку деяких дослідників (див.: Л. Филипович), ще не здійснено універсального проекту цілісного дослідження різноманітних релігій, зокрема полі

останньої в утворенні, розвитку, будівництві, існуванні окремих націй та їх відносин між собою. Проте здійснені досить ґрунтовні дослідження ролі релігії в житті націй. Так, спираючись на праці класиків філософії, соціології, психології, політології, релігієзнавства (перш за все М. Вебера, Е. Дюркгейма, Е. Фромма, Дж. Фрезера, Е. Сміта, Б. Расела тощо) в українській науці з'явилися розробки С. Здіорука [3], А. Колодного [4], М. Парашевіна [5], Л. Филиповича [6], О.Шуби [7], в різних аспектах представлено співвідношення релігії і нації в колективній монографії "Релігія і нація в суспільному житті України"[8] тощо.

Дана робота має за мету дослідити амбівалентність впливу релігії на етнорозвиток людства, розглянути як позитивні, так і негативні наслідки таких впливів.

Цінності, що лежать в основі думок і поглядів, разом визначають позиції та поведінку суб'єктів у конфліктному процесі. Коли в релігійній сфері життя, як і суспільстві загалом, відбуваються зміни, що викликають необхідність у перетворенні нормативно-ціннісної системи, виникають суперечності між очікуваннями. Розрив між претензіями і можливостями їх задоволення створює різноманітні конфліктні ситуації. Отже, за будь-яким конфліктом стоїть намагання протидіючих сторін створити ситуацію, яка б відповідала їхнім духовним стандартам, задовольнити їх інтереси та потреби через "битву цінностей".

Щоб розібратись у справжніх причинах релігійних конфліктів, треба проаналізувати весь ланцюжок взаємодій між подіями й учасниками цих конфліктів. Релігійні конфлікти ґрунтуються на низці об'єктивних причин. Головними серед них є ті, що виростили на протистоянні інтересів віруючих різних релігій (конфесій), взаємовиключних формах організації релігійного життя, загостренні суперечностей між церквою і державою, відмінностях між конфесіями чи засобами культового служіння, зокрема догматичними, церковно-організаційними, обрядовими, місіонерськими тощо (див. 9).

Об'єктивність у дослідженні ролі релігії щодо суспільства та окремих етносів здатно забезпечити визнання того, що релігія може виконувати явні чи приховані функції, як позитивні, так і негативні чи індивідуальні [10, с.168].

Так, у певні історичні періоди релігія виступає символом прихованих етнічних протиріч та інтересів, релігійний чинник стає головним і може виявлятися в формі релігійних війн. І хоча, як правило, наголос при цьому робиться на боротьбі віри проти віри, все ж в їх основі лежить більш складні причини, часто далекі від релігії.

Відомі всім хрестові походи, які організовувалися під гаслом повернення Гробу Господнього, в основі своїй мали конкретні, але приховані, нерелігійні наміри. Можна по-різному пояснювати їхнє походження – і як результат релігійного ентузіазму, і як наслідок папської своєкорисності, і як прояв безумства неосвічених людей, і як породження кризи феодального господарства Західної Європи, але, наприклад, Л.Гумільов, не відкидаючи перераховані вищезазначені мотиви, вважав, що їх недостатньо для пояснення цього явища. Хрестові походи в його концепції – це закономірний елемент певної фази етногенезу, коли етнос переходить від фази піднесення пасіонарності до акматичного прагнення з розширення ареалу. Говорячи словами Л.Гумільова, Європа XII-XIII століття відчувала "надлишок пасіонарності", що привело до появи, а зрештою і до невдачі хрестових походів внаслідок "пасіонарного перегріву" етносоціальної системи" [11, с. 100].

Західна Європа знає багато прикладів збройного протистояння різних суспільних сил під релігійними гаслами. Антипапський рух альбігойців (катарів) XI-XII ст., який завершився знищенням його послідовників з боку католиків, був, по суті, зіткненням Північної й Південної Франції в їхніх домаганнях на домінування у всьому французькому просторі. Найсильнішим аргументом на користь прихованих інтересів (нерелігійного характеру) у цьому протистоянні постає те, що католицьких хрестоносців підтримував паризький король Філіп Август – відлучений грішник, а альбігойців – граф-католик Раймунд Тулузький. Так само і в протистоянні гугенотів та католиків релігія стала лише видимим поштовхом, а дійсним, але прихованим підтекстом постають соціальний і політичний моменти.

Війни часів Хмельниччини, які були направлені проти соціального й етнічного гноблення, в своїй основі теж мали і релігійний чинник – протиборство православних та католиків. Домінування релігійних мотивів у тривалих конфліктах і непорозуміннях у тогочасному українському суспільстві дало підставу багатьом сучасникам розглядати спалах народного

супротиву як початок саме релігійної війни, хоча, як це доводять О. Крижанівський та С.Плохій, релігійний аргумент у ході повстання з'явився дещо пізніше, вилившись у певну релігійну програму [12, 70-81].

Дехто з дослідників релігійний аспект вважає настільки важливим, що розглядають релігійні повстання козаків як частину боротьби, яку вели народи Європи проти наступу Контрреформації і феодально-католицької реакції, яка завершилася розколом Заходу на два політично-конфесійні табори [13, с. 131-132].

У зв'язку з цим постає питання, сформульоване ще М.Вебером, про релігійну мотивацію соціальної діяльності. Дослідження цієї проблеми на широкому тлі світових релігій, проведене ним та його послідовниками, на думку релігієзнавців, безпрецедентне [14, с. 89], оскільки дає можливість цілісно оцінити роль релігії як сумарний результат і наслідок її впливу на етнорозвиток людства. Ця роль є важливою, а в деякі періоди історії – визначальною, проявляючись в діалектиці своїх амбівалентних значень. Наукове з'ясування ролі релігії в етнопроцесах має бути комплексним. Бо, з одного боку, релігія виступає як чинник інтегративний, що підтримує стабільність етнічної системи і загалом суспільства, а з іншого – є джерелом змін у соціальній сфері, які одночасно викликали певні трансформації і в самій релігії. Такий підхід дає можливість зрозуміти механізм, завдяки якому інтереси, що рухають людьми, в т.ч. й релігійні, впливають на їх свідомість і поведінку.

Україна в силу свого географічного та геокультурного положення перебуває на межі впливів західної й східної європейських культур, і, відповідно, західного католицького і східного ортодоксального (православного) християнства.

В Україні внаслідок історичних умов склалося чітке географічне розмежування двох основних груп різного віросповідання. Греко-католицька громада розміщена в західних регіонах України, православна населяє значно більшу територію східної, центральної та північної України. Разом з тим, слід зазначити, що з кінця XIX- початку XX століття значна частина земель, що належать нині західним областям України, перебувала під культурним, релігійним та державним впливом Росії. На території Волині православна віра стала домінуючою. Тому ідентифікація жителів західної частини України як виключно греко-католиків чи католиків викликає негативну реакцію серед тих православних, що проживають у цих областях.

Вагомим конфліктним чинником стала тривала заборона існування греко-католицької церкви за часів СРСР. Неможливість прояву та задоволення власних релігійних потреб стала причиною формування в свідомості віруючих комплексу меншовартості, постійного страху бути виявленим і покараним репресивною системою влади. Тому реабілітація греко-католицької громади стала джерелом і причиною явища "надкомпенсації", тобто бажання отримати належні права і свободи понад встановлені норми та прагнення до вищості у релігійному "табелі про ранги".

Взагалі наявність декількох християнських церков в Україні часто призводила до міжконфесійних суперечок. Вони, поляризуєчи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, робили його легкою здобиччю різних держав і церков. Відтак християнські інституції виступали засобом соціального і національного поневолення народу. Водночас вони були й засобом його боротьби проти соціального і національного гноблення, оскільки часто відігравали роль фактору, що сприяв збереженню українського етносу як такого. Саме конфесійна строкатість не дала можливості українству повністю зрос'янитися чи полонізуватися. Таке подвійне значення християнства у національній історії часто сприймається як самозаперечення релігії, але такий характер впливів свідчить водночас і про амбівалентність християнства у житті українства.

Впродовж більшої частини української історії у народу був відсутній абсолютний збіг релігійного або конфесійного "Ми" з "Ми" національним. Поступово відбувалася підміна національного почуття релігійним. Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату православна церква перетворилася на засіб денационалізації українців (заборона на національну мову богослужіння, книжки київського друку, українську обрядовість тощо). Вона значною мірою призвела до знищення в українців їх національного почуття. Протиставлення релігійного "Ми" національному негативно позначалося на динаміці національного "Ми" українців. Православ'я часто призводило до деградації етнічної самосвідомості українців, до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі. Часто і греко-католицизм з його орієнтацією на

вселенськість християнства втрачав національні обриси, розмиваючи українську специфіку канонічної віри або уніфікуючи етнічну своєрідність обрядової діяльності аж до всезагальних католицьких форм.

Узагальнивши все сказане, можна зробити висновок, що характер взаємин релігії і нації в Україні визначався постійними насильствами в духовній сфері – від запровадження християнства князем Володимиром (X ст.) і укладання Берестейської унії (1596 рік) до оправославлення уніатського правобережжя (1830-ті роки) та "атеїстичної революції" (20-30-ті роки XX століття) Український народ поставав нібито полігоном для експериментів, які не пройшли безслідно і не завершилися ще й понині.

Наявність в Україні трьох православних церков, що мають різні орієнтації з національного питання, свідчить про певну кризу вітчизняного православ'я. Ця криза має не лише внутрішньоцерковний, а й чітко визначений геополітичний аспект. Внутрішньоправославні суперечки про благодатність чи неблагодатність якоїсь церкви підривають взагалі авторитет православ'я в очах віруючих, які подеколи, щоб уникнути цієї суперечки, шукають релігійні інституції, де такі проблеми відсутні.

Православним в Україні доводиться розв'язувати конфлікти не лише в своєму віросповідному середовищі, а й вирішувати православно-католицькі проблеми. Перебування католиків на так званій канонічній території православ'я веде до звинувачень Риму у прозелітизмі. Крім того, Україна втягнута у православно-греко-католицький конфлікт, який набув світового розголосу, про що свідчить обговорення проблем спільною Ватикано-Московською комісією. Так, лише на Львівщині у цей конфлікт втягнуто біля 300 населених пунктів. Церкви не можуть поділити тут храми, церковне майно, сфери впливу, віруючих. Проте в основі конфлікту лежить не лише релігійний, а й політичний чинник. Це все веде до регіоналізації України за релігійною ознакою, обмежує і навіть дискредитує роль та значення релігійних організацій у національній консолідації.

До внутрішньоправославних та православно-католицьких складнощів додаються зіткнення інтересів інших релігійних об'єднань, що створює багатосторонні та багатоаспектні конфліктні ситуації в українському релігійному житті. Останні поширюються і впливають на інші суспільні сфери. Розгортається протистояння між традиційними і нетрадиційними для України церквами й релігійними організаціями. В часи тоталітаризму традиційні церкви були доведені до абсолютної руїни. Вони ще й досі знаходяться у великій матеріальній скруті, відчувається дефіцит кадрів священнослужителів, занепадає їхній вплив на паству. В той же час релігійне поле України заповнюють різні зарубіжні місії.

Останнім часом з'явилися нові загрозливі тенденції в релігійній ситуації в Україні. Православні громади прагнуть поділитися за національною ознакою: створюються окремі православні громади для греків, румун, російських козаків з подальшим підпорядкуванням їх відповідно православним церквам Греції, Румунії та Росії [15, 40].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Як бачимо, жодна релігія чи конфесія сьогодні в Україні не стала етноконсолідуючим чинником, та це й навряд чи можливо. Цьому заважає безліч причин: і відсутність у церков необхідного досвіду існування поліетнічної та полірелігійної свободи думки, і відсутність сьогодні державних утисків за етнічною і релігійною ознакою, і криза традиційних церков з усім комплексом їх проблем тощо. В умовах все ще неподоланої кризи українського соціуму виникає потреба в реальній або символічній компенсації її наслідків, яка часто приймає крайні форми – релігійного фанатизму, нетерпимості та агресії по відношенню до невіруючих та представників інших конфесій. В галузі конкретної реалізації релігійна реальність є надзвичайно багатоманітною і часто взаємно виключною. Дослідження останнього часу показують, що звернення до релігії стає скоріше актом соціокультурної ідентичності, ніж результатом духовних пошуків. В такому випадку конфесійний фактор не виступає в якості потенційного джерела конфліктів сам по собі, але може зіграти помітну роль у формуванні основи конфліктів ідентичностей.

Отже, чисельні етнополітичні та етнотериторіальні конфлікти демонструють, що релігійний фактор здатний значно ускладнювати їх урегулювання та сприяти перетворенню їх у конфлікти цінностей, вирішення яких є практично неможливим. Подібні конфлікти сприяють актуалізації конфесійної ідентичності населення і виникненню соціальної напруги в релігійній сфері взагалі. Звідси для держави постає вкрай складне завдання: продовжуючи забезпечувати право на свободу

совісті в країні, мінімізувати можливі негативні наслідки міжконфесійних суперечок і конфліктів, та, в той же час, ефективно використовувати той позитивний потенціал, який, безумовно, наробила релігія за свою багатовікову історію.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Андреева О.А. Стабильность и нестабильность в контексте социокультурного развития. – Таганрог, 2000. 2. Brown Michael E., Owen R., Cote Jr., Sean M. Lynn-Jones. Nationalism and Ethnic Conflict – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. 2001. September. 3. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. – К., 2005. 4. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. – К., 1999. 5. Паращевін М. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. – К., 2004. 6. Філіпович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. – К., 2000. 7. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – К., 1999. 8. Релігія і нація в суспільному житті України. – К., 2006. 9. Коваль О.А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти // Стратегічна панорама. - 2000. – № 3-4. 10. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. – М., 1996. 11. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. 12. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3. 13. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. 14. Гараджа В.И. Социология религии. – М.: Аспект-Пресс, 1996. 15. Литвиненко О. Національна безпека України: контекст церковно-релігійного життя // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998.

Решетняк Олена Марківна,
аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРІЇ "ТРЬОХ ПРОСТОРІВ" А. ЛЕФЕВРА ТА Е. СОДЖИ ЯК ПІДСТАВА ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ У ПРОСТОРОВОМУ АСПЕКТІ

Данная статья посвящена рассмотрению теоретических достижений А.Лефевра и Е.Соджи, которые направлены на анализ социальной реальности в контексте пространственных представлений. Анализ их позиций позволяет выявить перспективы формирования нового теоретического ракурса изучения религии, осуществить поиск предпосылок обоснования специфических возможностей изучения религиозного пространства.

Introduction to the modern discurs of religious space studies is connected to the analysis of already existing approaches and traditions, formed on this ground, especially in western scientific tendencies. The article is devoted to the theoretical achievements of A. Lefebvr and E. Soja consideration, which line of investigation is a spatial examination of nowadays social reality. The analysis of their scientific positions, allows distinguishing the perspectives of theoretical religion study approach, to look for the premises for religious space peculiarities substantiation.

Сучасні пошуки нетрадиційних підходів до дослідження релігійного феномену пов'язані з виникненням нових аспектів теоретичного осягнення соціальної реальності. Йдеться, зокрема, про просторовий аналіз соціуму. В галузі вивчення сакрального-релігійної проблематики поняття простору постає плідною основою для соціологічного вивчення релігії.

В рамках даної статті зосереджено увагу на теоретичних напрямках, які складають основу для розробки концепту релігійного простору в його сучасній інтерпретації.

Поява поняття сакрального простору, в роботах Дюркгейма, присвячених дослідженню первісних релігій не віднаходить ще протягом довгого часу зацікавлення чи реакції. Не спричиняє кардинальних змін у сфері просторової проблематики релігії робота "Соціологія простору" Г. Зіммеля. Натомість, концепція соціального простору П.Бурдьє вже дозволяє здійснити досить послідовний аналіз соціального поля, а також виокремлює аспект релігійного поля, як важливої та значимої сфери розстановки владних інтересів у суспільстві. В рамках його підходу надається перевага маніпулятивним перспективам, проте не здійснюється розгляд символічних, сакральних, культурних, ландшафтних вимірів існування релігійного простору.

Сучасний дискурс релігійного простору в наукових колах західних теоретиків залучає до обговорення, перш за все, праці представника французької критичної теорії Анрі Лефевра та його американського послідовника Едварда Соджи. Ряд дослідників соціального простору, зокрема у релігійному вимірі (В.Діл, Дж.Фленеген, В.Метьюз), спираються на позиції цих науковців, демонструють їх значущість та актуальність.

Метою даної статті є розгляд теорій, які можна узагальнено назвати теоріями "трьох просторів", що засновані А. Лефевром та Е. Соджи, з метою подальшого перенесення їх напрацювань на релігійну дійсність.

Проблематика простору реалізується в творчості Лефевра наприкінці 70-х років ХХ-ст. Книга "Виробництво простору" стала кульмінацією його здобутків в даному напрямку. Автор висловлює думку про те, що за сучасної доби існує необхідність науки про простір, яка вже бореться за те, щоб з'явитися на світ протягом певного часу. Проте існують численні ускладнення, пов'язані зі становленням такої науки – постійні зрушення до суто описового характеру вивчення простору та перехід на позиції повсякденної мови, що не дають змогу дійсного розвитку знання про простір та стають на заваді отримання нею аналітичного статусу.

У своїх теоретичних міркуваннях про природу простору Лефевр вдається до критичних зауважень щодо структуралізму, епістемології, критичної теорії та семіотики як течій вивчення простору, які надають йому обмежене та викривлене вираження, а також до роботи лінгвістів та літераторів, які вдаються до словесної гри з простором. Лефевр критикує практиковану спекуляцію з даною категорією, результатом цих положень стає пошук того, "як здійснити перехід від математичного простору (від ментальних здобутків людського виду, логіки) до природи на першому місці, і практики на другому, та звідси до теорії соціального життя, яка також, передбачувано має розгортатися в просторі"[2, с. 3].

Подібна триєдність простору, запропонована Лефевром, та його осягнення є важливим кроком на шляху аналізу соціального простору. Він неодноразово підкреслює цю схему вивчення простору. Такий підхід, на його думку, зумовлений потребою в так званій "*унітарній теорії*" простору, ціль якої полягає у "відкритті чи в побудові теоретичної єдності між "полями", які сприймаються окремо, як молекулярна, електромагнітна чи гравітаційна сили у фізиці. Поля, що нас цікавлять, це, по-перше, фізичне поле – природа, Космос, по-друге – ментальне, включаючи логіку та формальні абстракції, та по-третє – соціальне. Іншими словами, ми опікуємось логіко-епістемологічним простором, простором соціальних практик, простором, охопленим сенсорним феноменом, включаючи такі продукти уяви, як проекти та проєкції, символи та утопії" [2, с. 11-12]. Важливо зазначити, що кожне з полів, просторових сфер зі схеми Лефевра, не є автономним: вони включають, передбачають, підтримують один одне. Отже концептуальна тріада простору має таку структуру:

1. *Просторові практики* суспільства, що виділяють суспільний простір – вони пропонують та передбачають його в діалектичній інтеракції, вони виробляють його повільно і, певно, в той час, як він (простір) володіє та визначає їх. З аналітичної точки зору просторові практики суспільства є декодуванням його простору. Просторові практики втілюють тісний союз з осяжним простором: між буденною реальністю (щоденна рутинна) та урбаністичною реальністю (шляхи та зв'язки, що поєднують місця, призначені для роботи, особистого життя, відпочинку). Такі об'єднання є парадоксальними, оскільки включають найбільш сильне розрізнення між місцями, які воно зв'язує. Особлива просторова компетентність та дія кожного члена суспільства може бути виявлена лише емпірично. "Сучасні" просторові практики можуть тому бути "екстремально" визначені через буденне життя мешканця (власника) субсидованого державою висотного будинку. Просторова практика має володіти певною здатністю до об'єднання, склеювання, але це не передбачає того, що вона є чіткою (в сенсі інтелектуально розробленою чи логічно осмисленою).

2. *Репрезентації простору* пов'язані з відносинами виробництва та його порядку, який ці відносини встановлюють, і тому зі знаннями, знаками, кодами. Репрезентації простору включають концептуалізований простір, простір вчених, планувальників, урбаністів, технократичних підрозділів, соціальних інженерів, які здійснюють свідому діяльність над простором. Цей простір є домінуючим у кожному суспільстві (чи способі виробництва). Концепції простору спрямовані, за певних виключень, до системи вербальних (а звідси інтелектуально створених) знаків.

3. *Репрезентаційний простір* вміщує комплексні символи, пов'язані з прихованою стороною соціального життя. Цей простір є безпосередньо прожитий через його асоційовані образи та символи, простір "мешканців" та "користувачів". Це є домінуючим простором, який перекриває фізичний, робить символічним використання предметів [2, с. 33-39].

У сучасному способі виробництва, як зазначає автор, а також у наявному зараз суспільстві як такому простір має певну, властиву лише йому специфічну реальність у тому самому сенсі і в тому ж глобальному процесі, що і товар, гроші, капітал. Соціальний простір є абстрактним і водночас реальним, конкретним, інструментальним, хоча, як і знання, він простягається поза інструментальністю. Саме коли соціальний простір не змішується з ментальним простором (як його схильні інтерпретувати філософи та математики) і з фізичним простором (визначеним чуттєвою практикою та сприйняттям "природи"), виявляється його специфіка: він не може бути зведеним до сукупності речей, до суми чуттєвих фактів так само, як він не складається з порожнечі, заповненої, подібно до посуду, різними матеріалами, він не зводиться до "форми", яка надається явищам, речам, фізичній матеріальності.

Соціальний простір є соціальним продуктом, і як продукт, до того ж, слугує інструментом як думки, так і дії; простір безумовно є не лише засобом виробництва, але є також інструментом здійснення владних прагнень, проте, інструментом, який не так легко опанувати та використовувати у власних цілях. Простір, як про це пише французький дослідник, "є засобом контролю, а отже, – панування та влади, але при цьому, як такий, в певній мірі вислизає від тих, хто його використовує. Соціальні та політичні (державні) сили, які його породили, прагнуть підкорити його собі, але це їм не вдається; ті ж, хто підштовхує просторову реальність до свого роду автономії, яка не піддається пануванню, намагаються її вичерпати, зафіксувати, щоб поневолити" [3].

Факторами, які приховують сутність простору, а саме те, що соціальний простір є соціальним продуктом, є дві ілюзії – ілюзія прозорості та реалістична ілюзія. Лефевр твердить про усвідомлення простору як прозорого, доступного розуму. Але взаємодія з простором відбувається за посередництва так званих просторових проєктів – те, що відбувається в просторі, породжує думки,

які втілюються такими просторовими проектами чи планами – ланками між розумовою (творчою) діяльністю та соціальною діяльністю (реалізуючою). Ілюзія прозорого розуміння процесів в просторі сприяє тенденції розглядати соціальний простір та ментальний (мислення та мови) як такі, що майже співпадають. З іншого боку, реалістична ілюзія схильна до натуралізму та постулює першість речей щодо "суб'єкта". Ці дві ілюзії плідно взаємодіють та підтримують одна одну.

Твердження про сутність простору (соціального) як продукту (соціального) передбачає розуміння того, що природа – фізичний простір – назавжди залишає людину в соціальності, з вкрай засимволізованими деталями природи, де остання постає горизонтом на задньому плані. Природа, як про це пише Лефевр – "губиться в думках", і її скоро буде повністю втрачено; "природа, цей могутній міф, перетворюється на функцію, на негативну утопію: це – ніщо інше, аніж вихідний матеріал, поле діяльності виробничих сил різних суспільств, які створюють свій простір. Невичерпно глибока, вона, звичайно, опиралася, але була переможена в ході відступу та руйнувань" [2, с. 31].

Оскільки соціальний простір є продуктом діяльності соціальних сил, то і вивчення його слід проводити з цієї позиції. Французький науковець наголошує на тому, що кожне суспільство формує свій власний простір, який є особливим, специфічним, залежність характеру даного простору зумовлена при цьому характером типу виробництва, разом з його специфічними відносинами. "... Більш загально саме поняття соціального простору чинить опір аналізу через свою новизну та через власну реальну та формальну складність, яку воно передбачає" [2, с. 31-32].

Соціальний простір вміщує та визначає (ієрархізує) соціальні відносини репродукції (відносини між статями, віковими групами, разом зі специфічною організацією родини) та відносини виробництва (розподіл праці та його організацію в формі ієрархічних соціальних функцій). Ці два типи відносин, виробництво та відтворення, нероздільно пов'язані одне з одним. З приходом капіталізму і далі, за доби неокapіталізму, потрібно брати до уваги вже не два, а три рівні: біологічне відтворення (родина), відтворення трудової влади (виробничого класу як такого) та відтворення соціальних відносин виробництва.

Для процесу виробництва відповідного соціального простору важливим чинником є утворення так би мовити "форпостів" суверенної влади суспільства – релігійних та політичних місць. У випадку докапіталістичних суспільств такими місцями є місця символічних об'єднань та вбивств, сакральні місця спільноти. Соціальний простір, за Лефевром, також покликаний маркувати та зберігати простір суспільства – його внутрішню цілісність. З іншого боку, існують механізми проходження у "середину" соціального простору суспільства. Для цього потрібно пройти певний набір випробувань. Це виражається у встановленні певних замкнутих просторів у середині соціального простору – наприклад місць ініціації, тощо. Як зазначає Лефевр, і це є важливим в контексті даної роботи: "усі священні чи прокляті місця, місця, які характеризуються присутністю чи відсутністю богів, асоціюються зі смертю богів, чи з прихованою силою та її екзерцизмом – усі подібні місця визначаються як спеціально закриті. Звідси в абсолютному просторі абсолют не має місця, в іншому випадку це було б "не-місце"; і релігійно-політичний простір мав би достатньо дивну композицію, будучи складеним з окремих районів, закритих, - а тому містичних"[4, с. 35]. Автор схильний розрізняти так званий простір чарів та магії, від релігійно-політичного простору (специфічний простір, який свідчить про тісну спорідненість релігійної та політичної сфери).

Таким чином, у концепції А. Лефевра простір постає в триєдиній іпостасі: як простір фізичний, концептуальний та соціальний. Лефевр наголошує на тому, що соціальний простір є соціальним продуктом, тому знання про нього та його вивчення має відтворювати та пояснювати процес виробництва простору даним суспільством. Людина проживає в середовищі, активно його обживає, і воно водночас постає для неї як дана цілісність, разом з асоціаціями, уявленнями щодо неї. Тому слід казати про співіснування процесу виробництва та продукту виробництва як двох неподільних аспектів реальності, а не двох окремих теоретичних надбудов.

Послідовником Анрі Лефевра є Едвард Соджа – американський дослідник, який працює в руслі критичної соціальної теорії. Важливе завдання, яке ставить перед собою Соджа – автор "Постмодерних географій", – полягає у переформулюванні критичної просторової перспективи та зрушенні наукового аналізу в бік просторового погляду на соціальну реальність більше, аніж в напрямку історичного контексту. Він вважає, що лінгвістичні описи простору є неадекватними засобами в даному контексті, оскільки відображають простір у часі послідовно, тому що мова є послідовною. Розриваючи часовий континуум (розміщуючи поруч засновки та висновки, початок та кінець) дослідник демонструє найкращий шлях висвітлення реальності в постмодерних рамках. "Вочевидь, географії незмінно синхронні, але мова

визначає послідовний, лінійний потік положень, пов'язаних найбільш просторовою з земних вимог – неможливістю двох об'єктів (чи слів) займати одне й те саме конкретне місце (як і на сторінці). Все, що ми можемо зробити, – це об'єднати разом чи креативно співставити, експериментуючи з виключенням та включенням простору на противагу домінуючим елементам часу" [4, с. 2].

Завданням, яке перед собою ставить дослідник, полягає в "опросторовленні конвенціонального наративу" - (офіційно встановленого знання) шляхом нового відтворення інтелектуальної історії становлення та розвитку критичної соціальної теорії навколо географії, історії та суспільства. Це є особливо важливим з огляду на вилучення простору зі сфери дискурсу на досить довгий час після його не досить активної розробки в рамках марксистського вивчення розвитку капіталізму як перш за все історичного і лише випадково географічного процесу. "Простір був так вдало замкнений, знецінений, деполітизований як об'єкт критичного соціального дискурсу, що навіть можливість емансипації просторового праксису зникла з кола зору майже на століття" [4, с. 14].

Автор визначає коло проблем, пов'язаних з існуванням двох ілюзій щодо простору, через які ускладнюється його вивчення. Це, з одного боку, "ілюзія непрозорості", тобто бачення лише поверхової матеріальності, форми, до яких застосовуються процедури вимірювання та опису (phenomenal description); з іншого боку - "ілюзія прозорості", яка зводить простір до феномену чистого мислення (ideation) та репрезентації.

Соджа засвідчує своє прагнення здійснити, як він каже, "опросторовлення" критичної теорії. Нові творчі перспективи відкриває "троїчна діалектика" простору, часу та соціального буття.

Бачення тріалектики соціального простору, яке пропонує Едвард Соджа, як і у А. Лефевра, базується на уявленні про існування трьох просторів. Перший простір – осяжний (сприйнятий) простір (perceived space), другий – є осмислений простір (conceived space), третій простір, на якому найбільше зосереджена увага Соджи – це життєвий простір (lived space):

1. Перший простір – це матеріальний простір, який людина обіймає на земній поверхні, - стосунки між соціумом та природою, архітектура та створене оточуюче середовище. Це так звані первинні просторові знання. Як емпіричний текст, Перший простір може бути прочитаний на двох рівнях: рівні акуратних описів оточуючої реальності, та іншому, який полягає в пошуку просторових пояснень здебільшого в зовнішніх соціальних, психологічних, біофізичних процесах. Це фізичний світ, який сам по собі є фундаментально неповним та частковим.

2. Другий простір складається з проекцій в емпіричний світ з світу ментальних осягень, уявної географії. Це знання щодо матеріальної реальності, яка може бути збагненою в основному через мислення як чисте мислення.

3. Третій простір є практикований фізично, емоційно, інтелектуально, ідеологічно [4].

Слід зазначити, що розробка просторової проблематики Соджи цілком ґрунтується на трирівневому баченні простору Лефевром, хоча у відповідності до специфічних теоретичних віянь в сучасній науці Соджа віднаходить особливі акценти та шляхи аналізу реальності. Як послідовник концепції Лефевра, Соджа також говорить про те, що соціальний простір є соціальним продуктом, для нього організація простору є одночасно віддачею (рикошетом), що формує соціальні відносини. Порівняння Третього (Життєвого) з репрезентаційним простором Лефевра виявляють акцент Соджи на політичний вибір та життєвий простір як стратегічні локалізації та місця протистояння. Можна відмітити, що Соджа загострює саме тему владних відносин, яка є властивою для постмодерного дискурсу загалом. Ми доходимо до висновку, що запропоновані Лефевром та Соджею підходи та положення дійсно дозволяють побудову на їх ґрунті інструментарію дослідження релігії в просторовому аспекті. Теоретичні надбання цих двох авторів узагальнюються у роботах таких сучасних дослідників простору, як Дж. Фланеган, та В. Діл, останній з яких прагне долучити подібну теоретичну базу саме до вивчення релігійного простору [5]. Цей американський дослідник наполягає на необхідності застосовування просторових студій разом з історичним та соціальним аналізом релігійних фактів. Це зумовлене самою специфікою релігійної сфери, вивчення якої потребує комплексного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Harvey D. Afterword \ from Lefebvre A. The Production of Space. Blackwall Publishing. U.K. 1991. 2. Lefebvre A. The Production of Space. Blackwall Publishing. U.K. 1991. 3. Лефевр.А. Производство пространства. Перевод с франц. С.А.Эфирова./из Социологическое обозрение Том. 2, № 3. 2002. 4. Soja E. Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory. "Verso". Great Britain, 1988. 5. Deal, William E. "Discourses of Religious Space." from <http://www.cwru.edu/artsci/rlgnd/deal/aar2003/discourse-space.htm>

Скідін Олег Леонідович,

доктор соціологічних наук, професор, проректор університету, директор Енергодарського інституту державного та муніципального управління

Огаренко Таїсія Олександрівна,

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Гуманітарного університету "Запорізький інститут державного і муніципального управління"

СОЦІОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РОЛІ ТА СТАТУСУ

Стаття розкриває коло питань пов'язаних з аналізом статусу, який себе презентує чи персоніфікує через роль. Роль розглядається як динамічний аспект соціального статусу. Аналізуються різні теоретико-методологічні підходи до визначення понять "роль" і "статус". Наголошується на доцільності подальшого уточнення рольових теорій, що можливо на перетині структурного функціоналізму та символічного інтеракціонізму.

The article reveals a circle of issues connected with the analysis of the status which presents or personifies itself through the role. The role is considered as a dynamic aspect of social status. Various methodology- theoretical approaches to the definition of the 'role' and 'status' notions are analyzed. Expediency of further specifying of the role theories is emphasized, what is possible at the turn of structural functionalism and symbolic interactionism.

"Роль" в українській і близькій до неї російській мовах – досить багатозначний термін. Найбільш широко вживане значення – зображення, гра на сцені деякого діючого персонажу у певній театральній постановці. Майже в цьому ж значенні, але стосовно до інших життєвих обставин, цей термін означає взагалі грати кого-небудь, зображувати когось або щось в реалістичній, драматичній, комічній чи навіть сатиричній манері. Має місце також вираз "увійти в роль", "злитись із роллю", споріднитись із нею. На соціологічну мову це можна перекласти як ототожнення, ідентифікація, уособлення, персоніфікація когось із кимсь або із чимось (наприклад, увійти в роль начальника, підлеглого, сміливого чи боязкого тощо). Якщо можна "увійти в роль", то природно, що можна і "вийти із ролі", тобто на певний період чи за певних обставинах ставати кимсь іншим чужих або власних очей. На цьому механізмі (відхід від попередньої ролі, досить часто її повне заперечення або сатиричне перебільшення) побудовані всі театральні комедії, а також комедії у формах справжнього життя (карнавали, бал-маскаради, будь-якого вигляду блазнювання і подібні до них "сценарії"). Йдеться також інколи про необхідність "витримати роль", тобто залишатись у дещо або зовсім інших обставинах таким, яким звикли вести себе до цього в попередніх обставинах, тобто не відступати від прийнятої або звичної ролі, манери, здатність не підлаштовуватись під нові обставини або нові оцінки тієї ж самої ситуації. Є також вираз "у ролі когось", бути його відповідним і адекватним заміном. Вираз "ролі помінялись" у практичному сенсі найчастіше означає, що існуючі до цього зв'язки і взаємини людей чи інших суб'єктів соціальної взаємодії змінились, стали іншими, "гравці" ролей помінялись місцями, інколи в повному смислі навпаки, тобто відбулась інверсія становища, манери, технології дії, задуму, оцінок. Це ще можна тлумачити і таким чином, що між гравцями театральної або соціальної сцени змінилось співвідношення сил, ресурсних можливостей, влади, престижу, багатства тощо. Близький до цього вираз "помінялись ролями": інколи лише умовно і штучно, на деякий час, інколи – надовго або навіть назавжди. Ближче до театального розуміння є ролі як сутності реплік: або актора (в театрі), або "соціального актора" в житті. "Вивчити" або "знати свою роль" у театрі означає запам'ятати деякі фрагменти сценарію відносно до своєї співучасті в постановці; в соціальному житті – говорити мовою того статусу, який себе презентує чи то персоніфікує через дану роль.

В принципово іншому контексті цей термін можна розшифрувати як "значення" або "вплив" (роль народних мас і особи в історії), також у близькому до цього значенні як "фактор" (визначальний принцип або чинник). У загальному плані це можна інтерпретувати як рід, характер і певну міру співучасті когось у чомусь.

Нарешті існує вираз "грати роль". Але не в сценічно-театральному, а життєво-дієвому сенсі: мати вплив, діяти на щось суттєвим чином, мати значення, якимось чином формувати, трансформувати або реформувати ситуацію. Про відмінність між театральним і життєвим аспектом вживання даного терміну свідчать відповідні словесні конструкції: ми говоримо "мати значення",

але не "мати роль". Підкреслимо зразу ж загальне, що має місце у різноманітних формах вживання даного терміну: роль у переважній більшості грається і саме це має суттєве значення для подальшої інтерпретації терміну.

Таким чином, попередні міркування доводять тезу про багатозначність поняття "роль".

Оскільки поняття "роль" (поряд з поняттям "статус") є широко вживаним у суспільствознавстві, й зокрема в соціології, то **актуальним** залишається вирішення проблеми інтерпретації даного поняття.

Метою даної статті є пошук інтерпретації поняття "роль", яка б відповідала сучасному етапу розвитку соціологічної теорії. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити низку **завдань**, а саме:

- по-перше, провести аналіз вже існуючих теоретичних підходів до розуміння сутності ролі, а також до розуміння співвідношення ролі та статусу;

- по-друге, з'ясувати можливість поєднання різних теоретичних підходів, зокрема інтеракціоністського та структурно-функціонального, для більш повного та адекватного відображення сутності поняття "роль".

Спочатку зупинимось на тій інтерпретації даного поняття, яке мало місце в радянському суспільствознавстві. Оскільки воно було запозичене із зовсім іншого соціального і культурно-ментального поля. Цікаво з'ясувати якого змісту воно набуває у відповідності з новим середовищем існування.

Російський дослідник В. Ольшанський стверджує, що соціальна роль – "це категорія, що вживається для відображення (у автора – для вираження) соціальної взаємодії, функціонування індивіда у групі, а також індивіда або групи у суспільному організмі" [9, с. 520-521]. У соціології, на думку В. Ольшанського, існує безліч визначень даного терміну. Зокрема, аналіз найважливіших робіт із даної проблеми (є посилання на роботу: Neiman L.J. and Hughes J.W. The problem of the concept of role – *Social Forces*, 1951, V. 30, № 2, p. 199) показав значні труднощі у визначенні даного терміну.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що соціальна роль – це ряд дій: вчинків людини відповідно до її становища (позиції, статусу) у соціальній групі, це – динамічний аспект соціального статусу. Останній вираз (роль як динамічний аспект статусу) заслуговує на особливу увагу; далі ми побачимо, що це визначення пережило всі соціальні й академічні трансформації російського й українського суспільства та суспільствознавства, і дожило до наших днів. Так, в "Енциклопедичному соціологічному словнику" за редакцією відомого російського соціолога Г.В. Осіпова відмічається, що роль соціальна – це "сукупність вимог, які пред'являються суспільством до осіб, що займають певні соціальні позиції. Ці вимоги...втілюються в певних соціальних нормах" [10, с. 649].

Білоруські соціологи соціальну роль визначають, як "нормативно схвалений, відносно стійкий зразок поведінки (який включає діяльність, думки та почуття), відтворюваний індивідом у залежності від соціального статусу або позиції у суспільстві" [7, с. 954]. Тут же вони відмічають, що це поняття впровадили американські соціологи Р. Лінтон і Дж.Г. Мід у 30-х роках XX століття.

В "Енциклопедичному словнику з соціології" В.А. Бачініна стверджується, що соціальна роль – "стійка модель стереотипної поведінки, динамічний аспект статусу" [2, с. 224]. Потім автор виносить дане поняття виключно до сферу соціалізації особи, від чого соціальна роль стає переважно нав'язаною суспільством і запозиченою, засвоєною окремою людиною моделлю або стереотипом поведінки.

Більш цікава і продуктивна інтерпретація соціальної ролі пропонується у концепції особистості іншого радянського дослідника – І.С. Кона [5]. За суттю вона, як можна судити з позиції сучасного наукового і суспільного досвіду, була замаскованою спробою не те щоб поєднати (офіційно це було в принципі неможливо), а "втиснути", укорінити рольовий інтеракціонізм у структуру марксистської теорії, змістивши, зокрема, проблему особистості з периферії до центру інтелектуальної рефлексії. Про ці наміри автора свідчить вже початок його (І.С. Кона) інтерпретації особистості, який розпочинається з відомого поетичного образу В. Шекспіра:

"Весь мир – театр,

В нем женщины, мужчины – все актеры.

У них свои есть выходы, уходы,

И каждый не одну играет роль..." [5, с. 13].

Більш явної й очевидної заявки на свої запозичення і демонстрації власних теоретичних симпатій годі було і думати. Тим більше, що цей уривок чи фрагмент із В. Шекспіра широко цитують як прихильники, так і противники даного соціологічного напрямку. Але натяк чи то не був розгаданий, чи то його розгадали лише ті, хто не мав особливого бажання доносити владі. Але сьогодні це вже втратило свою актуальність. Проте сам по собі переклад І.С. Коном основного змісту рольового інтеракціонізму на мову, характерну для зовсім іншого ідейно-теоретичного напрямку, заслуговує на певну увагу.

Разом із тим, подальше знайомство з логікою міркувань І.С. Кона засвідчує, що виклад понять і загального змісту однієї концепції на мові іншої концепції, протилежної їй за змістом, не минає безслідно, супроводжується значними втратами і викривленнями як однієї, так і іншої концепції. Хоч разом із тим подібна процедура може бути і досить продуктивною. Все залежить від ситуації і загального контексту.

Що стосується самого І.С. Кона, то в нього ці зміщення проявились у наступному. Передусім, він трансформує сам предмет дослідження як марксизму, так і рольового інтеракціонізму. Для марксизму, якщо чітко й однозначно слідувати його власній логіці, проблеми особистості взагалі не існувало: людина була лише персоніфікацією власної групи приналежності. Тому в історичному процесі мали значення лише такі історичні фігури, як "капіталіст", "робітник", "селянин", "дрібний буржуа" тощо. Для рольового інтеракціонізму особистість мала значення лише як деяка конкретна конфігурація людської "самості", природа якої, до речі, ніде чітко не визначається. Марксизм розглядає історію як сам себе детермінуючий процес, а історичні фігури – лише як його зовнішнє виявлення. У рольового інтеракціонізму суспільство твориться взаємодією конкретних індивідів, тобто воно виникає там і тоді, де і коли з'являється деякий набір рольових конфігурацій поведінки, які потім схематизують, моделюють, визначають, направляють і обмежують індивідуальну активність людини, формуючи більш-менш стабільну мережу стосунків і регламентацій (правил). Нагадаємо, що структурний функціоналізм взагалі унікає постановки питання про створення суспільства, обмежуючись лише пошуками механізмів його відтворення в просторі та часі соціальної взаємодії.

Цікавими, з точки зору сьогодення, є безперервні блукання І.С. Кона між інтеракціоністською, структурно-функціоналістською і соціально-психологічною інтерпретаціями соціальної ролі: в одних випадках вона (соціальна роль) виступає мотиваційною структурою індивіда; в інших – сукупністю колективних очікувань належної поведінки; в третіх – здатністю формальних соціальних структур "схематизувати" (регламентувати та контролювати) особисту активність. І нарешті – як наперед задана соціальною системою матриця поведінки, до якої індивіди зобов'язані пристосовуватись із допомогою соціально-організованих і контрольованих систем освіти та виховання [5, с. 15-17]. У кінцевому рахунку автор зупиняється на тому, що по суті ототожнює соціальний статус і соціальну роль. "Лицо, – за думкою І.С. Кона, – занимающее определенное положение (тобто статус – авт.), выполняет определенную социальную роль". Далі ця теза знаходить розвиток: "Под ролью понимается функция, нормативно одобренный образ поведения, ожидаемый от каждого, занимающего данную позицию" [5, с. 23]. Відносини між становищем (статусом), очікуваннями (модель ролі) та фактичною поведінкою стають ще більше заплутаними. Якщо до цього додати, що має бути врахована реакція (оцінка) того суспільного оточення, яке трансформує об'єктивну позицію у поведінкову модель, а потім схвалює чи не схвалює конкретну поведінку як належну чи неналежну, проблема заплутується ще більше.

По суті, висхідна орієнтація І.С. Кона, націлена виключно на структурно-функціональну інтерпретацію соціальної ролі як чогось другорядного, залежного, наслідкового щодо соціального статусу, у вітчизняній соціології почала домінувати.

Якщо познайомитися з тим, як це поняття викладено у більшості сучасних українських підручників із соціології, то виявляється, що йдеться про сукупність постулатів, які здаються їх авторам безсумнівними. Соціальна роль – це соціальна функція, модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією особистості (інколи – також групи) в системі суспільних або міжособистісних відносин. Ці моделі або зразки поведінки засвоюються і приймаються (в значенні – визнаються) або нав'язуються їй оточенням; засвоєння ролі потребує відповідного часу, аби суб'єкт соціальної взаємодії набув здатності відтворювати певні стереотипи поведінки. Соціальна

роль – це реальна (в значенні дійсна) поведінка в межах, заданих вимогами статусу. Індивід чи група (соціальний суб'єкт) вільний у своїй поведінці лише в тих межах, які жорстко задаються статусом. Це означає, що соціальна роль тільки тоді сприйнята і позитивно оцінена, коли вона не пересікає межі, визначені статусом. В усіх інших випадках вона, якщо висловлюватись у термінах структурного функціоналізму, означає делінквентну поведінку.

Отже, соціальна роль означає або визначає доступні межі свободи. По суті це вже марксизм, з точки зору якого свобода – усвідомлена необхідність, тобто добровільно або (частіше) вимушено нав'язані обмеження у самодіяльних проявах життя. Щоправда, при цьому інколи визнається, що індивід невільний у виборі способу життя доти, доки не змінив статусну позицію. Отже, тепер це вже свобода як усвідомлена статусна необхідність, яка, аби змінитись, має кочувати від статусу до статусу. Роль, іншими словами, конструюється в межах статусної позиції. У деяких випадках, щоправда, визначається, що статусна позиція задає правила гри, але це ще не вся гра. Вона (гра) включає до себе сукупність соціальних практик, націлених на реалізацію заданих статусом вимог, зобов'язань і т.д., що в межах структурного функціоналізму визначається як пре-реквізити [8, с. 98]. Досить часто при цьому визнається, що гравець (суб'єкт соціальної взаємодії) може імпровізувати, але ця імпровізація не виходить за рамки нав'язаних статусом правил (моделей) поведінки. Все виглядає приблизно як у футболі, де всі грають за правилами саме даної гри. Хоч кожен гравець і може імпровізувати, але лише відповідно і в рамках приписаної йому позиції (нападник, захисник, воротар і т. д.).

Але виникає цілком слушне, як нам видається, запитання: чи можуть ці конкретні гравці вигадати іншу гру і зіграти в неї? А якщо так, то як це відбувається: шляхом накопичення індивідуальних імпровізацій (інновацій), чиєсь особистої творчої ініціативи чи завдяки прийняттю конвенцій стосовно нових правил поведінки? У контексті структурно-функціонального підходу можливий єдиний висновок: "Індивіди, граючи продиктовані їм соціальними інститутами ролі, відтворюють ці інститути".

З цим можна якось погодитись, але з наступним твердженням погодитись вже досить важко. Дж. Тернер, зокрема, твердить: люди (соціальні гравці, виконавці), граючи нав'язані їм соціальні ролі, здійснюють "відтворення соціальних спільностей, розташованих в ієрархічному порядку" [8, с. 246]. У деяких випадках справді відтворюють, в інших – творять принципово новий ієрархічний порядок. Приклад історичних трансформацій України це засвідчує досить красномовно.

Отже, історична еволюція – це також перманентна статусно-рольова рестратифікація, а соціальні інновації постійно супроводжуються новими інтерпретаціями існуючих статусів і новими формами реалізації усталених рольових зразків, у тому числі новими зовнішніми формами презентації і самопрезентації, де суттєву роль грають такі зовнішні атрибути, як одяг (мода), житло, особисті транспортні засоби та інші елементи безпосереднього побутово-предметного оточення індивіда.

Про структурно-функціоналістське походження даної точки зору свідчить і те, що соціальна роль тут тлумачиться як сукупність дій, які повинен здійснювати індивід або група відповідно до того чи іншого соціального статусу. У такому тлумаченні соціальний статус визначає позицію індивіда чи групи, а соціальна роль – виконувати ними соціальні функції. Не важко помітити, що статус у такій інтерпретації є структурою, а роль – функцією. Але тут має місце певна суперечність, яка не вкладається у загальну логіку структурного функціоналізму. В загальному плані структурний функціоналізм виходить із того, що функція є первинною чи то визначальною стосовно до структури.

Вихідна аксіома структурного функціоналізму полягає в тому, що сукупність функцій визначає обсяг і природу соціальних структур. У даному ж випадку структура (соціальний статус) стає визначальним фактором стосовно до функції (соціальна роль). Відбулося, таким чином, незрозуміле "обертання методу". Наявність даної суперечності свідчить про суттєву обмеженість такої інтерпретації даного поняття. В результаті подібного "обертання" статусно-рольові суперечності та конфлікти набувають досить звуженої інтерпретації. Вони зводяться переважно до суперечностей між об'єктивним визначенням і суб'єктивною інтерпретацією ролі або вимогами до однієї й тієї ж ролі в різних сферах суспільного життя.

Таким чином загальна модель статусно-рольової взаємодії виглядає приблизно наступним чином. Під статусом розуміється місце індивіда або множини індивідів у соціальній групі або групі

в соціальній структурі. Статус виражає дійсне становище індивіда чи групи в суспільстві, сукупність їхніх прав і обов'язків. При визначенні статусу використовуються об'єктивні критерії: стать, вік, сімейна етнонаціональна належність, багатство, влада, компетенція, професія, місце проживання, посада, колір шкіри, фізична сила, спосіб життя, релігійна конфесія тощо. Ці ознаки мають значення як такі, що поєднують однакових і розрізняють відмінних. Розрізнення має особливе значення тоді, коли певна ознака виражає соціальну позицію індивіда чи групи, їх місце в соціальній структурі, свідчить про переваги чи недоліки. Їх (ознаки) можна розподілити на дві основні групи:

- ознаки генетичного походження, які індивід чи група успадковує незалежно від суб'єктивних намірів, прагнень і здібностей (національність, вік, стать);

- ознаки, які є набутими і свідчать про суб'єктивні можливості індивіда, обдарованість або досягнення (багатство, влада, престиж, посада тощо).

Сукупність цих ознак є критерієм, за яким окремих індивідів чи груп посідають певне місце в соціальній структурі. Тому статус можна визначити й як соціальний ранжир, за яким люди поділяються на вищих і нижчих, кращих і гірших, гідних і негідних.

Статус означає сукупність прав і обов'язків, якими змушений керуватися його власник. У значній мірі він знеособлений за змістом і є механізмом соціальної категоризації: за статусом розподіляються певні множини людей. В той же час він є і тим простором, у межах якого відбувається самооцінка індивіда або групи, їх сприйняття, відчуття і суб'єктивне переживання соціальної дійсності. Він дозволяє передбачити індивідуальну і колективну поведінку, є засобом регуляції, організації і впорядкування суспільних відносин. Психологи вважають, що статус формує відчуття захищеності та комфортності суспільного існування.

Статус визначає також рівень домагань індивідів, вказує на спрямованість їх діяльності. Соціологічні дослідження показують, що успіх або поразка у навчанні школярів і студентів (перших особливо, і чим вони молодші, тим ця залежність є вищою) пов'язані з їх соціальним походженням, визначеним ним статусом і рівнем домагань, амбіцій. Статус також впливає на сприйняття інших груп, їх оцінку, загальне ставлення, визначення персональних чи колективних перспектив [6].

Соціальна роль є певною моделлю поведінки, котра приписана індивіду або групі з боку оточення в залежності від їх реального чи уявного статусу. Інколи роль буває досить детально, інколи - загально окресленою. Але в будь-якому випадку соціальну роль слід розглядати як колективну вимогу, що окреслює межі можливої поведінки.

Конфігурація соціальної ролі залежить від взаємодії певних соціальних змінних: статусу, ситуації, особливого контексту виконання ролі, типу соціальної структури, в рамках якій вона розігрується. Соціальна роль містить зовнішній і внутрішній аспект. Перший пропонує сценарій поведінки, другий – міру його усвідомлення і суб'єктивних можливостей виконавця.

Різноманітні статуси і ролі можна узагальнити в певні класи. Передусім вони можуть бути інституціоналізовані і неінституціоналізовані. У першому випадку статус і роль контролюються, слідування їм підтримуються засобами соціального контролю. До інституціоналізованих належать ті статуси і ролі, що обумовлені суспільним розподілом праці. Маються на увазі майнова відмінність, відношення до засобів виробництва і предметів споживання, соціо професійні розмежування, розподіл людей за ознаками влади. Це ж стосується жіночої та чоловічої ролей. Хоч зовні здається, що вони успадковані генетично, в дійсності кожна культура визначає загальні контури людської поведінки за статевою належністю. Тому є суттєві відмінності щодо засобів суспільного самоствердження чоловіків і жінок (професія, освіта, кар'єра, право вибору шлюбного партнера, поведінка під час передшлюбних ігор, місце в сім'ї тощо). Стать і вік можуть сприйматися як фатально визначені природою. Але не важко впевнитися, що від суспільства тут залежить значно більше. Скажімо, в культурах, де панує материнське право, модель чоловічої поведінки близька до того, що ми визначаємо як суто жіноча роль. Визначення загальних контурів дитячої ролі також залежить від історичних обставин. У середні віки дитинство не розглядалось як особлива фаза людського життя. Тому не лише дитячий одяг був буквальною копією одягу дорослих, але й манери і стиль поведінки максимально були наближені до відповідних ролей дорослих людей. Сьогодні медицина робить перші кроки в напрямі сексуальної транссекції та біологічного перетворення на протилежну стать у тому разі, коли індивід не відчуває себе здатним грати дану соціальну роль (чоловіка або жінки).

Можна сказати, що, окрім іншого, тип суспільства визначається "репертуаром" статусів і ролей. А також тим, наскільки розвинута їх мережа, як жорстко суспільство дотримується означеної моделі поведінки, які міжрольові і внутрішньорольові суперечності існують.

Американський соціолог Р. Мертон визнавав два джерела рольових конфліктів. Перші обумовлені різними вимогами щодо однієї і тієї ж людини в умовах виконання нею різних ролей (батька, чоловіка, громадянина, професіонала тощо). Другі – суперечливим визначенням суспільством однієї й тієї ж ролі. Це призводить до неприйняття нав'язуваної ролі, формального її втілення, що породжує лицемірство і цинізм [3, с. 412-413].

Слід зазначити, що символічний інтеракціонізм взагалі вважає єдиною можливим предметом соціології дослідження процесу суб'єктивного конструювання ролей. Справді, міжстатусні, а особливо міжрольові зв'язки і стосунки несуть значне психологічне навантаження. Багато в чому колективна психодинаміка залежить від того, як окремі члени групи, особливо лідери, визначають свою роль суб'єктивно. Окремі люди навіть опиняються у своєрідній "рольовій пастці", вважаючи власне розуміння змісту ролі єдиною можливим принципом поведінки. Характерною ознакою такої поведінки є слідування суб'єктивно визначеній ролі незалежно, а часто всупереч, об'єктивному стану речей.

На відміну від такого тлумачення соціальної ролі у рамках теорії символічного інтеракціонізму.

Т. Парсонс, якого вважають абсолютним функціоналістом, наполягає на причинно-наслідковій детермінації соціальної ролі та функції. За Т. Парсонсом, виконання ролі має однозначне функціональне призначення.

Між тим, дослідження показують, що це не завжди знаходить емпіричне підтвердження. Скажімо, офіційним визначенням статусу поліцейського є підтримання громадського порядку. Але суб'єктивно він може сприймати його як джерело матеріального збагачення, пошук насолоди від приниження інших, засіб підтримання власних домагань чи завищеної самооцінки. За логікою Т. Парсонса, найбільш високий соціальний статус є об'єктивним свідченням найвищої корисності приписаних йому функцій, а значить – виправданням найвищої міри винагороди за їх виконання. Але можна міркувати і навпаки: високий статус залежить від відповідного обсягу влади, яка використовується для перебільшення суспільної корисності власних функцій і легітимізації занадто високої винагороди за їх виконання. Отож, невідомо, чи надані привілеї впливають із доброї волі суспільства, чи насильницьки нав'язуються йому. Наш власний досвід свідчить, що справедливим є скоріше останнє твердження. Але тут, як нам здається, втрачається один із критеріїв соціальної справедливості: відповідність між корисністю суспільної функції (статусу і ролі) та мірою суспільної винагороди за її реалізацію. Винагорода може мати різні форми: матеріальна (заробіток чи прибуток), обсяг влади (право на розпорядження, вплив і контроль), культурно-психологічна (соціальний престиж, задоволення своїм становищем чи родом занять, мірою соціальної захищеності, загальної комфортності існування, соціальне схвалення тощо). Між ними можуть існувати розбіжності: матеріальна винагорода може бути неадекватною престижу або обсягу владних функцій. Ця суперечливість є джерелом соціальної напруги і конфліктів.

Проведений аналіз дозволяє зробити ряд висновків. Що стосується вітчизняної соціології, тут виклад теорії ролей націлений переважно на знайомство з тими результатами, які отримані у зарубіжній соціології й орієнтований головним чином на студентську аудиторію. Наукові дослідження спрямовані на уточнення та подальший розвиток рольової теорії нам не відомі.

Не набагато краще виглядають справи і в зарубіжних дослідженнях даного наукового напрямку, що визнають і самі зарубіжні автори (див.: [12, р. 223–252]). Справа в тому, що і прихильники рольового інтеракціонізму стали врешті-решт на позиції структурного функціоналізму, в результаті чого роль розуміється лише як "динамічний аспект статусу" [8, с. 236-239]. Щоправда, вплив статусних позицій дещо пом'якшується. Якщо в структурному функціоналізмі це жорсткі статусні вимоги, то в рольовому інтеракціонізмі – лише ввічливе очікування належної поведінки. Основна увага в такому випадку націлена не на розшифровку статусних вимог, а на сприйняття й інтерпретацію колективних очікувань (експектацій). Вводиться відмінне від структурного функціоналізму поняття чи то вираз: попереднє і супутнє "програвання ролі".

Але залишається незрозумілою націленість даної дії: чи то задля кращого засвоєння і тоді це лише педагогічна проблема. Чи задля індивідуалізації статусних вимог, і тоді це лише соціально-психологічна проблема. Чи задля пропозиції і ствердження власної рольової моделі, відмінної від статусних експектацій. Тоді це – соціальна інновація. Тому не дивно, що багато зарубіжних дослідників приходять до такого, наприклад, невтішного висновку: "Теорія ролей, вірогідно, в більшій мірі, ніж якась інша, описує не чіткі та точні причинно-наслідкові зв'язки, а скоріше їх довільний образ" [8, с. 236].

Невизначеність методології призводить до розпливчатості, зайвої подрібненості тематичної структури досліджень. Наприклад, в роботі "Символічний інтеракціоналізм і культурологічні дослідження" [13] одночасно йдеться про історичні розвідки, дослідження життєвих історій, релігії, філософії, мистецтва, науки, людського тіла, мови тощо. Зрозуміло, що при такій проблемній розмаїтості результати з необхідністю носять доволі поверховий характер. Вони зводяться в основному до спроб довести можливість залучення рольового інтеракціонізму до подібних досліджень. Це зайвий раз доводить справедливості висновку Дж. Тернера про те, що теорія ролей врешті-решт звелась до безперервної категоризації та класифікації експектацій, трансформацій людського "Я", формальних технологій програвання ролей та ін. [13, р. 239-240].

У підсумку варто зробити **висновок** про те, що теорія ролей (як у символічному інтеракціонізмі, так і в структурному функціоналізмі) знаходиться у повній безвиході. На наш погляд, перспектива розвитку теорії ролей є, і вона полягає в тому, аби спробувати поєднати ці поки що розрізнені тематично і понятійно соціологічні течії з надією на точці їх перетину, зіткнення і безпосередньої взаємодії отримати очікуваний результат.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь / – М.: Экономика, 2004. – 620с. 2. Бачинин В.А. Социология. Энциклопедический словарь. – СПб., 2005 – 287с. 3. Большой толковый социологический словарь (Collins). Т.1. – М.: Вече, АСТ, 2001. – 544с. 4. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн.1. Соціальна статика. – К.: КНУ, 2000 – 336с. 5. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 305с. 6. Скідін О.Л. Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – 291с. 7. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312с. 8. Тернер Дж. Структура социологической теории. – Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 470с. 9. Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 4. – С. 520-521. 10. Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Осипова Г.В. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 939с. 11. Юрженко Л.В. Соціальна структура суспільства. – К.: АП СВФП України, 2005. – 376с. 12. Social Theory (ed. by Bryan S. Turner). – Oxford UK and Cambridge USA, 1996. – 484p. 13. Symbolic Interaction and Cultural Studies (Ed. by H.S. Berker and M.M. Mc Call). – Chicago – London: The Univers of Chicago Press, 1990. – 224p.

Мастинець Марія Володимирівна,

аспірантка кафедри прикладної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФЕНОМЕНУ СПОЖИВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ СПОЖИВАЧА

В статье рассматривается потребление как один из важных аспектов современной социальной жизни, дан краткий анализ основных теоретических подходов к феномену потребления в целом, а также к проблеме потребительской свободы.

Consumption as one of the important aspects of modern social life is being examined. The brief analysis of main theoretical approaches to the phenomenon of consumption in general and to the problem of consumer freedom is given in the article.

За останні декілька десятиліть інтерес до споживання як явища суспільного життя значно виріс. Провідні вчені, що займаються розробкою даної проблеми, часто включають споживання у більш широкий контекст аналізу сучасного суспільства в цілому. Є очевидним, що споживання як соціальна практика відіграло центральну роль у розвитку західного суспільства після Другої світової війни. Проте споживання у його сучасному вигляді з'явилося набагато раніше. Якщо ми розглядаємо це явище як засіб задоволення базисних людських потреб за допомогою використання (тобто знищення) товарів, тоді ми можемо визначити, що у такому більш-менш сучасному вигляді споживання з'явилося на початку XVI століття, коли на зміну натуральному господарству приходить товарне виробництво. Відмінною рисою "нового" споживання стало те, що воно характеризувалося купівлею товарів та послуг на ринку без того, щоб виробляти їх і, частково, купівлею більше того, ніж це необхідно в утилітарному сенсі. Масове споживання асоціюється з початком індустріалізації, а саме: з виникненням нового класу – класу буржуазії і фордистською формою виробництва.

У XX ст., а особливо у післявоєнний період з'явилася низка концепцій, спільною рисою яких був підхід до пізньокapіталістичного суспільства як до "суспільства споживання". Варто відзначити, що переважна більшість авторів, на яких ми можемо спиратися при аналізі феномену споживання, є європейськими або американськими вченими. На жаль, вітчизняна соціологічна думка досі не виробила чіткого підходу чи то підходів до проблеми споживання. Зрозуміло, що причиною цього є особливості історичного розвитку українського суспільства. Проте перетворення, що відбуваються в Україні сьогодні, та темпи цих змін дають підстави стверджувати, що проблема споживання є безперечно актуальною й для нашої країни, й не лише з теоретичної але, й з практичної точки зору. Однією з нагальних проблем української соціології є детальний аналіз особливостей споживацьких практик населення країни.

Соціологія споживання як самостійна дисципліна почала виокремлюватися наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX століття. Проте такі сучасні теоретики споживання, як П. Бурдьє, Дж. Ріцер, З. Бауман, Ж. Бодрійєр та інші, у своїх розробках спиралися на ідеї класиків соціологічної думки – передусім К. Маркса, Г. Зіммеля, Т. Веблена. Ціллю статті є спроба відповісти на такі основні питання: "Яку роль відіграє феномен споживання у класичній соціологічній теорії? Які ключові фігури сучасної соціології асоціюють із соціологією споживання? У чому полягає внесок сучасних вчених-соціологів у розуміння специфіки і ролі споживання як суспільного явища?" У центрі нашого аналізу будуть також різні інтерпретації проблеми свободи споживача.

Серед класичних соціологічних підходів до аналізу проблеми споживання найбільш важливими, мабуть, є теоретичні концепції німецьких вчених К. Маркса та Г. Зіммеля, а також американського соціолога Т. Веблена. Варто відмітити, що ці автори не ставили проблему споживання у якості ключової у своїх роботах, і тому ми не можемо повною мірою вважати їх теоретиками споживання. Класична соціологія традиційно робила акцент на провідній ролі виробництва у розвитку капіталізму. А споживання розглядалося як зворотна сторона процесу виробництва. Проте теоретичні надбання соціологів-класиків безперечно послужили базисом для подальшого розвитку теорії споживання. Так, концепція товару К. Маркса, викладена ним у роботі "Капітал" [1], є джерелом натхнення для багатьох авторів, що опікуються проблемою споживання. Товаром К. Маркс називає продукт, що був вироблений не задля особистого вжитку, а з метою

продажу на ринку. І хоча, на думку Маркса, "без споживання немає виробництва", усе ж таки він у своїх розмірковуваннях віддавав перевагу саме виробництву як конституюючому елементу суспільних відносин. Споживання як явище абсолютно неможливо відокремити від процесу виробництва, як вважає Маркс, але саме спосіб виробництва є визначальним для характеру суспільства в цілому. Процес споживання К. Маркс розглядає у контексті своєї теорії відчуження. Саме відчуження робітника за допомогою вилучення доданої вартості являє собою ключ до розуміння тих шляхів, за допомогою яких робітники "змушені" ставати споживачами, купуючи товари, зроблені ними самими чи їх колегами. Таким чином, самі робітники "змащують" колеса капіталізму, що їх закріпачує. Відчуження у процесі виробництва створює невдоволеність робітника, але можливість споживати певною мірою пом'якшує цю невдоволеність, виступає у ролі "пом'якшуючої обставини" по відношенню до процесу виробництва. Отож ми можемо зробити висновок, що споживання є одним із важливих аспектів формування хибної свідомості робітників, що заважає їм зрозуміти недоліки капіталізму та механізми, за допомогою яких капіталістична система їх контролює. Ця ідея Маркса, на нашу думку, є однією з тих ідей, на яку звернув увагу Ж. Бодрійяр у своїх роботах, у тому числі й у "Суспільстві споживання".

Безперечно важливим внеском К. Маркса у теорію споживання можна вважати його ідею товарного фетишизму. В результаті процесу коммодифікації усі аспекти соціального життя починають підпорядковуватися законам ринку. Так само як блага та послуги, люди та відносини між ними зводяться до їх грошової вартості у все більш відчуженому капіталістичному світі. Робітники відчужуються від своєї людської сутності, а продукти їх праці сприймаються абстрактно, відокремлено від процесу виробництва. Такі товари фетишизуються та наділяються особливими уявними властивостями [2, р. 4]. Цей процес фетишизації, на який лише натякнув К. Маркс близько століття тому, у наші дні є буденним фактом повсякденного життя: реклама позиціює усе – від зубної пасти до автомобілів – як товари, що нададуть щасливому покупцеві надзвичайних властивостей, що їх неможливо досягти жодним іншим способом.

Інший німецький філософ та соціолог Г. Зіммель у своїх роботах також торкався деяких аспектів проблеми споживання. Зокрема, цікавими з точки зору теорії споживання є його аналіз міського життя, запропонована ним філософія грошей та ідеї щодо природи моди. Як і Маркс, Зіммель вважав, що розквіт індустріального капіталізму призводить до все більшої об'єктивації, а також товаризації людського життя, а відносини між суб'єктивним світом людини та об'єктивним світом речей стають дедалі складнішими. У марксистській парадигмі ця тенденція призводить до відчуження, для теоретиків Франкфуртської школи вона веде до виникнення хибної свідомості, а з точки зору Георга Зіммеля суспільні відносини у капіталістичному суспільстві призводять до психологічної боротьби, місцем розгортання якої є саме сфера споживання [3, р. 22-24].

Щодо впливу на майбутні дослідження споживання хотілося б відмітити два такі аспекти. По-перше, виходячи з концепції Г. Зіммеля, ми можемо сказати, що сучасна грошова економіка створює видимість приголомшуючої різноманітності товарів, котрі насправді було вироблено за єдиним механізмом індустріального виробництва. Ця ідея, джерело якої ми знаходимо у працях Г. Зіммеля, знайшла подальшу розробку у теорії Жана Бодрійяра та його концепції "найменшої маргінальної відмінності". По-друге, варто сказати, що цікавим є підхід німецького філософа до феномену моди. Зіммель наголошує, що мода є соціальною формою класової демаркації й функціонально, з одного боку, дає споживачеві модних товарів проявити індивідуальність, роблячи вибір на користь тих чи інших речей, з іншого боку, – дає почуття єдності з іншими членами групи. Продовження цих ідей Георга Зіммеля ми знаходимо в роботах багатьох теоретиків "суспільства споживання", зокрема Бурдьє, Баумана та Бодрійяра, про яких йтиметься пізніше.

Ще одним автором, чий внесок у розвиток теорії споживання важко переоцінити, є американський соціолог Торстейн Веблен. Його часто називають піонером вивчення споживання. Саме він у своїй роботі "Теорія бездіяльного класу" вперше у якості центральної ставить проблему споживання як засобу демаркації соціальної диференціації. Веблен описує стиль життя "нових багатіїв" у Америці наприкінці XIX ст. На думку Веблена, феномен "демонстративного споживання", характерний для вищого класу в США, має причиною те, що Сполучені Штати Америки не мали аристократії, отож єдиним способом показати, які класи суспільства є привілейованими, а які ні, була саме демонстрація багатства, а не лише його накопичення. Говорячи про найбільш важливі внески Т. Веблена у теорію споживання, слід насамперед підкреслити, що

саме він одним із перших звернув увагу на символічне значення товарів: товари, що є маркерами соціального статусу, крім того, що мають споживчу та мінову вартості (користуючись термінологією К. Маркса), мають також символічну вартість як знаки соціальної диференціації. Його концепція показного споживання висвітлює значення споживацьких практик як повсякденного джерела соціальної єдності, з одного боку, та форми соціального розподілу та індивідуалізму з іншого. У цьому останньому пункті ідеї Веблена дещо перекликаються з ідеями концепції Георга Зіммеля.

Найбільш яскравого втілення концепція споживання як засобу соціальної диференціації, безперечно, отримала в роботах сучасного французького соціолога П'єра Бурдьє. Бурдьє навіть більшою мірою, ніж класики соціологічної думки, відстоював ідею про те, що споживання є не тільки (ми б сказали – не стільки) засобом задоволення біологічних потреб людини. Остаточно пориваючи із економічним підходом до аналізу споживання, Бурдьє наголошує на культурній та соціальній природі споживання, що залучає символи, ідеї та цінності, які використовуються в якості засобів розмежування однієї соціальної групи від іншої. Що особливо є цінним у концепції П. Бурдьє – це те, що він, на відміну від більшості вчених, які спекулятивно доводять власну точку зору, ґрунтує свою концепцію на широкому емпіричному дослідженні моделей споживання населення Франції 60-х – 70-х років XX ст.[4]. Спираючись на поняття "габітусу", він робить висновок, що споживацька поведінка не є простим продуктом соціальних структур, а скоріше являє собою результат інтеракції між індивідом та суспільством. На індивідуальному рівні класові відмінності виявляються через різноманітність смаків споживачів. Різні соціальні групи живуть у стабільно різних світах культурних практик. Цим світам відповідають специфічні "картини світу" – відчуття реальності, які конституюються за допомогою різноманітних комбінацій речей, що споживаються, та способів їх споживати. Отож, ми не можемо більше розглядати смак лише як прояв індивідуальності кожного. Він є похідним соціальних структур з одного боку, а з іншого – сам створює ці структури. На думку П. Бурдьє, смак лежить в основі соціального життя, поєднуючи функцію забезпечення гармонії та соціального порядку, та водночас є відображенням соціальної боротьби. Внесок П. Бурдьє у соціологію споживання безперечно є надзвичайно важливим, хоча питання про те, чи дійсно клас має настільки фундаментальний вплив на повсякденні споживацькі практики, особливо у сучасному суспільстві масового виробництва, варте обговорення.

Ще один визнаний та авторитетний соціолог споживання – Жан Бодрійяр, у своїй роботі "Суспільство споживання"[5] виклав теоретично обґрунтовану концепцію сучасного соціуму, в якому, як він стверджує, саме споживання відіграє найбільш важливу роль. Ця робота знайшла немало як прихильників, так і критиків, проте, без сумнівно, є хрестоматійною роботою в історії соціології споживання.

У своєму ґрунтовному аналізі "суспільства, що споживає" Ж. Бодрійяр відштовхується від власного бачення природи потреб. На думку Бодрійяра, потреби не мають нічого спільного ані з конкретними предметами, ані з конкретними бажаннями індивідів володіти ними.

Розмірковування французького соціолога щодо потреб можна підсумувати так: якщо б потреби існували у такому вигляді, як їх бачить класична економічна теорія (тобто були внутрішніми потребами індивіда, ніби він був наділений ними якимось надприродним шляхом), вони не мали б причин змінюватися з часом та від індивіда до індивіда та рости з такою швидкістю, як ми це спостерігаємо зараз. Таким чином, джерелом потреб має бути щось інше, аніж індивід. Ж. Бодрійяр робить висновок, що таким джерелом є виробництво, а точніше – практики маркетингу та реклами товарів.

Тут ми хотіли б звернути увагу на принципове питання, яке досі викликає велику кількість дискусій серед вчених, що займаються аналізом споживання – питання про свободу споживача. Не дивлячись на те, що майже всі автори, що цікавляться проблемою споживання, тим чи іншим чином у своїх роботах торкаються цього аспекту, проблема лишається невирішеною, а погляди часто розходяться і досить суттєво. Так, наприклад, Ж. Бодрійяр є одним із авторів, що відкидають думку про автономію споживача та його здатність робити вільний вибір. Як ми зазначали вище, Бодрійяр підриває фундаментальний міф про те, що саме індивід є джерелом влади у економічній системі [5]. По суті Ж. Бодрійяр перевертає класичну економічну схему "попит породжує пропозицію", стверджуючи, що, "принаймні у тенденції, існує тотальний диктат з боку виробничого сектора" [5, с. 100]. Але у концепції Бодрійяра не йдеться про те, що виробники породжують потребу в

конкретних продуктах. Не "потреби є плодами виробництва", а "система потреб є продуктом системи виробництва" – наголошує Бодрійяр. Виробники стимулюють потребу у потребах, бажання бажати загалом, а не просто конкретних товарів чи послуг. Таким чином, "потреби та споживання є органічним продовженням системи виробництва" [5, с. 103]. З цієї точки зору потреби мало пов'язані з насолодою та задоволенням, а їх основною функцією є забезпечення стабільності капіталізму.

Споживання є наступним логічним кроком у розвитку капіталізму. Воно спонукає робітників до іще більшої дисципліни праці. Робітник, якого спонукають та зваблюють до дедалі активнішого споживання, стає заручником системи. Як показує Бодрійяр у своїй роботі "Система речей" [6], кредитування фактично дійсно закріпачує робітників, оскільки змушує їх працювати далі й далі, відробляючи речі, якими вони вже користуються. Таким чином, не лише сфера виробництва, а й сфера споживання тепер являє собою поле експлуатації та жорсткого контролю.

Сам процес споживання за суттю є, на думку Бодрійяра, процесом комунікації, де ми маємо справу скоріше зі знаками, аніж з об'єктами. Ми споживаємо не стільки товари задля того, щоб задовольнити конкретні насущні потреби, а радше знаки з метою досягти якихось соціальних цілей. Ім'я цієї гри – соціальна диференціація, доходить висновку Ж. Бодрійяра. У цьому аспекті своєї концепції він збігається із П. Бурдьє. Проте ми не можемо не зазначити їх принципові розбіжності щодо питання свободи споживача. Для Бодрійяра сфера споживання є іще однією сферою, що контролюється системою виробництва. Споживання зовсім не є місцем свободи, а лише областю залежності, що поглиблюється дедалі більше. "Соціалізувавши маси як виробничу силу, індустріальна система мала піти далі задля того, щоб завершити себе та соціалізувати маси (тобто контролювати їх) як споживачу силу" [5, с.112]. Тепер індивіди служать системі не лише виробляючи, але й споживаючи товари.

П. Бурдьє ж, натомість, хоча й підкреслює вплив соціальної позиції споживача на його вибір тих чи інших споживачьких практик (часто – неусвідомлений вплив), проте він наголошує на інтеракції між системою та споживачем як агентом цієї системи.

Іще одним автором, якого, безперечно, варто згадати у контексті дискусії про свободу споживача, є З. Бауман. У книзі "Свобода" [7] він проголошує, що сфера споживання є єдиною сферою у сучасному світі, де індивіди можуть почуватися вільними. На думку Баумана, саме у безмежному світі споживання капіталізм віднайшов "секрет філософського каменя": суспільство споживання пропонує індивідуальну свободу, позбавлену тих ризиків, з якими вона була пов'язана протягом усієї минулої історії людства. Проте варто з'ясувати, що саме Бауман має на думці, говорячи про свободу. Сучасна свобода індивіда є "свобода бути собою", тобто обирати власну ідентичність самостійно. І така свобода дійсно несе за собою видимі переваги. По-перше, вона позбавлена жорстокої боротьби, де неодмінно хтось має бути переможеним. Оскільки ідентичності – не дефіцитний товар, кожен може бути переможцем у цій грі. Таким чином, по-перше, з погляду споживачів споживачький світ (на відміну від сфери виробництва та розподілу багатства і влади, де ресурси обмежені) є вільним від прокляття жорстокої боротьби на вибування. А по-друге, світ споживання нібито вилікував свободу ще від однієї хвороби — небезпечності. Індивідуальною свободою в її споживчій версії можна користуватися, не жертвуючи тією упевненістю, що лежить в основі духовної безпеки. Індивід не боїться тепер відповідальності, якою чреватий вільний вибір у вигляді несхвалення, санкцій з боку інших людей. Індивідові пропонується право на "повністю індивідуальний вибір", а разом з ним – надається і соціальне схвалення такого вибору, тим самим суспільство споживання виганяє того біса небезпечності, який отруює зазвичай всю радість від суверенної волі [7, с. 85].

Але З. Бауман сприймає сучасне суспільство не настільки захоплено, як це може здаватися. Навпаки, він відмічає, що хоча два вищезгадані досягнення і стверджують ідею, що "пізньокapіталістичне суспільство у його споживачькій фазі пропонує людській свободі більше простору, ніж будь-яке інше людське суспільство, минуле чи теперішнє", однак, насправді споживачький ринок – є новою формою контролю, проте такою його формою, яку підконтрольні сприймають добровільно й захоплено... "Мабуть головною його принадою є те, що він пропонує свободу тим, хто в інших сферах свого життя знаходить лише обмеження, що нерідко сприймаються як пригнічення" [7, с. 83]. Соціальний контроль є тепер іще більше інтегрованим у суспільство, але спосіб контролю суттєво змінився. На зміну "паноптичному" контролю приходять "зваблюючий"

метод. Насправді "свобода бути собою" у сучасному суспільстві є свободою обирати із того набору речей, що суспільство пропонує, свободою проектувати свої бажання на промислові вироби. Таким чином, наш вибір – лише уявний, ми переживаємо його як свободу, але не відчуваємо, що насправді він є нав'язаним нам, за його допомогою суспільство нав'язує нам свою владу. Обираючи ту, а не іншу річ, ми, тим не менше, самим фактом свого вибору пов'язуємо свою долю із економічним устроєм у цілому. До того ж, відмінності, що нібито персоналізують товари, є насправді не суттєвими (Ж. Бодрійяр називав їх "найменшими маргінальними відмінностями"). Проте ця "система персоналізації" змушує нас вірити в те, що ми маємо вибір, якого насправді ми не маємо.

Отож, як ми бачимо, З. Бауман вважає, що сфера споживання у сучасному суспільстві є єдиною сферою, де люди можуть *почуватися* вільними, проте насправді ця свобода лише уявна. І тут ми повертаємось до проблеми хибної свідомості, що її породжує капіталізм, як це стверджував К. Маркс.

Питання про свободу споживача ми розглядаємо як питання про взаємовідносини між агентом та структурою у полі споживання. Дискусія щодо відносин споживача та системи виробництва, як ми вже наголошували, постала останнім часом досить помітно. Умовно можемо розділити її учасників на два табори. По-перше, ті, хто бачить споживача як свого роду короля чи то переможця по відношенню до виробника та торговця. Прихильники цієї концепції, наприклад Холл, Свінгевуд, Фридман [8, р. 32-33], стверджують, що, починаючи з другої половини ХХ століття, люди почали реалізовувати свою владу та свободу в тих аспектах життя, що знаходяться поза межею робочого місця. Нові можливості, що їх пропонує споживання, робили життя людей набагато менш примусовим та залишали у свідомості людей думку про те, що споживання є системою, що визволяє, як на рівні особистості, так і на рівні розвитку суспільства в цілому. У політичному плані такий підхід підтримується прихильниками неолібералізму, що постійно наголошують на владі та правах споживачів. Споживач у цьому світлі постає як вільний активний актор, що робить раціональний з точки зору власної користі вибір, купує за найкращою ціною, постійно зайнятий критичним порівнянням та без упину скаржиться, повертає товар та пише листи [3, р. 11].

Інший табір складається із авторів, що бачать споживача як жертву. З одного боку – жертву реклами, маркетингу та навіювання, що спокушає його робити ірраціональний вибір та витратити гроші на речі, які йому не потрібні. У цьому контексті варто згадати В. Паккарда та його роботу "Таємні переконувачі", що наголошує на надзвичайній силі реклами у керуванні поведінкою людей. Деякі сучасні дослідники (наприклад, М. Шадсон, Р. Голдман та С. Папсон) критикували В. Паккарда за те, що він значно перебільшує силу впливу реклами на збільшення попиту. Споживачі часто "вмикають" захисні механізми проти такого впливу, одним з яких є цинічне відношення до товару, що рекламується. Проте більшість авторів погоджується із думкою про те, що, навіть стаючи не ефективною у просуванні того чи іншого товару, реклама як соціальне явище безперечно сприяє залученню споживачів до участі у ринку в цілому. Отож, тим чи іншим чином ми всі є заручниками світу споживання.

Мабуть це є одним із найбільших парадоксів споживацтва – воно пропонує видимість особистої свободи, проте водночас підтримує панівний порядок, що потенційно обмежує особисту волю.

Роблячи висновок, ми можемо сказати, що останнім часом з'явилася досить велика кількість робіт, присвячених проблемі споживання та його ролі у житті сучасного суспільства. Сучасні соціологи споживання ґрунтують свої розмірковування на ідеях класиків соціологічної думки. Щодо деяких питань пов'язаних із споживанням, автори більш-менш дійшли згоди. Так, наприклад, більшість теоретиків не заперечує той факт, що споживання у сучасному світі тісно пов'язане із процесом формування ідентичності індивідів та відіграє значиму роль у процесі соціальної диференціації.

Але існує коло питань, які стосуються споживання, що досі є невирішеними. Одним з таких питань є питання про свободу споживача. На нашу думку, соціології споживання бракує якісної емпіричної бази для того, щоби зробити обґрунтовані висновки. Дійсно, дуже важко прийняти точку зору будь-якої із сторін (чи то тих авторів, що розглядають споживачів як вільних акторів, чи інших, що бачать їх як жертв системи), попередньо не вирішивши питання про те, які можливості впливу мають споживачі на виробників продукції, чи використовують вони ці можливості, чи дійсно

споживачі є активними суб'єктами, що у той чи інший спосіб висловлюють незадоволеність. Цікаво також дослідити, чи є залежність між обсягом свободи споживачів та величиною їх капіталу – як економічного, так і культурного, і соціального. І нарешті, чи мають споживачі суб'єктивне відчуття поневоленості системою, чи вони почуваються вільно. Відповіді на ці питання, на нашу думку, може дати ґрунтовне емпіричне соціологічне дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Маркс. К. Капитал. Критика политической экономии. – М.: Прогресс. – 1985. 2. Gottdiener M. New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification. – London, Rowman and Littlefield Publishers. - 2000. 3. Tim Edwards. Contradictions of Consumption. - Open University Press Buckingham Philadelphia, 2000. 4. Bourdieu P. Distinction: a social critique of the judgment of taste. – Harward University Press. Cambridge, Massachussets, 1984. 5. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. 6. Бодрийяр Ж. Система вещей. – М.: Рудомино, 1995. – 365 с. 7. Бауман З. Свобода. – М.: Новое издательство, 2006. – 132 с. 8. Miles S. Consumeris as a way of life. Sage, 1998.

Николенко Вадим Викторович,
доцент кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета

**СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ СИСТЕМ ПИТАНИЯ: К
СОЦИОЛОГИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ ГАСТРОНОМИЧЕСКОЙ
КУЛЬТУРЫ**

The article deals with the problem of systematical studying of social, economic, political, religious peculiarities of gastronomy culture in its retrospective and contemporary context.

В статье поднимается проблема систематического изучения социальных, экономических, политических, религиозных особенностей гастрономической культуры в ее ретроспективном и современном контекстах.

Сам социологический стиль мышления предполагает нетривиальный взгляд на атрибутивные характеристики общественной жизни, преодоление априорного мышления в своих объяснительных схемах. Говоря другими словами, исследовательский интерес может фокусироваться на определенных феноменах жизнедеятельности общества, репертуарах и стилях социального поведения, которые воспринимаются как само собой разумеющиеся. При этом, как правило, выделяются наиболее эвристичные, нестандартные модели их интерпретации, базирующиеся на выделении взаимосвязи между явлениями, относящимися к предметному полю разных наук.

Исследовательская стратегия подобного рода может быть направлена на выделение социально-типических закономерностей общественной жизни, учитывая, насколько это возможно, метаморфозы разноплановых духовных, социокультурных факторов, а также некоторые аспекты политической, экономической истории, технологий производства и т.д.

Данная статья я представляет собой попытку социологической рефлексии по поводу некоторых особенностей гастрономической культуры и кулинарного искусства как составляющих частей общественного физического и культурного пространства, которое, с одной стороны, накладывает на них свой отпечаток, а с другой, – получает дополнительные импульсы для своего развития. На начальном этапе в качестве основных задач исследования необходимо выделить следующие. Во-первых, постановка проблемы систематического изучения полифоничных социальных, культурных, экономических, политических, религиозных аспектов гастрономической культуры и кулинарного искусства как двух составных частей единого целого (хотя последний феномен может выступать в качестве вполне самостоятельной и независимой величины). При этом делая акцент на одном из основополагающих факторов его формирования, во всяком случае для кухни беднейших слоев населения, – факторе голода, который очень часто был типичной чертой субкультуры бедности в архаических, традиционных и многих формирующихся индустриальных обществах. Во-вторых, – выделение причинно-следственных связей, социально-типичных практик, стереотипов, алгоритмов поведения, определенной стилизации жизненного цикла, характеризующих сущность различных систем питания как в ретроспективном, так и современном плане. Эти элементы общественной жизни отчасти могут быть зафиксированы и изучены посредством обращения к народной мудрости, т.е. тем словесным формулам, которые прошли апробацию многими поколениями и выполняют сегодня функции социального института. Например, дисциплинарную или психологической защиты. Однако, ввиду полиаспектности проблемы и заранее заданных рамок статьи, последняя задача может быть реализована в следующих работах.

В целом, тематика подобного рода в рамках социального познания затрагивалась крайне редко, спорадически, а современной отечественной социологии основательно не изучалась. Среди немногочисленных работ, прямо или косвенно затрагивающих эту проблему, следует выделить исследование патриарха классической социологии П.Сорокина "Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь". В своей работе российско-американский социолог показывает, что из многочисленных бедствий, с которыми сталкивалось человечество, четыре из них происходили чаще всего и являются самыми разрушительными и страшными и, вместе с тем, наиболее значимыми, а именно – война, революция, голод и эпидемия.

В целом, П.Сорокин подчеркивает, что такой социальный "монстр", как голод, связан тесными узами с тремя остальными социальными патологиями – войной, революцией, эпидемией [1].

Очевидно, что наличие или отсутствие чувства голода, опыт знакомства с ним стигматизировал не только сценарные репертуары социального поведения отдельных людей¹, их последующую жизнь, но и проецировался на процессы социализации целых поколений, формируя специфику национальных гастрономических традиций и кулинарных предпочтений. Так, практика консервирования продуктов питания в традиционных и ранних индустриальных обществах, где проблема бедности, нищеты стояла чрезвычайно остро, во многом была обусловлена не столько их вкусовыми качествами, сколько стремлением к долгосрочному хранению на случай крайней нужды, неурожая, стихийных бедствий. Поэтому в обществах, в которых голод был эпизодическим и относительно быстро локализуемым явлением (например, во время великой депрессии в США), сегодня не часто можно встретить на столе консервированные яства, предназначенные для длительного хранения. В Украине же, впрочем, как и во многих других странах Западной Европы, переживших в разные времена ситуацию дефицита продуктов питания и голодные бунты, консервация является весомой составляющей народной кухни.

Одной из наиболее содержательных работ по данной проблематике выступает научное исследование итальянских ученых А.Капати и М.Монтанари. В нем поднимаются вопросы социокультурной специфики гастрономической культуры и кулинарии на примере становления и развития итальянской кухни. Авторы, являющиеся активистами общественного движения "Долой фастфуд" в доступной, увлекательной форме освещают историю борьбы языков кулинарии; рассуждают об извечном соревновании на кухне между мужчиной и женщиной; изучают историю формирования вкусов, влияние элитарной и массовой культуры (причудливое их взаимообогащение) на кулинарные возможности и гастрономические приоритеты ее представителей [2].

Так, выделяя социально-типические особенности элитарной и народной систем питания, они расширяют социальное понимание традиций консервирования продуктов. Как было отмечено ранее, законсервировать и положить в кладовку – это лучший способ предупредить голод для бедняка, но в то же время для дворянина, продолжают они, – это возможность в любое время включить в свое меню любимые блюда и максимально его разнообразить. Таким образом, из сферы необходимого продукты длительного хранения переходят в разряд кулинарных удовольствий, становятся общими для элитарной и народной кухни [2; с. 126]. Интересно, что по всей видимости, посредником в процессе подобного обогащения являлась фигура повара. Будучи, как правило, выходцем из социального дна, он привносил в меню богатых некоторые кулинарные традиции и рецепты простолюдинов и, возвращаясь в прежнюю социальную среду, адаптировал их к кухне беднейших слоев, учитывая их скромные возможности.

Особенное место в кухне бедных занимает соль. И если для элиты законсервированные, засоленные продукты в меню представляли скорее разнообразие и деликатесы, то для всех остальных – прожиточный минимум. Как отмечают итальянские социальные мыслители К.Альберто и М.Массимо: "Таково, начиная со средних веков, одно из принципиальных различий образа питания богатого и бедного, синьора и крестьянина: первый ест свежую пищу, второй нет. Мясо, рыба, сыры, овощи на крестьянском столе имеют однообразный вкус соли. Сильной жадой, происшедшей от этого, объясняются, среди прочего, чрезмерное <...> количества вина или, в других странах, пива, на протяжении веков сопровождавшие прием пищи" [2, с. 153].

Можно полностью согласиться с антропологом М. Харрисом, который отмечает, что субкультура бедности рационализирует различные системы питания, меню представителей беднейших слоев общества составленной из наиболее практичных, сытных, долго хранящихся и экономных в конкретных исторических условиях продуктов. В рамках этого баланса цены и пользы складываются вкусовые предпочтения, определяя одни виды пищи как вкусные, другие – как невкусные. Отсюда исходят кулинарные пристрастия, например, к мучнистым растениям: злакам, бобовым, каштанам. Или к соли, которая не просто избавляет продукты питания от пресного привкуса, но и дает возможность их долгосрочного хранения. [2, с. 132].

¹ Здесь можно вспомнить известный рассказ Д.Лондона "Любовь к жизни".

В русле данной темы становится очевидным, что с появлением социального неравенства классовые отличия начинают проявляться не только в экономической, политической сферах, но и в гастрономической культуре. Так, кислый вкус был общим для всех социальных слоев, в то же время сладкий воспринимался почти как классовое социальное отличие. "Сделай так, чтобы простолюдин не пробовал сладкого, а только кислое; как он есть деревенщина, деревенщиной да пребудет" – призывает песня Д. Сермини (Италия, конец XIII – начало XV века) [2, с. 149].

Заметим, что, особенности влияние голода на поведение людей являются благодатной почвой не только для социологических обобщений. Так, популярный современный писатель Б.Акунин в своих литературных произведениях со всей очевидностью подчеркивает влияние на биографии своих героев базовых инстинктов, детерминированных чувствами голода, самосохранения и любви. Сильнее всего, пишет он, человек зависит от необходимости утолить ощущение голода, нежели насытить два других движущих человеческих начала [3]. В том же русле, но уже научно, рассуждает А. Маслоу, приводя в качестве детерминант социальных и индивидуальных биографических проектов свою классификацию человеческих потребностей.

Проблема голода, так или иначе, эксплуатировалась в процессе формирования социальной политики в традиционных обществах. Например, в Древнем Риме ее модели оформлялись вокруг известной словесной формулы – хлеба и зрелищ, а в Древнем Китае мудрецы советовали правителям: держи народ в сытости и невежестве и государство будет процветать.

С большой долей уверенности следует говорить об особом влиянии более общих культурных традиций на гастрономические предпочтения определенной социальной общности. Так, если романская культура в целом и римская кухня в частности ввиду образа жизни народов, населявших это физическое и культурное пространство, а также религиозных предпочтений отдавали пальму первенства оливковому маслу, хлебу и вину, то в гастрономических предпочтениях германской культуры мы наблюдаем преобладание пищевых жиров, а именно сливочного масла и свиного сала. Такая кухня была обусловлена особенностями кочевого и пастушеского образа жизни ее носителей. И если в этот период свиное сало считалось пищей беднейших классов, то в Высокое средневековье, которое знаменуется распространением культуры "варваров", свиное сало становится общепринятым продуктом питания как привилегированных слоев, так и широких.

В итоге следует отметить, что в рамках изучения гастрономической культуры можно говорить не только о ее специфических национальных особенностях, но и об универсальных социально-типических закономерностях, влияющих на, казалось бы, сугубо индивидуальные вкусовые предпочтения и кулинарные приоритеты. В свою очередь, кухня каждой страны, географического или культурного пространства испытывает громадное влияние разнообразных особенностей истории общества, хранящихся в его социальной памяти, формирующих образ страны либо региона и нуждающихся в последующих социологических обобщениях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. М.: Academia; LVS, 2003. – 684 с. 2. Капати Альберто, Монтанари Массимо. Итальянская кухня. История одной культуры / Пер. с итал. В.Бабицкой, А.Красильщик, К.Тименчик. М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 480 с. 3. Акунин Б. Внеклассное чтение. Т 2. М: ALMA-MEDIA, 2006. – 381 с.

Коваліско Наталія Володимирівна,
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології економічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ФЕНОМЕН КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

В статье даётся обзор основных теоретических подходов к трактовке капитала как одного из ключевых понятий современной теории стратификации. Обосновано значение и взаимовлияние разных форм капиталов (в частности, экономического, политического, социального, культурного и символического капиталов), которые могут принимать инкорпорированный, объективированный и институционализированный состояния. Рассмотрена их роль в структурной репродукции общества.

Review of basic theoretical approaches to determination and understanding of capital as one of crucial concepts of modern theory of stratification is offered in the article. Meaning and mutual influence of different forms of capitals (economic, political, social, cultural and symbolic capitals in particular) that can transform to incorporated, objectified and the institutionalized states, are substantiated. Moreover, their role in structural reproduction of social reality is considered.

Останнім часом все активніше у центр уваги дослідників, що працюють у галузі соціальної стратифікації почали висуватися категорії і поняття, які підлягають сучасному переосмисленню. Серед них є й поняття капіталу. Як відомо уперше запропонував ширший, ніж класичні теорії соціальної стратифікації, погляд на визначення соціального класу не лише за економічними і політичними критеріями, але і з урахуванням обсягу та структури різних видів ресурсів (капіталів), які вони мають у своєму розпорядженні П.Бурдьє [1]. На даний час дослідники не дивлячись на розбіжності в теоретико-методологічному плані, схиляються до думки, що різні ресурси не тільки мають різну значущість в тих або інших стратифікаційних системах, але й взаємодоповнюються і є взаємозамінними, тобто нестача одних може компенсуватися наявністю і розвиненістю інших. Власне, це припущення було висунуте ще Бурдьє, який вказав на явище конвертації, коли один тип капіталу перетворюється на інший.

Аналіз останніх публікацій та досліджень свідчить, що вже на початку XXI ст. на сторінках ведучих західних журналів пройшли ґрунтовні дискусії по проблемах соціальної нерівності у сучасному світі. У них взяли участь такі авторитетні представники різних наукових і ідейних напрямів, як Дж. Голдторп, Е. Соренсон, Е.О. Райт, Д. Грускі, Д. Скотт та інші. Їхні теоретичні конструкти, підтверджені багаторічними дослідженнями як у власних країнах, так і в порівняльних міжнародних дослідженнях, набагато ближчі до життєвих реалій сучасного світу. У будь-якому випадку всі дискусанти визнають потребу вивчення реальних соціальних нерівностей на основі виявлення реальних груп у сучасному суспільстві як володарів певних реальних ресурсів (благ) [2, с.121].

Перелік цих благ, на основі яких і складається, і відтворюється нерівність, практично незмінний. Він включає економічні ресурси (володіння землею, підприємствами, робочою силою і т.д.); політичні (влада в суспільстві, на робочому місці і т.д.); соціальні (доступ до високостатусних соціальних мереж, соціальних зв'язків, асоціацій і клубів); престижні ("хороша репутація", слава, пошана і приниження; етнічна і релігійна чистота); людські ресурси (людський капітал) - майстерність, компетенція, навчання на роботі, досвід, формальна освіта, знання; культурні ресурси (культурний капітал) - практика споживання, властива людям з високим суспільним становищем, "хороші манери"; привілейований спосіб життя. Як стверджує Девід Грускі, перераховані блага, ресурси є вичерпними (іншими словами, "сировина") для побудови стратифікаційних систем [3]. Отже, поняття "капітал" - найбільш поширена метафора нерівностей, чи згадуємо політекономічну працю Карла Маркса, чи апелюємо до капіталістичної революції в інтерпретації Пітера Бергера, чи аналізуємо процес асоціацій і дисоціацій капіталів в "полях" П'єра Бурдьє. Як би там не було, капітал, безумовно, структура, що ранжує і управляє, проте далеко не єдина у соціологічній спадщині [4, с.88].

Метою нашої статті є розгляд поняття "капітал" як сукупності ресурсів певного виду, а також аналіз основних форм та складових елементів капіталу, їхньої специфіки.

У соціологію поняття капіталу запозичене з політико-економічної термінології марксизму. В теорії марксизму капітал визначається як процес. За К. Марксом, "об'єктивний зміст цього процесу – зростання вартості" [5, с.146]. Це рух, у ході якого вартість "сама змінює свій розмір відштовхує себе як додаткову вартість від себе самої як первинної вартості, самозбільшується" [5, с.147].

Капітал може мати будь-яку матеріальну форму, зберігаючи при цьому свій зміст як процесу самозростання вартості. Класична форма капіталу – засоби виробництва. Проте верстати, які не працюють – це купа металолому, і лише верстати, що приносять прибуток, перетворюються на капітал. Один і той же матеріальний предмет може бути і не бути капіталом. Тому, Ф. Паркін небезпідставно наголошує на тому, що "необхідно розрізняти власність як володіння (possessions) і власність як капітал, оскільки тільки останній є доречним в аналізі класових систем" [6, с.147]. Те ж саме стосується й інших ресурсів, таких, як знання, досвід, соціальні зв'язки тощо.

Якщо проаналізувати історію використання поняття капіталу в соціології, то у класичних соціологічних теоріях капітал обмежувався конкретними матеріальними формами: грошима і засобами виробництва (в сучасному суспільстві це частіше володіння не засобами виробництва, а акціями). В ХХ ст. були здійснені спроби розширити поняття капіталу на нові об'єкти, відповідно соціологи пропонують різні типології та види капіталів.

В одній з найбільш опрацьованих концепцій капіталу - концепції П. Бурдьє, капітал виступає в трьох основних формах:

- економічного капіталу, який безпосередньо конвертується в гроші й інституціалізований у формі прав власності;
- культурного капіталу, який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціалізованим у формі освітніх кваліфікацій;
- соціального капіталу, що утворений соціальними зобов'язаннями (зв'язками, connections), який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціалізованим, наприклад, у формі аристократичного титулу [1, с.521].

Фактично ж в роботах Бурдьє згадуються й інші види капіталу, які визначають стратифікацію соціуму. Аналізуючи різні взаємозв'язки з вище згаданими трьома основними формами капіталу, він додає до них ще владний і символічний капітал, а також габітус як особистісний капітал, оскільки його можна розглядати фактично як особливості індивіда, які впливають на його перебування в певних статусних позиціях. Згідно концепції П. Бурдьє існують три основні стани капіталу, а саме: інкорпорований, об'єктивований та інституціалізований.

Під інкорпорованим станом (embodied state) мається на увазі сукупність часто відтворюваних диспозицій і демонстрованих здібностей, якими наділений власник тієї або іншої форми капіталу. Об'єктивований стан (objectified state) означає прийняття капіталом предметних ознак, які доступні безпосередньому спостереженню і передачі в їхній фізичній, наочній формі. Нарешті, інституціалізований стан (institutionalized state) припускає об'єктивовані форми визнання даного виду капіталу як ресурсу. Інституційні стани, у свою чергу, можуть бути формалізовані у вигляді прав власності, рангів, сертифікатів, але можуть виступати і в неформалізованому вигляді, які проте дозволяють впізнавати і визнавати даний вид капіталу [1, с.523].

На думку російського соціолога В. Радаєва основними формами капіталу, придатними для аналізу господарського життя індивіда з погляду економічної соціології є: економічний, фізичний, культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний, символічний тощо [7, с.22-23].

Проаналізуємо кожен вид капіталу більш детально. Початковою формою капіталу можна вважати *економічний капітал*. Економічний капітал у об'єктивованому (речовому) стані включає: грошовий капітал (фінансові кошти), виробничий капітал (засоби виробництва), товарний капітал (готові продукти виробництва).

Здатність до виробництва доданої вартості у поєднанні з живою працею утворює головну диспозицію, інкорпоровану в засобах виробництва. Інша особливість диспозицій, інкорпорованих в економічному капіталі, пов'язана з його максимальною ліквідністю, здатністю безпосередньо конвертуватися в гроші (нагадаємо, що частина економічного капіталу з самого початку існує в грошовій формі). Інституціалізований стан економічного капіталу найкращим чином фіксується в правах власності, які визначаються як легітимні претензії на використання господарських ресурсів і отримуваних доходів. Ці права є формалізованими як статуси власника або не власника, акціонера тощо.

Високий ступінь матеріалізації і формалізації робить економічний капітал ресурсом, що найлегше передається – він легко відчужується від свого власника. Найчастіше даний вид капіталу передається за допомогою ринкового обміну, але він також може передаватися у спадок. Основою вимірювання масштабів економічного капіталу є грошова оцінка накопичених активів. За відсутності або неадекватності таких шкал він може вимірюватися в натуральних одиницях [7, с.23-24].

Як окрема форма виділяється *культурний капітал*. Загалом, культурний капітал - це мовна і культурна компетенція людини, багатство у формі знання або ідей, які легітимують статуси і владу, підтримують встановлений соціальний порядок, існуючу в суспільстві ієрархію. Культурний капітал індивіда характеризується наступними показниками: інтелектуальна культура (інтелектуальний капітал), освітня культура (освітній капітал), морально-етична культура (морально-етичний капітал), символічна культура (символічний капітал), соціальна культура (соціальний капітал) [8, с.89].

В об'єктивованому стані культурний капітал виступає також у вигляді "культурних благ" (cultural goods), які є не просто фізичними об'єктами, але складають у своїй речовій формі специфічні знаки і символи, що дозволяють розпізнавати сенс відносин і розшифровувати культурні коди. Їх можна спостерігати в широкому колі предметів – від інтер'єру ділового офісу до одягу його господаря, від способів організації праці до марки продуктів, що купуються.

У порівнянні з економічним капіталом, культурний капітал у значній мірі інкорпорований і є слабо формалізованим. Він не відчужується від людини і не передається їй механічно як річ в результаті разового акту обміну, а транслюється у відносно тривалому процесі виховання і соціалізації – сім'єю, школою, колегами по роботі, соціальним оточенням [7, с.24-25].

Культурний капітал тісно пов'язаний з *символічним капіталом*. У інституціоналізованому стані символічний капітал втілюється в структурі авторитетів (структур престижу), які володіють правами номінації (найменування). Власники таких прав, що одержали визнання від певних спільнот, вважаються експертами, вчителями, гуру [7, с.28-29]. Символічний капітал може бути офіційно санкціонований, гарантований і встановлений юридично в результаті офіційної номінації, яка є актом присвоєння певного права або звання [1].

Однією з форм капіталу, яка найактивніше обговорюється в соціальних науках з 1990-х років, є *соціальний капітал*. П. Бурдьє визначав соціальний капітал як "ресурси, засновані на родинних відносинах і відносинах у соціальній групі, що організована за принципом членства" [9, с.241]. Але найбільшу популярність цей термін одержав в розширеному трактуванні Дж. Коулмена, для якого соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілеспрямовано сформований у міжособистісних відносинах: зобов'язання і очікування, інформаційні канали і соціальні норми [10, с.95]. Таким чином, обсяг соціального капіталу, який має в своєму розпорядженні агент, залежить, по-перше, від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, а, по-друге, від обсягу капіталу (економічного, культурного або символічного), яким, у свою чергу, володіє кожен з тих, хто входить до цієї мережі. Це означає, що соціальний капітал ніколи не залишається повністю незалежним від інших форм капіталу.

Відтворення соціального капіталу припускає безперервну роботу по встановленню соціальних зв'язків (sociability), безперервні серії обмінів, у ході яких визнання постійно затверджується і підтверджується [11, с.66-68].

У соціології аналізують також *владний капітал*, а його формами виступають адміністративний та політичний капітали. *Адміністративний капітал* мобілізує, швидше, вертикальні зв'язки. В інкорпорованому стані він пов'язаний зі здатністю одних агентів регулювати доступ до ресурсів і видів діяльності інших агентів, використовуючи особливі позиції влади і авторитету. В об'єктивованому стані даний вид капіталу втілюється в організаційних ієрархічних структурах. А в інституціоналізованому стані він виявляється в структурі посадових позицій, кожній з яких приписаний певний перелік прав і обов'язків. Носієм адміністративного капіталу, таким чином, є не окрема людина. Цей вид капіталу, швидше, прив'язаний до місця в корпорації і тому порівняно легко піддається відчуженню від людини.

Політичний капітал означає інкорпоровану здатність до мобілізації колективних дій і участі в цих діях. Він також припускає здатність людини репрезентувати інтереси інших агентів (індивідів і груп), які делегують йому права на представництво своїх інтересів. Наявність політичного капіталу

означає узурпацію права говорити і діяти від імені інших агентів (зокрема, прикриватися їхнім ім'ям для втілення власних стратегій). В об'єктивованому стані політичний капітал представлений партіями і суспільними рухами, готовими до здійснення колективних дій. Його інституційною формою є визнані лідерські структури [7, с.27-28].

В. Радаєв як окрему форму капіталу виділяє *фізичний капітал*, що пов'язаний зі станом здоров'я, рівнем працездатності індивідів, а також їхніми зовнішніми фізичними даними, які можуть використовуватися для мобілізації інших видів ресурсів. Характеристики фізичного капіталу визначаються здатністю до праці, яка є інкорпорованою в тілі потенційного або реального працівника. Його об'єктивована форма представлена фізичними і психічними якостями, що дозволяють робочій силі реалізувати своє призначення в трудовому процесі. Інституційне оформлення фізичного капіталу здійснюється шляхом видачі медичних висновків, що підтверджують формальний статус робочої сили у вигляді вердиктів "практично здоровий" або "непрацездатний" [7, с.24].

Останнім часом широко використовується поняття *людського капіталу*, яке запозичене соціологією з неокласичної економічної теорії, представниками якої є Т. Шульц, Г. Беккер та ін. [12; 13]. Людський капітал можна вважати узагальнюючою формою інших видів капіталу. Економісти формують структуру людського капіталу за витратним принципом, на підставі різних видів інвестицій в нього. І. Ільїнський виділяє наступні складові: капітал освіти, капітал здоров'я, капітал культури тощо [14, с.30]. Ф. Нойман до основних складових людського капіталу відносить комбінацію наступних чотирьох компонентів: культурно-етнічні особливості; загальна освіта; професійна освіта; ключові кваліфікаційні якості [15, с.98]. Е. Ванкевич виділяє освіту і професійну підготовку, поінформованість; фізіологічні характеристики особи і стан здоров'я; професійну і географічну мобільність; психологічні характеристики особи, рушійні потреби, мотивацію, цінності [16, с.15]. Як самостійна форма капіталу в соціології людський капітал розглядається в межах соціології раціонального вибору (Дж. Коулман) і соціології ринку праці (М. Грановетер).

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що в сучасній теорії стратифікації й надалі нерозв'язаними залишаються питання про значення та взаємовплив різних форм капіталів. Виникає дуже багато суперечностей при порівнянні значущості різних капіталів (ресурсів) для визначення статусних позицій індивідів в системі стратифікації конкретних суспільств. Можна погодитись з думкою В. Радаєва, який вважає, що при економіко-соціологічному аналізові саме поняття капіталу вважається самоочевидним, але основною проблемою є те, як саме операціоналізувати різні форми капіталів [7, с.24].

Апробована нами на регіональному рівні модель багатовимірного структурування українського соціуму базувалась на уявленні, що основою стратифікації може бути різний обсяг складного за структурою сукупного капіталу. Капітали різних видів є за своєю природою багатовимірними стратифікаційним порядками, що розглядаються як сукупність ресурсів одного виду, які визначають позицію індивіда в конкретному полі нерівності. В результаті, коли йдеться про капітал певного виду ми оперуємо багатовимірними владним, економічним, культурним, соціальним, символічним або ж будь-яким іншим показником соціального становища індивіда.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурдые П. Формы капитала // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Сост. и научн. ред. В.В.Радаев. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.519-536. 2. Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы: сравнительный анализ. – М: Издательский дом ГУ ВШЭ. – 2006. – 468с. 3. Grusky D. The Past, Present, and Future of Social Inequality // Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective (Second Edition), edited by David B. Grusky. Boulder: Westview Press, 2001. 4. Макеев С. Статус классового анализа в современной социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №3. – С.81-91. 5. Маркс К. Капитал: Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения: В 9 т. – Т. 7 – М.: Политиздат, 1987. – 811с. 6. Parkin F. Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique. – London, New York: Routledge, 1994. 7. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Экономическая социология. – 2002. – Том 3. – № 4. – С.20-33. 8. Демин П. Человеческий капитал как фактор европейской экономической интеграции Республики Беларусь // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – №3. – С.87-92. 9. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for Sociology of Education / Ed. by J. Richardson. – New York: Greenwood Press, 1986. – P.241-258. 10. Coleman, J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital

//American Journal of Sociology. – 1988. – №94. – P.94-120. **10.** Бурдье П. Формы капитала // Экономическая социология. – 2002. – Том 3. – №5. – С.60-75. **11.** Schultz T.W. Capital Formation by Education //Journal of Political Economy. – 1960. – Vol.68. – P.571-583. **12.** Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) //США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 11. – С.107-119. **13.** Ильинский И. В. Инвестиции в будущее: образование в инновационном воспроизводстве. – СПб.: Изд. СПбУЭФ, 1996. – 163с. **14.** Нойманн Ф. Методика экономической оценки человеческого капитала //Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Государственное управление: трансформационные процессы в современном мире. Ч. 2. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2002. – С.97-100. **15.** Ванкевич В.Е. Экономические отношения занятости: закономерности развития и регулирования. – Мн.: Издательство БГЭУ, 2000. – 237с.

Яковенко Андрей Вячеславович,

кандидат социологических наук, доцент, кафедры социологии Восточноукраинского национального университета им. Владимира Даля

ВОЗМОЖНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ – СТАРОЕ/НОВОЕ ПОЛЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

У статті звертається увага на необхідність більш прискіпливої уваги соціологічної науки до можливих наслідків біотехнологічної революції, що розгортається. Відмічається, що наслідки біотехнологічної революції вже значним чином впливають на діяльність традиційних соціальних інститутів, формують багато рис нового суспільного життя. Впровадження досягнень біотехнологічної революції потребують від соціології нових зусиль щодо прогнозування якості та змісту суспільства, що виникає під впливом цих інновацій. Підкреслюються деякі складнощі, що виникають при формуванні понятійного апарату в цьому дослідницькому напрямку.

It is vital that sociological science emphasized possible consequences of biotechnological revolution more. It is mentioned that the results of biotechnological revolution already influence the activity of traditional social institutions considerably, and will form many features of new public life. The implementation of achievements of biotechnological revolution demands new efforts regarding forecasting the quality and content of the society which appears under influence of these innovations from sociology. Some difficulties that appear during the formation of conceptual categories in the given research are emphasized.

"Можно выбросить природу вилами, но она всегда прибежит обратно"

Гораций

"Не станет ли современная биотехнология вскоре мощным средством для прямого биологического достижения целей политической корректности".

Ф. Фукуяма

Одной из актуальных для современной социологии тем становится явление, которое сегодня принято называть биотехнологической революцией. Именно ее результаты, оценка общественных последствий широкого внедрения целого ряда уже известных, а также предполагаемых разработок и открытий давно претендуют на более внимательное отношение к ней социологической науки. И здесь социологам важно "не прозевать" начало возможного нового качественного этапа развития глобального социума.

Весьма показательно, что одним из первых, кто предпринял попытку оценить возможные последствия надвигающейся биореволюции, оказался Фрэнсис Фукуяма. Как мы хорошо помним, в 80-е годы прошлого века его статья о возможном конце истории дала толчок полемике относительно будущего идеологий, политических режимов, возможных новых характеристик общественных отношений. Теперь его очередная работа "Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции" ("Our posthuman future: consequences: of the Biotechnology revolution") обращает взор на перспективы общества в новых биотехнологических реалиях [1]. И уже Рейнольд Говард в своей известной книге "Умная толпа: новая социальная революция", вполне обыденно отмечает, что "в XXI веке киборги уже не персонажи фантастики. Поэтому не так уж нелепо при нынешнем направлении научных изысканий звучат вопросы: насколько человечными будут наши правнуки и как наши нынешние решения скажутся на наших потомках?" [2, с. 283].

Фактически, не успев еще как следует оценить и сориентироваться в новых информационно-технологических реалиях, социологи вынуждены исследовать уже наступающую по многим фронтам новую биотехнологическую "систему координат", осознавая, что ее последствия могут иметь куда более радикальные итоги, нежели результаты информационной революции.

В одной из публикаций по данной теме автор уже отмечал, что при оценке достижений и возможных перспектив влияния биотехнологических разработок на социум необходимо опираться на работы целого ряда классиков социологической и психологической мысли. И в этом ряду мы бы в первую очередь назвали таких ученых как, З.Фрейд, А.Маслоу, Г.Олпорт, Э.Фромм... [3]. Кстати, весьма любопытно, что, обращаясь к истории изучения биологического потенциала человека, Ф.Фукуяма приводит имена хорошо известные современным социологам - Карл Пирсон и Чарльз Спирмен. Однако звучат эти имена не в контексте их знаменитых статистических разработок. Напротив, Ф.Фукуяма показывает, что сами разработки – результат исследовательского интереса К.Пирсона и Ч.Спирмена к вопросам биологического потенциала человека. Так, в частности, указывается, что "вывел Пирсон коэффициент корреляции отчасти потому, что хотел найти способ более точно оценивать родственные измеряемые явления – например, сопоставлять тест интеллекта с лежащими в его основе биологическими характеристиками, в частности, с самим интеллектом" [1, с.45-46]. А знаменитый факторный анализ Спирмена родился, как напоминает нам Ф.Фукуяма, прежде всего, из стремления ученого выделить коэффициент интеллекта [1, с.46]. Значительные пласты научного наследия конца XIX - первой половины XX века, связанные с изучением проблем изменения "биологической составляющей" человека, в настоящее время затенены из-за известного историко-политического контекста. Опыты, связанные с попытками улучшить "природу человека" и базировавшиеся зачастую на расовых теориях, сегодня трудно отделить от трагедий, связанных со второй мировой войной.

В попытках оценить возможные последствия биотехнологической революции необходимо учитывать исследовательский опыт, который нельзя в полной мере считать научным, но, однако, невозможно и игнорировать. Ранее мы отмечали, что "при анализе имеющегося исследовательского фундамента по данному направлению целесообразно также указать и на ряд литературных произведений, которые в силу их влияния на общественное мнение, на интеллектуальную элиту мира вышли за рамки обычных художественных проектов и получили заслуженное признание в научном мире, положив начало целому направлению – "антиутопии". Речь, прежде всего, идет о таких известных работах, как "О дивный новый мир" Олдоса Хаксли и "1984" Джорджа Оруэлла" [3, с.24]. В рамках этой футурологической традиции целесообразно также обратиться к известному послесловию "Двадцать лет спустя", которое написал С.Лем к своей знаменитой книге "Сумма технологий". В этом послесловии определенное место отводится анализу развития биотехнологий и их возможного влияния на человечество.

Из наиболее известных работ последних лет следует обратить внимание на уже упомянутую книгу Ф.Фукуямы "Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции" ("Our posthuman future: Consequences of the Biotechnology revolution", 2002). В тоже время еще раз подчеркнем, что данное направление требует на наш взгляд большего внимания со стороны социологической науки.

В данной публикации мы специально ограничимся рассмотрением ряда проблем, возникающих при первых же попытках разработки понятийного анализа, а также заострим внимание на известном традиционализме применения ряда достижений биотехнологической революции.

Отсутствие должного внимания социологической науки к достижениям на биотехнологическом поприще проявляется при обращении к социологическим словарям и учебникам. В них до сих пор сложно найти какие-либо теоретические разработки или характеристику терминов, так или иначе связанных с анализом прорывов на биотехнологических направлениях и их влиянии на общество. При этом достаточно вспомнить хотя бы тему генетически модифицированных продуктов, не говоря уже о клонировании, чтобы считать очевидной необходимость самого пристального внимания социологов к биотехнологической сфере.

Этимологические сложности в трактовках определения категории "биотехнология" возникают на первом же этапе. Хотя бы уже потому, что в большинстве словарей приставка "био" переводится от греч. Βίος - "жизнь". А значит буквальный перевод (во всяком случае, на русский язык) слова "биотехнология" означает - "технология жизни" или, например, "жизненная технология". Но очевидно, что под такой "буквальный" перевод, во-первых, можно подвести все что угодно. Например, индивидуальный стиль жизни, жизненную стратегию и т.д. А во-вторых, сложившееся представление о значении слова "биотехнология" не вписывается в ее "буквальный"

перевод. Хотя, справедливости ради можно отметить, что сами биотехнологии уже начинают предлагать особые условия для "технологии жизни".

Достаточно ограниченно (мягко говоря) выглядят определения, до недавнего времени "кочевавшие" по энциклопедическим словарям. Например: "Биотехнология, совокупность промышленных методов, использующих живые организмы и биологические процессы для производства ценных для народного хозяйства продуктов" [4, с.142].

И хотя данная категория должна еще достаточно долго "отшлифовываться", со своей стороны, мы подразумеваем под биотехнологиями такой вид технологий (прежде всего биохимических, био-физических, био-информационных, био-компьютерных), которые применяются для воздействия на живой организм человека и продукты обеспечения его непосредственной жизнедеятельности (здесь мы подразумеваем, прежде всего, продукты питания, водную и воздушную среду). Конечно, мы понимаем ограниченность и уязвимость данного определения, Но в данном случае мы ставим задачу быть понятыми в дальнейшей логике изложения и хотим специально навлечь справедливую критику для более полного рассмотрения проблемы.

Несмотря на ограниченность информационного ресурса в отношении биотехнологической проблематики в специализированных социологических словарях, мы уже давно можем наблюдать попытки создания (в результате осмысления возможных последствий развития биотехнологий) новых этических концепций. Они, в свою очередь, находят свое место и в социологической литературе. Так, например, достижения в биотехнологической области, в частности, связанные с медициной, породили такое направление гуманитарного знания, как биоэтика. Данное понятие впервые было предложено американским исследователем В.Поттером еще в 1969 году. Как считается, "в широком смысле содержание понятия "биоэтика" предполагает освещение и исследование ряда аксеологических, социальных, экологических, медицинских и социально-правовых проблем, причем касающихся в некоторых случаях не только человека, но и любых животных или растений, включенных в систему человеческих интеракций" [5, с.120 – 121].

Как мы уже упоминали, достижения биотехнологической революции достигли того масштаба, когда исследователи заговорили уже не о постиндустриальном, а о постчеловеческом будущем. И пусть пока данный термин, который употребил Ф.Фукуяма, звучит достаточно непривычно, однако актуальность рассмотрения постчеловеческой перспективы кажется не менее значимой, чем в период, когда мы только начинали привыкать к появлению постиндустриальных реалий. Термин "постчеловеческое будущее" кажется нам скорее претендующим на оригинальность, нежели передающий в краткой форме суть происходящего. Его даже можно считать несколько эпатажным, поскольку человек как таковой никуда не исчезает. Мало того, он сам стремится создать самого себя в обновленном виде. Можно также обвинить Ф.Фукуяму в том, что он стремится действовать по установленному шаблону. Поскольку в научном сообществе неплохо утвердилось понятие "постиндустриальное", почему бы в этой же "матрице сознания" не предложить понятие "постчеловеческое" - и привычно, и радикально одновременно. В этом определении можно найти также и определенный позитив в том, что мы имеем дело с попыткой уйти от условно говоря "экономической" категории при определении стадии развития человечества. Ведь часто повторяющиеся термины ("аграрное", "индустриальное", "постиндустриальное"), применяемые для характеристики этапов развития общества, несут на себе, прежде всего, характеристику способов производства. И лишь теперь в определении появляется категория "человек". Правда, когда Ф.Фукуяма пытается ввести в научный оборот категорию "постчеловеческое", видимо, надо полагать, что этап собственно "человеческий" мы уже проскочили или его не было вовсе.

В тоже время, очевидно, что как бы мы не подбирали сейчас краткие характеристики возможному новому состоянию общества, складывающемуся под влиянием биотехнологических новаций, главное не в этом. Основное - правильно оценить своеобразные "социальные тренды", которые уже начинают формироваться в результате прорывов в области биотехнологий, определить - насколько способен социум адаптироваться к тем перспективам, которые инициированы данными прорывами. И, по-крупному, (для последовательных гуманистов) опять возникает соблазн оценить возможности улучшения качества социальных связей и отношений, попытаться найти способы их гармонизации, ослабления агрессивной, конфликтогенной, зачастую "милитаристской" составляющей человеческой коммуникации, а также обозначить возможные опасности,

возникающие под влиянием радикальных научных прорывов в биотехнологических отраслях. Поиск ответов на данные вопросы требуется уже сегодня. И здесь мы в полной мере должны реализовывать те качества, о которых П.Штомпка говорит в своей книге "Социология. Анализ современного общества" (на примере разработок Э.Гидденса): "Критически мыслить о самом себе, видеть и распознавать негативные, патологические явления, представляющие собой угрозу для будущего, и, опираясь на такой диагноз, предпринимать превентивные действия и мобилизовывать средства, способные предотвратить или свести до минимума некоторые опасные тенденции" [6, с.593].

О том, что социологическая наука только начинает искать подходы к оценке воздействия биотехнологий на современный социум, может свидетельствовать и тот факт, что И. Валлерстайн, обосновывая свои знаменитые шесть вызовов, оказывающих "влияние на мир социологии и более широко – на общественные науки", касается особенностей влияния биотехнологической революции лишь косвенно [7, с.305]. В частности, когда характеризует "пятый вызов... - это вызов феминизма". При обосновании содержания данного вызова И. Валлерстайн обращается к оценке работ Э.Ф. Келлер (специалиста в области математической биофизики), Дж. Харвей (биолога) и В. Шивы (физика-теоретика), в которых значимое место уделяется попыткам по новому трактовать гендерные отношения, в том числе, учитывая биотехнологические достижения [7, с.316-319]. Например, И.Валлерстайн указывает, что В. Шива "усматривает теснейшую связь между сохранением биологического разнообразия и сохранением человеческого культурного разнообразия, и потому ее особенно волнуют последствия происходящей в наши дни биотехнологической революции" [7, с.319].

Что касается общих оценок процесса использования достижений биотехнологической науки, то на сегодняшний день пока очевидно следующее: биотехнологии по-прежнему рассматриваются не столько как общечеловеческий ресурс, а, во-первых, как очередной перспективный инструмент в глобальной конкурентной борьбе, и, соответственно, во-вторых, его использование ограничено пределами "потребительского" мировоззрения. Мы видим в отношении биотехнологических прорывов достаточно традиционный ряд форм, который обычно сопровождает процесс появления новых революционных технологий: "закрытые лаборатории", "война разведок", "борьба за умы", межгосударственная конкуренция "кто первый" и т.д. Фактически не завершив одну гонку – за призы постиндустриального мира, мы ввязываемся в новую. Дивиденды, их содержание оспаривается многими специалистами, которые стремятся видеть не только успехи прогресса, но и размышлять над его последствиями. Однако нельзя не согласиться с Ф. Фукуямой, что "глобализация и международная конкуренция в биомедицинских исследованиях не оставляют сомнений, что страны, стреножившие себя этическими ограничениями на исследования или биотехнологическую промышленность, будут за это наказаны" [1, с.24].

Человечество действительно открывает все новые и новые возможности для совершенствования, для выхода из узкого коридора потребительского мира, но отнюдь не торопится его покинуть. Напротив, успешно адаптирует все свои достижения для усовершенствования потребительской среды. Достижения компьютерной эпохи, условия и характер их применения (потребления) во многом дают возможность спроецировать характер применения (потребления) достижений биореволюции. Конкуренция, опирающаяся на биотехнологические достижения, за возможности реализовать "вечные потребности" быть красивее, здоровее, моложе уже давно развернулась. Все это продолжение прежней борьбы, только методы, благодаря биотехнологиям, изменяются. Можно предполагать дальнейшее развитие, совершенствование и превращение биомедицинского комплекса в один из доминирующих общественных институтов. Диагностика, сопровождение, слежение, консультирование, различные уровни коррекции или же жесткого медицинского вмешательства на разных стадиях развития организма - этапы деятельности вполне известные и на сегодняшний день - должны будут приобрести еще больший вес и значимость в общественной жизни. В свою очередь, это может стать тем, что обычно случается с очень удобными и значимыми для нашего индивидуального существования достижениями человеческого разума - новой системой зависимости (так как это мы можем наблюдать по отношению к телевизорам или мобильным телефонам). Мы можем наблюдать увеличение зависимости от деятельности биомедицинского комплекса. Фактически он перебирает на себя ряд функций других

социальных институтов. Несложно прогнозировать существенный рост биомедицинского сегмента в общей системе сферы обслуживания. Эта тенденция набирает силу уже сегодня.

Выводы:

С учетом ограниченности ресурса, задаваемого рамками статьи, в заключении отметим следующее:

Современная социологическая наука, как представляется, до сих пор не уделяет должной степени внимания оценке имеющихся и предполагаемых изменений в системе социальных связей и отношений под влиянием достижений биотехнологической революции. Возможные последствия от достижений биотехнологической революции отчетливо вписываются в социальную систему, которую, как известно, Ульрих Бек называет "обществом риска" (Risikogesellschaft).

Достижения в области биотехнологий:

- а) заставляют вновь активизировать полемику о природе человека, его предназначении и смысле существования;
- б) существенным образом начинают влиять на функционирование традиционных социальных институтов;
- в) становятся эффективным инструментом в глобальной конкурентной борьбе;
- г) повышают уровень ответственности науки за свои революционные открытия;
- д) в который раз актуализируют прогностическую функцию социологической науки, ставя перед ней задачи понимания и оценки того, к каким изменениям в ближайшей и отдаленной перспективе могут привести открытия в сфере биотехнологий;
- е) инициируют необходимость создания новых общемировых институций по координации и контролю за разработками и распространением результатов биотехнологических исследований.

В результате внедрения биотехнологических достижений возрастает угроза фундаментальному принципу современного либерального общества – личной свободе. А, соответственно, должна возрастать способность человека к самостоятельному определению собственных критериев жизнедеятельности. В отношении применения биотехнологических разработок продолжает действовать потребительская ориентация или, как ее определял П. Сорокин, - чувственная культурная ментальность (особенно в ее пассивной и циничной формах). Уже выстраивается знакомая иерархия – лидеры технологических достижений, отстающие и "изгои". Таким образом, несмотря на то, что биотехнологические достижения рассматриваются, то как будущее проклятье, то как будущая надежда общества – пока заметен известный традиционализм, который формирует новую-старую социальную иерархию.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО " Издательство АСТ": ОАО "ЛЮКС", 2004. – 349 [3] с. 2. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная реальность: Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с. 3. Яковенко А.В. Биотехнологическая революция и элементы новой социальной реальности (попытка социологического анализа) // Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць - №6. - Луганськ: вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2006.- С.23-34. 4. Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия. – 1600 с. 5. Социология: Энциклопедия. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. 6. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с. 7. Валлестайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. – М.: Логос, 2004. – 368 с.

Ходус Елена Владимировна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры теории и истории социологии
Днепропетровского национального университета

СОЦИАЛЬНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ПРЕЗЕНТАЦИОННЫХ СТРАТЕГИЯХ: ОСОБЕННОСТИ ВЫБОРА И ОСВОЕНИЯ

У статті аналізуються дослідницькі аспекти соціальної ідентичності – одного з найбільш актуальних та вивчаємих сьогодні феноменів. Природа сучасної ідентичності розглядається крізь різні ідентифікаційно-презентаційні стратегії.

The article deals with investigative aspects of social identity as one of the most actual phenomena of nowadays. The essence of modern identity is analyzed through different strategies of presentation.

Проблематизация идентичности в качестве "объекта мысли" актуального научного дискурса, представленного, в частности, работами Э. Гидденса, З. Баумана, С. Лаша, У. Бека, Ж. Липовецки, есть следствие общей "проблематичной конфигурации" сложившегося социокультурного пространства – как отечественного, так и западноевропейского – для "означивания" которого наиболее часто используется концепт постмодернизма (а после методологической паузы 90-ых даже after - постмодернизма) как возможной системы описания происходящих процессов.

Соответственно, предметом анализа в данной статье избран феномен идентичности как текст, в котором находят наиболее концентрированное выражение дискурсивные практики индивидов по созданию (конструированию) легитимного образа настоящего. Примечательно, что в социологии постмодерна исследовательский интерес направлен не столько на глобальные принципы социетальных изменений, сколько на практику человеческой повседневности, на понимание обыденных процедур жизнедеятельности. Постмодерн выдвигает на первый план изменчивый, многообразный характер социальных реалий, локальный или ситуативный характер социальных институтов и главное – интерпретативные усилия индивидов по конструированию собственных представлений о социальном пространстве и своем месте в нем. В этом контексте изучение идентичности, как замечает З. Бауман, "становится независимой и быстро развивающейся отраслью знания; идентичность становится призмой, через которую рассматриваются, оцениваются многие важные черты современной жизни" [1, с. 187]. Характеризуя главные признаки современного общества, З. Бауман указывает прежде всего на снижение возможностей человека контролировать собственную судьбу, на возрастание неопределенности человеческого бытия вследствие "зыбкости всех возможных точек отсчета и тотальной неуверенности в будущем" [1, с. 191]. Отсюда З. Бауман выводит одну из особенностей социальных изменений в наше время, которая заключается в том, что каждая сторона жизни людей стала задачей. "Предначертанность", объективная закономерность, не зависящая от людей, по мнению З. Баумана, сменилась "житейскими планами", а природа человека – идентичностью, за которой необходимо следить и которую нужно поддерживать в соответствующей форме [1, с. 191].

В сложившейся ситуации культурного полистилизма индивиды столкнулись с обременительной свободой конструирования своих идентичностей, которые становятся все более интимными, требующими напряженной рефлексивной работы. Это уже не четкая привязанность и не возможность находиться на периферии, но в рамках социальной системы. Это "вольное" состояние культурных маргиналов, имеющих возможность выборов из разнообразных вариантов идентичностей. Сегодня им уготован одинаковый "удел", отмеченный дозволением свободно распоряжаться собой и требованием созидать собственную личность без какого то ни было социального принуждения. Однако такой социокультурный "микс" на самом деле управляемый процесс, который осуществляется, например, через каналы медиа-пространства – проводники моделей, образцов, паттернов, типажей - всех структур, составляющих стержень процесса идентификации. В любом случае такая логика по-новому задает сам процесс свободной самоидентификации индивидов. В этих условиях. Идентичность (и индивидуальная, и коллективная) утрачивает свою инертность, устойчивость, ей приходится вступать в противоречие с новыми, постоянно возникающими референтностями, то есть корректировать те ориентации, которые связывают индивида с другими людьми. Соответственно происходит постоянная дефигурация (в терминологии Н.Элиаса) - смена индивидом группы взаимозависимых людей, являющихся участниками

некоторой "социальной игры", действующих по определенным правилам, соответствующим их социальной позиции, статусу в этой "игре" [2]. Идентичность становится подвижным ситуативным аспектом личности, в рамках которого человек может мигрировать по множеству доступных миров и сознательно конструировать "Я" из "материала" различных доступных ему идентичностей.

Стоит подчеркнуть, что изложенные выше суждения о современной социокультурной ситуации актуальны не только для западного общества, но и для постсоветской социальной действительности, демонстрирующей набор все тех же "проблематичных конфигураций" - социальных ситуаций, представляющих собой определенную проблему, поскольку нам трудно их понять и принять в силу новизны и нетипичности. Распад традиционных (в данном случае советских) ценностно-нормативных систем привел к разрушению прежних систем идентификации, носивших в большинстве своем, вынужденный характер и имевших свойства "внешней" объективной данности. В этой связи вопрос идентичности для Украины тем более актуален, если учесть еще и идеологический фон, на который накладывается данная проблема. Так, например, все параметры гражданской идентичности теряют силу вследствие отчужденности от государственных институтов и недоверия граждан властным структурам.

Таким образом, представляется очевидным, что феномен социальной идентичности в условиях новой культурной ситуации значительно сложнее, чем просто принадлежность к определенным социальным группам. В данном случае проблема состоит: а) в том какую идентичность выбрать из репрезентирующегося множества (в ситуации, если предыдущая идентичность потеряла свою актуальность или привлекательность), б) как приобрести избранную идентичность, то есть идентичность в порядке ее индивидуальной рецепции (имею ли я, как субъект этой рецепции, отношение к этой самой идентичности?).

В этой связи несомненный научный интерес вызывает сам процесс освоения новых поведенческих технологий (самоидентификационных практик), опирающихся на разные формы присвоения инструментария и смыслов актуальной культуры - открытой, приемлющей импровизацию и структурированной логикой социальной индетерминированности и свободного индивидуального поведения. Пытаясь установить новые связи, обрести понимание своего места в мире, индивид все большее внимание уделяет *внешней, презентационной стороне* своей личности. Идентифицируя себя с группой, культурной формой, институтами, структурами общества, человек пытается найти свое "Я" (действительное или возможное, желаемое). Презентуя себя, он предъявляет свое сконструированное "Я" окружающим. Презентация в данном случае – это процесс создания видимой, понятно формулируемой оболочки, целостный рассказ "о себе".

Одной из таких идентификационно - презентационных форм, наиболее созвучной актуальному социокультурному контексту, является "культурная инсценировка". Понятие "культурное инсценирование" стало популярным в социологии благодаря работам Л. Ионина. Согласно его концепции, инсценировки в культуре представляют собой механизм социальных изменений, где возникновение культурной формы начинается с обретения внешних признаков, с предметной или поведенческой презентации, вместо формирования социального интереса [3]. В условиях стабильного общества у членов основных социальных групп в массе своей вырабатывается более-менее осознанное понимание своего группового интереса, соответственно, закрепляется идентификация со своей группой. В нестабильном же, а тем более кризисном, обществе такая идентичность, напротив, утеряна или ослаблена. Как следствие, разворачивается промежуточная программа действия, в задачи которой входит поиск новой идентичности. Для ее последовательного построения (от выработки интереса до формирования доктрины) у современного человека нет ни времени, ни возможности, учитывая "текущий (жидкий)" характер современности, для которой норма – подвижность. Вот почему поиск строится обратным образом, а именно от принятия внешних атрибутов принадлежности к определенным общественным группам (от "предметной и поведенческой презентации") – к постепенной реконструкции своего глубинного интереса [3]. Процесс этот, по-сути своей игровой, то есть допускаются неоднократные, быстрые смены внешнего облика, стереотипов общения, планов на будущее.

Заметим, что процесс культурного инсценирования имеет свои особенности в зависимости от социокультурного контекста. Так, хотя западный человек и обречен на инсценирование как стратегию поиска и выбора идентичности, он, тем не менее, способен к рефлексивному осознанию самого себя и своего интереса, что дает ему возможность, в конечном итоге, сконструировать свою идентичность. Рефлексивность, согласно Э. Гидденсу, формирует интегральную часть "Я" и социальных отношений. В связи с последним, мы разделяем точку зрения Дж. Александра о том,

что рефлексивность можно понять только в контексте соответствующей культурной традиции, а не в отрыве от нее [4]. Структурирующим основанием идентичности западного человека является индивидуализм, строящийся на понимании индивидом того, что его свобода кончается там, где начинается свобода другого. Его свобода – это ответственность за выбор целей, средств их достижения, полученный результат, он способен к самоограничению во имя интересов группы. Как отмечает О. Покальчук, для группы европейцев всегда будут важны две составляющие: насколько незыблемы или потенциально изменчивы ценности группы и насколько законны или незаконны принципы, лежащие в основе данного поведения [5]. При этом членство в группе может не опираться ни на эмоциональные потребности, ни на эмоциональные ценности. Для индивида группа выступает средством выражения его собственной позиции. "Холодная объективность" (выражение М.Вебера) присоединения к ассоциации способствует сочетанию целенаправленного инструментального действия, ориентированного на рационально выбранную цель, с ценностно-рациональной ориентацией участия в жизни группы. Потому Запад зачастую демонстрирует коллегальность и общинность в манере реакции на определенные события, процессы.

Социоролевой, структурирующей особенностью инсценирования для постсоветского человека является его обреченность на длительную *играизацию* (концепт, активно разрабатываемый С. Кравченко) как стратегию адаптации к сложившейся культурной ситуации в том смысле, что возникновение у него устойчивого социального интереса с перспективой оформления в доктрину достаточно проблематично, опять же в силу специфики рефлексивности. Если рефлексивность является продуктом конкретной культуры, то ясность нашей способности к познанию определяется пределами этой культуры. Господствующее понимание рефлексивности сформировано советской культурой с ее своеобразным адаптивным индивидуализмом, мало похожим на западный. Он не ориентирован на свободную жизнедеятельность индивида, сочетается с социальной пассивностью и конформизмом, с низкой способностью к самоограничениям во имя группового интереса, что, естественно, не способствует его устойчивому оформлению (отсюда – такое типичное для современного украинского политика явление как политическое "кочевничество"). Это разрушительный, негативный индивидуализм, освобожденный от всяческих обязательств перед социумом. Такой негативизм в отношении другого (человека, социальной группы, государства), характерный для советских и постсоветских идентичностей – прямое следствие, по мнению Л. Гудкова, незрелости системы институтов и прав гражданского общества [6].

В таких условиях именно играизация становится новой культурной практикой репрезентации идентичности. Играизация, в понимании С. Кравченко, это новый, сформировавшийся тип рациональности, одним из компонентов которого является самоорганизация социальных акторов, позволяющая эффективно реагировать на структурные изменения институтов, адаптироваться к инновациям, проявляя свободу и творчество [7, с. 8]. При этом важно, что в отличие от игры, играизация прагматична, не знает строгих правил, напротив, направлена на их постоянную корректировку, что порождает ситуации девиации. Такая стратегия вряд ли способна привести к формированию устойчивой идентичности. Между прочим, играизированный габитус постсоветского индивида дает о себе знать и на уровне речевых практик, в бытовании, особенно в молодежной среде, речевого оборота "как бы" ("как бы" пришел, "как бы" испугался). "Как бы" - это особая форма восприятия социальной реальности с акцентом на это необязательность, условность, иллюзорность мира. Это слово имеет четкую игровую доминанту.

Таким образом, украинское общество становится все больше "обществом играющим", однако, такая стратегия репрезентации идентичности выполняет важную функцию поддержания культурного равновесия и даже целостности общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Индивидуализированное общество.- М.: Логос, 2002.- 390 с. 2. Элиас Н. Понятие фигурации // Журнал социологии и социальной антропологии.- 2000.-Т.ІІІ.- №3.- С. 62-66. 3. Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие.- М.: "Логос", 2000.- 432 с. 4.Рефлексивное "Я" и культура: критика // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. литература, Сер.11, Социология: РЖ /РАН.-М.,2004.- №1.-с.12-17. 5. Покальчук О. Прогиб восприятия // Зеркало недели. -2006.- №6 (585). 6. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 г.г.- М.: НЛЮ, 2004.-439 с. 7. Кравченко С. Играизация российского общества (К обоснованию новой соц. парадигмы) // Общественные науки и современность.- 2002.-№6.-С.6-12.

Борщ Константин Константинович,
аспирант кафедры социологии аспирант Ужгородского национального университета

РОЛЕВЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТРАНСФОРМИРУЮЩИХСЯ ОБЩЕСТВАХ

Дана стаття присвячена темі ролевих ідентичностей в умовах трансформації українського суспільства. Автор зробив спробу теоретичного аналізу ролі ідентичності з позиції системного, феноменологічного, інтеракціоністського, структурно-функціонального та культурологічного підходів.

This article is dedicated to role identities during the transformation of Ukrainian society. The author made an attempt to theoretically analyze the role identity from the standpoint of the systematical, phenomenological, interactional, structural-functional and cultural approaches.

В последние годы наблюдается настоящий взрыв интереса к концепции "идентичности" со стороны научного сообщества. Исследование идентичности становится сегодня независимым и быстро развивающимся направлением, более того, можно сказать, что "идентичность" выступает своего рода призмой, через которую рассматриваются, оцениваются и изучаются многие важные аспекты современной жизни.

Несмотря на то, что изучение данной проблемы носит междисциплинарный характер, сердцевину дискурса идентичности (особенно это касается социальной идентичности) традиционно представляет социология: процесс и результаты ролевой идентификации были и остаются одними из ключевых аспектов социологического понимания общества. Помимо этого, дискуссии конца XX ст. демонстрируют усиленное внимание социологов к идентичности как организующему принципу современности и возможности объяснения идентичности в контексте макропроцессов институциональных изменений.

Целью данной статьи является теоретический анализ ролевой идентичности с позиции системного, феноменологического, интеракционистского, структурно-функционального и культурологического подходов.

Теоретические основы разработки проблемы идентичности были заложены в работах П. Бергера, З. Баумана, И. Гофмана, Л. Ионина, Т. Лукмана, Дж. Мида, В. Ядова, О. Куценко и других.

Социологическая традиция в исследовании явления ролевой идентичности берет свое начало еще в XIX веке. Именно тогда Дюркгейм и Мосс (в работе "Примитивная классификация") выдвинули положение, согласно которому в сфере коллективных представлений существуют формы классификации мира людей, являющие собой все возможные матрицы классификации вещей. Сегодня мы бы говорили о них как о формах символических идентичностей [1, с. 245]. П.Бергер и Т.Лукман, отнесши идентичность к сфере субъективного, типы идентичности, однако, помещают вне индивидов. Для них они являются неопровержимыми условиями узнавания, присвоения и понимания идентичностей как самими индивидами, так и внешними наблюдателями: типы должны быть в мире, иначе "идентичность остается непонятной" [2, с. 14].

Если следовать "социологизму" в социологии, стоит признать, что идентичности являются собой интерсубъективный феномен. И не только в том смысле, что они не "в индивидах", а "между" - между личностью и ее возможными партнерами по взаимодействию (другие личности, группа, организации, институты). Они интерсубъективны по происхождению, поскольку являются интенциональным и в той же мере незапланированным результатом различных социальных интеракций. Не подлежит сомнению и то, что ролевые идентичности могут быть продуктом как признания, так и непризнания (Ч.Тейлор) со стороны "значимых других" (Дж.Мид) [1, с. 317].

Что же понимается сегодня в социологии под "идентичностью"? Можно выделить следующие подходы к определению идентичности:

- системный подход: идентичности представляют собой "взаимопроникающие устойчивые солидарности" (Э.О. Райт) [3, с. 7-15] с другими и играют роль системообразующих оснований социального включения индивида и структурирования социального пространства, формирования "опривыченных" схем восприятия социального мира и конструирования социальных отношений;

- феноменологический подход: ролевая идентичность рассматривается как ключевой элемент субъективной реальности. Подобно всякой субъективной реальности, она находится в диалектической взаимосвязи с обществом. В рамках данного подхода идентичность связана с внутренним (со стороны "Я") и внешним (со стороны "других") определением сходства индивидов в их жизненных шансах, меры реализуемой свободы и притязаний на нее, сходства в стремлениях к ограждению своих шансов [4, с. 27]. Наконец, идентичность связана с континуальностью и кросситуативностью данного сходства;
- интеракционистский подход: ролевая идентичность представляет собой функцию интеракции с другими на основе обмена информацией, которая позволяет делать более специфичные выводы относительно поведения и идентичности партнеров коммуникации; идентичность выступает основанием для последующих действий, основанием выработки тактики и стратегии отношения к партнеру во взаимодействии. Однажды выкристаллизовавшись, она поддерживается, видоизменяется и даже переформируется социальными отношениями [5, с. 122];
- структурно-функциональный подход: идентичности являются функцией как преодоления структур, так и встраивания в структуры, актом творения человеком собственных типизированных образов. Через определение своего "социального Я", через ролевые идентификации происходит производство подобных и различных структурных контекстов социальных взаимодействий, происходит структурирование социального пространства. Социальные процессы, связанные с формированием и поддержанием идентичности, детерминируются социальной структурой. И наоборот, идентичности, созданные благодаря взаимодействию организма, индивидуального сознания и социальной структуры, реагируют на данную социальную структуру, поддерживая, модифицируя или даже переформируя ее [6, с. 73].
- культурологический подход: ролевая идентичность является продуктом различия, обозначения и типизации индивидами реалий их обыденной жизни сквозь призму тех конкретных культур и структур социального окружения, в которые индивиды включены. Согласно К. Пламмеру, идентичность - это результат процесса "поименования,стройки себя в социально конструируемые категории из материала той культуры, в которой индивиды живут" [7, с. 65-71].

Рассмотренные выше подходы не исчерпывают собой всего многообразия социологических теорий и концепций, в рамках которых исследователи обращались к проблеме идентичности.

Свою актуализацию проблема идентичности приобретает в эпоху современности, в условиях глубоких социетальных сдвигов, которые пережили многие общества в конце XX века. Именно в условиях общественных трансформаций проблема стала менять свою форму и содержание, и стала, по утверждению З.Баумана, превращаться из проблемы **как выбрать**, в проблему **какую идентичность выбрать и как вовремя ее изменить** [8, с. 205].

Важно подчеркнуть то, что проблема идентичности требует соотнесения с пространственным (социально-структурным) и временным контекстом, вне которых она остается непонятной, поскольку в истории существовали и/или продолжают существовать общества, где не возникает **проблемы** идентичности. В современной ситуации это предполагает анализ плюрализма как социальных пространств, так и идентичностей в их соотнесенности со структурной динамикой обществ.

Вместе с тем в процессах современных социетальных сдвигов социальные идентичности приобретают новую **качественную** определенность. Достигнутый обществом и индивидами уровень саморефлексии создает бесконечное множество позиций, с высоты которых индивид описывает общество не обязательным для других образом [8, с. 180]. В такой ситуации процесс конструирования идентичности бросает вызов идее завершенности, оказывается особенно драматичным, конфликтным. Образующиеся **доминантные** и **периферийные**, непосредственные и опосредованные идентичности, их иерархии приобретают особую подвижность. Причем, в зависимости от того, на каком уровне – групповом, социетальном, локальном или глобальном – актуализируется процесс самоидентификации, значимость и соотношение идентичностей существенно варьируется. Отмечая эту особенность, последователи постструктуралистской волны делают акцент на том, что ролевая идентичность существует лишь как "временная связь

диффузных элементов социальных образований, чья дискурсивная форма создает сеть координат для взаимоотношений между индивидами и придает значения этой социальной реальности".

Можно считать, что процесс структурирования ролевых идентичностей, как открытый и сложный процесс, подчиняется действию закономерностей самоорганизации. Однако данный процесс самоорганизации не свободен от влияния институционального, в том числе, политического принуждения, природа и механизмы которого могут быть различными. Данное влияние способно задавать масштабные на социальном уровне "векторы" идентификации. Эффектом данных процессов и становится формирование подвижных иерархических систем ролевых идентичностей. А выделение доминантных идентичностей ведет к становлению социальных отношений и структурированию общества.

Стабильные, непоколебимые идентичности имеют малое отношение к миру, который называется современным. В последнем нормой являются ролевые идентичности, которые в очень ограниченный период проблематизируются (актуализируются - деактуализируются); также остается высокой вероятность появления новых идентичностей, делегитимация одних конвенций относительно идентичности и утверждение других.

Следует отметить, что процесс структурирования идентичности парадоксален: будучи направленным на практическое утверждение свободы выражения "Я-концепции" индивида, он, вместе с тем, не свободен от структурных обусловленностей. В процессе структурирования идентичности реализуется возможность преодоления несвободы в утверждении "Я". Однако, будучи реализованной, свобода в выражении "Я-концепции" индивида вновь оказывается "заложницей" новых структурных ограничений, связанных с установившимися идентичностями [3, с.8-9].

Сегодня не только в научном сообществе многим стала понятна мысль о том, что *определения ситуации имеют потенциал самоосуществления*. Государственные чиновники, например, очень осторожны в своих определениях социальных идентичностей, так как признать бедной категорию людей с доходом ниже определенной черты означает взять обязательство по оказанию им материальной и социальной помощи, льгот, развернуть деятельность целевых служб, то есть прибегнуть к достаточно масштабным действиям. Социальные идентичности, прежде всего оглашенные негативными, очень опасны, поскольку требуют вложения ресурсов и практических мер. Поэтому запаздывание с определением социальных идентичностей со стороны институтов и организаций всегда свойственно кризисному обществу.

Таким образом, подводя итоги, отметим, что целесообразность реализации социологического подхода к проблеме ролевой идентичности определяется широкими возможностями, которые позволяют дать анализ проблемы на теоретико-методологическом и конкретно-социологическом уровнях. В качестве важных предпосылок дальнейшего изучения проблемы идентичности можно выделить междисциплинарный подход, комплексное, системное и динамичное видение проблемы.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Социология / под ред. Н. Смелзера. – М.: "Феникс", 1994. – 687с. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: "Медиум", 1995. – 85с. 3. Куценко О. Социальная идентификация в постсоветской Украине: формирование новой социальности? // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Х., 2002. – с.7-15. 4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: "Медиум", 1995. – 85с. 5. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни – М.: "Кучково поле", 2000. – 304с. 6. Якуба Е.А. Проблемы социологического анализа изменений социальной структуры общества в Украине // Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации/под ред. Е.А. Якубы/. – Х., 1997. – с. 67-834. 7. Ионин Л.Г. Социология культуры. – М.: "Логос", 1996; 8. Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002.- с.179-190.

Лыкова Валентина Васильевна,
кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и политологии Курского
государственного университета

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматриваются причины актуализации в современном обществе проблем исторической памяти. Выявляется структура, способ функционирования и механизмы динамики исторической памяти в трансформирующихся обществах; рассматриваются особенности проблемы социологического анализа данного феномена, акцентируется внимание на противоречиях исторической памяти россиян, связанных с темпоральным "растворением" личности и потерей идентичности; анализируется динамика процессов конструкции и деконструкции в системе представлений о прошлом, настоящем и будущем.

The article deals with the reasons of actualization of the issues concerning social and historical memory. The conceptual difference between them. It also deals with the structure, the way of functioning and the mechanisms of dynamics of the historical memory in transforming societies. The author analyses the peculiarities, problems and contradictions of the historical memory of the Russians, connected with the dangers of personality dissolution and loss of identity, the dynamics of construction and deconstruction in the system of representations in the past, present and future.

Открытый в начале XX века концепт социальной памяти вновь актуализируется в 80-е годы XX века, что связано с формированием и функционированием новой социокультурной реальности и роли знания в этом процессе. Как утверждают представители социологической концепции знания, процесс аккумуляции знания о социальной реальности одновременно конструирует эту реальность, включая ее прошлое, настоящее и будущее. Конструирующая роль социального знания с неизбежностью ставит вопрос о способах его формирования, передачи и усвоения, а также возможностях и пределах использования социального знания в процессе сознательного управления социальной реальностью. Зыбкий, подвижный, непрерывный процесс означивания и переозначивания как настоящего, так и прошлого является сравнительно новым явлением. Мы живем в эпоху не только непредсказуемого будущего, настоящего, но и, что достаточно непривычно, непредсказуемого прошлого.

В то же время основной фактор развития современного общества – рост знания происходит невероятно интенсивно. Факт ускорения цивилизационного развития не требует доказательств, важнее описать структурные изменения социокультурного опыта, происходящие под его влиянием. Во-первых, эволюционная динамика вызывает небывалый рост "реликтов цивилизации" (устаревших форм опыта, образов мира, норм и стереотипов поведения), что резко увеличивает объем недавнего прошлого, которое не годится для современного использования. Это уже не процесс, длящийся поколениями, а ощущаемая современниками утрата структур прошлого опыта. Люди начинают консервативно реагировать на ускорение прогресса, пытаются "укорениться", ментально замедлиться, проследивая связь истоков с современностью.

Акцент на прошлом в разных социокультурных условиях порождает не только такие неоднозначные социальные явления, как всплеск традиционализма и патриархальности, но и сравнительно недавно оформившийся "структурный консерватизм" [1, с.106]. Этот концепт не имеет ничего общего с традиционными политико-идеологическими направлениями, ориентированными на консервацию старых элементов в интересах существующих социальных групп. Речь идет, скорее, о таком консерватизме, который ищет основания социальной стабильности (при принципиальном оправдании происходящего) в исторической легитимации современности, поиске ее генетических корней. Г.Люббе полагает, что мы начинаем отстаивать его тогда, когда становится ясно, что опасности, связанные с замедлением прогресса, менее серьезны, чем тяжелые последствия уже осуществившегося.

Во-вторых, растущая скорость социального развития вызывает структурные изменения в отношении к будущему. Расширение сферы технологической и социальной активности приводит к тому, что все большие пространства будущего подвергаются идеологическому, политическому и

деловому проектуванню. Одночасно з цим все менше стає впевненість в тому, що майбутні дії людей будуть визначатися в відповідності з сьогоднішніми нормами і оцінками.

Вовлечення майбутнього в сферу сьогоднішніх дій і рішень відбувається ще й тому, що інформаційна перенасиченість сучасного суспільства вимагає вже сьогодні жорсткого відбору того, що буде передано майбутньому. Через неможливість зберегти такі великі обсяги інформації соціальні інститути та окремі особи змушені вже сьогодні вирішувати, що слід знати про них майбутнім поколінням. Потреба в збереженні як можна більшого обсягу соціальної інформації реалізується завдяки компенсаторним механізмам наростання произвольних уподобань, індивідуалізації та спеціалізації. Тим самим, наприклад, значно підвищується значущість "неотредактованих історій" - індивідуальних, локальних, маргінальних тощо.

В-третьє, виникає потреба відбору таких фактів, подій, інститутів, які мають високу стійкість до застарілого. Це класика, традиції, віровчення, міфологія, релігія, які застарівають не так різко, як менш старе. Збереження деяких "нетлінних" елементів є потребою масової свідомості, на яку спеціалісти в області соціокультурного знання відкликаються проектуванням "міст пам'яті" (М.Хабльвакс, П.Нора).

За словами Г.Люббе, в сучасних, динамічних суспільствах відбувається скорочення нинішнього, тобто скорочується хронологічне відстань до минулого, ставшого чужим, а також прогресуюче зменшується майбутнє. Коротко кажучи, скорочення нинішнього - це процес укорочування часових інтервалів, в яких ми можемо рахувати на певне постійство наших життєвих відносин. В умовах скорочення нинішнього посилюється потреба людей в відновленні зв'язку між нинішнім і розширюючимся минулим, компенсуючи таким чином небезпеку тимчасового розчинення особистості [1, с.106].

Завдання конструювання минулого з метою пояснити або змінити нинішнє, тим самим впливаючи на майбутнє, залишається вимованою і вирішується завдяки розробці нових понять, в тому числі поняття "соціальної пам'яті".

Багатозначність соціальної пам'яті як явища-процесу аналізується багатьма соціальними науками, що знаходить вираження в різноманітному термінологічному апараті. Крім "соціальної пам'яті" виділяються: "культурна пам'ять" (поняття, досліджуване раніше всіма культурологами), "колективна пам'ять" (поняття, означає переживаний і осмислений загальний досвід спільного проживання), "індивідуальна пам'ять" (тобто репрезентований досвід), "історическа пам'ять" і т.д.

Особливий інтерес, з нашої точки зору, викликає аналіз співвідношення понять соціальної та історическої пам'яті. Це обумовлено тим, що сьогодні актуалізується проблематика не тільки соціальної, але й історическої пам'яті як можливості конструювання різноманітних картин репрезентації минулого. В сучасних суспільствах по різних причинах, які ми вже відзначали вище, історическа пам'ять виявилася дуже суттєвою характеристикою образу життя людей, во багато визначає їх наміри, настрої, поведінку, опосередковано виконуючи дуже потужний вплив на їх свідомість, во багато передбачає характер і методи рішення суспільних проблем. Необхідність трактування цього соціального феномена вимагала як теоретичного обґрунтування, так і емпіричних інтерпретацій. Як історики (П.Хаттон, І.М.Савельєва), так і соціологи (Ж.Т.Тоценко) розмежовують поняття "історическа пам'ять" та "історическе свідомість". Історическа пам'ять на відміну від історического свідомості актуалізована (реаліями нинішнього та майбутнього) та вибиральна. В кризових ситуаціях історическа пам'ять нерідко персоніфікується, завдяки оцінці діяльності конкретних історических особистостей формуються враження, судження, думки про те, що є представленням особливості цінності для свідомості та поведінки людей в даний період часу.

Історическа пам'ять, незважаючи на певну неповноту, має все ж таки дивовижну особливість - утримувати в свідомості людей основні історическі події минулого навіть до перетворення історического знання в різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в колективному несвідомому (міфах, переказах, легендах).

І, нарешті, слід відзначити таку особливість історическої пам'яті, як гіперболізація, перебільшення окремих моментів історического минулого (частіше всього недавнього), тому історическа пам'ять не може претендувати на пряме, системне відображення історического

прошлого. Такая "историческая асимметрия" весьма огорчает историков, которые отказывают подобным интерпретациям в научности, но вызывает чрезвычайный интерес у социологов, ибо свидетельствует о социальном заказе (осознанном или неосознанном).

Если историков интересует, в первую очередь, как соотносятся историческое знание и массовые знания о прошлом (историческая память), то социологов - весь комплекс самых разных видов знания, на основе которых складывается "коллективные представления" о прошлом.

Хотя в современных обществах история является каркасом исторической памяти, рядовой человек черпает свои знания и из обыденного знания (например, в семье), из искусства (преимущественно массового), из религиозных учений, идеологических построений, политической практики. Весь этот подвижный, эклектичный и даже зачастую противоречивый мир исторических образов структурируется на основе базовых ценностных ориентаций, исходя из представляемых историческим субъектом потребностей настоящего и особенно будущего. Тема репрезентации прошлого и выработки знаний о нем, генезиса, структуры, социального функционирования и механизмов замещения коллективных представлений, концептуальных схем и идеологических мифов, определяющих историческую память, становится актуальной во всех современных обществах.

Однако особенную значимость тема исторической памяти приобретает в условиях трансформирующихся обществ, в том числе в России. Социологи (Ж.Т.Тощенко, В.И.Меркушин) отмечают, что, невзирая на многочисленные официальные и неофициальные попытки пересмотреть историю современной России, в исторической памяти россиян продолжают сохраняться порядок наиболее значительных событий, оценки (с некоторыми модификациями) исторических лиц и базовый перечень памятных мест [2, с.4]. Таким образом, исследователями фиксируется устойчивость структур исторической памяти как процесса сохранения национальной и цивилизационной самобытности россиян, несмотря на действительно очень сложный, противоречивый, трагический опыт исторического развития России. Хотя как эти авторы, так и другие (например, И.А.Климов) отмечают большое количество проблем, "болевых точек", связанных с советской историей. Новая, альтернативная и часто негативная информация о советском прошлом пока еще с трудом встраивается в представления россиян о себе. Пока ни ученые, ни политики не могут обозначить символические фигуры и объяснительные схемы "связи времен", которые были бы приняты общественным сознанием [3, с.2].

Как свидетельствует осуществленный нами анализ, общепринятого определения исторической памяти еще не выработано, это понятие по-разному интерпретируется различными авторами. Так, немецкий историк Й.Рюзен, известный своими исследованиями в области исторической памяти, подчеркивает, что "историческая память выступает, с одной стороны, как ментальная способность субъектов сохранять воспоминания о пережитом, которая является необходимой основой для выработки исторического сознания... С другой, – как результат определенных смыслообразующих операций по упорядочиванию воспоминаний...путем осмысления пережитого опыта" [4, с.9.]. Иногда историческую память трактуют как совокупность представлений о социальном прошлом, которые существуют как на индивидуальном уровне (со всем богатством эмоционального спектра), так и на уровне массового знания о прошлой социальной реальности. Можно встретить версии, когда историческую память определяют как опорные пункты массового сознания о прошлом, как минимальный набор образов исторических событий и исторических личностей.

Анализ исторической памяти осуществляется с точки зрения разнообразных подходов. Среди исследователей этого феномена необходимо назвать такие имена, как З.Фрейд, Х.-Г.Гадамер, М.Хайдеггер, П.Хаттон, П.Нора, Й.Рюзен, С.Московичи, В.В.Нуркова, И.М.Савельева, А.В.Полетаев и др. Большинство ученых связывает возросшую актуализацию концепта "историческая память" с особенностями современного общества.

Как неоднократно подчеркивал П.Хаттон, понятие "историческая память" начинает активно обсуждаться в связи с укоренением постмодернистского тезиса о навязывании обществу "буржуазной картины мира" путем конструирования "нужных традиций" в официальной памяти общества (Р. Барт, Ю.Кристенева, Ж.Деррида и др.). Однако вновь усилившийся интерес к изучению механизмов идеологического воздействия на способы хранения и передачи социального опыта вызван не только эпистемологическими предпосылками, но и социальной практикой

современных обществ с их возможностями сознательного управления конструированием социальной реальности. Исследователи (А.Турен, П. Хаттон, Г.Люббе и др.) считают, что можно говорить о беспрецедентной историчности современной цивилизации.

Память о прошлом (историческая память) обычно рассматривается в нескольких аспектах: индивидуально-психологический аспект, коллективная память, культурная память.

Индивидуальная память включает в себя все, что связано с субъективным восприятием исторических фактов, явлений, событий, которые реставрируются в образы (презентации) исторической эпохи. Однако и в индивидуальной памяти существуют "социальные рамки памяти" (М.Хальбвакс) – социально признанные знания, которые оказывают значительное, порой определяющее влияние на историческую память индивида. Степень влияния определяется не только личностными особенностями, но и той социальной ролью, которую человек реализует в качестве исторического субъекта: участник, свидетель, современник, наследник, интерпретатор (профессионал). В зависимости от степени и уровня "исторического горизонта" индивидуальная (персональная) историческая память может не выходить за рамки коллективной, быть уже коллективной и в каких-то аспектах шире коллективной (в этом случае возможна корректировка последней) и даже менять взгляд на характер эпохи или события.

Коллективная память содержательно связана с отрефлексированным опытом совместной жизни той или иной группы (поколения, национальной группы, жителей города и т.д.). В памяти людей вырабатываются и остаются общие ценности, паттерны, стереотипы, типичные истории поведения. Возможно как спонтанное, так и целенаправленное проникновение в коллективную память изображений, образов, интерпретаций как реальных, так и вымышленных (сконструированных). Исследователи определяют целенаправленные операции как "политику памяти". М.Хальбвакс (1925) одним из первых в XX веке показал, как легко можно манипулировать образами памяти, сокращая тем самым плюрализм прошлого, а, следовательно, настоящего и будущего [5].

Манипуляции осуществляются, в первую очередь, в контексте новейшей истории. Французский историк П.Нора отмечает, что новейшая история пыталась овладеть коллективной памятью, в результате изменилась не только память, но и история. Экспрессивная коллективная память устной традиции (привычки, обычаи, народная мудрость, которые неосознанно передаются от поколения к поколению), казалось бы, уступила место интроспективной личной памяти письменной культуры, как полагает американский историк культуры Уолтер Дж. Онг (1982), но именно информационная эпоха создает возможности для ее сохранения и возрождения. Я.Ассман выделяет две формы коллективной памяти: коммуникативную и культурную [6, с. 52-54].

Коммуникативная коллективная память – это воспоминания, связанные с недавним прошлым, так называемая "память поколения" или "живая память", или "история снизу"; она распространяется на 40-80 лет. Сегодня коммуникативная память активно исследуется социологами, историками и фиксируется как "Oral History".

Культурная коллективная память – это не фактическая, а воссоздаваемая в символических фигурах, прежде всего в мифах. Мифы создают обоснованную историю, дают возможность объяснить настоящее из прошлого. Через воспоминание история становится мифом, это не делает ее нереальной, напротив – только так она становится социальной реальностью в смысле нормативной и формирующей силы. Причастность к культурной памяти всегда дифференцирована и имеет особых носителей (поэты, философы, историки, политики – лица, имеющие высокий социальный статус). Культурная память не распространяется сама собою, а нуждается в специальных механизмах и институтах трансляции, и, следовательно, за ней осуществляется контроль через государственную и иную (влиятельных социальных групп) политику.

Таким образом, нарастание исследовательского интереса к понятию и феноменам исторической памяти связано с особенностями современного общества, его динамичным, плюралистичным и индивидуализированным характером. Историческая память тесно связана с рационализацией, идеологизацией и политизацией исторического процесса, ее значимость резко возрастает в условиях трансформирующегося общества, когда именно коллективные представления определяют исторический выбор. Понимание того, что историческая, как и социальная память являются не только стабилизирующим, интегрирующим, но и инновационным фактором в процессе общественных изменений, требует глубокого научного, в том числе социологического анализа

структуры и социального функционирования исторической памяти, а также концептуализации различий между социальной и исторической памятью.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Люббе Г. В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем // Вопросы философии. 1994. №4. 2. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. 2000. № 4. 3. Климов И.А. Исторические знания и проблема идентичности / http://www.gorby.ru/rubrs.asp?rubr_id=\24238/ 4. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) // Диалог со временем. 2001. Вып. 7. 5. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. СПб. 2000. 6. Ассман Я. Культурная память. М. 2004.

Черепанова Татьяна Владимировна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы
Приазовского государственного технического университета (г. Мариуполь)

ФУНКЦИИ ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА В КРИЗИСНОЙ СИТУАЦИИ

В статті аналізується виникнення харизматичного лідерства в кризовому суспільстві. Період гострої кризи розглядається як такий стан суспільства, при якому воно втрачає відчуття ідентичності, розпадаються внутрішні і зовнішні зв'язки соціальної системи. Пошук харизматичного героя дає можливість знайти втрачену рівновагу системи і відновити соціальні зв'язки. Харизматичний герой виконує функцію об'єднання суспільства і виведення його з гострої кризи.

The origin of charismatic leadership in crisis society is analyzed in the article. The period of sharp crisis is considered as a social mechanism during which society loses sense of identity, internal and external communications of social system disintegrate. The search of charismatic hero enables to find the lost equilibrium of the system and recover social relations. A charismatic hero executes the function of uniting of society and getting him out of sharp crisis.

Проблематика харизматического лидерства, особенно в периоды масштабных преобразований социальной системы, сопровождаемых глубоким кризисом, вызывает заслуженный интерес у исследователей. Харизматические свойства лидера привлекает на его сторону большие массы людей и порой оборачивается трагическими последствиями для общества. Харизматический лидер в глазах масс воплощает мифический образ народного героя, преодолевающего кризис и водворяющего привычный миропорядок. Именно в периоды острого кризиса харизматическое лидерство становится наиболее востребованным и ожидаемым. Исследование функций харизматического лидерства в кризисном обществе позволит выявить социальные механизмы, лежащие в основании этого феномена.

Субъективное ощущение кризиса, проявляющееся в осознании индивидуальной слабости и бессилия, дополняется и усиливается реальным объективным кризисным положением в стране: в экономической, политической и социальной сферах. Процессы модернизации в экономической и политической сферах усиливают чувство кризисного состояния всего общества, что приводит к аномии. Кризис характеризуется состоянием аномии, потерей идентичности, фрустрированностью сознания, побуждающим обращаться к суевериям, мифам, предрассудкам, стереотипам. Прежние правила и закономерности перестают действовать, прерывается преемственная связь между поколениями. Накопленный опыт не передается в кризисном обществе посредством знаний и правил, заменяясь комплексом мифосюжетов. При этом, кризисное сознание освобождается от сложной процедуры рефлексирования, ограничиваясь готовыми образами и шаблонами, заключенными в мифе.

Кризис, сопровождающийся ценностными изменениями в мировоззренческой сфере, наполняет субъективный мир индивида хаотической разобщенностью, упрощенным схемам структурирования мира. Кризисное сознание воспроизводит, наиболее архаическую форму восприятия реальности, иррационализируя сам кризис и пути его преодоления. Мифологизированный кризис приобретает четко выраженную персонализированность. Причины кризиса и личность, способная его преодолеть, персонифицируются в мифологизированном сознании.

Остановимся более подробно на причинах и следствиях социального кризиса, взяв за основу теоретические разработки Э. Дюркгейма, чей труд о влиянии социального кризиса на социальное и индивидуальное настроение внес весомый вклад в социологическую науку.[1]

Аномия, детально исследованная в трудах Э. Дюркгейма с целью выявления особенностей социальных процессов в ситуации недостаточной регламентации социальных отношений, определяется как состояние безнормности, отсутствие ценностей в обществе. Анализируя современное ему индустриальное общество, испытывающее на себе техногенные перегрузки и связанные с ними социальные конфликты Дюркгейм показывает, что рост механизации труда, сопровождающийся социальным отчуждением, порождает такие феномены, как безверие, уныние,

крушение идеалов. Эти процессы касаются общественных структур и приводят к аномии всего общества. Достигая всеобщности, аномия затрагивает все социальные структуры и отношения. Нарушаются связи между структурными компонентами социальной системы, вносится дисбаланс в соотношение между законным и незаконным, нормами и идеалами, должным и действительностью.

Относительно места харизмы в кризисном обществе Э. Дюркгейм высказал следующие предположения: человеческому сознанию свойственно дихотомическое представление о священном и профанном. Священное проникает в сознание еще на заре истории, поскольку невозможность познания окружающего мира подсказывает людям ощущение присутствия каких-то внешних сил, и эта высшая сила исходит от общества. Члены общества постоянно осознают свою зависимость от общества, которое требует от них отказа от индивидуальности. Объединяясь с другими членами общества, человек участвует в коллективном ритуале, цель которого - в приобщении к сакральному. В сообществе непременным условием являются исполнение ритуалов и традиций, отсутствие же этих общественных символов отражает непрочность, временность сообщества. Совместные праздники и ритуалы предполагают взаимное сцепление членов сообщества, каждый член которого четко идентифицирует себя с ним [2, с. 30-35].

Немаловажным моментом подобного процесса идентификации членов группы является идентификация с вождём – предводителем и гарантом символов общества. Вождь, в представлениях Дюркгейма, есть порождение общественного сознания, суть которого сводится к сакрализации общества [2, с. 326-332]. Вождь предстает как сама персонифицированная общность, он наделен символами священного в силу своей общественной значимости.

Таким образом, вождь значим в общности не в силу своих внутренних качеств: он наделяется свойствами сакрального исходя из потребностей общности в идентификации. Утрата обществом чувства связи на основании общего вождя, значимых символов, обеспечивающих единство, рождает чувство потери единого жизненного стержня. Это состояние сродни всеобщему шоковому состоянию, потрясающему все уровни социальной жизни. В эти периоды социальные взаимодействия приобретают наиболее активный характер, вызывая так называемые коллективные "бурления" - основную движущую силу революций и войн. "Бурление" затрагивает все сферы жизни общества, вовлекая подобно воронке в свой круг все общество. Находясь в состоянии возбуждения, индивиды сближаются, прежние границы размываются, что дает членам группы ощущение солидарности. Ключевым элементом такого состояния выступает харизматический лидер, символизирующий групповое единение [2, с. 311-119]. Индивидуальные отличия в этом состоянии сглаживаются, личность утрачивается, уступая место коллективному агенту, массе. В массе личность приобретает иные, отличные от обычного черты, особую активность и храбрость. Единство и сплоченность массы достигается за счет объединения вокруг лидера и его идеи. Лидер является для массы единственным символом, образцом и вдохновителем. Он символизирует собой священное, потустороннее начало, наделенное высшими силами для сплочения коллектива.

Хотя в работах Дюркгейма нет прямого упоминания о харизме, тем не менее, его идеи относительно кризисных социальных предпосылок харизмы явственно указывают на важность этого аспекта при исследовании данного феномена.

В соответствии с концепцией Т. Парсонса роль и место харизмы в социальной структуре определяется ее связью с упорядоченностью социальной системы. Парсонс определяет харизму как свойство некоторых индивидов или действий отличаться от повседневного, рутинного устройства реальности [4, с. 662-669]. По отношению к подобным состояниям общество испытывает особое уважение и почтение, возводя их в священное. Понятие харизматического действия исходит из религиозной сферы, хотя и является более широким по смыслу. Харизма обеспечивает функционирование в обществе моральных ценностей, роль которых, наряду с почитанием священного, заключается в согласованности социальной системы. Харизма входит в систему представлений о сверхъестественном, тем самым обеспечивая легитимность должного порядка.

Парсонс объясняет харизматичность особым качеством индивидов или вещей, которое легитимирует социальное действие в обеспечении порядка. Харизматическое качество приписывается в силу связи субъекта со священным, тем самым придавая его действиям теологическое значение [4, с. 668-680]. Вклад Парсонса в разработку теории харизмы как особого рода социального действия создает базу для исследования харизмы как эмпирически наблюдаемого действия, имеющего место в процессе глобальных социокультурных изменений. Идея Парсонса о

соотношении харизмы с легитимностью тех или иных преобразований особенно ценна при анализе модернизационных процессов в обществах, находящихся в состоянии перманентного кризиса.

Идеи Парсонса о связи харизмы со священным, как свойством центра социальных изменений, получила дальнейшее развитие в исследованиях Э. Шилза, Ш. Айзенштадта, Кл. Гиртца и др. В их разработках также заметно влияние ряда творческих идей Э. Дюркгейма и М. Вебера относительно харизматического феномена. Данные авторы принимая теорию харизмы М. Вебера, исследуют её с другой стороны. Соглашаясь с тем, что рациональный и традиционный типы авторитета являются санкционированными традициями и законом, харизму они определяют как саму эту санкцию, дающую право на всякое лидерство. Харизма, по мнению этих авторов, олицетворяет метафизическую потребность людей в порядке.

Согласно идее Э. Шилза, в общей структуре общества имеется центр, хотя и не обязательно расположенный в центре географическом. Центр общества – это сосредоточие "социальных ценностей и верований", управляющих символической и духовной сферами [5]. Центр является законодателем социальных решений и норм. Понятие центра тесно связано с понятием "власть". Все остальные субъекты социального действия удалены от центра, находясь на периферии. Центр представляется важным и неустранимым в сознании индивидов. В функции центральной зоны входит реализация идей, на основании которых поддерживается порядок. Порядок и центр объединены в единое целое, регламентирующее периферическую жизнь, что гарантирует функционирование всей системы с её основными ценностями. Таким образом, центр занимает важнейшее место в жизни как отдельного индивида, так и всего общества.

Харизма, согласно этой концепции, как важная составная часть социальной жизни, располагается в этой центральной зоне социума [6, с. 121]. Близость к центру определяется для харизмы её связью с регламентирующим, всеобъемлющим законом бытия, символическим пространством человеческого существования. Харизма, в этой связи, приписывается тем индивидам, которые находятся в непосредственной близости к основополагающему центру мироздания, что наделяет их авторитетом, дающим право на властвование.

Связь харизмы и центра, а также полномочия, которыми наделяется в этой связи харизматическая личность, явственно соприкасаются с разработанным Дюркгеймом понятием священного, как основополагающем качестве власти. Таким образом, можно предположить, что личность, занимающая центральное положение, получает признание как божественная, имеющая полномочия устанавливать новый порядок. Харизма осуществляет, по мнению Шилза, связь с сакральным миром. Она воспринимается как божество, создающее универсум, контролирующая социальный порядок и инновации [7, с. 348].

Функция харизмы, следовательно, сводится и к сохранению и поддержанию символического порядка, гарантирующего восстановление разрушенного социальным кризисом взаимодействия между жизненно важными сферами общества, и к модернизации социальных систем и отношений. Нарушение в функционировании социальной системы порождает потребность в личности или событии, которые обеспечат восстановление нарушенного кризисом соотношения между жизненно важными локусами бытия. Разрушение традиционных связей центра и периферии, утрата в связи с этим привычных символических структур, вызывает у индивидов чувство растерянности, приводя к фрустрации.

Ощущение вакуума в социокультурной сфере возмещается различными способами. Это может быть присоединение к различным религиозным организациям харизматического толка или обожествление политических или других лидеров. Так, весьма широкое распространение получили различные экстремистские течения, в которых религиозный или национальный фундаментализм становится харизматической доктриной.

Можно проследить наличие острого или скрытого кризиса в Германии и России начала XX века, когда в разгар модернизации огромные массы людей были оторваны от привычных жизненных реалий и оказались брошенными в "топку индустриализации" [8, с. 14]. Резкие перемены в традиционном укладе, сопровождающиеся разрывом семейно-родовых связей, превратили людей в массу фрустрированных единиц, разочаровавшихся в прежних ценностях, но не обретших новых. Такое скопление внешне объединенных, но расколотых изнутри индивидов, Московичи считает предпосылкой харизматического лидерства: "Массы ищут, сами того не понимая, человека, способного оказать влияние на ход вещей, перевернуть существующий порядок,

ощущаемый как беспорядок и привести все общество к настоящей цели" [9, с. 352]. Роль харизмы в этих ситуациях – объединение разрозненных элементов, консолидация членов общества под предводительством харизматического вождя.

Подводя итоги вышесказанному заметим, что не любой претендент на власть становится харизматическим лидером. Важно, чтобы притязания лидера на власть соответствовали осознанию кризиса. Лидеру необходимо выразить чаяния большинства, его видение кризисной ситуации и путей её преодоления должны удовлетворять ожиданиям общества и внушать веру в его исключительность. Таким образом, можно сказать, что общественное представление о кризисе и харизматический претендент должны подойти друг к другу как "ключ к замку".

ЛИТЕРАТУРА: 1. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. П/р В.А. Базарова. - М.: Мысль, 1994.- 399с. 2. Дюркгейм Э. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Пер. с фран. Київ: "Юніверс", 2002.-424 с. 3. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. // Американская социологическая мысль.- М.- 1996.- С.494-526. 4. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический проект, 2000.-880 с. 5. Shils E. Charisma, order and status \ American sociological review. 1965, vol. XXX. P. 199-213. 6. Shils E. Centre and Periphery. The Logic of Personal Knowledge: Essays 1961 pp. 117-130. 7. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход// Американская социология: перспективы, проблемы, методы. - М.: Прогресс, 1972.- С.341-359. 8. Итвел Р. Возрождение харизмы. Теории и проблемы операционализации понятий.// Социс, №3 2003.- 9 – 19с. 9. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М., Изд-во "Центр психологии и психотерапии", 1996.- 478с.

Литовченко Артём Дмитриевич,
доцент кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального
университета имени В.Н. Каразина

**"НЕПОГРЕШИМОСТЬ" ОБРАЗА ЖУРНАЛИСТА В ПОЛИТИЧЕСКОМ
ДИСКУРСЕ (ОБОСНОВАНИЕ ГИПОТЕЗЫ)**

У статті розглядаються питання щодо декларативних змін у суспільно-політичному дискурсі України. Аналізується стан "політики абсурда", важливим елементом якого є зміна символічного статусу журналістів, як трансляторів пануючих ідеологічних конструкцій. Пропонуються певні гіпотези щодо сутності цієї зміни та схема її дослідження.

The article is devoted to considering of declarative changes in a political discourse of Ukraine. The situation conditionally named "a policy of absurdity" is analyzed. The important element of this situation is changing of the symbolical status of the journalist, as compiler of prevailing ideological designs. The certain hypotheses about essence of such changing and the circuit of its research are offered.

Актуальность данной статьи обусловлена прежде всего тенденцией к вырождению демократических процессов в нашей стране в "политику абсурда". Этот термин мы вводим для того, чтобы описать такое состояние политики, при котором происходит чрезмерность, утрата основных характеристик политических явлений и процессов. Например: свобода приравняется к бесконтрольности (безответственности, безнаказанности) как стилю политического поведения. Соблюдение прав человека рассматривается как цель, а не средство, при этом превращаясь в опустошенный ярлык (максимально абстрактный, не связанный с человеком как таковым). Воля народа (независимо от абстрактности и виртуальности того, что обозначает это выражение) абсолютизируется и "очищается" от способности иметь не-позитивный смысл. Все это достаточно ярко проявляется в современных образцах политического дискурса как представителей так называемой "оранжевой идеологии", начиная с президента Украины и заканчивая членами блоков НУНС и БЮТ, так и их идеологических противников. Ярким свидетельством описанных процессов могут служить некоторые высказывания ведущих политиков [10], размещенные на официальных Интернет-страничках, и, следовательно, являющиеся в некотором смысле эталонными.

Необходимо отметить, что событиям, поименованным "оранжевой революцией", предшествовало появление вполне однозначных публикаций в научных сборниках. Однозначных в смысле оценки ситуации, - вплоть до того, что характер и общий настрой этих статей производил скорее политическое, чем научное впечатление (см., например [1]). Это вполне укладывается в логику декларативности, которая подразумевает нарушение привычных нефиксированных соответствий [4], [5], [6].

О некоторых особенностях информационного и дискурсивного искажения реальности, о трансляции искаженных информационных образов в разное время и в разных аспектах писали Ю. Левада, С. Кара-Мурза, Г. Шиллер, Г. Маркузе, из отечественных авторов – И. Попова, Н. Костенко, В. Оссовский [3].

"Политика абсурда" формируется как прямое следствие распространения декларативности политического дискурса – свойства, подробно описанного в статьях [4], [5], [6], а также в диссертационном исследовании автора "Социологическая концепция дискурса" [7]. Трудно прогнозировать направление трансформации политических процессов от состояния "политики абсурда". Однако можно предполагать, что с декларируемой демократией последующее состояние будет иметь столь же мало общего, как и сама "политика абсурда". Отметим: декларативность, семантическая опустошенность политического дискурса напрямую связана с навязыванием искаженного образа реальности широким массам населения. Собственно, они выступают в качестве средства подобного навязывания. А каналами воздействия чаще всего выступают средства массовой информации. Совершенно естественно, что в этих условиях роль журналиста становится уникальной по степени влияния на восприятие политики населением страны.

Поэтому особенно важным, на наш взгляд, является изучение того обобщенного образа журналиста, который транслируется в "магистральном" общественно-политическом дискурсе.

Носителями (или агентами-функционерами) этого дискурса могут являться как политики или общественные деятели, так и сами журналисты. Именно "журналистский дискурс о журналистах" вызывает наш особый интерес. Можно высказать предположение об изменении символического общественного статуса профессии журналиста в связи с развитием свободы слова. Любопытно, что развитие это является номинальным: ему подвержена не столько сама свобода слова, сколько ее информационный образ, "концепт-фантом"¹, в рамках все того же магистрального (господствующего) общественно-политического дискурса. Говорить о реальном развитии свободы слова не приходится; в конце концов, отсутствие цензуры само по себе приводит лишь к вседозволенности, а отнюдь не к свободе. Точно так же и социальный статус профессии журналиста может меняться, а может и не меняться в действительности. Мы предполагаем лишь то, что символический обобщенный образ журналиста, транслируемый дискурсом самих журналистов, претерпевает тенденциозные изменения. Проверить эту гипотезу представляется возможным путем применения метода расширенного дискурс-анализа [5], [6], [7; с. 13-15]. При этом необходимо указать, что предлагаемый далее проект исследования – лишь один из доступных аспектов анализа дискурса.

В данной статье мы ограничимся обоснованием необходимости подобного исследования, а также схематическим описанием предлагаемого исследования.

На наш взгляд, символический обобщенный образ журналиста в сегодняшнем журналистском дискурсе приобрел характеристику "непогрешимости". Скандальные, неоднозначные, сомнительные ситуации с участием журналистов истолковываются строго в пользу самих журналистов. Практически любые, даже незначительные, обвинения в адрес журналистов вызывают достаточно агрессивный "цеховой" отпор – за исключением тех случаев, когда сталкиваются интересы противоположных по политической ангажированности журналистских групп. В рамках "непогрешимого" образа журналист обладает практически неограниченными правами, выводимыми из права народа на получение информации. Априори считается, что мистический "народ" постоянно желает получать информацию, а вот желания оградить себя от навязывания информации не проявляет ни при каких обстоятельствах. При этом журналисты – подобно политикам и разнообразным "экспертам" – присваивают право говорить от имени народа (о сходных процессах упоминал П. Бурдьё [2; с. 148-153]). Эта черта вообще свойственна дискурсивному "образу" журналиста. Но в рамках "непогрешимости" это право становится основанием для любых, ничем не ограниченных действий и высказываний. Одновременно с этим абсолютизируется претензия на объективность, которая в данном случае выступает заменителем борьбы за историчность – в терминологии Фуко [8] и Турена [9]. Опять же, в рамках "непогрешимости" объективность абсолютизируется ("я объективен, потому что журналист"). Наиболее ярким примером претензии на объективность в рамках "непогрешимости" можно считать Савика Шустера. Регулярные попытки убедить зрителей как его бывшей программы "Свобода слова", так и нынешней "Свободы" в репрезентативности студийной аудитории (100/200 человек) относительно населения всей Украины, на наш взгляд, свидетельствуют именно о такой претензии. И важна при этом не столько объективность в содержательном аспекте, сколько формальная фиксация объективности (иначе чем объяснить нежелание Шустера в свое время прислушаться к Н. Шульге, в прямом эфире объяснившего, почему 100 человек не могут репрезентировать всю Украину). Все вместе описанные черты составляют характеристику "непогрешимости", которая, в свою очередь, является типичным проявлением декларативности дискурса с ее утратой ряда свойств представляемого объекта.

То, что изложено в данном случае – это не анализ, а накопленные наблюдения. Именно эти проделанные нами наблюдения были положены в основу предварительной гипотезы. Сформулируем ее максимально четко: происходит изменение символического общественного статуса журналиста, что представлено соответствующим концепт-фантомом, обобщенным образом,

¹ Концепт-фантом – авторский термин, подразумевающий целостную информационную модель, образ кого- или чего-либо, запускаемый в информационное пространство с пропагандистскими, манипулятивными, рекламными или имиджевыми целями. При этом модель и образ изначально искажены в той или иной степени относительно реального прототипа.

транслируемым журналистским дискурсом. Эта гипотеза выступает отправной точкой предлагаемого исследования.

Объектом такого исследования целесообразно выбрать журналистский социально-политический дискурс, представленный в электронных СМИ (ТВ, радио) материалами их штатных сотрудников. Еще раз отметим, что мы не включаем в задачи исследование различных типов и разновидностей дискурсов на предмет транслируемого ими символического статуса журналистов. Что же касается ограничения источников искомого дискурса лишь электронными СМИ, то это объясняется особой спецификой печатных СМИ, заслуживающей отдельного исследования; по тем же причинам в список источников не следует включать "вполне" электронный Интернет, повторяющий, однако, специфику тех же печатных СМИ. Предметом исследования предполагается избрать обобщенный образ, "концепт-фантом" журналиста, транслируемый упомянутым дискурсом. Каков этот образ – вот основной вопрос возможного исследования. Вполне отдавая себе отчет, что анализ дискурса в его динамике – это задача более, чем трудновыполнимая, предлагается ограничиться синхроническим срезом исследуемого дискурса. Анализ в таком исследовании подвергаются как новостные, так и аналитические, публицистические программы на радио и ТВ, в том числе общественно-политические ток-шоу. Количественный аспект будет представлен соотношением позитивных, нейтральных и негативных высказываний журналистов о журналистах и журналистской деятельности.

Представляется, что подобное исследование могло бы стать первым в целой серии, посвященной анализу различных социально-статусных образов, "концепт-фантомов", блуждающих в дискурсивном пространстве украинских СМИ.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бекешкина И. Украина – в транзите или в серой зоне? // Посткоммунистические трансформации : векотры, направления, содержание (под ред. О.Д. Куценко) – Харьков: Изд. центр Харьковского национального университета им. В.Н.Каразіна, 2004. – с. 354-375 2. Бурдые П. Социология политики. –М.: Sociologos, 1993. 3. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2001; Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации. - К.: Наукова думка, 1993; Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000. - М.: Библиотека Школы политических наук, 2000; Маркузе Г. Одномерный человек. - М.: "REFL-book", 1994; Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / Под ред. Наталии Костенко. - К.: Институт социологии НАН Украины, 1999; Осовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. - К. Ін-т соціології НАН України, 1999; Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются, исчезают. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000; Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. - М: Мысль, 1980 4. Литовченко А.Д. Декларативность как свойство дискурса. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2002. – с. 476-480; 5. Литовченко А.Д. Дискурс как социальный феномен: попытка социологического понимания // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, № 577. – Соціологія. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2003 – с. 43-50. 6. Литовченко А.Д. Понятие дискурса в социологическом применении // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2004. – с. 137-139; 7. Литовченко А.Д. Структурно-діяльнісна концепція дискурсу. – Автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. соціол. наук. – Харків, 2005; 8. Турен А. Возвращение человека действующего. - М.: Научный мир, 1998; 9 Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. - К.: Ника-центр, 1996; 10. см., например: http://www.president.gov.ua/news/data/11_19821.html; <http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/exclusive/speeches-appeals/4668/.html>; <http://www.ya2008.com.ua/press-center/news/470111dac2ffb.html>.

Прошин Денис Владимирович,

кандидат исторических наук, доцент кафедры социологии, философии и психологии
Днепропетровского университета экономики и права

КОПИРОВАНИЕ И СТИЛИЗАЦИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДВУХ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ПОДРАЖАНИЯ

Автор критикує думку, згідно з якою наслідування є незмінною формою, що організує суспільну активність. У статті виділено та піддано порівняльному аналізу два різновиди наслідування – копіювання та стилізацію. Копіювання націлене на максимальну подібність імітатора до об'єкта наслідування; воно може призвести до суттєвих змін в особі самого імітатора. Стилiзація лише віддзеркалює (часом навіть "жартівливо") деякі з найпомітніших та найбільш знайомих рис об'єкта наслідування, не змінюючи індивідуальність імітатора. Розглядаються та аналізуються різноманітні прояви копіювання та стилізації (у власному житті, у мистецтві та ін.).

Author criticizes the view that imitation is a certain immutable form that organizes social activity. Two different kinds of imitation – copying and stylization – are singled out and analyzed comparatively in the article. Copying aims at maximal similarity between an imitator and an object of imitation; it may lead to essential changes in the imitator's identity. Pastiche only reflects (sometimes even "jokingly") some prominent or most familiar features of a certain object of imitation not changing an imitator's self. Different cases of copying and pastiche (in personal life, art, etc.) are considered and analyzed.

Феномен подражания (имитации) как одна из связей, соединяющих людей в обществе, давно уже привлек внимание социологов. Г. Тард в определении важности этого феномена доходил до того, что объявлял его ни много ни мало основой общественной жизни: "Общество – это подражание" [цит. по: 2, с. 34]. Представители символического интеракционизма и структурного функционализма (начиная с Дж. Г. Мида и Т. Парсонса) – хоть они и не были столь категоричны в оценках – также отводили подражанию видное место в своих рассуждениях о "значимых других", ролевых ожиданиях, социализации, конформизме и т. п.

При ближайшем рассмотрении можно заметить, что все эти классические образцы социологического теоретизирования имеют один общий изъян. Подражание в них рассматривается как неизменная форма, однообразно упорядочивающая взаимодействие между людьми или между человеком и обществом. Нам предлагают некую "константу" – постоянный фактор, который всегда и везде действует с одинаковой силой, в одном и том же направлении. Как известно, физика оперирует т. н. фундаментальными константами (например, скорость света). Эти постоянные величины представляют собой базис физических процессов, "нижний предел делимости", откуда движение возможно лишь вверх, к усложнению. Вопрос, способна ли социология создать свою систему "констант", неделимых элементов и форм, – этот вопрос сам по себе кажется спорным. Так или иначе, считать одной из гипотетических "констант" подражание нет никаких оснований. Поверхностное формальное единообразие "подражания как такового" не должно скрывать содержательных различий между отдельными разновидностями имитативных актов – защите данного тезиса и посвящена предлагаемая статья.

Научный интерес к подражанию, в сущности, никогда не исчезал, о чем свидетельствует намеченная нами линия: от Тарда, одного из ранних классиков социологии, до мощных теоретических течений середины-второй половины XX в. Но особенно острым этот интерес становился в переломные периоды истории, отмеченные напряженными поисками новых ценностей, новых способов самоидентификации и самовыражения. Сегодняшний день для Украины – как раз такой исторический момент. Украинское и другие переходные общества дают немало примеров, позволяющих яснее увидеть природу подражания в его различных проявлениях. (Впрочем, жизнь любого общества изобилует такими примерами. Не будучи монолитной, одной на все времена формой, подражание в разных "ипостасях" вездесуще как вид человеческой деятельности, и это только добавляет значимости его изучению.)

Поскольку по своей сути наша статья направлена против формализма в социологической теории, не хочется, чтобы она сама была воспринята как попытка с самого начала втиснуть материал в априорную теоретическую схему. Поэтому мы прежде всего коротко рассмотрим

конкретные случаи имитации, чтобы выявить и сравнить их содержательные особенности. Дальнейшие рассуждения будут построены на результатах этого сравнения.

Возьмем, к примеру, обстановку украинского байкерского клуба и украинского же "суши-бара". И там, и там мы имеем дело с подражанием (что служит образцом в каждом случае – течение в американской субкультуре или японские народные традиции – несущественно). Теперь сопоставим мотивы, которые, вероятнее всего, движут владельцами и посетителями этих заведений, сравним их поведение. В первом случае мы видим стремление как можно ближе подойти к эталону, быть, "как он", т. е. в определенной степени видоизменить себя. Второй случай демонстрирует нам поверхностную имитацию, воспроизводящую лишь "оболочку" без наполнения ее соответствующим содержанием, не затрагивающую сущности тех, кто в имитации участвует. (Еще пример: по сообщению журнала Newsweek, в России (вероятно, в Москве) открылся клуб, оформленный в духе ГУЛАГа. В частности, судя по фотографии, "фэйс-контроль" заменен там "личным досмотром" [5, с. 44]. Оставим все это без моральной и эстетической оценки и отметим лишь, что в данном случае речь и подавно не может идти о соответствии формы имитации ее содержанию.)

Участник костюмированных военно-исторических спектаклей и отпускник, по случаю покупающий декоративный пистоль на туристическом базаре; рокер, превращающий собственное жилье (наряду с телом и одеждой) в "манифест" своих музыкальных вкусов, и домохозяйка, из прихоти украшающая квартиру экзотическими поделками, – эти примеры, равно как и вышеприведенные, показывают, что можно четко обозначить минимум две разновидности подражания. Первую мы будем далее называть *копированием*, вторую – *стилизацией*. Еще раз подчеркнем: в нашем понимании копирование является в той или иной мере выходом на сущностный уровень подражателя, его работой над самим собой по некоему образцу, тогда как стилизация остается скорее досужей игрой в имитируемое, декорированием жизненного пространства. Говоря о "работе над собой" или о "досужей игре", мы не беремся определять культурную глубину кем-то избранного образца для подражания; нас интересует субъективная сторона проблемы – то, как сам подражатель оценивает свои поступки, то, ради чего он их совершает и какой смысл в них вкладывает.

В связи с этим обратим внимание на противопоставление М. Вебером инструментальной и ценностной рациональности в поведении человека. Первая модель строится на расчете оптимального соотношения между целью и усилиями, прилагаемыми, чтобы ее достичь. Здесь тот или иной вариант действий может быть даже отброшен по причине его "неэффективности": когда требуемые усилия слишком велики, актер просто отказывается от намеченной цели или заменяет ее неким "суррогатом". В центре второй модели находится самоценный идеал, стремление к которому не поддается оптимизации и даже прямо отрицает ее. Само движение к цели вопреки всему в данном случае представляет собой ценность (так сказать, *per aspera ad astra*).

Параллели между двумя парами противоположностей очевидны. Нацеленность на стилизацию, как правило, проявляется в инструментально-рациональном поведении. Действительно, стилизация как поверхностная игра не предъявляет к подражателю строгих требований – достаточно добиться самого общего сходства. Столь "приземленная" цель не предполагает полной самоотдачи; преследующий ее может спокойно подсчитывать свои выгоды и затраты. Решив, что понравившаяся ей африканская маска слишком дорога, домохозяйка выбирает ту, что дешевле. Цель, тем не менее, достигнута, поскольку покупательница маски желала всего лишь стилизовать вид своей квартиры под какой-то *"экзотический интерьер вообще"*.

С другой стороны, желание в точности соответствовать эталону (копировать его) находит естественное выражение в ценностно-рациональных действиях. Цель здесь предельно конкретна (только так возможно копирование), и стремление к ней не оставляет места для уступок: цель либо достигается в полной мере, либо не достигается вовсе. В самом деле, нельзя же, например, быть денди лишь "отчасти"! О. Вайнштейн, автор исследования о дендизме, описала усилия русских денди XIX в., без остатка посвятивших себя следованию образцам европейских манер и моды: "Настоящий денди – адепт самодисциплины, он все время смотрит на себя со стороны, проверяя отточенность формы. Дендизм требовал от молодого человека выйти за рамки привычного уклада и подчинить свою жизнь особым правилам гигиены, элегантности и самоконтроля. *Надо было по-*

настоящему захотеть стать другим" (курсив наш. – Д. П.) [1, с. 498]. (Выделенные курсивом слова переключаются с мыслью о том, что копирование затрагивает саму сущность подражателя.)

До тех пор, пока мы остаемся в плоскости личных целей и обыденных действий отдельных людей, копирование сохраняет свое значение как более содержательная по сравнению со стилизацией разновидность подражания. Но при переходе в другие плоскости общественной жизни выясняется, сколь относительна и неоднозначна по своей сути эта "содержательность". Уподобляя – хотя бы в главном – субъект объекту подражания, копирование не может двинуться дальше, даже когда цель достигнута. Оно привязано к своему объекту и бесконечно воспроизводит его. И если частную жизнь копирование еще может наполнить каким-то содержанием, то в науке, технике, религии, праве, искусстве пассивная скрупулезная имитация бессмысленна и нередко вызывает суровое осуждение.

Нужно отметить, что в искусстве копирование не просто "развенчивается" – оно как бы уступает первенство стилизации (чего нет и не может быть в других областях культуры). Поверхностность стилизации оказывается в искусстве выигрышным качеством. Стилизация поверхностна, но именно благодаря этому она живет и гибче копирования, которое не знает ничего, кроме своего идеала. Являясь внутренне пустой игровой разновидностью подражания, стилизация способна вмещать самые разнообразные смыслы – от пародии и гротеска до ностальгии и коммерческого расчета.

Общеизвестно, что в 1995-1997 гг. ОРТ выпустило серию новогодних музыкальных фильмов "Старые песни о главном", каждый из которых был выдержан в стиле того или иного периода советской истории. В этих фильмах нет и намека на детальную реконструкцию реалий прошлого; предлагался лишь легкий шуточный "очерк", набор наиболее ярких примет 1940-70-х гг. И зритель развлекался уже самым узнаванием, понимая, что в стилизованной "упаковке" советского ретро ему предлагают культурный продукт совершенно другой эпохи. Именно "игра в прошлое" (наряду, конечно, с качеством исполненных песен) принесла успех всему проекту. Результат, надо полагать, мог оказаться прямо противоположным, появившись на экранах точная копия новогоднего "Голубого огонька".

Стилизация используется как прием и в более глубоких произведениях. Например, современный американский режиссер С. Содерберг в фильмах "Спокойной ночи и удачи" и "Хороший немец" прибегнул к стилизации для создания целостной картины изображаемых событий, их места и времени ("охота на ведьм" в Америке 1950-х гг. и оккупированный Берлин 1945 г.). Операторская работа и монтаж намеренно "состарили" изображение, создав атмосферу первых телевизионных передач или черно-белых послевоенных кинолент. Такая стилизованная форма придала фильмам Содерберга большую выразительность по сравнению со многими из обычных исторических кинодрам.

Но, несмотря на обнаруживаемые художественные возможности, стилизация чаще всего остается вторичным феноменом. Ее успех и изначальный выбор самого стиля обуславливаются, как правило, внешними факторами. Это равнение на уже созданное кем-то, а не результат авторского саморазвития. Авторы "Старых песен..." чутко уловили потребности телеаудитории, к середине 1990-х гг. уставшей от социокультурной сумятицы и "чернухи". При этом, будучи стилизаторами, они мало что создали сами – основное было заимствовано из полувекового наследия советских кино и эстрады.

Увлечение стилизацией нередко выдает ценностную дезориентацию, которой чреватые этапы быстрых перемен. Примером такой тенденции могут служить граничащие с китчем "новорусские" (и, если угодно, "новоукраинские") вкусы, впитавшие без разбора элементы различных периодов и направлений. Еще один пример – "викторианская эпоха", время бурного развития Великобритании. Г. Уэллс в своих "Очерках истории цивилизации" писал об архитектуре тех лет: "Архитекторы в Британии могли построить вам здание или зал в классическом, готическом стилях, в стилях шотландских баронов и королевы Анны; единственным стилем, который так нигде и не появился, был стиль XIX в." [4, с. 837]. За исключением редких случаев, стилизация говорит о том, что подражатель по той или иной причине не знает (или *еще* не знает), кто он и кем он хочет быть. В известном смысле, стилизация – это не только поверхностная игра в имитируемое, но и игра в себя.

В отличие от стилизации копирование имеет четкие ориентиры, но, разумеется, и оно вторично – даже в большей степени, поскольку имеет своей целью максимальное сближение (во

внешнем облике, в поведении, в мыслях, в чувствах) подражателя с избранным образцом. Стилизатор, возможно, еще не знает, кто он и кем он хочет быть. Избравший путь копирования твердо знает, на кого он хочет походить, но при этом рискует потерять свое "Я":

"Что ж он? Ужели подражанье,
Ничтожный призрак, иль еще
Москвич в Гарольдовом плаще,
Чужих причуд истолкованье,
Слов модных полный лексикон?..
Уж не пародия ли он?" [3, 127-128]

Вторичность подражания очевидна, поэтому странным кажется то, что в нем когда-то могли усмотреть едва ли не решающий фактор социогенеза ("общество – это подражание"). Подражают тому, в чем находят пользу, в чем видят ценность, – эти оценки нельзя объяснить "изнутри", с точки зрения самого подражания. Подражанию должны предшествовать внешние причины, определяющие выбор образца, вызывающие само желание подражать. Более того, приведенные в данной статье примеры свидетельствуют, что "подражания как такового" просто не существует. Подражание, которому приписывались качества некоего "инварианта", представляет собой набор социальных практик, заметно разнящихся по целому ряду признаков. Выбор одной из них также обуславливается внешними причинами – как сугубо личными, так и имеющими социальный масштаб. Мы не ставили перед собой задачу разобрать эти причины, и в заключение лишь заметим, что комплексное рассмотрение подражания и влияющих на него внешних факторов представляется нам наиболее плодотворным подходом к проблеме.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вайнштейн О. Б. Денди: мода, литература, стиль жизни. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 640 с. 2. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с. 3. Пушкин А. С. Евгений Онегин / Пушкин А. С. Собрание сочинений. Т. 4. – М.: Художественная литература, 1975. – 520 с. 4. Уэллс Г. Очерки истории цивилизации. – М.: Эксмо, 2004. – 960 с. 5. Matthews O., Nemtsova A. State of Hate // Newsweek. – November 6, 2006. – P. 40-46.

Ніколаєвська Алла Михайлівна,
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ МОРАЛЬНИХ ФЕНОМЕНІВ В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ МОРАЛІ

В статье рассматриваются некоторые проблемы социологического измерения моральных явлений. Автор анализирует такие вопросы, как использование традиционных методов социологии и психологических тестов для получения информации о состоянии общественной и индивидуальной морали. Обосновывается возможность применения в этой сфере новых методов анализа социологической информации, в частности интеллектуального анализа данных (ИАД).

Certain problems of the sociological measurement of moral phenomena are considered in the paper. The issues of the using of traditional sociological methods and psychological tests for the obtaining information about the condition of social and individual morals are analysed. The possibility of the using of new methods of the analysis of the sociological information, particularly Knowledge Discovery in Databases (KDD) method, are proved.

Важко не погодитись із тим, що ситуація в межах соціології моралі в плані визначення її як науки та окреслення меж предмету є досить невизначеною, до того ж вона підсилюється й тими проблемами, які не вирішені в етичній науці. Так, якщо, здається, всі дослідники згодні з тим, що етика є наукою про мораль, то на питання про те, що таке мораль, однозначної відповіді й досі немає. Йдеться не лише про її теоретичне визначення, насамперед проблема полягає у встановленні емпіричних меж, у фіксації якісної своєрідності цього явища, а саме: як мораль із повсякденного факту зробити фактом науковим?

У той же час, незважаючи на існування цілої низки переконливих версій соціологічного трактування моралі, які демонструють пізнавальну спроможність та правомірність соціологічних інтерпретацій цього складного феномену, в деяких сучасних публікаціях й досі висловлюються сумніви щодо можливостей соціології моралі як спеціальної соціологічної теорії, час від часу заперечується її право на існування [1, с. 133]. Виключенням можна вважати хіба що статті російського соціолога В. М. Соколова, який протягом кількох десятиків років відстоює статус соціології моралі як самостійної сфери наукового соціологічного знання [2]. Погоджуючись у цілому з його аргументацією, зазначимо, що сьогодні, на наш погляд (на відміну від дискусії про статус соціології моралі в 70-х роках ХХ ст.), її інституціоналізація ставить перед фахівцями низку додаткових питань, пов'язаних власне із соціологічним вимірюванням моральних явищ. Зокрема, йдеться про специфіку використання традиційних методів збору соціологічної інформації, про включення до арсеналу методів збору психологічних методик або про застосування окремих прийомів, що відомі психологам як засоби підвищення якості та достовірності інформації, й нарешті – про звернення до деяких, поки що мало відомих соціологічній науці, методів аналізу інформації [3]. Брак публікацій щодо перелічених аспектів соціологічного знання про мораль **актуалізує**, з нашої точки зору, проблематику, представлену в даній публікації.

Автор ставить за **мету** аналіз низки методичних проблем, що стоять сьогодні перед соціологією моралі та можуть розглядатися як необхідна умова її подальшої інституціоналізації в статусі спеціальної соціологічної теорії. **Завданнями** статті є визначення шляхів застосування (модифікації та адаптації) тестових методик до умов масових соціологічних опитувань; обґрунтування необхідності активного використання для вивчення проблем морального життя новітніх методів аналізу емпіричної інформації.

Характеризуючи причини виникнення соціології моралі, фахівці найчастіше розглядають його як результат успіху позитивізму на соціологічне знання. Ще наприкінці ХІХ століття, паралельно зі спробами вирішити питання теоретико-методологічного характеру, розроблялися проекти практичного реформування традиційної етики та інституціоналізації на цьому ґрунті соціологічного підходу до аналізу морального життя, відображені в роботах Г. Зіммеля, Л. Леві-Брюля, А. Росса, Дж. Дьюї та інших позитивістськи орієнтованих вчених, які намагалися

представити "оновлену" етику як описову, емпіричну науку, завдання якої повинно полягати у тому, щоб встановлювати, які моральні погляди й чому в певному середовищі й у певні часи переважали й переважають, які причини того, що вони саме такі були і є [4, с. 27-28]. Е. Дюркгейм, запропонувавши назву нової науки про мораль – "соціологія моралі", наполягав на необхідності використання методів соціологічного дослідження моральних феноменів.

Початок наукової творчості П. Сорокіна теж був пов'язаний зі спробами перебудови етики на неопозитивістський кшталт [5; 6]. Зокрема, він зазначав, що будь-яка наука як певна сукупність суджень може бути лише теоретичною й не може, відповідно, бути у той же час нормативною (якою є класична етика), оскільки судження можуть, у свою чергу, бути виключно теоретичними, такими, що нічого не оцінюють, нікому й нічого не наказують тощо, а лише констатують наявність чи відсутність певного функціонального зв'язку між суб'єктом та предикатом. Тому й етика, як і будь-яка наука, не може бути нормативною (оскільки нормативна наука – не є наукою), а повинна лише вивчати на теоретичному рівні "суше" таким, яким воно є, через констатування причинного зв'язку емпіричних явищ. Усі попередні наукові системи моралі, на його думку, не могли досягти суттєвих результатів насамперед тому, що вважали своїм завданням наказувати та створювати моральні закони замість того, щоб давати закони явищ, що реально відбулися [6, с. 338-339]. П. Сорокін намагався довести, що, взагалі, обґрунтування того, що традиційно в етичній науці називалося "нормою", можливе лише шляхом каузального вивчення моральних явищ, шляхом порівняльно-історичного та індуктивного (але ні в якому разі, не дедуктивного) дослідження. Зразком такого аналізу, на його думку, міг вважатися каузально-емпіричний підхід в науці про мораль, представлений соціологічним, психологічним та синтетичним напрямками, які відрізняє, насамперед, вимога щодо застосування в етиці тих самих методів, що використовують й інші науки [5, с. 325].

Але час довів необґрунтованість та неправомірність спроб "ліквідації" етичної науки, яка й досі демонструє свої евристичні можливості у пізнанні моралі. Можливо, побоювання щодо нової хвилі "засилля" позитивізму викликали й викликають заперечення і філософів, і деяких соціологів щодо можливостей соціологічного аналізу моральної сфери.

У межах дискусії, яка точилася в радянському суспільствознавстві в 70-х–80-х р.р. ХХ століття та має продовження й сьогодні на сторінках окремих професійних видань російських соціологів, спроби виходу на рівень емпіричного дослідження моралі та їх теоретичні обґрунтування певною мірою представлені в деяких роботах [7]. Щодо методів отримання інформації про стан моральних процесів, то, як свідчить досвід, у значній кількості випадків виправдовує себе використання традиційних методів соціології [8].

Особливої уваги, з нашої точки зору, насамперед при вивченні особистісних проявів моральності, заслуговує використання різних модифікацій проєктивних методик, адаптованих відповідно до мети та завдань кожного конкретного соціологічного дослідження [9]. Дослідження моралі, як нам здається, мають, принаймні, одну спільну рису з психологічними дослідженнями. Так, психологи знають, що абсолютна більшість людей, беручи участь у психологічних експериментах та тестуванні, у тих випадках, коли стикається із певними труднощами при виконанні завдань (насамперед тих, що вимагають інтелектуальних зусиль), найчастіше пояснюють свої невдачі невмінням сконцентруватися, поганою увагою як такою, особливостями пам'яті тощо, але в жодному разі – власним невмінням думати чи проблемами з мисленням як таким. Цікаво, що оцінюючи моральні проблеми, ставлення до порушень моральних норм, стан моральності свого оточення та рівень власного морального розвитку, більшість людей, за незначним виключенням, виявляють схожу стратегію поведінки: вони ніколи не зізнаються у своїй аморальності та порушеннях моральних норм, а якщо навіть і констатують власну "девіантність", то обов'язково виправдовують це існуванням значно гірших вчинків у інших людей. У зв'язку з цим більш точне відтворення картини "реальних норів" уявляється нам можливим саме за умов використання проєктивних методик, які, завдяки невизначеності та неструктурованості стимульного матеріалу, провокують людину на підсвідому проєкцію власного способу світосприйняття, у тому числі, й моральних цінностей і норм.

У системі сучасної психологічної науки, незважаючи на значну кількість проблем методологічного та методичного характеру, метод тестів є одним із основних методів, який активно використовується для вирішення як діагностико-прогностичних, так і науково-дослідницьких задач. Приблизно з кінця 50-х років ХХ століття до тестових методик почали виявляти інтерес і західні

соціологи. На думку відомого британського фахівця з методики та техніки соціологічних досліджень Брема Оппенгейма, використання тестів соціологами дозволяє насамперед подолати так звані "бар'єри", існування яких неодноразово фіксували соціальні психологи і які неминуче виникають під час опитувань. Так, може йтися про такі психологічні перешкоди, як "бар'єр неусвідомлюваності", "бар'єр ірраціональності", "бар'єр неприйнятності", "бар'єр самозвинувачення" та "бар'єр увічливості" [10, с. 236-238].

Перший із перелічених бар'єрів виникає насамперед тому, що люди дуже часто просто не усвідомлюють власні мотиви та установки й, навіть маючи велике бажання співробітничати з дослідниками, не можуть дати вичерпні відповіді на деякі питання щодо мотивів власної поведінки. Поява "бар'єру ірраціональності" є результатом того, що більшість сучасних суспільств заохочує раціональну та логічну поведінку, внаслідок чого ми дуже часто намагаємося раціоналізувати, пояснювати з позицій логіки практично все, починаючи з власних вчинків. Два наступних бар'єри дещо схожі й викликані, з одного боку небажанням людей визнавати свої вчинки, що пов'язані із порушенням соціальних норм, а з іншого – побоюваннями виглядати в очах оточуючих (насамперед дослідника-соціолога) неосвіченими, слабкими, дурними, консервативними тощо. "Бар'єр увічливості" виникає тому, що люди часто прагнуть не висловлювати неприємні чи критичні зауваження, поки для цього не з'являються особливі причини. Соціолога ж, який прийшов до їхньої оселі, певна частина респондентів сприймає як гостя, що додатково примушує їх утримуватися від негативних оцінок і зауважень [9, с. 68-69].

На пострадянському просторі пізнавальний та методичний потенціал тестових методик в середовищі соціологів привернув особливу увагу вже в новому столітті, хоча треба згадати й публікації більш раннього періоду, авторам яких вдалося переконливо викласти результати досліджень, що ґрунтувались на використанні тестових методик. Так, у публікації В. Б. Ольшанського ретроспективно представлено авторський досвід застосування методу незавершених речень, зокрема, задля вивчення моральних проблем виховання молоді [11]. Подальший розвиток ця модифікація методики отримала у дослідженні московських соціологів уже в середині 90-х років минулого століття, що дозволило їм вийти на аналіз поширеності у масовій свідомості мешканців Москви так званих "обґрунтувань" як свого роду моральних передписань, заданих культурою стереотипних зразків життєвих цілей, мотивів тощо [12, с. 51]. Характеризуючи перспективи використання методики, автори публікації вважають, зокрема, що вона є найбільш ефективною в поєднанні з жорсткими методами соціології, оскільки дозволяє виявити невраховані в стандартній процедурі опитування явища, маніпулювати з рівнями та підґрунтями аналізу. В поєднанні з анкетним опитуванням ця проєктивна методика найбільш ефективна на етапі висунування обґрунтованих гіпотез та адекватного відображення структури громадської думки в питаннях анкети та варіантах відповідей на них [12, с. 56]. Шлях вирішення проблеми діагностики щирості респондентів, яка є досить актуальною для соціологів, представлений у роботі О. Ю. Мягкова, який з цією метою використав шкалу брехні з відомого особистісного питальника ММРІ [13]. Ми теж маємо успішний досвід використання аналогічної шкали з тесту Г. Айзенка (EPQ), включеної нами до інструментарію, за допомогою якого проводилося формалізоване інтерв'ю з харківськими підлітками [14].

Принципово інший аспект застосування тестів у масових опитуваннях представила свого часу Н. В. Паніна [15]. На її думку, ця проблема не може зводитись лише до адаптації класичних психологічних тестів, соціологи повинні самі зосередитись на створенні соціологічних тестів. При розробці останніх необхідно не лише дотримуватись головних принципів та правил побудови тестів, які давно описані фахівцями з психодіагностики, а й враховувати деякі суттєві моменти, що відрізняють масові соціологічні опитування від психологічних досліджень: стислі терміни, необхідність поєднувати тестові питання з питаннями власне соціологічної анкети тощо. Дослідниця запропонувала низку принципів, на які необхідно зважати, обираючи або конструюючи тести для масових опитувань: універсальність, інтегральність, якісність, стандартизованість, "чутливість", компактність, об'єктивність [15, с. 66-67].

Значний пізнавальний потенціал, як свідчать публікації деяких наших колег, для аналізу емпіричної соціологічної інформації мають і новітні розробки в галузі застосування штучного інтелекту, зокрема, технології інтелектуального аналізу даних (ІАД) [16]. Як зазначає О. М. Кислова, під процесом ІАД розуміють багатокрокову систему процедур, що включає збирання та

підготовку даних до комп'ютерної обробки; застосування певних алгоритмів для пошуку закономірностей, "схованих" у даних (Data Mining); інтерпретацію знайдених закономірностей; оцінку отриманого знання; коригування й ітерацію процедур. Цей процес може бути узагальнено представлений як перехід від неструктурованих емпіричних даних до так званого "нового знання". Статистичний підхід, як відомо, обмежується перевіркою апіорних гіпотез, ІАД же надає можливість знаходити закономірності, які не прогнозовані дослідником та не відображені в апіорних гіпотезах [3, с. 238].

Важливість застосування цього методу при аналізі інформації, що характеризує стан моралі сучасного суспільства, окремих соціальних груп та проявів індивідуальної моральності, полягає, на наш погляд, насамперед у тому, що простір теоретичних уявлень про стан моралі представлений сьогодні багатьма теоріями та теоретичними припущеннями, які важко поєднати, а інколи – практично неможливо піддати емпіричній валідазації. Так, ідеї "занепаду моралі", процеси індивідуалізації як вивільнення індивіда від нормативно-ціннісного контролю суспільства та його інститутів - з одного боку та як визнання важливості інтересів окремої людини, її прагнення до самоствердження та реалізації свого потенціалу – з іншого, співіснують на теренах морального теоретизування поряд із категоричним запереченням впливу на індивідуальну поведінку універсальних моральних норм та можливості їхнього існування в умовах постмодерного суспільства. Складним виявляється знаходження емпіричних проявів індивідуалізму, оскільки далеко не завжди вдається зафіксувати цілісний комплекс, якусь особливу конфігурацію цінностей, які б можна було охарактеризувати як власне "індивідуалізм".

Певні сумніви викликає перенесення закономірностей формування моральності з одних культурних умов в інші, без глибокого розуміння та врахування особливостей національних архетипів та менталітету. Не можна не брати до уваги й існування суттєвих відмінностей моралі різних соціальних груп, які співіснують в умовах одного соціуму (національних, вікових, освітніх, статевих тощо). У такій ситуації реалії масової та індивідуальної моральної свідомості, детермінанти повсякденної свідомості можуть суттєво відрізнятися від тих висхідних принципів, які закладаються авторами теоретичних концепцій та пропонуються ними як першопричини (детермінанти) та принципи (концептуальні схеми) морального життя суспільства. Тому саме прийоми ІАД можуть надати можливість – на основі встановлених за їхньою допомогою закономірностей – відтворити реалії морального простору сучасного українського суспільства.

Підводячи *підсумки*, слід передусім зазначити наступне. Проблема застосування традиційних методів збору інформації в соціології моралі насамперед вимагає не відмови від них, а чіткої концептуалізації тих моральних феноменів, що вивчаються соціологами, "доведення" існуючих теоретичних концептів до рівня емпіричних індикаторів. Невдачі на цьому шляху, з якими сьогодні стикаються дослідники, не є результатом недосконалості цих методів збору інформації чи їхньої несумісності з "тонкими та делікатними" проявами моральності, а пов'язані з нерозробленістю окремих моральних категорій, зі складністю та динамічністю процесів, що відбуваються сьогодні в сфері моралі. Застосування досвіду психологів може розвиватися у двох напрямках: модифікація та адаптація класичних проективних методик та елементів особистісних питальників (наприклад, шкал брехні) до умов та особливостей масового соціологічного опитування та створення власне соціологічних тестів, які б відповідали тим стандартним вимогам, що висуваються як показники діагностичної спроможності психологічних тестів (насамперед, стандартизованість, надійність та валідність) та враховували б специфіку соціологічних опитувань. Результати застосування новітніх методів аналізу емпіричної інформації, зокрема прийомів ІАД, ми представимо в наукових публікаціях вже найближчим часом.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ніколаєвська А. М. Соціологічна інтерпретація моральних феноменів і проблеми інституціоналізації соціології моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 129-134. 2. Соколов В. М. Социология морали – реальная или гипотетическая? // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 78-88. 3. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных: возможности и перспективы применения в социологических исследованиях // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 237-243. 4. Коновалова Л. В. Растерянное общество. – М.:

Мысль, 1986. – 220 с. **5.** Сорокин П. А. Принципы и методы современной науки о нравственности / Этическая мысль: Научно-публицистические чтения / Редкол.: А. А. Гусейнов и др. – М.: Политиздат, 1990. – С. 324-327. **6.** Сорокин П. А. Нормативная ли наука этика и может ли она ею быть? Принципы и методы современной науки о нравственности / Этическая мысль: Научно-публицистические чтения / Редкол.: А. А. Гусейнов и др. – М.: Политиздат, 1990. – С. 327- 348. **7.** Архангельский Л. М. Социологическое исследование нравственного развития личности // Социологические исследования. – 1993. – № 1. – С. 197–201; Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 8-20; Соколов В. М. Социология морали – реальная или гипотетическая? // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 78-88; Соколов В. М. Социология морали: сущность, структура, предмет исследования // Социологические исследования. – 1984. – № 3. – С. 44-50. **8.** Афанасьева А. И. В поисках моральных ориентиров // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 138-141; Головаха Е. Феномен "аморального большинства" // День. – 2003. – 7 февраля (№ 23). – С. 4-9; Ніколаєвська А. М. Гендерні особливості індивідуальної моралі. / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 401-405; Рассадина Т. А. Нравственные ориентации жителей российской провинции // Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 52-61; Рукавишников В. Д., Халман Л., Эстер П. Мораль в сравнительном измерении // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 88-101. **9.** Николаевская А. М. Об использовании тестовых методик в социологических исследованиях // Вестник Харьковского государственного университета "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". – 1999. – № 433. – С. 67-70. **10.** Oppenheim A. N. Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement / New Edition. – Pinter Publishers London and New York, 1992. – 303 p. **11.** В. Б. Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов // Социология: 4М. – 1997. – № 9. – С. 82-87. **12.** Климова С. Г. Опыт использования методики неоконченных предложений в социологических исследованиях // Социология: 4М. – 1995. – № 5-6. – С. 49-59. **13.** Мягков А. Ю. Шкалы лжи из опросника ММРІ: опыт экспериментальной валидации // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 117-130. **14.** Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації / Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с. **15.** Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 53-68. **16.** Кислова О. Н., Сокурянская Л. Г. Возможности и перспективы методологии интеллектуального анализа данных в исследовании ценностных ориентаций студенчества // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2006. – № 723. – С. 257-263; Сокурянська Л. Г., Кислова О. М. Використання інтелектуального аналізу даних у дослідженнях феномену знехтування у студентському середовищі // Український соціум. – 2006. – № 3-4 (14-15). – С. 65-76.

Полторак Владимир Абрамович,

доктор философских наук, профессор Директор Центра социологических и политических исследований и технологий "СОЦИОПОЛИС"; заведующий кафедрой социологии, философии и психологии Днепропетровского университета экономики и права

**ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ НАДЕЖНОСТИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ
ИНФОРМАЦИИ О РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО
ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ АКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПИАР-
ТЕХНОЛОГИЙ**

В статті аналізується актуальна проблема забезпечення надійності даних соціологічних досліджень, що здійснюються в Україні, в умовах активного впливу на результати досліджень, що публікуються, спеціальних піар-технологій. Йдеться, зокрема, про рейтингові технології, інтерактивні та інтернет-опитування, пуш-полівські опитування. Робляться висновки щодо необхідності у цій ситуації дотримання соціологами норм професійної етики та підвищення "соціологічної кваліфікації" населення.

The article deals with the important problem of providing of reliability of results of sociological research implemented in Ukraine, under conditions of active influence on published research results by special PR-technologies. Rating technologies, interactive polls, internet-polls, and push-polls are considered in particular. The conclusion is made regarding sociologists abiding the norms of professional ethics and increasing population's "sociological qualification".

Различным аспектам повышения надежности (валидности, устойчивости, репрезентативности) социологической информации в процессе изучения социальных процессов и явлений в украинской социологии с самого начала современного этапа ее функционирования уделялось значительное внимание. В первую очередь вопросам эффективной организации опросов общественного мнения; обеспечению репрезентативности проводимых исследований; глубокой проработке специфике изучаемых процессов и явлений.

И нужно сказать, что результаты подобной работы были достаточно обнадеживающими, о чем свидетельствует повышение уровня проводимых в стране социологических исследований, создание ряда авторитетных социологических центров. В последние годы, однако, проблема надежности социологической информации проявилась с несколько иной стороны, особенно в исследованиях, осуществляющихся в сфере политических, электоральных процессов. И ярким подтверждением этому стало проведение прогнозных исследований и экзит-поллов на выборах 2004 и 2006 годов.

Причина (важнейшая) этого – активное использование множества самых разнообразных пиар-технологий, задачей которых, как известно, выступает не объективное изучение социальных явлений, общественного мнения, а "управление" последним, его коррекция в соответствии с целями заказчиков проводимых исследований. Среди подобных технологий оказалось значительное число социологических, о которых и пойдет речь. Однако, прежде следует сказать о том, что анализ сущности подобных технологий и специфики их применения имеет самое серьезное значение с точки зрения надежности информации проводимых исследований украинского общества. Ведь то обстоятельство, что для специалистов "замысел" и характер применяемой технологии чаще всего очевидны, вовсе не свидетельствует о высоком социолого-методическом уровне обычных граждан, респондентов, среди которых осуществляются опросы.

Активно используемые в настоящее время в Украине социологические пиар-технологии мы условно разделили бы на три основные группы: глобальные, масштабные (экзит-поллы, референдумы, "всемирные обсуждения"); пиар-технологии среднего уровня (рейтингование, интерактивные и интернет-опросы, пуш-полловские опросы и некоторые другие); частные социологические пиар-технологии (праймериз, сбор подписей, технология "от двери к двери", телефонное внедрение и т.п.).

Поскольку о "глобальных" социологических пиар-технологиях, в частности, экзит-поллах, референдумах уже написано достаточно много [см.: 1], а частные технологии требуют специального анализа, в данной статье мы кратко охарактеризуем специфику ряда весьма важных, активно применяющихся и эффективно используемых для "коррекции" общественного мнения технологий среднего уровня. Речь, в частности, пойдет о:

- технологиях рейтингования;
- интерактивных опросах;
- интернет-опросах;
- пуш-полловских опросах.

Технологии рейтингования, как известно, активно применяются не только при проведении социологических исследований, но и в экономических исследованиях, спорте и ряде других областей общественной жизни. И практически во всех случаях, наряду с реализацией множества позитивных функций, в первую очередь связанных с возможностью "перевода" качественных характеристик изучаемых явлений в количественные, рейтинги имеют некий пиаровский потенциал. Иными словами, существует возможность "делать" рейтинги, искусно используя те обстоятельства, что в данном случае речь идет о специфическом варианте ранжирования социальных явлений, интервалы между которыми могут быть различными и значения рейтингов "задаются" в процессе опросов самими респондентами.

Именно поэтому при использовании рейтингования, а также при применении в реальной практической деятельности тех или иных рейтингов должны обязательно быть учтены следующие возможности искажения социологической информации (приведенный список далеко не полон): выделение различных оснований для расчета рейтингов; использование в соответствующих исследованиях "наводящих" формулировок вопросов; изменение уровней измерения при расчете рейтингов; публикация данных опросов экспертов вместо информации о результатах опросов общественного мнения; "перевзвешивание" значений рейтингов; публикация фальшивых рейтингов и некоторые иные.

Интерактивные опросы. Сама по себе данная методика, придуманная совместно социологами и журналистами, весьма интересна и эффективна в плане повышения уровня "интересности" телепередач, обеспечения обратной связи телекомпаний с аудиторией. Проблема лишь в том, что, возникнув как интересный журналистский прием, телеопросы со временем в Украине, где их проведением занимается ряд телеканалов, превратились в социологическую пиар-технологию. Этому способствовали как сами журналисты, которые отнюдь не всегда предупреждают телезрителей о нерепрезентативности представляемой информации, так и низкий уровень социологического "образования" самих телезрителей, которые некритично воспринимают демонстрируемую на экранах "социологическую" информацию.

Между тем, очевидно, что такие интерактивные опросы совершенно не представляют мнения населения относительно тех или иных проблем, по которым задаются вопросы. Во-первых, поскольку не все имеют телеприемники. Во-вторых, не все смотрят телеканалы, по которым ведутся опросы (например аудитории "5 канала" и канала "ТРК-Украина" не совпадают во многом в принципе). В-третьих, не все смотрят телепередачи, когда проводится интерактивный опрос. Наконец, далеко не все телезрители звонят на телеканалы с целью сообщить свое мнение. В итоге информация, получаемая при проведении интерактивного опроса, минимально репрезентативна.

И этому способствуют две группы факторов. С одной стороны, это факторы социологические, связанные с нерепрезентативностью выборок, по которым проводятся подобные "исследования"; формой постановки вопросов (этим, как правило, занимаются сами журналисты и имеется множество случаев некорректной постановки); формой фиксации ответов: в одних случаях респонденты видят динамику изменения позиций респондентов на экране, в иных – нет.

С другой стороны, весьма неблагоприятное воздействие на социологическую надежность результатов описываемых опросов имеют следующие организационно-технические факторы: недостаточный уровень телефонизации населения; отсутствие у большинства телеканалов технических возможностей дозвона всех желающих до телестудий; возможность производства одним респондентом многократных звонков и соответствующее искажение картины опроса; не всегда четкая и понятная система обработки результатов опросов телеканалами.

Понятно, что при эффективной работе по повышению надежности интерактивных опросов (привлечению к ней профессиональных социологов, решению важных технических проблем и т.п.) такие опросы могут нести определенную "социологическую нагрузку". Однако, в нынешнем "исполнении" их необходимо рассматривать в первую очередь как журналистскую технологию.

Интернет-опросы по своим возможностям, эффективности, проблемам во многом сходны с описанными выше интерактивными опросами. Действительно, с одной стороны, пренебрегать

возможностями, которые открывает доступ к миллионам респондентов через Интернет, сегодня нельзя. И, нужно сказать, что во многих странах, особенно в США, где уровень развития Интернета очень серьезен, уже существуют фирмы, постоянно осуществляющие соответствующие исследования.

С другой стороны, при проведении онлайн-опросов возникают уже описанные выше проблемы, не позволяющие в полной мере отнести полученные при их проведении результаты к действительно научным. Речь идет о стихийности в формировании выборки и, следовательно, проблеме репрезентативности; возможности "охвата" в процессе проведения исследования только респондентов, имеющих компьютеры и подключенных к сети; подвижности и изменчивости социального пространства в Интернете и частой смене электронных адресов; также уже упоминавшейся возможности неоднократного участия в опросах; возможности враждебных действий и намеренного искажения данных.

Поскольку, как уже отмечено, интернет-опросы в принципе имеют серьезное будущее, что показывает опыт ряда стран, в их развитии необходимо учитывать две основные тенденции. Во-первых, более надежные данные можно будет получать при серьезном увеличении числа пользователей Интернетом в Украине. Во-вторых, следует, вероятно, уже сегодня перенимать перспективный опыт организации онлайн-опросов. А он сводится в первую очередь к двухступенчатой организации подобных исследований. Так, первоначально комплектуется респондентская панель из пользователей. Затем при организации исследования из нее случайным образом извлекается квотная выборка, репрезентирующая генеральную совокупность. Естественно, в качестве последней выступает уже сформированная респондентская панель.

Пуш-полловские опросы, которые нередко называют "тенденциозными", "внушающими", "рекламными", "идеологическими" и т.п., в отличие от описанных выше социологических пиар-технологий, вовсе не претендуют на возможность их признания в качестве каких-либо объективных социологических методик. Здесь изначально при проведении подобных "исследований" закладывается своеобразный "подталкивающий" эффект. Иными словами опрашиваемого респондента фактически не спрашивают, а ориентируют в плане формирования его мнения.

Подобные "тенденциозные" вопросы, задаваемые в процессе пуш-поллов конструируются на основе следующих подходов. Во-первых, в вопросе и альтернативах ответов на него дается неполное число возможных ответов и таким образом респондент стимулируется на выбор исключительно поставленных альтернатив. Во-вторых, возможно различное расположение альтернатив в опросном листе. В-третьих, возможно применение, так называемого, "метода сдвинутых" альтернатив, когда в приведенном перечне возможных ответов преобладают или позитивные, или негативные альтернативы.

Кроме того, в пуш-полловских опросах используются следующие технологии: технология задания критериев оценки; технология корректной дискредитации конкурента; технология "фургон с оркестром" и некоторые иные. Думается, к подобным же технологиям можно отнести и применяемую официально, в соответствии с действующими законами о выборах технологию моратория на публикацию рейтингов. Ведь по сути введение пятнадцатидневного ограничения на публикацию рейтингов позволяют определенным образом "ориентировать" избирателей, респондентов на предварительные данные о состоянии общественного мнения. При том, что затем имеется возможность любых фальсификаций (ведь за 15 дней мало ли что могло измениться?!).

Общий вывод, который следует сделать из анализа описанных выше социологических пиар-технологий, сводится к следующему. "Борьба" с ними – совершенно бесперспективна, поскольку пиар – это иная, несоциологическая сфера профессиональной деятельности. Причем, не запрещенная законодательно. Поэтому следует, во-первых, никоим образом не допускать участия социологов, входящих в социологическую ассоциацию и соблюдающих профессиональный кодекс, в подобных "исследованиях". Во-вторых, важно (и главное не только в специальной, но и массовой популярной периодике) повышать уровень "социологической квалификации" широких кругов населения с тем, чтобы оно научилось отделять научную социологию от используемых пиар-технологий.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Полторак В.А. Референдум как социологическая технология // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. Наукових праць. У 2-х т. Т. 1. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – С. 306-310.

Кизилов Александр Иванович,

кандидат социологических наук, заведующий кафедрой методов социологических исследований социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Кизилова Ксения Александровна,

магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Телегина Ксения Альбертовна,

магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ В ЭМПИРИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: ИСТОРИЯ МЕТОДА И ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

The paper disseminates some facts on the history of the empirical sociology and their possibilities for studying the processes of modern social reality among the scientific society. In particular, the method of trend analysis in study of electoral preferences of the population is considered. For the first time in the Ukrainian sociology the attempt of application of the barometric area method (one of the versions of the trend analysis) is carried out for the population of Kharkov region.

Стаття знайомить наукове співтовариство з фактами з історії емпіричної соціології й тими можливостями, які вони дають для пізнання процесів сучасної соціальної дійсності. Зокрема, розглядається метод аналізу трендів у вивченні електоральних вподобань населення. Вперше у вітчизняній соціології на прикладі Харківської області здійснюється спроба застосування методу барометричних областей – одного з різновидів трендового аналізу.

Сложные социально-политические процессы, происходящие в нашем обществе, нуждаются в детальном изучении. Эмпирическая социология предлагает нам широкий спектр методов для изучения процессов социальной реальности. Многим из них, однако, не было уделено должного внимания в постсоветских странах, несмотря на имеющийся позитивный опыт их применения в Европе и Америке. Возможно, это связано с тем, что западная эмпирическая социология и прежде всего североамериканская, имела свою особую логику формирования исследовательских практик. И для того чтобы понять ценность и познавательные возможности того или иного метода надо заглянуть в прошлое. Одним из наиболее ярких примеров этому является использование метода анализа трендов в электоральной социологии.

Целью данной работы является попытка проанализировать логику становления исследовательских практик в эмпирической социологии и, на основе историко-социологического анализа, ознакомить читателей с возможностями метода анализа трендов ("барометрических областей") Луиса Хаймана Бина, продемонстрировать эффективность его применения в исследовании современных электоральных процессов в Украине.

Вначале хотелось бы затронуть более широкий круг вопросов, связанных с освоением социологией инструментальной оснастки проведения эмпирических исследований. Необходимо отметить, что этот процесс имел некую особую логику. Даже небольшой исторический экскурс становления социологии позволит нам сделать вывод о сложности и многоплановости этого процесса. Очевидной является временная нестыковка манифестации методологических принципов новой науки об обществе и их реализации в исследовательской практике. Так, первым теоретически ориентированным эмпирическим исследованием в истории социологии признается работа Э.Дюркгейма "Самоубийство. Социологический этюд" (1897г.), что, по меньшей мере, на пятьдесят лет позже выхода 4-го тома "Курса позитивной философии" О.Конта, где собственно и были определены основные контуры новой науки об обществе.

Однако эти пятьдесят лет были наполнены значительным числом исследований, которые находились либо на стыке, либо за рамками социологии, но при этом они же во многом составили основу для формирования исследовательских практик в изучении социальной действительности того времени. В частности, во многом способствовали использованию количественных методов в анализе социальных процессов работы представителей французской школы социальной статистики А. Кетле (1796-1874) и Ф. Ле Пле (1806-1882). В 1887г. британский предприниматель и

общественный деятель Ч. Бут (1840-1916) начал свой пятнадцатилетний исследовательский проект "Жизнь и труд народа в Лондоне", который считается наиболее релевантным социологии в исследовании проблем бедности. В этом проекте применялся мощный набор исследовательских методов, что позволило многим поколениям социологов использовать это наследие в своей работе. Далее, в начале 20 века последовали работы британского социального статистика А. Баули (1869-1957), который одним из первых применил технику вероятностной выборки, что дало возможность социологам изучать массовые социальные процессы [1; с.98].

В США во второй половине 19 века широкое распространение получило изучение электорального поведения избирателей при помощи так называемых "соломенных опросов". Их проводили редакции ведущих журналов и газет, которые руководствовались отнюдь не методологическими принципами некоей науки, а здравым смыслом и имеющимся опытом подобных действий. Можно обратиться к более позднему опыту Чикагской школы, где уже социологи в поисках контуров новой науки использовали самые различные методы, почерпнутые из разных наук и разных профессиональных практик. Пользуясь современной терминологией, их можно обозначить и "качественными", и "количественными". Вернемся в Европу и несколько слов скажем о знаменитом проекте изучения последствий безработицы в городке "Мариенталь" П. Лазерсфельда (1901-1976), в котором наряду с такими привычными индикаторами, как число пользователей библиотек, их интерес к тематике публикаций, замерялась скорость, с которой ходят мужчины и женщины. Медлительность походки мужчин интерпретировалась как желание последних "убить" свободное время, которого у безработных было с излишком [2; с.365].

Таким образом, эмпирическая социология в период своего становления вбирала в себя самые разнообразные методы, которые позволяли реализовать интерес к исследованию социальных процессов. Это не всегда согласовывалось с методологической строгостью науки, но оправдывалось поиском эффективных познавательных методов. Инструментальная оснастка эмпирического исследования представляла собой весьма мозаичную картину исследовательских методов и приемов, почерпнутых из разных наук и разных профессиональных практик. Они осваивались, модифицировались, становились привычными для исследовательской работы социолога. В конечном итоге, в эмпирической социологии сложились так называемые исследовательские практики. Этим достаточно расплывчатым термином можно обозначить совокупность методов исследования социальной действительности, как родившихся непосредственно при проведении социологических исследований, так и пришедших из других наук, которые стали основой обыденной профессиональной деятельности социолога-исследователя.

Мы хотели бы обратиться к одному из многочисленных сюжетов, способствовавших формированию исследовательских практик социологов. Речь идет об освоении социологами так называемого метода анализа трендов. В социологии трендовые исследования определяются как повторные исследования, целью которых является отслеживание динамики социальных процессов. Основное достоинство метода анализа трендов связано с потенциальной возможностью экстраполяции имеющихся закономерностей и построение на этой основе прогноза различных социальных ситуаций.

Необходимо отметить, что трендовые исследования пришли в социологию из экономики. Одним из первых исследователей, способствовавших этому, был американский социолог Эмиль Хурья (1892-1953), который начинал свою профессиональную деятельность прогнозом колебаний на рынке ценных бумаг. Его "количественное" видение процессов в экономике привело к успешному использованию анализа трендов в выборах президента США 1936г. Об этом хорошо пишет Б.З.Докторов: "В микромодели населения, конструировавшейся Хурьей, учитывалась география регионов страны, тип населенного пункта, пол респондентов, характер их занятий, вероисповедание и т.д. Но главным оружием стал анализ трендов. Изучая то, как население штатов голосовало прежде, Хурья точнее представлял динамику установок избирателей и выработал инструмент более точной оценки того, как поведут себя голосующие" [3; с.127]. Результаты прогноза Э. Хурья оказались достаточно правильными и достаточно точными. Однако это достижение оказалось не столь заметным на фоне оглушительного успеха Дж. Гэллага (1901-1984), который не только дал верный прогноз, но и предсказал за полгода до голосования величину ошибки "Литерари Дайджест", создав тем самым необыкновенную интригу, победителем в которой он и стал.

Более подробно мы хотели бы рассказать об использовании метода анализа трендов Луисом Бином. В отличие от Э. Хурьи, Л. Бин (1896-1994)¹ имел в свое время куда большую известность.

Приобрел он ее благодаря знаменитому фиаско всех ведущих социологических центров в президентских выборах США 1948 года. Все – и Дж. Гэллап, и Э. Ропер (1900-1971), и А. Кроссли (1896-1985) – на основе результатов своих опросов предсказали победу Т. Дьюи, в то время как победил Г. Трумэн. В истории осталось замечательное фото: Г. Трумэн, будучи уже фактически президентом, читает газету, которая гласит о победе его конкурента. Журналисты настолько верили результатам социологических опросов, что не дождались подсчета голосов и опубликовали заранее приготовленные статьи (отчасти напоминает сегодняшнее отношение украинской прессы к экзит-полу). Об этом замечательно рассказано в книге Б. З. Докторова [4]. Был только один исследователь, который дал верный результат президентских выборов. Этим социологом, "одиноким пророком", как его называли, оказался Л. Бин.

Ключевой аналитической концепцией Л. Бина, как пишет в своей статье американский социолог Т. Розеноф, является концепция "политических циклов" или, как он иногда предпочитал ее называть, "политических приливов и отливов". Рассмотрев историю выборов, начиная с возникновения демократическо-республиканской конкуренции в 1850-х, Бин обнаружил нерегулярное, но заметное чередование в установках избирателей. Эти циклы были повторяющимися и длились примерно по два десятилетия: республиканское доминирование в течение Гражданской войны и Реконструкции сменилось в середине 1870-х демократическим всплеском. Возрождение республиканцев в 1893 году сменилось успехом демократов, кульминационной точкой которого стала эра Вудро Вильсона, начавшаяся в 1912 году. 1920-е гг. стали временем "республиканского прилива", после же 1930 года должен был начаться новый цикл. Каждый цикл имел свои "высшие и низшие точки" и "различные темпы подъема и спада" [5]. Таким образом, возникала определенная база для прогнозирования исхода избирательных кампаний.

Л. Бин использовал не только данные электоральных трендов, но и соотносил их с анализом данных опросов общественного мнения. Вот один сюжет, демонстрирующий, как может измениться интерпретация результатов опроса, если ее строить с учетом анализа трендов. "В октябре 1948г. (за месяц до момента голосования, авт.) Л. Бин обратил внимание на то, что гэллаповский опрос избирателей штата Нью-Мехико давал Трумэну преимущество в девять процентов. Это был серьезный индикатор победы Трумэна. Ибо в предыдущие двадцать лет показатель поддержки демократов в этом штате был близок к общенациональному уровню" [6]. Дж. Гэллап не придавал этому особого значения, а Л. Бин поступил иначе, что и привело его в конечном счете к успеху.

Необходимо сказать, что особое внимание Л. Бина к территориям, где результаты выборов были наиболее близки к общенациональным, в дальнейшем привело к обоснованию метода так называемых "барометрических областей". Речь шла о выделении таких "опорных" населенных пунктов, по результатам опросов в которых можно было бы с высокой вероятностью прогнозировать исход общенациональных выборов. Гипотеза Л. Бина нашла подтверждение в проведенном совместном с Э. Роупером исследовании в 1940г. [7]. Таким образом, возникает заманчивая ситуация, когда, изучив ситуацию в опорных точках, мы можем довольно точно прогнозировать развитие событий в общенациональном масштабе.

Мы решили апробировать этот метод применительно к нашей политической реальности. Метод барометрических территорий должен основываться на анализе трендов электоральных процессов достаточно длительных по времени. К сожалению, в отличие от США, Украина не имеет 150-летнюю историю борьбы двух партий. Но события последних лет, а именно - участвовавшие выборы и относительная стабилизация набора основных субъектов политической борьбы позволяет нам осуществить попытку поиска барометрических опорных точек. В качестве объекта исследования мы избрали районы Харьковской области. Политическая география Харьковской области не столь выразительна, нежели в Украине в целом, но все же имеет явные расхождения электоральных

¹ Луис Хайман Бин – выдающийся исследователь общественного мнения США, родившийся в Литве, которая тогда входила в состав России. Одним из первых занялся внедрением статистических методов в политический анализ. Самое известное произведение "Как предсказать выборы" (1948г.) было пояснением блестящего предсказания Л. Бином исхода президентских выборов в США 1948г.

предпочтений по территории области. При этом наша основная задача заключалась в изучении познавательных возможностей самого метода, так что в этом смысле выбор объекта правомерен.

Обратимся теперь к процедурной стороне применения нами метода барометрических областей. Поиск барометрических точек мы осуществляли среди территориально-административных единиц Харьковской области. Это 27 районов непосредственно Харьковской области, 9 районов города Харькова и 7 городов областного значения. Эмпирической базой исследования послужили данные Центральной избирательной комиссии Украины по трем последним избирательным кампаниям: выборам президента Украины 2004г., выборам народных депутатов Украины 2006г. и внеочередным выборам народных депутатов 2007г. В связи с тем, что каждый избирательный участок Харьковской области включал несколько интересующих нас территориальных областей, нам пришлось разбивать округа на участки и пересчитывать голоса избирателей по территориально-административным единицам. Например, избирательный округ №183 представляет собой 120 участков, из которых с 1-го по 98-й и с 117-го по 120-й относятся к Харьковскому району области, а с 99-го по 116-й – городу Люботин. Итоги подсчета голосов по двум конкурирующим кандидатам президентских выборов 2004г. и трем основным политическим силам на выборах в Верховную Раду Украины 2006г. и 2007г. представлены в таблицах 1, 2 и 3.

Таблица 1.

Результаты голосования за кандидатов в Президенты Украины В.Ющенко и В.Януковича в Харьковской области (2-3 туры 2004 год), %

№ изб. округа		2-й тур 21.11.04		3-й тур 26.12.04	
		В. Ющенко	В. Янукович	В. Ющенко	В. Янукович
	Районы области				
181	Балаклеяский	10,31	85,77	12,10	83,52
181	Барвенковский	18,57	78,22	21,27	75,36
181	Близнюковский	34,72	60,98	34,67	60,95
178	Богодуховский	28,10	67,35	34,43	59,69
180	Боровской	22,25	73,05	22,31	72,11
183	Валковский	35,14	58,90	42,22	51,25
179	Великобурлукский	21,12	73,95	24,20	69,29
179	Волчанский	14,10	81,07	17,96	76,25
179	Двуречанский	15,66	80,07	15,21	80,30
178	Дергачевский	25,39	68,59	29,21	64,49
182	Зачепиловский	21,24	75,27	47,08	47,47
183	Змиевской	25,00	69,59	28,83	65,16
178	Золочевский	14,73	81,85	26,87	67,90
180	Изюмский	16,82	79,63	18,42	77,47
182	Кегичевский	30,53	64,35	37,06	57,40
183	Коломакский	37,31	57,56	50,47	43,19
182	Красноградский	15,99	78,92	18,01	77,66
183	Краснокутский	36,49	57,96	48,61	46,28
180	Купянский	13,19	85,99	14,28	82,17
182	Лозовской	19,98	75,94	20,42	75,65
183	Нововодолажский	34,71	60,67	36,91	58,00
181	Первомайский	14,21	81,28	17,58	78,25
179	Печенежский	16,74	80,04	32,50	61,19
182	Сахновщинский	34,76	60,39	39,41	55,15
184	Харьковский	22,84	71,48	25,47	68,79
179	Чугуевский	7,36	88,97	14,69	79,53
180	Шевченковский	23,51	72,30	26,12	68,31
	Города областного значения				
180	г. Изюм	14,04	81,10	13,50	82,44
180	г. Купянск	11,89	83,88	11,62	84,75
182	г. Лозовая	19,83	74,67	18,83	75,77

184	г. Люботин	23,50	71,37	26,60	67,59
181	г. Первомайский	15,89	80,19	14,27	82,34
179	г. Чугуев	19,79	74,50	20,46	73,96
Харьков по районам					
171	Дзержинский	32,58	60,60	33,44	60,60
172	Киевский	31,91	61,04	32,43	61,51
176	Коминтерновский	25,47	67,81	27,08	66,87
177	Ленинский	27,34	66,20	28,91	65,32
173	Московский	27,54	65,86	28,39	65,83
177	Октябрьский	24,06	69,93	25,58	68,79
175	Орджоникидзовский	22,96	70,70	24,28	70,15
174	Фрунзенский	26,85	66,24	27,64	66,47
176	Червонозаводской	24,86	68,86	26,62	67,66
Всего по Харьковской области		24,05	70,25	26,37	68,12

Таблица 2.

**Результаты голосования выборов народных депутатов Украины
26 марта 2006 года по Харьковской области***

№ изб. Участка		<i>Всего проголосовало</i>	ПР	%	БЮТ	%	НУ	%
Районы области								
180	Балаклейский	49536	32705	66,02	2884	5,82	1705	3,44
180	Барвенковский	16681	9954	59,67	1369	8,21	744	4,46
180	Близнюковский	13686	6101	44,58	1461	10,68	736	5,38
177	Богодуховский	23703	10362	43,72	3502	14,77	1414	5,97
179	Боровской	11516	6250	54,27	774	6,72	501	4,35
182	Валковский	18243	6431	35,25	3423	18,76	1508	8,27
178	Великобурлукский	14811	4788	32,33	1311	8,85	599	4,04
178	Волчанский	28753	17318	60,23	1749	6,08	1277	4,44
178	Двуречанский	12307	6718	54,59	657	5,34	548	4,45
177	Дергачёвский	52496	26044	49,61	8018	15,27	3201	6,10
181	Зачепиловский	9861	3323	33,70	1563	15,85	472	4,79
182	Змиевской	41434	21610	52,16	5744	13,86	2443	5,90
177	Золочевский	17163	9286	54,10	1938	11,29	729	4,25
179	Изюмский	12471	7153	57,36	789	6,33	757	6,07
181	Кегичевский	13141	5542	42,17	1546	11,76	757	5,76
182	Коломакский	4610	1382	29,98	817	17,72	454	9,85
181	Красноградский	26867	16384	60,98	2119	7,89	1425	5,30
182	Краснокутский	16541	6197	37,46	2331	14,09	2151	13,00
179	Купянский	16365	10125	61,87	1872	11,44	425	2,60
181	Лозовской	21726	11943	54,97	1560	7,18	908	4,18
182	Нововодолажский	20277	9419	46,45	3263	16,09	1289	6,36
180	Первомайский	11478	6833	59,53	712	6,20	469	4,09
178	Печенежский	6000	2994	49,90	542	9,03	427	7,12
181	Сахновщинский	13684	5787	42,29	1493	10,91	964	7,04
183	Харьковский	96561	50420	52,22	12987	13,45	5476	5,67
178	Чугуевский	26730	17521	65,55	2040	7,63	802	3,00
179	Шевченковский	12618	6647	52,68	1709	13,54	714	5,66
Города областного значения								
179	Изюм	30467	18163	59,62	2466	8,09	815	2,68
179	Купянск	32599	20491	62,86	2622	8,04	723	2,22

Розділ 1. Теорія, методологія та методи соціології

181	Лозовая	31648	17111	54,07	3244	10,25	1201	3,79
183	Люботин	14541	6444	44,32	1767	12,15	726	4,99
180	Первомайский	18367	11860	64,57	1235	6,72	935	5,09
178	Чугуев	19977	11375	56,94	1928	9,65	725	3,63
Харьков по районам								
173	Дзержинский	112111	50118	44,7	17570	15,67	10308	9,19
173	Киевский	92138	43533	47,25	13791	14,97	6888	7,48
175	Коминтерновский	76853	39940	51,97	10907	14,19	4313	5,61
176	Ленинский	45615	21134	46,33	7259	15,91	2445	5,36
174	Московский	149790	76414	51,01	21211	14,16	9529	6,36
176	Октябрьский	57775	28289	48,96	9356	16,19	4246	7,35
175	Орджоникидзовский	75023	40271	53,68	10225	13,63	4413	5,88
175	Фрунзенский	67906	35030	51,59	9297	13,69	3973	5,85
176	Червонозаводской	47169	23466	49,75	6849	14,52	3509	7,44
Всего по Харьковской области			765901	51,70	187900	12,68	87644	5,91

* В таблице представлены результаты голосования за три основные политические силы: ПР- Партия регионов, БЮТ – блок Юлии Тимошенко, НУ – Народный союз "Наша Украина".

Таблица 3.

**Результаты голосования внеочередных выборов народных депутатов Украины
30 сентября 2007 года по Харьковской области***

№ изб. округа		<i>Всего проголосовало</i>	ПР	%	БЮТ	%	НУ-НС	%
Районы области								
180	Балаклеяский	44060	29012	65,85	3830	8,69	1883	4,27
180	Барвенковский	14400	8317	57,76	1684	11,69	1030	7,15
180	Близнюковский	12228	5862	47,94	1763	14,42	1383	11,31
177	Богодуховский	45915	20664	45,00	9734	21,20	3566	7,77
179	Боровской	10602	4993	47,09	1034	9,75	1284	12,11
182	Валковский	15670	6210	39,63	3400	21,70	1781	11,37
178	Великобурлукский	13049	6699	51,34	1514	11,60	838	6,42
178	Волчанский	25089	14898	59,38	2599	10,36	1792	7,14
178	Двуречанский	11679	5858	50,16	940	8,05	2184	18,70
177	Дергачёвский	56337	26171	46,45	11095	19,69	3962	7,03
181	Зачепиловский	8919	3303	37,03	2061	23,11	1061	11,90
182	Змиевской	38669	18932	48,96	7100	18,36	3809	9,85
177	Золочевский	34513	16698	48,38	6579	19,06	2526	7,32
179	Изюмский	11311	5878	51,97	930	8,22	1489	13,16
181	Кегичевский	11334	5090	44,91	2004	17,68	1180	10,41
182	Коломакский	4021	1204	29,94	1081	26,88	655	16,29
181	Красноградский	24146	15020	62,20	2391	9,90	1337	5,54
182	Краснокутский	15828	5437	34,35	2925	18,48	3355	21,20
179	Купянский	14728	8693	59,02	1824	12,38	672	4,56
181	Лозовской	20420	11512	56,38	1672	8,19	2815	13,79
182	Нововодолажский	17372	8132	46,81	3227	18,58	1468	8,45
180	Первомайский	10508	6089	57,95	933	8,88	1206	11,48
178	Печенежский	5403	2519	46,62	768	14,21	797	14,75
181	Сахновщинский	11482	5062	44,09	1780	15,50	1453	12,65
183	Харьковский	82709	42713	51,64	14088	17,03	6642	8,03
178	Чугуевский	24597	15389	62,56	2154	8,76	1506	6,12

179	Шевченковский	11095	5604	50,51	1631	14,70	863	7,78
Города областного значения								
179	Изюм	26562	15724	59,20	2579	9,71	991	3,73
179	Купянск	29362	17969	61,20	3075	10,47	912	3,11
181	Лозовая	27186	15464	56,88	3486	12,82	1264	4,65
183	Люботин	12488	6583	52,71	2210	17,70	987	7,90
180	Первомайский	15848	10060	63,48	1623	10,24	1001	6,32
178	Чугуев	18256	10524	57,65	2144	11,74	768	4,21
Харьков по районам								
173	Дзержинский	100272	42363	42,25	20594	20,54	9312	9,29
173	Киевский	85708	37390	43,62	16622	19,39	7580	8,84
175	Коминтерновский	67598	31785	47,02	12395	18,34	4732	7,00
176	Ленинский	41756	19314	46,25	8151	19,52	3004	7,19
174	Московский	136552	62465	42,74	24000	17,58	11990	8,78
176	Октябрьский	52240	24003	45,95	10891	20,85	3823	7,32
175	Орджоникидзовский	68466	33663	49,17	11692	17,08	5118	7,48
175	Фрунзенский	62248	29320	47,10	11268	18,10	4606	7,40
176	Червонозаводской	42769	20216	47,27	8366	19,56	3227	7,55
Всего по Харьк. области			659324	49,61	217426	16,36	107745	8,10

* В таблице представлены результаты голосования за три основные политические силы: ПР- Партия регионов, БЮТ – блок Юлии Тимошенко, НУ-НС – блок "Наша Украина – Народная самооборона".

Далее в рамках каждой избирательной кампании мы искали уровень отклонения в процентах голосов, отданных за основных кандидатов в президенты Украины или за ведущие политические партии и блоки, прошедшие в Верховную Раду, в конкретной территориальной области от общеобластных результатов. Уровень отклонения по каждой политической силе мы определяли по формуле $\Delta_i = |K - N|$, где K – результат голосования за определенную политическую силу по Харьковской области в целом (%), N – результат голосования за определенную политическую силу в конкретной территориальной единице. Барометрической областью будет являться та административно-территориальная единица, в которой суммарный уровень отклонения от генеральной тенденции по основным политическим силам будет наименьший:

$$\Delta = \sum_{i=1}^N \Delta_i \rightarrow \min$$

В результате осуществленных расчетов нам удалось выявить три района Харьковской области (Харьковский, Шевченковский и Змиевской) и один район города Харькова (Октябрьский), в которых наблюдается наименьший уровень отклонений от общеобластных результатов голосования во всех трех избирательных кампаниях. Данные по этим показательным районам представлены в таблицах 4, 5, 6.

Таблица 4.

Выборы Президента 2004г, 2 – 3 туры, %

	2-й тур					3-й тур				
	Ющенко	Δ_1	Янукович	Δ_2	Δ	Ющенко	Δ_1	Янукович	Δ_2	Δ
Всего по Харьковской области	24,05		70,25			26,37		68,12		
Харьковск. р-н	22,84	1,21	71,48	1,23	2,44	25,47	0,9	68,79	0,67	1,57
Шевченковский р-н	23,51	0,54	72,30	2,05	2,59	26,12	0,25	68,31	0,19	0,44
Змиевской р-н	25,00	0,95	69,59	0,66	1,66	28,83	2,46	65,16	2,96	5,42
Октябрьский р-н г. Харькова	24,06	0,01	69,93	0,32	0,33	25,58	0,79	68,79	0,67	1,46

Таблиця 5.

Выборы в Верховную Раду Украины 2006г., %

	ПР	Δ_1	БЮТ	Δ_2	НУ	Δ_3	Δ
Всего по Харьковской области	51,7		12,68		5,91		
Харьковский р-н	52,22	0,52	13,45	0,77	5,67	0,24	1,53
Шевченковский р-н	52,68	0,98	13,54	0,86	5,66	0,25	2,09
Змиевской р-н	52,16	0,46	13,86	1,18	5,9	0,01	1,65
Октябрьский р-н г.Харькова	53,68	1,98	13,63	0,95	5,88	0,03	2,96

Таблиця 6.

Внеочередные выборы в Верховную Раду Украины 2007г., %

	ПР	Δ_1	БЮТ	Δ_2	НУ-НС	Δ_3	Δ
Всего по Харьковской области	49,61		16,36		8,10		
Харьковский р-н	51,64	2,03	17,03	0,67	8,03	0,07	2,77
Шевченковск. р-н	50,51	0,09	14,70	1,66	7,78	0,32	2,07
Змиевской р-н	48,96	0,65	18,36	2,00	9,85	1,75	4,4
Октябрьский р-н г.Харькова	49,17	0,44	17,08	0,72	7,48	0,62	1,78

Из представленных выше таблиц мы видим, что Харьковский и Шевченковский районы в наибольшей мере можно рассматривать в качестве барометрических для Харьковской области в целом. Суммарное отклонение по основным политическим силам во всех рассматриваемых нами избирательных кампаниях составляет в этих районах области менее 3%, что является несущественным на фоне других территориальных единиц, где отклонение от общеобластных результатов даже по одной политической силе составляет иногда более 15% (например, Балаклеянский район Харьковской области). В Змиевском районе области и Октябрьском районе г.Харькова периодически наблюдаются более существенные отклонения от генеральной тенденции, однако и к ним в дальнейшем будет требоваться особое внимание, поскольку электоральные предпочтения украинцев, и населения Харьковской области в частности, находятся еще в процессе становления.

Таким образом, проведенный нами анализ результатов голосований населения Харьковской области на протяжении нескольких избирательных кампаний позволил нам выделить реально существующие барометрические территории. Ценность метода барометрических областей заключается в том, что любые изменения в электоральных предпочтениях жителей этих территорий с определенной погрешностью могут свидетельствовать об изменениях, происходящих на всем объекте, в данном случае в настроениях электората Харьковской области. Наличие выделенных барометрических точек дает возможность дополнительного контроля при изучении трансформаций политических предпочтений населения и прогнозировании результатов избирательных кампаний. По мере нарастания количества избирательных циклов, когда у нас появятся больше данных для расчета основных трендов и определения барометрических опорных точек, использование данного метода будет носить более обоснованный характер. Однако уже сегодня нам представляется актуальной дальнейшая разработка метода барометрических областей и его применение во всеукраинском контексте, а также обращение к другим методам, которыми эффективно пользовались европейские и американские социологи-практики в XX веке.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лапин Н.И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учеб. пособие. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. - 381 с. 2. Култыгин В.П. Классическая социология. - М.: Наука, 2000. - 526с. 3. Докторов З.Б. Эмиль Хурья. Забытая страница из истории изучения общественного мнения // Социологические исследования. - 2005. - № 2. - С.121-130. 4. Докторов Б.З. Первопроходцы мира мнений: от Гэллага до Грушина. М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2005. - 239с. 5. Theodore Rosenof. The legend of Louis Bean: political prophecy and the 1948 election. Доступно на сайте: http://www.pseudology.org/Gallup/rosenof_theodore.htm 6. Докторов Б.З. Луис Бин: одинокий пророк. Доступно на сайте: <http://bd.fom.ru/report/map/articles/doctorov/gru0401> 7. Roper E. Recent Experiments in Polling Techniques Checks to Increase Polling Accuracy. Public Opinion Quarterly, 1941, v. 5, no.1. pp. 88.

Кислова Ольга Николаевна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

РОЛЬ СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ АНАЛИЗЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Стаття присвячена аналізу ролі методів математичної статистики в процесі вилучення нового знання з масивів соціологічних даних. Показано, що інтелектуальний аналіз даних (ІАД) дозволяє вирішити більш широке коло змістовних соціологічних задач, ніж статистичний аналіз, проте методи статистики не втратили своєї актуальності, є вагомим частинкою ІАД.

The article deals with the analysis of the role of the methods of mathematical statistics in the process of the obtaining some New Knowledge from the total combination of sociological data. It has been shown that the Intelligent Data Analysis (IDA) allows to solve a much wider variety of the meaningful sociological problems than statistical analysis. Yet, the statistical methods haven't lost their actual significance and they are the important part of the Intelligent Data Analysis (IDA).

Интеллектуальный анализ данных (ИАД) – междисциплинарная область, появление которой стало возможным благодаря развитию теории баз данных, экспертных систем, нейроинформатики, а также методов статистики, распознавания образов, информационного поиска, визуализации данных, оперативной аналитической обработки и многих других (см., например, [1]). Интерес к интеллектуальному анализу данных (ИАД) постоянно возрастает, о чем свидетельствует непрерывный рост публикаций, касающихся как теоретических аспектов ИАД (см., например, [2]), так и практических приложений ИАД в различных областях науки и жизнедеятельности человека (см. [3]).

Под ИАД понимают аналитический процесс исследования человеком большого объема информации с привлечением компьютерных технологий и элементов искусственного интеллекта для автоматизированного поиска в данных неочевидных закономерностей [4]. Область ИАД иногда обозначают как "смесь статистики, методов искусственного интеллекта (ИИ) и анализа баз данных" [5, с. 8]. В этом контексте возникают естественные вопросы: о потенциале такого мультидисциплинарного синтеза и о роли статистических методов в процессе ИАД. *Цель данной статьи* – ответить на эти вопросы и акцентировать возможности и ограничения методов статистики в ИАД. Для достижения обозначенной цели нам представляется необходимым: 1) уточнить терминологию; 2) эксплицировать различия между традиционным статистическим анализом социологической информации и ИАД; 3) подчеркнуть специфические особенности ИАД в социологии.

Терминология

*Определите значения слов,
и вы избавите человечество
от половины его заблуждений.*

Рене Декарт

Название "интеллектуальный анализ данных" появилось в процессе развития теории искусственного интеллекта. Как известно, термин интеллект (intelligence) происходит от латинского intellectus (ум, рассудок, разум; мыслительные способности человека). Соответственно под искусственным интеллектом (artificial intelligence) обычно понимается свойство автоматических систем брать на себя отдельные функции интеллекта человека. Кроме того, термином "искусственный интеллект" обозначают раздел информатики (Computer Science), изучающий возможности создания систем, обеспечивающих решение интеллектуальных задач¹.

¹ Задачи, связанные с отысканием алгоритма решения задач определенного типа, называют интеллектуальными. Нахождение алгоритмов предполагает высокий уровень креативности (человека или искусственной системы), поскольку связано с тонкими и сложными рассуждениями, умением оперировать абстрактными понятиями. Подчеркнем, что все, даже самые сложные задачи, которые можно решить "по готовым формулам", т.е. применив уже известный алгоритм нельзя рассматривать как интеллектуальные.

Как это ни парадоксально, но с проблемами искусственного интеллекта тесно связана эпистемология – наука о знании. В контексте эпистемологии (раздела философии) решают вопросы, очень похожие на те, которые решаются специалистами в области искусственного интеллекта (раздела информатики). Например, проблемы дефиниций, отражающих сущность понятий "знание", "информация", "мышление", "истина", "вера", стоят как перед философами, так и перед информатиками (см., например, [6]). Ученые приходят к выводу о необходимости с целью создания интеллектуальных систем совместить несовместимое – формализованный вывод и интуитивные прозрения, точность и приблизительность, научную объективность и субъективные убеждения. Об этом размышляют многие известные теоретики искусственного интеллекта: Д.А. Пospelov в книге "Фантазия или наука: на пути к искусственному интеллекту" [7]; Роджер Пенроуз, который приводит аргументацию невозможности мышления (решения интеллектуальных задач) на основе только формальных оснований [8]; Стюарт Рассел и Питер Норвиг, рассматривающие современные подходы к искусственному интеллекту и способам получения нового знания [9].

Название "*интеллектуальный анализ данных*", *ИАД (Intelligent Data Analysis, IDA)* является общепризнанным и употребляется как в Украине [10], так и в других странах (см., например, [11]). Однако это название часто вводит в заблуждение относительно содержания того, что им обозначается. Видимо этим обусловлены попытки заменить термин "интеллектуальный анализ данных" другими названиями, более точно отражающими содержание процесса выявления нового знания из разнородных и неструктурированных данных. Так, в 1989 году Г. Пиатецкий-Шапиро предложил название "*knowledge discovery in databases*" (*KDD*), которое подчеркивает, что именно знание является конечным продуктом анализа имеющихся данных [12]. Несколько позже было предложено название "*discovery-driven data mining*" (*DDDM*), которое акцентирует внимание на эксплораторном характере процесса выявления нового знания в массивах информации, на отличии от статистической проверки априорных гипотез¹. Подчеркивая синонимичность этих названий, необходимо отметить, что все они являются способами экспликации сущности многогранного и сложного процесса извлечения знаний из массивов разнообразных данных.

ИАД можно рассматривать как переход от данных к знаниям, который осуществляется благодаря выявлению закономерностей в исходных данных методами Data Mining:

Данные + Data Mining = Закономерности.

Закономерности + интерпретация = Знания.

В.К.Финн утверждает: "При широком толковании термина "интеллектуальный анализ данных" (ИАД) "data mining" и "knowledge discovery" являются видом ИАД. Это широкое толкование ИАД состоит в том, что из неупорядоченных и неформализованных данных посредством различных формальных методов, могущих перерабатывать эти данные посредством некоторых алгоритмов в интерпретируемые результаты так, что из них можно извлечь в явном виде такие знания которые до применения этих методов были скрыты в массиве данных" [13, с.4].

Новое знание – ключевое понятие ИАД. *Новое знание в контексте ИАД* имеет формальный характер – это *интересная закономерность*. Интересность закономерности – специальный термин, введенный Григорием Пиатецким-Шапиро, одним из основоположников ИАД. Интересность является интегральной мерой ценности закономерности с точки зрения обоснованности, новизны, полезности и понятности [14].

Н.Г. Загоруйко считает, что "знания представляют собой обобщенное описание основного содержания информации, представленной в данных" [15, с.6]. Фактически в его дефиниции знания отождествляются с эмпирическими закономерностями². Нам представляется, что в социологии такое определение знания отвлекает от изучения сущности социального феномена и затемняет взаимосвязь методов ИАД с предметной областью (в нашем случае – с социологией), в которой они применяются.

¹ Методы тестирования моделей, т.е. методы проверки априорных гипотез в англоязычной литературе часто называют verification-driven или конфирматорный (подтверждающий) анализ, а методы эксплораторного (разведочного, поискового) анализа – discovery-driven, data mining.

² Знания- закономерности могут быть представлены в различной форме: в графическом виде (как пиктограммы, как корреляционный граф, как дерево классификации или др); в виде логических правил "Если ..., то..."; в виде нейронной сети и др.

Новое знание, выявляемое ИАД, в контексте социологии – это модель, которая строится в ходе интерпретации закономерностей, найденных в массиве социологической информации. При этом теоретические представления социолога выполняют функцию базы знаний, на основе которой и оценивается степень "интересности" интерпретируемой закономерности. Другими словами, новое знание – это концептуальная модель исследуемого социального феномена, построенная на основе эмпирических данных с применением методов ИАД.

ИАД и математическая статистика

*Есть правда, есть ложь,
и есть статистика.*

Марк Твен

Новизна ИАД и акцентирование значимости средств искусственного интеллекта иногда вводят в заблуждение относительно методов, применяемых ИАД для достижения своей цели, – обнаружения нового знания в массиве исходных данных. Подчеркнем, что методы, используемые в процессе ИАД, весьма разнообразны – это и классические статистические процедуры, и собственно интеллектуальные алгоритмы (нейронные сети, деревья решений, индуктивное логическое программирование, генетические алгоритмы), и специфические методы визуализации многомерных данных. Общим свойством всех этих методов является потенциальная возможность осуществления эксплораторного анализа исходных данных.

Как и любое новое научное направление, ИАД в процессе своего становления выдержал напор критики. В 70-е годы прошлого столетия ИАД иногда даже пренебрежительно называли "задворками статистики" [5, с. 8], подчеркивая тем самым связь со статистическими методами. В это время было много споров о том, что такое анализ данных, какова специфика этой области и можно ли методы, развиваемые в сфере анализа данных, считать математикой. К настоящему времени такие споры утихли, и анализ данных, и интеллектуальный анализ данных считаются такими же уважаемыми научными дисциплинами, как и математическая статистика (см., например, [14;15]).

Отметим, что ИАД является развитием концепции и методов анализа данных, а сам анализ данных зародился в недрах статистики. Термин "анализ данных" в литературе трактуется по-разному: как процесс изучения статистических данных с помощью математических методов, не предполагающих вероятностной модели интересующего исследователя явления; как синоним термина "прикладная статистика", под которой подразумевается научная дисциплина, разрабатывающая и систематизирующая понятия, приемы, математические методы и модели, предназначенные для организации сбора, стандартной записи, систематизации и обработки статистических данных с целью удобного их представления, интерпретации и получения научных и практических выводов; как такие процедуры "свертки" информации, которые не допускают формального алгоритмического подхода. Известный российский социолог Ю.Н. Толстова предлагает толковать его широко: как обиходное понятие, означающее совокупность действий, осуществляемых исследователем в процессе изучения неких данных с целью формирования определенного представления о характере описываемого ими явления [15].

Классический статистический анализ связан с методами вычислений одних характеристик изучаемого явления по известным значениям других его характеристик. При этом модель исследуемого феномена считается известной с точностью до параметров. Это означает, что известен набор переменных, влияющих на целевую характеристику, известен общий вид зависимости, но параметры модели неизвестны. Чтобы их найти, используются эмпирические данные, отражающие значения одних переменных при различных значениях других. Выдвигается ряд гипотез о значениях неизвестных параметров модели, которые проверяются на эмпирическом материале. В результате выбираются такие значения параметров, при которых модель с заданной точностью позволяет по входным характеристикам определять значения целевых переменных. Такого рода задачи получили название задачи идентификации моделей (см., например, [13, с. 7-9]).

Появление кибернетики позволило перейти к решению задач анализа "черного ящика", которые предполагают, что исследователю известен набор характеристик, среди которых есть переменные, влияющие на целевое свойство объекта, но какие из них являются определяющими (информативными) и какой математической моделью описываются закономерности их влияния – не известно. Решение задач такого рода состоит в выборе информативных характеристик и построении

модели их влияния на целевую переменную, позволяющую вычислять значения целевой характеристики по значениям информативных переменных. Единственным источником информации для решения таких задач служит набор данных (например, массив социологических анкет). Выбор модели и ее параметров осуществляется путем проверки различных эмпирических гипотез на основе анализа имеющегося массива данных. Все задачи, связанные с решением проблем, возникающих в этой области, получили название "*анализ данных*" (см. [14, с. 5-16, с. 102-113]). Анализ данных включает в себя классические дедуктивные процедуры математической статистики. Схема действий при этом может быть выражена следующим образом:

Данные + Программа, реализующая определенный метод анализа = Численный результат.

ИАД предназначен для анализа феноменов, для которых еще нет математических моделей. Конструирование моделей и определение их параметров являются основным предметом внимания ИАД, позволяющего использовать эвристические гипотезы о виде (модели) исследуемой зависимости. Наряду с дедуктивным аппаратом, используются индуктивные методы, реализованные в алгоритмах машинного обучения, а также компьютерные варианты абдуктивного мышления (мышления по аналогии).

Таким образом, зарождение ИАД можно связывать с объединением таких направлений прикладной математики, как анализ данных и идентификация моделей. Этот первый междисциплинарный синтез привнес осознание необходимости новых требований к результатам, получаемым в процессе ИАД:

1) результат должен быть понятным пользователю - нематематику, специалисту в своей предметной области, например, в социологии;

2) результат применения ИАД должен быть пригодным для дальнейшей обработки компьютерными программами.

Таким образом, не любой формально правильный результат является знанием в контексте социологии, поскольку необходимо еще и выполнение требования "прозрачности" результата как для социолога-аналитика, так и для компьютера. Именно такой подход к конечному продукту анализа данных стал основой развития ИАД, позволил говорить о становлении эры нового диалога человека и машины.

Дальнейшее развитие математики, появление синергетики, теорий фракталов и нейронных сетей создали предпосылки развития новых методов ИАД. Необходимо отметить, что статистика, как и все остальные математические дисциплины, обеспечивает ИАД разнообразными методами, применение которых на этапе Data Mining позволяет выявлять закономерности в данных, но не привносит ничего нового в концепцию ИАД. Новизна ИАД (в сравнении со статистикой и анализом данных) обусловлена его нацеленностью на максимально возможную автоматизацию процесса анализа данных, в том числе искусства формулировки статистических гипотез.

В заключение подчеркнем различия между ИАД и статистическим анализом.

1. Статистический анализ предполагает формулировку априорных гипотез, проверка которых приводит к решению содержательной задачи социологического анализа. ИАД – только формулировка содержательной задачи, т.е. ограничение круга поиска закономерностей. Гипотезы могут быть не полными или вовсе отсутствовать.

2. Выполнение статистических предположений (нормальность распределений, статистическая независимость и др.) является необходимым условием применения статистических методов. Применение ИАД позволяет для любого вида данных найти среди множества разнообразных методов такой, который адекватен исследуемому набору данных.

3. При статистическом анализе не учитываются явления, которые статистически не значимы. С точки зрения статистики феномены, которые свойственны немногочисленным группам, не представляют интереса. В процессе ИАД анализ исключений (т.е. немногочисленных данных, которые характеризуют необычные, малораспространенные феномены) является одной из специфических задач. Статистический подход предполагает поиск закономерностей "в среднем" (центральные тенденции). Концепция ИАД предусматривает выявление всех закономерностей и порождающих эти закономерности факторов.

4. Классический статистический анализ проводится "по готовым формулам", а ИАД связан с эвристическим поиском потенциальных решений.

5. Понятность и полезность найденных закономерностей, возможность их интерпретации и применения в конкретной предметной области (в частности, в социологии) является основополагающим принципом ИАД, в то время как статистический подход акцентирует внимание на принципе статистической значимости. *Полезность результатов является характерной особенностью парадигмы ИАД, отличающей ИАД от статистического подхода и от анализа данных.*

Специфика ИАД в социологии

Факт сам по себе мало значит — важна его интерпретация.

Специфика ИАД в социологии имеет две стороны. С одной стороны, она обусловлена теми же факторами, что и специфика анализа социологических данных, основой которого является комплексное использование разнообразных методов (как математико-статистических, так и эвристических), опирающееся на следующие методологические принципы.

Первый принцип – необходимость проверки адекватности модели метода анализа данных (т.е. системы предпосылок и постулатов) и модели изучаемого социального явления.

Второй принцип – системный подход, учитывающий связь разных этапов социологического исследования друг с другом. Этот принцип конкретизируется в виде целого ряда положений, наиболее важными среди которых являются следующие: 1) связь измерения и анализа результатов измерения; 2) зависимость интерпретации результатов применения метода от концептуальных установок исследователя, от стоящих перед ним целей. Примером может служить разнообразие подходов к построению многомерной типологии изучаемых объектов с помощью разных алгоритмов кластеризации

Третий принцип предполагает отказ от той точки зрения, что любое исследование имеет начало и конец. Анализ данных, как отмечает Ю.Н. Толстова, является способом существования данных, поскольку формальные операции перемежаются с неформальными процедурами принятия решения. С появлением новых данных возникают новые идеи, подходы, методы, уточняется понимание происходящих процессов и т.д. В социологии реализация этого принципа особенно актуальна, поскольку социолог обычно не имеет той априорной модели изучаемого явления, которая является необходимой и для выбора формального аппарата анализа данных, и, вообще, для проведения исследования, начиная с формулировки гипотез и разработки способов сбора данных [16].

С другой стороны, идеология ИАД предполагает *полезность* знаний, выявленных ИАД. В социологии это приводит к необходимости разделения этапа интерпретации результатов на две взаимосвязанные части:

1) Формальная интерпретация закономерностей, которая состоит в проверке степени "интересности" закономерностей теми способами, которые заложены в математический аппарат конкретного метода ИАД, что дает возможность найти новое знание, которое, возможно является новым социологическим знанием.

2) Содержательная интерпретация в конкретной предметной области, которая состоит в проверке полезности знаний, найденных на предыдущем этапе, для построения и/или уточнения концептуальных моделей исследуемого социального феномена.

Подводя итог, нам представляется необходимым подчеркнуть, что ИАД можно рассматривать как мультидисциплинарный синтез. Благодаря своей синтетичности ИАД превосходит возможности любой одной дисциплины, являющейся его частью. Каждая дисциплина, входящая в ИАД, предоставляет свои специфические возможности в обнаружении нового знания в массивах социологических данных. Статистический анализ является весомой, но всего лишь частью широкого спектра методов, применяемых на этапе Data Mining для выявления закономерностей в эмпирических данных.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Дюк В. А. Data mining - интеллектуальный анализ данных. (Электронный ресурс). Режим доступа: // http://www.iteam.ru/publications/it/section_55/article_1448. 2. Fayyad U.M., Piatetsky-Shapiro G., Smyth P. From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases // AI Magazine. – 1996. – №17(3). – Р. 37-54; Забежайло М.И. Интеллектуальный анализ данных – новое направление развития информационных технологий // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информ. процессы и системы.

- 1998. - №8. - С. 6-17; Edelstein H. A. Introduction to data mining and knowledge discovery (3rd ed). - Potomac, MD: Two Crows Corp., 1999; Филиппов В. А. Интеллектуальный анализ данных: методы и средства. - М: Едиториал УРСС, 2001; Hastie T., Tibshiran R., Friedman J. The elements of statistical learning: Data mining, inference, and prediction. - New York: Springer, 2001. 3. Berry M.J.A., Linoff G. Data Mining Techniques. For Marketing, Sales and Customer Support. - John Willey & Sons, Inc., 1997; Lavrac N., Keravnou E. T., Zupan B. Intelligent Data Analysis in Medicine and Pharmacology. - International Workshop on Intelligent Data Analysis in Medicine and Ph, Hungary European Conference on Artificial Intelligence. - Budapest, 1996; Билл Гейтц. Интеллектуальный анализ данных для всех (Электронный ресурс). Режим доступа: http://mx4.ru/gates_business/44/d/; Шапот М. Интеллектуальный анализ данных в системах поддержки принятия решений // Открытые системы. - 1998. - № 1. - С. 30-35; Zagoruiko N.G., Pichueva A.G., Kutnenko O.A. at all. Application of the methods of intellectual data analysis to solving the problems of bioinformatics // Proc. of the Third Int. Conf. on Bioinformatics of Genome Regulation and Structure. - 2002. - Vol.3. - P.204-207; Сокурняська Л.Г., Кислова О.М. Використання інтелектуального аналізу даних у дослідженнях феномену знехтування у студентському середовищі // Український соціум. - № 3-4 (14-15). - 2006. - С.65-76. 4. Максим М. В. Интеллектуальный анализ данных в науках о жизни // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информ. процессы и системы. - 2003. - № 9. - С. 16-27; Pfenning F., Berthold M. R. Advances in Data Analysis V: 5th International Conference on Intelligent Data Analysis, IDA 2003, Berlin, Germany, August 28-30, 2003: Proceedings (Lecture Notes in Computer Science, 2810). 5. Pregibon D. Data Mining. Statistical Computing and Graphics. - New York: Morgan-Kaufman, 1997. 6. Cristianini N. Evolution, Learning and Popper's Epistemology // European Conference on Artificial Life 1997 (ECAL97). (Электронный ресурс). Режим доступа: <http://www.mavicanet.com/weblink?MGWLPN=CATA&MGWAPP=g&id=419839>; Эпистемология постмодернизма. (Электронный ресурс). Режим доступа: <http://www.mavicanet.com/weblink?MGWLPN=CATA&MGWAPP=g&id=922784>; Вагин В.Н. Знание в интеллектуальных системах // Новости Искусственного Интеллекта. - №6(54). - 2002. (Электронный ресурс). Режим доступа: http://www.raai.org/about/persons/vagin/pages/vagin_zn.doc; Искусственный интеллект. - В 3-х книгах. Книга 2. Модели и методы: Справочник. / Под ред. Д.А. Поспелова. - М.: Радио и связь, 1990; Загоруйко Н.Г. Искусственная мудрость // Proc. of the X-th International Conference "Knowledge-Dialogue-Solution" (KDS 2003). - Varna. - June 2003. - P.68-73. 7. Поспелов Д. А. Фантазия или наука: на пути к искусственному интеллекту. - М.: Наука, 1982. 8. Роджер Пенроуз. Новый ум короля. О компьютерах, мышлении и законах физики. - Издательство: УРСС, 2005. 9. Стюарт Рассел, Питер Норвиг Искусственный интеллект: современный подход (АИМА). - 2-е изд. - М.: "Вильямс", 2007. 10. Международные конференции "Интеллектуальный анализ информации" проводятся ежегодно в киевском политехническом институте, начиная с 2001 года. Информация об этих конференциях доступна на сайте: <http://ntu-kpi.kiev.ua/>; Научно-теоретический журнал "Искусственный интеллект" Донецкого государственного института искусственного интеллекта содержит интересные статьи по ИАД. Режим доступа: http://www.cs.unm.edu/kdd_cup_2006. 11. The Fourth International Symposium on Intelligent Data Analysis. Cultural Centre of Cascais Lisbon, Portugal September 13-15, 2001. (Электронный ресурс). Режим доступа: <http://centria.di.fct.unl.pt/ida01>; DataEngine is the software tool for intelligent data analysis which unites statistical methods with neural networks and fuzzy technologies. (Электронный ресурс). Режим доступа: <http://www.dataengine.de>; Сайт журнала DMreview (одного из ведущих On-line журналов в области ИАД): <http://www.dmreview.com/>; Сайт журнала PCAI artificial intelligence: <http://www.pcai.com/>; "AI NEWS (Новости искусственного интеллекта)" - научно-практический журнал, издающийся Российской Ассоциацией Искусственного Интеллекта. Сайт данного журнала содержит электронные версии статей: <http://www.ainews.ru/ru/index.php>. 12. Piatetsky-Shapiro G. Knowledge Discovery in Real Databases: A Report on the IJCAI-89 Workshop // AI Magazine. - 1991. - №11(5). - P. 68-70. 13. Финн В.К. Об интеллектуальном анализе данных // Новости искусственного интеллекта. - 2004. - № 3. - С. 3-18. 14. Загоруйко Н.Г. Прикладные методы анализа данных и знаний. - Новосибирск: Изд. ИМ СО РАН, 1999. 15. Толстова Ю.Н. Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками. - М.: Научный мир, 2000; Толстова Ю.Н. Принципы анализа данных // Социология: 4М. - 1991. - №1. - С.51-61. Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/socis/msg/308602.html>.

Профатилова Людмила Геннадієвна,

старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина

АНАЛИЗ НАРРАТИВОВ: ТРИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПОДХОДА

Нарративна форма сприйняття та осмислення світу стає останнім часом предметом наукового інтересу багатьох сфер гуманітарного знання – історії, антропології, соціології. Але методів, які б дозволяли нарративну інформацію структурувати та формалізувати ще недостатньо. В статті представлені три найбільш відомі методи аналізу нарративів. Викладається сутність кожного метода, дається визначення нарратива в рамках кожного підходу, окреслюється коло даних, для аналізу яких методи застосовуються.

Narrative form of world comprehension and perception became lately the subject of scientific interest of numerous areas of the humanities – history, anthropology, sociology. However, there is a shortage of methods for structuring and formalizing of narrative information. The article presents three most well-known methods of narrative analysis. The essence of each method is expounded; definition of narrative is given in the frameworks of every approach; the data, for the analysis of which the methods are used, are outlined.

Широкое распространение в современном гуманитарном знании получила концепция американского социолога Дж. Брунера о двух способах познания мира. Это логико-научный способ и нарративный. В основе первого лежит теоретическое абстрагирование индивидуального опыта от жизненного контекста и, следовательно, такой способ познания способен обобщить лишь общечеловеческий, а не конкретный индивидуальный опыт. Второй – нарративный способ использует язык интуитивных, многозначных понятий, и, следовательно, лучше приспособлен для передачи индивидуального человеческого опыта, учитывающего конкретные жизненные контексты. Согласно Брунеру вся реальность конструируется через истории – нарративы, и мир доступен человеку лишь в виде повествований и рассказов о нем [1].

Такая специфически нарративная форма восприятия и осмысления мира становится предметом повышенного научного интереса для самых различных областей гуманитарного знания. Описание и анализ индивидуальных человеческих стратегий отныне попадает в поле зрения и применяется в истории, антропологии, социологии для понимания способа существования людей в данном обществе. Однако, при всей привлекательности такой методологии, очевидно, что её широкое использование сдерживается явно недостаточной разработанностью конкретных методов анализа нарративов. Поэтому любые разработки в этой области представляют особый интерес.

Целью данной статьи является анализ трех наиболее известных подходов к анализу нарративов. Особенность каждого из представленных методов обусловлена, прежде всего, предлагаемыми в каждом случае определениями нарратива и спецификой той информации, которая анализируется.

Последние десятилетия ознаменованы повышенным интересом социальных ученых к изучению биографий обычных людей, поскольку те социальные изменения, которые происходят в современном мире, очень сложно понять без учета субъективных интерпретаций самих участников этих процессов. А популярность биографических исследований требует и эффективных методов анализа столь сложной информации.

Наиболее известным подходом к анализу нарративов, пожалуй, является предложенный Ф. Шюце метод анализа биографических нарративных интервью, который достаточно активно используется в рамках биографических исследований в западной социологии еще с начала 1980-х гг. Поскольку данный метод уже подробно описывался в отечественной социологической литературе, то мы ограничимся лишь характеристикой его познавательных возможностей [2].

Главной отправной точкой при анализе такого рода глубинных интервью является способность людей выступать в роли рассказчиков. Обладание каждым человеком в повседневной жизни интуитивной компетентностью относительно построения своего рассказа является основной теоретической предпосылкой нарративного интервью. Предполагается, что нарратор воспроизводит историю своей жизни, упоминая лишь самые значимые события и именно так, как эти события были им пережиты. Исходя из этих предпосылок Шюце, делает вывод о том, что структура

повествования (о чем рассказано, в какой последовательности, с какой эмоциональной нагрузкой) соответствует структуре жизненного опыта. Предполагается также, что существуют систематические комбинации подобных элементарных структур, которые имеют социальную значимость в качестве типов жизненных путей. Таким образом, главная цель анализа биографического нарративного интервью - это описание структуры жизненного пути индивида и разработка его процессуальной модели в целом. В качестве основного инструмента, структурно описывающего жизненный путь, Ф. Шюце предлагает ввести категорию кривой биографического процесса.

В жизненной кривой отражены как интенциональные принципы течения жизни, так и институциональные, представляющие жизненный цикл как нормативно-овеществленный принцип биографии. В течении жизни индивида интенциональные и институциональные составляющие поочередно доминируют, продвигаясь по нисходящему или восходящему пути и при этом формируя общую формулу всей биографии. Отрицательные или нисходящие кривые отражают действия и события, которые ограничивают развитие носителя биографии и не могут им контролироваться. Восходящие же линии – напротив, отражают установление новых социальных позиций, которые дают индивиду новые возможности для действий и развития личности.

Жизненная кривая, являясь обобщающей интенциональных и институциональных линий, отражает тот стержень, которому подчинена в целом жизнь индивида, а ее обнаружение и описание является основной целью нарративного анализа по Шюце.

Еще одна эффективная методика анализа нарративных текстов, включающих в себя как интервью о жизненном опыте, так и повествования об изучаемых событиях, предложена американским исследователем В.Лабовым. Согласно этому подходу нарратив рассматривается как секвенциональная последовательность событий/действий, отражающая внутреннюю каузальную теорию повествования. В основе метода лежит выделение темпоральной структуры нарратива и выделение его структурных фрагментов – ориентации, комплексного действия, оценки. Здесь основная задача исследователя заключается в том, чтобы выявить причинно-следственные связи, которые объясняют и раскрывают социальные феномены, стоящие за такими связями.

В основу структурного подхода В.Лабова положено предположение о том, что все продукты литературных и устных традиций являются результатом комбинации более простых первичных нарративных структур. Так, нарратив, по мнению исследователя, включает шесть общих элементов: тезисы (краткое изложение существа дела), ориентацию (время, место, ситуация, участники), комплекс действий (последовательность событий), оценку (значимость и смысл действия, отношение рассказчика к этому действию), резолюцию (что случилось в конце концов), и коду (возврат к настоящему времени) [3]. Таким образом, выделяя по указанной схеме первичные структуры нарратива, исследователь делает первый шаг к их интерпретации. Конечной же целью анализа является выделение из текста секвенций событий, которые, во-первых, будут инвариантными по отношению к различным стилистическим, лексическим, культурным особенностям речи рассказчика, во-вторых, точно отражать последовательность реальных событий в повествовании и, следовательно, будут объяснением изучаемого социального феномена.

Кроме разложения нарратива на компоненты предлагается еще один методический прием – поиск в нарративе самого важного события. Концепция "самого важного события" была предложена В.Лабовым при исследовании нарративов повседневных разговоров для обозначения причины, по которой нарратор задерживает внимание слушателей дольше, чем это принято в обычных разговорных ситуациях. "Самое важное событие" по Лабову – это то событие, ради которого предпринимается попытка построить нарратив. Это то событие или действие, которое имеет самое большое воздействие на слушателей. В подавляющем большинстве случаев к нему относится большая часть оценочных суждений. Следует отметить, что "самое важное событие" достаточно сложно выделить в текстах интервью, поскольку событийный ряд тесно переплетен с оценочными суждениями, а при достаточно длинных повествованиях скорее выделяют несколько "важных событий".

Структура нарратива чаще всего детерминирована местоположением "самого важного события" относительно остального текста. Лабов утверждает, что процесс построения нарратива начинается для рассказчика с момента выбора "самого важного события". Затем он мысленно восстанавливает в обратном порядке цепь предшествующих событий до того момента, когда вопрос

"А что было перед этим?" становится нерелевантным. Такой процесс реконструкции "самого важного события" можно представить с помощью следующего алгоритма:

1. Выбор "самого важного события", $e_{(0)}$.
2. Выбор события $e_{(-1)}$, которое является причиной для $e_{(0)}$ и отвечает на вопрос "Как это произошло?"
3. Повтор шага 2 до тех пор, пока вопрос "Как это произошло?" не станет нерелевантным.
4. Описание последнего события из цепочки $e_{(-n)}$.

Концепция "самого важного события" является важнейшим инструментом при построении секвенции нарратива и понимании жизненного опыта нарратора. Однако полную картину изучаемого феномена дает "разрешение ситуации" - совокупность комплексных действий, которые следуют непосредственно за "самым важным событием" [4].

Таким образом, структурный подход В.Лабова к анализу нарративов позволяет представить нарратив как секвенциональную последовательность событий или действий, отражающую жизненный опыт индивида или изучаемый социальный феномен. А концепция "самого важного события" и построение нарратива в каузальном порядке отражает внутреннюю теорию каузальности нарратора. То, в каком порядке он выстраивает события в нарративе, позволяет выявлять причинно-следственные связи и реконструировать социальный феномен, стоящий за структурой таких связей.

Другой подход к анализу нарративов предлагает Питер Абель. Разработан он для анализа материалов, полученных в исследованиях case-study. Как известно, метод case-study предполагает использование многочисленных источников информации, включая интервью, социальные и жизненные истории, наблюдения, различные документы – все то, что является уместным для изучаемого случая и позволяет рассматривать каждый его аспект. Первоначально вся собранная исследователем информация о данном случае располагается в нарративном отчете в порядке её обнаружения, где представлены как результаты наблюдений, так и тексты интервью.

Ключевым моментом при анализе информации, полученной в исследовании case-study, является определение понятия нарратива в интерпретации Питера Абеля. Структуры взаимосвязанных, социально детерминированных действий, которые ведут к социально значимому результату, называются нарративами. [5] Исходя из этого определения, элементарной единицей анализа является социальное действие, а целью нарративного анализа является обнаружение последовательности тех действий, которые дают объяснение изучаемому феномену.

Здесь в основу также положено разбиение всего текста на секвенции, но последующее описание каждого фрагмента происходит уже по другим основаниям. Условия, в которых совершается действие, само действие и его последствия – вот те, структурные элементы, которые лежат в основе Абеллевского нарратива.

П. Абелль в своих рассуждениях исходит из предположения, что социальный мир охвачен сетью взаимосвязанных человеческих действий (или отказов от действий, что тоже интерпретируется как действие); это означает, что существуют структуры действий, которые люди совершают или нет. Речь идет о действиях индивидуальных или коллективных, мотивированных или нет, которые приводят к социальным результатам. Следовательно, любой социальный феномен, описанный с помощью структур действий, может быть объяснен теми действиями, которые его породили. Кроме того, каждое действие - это комплекс нескольких элементов. Абелль выделяет три основные характеристики, по которым и анализируются действия. Во-первых, каждое действие частично является следствием предыдущих действий, которые совершали либо индивиды, вовлеченные в процесс, либо другие деятели. Во-вторых – действие может зависеть от ряда условий, которые не являются следствием предшествующих действий, т.е. от контекста ситуации; в-третьих – в каждом действии будут отражены ценности, предшествующий опыт, культурные ориентиры действующих индивидов.

Максимально детализированное разложение всего текста на указанные элементы, является лишь первым шагом в интерпретации нарративов case-study, тогда как конечная цель всего анализа – обнаружение цепочки действий, которая приводит к социальному результату в изучаемом случае и которая будет максимально абстрагированной по отношению к первоначальному разложению. А процесс продвижения от максимально детализированной нарративной структуры к максимально абстрагированной осуществляется с помощью процедур сравнения и обобщения.

Очевидно, что схожие социальные результаты могут быть реализованы в различных условиях и достигнуты различными действиями акторов, и это верно не только для исследований case-study. Также не вызывает сомнения, что рассказанные истории об одних и тех же событиях различными рассказчиками (или даже одним и тем же) могут звучать совершенно по-разному, в зависимости от контекста ситуации, ценностных приоритетов индивида. А значит, исходя из данных предпосылок, один и тот же социальный феномен может быть описан различными нарративными структурами (где под нарративной структурой понимается упорядоченная во времени и связанная отношением "ведет к" между элементами последовательность действий/взаимодействий). Следовательно, основная цель нарративного анализа сводится к поиску одной оптимальной, максимально абстрагированной нарративной структуры. А для реализации этой цели Питер Абель предлагает применение математических методов, которые позволяют формализовать процедуры сравнения и обобщения.

Поскольку описание всех математических методов, задействованных в анализе нарративных структур, не входит в задачи данной статьи, дадим пояснение лишь одному методическому приему – гомоморфизму, который позаимствован из абстрактной алгебры.

В математике понятие гомоморфизм означает отображение двух совокупностей, при котором сохраняется соответствие их структур, причем это отображение одностороннее. В случае нарративного анализа гомоморфизм является тем критерием, по которому абстрагируется первоначальная, максимально детализированная нарратива. В процессе абстрагирования должно выполняться условие, при котором новые, упрощенные нарративные структуры могут состоять уже из других элементов (действий), но при этом сохранять исходное значение этих действий и, главное, – их результат. Такое последовательное абстрагирование исходной нарративной структуры позволяет выработать общую для отдельного случая стратегию или "формулу" достижения социального результата. Подобный анализ может производиться как в рамках одного case-study, так и для сравнения нескольких случаев с целью выявления различных стратегий поведения.

Все представленные методические подходы к анализу нарративов безусловно не претендуют на универсальность. Применение каждого из них ограничено типом качественного исследования и видом той информации, которая подлежит анализу. В рамках каждого метода предлагается свое определение нарратива, что также ограничивает область применения данных подходов. Однако все они, каждый в своей области, являются очень удобными средствами структурирования и формализации качественных данных, а в некоторых случаях, как это предложено в методе анализа нарративов Питера Абеля, даже с использованием математических методов

ЛИТЕРАТУРА: 1. Jordan C., Franclin C. Clinical assessment for social workers. - Lyceum Books. – Chicago, 1995. 2. Журавлев В. Нарративное интервью в биографических исследованиях// Социология: методология, методы, математическое моделирование.- М.,1993-1994. - № 3-4. 3. Ярская-Смирнова Е. Нарративный анализ в социологии.//Социологический журнал. М., 1997, №3. 4. Labov W. Uncovering the Event Structure of Narrative.//The Journal of Narrative and Life History. Vol.1, 2000. 5. Abell, P. Some aspects of narrative method.- Journal of Mathematical Sociology 18 (2-3): pp.93-134.

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Бакіров Віль Савбанович,

доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Фісун Олександр Анатолійович,

кандидат філософських наук, професор кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: СПЕЦИФІКА, ЕТАПИ, ТЕНДЕНЦІЇ

Статья посвящена анализу особенностей и основных этапов украинских социальных и политических трансформаций в период 1991-2007 гг. Анализируются основные особенности сложившейся в Украине постсоветской неопатримониальной системы, выделяются ее основные характеристики: формирование класса рентоориентированных политических предпринимателей, частное использование государственно-административных ресурсов, ключевая роль клиентарно-патронажных отношений и связей в структурировании политико-экономического процесса и пространства реальной политической борьбы. Делаются выводы об основных тенденциях развития Украины после "оранжевой революции".

The article is devoted to analysis of the specificities and the main stages of Ukrainian social and political transformations during 1991-2007. There are analyzed the specific features of post-Soviet neopatrimonial system developed in Ukraine. the main features of this system such as forming the class of entrepreneurs who are rent-oriented, private use of state and administrative resources, client-patronage relationships and links in political and economic process as well as in the sphere of the real politics are being characterized. The main trends of Ukraine's development after "orange revolution" are outlined.

Вже незабаром два десятиліття, як Україна увійшла в смугу історичних перетворень, яку соціологи і політологи визначили як "перехідний період" або "транзит". Говорять також про трансформацію, модернізацію, постмодернізацію. Однак мова йде про одне й те саме: величезна частина європейського простору, населена п'ятьма десятками мільйонів людей, починаючи з початку 1990-х років минулого сторіччя, щодня і щогодини зазнає змін глибинних основ людського буття, тотальне перетворення базисних економічних, політичних, соціальних структур, культури і ментальності, способу і стилю життя.

У серпні цього року отримали українські паспорти юнаки і дівчата, які досягли повноліття. Вони народилися в новій Україні, котра 16 років тому проголосила державну незалежність і курс на демократичне реформування суспільства. Виросло покоління людей, яке жодної хвилини і жодної секунди не жило за радянської влади, людей, для яких радянський період і все, що з ним пов'язане, є глибокою й абстрактною історією, чужим і незрозумілим досвідом. Ті ж, хто має можливість порівнювати, можуть стверджувати, що від Радянської України не залишилося нічого. Українська соціальна та політична наука накопичила досить цікавий емпіричний матеріал, презентований, наприклад, у дослідженнях Є. Головахі, А. Горбачика, Н. Паніної, В.Ворони, М. Шульги [1; 2]. Вони досить переконливо демонструють характер та масштаб трансформаційних змін у суспільстві, економіці та політиці. Зникли інститути адміністративно-командної економіки, партійно-державної політичної системи, докорінно змінилися органи правосуддя і законодавство, системи освіти і виховання, форми соціальної комунікації. Принциповим чином трансформувалися відносини людей у публічній і приватній сферах, на виробництві й у побуті. Змінилися способи соціальної стратифікації і мобільності, форми і механізми соціальної комунікації, її ціннісно-нормативний контекст.

Метою статті є аналіз українських трансформаційних процесів у контексті сучасних теорій патримоніалізму та неопатримоніалізму (Ш. Ейзенштадт, Р. Бендикс, Р. Теобальд) [3; 4; 5]. Радянської України більше немає. Але що виникло і продовжує виникати на її місці? Як можна визначити специфіку цих трансформаційних перетворень? В якому напрямку рухається Україна? Як можливо охарактеризувати ту суспільно-політичну модель, що виникла у процесі транзиту, які основні тенденції її розвитку?

Повернемося до початку 1990-х років і спробуємо відтворити й осмислити суть, логіку й етапи українського транзиту.

Безумовно, його джерела, передумови, випереджаючі умови можна простежити в горбачовських реформах, у спробах "перебудувати" соціалізм і "олюднити" його обличчя. Але початок українського транзиту має чітке датування – це серпень 1991 року, провал путчу, організованого найбільш консервативною частиною партійно-державного керівництва Радянського Союзу. Провал путчу дав імпульс розвалу Радянського Союзу, перетворенню союзних республік на самостійні державні утворення. Відкрився шлях реформам, спрямованих на демонтаж збанкрутілої радянської системи, що мали за кінцеву мету побудову іншого, справедливого, процвітаючого і демократичного, суспільства. До цієї мети, як багатьом тоді здавалося, - рукою подати, усього якихось 500 днів, як було обіцяно в одній з популярних реформаторських програм.

У грудні 1991 року на всеукраїнському референдумі переважна більшість населення проголосувала за державну незалежність. Мотиви голосування були очевидні: здобувши незалежність, Україна отримає можливість самостійно розпоряджатися своїми величезними економічними й інтелектуальними ресурсами, швидко налагодить ефективну ринкову економіку, швидко приведе рівень життя до західноєвропейських стандартів і побудує демократичне суспільство.

Проблема, однак, полягала в тому, що вчорашня радянсько-партійна номенклатура волею долі і неочікувано для себе самої опинилася в ролі керівників і лідерів проголошеної незалежної держави, не маючи при цьому жодного уявлення про те, що, кому й у якій послідовності потрібно робити. Вона приступила до створення інституціонального каркасу реальної державності (замість колишньої декоративної), діючи в режимі вимушеного реагування на такі спонтанно виникаючі невідкладні завдання державного будівництва, як створення грошово-фінансової системи і її регулювання, створення правових структур, оновлення законодавства, реформування збройних сил і дипломатичної служби, охорона кордонів і т.п. У свідомості керівництва країни і населення панували такі абстрактні ідеологеми ліберального кшталту, як *вільний ринок, правова держава, громадянське суспільство*, забарвлені національно-демократичними інтенціями відродження національно-культурної самобутності. У суспільстві був відсутній проект соціальної перебудови, не було конкретної програми послідовного реформування основних сфер суспільного життя. Замість цього панували ілюзії швидкого і безболісного переходу до нового щасливого життя.

На початку 90-х років мільйони українців з наснагою і надією зустріли епоху змін. Люди думали, що, звільнившись від тісних пут казарменого соціалізму, покінчивши з диктатом компартії, здійснивши назрілі економічні реформи і ставши самостійною і незалежною державою, Україна з її значними матеріальними та інтелектуальними ресурсами набере швидких темпів економічного зростання і протягом декількох років перетвориться на процвітаючу європейську країну. Незаперечними аргументами виглядали вражаючі статистичні викладки про питому вагу української промисловості, сільськогосподарського виробництва, науки, освіти в народному господарстві колишнього Радянського Союзу.

Через 16 років ніщо з того, що здавалося на початку 90-х таким близьким і доступним, не втілилося у дійсність. Пройшовши тривалий і болісний шлях перетворень, українське суспільство опинилося біля розбитого корита - деморалізованим, з конвульсивно функціонуючою економікою і перманентно кризовою політичною системою, з корумпованою правоохоронною системою і відверто продажним правосуддям, з режимом, який мало хто з політичних експертів наважиться визначити як повноцінно демократичний. Україна не змогла розгорнути євроінтеграційні процеси і виявилася відкинutoю Європейським Союзом.

Звернемо увагу на унікальні матеріали соціологічних опитувань, які щорічно, починаючи з 1992 року, проводить Інститут соціології Національної академії наук України [1]. Так, наприклад,

практично не змінилася задоволеність людей своїм становищем у суспільстві та своїм життям у цілому (див. табл. 1 і 2).

Таблиця 1.

Задоволеність людей своїм становищем у суспільстві

	1992	2006
1. Скоріше не задоволений	50.5	49.0
2. Важко сказати, задоволений, чи ні	33.0	30.6
3. Скоріше задоволений	16.0	20.2
Не відповіли	0.4	0.3

Джерело: В. Ворона, М. Шульга. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006, с. 484.

Таблиця 2.

Задоволеність людей своїм життям у цілому

	1992	2006
1. Зовсім не задоволений	14.2	12.1
2. Скоріше не задоволений	31.8	31.9
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	26.3
4. Скоріше задоволений	22.6	27.4
5. Цілком задоволений	2.1	2.2
Не відповіли	0.5	0.1
Середній бал	2.6	2.8

Джерело: В. Ворона, М. Шульга. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006, с. 486.

За цей час матеріальний рівень життя українських родин, за даними опитувань, фактично залишився на колишньому рівні. За 10-бальною шкалою (від 0 – найнижчий бал до 10 – найбільш високий) у 1994 році респонденти оцінювали матеріальний рівень життя своїх родин у середньому у 3 бали, у 2006 – у 3,6 бала [1, с. 534].

Понад 40% опитаних щорічно визначають матеріальне становище своїх родин як бідне, 4-5% - як злиденне [1, с. 538].

За матеріалами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках загальноєвропейського моніторингового проекту "Європейське соціальне дослідження" (ESS), у якому взяли участь 24 держави ЄС та Україна (керівник проекту – проф. Лондонського університету Роджер Джовел), українці найменш задоволені своїм життям (див. табл. 3) і найменш щасливі (див. табл. 4)[2]¹.

Таблиця 3.

Наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогодишнім життям?

(0 – зовсім незадоволений, 10 – повністю задоволений)

Країна Європи	N	Середній бал	Стандартне відхилення
Австрія	2234	7.50	2.06
Бельгія	1777	7.43	1.80
Велика Британія	1890	7.12	1.95
Греція	2404	6.42	2.19
Данія	1484	8.46	1.47
Естонія	1985	5.89	2.24
Ірландія	2279	7.72	1.74
Ісландія	571	8.46	1.44
Іспанія	1653	7.13	1.93
Люксембург	1634	7.73	2.11
Нідерланди	1879	7.57	1.63
Німеччина	2856	6.79	2.26

¹ В Україні опитування проведено по загальнонаціональній вибірці (N = 2000) у березні-квітні 2005 року Інститутом соціології Національної Академії Наук України під керівництвом Є. Головахи, А. Горбачика і Н. Паніної

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Норвегія	1757	7.66	1.80
Польща	1710	6.24	2.51
Португалія	2041	5.68	2.03
Словаччина	1496	5.58	2.57
Словенія	1439	6.90	2.12
Угорщина	1493	5.69	2.50
Україна	1997	4.44	2.38
Фінляндія	2019	8.00	1.54
Франція	1805	6.44	2.38
Чеська Республіка	2972	6.54	2.20
Швейцарія	2139	8.06	1.69
Швеція	1945	7.84	1.70

Джерело: Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг /За ред. В. Ворони, М. Шульги.
– К.: Інститут соціології НАН України, 2006, с. 103.

Таблиця 4.

Наскільки Ви є щасливим? (0 – дуже нещасливий, 10 – дуже щасливий)

Країна Європи	N	Середній бал	Стандартне відхилення
Австрія	2238	7.59	1.87
Бельгія	1775	7.75	1.51
Велика Британія	1891	7.47	1.78
Греція	2394	6.80	2.07
Данія	1481	8.31	1.42
Естонія	1978	6.27	2.06
Ірландія	2270	7.98	1.67
Ісландія	564	8.47	1.39
Іспанія	1654	7.33	1.77
Люксембург	1630	7.75	1.85
Нідерланди	1877	7.78	1.32
Німеччина	2856	7.07	1.99
Норвегія	1755	7.90	1.58
Польща	1711	6.72	2.24
Португалія	2048	6.54	1.73
Словаччина	1493	6.24	2.15
Словенія	1433	7.18	1.94
Угорщина	1488	6.48	2.41
Україна	1991	5.56	2.31
Фінляндія	2018	8.06	1.41
Франція	1804	7.32	1.83
Чеська Республіка	2994	6.95	1.90
Швейцарія	2136	8.10	1.48
Швеція	1934	7.84	1.63

Джерело: Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг /За ред. В. Ворони, М. Шульги.
– К.: Інститут соціології НАН України, 2006, с. 103.

Чому ж проект "українського транзиту" виявився невдалим? Чому за дуже сприятливих вихідних умов вийшов такий, більш ніж скромний, результат? Що відбувалося і що відбувається?

Як би скептично не ставитися до результатів перетворень в Україні, не можна не бачити, що вони таки відбулися, що вони були достатньо масштабними і радикальними, що від Радянської України (Української Радянської Соціалістичної Республіки) не залишилося майже нічого.

До початку III тисячоріччя був завершений перший етап соціально-політичних, економічних і духовних перетворень, настільки глибоких, радикальних і всеохоплюючих, що можна говорити не просто про перехідний період, а про соціальну революцію, у ході якої докорінно змінилися форми влади і власності, культура, соціально-класова структура і спосіб життя.

До цього моменту були побудовані і конституційно оформлені основні суттєві конструкції принципово іншого суспільного устрою: інститут президентства, основи парламентаризму і місцевого самоврядування. Сформувалися нові політичні відносини і механізми, пов'язані з поділом влади, електоральною системою і багатопартійністю. Зруйновано колишню соціально-класову структуру. Виникло безліч нових соціальних груп, і склалася нова система соціальної нерівності. Окреслились перші контури громадянського суспільства. Принципово важливим є те, що в Україні викристалізувалася реальна плюралістична модель політичного життя. Відбулася помітна партійно-політична структуризація суспільства на основі політичних партій і політичних виборчих блоків. Був прийнятий ряд важливих законів, що організують політичне поле країни, зокрема закони про політичні партії, про вибори народних депутатів. Важливим результатом законотворчої діяльності стало прийняття Цивільного, Карного і Земельного Кодексів.

Шляхом хаотичних і безсистемних зусиль була вибудована інституціональна інфраструктура демократичної, правової, ринкової, соціальної держави. Але цього виявилось далеко недостатньо для того, щоб забезпечити функціонування і розвиток суспільства відповідно до європейського, а точніше кажучи, до сучасних цивілізаційних стандартів. Форма залишалася позбавленою змісту, котрий дозволив би українському суспільству ефективно реагувати на виклики інформаційної, постіндустріальної цивілізації, відповідати політичним, соціальним, економічним, духовним стандартам нової епохи, органічно інтегруватися до складної архітектури сучасних міжнародних відносин.

Проблема полягала в тому, що, сформувавши інститути нового суспільного устрою, Україна, внаслідок багатьох причин і обставин, до завершення першого етапу перехідного періоду не змогла забезпечити їхнє самодостатнє функціонування, незалежне від суб'єктивних інтересів, волі, бажань або навіть примх людей, які мають владу і гроші. Сучасна європейська держава сповідує *правління інститутів, а не людей*, за якого не воля окремих впливових особистостей, не знайомства, зв'язки, неформальні відносини визначають хід подій за тієї чи іншої ситуації, а інституціоналізований порядок, система формалізованих нормативно-правових процедур. На жаль, в Україні перехідні процеси розвивалися таким чином, що одночасно з формуванням нової інституціональної процедури формувалася владний режим, котрий підкоряв інститути волі керівника держави і його оточення, яке періодично змінювалося.

Виник і стабілізувався особливий різновид суспільного устрою, який можна назвати *пострадянською неопатримоніальною системою*. І ця система, затвердившись, стала намагатися відтворювати саме себе, гальмувати і блокувати реальні демократичні реформи в економіці, політиці та соціальній сфері.

Чи можна було очікувати іншого? З історичної дистанції у 16 років стало зрозумілим, що для "українського дива" до початку перехідного періоду не було цілого ряду необхідних передумов. Насамперед необхідно брати до уваги об'єктивні труднощі перехідного періоду для держав, що виникли на пострадянському просторі. Для них (за винятком країн Балтії) перехідний період виявився набагато складнішим, ніж для постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи. Це обумовлено, з одного боку, набагато більшою історичною тривалістю і набагато більшою жорстокістю тоталітарного режиму. З другого боку, цим країнам, і Україні в тому числі, довелося поєднувати трансформацію суспільних відносин з вирішенням проблеми створення власної державності. На відміну від постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи, Україні довелося паралельно з радикальними політичними перетвореннями створювати весь комплекс атрибутів незалежної національної держави сучасного типу.

Якщо у Латинській Америці або Південній Європі становлення ринкового господарства було умовою демократизації суспільства (від "маркетизації" до "демократизації"), то Україна опинилася перед необхідністю створювати сучасну ринкову економіку і сучасну демократичну державу одночасно ("маркетизація" + "демократизація"). Крім того, успішні демократичні реформи спираються, як правило, на підтримку громадянського суспільства і розвинені традиції місцевого самоврядування. В Україні за довгі роки тотального централізованого адміністрування і перше, і друге були цілком знищені.

Однією з найскладніших проблем українського перехідного періоду була і залишається дуже низька якість пострадянської правлячої еліти. Вона виникла на початку 1990-х років як ситуативний симбіоз провінційної партійно-радянської номенклатури, що змінив колір, і активних

виразників національно-демократичних настроїв. Ні ті, ні інші ані професійно, ані ментально не були готові до проведення відповідальних і складних реформ, були зовсім не адекватні характеру і масштабу завдань, котрі постали перед українським суспільством.

Однак, як би не критикувати українську правлячу еліту 90-х років, іншої не було. Вона була похідною від загального стану суспільства, культури і моралі, освіченості і вихованості. Можна, звичайно, мріяти про відповідальну, жертвовну, віддану вищим інтересам народу і, разом з цим, високопрофесійну еліту. Але глибина тоталітарного перекручування соціуму виключала навіть можливість її появи. Проблема якісної правлячої еліти не вирішена в Україні і дотепер.

Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів, що прагнення одним стрибком перескочити з тоталітаризму у демократію європейського зразка було нереальним, утопічним. Але й не можна не бачити і того, що шанс, отриманий суспільством, можна було використати по-іншому.

Найбільш уразливим аспектом трансформаційної моделі, що спонтанно склалася в Україні, було фактичне ототожнення поняття системної соціальної трансформації суспільства з поняттями формальної політичної модернізації і ринкових реформ. Суть проблеми в тому, що із здобуттям незалежності перед країною постало історичне завдання саме глибокої культурно-цивілізаційної трансформації суспільного життя *в цілому*, завдання, яке за своїм сенсом і змістом аж ніяк не зводилося тільки до політичної модернізації і ринкових реформ *per se*.

Політична й економічна сфери, безумовно, винятково важливі у формуванні логіки перехідного періоду. Однак не менш важливі інші підсистеми функціонування і зміни суспільства – соціальна сфера, духовне життя, суспільна свідомість, норми і цінності культури. На початку перехідного періоду вони залишилися поза полем уваги суб'єктів трансформації. Не були чітко усвідомлені фундаментальні цілі трансформації, що перебувають за межами політики й економіки. Логіка реформ не була узгоджена з логікою сучасного цивілізаційного розвитку, не була підпорядкована соціальним функціям, завданням гуманізації суспільства, інтересам свободи особи і гарантуванню її прав. Фактично підсумком першого етапу пострадянської трансформації в Україні стала принципова неузгодженість політичної модернізації із завданнями гуманізації соціальної сфери. Це сприяло виникненню такої політичної системи, яка працює не стільки на суспільство, скільки на саму себе, є ізольованою від соціальних турбот суспільства, слабо і неохоче реагує на болючі питання, що хвилюють переважну більшість простих людей.

З точки зору інституціональних формальних/ неформальних правил політичної та економічної гри, Україні (як і іншим пострадянським державам) властива принципова недорозвиненість формальних інститутів і раціонально-легальних зв'язків громадянського типу, яка компенсується й заміщується значною (а може, й визначальною) роллю різного роду неформальних відносин і практик, що мають *неопатримоніальну* природу. Пострадянський варіант неопатримоніальних структур відзначається формальною інсталяцією інститутів сучасної держави (парламенту та багатопартійності, електоральних механізмів і сучасної конституції), які, виконуючи роль легітимного фасаду системи, в цілому *внутрішньо підпорядковані "патримоніальній логіці" функціонування відносин влади-власності*.

Специфічною особливістю патримоніалізму є, насамперед, апропріація (привласнення) сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної й приватної сфери соціуму, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння ("вотчина") правлячих груп, які за допомогою системи влади-власності приватизують різні суспільні функції й державні інститути. Як пише один з відомих дослідників веберівської творчості Р.Бендикс, "за патримоніалізму правитель розглядає всю сферу політичного управління як свою особисту справу, таким чином він використовує свою політичну владу як корисне доповнення до своєї приватної власності" [4, с.345]. Ключову роль при цьому відіграють не раціонально-легальні відносини в межах офіційних систем взаємодії, а *клієнтарно-патронажні зв'язки*, що контролюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі особистісної залежності, яка зростає, у свою чергу, з асиметричної конвертації й обміну капіталів. Як підкреслює Р.Теобальд, сутнісна особливість патримоніальних режимів полягає в "обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону та ін.) між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками тощо. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав отримують економічну й політичну підтримку" [5, с.552].

У цьому контексті стає зрозумілим, що трансформаційна модель, яка була притаманна першому етапу української пострадянської трансформації, призвела до *приватизації держави, злиття влади і власності*, яке мало місце, наприклад, на ранніх етапах розвитку капіталістичного суспільства. Вона має в самому фундаменті свого устрою принципові конструктивні недоліки, які зумовлюють її низьку ефективність та обмежують можливості реального народовладдя. Це політична система, у якій *не займають належного місця інститути громадянського суспільства і переважають структури держави*, яка прагне заповнити собою всі функції суспільного життя, не маючи для цього відповідних кадрових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних ресурсів, що знижує ефективність загального соціального управління.

Саме теорія неопатримоніалізму, як нам здається, дозволяє найбільш точно охопити сутність української політичної системи й інтегрувати в рамках єдиного підходу весь комплекс рис і особливостей, що складають її історичну специфіку. Основними характеристиками неопатримоніальної моделі є:

- 1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності,
- 2) приватне – тією або іншою мірою - використання державно-адміністративних ресурсів, у першу чергу силової і фінансової функції держави, що використовуються, насамперед, для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів,
- 3) вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин і зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби.

Українська влада і політична еліта не спромоглися (сьогодні видно, що й не могли спромогтися внаслідок зазначених вище чинників) розробити і реалізувати концепцію системної демократичної трансформації всіх основних вимірів суспільства – політичної системи, економіки, соціальної сфери і духовно-інтелектуального життя. Замість цього *еліти вдалися до фрагментарної модернізації суспільства "згори" на основі партікулярної розбудови "приватизованих" державно-владних і партійно-політичних структур*.

Політична система України, маючи всі формальні ознаки демократичного оформлення, стала підкорятись тенденціям самообслуговування, замикатись у колі власних проблем та інтриг, де політичні сценарії, політичні структури і політичні проекти спрямовані, явно або приховано, на конвертацію політичних ресурсів у ресурси економічні, на захист корпоративних інтересів. *У такому вигляді українська пострадянська політична система не забезпечує просування суспільства вперед, вона фактично перетворилася на гальмо подальшої модернізації, адаптації до постіндустріальних соціокультурних реалій, до нового світового порядку.*

Події 2000-2001 рр. висвітлили всі недоліки тієї моделі, яка сформувалась протягом десяти пострадянських років і яка не забезпечує: 1) визначення та поєднання різноманітних, суперечливих інтересів різних верств, прошарків, груп населення і вищих національних інтересів України; 2) збалансованої і гармонійної взаємодії гілок влади, замість чого хронічно стимулює надмірні, необґрунтовані колізії і суперечності між ними; 3) управління суспільством і розв'язання конфліктів на підставі виключно правових і формально раціоналізованих процедур, беззастережного виконання юридичних норм; 4) сучасних форм вільного волевиявлення народу та ефективного громадського контролю за діями влади і прозорості функціонування її органів.

Внаслідок цього українська пострадянська політична система зустріла нове століття в ситуації подвійної кризи – кризи *легітимності* і кризи *ефективності*. Довіра суспільства до органів влади, до державних структур, політичних інститутів і політиків перебувала на надзвичайно низькій позначці. Країна опинилась в альтернативній зоні роздвоєної історичної перспективи, коли її подальший політичний розвиток мав відбуватися двома шляхами. Перший – це консервація політичної системи в цьому вигляді, набуття нею статусу хронічної *квазідемократії*, тобто системи, яка має необхідні зовнішні формальні атрибути мінімальної "електоральної демократії", але, в той же час, не забезпечує справжнього народовладдя, реальної реалізації прав і свобод громадян, їх участі у прийнятті рішень з проблем свого життя. Другий шлях – активні зусилля, спрямовані на реалізацію передумов побудови сучасних розвинених форм політичного життя європейського типу.

Починаючи із середини 2001 року, після відставки В.Ющенка з посади глави уряду і відходу його в опозицію ці дві версії подальшого політичного розвитку вступили у фазу відкритого протистояння. "Український транзит" вступив у другий етап.

2001-2004 роки пройшли в Україні під знаком безлічі великих і малих атак на неопатримоніальний режим, що асоціювався з особистістю Президента Леоніда Кучми і його оточенням. Пострадянський формат української політико-режимної взаємодії через гегемонну консолідацію еліт був істотно підірваний у ході "касетного скандалу" і парламентських виборів 2001/2002 рр., котрі продемонстрували виникнення нових ліній внутрішньоелітних розколів і розмежувань, що вже не могли переборюватися колишнім адміністративним або клієнтарним чином. Масові акції під гаслами "Україна без Кучми", під якими об'єднувалися представники національно-демократичних, ліберальних і лівих політичних течій, гучний "касетний скандал", у якому Л.Кучма обвинувачувався в організації убивства журналіста Георгія Гонгадзе, активна обструкціоністська поведінка опозиційних фракцій у парламенті – все це збурювало спокій, руйнувало і без того умовну легітимність сформованої неопатримоніальної системи. Остання вдалася до так званого "антикризового менеджменту", до різного роду методів і прийомів тиску на опозицію, що, однак, не призвело до бажаних результатів. Фактично, протягом 2001/2002 рр. від "партії влади" відкололася досить значна частина впливових економічних груп інтересів і більшість національно-демократичних субеліт, які вийшли з клієнтарно-патронажної мережі президента Кучми і стали ядром альтернативної "помаранчевої коаліції" навколо В.Ющенка на президентських виборах 2004 року. Президентські вибори 2004 року переросли у "помаранчеву революцію".

Про феномен "помаранчевої революції" написано і сказано дуже багато. Із самого початку "помаранчева революція" виявилася в центрі запеклих теоретичних дебатів, починаючи з питання про те, чи можна розглядати її дійсно як революцію, і закінчуючи конспірологічним обговоренням ролі зовнішніх сил в організації і маніпулюванні даними подіями. Нерідко її оцінюють як продукт американських політичних технологій у загальному ряді "кольорових" революцій у Сербії, Грузії, Киргизії [див., напр.: 6]. Але більш важливим, однак, виявилось питання про те, чи означає вона "вихід з посткомунізму", чи ні, пориває вона з пострадянським розвитком чи є його подальшим логічним продовженням? Можна виділити кілька варіантів відповіді на ці питання:

(1) одні, переважно представники транзитологічного мейнстріму, розглядають "помаранчеву революцію" як своєрідні "демократичні прориви" ("гарні хлопці перемагають поганих хлопців"), як завершення процесу демократизації, що розпочався наприкінці вісімдесятих; у цьому сенсі вона є пострадянським варіантом центральноєвропейських "оксамитових революцій" 1989 р.;

(2) другі розглядають її як завершальний момент національних революцій, що призводять до народження сучасних суверенних громадянських націй на окраїнах або на уламках колишніх імперій (прототипом виступає "весна народів" бурхливого 1848 р.); важливе значення при цьому надається процесам національної мобілізації й ідеям досягнення справжньої незалежності від колишнього імперського центру;

(3) треті говорять про буржуазно-демократичну революцію, двигуном якої є європеїзований "середній клас", котрий вимагає послідовної модернізації суспільства і протестує проти олігархічної економіки і політичного капіталізму (що відсилає нас уже до подій скоріше 1789 р., а саме, до ролі і вимог "третього стану" до королівської адміністрації перед штурмом Бастилії).

Нам же уявляється, що жодна з перерахованих вище інтерпретацій не охоплює реальності цілком. "Помаранчева революція" була породжена об'єктивною логікою попереднього перехідного періоду. Їй, звичайно, сприяв ряд обставин, у тому числі суперактивна підтримка жителів західних регіонів і політична підтримка західних урядів, незграбні дії російських еліт і, далеко не в останню чергу, харизма її лідерів – Віктора Ющенка і Юлії Тимошенко. Але, на нашу думку, "помаранчеву революцію" в цілому можна розглядати як одну з форм розпаду неопатримоніальної системи й аналізувати її необхідно не саму по собі, а у контексті розвитку різних варіантів пострадянських неопатримоніальних режимів. *"Помаранчева революція", з точки зору даної перспективи, є, насамперед, розпадом моделі консолідації неопатримоніального режиму на основі політико-економічної гегемонії глави держави і вибудовуваної навколо і під нього клієнтарно-патронажної мережі експлуатації публічних ресурсів* [див. більш детально: 7].

Якщо полемічно загострити вищевикладену гіпотезу, то розгадка "кольорових революцій" полягає в тому, що її найближчим історичним аналогом будуть не "оксамитові революції" Центральної і Східної Європи, а "неопатримоніальні революції" у країнах Третього світу, що відбуваються на ґрунті зіткнення з приводу принципів справедливості і способів розподілу благ, котрі з них випливають, але не призводять до глибоких змін у доступі основних груп до позицій

контролю в головних інституціональних сферах або ж в автономному політичному самовираженні цих груп [3, с.336]. Можливість неопатримоніальної революції виникає тоді, коли різко звужується база неопатримоніального центру, і він втрачає підтримку значної частини соціальних прошарків і елітних груп. Дуже часто це відбувається, коли зміна міжнародної обстановки обмежує можливості неопатримоніального лідера контролювати еліти і вони перестають цілком залежати від його прихильності, а також наданих посад і благ. "Цей тип революції, - відзначає Дж. Голдстоун, - відрізняється від великих революцій тим, що її лідери насамперед бажають знищити не систему правління, але персональну владу дискредитованого глави держави. Однак, коли уряд зав'язаний тільки лише на главу держави, випадання будь-якого сегмента патронажної мережі, поєднане навіть з невеликим народним виступом, може викликати колапс усього режиму" [8, с.197]. Класичними прикладами революційного колапсу патримоніальних і неопатримоніальних режимів є Мексика (1910), Болівія (1952), Куба (1959), Ефіопія (1974), Нікарагуа (1979), Іран (1979), Філіппіни (1986), Індонезія (1998), Заїр (1998). У цілому неопатримоніальні революції *не змінюють базову модель відносин між центром і периферією, засновану на обмеженні доступу до центру і позицій контролю за ним; скоріше, вони змінюють політику розподілу ресурсів, а також принципи справедливості, що обґрунтовують цю політику.*

"Помаранчева революція" не зіщила суспільство. У ньому не стало менше корупції і злочинства, сваволі й махінацій чиновників, не стало більше суспільної згоди і толерантності. У ньому не стало більше свободи і благополуччя громадян. Її історичне значення полягає в іншому – Україна зберегла хоча й незначні, хоча й дуже проблематичні, але все-таки реальні шанси руху і розвитку в руслі сучасних культурних, політичних і економічних тенденцій. У цьому контексті "помаранчева революція" відіграла важливу позитивну роль в "українському транзиті" – вона унеможливила його остаточну деградацію, вона змінила політичний клас, надала важливий і необхідний урок правлячим елітам, змусила їх усвідомити те, що необмеженої свободи дій немає у жодного з політичних гравців, вона довела, що необхідно встановлювати загальні для всіх правила гри. Люди побачили історичний Шанс, і це було основною рушійною силою революційного сплеску мас. На нашу думку, постреволуційні події 2005-2007 рр. можуть стати специфічною прелюдією переходу до остаточної демократизації системи і, як наслідок, прийняття рівних демократичних правил для всіх економічних і політичних суб'єктів.

Висловимо ще одну тезу: чим більші розходження позицій і економічних інтересів демонструє постреволуційна коаліція еліт-переможців, чим більші в неї розбіжності позицій і інтересів, тим вища ймовірність утвердження демократії. Саме те, що через внутрішні протиріччя рентоорієнтовані політичні підприємці з "помаранчевого блоку" не змогли створити широку "партію влади", є передумовою формування в Україні плюралістичної політичної системи, у якій жодна з груп чи сегментів суспільства не буде мати контрольний пакет влади. У цьому сенсі цілком можна погодитися з тезою М. Макфола про те, що "багато з так званих розчарувань "помаранчевої революції" є ознакою укорінення демократії" [9].

Парламентські вибори 2006 та 2007 рр. закріпили багатополусну систему української політики, в якій у режимі "динамічної рівноваги" діють декілька приблизно рівних загальнонаціональних політичних гравців. Специфічний український варіант напівпрезидентської республіки в умовах класичного "розділеного правління", що склалося в результаті коаліційних торгів 2006 року ("співіснування" помаранчевого президента і біло-блакитного прем'єра), фактично призвів до інституціоналізації своєрідної версії конкурентного "двовладдя", що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Така ситуація пату між основними політичними гравцями в умовах гострої політичної конкуренції сприяє закріпленню демократичних правил гри і блокує потенційні спроби реалізації політики "переможець отримує все" з боку будь-якого учасника. Наприклад, спроби зміни статус-кво з боку Партії регіонів були успішно заблоковані президентською стороною і призвели до розпуску Верховної Ради та позачергових парламентських виборів вересня 2007 року, котрі були покликані відновити сформований баланс сил. З другого боку, наявність могутніх незалежних гравців як усередині, так і поза "помаранчевою командою", блокує будь-які спроби побудови адміністративної "партії влади" на основі силових і фінансових ресурсів президентської вертикалі.

У цьому контексті стійке закріплення демократичних правил гри як "the only game in town" (як протилежність неопатримоніальної політики патронажу) можливе лише при своєрідному

"помаранчевому термідорі", коли постреволюційні еліти змушені прийти до деякої форми пакту (при відкритих правилах гри) або, як мінімум, картелю (з більш закулісними домовленостями) із ключовими елітами старої влади. Тільки за такого історичного компромісу основних політичних гравців неопатримоніальні за своїм типом "кольорові революції" зможуть закінчитися не зміною принципів розподілу ресурсів, а зміною правил гри в системі з більш рівним доступом усіх гравців до влади і позицій контролю над нею. Тільки тоді революція призводить не до заміни однієї одіозної фігури в центрі клієнтарно-патронажної мережі на іншу, більш освічену, без зміни правил гри (Кучма-2), а до глибокої демократизації, тобто переформатування правил гри і ліквідації неопатримоніального патронажу як системостворюючого принципу. Таким чином, тільки наростання рівня політичної конкуренції між різними загонами старої і нової еліти може гарантувати переростання "кольорової" неопатримоніальної революції на революцію демократичну.

Як відомо, виникнення демократичних поліархій і занепад патримоніальних практик на Заході наприкінці XIX – початку XX ст. змогли відбутися тільки після формальної бюрократичної реорганізації держави на основі формальних правил і раціонально-легальних зв'язків громадянського типу. Але не тільки. В остаточному підсумку це був вибір колишніх патримоніальних і рентоорієнтованих еліт, для яких більш вигідним, у довгостроковій перспективі, виявилось прийняття рівних і прозорих механізмів відкритої конкуренції на основі єдиних і загальних для всіх правил.

Чи стануть відкриті механізми конкурентної демократії наступним вибором українських еліт, чи вони повернуться до добре знайомої практики монопольного контролю над політичним простором і його економічними дивідендами? Чи домовляться вони про перехід до відкритої конкуренції на основі загальних правил гри (саме таким був шлях виникнення західних демократій) на основі рівного розподілу ризиків, чи вони будуть і далі грати в рулетку, де "переможець отримує все"? Такі основні дилеми нашого найближчого майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг /За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. 2. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. 3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. - М.: Аспект-пресс, 1999. 4. Bendix R. Max Weber. An Intellectual Portrait. - London: Methuen, 1966. 5. Theobald R. Patrimonialism // World Politics. - 1982. - Vol. 34. - No. 4. - P.548-559. 6. Почепцов Г. Революция.com. Основы протестной инженерии. - М.: Европа, 2005. 7. Фисун А. Политическая экономия "цветных" революций: неопатримониальная интерпретация // Прогнозис. - №3(7). - Осень 2006. - С.211-244. 8. Goldstone J. The Comparative and Historical Study of Revolutions // Annual Review of Sociology. - 1982. - Vol. 8. - P.187-207. 9. Макфол М. Послеоранжевая Украина // Коммерсант. - 14 марта 2006. - №43.

Шкубуляни Елена Семеновна,
старший научный сотрудник "Социо-Медиа Центра" (г.Харьков)

Коновалов Сергей Васильевич,
старший преподаватель кафедры социологии и политологии Национального технического университета "ХПИ"

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ СИТУАЦИЯ: ВОЗРОЖДЕНИЕ МОДЕРНА?

У статті дається сучасне українське суспільство, характеризується як розколом на три соціально-історичних "мири" - глобалізований, модерністський та традиційний. Констатується, що та конфігурація, яка визначає ситуацію в пострадянській Україні, в наш час трансформується: у частини класу потужних власників (представників промислового капіталу) здійснилась зміна орієнтирів, що звужує простір контр-модерну в Україні і створює основу для відродження модерністського проекту.

The article contains analysis of present Ukrainian society characterized by the split into three social-historical "worlds" - the globalized, the modernist, and the traditional. It is stated that the configuration which determines the situation in the post Soviet Ukraine, now experiences a transformation: a part of mighty proprietors' class has changed its orientations, which narrows the space of contra-modern in Ukraine and constructs a base for revival of the modernist project.

1. Постмодерн, глобализация и социально-исторические миры современной Украины.

Вопреки распространенному мнению постмодерн означает не наступление новой эпохи в истории человеческого общества, а лишь окончание тех процессов трансформации традиционного общества в общество современного типа, которые составляли содержание прежней, модернистской эпохи. С успешным переходом передовых стран к завершающей стадии реализации модернистского проекта - постиндустриальной, изменился и облик мира в целом. С конца 80-х гг. XX века его устройство стало определяться *глобализацией*, формированием единого общемирового финансового и информационного пространства.

Глобализация имеет объективный и неизбежный характер, но как всякий феномен человеческой жизни, она проблематична в том смысле, что предполагает возможность развития событий по двум различным сценариям. Единство мира может быть достигнуто на основе развития различных стран и народов в качестве самостоятельных, равноправных субъектов или путем прогресса только передовых стран, за счет деградации всего остального мира, которому в этом случае отводится роль "пищи" (А.Зиновьев) - поставщика природных и человеческих ресурсов. К сожалению, в современном мире идет реализация преимущественно второго сценария - его называют либеральным, западным, а чаще всего, американским. В результате с середины 90-х годов на смену старой экономической разделенности мира приходит новая, более глубокая, которая может оказаться уже непреодолимой для тех, кто не вошел в "клуб избранных". Такому ходу событий способствовало то, что *задачи вхождения в глобальный мир не совпадают с задачами собственного развития стран* [1]. Чтобы оказаться в едином финансовом и информационном пространстве, достаточным условием является прозрачность национальной экономики и информационной сферы. Поэтому войти в глобальный мир можно и не ставя перед собой задач развития, довольствуясь ролью пассивного объекта и иллюзией причастности к миру продвинутых стран.

Исторически случилось так, что страны бывшего СССР, включая и Украину, вступили в период глобализации, не успев завершить модернизацию своего экономического и социального устройства, а распространение в них так называемой универсальной (глобальной) цивилизации не только не способствовало их переходу к постиндустриальной стадии развития, а, наоборот, привело к сворачиванию модернистского проекта. Как следствие, в этих странах были запущены процессы демодернизации, обернувшиеся не только разрушением их экономик, но и разложением, деконсолидацией их обществ. За фактом цивилизационного раскола Украины остается почти незамеченным, что на этот раскол наложился распад некогда единого украинского общества (модернистского типа) на три "мира", различных по своим социально-историческим

характеристикам - *мир модерна, традиційний мир и мир постмодерністської, глобалізованої України.*

Мир модерна достался Україні в наслідство від соціалістическої епохи, так як модернізація в СРСР здійснювалась в основному в рамках соціалістическої моделі, яка була, в сутності, моделлю прискореної, доганяючої модернізації. Оскільки найбільш активно задіяними в процесах соціалістическої модернізації були східні регіони України, ще недавно являвшіся промисловим "серцем" всієї Євразії, то мир українського модерна зосереджений головним чином в них, хоча його представники, звичайно ж, розсіяні по всій Україні. Природно, свертывание модерністського проекту після відмови від соціалізму в першу чергу сказалося на цих регіонах, одні часи оказавшихся навіть перед загрозою перетворення в сферу деградуєруєчої соціальності.

Обратной стороною розпаду світу модерна в Україні стало оживлення *традиційного (крістьянського) світу*, а разом з цим і загострення старого протиріччя, яке об'єктивно існує між ним і світом модерна. Трансформація традиційного суспільства в суспільство сучасне всюди відбулася болюче. Тем більше болючий характер вона мала в "доганяючих" країнах, де процеси модернізації неминуче набували примусового і, в силу цього, во багато насильствено-примусового характеру. Звідси – звичайно зрозуміла "історическа обіда" і навіть "історическа ворожнеча", яку традиційний мир дає світу модерна і виразительницею якою звичайно буває так звана національна інтелігенція. В Україні цей мир має географісеску прив'язку до Заходу країни, де знаходиться найбільш в Європі незурбанізований регіон, і в меншій степені – до Центру.

За останні 15-20 років в Україні зміг сформуватися мир *глобалізованої, постмодерністської України*, який представлений, перш за все, космополітичною елітою, а також тими, хто на різних рівнях обслуговує цю еліту, включаючи і частину інтелігенції. Він обмежений переважно столицями, г. Києвом, хоча має своїх представників і в великих регіональних центрах.

Свертывание модерністського проекту в Україні привело до того, що в кожному з згаданих світів на перший план вийшли такі (негативні) сили, які в дійсності представляють собою продукти розпаду модерна. З однієї сторони, це сили архаїсеского, традиційного суспільства (і свідомості), які не інтегровані модерном, і довгий час перебували в пригніченому, "підпольному" стані. А, з другої сторони, зобов'язані своїм виникненням самому модерну, точніше, його головному изъяну – так званому "забвению життя", "забвению життєвого світу" (Ф.Ницше, Е.Гуссерль). Претворення природи і людини в джерело сировинних і трудових ресурсів, що характеризує модерн, в період постмодерна доходить до свого логісеского кінця в процесах детериторізації і денационалізації. Для постмодерністського свідомості все – простір, культурні і цивілізаційні коди, релігійні моделі, ступені історического розвитку, етнісеске походження, - перетворюється в формальні, позбавлені змісту ознаки, від яких з легкістю можна відвертатися заради створення однорідного, позбавленого якісесних відмінностей глобального простору. Звідси – з'явлення таких соціальних елементів, які є повністю відчуженими від інтересів своєї країни, не прив'язаними до неї не те, що як до "грунту", а навіть як до джерела ресурсів (наприклад, фінансовий, спекулятивний по своїй природі, капітал).

Вот ці сили, одні – з минулого, інші – з майбутнього, разом звертаються проти модерністського проекту, продукуєючи і підтримуючи в суспільстві контр-модерністські ідеології – етнонаціоналістическу (етнократическу) і неолиберальну.

2. Закат ідеологій українського контрмодерна. Контрмодерністська сутність етнонаціоналізму очевидна: ідея "малого" моноетнісеского, монолінгвістического державства направлена проти "великого" модерністського державства як форми існування політисескої нації, також як і ідея "малої" фольклорної культури – проти справжньої національної, розвиваєруєчої "великої" культури. Не менш очевидна і вопіюча несоразмірність цього архаїсеского племенного свідомості масштабу завдань, стоящих перед Україною. Але, зацікавлені в збереженні розриву між постіндустріальним світом і відставшими країнами світові глобалізатори є головними союзниками етнонаціоналізму (союз глобалізму з так званою "світовою деревнею") і всіма чином підтримують останніх до

развитию "туземной", "фольклорной" культуры. (Свою лепту сюда вносят и концепции, создаваемые в рамках постмодернистской интеллектуальной парадигмы, - например, "диалога культур", "мира-ковра"). У стран, угодивших в эту ловушку, создается иллюзия самостоятельного продвижения по пути прогресса, в то время как на самом деле происходит подмена целей национального развития псевдонациональными. В итоге страны деградируют, и их государственность и культура угасает. Вот тут-то и обнаруживается истинная, нигилистическая в отношении всяких национальных и этнических различий, установка посмодернистов-глобалистов, для которых общество – это формальная категория, "чистая доска", на которой всесильный рынок и демократия могут начертать заданный образ общественного устройства.

Показательно, что, по данным социологических исследований, в чистом виде идеология этнонационализма чужда жителям не только Юго-Восточной Украины, но и значительной части населения Центральной, и главное - Западной Украины [2]. Поэтому, чтобы "овладеть сознанием масс", ее сторонники прибегают к испытанному способу - паразитированию на другой, более привлекательной идее, как то – европейская идея. Но как только европейская идея подается в одном "пакете" с этнонациональной, она тут же превращается в нечто контр-продуктивное по существу, отвлекающее от постановки целей национального развития. Суть европейского выбора Украины подменяется нереалистическими ожиданиями и паразитарными настроениями, унижающими достоинство украинского государства и его граждан.

Узурпировав после отказа от социализма место, принадлежащее национально-государственной идеологии, этнонационализм препятствует решению важнейшей задачи, а именно - *постижению смысла украинской независимости и объединению вокруг него всех украинских граждан*. Создавая иллюзию, что этот смысл давно найден и сводится к неприкрыто русофобскому лозунгу "Геть от Москвы", он перекрывает пути для выработки подлинно национального проекта и, как это ни покажется на первый взгляд парадоксальным, вступает в противоречие с самой идеей независимого существования украинского государства.

Однако у проблемы украинского контр-модерна есть и другая сторона. Иногда высказывается мнение, что этнонационализму удалось занять господствующее положение в сфере государственной идеологии потому, что восточноукраинской элите де присущ комплекс идейно-национальной неполноценности, который и мешал ей выдвинуть альтернативную этнонациональной украинскую патриотическую идею. Думается, что дело здесь – не в комплексе, а в банальной сделке, суть которой заключалась в том, что в обмен на господство этнонационалистов в политической и культурной области, восточно-украинская элита получила полную свободу действий в области экономической. В результате в Украине установился союз между этнонационализмом и либерализмом. Точнее сказать - *псевдолиберализмом*. Если этнонационалисты подменили национальную идею узконациональной, то и отечественная экономическая элита взяла на вооружение не классический либерализм, (который, как и его антипод, - социализм, является идеологией модернистской), а идеологию псевдолиберальную, контр-модернистскую. Сначала это была вульгарная версия либерализма. Она устраивала формирующуюся отечественную буржуазию тем, что, провозглашая абсолютный примат индивида и индивидуальной свободы над государством и вообще над всякими общественными, коллективными интересами, снимала с нее груз социальной ответственности и оправдывала хищническое растаскивание общенародной собственности. Потом как нельзя кстати пришла доктрина неолиберализма - упадочная версия либерализма, его исторический последыш, совершавшая в 90-е гг. прошлого столетия свое победоносное шествие по глобализирующемуся миру. Сегодня эта доктрина с присущей ей абсолютизацией рыночной свободы и верой в самодостаточность рыночных механизмов (рыночный догматизм) подвергается критике многими серьезными аналитиками и политологами. Ей вменяется в вину то, что она ведет к восстановлению классово разделенного общества, созданию невероятной власти элиты, усилению авторитаризма и подрыву демократических процессов. В справедливости этих обвинений жители большинства постсоветских стран имели возможность убедиться на собственном опыте, так как именно в этих странах уход государства из социально-экономической жизни страны обернулся слиянием бизнеса и власти, коррупцией, фаворитизмом и тому подобными "прелестями" олигархического капитализма.

Утверждение в Украине союза архаического этнонационализма и "сверхсовременного" неолиберализма привело к известным последствиям. Через пятнадцать лет независимого

существования украинцы обнаружили, что они являются гражданами не процветающего, динамически развивающегося суверенного государства (на что они вправе были рассчитывать, учитывая стартовые возможности, которыми обладала Украина на момент получения независимости), а одной из самых бедных европейских стран, не обладающей в полной мере ни экономической независимостью, ни политической и являющейся "полем битвы" геополитических гигантов. Более того, миллионы украинцев Юго-Востока, половина граждан страны, оказались отчужденными от украинского государства, воспринимая его как "иновластие". В результате значительная доля энергии украинского общества (главного достояния любого общества) была попусту растрчена на борьбу, в которой одни украинские граждане должны были защищаться от других украинских граждан. И в этой борьбе проиграли все, потому что проиграла Украина как государство. Идеология – это "клей общества" (М.Мамардашвили). Но если при более-менее серьезной встряске страна готова расползтись по швам (по которым она была "сшита" в советское время), то это может означать только одно – качество ее идеологического "клея" никуда не годится.

Справедливости ради надо признать, что обе рассматриваемые здесь идеологии сыграли определенную положительную роль. Когда после совершенно неподготовленного и бесконтрольного распада СССР, вдруг неожиданно оказалась востребованной идея украинской независимости, эту потребность за неимением ничего другого удовлетворила этнонациональная идея. А вот функцию объединения страны до 2004 г. худо-бедно выполнял рыночный либерализм. Однако за этот "позитив" украинское общество заплатило слишком высокую цену. Навязанные ему контр-модернистские идеологии не только не способствовали освобождению живых, созидательных сил украинского народа, которые в последние годы существования СССР сковывала одряхлевшая, утратившая былую пассионарность коммунистическая идеология, но стали для него такими же, если не большими, оковами. И это главная причина, почему в течение пятнадцати лет украинская государственность никак не может явить миру (и даже собственным гражданам) свой смысл.

3. Возрождение модерна – шанс для Украины. Однако кризисная ситуация последних лет продемонстрировала не только несостоятельность контр-модернистских идеологий. Она еще и показала, насколько в действительности мощным является в Украине потенциал модерна. Именно благодаря этому потенциалу Украина является единственной восточноевропейской страной, в которой сформировался крупный промышленный капитал, функционирующий в сфере экспортно-ориентированных отраслей. К тому же, опирающийся на полный промышленный цикл. Поэтому он, в отличие как от финансового капитала, так и от сырьевого (российского, например), вынужден быть более социально-ориентированным, патронирующим своих рабочих, а также одновременно с защитой своих интересов в рамках глобализации выполнять функции своеобразного "экономического патриота". Более того, для выхода на мировые рынки он нуждается в существовании сильного национального государства, что возможно лишь в том случае, если это государство будет опираться на развитую экономику и стабильную социальную систему. Короче говоря, специфика украинского индустриального капитала такова, что независимо от моральных качеств его представителей, она делает его заинтересованным в улучшении социального качества украинского общества и в постановке целей национального развития. Национально-ориентированная буржуазия уже прошла ту часть цикла своего развития, которая была связана с разрушением бывшей государственной собственности, и вполне закономерно, что свои перспективы она связывает уже не с разрушением, а с созиданием. Как следствие – у нее произошла трансформация интересов и смена ориентиров, и рамки старой псевдолиберальной идеологии и союзнических отношений с этнонационализмом стали для нее тесными, поскольку они не удовлетворяют ее новому либеральному запросу.

Если избавиться от навязываемых идеологических подтасовок и фальшивых дилемм, то нельзя не увидеть, что так называемая "оранжевая" революция в Украине была столкновением изжившего себя контр-модерна и возрождающегося в новом облике модерна. В период господства контр-модерна все, кто, так или иначе, сохранял связь с проектом модерна, в дополнение к материальным и социальным трудностям вынуждены были пройти через этап растерянности, деморализации, своего рода "поражения в правах". Оживление мира модернистской Украины, его переход к активному сопротивлению контр-модерну стали возможными только благодаря тому, что в стране нашлись силы, не только заинтересованные в его возрождении, но и обладающие необходимым ресурсом для этого. Появившийся шанс, что обезглавленный мир модерна обретет

свой руководящий слой (в лице крупных собственников) есть в то же самое время и шанс на возникновение в Украины, наконец, настоящей национальной элиты, осознанно берущей на себя ответственность за развитие общества в целом и способной предложить обществу национальный проект. Поскольку рассчитывать на "прыжок" в постиндустриальное общество, оставив нерешенными модернизационные задачи, не приходится, в основу такого проекта может быть положено только возрождение модерна. Но уже в обновленном, преодолевающем недостатки старого, виде *неомодерна*. Только на основе неомодернистского проекта открывается перспектива консолидировать украинское общество, объединить все его здоровые силы, рассеянные ныне по разным социально-историческим "мирам". А вместе с ним и перспектива войти в глобальный мир на правах самостоятельного субъекта, а не неудачника, которому в этом мире уготовано весьма незавидное место.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Федотова В. Россия в глобальном мире // Независимая газета. 21.02.2001. 2. Прутник Э. В тисках идейного застоя // 2000. Свобода слова, 21.09, 2005.

Бродецкая Юлія Юріївна,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національної металургійної академії України

К ВОПРОСУ О ПОТЕНЦИАЛЕ КРЕАТИВНОСТИ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Стаття присвячена аналізу соціокультурних перетворень сучасного суспільства, що змінює траєкторію свого соціетального розвитку. Дослідницький інтерес представляє вивчення природи та евристичного потенціалу змін, що знаменують собою перехід від суспільства пізнього модерну до суспільства інформаційного типу. В статті зазначається, що в контексті даної ситуації спостерігається якісна зміна всіх елементів суспільства, у тому числі і культури. Остання представляє найбільший інтерес через ті дослідницькі можливості, які культурне поле презентує сучасній соціологічній науці. Тому особливий акцент автор робить саме на вивченні креативного потенціалу сучасних культурних змін.

The article deals with the analysis of social and cultural transformations of the modern society which changes the path of its societal development. A great interest for research is attached to the studies of nature and heuristic potential of changes which signify the transition from the society of latest modernism to that of informational type. As a matter of fact, there is an evident qualitative change of all social elements and those which refer to culture. That is why the author is putting particular emphasis to the study of creativity potential of modern cultural changes.

Постановка проблемы. В качестве проблемы исследования выступает поиск синтезированной методологической базы исследования современных социетальных систем, которые эклектически совмещают в себе элементы как индустриального, современного, так и информационного, постмодерного общества. В связи с этим возникает необходимость анализа актуальных сегодня теоретических парадигм, среди которых особый исследовательский интерес вызывают концепции информационного общества.

Наиболее широкую трактовку данная концепция получила в работах западных исследователей О.Тоффлера, Д.Белла, М.Кастельса. Основанием концепции информационного общества послужило теоретическое осмысление авторами ситуации качественного изменения вектора общественного развития [1, 2, 3]. В рамках данной работы фокус исследования предполагается сместить с анализа природы проблемы в целом на ее креативный социокультурный потенциал в рамках исследования современного общества.

В связи с этим, в исследовательских целях предполагается решить следующие задачи:

- проанализировать природу и теоретико-методологический потенциал социокультурного среза концепции информационного общества,
- выделить основные аспекты и тенденции культуры информационной эпохи,
- охарактеризовать креативный потенциал культурного поля современного общества.

Многоуровневый характер социетальных изменений сегодня смещает фокус интерпретации современного украинского общества с категорий статичности на, соответственно, категории динамичности, многогранности социума. Причиной таких изменений являются, прежде всего, трансформации глобальных порядков - переход к совершенно новому типу реальности – информационному обществу. В рамках последнего и предполагается поиск методологических оснований потенциала креативности современного общества.

Представление о современном обществе как динамической сетевой структуре с комплексом взаимосвязанных узлов, содержание которых определяется характером данной структуры - экономической или политической, информационной или культурной, дает основание характеризовать его как "информационное". Это определение отражает наиболее характерную и существенную черту новой эпохи, где главную роль в развитии и функционировании всех сторон, сфер, аспектов общества играет знание в виде информации.

Еще одним теоретико-методологическим мотивом интерпретации современного общества в рамках категории "информационное" является интенсивное развитие новейших видов и отраслей техники и технологий, основанных на использовании последних достижений физики и математики, кибернетики и синергетики, биологии и генной инженерии, многих других отраслей не только

естественных, но и технических, гуманитарных наук. Без использования этих знаний невозможны не только конструирование новой картины мира, но и ее функционирование. У. Драйзард, отмечая, что трудно определить к какому обществу от индустриального идет современное общество, вместе с тем, замечает, что "ясна лишь одна его характеристика из целого веера возможностей – основным видом его деятельности во все возрастающей степени становится производство, хранение и распространение информации" [4, с.344]. При этом ряд авторов, называют наступающий отрезок истории не просто "обществом", а "эрой", "эпохой". Именно так – "Информационная эпоха" - назвал свою работу М. Кастельс, которая представляет собой фундаментальный анализ прихода от индустриальной эпохи к информационному веку.

Информационное общество является такой ступенью развития техногенной цивилизации, на которой знания в виде информации становятся важнейшим социальным фактором, коренным образом преобразующим все сферы жизнедеятельности – производство и потребление, финансовую деятельность и торговлю, социальную структуру общества и политическую жизнь, сферу услуг и духовную культуру. Это многоплановый процесс, охватывающий все общество в целом. Этот процесс разворачивается в трех основных ипостасях – технико-технологическом, социальном и культурном, и информатизацию общества можно представить как технико-социокультурный феномен. Поэтому потенциал информационного общества заключается не столько в преобразованиях в технологической сфере социума, сколько в социокультурной. Здесь отмечаются значительные качественные изменения в области дальнейшей демократизации общества, методов государственной деятельности, расширения потенциала поля культуры.

Культура представляет собой единую систему, в которую в качестве ее элемента включается техника, оказывающая свое влияние на её характер и содержание. Однако техника не противостоит культуре, она, по меньшей мере, является таким же ее элементом. "Техника выступает объектом и результатом культурного установления норм, вместе с тем она само собой разумеющаяся и устанавливающая определенные нормы составная часть нашего жизненного мира, экономики, политики и культуры" [5, с. 80]. Именно техника создает красоту технических изделий, является материальным средством более глубоко познания объективной реальности и, в конечном итоге, способствует формированию новой картины мира. Именно информационная техника приводит к формированию нового типа культуры.

Структура культуры эпохи информатизации усложняется. Она, с одной стороны, продолжает содержать в себе элементы предшествующей культуры, а, с другой - порождает её новые области.

Более детальный анализ культурного поля эпохи информатизации дает возможность говорить о наличии трех его уровней:

- один из них выражается в традиционных для прежней эпохи модерна аксионормативных порядках (ценностях, нормах, обычаях);
- второй уровень определяют сегменты культуры, которые обеспечивают возможности воспроизводства существующих в эпоху информатизации форм жизнедеятельности;
- и, наконец, третий уровень культуры задает ориентиры будущих форм социальных практик индивидов. Именно последний уровень культуры в условиях современности получает мощный стимул своего развития, поскольку практики индивидов приобретают все более прогностический характер. Это обстоятельство связано с появлением новых наукоемких технологий, форм деятельности и усилением их творческого характера, с изменениями в профессиональной и социальной структурах общества, ускорением темпов общественного и научно-технического развития.

В данной ситуации наблюдается, по сути, изменение социокультурных установок, интересов и потребностей индивидов, которое, с одной стороны ведет к размыванию критериев дифференциации между "высокой" (элитарной) и традиционной (народной) культурой, а с другой - к трансформации социокультурных норм и ценностей, а также появлению "универсального" канала трансляции - средств массовой информации. Как результат этих процессов - определенные изменения в продуцировании культурных смыслов, актуализация массовой культуры и, в свою очередь, - формирование качественно нового типа рациональности.

Рациональность эпохи информационного общества сфокусирована, прежде всего, на формировании в экономике, политике, культуре, сфере межличностных отношений адаптивного

потенциала акторов, благодаря чему и становится фактором социального порядка. Реализация подобного типа рациональности опирается преимущественно на ситуацию взаимопроникновения и взаимодополнения элитарной, традиционной и массовой культур, в рамках которой возникает культура среднего уровня – так называемая мидкультура.

В рамках такого типа рациональности массовое производство не является таковым в полном смысле этого слова:

- во-первых, выпуск специализированных и модных товаров ориентирован на социально разнородное население, значительная часть которого обладает высокими доходами, хорошо адаптирована к высокой социальной динамике, стилю жизни, связанному с неопределенностями и рисками. В силу этого продукты такого массового производства отличаются друг от друга, товары и услуги имеют несколько разные формы и параметры. Например, могут существовать порядка тысячи модификаций одного типа часов или мобильного телефона и т.д.;
- во-вторых, разнородность в качестве и дороговизне товаров приводит к тому, что последние не могут производиться большими партиями. В результате наблюдается тенденция, когда гигантские фабрики и заводы постепенно вытесняются небольшими предприятиями, специализирующимися на выпуске разнородных товаров;
- в-третьих, использование новых технологий позволяет организовать выпуск товаров с качественно новыми параметрами;
- в-четвертых, отмеченные выше социально-экономические и технологические тенденции выдвигают новые требования к социокультурным качествам акторов. Они должны быть более мобильны, адаптивны к современным ритмам жизни, открыты для изменений, гибки, готовы к постоянному приобретению знаний. В силу этого формируется качественно более высокая социальная дифференциация, которая отличается сравнительно высокой культурой акторов, их полифункциональностью, полистилизмом;
- и, наконец, в-пятых, благодаря развитию средств коммуникации ценности элитарной культуры, язык и смыслы которой трудны для понимания основной массой населения, становятся достоянием массовой культуры. Благодаря этому актуализируется процесс расширения диапазона, каналов трансляции и потенциала культурного поля.

Трансформация природы многих социокультурных явлений в контексте информационного общества расширяет свой креативный потенциал благодаря пересмотру, прежде всего, самих принципов понимания социума не как статичного объекта административного воздействия, нормативного регулирования и функциональной координации, но как динамической области самопроизвольных и слабо скоординированных процессов. Изменяющаяся таким образом информационная ментальность дает возможность индивидам выйти за пределы влияния социальных структур. А это, в свою очередь, позволяет им лучше реализовать свой интеллектуальный потенциал вне зависимости от социального происхождения.

Кроме того, в контексте данной ситуации актуальность приобретает также тенденция расширения потенциала влияния средств массовой информации, компьютерных программ, игр и сети Интернет. Последняя, удовлетворяя основную потребность информационного общества в массификации культуры, ведет к распространению виртуальных, симуляционных практик, которые в данной ситуации проецируются в сознании акторов как вполне реальные. В результате складывается ситуация с утверждением и распространением симуляций "реального мира". Мира, который сложно описать с помощью традиционного рационально-научного инструментария и который становится результатом ликвидации двухполюсности и предсказуемости. Популярность данных практик охватывает всю многомерность современной социокультурной сферы, плавно вливаясь и искусно дополняя традиционные практики. При этом происходит обманчивая "натурализация" идеологических значений, превращение реальной природы, истории, профессиональной сферы, политики и т.п. в условный знак природности, историчности, профессиональности..

Формируется по сути культура виртуальной реальности, "система, в которой сама реальность (т.е. материальное /символическое существование людей) всецело захватывается, полностью погружается в обстановку виртуальных образов, в мир воображаемого, в котором изображения не просто возникают на экране, через который передается опыт, а сами становятся опытом" [6, с.517]. Потенциал виртуального поля культуры информационного общества как

множества миров предполагает, что переход от одного мира к другому есть предмет свободного выбора актора. Здесь для каждого индивида все множество миров существует как виртуальное множество по отношению к собственной актуальной повседневности. Но актуальная повседневность для каждого своя, и то, что выглядит виртуальным для одного индивида, оказывается актуальным для другого и т.д.

В отличие от социокультурных установок модерна как когнитивной эпохи, для которой было характерно воздержание от сомнений в существовании именно этого, очевидного данного нам мира, что сопровождалось отрицанием существования других миров, культура информационной эпохи признает факт существования (причем не только виртуального, но и реального) других миров.

Иными словами социокультурный срез информационного общества позволяет говорить о формировании своеобразной гиперреальности, подчиняющейся принципам фрагментарности, кодификации, симуляции. Социокультурное пространство наполняется знаками, символическими кодами, образами, отрывающимися по смыслу от конкретных объектов, к которым они изначально относились (так, например, современная культура со всем ассортиментом ее инновационных технологий, позволяющих наблюдать предмет в мельчайших деталях и разнообразных ракурсах, делает его гиперреальной копией самого себя). По сути, стирается грань между реальностью и вымыслом, истиной и заблуждением, китчем и высоким искусством, культурой и социальностью, размываются значения современных и исторических событий, стирается историческая память, стремление постичь истину. Новые социокультурные практики индивидов в этой ситуации продуцируются в рамках "информационно-магической ментальности", особенностью проявления которой является то, что ретранслятор подобного склада мышления, впитывая в себя особенности социокультурной среды, уже не полагается в решении своих проблем на длительные и целенаправленные усилия. Решение своих проблем он видит в неких магических манипуляциях, для которых не нужно прикладывать усилий.

В тоже время с учетом собственной многогранности и вариативности культура информационного общества ориентирована на "поддержание" актора. Она "следит" за ним, кропотливо отслеживает каждый шаг индивида, подсказывает ему то или иное решение или, предписывает, как необходимо поступать, реагировать в конкретных ситуациях. Избавляя актора от колебаний, культура современного общества позволяет упростить процедуру выбора, избежать угрозы социального хаоса и неопределенности. Она моделирует ситуации и распределяет роли.

Такая ситуация, как отмечалось ранее, ведет к увеличению потенциала социокультурных практик акторов, расширению диапазона свободы выбора получаемой информации. Потребитель может переключиться с одной телевизионной программы на другую, выбрать при помощи массмедиа тот или иной фильм, концерт или спортивное соревнование, получить по компьютеру необходимую в данный момент информацию. Как результат - формирование индивидуальной информационной системы, которая становится реальной базой демассификации современной культуры.

Сосуществование элементов массивификации и демассивификации культуры эпохи информатизации придает ей диалектически противоречивый и вариативный характер. Особенности данных тенденций А.И. Ракитов характеризует следующим образом: "Первая обеспечивает уровень взаимопонимания и интеракцию. Вторая – самобытность и индивидуальную самооценку личности, делающей её интересной и привлекательной для другой личности, другого индивида" [4, с.250].

Обозначенные выше тенденции развития культуры информационной эпохи базируются, как уже было отмечено, на характере современной культуры, которая представляет собой один из важнейших аспектов социокультурной деятельности, и тех качественных изменениях, которые связаны с широким использованием информационной техники и технологии в сфере культуры.

Наиболее наглядно ростки культуры информационного общества видны в материальной сфере. Это связано с появлением автоматики, мехатроники, робототехники, информационной техники (в первую очередь компьютеров). Анализируя данную ситуацию, М. Кастельс пишет, что "мы переживаем один из этих редких моментов. Момент этот характеризуется трансформацией нашей "материальной культуры" через работу новой технологической парадигмы, построенной вокруг информационных технологий" [2, с. 490]. Более скрыты эти процессы в духовной,

художественной сферах культуры, но они с каждым годом все больше дают знать о себе. В целом, по мере информатизации общества происходят все более существенные изменения в его культурной жизни, что проявляется в необычайном росте технических возможностей развития и трансляции культурных ценностей. Для современной культуры характерны информатизация, способствующая рационализации, и институализация, выражающаяся в повышении роли социальных институтов в культурной жизни общества. Определяющую роль в развитии информационной культуры начинают играть средства массовой коммуникации и средства массовой информации. Радио, телефон, кино, телевидение, мультимедийные средства, компьютеры – все эти атрибуты современности детерминируют процессы формирования и развития культурных ценностей. Более того, современная технология требует совершенствования культуры в ряде других важнейших факторов человеческой деятельности.

На основании вышеизложенного представляется возможным сделать следующие выводы. Научная парадигма информационного общества представляет собой одно из методологических оснований интерпретации современной социокультурной ситуации. Возникнув в контексте завершения эпохи индустриализма и используя наработки теорий модернизма, постмодернизма, информационный подход обладает рядом отличительных черт и параметров, наделяющих его креативным потенциалом и большими эвристическими возможностями. Инструментарий предлагаемой концепции позволяет объяснять современное общество с учетом его неоднородности и нестабильности, получить более углубленные представления о характере социальных практик, жизненных стратегиях индивидов данного типа общества. Более того, использование концепции в теоретико-прикладном плане способствует формированию толерантного отношения к явлениям, которые пока не получили теоретического объяснения.

ЛИТЕРАТУРА: 1.Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. - М.: Academia - 1999. - 956 с. 2.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М.: ГУ ВШЭ. - 2000. - 608 с. 3.Тоффлер Э. Третья волна. - М.: АСТ. - 1999. - 784 с. 4.Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. - М.: Политиздат. - 1991. - 287 с. 5.Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. - М.: "Экзамен", 2004.-624 с. 6. Дж. Ритцер Современные социологические теории. – СПб.:Питер, 2002.- 688с. 7.Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. - Ростов-на-Дону.: Изд.ДГТУ - 1999. - 247 с.

Басина Татьяна Александровна,

аспирант кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

THE ROLE OF SOVIET SYSTEM IN DEVELOPMENT OF INFORMAL SOCIAL NETWORKS

В статье рассматриваются исторические этапы становления советского общества, выделяются факторы, повлиявшие на формирование неформальных сетей взаимопомощи и обмена. Особое внимание уделяется анализу процесса изменения конфигурации этих сетей в период трансформации современного украинского общества.

У статті розглянуті історичні етапи становлення радянського суспільства, виокремлено фактори, які мали вплив на формування неформальних мереж взаємодопомоги та обміну. Автор аналізує зміни щодо конфігурації неформальних мереж у період трансформації сучасного українського суспільства.

The collapse of the Soviet Union, transition from the command-administrative system to free market economy and indication of democratic values and freedoms by the former Soviet republics give the possibility to analyze the efficiency of the transformation process and to look for ways of speeding up these changes in each newly independent state (NIS).

A lot of authors underline the specific character of post-communist transformation. Leszek Balcerowicz [1, p. 145] highlights the impossibility of comparing post-soviet processes with previous shifts from one stable state of society to another, such as classical transition, (extension of democracy in advance capitalist countries between 1860-1920), neoclassical transition (West Germany, Italy, Japan in the 1940, Spain and Portugal in 1970), market-oriented reform in non-communist countries (South Korea and Taiwan in early 1960, Chile in the 1970, Turkey and Mexico in 1980), and Asian post-communist transition (China since 1970 and Vietnam since the late 1980s). Transformation in Central and Eastern Europe, according to Balcerowicz, is a simultaneous change in political and economic system while in other cases either political system was changed (classical and neoclassical transitions) or economic system was modified [1, p.146].

The "dual transformation" [2, p.1] is usually examined not as parallel but rather as interacting processes that involve different networks of actors. These networks, as Stark and Grabher stress, can be seen not only as units of restructuring but also as agents that do restructuring [3, p. 3].

One of the important factors in understanding current economic and political changes in post-communist countries is their cultural and historical background [4]. The history of the formation of the USSR, including the process of industrialization and collectivization, formed special practices of adaptation to the system. These legacies have to be taken into account while analyzing transformation processes. They give us the frames of meaning for understanding and estimating the situation in the NIS.

This paper claims that reference to the wide structure of informal networks, which helped people cope with their economic problems during Soviet times, remains the main strategy of survival for the Ukrainian population during post-communist transformation period.

Creation of Informal Networks During Soviet Time

Stalin's Industrialization

In 1930s, Soviet economy was primarily based on Stalin's program of industrialization and collectivization. The main goal of this program was to change the USSR from agrarian into industrial country as soon as possible. Socialist industrialization was supported to lead to the growth of heavy industry and rearmament. High rates of growth in the country were provided with the help of universal methods of propaganda and repressions. Capital investments into heavy industry allowed to build about 9000 factories and made the country second in the word by industrial output [5].

At the same time, industrialization was accompanied with the deficit of consumer commodities and card system for all types of goods [5]. The card system was canceled in 1936 but the shortage of some products remained. Deficit became the stable feature of the Soviet economy and can be considered the main reason for the appearance of blat. Sheila Fitzpatrick defined blat as "Russian term for an unofficial system of exchange of goods and services based on principles of reciprocity and sociability" [6, p.166].

During industrialization two processes can be observed: 1) creation of the formal collectives and 2) establishment of informal networks. Collectivism, as Oleg Kharkhordin (1999) shows, was a specific phenomenon of Soviet society. Soviet dictionaries defined collectivism as a "principle of the comradesly cooperation of laborers, according to which the private interests of an individual were 'consciously' subordinated to social ones" [7, p.76]. The whole agricultural and industrial systems were penetrated by the collective structures that from 1931 were reclassified as "self-accounting brigades" and had to increase "individual input into collective outcome" [7, p. 85].

Substantial growth of industrial sector required different forms of control. Strict forms of control of workers both within collective and from the side of managers were implemented. "Mutual surveillance" became the bedrock of Soviet power [7, p.111]. Everybody was encouraged to make denunciation on other people. It seems that such control had to lead to the destruction of any types of associations. However, it can be seen that especially during Stalin period a "web of blat networks pervaded" [6, p. 178].

Harvard Project interviews conducted with Soviet refugees in Germany and the USA at the beginning of 1950s show that widespread deficit of all products forced people to look for survival strategies [6, p. 167]. One of respondents mentioned: "Not to have blat, that is the same thing as having no civil rights, the same as being deprived of all rights" [6, p. 168]. The understanding of blat relations can be compared in this data with words such as "protektsiia" (protection, patronage) and "znakomstvo" (acquaintances). There was a widespread abbreviation "Zis" that meant "znakomstva i svyazi" (acquaintances and connections) [6, p. 168-169]. A convincing indicator of the integral place of blat in the Soviet system was the number of folk saying, the most common of which were, for instance, "Blat is higher than Stalin" or "You have got to have zis" [8, p.27].

The ambivalent situation can be observed during Stalin's industrialization. On the one hand, creation of collectives at factories and collective farms along with the struggle against patronage and networks of friends were implemented as a norm [7, p. 108]. On the other hand, the very family and friends' connections were cited through Fitzpatrick research as a source of solving everyday problems and obtaining deficit goods.

It still can be questioned to what extent the creation of informal networks was only a compensatory function of chronic deficit or also as a hidden opposition to the industrialization itself.

Prevalence of informal personal networks depending on strong family ties helped to reduce a possibility to be arrested by NKVD. Yet, nothing could give a one hundred per cent guaranty that Great Purge would not hurt a person. The great fear, which was predominant feeling at that time, made a strict differentiation between blat and bribery. Blat was seen as "means that help each other out" [6, p. 173], while bribery was a dangerous act that does not obviously imply any kind acquaintance.

Khrushchev's Thaw

The period of Nikita Khrushchev's government is usually associated with the post 1953 liberalization and decrease of centralized terror. At the same time, one of the main characteristics of this period was a policy of social control or social pressure. The practice of mutual surveillance intensified and, as Kharkhordin puts it, "admonition came to rule the day" [7, p.280]. Everybody was forced to join different types of collectives. As an answer to the total collectivization of life two main strategies were created: 1) creation of informal collectives within formal "kollektivy" and 2) creation of informal collectives outside official ones [7, p. 303].

There was a wide range of "hobby groups" at each factory and enterprise. Each worker had to be involved in these groups that helped control both working and free time of citizens. Annual plans of officially accepted activities of each "hobby group" led to the creation of informal code of behavior among participants: "We fulfill your requirements and demonstrate loyalty, and you do not interfere in our internal affairs" [7, p.316]. Creation of such informal codes shows strengthening of informal connections. It was not only a way of improving economic situation but also latent fighting for conducting uncontrolled personal interactions.

Khrushchev's Thaw gave people back enjoyment of conversation that led to the creation of informal collectives outside formal ones that mainly associated with birth of dissident movements. These movements are worth of noticing because of formation of specific type of informal networks where each individual knew an adjacent friend but did not know a friend of friend [7, p.315].

The growth of types and forms of informal networks indicates the universality of applicability of these connections. However, the economic sphere remains the most important one. Economy of shortages creates inconveniences both for people and for the Soviet system. Thus, the establishment of the "second

economy" or "shadow economy" can be observed as an answer to the deficit situation. The second economy, or "self-dependence", as Svetlana Barsykova points out, smoothed the defects of the planned economy [9, p.83]. This paper does not have an aim to examine the phenomenon of the second economy, although, pays attention to some consequences of it.

One of the effects of the second economy was highly spread practice of "nesuny" (carriers) that means bringing something from workplace [10, p.132]. It was seen as a matter of pride if something was given to a friend in trouble or need. Furthermore, important role in informal distribution played new type of entrepreneur – blatmeister or a broker [8, p. 114]. These persons knew who can be bribed and which kinds of gifts are needed.

It can be concluded that distinctive features of Khrushchev's Thaw were the spreading of informal networks in different spheres and formation of the complex system of strong and weak ties of connections or "circles" [10, p. 186].

Brezhnev's Period of Stagnation

The economic reforms from the middle of 1960s were reduced, rates of growth in agriculture sphere and in industry declined [11]. The greater part of all resources was invested to the military-industrial complex. During Leonid Brezhnev's government blat flourished the most widely. Everybody was involved in diverse informal networks and circles. According to Ledeneva, even "true Soviet citizens" who declared that did not use blat helped others [8, p. 117]. Blat can be seen in most cases as non-monetary exchange or "favor of access" to variety of goods and services [10, p.185]. Most often favors of access are associated with friendly relations nevertheless they cannot be limited by this type of relations. With the help of typology of reasons of reciprocity, it can be observed that only under the regime of affection [8, p.147] participants bound by personal ties of closed friends. Whereas the regime of equivalence and the regime of status involve people from different circles of connections [8, p.144-152].

System of informal networks included circles of acquaintance where, besides strong ties of kinship relation and weak ties of friends, the main role was played by indirect contacts and recommendations. One of the illustrations of the role of indirect contacts is a model of blat networks in Ledeneva's research, see table 1 [8, p. 118]:

Table 1. Natalie's blat networks

Contacts	Family	Neighbors	Colleagues	Friends	Friends of friends	Useful people	VIPs
Regular needs							
Foodstuffs						X	
Clothes				X			
Household				X		X	
Housework						X	
Hobby		X		X		X	
Periodical needs							
Holidays						X	X
Health resorts							X
Travel tickets				X			
Life cycle needs							
Birth clinic			X				
Kindergarten, school		X			X	X	X
Military service						X	
High school						X	X
Job							
Flat			X				X
Hospital							

This table shows that the help of "useful people" and VIP contacts was used much more often than circles of friends. This example cannot be extrapolated to the whole system of Soviet informal networks, but gives some idea about it.

With the help of Mikhail Gorbachev's government, the reformation process of economic and political systems - "perestroika" (reconstruction) - began. The efficiency of these reforms can be

questioned. Reforms in the economy were accompanied by the total disappearance of goods from the shops and by the implementation of the card system for some consumer goods. This situation led to the reliance of people solely on informal survival strategies.

Therefore, the process of formation of the Soviet society and realization of communist ideals was accompanied by the people's struggle for consumer goods and political freedoms. These circumstances led to the formation of the wide system of informal networks, which can be the only way of dealing with "the paradox between ideology of equality and practice of differentiation through privileges, and the closed distribution systems" [10, p. 186].

Informal Networks during Transformation Period in Ukraine

With the collapse of the USSR, Ukraine gained its independent status, and transformation processes in political and economic systems began. Tatyana Zaslavskaya defined transformation as a "gradual, radical, relatively quick change of the social nature of society caused by external factors and internal necessity" [12, p. 132]. Among distinguishing features of transformation in post-soviet countries are inevitability of long period of anomy, weak controllability, and predictability of all processes [12, p. 133]. The authors of the book "A culture of corruption?" underline that the situation in post-soviet countries is "more transition from communism than a transition to functioning market economy" [13, p.39]. Hans van Zon in his book "The political economy of independent Ukraine" (2000) shows that the gap between the government rhetoric and concrete policy is huge. Transformation to the market economy during early 1990s was accompanied by price liberalization that led to 1000 per cent of inflation in 1992 [14, p. 51]. About 40 per cent of the population appeared below the official poverty line.

Process of privatization or "grabitization" [15, p. 142] of state-owned enterprises involved informal capital redistribution. The main role in this process was played by the former party leaders, or nomenclatura [16].

A typical feature of the social structure change in Ukraine during 1990s was intensive descending stratification. Former skilled workers, scientists, teachers who used to work for the state organizations found themselves unemployed or unpaid when a lot of organizations collapsed with the fall of the USSR. Comparing Ukraine to other ex-socialist countries of Eastern Europe the following differences can be seen [17, p. 60]:

- In Ukraine more people work without being paid (16 per cent versus 5 per cent),
- Every third Ukrainian's salary is not sufficient to buy all necessities (32 per cent in Ukraine versus 19 per cent)
- 50 per cent of Ukrainians receive unregistered income (versus 20 per cent)
- 52 per cent of Ukrainians "often or sometimes" cannot afford food (versus 19 per cent), clothing – 66 per cent (versus 32 per cent).
- Ukrainian population was dissatisfied with current economic situation. According to the data from the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), 78 per cent of people shared the feeling of economic pessimisms [13, p. 51]. This pessimism was intensified by the inability of local leaders to solve problems [18, p. 225-232] and by the low level of trust in capability of central government to improve economic situation [19]. As can be seen from the table 2, in most cases people are sure that officials do not respect the laws [20, p.600]. 75 per cent of respondents of focus groups all over Ukraine pointed out that government officials treat them worse during the period of Ukrainian independence than under communist times [13,p. 68]

Table 2. Public opinion about the degree of respect to law from Ukrainian elites

<i>In your opinion in which measure, the following categories respect the law in Ukraine today?</i>	More often respect	Hard to say	More often break	No answer
Representatives of legislature (members of Parliament)	4%	33%	63%	0,2%
High-ranking officials of ministries	3%	32%	65%	0,3%
High-ranking officials of the President Administration	4%	40%	56%	0,6%
Ordinary officials	10%	41%	49%	0,2%
Entrepreneurs, businessmen	7%	41%	49%	0,2%
Citizens	45%	41%	14%	0,4%

Since the state welfare system failed to perform adequately, the main strategy employed by people was reliance on themselves and family networks [21, p.19]. According to the opinion poll [19, p.26-27] the

level of trust to neighbors (51.8 per cent), relatives (93.3 per cent), colleagues (52 per cent) and church (49.5 per cent) are significantly higher than the level of trust to the courts (13.7 per cent), offices of public prosecutors (12.1 per cent), police (13.3 per cent), Parliament (15.2 per cent).

Informal networks still play a significant role in everyday life, however, their spheres of applicability changed.

During Soviet times informal networks, as it was shown, were used mainly for obtaining deficit goods and services. With the help of transformation to the market economy deficit vanished and money became a "shortage and overall need" [10, p. 188]. The results from Ledeneva's research show that people use their contacts to obtain money [10, p.189]. Friendly favors often allow to solve everyday problems, such as finding job, getting discounts, borrowing money, etc. Following the logic of Ivan Krastev, in post-communist era "blat was replaced by bribery...the economy of favors was replaced by the economy of paid services" [22, p.333]. It is hard to deny the bribery strategies, nevertheless, it is impossible to reduce the whole system of informal networks to bribery networks. Caroline Humphrey underlines that "cultural system of networks remain in place, and bribery continues to be excluded from them". As evidence the example of Lonkila research can be observed. The concept of "vzaimopomoshch" as an altruistic strategy remains [23, p. 229].

Thus, the system of informal networks as an element of Soviet system did not disappear after the fall of the USSR. It remains one of the main survival strategies. At the same time the spheres and goals of applicability of contacts changed.

Conclusions

The analysis of the formation of Soviet society from industrialization period to the years of perestroika helped identify the main reasons for strengthening the informal network formation. The willingness of rulers to increase the growth of heavy industry and the arms race put the consumer goods industry to the second position, which caused deficit of all products. Informal networks played a major role in unofficial exchange of deficit goods and services.

Informal networks during Soviet times were mainly used as a blat relations or "favors of access" in economic sphere. The special feature of blat was its non-monetary character.

The investigation of informal networks showed that their structure cannot be limited to the strong ties of kinship relations and weak ties of friends. It also includes the third element – indirect contacts and recommendations, which allow to speak about wide system of informal networks that covers whole society.

The collapse of the USSR did not destroy the network system. At the same time, evidence from Ukraine showed that forms and spheres of informal network applicability during transformation period changed. Focusing on obtaining deficit goods and services was replaced by the problem of money earning. The form of non-monetary exchange decreased to number of altruistic cases while different types of bribery and usage of contacts supported by money presents increased.

REFERENCES: 1. Balcerowicz, Laszek. (1995). *Socialism, capitalism, transformation*. Budapest: CEU Press. 2. Bruszt, Laszlo & Stark, David. (Ed.). (1998). *Postsocialist pathways: transforming politics and property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 3. Grabner, Gernot & Stark, David. (Ed.). (1997). *Restructuring networks in post socialism: legacies, linkages, and localities*. Oxford: Oxford University Press. 4. North, Douglass. (Ed.). (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press. 5. Stalin, Joseph from Wikipedia, Retrieved May 2, 2007, from http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Stalin 6. Fitzpatrick, Sheila. (2000). Blat in Stalin's time. In Lovell Stephen, Ledeneva Alena & Rogachevskii Andrei. (Ed.), *Bribery and blat in Russia: negotiating reciprocity from Middle Ages to the 1990s*. London: Macmillan Press Ltd. 7. Kharkhordin, Oleg. (1999). *The collective and individual in Russia: a study of practices*. California: University of California Press Ltd. 8. Ledeneva, Alena. (1998). *Russian's economy of favours: Blat, networking and informal exchange*. Cambridge: Cambridge University Press. 9. Barsukova, Svetlana. (2004). *Informal economy*. Moscow: GY VSE Press. 10. Ledeneva, Alena. (2000). Continuity and change of blat practices in Soviet and Post-Soviet Russia. In Lovell Stephen, Ledeneva Alena & Rogachevskii Andrei. (Ed.), *Bribery and blat in Russia: negotiating reciprocity from Middle Ages to the 1990s*. London: Macmillan Press Ltd. 11. Brezhnev, Leonid from Wikipedia, Retrieved May 2, 2007, from http://en.wikipedia.org/wiki/Leonid_Brezhnev 12. Zaslavskaya, Tatyana. (1998). *Postsozialisticheskii transformatsionnyi prozess v Rossii*. [Post socialist transformation process in Russia.] *Vestnik rosiiskogo humanitarnogo nauchnogo fonda*, 3, 130-142. 13. Miller, William, Grodeland, Ase & Koshechkina, Tatyna. (2001). *A culture of corruption? Coping with government in Post-Communist Europe*. Budapest: CEU Press. 14.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Zon, Hans van. (2000). *The political economy of independent Ukraine*. Great Britain: Macmillan Press Ltd. **15.** Wedel, Janina. (2003). Dirty Togetherness: institutional nomads, networks, and the state-private interference in Central and Eastern Europe and Former Soviet Union. *Polish sociology review*, 2(142), 139-159. **16.** Sidenko, Volodymyr, Kuziakiv, Oksana. (2003). Ukraine: the newly built state and economic institutions. In Federowicz, Michal, Aguilera, Ruth (Ed.), *Corporate governance in a changing economic and political environment: trajectories of institutional change*. New York: Palgrave Macmillan. **17.** Makeev, Sergey. (19998). *Prozesi cozialnoi strukturizazii v covremenoi Ukraine*. [The processes of social structuralisation in contemporary Ukraine]. *Polic*, 3, 50-65. **18.** Jacob, Betty, Ostrowski, Krzysztof & Teune, Henry. (1993). *Democracy and local governance: ten empirical studies: national reports from Austria, Belarus, Hungary, Kazakhstan, Lithuania, Poland, Russia, Slovenia, Sweden and Ukraine*. Hawai'i: Matsunaga Institute for Peace. **19.** Panina, Nataliy. (2006). *Ukraincke syspilctvo 1992-2006: sociologichnii monitoring*. [Ukrainian society 1992-2006: sociology monitoring]. Kiev: Sociology Institute NAS Ukraine. **20.** Vorona, Valeriy, Shulga, Mikolay. (Ed.). (2004). *Ukrainian society 1994-2004. Monitoring of social changes*, Institute of sociology of NAS of Ukraine. **21.** Rivkina, Rosalina. (1999). *Postsovetskoe proctrancstvo kak generator konfliktov*. [Postsoviet space as a generator of conflicts]. *Sociologicheckie icledovanij*, 5, 10-23. **22.** Krastev, Ivan. (2005). Corruption, Anti-Corruption Sentiments, and the Rule of Law. In Adam Czarnota, Martin Krygier, and Wojciech Sadurski (Ed.), *Rethinking the rule of law after communism*. Budapest: Central European University Press. **23.** Humphrey, Caroline. (2000). Rethinking bribery in contemporary Russia. In Lovell Stephen, Ledeneva Alena & Rogachevskii Andrei. (Ed.), *Bribery and blat in Russia: negotiating reciprocity from Middle Ages to the 1990s*. London: Macmillan Press Ltd.

Кондратик Лідія Михайлівна,
асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету
ім. Івана Франка

МЕЖІ КОНВЕНЦІЙНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У КРОС-НАЦІОНАЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДРУГОЇ ХВИЛІ "ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ")

В статье на основании вторичного анализа базы данных Европейского социального исследования изучаются ориентации респондентов стран-участниц касательно конвенциональности конкретных социальных действий в экономических взаимодействиях. Автор конструирует интегрированные показатели границ конвенциональности в экономических взаимодействиях и осуществляет их внутреннюю и внешнюю верификацию. В статье обосновывается использование указанных интегрированных показателей в кросс-национальных компаративных исследованиях.

The article is dedicated to the study of respondents' orientations of the participating countries regarding conventionality of specific social actions in economic interactions on the basis of secondary analysis of the database of the European social survey. Social orientations of the respondents in the field of economic morality are studied with the special attention to Ukrainian respondents orientations. The latter are studied in the cross-national dimension. Two integrated indexes of the economic morality are constructed, verified and applied in the analysis named above.

Давня китайська приказка каже: "Не дай Вам Бог жити у часи змін". Проте у цієї приказки є й менш відоме продовження: "Вдвічі нещасливіший той, хто, живучи в часи змін, не зміг скористатися цим собі на благо". Сучасне українське суспільство перебуває саме на стадії докорінних соціальних змін, і найбільшим благом з наукової, зокрема з соціологічної, точки зору є можливість перебувати у цій створеній самим життям соціальній лабораторії. Наукове осягнення суспільних процесів покликане, зокрема, попереджувати конфліктогенні, дисфункційні тенденції та вказувати на шляхи їх подолання. Саме у цьому ключі побудована і наша розвідка.

Одним із поштовхів до її написання стало те, що у межах Європейського соціального дослідження (хвиля 2004 – 2005 рр.), до якого увійшла й Україна, окремий розділ було присвячено "економічній моральності"¹. У межах цієї розвідки ми, по-перше, окреслимо можливі теоретичні рамки дослідження ціннісно-нормативної складової економічної дії; по-друге, відштовхуючись від наявного у ЄСД (2004–2005 рр.) інструментарію, сконструюємо інтегровані показники конвенційності у соціально-економічних взаємодіях та верифікуємо їх²; по-третє, позиціонуємо Україну серед інших країн-учасниць ЄСД у 2004 – 2005 рр. у цьому вимірі.

Задля отримання можливості наочного порівняння становища країн-учасниць ЄСД (2004-2005 рр.) у площині економічної моральності нами було сконструйовано два інтегровані показники, які суттєво різняться за своїм соціальним змістом, зокрема за складом учасників соціально-економічних взаємодій. Перший стосується економічних взаємодій неформалізованого характеру. Другий стосується економічних взаємодій, однією з сторін у котрих виступають державні службовці, тобто представники формального інституту держави.

У процесі конструювання інтегрованих показників економічної моральності ми зіткнулися зі складністю, про яку, зокрема, писав російський дослідник Г. Батигін. Автор, обґрунтовуючи проблемність соціологічного дослідження моралі, наводить приклад, який, хоч і базується на даних нерепрезентативного опитування у студентських групах, проте вказує на типові та відтворюване соціальне явище. Інструментарій вказаного опитування включав наступні питання: "Наскільки часто

¹ Далі – ЄСД 2004 – 2005. База даних ЄСД 2004 – 2005 доступна на сайті <http://www.europeansocialsurvey.org> завдяки Норвезькій службі бази даних з соціальних наук (The Norwegian Social Science Data Services), яка є офіційним розповсюджувачем даних ЄСД.

² Верифікація результатів дослідження буде здійснено, зокрема, на підставі співставлення інтегрованих показників конвенційності у соціально-економічних взаємодіях з показниками, сконструйованими іншими авторами з використанням відмінних від нашої методик. Серед показників, використаних нами для „зовнішньої” верифікації будуть і ті, які визнаються „об’єктивними” з точки зору традиційної економічної теорії.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

ви вчиняєте аморальні вчинки?" та "Наскільки часто вам доводиться стикатися з аморальними вчинками інших?". Опитування виявило, що більшість аморальних вчинків здійснюють "вони", а "я", натомість, здійснюю, переважно, моральні вчинки [1].

Залишаючи етико-філософські проблеми поза фокусом соціологічного аналізу, ми пропонуємо теоретичну інтерпретацію, яка робить наголос на дослідженні меж конвенційності, меж прийнятності, - тобто дослідженні того, що вважається ненормальним та неприйнятним чи нормальним, прийнятним, бажаним і обов'язковим у межах соціальної групи, спільноти чи суспільства. Таким чином, інтеграція поняття "конвенційність" (від лат. conventio – угода, домовленість) та похідного від нього "межі конвенційності" у дослідження "економічної моральності" дозволяє переформулювати останнє з названих понять у категоріях, придатних для подальшої соціологічної операціоналізації.

У цій розвідці ми спиратимемось на дюркгаймівську інтерпретацію норми та відхилення, тобто розумітимемо їх "статистично" - за ступенем поширеності окремих соціальних дій та практик. Водночас, розмірковуючи про конвенційні та неконвенційні соціальні практики в економічній сфері, ми спиратимемось на напрацювання таких авторів, як П. Бергер та Т. Лукман, які запропоновували розмежовувати "високу" та "щоденну" мораль. Перше поняття окреслює кодифіковану у законодавстві чи релігійній доктрині систему норм, друге поняття так само стосується системи норм, проте значно більш гнучкої та мінливої залежно від контексту щоденного існування індивідів.

Видається очевидним, що відхилення між конкретним змістом щоденної та високої моралі посилюється за умов розмитості "меж" високої моралі¹. В сучасній Україні розмитість меж між високою та щоденною мораллю стосовно економічної проблематики виявляється, зокрема, у дискусії про декриміналізації тіньового бізнесу, реприватизації незаконно приватизованих підприємств, законодавчих ініціатив, які виключають з переліку корупційних дій отримання службовцем подарунку чи грошового еквіваленту, який не перевищує певної суми тощо. У вітчизняній науковій літературі неоднозначні за своїми соціальними наслідками посткомуністичні трансформації в економічній сфері зазвичай описуються з наголосом на дисфункційних соціальних явищах та зі значним елементом нормативізму і закликом до реморалізації економічної діяльності. Мабуть, найбільш показовою у цьому сенсі є стаття Є. Суїменка, який для опису сучасного стану вітчизняної економіки використовує такі поняття як "кримінальна корумпованість", "тіньова клановість", "шахрайство", "збуджене хижацтво", "криваві розборки" [2, с. 190-191].

Окресливши теоретичні рамки дослідження меж прийнятної соціальної поведінки в економічних взаємодіях, перейдемо до практичної частини нашої розвідки. Визначення вказаного інтегрованого показника здійснювалося нами на підставі виміру розбіжності між високою та щоденною мораллю.

- Відсутність досвіду визначених дій у досвіді респондента інтерпретувалася нами як відповідність високій моралі, а наявність такого досвіду - як відхилення від неї.
- Ступінь поширеності вказаного досвіду в окремих суспільствах інтерпретувався нами як рівень прийнятності конкретних соціальних практик.

Нас цікавив саме ступінь поширеності, а відтак і прийнятності, соціальних практик. З цією метою на підставі відповідей на питання щодо наявності такого досвіду було створено інтегровані показники конвенційності у соціально-економічних взаємодіях².

Відповідно до теоретичної інтерпретації та наявних індикаторів економічної моральності ми сконструювали два інтегровані показники конвенційності у соціально-економічних взаємодіях (ІПК 1 та ІПК 2).

ІПК	Соціальне значення індексу	Індикатори, які увійшли до складу інтегрованого індексу
ІПК 1	Ступінь поширеності, а відтак і прийнятності соціальних практик у сфері	Відповіді на питання: Як часто впродовж останніх 5 років з Вами траплялося наступне: - водопровідники, будівельники, автомеханіки або інші

¹ Зазначимо, що критична перспектива у дослідженні девіантної поведінки містить важливі для подальшої теоретичної інтерпретації поняття „економічна моральність” теоретичні та методологічні зауваги щодо процесу зміщення меж прийнятності, чи, кажучи словами П. Бергера та Т. Лукмана, трансформації високої моралі.

² Наголосимо на тому, що, у межах цієї розвідки, йшлося про позиціонування українського суспільства серед інших країн-учасниць ЄСД 2004 – 2005, а не про абсолютні значення інтегрованих показників.

	неформалізованих економічних трансакцій	ремонтники призначали завищену ціну або виконували зайву роботу? - Вам продали продукти, запаковані таким чином, щоб приховати зіпсовані частини? - Вам продали не нову (таку, що вже була в користуванні) річ і швидко з'ясувалося, що ця річ зіпсована? - [Ви] залишали собі здачу, отриману від продавця або офіціанта, знаючи, що вони помилилися та дали більше, ніж потрібно? - [Ви] продавали річ, що використовувалася раніше, та приховували всі або деякі вади цієї речі?
ІПК 2	Ступінь поширеності, а відтак і прийнятності соціальних практик, пов'язаних із хабарництвом, які мають місце у взаємодіях із державними службовцями, тобто з представниками формального інституту держави.	Відповіді на питання: Як часто впродовж останніх 5 років з Вами траплялося наступне: - чиновники просили Вас про послугу або хабар за виконання своєї роботи? - [Ви] пропонували послуги або хабар чиновникам за виконання їх роботи?

Зазначимо, що тестування на внутрішню узгодженість інтегрованих показників показало: по-перше, між усіма показниками, які були використані у конструюванні ІПК, існує пряма кореляція; по-друге, альфа Кронбаха для ІПК 1 та ІПК 2 становить 0,4891 та 0,4931 відповідно. Представляючи результати нашої розвідки, ми, по-перше, наведемо ранжування країн-учасниць за двома вказаними ІПК¹; по-друге, проведемо, так би мовити, зовнішню верифікацію цих показників, співставляючи їх з індексом людського розвитку, середнім за шкалою генералізованої довіри, та з індексом сприйняття корупції.

Зовнішня верифікація інтегрованих показників конвенційності у соціально-економічних взаємодіях була здійснена на основі їх співставлення з такими показниками, як індекс людського розвитку, середнє за шкалою генералізованої довіри, індекс сприйняття корупції, індекс економічної свободи та індекс політичних та цивільних свобод (англ. – political and civil liberties). Наведені нижче результати зовнішньої верифікації сконструйованих нами показників доводять, що наявні усі підстави для того, щоб вважати ІПК 2 надійним соціологічним показником, який відзначається високим рівнем кореляції з показниками, що свідчать про ступінь економічного та політичного добробуту окремих суспільств. У той же час ІПК 1 демонструє високий рівень кореляції лише з індексом людського розвитку, що не дозволяє говорити про очевидний взаємозв'язок між значенням цього показника та економічним і політичним добробутом окремих суспільств.

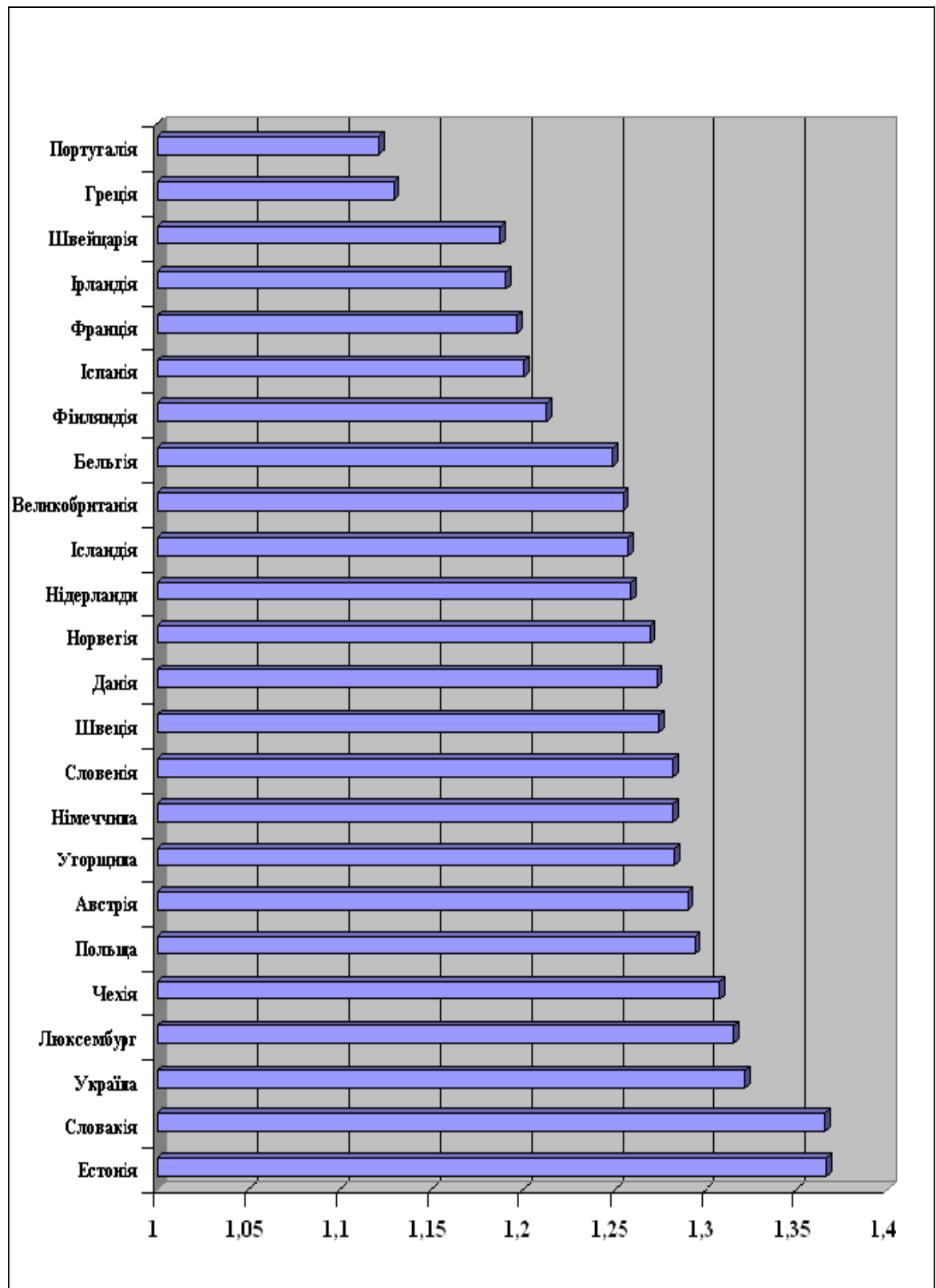
ІПК	Кореляція з:		
	... індексом людського розвитку [3]	... середнім за шкалою генералізованої довіри ²	... індексом сприйняття корупції [4]
ІПК 1	-,446*	немає кореляції	немає кореляції
ІПК 2	-,892**	-,503*	-,815**

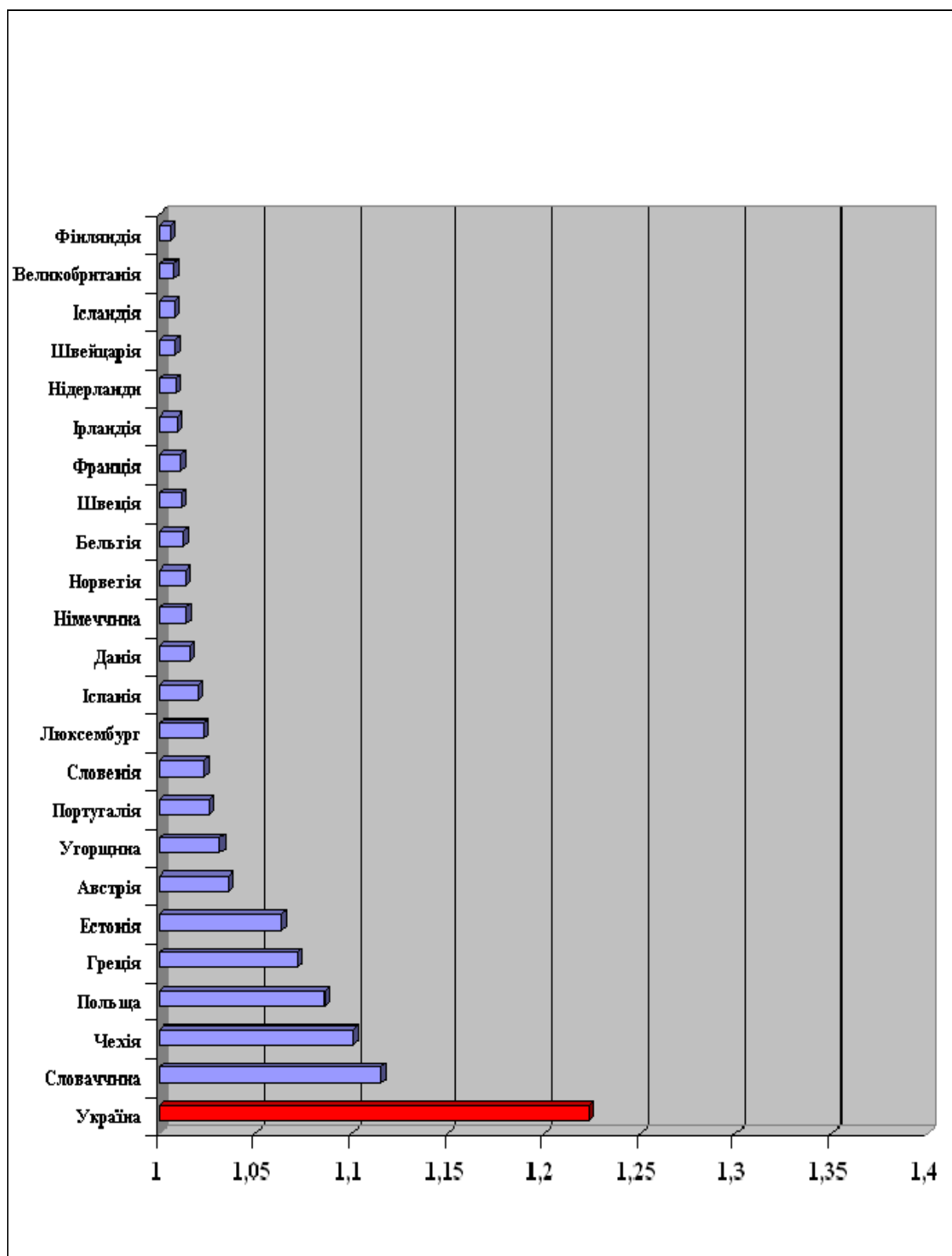
** Кореляція є значимою на рівні 0.01 (2-tailed).

* Кореляція є значимою на рівні 0.05 (2-tailed).

¹ Задля зручності візуалізації шкала, на котрій проранжовано країни-учасниці ЄСД (2004 – 2005 рр.), у вимірі меж конвенційності у соціально-економічних взаємодіях починається з 1 (соціальним значенням початку шкали є межа, так би мовити, високої моралі, за котрою починається відхилення від неї).

² Показник обчислювався на основі даних ЄСД 2004 – 2005

Ранжування країн-учасниць ЄСД (2004 – 2005 рр.) за ІПК 2

Без сумніву, наявність кореляції між двома чи низкою соціальних явищ чи їхніми показниками не є достатньою підставою для того, щоб говорити про напрямок причинно-наслідкового зв'язку. Водночас наведена вище верифікація, на нашу думку, є достатнім доказом того, що рівень економічної моральності окремих суспільств становить собою складову, так би мовити, кумулятивної причинності, під якою ми розуміємо складний взаємозв'язок соціальних явищ, внаслідок якого відбувається відтворення системи за рахунок функцій, здійснюваних її складовими частинами.

Результатом нашого аналізу стали наступні висновки. Соціальні практики, які передбачають вихід за межі високої моралі у неформалізованих взаємодіях, є значно більш прийнятними у всіх країнах-учасниках ЄСД (2004-2005 рр.), ніж соціальні практики, пов'язані з порушенням високої моралі у формалізованих соціально-економічних транзакціях. Очевидно, одним із пояснень цього є те, що у другому випадку йдеться про соціальні практики, карані законом, в той час як у першому випадку покаранням часто є лише неформальні негативні підкріплення. Наступним висновком є те, що у випадку ранжування за ІПК 2 чітко можна прослідкувати кластеризацію, у котрій так звані "нові європейські країни", тобто переважно посткомуністичні країни, які нещодавно приєдналися до ЄС, а також Україна, розташовані поруч у "хвості" ранжування. Це може свідчити про значні проблеми у сфері формалізованої економічної моральності у цих суспільствах, підтверджуючи інтерпретації авторів, які аналізували посткомуністичні трансформації у країнах Центральної та Східної Європи, використовуючи теорію соціального капіталу [5; 6].

Україна займає крайню позицію за інтегрованим показником економічної моральності у формалізованих соціально-економічних транзакціях. У той же час у ранжуванні за показником неформалізованих соціально-економічних транзакцій Україна поділяє останні місця з такими країнами, як Люксембург, Словаччина та Естонія. Слід наголосити на тому, що рівень поширеності, а відтак і прийнятності аналізованих у цій розвідці соціальних практик у сфері формалізованої економічної взаємодії в Україні вдвічі перевищує такий самий рівень у найближчого "переслідувача" українського суспільства у ранжуванні за ІПК 2 – Словаччини. Цей факт є вагомим аргументом на користь доречності нормативізму у соціологічному науковому дискурсі.

Ми схильні визнавати сконструйований нами інтегрований показник меж прийнятності у соціально-економічних взаємодіях вдалим не лише для крос-національного порівняння, а й надійним інструментом дослідження суспільств як складних різномірних утворень. Так, інтерес представляє те, у якому співвідношенні перебувають уявлення щодо меж прийнятності у соціально-економічних взаємодіях респондентів окремих регіонів України, соціально-демографічних груп та виборців парламентських політичних партій, які, згідно з новими інституційними змінами у політичній системі України, набувають дедалі більшої ваги у визначенні напрямку розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Батыгин Г. Как невозможна социология морали. Доступне на: http://d.theupload.info/download/uv459g6t45rvcekgpyshbt951p3c7zds/batygin_g_s_kak_nevozmozhna_sociologija_morali.txt 12.03.07. 2. Суїменко Є. І. В якій Україні ми живемо? Ще одна версія сутності "трансформації" // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 6. Ст. 176 – 194; 3. Human development report. Доступне на: http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Report.html 14.02.07. <http://www.transparency.org/publications/gcr> 14.02.07. 4. Rose R. Uses of social capital in Russia: modern, pre-modern, and anti-modern. // Post-soviet affairs. 2000. vol. 16. № 1. – P. 33-57. 5. Paldam, M. and G. T. Svendsen. Missing social capital and the transition in Eastern Europe // Journal for Institutional Innovation, Development and Transition. – 2000. http://www.hha.dk/nat/WPER/00-5_gts.pdf 02.06.2004.

Чернецкий Юрий Александрович,

доктор социологических наук, профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ И ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ХОЗЯЙСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕГИОНОВ МИРА

Запропоновано комплекс наукових методів та інструментів компаративного аналізу рівня і процесів соціально-економічного розвитку окремих країн і регіонів глобального господарства. Наведено результати дослідження світової економіки, здійсненого за допомогою застосування цієї наукової методики.

The set of scientific methods and instruments for comparative analysis of level and processes of social-economic development of separate countries and regions of the global economy is proposed. The results of the world economy research received by use of this set of scientific methods and instruments are presented.

Проблема, которой посвящена эта статья, рассматривается как одна из важнейших в рамках социологии глобализации и международных отношений. Обоснованная и применённая нами научная методика сравнительного анализа до сих пор не была представлена как система не только в отечественной, но и, насколько нам известно, в зарубежной социологической литературе.

Логика исследования требует начать с определения категории "регион мира". Представленные в научной литературе подходы весьма разнообразны. По нашему мнению, **экономико-политический (хозяйственно-политический) регион мира** можно охарактеризовать как совокупность географически относительно близких, с глобальной точки зрения соседствующих стран, которые обладают определённой культурно-исторической, социально-экономической и политико-правовой общностью, одновременно составляющей их специфику по отношению к другим регионам. Полагаем, что при определении состава хозяйственно-политических регионов мира можно принять за основу классификацию, предложенную авторами фундаментального справочника¹. В то же время информация о составе этих регионов нуждается в постоянном уточнении². Приведём перечень экономико-политических регионов мира, каким он нам видится во второй половине 2007 г.: 1) Содружество Независимых Государств (12 стран); 2) Западная, Центрально-Восточная и Балканская Европа (49 стран); 3) Северная Америка (5 стран); 4) Центральная и Южная Америка (46 стран); 5) Африка южнее Сахары (50 стран); 6) Средний Восток и Северная Африка (24 страны); 7) Южная Азия (8 стран); 8) Юго-Восточная Азия (11 стран); 9) Восточная Азия (8 стран); 10) Австралия и Океания (27 стран). Всего в десяти регионах мира сегодня насчитывается 240 стран – государств и территорий, экономики которых подлежат анализу в качестве "базовых подразделений" глобального хозяйства.

Как известно, основным обобщающим показателем функционирования национальной экономики является **валовой внутренний продукт (ВВП)** (англ. gross domestic product (GDP)) – конечный стоимостный результат хозяйственной деятельности в пределах страны за определённый период, чаще всего за год. Он подсчитывается на основе добавленной стоимости всех отраслей и сфер экономики.

При осуществлении международных сопоставлений в качестве взаимозаменяемого с ВВП показателя уже несколько десятилетий используется **валовой национальный продукт (ВНП)** (англ. gross national product (GNP)) – конечный стоимостный результат хозяйственной деятельности в пределах страны плюс доходы, переводимые от её резидентов (физических и юридических лиц) из-за рубежа, и минус доходы, переводимые за рубеж нерезидентами. Следует отметить, что сейчас, например, Всемирный банк для операциональных и аналитических целей в качестве главного критерия классификации экономик применяет **валовой национальный доход (ВНД)** (англ. gross national income (GNI)) на душу населения. При этом указывается, что в предшествующих изданиях

¹ Страны и регионы мира: экономико-политический справочник / Под ред. А. С. Булатова. – М.: ТК «Велби»; Изд-во «Проспект», 2005. – 624 с.

² См., напр.: Чернецкий Ю. А. Мировая экономика: Курс лекций. – М.: Эксмо, 2007. – 400 с.

публикаций Всемирного банка данный термин именовался ВВП¹. Новую терминологию, следуя текущей статистической практике, Всемирный банк принял недавно, в соответствии с Системой национальных счетов (СНС) 1993 года. Хотя многие страны мира продолжают использовать СНС 1968 года, всё большее их число переориентируется на СНС 1993 года. Впрочем, определение рассматриваемого показателя осталось прежним, изменилось только наименование².

В ходе международных сравнений ВВП (ВНП, ВНД) пересчитывается по **паритету покупательной способности (ППС)** (англ. purchasing power parity (PPP)) – условному обменному курсу, показывающему, сколько национальных денежных единиц нужно для покупки стандартного набора товаров и услуг. Для этого сравнивают цену в национальной валюте и в долларах США на их территории стандартного набора из 3200 потребительских товаров, 236 инвестиционных товаров и 16 строительных объектов³. В ряде стран ППС ниже обменного курса (в Японии, многих странах Западной Европы), но в большинстве стран (включая Украину) ППС выше обменного курса. Иными словами выражая суть ППС, специалисты Всемирного банка пишут, что "*международный доллар*" имеет такую же покупательную способность в отношении ВВП данной страны, какую доллар США имеет в отношении ВВП Соединённых Штатов Америки⁴.

Полномасштабный сравнительный анализ уровня и процессов социально-экономического развития стран и регионов мира мы осуществили в середине – второй половине 2005 г. Охарактеризуем систему использованных показателей и полученные результаты. Национальные экономики мы ранжировали по размеру **валового национального дохода (ВНД) по ППС на душу населения**, а при его равенстве в качестве дополнительного критерия ранжирования использовался показатель **численности населения**. Последняя в данном случае определяется де-факто, подсчитываются все *резиденты* страны независимо от правового статуса и гражданства, исключая беженцев, не проживающих постоянно в предоставившей убежище стране, которые обычно рассматриваются как часть населения страны происхождения.

Всего в итоговых таблицах были представлены данные по 134 странам; в их число не вошли национальные экономики с населением менее 1,5 млн. чел. (исключение, по старой памяти, было сделано для Эстонии; такое же исключение, но по своим соображениям, делал и Всемирный банк), те крупные экономики, имеющие сведения о которых были чересчур скудны, и "беззаконная комета" (А.С.Пушкин) Тайвань, информацию о котором Всемирный банк, кстати, в большинство обобщающих таблиц также не включает⁵.

Показатель **прироста ВВП на душу населения** основывается на величине ВВП, измеряемой в так называемых *постоянных ценах*. Специалисты Всемирного банка трактуют его как обобщающий измеритель роста экономики. ВВП в постоянных ценах может быть оценён путём определения общего количества товаров и услуг, произведённых за данный период, оценки их по согласованному набору цен базового года и уменьшения полученного результата на стоимость промежуточного продукта, также измеренную в постоянных ценах. Темпы прироста подсчитываются с помощью метода наименьших квадратов.

Систематизируя сведения для анализа такого важного хозяйственного процесса, как *конечное использование производимых национальной экономикой товаров и услуг*, мы отказались от традиционно применяемого в этих целях показателя ВВП. Вместо него на основе материалов Всемирного банка нами была рассчитана структура **конечных внутренних расходов (КВР)** – всех конечных расходов, которые осуществляются в пределах данной страны, или, иначе говоря, всех расходов на приобретение конечных товаров и услуг, осуществляемых в рамках данной национальной экономики действующими в ней домохозяйствами, субъектами хозяйствования и государственными органами. Математически объём конечных внутренних расходов представляет собой сумму всех компонентов ВВП по конечному использованию за исключением *чистого экспорта* (разности между стоимостью экспортированных и импортированных товаров и услуг);

¹ См.: Country Classification // www.worldbank.org <25.06.2005>

² См.: Change in Terminology // www.worldbank.org <25.06.2005>

³ См.: Страны и регионы мира. – С. 4.

⁴ См.: World Development Indicators database, World Bank, April 2005 // www.worldbank.org <25.06.2005>

⁵ См.: Selected World Development Indicators // World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone / The World Bank. – New York: Oxford University, 2004. – P. 253-271.

именно эта сумма равняется 100 % объёма КВР. Экономический смысл разницы между объёмами КВР и ВВП состоит в следующем: если чистый экспорт положительный, это фактически означает, что расходы на приобретение части (стоимости) произведённого в стране конечного продукта осуществлены за рубежом; если чистый экспорт отрицательный, это означает, что (для удовлетворения соответствующих потребностей), помимо расходов, равных стоимости произведённого в стране конечного продукта, в ней осуществлены конечные расходы на приобретение части конечного продукта зарубежных стран.

Первым общим компонентом КВР и ВВП выступают **расходы на конечное потребление домохозяйств** (англ. household final consumption expenditure); ранее в статистике они именовались личным потреблением (англ. private consumption). Это рыночная стоимость всех товаров и услуг, включая товары длительного пользования (такие, как автомобили, стиральные машины и домашние компьютеры), приобретённых домохозяйствами. Эти расходы не охватывают покупку жилья, однако включают так называемую *условноначисленную ренту* для собственников жилья, занимающих его. Они включают также плату государственным органам за получение разрешений и лицензий. В материалах Всемирного банка (и наших таблицах) расходы на конечное потребление домохозяйств охватывают и расходы некоммерческих организаций, обслуживающих домохозяйства, даже если данная страна сообщает о них отдельно. На практике потребительские расходы домохозяйств могут включать любую статистическую разницу между использованием и предложением ресурсов.

Второй компонент КВР и ВВП – **общие расходы на конечное государственное потребление** (англ. general government final consumption expenditure); ранее они именовались общим государственным потреблением (англ. general government consumption). Они охватывают все текущие государственные расходы на закупку товаров и услуг, включая оплату труда наёмных работников. Они также охватывают большинство разновидностей расходов на национальную оборону и безопасность, однако не включают государственные военные расходы, являющиеся частью *государственного накопления капитала* (см. следующий абзац).

Третий компонент КВР (для которых он последний) и ВВП – **валовое накопление капитала** (англ. gross capital formation); ранее оно именовалось валовыми внутренними инвестициями (англ. gross domestic investment). Оно охватывает расходы на прирост основного капитала плюс чистое (величина может быть как положительной, так и отрицательной) изменение объёма товарно-материальных запасов и ценностей. *Основной капитал* включает: а) земельные усовершенствования (заборы, изгороди, ограды, рвы, дренажные системы и т. д.); б) покупку растений, машин и оборудования; в) строительство зданий, шоссе, железных дорог и т. п., в том числе торговых и промышленных сооружений, офисов, школ, больниц и частного жилья. *Товарно-материальные запасы* – это товары, находящиеся на складах фирм на случай временных или непредвиденных колебаний в производстве или продажах, и незавершённое производство. Согласно Системе национальных счетов 1993 года, *чистое приобретение материальных ценностей* тоже рассматривается как накопление капитала.

Заключительным, в определённом смысле, как мы уже отмечали, корректирующим компонентом ВВП выступает **сальдо внешней торговли товарами и услугами** (англ. external balance of goods and services); другое наименование этого компонента – *чистый экспорт* (см. выше). Международная торговля товарами и услугами включает все торговые сделки (операции) между резидентами данной страны и остальным миром, охватывая изменение собственности на обычные товары, товары, отправленные для переработки и ремонта, немонетарное золото и услуги.

Наконец, в наших таблицах по отдельным регионам был представлен такой важный социально-экономический показатель, как **индекс (коэффициент) Джини** (англ. Gini index). Он измеряет степень, до которой распределение доходов (или, в определённых случаях, потребительских расходов) между индивидами либо домохозяйствами в рамках данной национальной экономики отклоняется от "совершенно равного распределения". Индекс Джини, равный нулю, отражал бы абсолютное равенство в распределении доходов (потребительских расходов), равный 100 – абсолютное неравенство. Величины индекса Джини измеряются не ежегодно, а раз в несколько лет, с помощью проводимых *специальных обследований*. В наших таблицах были представлены данные, полученные в ходе последних по времени на тот момент измерений этого коэффициента.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Проаналізуємо охарактеризовані вище показателі применительно к мировому хозяйству в целом, основным группам стран, которые классифицируются Всемирным банком по уровню дохода на душу населения, и шести выделяемым ВБ развивающимся регионам мира, которые, напомним, охватывают страны с низким и средним доходом. В табл. 1 представлены все эти показатели, за естественным исключением индекса Джини: он не только рассчитывается крайне нерегулярно, но и отличается очень большим разбросом значений даже в рамках отдельных регионов и групп экономик.

Таблица 1.

Численность населения и некоторые основные показатели социально-экономического развития мира в целом, основных доходных групп стран и развивающихся регионов за 2003 г.

	ВНД по ППС на душу населения, долл.	Население, млн. чел.	ВНД по ППС, млрд. долл.	Прирост ВВП на душу населения в 2002-2003 гг., %	Структура конечных внутренних расходов, %			Сальдо внешней торговли товарами и услугами как % от ВВП
					Расходы на конечное потребление домохозяйств	Общие расходы на конечное государственное потребление	Валовое накопление капитала	
Страны с низким доходом	2 190	2 310,3	5 052	4,9	66	13	21	-3
Страны со средним доходом	6 000	2 990,1	17 933	3,9	61	13	26	2
Низшая группа стран со средним доходом	5 510	2 655,2	14 617	4,5	59	13	28	2
Высшая группа стран со средним доходом	9 900	334,9	3 317	1,7	68	14	19	4
Развивающиеся регионы	4 320	5 300,3	22 894	3,8	62	13	24	2
Европа и Центральная Азия	7 570	472,7	3 579	6,0	62	16	21	2
Латинская Америка и Карибский бассейн	7 080	534,2	3 780	-0,1	64	16	20	3
Африка к югу от Сахары	1 770	702,6	1 243	1,3	67	16	18	-1
Средний Восток и Северная Африка	5 700	311,6	1 743	1,2	57	19	24	5
Южная Азия	2 660	1 424,7	3 795	5,7	66	12	22	-2
Восточная Азия и Тихий океан	4 680	1 854,5	8 675	6,8	54	12	34	3
Страны с высоким доходом	29 450	971,4	28 063	1,4	63	18	19	0
Мир в целом*	8 180	6 271,7	51 314	1,4	63	17	20	1

Данные, приведённые курсивом, относятся к году иному, нежели 2003-й.

Примечания: * По миру в целом показатели ВНД по ППС и ВНД по ППС на душу населения рассчитаны как полные суммы, включающие оценку для недостающих в отчётах сведений и не предоставляющих Всемирному банку отчёты стран; показатель численности населения – как простая сумма всех имеющихся данных; показатели прироста ВВП на душу населения, структуры конечных внутренних расходов и отношения сальдо внешней торговли товарами и услугами к ВВП – как средние взвешенные.

Источники: World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone / The World Bank. – New York: Oxford University, 2004. – P. 253-271.

Сначала установим примерное соответствие развивающихся регионов, выделяемых Всемирным банком, и тех десяти регионов мира, состав которых указан нами в начале статьи.

"Табличная" Европа и Центральная Азия охватывает субрегион Центрально-Восточной и Балканской Европы и СНГ; Латинская Америка и Карибский бассейн, помимо стран Центральной и Южной Америки, включает также Мексику; Восточная Азия и Тихий океан объединяет Юго-Восточную и Восточную Азию и регион Австралии и Океании; остальные три региона совпадают.

Что касается первых трёх показателей, представленных в табл. 1, то ограничимся составлением **рейтингов** с участием межрегиональной группы передовых экономик с высоким национальным доходом на душу населения и шести региональных групп, включающих переходные и развивающиеся экономики с низким и средним национальным доходом на душу населения.

Рейтинг по показателю ВНД по ППС на душу населения, выраженного в международных долларах, выглядит следующим образом: 1) страны с высоким доходом – 29 450 долл.; 2) Европа и Центральная Азия – 7 570 долл.; 3) Латинская Америка и Карибский бассейн – 7 080 долл.; 4) Средний Восток и Северная Африка – 5 700 долл.; 5) Восточная Азия и Тихий океан – 4 680 долл.; 6) Южная Азия – 2 660 долл.; 7) Африка к югу от Сахары – 1 770 долл.

Считаем нужным также привести рейтинг по численности населения, с указанием доли участника в населении мира в целом: 1) Восточная Азия и Тихий океан – 29,6 %; 2) Южная Азия – 22,7 %; 3) страны с высоким доходом – 15,5 %; 4) Африка к югу от Сахары – 11,2 %; 5) Латинская Америка и Карибский бассейн – 8,5 %; 6) Европа и Центральная Азия – 7,5 %; 7) Средний Восток и Северная Африка – 5,0 %.

При составлении рейтинга по показателю объёма ВНД по ППС не удаётся обеспечить такую же точность, как при составлении рейтинга по численности населения, поэтому доли участников в ВНД мира в целом округляются до процента: 1) страны с высоким доходом – 55 %; 2) Восточная Азия и Тихий океан – 17 %; 3) Южная Азия – 7 %; 4) Латинская Америка и Карибский бассейн – 7 %; 5) Европа и Центральная Азия – 7 %; 6) Средний Восток и Северная Африка – 3 %; 7) Африка к югу от Сахары – 2 %.

Основной показатель экономического роста в "подушечном" исчислении – среднегодовой прирост ВВП на душу населения – в **2002-2003 гг.** по группе переходных и развивающихся стран (3,8 %) был больше, чем по группе передовых стран, в 2,7 раза. Однако резкая дифференциация по скорости роста наблюдалась в рамках самого развивающегося мира: гораздо более значительные темпы прироста этого показателя по сравнению со странами с высоким доходом (где он равнялся 1,4 %) демонстрировали три региона – Восточная Азия и Тихий океан (6,8 %), Европа и Центральная Азия (6,0 %) и Южная Азия (5,7 %); остальные три развивающихся региона – Африка к югу от Сахары (1,3 %), Средний Восток и Северная Африка (1,2 %), Латинская Америка и Карибский бассейн (где прирост вообще имел отрицательную величину в –0,1 %), – напротив, уступали по этой части группе передовых экономик.

Что касается структуры конечных внутренних расходов, то отметим, что она почти совпадает по миру в целом и по группе стран с высоким доходом: расходы домохозяйств в обоих случаях составляют 63 %, государственные расходы общего характера – 17 и 18 %, накопление капитала – 20 и 19 % соответственно. Расхождение, на наш взгляд, обусловлено тем, что в передовых странах функционирует "государство благосостояния", требующее повышенного уровня текущих затрат. Далее остановимся на региональных особенностях структуры КВР, связанных с выделяющимся на общем фоне **размером отдельных компонентов**. Удельный вес расходов на конечное потребление домохозяйств особенно велик в высшей группе стран со средним доходом (68 %), группе стран с низким доходом (66 %) и двух беднейших развивающихся регионах – Африке южнее Сахары (67 %) и Южной Азии (66 %), а меньше всего он – в регионах Восточной Азии и Тихого океана (54 %) и Среднего Востока и Северной Африки (57 %). Доля общих расходов на конечное государственное потребление по развивающемуся миру в целом и по пяти из шести его регионов (исключение – Средний Восток и Северная Африка) ниже, чем по группе стран с высоким доходом; она особенно низка в регионах Восточной Азии и Тихого океана и Южной Азии (по 12 %), в странах с низким и со средним доходом (по 13 %). По удельному весу валового накопления капитала огромен отрыв региона Восточной Азии и Тихого океана, где он достигает 34 %, а, к примеру, в находящемся на второй позиции регионе Среднего Востока и Северной Африки – "всего лишь" 24 %; показательно, что в этой нацеленной на хозяйственную перспективу сфере последнее место занимает Африка южнее Сахары (удельный вес накопления капитала в КВР – 18 %).

В заключение сравним по регионам и группам стран **влияние международной торговли** на размеры национального ВВП, которое измеряется отношением сальдо внешней торговли товарами

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

и услугами к ВВП, выраженным в процентах. По группе стран с высоким доходом в целом экспорт и импорт были идеально сбалансированы: рассматриваемый показатель равнялся нулю. Среди развивающихся регионов превышение экспорта над импортом составляло в регионе Среднего Востока и Северной Африки – 5 % (энергоносители!), в регионах Восточной Азии и Тихого океана и Латинской Америки и Карибского бассейна – по 3 % (экспортноориентированная индустриализация!), в регионе Европы и Центральной Азии – 2 % (европейская интеграция!). Напротив, в отстающих регионах наблюдалось превышение импорта над экспортом: в Африке южнее Сахары оно равнялось 1 %, в Южной Азии – 2 % от ВВП.

В табл. 2 представлены сведения о темпах прироста реального ВВП и инфляции по основным группам и региональным подгруппам национальных экономик мира за 2003-2005 гг. Сразу подчеркнём, что данные за 2004 г. являются отчасти оценочными, за 2005 г. – прогнозными. Следует также учитывать, что представленная группировка базируется на классификации не МВФ и ВБ, а *ООН и ЮНКТАД*. Две последние организации на тот момент "в аналитических целях" использовали такую группировку стран:

- **развитые экономики**, или **развитые рыночные экономики** (англ. developed economies, developed market economies): страны Европы (кроме европейских переходных экономик), Канада, США, Япония, Австралия и Новая Зеландия;
- **переходные экономики** (англ. economies in transition): страны СНГ, Албания, Болгария, Македония, Румыния, Сербия и Черногория, Хорватия (надо полагать, сюда же относилась и выпавшая из перечня просто по недосмотру Босния и Герцеговина. – Ю. Ч.);
- **развивающиеся экономики** (англ. developing economies): страны Африки, Азии и Тихого океана (кроме Японии, Австралии, Новой Зеландии и азиатских членов СНГ), Латинской Америки и Карибского бассейна¹.

Таблица 2.

Темпы прироста реального ВВП и инфляции по основным группам и региональным подгруппам стран мира в 2003-2005 гг., %

Группы и региональные подгруппы стран мира	Прирост реального ВВП*			Инфляция**		
	2003	2004	2005	2003	2004	2005
Развитые экономики	2,2	3,4	2,25	1,7	1,9	1,25
Европейский Союз	1,2	2,3	2,25	2,1	2,2	2,00
12 стран зоны евро	0,6	2,0	2,00	2,0	2,0	1,75
3 прочих "старых" члена ЕС	2,7	2,9	2,25	2,7	2,8	2,25
8 новых членов ЕС – континентальных стран	3,9	4,9	4,25	1,9	4,2	3,25
2 новых члена ЕС – островных государства	0,9	2,4	4,00	3,2	2,5	2,25
Переходные экономики	7,0	7,1	6,00	12,2	10,3	9,00
Южная и Восточная Европа	4,2	5,8	4,75	8,4	7,6	6,25
СНГ	7,6	7,3	6,00	13,0	10,9	9,25
Развивающиеся экономики	4,6	6,2	5,25	6,3	5,6	5,25
Латинская Америка и Карибский бассейн	1,7	5,4	4,00	10,5	6,5	6,00
Африка	4,0	4,5	4,75	11,2	11,8	10,25
Западная Азия	5,0	5,5	4,50	8,9	4,4	5,75
Южная Азия	6,7	6,3	6,25	5,7	6,4	6,50
Восточная Азия	6,0	7,2	6,75	1,9	3,7	3,50

Примечания: * Данные по группам и подгруппам стран являются средневзвешенными, где веса базируются на ВВП в ценах и по обменным курсам 2000 г. ** Данные по группам и подгруппам стран являются средневзвешенными, где для каждого года весом выступает ВВП 2000 г., выраженный в долларах США.

И с т о ч н и к : World Economic Situation and Prospects. – New York: United Nations, 2005. – P. 109-110, 112, 114-115.

Отметим ключевые моменты. Как видим, **прирост реального ВВП** за рассматриваемый период был наиболее быстрым в группе переходных экономик, самым медленным – в группе

¹ См.: World Economic Situation and Prospects 2005. – New York: United Nations, 2005. – P. XII.

развитых экономик. По группе *развитых стран* в 2004 г. он был в полтора раза выше, чем в 2003-м, однако в 2005 г. должен был вернуться на уровень 2003 г. Медленнее, нежели по группе в целом, увеличивался ВВП Европейского Союза, прежде всего за счёт отставания 12 стран зоны евро. Из "старых" членов ЕС более высокие темпы прироста имела подгруппа, которая охватывала 3 страны, в эту зону не вошедшие, – Великобританию, Данию и Швецию. Вообще же среди развитых стран (в трактовке ООН и ЮНКТАД) наивысшие темпы экономического роста демонстрировали 8 посткоммунистических государств – новых членов ЕС. По группе *переходных экономик* страны СНГ опережали Южную и Восточную Европу, хотя скорости роста сближались: в 2003 г. темпы прироста реального ВВП в СНГ были выше в 1,8 раза, в 2004-2005 гг. – в 1,3 раза. По группе *развивающихся стран* пальма первенства от Южной Азии, завоевавшей её в 2003 г., перешла к традиционному лидеру последних десятилетий – Восточной Азии. Регион Латинской Америки и Карибского бассейна, далеко отставший по итогам 2003 г., затем несколько поправил положение. Стабильно более низкими, чем по группе в целом, были темпы прироста реального ВВП Африки.

Подобно приросту ВВП, **темпы инфляции** за рассматриваемый период были наиболее высокими в группе переходных экономик, самыми низкими – в группе развитых экономик. Группе *развитых стран* удалось фактически обуздать инфляцию, перевести её из разряда острейших проблем, к которым она принадлежала в 70-80-е гг. прошлого века, в разряд процессов, которые находятся в пределах нормы, однако требуют постоянного контроля. Некоторый, хотя и не слишком существенный, всплеск инфляции наблюдался в 2004 г. в посткоммунистических государствах, вступивших в ЕС. Гораздо хуже обстояли дела в группе *переходных экономик*, причём в СНГ проблема инфляции была заметно острее, чем в Южной и Восточной Европе. Наконец, очень разной была ситуация с инфляцией по пяти региональным подгруппам *развивающихся экономик*. Наиболее спокойна она в Восточной Азии. Всплеск инфляции, одновременно со снижением темпов экономического роста, наблюдался в 2003 г. в регионе Латинской Америки и Карибского бассейна; позднее положение нормализовалось. Неизменной остротой характеризовалась проблема инфляции в Африке.

Завершая изложение результатов проделанного анализа, дадим краткую обобщающую характеристику **динамики основных групп национальных хозяйств**. Специалисты ООН и ЮНКТАД отмечали, что в **2004 г.** среди *развитых стран* наблюдалась более сильная дифференциация по темпам экономического роста, чем среди стран других главных групп. Этот рост был значительным в Северной Америке, умеренным в Японии, но вялым в Европе. Европейский Союз, за исключением его новых членов и ещё горстки государств, в целом сменил Японию в качестве отстающей экономики. Ожидалось, что для этих медленно растущих стран в 2005 г. наступит некоторое циклическое ускорение хозяйственного роста, однако его темпы составят всего лишь ок. 2 %. Что касается *переходных экономик*, то в последнее время, включая 2004 г., их ВВП рос быстрее, чем ВВП высокоразвитых и развивающихся стран. Процент прироста ВВП *развивающихся стран* в 2004 г. был наибольшим за последние два с лишним десятилетия. Все группы стран с "особыми вызовами развитию" – наименее развитые страны, страны, не имеющие выхода к морю, и малые островные развивающиеся государства – имели темпы прироста ВВП более 5 %, т. е. на один процентный пункт выше общемировых. В расчёте на душу населения ВВП вырос более чем на 3 % у почти половины развивающихся стран, но в этих странах проживало более 80 % населения развивающегося мира. Широкий охват развивающихся стран экономическим ростом в 2004 г. был обусловлен тем обстоятельством, что большинство этих стран выиграло от одного или нескольких из трёх явлений, которые (что необычно) совпали во времени: от быстрого роста торговли продукцией обрабатывающей промышленности, роста цен на нефть и большинство прочих товаров и более спокойной, чем в предшествующий период, ситуации на международных финансовых рынках¹.

Таковы основные результаты проведённого глобального (с точки зрения масштабов) исследования. Убеждены, что мониторинг ситуации с использованием обоснованной научной методики был бы полезен и продуктивен.

¹ См.: *World Economic Situation and Prospects 2005*. – Р. III.

Хижняк Лариса Михайлівна,

доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

КОМПАРАТИВНИЙ МЕТОД В СОЦІОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УПРАВЛІННЯ

В статье выявлены особенности, возможности и ограничения применения компаративного метода в социологии организаций и управления. Автор показывает, как компаративный метод используется при изучении управленческих практик в различных организациях.

The article deals with the peculiarities, possibilities and limitations of using comparative methods in sociology of organizations and management. The author shows how comparative method is using while studying managements' practices in different organizations.

Розмаїття організацій в сучасному світі викликало не тільки сприйняття науковцями і практиками організаційного плюралізму в якості ідеологічного концепту, але й поставило питання про доцільність використання компаративного методу при встановленні організаційних характеристик, які сприяють досягненню цільового призначення численних організаційних утворень, поширених у різних сферах суспільного життя. Соціальні організації як інституційні утворення є цільовими спільнотами, створеними під конкретну мету, отже постійно виникає проблема співвідношення ідеальної (сконструйованої) і реальної організації, яка функціонує як результат дії (впливу) певної управлінської практики. Наявність в організації спонтанних, самоорганізаційних процесів не зменшує роль управління організаційними процесами, адже самі спонтанні явища (процеси), а також спонтанні організаційні зміни підлягають діагностиці і враховуються в управлінні організаціями. Крім того, соціальний контекст організацій обумовлює необхідність порівняння їхнього стану і розвитку в різних типах суспільств і одночасно диктує відмову від домінування якоїсь однієї моделі організаційного розвитку, яка притаманна конкретному суспільству. Можна розділити з цього приводу занепокоєння С. Макданієла, який вважає, що в міжнародній соціології наразі існує такий соціологічний розподіл праці, який призвів до втрати можливості проводити глибокі міжнародні порівняння, які б виходили за межі емпіричних індикаторів і відкривали відмінні один від одного шляхи соціального розвитку. Втрачене також власне теоретизування з національним колоритом. Втрачено „розуміння того, що глобалізація не обов'язково повинна означати гомогенізацію" [1, с. 133]. Співіснування в сучасному українському суспільстві класичних організацій, які притаманні індустріальному суспільству, і нових перспективних організаційних форм ставить питання щодо визначення принципів їх взаємодії в одному соціально-організаційному просторі, а також щодо універсальності соціальних та управлінських технологій, використовуваних ними.

До цього часу природа, визначення, межі застосування компаративного аналізу дискутуються науковцями. „Большой толковый социологический словарь (Collins)" надає найбільш широке трактування компаративного методу як такого, що передбачає „дослідження подібностей і відмінностей між явищами або їх класами з метою встановлення класифікацій і типологій соціальних явищ, а також перевірки гіпотез про випадкові відносини за допомогою дослідження емпіричного зв'язку і часової послідовності факторів" [2, с. 280]. Н.Дж. Смелзер під компаративним аналізом розуміє „опис та пояснення подібностей та відмінностей (головним чином відмінностей) умов або результатів розвитку великих соціальних одиниць, зазвичай – регіонів, країн, суспільств та культур" [3, с. 4]. У цьому визначенні відсутні (не представлені) соціальні організації, проте останні є цільовими соціальними спільнотами, котрі утворюють певне суспільство і мають у собі його риси. Більш ґрунтовно компаративний підхід представлений в такому напрямку, як соціальна антропологія організацій [4], що пояснюється дисциплінарною традицією, яка склалася в антропології і відповідає призначенню усіх антропологічних досліджень без винятку об'єктів вивчення. Методологія та історія порівняльних досліджень у соціальних та гуманітарних науках привертає увагу дослідників як така, що має міждисциплінарний характер. Наприклад, в антропології активно застосовується крос-культурний аналіз, у політології – крос-країнний, в історії – порівняльна історія, в психології – порівняльна психологія, в соціології – крос-соціальний аналіз

[5; 3]. Н. Дж. Смельзер слушно виділяє в розвитку компаративного методу (або аналізу) дві протилежні течії: радикальний позитивізм і радикальний релятивізм. При цьому обмеження використання компаративного підходу обумовлюється різними контекстами, коли "відмінності контекстів руйнують і вірогідність, і валідність звичайних компаративних вимірювань" [4, с. 5]. Суспільства дійсно "так відрізняються, що не завжди можуть повністю порівнюватися" [6, с. 195], однак без порівнянь важко (а чи можливо?) провести їх типологію, виокремити переваги в їхнього устрої й функціонуванні та ін. Праці Е.Дюркгейма "Самогубство" (1897) та М.Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму" (1904-1905) розглядаються в якості класичних прикладів застосування компаративного методу при вивченні соціальних явищ, поширених в окремих соціальних осередках, які доступні для виокремлення подібностей і відмінностей. Загалом же слід відмітити, що компаративний (порівняльний) метод дослідниками не розглядається ні в якості особливої методології, ні окремої теорії, а скоріш за все виступає загальним підходом. Цей підхід має до цього часу невирішені методологічні питання: чи є одиниці порівняння і показники, обрані для порівняння відмінностей або подібностей, насправді такими, що можуть порівнюватися, і чи можна їх використовувати поза їх культурним контекстом [7, с. 317].

Мета статті – виявити особливості, можливості і обмеження застосування компаративного методу в соціології організацій та управління.

Практика вивчення організацій засвідчує, що організаційна система стає більш зрозумілою при її порівнянні з іншими аналогічними системами, враховуючи всі рівні аналізу – мікро-, мезо- і макро-. При цьому в процесі застосування компаративного методу досліджується не одна соціальна організація, а їх група, хоча окрема організація вважається системною цілісністю, котра виступає одиницею аналізу. Як змінюється і розвивається організація, які форми організацій найбільш адекватні сьогоденню – пояснення цього може надати застосування компаративного методу.

Компаративний аналіз найчастіше застосовують при вивченні структури, цілей і технологій організації, тобто загальних характеристик, котрі можуть бути концептуально різними і в той же час причинно пов'язаними між собою. Такими характеристиками виступають: розмір організації; рівень складності організації; міра формалізації організаційних відносин; форми і способи контролю; міра централізації та ін. [8, с. 70]. При цьому структурному й технологічному розмаїттю елементів, що складають організацію, як правило, не приділяється достатньої уваги. Соціальний же контекст організацій більш повно враховується при порівнянні організаційних культур. Адже подібність різних організацій як інституційних утворень може існувати частіше на поверхневому рівні, порівняння ж організаційних культур засвідчує сутнісні відмінності між ними. Твердження, що організаційна культура безпосередньо впливає на ефективність функціонування організації, базується на тій підставі, що успішніші з них характеризуються високим рівнем культури, яка целеспрямовано формується управлінським впливом. Це підтвердило дослідження Т. Пітерса і Р. Уотермена, які, аналізуючи успішно діючі американські фірми та управлінську практику, визначили низку умов, які дали можливість їм стати лідерами бізнесу. Серед них вони відмітили: віру в дії; зв'язок з партнером; заохочення автономії та заповзятливості; знання керованої системи; професіоналізм; простоту структури та малий штат управління; одночасне поєднання гнучкості та жорсткості [9].

Поняття "культури" відомий дослідник організацій Г. Хофстеде визначив як "програмування колективного менталітету, який відрізняє членів однієї категорії людей від інших. Категорією людей може бути нація, регіональна або етнічна група, жіноцтво або чоловіки, літні й молоді, фах чи заняття, різновид бізнесу, форми організації, просто родина" [10, с. 12]. Таке родові визначення культури здається нам досить вдалим, бо виходячи з нього, можна передбачити гетерогенність організаційних культур, наявність численних субкультур у залежності від соціального складу персоналу, дистанцій між різними групами в організації. Організаційна культура визначається лише в процесі порівняння культурних рис двох і більше організацій. Компаративний аналіз дозволяє фіксувати прояви культури різних організацій, які піддаються спостереженню, зокрема, за такими характеристиками:

- 1) зовнішній вигляд організації (архітектура, обладнання та оформлення приміщень), що іноді дозволяє оцінити ставлення до клієнтів, до персоналу;

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

- 2) інформація про організацію (брошури, проспекти, різноманітний рекламний матеріал, що випускає організація; щорічні звіти) допомагає скласти уявлення про її місію, стратегічні плани, задачі (минуле, сьогодення чи майбутнє);
- 3) поведінка персоналу, ставлення до клієнтів (привітність персоналу, прагнення задовольнити клієнта);
- 4) історія організації (міфи про неї, причини її виникнення й складові успіху, герої й антагоністи, специфіка організації праці);
- 5) характеристика керівного складу;
- 6) орієнтація на зміни (ставлення до стабільності та змін);
- 7) оперативна інформація, яка постає на зустрічах, в оглядах, пам'ятних записках, повідомленнях;
- 8) Розповіді, легенди, повсякденні розмови персоналу, клієнтів [11, с. 117 - 119].

Дослідження довели, що культурні відмінності особливо помітні при порівнянні вимог до вищого керівництва організацій, які висуваються в різних країнах [12]. Наприклад, в Японії важливо, щоб керівник у процесі прийняття рішень був координатором, а не диктатором. В Англії головне - здатність керівника працювати з великою кількістю персоналу, в Америці від керівників вимагається високі самодисципліна, підвищена працездатність, готовність взяти на себе персональну відповідальність.

Науковцями визнається, що „нові організаційні форми виникли у відповідь на необхідність подолання недоліків старих форм, які вже не відповідали вимогам зовнішнього середовища. Керівники починали експериментувати з новими підходами, вели пошук найбільш ефективних форм розподілу ресурсів і координації діяльності" [13, с. 603]. Так на зміну функціональній організації, яка домінувала на межі XIX –XX ст., з'явилася дивізійна організація (40-50-ті роки XX ст.), а потім – матрична організаційна форма (60-70-ті роки XX ст.), нарешті в наші дні перспективними вважаються сітьові, віртуальні, кругові, інтелектуальні, багатомірні організації. Останні є організаціями, котрі якісно відрізняються від класичних організаційних форм і породжені інформаційним суспільством. Компаративний аналіз цих організацій проводити складно через невизначеність їхніх ключових елементів, поки що кожна з цих організацій існує скоріше у вигляді загальної ідеї і базових принципів, які важко піддаються експериментальному вивченню.

У суспільстві, яке трансформується, зазнає змін інститут власності, і разом з ним постає питання – організації якої форми власності найбільш адаптовані до нової ситуації. В українському суспільстві не здається ясним і однозначним розвиток і перспективи еволюції державних підприємств. При виборі політики, спрямованої на звуження державного сектора економіки, як правило, використовується такий комплекс організаційних заходів: комерціалізація, корпоратизація, оренда, закриті акціонування, викуп державної організації трудовим колективом. Відновлення керованості державним сектором, на думку М. Шніцера, можливе в Україні за умов структурного розмежування останнього на дві основні групи: 1) група державних підприємств, що не можуть бути акціоновані і залишаються в прямому адміністративному підпорядкуванні. Для них установлюються обов'язкові державні замовлення і показники господарювання; 2) державні підприємства, що мають бути перетворені в державні акціонерні товариства, не менше 51% акцій яких має належити державі. Для них дозволяється комерційна діяльність [14, с. 310 - 311].

У процесі соціально-економічного реформування пострадянських країн державний сектор виявився найменш гнучким і більш уразливим. Наприклад, порівняльний аналіз соціальних настроїв директорів держпідприємств і керівників приватних фірм, здійснений Л.Бабаєвою, засвідчив, що останні значно більше впевнені в сталості свого соціального становища, настроєні більш оптимістично, яскравіше демонструють "проринкову" орієнтацію [15, с. 81 - 82]. Аналогічні висновки зроблені в ході наших досліджень трансформації організаційних структур в Україні [16].

Організаційна популяція (сукупність однотипних організацій) існує в конкурентному середовищі, вплив якого на організаційний розвиток діє як селекція, коли виживають лише ті організаційні форми, які добре інтегровані у зовнішнє середовище і мають достатній потенціал розвитку. Порівняння різних за розміром організацій (малих, середніх і великих) з погляду їх життєздатності показало, що при сітьових формах організаційних взаємодій розмір перестає відігравати визначну роль. Разом з тим, життєздатність малих форм господарювання в країнах з різним рівнем соціокультурного й економічного розвитку свідчить про їх значний потенціал. При цьому відродження інтересу до малого бізнесу має як спільні для різних країн причини (наприклад,

запровадження в останні десятиліття нових гнучких технологій, зниження попиту споживачів на стандартні товари масового виробництва внаслідок індивідуалізації споживання, негативні прояви бюрократизації великих корпорацій та ін.), так і відмінності, передусім національно-культурного характеру. У державах перехідного типу прискорене утворення малих економічних спільнот розглядається як масова база та інтегральний елемент ринкової системи, як складова демократизації соціально-економічного життя суспільства. Принцип сполучення великих, середніх та малих економічних організацій, їх взаємодоповнення, що активно культивується в країнах з розвинутою ринковою економікою, - умова усталеного соціально-економічного розвитку.

Висновки. Вивченню розповсюдження соціальних організацій як специфічних феноменів у різних суспільствах чи на різних стадіях (етапах) розвитку одного суспільства сприяє компаративний метод. Факторами актуалізації компаративного методу в соціології організацій та управління виступають наступні: по-перше, перехід від опису організацій і управлінських практик, пов'язаних з ними, до вивчення реальних фактів, які відображають стан і перспективи організацій; по-друге, пошук таких відмінностей в організаційній поведінці двох і більше організацій, які призводять до різних, специфічних реакцій, різних проявів і наслідків поведінки організацій, їх членів і груп. Компаративний аналіз досить поширений в соціології організацій та управління. Об'єктами порівняння найчастіше стають організаційні культури; стилі, методи, техніки, засоби управління організаціями; системи мотивації персоналу, тобто існуючі, реальні моделі взаємозв'язку між організаційними ознаками. Перевагою цього методу є те, що він дозволяє проводити розгалужені типології організацій, що стає передумовою розробки ефективних соціальних технологій, які завдяки універсальності можуть бути поширені на певний клас організацій і покликані сприяти оптимізації організаційного розвитку. Однак „діяльність розробників технологій з самого початку обмежена вибраною теоретичною позицією” [17, с. 108]. Теоретичне осмислення нових організаційних форм – ще попереду.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Макданиел С. Течения в международной социологии – доминирование, различия и разделение труда //Социс. – 2004. – №10. – С. 131-135. 2. Сравнительный метод //Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2. (П–Я): Пер. с англ. – М.: Вече, АСЕ, 1999. – С. 280-282. 3. Смелзер Н. Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии //Социс. – 2004. – №11. – С. 3-12. 4. Романов П. В. Социология менеджмента и организаций. – Ростов н/д: Феникс, 2004. – 288 с. 5. Компаративистика – III: Альманах сравнительных социокультурных исследований /Под ред. Л.А. Вербицкой, В.В.Васильковой, В.В. Козловского, Н.Г. Скворцова. – СПб.: Социологическое общество им. М.М. Ковалевского, 2003. – 408 с. 6. Порівняльна концепція //Алан Г. Джонсон. Тлумачний словник з соціології /Пер з англ. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 195. 7. Сравнительный метод //Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь: Пер. с англ. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – С. 317. 8. Щербина В. В. Социальные теории организации: Словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 264 с. 9. Питерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления: опыт лучших компаний: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 418 с. 10. Хофстеде Г. Культура бизнеса // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1996. – № 6. – С. 12 – 16. 11. Брэдик У. Менеджмент в организации. - М.: ИНФРА-М, 1997. – 344 с. 12. Марцинкевич В. И. США: человеческий фактор и эффективность экономики. - М.: Наука, 1991. – 240 с. 13. Мильтнер Б. З. Теория организации. – М.: ИНФРА-М, 2006. – С. 603-685. 14. Шніцер Н. Порівняння економічних систем: Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 519 с. 15. . Бабаева Л. В. Частные и государственные предприятия: мнение директоров //Социс. - 1995. - № 8. - С. 79 – 86. 16. Хижняк Л.М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін. – Харків: Основа, 1999. – 270 с. 17. Попова Е.П. Проблема критериев организационного развития: выживание или эффективность // Социс. – 2004. – № 9. – С. 108-116.

Пачковський Юрій Франкович,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Лоза Андрій Степанович,

асистент кафедри соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

ДО ПРОБЛЕМИ БАГАТОАСПЕКТНОСТІ РИЗИКУ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ АКТИВНОСТІ

В статье рассмотрена возможность анализа риска в предпринимательстве, исходя из правовых, психологических, экономических и социальных его предпосылок. Особое внимание обращено на значение социального и психологического компонентов анализа риска для понимания механизмов регулирования предпринимательской активности.

Possibility of risk analysis in entrepreneurship is considered in the article, based on legal, psychological, economic and its social pre-conditions. Significance of social and psychological components of risk analysis for understanding of mechanisms of regulation of entrepreneurial activity is emphasized.

Проблема ризику в підприємництві сьогодні є однією з актуальних у теоретичних та прикладних дослідженнях. Це пояснюється, передусім, багатоаспектністю та багатогранністю цього явища. Адже ризик як важлива складова підприємництва розглядається ще з праць Р. Кантильйона (XVIII ст.), який дав наукове трактування підприємцю, пов'язавши його діяльність з умовами ризику.

Розглядаючи підприємницьку активність як *глобальну стратегію розвитку підприємництва, бізнесу в суспільстві*, звернемо увагу на такі площини її аналізу щодо проблеми ризику, як правову, психологічну, економічну і соціальну.

Правовий аспект аналізу ризику в підприємницькій активності – це, перш за все, погляд на об'єктивну відповідальність за здійснене у різних сферах кредитної чи страхової діяльності (напр., теорії "інтегрального ризику", "професійного ризику", "добровільного ризику", різні модифікації "виробничого ризику" та ін.). Основний зміст цих об'єктивних теорій полягає у тому, що неможливо покладати збитки від діяльності на того, хто лише погано діяв; або ж сторона, яка розраховує на отримання користі, ризикує тим, що здійснені нею затрати можуть не окупитися. Ризик розглядається як параметр, який дає змогу ефективно і своєчасно регулювати майнові (виробничі) відносини, що виникають внаслідок перетворення можливої небезпеки в дійсність [1, 2]. Інший аспект аналізу правового ризику – суб'єктивний, що здебільшого характеризує психологічне ставлення суб'єкта до результату як власних, так і чужих дій. Тут ризик може виступати актом поведінки суб'єкта правових відносин. У крайніх своїх проявах поведінковий компонент ризику може призвести до порушень закону. В цьому випадку звертається увага на проблему "делінквентності (девіантності) ризику", що спостерігається в сучасному трактуванні економічних ризиків [3]. За таких обставин правова оцінка ризику у змозі розглядатися як суперечлива, або як така, що підпадає під кримінальну відповідальність. Відповідно, "авантюризм" підприємницького ризику є ознакою антисоціальних дій, хоча такий ризик може сприяти інноваційним змінам і творчому поступу.

Психологічний аспект досліджує, передусім, ризик у межах теорії мотивації досягнення, теорії рішень і концепції надситуативної активності. Не менш актуальними є соціально-психологічні підходи, що ґрунтуються на співставленні процесів приймання ризику за умов індивідуальної та спільної (групової) діяльності. Для аналізу підприємницької активності кожна з цих теорій визначає своє власне трактування ризику. Актуальне розуміння ризику для сучасної психології можна "вплести" у тривимірний простір, який включає індивідні (особистісні) параметри діючого суб'єкта, поведінкову складову дій та параметри ситуації. У своєму поєднанні ці складові можуть визначити як об'єктивну потребу ризику, так і його суб'єктивне оцінювання (сприйняття). Накладаючись, об'єктивна та суб'єктивна складові детермінують особистісну (групову) схильність до ризику, що за умови підкріплення адекватною мотивацією у змозі впливати на рівень домагань (досягнень), а у крайніх випадках - на долання як зовнішніх, так і внутрішніх обмежень ("бар'єрів")

діяльності (феномен "надситуативного ризику" – ризик заради ризику, або ж прийняття надто високих параметрів ризику без видимої зовнішньої загрози чи стимулу).

Щодо підприємництва питання присутності ризику як значущої психологічної складової регулювання діяльності підприємця є дещо дискусійним. Наразі, однозначно не підтверджуються очікування відносно того, що підприємці мають більшу схильність до прийняття ризику, ніж інші люди. У кількох відомих психологічних дослідженнях навіть стверджується, що немає підстав для такої різниці взагалі (див. напр., Brockhaus, 1980; Palich, Bagby, 1995) [4, 5]. Однак, новітні психологічні дослідження (Stewart, Roth, 2001) [6] зафіксували факт, що власники фірм відзначаються трохи вищими схильностями до ризику, ніж менеджери, але ця різниця є не надто істотною. При цьому висловлюється застереження, що цей висновок зроблений на підставі гіпотетичних, змодельованих ситуацій ризику, тоді як за реальних умов поведінка може бути іншою. Так чи інакше, у межах психологічного підходу має місце розгляд ризику в контексті поведінкової складової підприємницької активності, яка залежно від обставин у змозі набувати наднормативного або ж непрогнозованого характеру в силу суб'єктивних чинників, які мають чималий вплив на процеси прийняття рішень.

Економічний аспект ризику досліджується у взаємозв'язку з фінансовою, комерційною, управлінською діяльностями. Вагомий вплив на економічний аналіз ризику у XX столітті мала неокласична теорія, основи якої заклали А. Маршал, А. Пігу. Поведінка підприємця, згідно з неокласичною теорією ризику, обумовлена граничною корисністю. Це означає, що якщо потрібно вибрати один з двох варіантів капіталовкладення, які дають однаковий можливий прибуток, то обирається варіант з меншими його коливаннями. Проте були й противники такого погляду. Зокрема, Дж. М. Кейнс ввів у неокласичну теорію психологічний фактор "задоволення від ризику". Це призвело до висновку, згідно з яким підприємець заради очікуваного великого прибутку може піти на великий ризик. Найбільш складним у підприємницькій активності є вибір стратегії оптимального вкладення капіталу в умовах різного роду невизначеностей (змін кон'юнктури ринку, стихійних лих, змін у міжнародних відносинах тощо). На думку Ф. Найта, ризик – це вимірювана невизначеність, тоді як невизначеність – це такі ознаки ситуації, які неможливо виміряти [7, с. 27]. Звідси твердження: ризик є суб'єктивним, а невизначеність – об'єктивною. В силу складності бізнес-середовища в межах економічного підходу набувають значення шляхи й вміння долати невизначеність. Йдеться сьогодні про новітні управлінські технології, спрямовані не скільки на пряме реагування на несприятливі події у зовнішній та внутрішніх сферах, скільки про системи оцінки потенційної небезпеки. Відповідно, у сучасному підприємстві чільне місце почала посідати концепція "ризик-менеджменту" [8], ґрунтована на управлінні ризиками, їх передбаченні, зменшенні або усуненні. Ключовими для економічного аспекту аналізу ризиків – є процеси прийняття рішення, під впливом змін у середовищі, в якому функціонує фірма, організація, інституція тощо.

Соціальний аспект аналізу ризику в підприємницькій активності у своїй методологічній візії має перспективу з огляду на соціологічний контексту дослідження соціальних ситем. Суспільство, як складна соціальна система, є місцем і джерелом постійних ризиків (У. Бек, Е. Гідденс). Отже, підприємництво у своїй економічній активності не тільки функціонує у середовищі ризиків, але й само причетне до їх продукування та відтворення. Як стверджує Н. Луман [9, с.155], вільної від ризику поведінки не існує, а отже в реальному житті достатньо важко повністю передбачити або змінити очікуваний ризик. За Н. Луманом, ризик закладений у діючому суб'єкті (соціальному інституті), який приймає рішення, хоча ймовірні небезпеки – це прерогатива середовища. Важливим для розуміння підприємницької активності в контексті порушеної проблеми є розрізнення Н. Луманом "векторності ризику", що означає різний рівень прийнятного ризику для тих, хто приймає рішення, і тих, кого ці рішення стосуються. Звідси проблема "узгодженості (врівноваженості) ризиків", що спостерігається в діях соціальних інституцій, які формують політику в сфері підприємництва, і тих суб'єктів підприємництва, хто реально відчуває її наслідки. Умовою конструктивної взаємодії та мінімізації ризиків є довіра, яка, за Е.Гідденсом [10], здатна призвести до зниження або ж нівелювання деструктивних процесів у світі, що глобалізується і набуває нових техногенних рис.

У процесі взаємодії влади і бізнесу, окрім довіри у рамках концепції "суспільства ризику" У. Бека [див. 11], акцентується увага на проблемі підвищення ролі експертного знання. Хоча ні одна

експертна система не в змозі повністю передбачити можливі наслідки ("профіль ризику" Е. Гідденса), на нашу думку, значення експертного знання для прогнозування результатів підприємницької активності є надто важливим, щоб ним нехтувати, особливо для ситуацій, які вимагають великих капіталовкладень та матеріальних ресурсів. При цьому експертам, як свідчать дослідження, необхідно враховувати певні поведінкові особливості суб'єкта економічної дії й, передусім, такий чинник, як "ставлення до ризику". Констатовано той факт, що "ставлення до ризику" суттєво залежить від сфери ризику. Для прикладу, власники фірм та менеджери здатні до великих ризиків у своїй діяльності, але водночас, виявлялися не готовими до ризикованих дій, коли йшлося про їхню особисту сферу або родини [12].

Сьогодні, за результатами досліджень, виділяють чотири найважливіші для людини сфери ризику: сферу фінансового ризику; сферу ризику, пов'язану зі здоров'ям; сферу соціального (суспільного) ризику і сферу ризику антипаційного (від лат. *anticipatio* – визначення наперед) як уявлення людиною результатів своїх учинків, дій ще до того, як вони здійсненні [13]. Кожна з цих сфер є важливою для життєдіяльності людини, але, очевидно, необхідно тут говорити про проблему пріоритетності тої чи іншої сфери ризику відповідно до умов діяльності чи набутої професії. Позаяк, підприємництво – це не професія, а покликання, стиль поведінки, тут повинно йтися, передусім, про залежності від ризику, пов'язані з умовами діяльності, що є достатньо різними в межах реалізації підприємницької активності. Зреалізоване нами експертне опитування підприємців (N = 70, травень 2007 року, м. Львів) дало змогу визначити найризикованіші сфери у провадженні підприємницької діяльності. У порядку рейтингу розподіл сфер ризику для підприємців виявився наступним: виробництво товарів (48,3%); інноваційна сфера (21,6%); торгівля (13,4%); посередництво (8,3%); інформаційна сфера (5,1%); сфера портфельних інвестицій (3,2%); освіта і культура (1,0%). Наведені дані засвідчують: найбільш ризиковані сфери діяльності в сучасному українському підприємстві пов'язані з виробництвом та інноваційною сферами. Сфера соціальна (освіта, культура) наразі не береться до уваги підприємцями, тобто не розглядається ними як суттєве джерело ризиків.

Наведені міркування засвідчують можливість розгляду ризику як явища, що охоплює не лише усі сфери життєдіяльності суспільства, але й як феномен важливий для глибинного аналізу проявів підприємницької активності і підприємництва загалом. Кожний аспект ризику є тут значущим, адже будь-яка дія, навіть якщо вона позбавлена ризику, не звільняє нас від подальшого аналізу можливого ризику та його наслідків. Особливо це є актуальним для економічної діяльності суб'єкта та його підприємницької активності, вплетених у систему не лише фінансово-виробничих, але й правових, психологічних та соціальних ризиків. Яка з цих сфер є пріоритетною в діяльності економічного суб'єкта(-ів), наразі, залишається питанням відкритим і потребує подальших теоретизувань та досліджень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Альгин А. Риск и его роль в общественной жизни. – М.: Мысль, 1989. – 187 с. 2. Зубков В.И. Социологическая теория риска: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 230 с. 3. Сірий Є. В. Девіаційна сегментація в підприємстві: постановка проблеми // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2005. – С. 377-381. 4. Brockhaus R. H. Risk taking propensity of entrepreneurs // Academy of Management Journal. – 1980. – Vol. 23. – P. 509-520. 5. Palich L. E., Bagby D. R. Using cognitive theory to explain entrepreneurial risk-talk: Challenging conventional wisdom // Journal of Business Venturing. – 1995. – № 10. – P. 425-438. 6. Stewart Jr. W. H., Roth P. L. Risk propensity differences between entrepreneurs and managers: A meta-analytic review // Journal of Applied Psychology. – 2001. – Vol.86. – P. 145-153. 7. Найт Ф. „Поняття ризику і неопределенності” // THESIS: теорія і історія економічних інститутів і систем. – 1994. - № 5. – С.12-28. 8. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 187 с. 9. Луман Н. Понятие риска // THESIS: теорія і історія економічних інститутів і систем. – 1994. – № 5. – С.135-160. 10. Giddens A. The Consequences of modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 284 p. 11. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 12. Shapira Z. Risk taking: A managerial perspective. – New York: Russell Sage Foundation, 1994. 13. Domurat A., Tyszka T. Risk attitudes in different domains. – Amsterdam, 2000.

Комых Наталья Григорьевна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Днепропетровского государственного технического университета

КУЛЬТУРА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ

В статті розглядаються особливості культури підприємництва в залежності від типів соціальності, які виділяє Б.Ерасов: доіндустріально-традиційний, індустріально-капіталістичний, постіндустріальний тип соціальності. Доводиться, що формування та стан української культури підприємництва відрізняється від світового, тому, що в умовах сучасного суспільства наведені типи соціальності змішані, а не змінюють один одного згідно процесу розвитку.

Specific features and peculiarities of culture of enterprise formation in Ukraine are considered in the article in correlation with the types of sociality, selected by B. Erasov: pre-industrial-traditional, industrial-capitalist, post-industrial types of sociality. It is argued that formation and state of the Ukrainian entrepreneurship culture differs from the world's one in that under conditions of modern society the above-mentioned types of sociality are mixed, instead of replacing each other according to the development process.

В каждой стране предпринимательство как явление имеет свою историю формирования, социокультурные особенности, формы легализации, создавшие основу для выделения в обществе определенного типа личности предпринимателя. Украинский социум находится на той стадии социально-исторического развития, когда активизировались процессы становления предпринимательства как явления и формирование нового типа личности в обществе. Актуальность избранной проблематики обусловлена попыткой понять природу предпринимательства как особого уклада и нового социокультурного явления в украинском обществе; выяснить, насколько это явление самобытно и приемлемо для украинской культуры и менталитета. Именно в русле данной проблематики проводят исследования как отечественные (Е.И. Суименко, Ю.Ф. Пачковский, Е.В. Сирый, В.Е. Пилипенко, Т. Нельга), так и зарубежные, в основном российские, ученые. В.И. Верховин, Т.И. Заславская, В.В. Радаев, А.В. Безгодов. Однако, следует отметить, что на сегодня остается открытым вопрос об особенностях украинской предпринимательской культуры и именно специфике ее формирования.

Цель статьи состоит в том, чтобы рассмотреть специфические особенности предпринимательской культуры в зависимости от типов социальности, т.е. специфических этапов развития экономики и общества в целом.

Предпринимательская деятельность в различных своих проявлениях была известна еще с древних времен, однако статус экономической категории приобрела лишь в начале индустриальной эпохи в XVII веке. Для каждой конкретной исторической эпохи характерны свой уровень развития производства, социально – экономических отношений, характер экономической среды. Культура предпринимательства формируется как ответ на запрос общества и индивидов, занимающихся предпринимательской деятельностью. Постепенно возникает потребность в передаче ценностей и опыта последующим поколениям. Поэтому, как отмечает В.Макеева: "Генезис и развитие культуры идут как целостный процесс с усвоением и сохранением ценностей прошлого, трансформацией и обогащением их в настоящем и передачей этих ценностей как исходного материала для культуры будущего" [1, с.14].

В ходе исторической эволюции общества складывались различные модели культуры предпринимательства в зависимости от экономических, социальных, духовных и религиозных параметров конкретной эпохи. Исходя из этого, культура предпринимательства в своем развитии прошла три этапа: *добуржуазный, буржуазный (индустриальный), постиндустриальный*. Аналогично трем этапам формирования культуры, Б.Ерасов рассматривает в макросоциологическом плане типы социальности как особые социокультурные суперсистемы, в которых согласуются духовное воспроизводство, т.е. культура, и материальное производство. Он выделяет *доиндустріально-традиційний, індустріально-капіталістический и постіндустріальний типи соціальності* [2, с.93].

Стартом еволюції культури підприємництва являється індустріальна епоха, которой свойственен доіндустріально-традиційний тип соціальності. Початок цього періоду зв'язують з промисловою революцією в Англії. В цей період починає складатися добуржуазна (традиційна) підприємницька культура. Її важливою і характерною особливістю є зв'язок індивіда і групи, пріоритет міжособистісних зв'язків. Індивід соціалізується і функціонує як член корпорації, усвідомлює себе через участь в ній, користується її захистом і підтримкою, може претендувати на частку загальної власності, має права і привілеї.

В господарській діяльності проявляються відносини локальної солідарності типу розподілу оточуючих на "своїх" і "чужих". К "своїм" необхідно проявляти лояльність, надавати якісні послуги, надавати знижки. По відношенню до "чужих" немає ніяких моральних обмежень. Тех, хто стоїть за межами даного соціуму, його системи міжособистісних зв'язків, можна обманювати і експлуатувати, і це не вважається порушенням моральних і моральних норм [1, с.18]. Однак поступово загальної солідарності втрачає свою актуальність. Розпадається система міжособистісних відносин, традиційних загальних зв'язків. Процес маргіналізації охоплює як окремі структури суспільства, так і індивідів. Індивід, перебуваючи вдали від своєї групи або корпорації, перестає испытывать моральне і психологічне тиснення, контроль з боку її членів. Люди перестають дотримуватися корпоративної моралі і культури, носіями якої були раніше. Соціально-економічна сутність міжособистісних відносин стала обумовлюватися товарно-грошовими відносинами.

Найповніше проявлення підприємницької діяльності і культури підприємництва відбувається в епоху пізнього індустріального розвитку, для якої характерен індустріально-капіталістичний тип соціальності. В цей період відбувається вибух соціальної мобільності, ліквідація сословних обмежень. Розширення кола демократичних свобод надало можливість підприємливим і активним людям корінним чином змінити своє соціальне і майнове становище. Поступово відбувається відокремлення праці від власності і власності від процесу виробництва. Особливості підприємця відчужені від господарської діяльності. Для підприємця і суспільства в цілому не настільки важливі його сімейне становище, особливості характеру, релігійність, мова. Соціально-економічна сутність буржуазної культури підприємництва обумовлена відносинами товарно-грошового обміну і розподілу праці. З кінця XVIII століття разом з індустріалізацією і розвитком ринкової економіки на Заході формується "працююче суспільство", а з ним і сучасне поняття праці як праці, орієнтованого на ринок і приносячого дохід. Праця зайняла центральне місце в житті індивідів і суспільства. Головною причиною економічних досягнень західного світу слід шукати в інтенсивній праці. Однак цей процес мав і негативні наслідки. Ринковим стало не тільки господарство, але і соціальний характер. Її мету, вважав Е.Фромм, - "бути потрібним, зберегти запит на себе". Люди з ринковим характером працюють з "максимальною ефективністю", але "не можуть ні любити, ні ненавидіти ... Переважання раціонального мислення нерозривно пов'язано з атрофією емоційного життя" [3, с.170-173].

Індустріальна культура підприємництва орієнтує підприємця тільки на одержання прибутку. Отриманий дохід необхідно вкласти в виробництво, забезпечуючи тим самим розширене виробництво. Суспільство надає все більше уваги виробництву шкали ціннісних орієнтацій в господарській діяльності. Цінності індивідуалізму, практицизму, раціональності, економності і прагматизму переходять з ряду субкультурних в базові цінності суспільства. Серед основних цінностей, притаманних буржуазному індустріальному суспільству, вчені розглядають успіх і досягнення, володіння приватною власністю, індивідуалізм, право, активність і праця, споживачество, універсалізм, віру в прогрес, повагу до науки і технологій [2, с.390].

Виховання цінностей підприємництва відбувається не тільки в засобах масової інформації, але і в системі освіти. Для підтримки престижу підприємницької діяльності в більшості країн підкреслюється національна орієнтованість ділової діяльності, яка направлена на підтримку багатства і могутності країни. Таким чином, політичні і економічні зміни в суспільстві привели

к трансформации ценностно-нормативных установок предпринимателей и предпринимательской деятельности. Процесс культурной эволюции благоприятствовал тем группам, чьи, основанные на традициях, правила поведения способствовали адаптации к рыночным условиям.

Научно-технический прогресс, широкое развитие информационных и коммуникативных технологий изменили социокультурную среду предпринимательской деятельности и ее культурные основания. Процессы глобализации, конвергенции культур, экономические депрессии, экологические потрясения, бесспорно, оказали сильное влияние на характер и социокультурные особенности предпринимательской деятельности. Переход к современным формам производства и управления предъявляет к предпринимателям такие требования, которым может соответствовать лишь тот, кто освоил и воспринял новые культурные особенности. Поэтому в современном обществе возникает необходимость формирования специфической культуры предпринимательства, которая соответствует постиндустриальной эпохе в развитии общества и постиндустриальному типу социальности.

Прежде всего, для постиндустриальной культуры характерным является усложнение ценностно-нормативной системы субкультуры предпринимательства. Становятся актуальными те ценности, которые в индустриальную эпоху были мало значимы. Так, современная культура предпринимательства обращается к экологическим ценностям. Важным культурным сдвигом, оказавшим прямое воздействие на поведение значительной части экономических субъектов, стало зарождение и быстрое развитие экологического сознания. Возникает культура экологической деятельности предпринимателя.

60-е годы были периодом глубокого кризиса западного буржуазного общества, который поставил под сомнение весь образ его жизни, включая главный элемент производственной системы - иерархически построенную промышленную корпорацию. Этот кризис выразился в массовых молодежных движениях нон-конформистов (например, хиппи в США), течении "новых левых", разнообразных инициативах, объединяемых под названием "альтернативной экономики" и др. Кризис завершился студенческой революцией 1968г., которая была выражением глубокого сдвига в культуре и отражала назревание общего кризиса индустриализма как социально-философской концепции жизнеустройства западного общества.

Философским выражением всех этих изменений стала концепция "третьей волны" цивилизации - постиндустриализма. В основе этой концепции лежит идея общего кризиса индустриализма, который должен быть разрешен на базе новых технологий через преодоление отчуждающего от природы и от других людей производственного уклада крупных промышленных предприятий, а также стиля жизни, навязываемого системой рыночного обмена. Эта проблематика рассматривалась в работе Э. Тоффлера "Третья волна" [4, с.6]. По мнению философа, индустриальное (массовое) общество терпит крах, и симптомы этого краха проявляются в процессах, происходящих в обществе.

В постиндустриальном обществе главная ценность – человек с его знаниями, квалификацией, творчеством, умением. Постиндустриальная культура предпринимательства связана с изменением базовых мотиваций деятельности и появлением нового смысла мотивации профессионального труда – из абстрактной деятельности и способа зарабатывать деньги он стал превращаться в способ самовыражения. Человек относится к профессии как к возможности реализации творческого, личностного потенциала. Труд как таковой теряет свою ценность. Становятся размытыми и неопределенными понятия трудовой этики, профессиональной ориентации. Социологи ищут позитивные моменты в сложившейся ситуации, и обращают внимание на то, что дальнейшее развитие возможно обеспечить, соединив два фактора: мотивацию индивидуального участия в производстве и использование высоких технологий.

Эти процессы, по мнению Б. Ерасова, осознавались как конец "трудового общества" и "экономического человека", ориентированного на удовлетворение материальных потребностей. Предпринимательская деятельность рассматривалась как основная форма существования, способ зарабатывания денег, расширения финансовых возможностей и обретение достатка [2, с.540]. Внедрение новых технологий и связанная с этим процессом реконструкция сферы занятости привели к росту свободного времени человека расширению сферы досуга.

Следует отметить, что в соотношении ценностей индивидуализма и коллективизма просматривается некое противоречие. С одной стороны, в связи с расширением индивидуальных

формам труда мы наблюдаем тенденцию к усилению индивидуализма в сферах малого предпринимательства, телекоммуникаций, научного творчества. С другой стороны, в этих сферах человек включен в сеть информационных связей. Именно в постиндустриальном производстве наметился переход к "философии команды", которая предполагает аккумуляцию совместных усилий для достижения общей цели.

Если рассмотреть процесс развития предпринимательской культуры в Украине, то в целом он отличается от мирового. Определенный период времени развитие рынка и предпринимательской активности в украинском социуме сдерживались планово-административной экономикой и авторитарной политической системой управления в государстве. Поэтому в своем развитии предпринимательская деятельность не прошла этапов формирования по типам социальности, которые рассматривает Б. Ерасов в полной мере. Специфика украинского социума заключается в том, что особенности и характеристики каждого типа социальности (доиндустриальной, индустриально-капиталистической, постиндустриальной) в условиях современного украинского социума смешались. Например, по целевой направленности деятельности индивида в индустриальном обществе – это экономический успех, материальное вознаграждение. Для постиндустриального общества экономическое вознаграждение является недостаточным. Для индивида, осуществляющего предпринимательскую деятельность в условиях украинской реальности, важными являются эти два показателя: и получение прибыли, и возможность самореализации.

Таким образом можно объяснить специфику стадии первичного накопления капитала, и приватизационные процессы, которые в Украине связаны с криминальными структурами и стали причиной формирования целого слоя в обществе – псевдопредпринимателей, целью которых является не инновационная творческая предпринимательская деятельность на благо общества, а разворовывание, разбазаривание, присвоение ранее накопленного капитала. Украинский ученый Е.Суименко, анализируя социально-экономическую ситуацию в современной Украине, считает, что ее сутью есть построение феодализованного капитализма, который гармонично соединил в себе модернизированные отношения внеэкономического принуждения, неэквивалентных нерыночных связей как признаков-атрибутов феодальной, государственно-общинной системы с экономической межиндивидуальной и межкорпоративной конкуренцией и свободным неуправляемым рынком как признаком-атрибутом классического либерального капитализма [5, с.191].

ЛИТЕРАТУРА: 1. Макеева В.Г. Культура предпринимательства. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 218с.; 2. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Пос. для студ. 2-е изд. - М.: Аспект пресс, 1996 - 591с.; 3. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1990. – 331с.; 4. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. - 261с.; 5.Суіменко Є.І. В якій Україні ми живемо? Ще одна версія сутності "трансформації"...//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - №6. – С. 176-194.

Бурак Тетяна Остапівна,

аспірант, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

**ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ ЦІННОСТЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У
ПЕРЕКОНАННЯХ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВІВЩИНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 2005 Р.)**

В статье делается попытка определить, какому из основных типов экономических систем XX - нач. XXI веков соответствуют ценностные предпочтения населения Львовской области. Из анализа отношений респондентов к идеям частной собственности, предпринимательской инициативы, системы, основанной на прибыли, роли государства в экономической жизни, а также распределения приоритетов между экономической эффективностью и равенством следует вывод о соответствии ценностных убеждений большинства жителей области экономике согласованного свободного предпринимательства.

The article tries to define which type of economic system of XX-XI centuries do values-ideas of people living in Lviv's region correspond to. The author analyzes respondents' attitude to the property, entrepreneurial initiative, role of state in economic life, and values of economical effectiveness and equality. On this basis it can be concluded that values-ideas of Lviv's region population respond to economic system of coordinated free entrepreneurship most of all.

Нині дедалі більше науковців схилиються до думки, що саме культура набуває ролі визначального чинника в сучасних соціальних процесах, у тому числі й економічних. Домінуючі цінності, які є стрижневим елементом культури, визначають (не)прийняття населенням тих чи інших нововведень, а отже й рівень ефективності соціально-економічних реформ. Орієнтація на побудову соціальної, ринкової держави неможлива без врахування переконань більшості членів суспільства. Беручи до уваги тривалий досвід господарювання населення України в умовах командно-адміністративної економіки та більш ніж п'ятнадцятирічний період її адаптації до умов, зумовлених формуванням ринку, важливо встановити, якому із основних типів економічних систем відповідають цінності-пріоритети більшості населення.

У цьому контексті в пострадянському просторі поширення набули дослідження легітимізації приватної власності та підприємництва, особливостей економічної ментальності, поширеності економічного індивідуалізму, особливостей споживчої поведінки, динаміки базових цінностей, таких цінностей економічної, в тому числі трудової діяльності, як економічна свобода, солідарність і конкуренція, патерналізм і партнерство та інші. Проблемі дослідження цінностей (включно з цінностями економічної культури) присвячують увагу чимало науковців, серед них Ахієзер А., Бальцерович Л., Боєнко Н., Бондаренко О., Борсукова С., Бранський В., Єфременко Т., Заславська Т., Ільїн В., Інглехарт Р., Кузьмінов Я., Лапін Н., Макаренко В., Матушкін В., Пилипенко В., Пономарьов Л., Радаєв В., Резнік В., Ривкіна Р., Ручка А., Рязанов В., Цветаєва Н. та інші.

Основна мета цієї статті - встановити міру відповідності виявлених переконань (або цінностей-ідей) населення Львівщини тому чи іншому типу економічної системи шляхом дослідження ставлень до окремих цінностей економічної культури.

Для цього використаємо результати соціологічного дослідження, проведеного Українським центром вивчення громадської думки "СОЦІОІНФОРМ" серед населення Львівщини у травні 2005 р. Вибіркова сукупність формувалась із застосуванням багатоетапного, районовано-квотного відбору. Методом інтерв'ю "обличчям до обличчя" було опитано 1200 респондентів, які репрезентували структуру населення Львівщини за ознаками статі, віку та освіти з похибкою $\pm 2,2\%$.

На жаль, проведене дослідження не було спрямоване на дослідження власне цінностей економічної культури. Відповідно його результати не дають можливості побачити узагальнену і повну картину ціннісних настанов жителів Львівщини. Однак виділення на його основі декількох ключових індикаторів дозволить встановити найбільш виразні риси цієї складної картини. У підборі необхідних показників ми відштовхувались від наступних міркувань.

- Економічна система – це спосіб організації національної економіки, основними елементами якого є 1) спосіб узгодження діяльності суб'єктів господарського життя (або спосіб розв'язання

питань, що, як і для кого виробляти), 2) власність на виробничі ресурси та вироблені життєві блага, 3) принципи розподілу створеного національного продукту [1, с. 48]. Залежно від пануючих цінностей та типу політичного правління виділяють також ринкову систему (капіталізм або система вільного підприємництва), ринкову систему з більш ефективним узгодженням дій уряду, підприємців та профспілок (система узгодженого вільного підприємництва, ринковий соціалізм, розподільчий соціалізм,), командно-адміністративну (планова економіка) [1, с. 49-51; 2]. Ринкова економіка ґрунтується на приватній власності, обмеженій ролі уряду в господарському житті, свободі підприємництва й вибору, особистій зацікавленості в прибутку, конкуренції, а проблема, "що виробляти та як виробляти", розв'язується ціновим механізмом [1, с. 57]. Економічна система узгодженого вільного підприємництва характеризується співіснуванням різних форм власності та доволі значним втручанням держави в господарське життя і, зокрема, на етапі перерозподілу благ. Основою функціонування адміністративно-командної економіки є державна власність на матеріальні ресурси і продукти, а всі питання, пов'язані з виробництвом, розподілом та споживанням продукції, вирішують центральні планові органи [1, с. 62].

• Усі описані типи економічних систем і відповідних цінностей були притаманними різним індустріальним суспільствам до середини ХХ ст. Однак сьогодні, коли значна частина найбільш розвинених суспільств вступила у постіндустріальну стадію розвитку, системи вільного підприємництва та адміністративно-командної економіки у "чистому вигляді" не зустрічаються. Натомість, виникають нові моделі узгодженого вільного підприємництва з переважанням цінностей соціального характеру. В цьому контексті українську державу можна віднести до когорти індустріальних суспільств, які не так давно позбулись статусу країни з "перехідною економікою" (від адміністративно-командної до ринкової на користь останньої).

• Під цінностями економічної культури в соціології розуміють: 1) особливе соціальне ставлення, завдяки якому потреби та інтереси індивіда чи соціальної групи переносяться в світ речей, предметів, духовних явищ, надаючи їм певних соціальних властивостей [3, с. 403]; 2) ієрархічно розташовані значення, які люди вкладають у певні фізичні чи уявні речі і які впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні стосунки, речі тощо [4, с. 166]; 3) загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути [5, с. 62]; 4) предмети, явища і їх властивості, які необхідні людям певного суспільства і окремій особистості в якості засобів задоволення їх потреб та інтересів, а також, ідеї і стимули в якості норми, цілі або ідеалу [6, с. 28].

В іншій системі координат до цінностей економічної культури відносять: 1) цінності-матеріальні блага (прибуток, гроші, споживчі блага, виробничі ресурси - засоби праці, предмети праці); 2) цінності-якості суб'єктів економічної діяльності та економічних відносин; 3) цінності-ідеї стосовно економічної системи, щодо яких суб'єкти економічної діяльності займають оцінювальну позицію, приписуючи їм особливу роль у господарській життєдіяльності, "відчуваючи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними" [7, с. 205].

Оскільки нас цікавить передусім відповідність цінностей певним економічним системам, то основна увага належатиме конкретно-соціологічному дослідженню цінностей-ідей щодо організації економіки, які можуть бути представлені у вигляді альтернативних суджень. На основі позитивного чи негативного ставлення до пропонованих варіантів, які несуть до певної міри протилежне ціннісне навантаження, можна зробити припущення про панування тих чи інших ідей в якості цінностей економічної культури населення.

Отже, щоб з'ясувати, якому типу економічної системи відповідають цінності економічної культури населення Львівщини на поч. ХХІ ст., ми виділили наступні показники:

- 1) ставлення до ідеї приватної власності та підприємництва;
- 2) ставлення до ідеї визначальної/обмеженої/незначної ролі держави в організації економічного життя;
- 3) ставлення до ідеї економічної системи, орієнтованої на прибуток;
- 4) надання пріоритету соціально-економічній рівності чи економічній ефективності.

Розглянемо результати конкретно-соціологічного дослідження відповідно до виділених показників.

1. Ставлення до ідеї власності та підприємництва

Відповіді, зафіксовані під час дослідження, дозволяють говорити про утвердження ідеї цінності приватної власності як важливої умови ефективного функціонування економіки серед більшості населення. Про це свідчать наступні дані.

В цілому 68,5% опитаних погоджуються з тим, що реформування шляхом приватизації є ефективним засобом розвитку економіки. Такої думки дотримуються більшість людей різних вікових категорій. Щоправда, дещо менше "прихильників" нараховується серед осіб, яким 50 та більше років. Різниця між показниками по цій віковій категорії та по групі 18-29 років становить 9,65%. Якщо звернути увагу на особливості відповідей на це запитання чоловіків та жінок, то слід відмітити, що суттєвих відмінностей в їх розподілі між "прихильниками" та "противниками" приватизації немає. Однак серед жінок меншою є частка тих, хто дає крайні оцінки ("цілком погоджуюсь" та "цілком не погоджуюсь") та більше, ніж серед чоловіків, тих, хто не визначився з відповіддю.

До певної міри несподіваним виявилось те, що жителі невеликих міст та сіл більш позитивно, ніж львів'яни, ставляться до ідеї реформування економіки шляхом приватизації (див. табл.1).

Таблиця 1.

Рівень (не)згоди жителів Львівщини з ідеєю про те, що реформування шляхом приватизації є найбільш ефективним шляхом розвитку економіки України

Рівень (не)згоди	Тип поселення			Загалом
	Обласний центр	Інше місто або СМТ	Село	
Цілком згідний	15,5%	23,5%	28,4%	22,8%
Швидше згідний	45,5%	52,2%	41,6%	45,8%
Швидше не згідний	12,3%	8,3%	7,6%	9,3%
Зовсім не згідний	5,3%	2,2%	4,2%	4,0%
Важко відповісти	21,5%	13,9%	18,3%	18,2%

Про цінність для населення Львівщини ідеї приватної власності свідчить також позитивна її оцінка більшістю населення. У цілому 76,2% опитаних цілком та швидше схвалюють її. При цьому, якщо перехід у приватну власність невеликих підприємств та сільськогосподарської землі підтримується переважаючою більшістю населення Львівщини, то ставлення до приватизації великих підприємств не знаходить такої одностайної підтримки опитаних – схвально до їх приватизації ставиться лише 33,2% (див. рис. 1).

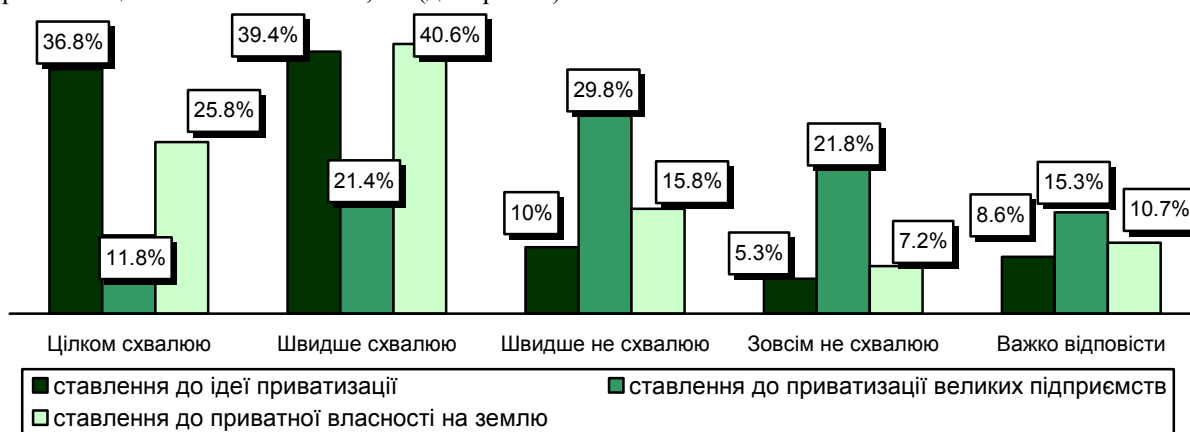

Рисунок 1. Ставлення респондентів до ідеї приватизації та приватної власності

Спостерігається певного роду протиріччя між тим, що визнається правильним, позитивним (тобто тим, що знаходить підтримку серед населення) та прагненням / готовністю реалізувати це у своїй економічній діяльності. Так, наприклад, у той час як розвиток приватного підприємництва в Україні схвалюють загалом 83% респондентів, бажання зайнятись приватним підприємництвом декларують майже у 1,8 рази менше опитаних – 46,7% (див. табл.2, 3).

Таблиця 2.

Ставлення респондентів до ідеї розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні

Рівень (не)схвалення розвитку приватного підприємництва	Вікові категорії			
	18-29 років	30-49 років	50 р. і старші	Загалом
Цілком схвалюю	44,3%	39,7%	28,9%	36,8%
Швидше схвалюю	45,3%	46,2%	46,7%	46,2%
Швидше не схвалюю	5,4%	8,2%	10,8%	8,5%
Зовсім не схвалюю	0,7%	1,3%	2,7%	1,7%
Важко відповісти	4,4%	4,6%	10,8%	6,8%

Таблиця 3

Бажання респондентів зайнятись підприємництвом

Варіанти відповідей на запитання: "Чи хотіли б Ви зайнятись підприємництвом?"	Вікові категорії			
	18-29 років	30-49 років	50 р. і старші	Загалом
Так	43,2%	29,9%	13,3%	27,1%
Швидше так, ніж ні	26,7%	22,6%	11,7%	19,6%
Швидше ні, ніж так	12,2%	13,2%	8,8%	11,3%
Ні	14,2%	25,2%	58,9%	34,9%
Важко відповісти	3,7%	9,1%	7,2%	7,1%

Як видно з таблиць, певна частина тих, хто позитивно ставиться до розвитку приватного підприємництва, не хотіли б займатись таким видом діяльності з об'єктивної причини (переважно через свій вік). Однак, як показує двомірний розподіл, небажання присвятити себе підприємництву висловлює також досить значна частина людей молодих та середнього віку.

З цього можна зробити висновок, що, хоч ідея приватної власності та підприємництво позитивно оцінюються населенням, однак вони не набули характеру нормативних цінностей, а тому й недостатньо представлені в особистісних орієнтаціях.

2. Роль держави в організації економічного життя

Проголошений державою курс на ринкові перетворення, децентралізацію та зростання ролі місцевого самоврядування, а також досвід західних держав не могли не вплинути на ціннісні переконання українських громадян – жителів Львівщини. На час проведення опитування за індикатором "роль держави в економічному житті" лише 6,6% респондентів висловились однозначно на користь командно-адміністративної економіки та ще 17% бажаним визнали домінування держави, однак за умовою збереження деяких можливостей для підприємництва. Водночас прихильників ідеї вільного ринку (або так званого чистого капіталізму) виявилось ще менше – 4,8%. Найбільшою ж є кількість прихильників ідеї рівності можливостей держави та приватного підприємництва – 42,3%. Якщо ж відкинути тих, хто займає крайні позиції, та тих, хто не визначився з відповіддю, то побачимо, що більше трьох чвертей респондентів (або 78,3%) найбільш прийнятною для України вважають систему узгодженого вільного підприємництва (див. табл. 4). Розгляд відповідей респондентів крізь призму соціально-демографічних характеристик дозволяє зробити висновок, що система узгодженого вільного підприємництва визнається найбільш прийнятною для України людьми різних вікових категорій, різної статі та різного освітнього рівня. Щоправда, чоловіки частіше, ніж жінки, а люди з вищим рівнем освіти частіше, ніж з нижчим, та люди працездатного віку частіше, ніж люди похилого віку, надають перевагу ідеї обмеження впливу держави на економічне життя.

Таблиця 4.

Відповіді респондентів на питання про економічну систему, найбільш прийнятну для України

Варіанти узгодження дій держави та приватного підприємництва	% від всіх опитаних
Відновити державне управління економікою без будь-якого приватного підприємництва	6,6%
Відновити державне управління економікою, зберігаючи деякі можливості для підприємництва	17,0%
Створити рівні можливості державному управлінню економікою та розвитку приватного підприємництва	42,3%
Дати шлях підприємництву, зберігаючи деякі можливості для державного управління економікою	18,9%
Дати свободу приватному підприємництву без будь-якого державного втручання	4,8%
Важко відповісти	10,3%

Хоч значна частина респондентів висловлюються за ідею обмеження ролі держави в управлінні економікою, все ж захист від економічних негараздів більшість опитаних (71,5%), вважає обов'язком держави. При цьому патерналістські орієнтації характерні для чоловіків і жінок з різним рівнем освіти та різного віку (щоправда, більшою мірою жінкам, ніж чоловікам; старшим віковим категоріям частіше, ніж молодшим) (див. табл.5).

Таблиця 5.

Оцінка респондентами ідеї провідної ролі держави та особистої участі населення у боротьбі з економічними труднощами

Варіанти відповідей	Вік			Стать		Загалом
	18-29 р.	30-49 р.	50 р. і старші	Чоловік	Жінка	
Люди мають самі створювати собі умови для життя, незалежно від держави	20,3%	18,2%	16,9%	20,1%	16,6%	18,3%
Захист населення від економічних труднощів повинен бути завданням держави	68,6%	71,6%	73,6%	69,1%	73,8%	71,6%
Важко відповісти	11,2%	10,2%	9,5%	10,8%	9,6%	10,2%

Результати дослідження за цим показником свідчать про невідповідність ціннісних переконань населення Львівщини цінностям економіки вільного ринку. Респонденти називають бажаним узгодження інтересів держави та бізнес-структур, однак питання відповідальності за економічні проблеми вважають за доцільне перекласти на державу. Патерналізм, закріплений у соціальних цінностях та нормах, найбільш ймовірно є не так спадщиною командно-адміністративної економіки, як особливістю та характерною рисою національної ментальності. А це (у поєднанні з результатами аналізу попереднього запитання) дає підстави говорити про ціннісну прийнятність для населення однієї з провідних Західних областей України ідеї економіки узгодженого вільного підприємництва з підвищеною участю держави у перерозподілі економічних благ.

3. Ставлення до ринкової системи, як такої, що побудована на прибутку

Орієнтація на прибуток – характерна риса ринкової економіки індустріального суспільства. Про прибуток як самоціль та основу системи економічних цінностей представників капіталістичного суспільства говорить ще М. Вебер у своїй праці "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905) [8].

Ми ж припускаємо, що про переконання та ставлення до тієї чи іншої економічної системи може свідчити також позитивна чи негативна оцінка респондентами її впливу на особистість. Традиційно працелюбність та досягнення успіху особистими зусиллями знаходять позитивний відгук та користуються повагою серед українців. На думку більше ніж двох третин опитаних, саме ринкова система вчить цінувати напружену працю та особисті досягнення. Натомість негативно оцінили вплив на особистість такої системи ("виставляє напоказ гірше, що є в людській натурі") майже у 6 раз менше респондентів (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Оцінка респондентами системи, побудованої на прибутку, за її впливом на особистість

Судження, запропоновані респондентам для вибору:	% від всіх опитаних
Система, побудована на прибутку, звичайно вчить людей цінувати напружену роботу і особисті здобутки	71,4%
Система, побудована на прибутку, виставляє на показ гірше, що є в людській натурі	12,1%
Важко відповісти	16,5%

Найменше прихильників "системи, побудованої на прибутку" було виявлено серед людей старшого віку (66,6%) та серед жителів села (69,5%; для порівняння у Львові - 75,8%). Щодо чоловіків та жінок, то їх оцінки економічної системи за цим індикатором майже не відрізняються.

Отже, результати дослідження за цим індикатором свідчать про соціальну цінність для більшості населення Львівщини ідеї ринкової економіки, яку умовно можна назвати "системою, побудованою на прибутку".

4. Надання пріоритету ідеї соціально-економічної рівності чи економічної ефективності

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Одним із вихідних положень марксистської теорії, що лежить в основі командно-адміністративної економіки, є принцип "від кожного по можливостям, кожному – за потребами" [9, с. 604]. Друга частина цього твердження довгий час возвеличувала гуманний характер соціалізму як державного ладу "всезагальної рівності", в якій вбачався вищий прояв соціальної справедливості. Натомість економічна система вільного підприємництва або узгодженого вільного підприємництва засновані на іншому розумінні соціальної справедливості, яка ґрунтується не лише на забезпеченні рівних економічних прав, а й на справедливій диференційованій винагороді за докладені зусилля та працю. Цю проблему характеризує Д. Белл: "Традиційно ринок встановлював диференційованість винагород, яка ґрунтувалась на дефіциті благ або на попиті на них" [9, с. 608]. Для сучасних високорозвинених суспільств науковець застосовує теорію справедливості Дж. Роулза. На її основі Д. Белл пропонує два принципи розуміння соціальної справедливості: 1) кожен індивід повинен мати рівне право на найбільш широкі основні свободи; 2) соціальні та економічні нерівності повинні бути організовані таким чином, щоб а) їх можна було обґрунтовано розглядати в якості результатів особистих досягнень; б) соціальні та економічні нерівності були прив'язаними до установ, які відкриті для всіх [9, с. 593].

Згідно з результатами проведеного опитування, більшість населення Львівщини (загалом – 66,7% респондентів) більш правильно вважають ідею оплати праці залежно від важливості роботи, за яку платять, а отже, опосередковано свідчать на користь ринкової економіки; натомість лише трохи більше чверті опитаних (27,4%) схилиються при виборі способу оплати праці до пріоритетів командно-адміністративної економіки (див. табл. 7). При цьому в м. Львові прихильників оплати праці залежно від важливості роботи на 11,6% менше, ніж у містечках та селах міського типу, і на 8,9% менше, ніж у селах. Щодо розподілу відповідей за віком, то, як і можна було передбачити, усі вікові категорії населення надають перевагу "ринковому" способу оплати праці (при цьому молодь та люди середнього віку більшою мірою, ніж представники вікової категорії "50 років і старші") (див. табл.7).

Таблиця 7.

Ставлення респондентів до способів визначення рівня оплати праці

Способи визначення рівня оплати праці	Вікові категорії населення			
	18-29 років	30-49 років	50 років і старші	Загалом
Заробітна платня повинна залежати від того, скільки мінімально людині необхідно грошей для життя	25,0%	23,6%	33,0%	27,4%
Заробітна платня повинна залежати від того, наскільки важлива робота, за яку платять	69,9%	70,3%	60,7%	66,7%
Важко відповісти	5,1%	6,1%	6,3%	5,9%

Однак не все так просто, як видається на перший погляд. Результат застосування іншого індикатора показує, що розв'язати дилему "рівність чи економічна ефективність", якщо вона стосується перерозподілу державної власності, населенню не так вже й просто. П'ята частина опитаних не визначилась, що буде більш правильним: рівний розподіл державної власності між усіма громадянами чи передача підприємств тим, хто зможе забезпечити їх ефективне функціонування. Кількість тих, хто все ж надає перевагу ідеї ефективності, перевищує кількість прихильників ідеї рівності лише на 7,3% (див. табл. 7). Це, в свою чергу, дає підставу говорити про те, що і рівність як рівне право кожного, і економічна ефективність як основа розвитку є складовими суперечливого набору цінностей-ідей економічної культури населення Львівщини.

З проведеного аналізу переконань населення Львівщини щодо цінностей-ідей можна зробити попередній висновок про те, що у свідомості переважної частини населення Львівщини утвердились такі з них, які відповідають розвитку економічної системи узгодженого вільного підприємництва. Про це свідчать: а) в цілому позитивне ставлення до приватної власності та приватного підприємництва; переконання, що власність на великі підприємства може бути як державною, так і приватною (що, в свою чергу, виключає можливість існування економіки суто вільного підприємництва (капіталізму); б) відведення державі важливої, однак не визначальної ролі у житті суспільства; в) наділення "системи, побудованої на прибутку", позитивними функціями щодо окремої особистості; г) неспроможність здійснити однозначний вибір між економічною

ефективністю та соціальною рівністю і справедливістю, що свідчить про вагомість та значимість для респондентів обох цих ідей-цінностей.

Здійснений аналіз може служити основою для формулювання гіпотетичної моделі сукупності цінностей економічної культури сучасного населення Львівщини, що дозволить більш ґрунтовно та повніше дослідити набір та міру узгодженості цінностей, які функціонують у економічній сфері, та недостатньо висвітлені або й взагалі не представлені в цьому дослідженні. Подальшого дослідження потребує представленість та місце в ієрархії цінностей таких з них, як економічний індивідуалізм, партнерство, конкуренція, солідарність, співпраця, економічна ефективність, економічна свобода, знання, інтелектуальна власність та інші.

ЛІТЕРАТУРА:1. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка / За ред. З. Ватаманюка, С. Панчишина. – К.: Альтернативи, 2001. – 608 с. 2. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / Пер. з англ. Л. Л. Лещенко. – К.: Основи, 1992. – 238 с. 3. Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-координатор Г. В. Осипов. – М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 488 с. 4. Рущенко І. П. Загальна соціологія: Підручник / Передмова проф. О. Н. Ярмаша. – Харків: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2004. – 524 с. 5. Смелзер Н. Социология. Учебное пособие для студентов / Науч. ред. В. А. Ядов. – М.: Феникс, 1998. – 688 с. 6. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с. 7. Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. - К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 384 с. 8. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Пер. с нем. – Ивано-Франковск: Ист-Вью, 2002. – 352 с. 9. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 956 с.

Партыцки Славомир,

профессор. др хаб., Люблинский Католический университет Иоанна Павла II, Люблин,
Польша

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОЛЬШЕ

У статті аналізується досвід переходу Польщі до соціально орієнтованої ринкової економіки. Надається розгорнута характеристика головних її принципів, зокрема таких, як соціальна справедливість та солідаризм.

The article deals with experience of Poland's transition to socially-oriented market economics. Detailed characteristics of its main principles, social justice and solidarism in particular, are provided.

В течение последних двух десятилетий в Польше происходят преобразования социально-экономической реальности. Системные изменения означают формирование, кристаллизацию новых принципов в трёх ключевых сферах: политике, экономике и общественной жизни. В политике предполагается построение демократии, рыночной экономики и гражданского общества. По своей сути на начальном этапе это означало революционный переход от моноцентрического устройства к полицентрическому. Далее - построение институциональной инфраструктуры социальной рыночной экономики и активного включения в усиливающиеся в современном мире процессы глобализации, интернационализации, универсализации. В течение последнего десятилетия на ход трансформации в Польше существенным образом влияет процесс интеграции с Европейским Союзом. Вступление в Союз требовало предварительной адаптации стандартов ЕС. Уже несколько лет Польша проводит деятельность, направленную на адаптацию к требованиям, обязательным в объединенной Европе. В экономической плоскости действия подчинены давлению конкуренции. В то же время в общественной жизни требуется как можно более быстрое достижение уровня жизни высокоразвитых стран. Данные цели определяют приоритеты экономических и социальных преобразований, которые имеют место в Польше на протяжении последних двух десятилетий.

Конституция Республики Польша, определяя законы её устройства, подчеркивает, что в государстве действует социальная рыночная экономика, опирающаяся на свободу экономической деятельности, частной собственности, а также солидарности, диалоге и сотрудничестве общественных партнеров [1, с. 20]. Одновременно отмечается, что социальная рыночная экономика апеллирует к более широким правовым принципам, поскольку в её рамках воплощаются в жизнь принципы справедливости и субсидиарности.[1, с. 20]

Социальная рыночная экономика является смешанной системой, создает единое целое из экономической и общественной жизни, - является как способом интеграции, так и фактором координации между рынком, государственным организмом и интересами различных социальных групп.

Построение новой социально-экономической реальности в Польше было поставлено в зависимость от принятой стратегии системной трансформации. Переход от командной к рыночной экономике осуществлялся в течение двух этапов. Первая фаза имела характер "шоковой терапии", в литературе определяемой как "big-bang", отдающей предпочтение неожиданным и быстрым изменениям. По своей сути она может быть интерпретирована как изменение плановой экономики на экономику денежную и в условиях Польши выступает под названием Плана Бальцеровича. Прагматизм "шоковой терапии" апеллировал к монетаризму, приписывая деньгам ключевую роль в экономической жизни. Эта теория считает денежное предложение экзогенным явлением в отношении к целой экономике. Замена распределительной системы рынком происходила прежде всего на основе денежной политики. Основными составляющими "шокового" пакета были монетарная и налоговая стабилизация в сочетании с либерализацией цен, дерегуляция товарных рынков, а также либерализация международной торговли и введение конвертируемости валюты. Приватизация государственной собственности была фактором, который поддерживал вышеперечисленные процессы. Принятый идейный подход привел к тому, что в Плате Бальцеровича не было оговорено социальных целей. План открывал поле для экономической инициативы, при всем том отводил второстепенную роль общественной организации. Однако рынок

не может выступать единственным фактором, который формирует и поддерживает существование общественного строя.

Опыт XX века подобным ортодоксальным сторонникам рыночной экономики дал понять, что необходимо включать в существующий порядок и внеэкономические факторы. Это находит свое отображение в концепциях, складывающихся на почве американской науки, а также ордолиберализма, сформированного на основе европейского опыта.

Карл Поланьи отмечал связи между экономической деятельностью и социальными процессами, происходящими на различных уровнях. Эффектом данных процессов является многоуровневая связанность рынка и социальной жизни. М. Грановеттер, употребляя категорию "укорененность", доказывал, что экономическая деятельность реализуется в сетях социальных связей, которые в конечном итоге принимают форму социальной структуры. В то же время, основной целью ордолиберализма было построение комплексной модели общественного порядка. При создании идеи порядка, отмечалась взаимозависимость отдельных сфер жизни, на которую влияли не только свободный рынок, но также государство и духовные ценности. В рамках доктрины ордолиберализма экономические, политические и социальные проблемы тесно связаны между собой. Ордолибералы интерпретировали систему комплексно, как огромный общественный проект. Поднимали не только вопросы, связанные с функционированием рынка, государства, но также и "здорового" общества. Ордолиберальная мысль принимала предпосылку о существовании объективного порядка, природа которого должна основываться на социальной структуре, системах ценностей, правовых основах. Отмечалось значение абсолютных ценностей, натурального права и традиций.

На втором этапе трансформации в Польше стратегия "big-bang" была сменена новой её формой, которая была обозначена в литературе как градуалистическая. Идеологической основой этой стратегии явилась неоинституциональная доктрина. Это означало изменение революционных действий эволюционными. На данном этапе трансформации основное внимание уделялось построению институционального порядка в трёх измерениях. Макро уровень связан с основными правовыми актами (Конституция). Мезо плоскость охватывает законодательную и административную деятельность государства (реформа самоуправления, системы образования, социального обеспечения и здравоохранения). Микро плоскость опирается на нормы и правила, которые рождаются в общественной жизни спонтанно. С одной стороны, это адаптационные действия индивидуумов, а с другой, - функционирование локальных общностей. Сфера норм и ценностей, которые обязательны в локальных общностях, является тесно связанной с культурными и религиозными институтами.

Процесс институционализации в плоскости микро имеет интенсивный характер, и его определяют субъективизация и самопомощь. Польская конституция принимает достоинство человеческой личности за наивысшую ценность. Достоинство является ценностью, которой одарён человек как субъект общественного порядка, а одновременно личность – существо, происходящее от Бога. Сверхъестественное достоинство не является производной деятельности человека, так как есть бескорыстным даром Божиим. Соблюдение и защита человеческого достоинства является обязанностью всех органов государства. Государство обязано прилагать усилия по защите достоинства человека и его неотъемлемых прав (право жизни, неприкосновенности и личной свободы, свободы совести, свободы слова и т.д.). Конституция Польской Республики особенно подчеркивает такие права человека, которые гарантируют его свободу и, что важно, в различных сферах жизни.

Конституция Польской Республики подчеркивает, что человек является субъектом общественной жизни, и на его свободе зиждется свобода группы и, далее общественная свобода. Демократический порядок, который опирается на признании и уважении прав человека, создает условия для развития человеческой личности, обеспечивает ей право к свободной инициативы, создает возможности реального влияния на окружающую среду. Субъектность означает то, что человек, опираясь на собственную систему ценностей, является источником действия, определяя свою цель или направление. Субъектность - это не только трансформация окружающей среды, влияние на неё, но также осознанные действия. Социальная рыночная экономика создает условия для субъектной деятельности человека.

Личность апеллирует к собственной системе ценностей, формулирует направление деятельности, создает программу действий, оценивает возможные их последствия. Человек является инициатором действий относительно внешнего мира, как и относительно самого себя. Деятельность, в которой проявляется активность личности, является не только источником внешних результатов, но также причиной формирования субъективных его черт и предрасположенности. Из веры в человека, в его разумное поведение и действия берет начало идея самопомощи. Концепция социальной рыночной экономики в своих основах апеллирует к принципу самопомощи. Ее целью является развитие человека и его различных способностей. Самопомощь означает инициативу, активность и вовлеченность личности.

Самопомощь, направляя личность к другому человеку, к социальной группе, может формироваться на базе фактора подобия и принимать форму "усиления действия". В то же время, другая форма, чаще всего употребляемая в современных реалиях сводится к взаимной реализации действий. В условиях самопомощи подчинение имеет добровольный характер и является формой адаптации. В личностном измерении принимает форму добровольного и осознанного принуждения по отношению к самому себе. В общественном измерении подчинение есть гарантом уважения общего блага. В условиях самопомощи действие предпринимается не только для себя, но и для других и при помощи других.

В системе самопомощи человеческую личность характеризует сохранение собственной индивидуальности и отличий. Формирующиеся общественные ориентации по своей сути являются формой взаимодействия многих таких личностей, которые сохраняют свою свободу. Свобода, вытекающая из требования самосовершенствования, это не только свобода выбора, но также и ответственность. Этой всеобщей вольной инициативе личности сопутствует также понятие групповой, социальной ответственности. Концепция социальной рыночной экономики апеллирует к форуму общественной самоорганизации, которая опирается на самопомощь, имеющей многовековую традицию в европейской культуре. Приводит это к построению разного рода общественных институтов и организаций общественной взаимопомощи, которые называются чаще всего неправительственными организациями. В своей массе они составляют третий сектор, дополняющий государство и рынок. В Польше с начала 1990-тых годов наблюдается динамичный рост неправительственных организаций. На данный момент они представляют основу демократической системы. Несколько десятков тысяч неправительственных организаций, действующих в Польше, являются эманацией активного гражданского отношения в сфере потребностей человека, а также социальных проблем, выступающих на различных плоскостях: локальной, региональной, государственной и европейской. Они представляют платформу пропаганды разнородности, плюрализма, общественной принципиальности, а также продвижения механизмов общественного участия в принятии политических, социальных, экономических и культурных решений в гражданском обществе. Неправительственные организации, численность которых и сфера деятельности в Польше характеризуется динамическим ростом, превратились в неотъемлемый элемент системы социальной рыночной экономики.

Трансформации, происходящие в Польше в течение последних семнадцати лет, привели к формированию институционального порядка, который опирается на рыночное регулирование и принципы общественной жизни. На структуру творимого порядка оказали большое влияние идеи течения неинституционализма и современной новой институциональной экономики. Оба эти направления составляют базу изменений институтов, которые регулируют не только функционирование экономики, но также целой общественной системы.

Целью экономических институтов является уменьшение инновационных издержек, интернализация внешних эффектов, ограничение риска и неуверенности, а также достижение групповой выгоды. В условиях новой экономики они также устраняют барьеры, возникающие из асимметричного распределения информации, а также служат эффективному использованию ресурсов знаний, - создают простор для электронной экономики и действующий субъектов, принимающих форму электронных предприятий. Это приводит к взаимному проникновению политических, социальных, экономических и культурных структур. Стратегия экономических действий основывается на постоянной реконфигурации знания и информации.

Формирующийся институциональный порядок в Польше имеет многосторонний характер, который определяется требованиями рыночной экономики и, в особенности, новой экономики, а

также децентрализацией политической и общественной жизни. Необходимо отметить растущее значение местного самоуправления и самоуправляемости в разных социальных кругах. В последнем десятилетии появилась и развилась система самоуправления в Польше. На уровне гмины, повята и воеводства самоуправление является единственным и суверенным представителем власти. Его целью является артикуляция нужд определенных общностей и их обеспечение при сотрудничестве с институтами государства, а также Европейского Союза. В последний период в структуру институтов страны вписываются институты, связанные с функционированием Польши в ЭС, обеспечивающие сплоченность стран Объединенной Европы, а также институты, созданные для эффективного использования финансовых средств ЭС. В особенности это касается структуральной, региональной и сельскохозяйственной политики.

На последнем этапе возникают институты, целью которых является усиление конкурентоспособности польской экономики. Они вписываются в проекты трансформации польской экономики, которая была начертана в Лиссабонской Стратегии. На практике это означает развитие на европейском рынке инноваций, предпринимательства, либерализации снизу, а также деятельность в направлении общественной сплоченности ЕС. Вследствие деятельности, определенной в Лиссабонской Стратегии, Объединенная Европа должна построить экономику, опирающуюся на знания, и обеспечивающую необходимое количество современных рабочих мест.

Общественный институциональный порядок построен на основе принципа справедливости, которому приписывается роль стабилизатора общественных процессов. Социальная справедливость является основным принципом социальной рыночной экономики. Она амортизирует напряженность, производимую конкуренцией, с одной стороны, и стремлением к социальному равенству, с другой. Социальная справедливость создает условия для гармоничного взаимодействия обоих принципов. На практике она интерпретируется как требование взаимодействия, а также исполнения обязательств по отношению к обществу.

Справедливость апеллирует к позитивным нормам общественной жизни, предопределяет положительный контекст межлических отношений. Её генезисом является рыночная конкуренция. В условиях конкуренции разделение ресурсов является производной от уровня рыночной продуктивности. Создаваемая на основе конкуренции, обменная справедливость относится к существующим между двумя сторонами правовым обязательствам. Конкуренция на рынке "поддерживает справедливость через стремление к уменьшению прибылей, убеждения конкурентов в необходимости производства альтернативных продуктов, а также создания условий для социального контроля экономической деятельности".[2,с.103] В результате рыночных игр возникает ситуация справедливого раздела между желанием предпринимателей получить прибыль и экономическим интересом общества.

В условиях конкуренции разделение ресурсов является производной от уровня рыночной продуктивности. Но, с другой стороны, в современном обществе широко проявляется другая разновидность разделения, разделение доходов, реализуемых государством. Реализация распределительной справедливости - это также перераспределение ресурсов, произведенных рынком, но административными методами. Концепция дистрибутивной справедливости принимает во внимание отношение государства к отдельным людям и социальным группам. Справедливость в отношении к каждому означает, что "государство, разделяя и предназначая социальные шансы, должно трактовать равных равно, неравных относительно их неравенства".[3,с.136] Распределительная справедливость "затраты в пользу гражданина измеряет требованиями общего блага".[3,с.136]

Принцип общего блага определяет права сверху, а обязанности - снизу. Определенные обязанности государства одновременно дают возможность участия граждан в реализации общего блага. Равные права для всех означают, что все имеют одинаковые шансы в стремлении к определенным социальным и экономическим позициям. Равенство шансом обеспечивается, кроме всего прочего, системой образования. Обязательная в Польше система стипендий, дотаций и кредитов даёт возможность получать стационарное и заочное образование в зависимости от уровня доходов. При определении уровня стипендии или кредита берутся под внимание доходы и имущественное положение учащихся его супругов, а также родителей. Образовательная система является одним из элементов выравнивания шансов, а в условиях Польши имеет всеобщий характер, охватывая более двух миллионов студентов.

Реализация распределительной справедливости означает, с одной стороны, перераспределение ресурсов в пользу тех лиц, которые не в состоянии принимать участие в рыночной игре. На практике это реализуется в виде поддержки для безработных и социальной помощи. С другой стороны, она означает сохранение общего блага государства.

Принцип общего блага тесно связан с принципом солидарности. Согласно стремление различных субъектов социальной жизни к общему благу выступает средством развития общественной солидарности. Принятая формула системы в Польше объединяет принцип экономической свободы и общественной солидарности. Солидаризм есть проявлением единства всего человечества и может быть определен как упорядоченное согласие в стремлении к общему благу. Реализация принципа солидарности охватывает три постулата:

1. познание общего блага;
2. согласие в стремлении к общему благу;
3. уважение к принятому порядку в стремлении к общему благу.

Реализацию принципа солидарности определяет взаимное дополнение через взаимодействие в различных сферах жизни. Является он формой ответственности личности за общество. Иоанна Павел II писал, что солидарность "помогает нам заметить другого человека, чувствовать себя ответственным за слабых и быть готовым делиться тем, что имеем".[4,с.39] Так как солидарность опирается на тот принцип, что блага созданы для всех. Понимаемая как общественное явление, солидарность формирует межчеловеческие отношения, генерирует процессы взаимного дополнения во имя наилучшей гарантии общего блага, создает условия сотрудничества и взаимодействия субъектов общественной жизни.

Социальная рыночная экономика, апеллирующая к принципам солидарности, обуславливает эффективность деятельности и ответственность за себя и других членов общества. На практике, это означает, с одной стороны, эффективную экономическую деятельность, а с другой стороны, ответственность за трудящихся, окружающую среду и грядущие поколения. Солидарность формирует социальные связи. Общество, апеллирующее к солидарности, состоит из организованных групп, склонных к диалогу и взаимопониманию, способных к взаимодействию. Польская Конституция вводит в определение социальной рыночной экономики категорию диалога и социального партнерства, которые берут начало в солидарности. Их точкой отсчета является свобода, достоинство и права человека, а конечным пунктом – общее благо. Иоанн Павел II подчеркивал, что "солидарность является дорогой, основывающейся на мире, но одновременно и на развитии", [4,с.39] отмечая при этом, что условием развития экономики, базирующейся на предпринимательстве и ответственности, является солидарность. Она должна стимулировать инициативу, а не подменять её. Концепция социальной рыночной экономики отмечает то факт, что государство обязано считаться с первостепенностью развития перед распределением, а также с приоритетной ролью рынка в отношении к административной деятельности государства. Интервенция государства не может ограничивать автономные механизмы рынка. Она является лишь инструментом общественного противовеса для возможных негативных последствий, которые генерируют рыночные механизмы.

Анализируя роль государства в системе социальной рыночной экономики необходимо подчеркнуть его упорядочивающую функцию. Государство, на практике реализующее принцип солидарности, принимает характер субсидиарного государства. В условиях социальной рыночной экономики это означает, что общество должно быть солидарно с одновременным уважением компетенции и свободной деятельности человека. Субсидиарность означает соответственное разделение компетенции на различных уровнях общественной жизни семьи, локальной общности, региона, государства, Европейского Союза, которым должны соответствовать конкретные действия, решения, институты, формы социально-экономического порядка.

Содержание этого принципа охватывает три практических постулата: запрет изъятия, субсидиарное сопровождение, субсидиарная редукция. Первый постулат означает, что высшие структуры берут на себя только те задания, которые не могут быть выполнены структурами малыми. Субсидиарное сопровождение предполагает предоставление помощи в необходимом случае, однако, это помощь для самопомощи. Субсидиарная редукция - это отказ от помощи в том случае, когда она оказывается эффективной, а её объект стал самостоятельным.[5,с.223]

Принцип субсидиарности определяет отношения между личностью и обществом, подчеркивая одновременно приоритет личности. Для творцов социальной рыночной экономики субсидиарность превратилась в ориентационный критерий, определяющий требования, которым должны соответствовать конкретные решения и деятельность. Государству и его институтам предоставляются регуляционные компетенции, это рационализирует процессы децентрализации, высвобождает инициативу и самостоятельность институтов, формирует их взаимоотношения с обществом как единым целым. Принцип субсидиарности принадлежащий к ключевым принципам Европейского Союза, в Польше находится в основе системы самоуправления, функционирующей с 1999 года.

Отслеживая изменения произошедшие за последние семнадцать лет отчетливо можно увидеть развитие рыночных институтов на отдельных уровнях и прогрессирующую сплоченность между ними и окружением, охватывающим социальную жизнь, политику и культуру. Индивидуальная экономическая активность, реализующаяся в рамках рынка, стала импульсом формирующегося гражданского общества. В течение последних двух десятилетий значительно выросла общественная мобильность и предпринимательство, а также имеют место значительные ментальные изменения, состоящие в том, что были отброшены образцы, пропагандируемые доктриной коммунизма. Взять дела в свои руки стало лозунгом, принятым в стратегии экономической и социальной деятельности на различных уровнях. Организационные формы, обязательные в социальной рыночной экономике, строятся на общественных принципах. Создаваемые на их основе связи между экономической и социальной жизнью формируют условия для решения проблем, развития способностей к инновационному мышлению и действиям.

Концепция социальной рыночной экономики объединяет в себе творческие силы рынка и социальное действие. Эффективность системы зависит от способа объединения механизмов рынка и принципов общественной жизни, обусловлена состоянием равновесия между их составляющими: рынком, социальной, политической и культурной жизнью. Социальная рыночная экономика по своим принципам является интеграционной формулой, с помощью которой производятся попытки привести к сотрудничеству наиболее существенные силы в современном обществе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Konstytucja RP z dnia 2.IV.1997. Art.20.; 2. Lampert H., Porządek gospodarczy i społeczny w RFN, Warszawa 1993; 3. Sutor B., Etyka polityczna, Warszawa 1994. 4. Jan Pawel II, Sollicitudo rei socialis; 5. Partycki S., Zarys teorii socjologii gospodarki, Lublin 2004; 6. Partycki S., Elementy społeczne w społecznej gospodarce rynkowej, Lublin 1986.; 7. Partycki S., Społeczne funkcje rynku, Lublin 1998; 8. Partycki S., (red). Społeczna gospodarka rynkowa w Polsce. Model a rzeczywistość, Lublin 2000. 9. Partycki S., (red). Strategia rozwoju społecznej gospodarki rynkowej w Polsce. Lublin 2002.

Андрущенко Ганна Іванівна,

пошукувач кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету, старший викладач кафедри фінансів та кредиту ПНЗ Інституту ділового адміністрування

РОЛЬ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ ДЖ. ХОМАНСА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

В статье раскрыта сущность кредитных отношений как формы социального обмена. Рассмотрены основные положения теории социального обмена Дж.Хоманса, а так же используемые данным автором категории, выявлена их связь с понятиями, которые используются для анализа функционирования кредитных отношений. Проведена параллель между пятью ключевыми аксиомами теории Дж. Хоманса и сферой функционирования кредитных отношений.

The article considers the essence of credit relations as a form of social exchange. It studies major provisions of J. Homanse's theory of social exchange and examines categories which form the basis for this theory. It also discovers their relation with notions which are the basis for the functioning of credit relations. The article studies five key axioms of J. Homanse's theory and draws parallel between them and the field of credit relations' functioning.

Дослідження еволюції кредитних відносин та їх соціально-економічних критеріїв підтверджує те, що кредитні відносини виступають різновидом соціальних зв'язків. Так, кредитор отримує прибуток у вигляді сплаченого відсотку за кредит, а позичальник – необхідну суму грошей, на основі чого між ними виникає соціальний зв'язок з приводу надання кредиту. При цьому у процесі кредитування стосунки між обома сторонами мають бути побудовані на довірі, справедливості та відповідальності.

Проте важливий акцент треба зробити ще й на тому, що кредитні відносини не тільки втілюють у собі надання певної суми грошей у борг. Вони є двостороннім (обмінним) процесом, у результаті якого обидві сторони отримують винагороду, здійснюючи обмін благами як матеріального, так і нематеріального характеру.

Таким чином, виявлення нового аспекту у механізмі функціонування кредитних відносин викликає необхідність у розширенні їхнього змісту. Тому метою статті є спроба довести, що кредитні відносини виступають не просто різновидом соціальних зв'язків, а саме формою соціального обміну. Для доведення висунутої думки доцільно обрати серед розмаїття соціологічних теорій таку теорію, основні положення якої підтверджували б розуміння кредитних відносин як форми соціального обміну.

Слід зазначити, що уявлення про соціальне життя як взаємообмін ресурсами спостерігається серед соціологів й антропологів. Так, Г. Спенсер і Е.Дюркгейм послуговувалися поняттям обміну; Дж. Г. Мід розглядав суспільне життя як обмін символами; Г. Зіммель писав про відносини обміну в суспільстві. Однак авторство у створенні соціологічної теорії, безпосередньо присвяченої соціальному обміну, належить американському соціологу Дж. Хомансу [3, с.295]. Тому на основі положень теорії соціального обміну Дж. Хоманса ми і будемо доводити, що кредитні відносини є формою соціального обміну. Перш ніж розглянути кредитні відносини у такому аспекті, слід чітко визначити зміст поняття "соціальний обмін", адже на ньому базується уся теорія Дж. Хоманса.

Терміну "соціальний обмін" Дж. Хоманс надає специфічного змісту, оскільки він розглядає соціальний обмін як особливий тип соціальних дій — взаємно винагороджуваних реакцій людей. Об'єктом соціального обміну можуть бути не тільки товари й економічні послуги, а й такі суто людські засоби, як похвала, повага, любов, прихильність, дружба, тобто практично все те, чим володіють людина і суспільство [1, с.83]. Без цих цінностей неможливе й формування повноцінних кредитних відносин. Як бачимо, вже із самого поняття соціального обміну та визначення його об'єкту видно, що в основі кредитних відносин лежить соціальний обмін. Адже кожен із учасників цих відносин отримує матеріальну винагороду за свої дії. Крім того, кредитні відносини зазвичай будуються на взаємній доброзичливості й повазі кредитора і позичальника.

На думку Дж. Хоманса, людина змушена входити у відносини обміну, оскільки індивідуальні ресурси обмежені, а оточуючі володіють багато чим з того, чого вона потребує для

задоволення життєво необхідних матеріальних потреб, для повноцінного соціального і психологічного розвитку й існування. Такою є мета і у позичальника, який через відсутність власних грошових коштів прагне отримати позику у кредитора, який ці кошти має.

У своїй теорії соціального обміну Дж. Хоманс використовує низку категорій. Розглянемо детальніше ці категорії теорії Дж.Хоманса з метою виявлення їх зв'язку із основними поняттями, на яких базується механізм функціонування кредитних відносин, а також проведення паралелі між ними.

Почнемо з терміну "діяльність", під яким Дж. Хоманс розуміє факти поведінки, яка має на меті одержання винагороди. Розглядаючи кредитні відносини, слід відмітити, що їх формування обов'язково пов'язане з одержанням певної винагороди. Так, кредитор вступає у ці відносини для отримання відсоткового доходу, а позичальник, раціонально використавши позичені кошти, після сплати суми позичкового відсотку отримує винагороду в якості решти прибутку від своєї діяльності.

Поняття "винагорода" у теорії соціального обміну трактується як будь-який об'єкт, одержаний особою, або будь-яка звернена до неї діяльність, яку особа вважає цінною [3, с.296]. Винагорода як кредитора, так і позичальника у процесі кредитування є результатом його успішного проведення.

Важливим у теорії Дж. Хоманса є термін "цінність", який представляє собою міру здатності власної діяльності індивіда, а також зверненої до нього діяльності задовольняти потреби цього індивіда. Слід сказати, що цей термін тісно пов'язаний із поняттям винагороди у кредитних відносинах, оскільки винагорода для обох суб'єктів кредитування представляє певну цінність, величина якої свідчить про ступінь якості стосунків, що склались між цими суб'єктами.

Цікавим є трактування Дж. Хомансом поняття витрат, під якими він розуміє діяльність, що несе покарання чи альтернативну винагороду, від якої відмовляються, прагнучи одержати іншу винагороду [1, с. 86]. Це поняття також відіграє важливу роль у організації тактики поведінки кожного із суб'єктів кредитних відносин. Так, кредитор, відмовляючись від угоди із позичальником (наприклад, через не досить високу винагороду), розраховує згодом знайти іншого клієнта, який зможе забезпечити кредитору більший розмір винагороди. У свою чергу, позичальник може відхилити пропозицію одного кредитора з надією на те, що інший кредитор запропонує меншу ставку відсотку, що призведе до збільшення майбутнього прибутку позичальника. При цьому своєрідним покаранням за обрану тактику як кредитором, так і позичальником, може бути те, що їхні сподівання не виправдаються.

Поряд із поняттям витрат, у теорії соціального обміну, що застосовується, важливо розглянути й таке поняття, як "вкладення", що являє собою сукупність попередніх значущих діяльностей особи (наприклад, сформовані раніше вміння і здібності, здобуті освіта та спеціальні знання тощо) і соціальних характеристик (наприклад, стать, вік, раса), які привносяться до ситуації взаємодії й оцінюються як самою діючою особою, так і тими, з ким вона взаємодіє [1, с.87]. Зазначені особливості "вкладення" враховуються під час взаємодії кредитора і позичальника. Так, сумнівна кредитна історія позичальника як показник його попередньої діяльності у сфері кредитування, відіграє визначну роль у прийнятті рішення кредитором щодо надання кредиту. Якщо йдеться про кредитора, то набута ним репутація впливає на рішення позичальника скористатись його послугами, а також на розмір відсоткової ставки. Таким чином, обидві сторони для налагодження механізму кредитних відносин повинні піклуватись про якість своєї діяльності.

Останні три розглянуті поняття теорії Дж. Хоманса знаходять відображення у понятті прибутку, який визначається як винагорода мінус витрати і вкладення за участь у певній діяльності. Проводячи паралель між цим поняттям та кредитними відносинами, слід зазначити, що прибуток для обох сторін можливий лише за умови оптимального розміру їх витрат у процесі кредитування, а також врахування набутої ними репутації та інших якостей у процесі діяльності.

Останньою, з категорій що аналізуються, буде категорія "справедливість розподілу", під якою розуміють діяльності, що передбачають розрахунок того, чи забезпечить певні витрати і вкладення індивіда "справедливий прибуток" під час обміну. Дане поняття безпосередньо пов'язане із виведеним нами означенням кредитних відносин, оскільки справедливість є важливим соціально-економічним критерієм цих відносин, який сформувався історично. Лише справедливі умови кредитування принесуть суб'єктам кредитних відносин винагороду.

Отже, розглянувши понятійний апарат теорії соціального обміну Дж. Хоманса можна із впевненістю стверджувати, що основні поняття цієї теорії можуть бути покладені в основу вивчення механізму функціонування кредитних відносин.

Дж. Хоманс у своїй теорії виводить універсальний "закон вигоди": людина завжди прагне досягти максимальних винагород за мінімальну ціну.

Вчений переконаний, що соціальна поведінка — це майже завжди раціональний обмін. У процесі соціальних відносин партнери вдаються до розрахунків цінності винагороди, що пропонується іншими для обміну, а також власних витрат, яких вони можуть зазнати. Хоча люди не є ідеально раціональними, вони ведуть підрахунок витрат і надбань своїх соціальних взаємодій, розглядають можливі альтернативні варіанти. Кожний учасник обміну калькулює винагороди, витрати, прибуток. Зіставивши кілька варіантів винагороди, людина обирає шлях, який забезпечить її найбільшою вигодою [3, с. 297]. Як бачимо, ці твердження автора чітко відповідають методиці вибору тактики поведінки учасників кредитних відносин, адже кожен із них перед прийняттям рішення про підписання тієї чи іншої кредитної угоди розмірковує над цими питаннями. Тому можна сказати, що поведінка суб'єктів кредитних відносин є не тільки економічною (кредитною), а й соціальною.

Підтвердженням соціального характеру поведінки людей під час вибору можливої альтернативи, зокрема під час кредитування, у теорії соціального обміну є наступне твердження Дж. Хоманса. Він вважає, що людина є вільною у своєму виборі й відповідальною за нього. Такі калькуляції не обов'язково є усвідомленими чи раціональними. На прийняття рішення щодо альтернативних ліній поведінки впливають такі культурні компоненти, як норми та цінності, Я-концепції тощо [2, с.131]. При цьому важливо акцентувати увагу на тому, що вчений вважає, що люди завжди намагаються одержати певну вигоду від своїх соціальних взаємодій, не прагнучи досягти максимального прибутку [1, с.89]. Таку поведінку людей можна спостерігати і у процесі формування кредитних відносин, оскільки обрані справедливі умови кредитування (наприклад, оптимальний рівень процентної ставки) під час укладання однієї кредитної угоди можуть забезпечити тривалі надійні правомірні стосунки між цими сторонами. Тому іноді для цього кредитор і позичальник змушені йти на поступки одне одному.

Крім того, Дж. Хоманс помічає й негативні моменти, що виникають у результаті людських взаємодій. Зокрема, через прагнення одержати вигоду із взаємодій та внаслідок обмеженості ресурсів суб'єкти конкурують одне з одним, сприяючи утворенню напруженості у процесах обміну [3, с.298].

Подивимось, чи є такий негативний момент у організації механізму функціонування кредитних відносин. В сучасних ринкових умовах в Україні все більше людей прагнуть збагатитись, розширити свій бізнес або просто підтримувати свою діяльність на належному рівні з метою задоволення їхніх матеріальних, соціальних і психологічних потреб. Проте через обмеженість власних ресурсів ці люди змушені звертатись до інших людей або установ, які можуть позичити необхідну суму грошей. З цього приводу позичальники конкурують між собою за право отримати позику. Разом з тим, зростання банківського сектору України призводить до появи конкуренції і між кредиторами. Таким чином, явище напруженості у процесах обміну властиве і для організації механізму функціонування кредитних відносин.

Проте, так чи інакше, соціальний обмін виникає у результаті задоволення потреб людей. Дж. Хоманс називає цей обмін "соціальним обміном винагородами". Саме в цьому він вбачає сутність суспільних відносин. На його думку, секрет соціального обміну між людьми полягає в тому, щоб дати іншій людині те, що вона вважає ціннішим, ніж ви, і одержати те, що є більшою цінністю для вас, ніж для неї [1, с.90]. Так, якщо для кредитора надання позики є просто професійною діяльністю, в результаті якої він отримує прибуток, то для позичальника отримана сума кредиту може сприяти втіленню його мрій і бажань.

Ключовими у теорії соціального обміну Дж. Хоманса є п'ять аксіом, які дають змогу зрозуміти поведінку людини в реальній життєвій ситуації. Розглянемо детальніше сутність цих аксіом, проводячи паралель до сфери кредитних відносин [2, 130]:

1. Принцип успіху: чим частіше певні вчинки людини винагороджуються, тим дедалі більше вона схиляється до них. Так, якщо рішення позичальника брати кредит виявилось вдалим, то він і надалі буде схилитись до цього вчинку.

2. Принцип стимулу: якщо винагорода за певні дії залежить від певних умов, людина знову прагне відтворити ці умови. Так, винагорода як позичальника, так і кредитора залежить від повноти

виконання їх обов'язків, тому у подальшій співпраці для забезпечення гідної винагороди обидві сторони прагнуть продовжувати виконувати усі умови кредитної угоди.

3. Принцип цінності: чим цінніший для людини результат її дій, тим наполегливіше вона прагнуче його, тим більше ладна заплатити, щоб досягти його. Так, чим ціннішим буде результат від кредиту для позичальника, тим більше він готовий заплатити за нього надалі. Причому цей принцип має на увазі не тільки матеріальну, а й моральну відповідальність.

4. Принцип насичення: чим частіше в минулому людина одержувала певну винагороду, тим менше вона цінуватиме її серед низки наступних винагород. Так, чим більше позичальник буде отримувати винагороди від користування кредитом у певній діяльності, тим менше він цінуватиме їх згодом у процесі користування кредитом для налагодження іншої діяльності.

5. Принцип справедливості розподілу: чим частіше на шкоду певній людині правило справедливого розподілу залишається нереалізованим, тим з більшою ймовірністю вона виявить емоції, які ми називаємо роздратуванням. Згідно з цим принципом, люди роблять розрахунок "справедливості розподілу", оцінку того, чи відповідають одержані в певній ситуації винагороди витратам і вкладенням. Так, чим частіше кредитор і позичальник не будуть виконувати покладені на них обов'язки, тим більшою є ймовірність того, що обидві сторони зазнають роздратування. Тому перед укладенням кредитного договору його учасники завжди здійснюють оцінку того, чи будуть відповідати їх вкладення і витрати отриманій винагороді.

Як бачимо, врахування п'яти "законів" людської поведінки Дж. Хоманса є необхідним під час формування механізму функціонування кредитних відносин. Хоча багато дослідників критикують ці аксіоми, але на їхній підставі можна пояснити привабливість взаємодії для індивіда, прагнення підтримувати соціальні відносини, змінити їх або припинити.

Можливість пояснення мотивів та цілей дій суб'єктів за допомогою принципів теорії соціального обміну у черговий раз дає нам змогу стверджувати, що кредитні відносини дійсно виступають особливою формою соціального обміну. Адже дії як позичальника, так і кредитора винагороджуються як матеріально, так і доброзичливістю, порядністю та взаємоповагою.

Наприкінці викладення своєї теорії Дж. Хоманс наголошував на розумінні соціальної поведінки людей як обміну: "Соціальна поведінка — це обмін цінностями матеріальними і нематеріальними, наприклад, знаками схвалення або престижу. Люди, які багато дають іншим, прагнуть багато одержати від них, а люди, які одержують багато від інших, зазнають з їхнього боку впливу, спрямованого на те, щоб ці інші також могли одержати багато чого у відповідь. Такий процес впливу має тенденцію до забезпечення рівноваги або балансу між обмінами. Те, що віддає людина, беручи участь в обміні, може бути для неї цінністю, як і те, що вона одержує, — винагородою, і її поведінка змінюється менше, якщо вигода, тобто винагорода з врахуванням витрат, зберігає максимальне значення. Вартість і цінність того, що вона віддає та одержує, змінюються залежно від кількості того, що вона віддає або одержує" [1, с.91].

З останніх тверджень Дж. Хоманса можна провести паралель до розуміння механізму функціонування кредитних відносин. Так, чим більшою є сума кредиту, тим вищою буде вимога кредитора до позичальника щодо розміру позичкового відсотку та до якості застави, тобто позичальник зазнає впливу з боку кредитора, що відповідно сприяє активізації діяльності боржника та збільшенню його очікувань від кредитора. Таким чином, баланс, або обмін, у кредитних відносинах буде досягатись за умови забезпечення оптимальних значень винагороди та витрат (як матеріального, так і нематеріального характеру) для усіх учасників цих відносин.

Отже, на основі усього вище зазначеного, можемо стверджувати, що теорія соціального обміну Дж. Хоманса повністю відображає сутність механізму функціонування кредитних відносин як форми соціального обміну. Тому, для врахування цього аспекту, виникає потреба уточнити поняття кредитних відносин. Кредитні відносини — це форма соціального обміну з приводу організації механізму кредитування щодо задоволення учасниками цього обміну одне одного значущими послугами та вигодами з обов'язковою оцінкою їхньої взаємної корисності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — С. 82-91. 2. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. — К.: Каравела, 2005. 3. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макєєва. — 3-тє вид., стер. — К.: Т-во "Знання", КОО, 2005. — 455 с. — (Вища освіта XXI століття).

Акимов Дмитрий Игоревич,

кандидат социологических наук, председатель Генеральной дирекции Международной академии рейтинговых технологий и социологии "Золотая Фортуна"

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫЙ СОЦИАЛЬНЫЙ МАРКЕТИНГ: СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ

В статті розглядаються питання, що пов'язані із принципами, механізмами, ефективністю реалізації такого важливого різновиду соціального маркетингу, як добродійний, благодійний. Виділяються такі його елементи: благодійники; виконавчі благодійних робіт; благодобувачі; держава. Аналізуються розбіжності між, з одного боку, підходами та специфікою здійснення фірмами, компаніями принципів корпоративної соціальної відповідальності. З іншого – механізмами здійснення добродійного маркетингу.

The article focuses on the principles, mechanisms and practices of such an important kind of social marketing as charity marketing. The following elements of charity marketing are singled out: philanthropists; representatives-in-charge; beneficiaries; the state. Analyzed are, on the one hand, differences between the approaches and peculiarities of the private companies' implementation of the principles of social responsibility, and, on the other hand, mechanisms of charity marketing realization.

Одним из важнейших направлений разрабатываемой в последние годы в зарубежной и украинской социологии концепции социального маркетинга (речь идет о маркетинге политическом, государственном, территориальном, в сферах образования, медицины, культуры и т.д.) выступает благотворительный маркетинг. При этом в Украине эта проблематика имеет не только теоретический, но и непосредственно практический характер, учитывая то обстоятельство, что число нуждающихся в благотворительной помощи граждан, целых областей жизнедеятельности государства (образование, медицина, культура и др.) в стране поистине огромно.

Поэтому в последние годы в специальной литературе достаточно широко обсуждаются различные аспекты проблем, связанных с теми или иными вариантами участия разнообразных организаций, лиц и компаний в передаче различным слоям населения, представителям культуры, спорта, образования, здравоохранения и т.п. финансовых, материальных и иных средств, оказанием им помощи в самых разнообразных формах.

При этом речь идет о благотворительности, спонсорстве, фандрейзинге, социально-этическом маркетинге, социальной ответственности бизнеса, социальной корпоративной ответственности и т.п. С нашей точки зрения, все названные формы, методы, технологии необходимо разделить на две большие группы в соответствии с получающим все большее распространение в концепции социального маркетинга подходом, связанным с выделением двух его направлений. С одной стороны, социальный маркетинг представляет собой распространение, перенос маркетинговой концепции на разнообразные области социальной сферы (объекты, субъекты, процессы). С другой – выделяется социальный маркетинг как процесс реализации социальной функции бизнеса.

Проблемы социально-этического, социально-ответственного и т.п. маркетинга (вторые из названных) требуют специального рассмотрения, поскольку очевидно, что одной из важнейших функций социального маркетинга является социальная корпоративная ответственность бизнеса, которая, как считают Ф. Котлер и Н. Ли, представляет собой "свободный выбор в пользу обязательства повышать благосостояние общины через применение соответствующих подходов к ведению бизнеса, а также предоставления корпоративных ресурсов" [1, с. 3]. Рассмотрим детально первый из названных подходов.

Внешне, изначально организация благотворительной деятельности как маркетинговой выглядит не столь просто. Действительно, к примеру, Ю. Бурлакова считает, что – в рамках благотворительности о маркетинге не может быть и речи: "С благотворительностью понятно, - пишет Ю. Бурлакова, - она ничего на рынке не продвигает, иначе она не благотворительность" [2, с. 36]. С нашей точки зрения, с этим утверждением вряд ли можно согласиться. Все дело в том, что для того, чтобы ту или иную ситуацию считать рынком, необходимо знать, что имеется в виду под товаром или услугой, наконец, какие маркетинговые механизмы продвижения здесь задействуются.

Но, прежде чем приступить к рассмотрению упомянутых маркетинговых механизмов, необходимо остановиться на ряде вопросов, связанных с истоками, субъектами благотворительности и некоторыми социальными стереотипами, имеющими здесь место. Если говорить о социально-исторических истоках явления благотворительности и специфике подобной социальной деятельности в Украине, то нужно обратить внимание на следующее.

Традиционные причины и мотивы благотворительности включают широчайший спектр экономических, моральных, психологических факторов: от обыкновенного человеческого альтруизма и благодарности обществу за возможность действовать, заниматься бизнесом до формирования имиджа, репутации фирмы и прямой рекламы. При этом, иерархия подобных мотивов имеет специфику применительно к разным типам общества.

Отмечая специфику благотворительности в Украине, России, иных православных странах, Г.Л. Тульчинский совершенно справедливо, с нашей точки зрения, "разделяет" спонсорство и благотворительность как важнейшие элементы культуры протестантизма и православия. "Спонсорство, - пишет он, неспроста является порождением именно протестантской культуры. Протестантизм, как известно, связан с идеей Предопределения. С этой позиции бедность и нищета предстают проявлениями зла, признаками богоотставленности. Поэтому подать нищему милостыню – не проявление добродетели, а наоборот – поощрение зла, поскольку нищета поддерживается как нищета. Но со злом можно и нужно бороться – не подавая милостыню, а борясь с нищетой и бедностью созданием рабочих мест, работных домов, оказанием поддержки в конкретных делах, сотрудничая, короче говоря – спонсируя. В православии же отношение к нищете и бедности противоположное – это признак богоизбранности. И тогда подать нищему, не помочь ему преодолеть нищету, а именно поддержать его в нищете – означает совершить богоугодное дело" [3, с. 172].

Другая важная проблема благотворительной деятельности и, в первую очередь – в современной Украине, так называемый, субъект благотворительности. Речь идет о том, кто и в какой мере должен заниматься благотворительной деятельностью, помогать бедным, престарелым и др. Здесь нередко, причем не только в Украине, но и во всем мире, важнейшим аргументом, выдвигаемым против активной благотворительной деятельности со стороны политиков и бизнеса, выступает то обстоятельство, что они не должны брать на себя выполнение тех обязанностей, которые государство возлагает на специальные институты.

"Естественно, - пишет Ширли Харрисон, - как утверждают критики благотворительности, если мы прекратим предоставлять дотации в пораженные голодом регионы, лидеры ведущих стран мира должны будут взять на себя ответственность за эти районы и соответствующим образом изменить свою политику помощи и экономического развития в отношении их. Аналогичные критические замечания могут быть направлены на благотворительную деятельность компании на уровне местной общины, особенно когда она может рассматриваться как альтернативный путь предоставления коммунальных услуг или удовлетворения насущных потребностей" [4, с. 197-198].

Выраженную американским автором иронию вполне можно понять. Особенно учитывая крайности в отношении к реальной и серьезной благотворительной помощи, имеющие место в Украине именно в связи с попытками "свалить" обязанности по благотворительности (крупной – имеется в виду) исключительно на государство. Так, проведенное газетой "Зеркало недели" интервью среди украинских политиков (на вопросы газеты отвечали Ю. Тимошенко, Р. Богатырева, С. Терехин, А. Семинога, А. Турчинов, А. Кинах, В. Хомутынник), в ходе которого им был поставлен вопрос: "Какие благотворительные проекты являются наиболее необходимыми и можно ли с их помощью решать социальные проблемы?", выявило весьма интересную тенденцию.

Во-первых, украинские политики в один голос заявили, что основная помощь бедным должна поступать исключительно со стороны государства (с этим трудно спорить! Если не принимать во внимание слово "исключительно"). Во-вторых, что практически ни одной серьезной проблемы с помощью благотворительности со стороны политиков, бизнесменов и компаний решить нельзя (в формулировке вопроса фигурировали такие проблемы, как помощь бедным, борьба с болезнями, безработицей, помощь детским домам, сиротам, престарелым). В-третьих, практически все политики отметили, что они обязательно "что-то" в этом плане делают, но лишь по "мелочам", в рамках отдельных акций [5].

Наконец, еще одна проблема, имеющая непосредственное отношение к благотворительности как возможной маркетинговой деятельности. Речь идет о существовании в отношении современной благотворительности целого ряда стереотипов, в том числе и негативных. В силу этого благотворительная деятельность нередко действительно принципиально не афишируется. Между тем благотворительность в цивилизованных странах выступает как один из путей построения гражданского общества, как преграда к сохранению и развитию тоталитарного сознания. Именно она выступает в качестве важнейшего способа укрепления взаимного доверия и согласия в обществе, когда более обеспеченные члены общества оказывают помощь тем, кто в ней нуждается.

Другое дело, что помощь эта должна быть такой, которая оказывается действительно нуждающимся и в той мере, в которой эти нуждающиеся действительно должны ее получать. И здесь как раз возникает проблема социального маркетинга, проблема эффективной организации процесса благотворительной деятельности, к более детальному анализу целей, механизмов организации, методов и технологий которой мы и переходим.

Начать подобный анализ наиболее целесообразно с характеристики важной концепции американских ученых Дж. Шифа и Б.Вайсброда, которая получила название "теория производства общественных благ". Сущность ее в том, что отличительной особенностью общественных благ (которые, как понятно, и являются главным предметом социального маркетинга) выступают такие качества, как неконкурентность и неисключаемость. Первое означает отсутствие конкуренции в потреблении (имеется в виду экономическая, рыночная конкуренция). Второе – невозможность воспрепятствовать потреблению этих благ [цит. по 6, с. 33-34].

Действительно, если говорить, к примеру, о "продвижении" в обществе исторических памятников, всемирных достижений культуры, научных достижений, социальных идей (например, связанных с борьбой со СПИДом, наркоманией) и многих других социальных продуктов, являющихся предметом социального маркетинга, то в принципе доступ к ним может иметь любой человек. При этом задача социального маркетинга – стимулировать подобный доступ.

Однако, здесь возникает определенное противоречие, связанное с тем, что "бесплатность" подобного доступа гарантирована лишь клиентам, населению, в целом – их потребителям. Что же касается организаций и лиц, осуществляющих "продвижение" этих социальных услуг, то для них это связано с серьезными затратами. Конечно, в определенной мере эти затраты компенсируются параллельными коммерческими услугами, связанными с продажей билетов, экспонированием произведений искусства на выставках и т.п.

В то же время обеспечение доступа к подобным общественным благам всем группам населения, независимо от уровня их доходов, не позволяет производителям и распространителям подобных благ устанавливать на их потребление низкие цены (или обеспечивать бесплатность их потребления) без поиска дополнительных источников финансирования. Поэтому важнейшими составляющими благотворительного маркетинга выступают фандрейзинг и добровольчество.

Фандрейзинг представляет собой важную и весьма сложную область деятельности по сбору и аккумуляции средств из внешних источников финансирования: добровольных пожертвований, спонсорских взносов, грантов, государственных субсидий и т.п. Эта сфера деятельности как профессиональная пока не развита в Украине. Однако, к примеру, в США фандрейзинг превратился в серьезнейшую разновидность бизнеса, на "ниве" которого трудится множество компаний, специально и профессионально занимающихся сбором средств для решения социальных задач, реализации целей социального маркетинга. Так, уже в 60-е годы прошлого столетия в этой стране занимались сбором пожертвований около четырехсот профессиональных фирм. Собственно проблема фандрейзинга (т.е. увеличения фондов) требует специального рассмотрения, учитывая, в частности, и то обстоятельство, что подобной деятельностью, кроме профессионалов, занимаются и иные организации, которые, к примеру, активно собирают финансовые и материальные ресурсы в период избирательных кампаний, т.е. политики, партии и др.

Добровольчество также обусловлено ограниченностью ресурсов, обращающихся в сфере такой разновидности социального маркетинга, как благотворительный. Оно представляет собой систему отношений, построенных на механизмах нематериального стимулирования и преследующих социальные, благотворительные и иные общественно полезные цели (6, с. 35-36).

В этом плане несколько в "стороне" стоит спонсорство как процесс, который хотя и приносит определенные средства для решения социальных программ, реализации целей социального маркетинга, но в то же время базируется практически на коммерческих началах. Здесь выделение средств на различные социальные проекты, в том числе – благотворительные, строится на взаимном "обмене" материальных и финансовых услуг, предоставляемых спонсором, на рекламу и пиар. Иными словами, разницу между благотворительностью и спонсорством нужно усматривать в мотивации лиц, осуществляющих материальную и иную поддержку.

С нашей точки зрения следует разделять понятия "маркетинг благотворительных организаций" и "благотворительный маркетинг" (мы используем именно последнее). Аргументация здесь следующая: благотворительную помощь оказывают не только специализированные благотворительные организации (фонды и т.п.), но и непосредственно, напрямую предприниматели, банки и другие лица и организации. Поэтому маркетинг здесь "охватывает" весь соответствующий процесс, а не только деятельность благотворительных организаций.

Благотворительность – добровольная деятельность граждан и юридических лиц по бескорыстной (безвозмездной или на льготных условиях) передаче гражданам или юридическим лицам имущества, в том числе денежных средств, бескорыстному выполнению работ, предоставлению услуг, оказанию иной поддержки [7, с. 113-114].

Структура процесса благотворительной деятельности может быть описана следующим образом. На соответствующем "рынке" функционируют:

- а) субъекты благотворительности, благотворители;
- б) исполнители благотворительных работ;
- в) благополучатели, т.е. те, кто получает помощь;
- г) государство.

К первым – **субъектам благотворительности** – относят: благотворителей – организации и предпринимателей, иногда – рядовых граждан, которые оказывают бескорыстную материальную и финансовую помощь, учитывая в то же время возможность укрепления их имиджа и репутации. Филантропы – те бизнесмены (иногда – чиновники, простые люди), которые оказывают помощь "по зову сердца" иногда по религиозным мотивам, т.е. совершенно бескорыстно. Меценаты – богатые и щедрые люди, бескорыстно помогающие артистам, писателям, спортсменам. Попечители – физические лица, оказывающие регулярную организационную, а также материальную поддержку на добровольной, безвозмездной и долгосрочной основе в общепользовательных целях (чаще всего образуют попечительский совет). Иногда к благотворителям, субъектам благотворительности относят и государственные органы. Действительно, они оказывают разную по видам и размерам помощь нуждающимся слоям населения, спортсменам, деятелям культуры и т.п. Однако, делают это за счет социальных фондов, специально выделяемых в бюджете. Поэтому государственные организации, вероятно, следует отнести к своего рода "косвенным" благотворителям.

Исполнители благотворительных работ (термин пока четко не отработан) – это организации и лица, "стоящие" между благотворителями и благополучателями. Во-первых, к ним следует отнести разнообразные государственные, посреднические, частные, местные фонды, которые аккумулируют средства и передают их благополучателям. Следует сказать, что подобная практика, когда предприниматели и фирмы не выходят непосредственно на нуждающиеся группы населения, лиц, требующих поддержки, больше присуща практике благотворительности на Западе, которая насчитывает уже более столетия. Во-вторых, большую роль в организации и конкретной реализации благотворительной деятельности играют фандрейзинговые организации, занимающиеся сбором средств для благотворительной помощи. В-третьих, важнейшими исполнителями благотворительных услуг выступают волонтеры (или добровольцы) – граждане, осуществляющие благотворительную деятельность в форме безвозмездного труда в интересах некоммерческой организации. Иными словами, добровольцы представляют свои услуги не ради материального вознаграждения, а для удовлетворения социальных, благотворительных и духовных интересов [8, с. 112].

Благополучатели – организации и лица, получающие благотворительную помощь. Очень часто в этом качестве выступают наиболее нуждающиеся, социально незащищенные слои населения. Однако, не только они. Благотворительная помощь оказывается учреждениям и

представителям культуры, образования, здравоохранения, спорта, науки, средств массовой информации.

Государство – не только один из важнейших субъектов благотворительности (понятно, что в разных странах его участие в подобной деятельности различно по интенсивности). Оно, кроме прочего, устанавливает "правила" благотворительной деятельности. В первую очередь через введение поощряющего или же тормозящего режима соответствующей работы бизнеса и индивидуальных жертвователей.

Если говорить о зарубежных демократических странах, то здесь условия для благотворительности создаются максимально стимулирующие. К примеру, в США до 10% налогооблагаемого дохода фирм освобождается от налога при направлении соответствующих средств на благотворительность. Для частных же лиц в этом случае от налога освобождается до 50% совокупного дохода, или до 30% стоимости даров, или 20% суммы благотворительных взносов. В Германии фирмы освобождаются от налогообложения в размере 10% прибыли, а частные лица – до 10% дохода. К сожалению, в Украине эти проблемы пока не урегулированы, что, естественно, отражается на интенсивности и эффективности благотворительной деятельности.

Что же представляет собой сам процесс благотворительного маркетинга? Действительно ли он основан на маркетинговом механизме, направленном на выявление потребностей и их удовлетворение? С нашей точки зрения, дело обстоит именно таким образом. Рассмотрим сам процесс благотворительного маркетинга, который подразделяется на ряд этапов.

1. Определение проблем, связанных с необходимостью получения теми или иными слоями населения, учреждениями и лицами благотворительной помощи; потребностей потенциальных благополучателей в необходимых материальных и финансовых ресурсах.

2. Формирование специальных программ, связанных с оказанием благотворительной помощи, проектов, поскольку благотворительность не может осуществляться бессистемно и должна преследовать цели решения определенных социальных проблем.

3. Выделение целевых групп благополучателей.

4. Осуществление сбора средств для благотворительной деятельности. При этом используются самые разнообразные методы и технологии, параллельно формируется и укрепляется имидж организации-фандрейзера, поскольку именно от подобного имиджа во многом зависит эффективность сбора средств.

5. Распределение (на конкурсной или иной основе – в зависимости от предложенного проекта) финансовой и материальной помощи между благополучателями.

6. Осуществление эффективного контроля за распределением благотворительной помощи и расчет ее эффективности.

Таким образом: благотворительный маркетинг, маркетинг в благотворительной сфере – это совокупность мер, направленных на эффективное решение социально значимых проблем на основе создания репутации благотворительных организаций, получения ими внешней поддержки и эффективного вложения полученных средств, передачу их благополучателям. Вероятно, в случае с "благотворительным" маркетингом не имеет смысла говорить о "полном" маркетинговом регулировании рынка, а стоит ограничиться маркетинговым подходом, основанным на изучении запросов потребителей и их удовлетворении посредством привлечения средств благотворителей.

Тем не менее, возможность и необходимость применения маркетингового подхода в этой деятельности – очевидны. И охарактеризовать различие между социальной корпоративной ответственностью фирм (социально-этическим маркетингом) и маркетингом благотворительным можно следующим образом. В первом случае социальные "вложения" компаний, помощь различным группам населения осуществляется "стихийно", т.е. практически исходя исключительно из "благотворительных побуждений" этих организаций, во втором, т.е. в случае с благотворительным маркетингом, - на основе специальной, целенаправленной маркетинговой деятельности.

Из всего изложенного можно сделать, по крайней мере, три важнейших вывода. Во-первых, обоснование того обстоятельства, что в сфере благотворительности возможно применение маркетинговых подходов, говорит о необходимости более тщательного научного исследования описанной проблемы. Во-вторых, необходим поиск эффективных методов и технологий стимулирования маркетинговой благотворительной деятельности. А они имеются во множестве.

Взять хотя бы такую используемую в США технологию, как ежемесячно проводимые президентом благотворительные обеды, стоимость билетов на которые высока (и чем ближе сидит человек к президенту – тем выше стоимость), а вся вырученная сумма направляется на благотворительные цели. Причем, заранее известно, на что она будет истрачена. В-третьих, совершенно необходима "достройка" механизма благотворительного маркетинга со стороны государства. Имеется в виду разработка и введение четких законодательных актов, направленных на максимальное стимулирование благотворительной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Котлер Ф., Ли Н. Корпоративна соціальна відповідальність: Пер. з англ. – К.: Стандарт, 2005. – 302 с.; 2. Бурлакова Ю. Добрым быть прибыльно даже в России // Рекламные идеи / YES!. – 2003. - №1. – С. 36-41; 3. Тульчинский Г.Л. PR фирмы: технология и эффективность. – СПб.: Алетейя, 2001. – 294 с.; 4. Харрисон Ш. Корпоративная социальная ответственность: согласование поведения и репутации // Китчен Ф. Паблик рилейшнз: принципы и практика: Пер с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 180-209; 5. Хилюк Д. Благотворительность – не панацея, а осознанная необходимость // Зеркало недели. – 2007. - №13, 7 апреля; 6. Шекова Е.Л. Экономика и менеджмент некоммерческих организаций. – СПб.: "Лань", 2004. – 192 с.; 7. Гундарин М.В. Книга руководителя отдела PR. – СПб.: Питер, 2006. – 368 с.; 8. Шекова Е.Л. Особенности маркетинга благотворительных организаций // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. - №4. – С. 110-115.

Корытнікова Надежда Владимировна,
преподаватель кафедры методов социологических исследований социологического
факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

**ОТНОШЕНИЕ УКРАИНСКИХ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ К
ФУНКЦИОНИРОВАНИЮ ИНТЕРНЕТ-ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВ ОРГАНОВ
ВЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОНЛАЙН-ОПРОСА)**

У період з 15.03.2007 по 30.04.2007 був проведений онлайн-опрос, спрямований на вивчення відносини українських користувачів Мережі до функціонування Інтернет-представництв органів влади. Технологією збору даних був обраний веб-опросник. З метою вивчити представлення користувачів Уанета про механізми взаємодії з органами влади за допомогою Інтернет була проаналізована наступна інформація: засобу одержання офіційної урядової інформації; довіра користувачів до отриманої інформації; фактори, що сприяють просуванню Інтернет-комунікації органів влади.

During the period from 15.03.2007 to 30.04.2007 the on-line survey aimed at the study of Ukrainian users' attitude of the Net to functioning of representative Internet offices of government bodies was conducted. Web-questionnaire was selected as the data collecting technology. With the view of studying the UaNet users' idea of co-operation mechanisms with government bodies by the means of the Internet the following information was analysed: facilities for obtaining official governmental information; users' trust to obtained information; factors that contribute to promotion of Internet communication of government bodies.

В данной статье представлены результаты всеукраинского онлайн-исследования "Отношение украинских пользователей к функционированию Интернет-представительств органов власти". Тема исследования вплотную связана с актуальной проблемой развития электронного правительства, в частности, предоставления электронных услуг правительством и увеличения объема форм электронного взаимодействия с пользователями. Специфика украинских пользователей активно изучается как социологами [1, 2 и др.], так и психологами, юристами и другими специалистами гуманитарных наук [3, 4 и др.]. На кафедре методов социологических исследований Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина с 15 марта по 30 апреля 2007 года проходил полевой этап указанного онлайн-опроса. Объектом исследования было ядро аудитории Интернета, т.е. украинские пользователи, посещающие Сеть не реже одного раза в неделю. Цель данной статьи – проанализировать представление пользователей Сети о механизмах взаимодействия с органами власти посредством Интернет. Результаты исследования будут сведены к 4 пунктам, соответствующим основным задачам исследования: 1. уровень доверия к Интернету как источнику политической информации; 2. восприятие официальных веб-сайтов органов власти; 3. отношение к электронному взаимодействию с исполнительной властью; 4. опыт работы с веб-сайтами органов власти.

1. Уровень доверия к Интернету как источнику политической информации.

В соответствии с предложенной логикой изучения системы функционирования Интернет-представительств органов власти с точки зрения пользователей, прежде всего необходимо определить уровень доверия к информации из Интернет-источников (см. рис.1).

На предложенный вопрос положительно ответили более трети респондентов (36,6%), тогда как отрицательный ответ дали лишь 2,4% ответивших. По мнению М.К. Раскладкиной, "столь высокая степень доверия к указанному каналу информации может объясняться существующим в сознании потребителя мифом о "неподконтрольности", "независимости" сетевых ресурсов, либо элементарным незнанием структуры сети, технологии и идеологии размещения материалов, неумением отличать качественные источники от каналов дезинформации" [2]. Однако, большая часть ответивших (61%) все-таки критически относятся к Интернету как источнику информации. Скорее всего, эта часть пользователей уже осознает манипулятивные возможности Сети, например: публиковать компрометирующие материалы, полученные незаконным путем; дезинформировать общественное мнение с помощью активных коммуникаторов и т.д. Такие результаты требуют пристального внимания и дальнейшего изучения.

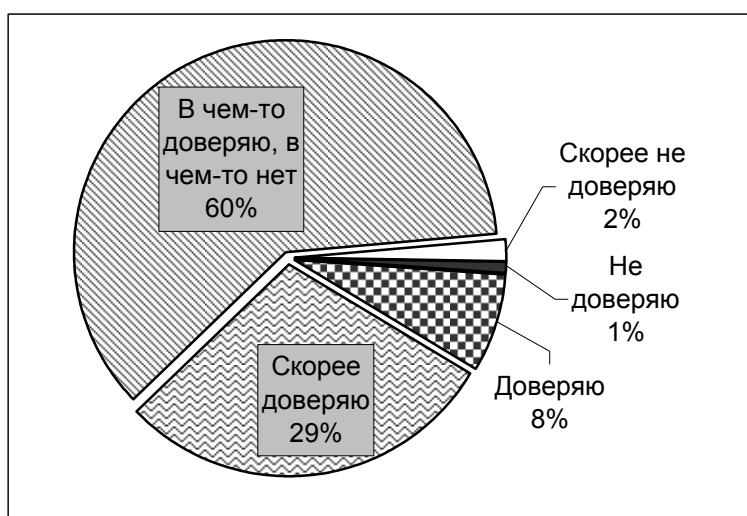

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос: "Доверяете ли Вы полученной в Интернете информации?" (в %; n=541)¹

Показатель уровня доверия пользователей к Интернет-информации дополняют данные о привычных источниках получения политической информации (см. рис. 2).

Рисунок 2. Распределение ответов на вопрос: "К какому источнику политической информации вы обращаетесь чаще всего?" (в %; n=541)

Получение значительного объема политической информации из новостных сайтов (76,5%) является реализацией пользователями одной из важных информационно-коммуникативных возможностей Сети. Второй и третий по популярности источник информации занимают традиционные средства массовой коммуникации: теле- и радио выпуски новостей, газеты и журналы (56,6% и 22,9% соответственно). Совокупный процент традиционных источников информации составляет более 80%, что свидетельствует о высокой степени влияния на Интернет-аудиторию прежних форм получения информации, тогда как к межличностной коммуникации обращаются только 14,8% опрошенных. Если учесть тот факт, что телевидение, радио и периодическая печать по-прежнему имеют сильное влияние на пользователей, то активное взаимодействие и стремление к сотрудничеству СМИ с сетевыми изданиями приведут к улучшению оперативности и качества предоставления новостей о политических событиях. Таким образом,

¹ В этой статье некоторые суммы показателей не всегда равны ста процентам, что объясняется округлением сотых долей процентов или рассмотрением вопросов с множественными альтернативами ответов.

новостные сайты, как и традиционные СМИ, тоже становятся одним из главных универсальных источников политической информации.

Низкая популярность официальных веб-сайтов органов власти (16,5%) обусловлена несколькими объективными причинами. Первая из них состоит в отсутствии очевидных результатов активности органов власти в Сети, которые ограничились созданием информационной модели Интернет-представительств. Следующая причина связана со слабой внутренней интеграцией управленческой структуры в сетевое сообщество. Даже в данном онлайн-опросе по тематике государственного управления представители власти проявили пассивность (госслужащие составили всего лишь 2% от всех опрошенных). Ещё одна важная причина непопулярности сетевых средств информации среди украинской Интернет-аудитории заключается в социально-экономических условиях становления сетевого общества в Украине. Неразвитость ИКТ-инфраструктуры, отсутствие результативных дискуссий по решению социальных проблем, лоббирование законопроектов коррупционными силами, а также невозможность осуществления идущих снизу управленческих инициатив и проектов – все эти тенденции становятся ключевым барьером для превращения Интернет в инновационное средство управленческой коммуникации.

Среди других ответов указывались конкретные печатные издания и зарубежные СМИ, которые, по мнению респондентов, более адекватно отражают политическую информацию. В качестве источника политической информации выделялись определенные веб-порталы, т.е. уже существуют популярные брендовые новостные сайты, которые имеют постоянную и эксклюзивную аудиторию. Интересно заметить, что с точки зрения некоторых пользователей форумы выступают как самостоятельный информационный ресурс. Однако в сетевой культуре форумы служат и средством для распространения слухов. Любой желающий анонимно без каких-либо серьезных издержек для себя способен самостоятельно пустить "утку" и его услышат тысячи зарегистрировавшихся на форумах посетителей. Это порождает у пользователей сомнения в достоверности сведений, полученных по данному источнику.

Так как у каждого третьего из четырёх респондентов основным источником получения новостей о политике является Интернет, то далее важно определить их оценку достоверности правительственной информации, полученной из Сети. Выяснилось, что респонденты считают Интернет надежным источником информации об органах власти (см. рис. 3).

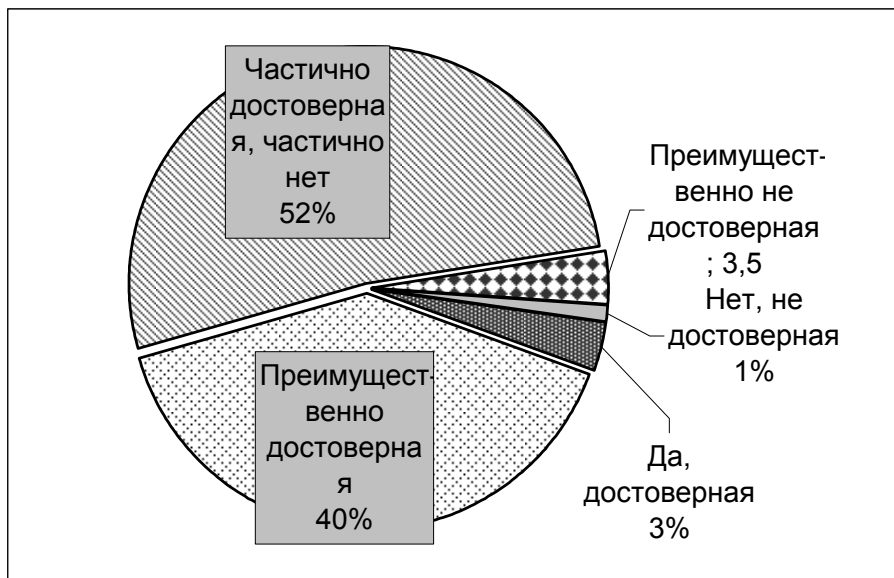

Рисунок 3. Распределение ответов на вопрос: "Является ли достоверной информация об органах власти, полученная из Интернет-источников?", (в %; n = 541)

Из рисунка 3. видно, что 43% опрошенных считает достоверной публикуемую в Интернете информацию об органах власти (полностью достоверная – 3%, преимущественно достоверная – 40%). В то же время более половины респондентов заявили, что эта информация лишь частично

достоверная, что говорит о критическом отношении пользователей к такого рода источнику информации как Интернет, а также об отсутствии сложившегося мнения по данному вопросу. Лишь небольшая доля ответивших убеждена в недостоверности информации, размещенной на официальных веб-сайтах органов власти (4,5%). В целом такие данные говорят о позитивном отношении к новому коммуникативному ресурсу органов власти. С другой стороны, среди пользователей наблюдается снижение роли межличностных форм взаимодействия и односторонних средств информирования в политической и правительственной коммуникации. Это приводит к необходимости привлекать новые информационные ресурсы и коммуникативные технологии, которые объединяют прежние возможности межличностной и массовой коммуникации и предлагают собственные инновационные характеристики Интернет [см. 5].

При создании эффективной сетевой коммуникации с органами власти чрезвычайно важными характеристиками являются значение и ценность новой формы взаимодействия в государственном управлении – Интернет-представительства. Значение и ценность в данном исследовании выявлялись через группу показателей, характеризующих восприятие получаемой информации (п. 2) и существующий опыт работы с официальными веб-сайтами (п. 3, 4).

2. Восприятие официальных веб-сайтов органов власти.

Продолжая описание социальных показателей процесса Интернет-коммуникации с органами власти, следует рассмотреть один из важнейших показателей восприятия новой формы получения правительственной информации: предполагаемая мотивация органов власти в создании официальных веб-сайтов с точки зрения Интернет-аудитории (см. рис. 4).

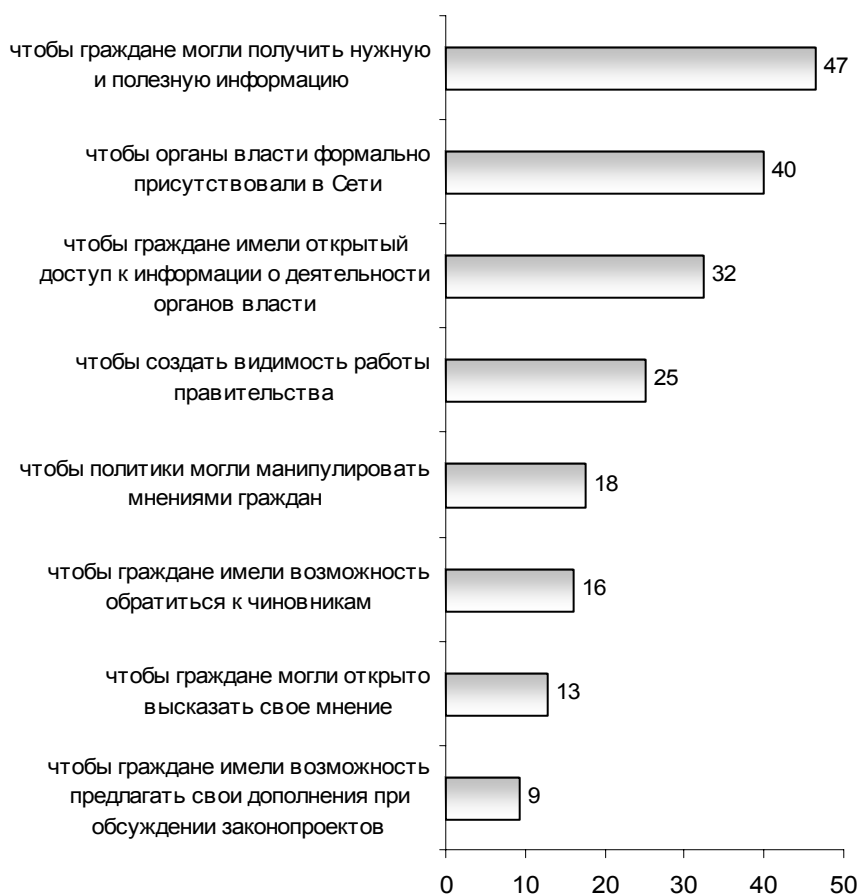

Рисунок 4. Распределение ответов на вопрос: "Для чего создаются официальные веб-сайты органов власти?" (в %; n = 541)

Социальная мотивация, как внутреннее побуждение к активности пользователей, определяется их потребностями и связана с их готовностью действовать определенным образом в соответствии с интернализированными ценностями. В отношении представленной мотивационной

картины необходимо отметить, что представления украинских пользователей о побудительных причинах создания официальных веб-сайтов органов власти в целом носит оптимистический характер, но оценки самой власти довольно негативны. Поэтому ответы разделились на положительные и отрицательные мотивы создания веб-сайтов.

Так почти половина респондентов (около 47 %) убеждена, что веб-сайты призваны помогать гражданам "получить нужную и полезную информацию". Около трети пользователей считают, что Интернет-представительства создаются для того, чтобы "граждане имели открытый доступ к информации о деятельности органов власти" (32%). К позитивным мотивам создания веб-сайтов пользователи относят "возможность обратиться к чиновникам" (16%) и "открыто высказывать свое мнение" (13%), 9% опрошенных видят в создании Интернет-представительств органов власти перспективу "предлагать свои дополнения при обсуждении законопроектов". Небольшие доли респондентов, отметивших эти варианты ответа, объясняется наличием, кроме официальных веб-сайтов органов власти, множеством альтернативных и привычных форм коммуникации. Также в ряду положительных моментов создания веб-сайтов органов власти назывались следующие: "новое в законодательстве", "чтобы граждане могли хоть приблизительно знать, что из себя этот орган власти представляет, и получить какую-то информацию о его работе", "чтобы выполнить закон о СМІГ", "чтобы реально работать с людьми и чтобы люди видели их реальную работу". Из этих ответов видно: основная миссия веб-сайтов органов власти - информирование и взаимодействие с гражданами.

В то же время пользователям свойственна и скептическая оценка веб-сайтов, в которой проявляется скорее не негативное отношение к новому электронному средству коммуникации, а неудовлетворенность политической обстановкой и сложившейся системой государственного управления. Самым популярным отрицательным мотивом при создании официальных сайтов у пользователей является формальное присутствие органов власти в Сети (40%). Как предположили сами респонденты, веб-сайты создаются "для галочки", по приказу свыше ("приказали – исполняют"). Четверть опрошенных определили цель работы веб-сайтов как "создание видимости работы правительства", конкретизируя свои ответы: "чтобы создавать вид открытой работы и демократии", "для демонстрации 'западу' демократичности". При этом довольно распространенным среди респондентов является суждение, что благодаря Интернет-представительствам "политики могут манипулировать мнениями граждан" (18%). Так, в пункте "Другое" отмечалось: "чтобы власть могла создавать нужное ей общественное мнение для продолжения спокойного воровства". Подобные мнения респондентов о мотивации органов власти в создании официальных веб-сайтов составляют своеобразные индикаторы восприятия правительственной Интернет-информации, обуславливая некоторую противоречивость в оценке ее значимости, необходимости и ценности, что косвенно приводит к снижению общего уровня доверия к такой форме взаимодействия.

3. Опыт работы с официальными сайтами органов власти

Результаты исследования дают возможность судить о существующем опыте электронного взаимодействия пользователей с органами власти, а именно: частоте посещения и рейтинге тематических разделов официальных веб-сайтов. Частота обращений пользователей к официальным веб-сайтам исполнительной власти показана на рис. 5.

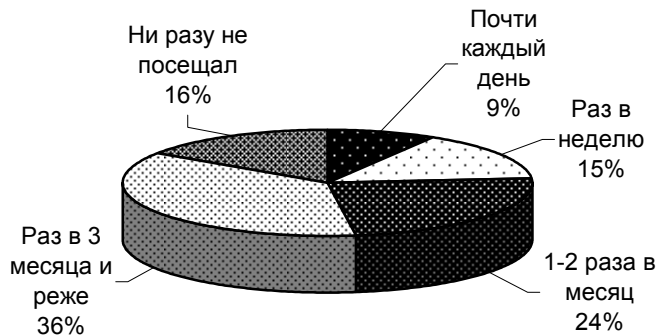

Рисунок 5. Распределение ответов на вопрос: "Как часто Вы посещаете официальные веб-сайты органов исполнительной власти?" (%; n = 541)

Более трети опрошенных (36%) посещают веб-сайты исполнительной власти раз в три месяца и реже, а 16% таковых их вообще ни разу не посещали. Однако почти четверть опрошенных заявили, что посещают официальные веб-сайты органов власти не реже, чем раз в неделю (15% - "раз в неделю" и 9% - "почти каждый день"). Примерно столько же пользователей заходят на сайты не реже одного раза в месяц (24%), что вместе с постоянными посетителями составляет месячную аудиторию правительственных сайтов ($\approx 50\%$). Последние данные позволяют утверждать, что у официальных Интернет-представительств существует регулярная и активная аудитория.

Ответ на вопрос, какие именно разделы правительственных сайтов необходимы пользователям в первую очередь, дает возможность выяснить информацию о рейтинге тематических разделов Интернет-представительств (см. рис. 6). Вопрос задавался только тем респондентам, которые посещают официальные веб-сайты не реже одного раза в месяц. В выборке таких оказалось 259 пользователей, что составляет 47,5% от массива в целом.

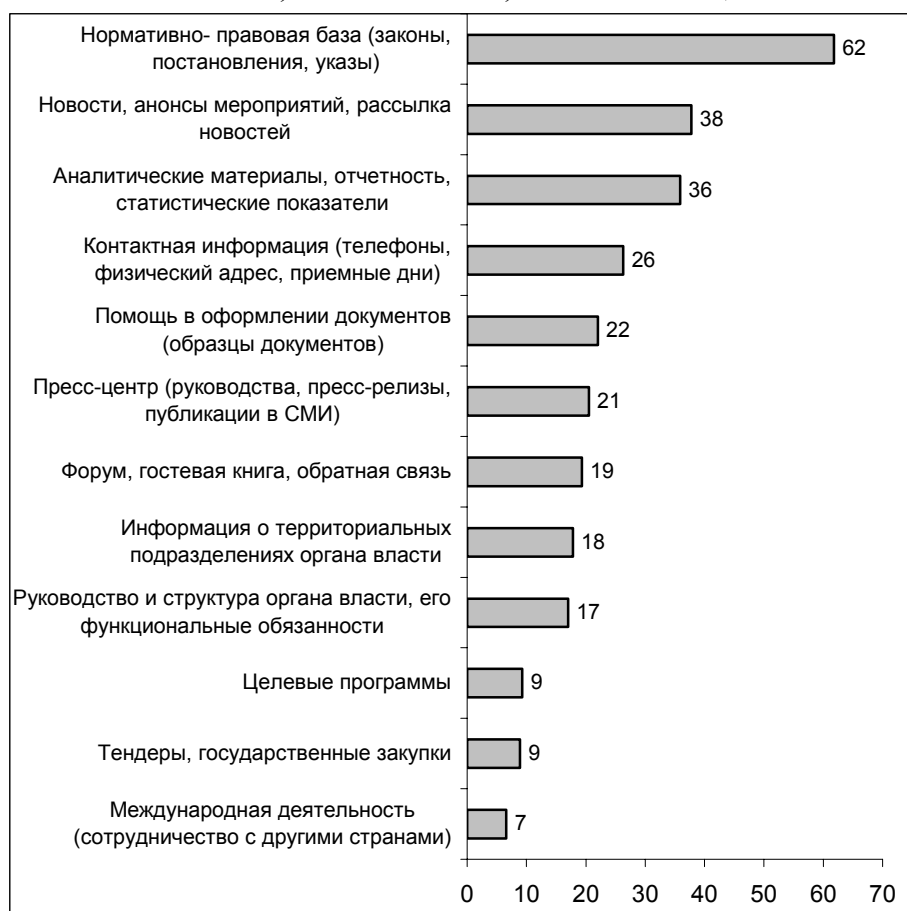

Рисунок 6. Распределение ответов на вопрос: "Какие разделы веб-сайтов органов власти Вы чаще всего посещаете?" (в %; n = 259)

Наиболее популярным разделом веб-сайтов органов власти по праву оказался раздел "Нормативно-правовая база" (62%). Быстро меняющееся законодательство вынуждает граждан периодически проверять официальную юридическую документацию из "первых рук". Следующий тематический раздел, хоть и касается новостей и анонсов, отстает от лидера на 24%. Почти столько же опрошенных интересуется аналитическими и статистическими материалами, отчетностью (36%). Меньше всего обращаются к разделу "Международная деятельность" (всего 7% опрошенных). Размещенные здесь сведения больше необходимы иностранным гражданам и служат порой единственным источником информации для зарубежных граждан, которые собираются посетить нашу страну по делам или частным образом. Со стороны украинских пользователей интерес к разделу "Международная деятельность" в Интернет-представительствах также будет возрастать, т.к.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

потребление официальной информации необходимо им для знакомства с социально-политической ситуацией в стране, а также с научной и коммерческой целью.

Что касается объема сведений, помещенных на официальных веб-сайтах органов власти, то в целом украинские пользователи им удовлетворены (см. рис. 7).

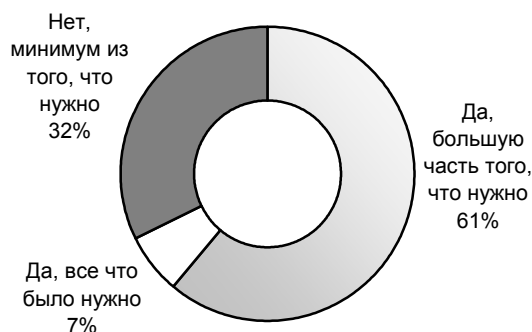

Рисунок 7. Распределение ответов на вопрос: "Удалось ли Вам найти на веб-сайте необходимую информацию?" (%; n = 259)

Большинство посетителей находят необходимую информацию на веб-сайтах органов власти (68%). Однако каждый третий респондент отмечает неудовлетворенность наполняемостью сайта, 32% ответивших нашли только минимум из того, что им нужно. В диаграмму не вошла альтернатива "Нет, ничего из того, что нужно", т.к. из всех респондентов никто не выбрал этот вариант ответа. Следовательно, задачу наполняемости Интернет-представительств органы власти в какой-то степени выполняют, и определенный объем информации пользователи получают.

Для проверки гипотезы о существовании зависимости удовлетворенности поиском информации на официальных веб-сайтах органов власти от интересующих аудиторию разделов был посчитан индекс удовлетворенности поиском информации по массиву в целом и по каждой группе респондентов, посещающих определенные разделы. Непосредственно числовые эквиваленты удовлетворенности объемом представленной информации были получены путем вычисления среднего взвешенного балла по указанному показателю. Чтобы представить данные наглядней и информативней, в таблице 1 в первом столбце — разделы официальных веб-сайтов, которые наиболее типичны для существующих Интернет-представительств, во втором столбце — индексы удовлетворенности. Для каждого тематического раздела присвоен ранг по убыванию уровня удовлетворенности (см. табл.1).

Таблица 1.

Индекс и ранг удовлетворенности поиском информации в зависимости от интересующих посетителей разделов веб-сайтов органов власти

	Часто посещаемые разделы Интернет-представительств органов власти	Индекс (I_v)	Ранг
1.	Руководство и структура органа власти, его функциональные обязанности	0,068	2
2.	Информация о территориальных подразделениях органа власти	– 0,056	8
3.	Контактная информация (телефоны, физический адрес, приемные дни)	– 0,074	10
4.	Новости, анонсы мероприятий, рассылка новостей	0,056	4
5.	Пресс-центр (руководства, пресс-релизы, публикации в СМИ)	0,170	1
6.	Аналитические материалы, отчетность, статистические показатели	0,012	5
7.	Нормативно- правовая база (законы, постановления, указы)	0,062	3
8.	Целевые программы	– 0,105	11
9.	Тендеры, государственные закупки	– 0,348	12
10.	Международная деятельность (сотрудничество с другими странами)	– 0,059	9
11.	Помощь в оформлении документов (образцы документов)	– 0,044	7
12.	Форум, гостевая книга, обратная связь	0,000	6
Общий (по массиву в целом) [$I_v O$]		0,047	

Индекс удовлетворенности может колебаться от 1 до (-1), где 1 обозначает наибольшую степень удовлетворенности объемом полученной информацией, а (-1) – наименьшую степень. Для сопоставления полученных данных был определен "Общий индекс доверия", который составил 20,4. Таким образом, общий индекс удовлетворенности занимает срединное положение ($I_y O = 0,047 \approx 0,05$), но больше склоняется к положительной отметке. Исходя из такого среднего балла и его колебаний по другим пунктам, можно определить, какие разделы веб-сайта лучшим образом представлены в Интернет-представительствах органов власти, а какие требуют доработки и дополнений. Так, самые существенные отклонения касаются целевых программ, а также тендеров и государственных закупок (-0,105 и -0,348 соответственно). Можно предположить, что органы власти не заинтересованы делиться подобного рода информацией.

В результате анализа уровня удовлетворенности разделами сайтов были выделены два условных блока. Коммуникативный блок состоит из следующих сервисов: контактная информация, информация о территориальных подразделениях органа власти, помощь в оформлении документов, формы обратной связи. В информационный блок включены такие разделы: руководство и структура органа власти, новости, пресс-центр, нормативно-правовая база. Наблюдаются значительные различия в оценке удовлетворенности содержанием сайтов. В коммуникативном блоке в отрицательную сторону – колебания индекса от (-0,074) до нуля: $I_y \text{ №3} = -0,074$; $I_y \text{ №2} = -0,056$; $I_y \text{ №11} = -0,044$; $I_y \text{ №12} = 0$, что в среднем ниже на 0,005 по сравнению с общим индексом. Противоположная оценка по информационным разделам – колебания индекса удовлетворенности объемом информации на сайте здесь варьируются от 0,056 до 0,170: $I_y \text{ №1} = 0,068$; $I_y \text{ №4} = 0,056$; $I_y \text{ №5} = 0,17$; $I_y \text{ №7} = 0,062$. По сравнению с общим индексом удовлетворенности эта группа разделов соответственно занимает первые позиции по рангу и имеет оценки в среднем выше на 0,04, чем общий индекс удовлетворенности. Следовательно, информационные разделы на официальных веб-сайтах представлены лучше, а коммуникативными формами электронного взаимодействия посетители Интернет-представительств органов власти в большей степени не удовлетворены.

4. Отношение к электронному взаимодействию с органами власти

Задачей исследования было изучение отношения украинских пользователей к процессу работы Интернет-представительств органов власти через анализ обращения пользователей к электронным формам коммуникации и их оценка.

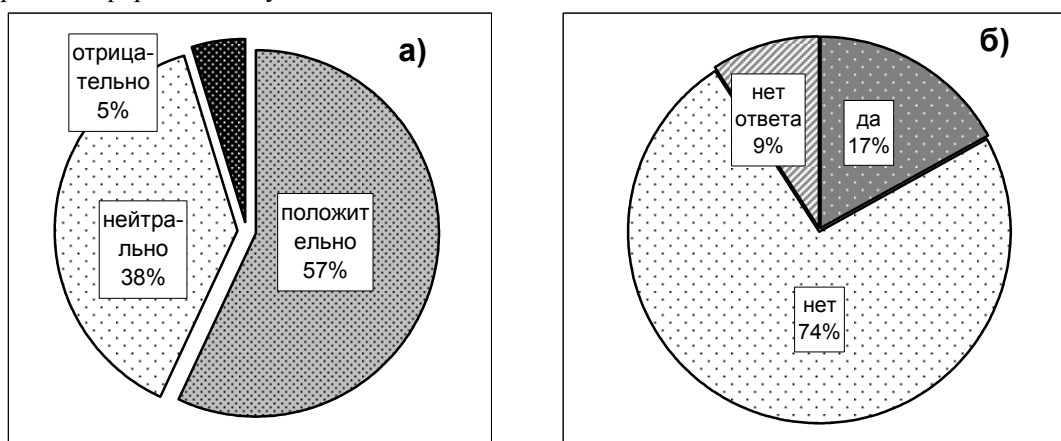

Рисунок 8. Распределение ответов на вопросы: а) "Как Вы относитесь к возможности обращения к органам власти через Интернет?"; б) "Использовали ли Вы возможность обратиться к органам власти через веб-сайты?" (в %; n = 541)

Приведенные данные об использовании Сети для обращения к органам власти (см. рис. 8, а) говорят о том, что у пользователей отношение к обращению через официальные веб-сайты органов власти больше положительное (57%), чем отрицательное (5%). При этом более трети всех опрошенных занимают нейтральную позицию (38%). Из рисунка 8, б) видно, что большинство ответивших не обращались к власти через веб-сайт (74%), только 17% респондентов использовали возможность обратиться к органам власти через официальные веб-сайты. Положительное отношение пользователей к обращению к органам власти через Интернет противоречит столь низкому уровню активности пользователей на официальных веб-сайтах органов власти. Такая

ситуация может объясняться как уже отмеченным противоречивым восприятием новой формы взаимодействия, так и отсутствием положительной практики обращений к органам власти через веб-сайты (см. рис. 9).

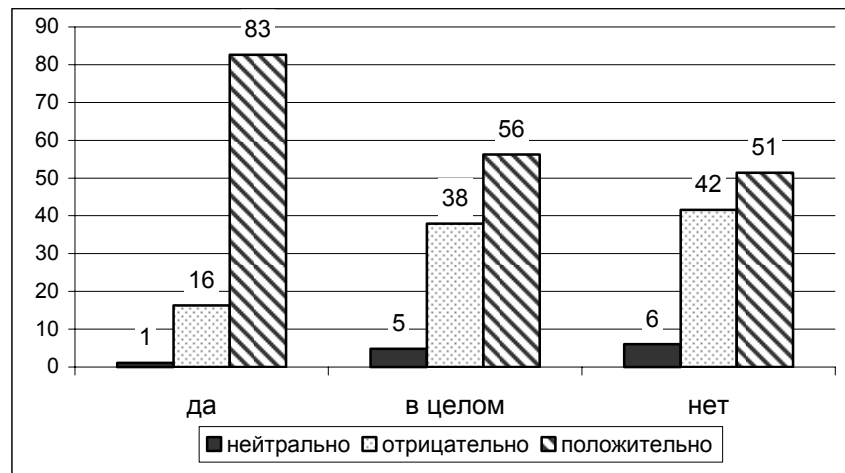

Рисунок 9. Отношение пользователей к электронному взаимодействию с органами власти в зависимости от имеющегося опыта работы с официальными веб-сайтами

Пользователи, которые уже имели опыт обращения и взаимодействия с органами власти через официальные Интернет-представительства, в значительном большинстве положительно оценивают возможность электронного взаимодействия (83% посетителей официальных веб-сайтов). Те пользователи, которые не обращались к официальным Интернет-представительствам, разделились в своих мнениях почти ровно пополам (51% ответивших дали положительную оценку, а 42% респондентов высказали отрицательное отношение). Таким образом, чем больше пользователей при решении своих задач будет обращаться через Интернет к органам власти, тем значительно чаще они будут положительно оценивать возможность электронного взаимодействия.

Изучение отношения пользователей к функционированию Интернет-представительств органов власти показало, что Интернет пока не стал распространенным средством профессионального взаимодействия украинских госслужащих с населением. Основными причинами этого являются не только экономические и административные условия, но и социально-политическая ситуация. В исследовании было выявлено, что включенность в электронное взаимодействие с органами власти и готовность населения к личному участию в процессе государственного управления находятся на начальном этапе. Вовлечение пользователей в сетевую коммуникацию с органами власти является насущной задачей современности, что предполагает дальнейшее изучение требований к Интернет-представительствам органов власти и выявление основных причин их непопулярности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот // Соціальна психологія. – 2005. - №2(10). – с. 139 – 149. 2. Раскладкина М.К. Влияние Интернет на информационную инфраструктуру провинции: к постановке вопроса // Сборник научных трудов "Актуальные проблемы теории коммуникации". СПб. - Изд-во СПбГПУ, 2004. – с. 192 – 205. 3. Рудницкая Т. Интернетизация как начальный этап вхождения Украины в мировое глобализирующееся сообщество: позитивы и риски // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - №1. – с. 73 – 88. 4. Пазюк А.В. Право на приватність в інформаційному суспільстві // Збірка "Інформаційне суспільство. Шлях України" - Проект „Бібліотека Інформаційного Суспільства”. – К.: Фонд „Інформаційне суспільство України”, 2004. 5. Корытнікова Н.В. Формы и характеристики Интернет-коммуникации: социологический анализ // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". – 2007, – № 761. – с. 183 – 190

Змій Лілія Миколаївна,

аспірант кафедри прикладної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, керівник Центру зв'язків з громадськістю і пресою Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

РЕГІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Статья посвящена анализу места и роли региональных средств массовой информации в современном украинском обществе. На основе данных эмпирического исследования автор анализирует ситуацию в медиапространстве Харьковского региона, условия существования СМИ, рассматривает образ региональных масс-медиа, их роль, функции и дисфункции в процессе политической коммуникации, а также предлагает практические рекомендации по улучшению функционирования средств массовой информации в политической сфере.

The article is dedicated to the analysis of place and role of regional mass-media in modern Ukrainian society. On the basis of empiric research data, the author analyses a situation in media-space of the region, terms of existence of mass-media, considers the image of regional mass-media, their role, functions and dysfunctions in the process of political communication, as well as offers practical recommendations on the improvement of functioning of mass media in political sphere.

Засоби масової інформації, з одного боку, є провідною рушійною силою в суспільстві в цілому та в процесі політичної комунікації, зокрема. У політичній комунікації ЗМІ займають позицію активного учасника та посередника політичного процесу, являючись при цьому безпосередніми носіями політичної інформації, вкрай необхідної як для політичних суб'єктів, так і для громадян. З іншого ж боку, засоби масової інформації часто використовуються в процесі передвиборчих кампаній, слугують трансляторами ідей та намірів певних фінансово-економічних і політичних груп, "інструментом" досягнення цілей власників і т. ін. Особливо чітко дані протиріччя виявляються на прикладі функціонування у політичній комунікації регіональних засобів масової інформації.

Процес політичної комунікації є невід'ємною складовою будь-якого сучасного суспільства. Категорія політичної комунікації має чимало визначень в соціологічній науці. За визначенням Р.-Ж. Шварценберга політична комунікація є безперервним обміном політичними сенсами між індивідами і політичними силами з метою досягнення згоди [1, с. 305]. Політична комунікація, з нашої точки зору, це сукупність процесів та явищ інформаційного впливу та взаємодії у сфері політики, пов'язаних з діяльністю політичних акторів з приводу відносин влади та управління у суспільстві.

Акцентуючи увагу на соціальності політичної комунікації, О.І. Соловйов розуміє її як "частный случай успешной реализации информационных обменов, попыток коммуникатора вступить в контакт со своим контрагентом. Таким образом, ее можно идентифицировать как форму общения, установленную на основе направленной передачи информации, породившей осмысленный ответ реципиента на вызов коммуникатора" [2, с. 7].

Відомий український вчений М.І. Сазонов відзначає, що політична комунікація містить комплекс спеціальних засобів масового інформаційного обміну для підтримання стійких зв'язків між її суб'єктами і виступає важливою з'єднувальною ланкою між політичною системою та суспільством [3, с. 464]. Ці спеціальні засоби визначаються як засоби масової інформації, під загальною назвою яких криються комплекси сучасних технологічних засобів розповсюдження інформації практично необмеженому колу осіб (преса, радіо, телебачення, Інтернет та ін.) [4, с. 453].

Тож регіональні засоби масової інформації можна визначити як усі друковані та аудіовізуальні ЗМІ, що виробляють медіапродукцію (новинну інформацію, аналітичні матеріали та ін.) на території регіону та орієнтовані на аудиторію регіону, висвітлення подій та явищ, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з даним адміністративно-територіальним утворенням.

У цілому сучасна політична ситуація та події, що відбуваються в Україні, показують, що роль регіональних ЗМІ в процесі політичної комунікації досить неоднозначна. Спектр функцій, що ними виконуються, та особливості їхньої діяльності дозволяють нам говорити про наявність

серйозних протиріч та суперечностей в діяльності регіональних ЗМІ в процесі політичної комунікації.

Серед авторів, які приділяли багато уваги вивченню ролі ЗМІ в процесі політичної комунікації, можна назвати таких визнаних західних вчених, як Т. Парсонс, Р. Мертон, П. Лазарсфельд, Р. Дарендорф, Л. Козер, К. Дойч, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, П. Бурдьє, Ж. Котре, К. Сайне, Г. Алмонд, Н. Луман, російських вчених Г.П. Бакулева, В.М. Березіна, М.О. Васіліка, М.С. Вершиніна, М.М. Назарова, Т.В. Науменко, О.І. Соловійова, Л.Н. Федотову та інших. У вітчизняній соціології проблемами засобів масової інформації та політичної комунікації активно цікавляться В.С. Бакіров, С.П. Барматова, Ю.М. Ганжуров, О.О. Даниленко, В.Г. Королько, Н.В. Костенко, В.М. Ніколаєвський, Н.В. Паніна, М.І. Шульга та інші.

Незважаючи на великий досвід соціологічного вивчення ЗМІ, все ж таки проблеми функціонування регіональних засобів масової інформації знаходяться поза полем зору вчених або ж їх аналіз відбувається фрагментарно. З метою поглиблення вивчення проблеми ролі регіональних ЗМІ в процесі політичної комунікації ми провели пілотажне соціологічне дослідження. Методом дослідження є експертне опитування. Було опитано три групи експертів (50 осіб): 1) соціологи, політологи (15 експертів); 2) керівники, відомі журналісти регіональних ЗМІ (17 експертів); 3) представники політичних партій, органів влади (18 експертів) (час проведення – квітень-травень 2007 року). Експерти відбиралися на основі методу "сніжного кому".

Головна гіпотеза дослідження полягає в наступному: регіональні засоби масової інформації в сучасних умовах не в повній мірі реалізують свої можливості в процесі політичної комунікації. На якість їх роботи впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Саме у цьому міститься потенційний резерв підвищення ефективності політичної комунікації в цілому і взаємодії між політичними акторами, зокрема.

Результати проведеного нами пілотажного дослідження свідчать про те, що ситуація в медіапросторі Харківського регіону досить непроста. *Структура регіонального медіапростору* широко розвинута та диференційована. Найбільш впливовим, "помітним" та активним суб'єктом медіапростору є телебачення, незалежно від форми власності (державне або приватне). Особливостями *медіаринку* регіону є високий рівень конкуренції поміж регіональними ЗМІ. Експерти відзначили як особливу рису медіапростору надзаповненість регіонального медіапростору закордонними ЗМІ, особливо – російськими. Медіаринок регіону характеризується експертами як потенційно гнучкий, але на даний момент існують тенденції до посилення відмежування, "зачиненості" від нових суб'єктів, жорсткості по відношенню до них.

З точки зору експертів неправомірно говорити про *свободу слова* у регіональних ЗМІ, так само як і про їх незалежність. Усі три групи експертів схилиються до думки про те, що регіональні ЗМІ в першу чергу можуть характеризуватися як "політично заангажовані". Рівень свободи слова у регіональних ЗМІ обмежується так званими "побажаннями", "коментарями" та "порадами" власника (засновника), що тим самим задають вектор трансляції політичної інформації регіональними ЗМІ. Оскільки власник (засновник) представляє інтереси тієї чи іншої політичної сили, то вступає в силу вираз "хто платить, той і замовляє" – у даному випадку – стосовно інформації у ЗМІ.

Цікавою особливістю ЗМІ Харківського регіону, яка була виявлена, є поділеність регіональних ЗМІ між певними фінансово-політичними кланами протилежної спрямованості. ЗМІ можуть належати власникам, які є представниками конкуруючих політичних сил і у політичному полі є опонентами. Однак це не зважає власникам бути партнерами у медіа бізнесі.

Також експерти зазначили, що регіональним ЗМІ бракує якісного менеджменту, професійних топ-менеджерів. Саме це стає у сучасних умовах серйозною проблемою для подальшого розвитку регіональних ЗМІ. За умов відсутності скоординованого та поміркованого менеджменту ЗМІ не можуть ефективно конкурувати з загальнонаціональними та закордонними ЗМІ та відповідати вимогам ринкової економіки.

Одним з важливих питань, що цікавило нас у ході проведення дослідження, було питання визначення *образу сучасних регіональних ЗМІ*.

Найбільш виразною характеристикою ЗМІ Харківського регіону виявилася *політизованість* (середнє значення – 4,3). Внаслідок цього регіональні ЗМІ виступають не як активний діяч процесу

політичної комунікації, а як інструмент трансляції політичних, владних, економічних інтересів та вподобань її суб'єктів. Це також відбивається і на ефективності їх функціонування.

Серед позитивних рис, що притаманні регіональним ЗМІ, експерти відзначили *інформативність* (3,6), *популярність* (3,4), *соціальну активність* (3,2) та *професійність* (3,2). Також в деякій мірі регіональні ЗМІ характеризуються експертами як *цікаві* (3,1), *гострі* (3,1), *чисті* (3,2) і *толерантні* (3,1). Серед негативних оцінок експертів переважають *не впливовість* (2,8), *необ'єктивність* (2,6), *економічна нерентабельність* (2,4) та *залежність* (1,9). При цьому оцінки експертів тяжіють скоріше до проміжного рівня. Це дає нам змогу стверджувати, що діяльність регіональних ЗМІ на даному етапі є не блискучою, але й не зовсім поганою.

У ході аналізу було виявлено суттєві розбіжності в поглядах різних груп експертів на дві важливих риси образу регіональних ЗМІ, а саме – на характеристики *"впливовість-невпливовість"* та *"економічна рентабельність – економічна нерентабельність"*. Що стосується першої риси, то аналітики тяжіють до думки про не впливовість регіональних ЗМІ. Журналісти схильні посередньо оцінювати впливовість ЗМІ (50%), а 27,8% вважають ЗМІ скоріше впливовими. Серед політиків, навпаки, кожен третій експерт вважає, що регіональні ЗМІ досить впливові.

За рисою *"економічна рентабельність"* погляди експертів також розділилися. Політики схильні розцінювати регіональні ЗМІ як досить рентабельні – 38,9% вважають, що ЗМІ заслуговують на середню оцінку, 27,8% вважають, що регіональні ЗМІ скоріше рентабельні. Журналісти зазначають, що регіональні ЗМІ, навпаки, нерентабельні зовсім (50% експертів) та скоріше нерентабельні (22,2%). Аналітики ж схилиються до думки про повну нерентабельність ЗМІ – 35,7%; скоріше нерентабельними ЗМІ вважають 21,4% експертів, середню ж оцінку обрали 35,7% експертів.

Отриманий образ ЗМІ дає нам підстави зробити висновок про наявність протиріч та суперечливих процесів усередині самих ЗМІ, які відображуються в їх діяльності. Розбіжності у поглядах експертів також показують протиріччя, які можна помітити і у суспільній свідомості стосовно діяльності та характеристик регіональних ЗМІ.

Регіональні ЗМІ, на думку експертів, функціонують у досить важких умовах. Серед факторів, що **перешкоджають** їм ефективно працювати, експертами були названі наступні.

1) В економічній сфері: відсутність достатнього фінансування ЗМІ від держави та власника/засновника, низький рівень менеджменту цієї сфери, недостатні знання правил та принципів діяльності в умовах ринкової економіки.

2) У політичній сфері: політична заангажованість регіональних ЗМІ, належність засновника (власника) до певної політичної групи, клановий характер діяльності ЗМІ, що проявляється у просуванні позиції тієї чи іншої політичної сили.

3) У правовій сфері: складність, неточність та неврегульованість українського законодавства взагалі та стосовно діяльності ЗМІ, зокрема: невідповідність українського законодавства міжнародному законодавству у сфері прав людини, корумпованість судової влади.

4) У соціокультурній сфері: низький рівень культурних вимог аудиторії, низький рівень професійної підготовки журналістських кадрів журналістів, відсутність регіональної ідентичності ЗМІ і традиції вільної, незалежної преси.

Було виявлено тісний взаємозв'язок між економічною та політичною сферами та його вплив на діяльність регіональних ЗМІ. Це не є позитивним для функціонування регіональних ЗМІ, тому що подібна залежність спрямовує діяльність ЗМІ на підтримку політичних інтересів засновників (власників) і не дозволяє говорити про можливість незалежної, незаангажованої позиції ЗМІ у політичній та інших соціальних сферах.

Суперечливим фактором, що одночасно справляє **як негативний, так і позитивний вплив** на регіональні ЗМІ, є нестабільність політичної ситуації в країні. З одного боку, цей фактор перешкоджає виконанню регіональними ЗМІ своїх безпосередніх функцій, оскільки зосереджує їх увагу переважно тільки на політичних проблемах. З іншого ж боку, у регіональних ЗМІ завжди є теми, про які можна вести розмову. На цьому моменті акцентували увагу майже всі експерти, говорячи про подвоєність впливу взаємозв'язку політичної та економічної сфери.

Переважає більшість респондентів зазначила, що **позитивно впливають** на функціонування регіональних ЗМІ факторами є наступні: в *економічній сфері* – привабливість загальнонаціонального та регіонального медіапростору для національних та іноземних інвесторів,

конкуренція між ЗМІ, підвищення матеріально-технічної бази діяльності; у *політичній сфері* – доступ до джерел політичної інформації, у *правовій* – нестабільність законодавства, у *соціокультурній* – відсутність традиції вільної преси, орієнтація аудиторії на розважальну інформацію.

При цьому експерти, що представляють різні групи, розходяться у поглядах на вплив фактора *"перетинання політичних та економічних інтересів медіавласників, засновників"*. Експерти-політики схильні оцінювати його вплив як посередній (44,4%) та скоріше негативний (33,3%). Погляди журналістів коливаються між оцінкою впливу даного чинника як позитивного (27,8%) та посереднього (27,8%). Аналітики схильні до різко негативної оцінки впливу даного чинника: 35,7% експертів вважають, що перетинання політичних та економічних інтересів власника/засновника дуже негативно впливає на функціонування ЗМІ.

Дослідження показало, що сьогодні у регіоні основними каналами передачі політичної інформації являються телебачення та преса, яким в більшій мірі притаманні такі функції, як інформування про поточні події, новини та формування суспільної думки.

Політична преса більше, ніж телебачення (незалежно від форми власності), схильна до нав'язування однієї точки зору – так вважають 72% експертів, тоді як 50% експертів вважають, що це в більшій мірі притаманно недержавному та державному телебаченню. Це є досить негативним явищем, але зрозумілим в контексті діяльності політичної преси. Крім того, для політичної преси характерно виконання таких функцій, як приховування, "заговорювання" інформації (54% експертів схиляються до цієї точки зору) та провокування напруги і конфліктів (46% експертів).

Телебачення, за даними опитування, також схильно до виконання дисфункцій, а саме приховування та "заговорювання" інформації – 46% експертів вважають, що приховує та "заговорює" інформацію недержавне телебачення та 44% - державне.

Цікаво, що недержавне телебачення, на думку експертів, у більшій мірі, ніж державне провокує напругу та конфлікти у суспільстві (52% до 20%), та при цьому фокусує увагу на реальних проблемах міста та регіону (54%). Це в меншій мірі притаманне державному телебаченню (42%) та пресі (38% регіональній, 30% політичній). Недержавне телебачення також частіше, ніж державне (12%), робить сенсаційні відкриття (50%), та преса (регіональна – 34%, політична – 26%).

Тож можна відмітити, що для регіональних ЗМІ притаманне виконання таких *позитивних функцій* – інформування про поточні події, формування суспільної думки та сприяння свободі слова у регіоні, об'єктивності та відкритості інформації у регіоні. Але, на жаль, було з'ясовано, що їх пересилують *дисфункції*, як-то: нав'язування однієї точки зору, частіше точки зору власника – представника політичної сили, провокування конфліктів та напруги у суспільстві та приховування, "заговорювання" інформації.

Серед основних завдань нашого дослідження є визначення ролі регіональних ЗМІ у процесі політичної комунікації. Для його вирішення експертам було запропоновано впорядкувати регіональні ЗМІ за конкретними характеристиками їх діяльності, що стосується політики – політичної впливовістю, політичної активністю та інформаційною насиченістю політичною інформацією. За першою характеристикою експерти впорядкували ЗМІ таким чином: 44% опитаних експертів поставили на перше місце недержавне телебачення, на друге – державне телебачення (26%), на третє – політичну пресу (24%). Останні позиції займають медіаагентства, провідне та FM-радіо. Такий розподіл підтверджує тезу про найбільш поширене використання телебачення як основного каналу розповсюдження політичної інформації.

Найбільш *політично активним* ЗМІ виявилася політична преса (36%), друге місце зайняло недержавне телебачення (30%), третє - регіональна преса (26%), а останнє – медіаагентства (20%). За характеристикою *насиченість політичною інформацією* ЗМІ розташовані таким чином: політична преса (48%), регіональна преса (32%), недержавне і державне телебачення – 30% та 20% відповідно.

Питання щодо *політичного впливу* регіональних ЗМІ було для нас одним з найважливіших. Думки експертів стосовно політичного впливу регіональних ЗМІ в ході проведеного дослідження розділилися: приблизно половина опитаних вважає, що регіональні ЗМІ не можуть і не здійснюють вплив на прийняття і реалізацію політичних рішень, на політичні події та агентів політичної системи, оскільки знаходяться у залежному стані від останніх. Інша половина експертів вважає, що ЗМІ можуть впливати на політичну систему, в особливості на представників політичних сил,

органів державної влади, і це може виражатися у їх політичній соціалізації, привчання до думки про необхідність спілкування зі ЗМІ, відкритості та щирості по відношенню до них.

Узагальнені оцінки експертів стосовно обсягу політичної інформації свідчать, що зараз в регіональних ЗМІ політичної інформації вистачає. Але думки аналітиків, журналістів та політиків розходяться.

Аналітики вважають, що, хоча політичної інформації і багато, але немає саме тієї, яка давала б змогу розібратися у політичних подіях та їх глибинних причинах. Журналісти впевнені, що політичної інформації навіть занадто: аж 83% вважають, що її вистачає. І тільки 50% експертів-політиків обрали варіант "вистачає" та 39% - "скоріше вистачає". При цьому усі експерти зауважують, що регіональним ЗМІ не вистачає політичної інформації, яка б відбивала реальний стан політичної системи і через яку б реалізовувались притаманні ЗМІ функції (інформативна, соціалізація, просвітницька та ін.)

Деякі експерти, які відносяться до груп "аналітики" та "журналісти", зазначали, що обсягу політичної інформації навіть занадто і подібна заполітизованість несе в собі деструктивні наслідки для усього суспільства в цілому. Про це свідчать їх відповіді: *"Нам вже набридло писати лише про політику", "Информации о политической жизни в СМИ более чем достаточно и это вредит другим сферам общества", "Люди устали читать и слушать о политике, весь народ уже утомлен этой политической нестабильностью"*. Надмірна увага лише до політичної сфери суспільства може призводити до занедбання інших сфер соціуму.

Подібні розбіжності у поглядах експертів можуть пояснюватися тим, що вони розглядають регіональні ЗМІ з різних боків. Експерти-політики підходять до ЗМІ зі споживачькою точки зору, журналісти намагаються захищати свою сферу діяльності. І тільки аналітики (соціологи та політологи), маючи дані досліджень медіасфери, можуть надати більш глибинний аналіз діяльності ЗМІ. На наш погляд, тільки разом представники цих експертних груп можуть надавати повну картину ситуації з регіональними ЗМІ.

Регіональні ЗМІ на даному етапі розвитку виступають у політичній системі як пасивний інструмент трансляції владних інтенцій та політико-економічних вподобань певних політичних сил та їх представників-медіавласників. Але потенційно регіональні ЗМІ можуть здійснювати досить потужний вплив на агентів політичного простору, з одного боку, та на аудиторію, з іншого.

В результаті проведеного соціологічного дослідження нами була підтверджена гіпотеза про те, що регіональні ЗМІ не в повній мірі реалізують свої можливості у процесі політичної комунікації. Потенційний резерв підвищення ефективності їхньої діяльності в політичній комунікації полягає в узгодженості дій в даній сфері між практиками (політиками), самими ЗМІ (редакторами, журналістами) та дослідниками-аналітиками (соціологами та політологами)

Основними функціями регіональних ЗМІ є інформування про поточні політичні події та новини та формування суспільної думки. При цьому провідними каналами трансляції політичної інформації в регіоні є недержавне телебачення та політична преса, які використовують наступні найбільш ефективні форми подачі політичної інформації: новини про політичні події у країні та регіоні, інтерактивні форми подачі політичної інформації та спеціальні медіапроекти. Найменш ефективними формами є політична реклама у будь-яких ЗМІ.

Незважаючи на те, що регіональними ЗМІ інформація стосовно політичної сфери подається у великому та навіть надмірному обсязі, її якість не дуже висока. У ній переважають інформативні повідомлення. Однак, як показали результати проведеного дослідження, регіональні ЗМІ не повністю задовольняють потребу у політичній інформації. Це свідчить про наявність проблем як внутрішнього характеру (професіоналізм, технічне забезпечення та ін.), так і зовнішнього характеру (залежність від медіавласника/засновника, неконкурентноспроможність та ін.).

Варто зазначити, що діяльність регіональних ЗМІ напряму пов'язана із загальними національними процесами та подіями, державною політикою, у тому числі, і в інформаційній сфері. Саме тому підвищення ролі та вдосконалення діяльності регіональних ЗМІ залежить від загальної політичної ситуації в українському суспільстві.

Проведений аналіз дає змогу зробити наступні рекомендації:

1. Застосування комплексного та глибинного підходу до політичної комунікації у регіональних ЗМІ на наукових засадах.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

2. Координація зусиль та співробітництво науковців, журналістів та політиків, приділення їхнього боку більшої уваги до проблем функціонування регіональних ЗМІ у політичній комунікації.

3. Звернення регіональних ЗМІ до місцевої, регіональної тематики з обов'язковим урахуванням специфіки регіонального менталітету, інтелектуального рівня аудиторії.

4. Вдосконалення професійної підготовки журналістів, підвищення їхньої духовної культури, моральності.

5. Залучення до роботи регіональних ЗМІ експертів, соціологів, політологів, обмін досвідом з українськими та закордонними колегами.

6. Вироблення ефективної стратегії взаємодії регіональних ЗМІ з влансиками/засновниками, забезпечення незалежної позиції ЗМІ, удосконалення менеджменту регіональних ЗМІ.

7. Вдосконалення законодавства України стосовно діяльності ЗМІ.

У ході проведеної роботи було виявлено багато проблемних моментів у функціонуванні регіональних ЗМІ у процесі політичної комунікації. Важливими є розкриття потенційних можливостей регіональних ЗМІ у формуванні відносин толерантності в українському суспільстві, сприянні процесам консолідації та покращення якості політичної інформації, що подається регіональними ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Барматова С.П. Политическая коммуникация в Украине: ожидания и действительность // Методологія та практика соціологічного аналізу суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2003. – С. 305-308. 2. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации // Полис. – 2002. – № 3. – С. 5-18. 3. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, Фолио, 2001. – 831 с. 4. Основы теории коммуникации: Учебник / Под ред проф. М.А. Василюка. – М.: Гардарики, 2003. – 615 с. 5. Костенко Н.В. Парадигми та фактичності нових мас-медіа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С.138-149/

Курганова Юлія Александровна,
аспірантка Інституту соціології НАН України

ИНТЕРАКТИВНОСТЬ НА УКРАИНСКОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ: ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

У статті розглядається використання інтерактивних прийомів на українському телебаченні. На прикладі програми "Свобода слова, автор доводить, що із соціологічного погляду, ця програма, як і більшість інших передач українського телебачення, які пропонують інтерактивні опитування, не є репрезентативною та не може виражати громадську думку, що існує в сучасній Україні на стадії інституціоналізації.

This article deals with the definition of interactivity and using interactive techniques on Ukrainian TV (in the „Freedom of Speech” TV program). Using the electronic remote controls and „free microphone” and generating audience response diagrams gives the audience an opportunity to express their ideas on the subject. However from the sociological standpoint, the „Freedom of Speech”, as well as the most programs of Ukrainian TV which offer interactive polls, is not representative, and cannot express the public opinion that exists in contemporary Ukraine at the institutionalization stage.

На протяжении XX в. телевидение стало неотъемлемой частью общества, своего рода уникальным институтом социальной жизни. Свобода выражения мнений, свобода прессы, свободный поток идей, представляющих базовые ценности демократического общества, нашли свое выражение в сетевых СМИ, Интернете, инфокоммуникациях. Тенденции развития мирового информационного пространства приводят к конвергенции информации и коммуникации. Параллельно возникают варианты решения проблемы социальной ответственности телевидения. В этой связи проектирование и выявление особенностей развития телевидения в информационном обществе приобретают особую актуальность.

Интерактивное общение – это неотъемлемая составляющая современных телевизионных, радио-, а также электронных СМИ, продукт эпохи свободных мнений и технологий, инструмент для масс-медиа и способ самовыражения для аудитории.

Слово интерактив происходит от английского слова interact. "Inter" – это взаимный, "act" – действовать. Интерактивность обозначает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с чем-либо (например, с компьютером) или с кем-либо (с человеком) [1, с.15].

Итак, интерактивное общение на телевидении – это общение, в процессе которого осуществляется взаимодействие зрителей с тем, что происходит на экране телевизоров. Интерактивная деятельность на телевидении допускает организацию и развитие диалогового общения, что ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого проблем.

Что касается непосредственно нашей страны, то интерактивность только начинает осваиваться на украинском телевидении. На сегодняшний день интерактивность присутствует в ТВ-магазинах (TV-каталог), в передачах, имеющих социокультурный, социополитический, развлекательный характер и в новостях (обратная связь со зрителем посредством SMS и телефонных звонков). К передачам, имеющим социокультурный характер, относятся: "Точка зрения" (УТ-1), "Ключевой момент" (Интер), "Жди меня" (Интер), "Служба поиска детей" (УТ-1), "Служба розыска детей" (Новый канал, ICTV), "Час суда" (НТН), "Без табу" (1+1); передачи, имеющие социо-политический характер: "Свобода слова" (ICTV) и такие передачи, активизирующиеся на период предвыборной кампании, как "Выборы", "Дебаты"; развлекательные передачи: "Дом-2" (ТЕТ), "Шоу Опри Уинфри" (Тонис), "Очевидец" (7 канал), "Шиканем!" (Интер), "Шанс" (Интер), "Игры патриотов" (Интер), "Камеди клуб" (Интер), "Школа ремонта" (ICTV), "Квартирный метр" (Интер), "Караоке на майдане" (Интер), "Все для тебя" (Интер), "Лото-Забава" (1+1), "Клуб бывших жен" (ICTV), "Квартирный вопрос" (ICTV), "Малахов+" (ОРТ), "Лолита. Без комплексов" (ОРТ), "Gutten Morgen" (M1), "Viva la Vita" (M1), "Один в поле" (Интер), "Обыск и свидание" (Новый канал), "Большая стирка" (ТЕТ), "Территория Style" (Симон).

Предметом исследования мы избрали программу канала ICTV "Свобода слова" (ведущий С. Шустер), в которой в достаточной мере проявились как позитивные, так и негативные черты приемов интерактивной коммуникации в телевизионном пространстве.

Теоретико-методологической основой исследования интерактивной коммуникации является символический интеракционизм, представленный, в первую очередь, работами Г. Блумера [2], Дж. Мида [3], И. Гоффмана [4]. Организационные, структурные, содержательные проблемы современных отечественных аудиовизуальных СМИ представлены во многих комплексных исследованиях (Э. Багиров, Р. Борецкий, С. Муратов, А. Симонов и др.). К вопросам, касающимся параметров и технологий общественного телевидения, обращались российские исследователи А. Качкаева, К. Коренчук, Е. Вартанова, В. Лившиц и др.

Опираясь на работы предшественников, мы в данной статье ставим перед собой следующие задачи:

- установить структуру современной интерактивной коммуникации;
- проанализировать используемые приемы интерактивности;
- рассмотреть с социологической точки зрения репрезентативность подбора аудитории программы, а также социологическую значимость результатов интерактивных опросов как проекции общественного мнения украинцев.

Появление таких программ, как "Свобода слова", мотивируется общими социокультурными процессами. В последнее время в развитых странах эксперты отмечают уменьшение интереса к телевидению. Производители телевизионной техники и программ обращают внимание на то, что все больше зрителей, "отворачиваясь" от экранов телевизоров, проводят свой досуг и получают необходимую информацию в Интернете. Появление этой широкодоступной, содержащей огромный объем информации, компьютерной сети наглядно проявило главный недостаток традиционного телевидения – невозможность для зрителя получать необходимую именно ему информацию в удобное именно для него время. Несколько кликов мышкой – и на экране дисплея возникает то, что необходимо, по телевизору же можно увидеть только то, что "дают". Увеличение одновременно принимаемых телевизором программ, как это ни покажется странным, не решает эту проблему. Поскольку, чем большее количество программ на разных каналах выберет для просмотра телезритель, тем больше он окажется привязанным ко времени трансляции этих передач. Свобода выбора оборачивается потерей времени.

Именно поэтому первоочередное значение на современном этапе принадлежит интерактивному телевидению. "Интерактивное" означает "обеспечивающее двухстороннее взаимодействие". То есть дающее возможность не только телевидению действовать на зрителя, но и телезрителю оказывать активное влияние на форму и содержание телевизионных программ [6].

Для украинского телевидения подобный жанр является становящимся, новым. Именно поэтому современное украинское телевидение предлагает телезрителю ряд форматов телепередач, которые, так или иначе, копируют западные модели. Такие программы, поднимая острую тему, предоставляют зрителю право выбора одной из точек зрения. Они предоставляют возможность осуждать или оправдывать, чувствовать симпатию или, наоборот, антипатию, одним словом, выражать свои эмоции, то есть реализовываться. Успех подобного рода передач, видимо, как раз и можно объяснить тем, что в жизни их зрителям не хватает самореализации. В то же время специалисты утверждают, что подобный формат может стать даже инструментом манипулятивного влияния на аудиторию.

Несмотря на однообразность большинства ток-шоу с точки зрения как формы, так и содержания, специалисты в сфере медиа приписывают именно этому, казалось бы, несерьезному жанру вклад в развитие очень серьезного дела – демократии: "В самом деле, прямые эфиры, открытые обсуждения острых социальных проблем и противоречий, возможность высказать собственное мнение, пусть и по часто примитивным вопросам, вызывает восхищение у зрителей", – пишет М. Томак [7].

Сам Савик Шустер, говоря о принципах своей программы, акцентирует: "Общественно-политическое ток-шоу – это абсолютно искренний, честный и мгновенный показатель степени демократии в стране. Если правящая партия отказывается дебатировать потому, что она все знает, в этот момент можно понимать, что начинается конец демократии" [8].

Кстати, деятельность С. Шустера в Украине некоторыми расценивается как "подрывная". С. Зверцев пишет: "Ответственно заявляю, что еще никто – ни всевозможные оккупационные войска, ни большевистская империя, ни все предыдущие антинародные режимы вместе взятые – не сделали для дискредитации нашей власти, национальной элиты и, как следствие, самой украинской государственности больше, чем Савик Шустер персонально. Он есть обаятельный, профессиональный и эффективный подрывник устоев нашей державы" [9]. Журналист объясняет свои утверждения тем, что популярный телеведущий в эфире "очень непатриотично НЕ МЕШАЕТ. Не мешает гостям передачи, а это сплошь наши властители из законодательной, исполнительной и прочих ветвей, демонстрировать себя во всей красе" [9].

Сам ведущий вроде бы и не отрицает такой роли: "Для меня самое главное – дать участникам программы раскрыться. Хорошими или плохими – это уже их дело: лично мне важно, чтобы зрители увидели, кем эти люди реально являются и что реально мыслят" [10]. Подобная информация опубликована и в журнале "Корреспондент": "Примечательно, что сам ведущий даже не пытается полностью контролировать ситуацию в студии и остужать спорщиков. "Я чувствую себя комфортно, – признался телевизионщик Корреспонденту. – Не мешаю героям программы выражать себя. Стараюсь быть модератором" [11].

Тем не менее, ведущий ток-шоу выполняет не только модулирующую функцию, он не пассивный наблюдатель, главным заданием которого является всего лишь направление разговора в нужное русло. Как высококлассный профессионал, С. Шустер выбирает для своих программ самые острые темы. Во время же передач, которые идут в прямом эфире, он умело провоцирует гостей на те или иные высказывания. А миссию своей программы видит в том, чтобы продемонстрировать власть во всей "красе" и таким образом помочь зрителям определиться со своими симпатиями [12].

Зрители в студии (100 человек со всех областей Украины) реагируют на происходящее в программе с помощью электронных пультов. Поворачивая колесико пульта, участники тест-группы фиксируют свою персональную реакцию на происходящее в студии. Компьютер получает информацию с каждого пульта 2 раза в секунду и преобразует ее в график. Кривая графика показывает среднее мнение всех участников тест-группы. Положительная или отрицательная реакция аудитории на идею, событие, высказывание, персону, ведущего – все, что происходит в студии в данную секунду, моментально отражается на графике симпатий-антипатий. Более того, график показывает не просто положительную или отрицательную реакцию аудитории, но и степень поддержки или неприятия: кривые колеблются от равнодушия до ненависти, от ненависти до фанатизма. Также проводится голосование по теме, по ключевому вопросу программы, выявляющее принципиальную позицию зрителей. Результаты голосования выводятся на экран в виде диаграммы. Голосование проводится в начале и в финале программы. Сравнение результатов голосования дает возможность увидеть – изменилась ли позиция аудитории в ходе дискуссии [13].

Тема программы раскрывается в столкновении противоположных точек зрения. В результате голосования по основному вопросу программы зрители студии делятся на несколько групп. Совокупное мнение каждой из них можно увидеть на кривых графика. Основой для раскрытия темы становится вопрос главным героям, раскрывающий конфликт сторон.

Включение видеоматериала (телемост с персоной, свободный микрофон на улицах городов страны и т.д.), обеспечивающего поворот или развитие темы, демонстрируют "иной взгляд" на проблему. Второй раунд предполагает рассмотрение других аспектов обсуждаемой темы. В финале программы зрители становятся участниками. В студии установлены микрофоны, к которым может выйти любой представитель репрезентативной аудитории в студии и высказать свою точку зрения уже не с помощью пульта, а устно. Кроме того, программа обладает технической возможностью оперативно разворачивать "свободный микрофон" в любой области страны. К этому микрофону приглашаются все желающие высказаться по теме текущей программы. Таким образом, активные жители страны могут подключаться к дискуссии. В финале на экран выводится график всей программы. С помощью компьютера определяются высказывания, получившие самую положительную и самую отрицательную оценку аудитории [13].

Отбор 100 участников каждой передачи осуществляется по квотной двухступенчатой выборке таким образом, чтобы представить все население Украины в возрасте 18 лет и более (18+). На первой ступени отбора отбираются населенные пункты, на второй ступени – сами участники передачи.

Отбор населенных пунктов проводится случайным образом по методике PPS (proportional per size – вероятность попадания населенного пункта в выборку прямо пропорциональна его размеру). При этом выдерживается статистическая пропорция деления населения Украины на регионы, на городское и сельское, а также соблюдается пропорция между мелкими, крупными и средними городами.

После выбора точек опроса и распределения по ним участников передачи накладываем квоты по полу и возрасту также в соответствии со статистическими данными переписи населения Украины. Контролируемыми признаками на 2 ступени отбора являются также такие показатели, как род деятельности (2 из 10 – рабочие профессии, 3 из 10 – профессии, требующие высшего образования, 3 из 10 – пенсионеры, 1 из 10 – студент, 1 из 10 домохозяйка или безработный) и образование (каждый четвертый – высшее, каждый второй – среднее, каждый седьмой – неполное среднее) [13].

Однако активное использование интерактивных методик, которое привлекает внимание зрителей и создает бесспорную зрелищность программы "Свобода слова", не свидетельствует о социологической значимости результатов, полученных программой.

Выборка в сто человек является недостаточной для того, чтобы утверждать о репрезентативности результатов голосования, а отождествление результатов интерактивного голосования с общественным мнением страны также, на наш взгляд, является спорным. По мнению известного современного социолога В. Паниотто, результаты интерактивных опросов, проводимых различными каналами, **"практически никогда** не совпадают с мнением населения страны. Данные таких опросов НЕ являются репрезентативными ни для населения, ни для аудитории телеканала, ни для тех, кто смотрит сейчас передачу..." [14]. Количество опрошенных при этом не имеет значения, оно уменьшает статистическую погрешность, но оставляет систематическую. Интерактивные опросы в принципе не дают информации о распределении мнений, максимум, о чем они могут сказать, – об интересе населения к тому или иному вопросу [14]. То же самое, на наш взгляд, касается аудитории программы "Свобода слова".

В. Кукса пишет о том, что "применяемые при телевизионных опросах технологии дают возможность "нарисовать" на телеэкране картинку с любыми цифрами, независимо от выбора тех, кто дозвонился до студии" [15]. Причина этого состоит в том, что главная часть процесса телевизионного голосования – обработка результатов – является абсолютно непрозрачной. Чаще всего неизвестно, какой программный продукт установлен на сервере, производящем обработку поступающей информации, какие сертификаты и настройки он имеет. Отсутствует независимый параллельный механизм подсчета зрительских голосов, который мог бы помочь выявить несоответствия. Теоретически ничто не мешает телеканалу вообще проигнорировать результаты голосования и нарисовать картинку распределения общественного мнения исключительно силами собственных дизайнеров. Ну и, конечно, подпольных пиарщиков-социологов, потому что понятно, что картинка эта должна нести определенную нагрузку по воздействию на умы телезрителей. Единственным подтверждением достоверности этих данных служит брэнд самого телеканала. Есть доверие к нему, значит, будет доверие и к результатам опросов [15].

Соответственно, рассматривая интерактивные передачи общественно-политической направленности, в первую очередь, "Свободу слова", популярность которой делает рейтинги каналу ICTV, необходимо четко разделять журналистские и социологические функции этих передач. Как указывает О. Петров, что касается журналистики, то участие телезрителей в обсуждении проблем непосредственно в процессе телепередачи является эффективным приемом обратной связи телекомпании с аудиторией. Использование таких опросов привело к качественным изменениям в информационном телерадиовещании. Повысилась оперативность передач, появилась непосредственная связь со зрителями. Есть возможность сравнить спектр и динамику мнений. Именно в этом аспекте возможно говорить о том, что в теле- и радиопередачах четче проявляются элементы демократии.

И все было бы хорошо, если бы со временем такие опросы не начали приобретать статус социологических. Предупреждения журналистов (в случае их наличия), что эти опросы нерепрезентативны и не отображают всего спектра общественного мнения, никакого значения не имеют: в представлении большинства телезрителей, не посвященных в методы и технологии социологических исследований, они приобретают статус социологических исследований [16].

На сегодня украинским телевидением реально используются три похожие формы интерактивных приемов: а) ответы телезрителей поступают в студию, и тут же фиксируются изменения в структуре ответов, которые видят аудитория и политики, которые находятся в студии; б) ответы телезрителей, динамику их изменений видит зритель, но не видят люди, которые ведут дискуссию, рассчитанную на формирование общественного мнения (передача "К барьеру" на НТВ); в) ответы телезрителей не видят ни люди, которые дискутируют, ни телезрители до самого окончания акции – только после ее завершения они высвечиваются на телеэкранах (передача "PEREKRESTOK" на канале RTV1) [16].

Построенная по первому типу передача "Свобода слова" также демонстрирует зрителю графики, составленные в ходе голосования аудитории с помощью пультов, однако механизм преобразования результатов также является закрытым. В "Свободе слова" результаты голосования, бывшие в начале программы, практически не изменяются в конце.

Подобная ситуация объяснима общими тенденциями, характеризующими состояние современного украинского общества. Основной чертой нынешнего общественного мнения, отмечают социологи, является то, что оно находится в процессе становления, на пути к своей институционализации. В изменяющемся социуме общественное мнение не функционирует как устойчивый социальный институт. Зачастую мы имеем дело со слабо кристаллизированным мнением людей, которое продиктовано сиюминутным настроением, эмоциями, стереотипными реакциями на новые стимулы и т. п. Порой люди высказываются за или против чего-то лишь потому, что их спросили об этом (как в случае программы "Свобода слова"), а не потому, что имели по данному вопросу сформированное собственное мнение [17, с. 3].

Сходство настроений и мнений базируется прежде всего на отрицании, неприятии фактов или таких событий действительности, как массовое обнищание населения, непрерывное повышение цен, рост преступности, ухудшение экологической обстановки и т. д. В то же время неявная дифференциация мнений населения относительно приватизации госимущества, земли, жилья, частного предпринимательства и т. д. свидетельствует о неразвитости групповых интересов и группового самосознания, что обуславливается в значительной степени размытостью социальной структуры нашего общества и неспособностью политических сил отчетливо выражать те или иные социальные интересы [17, с. 4].

Таким образом, интерактивные методики на современном украинском телевидении играют двоякую роль. С одной стороны, в условиях становящейся демократии для украинских телезрителей возможность высказать собственное мнение по определенному вопросу является важным атрибутом проявления свободы личности. Например, используемые в программе "Свобода слова" прямые включения из городов Украины, высказывания зрителей у "свободного микрофона", мгновенные преобразования графика с реакцией на реплики участников передачи, демонстрируют непосредственную связь с телезрителем, представляют спектр мнений, существующих в обществе, интерес к тем или иным поставленным проблемам. Однако с социологической точки зрения нельзя говорить о репрезентативности интерактивных опросов, проводимых украинским телевидением, как и выборки, осуществляемой программой "Свобода слова". Об этом свидетельствует недостаточное количество опрошенных, а также участие лишь тех, кто изъявил желание принять участие в опросе, отсутствие варианта ответа "затрудняюсь ответить". Кроме того, скрытым как от аудитории, так и от телезрителя является механизм обработки результатов голосования, что позволяет "нарисовать" на мониторе любую "картинку". В условиях становящегося украинского общества и недифференцированности общественного мнения как социального института высказывания аудитории "Свободы слова" свидетельствуют скорее об интересе украинских граждан к тому или иному вопросу, а не о сформированности четкой позиции.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Cicurel F., Blondel E. La construction interactive des discours de la classe de langue.– Paris: Ed.de Minuit, 1996. 2. Блумер Г. Коллективное поведение // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.168-215. 3. Мид Дж. Интернализированные другие и самость // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 224-227. 4. Гоффман И. "Представление себя в повседневной жизни // Человек и общество. Хрестоматия. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 230-241. 5. <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/> 6. www.edeon.by.ru/tv/tvtoday 7. Томак М. Бар'єр для ток-шоу. Особливості української адаптації американських

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

форматів//<http://www.day.kiev.ua/173792/> **8.** http://ictv.ua/ukr/news_ukraine.php?news_id=29215 **9.** <http://www.grani.kiev.ua/exp.php?ni=13967&type=1> **10.** <http://www.bulvar.com.ua/arch/2006/48/456c5bcfe895d/> **11.** Довженко О. Добрим інтерв'юером стають, а не народжуються// http://www.ictv.ua/ukr/press_about_us.php?news_id=92141 **12.** http://www.ictv.ua/ukr/press_about_us.php?news_id=91396 **13.** <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/> **14.** Паниотто В. Мыльные пузыри интерактивных опросов // <http://www.zn.ua/1000/1550/51741/> **15.** Кукса В. "Звонок в никуда", или Заметки о социологии в прямом эфире // <http://www.zn.ua/1000/1550/51417/> **16.** Петров О. Інтерактивні опитування як засіб маніпулювання громадською думкою// <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=68&c=1559> **17.** Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия. – К.: Наукова думка, 1993.

Кононов Ілля Федорович,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

ДОНБАС ТА ГАЛИЧИНА: ВІД РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ ДО ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

В статье анализируются сосуществующие в региональной системе Украины противоположные тенденции развития. Автор исходит из того, что если включение в мировую капиталистическую систему способствовало межрегиональной дезинтеграции, то становление государственности и национальной системы массовой коммуникации способствовало межрегиональной интеграции. Особую роль в этом процессе принадлежит Донбассу и Галичине, которые, будучи региональными полюсами Украины, производят несовпадающие проекты общественного развития, что подтверждается приведенными в статье результатами исследования в этих регионах. Автор приходит к выводу, что столкновение несовпадающих проектов открывает путь к формированию общенациональной перспективы развития.

Co-existing opposite development tendencies in Ukrainian regional system are analyzed in the article. Author believes that if entering the world capitalistic system promoted regional disintegration, then formation of the state and national mass communication system contributed to interregional integration. Donbass and Galichina played a particular role in this very process, which, being regional poles of Ukraine, produce different projects of social development, that is proved by research results in these regions. Author comes to conclusion that collision of these projects open the way to formation of a national development prospect.

Соціологічний аналіз регіональних систем набув загальносвітової актуальності. Справа полягає в тому, що саме регіони виявилися більш здатними давати адекватну відповідь на виклики глобалізації[1, р.24]. З класичних позицій ця ситуація виглядає не зовсім зрозумілою. Регіони є субнаціональними соціально-просторовими морфологічними одиницями. Вони склалися в період першої модернізації і з рухом до інформаційного суспільства тільки підвищили своє значення. При цьому вони ніколи не були і не мають тенденції ставати жорсткими системами. Цілком слушно їх розглядають як конгломеративні структури[2, с.25]. Загальнолюдський характер регіонального ренесансу наводить на думку, що він пов'язаний з фундаментальною трансформацією сучасної світової системи. В соціологічну банальність перетворилося визначення спрямованості цієї трансформації через концепти постіндустріального та інформаційного суспільств. Але ці пояснення приймають до уваги лише технологічні характеристики майбутнього стану людства. Поза увагою залишається найголовніше для соціологів – соціальні характеристики суспільної системи, що народжується. Можливо в цьому криються апологетичні стосовно ліберального капіталізму інтенції концепцій як постіндустріалізму, так і інформаційного суспільства. Вчені, які прагнуть зрозуміти саме соціальні характеристики нового суспільства, зупиняються в нерішучості. Наприклад, І.Валлерстайн вважає, що капіталістична система перебуває зараз в кризі. Невідомо, чи вийде вона на новий виток кондратьєвського циклу. Цей період породжує невизначеність майбутнього: „Ми вступаємо в період випробувань. Його наслідки невизначені. Ми не знаємо, який тип історичної системи прийде на заміну нині існуючій" [3, с.103]. Американський автор, правда, вважає, що період випробувань для людства буде плідним для пізнання суспільства. Він прямо пише: „Тією ж мірою, якою я вважаю, що найближчі 25 – 50 років виявляться жахливими для суспільних відносин, будучи часом розпаду існуючої історичної соціальної системи і переходу до нечіткої поки що альтернативи, я вважаю також, що ці 25 – 50 років стануть абсолютно винятковими для пізнання. Системна криза буде сприяти соціальній рефлексії" [3, с.291]. Хоча ця думка базується лише на аналогії з іншими суспільними кризами, що не дає підстав вважати її доведеною, але можна прийняти її евристичний заряд для подальших роздумів.

Зараз можна сказати, що нова суспільна реальність багато в чому саме за просторовою морфологією буде відрізнятися від світової капіталістичної системи індустріального типу. Ця відмінність полягає в тому, що глобальні та регіональні структури будуть стимулювати одні одних. Регіони посилюються тією мірою, якою національні держави втрачають здатність регулювати

соціальні процеси на своїх територіях. Мережові структури не можуть повністю заступити у суспільному житті територіальні структури.

Регіональний порядок соціального світу незвичний і дивний. Регіони не просто співіснують за принципом „матрьошки”. Регіони різної природи можуть накладатися один на один, можуть вибудовувати ієрархії для певного випадку, не будучи ієрархічно підпорядкованими в інших відношеннях. У сучасному світі, щодо якого перетворилося у загальне твердження про кризу соціальності, саме територіальні структури виконують для індивідів апріорно соціальний синтез, демонструючи на чуттєвому рівні наявність спільного життя людей. Високо цінуючи У.Бека, я в цілому погоджуюсь з його висновком, що „сучасне суспільство інтегрує людину в свої функціональні системи не як цілісну особистість, навпаки, воно значно більшою мірою змушене, щоб індивіди були як раз не інтегровані, а приймали б в ньому участь тільки частково та епізодично в якості перманентних мандрівників серед функціональних світів”. Погоджують у цілому, а не повністю, тому що є нюанси. Сили соціальної самоорганізації постійно протидіють руйнуванню соціальності. Тому надто категорично виглядає висновок: "Вперше в історії індивід стає одиницею соціального відтворення"[4]. Тілесне відтворення індивіда неможливе поза простором. Практики відтворення мають різні територіальні радіуси. Регіон і забезпечує апріорний соціальний синтез цих практик. Тим самим забезпечує і можливість цілісності індивіда.

Варто в цьому випадку зробити ще одну дещо публіцистичну ремарку. Коли соціологи захоплюються глобальним світом і пишуть про кінець географії, то тим самим вони проявляють опортунізм по відношенню до способу життя найбагатших людей планети. Для транснаціональної буржуазії важливими є саме мережі і особливі комфортабельні місця планети, які ця верства прилаштувала для свого приватного життя. Для середніх та бідних верств територіальність не тільки не втратила свого значення, а навіть посилила його.

Українське наукове співтовариство має всі підстави зайняти пристойні місця в світовому вивченні проблем просторовості і регіоналізації зокрема. За роки незалежності ці проблеми в нашій країні актуалізуються практикою суспільного життя. Прив'язка партійної системи до макрорегіонів примусила суспільство відчути всю небезпеку безвідповідальності територіальної гри еліт. Українська громадськість і українські вчені відповіли на цю гру власною рефлексією. Важливо, що українська соціологія регіонів почала розвиватися відразу в декількох наукових центрах. Одним з найперших став дослідницький проект, розпочатий львівськими соціологами у 1994 р. Перший етап здійснювався як спільний проект Львівського та Мічиганського університетів. Він був спрямований на виявлення особистісних ідентичностей мешканців Донецька та Львова. В подальшому опитування у Донецьку та Львові проводилися ще двічі (1999 та 2004 рр.). Н.Й. Черниш так підсумувала результати проекту: "Одержані дані засвідчили стабільність ідентифікаційної моделі львів'ян, яка склалася історично, та поступове оформлення ідентифікаційної моделі донецчан із домінуванням в ній локальної регіональної „донецької” ідентичності. Для обох моделей політична ідентичність не є серед найбільш значущих, а ідентифікація з „радянською людиною” стрімко втрачає свою вагу і розповсюдженість в цих обох містах України" [5, с.108]. Піонерською працею для становлення соціології регіонів в Україні стало спільне дослідження О.Г. Стегнія та М.М. Чурилова [6]. В ній було зроблено важливий висновок стосовно природи регіональної системи: "Оскільки регіони являють собою елементи соціальної структури, то відносини між ними є різновидом системи суспільних відносин. Це спільнотні, а не сутнісні відносини" [6, с.8].

За останні роки соціологія регіонів почала відрізняти регіон від інших просторових морфологічних одиниць. Регіон знаходить своє визначення в теорії нації, як людської спільноти, що сформувалися в індустріальний період. Тому регіон не є вічним. В доіндустріальних суспільствах існували інші просторові морфології (території племен, історичні землі, провінції, землі міст та ін.). Важливим висновком останніх років можна вважати і положення, що регіони існують не самі по собі, а в межах регіональних систем [7, с.74]. Отже, щоб зрозуміти той чи інший регіон, треба зрозуміти відповідну регіональну систему, в межах якої він виник і існує.

Якщо зобразити регіональну систему України, то вона буде складатися з основного територіального масиву, що стягується регіонами з найбільшою вираженістю власних ознак – Донбасом та Галичиною. В цьому плані наша регіональна система структурується за віссю „Схід-Захід”. До цього регіонального материка примикають регіони-країни – Крим і Закарпаття. Термін „країна” я вживаю в географічному сенсі. Він означає територіальне утворення, що відрізняється своєю ландшафтною єдністю і відмінністю від оточуючих територій як за природними, так і за соціально-історичними

ознаками. Отже, тут немає жодних натяків на сепаратизм, а лише на необхідність особливої регіональної політики у відношенні таких країн-регіонів. Важливими елементами регіональної системи є центр та зовнішні і внутрішні кордони цієї системи. Центр і зовнішні кордони пов'язані. Зовнішні кордони – це орган центру. Стосунки центру та регіонів мають тенденцію до еволюції в стосунки „центр-периферія”. В Україні їм успішно протидіють потужні міжрегіональні центри (Львів, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса). Їм в якості компенсації центральною бюрократією дозволяється бути напівпериферією. Центр-периферійні відносини ведуть до поляризації економічного простору, до поглиблення міжрегіональної асиметрії. Так, 66,2% банківських активів сконцентровані в Києві [8, с.97], він притягує більше третини інвестицій [8, с.151]. Виникла велика кількість міжрегіональних асиметрій: міжрегіональна диференціація за рівнем заробітної плати у 2005 р. становила 2,5 рази (Київ – 1725 грн., Тернопільська область – 727 грн.) [8, с.119]. "Показовою є диференціація доходів і видатків місцевих бюджетів (разом із трансфертами) у розрахунку на одну особу. У 2005 р. такі доходи були максимальними у м. Києві (1634,5 грн.), АРК (809,9 грн.), а мінімальними – у Луганській області (616,6 грн.), тобто розрив складав 2,65 рази. Водночас видатки місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу були максимальними у м. Києві (1677,2 грн.), АРК (754,9 грн.), а найнижчими – в Луганській області (546,4 грн.), тобто розрив сягав 3,07 рази" [8, с.179]. Але і територія регіонів за останні роки значним чином диференціювалася. Від 40% до 70% валового регіонального продукту формується в регіональних центрах [8, с.125]. Фактично суспільний простір країни розпадається на різні життєві світи.

Історія регіональної системи України дозволяє зробити висновок, що її динаміка обумовлена не тільки стосунками регіонів та центру, але і стосунками полюсів цієї системи. В Україні регіональні навіть центр розглядає як засіб накидання свого суспільного проекту всій країні. Таким чином центр перетворюється на місце, за яке борються найпотужніші регіональні гравці. Нездатність політичних та духовних структур центру запропонувати життєздатну програму інтеграції країни викликає незадоволення центром, яке єднає всі регіони. І.Сторонянська та С.Шульц пишуть: „Протистоянню між регіональною і загальнонаціональною ідентичністю сприяє й теперішній статус столиці України. Перехреснування бізнесу та адміністративно-політичної влади разом із процесами накопичення капіталу деформували столичний статус міста Києва" [8, с.170]. Отже, стосунки між Донбасом та Галичиною, як основну вісь структурування регіональної системи України, потрібно виділити в особливий предмет аналізу в соціології регіонів. **Завданням цієї статті** і буде з'ясування того, що зближує і що протиставляє Донбас та Галичину. Спіратися я буду на емпіричний матеріал, що був отриманий весною 2007 р. під час реалізації другого етапу наукового проекту "Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини" (ініціатори - Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, Дрогобицький державний педагогічний університету ім. І.Франка та Центр з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму (м. Луганськ). На цей час здійснено два крос-регіональні опитування. Перше було проведено в квітні-травні 2005 р. Тоді опитувалися лише мешканці Луганська (N=593) та Дрогобича (N=365). У березні 2007 р. було здійснено друге крос-регіональне опитування, яке проводилося в містах Львів (N=375), Луганськ (N=363), Дрогобич (N=298) та Стаханов (N=300), а також у чотирьох селах Луганської та Львівської областей (N=по 100). Вибірка в кожному з населених пунктів використовувалася квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та освіти (підготовлена С.В. Хобтою та Н.О. Дробахою). Польовим дослідженням в Луганській області керували С.В. Хобта та Н.О. Дробаха, у Львівській області – С.А. Щудло та (у 2007 р.) В.Є. Савка. Математична обробка даних за допомогою пакету SPSS була здійснена колективом викладачів кафедри філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом С.В. Хобти.

Гіпотезою нашого дослідження передбачалося, що спільність між Донбасом та Галичиною пов'язана з соціально-економічними процесами та проблемами, а відмінність – з суспільними проектами, що спираються на різний культурний досвід регіонів. Поняття регіонального суспільного проекту було запропоновано в результаті узагальнення даних, отриманих у 2005 р. [9].

Суспільний проект в даному випадку розглядається як духовно-практичне ментальне утворення, яке задає реакції спільноти на виклики світу і тим самим бере участь у визначенні напрямку її розвитку. У суспільному проекті є усвідомлювана (ідеологія) і неусвідомлювана/підсвідома частина. Між ними відбувається тонка гра, яка в Росії, скажімо, дозволяла проект Третього інтернаціоналу наповнювати змістом „Москви – третього Риму", а в США підкладкою боротьби за панування торжество ліберальної демократії виступає протестантський фундаменталізм. Головним у суспільному проекті є ціннісний вимір[10], але він знаходить вияв в нормативній системі і набуває зовнішнього оформлення в ідеології. Серйозно поглибити

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

розуміння сутності суспільного проекту можуть ідеї історичного етнологів С.В. Лур'є. Вона дійшла висновку, що тривалість існування етносу пов'язана з існуванням функціонального внутрішнього етнічного конфлікту. Це поняття дослідниця запозичила у Л. Козера, який вважав, що конфлікт між групами одного суспільства сприяє становленню та збереженню ідентичності і визначенню кордонів цього суспільства. С.В. Лур'є, відштовхуючись від цих уявлень, робить висновок, що "...процес самоструктурування етносу здійснюється через внутрішній етнічний конфлікт, а, отже, модифікація культурної традиції також пов'язана з внутрішнім етнічним конфліктом" [11, с.159]. Далі вона розвиває це положення: "...Характер взаємодії між різними внутрішніми групами етносу визначається наступними двома факторами: по-перше, адаптаційною потребою, а по-друге, потребою у вираженні основних смислів етнічної культури (її "культурної теми"). І те, і інше вимагає від етнічної організації постійного динамізму. І те, і інше не може не призводити до постійних внутрішньоетнічних конфліктів, функціональних за своєю сутністю. І те, і інше, а особливо, цей єдиний процес, що є вираженням основної етнічної "культурної теми" в умовах існування етносу, що змінюються, – виливається часом в цілі містерії, які етнос розігрує усередині себе" [11, с.258]. Функціональний конфлікт у цьому розумінні є засобом структурування суспільного проекту, який надає йому життєвості та пристрасті. Наш же матеріал дає підстави твердити, що в межах нації може виникати не один суспільний проект, а, отже, і структурують їх різні функціональні конфлікти.

Щоб зафіксувати наявність чи відсутність різних суспільних проектів в Донбасі та Галичині нами використовувалися різноманітні індикатори. По-перше, важливо було з'ясувати, яким чином мешканці цих регіонів розташовують себе в соціальному просторі. Респондентам треба було визначитися, з якими місцями/характеристиками соціального простору вони себе співвідносять. При конструюванні питання враховувалося, що у даному випадку важливими є саме ті ідентитети, ставлення до яких породжує відчуття групи. Загальні результати в таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання "Без яких з перерахованих характеристик Ваше уявлення про себе буде неможливим?" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
1.	Самостійна, суверенна, неповторна особистість	53,8	53,4	55,2	53,0	39,0	40,4
2.	Член сім'ї	83,6	82,6	80,1	76,7	76,0	79,8
3.	Член кола друзів	54,0	50,1	43,4	45,3	64,0	54,5
4.	Член певного трудового (навчального) колективу	21,4	11,8	25,9	19,6	43,0	20,2
5.	Людина, пов'язана з певним колом діловими зв'язками	10,9	12,1	8,8	8,4	15,0	7,1
6.	Людина певної професії	25,9	23,3	26,6	30,4	30,0	25,3
7.	Людина з певною освітою	24,0	23,1	23,6	23,6	26,0	22,2
8.	Людина певних політичних переконань	9,7	11,8	12,8	24,0	20,0	13,1
9.	Мешканець певного населеного пункту	8,6	5,1	8,1	8,8	21,0	25,3
10.	Мешканець регіону	32,3	25,2	36,7	20,9	30,0	18,2
11.	Громадянин України	36,8	57,4	34,0	59,8	31,0	69,7
12.	Радянська людина	10,9	1,9	10,8	2,4	3,0	3,0
13.	Мешканець СНД	3,9	1,1	9,1	0,3	7,0	2,0
14.	Людина певної релігії	9,7	21,4	5,4	25,3	6,0	38,4
15.	Європеець	7,0	9,9	5,4	13,9	3,0	11,1
16.	Мешканець планети Земля	24,5	14,7	15,8	11,5	18,0	17,2
17.	Людина з певними художніми смаками (музичними, літературними і т.д.)	9,7	13,9	9,1	9,8	4,0	11,1
18.	Інше	1,1	0,8	1,0	0,0	0,0	1,0

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респондентам можна було обирати до 5-ти позицій

Варто звернути увагу на перші 5 позицій, які характеризуються найбільшою опуклістю в самоідентифікації мешканців двох регіонів. Ми бачимо суттєву схожість між мешканцями Донбасу та Галичини. Найбільше значення для них має ідентифікація або з первинними малими групами (сім'я), або з групами, де люди знають один одного і відчувають один до одного довіру (коло друзів, певний трудовий/навчальний колектив). Це свідчить про глибинну схожість населення України. Наші люди є, перш за все, людьми малих груп. Але така констатація не дає підстави віднести наших громадян до класичних колективістів. Їх "Я-концепція" навряд чи може бути визначена як "взаємозалежне Я". Ідентифікуючись з малими групами, наші громадяни у свою чергу намагаються центрувати їх на себе, демонструючи "незалежне Я" [12, с.71]. Отже, як на Сході, так і на Заході наші громадяни не є ні класичними індивідуалістами, ні класичними колективістами. Можливо, жителі Галичини є більшими індивідуалістами, а мешканці Донбасу – дещо більшими колективістами. Але це не відміння їх принципової схожості у цьому питанні. Але у мешканців Галичини в це ідентифікаційне ядро включена загальногромадянська ідентичність. Ця ідентичність є більш сильною, ніж регіональна чи поселенська. У мешканців Донбасу загальногромадянська ідентичність є близькою за значущою до регіональної ідентичності.

Розглядаючи інші ідентичності, варто звернути увагу на передбачувано більшу значущість для галичан релігійної ідентифікації у порівнянні з донбасівцями. У мешканців Донбасу ще фіксується ідентифікація з таким ідентитетом як "радянська людина", хоча вона вже перебуває в явному занепаді. У галичан вона практично відсутня. Певною мірою це співвідношення проявляється і у ставленні до СНД, хоча і в Донбасі цей ідентитети є дуже слабким.

Суперечності між регіонами можуть виникати тільки з приводу дуже важливих для них ідентитетів. У нашому випадку на таку роль можуть претендувати лише загальногромадянський, регіональний, певною мірою релігійний ідентитети. Це ставить завдання їх більш детального аналізу в наступних дослідженнях. Дані, що аналізуються, дозволяють подивитися на цю проблему через уявлення мешканців обох регіонів про бажану модель української державності. Є підстави вважати, що ця модель є важливою складовою регіональних проєктів. Загальні дані з цього приводу представлю у таблиці 2.

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на запитання "З якими з перерахованих тверджень щодо шляхів розвитку нашої країни Ви погоджуєтесь?" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
1.	Україна – це, насамперед держава українців, котрі повинні мати у своїй країні певні переваги. Інші етнічні групи повинні з цим погоджуватись	35,8	58,8	40,3	70,7	30,0	69,1
2.	Україна – це, держава усіх громадян, незалежно від їхньої національної приналежності. Жодна з етнічних груп не повинна в нашій країні мати переваги	65,6	37,5	57,7	41,0	73,0	30,9
3.	В Україні повинний діяти принцип: "Одна нація, одна мова, одна церква"	22,6	55,5	16,1	53,8	26,0	57,7
4.	Україна повинна розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоконфесійне суспільство	72,9	35,3	68,5	29,3	73,0	38,1
5.	Для України буде благом, якщо більшість неукраїнського населення виїде з країни	17,6	33,6	17,4	21,4	16,0	33,0

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
6.	Для України буде благом, якщо тут будуть жити представники різних народів	61,7	27,2	57,4	23,4	66,0	29,9
7.	Україна повинна відмовитися від культурної спадщини царської Росії і СРСР і в духовному плані розвиватися на власному ґрунті	20,7	42,9	10,7	41,4	15,0	56,7
8.	Україна повинна зберігати все цінне із спадщини царської Росії і СРСР, поєднуючи його з власною духовною традицією	63,1	21,0	64,4	11,7	80,0	21,6

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли обирати до 4-х позицій

Існуючі суспільні проекти, пов'язані в Донбасом та Галичиною, закріплюються в цих регіонах системою авто- та гетеростереотипів. Проблема авто- та гетеростереотипів у міжрегіональних стосунках є мало дослідженою. До цього часу цією термінологією переважно користувалися етносоціологи, які через порівняння етнічних автостереотипів та гетеростереотипів вимірювали міжнаціональну напруженість [13]. Але цей інструментарій має потенціал для використання його і в соціології регіонів.

У проведеному дослідженні регіональні авто- та гетеростереотипи вимірювалися за двома показниками: 1) уявлення про етнокультурні характеристики регіональної спільноти, 2) уявлення про місце і спосіб позиціонування регіональної спільноти у регіональній системі України. Отримані дані краще за все представити у табличній формі (таблиці 3, 4, 5 та 6)

Таблиця 3.

Луганська область. Розподіл відповідей на запитання "Які з перерахованих характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині? Характеристики мешканців регіону" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Донбас			Галичина		
		Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100	Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100
1.	Переважають українці і проживаючі поруч з ними національні меншини	8,4	18,3	4,0	37,2	40,2	28,0
2.	Переважають росіяни і русифіковані представники інших народів	45,7	47,4	30,0	2,4	7,2	1,0
3.	Особлива регіональна спільність, яка має свої витоки, як в Україні, так і в Росії	39,4	27,7	48,0	1,8	5,5	0,0
4.	Маргінали, тобто люди, які відірвалися від своїх коренів	9,6	8,7	1,0	2,7	7,9	0,0
5.	Особлива регіональна спільність, яка має свої витоки, як в Україні, так і в Польщі	1,8	1,4	1,0	43,2	34,0	47,0
6.	Важко відповісти	14,0	17,6	16,0	23,1	24,7	24,0

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респондентам можна було обрати декілька позицій

Таблиця 4.

Львівська область. Розподіл відповідей на запитання „Які з перерахованих характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині? Характеристики мешканців регіону" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Донбас			Галичина		
		Львів N=375	Дрогобич N=298	Села Львівщини N=100	Львів N=375	Дрогобич N=298	Села Львівщини N=100
1.	Переважають українці і проживаючі поруч з ними національні меншини	5,8	5,6	5,0	71,6	59,9	63,0
2.	Переважають росіяни і русифіковані представники інших народів	57,3	49,0	53,0	1,1	1,0	0,0
3.	Особлива регіональна спільність, яка має свої витоки, як в Україні так і в Росії	34,3	30,8	18,0	2,9	3,5	2,0
4.	Маргінали, тобто люди, які відірвалися від своїх коренів	26,5	29,0	10,0	3,7	3,5	2,0
5.	Особлива регіональна спільність, яка має свої витоки, як в Україні так і в Польщі	2,0	0,0	2,0	37,8	39,7	30,0
6.	Важко відповісти	16,7	17,5	17,0	7,7	14,3	4,0

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респондентам можна було обрати декілька позицій

Наведені дві таблиці демонструють певну конгруентність між авто- та гетеростереотипами, що відображають етнокультурну природу регіональних спільнот Донбасу та Галичини. Дещо суперечить взаємному розумінню досить поширений серед галичан погляд на донбасівців як на маргіналів. Але в цілому жителі обох регіонів мають достатньо відповідні очікування щодо етнокультурних реалій регіональних спільнот. Це не означає, що збіг авто- та гетеростереотипів не може породжувати суперечності у стосунках між регіонами. Навпаки, жителі Донбасу та Галичини в своїй більшості розуміють етнокультурні відмінності між своїми регіонами. Такі уявлення в різних суспільних контекстах можуть бути як причиною міжрегіональної напруженості, так і платформою для пошуку компромісу.

Зовсім інше значення мають авто- та гетеростереотипи, що відображають позиціонування Донбасу та Галичини в регіональній системі України.

Таблиця 5.

Луганська область. Розподіл відповідей на запитання "Які з перерахованих характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині? Характеристики регіону в регіональній системі України" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Донбас			Галичина		
		Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100	Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100
1.	Регіон, розвиток якого повинен стати моделлю розвитку усієї України	55,8	58,4	78,0	6,2	6,1	5,0
2.	Глуха культурна провінція	10,8	14,8	1,0	41,7	37,9	45,0
3.	Регіон з середнім рівнем розвитку	37,1	40,9	14,0	39,3	33,9	48,0
4.	Агресивний регіон, який намагається насадити свої порядки у всій країні	12,3	13,4	16,0	62,1	51,4	65,0
5.	Регіон, вимушений захищати свою специфіку і	65,5	54,3	58,0	17,5	23,9	17,0

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

№ п/п	Варіанти відповідей	Донбас			Галичина		
		Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100	Луганськ N = 363	Стаханов N=300	Села Луганщини N=100
	право жити у відповідності зі своїм способом життя						
6.	Регіон із сильними сепаратистськими настроями	16,4	12,0	22,0	36,4	30,0	33,0
7.	Регіон, де переважають державники, що відстоюють цілісність країни	28,1	31,3	38,0	25,7	17,5	14,0
8.	Самодостатній регіон	57,3	36,4	66,0	14,2	16,8	19,0
9.	Регіон України, що зберіг власну самобутність	19,3	19,6	17,0	53,6	42,5	59,0

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респондентам можна було обирати три позиції.

Таблиця 6.

Львівська область. Розподіл відповідей на запитання „Які з перерахованих характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині? Характеристики регіону в регіональній системі України" (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Донбас			Галичина		
		Львів N=375	Дрогобич N=298	Села Львівщини N=100	Львів N=375	Дрогобич N=298	Села Львівщини N=100
1.	Регіон, розвиток якого повинен стати моделлю розвитку усієї України	7,7	11,6	22,0	52,0	54,8	49,0
2.	Глуха культурна провінція	37,7	39,7	34,0	6,6	8,6	6,0
3.	Регіон з середнім рівнем розвитку	40,0	33,2	26,0	39,0	31,5	47,0
4.	Агресивний регіон, який намагається насадити свої порядки у всій країні	68,9	77,3	75,0	7,5	4,3	6,0
5.	Регіон, вимушений захищати свою специфіку і право жити у відповідності зі своїм способом життя	20,6	17,7	19,0	45,4	49,8	50,0
6.	Регіон із сильними сепаратистськими настроями	53,7	62,1	61,0	8,1	10,4	7,0
7.	Регіон, де переважають державники, що відстоюють цілісність країни	9,4	11,6	16,0	47,1	52,0	46,0
8.	Самодостатній регіон	33,4	32,5	28,0	32,4	27,6	26,0
9.	Регіон України, що зберіг власну самобутність	9,1	5,1	8,0	63,3	65,9	55,0

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респондентам можна було обирати три позиції

У цьому випадку ми спостерігаємо дзеркальну оберненість регіональних авто- та гетеростереотипів у Донбасі та Галичині. У кожному регіоні переважають позитивні автостереотипи і негативні гетеростереотипи. Однак це характеризує статистичну моду. Отримані дані свідчать і про наявність у суспільній свідомості обох регіонів передумов для діалогу. Наприклад, донбасівці вважають, що Галичина зберегла свою культурну самобутність. Значна частина Галичан вважає Донбас самодостатнім регіоном.

Разом з тим, така інтенсивність негативних регіональних гетеростереотипів у країні не може не турбувати. Вона є свідченням того, що українське суспільство на цей час є розколотим. Розколи

мають різну природу. У суперечностях між Донбасом та Галичиною, крім усього іншого, знайшли своє відображення суспільні травми, яких зазнало наше суспільство протягом ХХ ст. Травматичним був і досвід 2004 р. Отже, ці суперечності треба не замовчувати, а з'ясовувати їх суспільну природу та застосовувати для їх лікування методи соціальної терапії [14; 15; 16].

Чи може знайти своє місце у цій справі практика внутрішнього туризму? Певною мірою так. Адже, як показало наше дослідження, мешканці Донбасу та Галичини досить рідко відвідують один одного (Таблиця 7).

Таблиця 7.

**Розподіл відповідей на запитання "Як часто Вам доводиться бувати в Галичині/Донбасі?"
(В % від кількості опитаних)**

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
1.	Буваю декілька разів на рік	2,8	2,1	3,3	1,0	1,0	5,0
2.	Раз на рік	4,4	3,5	3,0	3,4	1,0	1,0
3.	Раз у декілька років	13,2	9,9	3,8	9,1	9,0	11,0
4.	Був лише один раз	23,4	18,1	14,3	11,4	15,0	21,0
5.	Ніколи не доводилося бувати.	53,7	64,8	68,7	74,2	74,0	59,0

Коли більша частина населення регіонів не здійснювала взаємних відвідувань, то це сприяє закріпленню стереотипів. Отже, програма внутрішнього туризму для України цілком може виконувати соціально-терапевтичні функції. Але – це тільки один маленький крок на шляху до пом'якшення міжрегіональних суперечностей. Наступні кроки залежать від елітних груп. Саме від них потрібна постійна робота над цими проблемами.

Результати опитування дають можливість зробити висновок, що уявлення мешканців Донбасу та Галичини щодо соціальних пріоритетів, економічну реальність, взагалі про основні контури життєвих світів у регіонах є досить близькими. Бачення донбасівцями та галичанами основних рис, притаманних нашому суспільству, свідчить про те, що ці спільноти є варіативними частинами однієї нації (таблиця 8).

Таблиця 8.

Розподіл відповідей на запитання "Якою мірою перераховані якості притаманні нашому суспільству?" (подається середній бал, шкала: 1-5. У дужках – центральне відхилення)

№ п/п	Риси суспільства	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Справедливість	2,1 (1,0370)	2,0 (0,9287)	2,0 (1,1822)	2,0 (1,0217)	1,9 (1,1802)	2,2 (1,1605)
2.	Гуманність	2,3 (1,0533)	2,2 (0,8864)	2,1 (1,0774)	2,2 (0,9624)	2,0 (1,1686)	2,3 (0,9916)
3.	Економічна ефективність	2,2 (1,0075)	2,1 (0,8482)	2,2 (1,0308)	2,2 (0,9346)	2,0 (0,9999)	2,3 (0,9547)
4.	Рівність усіх людей перед законом	2,0 (1,0486)	1,8 (0,9290)	2,1 (1,1865)	2,0 (1,1324)	1,8 (1,0496)	2,0 (1,1207)
5.	Військова сила	2,4 (0,9612)	2,4 (0,9294)	2,3 (1,0464)	2,6 0,9950	2,5 (1,0185)	2,6 (1,0861)
6.	Культурний розвиток	2,5 (0,9601)	2,7 (0,9371)	2,4 (1,0238)	2,6 0,9464	2,5 (0,9443)	2,5 (1,0945)
7.	Розвиток науки	2,7 (0,9687)	2,9 (0,9331)	2,6 (1,0737)	2,8 (0,9712)	2,7 (1,0131)	2,8 (0,9812)
8.	Розвиток освіти	3,0 (0,9939)	2,9 (0,8991)	2,7 (1,1085)	2,8 (0,9590)	3,0 (0,9456)	3,0 (1,0251)
9.	Сексуальна свобода	3,9 (1,0774)	3,5 (1,0361)	3,7 (1,0967)	3,7 (1,0713)	3,9 (0,9561)	3,3 (1,2472)

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

№ п/п	Риси суспільства	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
10.	Терпимість до чужих поглядів	2,7 (0,9885)	2,6 (0,8996)	2,5 (0,9644)	2,6 (0,9702)	2,7 (0,9196)	2,3 (0,9625)
11.	Рух по шляху прогресу	2,6 (1,0144)	2,3 (0,9010)	2,5 (1,0578)	2,4 (0,9519)	2,4 (1,0167)	2,3 (0,8614)
12.	Криміналізованість	4,1 (1,0044)	3,9 (1,0505)	3,6 (1,2033)	4,0 (1,1070)	4,0 (0,8594)	4,0 (1,0698)
13.	Релігійність	3,0 (0,9388)	3,5 (0,8860)	2,9 (1,0306)	3,4 (0,9929)	2,9 (0,8781)	3,3 (0,8317)
14.	Взаєморозуміння між людьми	2,6 (0,9690)	2,8 (0,8445)	2,5 (1,0253)	2,7 (0,9402)	2,6 (1,1034)	2,5 (0,8768)
15.	Розширення за рівнем доходів	3,8 (1,1194)	3,7 (1,0735)	3,4 (1,2714)	3,8 (1,0624)	3,9 (0,9516)	3,6 (1,1308)
16.	Розвинуті недержавні організації	3,2 (1,0927)	3,0 (0,9883)	2,2 (1,2402)	3,1 (1,0505)	3,3 (1,0957)	3,3 (1,1574)

Як бачимо, найбільш яскравими рисами нашого суспільства для мешканців обох регіонів видаються криміналізованість, розширення за рівнем доходу та сексуальна свобода. Галичанам, на відміну від жителів Донбасу, здається, що нашому суспільству також притаманна релігійність. Отже, обидві регіональні спільноти об'єднує в цілому негативне бачення сучасного українського суспільства. Об'єднує їх і бачення бажаного майбутнього цього суспільства. Найважливішими якостями, які повинні бути притаманні суспільству, відзначено справедливість, рівність усіх перед законом, економічну ефективність, гуманність, розвиток освіти. Важливо зауважити, що респондентами відзначено як бажані ті якості, які в найменшій мірі, за результатами опитування, притаманні українському суспільству. Тобто ми бачимо значні розходження між нормативною (ідеальною) моделлю та реальною ситуацією. У таблиці 9 відображено співвідношення поглядів мешканців двох полярних регіонів щодо бажаного суспільства.

Таблиця 9.

Розподіл відповідей на запитання "Тепер, будь ласка, виписіть з питання 19 номери тих п'яти рис суспільства, які б Ви насамперед хотіли бачити в Україні?" (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Риси суспільства	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Справедливість	78,3	83,1	80,2	86,3	87,9	88,5
2.	Гуманність	48,8	49	53,4	47,9	59,3	49,4
3.	Економічна ефективність	44,3	58,6	54,9	55,5	62,6	52,9
4.	Рівність усіх людей перед законом	55,4	55,7	51,5	60,1	82,4	49,4
5.	Військова сила	22,6	18,7	21,6	16	17,6	13,8
6.	Культурний розвиток	43,5	39,1	34,3	35	26,4	31
7.	Розвиток науки	33	30,3	31,3	26,2	28,6	28,7
8.	Розвиток освіти	40,2	32,9	42,5	41,1	35,2	43,7
9.	Сексуальна свобода	5,7	4,4	7,5	3,4	4,4	1,1
10.	Терпимість до чужих поглядів	17,3	8,7	14,9	11,4	13,2	6,9
11.	Рух по шляху прогресу	27,1	24,2	28,7	22,1	29,7	17,2
12.	Криміналізованість	2,7	2,3	6,3	1,9	4,4	1,1
13.	Релігійність	15,2	25,7	10,8	25,9	7,7	43,7
14.	Взаєморозуміння між людьми	41,7	43,7	35,4	39,2	39,6	41,4
15.	Розширення за рівнем доходів	3,9	4,1	6,3	3,8	1,1	5,7
16.	Розвинуті недержавні організації	7,1	6,4	4,1	3,8	3,3	3,4
	Загальний відсоток	486,8	486,9	483,7	479,6	503,4	478,2

Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли кілька позицій

Цікаво порівняти уявлення мешканців Донбасу та Галичини про те, які соціальні суб'єкти можуть сприяти руху суспільства в бажаному напрямку (Таблиця 10).

Таблиця 10.

Розподіл відповідей на запитання "Чия діяльність насамперед може сприяти успішному розвитку України?" (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Сильних особистостей на вищих державних посадах	63,8	63,4	61,3	62,6	64,0	65,7
2.	Політичних партій	37,9	32,1	39	25,6	33,0	29,3
3.	Державних органів	39	29,9	38,7	36,7	62,0	44,4
4.	Органів місцевого самоврядування	22,8	17,1	14	24,2	44,0	28,3
5.	Засобів масової інформації	12	14,2	10	9,4	7,0	12,1
6.	Учених	14,8	17,1	17,3	16,8	9,0	17,2
7.	Церкви	5	15,8	7	23,2	3,0	23,2
8.	Страйкомів	0,3	1,1	0,7	1,0	0,0	2,0
9.	Профспілок	5,6	4,0	5	3,0	3,0	2,0
10.	Масового руху всього народу	14,2	23,3	16,3	24,9	13,0	23,2
11.	Підприємців та бізнесменів	12,5	16,0	9,3	15,8	8,0	18,2
12.	Недержавних/неурядових організацій	4,2	6,4	3	1,7	2,0	2,0
13.	Інше	0,8	1,6	1	2,7	–	4,0

Примітка: респонденти могли обирати до 3-х позицій

Сподівання у двох регіонів досить схожі. Їх мешканці мають більше надії на сильних особистостей, ніж на суспільні інститути. У мешканців Галичини ці вождистські сподівання виражені дещо сильніше, ніж у донбасівців. Крім цього, в Галичині є розповсюдженими сподівання на масовий рух самого народу (це демонстрував майже кожний четвертий опитаний). Передбачувано галичани також більше сподіваються на церкву. В обох регіонах слабкою є орієнтація на громадянське суспільство. Отже, для їх мешканців притаманне очікування ініціативи у суспільних перетвореннях "ззовні", від еліти. Парадокс полягає в тому, що в обох регіонах цій еліті не довіряють, але саме від неї очікують допомоги.

Таблиця 11.

Розподіл відповідей на запитання "Наскільки Ви довіряєте наступним органам влади?" (середні бали. Шкала: 1-5. У дужках – стандартне відхилення)

№ п/п	Органи влади	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
Центральна влада							
1.	Верховна Рада України	2,1 (1,2599)	2,1 (1,0612)	2,3 (1,2973)	1,7 (0,9794)	2,4 (1,2335)	2,0 (1,0832)
2.	Кабінет міністрів	2,3 (1,3359)	2,0 (1,0228)	2,5 (1,3536)	1,7 (1,0565)	2,6 (1,2885)	2,0 (1,0832)
3.	Президент України	1,9 (1,1453)	2,8 (1,2026)	2,0 (1,2472)	2,8 (1,4015)	2,4 (1,1148)	3,2 (1,0957)
4.	Конституційний суд	1,9 (1,3686)	2,3 (1,3053)	2,4 (1,5366)	2,1 (1,4429)	2,2 (1,4132)	2,6 (1,5767)
5.	Верховний суд	2,0 (1,4108)	2,3 (1,3170)	2,5 (1,5203)	2,2 (1,4579)	2,2 (1,4142)	2,3 (1,7417)
6.	Генеральна прокуратура	1,8 (1,3511)	2,0 (1,2221)	2,4 (1,5765)	1,8 (1,3381)	2,1 (1,4162)	2,0 (1,5584)

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

№ п/п	Органи влади	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
Обласна влада							
7.	Обласна Рада	2,1 (1,3636)	2,5 (1,2011)	2,3 (1,4407)	2,1 (1,3987)	2,3 (1,5754)	2,1 (1,4106)
8.	Обласна державна адміністрація	2,2 (1,3071)	2,4 (1,1610)	2,4 (1,4280)	2,0 (1,3627)	2,4 (1,5844)	2,0 (1,4064)
9.	Обласна прокуратура	2,0 (1,3679)	2,0 (1,2333)	2,3 (1,4634)	1,8 (1,3544)	1,7 (1,5496)	2,0 (1,4357)
10.	Обласний суд	2,1 (1,4193)	2,1 (1,2749)	2,4 (1,5075)	1,8 (1,4167)	1,8 (1,6275)	2,2 (1,4895)
Міська влада							
11.	Міська рада	2,2 (1,3471)	2,6 (1,2501)	2,4 (1,4106)	2,4 (1,2815)	2,4 (1,5086)	2,6 (1,3070)
12.	Виконавчий орган міської ради	2,2 (1,3663)	2,4 (1,24250)	2,4 (1,4084)	2,3 (1,2487)	2,5 (1,4802)	2,6 (1,3165)

Гіпотеза нашого дослідження передбачала, що відмінності двох регіональних спільнот перш за все стосуються міжетнічних стосунків, мовного питання та зовнішньополітичних орієнтацій. У Донбаса та у Галичини різна етнічна історія. У часи, коли Галичина перебувала в складі Габсбургської монархії чи Польщі, її етнічна структура набула ієрархічного характеру, причому внизу етнічної піраміди опинилася українська більшість. Крім того, етнічні групи набували майже самодостатнього характеру. Так, польська етнічна група мала всі верстви населення і могла б існувати взагалі без українців, які залишалися зайвими на своїй землі [17]. Тому в Галичині модернізаційний рух української більшості невідворотно повинен був протікати у формі національно-визвольної революції, ідеологією якої мусив бути український націоналізм.

Після II Світової війни спільними зусиллями СРСР та ПНР етнічна структура Галичини зазнала радикальних змін. Почався процес етнічної української гомогенізації на цих теренах [див.:18]. Для Донбасу не була характерною сегрегаційна модель розвитку етнічних груп. Гіпотеза про обумовленість міжрегіональних відмінностей відмінностями етнічних структур регіонів підтвердилися лише частково. У нашому дослідженні для вимірювання міжетнічної дистанції використовувалася відома шкала Е. Богардуса (адаптація Н.В. Паніної) (таблиця 12).

Таблиця 12.

Міжетнічна дистанція в Луганській та Львівській областях за шкалою Е. Богардуса (шкала: 1-7). Подається середній бал та в дужках стандартне відхилення

Етнічні групи, дистанціювання стосовно яких вивчається	Луганськ	Львів	Стаханов	Дрогобич	Села Луганщини	Села Львівщини
Українці	1,4 (1,009)	1,5 (1,1943)	2,0 (1,6720)	1,7 (1,4499)	1,2 (0,8294)	1,9 (1,6560)
Українці зі Сходу України	1,7 (1,189)	2,4 (1,5869)	2,5 (1,7505)	2,5 (1,6742)	1,6 91,0941	3,1 (1,9009)
Українці з Заходу України	2,7 (1,761)	2,0 (1,3978)	3,6 (2,0503)	2,1 (1,4957)	2,7 (1,7328)	2,5 (1,6834)
Росіяни	1,8 (1,217)	3,7 (2,1090)	2,6 (1,8560)	4,1 (1,9969)	2,0 (1,2018)	4,6 (1,9533)
Росіяни зі Сходу України	2,0 (1,355)	3,8 (2,0536)	2,8 (1,8076)	4,1 (1,9904)	2,1 (1,2922)	4,5 (1,8822)
Росіяни з Заходу України	2,4 (1,355)	3,7 (2,0300)	3,3 (1,8720)	3,9 (1,9129)	2,7 (1,5958)	4,4 (1,8902)
Росіяни з Росії	2,1 (1,426)	4,1 (2,1502)	3,1 (1,9329)	4,5 (1,9819)	2,2 (1,4770)	5,0 (1,8276)

Етнічні групи, дистанціювання стосовно яких вивчається	Луганськ	Львів	Стаханов	Дрогобич	Села Луганщини	Села Львівщини
Білоруси	2,8 (1,663)	4,0 (1,9084)	4,0 (1,9724)	4,4 (1,8023)	2,9 (1,5399)	4,8 (1,7951)
Євреї	4,5 (1,950)	4,8 (1,8400)	5,2 (1,8872)	5,3 (1,6406)	4,8 (1,7995)	5,6 (1,5606)
Поляки	4,3 (1,913)	4,0 (1,7676)	5,2 (1,7554)	4,1 (1,9438)	5,0 (1,9042)	4,4 (1,8232)
Американці (білі англосакси зі США)	4,6 (1,954)	4,4 (1,7289)	5,4 (1,7782)	4,5 (1,8102)	5,4 (1,8472)	4,7 (1,8952)
Англійці	4,3 (1,819)	4,2 (1,7369)	5,2 (1,7267)	4,5 (1,8135)	4,9 (1,7768)	4,5 (1,9067)
Угорці	4,5 (1,783)	4,6 (1,6463)	5,4 (1,5646)	4,7 (1,7031)	4,8 (1,6678)	5,2 (1,4537)
Французи	4,4 (1,781)	4,5 (1,7520)	5,3 (1,7012)	4,7 (1,7699)	4,9 (1,7231)	4,8 (1,8622)
Кримські татари	5,1 (1,728)	5,1 (1,6818)	5,6 (1,6605)	5,4 (1,5977)	5,6 (1,7423)	5,8 (1,4600)
Татари	5,2 (1,799)	5,2 (1,5973)	5,8 (1,5707)	5,7 (1,4193)	5,4 (1,6904)	6,1 (1,1833)
Азербайджанці	5,2 (1,782)	5,2 (1,5691)	5,9 (1,4848)	5,8 (1,2848)	5,4 (1,6245)	5,8 (1,1696)
Вірмени	5,2 (1,781)	5,1 (1,6464)	5,9 (1,5024)	5,7 (1,3352)	5,3 (1,5803)	5,7 (1,2982)
Грузини	5,3 (1,752)	5,1 (1,6715)	6,0 (1,3996)	5,5 (1,4723)	5,5 (1,5539)	5,7 (1,3206)
Чеченці	5,7 (1,752)	5,6 (1,6066)	6,3 (1,3558)	5,9 (1,3195)	5,8 (1,6739)	6,0 (1,3525)
Цигани	5,9 (1,665)	5,9 (1,5482)	6,3 (1,3558)	6,2 (1,0959)	6,1 (1,5702)	6,4 (1,0435)
Африканці	5,3 (1,664)	5,4 (1,5631)	5,9 (1,3808)	5,9 (1,1615)	5,6 (1,5474)	6,1 (1,1116)
Китайці	5,2 (1,624)	5,1 (1,5866)	5,9 (1,3068)	5,7 (1,2499)	5,6 (1,4975)	5,8 (1,1877)
Японці	5,1 (1,646)	4,9 (1,5838)	5,8 (1,3904)	5,5 (1,29409)	5,6 (1,5126)	5,5 (1,6102)
Араби	5,2 (1,685)	5,3 (1,5668)	6,0 (1,2862)	5,8 (1,2285)	5,6 (1,4839)	5,8 (1,3500)
Румуни	5,0 (1,714)	5,1 (1,5641)	5,7 (1,3960)	5,4 (1,4293)	5,3 (1,5529)	5,5 (1,4055)
Молдовани	4,8 (1,735)	5,1 (1,5776)	5,7 (1,4713)	5,4 (1,3989)	5,1 (1,6309)	5,5 (1,2946)
Литовці	4,7 (1,742)	4,8 (1,6712)	5,8 (1,4001)	5,2 (1,4199)	5,3 (1,4854)	5,3 (1,4399)
Латиші	4,7 (1,769)	4,7 (1,7067)	5,8 (1,3694)	5,2 (1,4234)	5,3 (1,4941)	5,3 (1,3562)
Естонці	4,8 (1,772)	4,8 (1,7045)	5,8 (1,4186)	5,2 (1,4622)	5,3 (1,5968)	5,3 (1,3579)
Турки	5,1 (1,753)	5,2 (1,5852)	6,0 (1,2978)	5,7 (1,2736)	5,5 (1,5666)	5,8 (1,3619)
Болгари	4,8 (1,735)	4,8 (1,6619)	5,6 (1,5268)	5,3 (1,4635)	5,2 (1,5464)	5,5 (1,2954)
Серби	4,8	4,9	5,7	5,4	5,1	5,7

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Етнічні групи, дистанціювання стосовно яких вивчається	Луганськ	Львів	Стаханов	Дрогобич	Села Луганщини	Села Львівщини
	(1,748)	(1,6333)	(1,4683)	(1,4658)	(1,5869)	(1,0995)
Чехи	4,7 (1,767)	4,6 (1,7212)	5,6 (1,5089)	5,0 (1,6189)	5,0 (1,5983)	5,2 (1,4802)
Словаки	4,7 (1,788)	4,7 (1,7181)	5,6 (1,5099)	5,1 (1,6220)	5,0 (1,5438)	5,4 (1,3816)
Казахи	5,1 (1,759)	5,2 (1,6143)	5,9 (1,3920)	5,7 (1,2526)	5,3 (1,5803)	5,9 (1,2210)

Суттєві розбіжності між Донбасом та Галичиною фіксуються переважно у ставленні до східних слов'ян. У Донбасі всіх східних слов'ян сприймають як своїх. Тут українці та росіяни утворили завдяки своїй тісній єдності ядерне утворення в етнічній структурі – домінуючу етнічну коаліцію. У Галичині досить чітко відрізняють українців від решти народів. Етнічна структура зараз в цьому регіоні відповідає схемі "домінуючий титульний етнос – етнічні меншини". Цікавим фактом є і те, що на Заході та на Сході стосовно українців зі східного/західного регіону існує більша дистанція, ніж до місцевих українців.

Повністю підтвердилися гіпотеза про відмінність моделей бажаного мовного розвитку в Донбасі та Галичині (таблиця 13).

Таблиця 13.

Розподіл відповідей на запитання "Як Україна повинна розвиватися в сфері функціонування мов?" (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
1.	Через утвердження на всій території української мови як єдиної державної	15,2	71,7	7,0	82,2	11,0	81,0
2.	Через офіційну українсько-російську двомовність на всій території України	51,5	6,9	58,3	2,0	37,0	1,0
3.	Через збереження української мови як державної, але визнання в областях і містах при необхідності також інших офіційних мов	28,7	15,7	21,7	11,7	42,0	10,0
4.	Інше	0,6	1,1	2,3	0,3	9,0	1,0
5.	Важко відповісти	3,6	4,0	10,0	3,7	1,0	6,0
6.	Відмовилися відповісти	0,6	0,5	0,7	0,0	0,0	1,0

Мовне питання в нашій країні зусиллями інтелігенції та політиків набуло зайвої ідеологічності. Завдяки цьому ставлення до шляхів його вирішення перетворилося на індикатор ставлення до цілісного проекту культурного розвитку країни. І у стосунках між Донбасом та Галичиною воно стало каменем спотикання. Нагальною є деідеологізація цієї проблеми. Компромісною позицією могла б стати та, яка передбачає збереження української мови як єдиною у масштабі країни, але визнання при потребі в областях та містах інших офіційних мов. Для цього може прислужитися "Європейська хартія регіональних мов або мов меншин". Але на цей час громадська думка мешканців Донбасу і Галичини у мовному питанні скоріше може бути визначеною як конфронтаційна.

В цілому підтвердилося і передбачення стосовно відмінностей зовнішньополітичних орієнтацій галичан і донбасівців. Можна говорити, що галичани налаштовані проєвропейські і пронаївські, а донбасівці налаштовані на розвиток співробітництва з Росією та в межах СНД (таблиця 14).

Таблиця 14.

Розподіл відповідей на запитання "Якими повинні бути зовнішньополітичні орієнтації України?" (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Зовнішньополітичні орієнтації	Луганськ N = 363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганщини N=100	Села Львівщини N=100
1.	Прагнути до вступу в Європейський союз	16,3	30,4	10,7	34,9	12,0	35,0
2.	Прагнути до вступу в Європейський союз і НАТО	6,1	23,7	4,0	26,8	1,0	14,0
3.	Прагнути вступити в НАТО	2,5	5,6	2,3	5,0	–	3,0
4.	Розвивати співробітництво в рамках СНД, перетворивши його у міцне міждержавне об'єднання.	15,4	2,4	16,7	2,7	30,0	2,0
5.	Створити міждержавний союз України, Росії і Білорусі	23,7	3,2	25,7	1,0	31,0	
6.	Відновити СРСР	10,7	2,4	15,7	0,7	12,0	3,0
7.	Україна повинна розвиватися як нейтральна позаблокова країна, яка у зовнішній політиці орієнтується на власні інтереси	13,5	20,5	10,3	17,4	9,0	23,0
8.	Важко відповісти	9,4	9,6	10,7	11,4	4,0	19,0
9.	Інше	–	1,3	1,3		1,0	
10.	Відмовилися відповісти	2,5	0,8	2,7	–	–	1,0

Висновки. Отримані дані підтверджують гіпотезу, згідно з якою в Донбасі та Галичині більшість населення підтримують різні проекти розвитку країни. Проект Донбасу може бути визначеним як проект співгромадянства. Згідно з ним модерна українська нація формується як політичне утворення. У цьому політичному співтоваристві етнічність багато в чому стає приватною справою громадян. Україна розвивається як багатокультурна і багатоконфесійна держава. Проект Галичини основою всіх суспільних лояльностей передбачає етнічну та культурну лояльності. Разом з тим тривалий суспільний дискурс привів до того, що зараз ці проекти перетворилися на конкуруючі в масштабах України. Симпатии як одного, так і іншого є в обох її регіонах-полюсах. Певною мірою це є свідченням стихійного руху до загальноукраїнського проекту, який забезпечить єдність країни. Не варто думати, що загальнонаціональний проект знищить регіональні проекти. Скоріше, вони перетворюються на його варіативні частини. У цьому випадку відрефлексована відмінність між регіонами буде стимулювати, а не пригнічувати розвиток країни. Шлях до цього лежить через розвиток в Україні полілогу регіонів. Тут повинні звучати не тільки голоси полярних регіонів. Для цього потрібно на державному рівні розвивати інституціональні передумови досягнення загальнонаціональних компромісів, які враховують інтереси всіх суб'єктів внутрішнього життя.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – 263 p. 2. Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – 416 с. 3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368 с. 4. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика // http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml 5. Czernysz N. Dynamika rozwoju tożsamości w Ukrainie. Przykład Lwowa i Doniecka, 1994 – 2004 // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – Kraków, 2006. - N2. – S.97 – 108. 6. Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К.:Б.в., 1998. – 1998. – 217 с. 8. Кононов І.Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. - №4. – С.57 – 78. 9. Сторонянська І., Шульц С. Міжрегіональна інтеграція в Україні. – Львів: Арал, 2007. – 297 с. 10. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу//Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. - Луганськ: Знання, 2006. – С.5 – 27. **11.** Хобта С.В. Ціннісні орієнтації населення Галичини та Донбасу // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності. Зб.наук. пр.- Луганськ: Знання, 2007. – С.111 – 116. **12.** Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. - 448 с. **13.** Майерс Д. Социальная психология. 5-е международное издание / Пер. с англ. – СПб: Питер, 2000. - 684 с. **14.** Балакина Г.Ф. Тувинские реалии перехода к рынку // Социс. – 1998. - №6. – С.77 – 81. **16.** Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс. – 2001. - №1. – С.6 – 16. **17.** Аарелайд – Тарт А. Теория культурной травмы (опыт Эстонии) // Социс. – 2004. - №10. – С.63 – 72. **18.** Масалков И.К. Социокультурная травма как объект социологии // <http://www.lib.socio.msu.ru/> **19.** Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 189 с. **20.** Попп Р. Трансформація структури населення Дрогобича наприкінці 30-х – поч.50-х рр. XX ст. //Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності. Зб. наук. пр. - Луганськ: Знання, 2007 – С.452 – 456.

Лебідь Лілія Іванівна

аспірантка кафедри філософії і соціології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНЩИНИ (ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ)

В статье рассматриваются объективные характеристики изменения материального благополучия и его субъективное восприятие жителями Луганской области.

The article reveals objective characteristics of change of material well-being and its subjective evaluation by population of Luhanskaya region.

В Україні темпи приросту валового національного продукту в 2006 році становили 6,1 % річних. У 2005 році мала місце прямо протилежна тенденція. Відбувалося стрімке падіння темпів приросту ВВП (-3,8 % на кінець року порівняно з початком року). Економісти зазначають, що зростання ВВП у 7,0 % річних у розвинених європейських країнах вважається ознакою стабільного розвитку економіки [1, с. 163]. З цього можна зробити висновок, що протягом 2006 року спостерігалася позитивна динаміка в економіці. Означені тенденції, на наш погляд, повинні були б сприяти покращенню матеріального становища населення.

У центрі уваги статті – Луганщина, яка є невід'ємною частиною Донбасу. В кінці 80 – 90-х рр. XX століття Донбас почав набувати ознак депресивного регіону. Мало місце значне зношення основних фондів, криза вугільної, металургійної та коксохімічних галузей [2]. Сьогодні ситуація дещо змінилася. Спостерігаємо поступове відродження краю. Слід відзначити, що в процесі розв'язання складних економічних завдань не останню роль відіграють кадрові ресурси (найцінніше – це людський потенціал). Цілком справедливо, що працівники повинні бути винагороджені за внесок у економічне піднесення регіону. Отже, першочергове завдання вчених – з'ясувати, чи корелюють між собою розвиток економіки та покращення матеріального становища населення.

Головна **мета** даної статті – відповісти на питання „Чи вплинули позитивні зміни в економіці на добробут населення даного регіону?”

Той чи інший аспект матеріального становища населення Луганщини вивчали І. Кононов [3, с. 199 – 220], [4], В. Зарвовський [1], С. Васильченко [5], Ю. Рубченко [6], В. Гуляєв [7] та ін. Саме доробки даних дослідників, а також результати соціологічних опитувань стануть інформаційною базою даної статті. Ми будемо спиратися на соціологічне опитування, що проведене на початку 2005 року в рамках порівняльного аналізу села та міста на предмет злиднів [див. 7], соціологічне опитування 2005 року (опис вибіркової сукупності див. за [9, с. 3 – 4]) та 2007 року (опис вибіркової сукупності див. за [10, с. 9]). Ці дослідження здійснені кафедрою філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, Центром з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму за участю Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка і Львівського національного університету „Львівська політехніка” (хоча інструментарій опитувань різниться, все-таки їх дані дають можливість виявити загальні тенденції).

Передусім розглянемо **дані статистики**. Порівняно з іншими регіонами Луганська область має досить непогані показники середньомісячної заробітної плати. У 2002 та 2003 роках за рейтингом вона посідала 6 місце (з 27 можливих), у 2004 – 5 [6, с. 197], на січень 2007 – теж 5 [1, с. 165]. За свідченням фахівців досить висока середня заробітна плата на Луганщині (1119 грн./міс.) обумовлюється внеском працівників вугільнодобувної галузі, машинобудування та металургії [1, с. 164]. Отже, дані працівники мають усі шанси жити непогано в матеріальному плані. Загалом, аналіз статистичної інформації дозволяє зробити висновок, що впродовж останніх 5 років мають місце позитивні зміни, які повинні сприяти покращенню матеріального становища населення. Остання інформація з оцінки індексу людського розвитку (2006 року), зокрема його складової частини – матеріального добробуту, підтверджують нашу тезу і демонструють непоганий рівень життя населення Луганщини. Маємо 7 місце у рейтингу, яке поділяємо зі Львівською та Чернігівською областями. Якщо провести паралелі з лідером – м. Києвом, то розбіжності доволі великі (в столиці наявний прибуток у розрахунку на одну особу – 10, 5 тис. грн., у Луганській області – 5,8 тис. грн.). Проте вже 2 місце у рейтингу посідає Донецька область з показником у 6,8 тис грн. [5, с. 144]. У

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

даному випадку різниця відчутна, але не така разюча, як з показниками столиці. З цього можна зробити висновок, що за об'єктивними показниками жителі Луганщини живуть краще, порівняно з мешканцями більшості областей України. Це підтверджує показник частки працівників, заробітна плата яких менше від рівня прожиткового мінімуму. По Луганській області він дорівнює 15,6 %, маємо 4 місце по Україні (чим більша частка працівників, тим нижчий рейтинг); загалом відсоток тих, хто має зарплатню вище від прожиткового мінімуму становить 79,1 % [1, с. 164]. На жаль, це не 100 % (якщо керуватися ідеями соціальної справедливості саме так має і бути – 100 %), але маємо непогані показники (для порівняння у Львівській області 71,5 % працівників отримують зарплату вищу від прожиткового мінімуму [1, с. 164]). У той же час слід зазначити, що різкого збільшення заробітних плат у зв'язку з зростанням ВВП не спостерігаємо (темп зростання заробітних плат впродовж 2006 року на Луганщині становив 107,8 %, в той час як середній по Україні – 131,5 % [1, с. 164]). Також область займає одне з „лідуючих” місць (2) по заборгованості заробітної плати, причому з кожним місяцем вона збільшується. Протягом січня – березня 2007 року заборгованість збільшилась на 16,1 млн. грн. [1, с. 166]. Зазначимо, що за даними соціологічних опитувань по м. Луганську зросла середня оцінка значущості проблеми затримки зарплат (пенсій, допомог) з 2,91 (за 5-бальною шкалою) у 2005 році – до 3,31 у 2007 році. Таким чином, покращення стану економіки не сприяє погашенню заборгованості. З цього можна зробити висновок, що на сьогодні склалися передумови не для кардинальної зміни матеріального становища населення, а лише для його незначного поліпшення порівняно з жахливими в економічному плані 90-ми роками ХХ століття.

Ми розглянули головним чином шанси (причому середньостатистичні) зміцнення добробуту працюючих. Проаналізувати їхнє „фінансове самопочуття” в допомагають результати **соціологічних опитувань**. На наш погляд, оцінка матеріального становища, яку дає респондент, обумовлюється не лише матеріальними чинниками, а й певною системою цінностей. Ми вважаємо, що чим більш значущими є такі цінності, як багатство, побутовий комфорт, тим більші вимоги індивід пред'являє до життя. Це, безперечно, впливає на суб'єктивну оцінку матеріального становища. Отже, спочатку проаналізуємо ціннісну складову.

За даними опитування 2007 року (опитувалося населення різних типів поселенських структур м. Луганська та м. Львова як представників обласних центрів, м. Стаханова та м. Дрогобича як представників середніх міст, а також представники сільської місцевості Луганської та Львівської областей) 60,9 % луганчан, 57,7 % стахановців та 61 % селян Луганської області ствердно відповіли на питання „Чи можна сказати, що в нашому суспільстві головним показником життєвого успіху людини є багатство?” (для порівняння: серед респондентів Львова даний показник складав 58,4 %, Дрогобича – 47 %, селян Львівської області – 52 %) (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на питання „Чи можна сказати, що в нашому суспільстві головним показником життєвого успіху людини є багатство?” (% до числа опитаних)

Варіант відповіді	Луганськ (N=363),	Львів (N=375),	Стаханов (N=300),	Дрогобич (N=298),	Сільська місцевість Луганської області (N=100),	Сільська місцевість Львівської області (N=100),
Так	60,9	58,6	58,1	47,1	61,0	53,1
Ні	25,3	23,5	23,8	23,9	23,0	15,3
Важко відповісти	13,8	17,9	18,1	29,0	16,0	31,6
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Отримані дані демонструють, що багатство є досить значущим для переважної більшості населення Луганщини, незалежно від типу поселення. Якщо порівняти з даними дослідження 2005 року (опитувалися представники лише Луганська та Дрогобича), то серед луганчан не спостерігаємо кардинальних змін – ствердно відповіли на дане питання 58,7 % опитаних. У той же час суттєві зрушення відбулися серед дрогобичан – таких у 2005 було 58,6 %, а в 2007 майже на 12 % менше [11, с. 65]. Це свідчить про еволюцію ціннісних установок представників Заходу України, про їх переорієнтацію на інші цінності. Переважна більшість населення ж Луганщини так і залишається в полоні суто прагматичних пріоритетів. Проте не можна сказати, що свідомість представників

Донбасу не змінюється. Наприклад, за даними опитування 1998 року 80,6 % луганчан вважало багатство головним показником життєвого успіху [3, с. 216].

Інформація про середній бал оцінки важливості цінностей "багатство" та "побутовий комфорт" представлена в табл. 2.

Таблиця 2.

Середній бал оцінки важливості цінностей "багатство", "побутовий комфорт" (станом на 2007 рік) (шкала: 1 (min) – 5 (max))

	Луганськ (N=363)		Стаханов (N=300)		Сільська місцевість Луганської області (N=100)	
	Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation
	3,5	1,2	3,6	1,2	3,7	1
	Львів (N=375)		Дрогобич (N=298)		Сільська місцевість Львівської області (N=100)	
Багатство	3,4	1,1	3,3	1	3,4	1,3
	Луганськ (N=363)		Стаханов (N=300)		Сільська місцевість Луганської області (N=100)	
	Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation
	4,2	0,9	4	1	4	1,2
	Львів (N=375)		Дрогобич (N=298)		Сільська місцевість Львівської області (N=100)	
Побутовий комфорт	3,8	1	3,9	1	3,5	1

Маємо доволі високу (вищу ніж серед представників Заходу України) орієнтацію на прагматичні цінності жителів Луганщини. Висновок, зроблений І. Кононовим близько 10 років тому, про домінування культу матеріального багатства на теренах Луганщини [3, с. 212] справедливий і сьогодні.

Наразі розглянемо оцінку матеріального становища респондентами – представниками Луганщини (рис. 1).

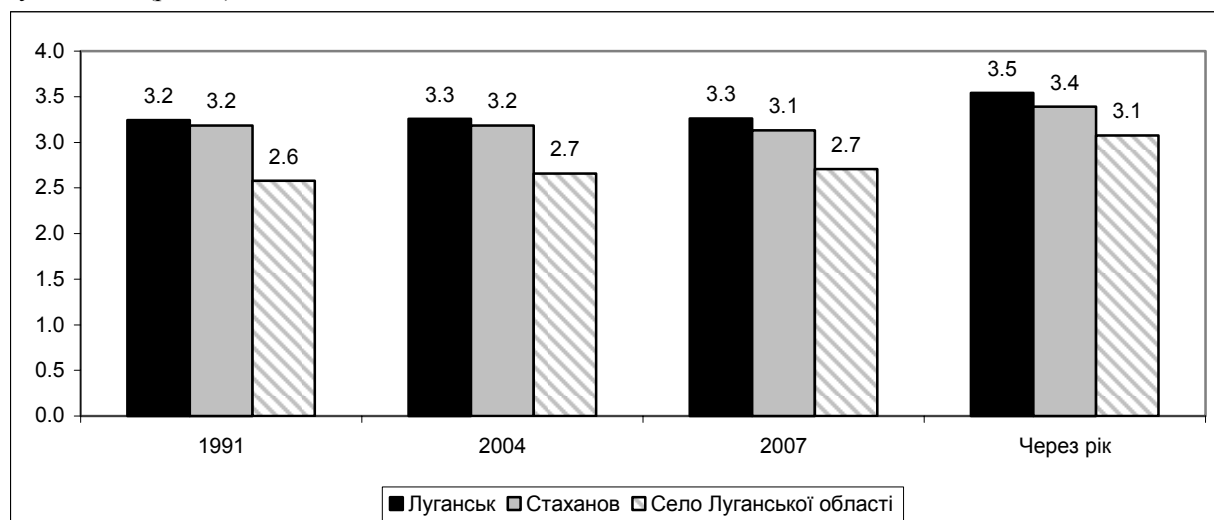

Рисунок 1. Середній бал оцінки респондентами матеріального становища (станом на 2007 рік) (шкала: 1 (min) – 5 (max))

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

За даними опитування 2005 року по м. Луганськ середній бал оцінки становив 2,99 [11, с. 67], що дещо нижче у порівнянні з даними 2007 року. Хоча у нас відсутня інформація по 2005 року про становище представників інших типів поселенських структур, можна припустити, що у зв'язку зі зростанням макроекономічних показників життя населення Луганщини покращилося. Щодо прогнозу на майбутнє, то спостерігаємо оптимістичну налаштованість – середній бал оцінки матеріального становища через рік по м. Луганськ склав 3,5, по м. Стаханов – 3,4, по сільській місцевості Луганської області – 3,1 (для порівняння: у 2005 році середній бал оцінки луганчанами матеріального становища через рік - 1,79 бали [11, с. 67]).

Чи існують відмінності між чоловіками та жінками, представниками різних освітніх рівнів, вікових категорій? Аналіз даних 2007 року констатував, що чоловіки схильні більш високо оцінювати своє теперішнє матеріальне становище (рис. 2).

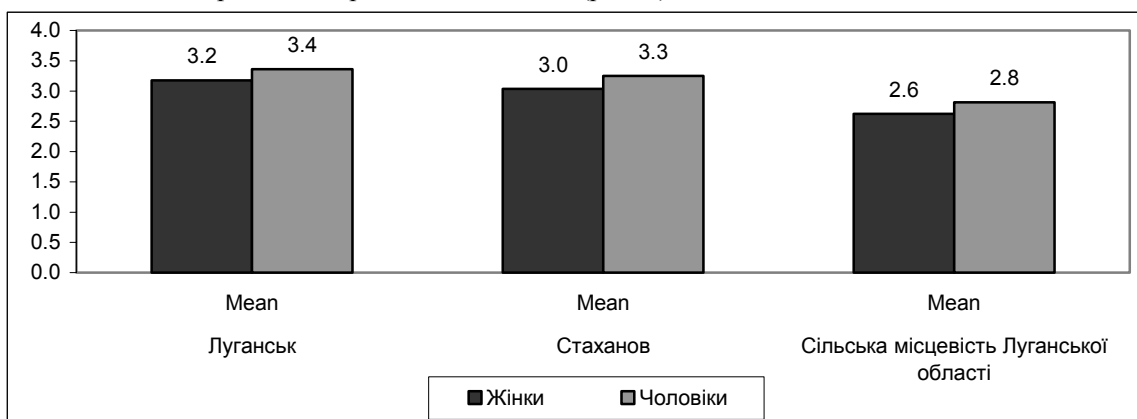

Рисунок 2. Середній бал оцінки матеріального становища чоловіками та жінками (станом на 2007 рік)

Попередньо ми посилалися на спеціалістів, які зазначали, що найбільший рівень заробітної плати у вугільнодобувній, металургійній та машинобудівній галузях. На таких підприємствах праця має „чоловічий” характер. Це на нашу думку і обумовлює більш високі оцінки представників сильної статі.

Цілком закономірно, що більш високий освітній рівень надає більше можливостей влаштуватися на високооплачувану роботу і, відповідно, жити краще. Це знайшло відображення у результатах нашого опитування (рис. 3).

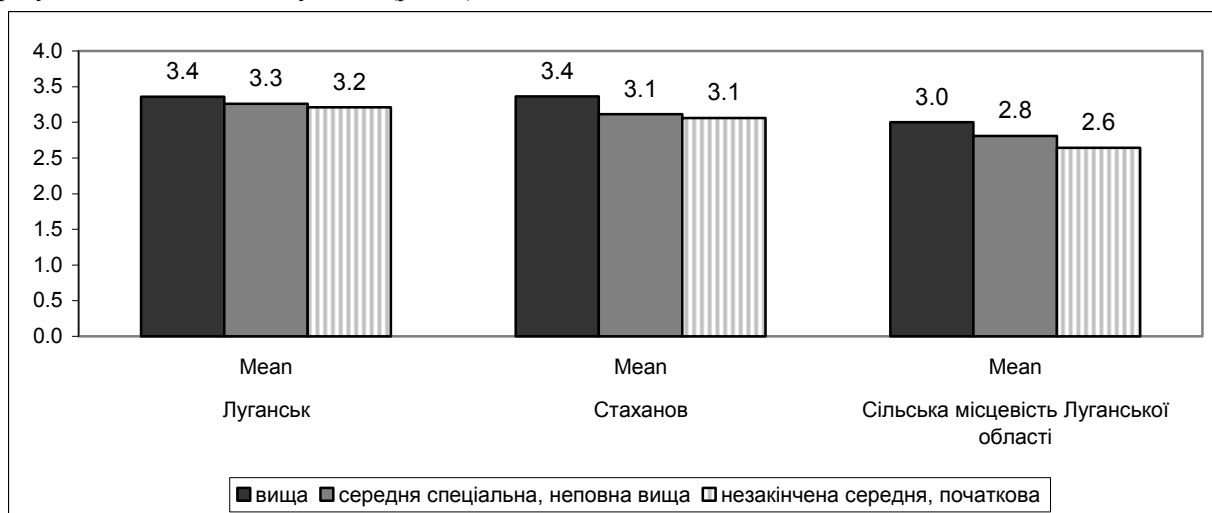

Рисунок 3. Середній бал оцінки матеріального становища представниками різних освітніх рівнів (станом на 2007 рік)

По обласному центру було виявлено, що молодь (18 – 29) та люди зрілого віку (30 – 49) схильні давати вищі оцінки матеріального становища, ніж респонденти віком більш 50 років (рис. 4). Це обумовлюється тим, що велике місто характеризується багатшим ринком праці. В обласному центрі навіть студенти мають змогу підробляти. Людині передпенсійного та пенсійного віку важче влаштуватися на роботу, обмежені можливості підробляти (досить часто здоров'я вже не дозволяє цього робити). Все це і детермінує матеріальне становище населення похилого віку. Щодо представників середнього міста, то найкраще свій добробут оцінюють опитані віком 30 – 39 років. В даному віці людина вже має освіту, певний досвід роботи, вона – молода, активна, мобільна. Очевидно, що це дає їй більше шансів зміцнювати свій добробут. Можливості працевлаштування у Стаханові гірші, ніж у Луганську, тому молодь не завжди має змогу підробляти або взагалі влаштуватися на роботу. Це підтверджує оцінка значущості явища безробіття (оцінка проводилася за 5-бальною шкалою: 1 (min), 5 (max)). Серед молоді Луганська середній бал оцінки важливості даної проблеми становить 3,35, а серед молоді Стаханова – 3,65. Найгірше серед представників міст своє матеріальне становище оцінюють респонденти Стаханова віком 50 – 59 років, для них же є найбільш значущою проблема відсутності робочих місць. (середній бал оцінки 3,81).

Жителі села – представники різних вікових категорій – приблизно однаково (нижче у порівнянні з міськими респондентами) оцінюють своє матеріальне становище. Загальноукраїнською є тенденція браку робочих місць на селі, тому суттєво допомагає вижити селянам домашнє господарство. Це підтверджують дані 2005 року: 93 % опитаних на селі зазначили, що мають присадибну ділянку, 68,5 % займаються домашнім тваринництвом, 25 % мають земельну ділянку площею 1 – 5 га, 3 % – понад 5 га, 8,5 % – сільськогосподарську техніку [8, с. 357]. Підсобне господарство стає джерелом (іноді - єдиним) прибутків. Таким чином, орієнтація на натуральне господарство є засобом виживання на селі.

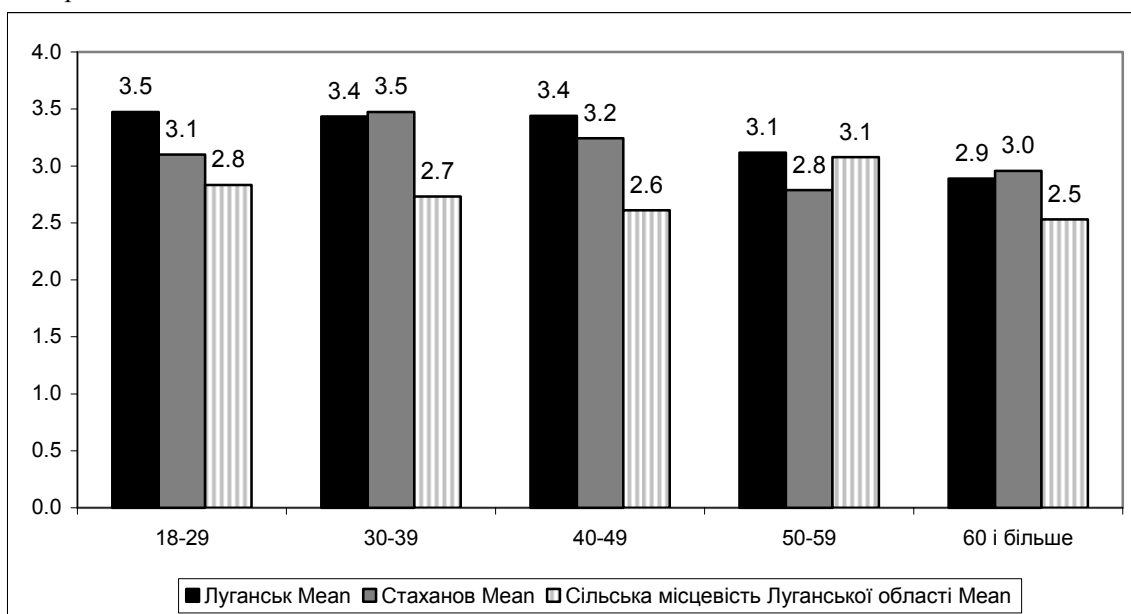

Рисунок 4. Середній бал оцінки матеріального становища представниками різних вікових категорій (станом на 2007 рік)

При врахуванні впливу змінної „соціально-професійна приналежність” (працівники державних підприємств, працівники недержавних підприємств, сільськогосподарські працівники, керівники підприємств, установ, інтелігенція, підприємці, студенти (учні), пенсіонери, безробітні) на оцінку матеріального становища з’ясували, що по м. Луганськ найкраще свій добробут оцінюють підприємці (середній бал 3,91), найгірше – пенсіонери (2,94), по м. Стаханов, відповідно, підприємці (3,56) та безробітні (2,56), по селу – сільськогосподарські працівники (3,06) та безробітні (2,46). Те, що безробітні знаходяться в скрутному становищі - цілком закономірно. Вражає факт, що пенсіонери, які відпрацювали своє на благо суспільства, ледь зводять кінці з кінцями.

Сконцентруймо увагу на тих, для кого проблема матеріального становища є найактуальнішою – бідних. Матеріальне становище респонденти в рамках опитування 2007 року оцінювали за наступною шкалою: 1 бал – катастрофічне (це неможливо пережити), 2 бали – незадовільне (часто не вистачає грошей на необхідне), 3 бали – задовільне (ледь зводжу кінці з кінцями). 4 бали – добре (всього вистачає), 5 балів – відмінно (усе з надлишком). Якщо під бідністю розуміти стан повної або часткової неможливості підтримувати мінімальний соціально прийнятний рівень життя, а під мінімальним соціально прийнятним рівнем життя – можливість задовольняти базові потреби, то умовно тих опитаних, які відмітили 1 або 2 бали, можна назвати бідними. При детальному вивченні даної категорії отримали наступне: по обласному центру таких виявилось 21 %, по м. Стаханов – 22 %, по сільській місцевості Луганської області – майже у 1,5 рази більше – 36,9%. Якщо порівняти це з результатами опитування у 2005 року, то на сьогодні маємо зменшення частки бідних. Два роки тому по м. Луганськ таких було 28,9 %. Отже, опосередковано можна зробити висновок, що рівень життя населення Луганщини підвищився. Переважна більшість бідних – це люди передпенсійного та пенсійного віку (по м. Луганськ – 61,9 %, по м. Стаханов – 49,2 %, по селу – 47,4 %), люди у яких відсутній диплом про присвоєння певної спеціальності, кваліфікації (по м. Луганськ серед категорії бідних частка тих, хто має повну середню, незакінчену середню або початкову освіту складає 55,4 %, по м. Стаханов – 54,7 %, по селу – 73,7 %).

Суттєвих гендерних відмінностей не було виявлено. Можна було припустити, що люди, яких ми ідентифікуємо як бідних, при порівнянні свого матеріального становища зі становищем більшості, відзначають, що живуть гірше за більшість. Результати соціологічного опитування підтвердили дану тезу частково. У 2007 році по м. Луганськ опитаних, які живуть гірше за більшість, було лише 12,9 %, по м. Стаханов – 14,3 %, по селу – 16 %. Отже, є доволі значна частка бідних, які вважають, що живуть як більшість. Це свідчення того, що індивід усвідомлює своє злиденне існування і розуміє: таких як він – більшість.

Висновки.

1. Статистика констатує невинне зростання ВВП та заробітної плати в нашій країні. Луганська область порівняно з іншими областями України має досить високі позиції з даних показників. Грунтуючись на цьому, можна висунути припущення, що в регіоні склалися об'єктивні передумови для покращення матеріального становища населення.
2. У результаті аналізу даних соціологічних опитувань ми виявили незначну позитивну динаміку оцінки матеріального становища респондентами. При порівнянні різних типів поселенських структур з'ясували, що міські жителі живуть краще (причому, чим більше місто, тим більше шансів для зміцнення добробуту), ніж сільське населення. Чоловіки, люди працездатного віку з достатньо високим рівнем освіти, підприємці дають більш високі оцінки своєму матеріальному становищу, ніж жінки та інші категорії опитаних. Безробітні та пенсіонери перебувають в найскрутнішій ситуації.
3. У 2007 році спостерігаємо зменшення частки бідних у порівнянні з 2005 роком. Узагальнюючий портрет бідного такий: бідна людина – це переважно люди старші від 50 років з низьким рівнем освіти. Для неї у порівнянні з іншими більш актуальними є проблеми високих цін на продукти харчування та промислові товари. Це свідчення обумовленості суб'єктивної оцінки матеріального становища реально існуючими проблемами в повсякденному житті.
4. Позитивні зміни в економіці не кардинально, але все-таки обумовлюють не суттєве покращення життя населення Луганщини. Незначна кореляція між економічною динамікою та рівнем життя населення обумовлена недостатньо справедливими практиками соціального обміну, що потребую спеціального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Зарвовський В.С. Порівняльний аналіз деяких показників економічного та соціального розвитку східних, центральних і західних регіонів України (на прикладі Луганської, Черкаської та Львівської областей) // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 162 – 167. 2. Білецький В. Мовно-культурне поле Східної України // <http://www.kraina.org.ua/ua/document/811/> 3. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 494 с. 4. Кононов І.Ф., Кононова Н.Б., Денщик В.А. Кризис и самоорганизация: Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения.

Монографія. – Луганск: Альма-матер, 2001. – 144 с. **5.** Васильченко С.М. Інтегральна регіональна оцінка рівня людського розвитку: що насправді об'єднує Україну? // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 142 – 147. **6.** Рубченко Ю.В. Вплив колективно-договірного регулювання на регіональному рівні на показники людського розвитку західних та східних областей України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук.пр. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 195 – 202. **7.** Гуляев В. Реструктуризация угольной отрасли и уровень социальной напряженности в шахтерских регионах // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 93 – 107. **8.** Лебідь Л. Проблема бідності у місті та селі: порівняльний аналіз // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2005. – С. 355 – 359. **9.** Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25 – 26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. **10.** Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук.пр. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – 472 с. **11.** Лебідь Л. Порівняльний аналіз рівня життя населення Галичини і Донбасу: стан та актуальні проблеми // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25 – 26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 63 – 75.

Хобта Світлана Вікторівна,
асистент кафедри філософії та соціології Луганського національного педагогічного
університету імені Тараса Шевченка

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЦІННІСНОЇ СВІДОМОСТІ: ДОНБАС ТА ГАЛИЧИНА

В статье на основе данных социологического исследования исследуются ценностные ориентации жителей Донбасса и Галичины с точки зрения представленности традиционалистских, современных и постмодерных ценностей.

Based on the data of sociological research, value orientations of people of Donbas and Galychyna from the standpoint of traditional, modern and postmodern values are being researched in the article.

Становлення державності України відбувається в умовах, коли загальносвітові тенденції задаються рухом до постіндустріальної цивілізації, побудовою інформаційного суспільства. Нашій країні дуже важливо вдало включитися в провідні світові процеси. Концептуальному осмисленню шляхів і можливостей у цьому напрямі сприяє теорія модернізації як така, що пояснює рух від одного типу суспільства до іншого, в тому числі й "навздогінні" форми розвитку.

На відміну від інших термінів, що позначають процес соціальних змін ("соціальна зміна", "соціальний процес", "соціальний розвиток" "соціальна трансформація"), "модернізація" віддзеркалює зміни, що сприяють демократизації, раціоналізації, зростанню ефективності сфери виробництва й послуг, поліпшенню якості життя, автономії індивіда, секуляризації, підвищенню статусу науки, поширенню індивідуалізму, формуванню громадянського суспільства. Розвиток України після отримання незалежності відповідає напрямку модернізаційних перетворень. Модернізація передбачає певні ціннісні зміни, формування відповідної ціннісної системи, яка потребує ретельного дослідження. Це обумовлено тим, що цінності є найбільш узагальненими уявленнями про бажане й виступають найважливішими цільовими орієнтирами у соціальному житті. При аналізі сучасної ціннісної системи України потрібне врахування регіональної гетерогенності нашої країни. Регіон формується як результат складної взаємодії багатьох факторів, у тому числі й ціннісно-нормативного, і є рамкою, в якій відбувається цілісна інтерпретація культури.

Емпірична ідентифікація цінностей вельми складна. Існуючи як надіндивідуальні об'єктивні утворення, своє вираження вони знаходять у особистісних цінностях, ціннісних і нормативних орієнтаціях, які підлягають емпіричному виміренню. У питанні концептуалізації цінностей у вітчизняній літературі класичним є вирізнення термінальних та інструментальних цінностей, запропоноване М. Рокичем [див. 1]. А. Ручка виокремлює "цінності-цілі" й "цінності-засоби"[2]. Широке розповсюдження має диспозиційна теорія В. Ядова [1; 3]. Ці теоретичні конструкції мають високу теоретичну значимість при вивченні структури цінностей. Вивчення ж динаміки цінностей все частіше в сучасній соціології розгортається в термінах теорії модернізації. Наприклад, як перехід від "монолістичної культури" до "плюралістичної" [4], від "матеріалістичних" цінностей до "постматеріалістичних" [5; 6; 7]. Відслідковування "ядра" ціннісної системи (В. Ядов) визначає місце суспільства у загальноцивілізаційній трансформації.

Спираючись на ці теоретичні положення, ми зробили спробу співвіднести традиціоналістські, модерні та постмодерні ціннісні орієнтації з регіональними спільнотами. Зазначимо, що під традиціоналістськими цінностями ми розуміємо цінності, пов'язані з малими групами, побутовим і психологічним комфортом, із потребою в аффіліації, існуванні стійких авторитетів родини, традиції, релігії. Модерні цінності пов'язані із демократичними правами й свободами, досягненням матеріальних благ, багатства, безпеки. Постмодерні цінності представлені цінністю суб'єктивного благополуччя, якості життя, самореалізації.

При розгляді модернізаційних перетворень інтерес становить дослідження структури ціннісної свідомості жителів різних регіонів України, зокрема Донбасу та Галичини. Порівняння цих регіонів цікаве з погляду на кілька питань. По-перше, тому що в них відбувається генерування різних політичних моделей розвитку українського суспільства [8]. По-друге, в силу того, що Донбас – промисловий, модерний регіон, а Галичина – переважно аграрний, багато в чому традиційний.

Завданням даної роботи є виявлення особливостей структури ціннісної свідомості мешканців Донбасу та Галичини з огляду представленості цінностей різної цивілізаційної приналежності (традиціоналістських, модерних, постмодерних).

У подальшому викладенні ми будемо спиратися на дані крос-регіонального опитування, яке було проведене у березні 2007 р. Воно здійснювалося у межах спільного наукового проекту Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка та Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму (м. Луганськ) "Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини". Опитування здійснювалося в містах Львів (N=375), Луганськ (N=363), Дрогобич (N=298) та Стаханов (N=300), а також у чотирьох селах Луганської та Львівської областей (N=по 100). Спочатку в табличній формі представимо загальне порівняння ціннісних орієнтацій мешканців Донбасу та Галичини (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання "За п'ятибальною шкалою оцініть важливість для Вас таких цінностей ("5" – найвища цінність, "1" – найнижча цінність)"(середній бал за шкалою 1-5)

№ п/п	Цінності	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=289	Села Луганськ ої області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Багатство	3,5	3,4	3,6	3,3	3,7	3,4
2.	Особиста незалежність	4,2	4,1	4,0	4,3	3,8	4,3
3.	Професійна самореалізація	4,0	3,8	3,8	4,0	3,7	3,7
4.	Побутовий комфорт	4,2	3,8	4,0	3,9	4,0	3,5
5.	Високий суспільний престиж	3,4	3,0	3,3	3,4	3,3	3,0
6.	Вільний духовний розвиток	3,5	3,8	3,3	4,1	2,9	3,8
7.	Здатність вирішувати важливі суспільні завдання	3,1	3,0	3,1	3,2	2,7	2,8
8.	Успішне виховання дітей	4,4	4,4	4,5	4,7	4,6	4,6
9.	Спілкування з близькими за духом людьми	4,0	4,1	3,8	4,1	3,5	4,0
10.	Розваги	3,0	2,9	3,0	2,8	2,5	2,4
11.	Влада над людьми	2,2	2,2	2,3	2,0	1,8	2,0
12.	Кохати і бути коханим (ою)	4,4	4,2	4,3	4,3	4,2	4,2
13.	Міцне здоров'я	4,8	4,7	4,7	4,8	4,8	4,9
14.	Міцна сім'я і родинні стосунки	4,8	4,7	4,7	4,9	4,8	4,8
15.	Доступність якісної освіти	4,2	4,1	4,4	4,4	4,4	4,2
16.	Освіта та знання	4,3	4,2	4,4	4,5	4,1	4,2

З таблиці 1 видно, що традиціоналістські цінності, пов'язані з родиною, побутовим й психологічним комфортом мають однаково високу значимість для мешканців регіонів. Цінності, що спрямовані на суспільне визнання й соціальну самореалізацію сприймаються як такі, що мають середнє значення: ще говорить про недостатню розвиненість модерної та постмодерної компоненти ціннісної свідомості представників регіонів.

Складне поєднання традиціоналістських та модерних цінностей проявляється в уявленнях щодо щастя (Таблиця 2).

При такій постановці питання щастя пов'язується з "Я-концепцією" і більш широко – з позиціонуванням людини у соціальному просторі серед множини соціальних спільнот. Центр ціннісного світу мешканців обох регіональних спільнот виглядає зміщеним у бік індивідуалістичного тлумачення щастя, що характерне для модерної ціннісної системи. Правда, для мешканців Донбасу більш важливою є перспектива досягнення щастя у межах малої групи (родини,

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

дружнього кола, трудового колективу). Суттєві відмінності між жителями Донбасу та Галичини фіксуються у співвіднесенні досягнення щастя з релігійною вірою. Для мешканців Донбасу це майже не властиво, а для жителів Галичини – це досить важлива соціальна установка. Чим традиційніше життєвий світ населеного пункту, тим більш потужною вона є. Соціоцентрична позиція у розумінні щастя у регіонах порівнюються, що представлена фактично однаково.

Оскільки релігійність виявляється тим пунктом, який значно відрізняє регіональні спільноти Донбасу та Галичини, то на неї варто звернути більшу увагу. Крім того, трансформаційні процеси сприяють загальній актуалізації та поширенню релігійності серед населення України [9]. Релігія виконує роль механізму, що пом'якшує дисбаланс між реальністю та людськими експектаціями, зорієнтованими на суспільство.

Результати нашого дослідження засвідчили значні відмінності між регіонами у ставленні до релігії, релігійної самоідентифікації, формах релігійної поведінки, у ступені впливу релігії на світогляд їхніх мешканців. Не будемо тут торкатися загальновідомого факту, що жителі Донбасу та Галичини у своїй більшості належать до різних церковних конфесій: перші переважно православні, другі – греко-католики. Релігійність донбасівців значно слабша навіть на вербальному рівні вираження, ніж це характерно для галичан. Ще різкіше відрізняються релігійні практики мешканців регіонів. Якщо у Галичині більшість тих, хто визнав себе віруючими, підкріплює своє визнання відповідними практиками, то в Донбасі спостерігається дисонанс між декларативною вірою і практичною релігійною пасивністю. Самовизначення ставлення до релігії мешканців двох регіонів представлено у Таблиці 3.

Таблиця 2.

**Розподіл відповідей на запитання "З яким із тверджень про щастя Ви найбільш згодні?"
(В % від кількості опитаних)**

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Можна бути щасливим, лише борючись за щастя всього суспільства	10,7	12,3	12,7	8,7	9,0	5,0
2.	Можна бути щасливим, лише реалізуючи волю Бога	4,7	15,2	3,0	23,8	4,0	34,0
3.	Можна бути щасливим, маючи хорошу сім'ю, друзів, колег по роботі, намагаючись, щоб усім їм було добре. Це можливо, навіть якщо із суспільством не усе гаразд, а в існуванні Бога не упевнений	37,2	25,9	35,3	22,8	46,0	24,0
4.	Можна бути щасливим, незалежно ні від кого. Це особистий стан. Його потрібно відчувати, бо іншого життя не буде	33,1	31,5	35,3	31,2	32,0	21,0
5.	Інше	1,9	3,2	2,7	1,7	-	2,0
6.	Щастя неможливе зовсім	0,3	0,8	0,7	1,0	1,0	0,0
7.	Важко відповісти	10,2	10,9	9,3	9,1	8,0	13,0
8.	Не відповіли	1,9	0,3	1,0	1,7	0,0	1,0

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання "Яке Ваше ставлення до релігійної віри?"

(В % від кількості опитаних)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Я вірю в Бога	62,5	80,0	46,0	93,3	53,0	93,0
2.	Я відчуваю вагання: інколи мені здається, що я вірю в Бога, інколи здається – що ні	15,7	9,9	23,3	5,0	24,0	5,0
3.	В основному, я вірю в прикмети, привиди, духів, заговори, НЛЮ і т.д.	3,9	1,9	6,3	-	2,0	1,0
4.	Я вірю в сатану, але не вірю в Бога	2,2	0,5	3,0	0,3	1,0	-
5.	Я – атеїст	6,3	4,5	7,7	0,3	10,0	-
6.	Ніколи не замислювався над цими питаннями	8,8	2,4	13,3	0,7	10,0	1,0
7.	Відповідь відсутня	0,6	0,8	0,3	0,3	-	-

Половина населення Галичини щоденно спілкується з Богом через молитву (46,1% львів'ян, 62,1% дрогобичан, 66,0% мешканців сіл). Серед донбасівців цифри у два-три рази менші. Кожного дня моляться тільки 18,5% луганчан, 15,0% стахановців, 19% жителів сіл.

Цікаві результати дає порівняння того, яке місце в життєвих світах регіонів займають світські та релігійні свята. У Луганську перші рангові місця займають світські свята: Новий рік (98,3%), дні народження членів родини (97,5), 8 березня (89,4%), а вже потім йде Великдень (87,5). У Львові ж превалюють релігійні свята: Різдво Христове (94,6%), дні народження членів родини (91,9%), Великдень (90,5%), Новий рік (87,8%), Трійця (73,8%). Це відповідає загальній відмінності камеморальних традицій двох регіонів [10].

Релігійність накладає відбиток на світогляд у цілому. Домінуючою при пізнанні дійсності серед галичан є орієнтація на поєднання науки й релігії. Серед мешканців сіл Заходу України релігійний світогляд у два рази є "потужнішим" за науковий. Серед мешканців Донбасу переважає орієнтація на науковий світогляд. Цікаво, що, чим меншим є поселення у цьому регіоні, тим міцніше у його мешканців переконання в пізнавальній силі науки (Таблиця 4).

Таблиця 4.

Розподіл відповідей на запитання "Які форми пізнання з перерахованих дають правильне уявлення про дійсність?" (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Варіанти відповідей	Луганськ N=363	Львів N=375	Стаханов N=300	Дрогобич N=298	Села Луганської області N=100	Села Львівської області N=100
1.	Лише наука	28,1	14,7	29,3	12,1	42,0	7,0
2.	Лише релігія	1,9	6,9	6,7	12,8	3,0	14,0
3.	Лише містика	2,8	1,9	3,0	0,7	-	-
4.	Поєднання науки і релігії	22,6	44,5	27,7	49,7	22,0	49,0
5.	Поєднання науки, релігії і містики	12,9	13,1	11,0	5,4	9,0	9,0
6.	Важко відповісти	30,9	18,7	21,0	18,8	23,0	21,0
7.	Відповідь відсутня	0,8	0,3	1,3	0,7	1,0	-

Суспільна свідомість регіональних спільнот є суперечливою. І у даному випадку розбіжність загальних пізнавальних орієнтацій не завадила значному співпадінню уявлень щодо сутності суспільства мешканців Донбасу та Галичини. В обох регіонах найбільш популярними є матеріалістичне та суб'єктивно-ідеалістичне уявлення про суспільство.

Таким чином, можна вважати що ціннісний світ обох регіонів дійсно є варіаціями одного ціннісного зразка. В обох випадках він зміщений в бік індивідуалізму при одночасному визнанні важливості для особистості малих груп. Більш рельєфно ця риса ціннісного світу представлена в Донбасі. Серйозною відмінністю між мешканцями регіонів є переважання серед жителів Галичини практикуючих віруючих. В Донбасі віра в Бога є переважно або декларативною, або "приватизованою", коли людина не вважає за потрібне мати посередників при спілкуванні з Богом. Модернізаційні процеси призводять до накладення у соціокультурному просторі України традиціоналістських, модерних і постмодерних цінностей. Традиціоналістські цінності є на даний час головними інтеграторами ціннісної свідомості українського суспільства. Ця обставина сприяє пом'якшенню деструктивного потенціалу зазначеної ціннісної різноманітності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с. 2. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с. 3. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологического исследования. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 279 с. 4. Ионин Л.Г. Культура на переломе // Социс. – 1995. – № 2. – С. 41-48. 5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32. 6. Сокурская Л.Г., Кислова О.Н. Постмодернизация ценностного сознания современного студенчества: украинский и белорусский вариант // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 527-533. 7. Ручка А. Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації // Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 247-255. 8. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ: Знання, 2006. – С.5 – 27. 9. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: попытка соціологічної діагностики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 114-125. 10. Серета В. Стосунки Сходу та Заходу України: історичні ідентичності і націєструктуруючі процеси // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 183-196.

Ищенко Александр Викторович,

младший научный сотрудник сектора проблем экономической социологии Института экономики промышленности НАН Украины, аспирант Института экономики промышленности НАН Украины

МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНОЙ СОЛИДАРНОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОБЩИНЫ

У статті розглядаються можливості виокремлення моделей солідарності територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Соціальна солідарність розглядається як соціокультурне явище, що включає соціальний та культурний компоненти. Виділено дві моделі солідарності територіальної громади. Вони базуються на різних типах соціальної ідентифікації жителів і проявляються у відповідних формах взаємодії індивідуальних та колективних суб'єктів всередині територіальної громади.

Opportunities of allocation of territorial community's solidarity models as primary subject of local self-government are considered in the article. Social solidarity is considered as a socio-cultural phenomenon that includes social and cultural components. Two territorial community's solidarity models are singled out. They are based on different types of social identification of inhabitants, and are expressed in corresponding forms of interaction of individual and collective subjects within a territorial community.

Значимость института местного самоуправления обусловлена тем, что именно на уровне территориальной общины¹ происходит включение индивидов в социальную деятельность, производство и потребление материальных благ и социальных услуг, удовлетворение значительной части потребностей людей [1, с. 311]. Однако, в настоящее время, большинство этих функций осуществляется неэффективно, в немалой степени — вследствие отсутствия согласованной совместной деятельности различных индивидуальных и коллективных субъектов в рамках территориальной общины.

Одним из способов оптимизации такого взаимодействия может стать формирование социальной солидарности территориальной общины, выделение теоретических моделей которой является целью данной статьи.

Следует сказать, что несмотря на широкое использование понятия "социальная солидарность" в работах отечественных и зарубежных исследователей [2-7], отсутствует его общепринятое понимание. В современной литературе отмечается, что понятие "солидарность" остается неясным и неопределенным [8, р. 45].

Многие западные исследователи, применяющие данное понятие в своих работах, не определяют его явным образом, часто ограничиваясь ссылками на работу Э. Дюркгейма (см., например, [9]). В качестве примера можно привести достаточно широкое определение солидарности из известного американского социологического словаря, где солидарность рассматривается как "интеграция, ее степень или тип, проявляемый обществом либо группой" [10, с. 239], то есть фактически отождествляется с социальной интеграцией.

В Российской социологической энциклопедии указывается, что солидарность — это "1. Единство убеждений и действий, взаимопомощь и поддержка членов социальной группы, основывающиеся на общности интересов и необходимости достижения общих групповых целей; совместная ответственность. 2. Активное сочувствие и поддержка чьих-либо действий или мнений" [11, с. 476]. Похожее определение дается и в украинском социологическом словаре. Согласно ему, "социальная солидарность — общность взглядов, интересов, активное сочувствие определенным поступкам, идеям, мыслям, ценностям, согласованность в поступках и действиях индивидов, групп, классов, наций, обусловленные статусными, экономическими, социально-культурными и др. детерминантами" [12, с. 488].

¹ Территориальная община, согласно законодательству Украины, является первичным субъектом местного самоуправления. Под ней понимаются жители села (или добровольного объединения в сельскую общину жителей нескольких сел), поселка, города, осуществляющие свое право на местное самоуправление непосредственно или через сформированные ими органы местного самоуправления.

При анализе данных определений обращает на себя внимание наличие в содержании понятия "солидарность" как признаков, относящихся к той сфере социальной реальности, которую принято обобщенно обозначать категорией "культура" (идентичности, убеждения, интересы, мнения, ценности и т.п.), так и тех, которые являются элементами сферы социальных отношений и взаимодействий ("социальность", "социальное").

Следуя данной тенденции, В.А. Ядов при исследовании особенностей солидаризации рабочих в реформируемом обществе выделяет в структуре социальной солидарности солидарное сознание и солидарное поведение [13, с. 11], сходные по содержанию с указанными выше компонентами.

Американские социологи П. Дореан (P. Doreian) и Т. Фараро (T. Fararo) также предлагают аналитически разделять солидарность на идеациональный компонент, связанный с идентификацией члена группы с коллективом, и компонент отношений, связанный с наблюдаемыми связями между членами коллектива (Цит. по: [14, р. 104]).

Таким образом, несмотря на отсутствие общепринятого определения солидарности, среди социологов распространено представление о данном явлении как состоящем из двух основных компонентов – "социального" (связанного с взаимодействием между людьми) и "культурного" (имеющего "идеальную" природу и включающего ценности, убеждения, интересы индивидов или социальной общности в целом).

Можно предположить, что устойчивые сочетания определенных характеристик культурной составляющей (тип идентификации, характер ценностей и установок на взаимодействие и т.п.) и соответствующего ей компонента социальных взаимодействий (интенсивность, направленность активности и др.) – при взаимном соответствии указанных компонентов – позволят выделить модели формирования и проявления социальной солидарности как социокультурного явления.

На наш взгляд, для выделения моделей солидарности территориальной общины целесообразно использовать подход, предложенный В.А. Ядовым при изучении солидарности рабочих [15]. В качестве одного из аргументов в пользу возможности применения данного подхода к сфере местного самоуправления можно использовать тезис о подобии территориальной общины (как коллективного субъекта экономической и социальной активности) и экономической корпорации, которое выражается в сходстве отношений между субъектами (в том числе отношений власти-подчинения) в рамках указанных коллективных субъектов [16; 17].

В то же время следует учитывать различия между трудовым коллективом и социально-территориальной общностью, оказывающие влияние на формирование и проявление особенностей солидарного сознания и солидарного поведения (культурного и социального компонентов солидарности). Так, социально-территориальные общности, являются группами невыбираемого общения, принадлежность к которым задана индивиду вследствие места его рождения или проживания. Место проживания сменить гораздо сложнее, чем место работы, а интенсивность общения и взаимодействия обычно выше в трудовом коллективе, в процессе трудовой деятельности. Различаются также формы и способы проявления солидарного поведения, что связано с большей сложностью процесса организации совместных действий жителей, большим разнообразием их индивидуальных целей и интересов по сравнению с целями и интересами членов трудового коллектива. Это обуславливает различия в механизмах и динамике процессов социальной идентификации, солидаризации и интеграции в рамках соответствующих общностей.

Исходным положением, используемым В.А. Ядовым при изучении солидарности рабочих, является утверждение о социальной идентификации как основе солидарного сознания, которое, в конечном итоге, воплощается в солидарном поведении (выявляемом непосредственно – как реальное поведение – либо через соответствующие поведенческие установки) [13, с. 10-11]. В соответствии с этим, согласно В.А. Ядову, можно выделить две модели солидаризации рабочих на основании предположения о существовании двух осей конструирования социального пространства респондентами (и доминировании соответствующих социальных идентичностей). Первая ось – координата плановой экономики советского типа, в соответствии с которой происходит солидаризация на основе идентификации с коллективом предприятия в целом: "мы" – это коллектив предприятия, "они" – государство и внешняя по отношению к предприятию среда в целом. Вторая модель – постсоветская, отражающая взаимодействие работников и работодателей в системе

рыночных отношений: "мы" – наемные работники, "они" – работодатели (собственники и администрация предприятия) [13, с. 14].

В результате применения предложенного В.А. Ядовым подхода для изучения проблем взаимодействия социальных субъектов в рамках территориальной общины, можно выделить подобные оси координат конструирования социального пространства (рис. 1).

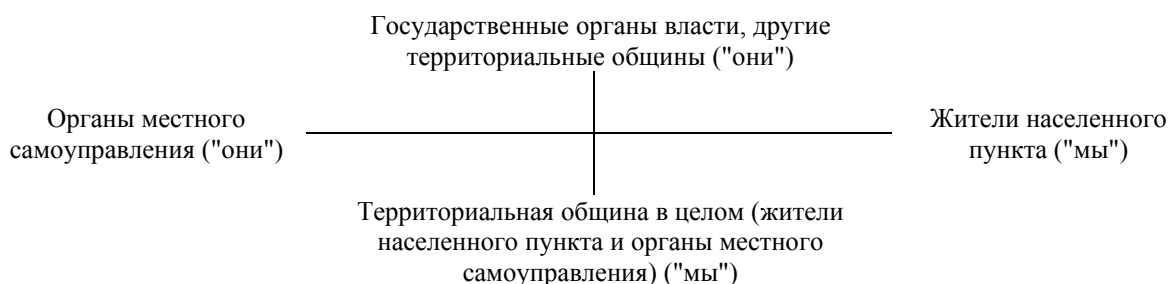

Рисунок 1. Оси координат структурирования индивидами социального пространства в системе социальных отношений в сфере местного самоуправления

Соответственно выделенным осям конструирования социального пространства, предполагается существование основанных на них двух моделей солидарности территориальной общины.

Первая модель солидарности (вертикальная) – "широкая" – базируется на идентификации себя с территориальной общиной как социальной общностью в целом. Противопоставляется территориальная община в рамках данной модели внешнему социальному окружению, представленному другими территориальными общинами и государственными органами власти. Вторая модель (горизонтальная), которую можно назвать "узкой", основана на противопоставлении "простыми жителями" себя ("мы") представителям органов местного самоуправления ("они").

Можно предположить, что в конкретных территориальных общинах присутствуют обе указанные модели солидарности, основанные на восприятии различными индивидами разных ценностей и интересов как наиболее значимых, на различающихся оценках степени совпадения собственных целей и интересов с соответствующими характеристиками других жителей, а также на предшествующем опыте взаимодействия.

Поскольку основой солидарного сознания, а, следовательно, и солидарности в целом выступает идентичность, то базисом каждой из представленных моделей социальной солидарности территориальной общины выступает свой тип социальной идентичности, который предполагает соответствующие образы "своей" и "чужой" социальных общностей, которые формируются на основе осознания общности взглядов, интересов и ценностей. Как отмечает Г.А. Гришина, идентификация со "своими" группами и общностями одновременно предполагает определенное дистанцирование от "других" или "чужих" [18, с. 338].

Исследования социальных психологов показывают, что ощущение своей принадлежности к группе является более важной детерминантой стратегии взаимодействия, чем объективное совпадение взглядов. "Испытуемые фаворитизируют непохожим на них "своим" и отказывают в предпочтении близким и сходным к ним по взглядам "чужим"" [19, с. 42]. Данный эффект, как указывает В.С. Агеев, изучался целым рядом авторов и может действовать в самых различных ситуациях и на различных уровнях социального взаимодействия [19, с. 39].

Указанную зависимость необходимо учитывать при изучении возможностей формирования солидарности в рамках территориальной общины, поскольку соответствующая идентичность является малоизменяемой, а формирование ее на основе оценки сходства взглядов и ценностей затруднено вследствие того, что по территориальному признаку общение локализуется лишь в пределах достаточно ограниченного пространства. Вследствие этого на первый план по значимости выходит *восприятие* индивидом сходства или близости своих интересов и взглядов с интересами и взглядами окружающих, уровень доверия им. В качестве окружающих в рамках территориальной общины могут выступать как непосредственное социальное окружение индивида (соседи), так и более широкие социальные общности (жители населенного пункта в целом или какой-то его значительной части). При этом главными критериями оценки сходства будут те, которые индивид

рассматривает как наиболее значимые, разделяющие либо сближающие людей в наибольшей степени.

Имеющиеся данные относительно уровня доверия украинцев представителям различных социальных групп и институтов, в том числе властных, показывают, что респонденты гораздо в большей степени доверяют соседям (варианты ответа "преимущественно доверяю" и "полностью доверяю" выбрали 51,8% респондентов), чем местным органам власти (преимущественно доверяют и полностью доверяют 17% опрошенных) [20, с. 459, 463]. Это позволяет предположить, что в Украине существуют предпосылки солидаризации территориальных общин в основном по второй ("горизонтальной") модели. Однако бoльшим мобилизационным потенциалом в отношении участия жителей в местном самоуправлении и решении местных проблем, вероятно, обладает первая ("вертикальная") модель, подразумевающая объединение и совместные действия жителей и органов местного самоуправления для решения общих проблем, достижения общих целей и удовлетворения общих потребностей, обусловленных общностью места проживания.

В качестве индикаторов социального компонента солидарности (солидарного поведения) можно рассматривать опыт участия жителей в различных видах совместной деятельности, направленной на решение местных проблем, а также готовность принимать участие в такой деятельности в случае необходимости. Их выявление и оценка связи с особенностями солидарного сознания требует проведения эмпирических исследований.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Малиновський В. Про природу та сутність муніципальної влади // Вісник Національної академії державного управління. – 2005. – №4. – С. 310-315. 2. Flache A. The Rational Weakness of Strong Ties: Failure of Group Solidarity in a Highly Cohesive Group of Rational Agents // Journal of Mathematical Sociology. – 2002. – Vol. 26. – Pp. 189-216. 3. The Problem of Solidarity: Theories and Models / Ed. by P. Doreian, T.J. Fararo. – Amsterdam: Gordon and Breach, 1998. – 414 p. 4. Красько С. Міжгрупова соціальна солідарність як предмет соціологічного дослідження // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 6. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 247-261. 5. Парашевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 448-457. 6. Горяинов В.П. Групповая солидарность и ценностные ориентации // Социс. – 1997. – №3. – С. 60-67. 7. Климова С.Г., Данилова Е.Н. Формирование солидарного сознания в рабочей среде (Специализированная информация ИНИОН РАН. Вып. II). – М.: ИНИОН РАН, 1998. – 67 с. 8. M. Hoelzl Recognizing the Sacrificial Victim: The Problem of Solidarity for Critical Social Theory // Journal for Cultural and Religious Theory. – 2004. – Vol. 6. – Issue 1 (Dec). – Pp. 45-64. 9. Breiger R.L., Roberts J.M., Jr. Solidarity and Social Networks // The Problem of Solidarity: Theories and Models / Ed. by P. Doreian, T.J. Fararo. Amsterdam: Gordon and Breach, 1998. – Pp. 239-262. 10. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Том II (П – Я): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 528 с. 11. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: Норма-Инфра-М, 1998. – 672 с. 12. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. центр дух. культ., 1998. – 736 с. 13. Ядов В.А. Солидаризация рабочих в российской действительности: замысел исследования и теоретические предпосылки // Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное / Отв. ред. В.А. Ядов. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – С. 5-20. 14. Moody J., White D.R. Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups // American Sociological Review. – 2003. – Vol. 68 (1). – Pp. 103-127. 15. Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное / Отв. ред. В.А. Ядов. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 231 с. 16. Голикова Т. Институционализация украинской территориальной общины как носителя корпоративных интересов // Экономика Украины. – 2002. – №12. – С. 43-51. 17. Кампо В. Громада як корпорація // Аспекти самоврядування. – 2006. – №4 (36) // доступно на: <http://www.cpp.org.ua/aspekts/25/18>. 18. Гришина Е.А. Идентичность социальная // Социологическая энциклопедия: В 2 т. Т. 1 / Глав. ред. В.Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – С. 338-340. 19. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с. 20. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 578 с.

Денисюк Анастасія Ігорівна,

аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СТРУКТУРУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ В СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ МІСТА

В статье рассматриваются актуальные проблемы конструирования социального пространства современного постсоветского города; осуществляется краткий анализ социологического дискурса городского пространства; представляются материалы эмпирического исследования по проблемам восприятия городского пространства студенческой молодежью Харькова.

The article is devoted to topical problems of contemporary postsoviet city and constructing urban space. Cities morphology is complex concept, it gives us an opportunity to research accommodation of different objects in physical space and image of cities physical space. Our empirical research had realized the task to analyze, how young people (students) in Kharkov construct urban space through representations about city morphology.

В умовах трансформації сучасного суспільства суттєвих змін зазнає і міський простір. Серед факторів таких змін – сприйняття морфології міста його мешканцями як суб'єктивний вимір конструювання міського простору. **Актуальність** дослідження цього феномену обумовлюється впливом соціального простору міського середовища на формування відмінностей та нерівностей у різних сферах суспільного життя.

Метою цієї статті є аналіз соціологічного дискурсу феномену міського простору, що трансформується, а також результатів емпіричного дослідження сприйняття морфології міста його мешканцями, здійсненого за розробленими автором програмою та методикою.

Соціологічний аналіз міста є багатограним, місто може виступати як об'єкт мікро- (акцент на конкретних проявах міського життя) та макроаналізу (місто розглядається як цілісна система). Цьм питанням присвячена більшість робіт у контексті такої галузі соціологічного знання, як соціологія міста. Значно менше уваги приділяється проблемі конструювання міського простору в його сприйнятті мешканцями міста. Саме ця проблема є предметом нашого аналізу, в т.ч. в межах даної статті.

Перш за все охарактеризуємо ту теоретичну базу, на яку ми спиралась, досліджуючи зазначену проблему. Особливе значення для концептуального визначення соціального конструювання має звернення до робіт П. Бергера, Т. Лукмана, П. Бурд'є, М. Вебера, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, Г. Зімеля, З. Баумана, Г. Блумера, В. Гуссерля, В. Дільтея, Дж. Келлі, Дж. Міда, С. Московічі, У. Найссера, Ж. Піаже, Г. Ріккерта, В. Льїна, Дж. Серла, Ю. Хабермаса, П. Штомпки, А. Шютца. Комунікаційний аспект процесу соціального конструювання розроблявся В. Корогодіним, Б. Пойзнером, Е. Сосніним.

Головним теоретичним підґрунтям здійсненого нами дослідження є положення такого напрямку, як конструктивістський структуралізм. Це обумовлюється тим, що наша дослідницька позиція пов'язана з осмисленням сутності міського середовища як конструйованого індивідами (акторами - в категоріях П. Бурд'є) та такого, що конструює їх життєвий простір. Вивчення міського простору та особливостей його конструювання неможливо здійснювати без урахування оціночних суджень з боку агентів, адже при дослідженні сприйняття та уявлень ми так чи інакше виходимо на оцінку, маємо враховувати її при формуванні та формулюванні певних тверджень. Конструктивістська позиція дозволяє розглядати генезу схем сприйняття, думок та дій, а також соціальних структур. Серед представників конструктивістського напрямку соціологічної думки, до яких ми зверталися в процесі свого дослідження, були А. Шютц, П. Бергер та Т. Лукман [1,2].

Акцентуючи увагу на питаннях сприйняття міського середовища, ми виходили із того, що традиційно поняття морфології міста розглядається в одному ряду з такими, як фізичний міський простір, планування міського середовища тощо [1, с.2], тобто не передбачається аналіз її соціокультурних характеристик, звернення до аспекту формування образів, приписування значень і т.д. На наш погляд, при дослідженні сучасного міста доречним є використання поняття "морфологія міста" в дещо відмінному від традиційного розумінні: аналіз морфології міста необхідно здійснювати з урахуванням уявлень про неї різних груп міських мешканців. У зв'язку з цим нами

пропонується поняття морфологічної одиниці, що охоплює всі можливі морфологічні прояви міського середовища, в т.ч. ступінь локалізації у просторі по відношенню до індивіда. Таким чином, морфологічними одиницями можуть бути як окремі райони міста, так і будинки, або навіть квартири.

Оцінки морфологічних одиниць і визначення їхнього статусу - інтелектуальні конструкції, які можуть залишитися такими або актуалізуватися за наявності деяких обставин. Так, наприклад, В. Ільїн відзначає, що: "Інструментом соціального конструювання територіальної ієрархії є суспільна практика, в яку території включаються як ресурси. Фізичний простір включається в суспільство не в своєму природному вигляді (це занадто різні реальності, щоб з'єднуватися без попередньої адаптації), а як оціночні описи з огляду на можливості його включення в соціальну практику" [4].

Що ж стосується визначення статусу морфологічних одиниць, його неоднозначність пояснюється тим, що існує безліч суб'єктів класифікації й виділяються неоднозначні підстави для її здійснення. Структурування міського середовища, визначення статусних позицій тих або інших морфологічних одиниць може визначатися історично конкретною ситуацією й тими соціальними практиками, які переважають на тому або іншому етапі.

Як ми вже підкреслювали, важливим суб'єктивним виміром конструювання та структурування міського простору є сприйняття морфології міста його мешканцями, що, зокрема, виражається в їх баченні морфологічних одиниць, їх впливу на різні сфери (поля) соціального простору, статусу у порівняльній перспективі тощо.

Ми вважаємо, що поняття морфологічної одиниці в контексті дослідження структурування міського простору є перспективним у зв'язку з тим, що може бути використане для позначення деяких первинних елементів, не обов'язково включених у вже існуючі системи зв'язків та взаємодій. Можливим є моделювання та конструювання співвідношень між морфологічними одиницями (в тому числі і різноплановими).

Засновуючись на такому теоретико-методологічному підґрунті, ми здійснили емпіричне дослідження серед студентської молоді міста Харкова, деякі матеріали якого представлено нижче.

Об'єктом цього дослідження була морфологія пострадянського міста, предметом – її сприйняття як суб'єктивний вимір конструювання та структурування міського простору. Згідно з розробленою нами програмою, основним методом дослідження був обраний метод фокусованого групового інтерв'ю зі студентами-мешканцями міста Харкова (проведено 3 таких інтерв'ю).

Перш ніж звернутися до викладення отриманих результатів, зазначимо, що мешканці міста, сприймаючи міську морфологію, формулюючи уявлення про її елементи – морфологічні одиниці формулюють та формують співвідношення між морфологічними одиницями, наділяють їх деякими змістами, характеристиками, функціями. Таким чином, сприйняття морфології міста є невід'ємним елементом, індивідуальним виміром конструювання міського простору та його структурування. Формування уявлень, образів, стереотипів також відіграє значну роль у конструюванні міського середовища: "Територіальна ідентичність містить у собі когнітивний компонент (образ району й образ себе як жителя району), афективний компонент (емоції й переживання, з ним зв'язані) і оціночний компонент (оцінка району, його значення й цінність)" [5, с. 42].

Проаналізуємо деякі дані, отримані нами за допомогою фокусованих групових інтерв'ю. Відповідаючи на запитання про структурування міського простору, наші респонденти виокремлюють такі морфологічні одиниці, як райони, мікрорайони, зупинки громадського транспорту (зокрема, станції метро), деякі значимі об'єкти (наприклад, магазини, кафе і т.п.). Уявлення студентів-учасників фокус-групових інтерв'ю про морфологію міста розкривалися перш за все через визначення місця проживання, що, в свою чергу, визначилось через різні морфологічні одиниці – квартири, вулиці, мікрорайони, райони.

Учасники фокусованих групових інтерв'ю погодились з тим, що морфологія міста, належність або близькість до певної морфологічної одиниці (зокрема, району, певного об'єкту) впливає на визначення позиції індивіда в тому чи іншому полі, але не є вирішальною та ключовою. Більш значущою є просторова віддаленість (у розумінні, пов'язаному з індивідуальними можливостями мешканця) від місця навчання, роботи, тобто від місця, з яким пов'язана повсякденність мешканця.

Щодо морфології міста як фактора соціальної нерівності важливо зазначити, що її вплив визнається студентами як опосередкований. У найвищій мірі він проявляється, на їх думку, коли мова йде про район, в якому відбувається первинна соціалізація особистості, тобто про район, в якому людина проводить свої дитячі та підліткові роки: "Діти ось до того моменту, як закінчать школу, мало перетинають кордони району (свого, місцевого), так? А коли людина вже виросла, то відбувається змішування..."

Статус морфологічної одиниці розкривався респондентами через такі категорії, як "престижність", "елітність", "зручність" ("комфортність"). Ці характеристики близькі за змістом, але є певні відмінності в їх визначенні, також слід зазначити, що для морфологічних одиниць різного порядку вони не співпадають. Такі характеристики застосовувались студентами – мешканцями Харкова, як правило, при аналізі таких морфологічних одиниць, як будинок (висотний або приватний) та район (мікрорайон, район, що сформувався історично, або ж адміністративний).

Говорячи про студентське розуміння престижності району, наведемо типові вислови, в яких визначаються риси престижності: "Я визначаю престиж району по якості доріг", "у престижному районі має бути розвинена система наземного транспорту та метро. Різні розважальні центри"; "у престижному районі мають бути чисті вулиці, двори, транспортна розв'язка". А ось, на наш погляд, оригінальна характеристика престижності району – "наявність впливових сусідів".

Крім уявлень про престижність, ми виявляли сприйняття студентами поняття елітності району. Як з'ясувалось, характеристики елітного району можуть співпадати з характеристиками престижного району, але, окрім наявності перерахованих вище умов, елітний район визначається ще й певним стилем життя та споживання його мешканців, наприклад: "дорогі квартири, чоловіки на джипах та жіночки з собачками". Елітний район не може існувати без елітного житла, але наявність елітних будинків не є запорукою елітності району: "Якщо побудувати пару елітних будинків на Салтівці, це не означає, що вона стане елітним районом". До елітних районів учасники фокус-груп відносять невеликі просторові ділянки, обмежені певними об'єктами, часто елітні райони – це місця локалізації нових (побудованих протягом останніх п'яти років) елітних будівель. Звернувшись до аналізу відповідей на питання про те, на яке місце проживання зорієнтовані самі учасники фокусованих групових інтерв'ю, зазначимо, що елітні будинки та елітні райони залишаються поза їх увагою: "Якщо судити по цінах, то елітний будинок та елітний район можна співставити, питання для мене не стільки у престижі, скільки у зручності", "одна справа елітний район, інша – просто гарний (школа, басейн, магазин і все поруч)", "чисте повітря, ліс, що ще потрібно? Хоча і метро немає", "комунальний рай без клопот та турбот".

Як бачимо, мова йде про "гарний", "зручний" район. Він не обов'язково має бути "елітним" або "престижним". Актуалізується питання щодо комфортності, наявності необхідних умов, можливо, престижності, але не елітності району, а особливо житла, будинку. "Елітність" вважається студентами невинуватою витратою коштів, які можна було б задіяти для інших цілей, наприклад, для ремонту помешкання, що знаходиться у "гарному", "зручному" районі. Однієї з найбільш уживаних характеристик, які дають респонденти своєму району, є почуття затишку, зручності, комфорту.

Щодо визначення такого типу морфологічних одиниць, як елітні будинки, можна виділити, згідно з відповідями студентів у процесі фокус-груп, два основні типи: елітні багатоповерхові будинки (включаючи квартири, що розташовані в них) та приватні котеджі. При цьому, саме котеджі у сприйнятті учасників інтерв'ю визначаються як перспективні, кращі, такі що у більшій мірі відповідають їх потребам. Висотні елітні будинки ж оцінюються здебільшого негативно: "мене, наприклад, лякає якість цих будівель, роблять усе нашвидкуруч, потім все розвалюється", "мені здається, що за ту ціну, яка призначається за квартиру в елітбуді, легше купити собі котедж, і це буде набагато вигідніше".

Водночас із питанням про престижні, елітні, гарні райони та будівлі нами формулювалось питання, пов'язане з тим, які морфологічні одиниці можуть бути визначені як непрестижні (у розумінні, тотожному "погані"). Серед ознак непрестижних районів на перший план виходить їх близькість до промислової зони, уявлення про той чи інший район як осередок проживання певних субкультурних або етнопонаціональних груп, погана транспортна розв'язка.

Зазначимо, що деякі райони були водночас віднесені як до престижних, так і до непрестижних, що може свідчити про їх неоднорідність, велику територію, епізодичність

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

сприйняття цих морфологічних одиниць мешканцями, пов'язану з відсутністю в учасників фокусованих групових інтерв'ю відповідних повсякденних практик.

За результатами здійснених фокусованих групових інтерв'ю нами були сформульовані наступні висновки як у теоретичному, так і в прикладному аспекті вивчення зазначеної проблеми:

- перспективним є аналіз сучасного пострадянського міста в межах конструктивістсько-структуралістської та конструктивістської парадигм у соціології як альтернативних структурному підходу;

- поняття "морфологія міста" та "морфологічна одиниця" не обмежують дослідника аналізом лише фізичного, архітектурного простору, а надають можливість широкого поля для дослідницької діяльності, розглядаються як форма, що може контекстуально наповнюватись певними змістами;

- серед показників, що можуть бути використані для дослідження сприйняття морфології міста його мешканцями, особливе місце посідають такі, як сприйняття морфологічних одиниць, їх співвідношення, диференціація мешканців міста на основі морфологічних характеристик; визначення принципів розмежування морфологічних одиниць; розробка поняття "центр" як у широкому розумінні (наприклад, при визначенні району), так і вузькому (центр як район).

Отже, серед перспектив подальшої роботи над зазначеною проблематикою, зокрема над розробкою питань, пов'язаних із конструюванням міського простору в широкому розумінні цього поняття, можуть бути названі такі:

- подальше здійснення аналізу міського середовища сучасного пострадянського міста в рамках конструктивістського структуралізму;

- аналіз співвідношення понять "конструювання" та "структурування" міського простору;

- дослідження проблематики, пов'язаної з міським простором та його конструюванням за допомогою аналізу документів (як офіційних, так і неофіційних, наприклад, оголошень у ЗМІ), кількісних методів дослідження;

- подальша розробка понять "морфологія міста", "морфологічна одиниця" як таких, що можуть бути використані як перспективні при дослідженні міського простору, визначення базових принципів для класифікації морфологічних одиниць;

- співставлення морфології міста у її сприйнятті мешканцями з офіційним баченням (на основі картографічних джерел, розробок у сфері планування міського простору) тощо.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Щюц А. Смысловая структура повседневного мира. – М.: 2003. –386 с. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – 323 с. 3. Ходько Н. К. Теоретико-методологічні засади вивчення соціально-просторової організації міста (становлення та розвиток). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. с. н. – Х.: 2002. 4. Ильин В.И. Социальное неравенство// Доступно на: <http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/neravenstvo/content.htm> 5. Самошкина И. Район проживания в чувствах и переживаниях // *Communitas* №1.,2006. - с. 35-52.

Безносів Михайл Анатольєвич,

кандидат соціологічних наук, PhD in Political Science, доцент кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

THE CRISIS OF LEGITIMACY OF POLITICAL PARTIES

В данной статье делается попытка проанализировать воздействие изменений в природе и задачах политических партий на их восприятие в политической среде, на их легитимность и эффективность, что в конечном счете, ведет к эрозии электоральной демократии. Показано, что при переходе от индустриального к пост-индустриальному типу общества происходит трансформация различных социальных институтов и политики в том числе. Политические процессы становятся всё более коммерциализированными и идеологически размытыми. Всё больше различных социальных групп соревнуются за ресурсы и социальный капитал, в то время как прямое политическое участие граждан становится всё более редким явлением. Если раньше политическая социализация была функцией политических партий, то сейчас эту роль с успехом играют СМИ. Делается вывод, что глубокие мутации в пост-социалистической политической практике способствуют ослаблению традиционной политики основанной на конкуренции политических партий.

I am arguing in this article that the changing character of political parties impacts upon their standing, legitimacy, and effectiveness, and, subsequently, leads to the erosion of electoral democracy itself.

The argument that control over political decision-making sometimes lay beyond the reach of the ordinary citizen was originally advanced by E.E. Schattschneider in *The Semi-Sovereign People* [1]. This was a familiar theme in the political science literature of the 1960s, and was echoed in different ways, and differently contested, by a variety of critical scholars, including Bachrach and Baratz, Dahl, Dye and Zeigler, Kariel, Lukes, and others. This argument was articulated recently that even semi-sovereignty appears to be fading away, and that "the people, or the ordinary citizenry, are becoming effectively non-sovereign"[2]. What we now see emerging is a notion of democracy that is being steadily stripped of its popular component – a notion of democracy without a demos. As it is being argued much of this has to do with the failings of political parties. In the process of adjustment to their failings parties become steadily weaker, and democracy becomes even more compromised.

Some twenty years before publishing the *The Semi-Sovereign People*, Schattschneider [3] famously proposed that democracy without parties was unthinkable. The phrase itself comes from the opening paragraph of his *Party Government*, and is worth citing in its full context:

"The rise of political parties is indubitably one of the principal distinguishing marks of modern government. The parties, in fact, have played a major role as makers of governments, more especially they have been the makers of democratic government. It should be stated flatly at the outset that this volume is devoted to the thesis that the political parties created democracy and that modern democracy is unthinkable save in terms of parties. As a matter of fact, the condition of the parties is the best possible evidence of the nature of any regime. The most important distinction in modern political philosophy, the distinction between democracy and dictatorship, can be made best in terms of party politics. The parties are not therefore merely appendages of modern government; they are in the center of it and play a determinative and creative role in it."(p.1)

As always in the writings of this period, of course, democracy in this case was both popular and constitutional; it was the democracy of elections as well as of checks and balances, and the democracy of mandates, popular accountability, and representative government. This was the democracy that Schattschneider found unthinkable except in terms of parties, and his sheer conviction has led to his proposition being cited by party scholars, especially in their own defense, ever since. Thus, for example, it is argued that despite all the problems facing parties, and despite different and cumulative challenges, they will continue to survive, as Schattschneider suggests, as long as democracy survives.

This is one of the key points in Dalton and Wattenberg's [4] assessment, for example, which begins by asking readers to consider what might happen should parties fail, and which concludes on a more sanguine note by reaffirming that "it remains difficult to think of national governments functioning without parties playing a significant role in connecting the various elements of the political process" (p. 275).

But if we take account of the different components of democracy, and then think

Schattschneider's proposition through to its potentially logical conclusion, we may come to a different answer. In other words, while Schattschneider's proposition is usually taken by party scholars to mean that the survival of democracy will guarantee the survival of parties (and since the survival of democracy is guaranteed, this means that the survival of parties is also guaranteed) we can also read it the other way around, to suggest that the failure of parties might indeed imply the failure of democracy; or, adopting Dalton and Wattenberg's terms, to suggest that the failure of parties might imply the failure of modern [representative] government. If democracy, or representative government, is unthinkable in terms of parties, then perhaps, facing party failings, it does indeed become unthinkable, or unworkable.

Without parties we are then either left with no real democracy and no real system of representative government; or with what continues to be called democracy, but which has been redefined so as to downgrade or even exclude the popular component – since it is this particular component that depends so closely on party.

Without parties, in other words, we are simply left with a stripped down version of constitutional democracy or Madisonian democracy; or we are left with other versions of democracy that are stripped of their popular component. These are certainly not unthinkable forms of polity, but they are systems in which conventional popular democracy plays little or no significant role, and in which neither elections nor parties remain privileged. When democracy in Schattschneider's terms becomes unthinkable, in short, other modes of democracy move in. Thus the contemporary intellectual interest in the theory of democratic renewal, and hence the more practical interest—from Chua [5], Diamond [6] and Zakaria [7, 8] among others—in proposing new forms of institutional politics. All of these approaches share a common concern to find or define a notion of democracy (a) that works; (b) that is seen to be legitimate; and yet (c) that no longer places at its center the notion of popular control or electoral accountability.

But in what sense are we without parties, and in what sense are they failing? My argument is that they are failing in two related ways, and I will go on to look at these at greater length below. First, as has now been well attested in the literature, parties are increasingly failing in their capacity to engage the ordinary citizen. As the overview which I present below clearly indicates citizens are voting in fewer numbers and with less sense of partisan consistency, and they are also increasingly reluctant to commit themselves to parties, whether in terms of identification or membership. In this sense, citizens are withdrawing from conventional political involvement.

Second, the party can no longer adequately serve as a base for the activities and status of its own leaders, who increasingly direct their ambitions towards, and draw their resources from, external public institutions. In sum, parties are failing as a result of a process of mutual withdrawal, whereby citizens retreat into private life or into more specialized and often ad hoc forms of representation, and whereby the party leaderships retreat into the institutions, drawing their terms of reference ever more readily from their roles as governors or public-office holders.

Parties are failing because the zone of engagement – the traditional world of party democracy where citizens interacted with and felt a sense of belonging towards their political leaders – is being evacuated.

An obvious consequence of this process is a change in the political orientation and voting behavior of major parts of the population. The traditional social cleavages—conflicts between social classes, the center versus the periphery, and the State versus the Church—that gave rise to political ideologies and parties in the 18th and 19th centuries have been leveled or have lost much of their formative influence. This is manifested, for example, in the continuous decline of class-based party choice, which for a long period was a distinctive voting pattern in many countries. As can be seen from a comparative analysis of party programs of 10 democracies over four decades, party systems have adjusted only reluctantly to social changes [9]. Despite all of the changes in citizens' orientations to politics and political institutions, the traditional left-right dimension is still the dominant dimension along which parties try to differentiate themselves from each other, even though some socialist and social-democratic parties have moved slightly

to the center.

Although the weakening of party ties affects most advanced democracies, this general trend has different roots and has taken different paths in different countries. Comparing the United States and West Germany, Klingemann and Wattenberg [10] distinguished between decaying and developing party systems. The United States is the prototype of a decaying system in which the candidates no longer need the parties to reach the voters but instead rely completely on the mass media [11]. In contrast, in non-majoritarian democracies such as Germany and other European countries (with the exception of Great Britain), local institutional settings allow for some accommodation of the party system to societal changes. The decline of the mass parties in many countries, which was under way long before the fall of the socialist system, combined with the latest changes, generating new and sometimes unprecedented forms of political consent-gathering and power-managing structures. It became quite common to see the rapid rise (and rapid disappearance) of new political movements, single-issue parties, and "light parties" (the major example being Berlusconi's *Forza Italia*, assembled in a few weeks of heavy media build-up) holding very loose organizational ties with their grass roots. The environmental movements and peace activists of the 1970s, which can be seen as manifestations of the post-materialist turn, have in some countries crystallized to "Green" party organizations and now participate in political coalitions, mostly on the community level but also on the national level as in France and Germany. On the other side of the political spectrum, right-wing and racist parties found their constituencies among adherents of old materialist values who have been suffering from economic insecurity or decline. The success of Le Pen in France, of Fini in Italy, and of the Flemish Neo-Fascists may be mentioned as examples.

Despite such developments, European party systems are facing a severe crisis of legitimacy. The extreme case is Italy, where the party system has become almost completely detached from the electorate, is seeking a stable structure, and is continuously challenged by Berlusconi's populist movement. Anti-party sentiments are rising in the electorates of most countries, and party affiliation, including party membership, is declining. The data shows that in each member state of the European Union, people's trust in the political parties is lower than their trust in other political institutions. Trust in parties often falls appallingly far behind the trust given to nonpolitical institutions, particularly to television, a fact that has been noticed for quite some time in the United States and that seems to have become global [12].

The crisis of the parties has only expanded the political function of the mass media. Referring to the U.S. situation, to take an extreme example of the processes under examination, Grossman [13] describes vividly what is happening in the political arena: Voters no longer have to rely on the parties to signal who stands for what and to tell them what they should be for or against. Nor do the parties offer their constituents soapboxes on which to air their views. Television and talk radio have taken on that job. (pp. 121–122)

The "demise of political parties," as Kalb [14] has described the American party system, gives rise to candidate-centered and highly personalized campaigns that rely heavily on the mass media. In the U.S. system, a candidate can run for office virtually independent of any party, but the candidate is completely dependent on support by mass media. The situation in Europe is different. Although political leaders may run independently of the traditional party system, as the Berlusconi case demonstrated in a spectacular way, the usual pattern is still that candidates are nominated by party organizations and that the campaigns depend to a high degree on the party organizations. Even Berlusconi, after he won the elections, found it necessary to establish a quasi-party organization with his *Forza Italia*. European parliamentary systems allow much less room than the American presidential system for personalization of election campaigns focused on individual leaders or candidates [15].

Parties still play an important role in the typical European campaign. But the mass media have appropriated several of their functions and have transformed traditional party campaigns into media campaigns, at least to some extent. Deep mutations that post-socialist polities in Europe are facing go beyond the context of electoral campaigning and contribute to a weakening of the traditional party-centered politics.

The disappearance of strong ideological tenets from the forefront of political debate has forced the parties to reshape their outlooks and practices, and even their names and symbols.

REFERENCES: 1. Schattschneider, E. E. 1960. *The Semi-Sovereign People: A Realist's View of Democracy in America*. Chicago: Holt, Rinehart, and Winston. 2. Mair, Peter. 2005. "Political Parties and Democracy: What

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Sort of Future?" *Central European Political Science Review* 4:13, 6-20. **3.** Schattschneider, E. E. 1942. *Party Government: American Government in Action*. New York: Rinehart and Co. **4.** Dalton, Russell J. and Martin P. Wattenberg (eds). 2000. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press. **5.** Chua, Amy. 2003. *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability*. New York: Doubleday. **6.** Diamond, Larry. 1996. "Is the Third Wave Over?" *Journal of Democracy*, 7:3, 20-37. **7.** Zakaria, Fareed. 1997. "The Rise of Illiberal Democracy." *Foreign Affairs* 76:6, 1997, 22-43. **8.** Zakaria, Fareed. 2003. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: Norton. **9.** Klingemann, Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, Ian Budge, Parties, Policies, and Democracy, Boulder, Colorado: Westview 1994, 318 S. **10.** Klingemann H., Wattenberg M. Decaying versus developing party systems: a comparison of party images in the United States and West Germany. // *British Journal of Political Science*. -1992. - 22: 131-150. **11.** Paterson, Thomas E. 2002. *The Vanishing Voter: Public Involvement in an Age of Uncertainty*. New York: Knopf. **12.** Inglehart, Ronald, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton: Princeton University Press, 1997. **13.** Grossman, Lawrence K. (1995): *The Electronic Republic. Reshaping Democracy in the Information Age*. New York: Viking (20th Century Fund). **14.** Kalb, Marvin. 1992. Too Much Talk & Not Enough Action A TV veteran tells the networks how to clean up their act, *American Journalist Review*, <http://www.ajr.org/Article.asp?id=1388> **15.** Kaase, M. 1994. 'Is there Personalisation in Politics? Candidates and Voting Behaviour in Germany.' *International Political Science Review* 15:211-30.

Коробов Владимир Кузьмич,

кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой философии и социологии
Херсонского национального технического университета

ОТНОШЕНИЕ ХАРЬКОВЧАН К ИДЕЯМ ВЕДУЩИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ О ПРОВЕДЕНИИ РЕФЕРЕНДУМОВ

У статті доводиться, що розчаровані у представницькій демократії українські еліти роблять спробу утвердження ідеї плебісцитної демократії і висувають пропозиції щодо проведення референдумів з найважливіших політичних питань. Як засвідчують результати проведеного автором дослідження, виборці Харкова тією чи іншою мірою підтримують ці ідеї. Рівень підтримки референдумів залежить від рівня освіти і політичної культури. Підтримка референдумів не співпадає з електоральними орієнтаціями, що означає руйнування партійної ідентичності і структурованості політичного простору. Робиться висновок, що реалізація ідей референдумів може лише поглибити інституціональну політичну кризу в Україні.

Disappointed in representation democracy, the Ukrainian elites spread idea of plebiscitary democracies and put forward offers on carrying out of referendum on the major political questions. Voters of Kharkov to some extent support these ideas. The level of support of referendum depends on an educational level and level of political culture. Support of referendum does not coincide with electoral orientations that means destruction of party identity and structure of political space. Realization of ideas of referendum can deepen only institutional political crisis in Ukraine.

Затяжной кризис украинской представительной демократии значительно обострился в период подготовки к внеочередным парламентским выборам, состоявшимся в сентябре 2007 г. Украинские политические элиты проявили неспособность прийти к компромиссу по важнейшим вопросам политического устройства Украины, основ ее конституционного строя, достичь межрегионального ценностного компромисса. В этих условиях получил развитие процесс компрометации основ представительской демократии, неспособной дать эффективные механизмы для разрешения острых общественных конфликтов, а затем и демонтаж самой системы представительской демократии, проявившийся в частности в приостановке деятельности и роспуске Верховной Рады Украины.

В поисках иных механизмов легитимации существующей партийной и личной власти как выражающей если не интересы большинства, то хотя бы значительной (политически активной) части украинских граждан, различные политические группы и партии все чаще называют проведение референдумов по различным политическим вопросам: по персоналиям политических руководителей страны, области, города; по основам конституционного строя в Украине; по фундаментальным ценностям украинского общества. Разгорелась настоящая "война референдумов", при этом политики доказывают целесообразность проведения именно "своих" референдумов, используют эту идею для мобилизации своих сторонников, своего электората.

Заря "плебисцитарной демократии" разгорелась на Печерских холмах: представители ведущих политических групп все чаще называют референдум "последним доводом" демократии. Все эти явления и настроения свидетельствуют об институциональном кризисе украинской демократии, а перспектива проведения референдумов угрожает крахом многопартийной системе, которая может оказаться ненужной и лишней в украинском обществе "победившей плебисцитарной демократии".

Для того, чтобы оценить уровень общественной поддержки идеи проведения референдумов, а, значит, - перспективность ее реализации, мы использовали результаты опроса общественного мнения населения г. Харькова, проведенного под руководством автора социологической группой „Взаимодействие” 13-22.09.2007. Опрошено 1200 респондентов по квотной выборке методом интервью "лицом к лицу" по месту жительства. Статистическая ошибка выборки не превышает 3%. Нами проанализированы данные опроса относительно референдумов, предлагаемых ведущими политическими силами, имеющими в Харькове самую высокую популярность: Партией регионов и Блоком Юлии Тимошенко.

Наибольшей популярностью у харьковчан пользуется проект референдума, предлагаемого Партией регионов: о двух государственных языках, о выборности глав районных и областных

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

госадминистратий, о неучастии Украины в военных блоках. Идею этого референдума, касающегося фундаментальных ценностей украинского общества, прежде всего ее восточных и южных регионов, поддерживают 67% опрошенных.

Таблица 1.

Распределение ответов на вопрос: **"Как Вы относитесь к идее ..."**

	Поддерживаю эту идею	Нет, не поддерживаю эту идею	Мне все равно, я этим не интересуюсь	Затрудняюсь ответить
... референдума, предлагаемого Партией регионов?	67	18	10	5
... референдума, предлагаемого политическим блоком БЮТ?	29 (-2)	40 (+7)	15 (-5)	17 (-1)

**Динамика в сравнении с предыдущим опросом, проведенным 08.2007.*

Референдум о новой конституции, предложенный Ю.Тимошенко, поддерживают лишь 29% (на 2% меньше, чем в августе).

Показательно, что проблематика референдумов, предлагаемых различными партиями, представляет собой "идеологическую" альтернативу доминирующей "экономической" проблематике предвыборной кампании. Если в предвыборной агитации пропрезидентская, проправительственная и даже оппозиционная партии пытаются доказать избирателям причастность "своих" правительств к улучшению жизни, повышению материального достатка населения и страны в целом, то в проблематике референдумов доминируют идеологические, социокультурные вопросы – о языке, о геополитическом выборе, о конституционных основах политического устройства. Все это свидетельство того, что никакого снижения идеологического противостояния в украинском обществе нет, а изменение и "деидеологизация" предвыборной "повестки дня" и медийного набора тем носит исключительно договорной, искусственный характер, и вряд ли будет долговременным явлением. Действительно, было бы абсурдным и анекдотичным вынесение на общенациональный референдум вопроса о том, какое же правительство было лучшим: возглавляемое Тимошенко, Ехануровым или Януковичем?

Идеологическая проблематика референдумов лучше приспособлена к выражению социокультурной, партийной, политической идентификации избирателей.

Отношение к референдумам в определенной степени зависит от уровня образования и политической культуры избирателей. Результаты нашего исследования показывают зависимость между уровнем образования и отношением к референдумам: в группе тех, кто не поддерживает идеи того или иного референдума, больше лиц с высшим образованием (см. таблицы 2, 3). Чем более образован человек, тем с большей вероятностью можно ожидать от него недоверия к референдумам и отказ от поддержки проведения референдума. Поддерживают идею референдума, предлагаемого Партией регионов, 50% лиц с высшим и незаконченным высшим образованием, не поддерживают идею этого референдума – 59% лиц этого уровня образования. Идею референдума, предлагаемого БЮТ, поддерживают 47% опрошенных с высшим и незаконченным высшим образованием, а не поддерживают – 56%.

Таблица 2.

Влияние уровня образования респондентов на поддержку идеи о проведении референдума о двух государственных языках – украинском и русском, о выборности глав областных и районных администраций, о неучастии Украины в военных блоках (предложение Партии регионов)?

	высшее	н. высшее	среднее	среднее специальное	ниже среднего
Да, поддерживаю эту идею	39	11	20	27	2
Нет, не поддерживаю эту идею	47	12	18	21	1
Мне все равно	44	7	23	25	2
Затруднились ответить	41	12	10	27	10

Таблиця 3.

Влияние уровня образования респондентов на поддержку идеи референдума о новой Конституции Украины (предложение БЮТ), в % ?

	высшее	н. высшее	среднее	среднее специальное	ниже среднего
Да, поддерживаю эту идею	35	12	23	28	2
Нет, не поддерживаю эту идею	46	10	16	25	3
Мне все равно	43	8	18	27	4
Затруднились ответить	38	13	21	25	2

Одним из аргументов в пользу тезиса о разрушении референдумами партийного структурирования населения являются данные о несовпадении поддержки референдумов и электоральных ориентаций. Практически каждый из предлагаемых референдумов в той или иной мере поддерживается представителями электората различных партий (См. Табл. 4).

Это свидетельствует о размытости партийной идентификации, о деидеологизированности наших партий, о распространенности спонтанных критериев политического выбора.

Таблиця 4.

Несовпадение электоральных ориентаций и поддержки референдумов, в %

		Партия регионов	БЮТ	НУНС	КПУ
Референдум о двух государственных языках и др.	Поддерживают	45	10	6	4
	Не поддерживают	32	25	12	2
Конституционный референдум	Поддерживают	31	25	11	5
	Не поддерживают	51	7	7	2

Выводы:

- Выдвижение ведущими политическими партиями идеи проведения референдумов является косвенным доказательством институционального кризиса сложившейся украинской представительской демократии и шагом к дальнейшему демонтажу ее системы.
- Тематика предлагаемых референдумов является ничем иным, как идеологической альтернативой экономическим программам и социально направленным предвыборным кампаниям.
- Наибольшую поддержку в Харькове имеет идея проведения референдума по фундаментальным вопросам общественного устройства и бытия – по языку, геополитической ориентации и выборности местных властей, с которой выступила Партия регионов. Меньшую поддержку имеет конституционный референдум БЮТ.
- Поддержка референдумов зависит от уровня образования и политической культуры избирателей: чем выше уровень образования, тем ниже уровень поддержки референдумов.
- Поддержка референдумов не совпадает с партийными электоральными ориентациями, проведение референдумов практически будет означать разрушение партийной структуризации политического пространства и реформатирование украинского политикума.

Каліщук Руслана Борисівна,
аспірантка Інституту соціології НАН України

РЕГІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

В статье исследуются особенности региональных идентичностей в политическом пространстве Украины. Обращается внимание на активный интерес отечественных социологов к проблематике идентичностей, в частности, к региональному аспекту, особенно в период избирательных кампаний. Прослеживается влияние политической элиты, использующей финансовый капитал, административный ресурс, доступ к средствам массовой информации, на электоральное поведение населения. Однако разделение электората по региональному признаку, деструктивное использование его для создания социальной напряженности не является влиятельным фактором политического раскола общества. Предлагаются пути консолидации общества на основе преодоления конфликтной противоречивости региональных идентичностей, реальных демократических преобразований.

The peculiarities of regional identities of Ukrainian political space are researched in the article. Active interest of native sociologists towards the identity issue, in particular towards regional aspect, especially during the period of electoral campaigns, is emphasized. The influence of political elite using financial capital, administrative resources, access to mass media on electoral behavior of population is observed. However, the division of electorate according to regional basis, its destructive use for creating social tensivity does not serve as an influential factor for political break of the society. The ways of society's consolidation based on overcoming of regional identities' conflicts, real democratic reforms are offered.

До найбільш популярної теми української соціології відноситься проблема соціальної ідентифікації у багатоманітних її різновидах [4, с.174]. На дослідницький вибір справляють вплив і ринкова кон'юнктура, і мода, і актуальність проблематики, і, безперечно, науковий інтерес соціологів.

Зазначимо, що З.Бауман, аналізуючи проблему ідентифікації на широкому соціальному та соціально-психологічному тлі, зокрема у зв'язку зі зростанням міжетнічних та міжрелігійних протистоянь у багатьох західних країнах, наголошує свою головну тезу так: загальна консолідація як шанс полягає не в потуранні відроджуваному етнічному підходові, а у фокусуванні уваги на єдиному універсальному праві громадянина та людини - праві вибору власної ідентичності, на особистій відповідальності за цей вибір [1, с.119].

У вітчизняній соціології узагальнені теоретичні підвалини тлумачення проблеми ідентичності можна знайти у працях А.Ручки, С.Шостак, А.Мусієздова та ін. Так, А.Ручка вважає, що в межах рольового теоретизування ідентичність перетворюється на суто соціальну ідентичність, яка є продуктом змінюваного репертуару соціальних ролей і формується лише зовнішніми впливами [2, с.50]. Водночас у цій колективній монографії ідентичності розглянуто з позицій соціокультурного підходу, який дає можливість рівною мірою плідно вивчати індивідуальні, групові, соціальні ідентичності і який успішно застосовують до вивчення мікро-, мезо-, макро- і навіть мегаструктур [3].

Звертає на себе увагу ґрунтовний аналіз соціокультурної специфіки регіональних розрізень, зафіксований отриманих під час проведення дослідження „Україна регіональна”, в результаті якого був виданий відповідний довідник. Автори намагаються подати різнобарвну картину регіональних ідентичностей на підставі вивчення колективної та індивідуальної свідомості у трьох темпоральних вимірах – оцінках минулого в історичній пам'яті, тлумаченні сьогодення та очікуваннях на майбутнє. Таким чином, зроблено внесок у вивчення соціокультурної ідентифікації регіонів України через виявлення ставлення населення до трьох модусів часу [5, с.114].

Однією з помітних спроб наукового аналізу проблеми ідентичності в українській соціології є колективна розвідка середини 1990-х років. Зокрема, автори зазначають важливість дослідження регіоналізації ідентифікаційних практик, вказуючи при цьому, що регіональна ідентичність на Півдні та Сході виконує компенсаторну функцію, замінюючи для багатьох пересічних громадян уже втрачену та поки ще не набуту нову державну ідентичність [6, с.166].

Найбільш рухливим з огляду на соціальну енергію, її природу та її розподіл є політичний простір як результат об'єднання різноманітних царин соціальних практик, перетворення „недосконалої” влади на „досить досконалу” для організації та координації соціальних дій заради досягнення узгоджених цілей.

Спостерігаючи, вивчаючи та досліджуючи політичне життя будь-якого суспільства, між різними його складовими у вигляді категорій та груп населення виявляємо відмінності у цінностях, оцінках історії та сучасності, у традиціях, переконаннях, уподобаннях тощо. Носії цих специфічних колективних властивостей хоча й нерівномірно розподілені по теренах країни, але вони більш-менш дисперсно присутні у межах наявних адміністративних утворень. Кількісне переважання носіїв певних колективних властивостей і визначає політичну регіоналізацію країни. При цьому регіональні розбіжності, а іноді й несумісності (у способі, стилі життя, політичних преференціях тощо) у сприйнятті та оцінці соціальних реалій, а відтак і політичних процесів відтворюються доволі усталено.

Отже, на нашу думку, зважаючи на значну популярність у соціології поняття регіону, відзначимо, що за допомоги цього поняття можна адекватно досліджувати різні особливості соціуму стосовно політичного простору.

Метою нашого дослідження є спроба з'ясувати тенденції формування регіональної ідентичності, окреслити її особливості в політичному просторі українського суспільства.

Під регіональною ідентичністю розуміють сприйняття індивідом себе як представника певної „уявної спільноти” (Б.Андерсон), ґрунтованого на єдності території проживання, соціально-культурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. Вона має статус партикулярності, на відміну від загальнонаціональної, етнічної та політичної ідентичності.

У феномені регіоналізму в Україні слід виокремити дві головні його форми. Перша пов'язана з економічними інтересами регіонів і загалом географічно збігається з наявним адміністративно-обласним поділом. Ця форма потенційно здатна стати домінантним чинником регіоналізації. Але на сучасному етапі вирішальну роль відіграє друга форма регіоналізму – історико-етнічна, ігнорування якої створює передумови для помітної напруженості у внутрішньополітичній ситуації.

Серед вітчизняних соціологів утвердилася думка про існування політичної географії України. Це означає, що „історико-культурні, економічні, поселенські відмінності набрали політичної форми й понижені до ролі засобів політичної боротьби за домінування, а їх акцентуація стає одним із правил політичної гри” [7, с.6]. Отже, йдеться про існування регіональних відмінностей суб'єктної політичної культури по осях „Схід – Захід” та „Північ – Південь”. Аналізуючи політичну культуру як комбінацію політичної компетенції, довіри до політиків та політичної активності, Н.Погоріла вказує на відсутність лінійного зв'язку цих елементів політичної культури з віссю „Захід – Схід”. Понад те, протистояння політичних культур на зразок „громадянська – відчужена” є характерним радше для Центру та Півдня [8, с.64].

Регіональні преференції щодо політичних сил існували впродовж усієї історії виборів в Україні після відновлення незалежності. Проте після президентської кампанії 2004 року, коли представниками тодішньої влади було порушено мовчазний мораторій на політизацію ідентифікаційних питань (мови, релігії, подвійного громадянства), ці відмінності набули небезпечного звучання. Політизація таких питань зорієнтувала передвиборчу кампанію від шляхів розвитку економіки на ціннісні питання, на відмінності світобачення. Запущений політичними технологами міф про „розділеність” України внаслідок різних ціннісних орієнтирів мешканців її регіонів набув вимірюваних показників.

Що стосується меж регіонів, то вони можуть змінюватися навіть при аналізі якоїсь однієї ключової проблеми. Множинність критеріїв для визначення регіональних меж, що тут виникає, пов'язана передусім з наявністю цілої низки суб'єктів, здатних впливати на ситуацію у певній просторовій площині залежно від їхніх власних інтересів. Так, переважна більшість населення південно-східних регіонів за своїми ідейно-політичними та культурно-орієнтаційними виборами на парламентських та президентських виборах 2002, 2004 та 2006 років чітко голосувала за проросійські політичні сили та їхніх прихильників. Але це свідчить не стільки про регіональну відмінність у країні, скільки про проблему глибинної денационалізованості значної частини її населення, його небажання інтегруватися в єдину націю та державу. Звернемо увагу на те, що, власне, проблемою є не самі мешканці цих регіонів, а політично активна верхівка в них, яка несе в собі ідеологію, психологію тяжіння до північного сусіда.

Традиційно увага всіх дослідників політичного вибору громадян зосереджена на аналізі „класичного набору” чинників електоральних преференцій. До цих чинників належить, зокрема, регіон проживання, який зумовлює такі розбіжності в політичних симпатіях населення, що це дає підстави говорити про існування в Україні „конфліктних політичних культур у регіональному вимірі” [9, с.97]. Вже аналіз парламентських виборів 1998 року виявляв певні контури нинішнього політико-географічного простору України в контексті східно-західної диференціації країни [10]. Результати голосування на парламентських виборах у березні 2006 року назагал відобразили збереження ефекту „двох різних Україн” або дихотомічної політико-географічної поляризації, що увиразнилася під час президентських виборів 2004 року.

Після останніх виборчих кампаній 2004 та 2006 років спостерігаємо посилення регіоналізму та відцентрових тенденцій політичної еліти Сходу, що особливо помітно у Донбасі. Саме нав’язувана нею регіональна ідентичність, яка має ізоляціоністський та патронально-клієнтистський характер, продовжує гальмувати розвиток громадянського суспільства, а відтак і державницької громадянської свідомості місцевого населення, що ускладнює формування на теренах України зрілої політичної нації.

Однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільно-політичних реалій стало формування та підсилення регіональної ідентичності на окремих територіях, визначених стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою, зокрема на території Донбасу. Впродовж двох останніх виборчих кампаній 2004 та 2006 років спостерігалась безпрецедентна політична мобілізація виборців цього краю на ґрунті актуалізації регіональної ідентичності. Визначальну роль у цьому процесі відігравали не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності [11, с.39].

Бурхливі політичні події, пов’язані з проведенням цих виборів, викликали жвавий інтерес до проблем регіоналізму та регіональної специфіки окремих територій з їхніми мешканцями. Нинішні культурно-цивілізаційні колізії в Україні спонукають до змістовного переосмислення суспільних цінностей, що передбачає аналіз духовних, соціокультурних та історичних коренів як Заходу та Центру України, так і індустріальних східних регіонів держави. Йдеться про необхідність усвідомлення – владою та громадськістю – специфічності та важливості для України наявних відчутних регіональних поділів і небезпечних наслідків використання їх у політичній боротьбі.

Регіональні варіативності розвитку політичної преференційності населення України не є усталеними у часовому континуумі, оскільки відчутно реагують на достатньо потужний вплив ситуативних чинників: інтересів регіональних еліт, заангажованості медійних засобів та потенціалу інформаційних ресурсів, поточних політичних процесів. З цього випливає, що той самий регіон може демонструвати різну конфігурацію окремих показників політичної преференційності залежно від конкретного проміжку часу. А отже, відмінності між регіонами можуть полягати не лише в міжрегіональних особливостях станом на певний часовий термін („статичні відмінності”), а й у різних темпах внутрішньорегіональної динаміки як реакції регіональної громадськості на зміни в соціально-політичному житті за останнє десятиріччя („динамічні відмінності”). Зафіксований досить низький рівень довіри регіональних спільнот не тільки до головних загальнодержавних інституцій влади, а й до місцевих, відсутня масова підтримка політичних лідерів і течій сепаратистського спрямування дають підстави стверджувати про відсутність достатніх передумов, які б „сфрагментували” державно-територіальну цілісність [12, с.165].

В електоральному розколі України після подій „помаранчевої революції” з подальшим дедалі більшим розмежуванням електорату провідну роль почав відігравати чинник історичної ідентичності. Він є найбільш адекватним конструктом для аналізу відцентрових та доцентрових сил у консолідації населення України на осі „Захід – Схід”. Загальна українська історична ідентичність має регіональний колорит: населення Заходу України консолідується на підґрунті історичної пам’яті і відповідного їй почуття – стати незалежним від східного сюзерена (Росії). Інтеграції населення Східної України притаманна історична пам’ять і відповідне їй почуття соціокультурного зв’язку з Росією [13, с.51].

Проте регіональне виокремлення електорату тих чи тих політичних лідерів, на нашу думку, само по собі не є достатньо впливовим чинником руйнації цілісності країни, оскільки подальша політична боротьба вимагатиме від будь-яких політичних сил залучення всього загальноукраїнського електорату.

Рівність життєвих шансів і можливостей задоволення потреб є чинником стабільності суспільства, що забезпечує важливий потенціал запобігання будь-яким конфліктам і внеможливіє процеси регіонального розпаду, розколу, руйнації.

Слід пам'ятати, що регіональне розмаїття України приховує в собі не тільки небезпеку розпаду, а й потенціал потужної модернізації, оскільки соціальна інтеграція та соціальна диференціація – це процеси, які взаємодоповнюють і взаємозумовлюють один одного. Соціальна інтеграція виникає та існує лише там, де існує диференційованість. І регіональна диференціація може послугувати передумовою і базисом національної інтеграції. Потрібна лише зважена, ґрунтована на наукових засадах інтеграційна політика влади.

Регіоналізм в Україні можливо збагнути лише на підставі пізнання картини держави та політики в уявленні населення. Таке уявлення відзначає кризу довіри між населенням та політичними акторами, які мають порушувати соціальні проблеми й повинні їх розв'язувати. Брак віри у можливість власними силами (діями) вплинути на перебіг соціально-політичних подій є тривожно глибоким.

Суттєвим засобом легітимації влади у сучасній державі є створення соціальних ідентичностей, зокрема історичної, здатних доцільно поєднати існуючий політичний режим з подіями минулого, які викладені у соціальній пам'яті пересічних громадян. Для України цей процес має важливі регіональні виміри. Враховуючи це, можна припустити, що у процесі формування офіційного історичного дискурсу українська політична влада стикається не лише із суперечливими ідеологічними інтерпретаціями історії, але і з різними регіональними ідентичностями. Бачення минулого, яке держава „нав'язує” своїм громадянам, повинно мати значення, прийнятне для максимально широких верств населення.

Інтегрувати суспільство та спрямувати вектор його розвитку на шлях реальних демократичних перетворень можливо лише за умови першочергової та пильної уваги до створення системи суворого контролю за виконанням ухвалених законів та демонстрації особистісних зразків поведінки, відповідних сучасним демократичним цінностям.

Трансформація людського капіталу від регіональної політичної ідентичності до широкого загалу будівничих громадянського суспільства передбачає здійснення системних реформ у головних сферах суспільної життєдіяльності. І вони повинні бути спрямовані на інтеріоризацію кращих європейських соціальних практик зі збереженням найбільш цінних та життєспроможних складових регіональної моделі суспільної самоорганізації.

Розповсюдженою в сучасній масовій свідомості, в орієнтаціях офіційних інституцій повинна бути установка на усталені європейські зразки, оцінку життя у країнах розвиненої демократії як стабільного й такого, що заслуговує на наслідування принаймні як модель досягнення.

Наведені соціальні практики функціонування регіональних ідентичностей у політичному просторі підводять нас до наступних *висновків*. 1. Ідеолого-політичне протистояння в державі ґрунтоване не на глибинних відмінностях між Сходом та Заходом країни, а на майже повній денаціоналізації південно- та східноукраїнських політично активних еліт. 2. Головною проблемою для України залишається питання охоплення україноцентричною ідейно-політичною пропагандою, культурою зденаціоналізованих регіонів, вироблення стратегічної, багатоаспектної державної регіональної програми для цього. 3. Трансформація громадянської свідомості, притаманної політичній нації, передбачає становлення інституцій громадянського суспільства, які мають потужний модернізаційний потенціал, а отже, й проведення системних реформ у всіх галузях суспільного життя, які мають бути націлені на інтеріоризацію кращих європейських цивілізаційних практик.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Индивидуализированное общество. – М.: Логос, 2002. – 325 с. 2. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. – С.10 – 97. 3. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А.Ручки. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 4. Арбеніна В. Над чим працюють соціологи України (за результатами контент-аналізу матеріалів „Харківських соціологічних читань”) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С.168 – 176. 5. Макеєв С., Патракова А. Регіональна специфіка соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С.109 – 125. 6. Социальные идентификации и идентичности / С.А.Макеєв, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. – Киев, 1996. – 185 с. 7. Оксамитна С., Макеєв С. Соціологічний ракурс

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

політичної географії України // Політичний портрет України. – 1995. – № 11. – С.1 – 7. **8.** Погоріла Н.Б. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – Київ: Стилос, 2004. – С.63 – 81. **9.** Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С.94 – 122. **10.** Хініч М., Хмелько В., Орещук П. Просторовий аналіз парламентських виборів 1998 року в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С.31 – 62. **11.** Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С.38 – 5. **12.** Резник А. Институциональные факторы стабильности слабоинтегрированного украинского общества // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С.155 – 167. **13.** Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до „оранжевой революции" // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.32 – 51.

Ненько Александра Евгеньевна,
аспирант кафедры социальной структуры и социальных отношений социологического
факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

ФОРМИРОВАНИЕ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА ПАРЛАМЕНТСКИХ ВЫБОРОВ УКРАИНЫ

У даній статті розглядається гумористичний дискурс парламентських виборів в Україні 2007р. Наводяться теоретико-методологічні засади аналізу гумористичного дискурсу та показані можливості їх застосування на прикладі дослідження формування гумористичного дискурсу актуальних політичних подій в друкованому виданні – гумористичній газеті "Параска-ІНФО". Представлено соціологічний погляд на основні дискурсивні прийоми формування гумористичного дискурсу та його змістове наповнення.

This article deals with the consideration of the humor discourse of the latest parliamentary elections in Ukraine. The theoretical and methodological principles of analyses are given and the actual political events humor discourse is analyzed in its forming in the printed issue – humorous newspaper "Paraska-INFO". The sociological view on the discursive methods forming the humor discourse and its content is presented.

Теоретико-методологические основания изучения юмористического дискурса

Парламентские выборы – событие, которое привлекает внимание широкого круга специалистов. Как правило, анализируются программы различных политических партий, перспективы их вхождения в парламент, имиджи политических лидеров. Предметом исследования становится также политический дискурс. Но, если анализ официального политического дискурса представлен достаточным количеством работ социологов, политологов и др. (напр, см. 1, 2, 3), то попытка рассмотреть политический дискурс с иных позиций практически не представлена. Вместе с тем, несомненно, что значительный вклад в формирование отношения к политическим событиям вносит юмористический дискурс. Он не в меньшей мере, чем официальный дискурс, направлен на формирование обыденного политического сознания широких масс. Главная его задача – дать иное прочтение и восприятие политических событий, в том числе, парламентских выборов. Задачу нашего исследования мы видим в том, чтобы на примере юмористического печатного издания "Параска-ІНФО" проследить, как за счет юмористического дискурса предстают скрытые смыслы официального политического дискурса периода внеочередных парламентских выборов 2007г.

В данном исследовании мы будем понимать под дискурсом способ внутренней организации элементов текста. При таком подходе дискурс предстает в качестве связного текста, диалога, группы высказываний, связанных между собой по смыслу. Юмористический дискурс политических событий мы понимаем как особую совокупность высказываний, тематически сгруппированных вокруг политических концептов и формирующих смеховое отношение к ним. Смеховое отношение основывается на сочетании исходных концептов с полем значений, им принципиально не присущим. Исходные концепты при этом должны обладать потенциалом комического, т. е. теми чертами, которые могут вызвать смех, например, косностью, механичностью, приматом формы над содержанием. Для политических концептов главной чертой является несоответствие между идеальным, сакральным, провозглашаемым в политике и о политиках, и действительной реализацией политики, поведением политиков. Юмористический дискурс вбирает в себя наиболее резонансные политические моменты: политические имиджи, политические отношения, политические события и социально-политические проблемы.

В качестве единицы анализа юмористического дискурса требуется найти такое сообщение, которое могло бы быть охарактеризовано как многозначное, т.е. пригодное для истолкования в различных семантических системах и обладающее высокой информативностью. Согласно Дж.Оруэллу, в исследовании дискурса с методологической точки зрения следует уделять внимание не целому конкретному тексту, а отдельному приему, использованному в нем. Единицей анализа также может быть некая интенция, представляющая собой общую установку, направленность текста на реализацию определенного результата (например, к раскрытию определенной политической проблемы) [4, с.186].

Основная задача, которую следует решить при анализе юмористических текстов, - понять "замысел метатекста", т. е. тот набор идей и представлений, с помощью которого печатное издание объясняет и формирует политическую реальность. Рассматривая юмористический дискурс печатного издания мы хотим проследить двусторонний процесс: с одной стороны - формирование восприятия политического события широкой публикой методами выявления скрытых смыслов и социальной критики, с другой стороны - влияние обыденного политического сознания на печатное издание, формирующее юмористический дискурс политического события.

Комическое содержится в том, что лишено спонтанности, естественности. А. Бергсон связывал комическое с автоматизмом, с механическим, которое завладевает живым [5, 27]. Механическое в современном обществе описывает Г. Дебор: "спектакль" как основное состояние современного общества отрицает и преследует любое проявление человеческой спонтанности или свободы [6, с.146–147]. Моменты несоответствия формальной и содержательной стороны жизни человека, например, в обществе периода кризиса коммунистической идеологии или в современном обществе, в котором реклама искажает значимость того или иного товара, будут моментами смешного.

Юмористический дискурс политических событий находится в тесной связи-борьбе с официальным политическим дискурсом. Любые дискурсивные высказывания формируются в социальном контексте для определенной цели. Целью официального политического дискурса, дискурса идеологии, является получение и удержание власти. Одной из целей юмористического дискурса является раскрытие скрытых смыслов официального политического дискурса. Подобным образом, юмор выполняет социально-критическую функцию и нацелен на развитие практик социально-политической дискурсии.

В работе "Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте" О.А. Семенюк исследует язык сатирико-юмористических произведений, которые, на его взгляд, "становятся сегодня заметной воздействующей силой в политической борьбе" [7, 20]. Политический текст 1980-1990-х, по мнению автора, отличается сложностью и неопределенностью содержания, избыточной терминологией, эвфемизацией и особой метафоричностью - все это находит свое отражение в сатирических текстах. Пародируя дискурс политики, иронизируя над политическим текстом, социум, с одной стороны, нейтрализует или уменьшает его негативное давление, а с другой - косвенно обозначает наиболее распространенные дефекты текста.

Потребность в "социальности" и разнообразии комических ситуаций воплощается в интердискурсивности юмористического дискурса. По Н. Фэркло, интердискурсивность – пересечение различных дискурсов в рамках одного высказывания [8, с.118]. Н. Фэркло считает, что интердискурсивность является признаком и движущей силой социального и культурного изменения. Интердискурсивность выражается в пересечении стереотипизированных и легко узнаваемых элементов различных дискурсов: жанров, языков различных социальных и профессиональных групп, невербальных знаков. Интердискурсивность выражается также как наличие ссылок на прецедентные тексты, что делает юмористический дискурс видом языковой игры.

Базовыми жанрами юмористического дискурса являются шутка, анекдот и пародия. Юмористический дискурс вторичен по отношению к первоначальному тексту – предмету юмора или контексту юмора - и обладает способностью интегрироваться в другие виды дискурса. Шутку независима от остального текста, поэтому ее можно анализировать целиком как автосемантический текст. Жанры "анекдот" и "пародия" обладают наибольшей интердискурсивной насыщенностью. Например, характерной особенностью анекдота является его способность вклиниваться в другие тексты, имеющие отличные от него жанровые характеристики; с другой стороны, на анекдот могут ссылаться, используя различные виды текстовых реминисценций (В.И.Карсик, Е.Курганов, А.Д.Шмелев, Е.Я.Шмелева). Кроме того, для печатного издания важными является наличие таких изобразительных юмористических жанров, как карикатура, комиксы, иные юмористические зарисовки. Современная аудитория восприимчива именно к зрительным образам, что не может не учитываться при создании альтернативной картины политики.

В зависимости от формы организации текст предстает как монолог или диалог, таким образом, можно выделить монологичный и диалогичный дискурс. Признаками диалога на формальном уровне является наличие не менее двух коммуникантов, их обязательная смена в процессе

коммуникации, физический контакт и понимание между ними. Юмористический дискурс является диалогичным дискурсом, так как устанавливает смеховые отношения с аудиторией.

Смеховое отношение возникает между отправителем сообщения и получателем, который воспринимает это смеховое отношение и оценивает субъективную позицию отправителя. Смеховое сообщение подразумевает наличие своего рода ошибки, при этом получатель сообщения должен понимать, что это "нарочно так сказано". Смеховое отношение не может быть установлено, если получатель оценивает выражение просто как неправильность или неточность.

Исследователями юмора не раз отмечалось, что общим для всех юмористических форм является неожиданная смена фреймов или скриптов (М. Минский, В. Карасик). Сначала обыгрываемая ситуация описывается с одной стороны, а затем неожиданно предстаёт совершенно в другом ракурсе. Рассматривая психо-лингвистический механизм порождения смеха, М. Минский отмечал, что *метафора* является одним из самых могущественных инструментов юмора [10, с. 294]. Среди примеров искажения, неправильного или неожиданного использования образа наиболее часто встречаются: создание случайного метафорического значения слова; разрушение метафорического значения слова; разрушение образа, лежащего в основе идиомы, посредством употребления входящих в неё слов в их прямом значении; лингвистические игры с косвенной номинацией; полисемией.

Узнавание ссылок на прецедентные тексты является необходимым условием понимания юмористических текстов и высказываний [7]. Если читатель не может распознать содержательно-контекстную информацию и тем самым распознать код, содержащийся в тексте, сообщение представляется для него как неполное, содержащее информационную лауну. Поэтому юмористический дискурс печатного издания должен вбирать в себя значения и смыслы, присущие обыденному политическому сознанию.

В структуру юмористического дискурса политических событий включаются элементы официального политического дискурса в их скрытых смыслах. Политический юмор интерпретирует элементы официального политического дискурса - символы, мифологемы, идеологемы – в их иных моментах (термин Э. Лакло и Ш. Муфф), то есть в иной канве значений, чаще всего противоречащих первым. Возможность создания подобной противоречивости обусловлена во многом спецификой значений официального политического дискурса, которые являются наиболее законсервированными, сакральными, идеологизированными. Иное ситуативное рассмотрение, особенно обладающее характеристиками агональности, ставит под удар их "высокую абстрактность". Вообще, агональность как знак вербальной агрессии заключается в "нацеленности на ниспровержение оппонента, понижение его политического статуса" [1, 131]. Касательно юмористического дискурса агональность можно представить как совокупность показателей умаления значимости, навешивания ярлыков, иронических номинаций. Мы считаем, что детерминанта функциональности знаков юмористического дискурса лежит в их агональности.

Формирование отношения к парламентским выборам в юмористическом дискурсе газеты "Параска ИНФО"

Печатное издание "Параска-ИНФО" старше парламентских выборов, однако "в массы" стало распространяться именно в этот политический период. Интересно, что, несмотря на все наши попытки раскрыть политическую силу, которая спонсирует "Параску", это не удалось. Характерно, что жало юмора и сатиры этого издания не обходило стороной как ни одного значительного политического игрока, так и ни одного оффсайдера. "Параска" расставляла юмористические акценты и на таких явлениях периода парламентских выборов, как социальная специфика митингов в поддержку политических сил, новые способы массового заработка во время политических кампаний, широкая распространенность политической апатии и разочарованности, дискредитация политических идеалов, участие в политических событиях с интенцией личной выгоды.

Единицами юмористического дискурса "Параски" можно назвать отдельные сюжеты в рамках рубрик. Семиотическое пространство этих сюжетов образуется знаками различной природы: вербальными, невербальными и смешанными [11, с. 173-180]. В пространство юмористического дискурса "Параски" включается знаковая структура официального политического дискурса парламентских выборов с иным, комическим содержанием. В основном, юмористические сюжеты обладают сложной полисемиотической, интердискурсивной природой. Имеется в виду то, что наряду с вербальными знаками (цитаты, подписи, текст жанровой сценки), в составе сюжета могут

находится и невербальные знаки: карикатуры, семиотически многослойные изображения политиков (например, фотография политика сросшенная, с изображением киногероя), рисунки *неполитиков*, вовлеченных в политические события – представители специфических групп, обладающих символическими связями с политическим полем (типа криминального мира, шоу-бизнеса и спорта, политического PR), типы электората, участники митингов и др. Каждому персонажу в сюжете с помощью прямой речи "в облачке" и символическому изображению присваивается определенный уровень мышления и действия. Политики освещаются в юмористическом и в сатирическом свете благодаря противоречию, которое рождается между этим уровнем и идеальным, нормативным для них. В сюжете это может представляться так: политики матюкаются (особо отличились в этом плане В. Янукович и А. Мартынюк), изображаются в развратном виде среди полуобнаженных красоток (В. Тарасюк); изображение громадного дома в Конча-Заспе подписано как увлечение Юлии Тимошенко за государственный счет; пальмы и море Крита – удачный фон отдыха "бессребреника" Юрия Луценко. Кроме того, используется изображение животных с лицами политиков "второго эшелона": кролик Юрий Луценко, ехидна Наталья Витренко, гиена Николай Рудьковский и т.д. Таким образом, происходит корректировка имиджей политиков, не за счет прямого аргументированного обвинения, а за счет яркой метафоры, которая легко воспринимается обыденным сознанием и апеллирует к негативным стереотипам о политиках.

У представителей групп, близких политикому, высмеиваются их жадность и зависимость от определенной политической силы. Вот одно из таких изображений с текстом персонажа: один криминальный персонаж говорит другому: "И последнее. Перед тем, как идти на дело, сделай себе алиби – вступи в БЮТ"). С помощью фотографий показываются: митингующая безликая масса, митингующие старики, митингующая молодежь с плакатами "Деньги", "Money", знаками \$ и €, поднятыми высоко в небо. В зарисовках народ предстает как серые мыши, его представители – как жирный нищий, просящий милостыню; как расклейщик агитационных плакатов, обрисовывающий их матерными словами после рабочего дня; как проходящий мимо безучастный прохожий. В этих образах сталкиваются фрейм политических идеалов и фрейм практики денежного вознаграждения, что вызывает сочувствие и осуждение одновременно. Эти образы повседневности выстраивают самоидентификацию обычного читателя и вызывают его смех над собой.

Юмористический дискурс представляет буквальные цитаты политиков (вербальные знаки) в ином контексте. Под форму "высказывание политика" гримируется текст политически нелояльный, подчеркивающий политические или личные недостатки политиков, а также противоречия в их отношениях, например, В. Ющенко "Я тут издал очередной указ!" - В. Янукович: "Я тут забил на очередной указ". Расшифровка двусмысленной природы этих высказываний является критической функцией юмористического дискурса по отношению к языку политиков и их взаимоотношениям.

Невербальные знаки, используемые в "Параске", часто имеют идеологическую либо имиджевую природу, т. е. они взяты на основании уже существующих знаков и переинтерпретируют их. Вот пример игрового пассажа со знаком "коса Тимошенко": кос оказывается сразу несколько в сюжете о съемке фильма о Тимошенко; также возможно замещение старого знака новым: дреды на голове Тимошенко, которая по сюжету решила сменить прическу. Юмористический дискурс меняет смысловое наполнение знаковой структуры элементов официального политического дискурса, лишает их идеологического, сакрального значения, ставит под вопрос их необходимость и обоснованность.

Юмористический дискурс "Параски" обращается к значениям обыденного политического сознания. Обыденное политическое сознание – особая социо-психологическая реальность, позволяющая понимать и оценивать политическую жизнь в стране, выделять в ней себя и определенным образом к ней относиться [12]. Наиболее прецедентными значениями политического сознания в газете "Параска" являются: "политика", "власть", "выборы", "депутат", "партия", "политическая кампания" и т.д. Разработка комических образов включала аспекты негативной идеологической нагрузки: "националистический экстремист", "фашист", "враг русского языка", "враг НАТО", которые созвучны обыденному сознанию. Кроме того, в текстах "Параски" наблюдается новый коннотативный спектр ключевых слов современной политической Украины, особенно "помаранчевого" периода, которые вносят важные штрихи в украинскую языковую картину мира, напр., новые обертоны в словах *майдан*, *карусель*, *оранжевый*, *моя нация*, *мой народ*

и др., метафорические образы (пасека, пчела), семантические коды одежды (арестантский наряд), имени (Кивалов в словосочетании кивалово-кидалово), символика (коса) и т.д. Характерной чертой юмористического дискурса газеты "Параска" является персонификация политических сил, борющихся за власть на парламентских выборах. Действительно, в обыденном политическом сознании политические силы предстают не как политические партии, а как конкретные политические лидеры. Эта особенность отражается в юморе как особенность восприятия политического в обыденном политическом сознании. Кроме того, в Параске взаимоотношения и личности политиков предстают в "обыденном свете". Этот прием напоминает суть рутинизации божественного, когда богам приписывались человеческие слабости, сценарии человеческих взаимоотношений и т.п. Такие концепты отношений, как дружба-вражда в борьбе за власть, геройство – антигеройство, любовь, измена, хитрость, надувательство и т.п. в среде политиков легко воспринимаемы для обыденного политического сознания. Поэтому "Параска" насыщена известными сказками, комиксами и т.п., где каждому политику отводится роль персонажа, а каждому политическому событию придается вид испытания, тайны, в конце которых ждет подарок или приз. Например, в сказке "Волшебник страны Ос", замаскированы политики. Девочка Юлли с младых лет мечтала найти политический эликсир. Она и ее собачка Шуфтик смело двинулись в путешествие. По дороге они встретили чучело Ющилу без мозгов, Железного Янучара, которого подвели под ржавчину товарищи по партии, трусливого красного льва Симона, который повздорил с Шуфтиком. Злая волшебница Конституха организовала стаю судерасов, чтобы не пропустить компанию в страну Ос. Однако, друзья все-таки встретились с могучим волшебником Электоратом. Электорат исполняет желания – дает Ющиле мозги, вживляет Янучару теннисный мяч в качестве сердца, поит Льва самогоном для храбрости. А Юлли дает корону, чтобы она правила над серыми мышами, которые живут в стране.

Естественно, изображение подобных социальных взаимодействий делает политиков и ближе, и смешнее. Кроме того, в виде сказок и комиксов в "Параске" изображается целый ряд социально-политических проблем. Это невнимательность политиков к народу, чрезмерная увлеченность политиков разделом власти, обман народа, разрыв народа и государства и т.п. Включение элементов обыденного политического сознания в юмористический дискурс является немаловажным для узнавания юмористических образов политиков. В обыденном политическом сознании уже содержатся противоречивые значения, так как в нем сосуществует знание различной природы: идеологизированное, опытное, фрагментарное (сформированное СМИ) и др. В лаконичной форме представляя эти противоречия юмористический дискурс может побудить аудиторию к рефлексии и размышлениям о валидности своих знаний.

Значения юмористического дискурса парламентских выборов в газете "Параска" группируются вокруг символических персонифицированных детерминант "Кириленко", "Янукович", "Тимошенко", "Литвин", "Мороз", "Симоненко" и др. Использование скрытых значений трансформирует официальные политические имиджи, образует персонифицированные символические концепты, которые характеризуются комическими значениями. Эти значения опираются как на когнитивные, так и на эмоциональные схемы восприятия политиков. Например, может обыгрываться идеологическая доминанта образа политика (П. Симоненко на досуге шьет красные штаны для своего электората, пока остальные политики отдыхают на Канарах); изображаться брутальный, откровенно "низовой" и агрессивный характер образа (Злобный Янучар; Янукович сожалеющий о том, что для отравления Ющенко не был выбран способ отравления полковника Литвиненко). В юмористическом дискурсе отразилась специфика конструирования мифообразов периода парламентских выборов, которые имели экспрессивный характер и были нацелены на перераспределение власти. Однако, в текстах "Параски" не наблюдается чрезмерной мифологической абсолютизации противоречий между восточной и западной Украиной, между исключительно пророссийскими и проамериканскими настроениями и пр., что было основой мифологизации в официальном политическом дискурсе и предметом многочисленных юмористических сюжетов во время президентских выборов 2004 г. Основным мифологическим фоном для разворачивания комических образов служили личностные черты политиков и факты их биографии, а также наиболее персонифицированные элементы их политических программ. Бытовое восприятие В. Януковича как человека с криминальным прошлым ("пахана", "бандита" "братка"); мифодизайн В. Ющенко как больного короля или любителя порногламура, что он якобы доказал во

время своего общения с интернет-аудиторией, а лидеров "Нашей Украины" как клоунов; Юлии Тимошенко как авантюристки и "бой-бабы". Юмористический дискурс в конструктах презентации политиков усиленно использует наиболее "уникальные" факты биографии, которые во-первых, наиболее символичны и образны в обыденном восприятии конкретных политиков, во-вторых, обладают яркими комическими чертами: марионеточностью, неприличной двусмысленностью, преобладанием искусственностью над жизнью.

Для создания комического ореола вокруг фигур политического поля газета "Параска" выбирает способы, которые напоминают современные формы политической кампании: политический проект и политическую акцию. Политическая акция под громким названием "Подписана Борщяговская конвенция" - конференция политологов в лице Олеся Балаганова (Олесь Доний), Карасевского (Вадим Карасев) и др. по разделу политического поля, в ходе которого Карасевский хотел отхватить жирный кусок партии "Регионов", но "злая звезда подсунула ему партию "Радуга". Проект "альтернативного" видения политического будущего Украины "Назад в будущее" посвящен агитационной кампании парламентских выборов 2014г., где наряду с официальными плакатами и лозунгами типа "Блок Андрія Шевченка і Юлії Тимошенко", "Хомутынник надежен, как Nokia мобільник", представлены политические надписи на заборах "от народа": "Черная пара за Филиндраша, а Жовта пара – проти Філіндраша!". Юмористический дискурс предлагает акционистские формы преподнесения комической информации: в формах политического репортажа, политического расследования; политическое районирование символической территории; политические комиксы; политический мегаблокбастер; присваивание титулов политическим героям. В политических комиксах "Хроника красного террора" описана приватизация социалистами и коммунистами Укртелекома с таким агитационным текстом: "Телефон не для того, чтоб говорить, а для того, чтоб по башке буржуя мочить". "Параска" предлагает и другой вариант – симбиоз коллективного мифа и политического имиджа. Так рождаются образы политиков-суперменов. Например, Юрий Луценко, испугавшись милиции, проглотил свой израильский паспорт, который мутировал его тело и превратил Юрия в Ксивамена; Юлия Тимошенко решила сменить прическу, воспользовалась контрабандным опаласкивателем для дредов и стала Дред-бабой. Образы В. Ющенко и В. Януковича - Пчеловек и Шапкамен соответственно. Демифологизация образов политиков происходит по пути разрушения мифа политического и создания нового мифа, мифа комического народного героя. Подобная игра с мифом способствует, с одной стороны, разрушению политического смысла, с другой стороны, омассовлению политика, конструирования из него более близкого и понятного аудитории образа, что, в принципе, является определенным видом популистского PR политика. Для иллюстрации легитимации образа политиков через высмеивание также приведем цитату, подписанную редакционным коллективом "Параски". "Мы, анонимные депутаты Верховной Рады, придерживающиеся панковских идей, решили привить прогрессивные западные модели на родной политчернозем. Мы должны стать всеобщим посмешищем для общества, клоунами, шутами гороховыми. Тогда с депутатами снова начнут невольно ассоциировать что-то доброе, т. е. легитимировать нас, представителей элиты".

Можно привести многочисленные примеры интердискурсивности юмористического дискурса в "Параске". Формы изложения значений заимствованы из журналистики (репортаж с места "особо пикантных" событий), из массовой культуры (многообразие цитат из кассовых фильмов, например, "Убить Билла" превращен в остросюжетный "Убить Юлю"), из сказок, народных и авторских (образ города *полит*Коротышек, где живут партии, с очень маленьким политическим рейтингом и не прошедшие 3-процентный барьер). Отдельно стоящими и широко представленными являются дискурсивные приемы политической рекламы, с помощью которых изготавливаются новые рекламные плакаты, "массовые общественные образы политиков". Например, "Параска" представила образы политиков и их партий, сотканые из ярлыков, приписанных им в высказываниях политических врагов, где Партия регионов описывалась как "пожиратели коммунистов", "банальные мстители", "нахалы и хулиганы"; НУНС - "анархисты и больные", "клоуны", "узурпаторы"; БЮТ – "невнимательные", "ненормальные", "лупоглазые" и т. д. Таким образом, интердискурсивность позволяет создавать сочетания противоречивых фреймов значений, что является необходимым условием рождения смеха. Использование интердискурсивности как приема способствует рождению нового прочтения элементов официального политического

дискурса; перенесение их на новую почву, с которой они не имеют ничего общего, рождает их политическую дисфункциональность.

В целом, для юмористического дискурса текстов "Параски" характерны следующие сигналы смехового отношения:

- дружеская дистанция общения может выражаться, например, в использовании прямого обращения, вопросов к читателю, в создании впечатления продолжения ранее начатой беседы, разговорном стиле речи.

- использование языковой техники комического, например, повтора, сравнения, метафоры и т.д. Сигналом смехового отношения может служить ирония, реализованная в первых строках текста.

- использование стереотипного восприятия информации в зависимости от ее символического расположения. Пример - небольшие объявления, стилизованные под "доску объявлений": "Продам партию (возможна аренда). Дорого. 8-066-300-20-10", "Маленькая, но гордая депутатская фракция удовлетворит все ваши фантазии. Интим не предлагать". - апеллируют к широкой публике.

Выводы. Итак, юмористический дискурс действительно обладает приемами и методами формирования альтернативной картины политических событий и потенциально может влиять на формирование отношения обыденного политического сознания к актуальным политическим событиям. Эти приемы можно свести к следующим: демифологизация политических мифов, раскрытие скрытых смыслов, десакрализация, разрушение функциональности элементов официального политического дискурса, корректировка имиджей политиков. Все эти приемы базируются на специфике самого юмористического дискурса: его опоре на противоречивые смыслы, стереотипы, присутствующие в обыденном политическом сознании; его интердискурсивности; способности воссоздавать мифы и символы с использованием политических знаков, имеющих комический подтекст за счет многовариантного приема метафоры. Юмористический дискурс вполне отражает специфику обыденного политического сознания воспринимать политические силы персонифицировано. Он способствует рутинизации и вульгаризации образа политика, что делает его более доступным обыденному восприятию. За счет того, что политик предстает героем юмористических сюжетов осуществляется специфическая его легитимация. Таким образом, юмористический дискурс представляет собой некое "подводное течение" мейнстрима политической жизни страны, которым нельзя пренебрегать, если мы стремимся познать реальность социально-политических отношений.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Монография / Ин-т языкознания Волгоград: Перемена, 2000. - 215 с. 2. Ганжуров Ю. Парламентський дискурс в публічних комунікаціях // Політичний менеджмент, №6, 2005. - С. 103-113. 3. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. - К.:Світосгляд, 2005. - 315с. 4. Шевченко А. Ю. Сборник научных трудов "Теория коммуникации & прикладная коммуникация". Вестник Российской коммуникативной ассоциации, выпуск 1 / Под общей редакцией И.Н. Розиной. - Ростов н/Д: ИУБиП, 2002. - 200с. 5. Бергсон А. Смех. - М.: Искусство, 1992. - 127с. 6. Дебор Г. Общество Спектакля. - М.: Логос-Радек, 2000. - 184 с. 7. Бессонова Л. Е. Новые лингвополитологические исследования в Украине // Политическая лингвистика, вып. (1)21. - Екатеринбург, 2007. - С. 18-22 8. Филлипс Л., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод - Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. - 336с. 9. Проскурина А. А. Прецедентные тексты в англоязычном юмористическом дискурсе. - доступно на <http://www.samaraaltlinguo.narod.ru/diss/proskurina.doc>. 10. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного. // Сб. "Новое в зарубежной лингвистике", вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. - М., 1988. 11. Романов А.А. Лингвистическая мозаика. Избранное. - М.: ИЯ РАН, 2006. - 436 с. 12. Зайцев И.В. Дискурсивные практики обыденного политического сознания. - доступно на: <http://www.volsu.ru/rus/structure/facult/philos/plg/art1.doc> 13. Forming of the Humor Discourse of Parliament Elections in Ukraine

Мусиездов Алексей Александрович,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

**ПОНИМАНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ
ОПРОСОВ ХАРЬКОВСКИХ ПЕРВОКУРСНИКОВ)**

Статья посвящена исследованию национальной идентичности. Материалом для изучения являются результаты исследования студентов первого курса харьковских высших учебных заведений. На основе анализа эмпирической информации выделены три базовых типа понимания национальной идентичности и показано преобладание историко-патриотического типа.

The article deals with the studying of national identity. The sources for studying are results of the research of freshmen of Kharkov's high educational establishments. On the basis of empirical data analysis, three types of national identity understanding are singled out and predominance of historical-patriotic type is revealed.

Традиционно рассуждения на тему этнической (национальной) принадлежности принято начинать с определения того, чем же является этническая общность как таковая. На этот счет, как известно, существуют различные мнения и подходы, классификация которых также не всегда однозначна. Тем не менее, большинство авторов исходят из разделения понятий "этнос" и "нация". Ключевым в этом разделении является характеристика нации как политико-административной общности – нация как совокупность граждан одного государства. Соответственно, речь идет, по сути, о политической нации¹, и наличие государства предполагается. Это вызывает к существованию общую экономику и общие для всех граждан права и обязанности. Следствием этого является также общее политическое пространство, в рамках которого осуществляется и борьба за (государственную) власть, а значит, и предпринимаются попытки политической мобилизации граждан, в том числе на основе определенной политической идеологии. Поэтому становление (политической) нации, как и возникновение "национализмов", связывают обычно со становлением современных (модерных) государств. При характеристике же этнических общностей акцент делается на традиционной культуре, мифах об общем происхождении, на связи с "родным краем", на культурных особенностях определенных групп в целом. Разумеется, многие характеристики нации и этноса частично совпадают, но, тем не менее, мы можем, вслед за многими авторами, остановиться на разделении понятий этноса и нации на том основании, что первое не имеет политического значения, а второе имеет (См., например, [1, с. 29-31]).

Мы не будем подробно останавливаться на многообразии трактовок сущности этничности и этнической принадлежности², остановимся лишь на некоторых ключевых моментах. Представители примордиалистского и близких к нему подходов (социобиологическая школа, теория Л. Гумилева, теория Бромлея) считают этнические общности такими, в основе которых лежат кровнородственные связи, а остальные особенности (социальные, культурные) являются производными от природных. Другие же исследователи акцентируют внимание на социальных и/или культурных факторах, определяющих этничность. Спектр этих подходов чрезвычайно широк, основными среди них считаются инструментализм и конструктивизм. Сущность этих подходов состоит в том, что факторы, определяющие существование этнических общностей, являются, преимущественно, культурными, часто конструируемыми стихийно или целенаправленно, как правило, для достижения определенных групповых целей. Существуют и другие подходы (например, дискурсивная теория), акцентирующие внимание на механизмах воспроизводства "национализмов", но с точки зрения целей данной работы они не имеют принципиального значения.

Когда мы говорим не только лишь о факте принадлежности к какой-либо общности, но выражении этой принадлежности в поведении, в представлениях или эмоциях, мы говорим об идентичности. Под идентичностью понимают предпосылку и результат идентификации – процесса отождествления субъектом себя с другим субъектом, группой, образцом [3]. Это отождествление

¹ Что может отсылать к классическим дискуссиям о «государственных» и «не государственных» нациях и т.п.

² Они хорошо рассмотрены, например в [1, 2].

традиційно розглядають як важливий момент соціалізації, впливаючий на поведінку людини в суспільстві, оскільки сформована ідентичність передбачає певне бачення (розуміння) себе і своєї групи в соціальному просторі, так і випливаюче з цього бачення поведінку відносно представників своєї групи і інших груп. Зазначене в повній мірі стосується і етнічної ідентичності.

Зрозуміло, академічне бачення сутності етнічних груп і належності до них є дуже важливим, але не менш важливо і те, як розуміється етнічна належність звичайними людьми, оскільки саме їх уявлення, так чи інакше реалізовані в поведінці, в багатьох випадках роблять феномен етнічності реальним. По складившійся у нас мовній традиції етнічна належність в повсякденній мові позначається як національність¹. Тому далі ми будемо говорити про національну ідентичність.

Відслідкувати розуміння національної ідентичності ми намагалися на основі результатів опитувань, проведених в травні 2004, травні 2005 і грудні 2006–січні 2007 року кафедрою україністики Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і Східним інститутом україністики імені Ковальських в межах дослідження "Національно-культурна ідентичність населення Слободської України XVIII – XXI вв.". Дослідження передбачало опитування студентів першого курсу харківських вузів, було опитано в 2004 році 752 людини в 5 вузах, в 2005 – 478 осіб в 5 вузах і в 2006-2007 гг. – 1278 осіб в 9 вузах. В вибірковій сукупності, таким чином, представлені студенти як гуманітарних, так і технічних спеціальностей, обсяг вибірки надається достатнім для цілей нашого дослідження, враховуючи, що кількість першокурсників в харківських вузах становить близько 14.000 осіб. Студенти були обрані тому, що вони представляють покоління, проходивше первинну соціалізацію в нових, швидко змінюючихся соціальних умовах, і їх сприйняття соціального простору буде в певній ступені більш релевантно цим умовам.

Якщо говорити про етнічне самовизначення, то одразу зауважимо, що з огляду нерівності цілей досліджень, питання про національну належність сформулювалося по-різному². Відповідно, напряму порівнювати отримані результати між собою неможливо. Зауважимо, тим не менше, що в дослідженні 2006-2007 гг. на питання про власну національну належність 5% респондентів удержалися від відповіді, а з числа відповілих, українцями себе вважають 73% опитаних, росіянами – 25%, що відповідає національному складу Харківської області (71% і 26% відповідно), незважаючи на те, що серед першокурсників кожен третій виявився іжеземцем.

В розглянутих дослідженнях респондентам було задано питання "Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?". Хоча список запропонованих альтернатив в дослідженнях 2004 і 2005 років відрізнявся від використаного в 2006-2007 гг., а тому порівнювати результати не представляється можливим, важливість відчуття себе "представителем своєї національності" во всіх трьох дослідженнях займає четверте місце, поступаючи в перших двох дослідженнях варіантам "студентом (людина, виконуючим свою роботу)", "громадянином України" і "чоловіком/жінкою", а во другому – "громадянином України", "жителем свого міста/села/селища" і "представителем Вашого покоління". Таким чином, бачимо, що як мінімум громадянська ідентичність виявляється для респондентів більш значущою, ніж національна.

Для того щоб з'ясувати, що для наших респондентів означає національність і національна належність, в анкеті 2004 і 2005 років присутствовали два питання "Що, по-вашому, означає – бути представителем такої чи іншої національності?" і "Яка з наведених нижче точок зору найбільш близька Вам", де запропоновані судження охоплювали розуміння

¹ Хоча под національною належністю також може розумітися (хоча і значно рідше) і співвідношення до громадян певної держави.

² Так в дослідженнях 2004 і 2005 гг. варіантами відповіді на питання «К якої національності Ви самі себе вважаєте?» були: «к української», «к російської», «к слов'янської», «к харківчанам», «к жителям Слобожанщини», «к іншій», «національність не має значення» (явна неоднозначність включення в число альтернатив тих, які не стосуються до позначення власне етнічних груп була продиктована цілями дослідження). В дослідженні ж 2006-2007 гг. альтернативами для того ж питання були: «к української», «к російської», «к іншій».

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

национальности¹. На основании анализа таблиц сопряженности признаков, описывающих понимание национальной принадлежности (более сложные виды анализа ввиду особенностей инструментария осуществить было невозможно), было выдвинуто предположение о наличии у наших респондентов двух доминантных типов понимания:

"Примордиальный" тип – характеризуется пониманием национальности как данной от природы или от Бога; происхождением – быть сыном/дочерью родителей, ощущением себя частью своего народа, необходимостью соблюдения традиций и средством трансляции памяти о предках; периферийным признаком этого типа выступает необходимость испытывать чувство гордости в связи со своей национальной принадлежностью. Национальность при этом трактуется как некое объединяющее начало.

"Историко-патриотический" тип – концентрируется вокруг суждений о том, что быть представителем своей национальности, прежде всего, означает знать и помнить историю своего народа и гордиться собственной национальной принадлежностью, сюда также примыкает понимание национальности как того, что связано с памятью о предках и того, что объединяет людей.

Эти два типа понимания национальной принадлежности являются самыми распространенными и во многом пересекаются между собой. Третьим же, наименее распространенным типом стал так называемый "Различительный" тип – который характеризуется суждениями о том, что быть представителем собственной национальности означает чувствовать свое отличие от других, национальность это то, что разъединяет людей, а само понятие национальности устарело.

В виду малой наполненности основных анализируемых групп в исследовании 2005 года, мы не можем проверить обоснованность наших предположений о типах понимания национальной принадлежности. Однако отметим, что по ряду признаков, описывающих представления респондентов о том, что означает быть представителем той или иной национальности, результаты второго харьковского исследования значимо отличаются от результатов первого (табл. 1). Так, например, значимость суждений "испытывать гордость за свой народ" и "чувствовать свое отличие от людей других национальностей" снизились соответственно с 38% до 31% и с 11% до 7%, а суждений "ощущать себя частью своего народа", "соблюдать традиции и обычаи своего народа" и "знать и помнить историю своего народа" повысились – с 47% до 54%, с 38% до 44%² и с 33% до 42% соответственно³. В то же время, в степени согласия с предложенными оценками национальности во втором харьковском исследовании по сравнению с первым значимых отличий не наблюдается (табл. 2). Что именно повлияло на такие результаты, выяснить в рамках данного исследования не представлялось возможным.

Таблица 1.

Что, по-Вашему, означает – быть представителем той или иной национальности?
(% к ответившим)

п/п	Суждение	2004 (N=752)	2005 (N=478)
1.	Ощущать себя частью своего народа	47	54
2.	Соблюдать традиции и обычаи своего народа	38	44
3.	Испытывать гордость за свой народ	38	31
4.	Знать и помнить историю своего народа	33	42
5.	Быть сыном/дочерью родителей той же национальности (или одного из родителей)	29	31
6.	Чувствовать свое отличие от людей других национальностей	11	7
7.	Восприниматься другими как представитель именно Вашей национальности	9	8

¹ Более подробно материалы исследования опубликованы в [4].

² Все различия значимы на уровне 5%.

³ Различие значимо на уровне 1%.

Таблиця 2.

Какая из приведенных ниже точек зрения наиболее близка Вам: (% к ответившим)

п/п	Суждение	2004 (N=752)	2005 (N=478)
1.	Каждый человек должен гордиться своей национальностью	31	31
2.	Национальность - это то, что объединяет людей, позволяет добиваться общих целей	22	27
3.	Благодаря национальной принадлежности у человека сохраняется память о предках	20	25
4.	Человек вправе сам выбирать свою национальность	16	14
5.	Национальность дана человеку от природы или от Бога, и менять ее нельзя	14	18
6.	Сегодня понятие национальности в значительной степени устарело	14	11
7.	Национальность это то, что разъединяет людей, противопоставляет их друг другу	11	7

Сравним полученные данные с результатами исследования 2006-2007 гг. Понимание респондентами национальной идентичности в представлено в табл. 3¹ (Ср. с табл. 2). Как видим, ответы свидетельствуют в пользу относительной значимости для респондентов национальной идентичности – ей приписываются положительные смыслы, она чаще трактуется как приписанный статус (который нельзя выбрать и/или достичь). В то же время доля считающих, что данное понятие устарело несколько больше согласных с противоположным суждением (36% против 32%), причем этот вариант суждения получил максимальное количество ответов "как согласен, так и не согласен" (29%), а если к ним прибавить количество не ответивших и затруднившихся с ответом, не определившись окажется каждый третий опрошенный. Отметим также, что 8%² указали на функциональную амбивалентность этичности, согласившись одновременно с суждениями о том, что национальность и объединяет, и разъединяет людей.

Таблиця 3.

Согласны ли Вы со следующими суждениями?
(исследование 2006-2007 гг., N=1278, % к ответившим)

п/п		"Совершенно согласен" + "Скорее согласен"	"Совершенно не согласен" + "Скорее не согласен"
1.	Благодаря национальной принадлежности у человека сохраняется память о предках	74	9
2.	Каждый человек должен гордиться своей национальностью	74	10
3.	Национальность – это то, что объединяет людей, позволяет добиваться общих целей	57	15
4.	Национальность дана человеку от природы или от Бога, и менять ее нельзя	48	27
5.	Сегодня понятие национальности в значительной степени устарело	36	32
6.	Человек вправе сам выбирать свою национальность	32	42
7.	Национальность – это то, что разъединяет людей, противопоставляет их друг другу	14	63

Проясняют понимание национальной идентичности также ответы на вопрос "Что, по-Вашему, означает – быть представителем той или иной национальности?" (Табл. 4). Здесь отчетливо лидируют ответы, которые можно характеризовать как имеющие историко-патриотическое содержание: "чувствовать себя частью своего народа" (84%), "знать и помнить историю своего народа" (82%), "испытывать гордость за свой народ" (80%). Остальные варианты имеют достаточно

¹ Если в исследованиях 2004 и 2005 гг. респондентам предлагалось выбрать несколько вариантов из списка, то в исследовании 2006-2007 гг. каждое суждение оценивалось по пятибалльной шкале.

² Сумма ответов «Совершенно согласен» и «Скорее согласен».

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

высокую долю тех, кто ответил, что они как согласны, так и не согласны с предложенными суждениями (более 18%), что говорит о неоднозначности данных критериев. Чаще не соглашаются опрошенные с такими вариантами, как "вести образ жизни своей группы" и "исповедовать религию своей группы" (соответственно 26% и 16% согласных против 32% в обоих случаях несогласных).

Таблица 4

Что, по-Вашему, означает – быть представителем той или иной национальности?

(исследование 2006-2007 гг., N=1278, % к ответившим)

п/п		"Совершенно согласен" + "Скорее согласен"	"Как согласен, так и не согласен"	"Совершенно не согласен" + "Скорее не согласен"
1.	Чувствовать себя частью своего народа	84	12	4
2.	Знать и помнить историю своего народа	82	12	5
3.	Испытывать гордость за свой народ	80	14	6
4.	Соблюдать традиции и обычаи своего народа	75	18	6
5.	Быть гражданином своей страны	68	19	11
6.	Быть сыном/дочерью родителей той же национальности	64	23	12
7.	Восприниматься другими как представитель именно Вашей национальности	58	27	12
8.	Разговаривать на своем языке	56	27	16
9.	Проживать на своей территории	46	32	21
10.	Чувствовать свое отличие от людей других национальностей	43	30	25
11.	Вести образ жизни своей группы	26	38	32
12.	Исповедовать религию своей группы	16	29	32

С целью выделения основных типов понимания национальной идентичности был проведен факторный анализ рассмотренных выше групп вопросов (Табл. 5). В результате было выделено четыре фактора:

Первый фактор можно назвать историко-патриотическим, поскольку он характеризуется такими значениями, как ощущение себя и восприятие другими в качестве представителя определенной национальности, гордость за свой народ, знание истории и соблюдение традиций и обычаев своего народа. Национальность трактуется здесь как то, что объединяет людей и позволяет добиваться общих целей.

Второй фактор характеризуют, с одной стороны, гражданство и территория, а с другой – ведение образа жизни и исповедование религии своей группы (то есть выполнение определенных практик). Можно заметить, что такое понимание близко к классическим определениям политической нации (за исключением общности религии). Поэтому можем условно назвать данный фактор "гражданским" или "соборным" (учитывая, что под "соборностью" часто как раз и понимают сочетание факторов государства, территории и религии).

Третий фактор явно выражает примордиальное понимание национальности: она дана человеку от природы или от Бога и менять, выбирать ее нельзя.

Четвертый фактор назовем разъединительным, поскольку, несмотря на то, что в этом типе понимания быть представителем той или иной национальности означает быть сыном/дочерью родителей той же национальности или одного из родителей (типично примордиалистское понимание), тем не менее, присутствует идея о том, что национальность это то, что разъединяет людей, противопоставляет их друг другу, а само это понятие сегодня в значительной степени устарело. Можем отметить, что третий и четвертый факторы, в сущности, представляют собой различное отношение к национальной идентичности, понимаемой в обоих случаях примордиально.

Не относятся явно к единственному фактору такие признаки, как "разговаривать на своем языке" и "чувствовать свое отличие от людей других национальностей", поэтому содержательно анализировать их в данном случае невозможно.

Таблица 5

Матрица факторных нагрузок признаков, описывающих степень согласия с суждениями, характеризующими национальную идентичность
(Анализ методом главных компонент. Варимакс вращение с нормализацией Кайзера. Вращение сошлось за 6 итераций)

№ п/п		Фактор			
		1	2	3	4
1.	соблюдать традиции и обычаи своего народа	0,634	0,266	-0,046	-0,087
2.	ощущать себя частью своего народа	0,742	0,116	0,039	-0,087
3.	восприниматься другими как представитель именно Вашей национальности	0,497	0,245	0,053	0,180
4.	знать и помнить историю своего народа	0,738	0,123	0,022	-0,025
5.	испытывать гордость за свой народ	0,719	0,159	0,119	-0,047
6.	каждый человек должен гордиться своей национальностью	0,530	0,177	0,406	-0,068
7.	благодаря национальной принадлежности у человека сохраняется память о предках	0,547	0,103	0,291	0,195
8.	национальность - это то, что объединяет людей, позволяет добиваться общих целей	0,467	0,223	0,257	0,113
9.	разговаривать на своем языке	0,407	0,446	0,104	0,010
10.	чувствовать свое отличие от людей других национальностей	0,152	0,433	0,093	0,381
11.	проживать на своей территории	0,207	0,724	0,086	-0,011
12.	исповедовать религию своей группы	0,171	0,775	0,029	-0,014
13.	вести образ жизни своей группы	0,124	0,772	0,051	0,091
14.	быть гражданином своей страны	0,349	0,531	0,083	-0,046
15.	национальность дана человеку от природы или от Бога, и менять ее нельзя	0,217	0,235	0,742	0,049
16.	человек вправе сам выбирать свою национальность	-0,026	0,069	-0,785	0,208
17.	быть сыном/дочерью родителей той же национальности (или одного из родителей)	0,112	0,172	0,343	0,512
18.	сегодня понятие национальности в значительной степени устарело	0,013	-0,127	-0,097	0,631
19.	национальность это то, что разъединяет людей, противопоставляет их друг другу	-0,150	0,059	-0,192	0,638
20.	<i>Дисперсия фактора</i>	5,292	1,663	1,248	1,191
21.	<i>Вклад в суммарную дисперсию (%)</i>	27,854	8,751	6,569	6,270

Таким образом, можно утверждать, что гипотеза 2004 года о существовании различных типов понимания национальной идентичности в основном подтвердилась, а представления респондентов о сущности национальной (этнической) идентичности и принадлежности вполне соотносятся с представлениями академическими.

Если сравнить результаты факторного анализа с распределением ответов на предложенные вопросы, можно увидеть, что в представлениях респондентов явно преобладает историко-патриотическое понимание национальной идентичности – от 57% до 84% согласных с соответствующими утверждениями. Несколько менее распространено примордиальное понимание (быть представителем той или иной национальности означает "быть сыном/дочерью родителей той же национальности" – 64% и "национальность дана человеку от природы или от Бога, и менять ее нельзя" – 48%) и "гражданское" (быть представителем той или иной национальности означает "быть гражданином

своей страны" – 68% и "проживать на своей территории" – 46%). При этом историко-патриотическое понимание национальной идентичности было преобладающим и в 2004, и в 2005 годах.

Интересно отметить, что выделенная структура понимания национальной идентичности у определивших себя как украинцев и русских практически не отличается. Разница состоит лишь в том, что доля согласных почти со всеми предложенными суждениями среди русских ниже, иногда существенно, чем среди украинцев. Наибольшие различия здесь демонстрируют суждения: быть представителем той или иной национальности означает "быть гражданином своей страны" (-26%) и "разговаривать на своем языке" (-17%), а также "национальность – это то, что объединяет людей, позволяет добиваться общих целей" (-19%)¹. Исключениями являются суждения о том, что сегодня понятие национальной идентичности в значительной степени устарело и что национальность – это то, что разъединяет людей, противопоставляет их друг другу. Определившие себя русскими чаще, чем украинцы соглашались с данными утверждениями (37% против 34%² и 17% против 12%³ соответственно). То есть для русских в Украине национальная идентичность оказывается менее значимой, что подтверждается ответами на вопрос о степени важности принадлежности к представителям своей национальности: о том, что такая принадлежность очень важна заявили 29% русских против 50% украинцев, а сумма ответов "важно" и "очень важно" составляет соответственно 75% против 82%⁴. Такие результаты можно считать достаточно предсказуемыми. Их можно интерпретировать как показатель того, что русские в Украине не стремятся к внутригрупповой консолидации, поскольку, по-видимому, не рассматривают Украину как "чужую" страну, несущую угрозу их национальной идентичности. А с другой стороны – как показатель стремления, в ответ на попытки построения национальной (здесь – гражданской) идеологии на принципах этно-национального государства, несколько девальвировать значимость национальной (здесь – этнической) идентичности вообще.

Таким образом, резюмируя сказанное, можем констатировать, что из нескольких типов понимания национальной идентичности, существующих в представлениях респондентов, явно доминирующим является тот, который был назван нами "историко-патриотическим". Причем это справедливо как для тех, кто определил себя как украинцев, так и для русских. Сама по себе национальная идентичность в представлениях респондентов уступает по важности идентичности гражданской, что может вести к предположению о том, что более предпочтительной (и, возможно, возымеющей больший эффект) для Украины является консолидация на основе гражданской принадлежности по сравнению с этнической.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Середа В. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. (в печати). 2. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Видання друге, доп. і перероб. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 316 с. 3. Идентификация // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 130. 4. Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О., Титар О. Національно-культурна ідентичність жителя "контактної зони" (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова) // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VIII. – Харків-Київ: Критика, 2006. – С. 161-184.

¹ При этом абсолютные значения числа согласных с данными суждениями среди русских остаются достаточно большими – 58%, 44% и 43% соответственно.

² Различие не значимо на уровне 5%.

³ Различие значимо на уровне 5%.

⁴ К подобному выводу подводят и данные, приведенные в выступлении А. Стегния на конференции «Социальное время и пространство: ценности, идентичности, толерантность» (Киев, 1-2 февраля 2007 года) (См. [1, С. 80]).

Даниленко Оксана Акимовна,

кандидат соціологічних наук, доцент, докторант соціологічного факультета
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНФЛИКТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В УКРАИНЕ И ГЕРМАНИИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

У статті розглядається модель лінгвоконфліктологічного дослідження, в якому "мова конфлікту" є дослідницьким кодом та індикатором соціокультурних ідентичностей. Викладаються деякі з результатів реалізації цієї моделі дослідження в Україні (перш за все, щодо соціокультурних ідентичностей в Східній та Західній Україні), а також обґрунтовується можливість використання цієї моделі при дослідженні конфліктного потенціалу соціокультурних ідентичностей в Східній та Західній Німеччині. Підґрунтям для порівняльного аналізу є спільність ціннісно-морфологічних елементів моделей конфлікту, які безпосередньо пов'язані з характеристиками мови конфлікту.

Model of lingua-conflictological research, where "language of conflict" is the research code and the indicator of socio-cultural identities is the subject of the article. Some results of the research model application in Ukraine are represented (first of all, application to socio-cultural identities of Eastern and Western parts of Ukraine). The article also grounds a possibility of the model application to analysis of conflict potential of socio-cultural identities of Eastern and Western parts of Germany. Common value-morphological elements of conflict models, which correlate with characteristics of the "language of conflict" are basis for such comparative analysis.

Актуальность исследования конфликтности в социуме в контексте трансформации социокультурных идентичностей связана с необходимостью предотвращения острых проявлений потенциальной конфликтности, а также выявления ценностных "полей солидарности", создающих основу для выработки компромиссов, поиска солидаризирующих идей. В ряде социологических публикаций анализируются особенности социокультурных идентичностей в Украине [1], фиксируются поколенческие и региональные различия, в первую очередь, в Восточной и в Западной Украине (см., например, [2, 3]).

В статье предлагается рассмотреть возможности измерения конфликтного потенциала социокультурных идентичностей через "язык конфликта" при реализации стратегии качественного исследования с применением лингвоконфликтологической модели. "Язык конфликта" при этом понимается как определенная семиотическая система, обладающая свойством маркировать и передавать определенный уровень конфликтного потенциала, который может быть оценен по шкале "конфликт–согласие" (подробней об этом, см. [4]).

Цели статьи – охарактеризовать модель лингвоконфликтологического исследования, в котором "язык конфликта" выступает как индикатор измерения социокультурных идентичностей, ознакомить с некоторыми из результатов лингвоконфликтологического исследования в Украине (Восточная и Западная Украина), а также обосновать возможность применения этой модели применительно к изучению конфликтного потенциала социокультурных идентичностей в Германии. Здесь предстоит ответить на вопрос: насколько возможно сравнивать процессы трансформации социокультурных идентичностей в Восточной и Западной Германии и в Восточной и Западной Украине и что дает основания для использования единой модели исследования?

После падения Берлинской стены в 1989 году актуализировалась проблема трансформации социокультурных идентичностей в Восточной и Западной Германии, что обусловлено проблемами интеграции, в том числе - опривычивания новой "интегрированной" повседневности. Следует заметить, что официальная позиция, отображенная в легитимном дискурсе ("радость воссоединения немецкого народа", "воссоединение двух немецких государств"), не всегда разделяется в полной мере на уровне повседневности в Германии, особенно в Западной, и, можно предположить, что формируется потенциальная конфликтность, которая связана с трансформацией социокультурных идентичностей. Фактором формирования потенциальной конфликтности является также проблема включения исторического прошлого в процесс формирования идентичностей. Эти гипотезы основываются на анализе материалов 22 пилотажных интервью с экспертами и представителями различных поколений, проведенных в Восточной и Западной Германии в период с октября по

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

декабрь 2006 года (Западная Германия – Нюрнберг, Западный Берлин, Эрланген; Восточная Германия – Дрезден, Восточный Берлин, Лейпциг), на изучении научной литературы по проблемам трансформации идентичностей в Восточной и Западной Германии (в частности, [5, 6, 7]), проблемам исторической памяти (например, [8, 9, 10]). Дополнением к этому являются результаты осуществления включенного наблюдения повседневных практик в Восточной и Западной Германии с применением методов социальной антропологии, в том числе во время празднования "Дня немецкого единства" (Der Tag der Deutschen Einheit) 3 октября 2006 года.

Предварительный анализ проблемы показывает, что конфликтный потенциал социокультурных трансформаций определенным образом связан с особенностями интерпретации тех или иных исторических событий, которые являются значимыми. Как для представителей Восточной, так и Западной Германии это соотносится с переживанием общих современных событий в соотнесении с прошлым, которое в определенный период времени было различным (в период существования двух различных государств - ГДР и ФРГ)¹. Выявление потенциальной конфликтности может осуществляться в Восточной и Западной Германии с использованием методики измерения конфликтного потенциала социокультурных идентичностей во взаимосвязи с проблемами "конструирования истории". Обратимся к основным характеристикам такого рода исследования, чтобы определить возможные пути применения апробированной в Украине методики и обозначить некоторые моменты ее адаптации к иной социокультурной среде.

Сравнительный анализ процессов в Украине и в Германии и применение общей методики исследования представляется возможным благодаря рассмотрению ценностной морфологии социокоммуникативных процессов в трансформирующемся обществе с позиций системно-структурного подхода, который лежит в основе лингвоконфликтологической модели исследования. Подобно тому, как В.Я. Пропп, при всем разнообразии волшебных сказок, выявил элементы, общие для сказок [11, 12], представляющих различные культуры, определяющие их морфологию, таким же образом можно говорить об общих ценностно-структурных элементах конфликта. Эти элементы, благодаря взаимосвязи ценностных и речевых ориентаций, связаны с характеристиками языка конфликта (подробней об этом, см. [4]).

Рассмотрим основные элементы лингвоконфликтологической модели измерения конфликтного потенциала социокультурных идентичностей в Украине на примере двух исследований: "Конструирование истории: от конфликта интерпретаций – к формированию новых идентичностей в условиях Пограничья" (2005-2006 гг.) и "Лингвистическое конструирование конфликтов в условиях Пограничья" (2006-2007гг.)², в которых был реализован лингвоконфликтологический подход к измерению социокультурных идентичностей через характеристики языка конфликта, определяющие ценностную морфологию идентичностей.

В ходе исследования "Конструирование истории" в октябре 2005 - марте 2006 года была проведена серия углубленных проблемно-ориентированных интервью с представителями различных поколений в городе Харькове и городе Львове. Кроме того, был проведен опрос экспертов, представленных как "внутренними" экспертами из Украины (г. Киев, г. Львов, г. Харьков, АР Крым), так и "внешними" экспертами – представителями постсоциалистических стран (Беларусь, Венгрия, Латвия, Молдова, Польша, Россия), а также Германии. Всего было проведено 96 углубленных проблемно-ориентированных интервью. Из 96 проведенных экспертных и поколенческих интервью 33 интервью было проведено с жителями г. Харькова, 33 - с жителями г. Львова, 10 - с экспертами из г. Киева, 10 – с экспертами из Крыма. "Внешняя" экспертная группа - 10 представителей научной и общественно-политической сферы (Беларусь – 2 человека, Венгрия – 1 человек, Германия – 1 человек, Литва – 1 человек, Молдова – 2 человека, Польша - 1 человек, Россия – 2). Внутри каждой региональной экспертной группы в Украине представлены сфера образования, политики и экономики.

¹ Здесь есть определенные, хотя и не буквальные, аналогии с Западной и Восточной Украиной, если говорить о различном их прошлом до 1939 года.

² Исследования были проведены при поддержке Центра исследования Восточноевропейского Пограничья «CASE» и Корпорации Карнеги. Далее по тексту статьи названия исследований будут даваться в сокращении: «Конструирование истории», «Лингвистическое конструирование конфликтов».

Для понимания особенностей трансформации легитимного дискурса во взаимосвязи с текстами интервью был проведен нарратив-конфликтологический контент-анализ 200 учебников истории СССР, Украины, России и Беларуси¹.

В ходе исследования "Лингвистическое конструирование конфликтов в условиях Пограничья" (март 2006 – октябрь 2007) была проведена серия углубленных проблемно-ориентированных интервью в г. Львове и в г. Харькове (24 интервью), а также в Автономной Республике Крым (33 интервью). Во Львове и в Харькове применялась тактика "истории семьи", что позволило сформировать массив из интервью, представляющих 8 семей (4 семьи города Харькова и 4 семьи города Львова), и проанализировать эти тексты во взаимосвязи с результатами вторичной интерпретации текстовой информации, полученной ранее в ходе исследования "Конструирование истории".

При анализе характеристик языка конфликта в трансформирующемся обществе и особенностей лингвистического конструирования конфликтов рассматриваются 4 поколения как носители определенных социокультурных характеристик: поколение 1 - современные студенты (воспринимающие историю преимущественно через освоение дискурса "незалежної України"); поколение 2 - "дети перестройки"; это студенты 90-х, которые застали в период обучения и историю СССР (преимущественно в школе), и историю Украины (в вузе); поколение 3 - "советское поколение" – в эпоху получения среднего и высшего образования представителями этого поколения доминировал советский дискурс, а на уровне института образования не только доминировал, но и господствовал); поколение 4 - старшее поколение как носители воспоминаний о Второй Мировой и Великой Отечественной войне, свидетели этих событий, основные носители "устной истории" об этих событиях.

При измерении конфликтного потенциала социокультурных идентичностей центральным вопросом, позволяющим стимулировать нарратив, содержащий характеристики языка конфликта и, вместе с тем, выйти на взаимосвязь иерархии ценностей с лингвистически маркируемыми идентичностями, является следующий: "Назовите три исторических события, которые Вы считаете наиболее значимыми. Охарактеризуйте, пожалуйста, каждое из этих событий: участники, значение, "герои" и "антигерои" и т.д." Именно этот вопрос был ключевым в ходе исследований "Конструирование истории" и "Лингвистическое конструирование конфликтов", а также был задан в ходе проведения пилотажных интервью в Германии. Выбирая значимые события истории, характеризуя эти события, респонденты невольно лингвистически маркируют идентичности, своими суждениями невольно показывая, кто для них "свой", а кто "несвой". При этом ряд полученных нарративов позволяет проследить взаимосвязь событий истории и современных социальных конфликтов, отображая влияние образовательного и повседневного дискурса.

Нарратив, содержащий характеристики языка конфликта, связанные с повседневным дискурсом и устной историей, может быть стимулирован с помощью следующих вариантов вопросов:

"Обсуждались ли в Вашей семье исторические события? Делились ли Ваши родители, бабушки и дедушки воспоминаниями, связанными с тем, как они изучали историю или воспоминаниями о тех исторических событиях, свидетелями которых они стали. Расскажите, если возможно, наиболее запомнившиеся вам сюжеты."

"Какую роль в восприятии событий истории играют воспоминания ваших родных и близких, эпизоды семейной истории. Вспомните наиболее важные сюжеты, запомнившиеся вам из истории вашей семьи, прежде всего, связанные с историей общества, но и не только".

Фактически эти вопросы по своей целевой направленности являются разновидностью вопроса о "трех значимых событиях истории", они также позволяют получить характеристики языка конфликта, являющиеся лингвистическими маркерами идентичностей, но если в первом случае (как показывает анализ интервью) в тексте преобладают характеристики языка конфликта, связанные с образовательным дискурсом (что в определенной мере определяется тем, что "входным вопросом"

¹ Следует отметить, что вопрос выбора и анализа учебников истории в Германии затруднен тем, что здесь имеются различные учебники, отображающие различные подходы к осмыслению истории и по ряду вопросов излагающие различные позиции. Здесь нет «единого дискурса», отображающего лишь одну возможную позицию анализа событий истории. В этом смысле сравнение Украины и Германии оказывается достаточно проблематичным.

является вопрос о периоде обучения в школе и вузе и об учебниках истории периода обучения в школе и в вузе респондента), то в вопросе о сюжетах устной истории характеристики языка конфликта связаны, прежде всего, с повседневным дискурсом.

Следующий блок вопросов также позволяет получить нарративы, содержащие характеристики языка конфликта: "Какие конфликты в ближайшем будущем могут быть опасны, а какие полезны и нужны обществу?" "Каким Вы видите будущее своего государства?" В этих нарративах также лингвистически маркируются идентичности, но полученные характеристики языка конфликта в большей мере соотносятся с "солидарностями" и "разобщенностями", которые видит респондент в будущем, хотя порой прослеживаются взаимосвязи с характеристиками прошлого.

Важным способом интерпретации полученной информации является построение карты метаязыка конфликта, которая выстраивается в таких координатах: по горизонтали - "назад (история) – вперед (конструирование реальности)", по вертикали - "внутри (свои) – вовне (чужие)" - по вертикали.

В ходе исследования осуществляется формирование коллекции кейсов и ее анализ на основании текстов углубленных проблемно-ориентированных интервью. Одновременно формируется коллекция кейсов посредством анализа учебников истории по трем событиям, связанным с конфликтом интерпретации, чтобы проследить взаимосвязь между характеристиками языка конфликта в кейсах в этих двух коллекциях (и тем самым выявить взаимосвязи между образовательным и повседневным дискурсом). Кейс понимается как случай интерпретации, его границы определяются границами нарратива. Сформированная коллекция кейсов представляет собой материал для углубленной лингвоконфликтологической экспертизы с точки зрения того, какой набор характеристик языка конфликта типичен для представителей тех или иных поколений и регионов, и как это связано с социокультурными идентичностями (с одной стороны, маркируя их, с другой стороны, определяя формальные характеристики дискурса, характерные для того или иного типа дискурса, коррелирующего с определенным типом идентичностей). Кроме того, выбранные фрагменты текстов создают массив материала для реализации ситуации лингвоконфликтологического эксперимента в ходе исследования "Лингвистическое конструирование конфликтов", измеряя взаимные реакции на те или иные характеристики языка конфликта (подробней об этих экспериментах см. ниже).

В нарративах, полученных в ходе ответа на вопрос *о трех значимых событиях*, содержатся характеристики языка конфликта, отображающие помимо характеристик тех или иных событий, отношение к советскому периоду и посткоммунистическим преобразованиям. Как показал анализ текстов интервью, во многом различия восприятия посткоммунистических преобразований определяют конфликтный потенциал социокультурных идентичностей, а характеристики языка конфликта, фигурирующие в нарративах, маркируют эту конфликтность. Охарактеризуем кратко, какие именно события выбирались наиболее часто респондентами в Украине и как номинировались в ходе исследования "Конструирование истории"¹.

Наиболее значимые события истории для харьковчан в текстах интервью представлены следующим образом (приводятся события, которые доминировали в интервью харьковчан, события расположены по частоте упоминания, как основная приводится доминирующая номинация в связи с каждым из событий):

- 1) "Великая Отечественная война" ("война", "война с Германией", "Вторая мировая война", "Отечественная война", "героические события в войне", "Победа", "победа над фашистской Германией");
- 2) "развал Советского Союза" ("разъединение Советского Союза", "распад Советского Союза", "обретение Украиной независимости", "август 1991", "послеперестроечный путч, когда Советский Союз развалился");
- 3) "Октябрьская революция 1917 года" ("Октябрьская революция", "Великая Октябрьская революция").

¹ Подробно с методикой и результатами исследования «Конструирование истории» можно ознакомиться в научной монографии [14].

Харьковчанами достаточно часто были названы также "Крещение Руси", "монголо-татарское нашествие" и "покорение космоса – полет Юрия Гагарина". Упоминались (хотя и не так часто, как в интервью львовян), события, связанные с Переяславской радой и эпохой правления Богдана Хмельницкого.

В качестве значимых событий львовянами в первую очередь были названы следующие (как основные приводятся доминирующие номинации событий, в скобках – другие варианты названия этого события или сопряженных с ним событий):

1) "оранжевая революция" ("наша революція минулого року", "помаранчева революція", "осінь-зима 2004 року (це була революція)");

2) "1991 г. - обретение Украиной независимости" ("независимость Украины", "распад СССР", "ГКЧП", "решение судьбы Украины в Беловежской Пуше", "это 1991 год, именно тогда был проведен референдум и Украина фактически стала независимой в скором времени");

3) "Вторая мировая война" ("Великая Отечественная война", "деятельность УПА").

В интервью львовян также достаточно часто фигурировали "Переяславская рада" и период правления Богдана Хмельницкого ("самостійність за часів Хмельницького") и Крещение Киевской Руси (в том числе в варианте "Крещение Украины Владимиром Великим").

Как видно из приведенного списка значимых событий, здесь доминирующие пары "Развал Союза – Независимость Украины" и "Великая Отечественная война – Вторая мировая война" наглядно показывают акцентуацию внимания львовян и харьковчан на тех или иных событиях, в истории попадающих в общий событийный ряд.

В нарративах, связанных с устной историей, доминирующими для харьковчан были следующие сюжеты: "Великая Отечественная война", оккупация, концлагерь, рассказы о том, что "немцы в Харькове не зверствовали" (фигурирует во многих интервью), "коллективизация" и "раскулачивание", "рассказы о голоде" (1933 г. и 1946 г.), об арестах и репрессиях, о строительстве (заводов, железной дороги, городов и пр.), сюжет о смерти Сталина, проблема культа личности и его развенчивания, "о комсомольской юности деда". В рассказах поколения 3 доминирует метафора строительства, радость победы. У поколений 3 и 4 харьковчан нет неприятия советского и "советскости", жизнь в Советском Союзе рассматривается как время труда и достижений, хотя и отмечаются негативные моменты, связанные с репрессиями, голодомором и раскулачиванием. Даже о войне, и то – через призму победили, выстояли, воспоминания о радости победы. Во многом это перекликается с рассказами поколения 2, где образ прошлого через призму воспоминаний выглядит достаточно позитивным (рассказ о героическом прошлом дедов и бабушек, победа в войне), у поколения 1 (студенты) гораздо в большей мере доминируют акценты на отрицательных сторонах советского режима, больше упоминается об ужасах войны и неоправданных жертвах, раскулачивании и голодоморе. Сопоставляя фрагменты интервью с особенностями изложения исторических событий в учебниках истории, можно заметить, что в современных учебниках (в отличие от советских) гораздо ярче описываются ужасы войны и голодомора и менее ярко высвечиваются радость и значение победы в войне, поэтому отчасти можно объяснить особенности интервью студентов изменениями легитимного дискурса.

Наиболее часто повторяющиеся сюжеты устной истории в рассказах львовян следующие: неприятие коммунистической партии (например, о том, что дедушка менял работы, потому что не хотел вступать в партию, а бабушка осталась завучем, а не стала директором школы, потому что не хотела вступать в партию), рассказы о голодоморе с описанием ужасов голодомора, рассказы о жестокости НКВД, о войне (о деде, который участвовал в Великой Отечественной войне), об УПА (Украинской повстанческой армии) и УД "Галичина" (например, о деде, который воевал на стороне УПА, о прадеде, который воевал в УД "Галичина"), сюжет о смерти Сталина.

В сюжетах устной истории есть общие для Львова и Харькова характеристики, хотя есть, конечно же, и различия. Общее: о коллективизации и раскулачивании, о голоде, о войне. Хотя о войне – не только сходства, но и различия: о победе над фашизмом – доминирующие элементы интервью харьковчан, противоречивые коллизии борьбы в Западной Украине – в интервью львовян, где часто звучал сюжет об УПА ("это наши братья и сестры"), о зверствах НКВД (в противоположность нарративам в Восточной Украине "о расправах бандеровцев в послевоенное

время"), звучал также сюжет о переодеваниях и расправах над мирными жителями под видом друг друга. Отношение к УПА и к Советской армии характеризуется целым рядом различий¹.

Среди основных различий в интервью львовян и харьковчан можно выделить также следующие. Позитивный образ "советскости" (при осознании всех трудностей и противоречий этого периода) доминирует в интервью представителей поколений 3, 4 харьковчан и в определенной мере представлен в интервью представителей поколения 2 харьковчан: СТРОИЛИ, ВОССТАНОВИЛИ, ПОБЕДИЛИ. По-иному выглядит ситуация во Львове, где доминирует негативное восприятие "советского" (что проявилось, в частности, и в более жестком отношении к переименованиям, искореняющим все, что связано с советским прошлым). В оценках поколением 4 львовян советского периода доминирует: "ГНОБИЛИ" ("притесняли"), "КАТУВАЛИ" ("истязали"), "ПОНЕВОЛЮВАЛИ" ("порабощали") - "поневолені то одним окупантом, то іншим" -, "НИЩИЛИ" ("уничтожали") - "...Та комуна бодай згоріла... То є комуністи. Вони тільки наш народ нищать". Однако у поколения 3 прослеживается ряд моментов, связанных с ПОБЕДОЙ и СТРОИТЕЛЬСТВОМ, но менее выражено, чем в интервью харьковчан, и одновременно ряд интервью несет в себе воспроизведенный дискурс 4-го поколения. У поколения 2 и поколения 1 львовян это выражается уже в четко сформированных негативных оценках советского прошлого, что не характерно для поколения 2 харьковчан, где, при всей противоречивости восприятия советского периода, при негативной оценке голодомора и репрессий, высвечивается целый ряд позитивных моментов (победа в войне, героизм воевавшего в Красной армии деда и другие моменты). Для поколения 1 харьковчан уже более доминирующей становится акцентуация на негативных моментах советского прошлого, что созвучно образовательному дискурсу, отображенному в современных учебниках истории.

Еще один момент представляется важным с точки зрения предпосылок формирования определенного отношения к советскому периоду и конфликтного потенциала, отображенного в текстах интервью. В сюжетах устной истории харьковчан отмечается, что "жизнь перед войной наладилась, а война в одночасье все разрушила". Это "разрушение" связано с нападением фашистской Германии. Для львовян это "разрушение" (как показывает анализ текстов интервью) связано и с НКВД, и с войной с фашистами, хотя и предвоенный "польский период" также оценивается негативно; здесь доминирует рассказ о том, что с каждым новым режимом связывали надежды на лучшую жизнь и в каждом из них разочаровывались. По-видимому, в этом направлении и следует искать истоки различий историко-культурных предпосылок формирования идентичностей. Эта гипотеза требует дальнейшей проверки посредством проведения исследования с применением методов качественной социологии и, в частности, биографического метода, а также методов социальной антропологии.

Сюжеты устной истории дают возможность лучше понять особенности формирования тех или иных оценок, отображающих конфликтный потенциал формирования идентичностей. Сформированная коллекция кейсов представляет собой материал для дальнейшей лингвоконфликтологической интерпретации: вторичная интерпретация полученного материала проводится ходе исследования "Лингвистическое конструирование конфликтов", выявляются характеристики взаимодействия различных потоков информации в процессе формирования идентичностей посредством применения тактики "история семьи".

Исследования "Конструирование истории: от конфликта интерпретаций – к формированию новых идентичностей Пограничья" и "Лингвистическое конструирование конфликтов в условиях Пограничья" логически взаимосвязаны друг с другом. Оба основываются на лингвоконфликтологическом подходе к исследованию, измерение осуществляется посредством лингвоконфликтологических индикаторов. Отличают исследование следующие моменты: в первом случае преимущественно описываются идентичности через выявление их лингвоконфликтологических характеристик – языка конфликта, во втором случае выявляется, как встроены характеристики языка конфликта в процесс формирования идентичностей, выявляются механизмы. Особое значение при этом приобретает цепочка взаимосвязей: образ конфликта – типы характеристик языка конфликта – лингвистическое конструирование конфликтов. Кроме того, в

¹ В монографии [14] один из параграфов («Советская армия и УПА: конструирование истории и различные представления о справедливости. Конфликтный потенциал идеи примирения») представляет коллекцию кейсов по этой проблеме.

исследовании "Лингвистическое конструирование конфликтов" в большей мере представлены лингвистические эксперименты "гарфинкелевского рода". Остановимся подробнее на описании варианта апробации модели исследования в Украине, так как ряд моментов можно учитывать при исследовании социокультурных идентичностей в Германии.

Важным элементом исследовательской процедуры, позволяющим выявить характеристики языка конфликта во взаимосвязи с проблемой лингвистического конструирования конфликтов является, наряду с наблюдением реальных конфликтных противостояний (и анализа сопряженных с этим текстов, отображающих определенный образ конфликта), помещение человека в ситуацию конфликта интерпретаций и стимулирование таким образом нарратива. Такая ситуация может моделироваться в ходе проведения нарративных интервью. Полученный нарратив, как правило, содержит характеристики языка конфликта, посредством которых можно измерять как явные, так и латентные проявления конфликтности.

Кроме того, стимулированию нарративов, содержащих характеристики языка конфликта, как показывают результаты применения лингвоконфликтологической концепции при осуществлении конкретных социологических исследований, способствуют следующие варианты провоцирования нарративов в ходе проведения нарративного интервью или группового фокусированного интервью¹.

1. Стимулирование нарратива посредством представления текста, отображающего ситуацию, связанную с конфликтом интерпретации. Так, например, вопрос "Как Вы относитесь к тому, что музей революции в Латвии переименовали в музей оккупации?", как показал анализ полученных в результате нарративов, приводит к тому, что респондент коротко отвечает по сути заданного вопроса, а затем следует нарратив, в котором затрагиваются проблемы, которые затрагивают респондента в большей мере – в интервью с жителями Украины происходит выход на анализ моментов в Украине, которые ассоциируются у респондента с этой ситуацией, в Молдове – с ситуациями в Молдове и т.д. При этом, если сначала речь идет преимущественно о переименованиях, то затем речь идет, как правило, об оценке посткоммунистических трансформаций. Полученный текст, как правило, насыщен характеристиками языка конфликта.

2. Предоставление в качестве стимульного материала фрагментов текстов, содержащих элементы "конфликтных дискурсов" или "полярных конфликтных дискурсов", которые в данном случае интерпретируются исходя из одной из ключевых посылок дискурс-анализа, разделяемой и критической теорией дискурса, и дискурсивной психологией, и теорией дискурса Лакло и Муфф: "...люди строят свою идентичность в различных, противоречивых и часто антагонистичных дискурсах" [13, с. 256]. Эти понятия связаны также с "конфликтом дискурсов", который анализируется, прежде всего, с позиций дискурсивной психологии. Посредством выявления способов обсуждения значений, в связи с которыми разворачивается конфликт, и "в этом конфликте участвует каждый говорящий, позиционируя себя и других". Так, например, полученная в рамках исследования "Конструирование истории" коллекция кейсов отображает целый ряд фрагментов текстов, которые являются полярными (прежде всего по оценочным характеристикам, но также и по самому построению нарративов, выбору аргументов и контраргументов и пр.). В ходе исследования "Лингвистическое конструирование конфликтов": при проведении интервью респонденты вовлекаются в своего рода лингвистический эксперимент гарфинкелевского рода, в качестве стимульного материала для реализации которого используются фрагменты текстов интервью, полученных в ходе исследования "Конструирование истории", чтобы выявить, какую реакцию вызовет использование, например, в СМИ, тех или иных суждений, перекликающихся с выявленными типовыми характеристиками нарративов львовян и харьковчан. В Крыму лингвистический эксперимент, связанный с реагированием на определенные характеристики языка конфликта, базируется, прежде всего, на материалах анализа интервью экспертов. Например, измеряется отношение украинцев, русских и крымских татар, проживающих в Крыму, к высказыванию представителя Меджлиса крымских татар, в котором респондент обосновывает, почему крымские татары являются коренным населением в Крыму (это высказывание отображает

¹ Здесь приводятся основные варианты вопросов, позволяющие стимулировать нарративы, содержащие различные типы характеристик языка конфликта, которые были апробированы и применены в ходе проведения исследований "Конструирование истории" и "Лингвистическое конструирование конфликтов".

одну из принципиальных позиций Меджлиса). Это тем более важно, что именно эта позиция лежит в основе ключевых лозунгов во время проведения митингов и других акций, а также при формулировании различных документов, манифестирующих конфликтные интересы крымских татар.

3. Получить нарративы, содержащие характеристики языка конфликта, позволяют также вопросы о событиях истории, связанных с конфликтом интерпретаций или с современными конфликтами. Выбрать эти события позволяет предварительный контент-анализ учебников истории и пилотажные интервью. При осуществлении исследования в Украине в качестве 3-х событий, связанных с конфликтом интерпретаций были выбраны следующие: "Революция 1917 года", "Великая Отечественная война 1941-1945 гг." и "Переяславская рада 1654 г." При описании этих событий, как показал анализ текстов интервью, доминирует воздействие легитимного дискурса, в рамках которого респондент получал среднее и высшее образование, но не только. На интерес к событиям, информированность о событиях оказывает воздействие повседневный дискурс и связанные с ним сюжеты устной истории.

Несомненно, при проведении лингвоконфликтологических экспериментов для различных изучаемых социокультурных полей используются различные материалы, в центре внимания оказываются различные проблемы и события. Но есть некоторые общие моменты, которые целесообразно учитывать: имеет значение не только наличие конфликта интерпретаций, но и значимость этих событий, их упоминания, например, в СМИ или в текстах пилотажных интервью, в соотношении с оценкой современных социальных преобразований. Так, например, для Германии таким событием, связанным с конфликтом интерпретаций является событие падение Берлинской стены. Просьба рассказать об этом событии не даст нарратива, насыщенного характеристиками языка конфликта, если мы его зададим в Украине, России или в Беларуси (хотя, может быть, и выведет некоторых респондентов на воспоминания "своего Отечества", связанные с переживанием периода "перестройки" или "развала Союза", применительно к своей стране, но это не будет типичным), поскольку гораздо меньшей оказывается значимость этих событий для респондентов на уровне личного переживания. Аналогично для Германии вопрос о событиях революции 1917 года окажется гораздо менее информативным, чем для Украины и России, а вопрос о Переяславской раде окажется совершенно неинформативным, потому что в Германии это событие не только не значимо, но и является далеким событием чужой истории, о котором обычные респонденты являются совершенно неинформированными.

Вернемся к событиям в Восточной и в Западной Украине. Во Львове вопрос о Переяславской раде позволяет получить нарратив, насыщенный характеристиками языка конфликта, поскольку в восприятии львовян он связан с конфликтом интерпретаций; и само это событие, и его оценка являются для львовян достаточно значимыми, вызывают рефлексии о приобретении и утрате независимости Украиной. В Харькове вопрос о Переяславской раде не дает такого результата, поскольку это событие не настолько значимо для харьковчан, а поводом для рефлексий в соотношении с современными социальными изменениями являются события октября 1917 года. В отличие от событий, связанных с Переяславской радой, события революции 1917 года для львовян, хотя также связаны с конфликтом интерпретации, но представляются событиями "не своей" (русской) истории; здесь также возникает целый ряд характеристик языка конфликта, однако иного характера. Для Крыма же, например, события истории, связанные с конфликтом интерпретаций и современными социальными конфликтами, – это вопрос о том, кто является коренным населением, и, прежде всего, вопрос о статусе крымских татар как коренного населения. Следует учитывать, что для Восточной и Западной Германии тоже могут быть различия восприятия событий в качестве значимых, поэтому необходимо выявить перечень значимых событий прежде, чем выбирать материал для лингвоконфликтологических экспериментов, связанных с лингвистическим конструированием конфликтов.

Таким образом, в результате лингвоконфликтологического исследования прослеживаются различные оценки значимых событий в соотношении с событиями современности, а также различные характеристики языка конфликта, связанные с социокультурными идентичностями и отображающие взаимосвязь конфликтов прошлого с конфликтами в настоящем и возможными конфликтами в будущем.

В перспективе планируется осуществление развернутого сравнительного исследования типовых характеристик языка конфликта в Украине и в Германии, позволяющего выявить взаимосвязь этих характеристик с конфликтным потенциалом идентичностей. Основание для сравнительного анализа – общность ценностно-морфологических элементов моделей конфликта, выступающих в качестве детерминанты формирования конфликтности. При реализации сравнительного лингвоконфликтологического исследования следует обратить особое внимание на типологию характеристик языка конфликта и варианты включенности их различных типов в модели лингвистического конструирования конфликтов.

При сравнении результатов исследований в Украине и в Германии представляется целесообразным сравнивать не столько перечень событий, и не только конкретные характеристики языка конфликта, сколько доминирование того или иного типа характеристик языка конфликта, связанного с типом дискурса. Это позволит через язык конфликта выявить взаимосвязи структурных характеристик конфликтного дискурса в нарративах о прошлом, настоящем и будущем.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А.Ручки. – К., Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 2. Черниш Н.Й., Маланчук О. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: 36. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2003. – С. 254-260. 3. Панина Н. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – Інститут соціології НАН України. – Київ. – ТОВ "Видавництво Софія", 2005. – 160 с. 4. Даниленко О.А. Язык конфликта как объект лингвосоциологии. // Социологические исследования. - 2006. - N 4. - С. 89 – 98. 5. Wohlrab-Sahr, Monika (2002): Säkularisierungsprozesse und kulturelle Generationen. Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen Westdeutschland, Ostdeutschland und den Niederlanden. In: Lebenszeiten. Erkundungen zur Soziologie der Generationen (herausgegeben von Burkart, Günter und Wolf, Jürgen), Leske + Budrich, Opladen, S. 209 – 228. 6. Assmann, Jan (1988): Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Kultur und Gedächtnis (herausgegeben von Assmann, Jan und Hölscher, Tonio), Suhrkamp, Frankfurt/M., S. 9 – 19. 7. Bohn, Cornelia und Hahn, Alois (1999): Selbstbeschreibung und Selbstthematization: Facetten der Identität in der modernen Gesellschaft. In: Willems und Hahn (1999), S. 33 – 61. 8. Engelhardt, Michael von (1997): Generation, Gedächtnis, Erzählen. Zur Bedeutung der lebensgeschichtlichen Erzählens im Generationenverhältnis. In: Das Generationenverhältnis. Über das Zusammenleben in Familie und Gesellschaft (herausgegeben von Liebau, Eckart), Juventa Verlag, Weinheim/München, S. 53 – 76. 9. Koselleck, Reinhart (2002): Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses. In: Verbrechen erinnern (herausgegeben von Knigge, Volkhard und Frei, Norbert), Verlag C.H. Beck, München, S. 21 – 32. 10. Hahn, Alois, (Hg.) (2000a): Konstruktionen des Selbst, der Welt und der Geschichte. Suhrkamp, Frankfurt/M. 11. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - СПб: Изд-во СПб ГУ, 1996. - 364 с. 12. Пропп В.Я. Морфология сказки. - М.: Наука, 1969. - 168 с. 13. Л.Филлипс, М.В.Йоргенсен. Дискурс-анализ: теория и метод. / Пер. с англ. – Х.: Изд-во гуманитарный центр, 2004. – 336 с. 14. Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. - Вильнюс. – ЕГУ.- 2007. – 402 с. 15.

Володько Вікторія Володимирівна,
аспірантка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПРЕСІ

Статья анализирует особенности репрезентации современных миграционных процессов в прессе Украины и Польши. Основанием исследования являются публикации в наиболее популярных газетах двух стран. В статье предлагается классификация публикаций, а также дискутируются различные способы репрезентации этого феномена.

The paper analyzes characteristics of representation of modern migration processes in the printed media of Poland and Ukraine. The basis of the survey are publications in the most popular newspapers of both countries. Classification of publications based on the types of migration and different representations of this phenomenon are offered and discussed in the paper.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. у країні інтенсифікувались міграційні процеси і з'явилися пов'язані з ними проблем. Лише до 1993 р. міграційне сальдо в нашій країні було позитивним; після 1993 р. еміграція почала домінувати [1, с.310], набираючи настільки значних масштабів, що окремі фахівці почали говорити про загрозу національній безпеці України внаслідок значного відпливу працездатного населення, в тому числі й професіоналів. Проте треба відзначити і певні імміграційні впливання в нашу державу, основні потоки яких складаються з біженців, транзитних мігрантів, репатріантів тощо.

У Польщі, як і в Україні, одним із наслідків перебудови 1989 р. стала поява проблеми міграції. Проте в Польщі, поряд із трудовою еміграцією, що особливо інтенсифікувалася після її вступу в ЄС у травні 2004 р., значною є й імміграція. Поява іноземців на вулицях міст, означала також появу певної суспільної реакції на це, адже це стало порівняно новим для Польщі явищем [2, с.117].

Поступово проблеми міграційних процесів загалом та трудової міграції зокрема як в Україні, так і в Польщі (хоча, звичайно, різною інтенсивності) стала звичною темою мас-медіа. Метою дослідження є порівняльний аналіз репрезентацій сучасних міграційних процесів у польських та українських газетах за допомогою дискурс-аналізу. Вибір саме газетних публікацій обумовлений тим, що преса була і залишається важливим джерелом інформації, а також одним із механізмів формування та закріплення уявлень про сучасні міграційні процеси.

Виходячи з цього, важливими завданнями є, по-перше, опрацювання доробку вітчизняних та зарубіжних дослідників з цієї проблематики; по-друге, з'ясування можливостей дискурс-аналізу в порівняльному соціологічному вивченні особливостей репрезентацій міграційних процесів у польських та українських пресових виданнях; по-третє, здійснення реконструкції основних тем та сюжетів газетних повідомлень, що стосуються обраної теми, а також вироблення на цій основі власного бачення основних проблем міграційної тематики в газетах та їх аналіз з позицій соціології.

Дискурс-аналіз репрезентацій міграційних процесів в українській пресі ще не є достатньо розробленою процедурою. Вивченням особливостей репрезентацій українських заробітчан у популярній культурі займається американська дослідниця українського походження Н. Шостак (N.Shostak). Вона аналізує це явище на основі книг, театральних вистав, газет тощо. Отже, основою її аналізу виступають різні культурні феномени. Ми ж конкретизуємо своє дослідження, розглядаючи лише публікації в газетах, та проводимо порівняльний аналіз польських та українських пресових видань. Цікавими є доробки наших польських колег - М. Мрозовського (M. Mrozowski) та, особливо, А. Гжимали-Казловської (A. Grzymała-Kazłowska). Ця дослідниця проаналізувала пресу на тему іммігрантів, що опинилися в Польщі у 1993-2003 рр., у чотирьох найбільших загальнопольських газетах, а також в іншій періодиці (як-от тижневики, "жіноча преса") та в деяких телевізійних передачах. На основі проведеної роботи вона виділила чотири основні дискурси щодо іммігрантів в Польщі (про це детальніше буде йти мова далі). Російський науковець В. Тітов зосереджується переважно на конструюванні образів іммігрантів у російській пресі [3]. Таким чином, як польські, так і російські науковці зосереджуються переважно на образах іммігрантів у Польщі чи Росії, проте ці країни не лише приймають вихідців з інших держав, а й самі є донорами різних

категорій мігрантів (хоча, звісно, левячу частку в цих потоках складають трудові мігранти). Тому питання особливостей репрезентації емігрантів з цих країн в пресі є теж актуальним, але ще недостатньо розробленим.

Для дослідження репрезентацій сучасних міграційних процесів в українській пресі було обрано газети "Експрес", "Високий замок", "Львівська газета" та "Дзеркало тижня". Вибір саме цих газет був обумовлений наступними причинами: газети "Експрес" та "Високий замок" є найбільш популярними виданнями в західному регіоні України, який, у свою чергу, є найбільшим донором закордонних трудових мігрантів; тижневик "Дзеркало тижня" як загальноукраїнська газета є цікавим, оскільки це одне з небагатьох доступних населенню аналітичних видань. З огляду на поділ газет на загальноукраїнські, обласні, міські та районні в цій статті представлено, відповідно, одна загальноукраїнська, дві обласні, та одна міська газета – "Львівська газета". Контент-аналіз зазначених видань охопив 4 місяці (з вересня по грудень 2006 р.).

У польській пресі для дослідження репрезентацій сучасних міграційних процесів було обрано газети "Річ Посполита" ("Rzeczpospolita"), "Газета виборча" ("Gazeta Wyborcza") та "Щоденник" ("Dziennik"). Це є найбільш поширені загальнопольські газети, що включають в себе низку додатків. "Річ Посполита" видається з 1982 р. і вважається найбільш елітарною газетою. Це щоденна газета, що спеціалізується на правовій та економічній проблематиці і відображає центроправу та консервативну перспективи [2, с.118]. "Газета Виборча" видається з 1989 року. Її можна охарактеризувати як інформаційно-публіцистичне видання центральної та ліберальної орієнтації [2, с.118]. Газета "Щоденник" - інформаційно-публіцистичне видання проурядової орієнтації [4]. Контент-аналіз зазначених видань охопив 2 місяці (листопад і грудень 2006 р.)¹.

Для поглибленого вивчення газетних повідомлень стосовно обраної теми і якісного аналізу змісту преси відібрано такі публікації: а) ті, назва та зміст яких відповідала предмету нашого дослідження; б) ті, що містили в собі категорії, релевантні проблемі – "емігрант", "нелегали" тощо, хоча сама публікація могла бути присвячена зовсім іншій проблемі;

Уся сукупність відібраних публікацій умовно поділена на дві групи: "імміграція в Україну та Польщу" та "трудова еміграція з України та Польщі"². Ми зосередились лише на одному типі еміграції - трудовій еміграції з України та Польщі, оскільки кількість публікацій, присвячених цій категорії, є дуже значною³.

1. Імміграція в Україну та Польщу.

Україна виступає в першу чергу країною-донором трудових мігрантів, проте вона також є втягнутою і в інші міграційні процеси: репатріанти, біженці, шукачі притулку, транзитні мігранти тощо є порівняно новими явищами для нашої держави. Час від часу в українській пресі з'являються повідомлення, що стосуються різних категорій іммігрантів, але вони не є надто чисельні. Так, у вибірці українських газет зафіксовано дві статті, одна з них стосується повернення репатріантів ("Експрес", №128 [3055], 2-9.11.06)⁴, а інша - ініціювання Україною підписання угод про реадмісію (повернення осіб, які незаконно перебувають на території країни) з ЄС та Росією ("Експрес", №127 [3046], 31.10-1.11.06). Як вважає експерт Міжнародного центру перспективних досліджень В. Чумак, "підписання цієї угоди зобов'яже ЄС взяти участь у розбудові інфраструктури для утримання нелегалів. Наразі ми не маємо навіть де їх розмістити" [5].

Як вже згадувалося, Польща є не лише донором, але й країною-реципієнтом трудових мігрантів. Згідно зі статистичними даними, до Польщі в'їжджають громадяни США, Великої Британії, Німеччини. Це, як правило, менеджери західних фірм чи особи польського походження. Прибувають і вихідці з країн колишнього СРСР. Значною є кількість нелегальних мігрантів, зокрема українців та в'єтнамців ("Річ Посполита", №294 [7588], 18.12.06).

¹ Спочатку планувалося аналізувати всі чотири місяці, проте враховуючи, що доступ до архіву статей цих газет є платним, а також значні кількісні обсяги зазначених видань, змусили обмежитись лише двома місяцями.

² Імміграцію ми розглядаємо як виїзд з певної країни, а еміграцію - як в'їзд до певної країни.

³ За два місяця у польській пресі було опубліковано близько 170 статей та заміток, дотичних до проблем міграційних процесів, в той час як в Україні за чотири місяці їх було зафіксовано лише 68. З них основну частину займають матеріали, присвячені трудовій міграції українців (в українській пресі) та поляків (в польській пресі).

⁴ Тут і далі в круглих дужках буде робитись посилання на назву газети без вказання на автора публікації.

Польська дослідниця А. Гжимала-Казловська виділила чотири дискурси щодо іммігрантів у польській пресі. Кожен з них репрезентує певне періодичне видання – "Газета Виборча", "Річ Посполита", "Наш щоденник"¹ та "Супер-експрес"². Оскільки предметом нашого інтересу є перші дві із перелічених вище газет, ми переважно зосереджуємося на представлених у них дискурсах.

У Польщі найбільше публікацій, що безпосередньо стосуються низки аспектів життєдіяльності іммігрантів різних країн було в "Газеті Виборчій". Ми виявили тенденцію, яка підтверджує тезу А. Гжимали-Казловської - ця газета є прикладом *"дискурсу мультикультурності"*. Для цього дискурсу характерне позитивне оцінювання суспільного багатоманіття, культурний плюралізм, свобода маніфестації власної ідентичності та толерантне ставлення до інших, зацікавлення відмінностями та позитивним ставленням до них [2, с.118]. Прикладом можуть бути стаття "Іза, який хотів бути людиною" ("Газета виборча", №263.5270, 10-12.11.06).

"Річ Посполита" представляє *"продержавний дискурс"*, що характеризується значно більшою увагою до діяльності держави та її інституцій, внутрішньодержавних та міжнародних відносин, ніж до конкретних людей з їх успіхами та поразками. Імміграція тут у першу чергу бачиться з позиції її наслідків для окремої держави та її інститутів [2, с. 123]. У нашій вибірці є дві статті, що стосуються ситуацій національних меншин та мігрантів у Польщі. В одній з них йдеться про результати виборів до сеймиків, повітових рад та гмін, в яких брали участь представники національних меншин та результати цих виборів ("Річ Посполита", №266 [7560], 15.11.06). Інша стаття – "Марнотратство мізків" - дає загальну картину міграційних процесів у Польщі та описує можливі наслідки цих процесів для Польщі. Отже, як нам видається, загалом ці статті підтверджують *"продержавний дискурс"* "Речі Посполитої".

В третій газеті – "Щоденник" - було представлено чотири статті, дотичні до проблем іммігрантів в Польщі. У двох з них йшлося про загрозу для нелегальних мігрантів потрапити в руки работоргівців. Беручи до уваги ці та інші публікації, що стосуються додаткових аспектів міграційних процесів, можемо припустити, що для цієї газети, як і для "Речі Посполитої", притаманний *"продержавний дискурс"*.

Отже, наукові доробки польських колег стосовно цієї теми є дуже суттєвими. Це можна пояснити більш інтенсивним впливом іммігрантів в цю країну та, відповідно, існуванням нагальнішої потреби у вирішенні багатьох питань, пов'язаних із перебуванням мігрантів у Польщі. Порівняно з цією країною Україна ще не відчуває настільки численного впливу різних категорій іммігрантів, проте це не означає, що так буде завжди і, як нам видається, такі порівняльні аналізи розробок наших колег та співставлення їх з українськими реаліями можуть бути корисними для українських науковців і політиків.

2. Трудова міграція з України та Польщі. Кількісно цей блок найбільше представлений і в українській, і в польській пресі. Також він є найбільш розмаїтим і торкається багатьох сторін життєдіяльності трудових мігрантів.

В Україні причинами трудової міграції виступають насамперед економічні фактори: намагання матеріально підтримувати певний рівень життя своїх близьких, потреба купівлі житла, безробіття, а час від часу і поїздки з метою самореалізації за кордоном ("Високий замок", №204 [3367], 4-5.11.06).

Стратегії українців для досягнення "землі обітованої" є надзвичайно різноманітними. В пресі найчастіше фігурують такі способи: нелегальний перетин кордону за певну платню, використання підроблених документів, виїзд з туристичною візою, оформлення повноцінних віз, програми "навчання-робота". Спектр країн, у яких працевлаштовуються наші громадяни, є дуже широким: це Росія, Польща, Італія, Іспанія, Португалія, Ізраїль тощо. Найбільше публікацій про ті чи інші аспекти життєдіяльності українських мігрантів стосуються Польщі, що зрозуміло з огляду на специфіку Львівщини. Українці, за свідченням преси, в більшості випадків виконують важкі

¹ Газета "Наш щоденник" репрезентує *націоналістичний дискурс*, що акцентує на приналежності до певної етнічної групи чи народу, антагоністичних стосунках між власною та чужими групами. Іммігранти в цьому дискурсі представлені як загроза, небезпека для корінного населення [2 с.128-129].

² Газета "Супер-Експрес" відображає *дискурс сенсації та девіації*. Це навіть не так певна система переконань та позицій, як намагання віднайти таку інформацію, яка б шокувала та вразила читача. Іммігранти тут представлені не як проблема для того чи іншого інституту чи суспільна група, а лише як екзотичні індивіди та учасники певних подій. [2 с. 130].

фізичні роботи (в сільському господарстві, на будовах), а також працюють водіями, офіціантками тощо.

Трудові мігранти розглядаються і як жертви (більшість публікацій), і як учасники кримінальних дій. У пресі фіксуються випадки вбивств трудових мігрантів, зникнень без вісти, пограбувань, шахрайства тощо. Загрозі часто піддаються і діти трудових мігрантів. ("Високий замок", №205 [3368], 6.11.06).

Українські журналісти значну увагу приділяють економічним та соціальним наслідкам трудової міграції. Перші в пресі подаються переважно позитивно ("Експрес", №102 [2953], 1-3.09.06). Зовсім інший тон та спосіб подання інформації знаходимо у статтях, що стосуються соціальних наслідків трудової міграції. Журналісти переважно акцентують на залишених без догляду дітях, розбитих сім'ях тощо як неминучих наслідках трудової міграції, особливо якщо трудовим мігрантом є жінка ("Високий замок", №172 [3335], 20.09.06).

Після розширення ЄС поляки дедалі частіше стали виїжджати на заробітки до країн Західної Європи, особливо до Великої Британії та Ірландії. Натомість зменшилася кількість виїздів до США як наслідок падіння курсу долара та відкриття ринків праці в Західній Європі ("Річ Посполита", №276 [7570], 27.11.06). Про цю тенденцію опосередковано свідчить і кількість газетних публікацій – більше ніж 40 з них стосуються проживання та праці польських мігрантів у Великій Британії та Ірландії, в той час як, наприклад, про заробітки в Німеччині налічувалося лише дев'ять статей, в Австрії – дві, в Данії – дві, в Норвегії – одна.

За даними Британського уряду станом на 22 листопада 2006 р. легально зареєстрована кількість польських мігрантів становила близько 308 тис. Для більшості польських мігрантів їхня міграція носить тимчасовий характер, вони швидше чи пізніше планують повернутися до Польщі. Найчастіше поляки працюють на фабриках та магазинах, пакувальниками, прибиральниками, кельнерами тощо ("Газета Виборча", №273 [5280], 23.11.06). Що стосується нелегальних мігрантів, то припускають, що мова може йти навіть про 200 тис. осіб ("Річ Посполита", №273 [7567], 23.11.06). Легальність працевлаштування та перебування поляків у Великій Британії та Ірландії дозволяє також активізувати свої послуги банкам, страховим фірмам та іншим компаніям, що займаються переказами грошей, юридичними консультаціями тощо ("Щоденник", №207, 21.12.06). Крім цього, самі польські мігранти є дуже активними у відстоюванні своїх прав та покращенні можливостей перебування за кордоном. Про це, зокрема, свідчать статті з такими промовистими назвами: "Поляки вчать солідарності" ("Щоденник", №204, 12.12.06), "Вчимо англійців їсти карпа" ("Щоденник", №207, 21.12.06).

Серед причин трудової міграції фігурують переважно економічні, як-от заробіток на житло чи машину, отримання доброго контракту, бажання навчити дітей англійської мови і навіть такі, як "страшний балаган в урядах, бездушність людей і бюрократичних норм, брудні вулиці, автобуси і навіть лікарні" ("Щоденник", №174, 13.11.06). Проте польські журналісти не схильні розглядати співвітчизників-мігрантів як жертв складної економічної ситуації чи будь-яких інших чинників. Вони швидше з гордістю підкреслюють успіхи своїх земляків, що "підкорюють ЄС". "Більшість з поляків можуть похвалитися непоганими заробітками. Сільськогосподарські робітники заробляють близько 1200 євро в місяць... а лікарі зі спеціалізацією - 5500 тисяч євро... Нічого дивного, що поляків в Ірландії є дедалі більше, а тим, хто там вже декілька років, є і зовсім добре" ("Щоденник", №177, 16.11.06).

Найбільше тривог викликає ситуація з поляками, яким не пощастило знайти роботу та помешкання, а також міграція професіоналів, особливо лікарів та інженерів. Точні цифри кількості бездомних поляків ніхто не знає; є припущення що на вулицях Великої Британії може мешкати навіть три тисячі поляків ("Щоденник", №175, 14.11.06).

Виїзд за кордон кваліфікованих спеціалістів постає як проблема для польського суспільства ("Газета виборча", №268.5275, 17.11.06). І політики, і журналісти дедалі частіше ведуть мову про вживання заходів, які б заохочували цих спеціалістів залишатися у країні або ж про необхідність ширшого відкриття ринків праці для фахівців зі Сходу, в тому числі і для українців.

У польській пресі майже немає повідомлень про кримінальні злочини та якусь причетність до них польських мігрантів (чи то як учасників, чи як жертв). Лише деякі розмиті речення все ж таки свідчать, що поляки мають не лише опінію лояльних та ефективних працівників, які

спричиняються до зростання економіки приймаючого суспільства, але й можуть розглядатися як загроза для країни та її мешканців власне через їх міграційний статус ("Щоденник", №205, 19.12.06).

Дуже цікавою є практика юридичних коментарів, в тому числі і для польських трудових мігрантів, на сторінках газети "Річ Посполита", а також численні рекомендації, адреси електронних сторінок, спеціалістів тощо, до яких можна звертатись за порадою. Наприклад, "Річ Посполита" проводила акцію "Ні - подвійним податкам" для працівників Великої Британії, Австрії ("Річ Посполита", №281 [7575] 2-3.12.06).

Отже, як польська, так і українська преса приділяють увагу висвітленню міграційних процесів у своїх країнах. Найбільшою популярністю користується тема сучасної трудової міграції за кордон, яка, відповідно, і найбільше представлена на сторінках пресових видань. Проте спосіб конструювання образу заробітчан, акцентування на різних моментах міграційного досвіду розрізняє українську та польську пресу.

В Україні трудова міграція сучасних українців не сприймається переважною більшістю журналістів позитивно (за винятком високої оцінки значних фінансових впливів у бюджет країни). Заробітчанство розглядається як загроза для суб'єкта, причому потрібна: по-перше, на етапі підготовки до виїзду, а саме одержання документів, дозволів, встановлення контактів із різними фірмами, часто сумнівними тощо; по-друге, як комплекс ризиків, пов'язаних із перебуванням за кордоном (шахрайство, важка праця, тощо); по-третє, після повернення додому заробітчани зустрічаються із занедбаними дітьми, втрачають сім'ю, не мають можливості знайти нормальну роботу тощо. Польські журналісти, навпаки, намагаються знайти якомога більше позитивних моментів у трудовій міграції – високі зарплати, можливість самореалізації, акцент на тому, що Польща є доброю для життя, що поляки, попрацювавши якийсь час за кордоном, все ж таки повертаються на батьківщину (про що, зокрема, свідчить купівля заробітчанами нерухомості в Польщі). Цілком можливо, що більш оптимістична позиція польських журналістів пов'язана переважно з легальним виїздом за кордон та, відповідно, ширшими можливостями самореалізації. Проте і українським журналістам варто було б звернути трохи більше уваги на "успіхи" українських мігрантів, а не лише на їх поразки та труднощі.

Трудова міграція і в українських, і, особливо, у польських газетах дедалі більше виходить за рамки лише економічних характеристик і починає фігурувати в пресі також у соціальних і культурних дискурсах, займаючи свою окрему нішу.

Українські заробітчани в першу чергу сприймаються як "жертви" складних економічних обставин: безробіття, не виплати зарплатні тощо. Для характеристики трудових мігрантів та їх досвіду використовуються переважно емоційно-песимістичні звороти. Часто публікуються статті, в яких мігранти описуються як жертви шахраїв та рекету, інколи – також торгівців живим товаром. Польські мігранти постають швидше як підприємливі люди, що користуються шансом покращення свого матеріального становища та професійної самореалізації. Крім цього, за словами польських журналістів, вони приносять величезну користь країні-реципієнту, підносячи її економічний добробут, та часто є еталоном доброчестя, лояльності і працьовитості.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник. За ред. С. Макеєва. – К.: 2006. – 372 с. 2. Grzymała-Kazłowska A. Cztery Dyskursy o Imigrantach w Polsce // Przegląd Polonijny. Kwartalnik. – 2005. – z. 3(117). – С.117-138; 3 Shostak N. In Search of Cinderellas, in Naples and Beyond: Popular Culture Responses to Labor Migration from Ukraine // www.yorku.ca/soi/_vol_6_2/_HTML/Shostak.html; Mrozowski M. The Portrayal of Immigrants in the Polish Press \ From Homogeneity to Multiculturalism. Minorities Old and New in Poland. Edited by F. E. Hamilton and K. Iglicka. School of Slavonic and East European Studies. – 2000. – С.240-260; Титов В. О формировании прессой образа этнического иммигранта (взгляд социолога) // СОЦИС. – 2003. – №11. – С. 41-50; Титов В. Межкультурная коммуникация как фактор адаптации иммигрантов к городской среде // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С.128-139; 4. Корнелюк І. Як інвестувати в себе: регіональна преса в Польщі // Телекритика – Інтернет-видання про ЗМІ в Україні. - http://www.telekritika.kiev.ua/articles/127/0/9062/wroclaw_report; 5. Панченко О. У потоці нового "переселення народів" // Політика і час. – 2003. – №8. – С.93-96.

Яковенко Тетяна Володимирівна,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи
соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

В статье исследуются особенности и тенденции развития процессов трудовой миграции населения Украины. Анализируются причины миграции, социальный, демографический и профессиональный состав мигрантов и социальные последствия этих процессов. Подчеркивается необходимость принятия концепции национальной миграционной политики и разработки соответствующей стратегии регулирования процессов трудовой миграции.

Special characteristics and tendencies of the present labour migration processes of the population in Ukraine are investigated in the article. Reasons of migration, social demographic and professional structure of migrants as well as social consequences of these processes are analyzed. Need of adopting the national policy concept and developing relevant strategy concerning the regulation strategy of labour migration processes are emphasized.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства значно підвищує значення фактору населення. З найбільшою гостротою суперечності сучасних трансформаційних процесів проявляються у сфері зайнятості населення, як найскладнішому соціально-економічному явищі, в якому відображається більшість аспектів життєдіяльності людей, уся різноманітність інтересів та протиріч у суспільстві. Зайнятість характеризує один з важливих аспектів розвитку людини, пов'язаний з суспільною діяльністю в сфері праці і у зв'язку з працею. Соціально-економічне значення зайнятості обумовлено тією роллю, яку відіграє праця. Економічний зміст зайнятості полягає в можливості своєю працею забезпечити собі і своїй родині гідне існування, сприяти зростанню ефективності суспільного виробництва, соціальний — у формуванні та розвитку особистості людини.

В умовах сучасного міжнародного ринку праці трудова детермінанта в міждержавних переміщеннях виступає основним чинником як інтенсивності міграційного процесу, так і в його результативності. Міграція за своєю сутністю — це соціальні відносини, які виникають і розвиваються в результаті налагодження чи порушення різнобічних зв'язків між особистістю, групою, колективом, з одного боку, та державою, нацією, суспільством, з іншого боку. Тобто міграція є одним із головних чинників, що впливає на стан демографічних процесів.

Міграцію називають ще формою задоволення потреб населення, реалізація яких вимагає зміни місця проживання. Прийняття рішення про міграцію та його реалізація є результатом міграційної поведінки людини. Психічним регулятором міграційної поведінки є міграційна установка, тобто схильність чи негативне ставлення до зміни місця і умов мешкання. Міграційна установка залежить від соціально-психологічного стану особи, або міграційної мотивації. Міграційна мотивація — це психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення певної мети (соціального, економічного, психологічного характеру), яка вимагає зміни місця проживання [9, с. 203].

Різні аспекти міграційних переміщень є предметом дослідження багатьох вчених. З'ясуванню теоретичних проблем міграційних процесів і їх кількісної оцінки присвячені наукові розробки вчених країн СНД — Ж. Зайончковської, Т. Заславської, А. Кіреєва, Г. Овчинникова, В. Переведенцева, Л. Рибаківського, І. Цапенко. Соціально-економічні аспекти міграційних процесів досліджуються у працях таких українських вчених як Р. Березюк, М. Долішній, Ф. Заставний, Л. Кривенко, Б. Лановик, В. Приймак, І. Гнибіденко, О. Хомра, А. Загробська, Є. Ліанова, І. Прибіткова, Н. Победа, Т. Петрова та ін.

В даній статті акцентується увага на найбільш важливих соціальних аспектах трудової міждержавної міграції, що суттєво впливають на життєдіяльність людей і розвиток суспільства в цілому. Мета — показати особливості сучасної міждержавної трудової міграції і оцінити соціальні наслідки тенденцій, що розвиваються у цій сфері.

Трудова міграція (міграція робочої сили) — це рух працездатного населення, пов'язаний зі зміною місця роботи під впливом насамперед соціально-економічних факторів. Цей вид міграції

охоплює такі аспекти переміщення: соціальні (наприклад, із селян у робітники); виробничі (міжгалузеві, внутрішньогалузеві); територіальні (міждержавні, міжобласні, міжрайонні); професійні (пов'язані зі зміною професії, спеціальності, кваліфікації).

Явище трудової міграції має розглядатись на основі з'ясування суперечливої єдності як внутрішніх, так і зовнішніх його сторін. За умов інтенсивного розвитку інформаційного постіндустріального суспільства міждержавні переміщення працездатного населення досягли великих розмірів. У роки державної незалежності України характер, обсяги, склад та спрямованість внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків зазнали суттєвих змін. Ці зміни відбулися у зв'язку із трансформацією соціально-економічних відносин, демократизацією суспільного життя. Вони виявилися насамперед у зменшенні інтенсивності внутрішньорегіональної та міжрегіональної міграції, значному впливі населення за межі держави, формуванні потужних потоків зовнішньої трудової міграції.

За різними експертними оцінками в наш час нараховується від 150 до 175 млн. осіб (більше 3% населення планети), що мешкають за межами країни свого походження. З них більше 65 млн. — мігранти. Участь українців в глобальних світових міграційних процесах — досить вагома. Більше 30% всіх українців (близько 20 млн.) живуть за межами України, є громадянами інших держав і глибоко інтегровані в їх суспільство. А українські мігранти складають близько 20% громадян України. У загальному обсязі міграційних процесів основну частину займає трудова міграція. Україна продукує більше всього трудових мігрантів серед країн-донорів пострадянського простору [23].

Відмітимо, що по відношенню до масштабів новітньої трудової міграції серед політиків, вчених і представників ЗМІ ніколи не існувало єдності. Протягом другої половини 1990-х — початку 2000-х років йшлося про два, п'ять, сім мільйонів українців, що постійно працюють за кордоном. Міністерство праці та соціальної політики України свідчить про приблизно 2,5-3,0 мільйонах трудових мігрантів [26]. Хоча офіційної статистики в цій сфері не існує, на підставі непрямих даних, отриманих під час соціологічних опитувань, можна стверджувати, що "заробітчаний досвід" мають набагато менше людей, ніж прийнято вважати. Відповідно до результатів загальнонаціонального соціологічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, досвід тимчасової трудової міграції за кордон набули члени більше 10% українських родин. Це означає, що можлива чисельність мігрантів не перевищує 2-х млн. осіб. За останніми даними Організації економічного співробітництва і розвитку, зараз за кордоном працюють приблизно 11-12% українців — близько 4,8 млн. чоловік [21, с. 10].

Загальне правило, яке діє по відношенню майже до всіх трудових мігрантів світу, — вони їдуть, по-перше, до найближчої розвиненої країни, по-друге — до країни, з якою є спільні історичні, культурні, мовні корені, і, що найголовніше, — вищий рівень оплати праці. Існують два могутні потоки українських трудових мігрантів: до Росії (близько 2 млн. осіб, в основному — зі Східної України) і Польщу (близько 1 млн., в основному зі Західних регіонів). Характерно, що із загальної чисельності громадян України за кордоном легалізовано владою країн-реципієнтів лише 500 тис., а інші — на нелегальному становищі [23].

Сучасна українська трудова міждержавна міграція перестала бути відмінною рисою тільки західних областей. У цей процес все більше втягуються інші регіони країни. Так, у 2005 р. відносний показник еміграції (кількість вибулих на 1000 осіб) був у Івано-Франківській і Львівській областях — 0,4, Тернопільській — 0,5, Закарпатській — 0,8, а в Луганській — 1,2, Донецькій — 1,0, Запорізькій — 0,9, Харківській — 0,8. Тобто відбувається певне вирівнювання в еміграції диспропорцій умовного "представництва" від різних частин України. Така тенденція зовнішньої міграції звичайно збільшує і поглиблює соціальні проблеми, притаманні саме цьому явищу [8, с. 21].

Масова зовнішня трудова міграція стала для українського соціуму новою і гострою проблемою. Якщо врахувати масштаби міграції, то можна осягти всю глибину соціально-психологічних деформацій українських мігрантів за кордоном і їхніми родинами в Україні. Мова йде, насамперед, про соціально-правове забезпечення інтегрування українських трудових мігрантів у закордонний простір. Їхня правова незахищеність як з боку України, так і з боку країн перебування є головною проблемою в сфері трудової міграції. Українські дипломатичні представництва констатують, що приїзд українців на роботу за кордон часто знаходиться під

контролем організованих кримінальних угруповань. Вони виявляються абсолютно незахищеними від свавілля роботодавців і посередників, багатьом загрожує небезпека потрапити у тенета торговців людьми. Злочинний бізнес продажу людей з України в основному орієнтований на європейську (рідше — на російську й американську) "секс-індустрію" і нелегальний трудовий сектор. Існують також напрямки продажу людей з метою незаконної трансплантології і незаконного усиновлення. Міжнародна організація з міграції назвала Україну лідером по торгівлі людьми в Європі. За її даними 100 тис. чоловік стали жертвами торгівлі людьми в Україні за останні 16 років [20, с. 5]. Поширення торгівлі людьми викликало необхідність формування ефективних заходів протидії, насамперед шляхом законодавчого забезпечення цієї діяльності.

В останні роки держава стала більш ефективно впливати на процес трудової міграції. Підтримку своїм співвітчизникам за кордоном робить Всеукраїнська громадська організація "Українська взаємодопомога". З березня 2005 р. почав діяти державний Центр допомоги українцям за кордоном, програмні цілі якого збігаються з програмними цілями ВГО "Українська взаємодопомога". Створення цього центру при участі МЗС України є свідченням того, що захист прав громадян України за кордоном стає однією з пріоритетних задач зовнішньої політики держави. Міністерство праці і соціальної політики України уклало умови про взаємне працевлаштування і соціальний захист громадян, що працюють за межами своїх держав, з Росією, Молдовою, Беларуссю, Литвою, Латвією, Вірменією, Чехією, Словаччиною, Польщею, Португалією. Підготовка міжнародних договорів у сфері працевлаштування громадян за кордоном триває постійно.

Регулювання у сфері трудової міграції держава здійснює через розвиток інституту ліцензування посередницької діяльності з працевлаштування на роботу за кордоном (у 2006 р. отримали ліцензії 724 суб'єкти підприємницької діяльності). Але вони щороку надають послуги у працевлаштування лише 1-2% загальної чисельності трудовімігрантів. Через такі структури громадяни України отримують можливість мати легальну роботу за межами країни й надійний соціальний захист від свавілля іноземного роботодавця.

Трудова міграція стала глобальним світовим явищем, вона позначається як на країнах-донорах, так і на країнах-реципієнтах. Демографічна ситуація в Україні як у країні-донорі значно гірша, ніж в інших країнах-донорах. По-перше, частина трудових мігрантів з України у відношенні до чисельності населення порівняно з іншими країнами найбільша. По-друге, в Україні неухильно зменшується чисельність населення через скорочення народжуваності і зростання смертності. Природно, що в Україну ринув потік іммігрантів з третіх країн зі стабільним приростом населення, що є традиційними постачальниками робочої сили у світі. Тобто, перспективи трудової міграції є такими: з одного боку, глобалізація сучасного світу, формування транснаціональних ринків праці і принципова неможливість досягнення Україною у найближчій перспективі життєвих стандартів, що існують в економічно розвинутих країнах, стимулюватимуть найактивніші і конкурентноспроможні верстви населення до міграції, переважно тимчасової. З другого — неминуче природне скорочення чисельності населення України змусить вдаватися до активного залучення іммігрантів.

Проблема імміграції вже стала актуальною для внутрішнього життя країни. За даними Держкомміграції України, в країні щорічно "затримується" близько 25 тис. тільки нелегальних мігрантів. За роки незалежності нелегально в'їхало й осіло тут більше 1,5 млн. чоловік. Держава щорічно витрачає до 130 млн. дол. на утримання і репатріацію цих осіб [22, с. 7].

В основі процесів української трудової міграції лежить цілий комплекс чинників. Один з важливіших спонукальних мотивів міграції — вищий рівень заробітної плати в країнах прибуття. Зокрема, на сільськогосподарських і підсобних роботах, на яких зайняті мігранти з села, він вищий у 2-3 рази, в будівництві, на автотранспорті та у сфері послуг — у 10-12 разів, на морському транспорті, у програмуванні, в освіті, охороні здоров'я — від 15 до 40 разів. Показово, що 2/3 українських трудових мігрантів працюють в економічно не самих розвинених країнах і не за найвищої зарплати. Так, середня зарплата трудового мігранта в Росії 370 долл., Польщі — 430 долл. У країнах з високим рівнем оплати праці, через візовий режим, українських мігрантів набагато менше, а заробіток порівняно високий: Німеччина (100-130 тис. осіб — 1300 долл.); США (500 тис. — 1100 долл.); Португалія (200 тис. — 900 долл.); Італія (500 тис. — 930 долл.) [21, с. 10].

В Україні стан зі зайнятістю працездатного населення змінюється на краще, мінімальна заробітна плата наблизилась до прожиткового мінімуму, постійно збільшується рівень середньої

заробітної плати. Але зайнятість закономірно не є гарантією від бідності: 85% бідних сімей мають у своєму складі хоча одну працюючу особу, однак ризик бідності родини не залежить від наявності працюючих, а від рівня їх доходів. Громадяни України ідентифікують себе переважно з малозабезпеченим прошарком суспільства. Так, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України у квітні 2006 року злидінними вважали себе 4,2% респондентів; бідними — 40,7%; людьми середнього достатку — 53,6%, а заможними і багатими — лише 1,0% населення [10, с. 70].

Як і раніше, існує велика різниця між показниками середньої заробітної плати по регіонах країни: найвища у Києві (2006 р. — більш ніж 1800 грн) та у східних областях (1200-1300 грн), тобто на 68,0% перевищувала середній рівень по країні. Натомість низькою була середня заробітна плата в усіх західних областях (780-850 грн), де її рівень складає 71-77% до середнього рівня. Низькою залишається заробітна плата у працівників сільського господарства та в тих, хто працює в структурах, що надають аграрникам різні послуги (612 грн), у галузі охорони здоров'я та соціальній сфері (673 грн), що становить 55-63% від середнього рівня заробітної плати за видами економічної діяльності [26].

Парадоксально, але факт: ще в середині 1990-х років Україна з "подачі" Європейського банку розвитку зробила ставку в розвитку економіки країни на дешеву робочу силу. З тих пір утримується низький рівень заробітної плати, особливо у працівників середньої і вищої кваліфікації.

Зрозуміло, що низький рівень заробітної плати в Україні спонукає значну частину населення шукати роботу за межами країни. Зазначимо, що масштабна трудова міграція є поширеним явищем лише у бідних країнах. До цього слід ще додати, що кожен п'ятий житель України (21,0%) втратив соціальний оптимізм і віру в те, що ситуація у країні поліпшиться навіть через десять років [10, с. 86]. Інтегральний індекс соціального самовідчуття (квітень 2006 р.) досяг 38,3 балів, тоді як 40 балів — це рівень, нижче за який розташовуються тільки показники, що свідчать про незадоволеність якістю життя [10, с. 48].

З цим пов'язана і така проблема трудової міграції, яка в науковій літературі отримала назву "відплив мізків". Одним із найнегативніших наслідків трудової еміграції — втрата висококваліфікованої робочої сили, насамперед, наукових кадрів. До зовнішньої міграції висококваліфікованих спеціалістів спонукає неможливість реалізувати свій інтелектуальний потенціал через відсутність фінансування наукових розробок та умов для творчої і професійної реалізації, а також погіршення соціально-економічних умов життя.

Дослідження процесів трудової міграції передбачає глибоке вивчення її якісних характеристик, які суттєво впливають на рівень і динаміку демографічних показників і стан трудових ресурсів країни. Йдеться, перш за все, про соціально-статусні категорії мігрантів, їх статеві-віковий склад, освітні та професійні характеристики.

У наш час об'єктивною реальністю є бажання значної кількості громадян України з різних мотивів виїхати в іншу країну. Як свідчать соціологічні опитування, які проведені Центром соціальних досліджень "Софія" (2007 р.), таких осіб налічується 40%, з них 26,6% бажають виїхати на деякий час, а 13,3% — назавжди. Опитування 1025 респондентів Києва, Севастополя, Харкова, Одеси, Маріуполя, Краснодона та інших міст, які бажають виїхати за кордон, показали, що за індексами потенціальної міждержавної трудової міграції можна виділити такі соціально-статусні категорії: висококваліфіковані робітники, самозайняті громадяни, випускники вузів, науковці, вчителі, медичні працівники, спеціалісти і службовці підприємств, безробітні, керівники підприємств та їхніх підрозділів, підприємці, державні службовці [1, с. 20].

За останні роки міграційні потоки істотно "постаріли", частка молоді, особливо у віці 15-19 років, сильно зменшилася, а всі мігранти до 30 років становлять менше 60% загального потоку. Відбулося зрушення структури мігрантів у бік зрілих (40 і старше — 13,4%) і найстарших (більш 60 років — 13%) віків. Якщо раніше більшість мігруючих були чоловіки, то тепер виїжджають жінки [16, с. 42]. Серед груп населення, виділених за рівнем освіти, найбільш схильними до міждержавної трудової міграції є особи із середньою професійною освітою — 30%, з вищою — 22,5%, із середньою спеціальною — 18,4%, із середньою — 14%, з неповною середньою освітою — 7,4% [1, с. 20]. Як наслідок усього цього, в Україні спостерігається зниження питомої ваги осіб з вищою освітою у складі населення віком 25-35 років, незважаючи на те, що тільки за 1984-2001 рр. було понад 40% зростання чисельності випускників ВНЗ.

На заробітки до країн СНД виїжджають переважно представники робітничих професій, до інших країн — висококваліфіковані фахівці. Основною сферою прикладання праці українських громадян за кордоном є будівництво. Будівельними роботами займаються 57,1% українських трудових мігрантів. Серед інших сфер за чисельністю зайнятих трудових мігрантів з України виділяється сільське господарство — 15,8%, далі — послуги домашньої прислуги (робота домашніми робітницями, нянями, гувернантками) тощо [16, с. 42].

Міждержавна трудова міграція має низку позитивних аспектів: перш за все, вона допомагає сім'ям мігрантів вижити у складний період становлення ринкової економіки, знижує рівень безробіття на українському ринку праці. Перебуваючи за кордоном трудові мігранти підвищують свою кваліфікацію, освоюють нові професії, сучасні технології і системи виробництва, стандарти трудової дисципліни і організації виробництва, а також досвід роботи. Повернувшись додому, частина з них поповнює прошарок підприємців та фахівців, чия праця відповідає світовим стандартам. Ці обставини сприяють підвищенню цінності і економічної ефективності трудового потенціалу України і в кінцевому результаті впливають на процес її подальшого соціально-економічного розвитку.

Однак, на думку фахівців, негативних соціальних наслідків такої міграції набагато більше. Відомо, що нелегальний статус українців за кордоном знижує ціну їхньої праці, створює умови для численних зловживань, формує у свідомості роботодавця країн прибуття уявлення про Україну як недемократичну, неправову державу. З роками збільшується попит на жіночу робочу силу, що нагтовхує на сумні висновки про справжні сфери їх використання. Трудова міграція є причиною істотного послаблення інституту сім'ї. Виїзд за кордон на тривалий час одного з подружжя часто призводить до розлучення — офіційного чи формального. До того ж працівники-мігранти, як правило, намагаються утримуватись від народження дітей.

Однією з найскладніших та найсерйозніших проблем, яка викликана масовими трудовими міграціями, є масштабне поширення "соціального сирітства". Вже зазначалось, що найчастіше за кордон виїжджає населення від 30 до 45 років. Середній вік їх дітей 8-20 років, власне саме тоді, коли дітям та підліткам потрібні батьківська увага, опіка, виховання. Виїжджаючи, батьки позбавляють їх цього. Такі діти у дошкільному та молодшому шкільному віці не рідко відстають у навчанні від своїх однолітків. У підлітковому віці саме діти трудових мігрантів мають більшу ймовірність пристраситися до алкоголю, наркотиків тощо. Негативним аспектом цього є також те, що значна частина молоді звикає до "дурних" грошей і не може й не хоче потім працювати. Із кожним роком проблема "соціального сирітства" загострюється, бо дедалі все більше дітей потрапляє в цю категорію. І хоча трудові мігранти підтримують зв'язки з сім'ями, які залишилися в Україні, це явище завдає значної шкоди репродуктивній діяльності, вихованню дітей.

Слід звернути увагу і на те, що в Україні вплив трудової міграції на соціально-економічну і демографічну ситуацію багаторазово посилюється в зв'язку з відвертим прагненням більшості мігрантів, особливо тих, що працюють у країнах ЕС, залишитися там назавжди [5, с. 29].

В останні роки характер міждержавних міграційних потоків в Україні дещо змінився. Міграційна хвиля, як свідчать статистичні дані, трималась на високому рівні досить тривалий час: з 1994 по 2001 роки сальдо міграцій населення було від'ємним у межах 132-152 тис. осіб. З 2002 р. має місце різке зниження цієї хвилі, а з 2005 р. сальдо міграцій стає додатним (+4,6 тис.) [17, с. 94-95]. Це свідчить про виникнення позитивної тенденції в загальній трудовій міграції.

Але справа в тому, що менше населення стало виїжджати у країни СНД, тоді як в інші країни, здебільшого в країни ЕС, потік трудових мігрантів не змінився. Так, у 2005 р. міждержавна міграція з країнами СНД становила: 33,5 тис. осіб прибулих і 21,9 тис. вибулих, тобто сальдо +11,6 тис. З іншими країнами вона була такою: 6,1 тис. прибулих і 13,1 тис. вибулих, сальдо від'ємне -7,0 тис. осіб. Це в основному мігранти з таких областей, як Дніпропетровська (-689 осіб), Закарпатська (-688), Рівненська (-681), Донецька (-578), Чернівецька (-455), Запорізька (-412), Львівська (-426), Тернопільська (-303), Волинська (-341) та ін. У 2005 р. в усіх напрямках з України виїхало 10,6 тис. чоловіків і 12,5 тис. жінок у працездатному віці. Саме ця маса трудових мігрантів створює основу активної трудової міграції (66,2% від загальної кількості) на протязі усіх років незалежності країни [8, с. 33].

Варто зауважити, що з України їдуть найбільш мобільні, підприємливі, здібні, творчі, перспективні люди. Виїзд їх за межі України та загальні наслідки цього процесу для країни та її

соціального, економічного та демографічного майбутнього будуть вельми відчутні в перспективі. І не виключено, що виявляться вони незворотними.

Одна з найважливіших проблем, пов'язаних з трудовою міграцією, є проблема "збереження нації". В демографічній політиці України особливе місце належить проблемі українського етносу. Так, у 2001 р. серед основної маси емігрантів частка етнічних українців складала 49,2% [9, с. 220]. Це обумовлює необхідність посилення державного інтересу до становища державної нації за умови рівності громадянських прав для представників усіх національностей. Природно, що саме Україна має піклуватися про захист та збереження свого генофонду.

Задача української держави — створити необхідні для людей соціально-економічні умови і забезпечити повернення трудових мігрантів на батьківщину, де так потрібні соціально активні громадяни і висококваліфіковані працівники. Міграційна політика України повинна убезпечити державу від потоків нелегальної міграції з третіх країн, забезпечити захист прав українських громадян за кордоном, тобто гарантувати своїм мігрантам легалізацію й інтеграцію в цивілізовані суспільства на правовій основі, а також створити умови для їхнього повернення додому.

У 2005 р. з 35 тис. емігрантів 32 тис. (91,5%) мали громадянство України. В країни Європи їх виїхало 25,7 тис. (80,3%), Америки — 3,8 тис. (11,9%), Азії — 2,4 тис. (7,5%). Це свідчить, що головною мотивацією цього процесу є саме трудова міграція — одержання більш високих прибутків в країнах Європи (ЕС) та Америки. Імігрувало в Україну за цей рік 39,6 тис. осіб, причому з країн Європи 26,1 тис. (66,0%), Америки — 0,6 тис. (1,5%), Азії — 12,7 тис. (32,1%). Кількість імігрантів за громадянством становила: України — 21,5 тис. (54,3%), країн Європи — 10,8 тис. (27,3%), країн Азії — 6,0 тис. (15,2%) [8, с. 92-93].

Також змінюється етнічне забарвлення і іміграції. Якщо на початку 1990-х років серед імігрантів переважали вихідці із Південної і Східної Азії: Китаю, Афганістану, Пакистану, Бангладеш, то сьогодні це в основному громадяни кавказьких і азійських країн СНД. У 2005 р., наприклад, з Узбекистану прибуло до України 4,3 тис. осіб, Вірменії — 1,1 тис., Казахстану — 1,0 тис., Грузії — 0,9 тис., Азербайджану — 0,8 тис., Туркменистану — 0,3 тис. [8, с. 93]. За даними Ради національної безпеки і оборони, за роки незалежності в Україні значно збільшилась чисельність кавказьких і азійських общин. Переважно це мігранти з країн Кавказу і Азії. Вже на початку нового століття соціологічні дослідження виявили стурбованість населення напливом таких мігрантів: про це заявляли 58% респондентів, особливо у великих містах та в Криму (74%) [25]. Масова міграція населення з цих країн вже призвела до того, що в країні організовуються діаспори і створюються замкнуті громади. Усі вони є носіями інших звичаїв і культурних традицій, іншого менталітету. Засилля імігрантів можуть викликати незворотні процеси в українській культурі, в світосприйнятті, в усьому громадському житті. Експерти впевнені, що однією із засад іміграційної політики повинен бути принцип компліментарності мігрантів до українців — тобто здатності уживатися з корінним населенням, що можливо за умови мінімальної різниці в менталітеті.

З метою збереження демографічного балансу в українському суспільстві необхідно виробити національну стратегію переселення в Україну українців, перш за все з пострадянського простору, забезпечивши цей важливий для майбутнього України процес необхідною інформаційною і правовою базою. Проведення ж активної політики із залучення імігрантів неминує змінити національний склад України. Однак відтягування часу у вирішенні цього питання здатне лише загострити національне питання в країні, оскільки змусить приймати імігрантів у більших кількостях, ніж здатне адаптувати суспільство. І тоді, за підрахунками експертів Інституту демографії, до 2050 р. 16% населення України складуть нерідні українському етносу, що з точки зору національної безпеки небажане. Тому особливої державної уваги заслуговують зовнішні міграційні процеси — еміграція корінного населення, іміграція чужоетнічного елемента, що може нести загрозу виникнення конфліктів на ґрунті матеріальних, ідейно-моральних стосунків.

В Європі давно використовують практику квотування, коли для кожної країни виділяється певна квота на іміграцію, що не допускає появу у країні переважаючої етнічної групи серед імігрантів. Ця практика здійснюється тепер і в Україні. Так, Кабінет міністрів встановив квоту іміграції на 2007 рік (відповідне розпорядження уряду № 37 датоване 07.02.2007 р.). За рік

держава готова прийняти 7323 бажаючих жити в Україні (у 2006 р. — 9,5 тис. осіб). До цього числа входять діячі науки і культури, імміграція яких відповідає інтересам України (675 осіб). Найбільша квота передбачена для родичів громадян України (2465 осіб). Для колишніх громадян України розмір квоти становить 349 осіб, людям, які прожили на території України протягом трьох років, пропонується 714 місць; родичі іммігрантів — 3120 осіб [26].

Виходячи з викладеного, слід зазначити, що процеси трудові міграції в умовах глобалізації економічного розвитку є складним і масштабним явищем, яке викликає неоднозначні результати. Ліквідуючи дефіцит робочої сили в ряді галузей та регіонів, вона загострює конкуренцію на ринку праці. Для країн-донорів трудова еміграція частково сприяє вирішенню проблеми безробіття і, в той же час, повертається втратою якісно кращої національної робочої сили. З одного боку, міграція відкриває можливості для взаємозбагачення культур, а з іншого — створює проблему збереження національної самобутності як іммігрантів, так і місцевого населення. Вивчення досвіду регулювання міграції в зарубіжних країнах та посилення уваги до неї з боку нашої держави буде сприяти уникненню в українському суспільстві багатьох соціальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення // Економіка України.— № 4.— 2004.— С. 23. 2. Заклекта О., Шиманська О. Українська трудова еміграція: сутність форми та особливості сучасного етапу // Україна: аспекти праці.— № 8.— 2004 р. 3. Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 роки.— <http://www.rada.gov.ua>. 4. Красинец Е. Міграція населення // Економіст.— М., № 8.— 1997.— С. 48-59. 5. Лібанова Е. Модель розвитку України: погляд статистика // Теорія і методологія статистичного аналізу.— Київ: КНЕУ, 2006.— 394 с. 6. Мельник С., Гаврюшенко Г., Шубенко С. Демографічна ситуація в Україні: стан, головні проблеми та способи їх вирішення // Україна: аспекти праці.— № 4.— 2006 р. 7. Міграція населення України у 2000 році / Державний комітет статистики України.— К., 2001.— 103 с. 8. Міграція населення України у 2005 році / Державний комітет статистики України.— К., 2006.— 104 с. 9. Муромцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник.— К.: Кондор, 2006.— 300 с. 10. Паніна Н. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг.— К.: Інститут соціології НАН України, 2006.— 94 с. 11. Петрова Т. П. Концепція державної міграційної політики України: цільова орієнтація і основні напрями // НАН України, Науково-дослідний центр з проблем зайнятості населення та ринку праці.— К., 1996.— 41 с. 12. Пирожков С. Трудовой потенциал в демографическом измерении // АН Украины, Ин-т экономики.— К.: Наукова думка, 1992.— 173 с. 13. Победа Н. Міграція і пошуки нових взаємодій // Проблеми міграції.— № 1 (8).— 1999. 14. Прибыткова И. М. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений // Трудовая миграция в СНГ: социальный и экономические аспекты / Отв. редактор Ж. А. Зайончковская.— М., 2003.— 286 с. 15. Проблеми нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні.— Наукова доповідь // Авт.-укладач Малиновська О., інш.— К.: Бланк-Прес, 2000.— 118 с. 16. Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.— Т., 2004.— 294 с. 17. Регіони України. Стат. збірник // За ред. О. Г. Осауленка: Держкомстат України, 2005.— 231 с. 18. Романюк Р. Міграція населення України в 1991-1998 рр.: основні закономірності і тенденції розвитку // Демографічні дослідження. Вип. 21.— К., 1999.— С. 71-87. 19. Ушкалов И. Г., Малаха И. А. "Утечка умов" — масштабы, причины, последствия.— М.: Эдиториал УРСС, 1999.— 176 с. 20. Аргументы и факты в Украине.— № 8, 2007. 21. Аргументы и факты в Украине.— № 23, 2007. 22. Аргументы и факты в Украине.— № 25, 2007. 23. Зеркало недели.— № 12, 2-8 апреля 2005 г. <http://www.zn.ua/3000/3050/49628/>. 24. Зеркало недели.— № 22, 11-17 июня 2005 г. <http://www.zn.ua/3000/3050/50266/>. 25. Інтерфакс України, 10.12.2001 р. 26. Сайт Міністерства праці та соціальної політики України. <http://www.misp.gov.ua/>.

Андреев Евгений Александрович,

кандидат культурологи, преподаватель кафедры массовой коммуникации Южно-Уральского государственного университета

СОЦИАЛЬНОЕ НЕРАВЕНСТВО СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

У статті розглядається соціальна нерівність крізь призму мовних розбіжностей. Автор виділяє цілу низку соціокультурних груп, які відображують нерівність у інформаційних можливостях людини.

The article considers social inequality in the light of language differences. Based on the degree of text understanding the author identifies a number of socio-cultural groups, which, according to the author, reflect inequality in informational capabilities of people.

Социокультурные трансформации, происходящие на постсоветском пространстве, в значительной мере повлияли на формирование такого феномена, как социальное неравенство. Неоспоримо, что данное явление не ново, несмотря на парадигму всеобщего равенства, существовавшую в советский период нашей истории. Более эксплицитной обсуждаемая проблема стала с провозглашением рыночных принципов, а особую остроту ей придает резкая поляризация отечественного социума.

Однако неравенство, в том числе и социальное, не ограничивается разницей в финансовом положении людей. Оно - более многогранное и сложное понятие, нежели то, которое учитывается в большинстве социологических и статистических показателей. Еще со времен формирования социально-классовых и стратификационных теорий, представленных в трудах М. Вебера, К. Маркса, Т. Парсонса и П. Сорокина, были заданы индикаторы, позволяющие зафиксировать проявления социального неравенства. Среди них: религиозные взгляды, круг профессий, жизненные шансы, происхождение и прочие, как аскриптивного, так и неаскриптивного характера.

По нашему мнению, важнейшим следствием социального неравенства являются Язык всех бывших советских республик в последние пятнадцать лет впитал огромное количество слов, фиксирующих явления и артефакты, которых прежде не существовало: компьютер, мобильный телефон, war, grgs и многие другие. Это приводит к двум следствиям:

- во-первых, сложности с инкультурацией и социализацией инноваций порождают неуверенность и, по большому счету, невозможность приспособиться к современным реалиям. Это, в свою очередь, ведет к проблемам в адаптации индивидов (достаточно вспомнить о количестве людей, которые не владеют компьютером, а если владеют, то на уровне самых простейших операций, а при возникновении проблем с функционированием программного обеспечения пользователям требуется существенная помощь), их жизненных шансах;

- во-вторых, СМИ (в том числе газеты, телевидение, Интернет) активно используют современный актуальный тезаурус в полном объеме, при этом не уточняя значений терминов, что усиливает кризис идентификационных процессов.

По нашему мнению, индикатором идентификационных процессов подобного рода является степень понимания реципиентами конкретных лексем, которые встречаются в текстах средств массовой информации.

Для поиска эмпирических оснований данного предположения мы провели конкретное социологическое исследование, целью которого стало выявление степени понимания текстов информационными реципиентами, и формирование по этому признаку социокультурных групп. Реализация цели подразумевала ряд задач, среди них: выделение на основе анализа прессы массива подлежащих объяснению слов и выражений, образцов сленгов, иностранных слов для последующего предъявления его респондентам; определение того, насколько понятны слова иноязычного происхождения, термины, аббревиатуры, используемые журналистами, группам респондентов.

Исследование предполагало использование комплекса методов, реализуемых в несколько этапов [1]. На первом мы отбирали периодические издания. Критериями стали: массовость издания (были отобраны "Аргументы и факты" и "КП-толстушка"), информационная насыщенность издания ("Известия"), принадлежность издания к категории региональных газет ("Челябинский рабочий"),

развлекательность ("Желтая газета"). Для исследования мы задали следующий временной период: ежедневные периодические издания – один месяц; еженедельные издания – полгода. За указанный период мы проанализировали все издания методом сплошной выборки.

Второй этап был связан с процедурой отбора единиц измерения для контент-анализа прессы. Под единицей измерения подразумевались слова, предположительно являющиеся сложными для понимания и интерпретации их реципиентами. Отбор осуществлялся на основе следующих критериев: принадлежности слова к группе неологизмов, прямых заимствований, имеющих или не имеющих русскоязычный аналог, слов, не переведенных журналистами в тексте на русский язык, специфической терминологии, аббревиатур.

Завершающим этапом стало исследование мнений респондентов об означенной проблеме с помощью анкетного опроса и метода фокус-групп.

Выборочная совокупность репрезентировала социально-профессиональную структуру генеральной совокупности. Базой исследования стали жители города Челябинска.

По результатам исследования мы выделили ряд социокультурных групп, сформированных по признаку степени понимания языка периодической печати.

Первая из них содержит в себе достаточно большую *группу людей, неверно воспринимающих современную терминологию*. Такой уровень понимания является своего рода индикатором следующих характеристик данной культурной группы. Прежде всего, он свидетельствует о слабом уровне ориентированности в новых социокультурных реалиях современной России и мира. *Данная группа* потребителей газет не понимает, а, следовательно, в значительной мере *не принимает* появляющихся в обществе социальных институтов (например, институт полномочных представителей президента, применение выборной модели праймериз, назначение ипотечного кредитования и ряда других). Более того, данные исследования показывают, что респонденты все же пытаются проинтерпретировать и инкультурировать тот или иной феномен, согласно своим догадкам и предположениям, а это окончательно *дезориентирует* человека в политическом, экономическом и культурном пространстве.

Неприятие новшеств приводит, в свою очередь, к отсутствию четко сформированных в сознании этой культурной группы читателей ценностей и норм, репрезентирующих актуальные социокультурные реалии. Такая ситуация свидетельствует о *невключенности внешнего опыта в сознание индивидов*, или, пользуясь терминологией А.И. Ракитова [2], культурное ядро представителей данного типа читателя отторгает культурный пояс, который его окружает. Противоречие между ними определяет известные характеристики типов личностей таких индивидов. *Доминантой* указанного типа субъекта культуры является *паллиативное мировосприятие* [3], включающими в себя черты *родового индивида*, которые, в данном случае, не становятся фоном, а представляют собой равнозначную составляющую в сознании. Также, на наш взгляд, справедливо говорить и о постфигуративных элементах [4] в мировоззрении, что, в свою очередь, определяет функционирование их патриархальных установок и убеждений.

Основываясь на вышесказанном, мы можем утверждать, что представители данного типа читателей *не обладают* необходимым для адекватного усвоения информации *уровнем тезауруса*, что является одной из причин появления барьеров в процессе коммуникации между информационным адресантом и адресатом. Ограниченность тезауруса, неадекватное владение информационным пространством дает возможность характеризовать данную группу как *"бредущих" (strollers)* (в терминологии А.Д. Елякова [5]). Другими словами, они не способны своевременно инкультурировать информационный поток, что определяет стратегии соответствующего поведения, которые можно определить именно таким образом.

Следующую группу читателей мы можем определить как *частично ориентирующихся в отдельных сферах* социокультурного поля страны, а это, в свою очередь, дает возможность *структурировать* её по принципу, которому мы следовали при анализе данных исследования, *на несколько составляющих*.

Необходимо оговориться, что эти сферы распределяются среди предпочтений респондентов непропорционально. Результаты исследования показали явное смещение приоритетов индивидов в сторону *чтения с целью развлечения*, к которой можно отнести, прежде всего, сферу шоу-бизнеса, светскую хронику, подробности жизни публичных людей. Менее востребованными для данной группы являются политика, экономика, культура. Отметим и тот факт, что читатели спортивных

изданий и интересующихся данной сферой в данной группе не присутствуют. Следовательно, наиболее массовой подгруппой, в рамках заявленной, являются читатели, которые *частично понимают язык* тех текстов газет, которые посвящены сугубо *развлекательной тематике*. Особенностью данного подтипа читателей является невнимательное и эпизодическое прочтение информационного сообщения с целью понять общий смысл статьи, не вдаваясь в подробности и не обращая внимания на непонятные слова и выражения. Исследование показало, что респонденты, принадлежащие к этому типу читателя, не смогли верно интерпретировать большинство предложенной им в инструменте терминологии, хотя наиболее часто употребляемая лексика была достаточно понятна.

Аналогичная ситуация складывается в подгруппе читателей, связанных с политикой, экономикой и сферой культуры. Интерес к читаемой статье четко не выражен, поэтому из поля зрения выпадают частности, хотя суть информационного сообщения реципиентом улавливается. По нашему мнению, *различия между основными характеристиками групп неверно воспринимающих и частично воспринимающих не столь существенны*, поскольку их тезаурус, а, следовательно, и степень восприятия информации почти идентичен, за исключением того ряда слов, которые наиболее часто употребляются в текстах газет. Соответственно характер восприятия действительности у них достаточно схож, как и описанные нами выше особенности моделей поведения. Заметим, что большую часть информации эти группы черпают с помощью телевидения, где, как нами отмечалось ранее, основу составляет визуальный образ, картинка, которые в значительной мере не требуют пристального внимания к тексту.

Третью группу мы можем условно назвать группой, *тезаурус которой позволяет читателям усваивать информацию на уровне, условно определяемом как средний*.

Общий уровень образования и сфера деятельности дает возможность реципиенту на достаточно адекватном уровне осваивать актуальное социокультурное пространство.

Представители данной общности не обладают знаниями, словарным запасом, который позволяет оценивать и рассматривать феномены различных областей жизнедеятельности человека на уровне специалиста, при этом, описываемые субъекты культуры имеют базу, помогающую им ориентироваться в сложившихся условиях.

Представленная группа читателей, по нашему мнению, наиболее ярко воплощает в себе черты кофигуративных культурных групп, то есть являются "переходным" типом читателя: преломление в их сознании двух эпох и двух, нередко диаметрально противоположных, систем ценностей породили характеристики, присущие им в данный период времени.

Следующий блок групп мы можем определить как *"профессиональный тип читателей"*. Сущностной характеристикой, согласно данным исследования, является *полное понимание специализированной терминологии* в той сфере деятельности, где респондент является профессионалом. При этом речь идет не о конкретной специальности, а об общей направленности деятельности: работники банковской сферы, ИТР, медицинские работники и т. д.

Данный тип групп можно характеризовать как *"движущиеся рывками"*, что обусловлено следующим: профессиональное самосовершенствование требует постоянного удовлетворения информационной потребности в сфере деятельности индивида, а остальной информации уделяется несущественное, в сравнении с основным потоком, внимание. Следовательно, *совершая информационный рывок в отдельно взятой области знания, человек менее компетентен в остальных элементах социокультурного пространства*, что, однако, не является для него первоочередной необходимостью.

Доминирующим типом субъекта культуры в данной читательской группе, по нашему мнению, является *префигуративный*, что обусловлено следующими соображениями. Во-первых, зависимость профессиональной успешности от постоянного самообразования определяет опору на изменяющееся информационное пространство, которое формируется инновационными процессами. Во-вторых, это наиболее адаптированная, по крайней мере в сфере профессиональной компетентности, группа читателей, что существенно упрощает процесс их инкультурации в современное социокультурное пространство.

Данные исследования показали, что значительная часть респондентов, представляющих данную группу, среди наиболее часто читаемых периодических изданий отмечала специализированные газеты, в том числе и корпоративные издания, основой интереса к которым

они называли именно профессиональные мотивы. Примечательно и то, что опрашиваемые студенты-журналисты также мотивировали свое обращение к газете профессиональным интересом, выражающемся в процессе "просматривания заголовков и прочтении статей известных журналистов".

Схожей с предыдущей, по степени понимания языка конкретных отраслей общественной жизни, можно считать *группу индивидов*, которую нельзя назвать профессионалами, но которые обладают *высоким уровнем ориентированности в иных специализированных сферах жизни*: спорт, культура и шоу-бизнес, включающий в себя светскую жизнь, моду и сопутствующие ей процессы. Люди, интересующиеся ими, знают эту терминологию на очень высоком уровне, с их интерпретацией у респондентов не возникало проблем и все слова объяснены точно. Представители данной типологической группы читателей не являются профессионалами в этих сферах, что обуславливает их выделение в отдельный тип.

В числе читательских предпочтений этого типа читателей мы можем назвать такие газеты, как "Городской дилижанс", "Комсомольская правда", "Спорт-Экспресс", "Советский спорт", "Телесемь" и другие. Экстраполируя данные на периодические издания в целом, к указанному списку можно прибавить так называемые "глянцевые журналы", журналы, посвященные компьютерным играм, и иную периодическую печать, освещающую схожую тематику.

Последним элементом, который мы выделим в рамках этой типологии, является *группа читателей*, характеризующаяся высокой степенью понимания языка периодических изданий. Данный тип можно условно назвать *"лидирующим типом"*. Основной чертой группы является включенность и социализированность индивидов в социокультурное пространство современности. Это свидетельствует о том, что представители такого типа читателей обладают тезаурусом, позволяющим *успешно* инкультурировать современные ценности, нормы и инновации во *всех сферах общественной жизни*. Подчеркнем, что рекрутируется данная группа не только из социально-профессиональной общности кандидатов и докторов наук, как это можно было бы предположить на первоначальном этапе исследования, но и из других страт современного российского общества.

Такая ситуация, на наш взгляд обусловила внутреннюю структуру "лидирующего типа": группа людей, которые обладают высоким уровнем образования, а, следовательно, высоким уровнем тезауруса, и индивиды, которые не только обладают теми же характеристиками, но и могут реализовать их в практической деятельности. К сожалению, ученая степень не является залогом высокого положения в структуре общества, что и определило дифференциацию внутри данной группы.

Таким образом, мы представили один из аспектов социального и социокультурного неравенства. С оговорками этот тип неравенства можно назвать информационным, рассмотренным сквозь призму языковых идентификационных процессов. Данный тип в современном информационном обществе, по нашему мнению, является доминирующим, прежде всего, потому, что информационное неравенство напрямую влияет на жизненные шансы индивида в обществе, то есть тот круг возможных социальных ролей, статусов, профессий, которые, в свою очередь, и формируют условия и параметры социального неравенства.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Андреев Е.А. Методика конкретного социологического исследования языка периодической печати // XVI Уральские социологические чтения – социальное пространство Урала в условиях глобализации – XXI век. Материалы международной научно-практической конференции (Челябинск, 7 – 8 апреля 2006 года). В 3 ч. / Отв. ред. С. Г. Зырянов. – Челябинск: Центр анализа и прогнозирования, 2006. – Ч. 1. – С. 89–94. 2. Ракитов А.И. Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 14–34. 3. Пелипенко А.А. Культура как система, – М.: Издательство "Языки русской культуры", 1998. – 376 с. 4. Мид М. Культура и преемственность. Исследование конфликта между поколениями [Электронный ресурс] // <http://www.countries.ru/library/texts/mead.html> 5. Еляков А.Д. Информационный тип социального неравенства // Социс. – 2004. – № 9. – С. 95–100.

Савчинський Руслан Орестович,

асистент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка"

МОБІЛЬНА ПОВЕДІНКА СОЦІАЛЬНИХ ПРОШАРКІВ МІСТА ЛЬВОВА

В статье на эмпирическом уровне анализируется мобильное поведение социальных слоев г. Львова. В качестве показателей социальной мобильности использованы индексы потенциальной мобильности в разных ее траекториях и типы мобильного поведения. Выдвинуты предположения относительно возможных изменений стратификационной структуры города.

In the article the mobile behavior of social strata of Lviv is analysed at the empiric level. The indices of potential mobility in its different trajectories, and types of mobile behavior are used like indicators of social mobility. According to the results of analysis the assumptions about changes in the stratification structure of the city are suggested.

Люди для реалізації своїх інтересів здійснюють статусні переміщення у суспільстві (соціальному просторі). Це явище звичайно позначають поняттям соціальна мобільність. Загальне визначення соціальної мобільності, що дав П.Сорокін, цілком прийнятне через його широту – це будь-яке пересування індивіда, або соціального об'єкту, або цінності – чого завгодно, що було створено або модифіковано людською активністю – з однієї соціальної позиції на іншу [1, с.373].

Проблема соціальної мобільності є однією з ключових у теорії соціальної стратифікації. Сучасні дослідження соціальної мобільності як соціального процесу фокусуються на проблемах емпіричної фіксації сукупного впливу обмінного та структурного її типів, міжпоколінної мобільності, визначення чинників, які формують життєвий успіх, а отже і соціальну мобільність. Дослідження соціальної стратифікації суспільств часто супроводжуються аналізом соціальної мобільності, як показника міри "відкритості – закритості" суспільства, показника соціальних змін та перетворень тощо.

Аналізуючи останні дослідження та публікації, можна відзначити, що серед західних дослідників цією проблемою займалися С.М. Ліпсет, Р. Бендікс, Г. Зеттенберг [2] (дослідження мобільності за показником фізична – нефізична праця); Д. Фезерман, Л. Джонс, Р. Хаузер [3] (аналіз обсягів структурної та обмінної мобільності в різних країнах); Т. Ді Прет, А. Соренсен [4;5;6] (аналіз соціальної мобільності через призму траєкторій кар'єри та життєвих ризиків); Р. Брін, Дж. Голдторп [7;8] (міжкласова мобільність); М. Вестерн, Е.О. Райт [9] (дослідження міжпоколінної мобільності); Д. Берто, І. Берто-Вьям [10;11] (дослідження внутрішньопоколінної мобільності) та ін.

Трансформаційні перетворення у пострадянських країнах активізували цілу низку досліджень, присвячених соціальній мобільності. У Росії соціальна мобільність є предметом робіт передусім Т.І. Заславської [12;13] та З.Т. Голінкової [14], серед українських соціологів дослідження найрізноманітніших аспектів мобільності здійснено О.О. Якубою, Л.М. Хижняк, О.Д. Куценко [15], С.А. Макеевим, І.М. Прибитковою, Є.В. Симончук [16] та ін.

Метою даної статті є аналіз (на прикладі м. Львова) емпіричних показників мобільної поведінки представників різних соціальних прошарків сучасного українського суспільства. Ці прошарки виділенні як об'єктивні групи у стратифікаційному просторі, який утворений значимими в сучасних умовах ресурсами. Відповідно, аналіз мобільної поведінки представників різних прошарків є підґрунтям висунення попередніх гіпотез про спрямованість та якість стратифікаційних перетворень у нашому суспільстві, можливі зміни структури його об'єктивних соціальних нерівностей.

Аналіз мобільної поведінки соціальних прошарків здійснено за результатами емпіричного соціологічного дослідження проведеного у лютому-березні 2006 року соціологічною лабораторією кафедри соціології Львівсько національного університету імені Івана Франка та Львівською обласною громадською організацією "Агенція "Освітня"¹.

¹ Дослідження проводились методом особистого інтерв'ю по домогосподарствах. Обсяг вибіркової сукупності становив 800 осіб працездатного віку. Тип вибірки – багатошарова, ймовірнісна, районована вибірка з використанням маршрутного методу та квот на останньому щаблі відбору респондентів. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності $\pm 3,5\%$. Інформацію, отриману в ході дослідження, опрацьовано на ПК за допомогою пакетів прикладних програм ОА, SPSS 11.0 та MS Excel.

Інформація, що була отримана, дозволила виділити шість соціальних прошарків у просторі нерівності міста: "вищий та середній класичний прошарок", "прошарок висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів", "український серединний прошарок", "базовий економічно активний прошарок", "базовий економічно незайнятий прошарок", "нижчий прошарок" [17]. Для аналізу мобільної поведінки отриманих прошарків ми використали показники, які опрацьовані Н. Коваліско та А. Хоронжим в дослідженнях регіональної трудової мобільності у м. Львові в березні-травні 1999 року: зокрема, індекс потенційної мобільності та типи мобільної поведінки [18, с. 60-68].

Індекс потенційної мобільності є показником, що відображає активність мобільної поведінки у різноманітних напрямках. Для його розрахунку використовувалась шкала активності, кожному пункту якої присвоювався ваговий коефіцієнт, який враховувався при цьому інтегрального соціального показника¹. Крайнім пунктам шкали "порівняно недавно зробив це" та "ні, не збираюсь це робити взагалі" були присвоєні вагові коефіцієнти "1" та "0" відповідно. Проміжні відповіді отримали вагові коефіцієнти в порядку зменшення інтенсивності ознаки: "займаюсь цим зараз" - 0,5, "збираюсь зробити це найближчим часом" - 0,25. Відповідно отримані значення індексу потенційної мобільності будуть коливатися в інтервалі від 0 до 1, і чим його значення є ближчим до 1, тим інтенсивнішою є ознака.

Загалом, отримані індекси потенційної мобільності для всіх прошарків мають низькі значення, проте і вони дають змогу окреслити напрямки мобільної поведінки його представників (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Індекси потенційної мобільності по прошарках

Напрямки мобільної поведінки	Прошарки					
	Вищий та середній класичний прошарок	Прошарок висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів	Український серединний прошарок	Базовий економічно активний прошарок	Базовий економічно незайнятий прошарок	Нижчий прошарок
змінити місце роботи	0,05	0,09	0,12	0,12	0,10	0,05
зайнятись підприємницькою, посередницькою діяльністю	0,27	0,10	0,08	0,05	0,06	0,02
зайнятись індивідуально трудовою діяльністю	0,13	0,11	0,09	0,08	0,10	0,06
знайти додатковий заробіток	0,09	0,15	0,16	0,17	0,15	0,09
виїхати на роботу за кордон	0,04	0,03	0,03	0,03	0,04	0,01
взяти кредит в банку (для відкриття власної справи, купівлі квартири, машини тощо)	0,14	0,10	0,04	0,02	0,05	0,02
одержати диплом про освіту, спеціальність, перекваліфікуватися на іншу спеціальність	0,14	0,08	0,10	0,04	0,20	0,04
підвищити кваліфікацію для професійного росту, зайнятись самоосвітою	0,21	0,28	0,14	0,09	0,15	0,03
Інтегральний індекс потенційної мобільності	0,13	0,12	0,09	0,08	0,11	0,04

"Наймобільнішим" можна вважати "вищий та середній класичний прошарок", оскільки, по-перше, він має найвищий показник інтегрального індексу потенційної мобільності серед решти

$$^1 I = \frac{\sum a_i b_i}{\sum a_i}$$

де, a_i – частка тих хто обрав i -тий варіант, b_i – ваговий коефіцієнт i -того варіанту

прошарків (0,13), та відповідно, і найбільшу кількість напрямків мобільної поведінки, що характеризуються відносно високими показниками у порівнянні з іншими прошарками. Так, "вищий та середній класичний прошарок" можна вважати потенційно мобільним за такими напрямками, як відкриття власної справи, заняття підприємницькою чи посередницькою діяльністю, а також підвищення кваліфікації, загального фахового рівня. За цими напрямками для даного прошарку індекси потенційної мобільності отримали значення 0,27 та 0,21 відповідно, які можна інтерпретувати як астки потенційно мобільних індивідів, тобто 27% та 21% мають відповідні наміри щодо певних змін. Варто звернути увагу і на можливість потенційної мобільності індивідів, що репрезентують прошарок за напрямками "кредитування в банку з метою збільшення особистого майна" (0,14), "одержання освіти, перекваліфікація" (0,14), "заняття індивідуальною трудовою діяльністю" (0,13). Хоча, значення отриманих індексів за цими напрямками і не є високими, вони все ж вказують на спрямованість поведінки представників прошарку.

Близько 28% представників "прошарку висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів" мають наміри підвищити фахову кваліфікацію (індекс на рівні 0,28). Структуру загальної спрямованості потенційної мобільності представників прошарку складають такі сфери, як "заняття підприємницькою діяльністю" (0,1), "заняття індивідуальною трудовою діяльністю" (0,11), "знайти додатковий заробіток" (0,15), "споживче кредитування в банку" (0,1) тощо.

Щодо пошуку додаткового заробітку потенційно мобільними є близько 16% представників "українського середнього прошарку", а близько 14% мають намір підвищити кваліфікацію з метою професійного росту. Незначна частка цього прошарку має наміри змінити місце роботи та отримати освіту, або ж перекваліфікуватись.

Потенційна мобільність "базового економічно активного прошарку" проявляється у напрямках зміни місця праці (0,12) та пошуках джерел додаткових заробітків (0,17). Потенційна мобільність "базового економічно незайнятого прошарку" є більш різноплановою, оскільки прошарок складає значна частка молоді, для якої характерний високий рівень соціальної активності в різних сферах. Так, для близько 20% прошарку характерним є отримання диплому про освіту. Підвищити кваліфікацію для професійного зростання і вести пошук додаткових джерел прибутків мають наміри 15% респондентів, а 10% планують змінити місце роботи та зайнятись індивідуальною трудовою діяльністю.

Нижча страта має дуже низькі показники індексу потенційної мобільності за всіма досліджуваними напрямками і, відповідно, є практично немобільною соціальною групою.

Загалом, якщо оперувати інтегральним індексом потенційної мобільності, то частка потенційно мобільних індивідів у "вищому та середньому класичному прошарку" складає близько 13%, у "прошарку висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів" близько 12%, в "українському середньому прошарку" близько 9%, у "базовому економічно активному прошарку" близько 8%, у "базовому економічно незайнятому прошарку" близько 11%, у "нижчому прошарку" лише близько 4%. Враховуючи показники індексу потенційної мобільності, можна висунути припущення про можливість певного приросту середнього класу в місті, в першу чергу, за рахунок прошарку "висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів" та "українського середнього прошарку".

За результатами дослідження також визначались пропорції індивідів з різними типами мобільної поведінки у кожному прошарку. Типологічний аналіз зводився до віднесення респондентів до одного з п'яти типів мобільної поведінки: "активний, реально мобільний", "активний, потенційно мобільний", "пасивний, фактично стабільний", "активний, реально вимушений мобільний", "потенційно-пасивний мобільний".

До реально мобільних людей зараховувались ті, хто порівняно недавно, у відповідності з новим вимогам часу, змінили місце роботи, посаду, професію, стиль життя тощо, а до реально вимушено мобільних відносили тих, які змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо). По потенційно мобільними вважали тих, які поки що нічого не змінили, але мають відповідні плани, можливості, які реалізують найближчим часом (закінчення навчального закладу, перекваліфікація, зміна місця праці, виїзд за кордон тощо). Пасивний, фактично стабільний тип мобільної поведінки мають респонденти, котрі задоволені (або в якійсь мірі задоволені) тим, що мають на даний час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираються нічого змінювати. Респонденти, котрі вказали на те, що не мають роботи, готові приступити до неї, але

припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть її знайти і вичерпали всі можливості для її одержання, ідентифікувались як індивіди з потенційно-пасивним типом мобільної поведінки ("зневірені").

Таблиця 2.

Розподіл соціальних прошарків за типом мобільної поведінки, у %

Тип мобільної поведінки	Прошарки					
	<i>Вищий та середній класичний прошарки</i>	<i>Прошарок висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів</i>	<i>Український серединний прошарок</i>	<i>Базовий економічно активний прошарок</i>	<i>Базовий економічно незайнятий прошарок</i>	<i>Нижчий прошарок</i>
Активний, реально мобільний тип	6,5	19,4	9,9	8,2	5,8	3
Активний, потенційно мобільний тип	13	16,1	29,7	34,5	38,4	12,9
Пасивний, фактично стабільний тип	76,1	61,3	54,2	46,8	39,9	43,6
Активний, реально вимушений мобільний тип	2,2	3,2	6,1	9,9	9,4	29,2
Потенційно-пасивний мобільний тип	2,2	0	0	0,6	6,5	11,4
Разом	100	100	100	100	100	100

Відповідно до встановлених емпіричних показників, ми визначили пропорції різних типів мобільної поведінки для представників кожного з виділених прошарків (див. табл. 2). Для представників "вищого та середнього класичного прошарку", в основному, характерним є пасивний фактично стабільний тип мобільної поведінки (76,1%), що підтверджує наші попередні гіпотези, враховуючи високі статусні позиції представників прошарку. Близько 6,5% учасників прошарку на час проведення дослідження й надалі покращували своє соціальне становище, відтворюючи реально мобільний тип поведінки. Потенційно мобільними є 13% прошарку. Частки індивідів з потенційно-пасивним типом мобільної поведінки та реально вимушено мобільних є дуже незначними.

Прошарок "висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів" за часткою реально мобільних індивідів (19,4%) можна вважати найбільш мобільним на час проведення дослідження. Потенційно мобільними можна вважати близько 16% прошарку. Але, загалом, більшість прошарку (61,3%) задоволена своїм соціальним становищем і відтворює пасивний фактично стабільний тип мобільної поведінки. Лише 3,2% змушені були змінити життєвий уклад під впливом зовнішніх обставин.

Представники "українського серединного прошарку" також переважно є фактично стабільними, немобільними індивідами – таких у прошарку 54,2%. В порівнянні з попереднім прошарком у цьому прошарку скоротилась частка реально мобільних, активних осіб (9,9%), проте збільшилась частка потенційно мобільних індивідів (29,7%). Частка вимушено мобільного населення в цьому прошарку складає лише 6,1%.

"Базові" прошарки за розподілом типів мобільної поведінки серед їхніх представників є практично ідентичними. Так, і для "базового економічно активного", і для "базового економічно незайнятого" прошарків переважаючим є пасивний, фактично стабільний тип мобільної поведінки (46,8% та 39,9% відповідно). Обидва прошарки володіють, у порівнянні з іншими, значними частками потенційно мобільних індивідів (34,5% та 38,4% відповідно). Незначними є частки активних реально мобільних індивідів (8,2% та 5,8% відповідно) і в кожному з цих прошарків практично кожен десятий здійснив вимушену мобільність. У прошарках присутні також респонденти з потенційно пасивним типом мобільної поведінки, тобто відсутністю можливостей щось змінювати (0,6% та 6,5% відповідно).

Для "нижчого прошарку" теж переважаючим є фактично стабільний тип мобільної поведінки (43,6%). Значна частка прошарку є вимушено мобільною – 29,2%, а активно мобільних індивідів лише 3%. Практично рівна кількість осіб з активною потенційно мобільною поведінкою (ті, хто

прагне змін на краще) та потенційно пасивно мобільною поведінкою (ті, хто змирилися з власним становищем) - 12,9% та 11,4% відповідно.

Загалом можна зазначити, що для всіх прошарків характерним є переважання пасивного, фактично стабільного типу мобільної поведінки. Найбільш реально мобільним (за часткою осіб) є "прошарок висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів". Найбільш потенційно мобільною є базова страта. Спостерігається також зростання частки осіб з реально вимушеним типом мобільної поведінки при переміщенні по стратифікаційній піраміді зверху до низу. Отже, можна зробити висновки, що стратифікаційний простір міста має певний потенціал щодо висхідної мобільності соціальних прошарків. Найбільш "популярними" траєкторіями мобільної поведінки є просування до вищих економічних, кар'єрно-трудова та освітніх статусів. Тому, у подальших наукових пошуках особливу увагу варто зосередити на комплексному аналізові ефектів сукупного впливу структурного та обмінного типів мобільності, дослідженні бар'єрів на основних траєкторіях мобільної поведінки населення тощо.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. 2. Lipset S.M., Bendix R., Zetterberg, H. Social Mobility in Industrial Society // Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective / ed. by Grusky, D. - Boulder: Westview Press, 1994 - P. 250-259. 3. Featherman D., Jones L., Hauser R. Assumptions of Social Mobility in the US: The Case of Occupational Status // Social Science Research – 1975. - Vol. 4 – P. 329–360. 4. DiPrete T. Life Course Risks, Mobility Regimes, and Mobility Consequences: A Comparison of Sweden, Germany, and the United States // American Journal of Sociology – 2002. – Vol. 108 – P. 267–309. 5. Sorensen A.B. The Basic Concepts of Stratification Research: Class, Status and Power // Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective / Ed. by D. Grusky. - Boulder: Westview Press, 2000. - P. 287-300. 6. Sorensen A.B. Theory and Methodology in Social Stratification // The Sociology of Structure and Action. / Ed. U. Himmelstrand. - London: Sage, 1986. - P. 69-95. 7. Goldthorpe J.H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. - Oxford: Clarendon Press, 1980. 8. Breen R., Goldthorpe J. H. Class, Mobility and Merit. The Experience of Two British Birth Cohorts. // European Sociological Review – 2001. – Vol. 17(2) – P. 81–101. 9. Western M., Wright E.O. The Permeability of Class Boundaries to Intergenerational Mobility Among Men in United States, Canada, Norway and Sweden // American Sociological Review – 1994. – Vol.59 – P. 606 – 629. 10. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: преемственность и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях // Социологические исследования. - 1993. - № 2. - С. 58-67. 11. Берто Д., Берто-Вьям И. Наследство и род: трансляция и социальная мобильность // Вопросы социологии. – 1992. - Том. 1. - С. 106-122. 12. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества. // Общественные науки и современность. – 1997. – №2. – С. 2-23. 13. Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации Российского общества. // Социологические исследования. – 2001. – №8. – С. 3-11. 14. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России. // Социологические исследования. – 1998. - №10. – С. 77-84. 15. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безсонов М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Харьков: Основы, 1997. – 230 с. 16. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с. 17. Савчинський Р.О. Консистентність статусних позицій індивідів у стратифікаційному просторі (регіональний аспект) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.2. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2006. – С. 89-95. 18. Коваліско Н.В., Хоронжий А.Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 165с.

Легеза Сергей Валериевич,

кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета

**СОВРЕМЕННЫЙ ГОРОД КАК СИМВОЛИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО:
"МЕСТО", "ЗНАКИ", "СВЯЗЬ ВРЕМЕН" (на примере г. Днепропетровска)**

В статті розглянуто особливості презентації простору міста як символічного явища та як такого, що реконструє актуальні для суспільної свідомості ідеологічні конструкти. Зокрема, йдеться про зміни у ставленні до проблеми "історичності" окремих об'єктів міського простору з погляду змін у сучасній соціокультурній ситуації.

The article deals with peculiarities of city space presentation as a symbolic phenomenon and city as such that reconstructs relevant ideological constructs for public conscience. The article considers in particular changes in the attitude towards 'historicity' of certain objects of city space from the standpoint of changes in contemporary socio-cultural situation.

Город в социологическом и культурно-историческом дискурсе со времен М.Вебера, Г.Зиммеля и прочих классиков урбанистики предстает, прежде всего, как объект, некая конечная целостность, единая и неразрывная протяженность [4]. Протяженность эта всегда обладает как непосредственным бытием – инфраструктура, границы, территории, – так и целостным символическим смыслом. Например, традиционная культура закрепляет актуальную символику города за осями противопоставлений "традиция"/"новация", "закрытое"/"открытое", "вертикаль"/"горизонталь" и др., имея в виду базовое противопоставление города как субститута "культуры" в ее противопоставлении "природе".

"Город" как "культура" расчленяет пространство по вертикали и по горизонтали. Так, город представлен как земное отображение реальности более высокого порядка (традиция, берущая начало в Апокалипсисе Иоанна Богослова и тщательно проинтерпретированная богословской традицией, начиная с "Града Божьего" Аврелия Августина). По горизонтали город фиксирован в противопоставлении "центр"/"периферия", где именно за городом закреплена функция центрального положения в символической географии актуальной культурной традиции. Символизация пространства по оси "центр"/"периферия" остается универсальной для любой традиции, однако европейская перспектива выстраивает это противопоставление чрезвычайно последовательно как в сакральном (ось "Иерусалим"- "Рим", вмещающая в себя максимум священности в христианской традиции), так и в светском измерениях (достаточно вспомнить идею "translatio Imperia" с передачей властных инсигний от "Рима" к "Константинополю" и дальше) [3; 7].

В европейской традиции с топосом города связаны и отчетливо негативные коннотации – начиная с библейского образа "Вавилона-блудницы", чья схема универсальна для обличения порочности посюстороннего бытия, нарушающего универсальные для актуальной культуры ценностные нормативы [2]. Впрочем, кажется, и эти символические ряды вполне встраиваются в систему противопоставлений "цивилизации" и "природы".

Заметим, однако, что со временем становится востребован и несколько иной взгляд на город: не "макро-", но "микротопографический", когда значимыми объектами становятся отдельные символические и топографические локусы, а не город как некоторая абсолютная целостность. Чаше всего, подобный взгляд актуализируется, когда мы говорим об индивидуальном, субъективном восприятии города: значимыми тогда нередко становятся части, а не целостность: *моя* улица и *эта* улица более живы, нежели улица *как таковая*. Повседневность стремится к конкретизации, субъект воспринимает пространство лично. *Эта* улица и *этот* дом оказываются центрами символического восприятия и символической интерпретации пространства города в целом, ключом к индивидуальной семантике и семиотике – явление, тщательно отрефлексированное литературной и литературоведческой традицией [6].

Если рассматривать город как поле знаков, генерируемых и транслируемых определенной социальной и культурной традицией, то подобный подход кажется нам не менее актуальным, чем первый, рассматривающий город в его недифференцированной целостности. Город становится не *пространством*, но *пространствами*, всякое из которых обладает изменяющимся символическим

смыслом – изменения же в этой сфере напрямую зависят от генерализирующей общественной идеологии.

В этом случае важной проблемой городских пространств становится неотменяемость диахронии, а, следовательно, наличие разрывов в актуальных идеологиях. В частности, архитектура напрямую зависит от идеологии – и в смысле форм единичных зданий, и в смысле обобщенных подходов к принципам городской застройки. Всякое отдельное здание, всякий квартал и район города в момент первоначальной застройки обладает первичной идеологией – довольно обратиться к понятию *ансамбль*. При смене же идеологического формата – на уровне ли глобальных тенденций, на уровне ли подвижек архитектурной моды – происходит своеобразное конвертирование прежнего "символического капитала" в некие новые его формы. Кроме того, в последнем случае достаточно важной становится и разница в глобальных тенденциях актуальных идеологий, заставляющих социальных субъектов тем либо иным образом оценивать городские пространства. В этом случае на памяти все еще живущего поколения произошло как минимум два глобальных слома (или уже – *перемен*) в базовых идеологиях города.

Первый из них – наиболее явственный и активно представленный в научной и публицистической литературе (хотя и продолжающий ожидать, несомненно, глубоких специализированных исследований) – переход к советскому культурно-идеологическому пространству. Как принципиально, нарочито идеологический, такой переход требовал своеобразной перекодировки восприятия как города в целом (смещение с "буржуазных" смыслов, на смыслы "трудового человека", "государственного коллективизма"), так и отдельных объектов городского пространства (например, вытеснение из активных и актуальных *мест* города культовых сооружений – вплоть до полного их уничтожения). Новое восприятие города требует новой семантики и новой семиотики – отсюда привычные для советского времени переименования улиц (маркируемых как вехи новой истории и новых субъектов такой истории), символическая ремаркация отдельных зданий, обладающих некоей устойчивой историей предыдущего периода (например, превращение – в конечном итоге, после ряда иных семантических сдвигов – для г. Екатеринослава/Днепропетровска "дворца князя Потемкина" в "дворец студентов"; превращение "Преображенского собора" в "музей религии и атеизма" и т.д.). Отсюда перекодировка сохраняемых и активное создание новых памятников и памятных знаков (особенно в период после Второй мировой войны, когда "становление советского" уже оказывается историей, а не актуальной реальностью). Отсюда сама семантика памятных знаков, утверждающих идеологию физического труда, классового противостояния и силы государства (от знаковости напряженной мускулатуры и сжатых кулаков, до мужеподобных женщин советских памятников).

Частным случаем – и наиболее интересным при том, поскольку именно он зачастую остается вне внимания исследователей – остается процесс "переозначивания" отдельных домов, как объектов, обладающих четкими признаками предыдущих идеологий не только на уровне их именования ("дом губернатора", "дом купца..." и т.д.), но и на уровне архитектуры и дизайна¹. Должные представлять прежде всего личность владельца, а потому максимально индивидуализированные, постройки старого фонда должны были встроиться в новую систему означиваний, а значит, быть лишены некоторых формальных внешних признаков *чуждости*. Скажем, в случае г. Екатеринослава/Днепропетровска это означало, как минимум, удаление с фасадов центральной ("представительской", сказали бы мы сейчас) части города персональных родовых гербов (в случае г. Днепропетровска, "пустые" медальоны под гербы на фасадах, либо медальоны, перелицованные под новую советскую символику, активно присутствуют в городском ландшафте вплоть до сегодняшнего дня). Отдельный случай – символика этнических групп (особенно имеющая религиозный характер – в случае еврейской диаспоры, например), с определенного момента тоже начавшая восприниматься как чуждая и вытесняемая на маргиналии городской топографии.

Альтернативным вариантом преодоления архитектурного языка "буржуазного города" довольно скоро становится создание новых архитектурных форм – от нового орнаментального

¹ Ср.: «Сама форма этих окон, их количество, их расположение на фасаде означает не только некую функцию, они отсылают к определенной идее проживания и пользования, соотвечая некую общую идеологию, к которой принадлежал архитектор» [8, 213].

дизайна до позднесоветского понятия "микрорайон", подразумевавшего определенную целостность – идеологическую в том числе – не одного, но конечной совокупности строений. Здесь, кстати, не обошлось без забавных идеологических коннотаций, едва ли запланированных самими создателями: например, обычный для городов юга и юго-востока Украины орнамент в виде виноградных листьев, лоз, сосновых шишек на фоне "сталинского ампира" с его нарочитой "античностью", с легкостью актуализирует проблему борьбы аполлонического и дионисийского начал, навряд ли запланированную самим архитекторами и дизайнерами.

Второй период реконверсии знакового пространства города, актуальный и для ситуации "здесь и сейчас", не менее интересен и богат для социологических и культурных спекуляций¹. Если советский период был своеобразным переходом от "индивидуального" кода городского пространства к коду "государственному", то актуальная социокультурная ситуация оказывается переходом к коду, так сказать, "корпоративному" – носителем его выступает не государство в целом (в лице отдельных своих органов управления либо социальных институтов) и не отдельный человек, а организация (что в конечном итоге вносит и характерные черты в смыслы, к которым "пользователи" городского пространства будут стремиться). Наличие единой системы смыслов, некоей общей (в такой степени, что "общность" эта грозит превратиться в аморфность) идеологии, влечет за собой и выработку единого кодового пространства архитектурных форм. Материалы (металл, стекло, пластик), внешний вид (зеркальные плоскости, многэтажность), некоторая холодная призрачность и прозрачность новых архитектурных форм приводит к появлению и общей системы смыслов, довольно явственной для внешнего наблюдателя². Но это – архитектурные формы, создаваемые заново, обладающие отсылками к своеобразной корпоративной идентичности и прорастающие в городском пейзаже "как их не было".

Но процесс возникновения новых коллективных игроков в городском пространстве означает и повторное "приручение" уже имеющихся символических смыслов и капиталов, содержащихся в "архитектуре с историей", особенно, когда речь идет об исторических центрах городов. Разрушить старое, чтобы создать новое, не всегда возможный путь освоения пространства: как в силу формально-правовых причин, так и в силу определенной "символической плотности" старых зданий. Можно говорить о спонтанно вырабатываемых стратегиях символического присвоения, позволяющих новым социальным субъектам приручать уже имеющиеся "архитектурные идеологемы".

Здесь возможно контурно наметить соотносимость таких стратегий с родом деятельности субъектов подобной смысловой реконверсии: ориентированы на присвоение ранее существующих смыслов именно те социальные субъекты, чья деятельность связана с проблемой "стабильности", "солидности", "исторической перспективы" и т.д. Например, для г. Днепропетровска в последние годы деятельность в банковской сфере все чаще смещает формы внешней презентации с символики "быть современным" к символике "быть солидным". Реализовать же подобную тенденцию как раз и помогает ориентация на старый архитектурный фонд города. Будучи реконструированы, здания, которые становятся "лицом" подобных корпоративных субъектов, как раз создают определенную временную протяженность, столь необходимое означающее для означаемого "стабильность".

Однако "реконструированность" эта, стоит лишь пристальней на нее взглянуть, оборачивается "сконструированностью": по большей мере, историческая архитектура с легкостью превращается лишь в симулякр, означивая, скорее, идеологему "историчности", чем реальную историю [1]. Наиболее радикальным вариантом такой "конструируемости" является, например, формат "восстановительных работ", подразумевающий сохранность лишь фасадной части здания (с ликвидацией всей системы коммуникаций, стен и перекрытий, скрытых за внешней скорлупой "полтора кирпичей фасада" и с выстраиванием нового здания, скрытого старым фасадом как маской). Фактически, как архитектурный памятник здание в таком случае перестает существовать,

¹ Целый ряд сюжетов мы вынуждены оставить за скобками – как проблему своеобразной культурной идентификации Днепропетровска на сломе идеологий (например, презентацию города как «Южной Пальмиры», вполне явственно фиксирующую действенность бартовского «мифа»).

² Приведем, например, услышанный нами вопрос мальчика лет четырех-пяти, проезжающего мимо здания нового торгового центра: «Мама, это Америка?»; кажется, он вполне фиксирует базовую направленность этой новой риторики и идеологии на формат «инаковости», «потусторонности».

однако же сохраняет за собой возможность презентовать "историчность" как факт идеологии. Другие примеры не столь радикальны, но представляют собой вариативность подобного "символического конструктивизма" (для пространства г. Днепропетровска, например, возможно было бы фиксировать такие *случаи*¹, как добавление орнаментов и лепнины, должных привести ярко выраженную "историчность" в первоначально более простое здание (здание по ул. В.Гопнер, 35, г. Днепропетровск). При этом, в конечном результате самый вопрос об "историчности" такого вида теряет всяческий смысл, поскольку неотличим для неспециалиста (здание по ул. Артема, 56, г. Днепропетровск); надстраивание нескольких дополнительных этажей на более старую основу (здание по пр. Пушкина, 112, г. Днепропетровск); добавление даты реконструкции к первоначальной дате строительства дома (здание по ул. Ш.Алейхем, 15; здание по ул. Короленко, 13, оба – г. Днепропетровск); замена крыши с тотальным использованием новых строительных материалов (заставляющее, заметим в скобках, актуализировать и переосмыслить расхожее с начала девяностых выражение "ставить крышу"); наконец, вынесение собственной символики на пустующие со времен Советского Союза медальоны фасадов (здание по ул. Комсомольская, 43, г. Днепропетровск)).

Естественно, речь идет не о разработке централизованной стратегии конструирования городского пространства со стороны определенных социальных субъектов, а о спонтанных формах присвоения культурных и символических знаков. Однако же подобная "спонтанность" в достаточной степени знакова и требует специального изучения.

Пространства города, таким образом, могут быть представлены как своеобразный ансамбль символических форм и капиталов, достаточно подвижный, чтобы пытаться фиксировать закономерности таких его изменений.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. 2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Наука, 1983. 3. Дюби Ж. Время соборов. – М., 2002. 4. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. - № 3 (34) 5. Кларк Д.Б. Потребление и город, современность и постсовременность // Логос. – 2002. - № 3 (34) 6. Ромашко С. Монумент – сувенир – улика: временная ось мегаполиса // Логос. – 2002. - № 3 (34) 7. Топоров В.И. Петербург и "Петербургский текст" русской литературы // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. — М.: Издательская группа "Прогресс" - "Культура", 1995 — С. 259 – 367. 8. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиотику. – СПб: Петрополис, 1998.

¹ К сожалению, формат статьи не позволяет разместить фотографии, фиксирующие такие особенности.

Филиппова Ольга Аркадьевна,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия", доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

МУЗЕЙ КАК ПУБЛИЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО КОНСТРУИРОВАНИЯ И РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ИДЕНТИЧНОСТИ: ПРИДНЕСТРОВЬЕ КАК CASE STUDY

Стаття базується на результатах дослідження, що було здійснено у листопаді 2006р та червні-липні 2007 у Придністров'ї. Через вивчення того, як історія маленького міста Дубоссари колекціонується та презентується в місцевому музеї, досліджується конструювання придністровської ідентичності.

The paper is based on the analysis of the results of research conducted in Transnistria in November, 2006 and June-July 2007. By exploring how history of a small Transnistrian town Dubossary is collected, presented and made in a local museum, this research investigate the construction of Transnistrian identity.

Несмотря на то, что в последние десятилетия в социо-гуманитарном знании наблюдается настоящий взрыв интереса к концепции "идентичности", данное понятие остается во многом проблематичным, подвергается критике и требует теоретического и эмпирического переосмысления [1, p.1]. Перед исследователями стоит задача не столько зафиксировать наличие и проявление тех или иных идентичностей, сколько "распутать клубок значений", связанных с данной категорией, и предложить серию понятий для ее анализа [2]. Интерес к данному феномену объясняется, прежде всего, тем, что идентичность становится призмой, через которую рассматриваются, оцениваются и изучаются многие важные черты современной жизни. "Впечатляющее возрастание интереса к обсуждению идентичности" – по мнению З. Баумана – "может сказать больше о нынешнем состоянии человеческого общества, чем известные концептуальные и аналитические результаты его осмысления" [3, с. 192].

Объектом данного исследования является приднестровская идентичность – постсоветский феномен, объяснение и понимание которого не всегда можно "вписать" в существующие традиционные исследовательские схемы идентичностей. Это детерминировано, прежде всего, неоднозначностью самого образования – Приднестровской Молдавской Республики¹, в рамках которого происходит формирование идентичности.

Как отмечает С. Маркедонов, многие процессы, развивающиеся на евразийском пространстве ("СНГ-1"), тесно связаны с "политическими хитросплетениями вокруг своеобразного "СНГ-2" – непризнанных образований на территории Азербайджана (Нагорный Карабах), Грузии (Абхазия), Молдовы (Приднестровье) [4]. Для мирового сообщества непризнанные образования с формально-правовой точки зрения не существуют. Однако, "виртуальный характер существования этих государств не мешает им быть вполне реальными участниками "Большой игры" на постсоветском пространстве" [4, с.118]. Между тем, проблему непризнанных государств не следует сводить лишь к формально-юридическому формату. Само возникновение подобного феномена, равно как и начало борьбы за признание – факт эмоционально-символического и социокультурного значения [4, с. 118]. Именно эти значения наиболее ярко находят свое отражение и выражение в формирующихся идентичностях данных образований.

1. *Приднестровье: фокусы исследования.* Среди существующих исследований по Приднестровью достаточно широко представлены работы, направленные на анализ и урегулирование конфликта между Молдовой и Приднестровьем. Для них характерно, в первую очередь, стремление осмыслить геополитические задачи и роль той или иной страны (или международных структур) в урегулировании данного конфликта. [5; 6; 7; 8] Ряд работ посвящен анализу политической и экономической сферы Приднестровья [9; 10]. Вместе с тем, следует

¹ Приднестровская Молдавская Республика (ПМР) провозглашена в результате референдума населения Приднестровья 24 декабря 1991 г.

отметить, что целостной работы, которая бы охватывала все сферы, а также процессы, происходящие в Приднестровье на макро- мезо- и микро-уровне, практически нет.

В контексте заявленной темы особый интерес представляют исследования, посвященные изучению приднестровской идентичности. Существующие по данной проблематике работы различаются используемой методологией и методами, что определяется принадлежностью исследователя к тому или иному научному направлению или школе. Так, в своих исследованиях М. Губогло опирается на принятые в российской этнологии и этносоциологии подходы в исследовании идентичностей, а в качестве основного метода использует анкетирование. Основными категориями анализа выступают "этничность", "региональная идентичность", "этнизм", "лингвизм". Исследовательскую проблему автор определяет как изучение "конкурирующих идентичностей Приднестровья", а основной вывод в отношении возможных перспектив развития формулирует следующим образом: "...или региональная идентичность с русским языком подобно цементу, формирующему русскоговорящую среду, окажется в состоянии скрепить межнациональную солидарность всего населения Приднестровья и станет мощным волнорезом против разрушительного напора национализма /.../ с румынским языком, или же региональная идентичность, утратив свою созидательную силу, окажется неконкурентноспособной в противостоянии с мобилизационным этнизмом" [11, с.34-35].

Работы приднестровских исследователей в методологическом плане опираются на традиции советской и российской этносоциологии и истории. В научном дискурсе присутствуют такие понятия, как "приднестровский народ как единая общность", "многонациональный народ". В многотомном труде "История Приднестровской Молдавской Республики" изложены принципы "формирования" идентичностей в Приднестровье: "Право на различные формы идентичности /.../ утверждаются в Конституции ПМР, в том числе на национальную, конфессиональную, имущественную, /.../ языковую, гражданскую" [12, с.95]. В данной работе также задекларировано, что "буква и дух этой Конституции призваны утвердить *симбиоз гражданской и региональной идентичности*" [12, с.95]. Однако, практически нигде нет четких определений того, что понимается под гражданской и региональной идентичностью.

Используя метод глубинного интервью, исследовательница из Молдовы Н. Кожухару приходит к выводу о том, что приднестровская идентичность (особенно среди молодого поколения) формируется в контексте четкого разграничения с идентичностью Молдовы, что усложняет потенциально возможную ре-интеграцию в рамках федеративной модели [13].

Американский политолог С. Ропер анализирует роль образования в процессе формирования идентичностей в Молдове и Приднестровье. Подчеркивая широкие масштабы политизации образования и в Молдове, и Приднестровье, автор обращает внимание на то, что обе стороны используют образование как ресурс легитимации власти. Образование, по его мнению, становится не только важным агентом формирования идентичности, но и "грубой политической тактикой", которая усиливает негативные стереотипы обеих сторон друг о друге, что делает невозможным содержательный диалог этих сторон [14].

Важной работой по исследованию ситуации в Приднестровье и приднестровской идентичности является работа немецкого исследователя С. Троебста. Основной вопрос заключается в том, может ли государственное строительство, порожденное конфликтом, породить "нацистроительство" в Приднестровье? [15].

Общее, что объединяет все работы, посвященные исследованию приднестровской идентичности, заключается в том, что все они в той или иной степени затрагивают вопросы о прошлом, поскольку изучение *настоящего* неразрывно связано со *значениями прошлого*.

В данном исследовании предпринята попытка изучения конструкторов приднестровской идентичности¹. Для анализа избран не совсем "традиционный" для отечественной социологии объект – музей, рассматриваемый как публичное пространство конструирования и репрезентации идентичности.

2. *Музеи в процессах конструирования идентичностей: контекстуализация проблемы.* Исследования, проведенные в различных обществах, обнаруживают общую закономерность: при

¹ Основу данной работе составляют результаты исследований, проведенных автором в Приднестровье в ноябре 2006 и июне-июле 2007г.

выполнении очевидной функции любого музея – репрезентации культуры и истории – музеи играют значимую роль в конструировании, презентации и конституировании идентичностей.

Г. Райгел обращает внимание на то, что музеи обладают определенными "полномочиями представлять различные культуры" [16, p. 87]. Р. Розенцвейг и Д. Телен подчеркивают, что музеи связывают людей с прошлым, тем самым очерчивают "присутствие прошлого в настоящем" [17, p. 32]. Данные исследователи также рассматривают музеи в контексте проблемы доверия: для многих людей музеи – это те учреждения, которым общественность "доверяет работу с прошлым" через коллекционирование и представление материальных и нарративных свидетельств о прошлом [17, p. 105]. На примере музея "Колониальный Уильямсбург" Э. Гэбл и Р. Хандлер анализируют, каким образом данный музей способствует формированию у американцев представлений о национальной истории и идентичности посредством приобщения их к доминирующему историческому нарративу о прошлом США [18]. В работе об израильских музеях первых поселений Т. Катриэл обращает внимание на то, что экспозиции подобных музеев используются, прежде всего, в идеологических целях [19, p.5]. В результате исследования музейных практик в Китае, Т. Хамлиш приходит к выводу о том, что музеи в большой степени представляют собой процесс "институционального выражения" идентичности [20]. Анализируя деятельность европейских музеев, К. Дункан определяет музей как "ритуал гражданства" [21; 22].

Особую значимость прошлое и его репрезентация приобретает в пост-колониальных обществах. Метод, посредством которого конструируется прошлое в воображении социальных групп, порождает ключевые вопросы о том, *что означает история* в пост-колониальном обществе, и как прошлое используется для обоснования действий в настоящем [23, p.77].

То, *что* и *как* экспонировать в музеях, определяется "музейной политикой", которая формируется в рамках существующих политических и идеологических границ: экспозиции музеев настолько разнообразны, насколько разнообразна политическая среда, в которой они существуют. Музейные практики в целом – коллекционирование и сохранение свидетельств о прошлом, его репрезентация, финансирование и спонсирование экспозиций – являются "политическим актом" [24, p. 13]. Экспозиции музеев сами по себе не изменяют мир, однако, как формы публичного пространства они конституируют арену, в которой эта общность может осмысливать старые, проверенные временем ценности и смыслы или создавать новые, тем самым, выступая мощным "инструментом политики идентичности" [22 p. 133].

В концентрированной форме сущность политики идентичности может быть сформулирована через ее "основные вопросы". Если для любой политики основным вопросом является вопрос о том, *"кто что получает"*, то для политики идентичности основной вопрос – *"кто контролирует смыслы (значения) идентичностей в обществе"*. В рамках различных концепций предлагаются разные ответы на "основной вопрос" политик идентичности. Так, согласно марксистскому и нео-марксистскому подходу смыслы идентичностей контролируются государством; с точки зрения структурно-функционального подхода – социальными группами, с которыми люди ассоциируют себя; в соответствии с либеральными теориями политики – индивидами; согласно пост-структуралистскому подходу – дискурсом, используемым в повседневных коммуникациях и практиках.

Конструируя и репрезентируя идентичность, музеи аккумулируют в себе участие практически всех указанных агентов в политике идентичности – от государства до повседневного дискурса. Осуществлять контроль музеев означает *контролировать репрезентации* общности и ее наиболее значимых ценностей и символов [25]. Именно поэтому степень и масштабы влияния различных агентов варьируется в зависимости от типа самого общества.

3. Case study: историко-краеведческий музей как пространство конструирования, репрезентации и утверждения приднестровской идентичности.

Основу данного анализа составляют результаты исследования, проведенные автором на основе историко-краеведческого музея одного из приднестровских городов – Дубоссары. Будучи небольшим городком с населением около 25 тысяч человек, он представляет интерес, прежде всего, потому, что являлся одним из ключевых центров развертывания вооруженного конфликта между Молдовой и Приднестровьем. Как будет показано ниже, эти события играют важную роль в конструировании приднестровской идентичности.

К. Хили отмечает особую значимость историко-краеведческих музеев небольших городов в процессе конструирования национальной и региональной истории и идентичности. Их главное предназначение состоит, в первую очередь, в том, что эти музеи являются "свидетельством их [городов] исторического статуса" [23, р.77-78]. Согласно К. Хили, такие учреждения являются скорее "местами памяти", нежели новомодными, технологически изощренными музеями, находящимися в центрах метрополий; именно посредством таких мест памяти местная история наделяется значениями, которые конструируют идентичность тех, кто связан с этой историей.

Коллекция Дубоссарского историко-краеведческого музея¹ пополняется в основном за счет экспонатов, переданных в дар музею жителями самого города. Музеи маленьких городков, как правило, не имея серьезного финансирования со стороны государства, привлекают широкие слои населения к формированию фондов музеев. Такое участие широких слоев населения способствует формированию у них чувства причастности к сохранению и интерпретации прошлого с учетом *особенностей контекста*, присущего данной общности. Исследования Р. Хоскинса обнаружили, что участие людей в работе по пополнению фондов музеев, является свидетельством разделяемого ими смысла и значения локальной истории не только для самой общности, но и в контексте значимости этой общности для страны в целом [цит. по: 26].

При анализе конструкторов идентичности целесообразно обратиться к схеме концептуализации и операционализации идентичности, разработанной Ван Дейком. Он предлагает выделять следующие категории, вокруг которых организуются или, другими словами, "выстраиваются" коллективные и индивидуальные действия, конституирующие идентичность как отдельного человека, так и некой группы, общности: 1) членство: "кто не принадлежит" (не "включается"); 2) деятельность: "что мы делаем"; 3) основополагающие цели: "чего мы хотим"; 4) нормы и ценности: "что хорошо и что плохо для нас"; 5) позиционирование: "каковы отношения с другими"; 6) ресурсы: "кто имеет доступ к ресурсам группы" [27].

Экспонируемые в Дубоссарском историко-краеведческом музее материалы объединены в различные тематические экспозиции. Эти экспозиции представляют не столько некое целостное видение истории, сколько демонстрируют тот или иной период прошлого через актуализацию его отдельных событий и деятелей. Посредством этого формируются значения и смыслы в отношении прошлого и настоящего, вокруг которых происходит конструирование приднестровской идентичности.

Репрезентация *далекого* прошлого тесно связана с его соотношением с мета-нарративом – историей Российской империей. Экспонаты прошлого подобраны таким образом, чтобы продемонстрировать причастность города к "событиям-гордости" в истории империи: фотография "Дома, где останавливался полководец М.И. Кутузов во время размена послов по Ясскому договору 1791г.". Тот же принцип используется и для "вписывания" города в историю советского периода: "В этом здании в январе 1918 г. выступал Г.И. Котовский перед дубоссарской молодежью". Тем самым подчеркивается вклад и значимость локальной истории для всего мета-нарратива – истории Российской империи и позже – советской истории. В целом, советская история и связанные с ней символы по-прежнему составляют важный конструкт идентичности. Советский период является составной частью истории для любого из возникших на территории бывшего СССР государства, однако сейчас наблюдается различная интерпретация советского наследия. Так, Грузия, страны Балтии (а в последнее время наметились аналогичные тенденции и в Украине) рассматривают этот период как советскую оккупацию, и создаваемые в этих странах "музеи советской оккупации" призваны формировать именно такой взгляд. Особенностью Приднестровья является то, что советский период (особенно его ранние этапы) репрезентируется в значениях "почитаемого прошлого", выраженного в историко-краеведческом музее с помощью экспозиции под общим названием "Лениниана" (иллюстрация 1)².

¹ Работа музея возможна благодаря энтузиазму его сотрудников и, прежде всего, - его директора Киселевой Г.М., поскольку финансирование музея городской администрацией осуществляется по «остаточному принципу».

² Все представленные в статье иллюстрации – фото, выполненные автором

Иллюстрация 1.

Также важным структурным элементом советского наследия, относящимся к "события-гордости", является история и люди, принимавшие участие в разгроме фашизма. В Приднестровье, в отличие от других постсоветских государств (к которым относится и Украина), интерпретация этого периода не вызывает противостояний общественных дискурсов, а события II мировой войны оцениваются и интерпретируются в разделяемых всеми значениях как "Великая отечественная война" (иллюстрация 2). Этот период представлен через персонификацию событий: основу данной экспозиции составляют исключительно местные материалы о дубоссарцах, принимавших участие в войне и освобождении города.

Иллюстрация 2.

Иллюстрация 3.

Особого внимания заслуживает анализ репрезентаций этнического многообразия населения Приднестровья. Отдельная экспозиция музея посвящена этнографическим материалам, демонстрирующим культуру трех основных этнических групп – молдаван, русских и украинцев (иллюстрация 3).

*"Цель организации этой экспозиции - показать многонациональность нашего региона, "привязать" наличие трех языков в Приднестровье, показать "сопричастность" русской, молдавской и украинской культур /.../ Ведь нам очень трудно выделить или отделить эти культуры друг от друга... они объединены православием."*¹

Организация этнографической экспозиции отражает концепцию "приднестровского мультикультурализма". В обосновании принципов приднестровской идеологии вопросы этничности и языковой политики являются приоритетными². Статья 12 Конституции ПМР

¹ Интервью с директором музея Киселевой Г.М., 26.06.2007

² Известно, что именно «языковая проблема» как одна из основ идеологии «Народного фронта» Молдовы, стала отправной точкой в эскалации конфликта в бывшей Молдавской советской республике.

закрепляет наличие трех "официальных" языков: русского, украинского и молдавского¹. В официальных версиях истории Приднестровья данная проблематика обсуждается в ее сравнении с принципами этнонациональной политики Республики Молдова: "...существенная разница состоит не только в признании правового трехязычия (в отличие от одноязычия в Молдове), но и в отказе от формулы "государственный язык" [12, с. 97]. В официальном дискурсе подчеркивается, что в Приднестровье происходит формирование "многонационального народа" (но не многонациональной нации) с полноправным сохранением этничности всех народов /.../ и правом каждого человека на добровольный выбор своей этнической принадлежности" [12, с.96-97]

Ядром концепции "приднестровского мультикультурализма" выступают три этнические культуры – молдавская, русская и украинская. Вместе с тем, этническая структура населения Приднестровья включает в себя и другие этнические группы. Их численность варьировалась в течение различных периодов. В частности, в самом городе Дубоссары помимо обозначенных этнических групп на протяжении многих столетий в структуре населения достаточно многочисленной была представлена еврейская этническая группа. Численность этой группы драматически сократилась в годы II мировой войны, а последовавшая после распада СССР миграция (усиленная в Приднестровье вооруженным конфликтом) привела к ее исчезновению как группы среди населения города. Вместе с тем, материалы историко-краеведческого музея никак не отражают "присутствие" евреев в истории города. Несмотря на то, что в фондах музея имеются материалы о еврейских артелях, существовавших в дореволюционный период в городе, а также материалы, связанные с геноцидом еврейского народа во время второй мировой войны, участием отдельных представителей этой этнической группы в освобождении самого города, ни одна из экспозиций не включает эти материалы. Мой вопрос о том, почему данные материалы не представлены в экспозициях, привел сотрудников музея в некоторое замешательство: "А зачем? Они сейчас все в Израиле, а те, кто остался здесь, получают гуманитарную помощь от израильских организаций"². Таким образом, прошлое города представляется через репрезентацию "исторических акторов", которые актуальны для настоящего, т.е. это самое "настоящее" диктует стратегии отбора "значимого прошлого".

Наиболее актуализированным периодом истории, представленном в музейных экспозициях, является "ближайшее прошлое" – годы, последовавшие после референдума о независимости Приднестровья. Экспозиция "16 лет Приднестровской Молдавской Республике" начинается материалами под общей рубрикой "Как это было", где представлены документы о создании республики – декларация о независимости, материалы II чрезвычайного съезда народных депутатов, фотографии того времени. Главное назначение демонстрации данных документов – показать обоснованность принятых решений о независимости, которые базируются на непринятии идей, выдвинутых идеологами "Народного фронта" Молдовы:

"2 сентября, выражая волю *многонационального* народа Приднестровья, учитывая политическую, правовую и социально-экономическую ситуацию в Молдавской республике, *в целях защиты от румынизации*, Второй Чрезвычайный съезд народных депутатов всех уровней Приднестровья в 13 часов 08 минут торжественно провозгласил образование нового суверенного государства – Приднестровской Молдавской Республики"³

Львиную долю экспозиций составляют материалы, отражающие участие дубоссарцев в вооруженном конфликте между Приднестровьем и Молдовой и роль города в отстаивании независимости ПМР. Эти события осмысляются и репрезентируются как "агрессия националистов Молдовы против Приднестровья" (иллюстрация 4). Более того, экспозиции, касающиеся вооруженного конфликта в Приднестровье в 90-х годах, пространственно размещены в одном зале с экспозициями о Великой отечественной войне, тематически объединяясь под общей идеей "защита своей Родины" (иллюстрация 5).

¹ В отличие от Молдовы в Приднестровье сохранена кирилличная транскрипция молдавского языка

² Интервью с сотрудниками музея, 27.06.2007

³ Выделено курсивом автором

Иллюстрация 4

Иллюстрация 5

Значимость событий, связанных с вооруженным конфликтом, чрезвычайно высока для самих жителей города: они составляют основное "ядро" новейшей истории не только города, но и Приднестровья в целом. Именно в таком контексте представлены данные материалы в экспозиции Дубоссарского историко-краеведческого музея. Однако, насколько данная точка зрения представлена в официальном дискурсе о новейшей истории Приднестровья?

"К нам приезжали корреспонденты из разных стран, чтобы увидеть и снять эту выставку. Фактически выставку по событиям (о войне) в Приднестровье можно было увидеть только у нас, т.к. тут происходили основные события /.../ Но в Тирасполе не ценится то, что мы выстояли, не ценится "Дубоссарская эпопея". А если бы Дубоссары захватили, то нас бы разбили на две части, и никакого Приднестровья не было бы!"

Историко-краеведческие музеи, фокусируясь на локальных материалах о прошлом, воспроизводят "локальную" историю, которая часто может быть "маргинализированной" в рамках мета-нарратива (истории страны, нации и т.д.) [26]. В том случае, когда политическое конструирование истории как мета-нарратива происходит без учета значимости локальных историй, у определенной общности могут возникнуть стремления оспорить, ре-интерпретировать или "переписать" данный мета-нарратив [26].

Кроме того, роль музеев как агентов формирования различных "установок в отношении будущего" чрезвычайно высока в "расколотых" обществах и нациях. Анализируя, каким образом в Южной Корее посредством музеев формируются представления о корейской нации, Р. Гринкер приходит к заключению, что корейский национализм трансформировался в статизм, где идеи антикоммунизма доминируют над идеями объединения Южной и Северной Кореи. "Для корейцев прошлое по-прежнему происходит, и разделение не является событием [когда-то] однажды возникшим, но является продолжающимся и "творческим" процессом конструирования" [28, p23].

Подобные функции музея характерны и для ситуации, которая сложилась в Приднестровье и Молдове. Актуализация и обоснование отделения и суверенности Приднестровья является одним из главных принципов организации экспозиций Дубоссарского историко-краеведческого музея, а раздел Молдовы и Приднестровья остается процессом конструирования. Музейные материалы ярко демонстрируют, что антимолдовские настроения доминируют над идеями объединения Приднестровья и Молдовы. Однако само существование Приднестровской Молдавской Республики оценивается позитивно не только для самого Приднестровья, но и для независимости самой Республики Молдова: "Не было бы Приднестровья, Молдова сама была бы уже частью Румынии".² Музеи же предстают как места определения того, "кем являются люди, и как они должны действовать", репрезентируя тем самым "воображаемые сообщества", возникающие как результат политики идентичности.

¹ Интервью с директором музея Киселевой Г.М., 26.06.2007

² Интервью с директором музея Киселевой Г.М., 26.06.2007

М. Кастельсом предложена классификация форм и источников формирования идентичности. *Легитимирующая идентичность* вводится господствующими институтами общества для расширения и рационализации своего господства над социальными акторами; *идентичность сопротивления* – формируется акторами, которые находятся в ситуации их недооценки и/или стигматизации логикой господства; *проективная идентичность* – социальные акторы на основе доступного им культурного материала строят новую идентичность, которая переопределяет их положение в обществе и направлена на преобразование всей социальной структуры [29].

Анализ содержательных конструкторов приднестровской идентичности позволяет выдвинуть тезис о том, что данная идентичность содержит в себе элементы всех трех обозначенных форм идентичности. Однако источники их формирования выходят за рамки только "внутренних факторов", а референции, используемые в их конструировании, расширяются за пределы границ самого Приднестровья. Легитимирующая идентичность конструируется посредством официального дискурса, в котором широко используются элементы идентичности сопротивления (в данном случае по отношению к "внешним факторам" - позиции Молдовы и всех государств, поддерживающих ее политику). Эти же элементы идентичности сопротивления составляют один из источников формирования проективной идентичности, которая в ближайшем будущем будет конструироваться на основе идей независимости и суверенности Приднестровья.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Hall S. Who Needs "Identity"? / In: Hall S. and Gay P. (eds). Questions of Cultural Identity. London: Sage – 1996. 2. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами "идентичности" // Ab Imperio – 2002 – № 3. 3. Бауман З. Индивидуализированное общество. - М.: Логос – 2002 – с. 192. 4. Маркедонов С. СНГ-2: Непризнанные государства на постсоветском пространстве (к определению природы феномена) // Гуманитарная мысль Юга России. – 2005 – № 2 – с. 118-126 5. Rácz A. The EU Border Assistance Mission to Ukraine and Moldova: a preliminary analysis / Eurojournal.org - October 2005 – p.1-7. 6. Greame P. H. Moldova and the Dniestr Region: Contested Past, Frozen Present, SpeculativeFuture? – Camberley: Conflict Studies Research Centre - 2005. 7. Popescu N. The EU in Moldova – Settling Conflicts in the Neighborhood / Occasional Paper. Institute of security Study – Paris, 2005 8. Vahl M. The Europeanisation of the Transnistrian Conflict // CEPS Policy Brief – 2005 - № 73 – p. 2-9. 9. Коробов В. Приднестровский участок украинской границы между прошлым и будущим. Интернет-ресурс; режим доступа: <http://www.kreml.org/opinions/119739947> 10. Коробов В. Рассуждения о будущем Приднестровья. "Новый Регион – Приднестровье" Интернет-ресурс; режим доступа: <http://nr2.kiev.ua/pmr/69758.html> 11. Губогло М. Н. Тяжкое бремя конкурирующих идентичностей. Опыт Приднестровья // исторический альманах Приднестровья. – 2000 - № 4 – с. 13-35 12. История Приднестровской Молдавской Республики. Под общ. ред. Бабилунга Н., Соловьев Е. – Т.2, ч.2 – Тирасполь, 2001 – 512с. 13. Cojocaru N. Nationalism and identity in Transnistria // Innovation – 2006 – Vol. 19 – № 3-4 - p. 261-272 14. Roper S. D. The Politicization of Education: Identity formation in Moldova and Transnistria // Communist and Post-Communist Studies – 2005 – № 38, Issue 4 – p. 501-514 15. Troebst S. The Transnistrian Moldovan Republic: from conflict driven state building to state driven nation building / European Yearbook of Minority Issues – 2002- Vol. 2, p. 5-30. 16. Riegel H. Into the Heart of Irony: Ethnographic Exhibitions and the Politics of Difference / In: Sharon Macdonald and Gordon Fyfe, eds. Theorizing Museums: Representing identity and diversity in a changing world – Oxford: Blackwell/The Sociological Review - 1996 17. Rosenzweig R, Thelen D. The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life. - New York: Columbia University Press – 1998 18. Gable E., Handler R. Public History, Private Memory: Notes from the Ethnography of Colonial Williamsburg, Virginia, USA // Ethnos – 2000 – V. 65 - № 2 - p. 237-252 19. Katriel T. Sites of Memory: Discourse of the Past in Israeli Pioneering Settlement Museums // The Quarterly Journal Of Speech – 1994 – V. 80 №1 – pp. 1-20 20. Hamlish T. Preserving the Palace: Museums and the Making of Nationalism(s) in Twentieth-Century China// Museum Anthropology- 1995 – V. 19(2), p.20-30 21. Duncan C. Art Museums and the Ritual of Citizenship / In: Karp I. and Lavine S.D. eds Exhibiting Culture: The Poetics and Politics of Museums Display.. - Washington: Smithsonian Institution Press. – 1990 - p. 88-103 22. Duncan C. Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums. - London: Routledge. – 1995 23. Healy C. From the Ruins of Colonialism: History as Social Memory. - Cambridge University Press, Melbourne, Cambridge & New York – 1997 24. Ames M. 1991. Biculturalism in exhibitions // Museums of Anthropology–1991– № 15(2) – p.7-15 25. Van Wyk A., Wurgaft B.A. The Unreconciled Ritual: identity and politics at the museum. Интернет-ресурс; режим доступа: http://www.humanityinaction.org/docs/Library/2000%20Extracted/Van_Wyk_Wurgaft_2000.pdf 26. Labrum B., Coleborne C. Making Local Histories: Museums, Identity and Place, 1970-2000 Интернет-ресурс; режим доступа: <http://www.phanza.org.nz/journal/museums.html> 27. Van Dijk T. Racism Discourse and Textbooks The coverage of immigration in Spanish textbooks. Paper for a symposium on Human Rights in Textbooks, organized by the History Foundation, Istanbul – April 2004. Интернет-ресурс; режим доступа: <http://www.discourse-in-society.org/teun.html>

- 28.** Grinker R. The "Real Enemy" of the Nation: Exhibiting North Korea at the Demilitarized Zone1 // Museum Anthropology- 1995 – V. 19(2), p.31-40. **29.** Castells M. The Power of Identity. Malden, MA: Blackwell – 1997

Слюсаревський Назар Миколайович

старший викладач кафедри фундаментальних та загальнофахових дисциплін, факультету психології та менеджменту Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти.

КРИТЕРІЙ ВИЯВЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статье представлены результаты экспертного опроса, дающие представление об общем состоянии нормативной сферы культуры современного украинского общества и характере проявления присущих ей дифференциаций, а также и об особенностях регуляции человеческого поведения в разных сферах жизни.

This article presents the results of expert opinion poll, describing the general condition of normative sphere of culture common to Ukrainian society, differentiations inherent in this culture and peculiarities of human behavior adjustment in different spheres of life.

При вивченні між- та внутрішньокультурних відмінностей надзвичайно актуальною є проблема критеріїв, згідно яким відбуватиметься їх опис та аналіз: щоб зрозуміти суспільство – треба розуміти його культуру. А вивчення специфіки тієї чи іншої культури спонукає визначитись з тією „міркою”, що була б їй адекватна.

У реаліях України ситуація ускладнюється тим, що „на пострадянських теренах формується нова культура, яка ще не має усталених форм. Спостерігаються одночасно явища деіндустріалізації і утвердження постіндустріальних технологій, демократизація суспільного життя і збайдужіння населення до політичних проблем, відродження національної духовної культури і наступу космополітичної масової культури” [1, с.219]. Тому й проблема пошуку відповідних категорій опису існуючих культурних відмінностей набуває особливої гостроти.

Метою нашого дослідження є визначення з допомогою експертних оцінок актуальних у сучасному українському суспільстві нормативів, котрі задають „вектори” культурних розмежувань та визначають специфіку культури в цілому. З операціональної точки зору йдеться передусім про норми моралі, що є більш гнучкими, мобільними та універсальними за інші види норм (наприклад, юридичні). Однак, в силу багатоманітності, варіативності та чисельності самі норми дослідити навряд чи можливо, але можна виявити **принципи**, в котрих моральні вимоги виражені у найбільш загальному вигляді” [2, С.217] і є базою формування норм.

Ми виходимо з того, що незважаючи на складність та багатоманітність кожної з культур, набір базових принципів є сталим. Якщо вдаватись до аналогій, культури можна уподібнити до різних будов, а принципи - до цеглин. З однакових цеглин можуть поставати найрізноманітніші конструкти.

На основі аналізу літературних джерел з проблем етики, ціннісних орієнтацій, опису радянської та української культур, особливостей посткомуністичних трансформацій [2 – 10, 1, 11 – 13] нами було виділено 19 біполярних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки, що можуть мати місце в сучасній українській культурі (перелік див. в таб.1).

Беручи за основу Флієровське розуміння культури як змісту людської діяльності/життєдіяльності [14], ми припускаємо, що дихотомічні пари таких принципів виявляють себе по-різному в кожній із сфер життя.

Проаналізувавши існуючі в науці варіанти поділу життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому на сфери та сегменти [15 – 18], нами було виділено 5 ключових сфер життя, в котрих люди як члени суспільства обертаються регулярно, беручи участь у процесах соціальної взаємодії, спрямованої на задоволення біогенних та соціогенних потреб: 1) сфера праці, ділових (виробничих) відносин; 2) сфера громадського життя; 3) сфера сімейно-родинних та інших приватних взаємин; 4) сфера споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування; 5) сфера духовного життя та вибору форм дозвілля (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо).

Експертами виступили соціологи і психологи (кандидати та доктори наук), що найбільш поінформовані щодо сучасних суспільних реалій і можуть оцінити особливості функціонування нормативів одночасно як зі зовнішньої (точка зору соціологів), так і з внутрішньої (точка зору

психологів) сторін. Дослідження проводилось серед працівників Інституту соціальної та політичної психології АПН України та Інституту соціології НАНУ у вересні – жовтні 2003 року. Було опитано 30 чоловік (15 соціологів та 15 психологів).

Таблиця 1.

Середні бали експертних оцінок значимості біполярних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки в основних сферах людської діяльності та життєдіяльності

Принципи	Сфери				
	1*	2	3	4	5
Авторитаризм-демократизм	4,4	4	3,7	2,4	2,8
Агресивність-миролюбність	3,4	3,8	4,1	3	2,9
Активність-пасивність	4,3	3,6	2,8	3,6	3,6
Альтруїзм-егоїзм	3	3,3	4	3,6	3
Аскетизм-гедонізм	2,5	2,6	3,5	3,9	3,1
Високі домагання-скромні запити	3,6	3,2	3,6	4,3	3,5
Владарювання (лідерство)-підпорядкування	4,2	3,8	3,6	3,1	2,6
Глобалізм (космополітизм)-націоналізм	2,4	3	1,7	1,9	2,9
Законослухняність-сваволя (самоуправство)	3,3	3,7	2,3	2,6	2,2
Ідеалізм-прагматизм (реалізм)	3,3	3,1	2,7	3	3,1
Індивідуалізм-колективізм	3,4	3,5	2,8	2,8	3,3
Ініціатива-виконавська дисципліна	3,8	3,1	2,6	2,3	2,3
Конформізм-нонконформізм	3,2	3,6	2,9	3	3,6
Рационалізм-ірраціоналізм	3	2,9	2,9	3	3,5
Свобода-рівність	2,6	3,6	3,4	2,6	3
Слов'янофільство (русофільство)-західництво	2,1	2,6	1,4	1,8	2,9
Солідарність-розрізненість	3	3,7	2,8	2,3	3
Толерантність-нетерпимість	3	4	3,9	2,8	3,5

*1. Сфера праці, ділових (виробничих) відносин;

2. Сфера громадського життя;

3. Сфера сімейно-родинних та інших приватних взаємин;

4. Сфера споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування;

5. Сфера духовного життя та вибору форм дозволя (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо).

Значимість дихотомічних пар поведінкових принципів оцінювалось експертами окремо по кожній з виділених сфер життя за порядковою 5-ти членною шкалою: 5 – „найбільшою мірою”, 4 – „значною мірою”, 3 – „важко сказати”, 2 – „незначною мірою”, 1 – „жодною мірою”. Відповіді було проаналізовано за **середніми балами**, тобто до уваги взято дихотомії, середні яких можна округлити до 4 чи 5 (значимість великою та значною мірами). Все що є меншим 3,5 не вважається значимим і до розгляду не береться.

З таблиці 1 видно майже повну відсутність дихотомій, що „пронизували” б усі без винятку сфери життя. На роль „наскрізних” критеріїв можуть претендувати хіба що „активність – пасивність” та „високі домагання – скромні запити”. Але актуальність першої, реалізуючись найбільше у трудовій і дещо менше в громадській, споживчій та духовній сферах, зникає у випадку контактів приватного характеру. Друга дихотомія актуальна найбільше у споживанні і дещо менше в трудовому та приватному житті, а найменше - житті духовному. Не актуальна ж у громадських відносинах. Тобто в українській культурі на даний час нормативи, що відповідають за „дієвість” та „очікування”, на жаль, не охоплюють увесь спектр життя особистості, а відтак не можуть бути тією однозначною „віссю”, що визначали б поведінку за будь-яких обставин. Їх значення, проте, не варто недооцінювати, оскільки саме ці критерії найбільше підходять на роль базових регуляторів людської поведінки.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Певною мірою, хоча й значно менше за попередні, можуть бути наскрізними такі дихотомії, як „авторитаризм – демократизм" та „владарювання (лідерство) – підпорядкування", що пронизують трудові, громадські та приватні взаємини, відповідаючи за владно-підвладні стосунки, котрі, розповсюджуючись на безпосередню та опосередковану комунікацію між людьми, не розповсюджуються на взаємодію людей з матеріальними та ідеальними об'єктами.

Ще менш „наскрізними" є дихотомії „толерантність – нетерпимість" (охоплює громадське, приватне та духовне життя) та „агресивність – миролюбність" (актуальна в громадській і приватній сферах), що визначають ставлення до відмінностей та способи реагування як на чийсь „інакшість", так і на „загрозу" (утиск інтересів), а також спосіб вирішення конфліктів і непорозумінь.

По дві сфери охоплюють „альтруїзм – егоїзм" та „аскетизм – гедонизм" (приватну і споживчу), а також „конформізм – нонконформізм" (життя приватне та духовне), котрі відповідають за пріоритетність загальних чи особистих інтересів, пошук задоволень, спосіб сприйняття існуючих у суспільстві стандартів і правил та ставлення до них.

Варто відмітити, попри глобалізаційні процеси, незначимість в усіх сферах життя „слов'янофільства (русофільства) – західництва" та „глобалізму (космополітизму) – націоналізму", що вказує на відсутність геокультурних протистоянь у реальній поведінці українців. Актуальне, натомість, протистояння традиційної й сучасної культур у царині духовного (дозвіллі, споживанні інформації, світогляді).

Також ніде не є значимим „ідеалізм – прагматизм (реалізм)", роль якого частково бере на себе „раціоналізм – ірраціоналізм" у купі з тим же таки „традиціоналізмом – модернізмом" у духовному житті. Важливішими за „ідеали" є проблеми цілісності власного світогляду (відтак і поведінки), а також спрямування його в русло традицій чи сучасності. Проблема ж „вигоди" („користі"), вочевидь, опікується „альтруїзм – егоїзм" у приватній та споживчій сферах.

Загалом же в оцінках експертів взаємодія людей між собою центрується навколо питань влади, ставлення людей один до одного, а також питань належності до певних спільнот та колективів. Поведінка ж самої особи безпосередньо вибудовується навколо вибору способу та „стандартів" дій і поведінки, життєвих „очікувань".

Нормативну сферу сучасної української культури експерти бачать складною і розгалуженою системою, яка, не маючи регуляторів, що були б універсальними за всіх обставин, впорядковує життя людей в кожній сфері по-різному, відштовхуючись, насамперед, від специфічних особливостей кожної з них.

Попри процеси руйнування економічних (а відтак і трудових) відносин радянського зразка та зародження і бурхливий розвиток відносин ринкового типу, що спричиняють низку деструктивних явищ („тіньову економіку", „війну" за „зони впливу" у бізнесі, масове ухиляння від сплати податків тощо), в уявленнях експертів **сфера праці, ділових (виробничих) відносин** постає як така, де питання законності, суперництва і конкуренції, а також і протистояння нормативів ринкових із не ринковими не є надто актуальними. Натомість, враховуючи високі (4,4 та 4,2) бали „авторитаризму – демократизму" та „владарювання (лідерства) – підпорядкування", першочерговими регуляторами трудової поведінки є питання організації владно-підвладних стосунків та „субординації". Мова йде про засади взаємодії як керівника з підлеглим, так і самих працівників між собою. Люди роблять вибір між керуванням і керованістю, залежністю та незалежністю. Обирається також і стиль керування та засади підкорення.

Другою за значимістю виступає проблема ставлення до самої праці, вибору стилю і способу трудової діяльності: дихотомії „активність – пасивність" та „ініціатива – виконавська дисципліна" отримали 4,3 та 3,8 бали.

Найменш значимою, проте актуальною, є й проблема „очікувань" (за це відповідають „високі домагання – скромні запити" – 3,6 бала), яка у випадку трудової сфери визначає рівень задоволеності зарплатнею, а також умовами та результатами трудової діяльності як такої.

На відміну від трудової **громадська сфера** є найбільш розвиненою та конфліктною. Проблеми засад організації людських взаємин та єдності з колективом постають тут чи не найгостріше, що зумовлено включеністю сюди не лише життя політичного, але й публічного.

Тому й не дивно, що тут, так само як і у праці, дихотомії, які впорядковують владно-підвладні стосунки („авторитаризм – демократизм" та „владарювання (лідерство) – підпорядкування"), мають найвищу оцінку (4 та 3,8 бала). Як і в попередній сфері, люди найперше

визначаються з тим, ким їм бути – лідерами (керівниками) чи підлеглими, а також із тим, на яку систему влади орієнтуватись – авторитарну чи демократичну. Порівняно з життям трудовим дія владних регуляторів зазнає у громадських відносинах суттєвого розширення, визначає не лише місце особи у владній ієрархії та стиль підкорення/керування, але й відповідає за вибір міри й характеру громадської активності та бажаної форми політичного режиму, а також і тих способів, якими здійснюється влада, насамперед державна (коли, приміром, демократичні цінності насаджуються не завжди демократичними методами).

Після влади наступними за пріоритетністю є питання впорядкування людських стосунків в аспекті ставлення до „іншого” (не такого, як ми), готовності сприйняти відмінні інтереси та інакші погляди (середній бал „толерантності – нетерпимості” 4), а також вибору способів реагування на небезпеку (утиск інтересів) та перебіг можливих конфліктів („агресивність – миролюбність” - 3,8 бала).

До вказаних проблем додається також і питання групової єдності (згуртованості), коли доводиться обирати між груповими (колективними) та особистими інтересами. Дихотомії „солідарність – розрізненість” (3,7 бала) та „індивідуалізм – колективізм” (3,5 бала) відповідають за те, як саме відбуватиметься (і чи відбуватиметься взагалі) обстоювання певних суспільних інтересів, а також і за ті засади, керуючись якими, люди організуються в спільноти та колективи. Багато в чому „індивідуалізм – колективізм” (що має найнижчий бал) перекривається „солідарністю - розрізненістю”, котра в сучасній українській культурі є актуальнішою. Найбільш імовірно, що солідарність передбачає орієнтацію на колектив, а розрізненість поєднується з індивідуалізмом.

Постає в громадській сфері і питання дотримання чинних законів (насамперед державних), засад конкуренції між людьми та способу вирішення можливих суперечок – „законослухняність – сваволя (самоправство)” отримує 3,7 бала. Споріднений певним чином з попередньою дилемою і „конформізм – нонконформізм” (3,6 бала), що визначає міру узгодженості індивідуальної поведінки та мислення з груповими стандартами, визначаючи також і характер сприйняття та підтримки певних поглядів, підкріплюючи також дію регуляторів, що відповідають за владно-підвладні стосунки, частково забезпечуючи єдність спільноти.

Важливість докладання власних зусиль та міри особистої участі в житті суспільства через невисоку значимість „активності – пасивності” (3,6 бала), на відміну від праці, посідає останні за пріоритетністю місця. Крім того, дана дилема змістовно споріднюється більше з „авторитаризмом – демократизмом” і „владарюванням (лідерством) – підпорядкуванням”, а менше - з „конформізмом – нонконформізмом”.

Зміст та функції „свободи – рівності” дублюються „авторитаризмом – демократизмом” та „законослухняністю - сваволею (самоуправством)” і, можливо, „конформізмом – нонконформізмом”.

Сфера *сімейно-родинних та інших приватних взаємин* також опікується радше проблемами взаємодії людей між собою, ніж поведінкою особи безпосередньо. В силу більш вільного й тіснішого (позбавленого зайвих „формальностей”) спілкування особливої гостроти набувають проблеми (що в громадській сфері мали 2-й пріоритет) вибору способів реагування в конфлікті та ставлення до людей, що чимось відрізняються від загалу – середні бали „агресивності – миролюбності” та „толерантності – нетерпимості” є найбільшими (4,1 та 3,9). Проблеми ж дотримання певних стандартів та правил свою актуальність втрачають.

На другому місці опиняється проблема мети спілкування між людьми та готовності поступитися своїми інтересами заради оточення („альтруїзм – егоїзм” - 4 бали), продовжуючи тим самим дію актуальних у попередній сфері регуляторів групової єдності. Видається цілком логічним, що люди, виявляючи громадську солідарність (орієнтуючись тим самим на колектив), готові також допомогти своїм близьким, і, навпаки, – розрізненість та індивідуалізм орієнтацій громадських знаходять закономірне продовження у егоїзмі контактів приватних.

Значення владно-підвладних взаємин, з 1-го в трудовій і громадській, переміщається на 3-тє місце – „авторитаризм – демократизм” та „владарювання (лідерство) – підпорядкування” отримали по 3,7 та 3,6 бала. Як і раніше, вони відповідають за спосіб керування з підкоренням та роль у стосунках (бути лідером чи керованим).

Актуальна, хоча й найменше, у цій сфері і проблема „очікувань” та критеріїв (еталонів) вибору бажаного кола спілкування – „аскетизм – гедонізм” та „високі домагання – скромні запити”

отримали по 3,6. Вибір однак є тут доволі відносним, оскільки родичів, скажімо, не обирають, але натомість існує вибір факту та „дистанції” контактів. Що ж стосується друзів та шлюбних партнерів, то за сучасних умов люди обирають їх самі і при бажанні змінюють.

На відміну від попередніх, сфера **споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування** опікується, насамперед, проблемами організації матеріальних аспектів життя, коли взаємодія відбувається не стільки з людьми, скільки з предметами в аспекті їх корисності та можливості вдоволення потреб. Тому „високі домагання – скромні запити” та „аскетизм – гедонізм” отримують найвищі (4,3 і 3,9) бали.

Опиняються дещо на другому плані питання особистої участі у створенні побутових зручностей та проблема готовності поділитися власними статками, насамперед, з найближчим оточенням (родичами, друзями, сусідами тощо) – по 3,6 бали отримують „активність – пасивність” та „альтруїзм – егоїзм”.

З чотирьох дихотомій три впорядковують поведінку з предметами в аспекті „претензій” та „зусиль” і лише одна опікується стосунками, визначаючи міру готовності поступитися своїми статками та зручностями задля інших. І якщо вибір матеріальних благ є пріоритетом першочерговим, то питання їх створення та розподілу – дещо другорядними, оскільки ключові етапи створення, розподілу та боротьби за життєві ресурси, вочевидь, здійснюється в трудовій (рівень доходів), громадській (система офіційних і неофіційних статусів), а, можливо, і приватній („неформальні” поведінкові ролі) сферах. Тому людині доводиться тут частіше мати справу з тим, що вже існує, ніж створювати щось самостійно.

Як і у випадку споживання, у **духовному житті та при виборі форм дозвілля (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо)** особа взаємодіє не стільки з іншими людьми, скільки з об’єктами, що мають здебільшого „ідеальний” характер. Навіть дихотомія „толерантність – нетерпимість” визначає більше ставлення до „інакших” поглядів як таких, ніж до людей, що їх підтримують.

Першочергове значення мають норми, що більшою мірою визначають характер формування певних світоглядних установок і меншою – культурно-дозвіллеву поведінку. І якщо „традиціоналізм – модернізм” (3,9 бала) більше відповідає за зміст поглядів, то „конформізм – нонконформізм” (3,6 бали) та „раціоналізм – ірраціоналізм” (3,5 бала) – за характер їх формування та структуру. Також зазначені дихотомії визначають і характер діяльності по споживанню культури, слугуючи доповненням „активності – пасивності” (3,6 бала), котра, в свою чергу, визначає „силу” участі в духовному житті як такому.

Головними ж рушіями вибору форм та видів культурно-дозвілдової діяльності та інформаційно-мистецької продукції є „високі домагання – скромні запити” і „толерантність – нетерпимість”, що отримують по 3,5 бали. Перші відповідають за характер змістовної наповненості обраного та глибину сприйняття, а другі – за відповідність (сумісність) презентованих у духовній продукції ідей та цінностей власним переконанням та уявленням про належне, відкритість новому досвіду, неупередженість сприймання. Допоміжними регуляторами вибору виступають „традиціоналізм – модернізм”, „конформізм – нонконформізм” та „раціоналізм – ірраціоналізм”, що є в духовному житті ключовими.

Розглянувши особливості експертного бачення актуальності дихотомічних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки в основних сферах життєдіяльності доходимо **ВИСНОВКУ** про розгалуженість та деяку фрагментарність морально-етичних (а відтак і культурних) розмежувань у сучасному українському суспільстві, коли майже немає регуляторів (а відтак і ліній поділу), що були б універсальними за всіх обставин. На роль таких можуть найсильніше претендувати „активність – пасивність” та „високі домагання – скромні запити”. Інші ж актуальні для сучасної культури дихотомії мають куди локальніший характер і впорядковують стосунки між людьми та діяльність особи по-різному. А кожна зі сфер людського життя керується, насамперед, своєю власною логікою впорядкування групової та індивідуальної поведінки.

Такий стан культури сучасного українського соціуму може зумовлюватися складністю культур як таких, котрі в сучасних світових реаліях перебувають у постійній взаємодії і містять велику кількість різнорідних і не завжди достатньо узгоджених між собою елементів, що можуть бути як спадщиною попередніх стадій розвитку, так і запозиченнями з інокультурного середовища. Втім, таке припущення потребує перевірки в низці крос-культурних досліджень на предмет

актуальності відповідних поведінкових дихотомій в різних культурах і особливостей їх прояву в середині кожної з культур. Крім того, виявлені нами особливості культурних розмежувань можуть також пояснюватися і особливостями трансформаційних процесів українського соціуму (відхід від реалій соціалізму і поступове утвердження принципів громадянського суспільства), і бути їх відображенням, коли зміна життєвих умов тягне за собою відповідну зміну змісту життєдіяльності як такої. А процес таких змін не завжди є синхронним – одні сфери розвиваються швидше, а інші – дещо повільніше, що, в свою чергу, не дає системі набути остаточної усталеності і керуватися єдиними принципами на всіх рівнях.

Тому в умовах сучасної України при емпіричному вивченні реально існуючих культурних відмінностей дослідникам слід зважати не лише на принципи, по лінії яких проходять розмежування, але й на особливості їх прояву в кожній із сфер людського життя. Адже на даний момент реалізація заданих культурою поведінкових настанов значною мірою зумовлюється конкретними обставинами відповідних сфер життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура: Навч. посібн. – К.: МАУП, 2000. – 224 с.; 2. Федоренко Е. Г. Основы марксистско-ленинской этики. – Киев: "Выща школа". – 1972. – 367 с. 3. История этических учений/ А.А. Гусейнов (ред.). — М. : Гардарики, 2003. — 912 с. 4. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с. 5. Этика - Ч. 1 : История и теория морали. — Минск, 1996. - 138с. 6. Парсонс Т. О структуре социального действия. – Изд. 2-е. – М., 2002. – 880 с. 7. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. - К., 1976 - 152 с. 8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под. ред. В. А. Ядова. – Л, 1979. – 264 с. 9. Емельяненко Т. В. Методы межкультурных исследований ценностей //Социология: 4М. - 1997.- № 9. - С. 32-54. 10. Зудин А. Культура советского общества: логика политической трансформации // ОНС. — 1999. — N 3. — С. 59-72. 11. Бунакова І. В. Духовні трансформації українського суспільства: етичний аспект // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002. - С.359 – 363. 12. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с. 13. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (ст.2) // СОЦИС. — 2001. — N 2. — С. 3-12. 14. Флиер А. Я. Культурология для культурологов. — М., 2002. — 492 с. 15. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія у 2-х т. – Т.1. – К.: Генеза, 1993. – 246 с. 16. Российская социологическая энциклопедия / Под. общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова. –М, 1999. – 672 с. 17. Руткевич М. Н. Диалектика и социология. – М.: Мысль, 1980. – 356 с. 18. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 4-е изд.-М.: Политиздат, 1981. - 445с.

Лобанова Алла Степановна,

доктор социологических наук, заведующая кафедры социологии и экономики Криворожского государственного педагогического университета

**БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНИ В СОЦИО-АВТОМОБИЛЬНОМ АРЕАЛЕ
УКРАИНЫ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

У статті подається емпіричний аналіз стану, особливостей та проблем, що існують у соціо-автомобільному ареалі сучасної України. Виявляються причини та наслідки аварійності, обґрунтовуються соціальні та психологічні ризики життєдіяльності людей у соціо-автомобільній сфері. Розглядаються перспективні шляхи упередження деструктивних явищ у соціо-автомобільному ареалі країни.

The article represents empirical analysis of the situation, particularities and problems that exist in socio-automobile field in modern Ukraine. Causes and consequences of car accident rate are analyzed, social and psychological risks of people's vital activity in socio-automobile area are investigated. Prospects and ways of preventing destructive phenomena in socio-automobile field of the country are considered.

В условиях стремительно развивающегося современного мира, в связи с увеличением рисков техногенных катастроф особую роль приобретает социальная проблема защиты жизни людей. Особой зоной является соціо-автомобільний ареал. Не случайно с 23 по 29 апреля 2007 г. в соответствии с резолюцией генеральной Ассамблеи ООН в мире была проведена Глобальная неделя безопасности дорожного движения, "ведь каждый год на дорогах планеты гибнет свыше миллиона человек и ещё около 50 миллионов получают травмы" [1, с.3].

В докладе Всемирной организации здравоохранения отмечается, что транспортные аварии и катастрофы – причина наибольшего числа потерь населения в мирное время, и если не принимать срочных мер, то в течение ближайших лет смертность возрастёт ещё на 60 %, а к 2020 году дорожно-транспортные происшествия превысят в качестве причин смертности СПИД и инсульты [2, с.2]. Совершенно очевидно, что аварийность на автомобильных дорогах становится одной из наиболее главных социально-экономических и психологических проблем, которая приобретает транснациональный характер.

Абсолютный рекорд на европейском континенте в трагической статистике автомобильной аварийности имеет Украина [3, с.10]. Однако, как показывает аналитический обзор отечественной научной литературы, проблема безопасности жизни в целом, и в автомобильном пространстве в частности, пока остаётся недостаточной изученной социологами и в связи с этим не совсем понятной с точки зрения её решения в жизнедеятельности украинского социума. Поэтому особенно актуальным является исследование причин, факторов и особенностей угрозы человеческой жизни в соціо-автомобільному просторі в современных условиях. Для достижения поставленной цели необходимо: *во-первых*, проанализировать уровень и характер аварийности в соціо-автомобільному просторі страны за последние годы; *во-вторых*, выявить факторы рисков возникновения дорожно-транспортных происшествий; *в-третьих*, выявить степень адаптированности участников дорожно-транспортного пространства к рискам в нём на примере Криворожского региона; *в-четвёртых*, определить перспективы развития автодорог в Украине.

1 Уровень и характер аварийности в современном соціо-автомобільному просторі Украины

Как отмечалось выше, в социологических исследованиях не находит должного внимания комплексная проблема безопасности жизни, связанная с рисками техногенного общества. Исключение, пожалуй, составляет Чернобыльская катастрофа, исследование последствий и рисков которой является одной из главных научно-исследовательских тем учёных Института социологии НАН Украины [12, с.160]. Между тем, число жертв автомобильных катастроф, происшедших на территории страны за эти же годы, в 8 раз превышает количество тех, кто пострадал в результате

аварии на ЧАЭС и составляет около 800 тысяч, из них более 120 тысяч погибших¹ [5, с.2] (См. таблицу 1).

Таблица 1.

**Количество пострадавших в результате автомобильных аварий
и Чернобыльской катастрофы в Украине за 1986-2006 гг.**

Техногенные аварии	Общее число пострадавших (тыс. чел)	В том числе погибших (тыс. чел)
Аварии на автодорогах	800	120
Авария на ЧАЭС	100	50

Как свидетельствует статистика, в среднем в сутки в Украине в автокатастрофах погибает 14 человек, получают тяжёлые травмы 100 человек, каждые 15 минут на дорогах происходит дорожно-транспортное происшествие, почти каждые два часа гибнет человек, что в 2 раза выше, чем в странах Европы [6, с.1; 3. с. 13].

В Криворожском регионе, одном из крупнейших промышленных центров Украины (население 720 тысяч человек, зарегистрировано 100 тысяч автомобилей), за год в автомобильных катастрофах каждый тысячный житель города получает травмы, гибнет один из 10 тысяч населения (см. таблицу 2). За последние восемь лет в Криворожском регионе количество ДТП увеличилось на 73,8%, количество травмированных в их следствии – на 63,7%, а число погибших – в два раза. Среди травмированных в результате ДТП – 429 детей, 15 из которых погибло. Ежегодно в городе регистрируется от 45 тысяч до 50 тысяч нарушений дорожно-транспортного движения, то есть практически каждый день от 109 до 136 человек нарушают правила вождения автотранспортных средств и перехода автодорог. Каждый 12 житель города в той или иной мере создаёт предпосылки или реальное дорожно-транспортное происшествие.

Средний возраст 90% травмированных в результате ДТП в Украине – 35 лет. 70% всех аварий происходит в городах с населением около миллиона человек [5].

Таблица 2.

Количество дорожно-транспортных происшествий в Криворожском регионе за 2000-2006 гг.

Показатели дорожно-транспортных происшествий	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	% 2006 к 1999
Количество ДТП	473	489	510	524	546	449	543	822	173,8
Число травмированных (чел.)	545	550	632	591	604	613	706	898	163,7
Число погибших (чел.)	44	42	76	62	54	66	52	96	218,2

Учитывая, что в стране находится около 111, 6 тыс. автобусов [21] разных марок и зарегистрировано по состоянию на 01.05.2007г. около 6, 5 млн. автомобилей [22] (то есть практически каждая третья украинская семья или каждый 7 житель страны имеет свой автомобиль, в то время как в Европе – каждый второй), можно предположить, что при таких темпах аварийности на автодорогах, через десять лет практически в каждой восьмой украинской семье может быть один пострадавший в автокатастрофе.

В этой связи совершенно очевидным является необходимость осуществления социологического анализа факторов и структуры рисков, имеющих место в социо-автомобильном пространстве Украины. Для этого выясним содержание таких понятий, как "социальный риск" и "безопасность личности в автомобильном ареале".

2 Факторы рисков в социо-автомобильном ареале современной Украины

Эпистемологическое трактование термина "риск" имеет два источника: *risicon* (греч.) – утёсы, скалы и *risque* (франц.) – опасность. В первом варианте "риск" рассматривается как *неустраняемое препятствие*, возникающее у социальных субъектов (индивидов, групп, общностей, социумов) в результате принятия ими каких-то решений, осуществления намерений [7, с.341]. Во

¹ По словам заместителя начальника научно-исследовательского центра по вопросам безопасности дорожного движения МВД Украины подполковника милиции А.Ершова, в стране ежегодно гибнут 5,2-6 тыс. и получают травмы 40-48 тыс. человек.

втором – как *вероятность возникновения опасных* последствий, действий, аварий, грозящих здоровью или жизни людям в определённых ситуациях [8, с.349]. Российские социологи определяют риск как "ситуативную характеристику деятельности, означающую неопределённость её исхода, возможные неблагоприятные последствия, альтернативные варианты ошибок или успеха" [9, с.156]; американские – как "уровень неопределённости в предсказании результата" [10, с.692]. У.Бек рассматривает риск не просто как отдельный социальный факт в значении исключительного случая, а продуцирует его на общество в целом, рассматривая его как качественную характеристику общественной системы в целом [11]. Конечно же, риски носят социальный характер, поскольку непосредственно связаны с людьми, их жизнедеятельностью.

Известный украинский учёный Ю.Саенко социальным риском называет "риск разрушения (разбалансирования) условий для обеспечения необходимых социальных факторов жизни: здоровья, трудоспособности, обеспеченности работой, семьи, домохозяйства, отдыха, культурной среды и т.п." и считает, что любой экологический или техногенный риск, который выступает в роли объективного для специалистов, в восприятии населения, во всяком случае, его отдельных социальных групп, становится субъективным и приобретает социально-психологический оттенок [12, с.174]. И с этим мнением социолога нельзя не согласиться, поскольку любое изменение, нарушение, а тем более ухудшение, жизненного повседневного пространства принуждает человека искать новые пути приспособления к нему, которые сопрягаются с определёнными психологическими переживаниями. А если ожидание разрушения или нарушения жизненных условий усиливается предчувствием ослабления или утраты физических сил, то это повышает интернальность (тревожность) человека, что, естественно, может привести к снижению его бдительности, к разбалансировке его энергической силы. Особенно это проявляется в трудовой сфере, в частности, транспортной.

Таким образом, применительно к социо-автомобильному ареалу¹ под *риском* будем понимать *вероятность возникновения опасных и нежелательных для его социальных субъектов (водителей, пассажиров, обслуживающего персонала) последствий, грозящих их психологическому или физическому здоровью, либо представляющих угрозу для жизни*. Это может быть, дорожно-транспортное происшествие, в результате которого люди теряют своё личное имущество, в том числе автомобиль, получают физические и психологические травмы, гибнут.

В контексте предложенного понимания рисков необходимо рассмотреть категорию "безопасность личности", которая лишь недавно стала объектом социологического анализа. Пожалуй, можно согласиться с мнением российского учёного Н.И.Зинченко, который рассматривает её как "состояние защищённости человека, гражданина от угроз, формирующихся на уровне личностных восприятий и потребностей, которое обеспечивает он сам" [13, с. 137]. Разумеется, человек сам выбирает путь и способ реализации своих потребностей и в этой связи должен просчитывать возможные риски и препятствия, возникающие в процессе их удовлетворения.

Но поскольку "личная безопасность" как качественная характеристика социальных субъектов определяется характером социальных отношений, постольку она функционально зависит от национальной, в том числе экономической безопасности, которая, в свою очередь, "характеризуется степенью достижения наибольшего соответствия (сбалансированности) между жизненно важными интересами личности, общества и государства, создания условий для оптимального функционирования системы общественных отношений, обеспечивающей удовлетворение потребностей и реализацию интересов" [14, с.96]. Становится очевидным, что на уровне государственных институтов должны быть созданы правовые, экономические и социальные условия, обеспечивающие безопасность и снижающие риски жизнедеятельности людей в автотранспортной отрасли, так как она является одной из наиболее важных в народно-хозяйственном комплексе страны, обеспечивающем производственные и непроизводственные (культурные, досуговые) потребности населения.

¹ Социо-автомобильный ареал рассматривается нами как авто-транспортное пространство, включающее в себя автомагистрали, шоссе, дороги, автомобили, их социальную инфраструктуру и людей, которые выступают в роли субъектов: как водителей, так и пассажиров.

Основываясь на предложенном понимании рисков и безопасности личности, попытаемся выявить и проанализировать факторы риска в социо-автомобильном ареале современной Украины.

Для этого в качестве примера используем результаты, полученные специалистами ЗАО "Институт Харьковский Промтранспроект", которые проанализировали организацию дорожного движения (ОДД) на одной из важнейших магистралей Украины (Киев-Харьков-Должанский¹), которая проходит по территориям Киевской, Полтавской, Харьковской, Донецкой и Луганской областей и обеспечивает связи левобережной части с большими промышленными центрами Донбасса и юга страны, а также с южными регионами европейской части России. Только на одном её участке – Полтавском, протяжённостью 265 км, было зафиксировано, что один раз в три дня здесь происходит ДТП, в которых травмируется 1-2 человека и в каждой третьей аварии – один человек гибнет [6]. При анализе показателей аварийности выявлено, что 56% случаев – это столкновения автотранспортных средств, 24% – наезды на пешеходов, 16% – опрокидывание автомобилей. Такой уровень аварийности характерен практически для всех автодорог страны. Основываясь на полученной статистике ДТП, эксперты сделали вывод, что главными факторами риска дорожно-транспортного травматизма в стране являются:

1. низкая дисциплина участников дорожного движения;
2. неудовлетворительное состояние дорог и улиц – скользкое покрытие и его повреждения;
3. отсутствие на многих дорогах и улицах необходимого количества дорожных знаков, освещения [6].

Низкая дисциплина участников дорожного движения выявляется в превышении скорости, отвлечении от управления, управлении автомобилем в нетрезвом состоянии, нарушении правил маневрирования и обгона, технической неисправности транспортных средств, личной неосторожности пешеходов, в том числе переходе дорог в неустановленных местах. А неудовлетворительное состояние дорог и отсутствие на них необходимого количества дорожных знаков и освещения значительно усиливает риск появления дорожно-транспортного происшествия в вечернее и ночное время суток. Специалисты страховой компании "Вексель" утверждают, что максимально тяжёлые последствия в результате ДТП имеют место в среду с 16.00 до 23.00 часов, а самым аварийно-опасным временем является 18.00 часов [5].

3. Адаптированность участников дорожно-транспортного пространства к рискам в нём

Определение структуры и уровня рисков в социо-автомобильном ареале логически требует выявления степени адаптированности его участников к ним. Исследование нами адаптационных процессов позволило определить социальную адаптацию как "сложный механизм согласованных биологических, психологических и социальных действий социальных субъектов и разнообразных способов их реализации, которые направлены на приспособление к общественной жизни (социальным отношениям, институциям, структурам и т.п.) и их изменениям" [15, с. 30]. В контексте предложенного определения и применительно к рассматриваемой проблеме особое значение приобретает психологическая компонента социальной адаптации, а именно: личностное переосмысление субъектами дорожного движения своего участия в нём и, как верно подчёркивает Ю.Саенко, "пересмотром своих возможностей, ограничений и возможных потерь, которое предполагает восприятие и переосмысление ситуации: формирование представлений о внешнеличных изменениях (общая оценка жизненных обстоятельств, определение рисков" [16, с.279].

В результате опроса 500 субъектов автодорожного движения Криворожского региона (выборка репрезентативна по роли субъектов в социо-автомобильном ареале: преимущественно водители – 15%, преимущественно пассажиры автотранспорта – 57,7% и преимущественно пешеходы – 27,3%) было выявлено, что 68,7% из них были свидетелями аварий, каждый второй из них либо сам попадал в дорожно-транспортное происшествие, либо его близкие или знакомые люди, что является достаточно убедительным аргументом наличия психологического диссонанса в их сознании. Интегральным показателем психологической адаптированности может выступать самооценка субъекта дорожного движения своего психологического самочувствия, которая конструируется из 3-х показателей, которые отражают такие аспекты: а) спокойствие,

¹ Эта автомобильная дорога имеет государственное значение (магистральная М-03) и отнесена к автодорогам категории «Е»-Е 40 (Кале-Брюссель-Дрезден- Краков-Пшемысль-Львов-Ровно-Житомир-Киев-Луганск-Волгоград-Астрахань- Усть Кан (Китай).

уравновешенность; б) раздражение; в) бессилие, апатию (числовая шкала от 20 до 100 баллов; 60 баллов – условный нуль, среднее значение, ниже которого находятся показатели негативного уровня самочувствия во время нахождения в социо-автомобильном ареале [16, с.292]. В процессе исследования, нами были получены показатели самооценки субъектами социо-автомобильного ареала своего психологического самочувствия во время нахождения в нём (табл. 3).

Таблица 3.

Интегральная самооценка психологического самочувствия участников социо-автомобильного ареала Криворожского региона

(март-апрель 2007 г., N = 300 респондентов)

Психологическое самочувствие	Преимущественно водители N= 75	Преимущественно пассажиры автотранспортных средств N= 288	Преимущественно пешеходы N=137
Интегральная оценка	71	74	79

Результаты показывают, что спокойнее себя чувствуют "пешеходы", хотя психологический дискомфорт ощутим, и они предполагают наличие угрозы их жизни. Полученные показатели свидетельствуют о наличии невысокого уровня социального самочувствия, он лишь на 11 баллов превышает нулевой порог у водителей, на 14 - у пассажиров автотранспортных средств, и на 19 – у пешеходов, что свидетельствует о снижении их адаптационных возможностей. Самый низкий уровень психологического самочувствия фиксируется у "водителей" автотранспортных средств (интегральный показатель 71). Это объяснимо, поскольку в этой группе наиболее велики вероятности потерь и материальных, и физических, и психологических. И водители значительно глубже, чем пассажиры и пешеходы, знают и понимают реальные угрозы в автотранспортном пространстве. Конечно, это лишь пилотажное исследование, которое требует своего углубления. Но эти результаты свидетельствуют о прямо пропорциональной зависимости между восприятием субъектами социо-автомобильного ареала вероятности рисков в нём и психологическим самочувствием, что требует постоянного реадаптационного поведения.

4 Перспективы развития автодорог в Украине

Болевой точкой социо-автомобильного ареала страны является состояние автодорог, "общая протяжённость которых превышает четверть миллиона километров" [3]. По мнению специалистов, автомобильные дороги Украины не отвечают европейским стандартам по многим показателям, в частности, таким, как скорость передвижения, нагрузка на ось, обеспеченность современными дорожными знаками и разметкой, необходимым количеством пунктов технической и телефонной связи и др. [3]. Практически отсутствуют дороги 1 категории с многорядным движением на высоких скоростях, не отвечает современным требованиям материально-техническая база организаций, осуществляющих развитие и обслуживание автомобильно-транспортной сети.

При этом в стране намечается тенденция увеличения объёмов продаж автотранспортных средств. Так, в 2006г. автомобильный рынок продемонстрировал 40% подъём: всего было продано 37,1 тыс. автомобилей, что позволило Украине выйти на 9-е место в Европе, опередив такие страны, как Австрия, Швеция, Греция, Польша, Португалия (в 2005г. Украина занимала 12 позицию) [17]. А только за один месяц – апрель 2007 г. украинцы купили 40 тыс. машин [18]. С одной стороны, эту тенденцию можно рассматривать как положительную, поскольку она свидетельствует об увеличении доходов населения. Однако, с другой, по мнению экспертов, она имеет и свои отрицательные аспекты, поскольку не обеспечивается необходимыми темпами развитие дорожной инфраструктуры, а если "развязки и новые пути не начать строить сегодня, то через 10 лет количество машин, если их выстроить в один ряд, будет равняться длине улиц...и автомобильный бум превратится в автомобильный коллапс" [18]. Для того чтобы украинские трассы стали похожи на европейские, в Украине разработана долгосрочная программа их развития на 2007-2011 гг., однако её реализация тормозится в связи с тем, что она "требует 8 миллиардов гривен" [19], единственным источником которых является привлечение кредитных ресурсов. А это потребует в 2011 году направления 37% выделяемых средств на "Укравтодор", на погашение процентов и тела кредита [20]. Частично проблема инвестирования строительства магистральных автотрасс может быть осуществлена благодаря принятию Исполнительным комитетом УЕФА решения о том, что Украина и Польша примут финальную часть ЕВРО-2012 г.

Основной задачей Программы развития автомобильных дорог общего пользования на 2007-2011 гг. является строительство магистральных автомобильных дорог по направлениям международных и национальных транспортных коридоров, улучшение состояния дорог в сельской местности, коммунальных улиц и дорог, которые совмещаются с дорогами общего пользования.

Заклучение

Таким образом, нынешнее *состояние социо-автомобильного ареала* в Украине в целом и в отдельных его промышленных регионах можно охарактеризовать как *крайне опасное для психологического, морального и физического здоровья людей и их жизни*. Его особенностями являются:

— критический уровень рисков возникновения дорожно-транспортных происшествий, аварийности автомобильных средств и получения в их результате субъектами дорожного движения разного рода травм, а также гибели тысяч людей, в том числе детей, в течение короткого временного интервала;

— низкий порог безопасности движения на автотрассах и дорогах, что фактически не даёт надёжных защитных гарантий его субъектам и ухудшает у них психологическое самочувствие, проявляющееся в предчувствии опасности нахождения в автомобильном пространстве, возникновении тревоги за жизнь своих детей и свою, всплесках негативных эмоций, что усиливает личностный дискомфорт в повседневной жизни, снижает социальный тонус, адаптационные способности;

— крайне неудовлетворительное состояние автотрасс, дорог, в частности их покрытий, ограждений, дорожных разметок, знаков, освещения, что значительно увеличивает вероятность возникновения поломок автомобилей и аварий;

— низкий уровень культуры поведения водителей и пешеходов в автомобильном ареале, пренебрежение большинством из них правил и требований дорожного движения;

— отсутствие со стороны государственных органов и предпринимательских структур надлежащего контроля за состоянием и организацией дорожного движения и оказания надлежащей помощи в случае возникновения дорожно-транспортного происшествия.

Это лишь наиболее видимые грани чрезвычайно острой проблемы безопасности движения в социо-автомобильном ареале современной Украины. За рамками нашего исследования остались такие вопросы, как предотвращение заторов на автотрассах, бандитизм на дорогах, страхование автотранспортных средств и субъектов передвижения, организация техосмотров, ликвидация рынка продажи-покупки водительских прав и медицинских справок о возможности управлять автомобилем, заказные аварии, не использование ремней безопасности др. Решение очерченных проблем требует экстренного комплексного подхода, как на государственном, так и на индивидуально-личностном уровне, а также акцентуации социологических исследований на выявлении тех болевых точек, которые способствуют повышению уровня опасности людей в современном социо-автомобильном ареале Украины.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лукьяненко С. С нарушителями будут бороться всем миром // Металлург, Mittal. – 2007. - №15. – С.3. 2. www.belkmk.narod.ru/index.html. 3. www.mesto.com.ua 4. Учёные спорят // Червоный горняк. – 2007. - №58-59. - 19 апреля. – С.10. (По материалам NEWSru.com). 5. www.obriv.pib.com.ua 6. www.promtrans.com.ua 7. Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Аверьянова В.И. – М.: Publishers, 1993. 8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За ред. В.М. Пічі. – Львів: "Новий світ – 2000", 2004. 9. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв.ред. В.Н.Иванов. – М.- Белгород: Луч – ЦСТ, 1995. 10. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: Дело, 1992. 11. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В.Седельника, Н.Федорова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. 12. Саенко Ю. Социальное самочувствие черныбыльских пострадавших и социальные риски // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1998. - №4-5. – С.160-175. 13. Зинченко Н.И. Личная безопасность как объект социологического анализа // Социс. – 2007. - №2. – С.137-139. 14. Пузииков В.В. Национальная безопасность. Социология: Энциклопедия / сост. А.А.Грицанов, В.Л. Абушенко и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003. 15. Лобанова А.С. Феномен социальной мимикрии. – К. – Ин-т социологии НАН Украины, 2004. 16. Методология и методика определения интегральных социальных показателей / Отв. Ред.. Ю.И.Саенко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2004. 17. www.autoline.com.ua 18. <http://censor.net.ua> 19. www.podrobnosti.ua 20. www.eizvestia.com.ua 21. www.u-kraina.com.ua 22. <http://news.finance.ua>

Панков Александр Анатольевич,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета им. И.И.Мечникова

СОВРЕМЕННАЯ РЕЛИГИОЗНОСТЬ: МЕЖДУ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМОМ И ДИФФУЗНОСТЬЮ

У статті аналізується стан сучасної релігійності, що характеризується переважанням дифузності над інституціоналізмом. Як дифузність, так і інституціоналізм у сфері релігійності вимагають пошуку критеріїв для чіткого визначення цих понять. У зв'язку з цим в сучасній соціології релігії склалися два методологічні підходи до дослідження сучасної релігійності, які також аналізуються в статті. Показані переваги і недоліки цих підходів і їх методологічні можливості в дослідженні сучасної релігійності. У статті також підіймається проблема формування "академічного" і "прагматичного" рівнів сучасної соціології релігії. І, нарешті, в статті ставитися питання про необхідність пошуку міждисциплінарного синтезу соціології релігії та релігієзнавства.

The state of modern religiousness which is characterized by predominance of diffuseness over institutionalism is analyzed in the article. Both diffuseness and institutionalism in the field of religiousness require searching of the criteria for their clear definition. In this connection the author of the article investigates two methodological approaches to research into religiousness formed in modern sociology of religion. Merits and demerits of these approaches and their methodological capacity in research into modern religiousness are shown in the article. The problem of forming the "academic" and "pragmatic" levels in modern sociology of religion is also considered in the article. Finally, a question for the search of interdisciplinary synthesis of sociology of religion and religious studies is put in the article.

Понятие "религиозность" является категориальным для социологии религии, и его анализ и эмпирическая интерпретация, согласно точке зрения российского социолога Д. М. Угриновича, есть важнейшая методологическая предпосылка научной программы любого конкретно-социологического исследования в области религии [1, с. 127]. Содержательно религиозность может быть понята как определённое состояние отдельных людей, групп и общностей, верующих в сверхъестественное и поклоняющихся ему. Согласно трактовке И. Н. Яблокова, "религиозность — качество индивида и группы, выражающееся в совокупности религиозных свойств сознания, поведения, отношений" [2, с. 460]. По мнению Р.А.Лопаткина, "под религиозностью понимается определённое состояние индивидов и человеческих общностей различного масштаба, отличительной чертой которого является вера в Бога (и сверхъестественное) и поклонение ему, их приверженность к религии и принятие её вероучения и предписаний" [3, с. 194]. Это соотносится с определением П. Бергера, согласно которому "то, что обычно называется религией, включает в себя набор установок, верований и действий, связанных с двумя типами опыта — опытом сверхъестественного и опытом священного" [4, с. 346].

Факт религиозности субъекта устанавливается в соответствии с некоторыми критериями религиозности, считающимися необходимыми и достаточными для признания её как существенного качественного состояния личности или группы. Исследователи религиозности признают, что "вопрос о критерии религиозности разными социологами решается по-разному, он нуждается в дальнейшем обсуждении и согласовании" [5, с. 195]. Суммируя различные подходы и точки зрения на то, что же является необходимым и достаточным критерием религиозности, можно выделить следующие группы признаков этого явления:

1. *Самоидентификация респондента.* Это наиболее распространенный и популярный среди исследователей религиозности критерий определения отношения к религии, но он является сложносоставным. В нём, в свою очередь, выделяются: а) определение отношения человека к религии вообще — религиозная самоидентификация, обычно определяемая по инвариантной шкале типа "верующий — индифферентный — неверующий" или "верующий — колеблющийся — неверующий — атеист"; б) определение отношения человека к конкретному религиозному вероисповеданию — конфессиональная самоидентификация. Первая компонента считается базисной, вторая — "важным конкретизирующим признаком религиозности, получающим выражение и в религиозном сознании, и в религиозном поведении" [5, с. 194]. В данном случае нельзя забывать о том, что одной из основных

тенденций трансформации современной религиозности является её внеконфессионализация. Она проявляется в медленном, но имеющем тенденцию к усилению падении доверия к Церкви как институциональной форме религиозности. Верующие всё чаще не столько не могут, сколько осознанно не желают идентифицировать себя с какой либо религиозной конфессией. Здесь необходимо указать на процесс приватизации современной религиозности, то есть формирования у большинства верующих личной религии – даже в тех случаях, когда верующие продолжают идентифицировать себя с той или иной религиозной конфессией. Подобная "условная" идентификация, на наш взгляд, свидетельствует ещё об одной основной особенности современной религиозности – её имитативном, игровом характере [см. 6]. Поэтому можно сказать, что современные верующие чаще останавливаются на религиозном уровне самоидентификации, не доходя в своём "обращении" до уровня конфессиональной самоидентификации.

2. *Определенный круг мировоззренческих представлений*, характерных для данного вероисповедания. В качестве соответствующего критерия чаще всего употребляется следующий набор признаков: вера в Бога (представление или допущение существования Бога как сверхъестественного субъекта, влияющего на мир и человеческую жизнь); вера в прочие сверхъестественные реалии, как-то: ангелов, бесов, рай, ад, реинкарнацию, возможность магического воздействия на предметы и явления мира; признание основных положений (догматов) того или иного религиозного вероучения. Некоторые социологи вводят вместо этого критерия ещё несколько. В частности, известные американские социологи Ч. Глок и Р. Старк, стремясь преодолеть господствовавший в 60-е годы прошлого столетия социографический подход к исследованию религиозности (опиравшийся на изучение религиозной самоидентификации), предложили "многоизмеримую модель" религиозности. В этой "модели" в качестве самостоятельных структурных элементов были выделены, во-первых, религиозная ортодоксальность, а, во-вторых, религиозная информированность. Религиозная ортодоксальность – это степень соответствия личной, "приватной" религиозности кругу мировоззренческих представлений, характерных для того вероисповедания, с которым идентифицирует себя верующий (если он, разумеется, идентифицирует себя с каким-либо вероисповеданием). Религиозная информированность – это степень знакомства верующего с догматикой и вероучительной литературой той конфессии, с которой он себя идентифицирует. Повторимся – если он идентифицирует себя с какой-либо конфессией. Автор уже писал о том, что религиозно-конфессиональная идентификация может быть как ситуативной, так и устойчивой [7]. Первая характерна для большей части людей, определяющих себя как верующих и проявляется она во время больших религиозных праздников и участия в основных религиозных обрядах (крещении, венчании, отпевании родственников и т. п.). Вторая характерна для значительно меньшей группы людей (не более семи процентов от общего числа называющих себя верующими) и проявляется в самых различных социальных действиях.

3. *Совокупность определенных практик* (повторяемых социальных действий, элементов поведения и образа жизни), свойственных данной религиозно-культурной традиции. К данному критерию чаще всего относятся: факт и частота молитвы; посещение храма (молитвенного дома); чтение той самой вероучительной литературы, о которой говорилось выше; исполнение основных ритуалов (таинств); практика обращения за советом к духовному наставнику; практика посещения святых мест (паломничество); участие в особых культовых действиях, таких, как, например, крестные ходы в христианстве; наличие дома предметов культа. В связи с этим можно говорить о "практикующих" и "непрактикующих" верующих или же, о "воцерковлённых" и "невоцерковлённых" (последний термин относится, главным образом, к верующим, идентифицирующим себя с различными христианскими конфессиями).

Таким образом, признаков религиозности, применяемых социологами в качестве её критерия, набирается достаточно много. В этой связи весьма любопытным представляется замечание Р.А. Лопаткина о том, что "использование всего набора признаков для установления религиозности индивида излишне" и что в качестве её критерия достаточно выделить "либо один определяющий признак, либо минимальный набор таковых" [5, с.194]. Соответственно, проблема определения религиозности /нерелигиозности социального субъекта сводится к тому, какой признак (совокупность признаков) следует считать тем "рубежом", переход которого означает качественный скачок субъекта из состояния "вне религии" в состояние "в религии".

А вот по данному вопросу среди исследователей религиозности сегодня существуют серьезные разногласия. Можно сказать, что в работах ведущих украинских и российских

социологов религии на настоящий момент чётко обозначены две принципиально различающиеся методологические позиции.

Первая позиция представлена группой исследователей в лице Д.Е. Фурмана, С.Б. Филатова, Р.Н. Лункина, Л.М. Воронцовой, Н.А. Митрохина и некоторых других. Анализируя их аргументы, можно выделить два важных момента для определения религиозности. Во-первых, таким моментом выступает практическое подтверждение религиозной позиции субъекта, выражающееся в регулярных культовых действиях, — "когда вера приводит к регулярному посещению церкви, причащению, соблюдению постов и т. д., то есть когда человек ради неё готов чем-то поступиться, если его поведение как-то меняется" [8, с. 27]. Напротив, "культурная религиозность, или религиозная самоидентификация", по мнению исследователей данной группы, "является мировоззренческой, идеологической позицией, но не религиозностью в прямом смысле этого слова. Самоидентификация не предполагает, что данный человек разделяет соответствующие религиозные верования и следует религиозным практикам" [9, с. 39-40]. Во-вторых, данной группе исследователей свойственна тенденция к комплексности критериев. Так, например, Н.А. Митрохин не склонен считать разделяющими православную веру даже значительную часть (от трети до четверти) людей, регулярно посещающих богослужения, по причине того, что они воспринимают православные святыни, требы и таинства чисто магически и не проявляют никакого интереса к их аутентичному содержанию [10, с. 43]. Мы в отношении подобного восприятия религиозных ритуалов используем определение "наивно-магическое" восприятие [6]. Таким образом, исследователи данной группы считают критерием религиозности полноту религиозного образа действий и образа мысли. Но, как нам представляется, исследователи данной группы не учитывают того факта, что религия воспроизводится и функционирует, главным образом, в виде так называемой "повседневной религиозности" - сложного комплекса разноплановых, идейных и мировоззренческих установок, часто противоречащих друг другу [см. 11].

Выразителями второй позиции в отечественной (украинской и российской) социологии являются такие исследователи, как В.Ф. Чеснокова, Ю.Ю. Синелина, З.И. Пейкова и некоторые другие. Они склонны считать ключевым признаком религиозности именно самоидентификацию, осознание человеком себя как принадлежащего к данной конкретной религии. В этой связи, по словам Ю.Ю. Синелиной, даже "вопиющая религиозная безграмотность не может служить основанием, чтобы отказывать людям в праве именовать себя православными, если они так себя определяют, поскольку эти люди на пути к целям, установленным Церковью (целям, которые они сами для себя обозначили, назвав себя православными), находятся в процессе духовного самосовершенствования" [12, с. 95]. В.Ф. Чеснокова объясняет это тем, что главным измерением религиозности является её направленность. Что же касается таких признаков религиозности, как поведение, знание догматов, благочестие, которые другие исследователи обычно квалифицируют как показатели уровня и степени религиозности, то они относятся "к глубине и формам верования, а не к его направленности" [13]. Глубина верования, согласно концепции В.Ф. Чесноковой, описывается применительно к православному христианству другим понятием — "воцерковленность". Направленность же содержит только одно измерение: православный - неправославный [13]. В соответствии с этим критерий религиозности заключается в самоидентификации: так, "'православные"— это те, кто: а) признал, что верует в Бога; и б) сам отнес себя к православным" [13].

И первая, и вторая позиции имеют как существенные недостатки, так и существенные достоинства. Так, к достоинствам первой позиции относится комплексный характер критерия религиозности и требование подтвердить самоопределение респондента на словах аргументами объективного характера. Слабое место этой позиции — это сам предлагаемый её сторонниками способ такого подтверждения — увеличение числа фильтров в виде формальных требований к верующему. Подобный метод, во-первых, на практике зачастую ведет к произвольности выбора таких критериев, и, во-вторых, не имеет принципиальных ограничений на их количество. Логика данного подхода закономерно приводит к выводу, что "настоящих" верующих ничтожно мало. Но самый, на наш взгляд, главный недостаток этого подхода состоит в том, что он сосредоточен на изучении только институционального аспекта современной религиозности. Институциональная религиозность, как неоднократно приходилось писать автору, занимает маргинальное положение по отношению к религиозности как таковой. В последнее время при анализе современной религиозности социологи в качестве определяющей характеристики этой религиозности называют

её диффузность. Приходилось об этом уже писать и автору данной статьи [14]. Следует отметить, что ряд украинских и российских исследователей религии также считает, что в современных религиозных практиках имеет место как институционализация, так и диффузность, которую следует понимать как внеинституциональную религиозность [15]. Это обстоятельство ставит вопрос о том, что теоретический социологический инструментарий далеко не всегда адекватен современной религиозной ситуации. Поэтому мы рискнём предположить, что первый рассмотренный нами подход к исследованию современной религиозности в известной степени является маргинальным (также как и изучаемое им явление).

Не безгрешен и второй рассмотренный нами подход. К его недостаткам следует отнести односторонность, одномерность предлагаемого критерия религиозности. Здесь имеет место смешение категорий необходимого и достаточного оснований. Самоидентификация, действительно, выступает необходимым условием отнесения человека (группы) к верующим и в этом качестве — к субъектам данной религиозно-конфессиональной культуры, но для достаточности этого основания требуется дополнить его другими весомыми аргументами. Достоинство же этой позиции видится во внимании к особенностям конкретной, например, православно-христианской или исламской религии, к поиску адекватных "инструментов" её изучения, которого сегодня, по мнению И.В. Налетовой, "очевидно не хватает" социологии [16, с. 135].

Таким образом, в поисках критериев современной религиозности исследователь должен либо принять за основу одну из сложившихся на сегодняшний день методологических позиций, либо попытаться их синтезировать. Признание этого факта привело к тому, что ряд социологов выделяет два уровня социологии религии — "академический" и "прагматический", о чём автору уже доводилось писать [17]. "Академический" уровень состоит в стремлении социологов уточнить содержательные параметры той области знания, которую они называют социологией религии. В частности, что именно входит в круг "обязанностей" социологии религии, вносит ли специфика объекта (то есть религии) коррективы в инструментарий социологического исследования или же его методы безотносительны к этой специфике. Ведь социологию религии в равной степени правомочно рассматривать, во-первых, как часть социологии в целом, то есть одну из специальных социологических теорий; во-вторых, как один из разделов религиоведения, в рамках которого она сочетается с историей, философией, психологией и феноменологией религии. Фактически возникает общее исследовательское поле, где и социолог религии, и религиовед имеют дело с общим предметным рядом. Эта предметность включает социальные основания возникновения, эволюции и воспроизводства религии; структуру религии с точки зрения её общественной роли и функционирования в социуме; взаимовлияние религии и общества; социальное поведение людей, исповедующих какие-либо религиозные взгляды; типологию верующих и религиозных сообществ; критерии религиозности; общественное мнение по вопросам религии.

При этом социологи полагают, что владеют эмпирически достоверным материалом о реальном состоянии религиозной жизни общества. Но, как старались показать выше, этот материал вполне может быть не столь уж и достоверным. Религиоведы же вполне справедливо констатируют, что компетентность социолога в знакомстве с конфессиональными доктринами, историей религиозных институтов, мировоззренческим строем религии далеко не всегда безупречна. Поэтому в данный момент необходим не только методологический, но и междисциплинарный синтез. Такой синтез был бы полезен как для религиоведов, действительно нуждающихся в социологически выверенных данных о религиозной сфере жизни общества, так и для социологов, которым необходимы не только социологические теории религии, но и конкретика полевых исследований в религиозной сфере.

И здесь необходимо перейти ко второму — "прагматическому" уровню социологии религии. Идея социологии религии как междисциплинарного вида исследований не может реализоваться во что-то практическое без совместно установленного социологами и религиоведами согласованного мнения по ряду концептуальных вопросов. Первый из таких вопросов: что даёт социология религии для понимания религии? Этот вопрос имеет весьма важное, принципиальное практическое значение, определяя перспективу статуса социологии религии. Попытки ответа на этот вопрос неминуемо приводят к необходимости проведения границы между религиоведением и социологией религии. Второй вопрос: что даёт социологическое понимание религии для общества? Без его постановки и ответа на него востребованность результатов любого исследования сужается до масштабов самого исследуемого субъекта. А отсюда — и третий вопрос: существует ли какая-то иная востребованность

социологии религии, кроме как в научной среде? Можно было бы предположить такую востребованность на уровне институтов власти — для принятия политически корректных решений, среди общественных движений — для точной ориентации в социальном пространстве, конфессиональными образованиями — для утверждения адекватных представлений о них в восприятии государства и общества. Однако, наблюдая за действиями властных структур в сегодняшней Украине (причём, на самом высшем уровне), например, в вопросах движения к созданию так называемой Поместной православной Церкви нет никакой уверенности в том, что этими структурами востребованы результаты социологических исследований. Равно как нет уверенности и в востребованности этих результатов общественными организациями и конфессиональными образованиями.

И, тем не менее, ответы на все эти вопросы могут быть отнюдь не столь пессимистическими, как кажется на первый взгляд. Исследователи религии, на наш взгляд, должны не только и не столько пытаться провести границу между современным религиоведением и социологией религии, но консолидировать совместные усилия в формировании востребованности социологии религии в современном украинском обществе. Первыми шагами на пути к подобной консолидации могло бы стать, во-первых, образование Исследовательского комитета Социологической ассоциации Украины по проблемам социологии религии, а, во-вторых, сотрудничество этого комитета с Украинской ассоциацией религиоведов. Впрочем, подобное сотрудничество может и должно происходить также между украинскими социологами и религиоведами и российскими социологами и религиоведами. Как показывает анализ результатов исследований по проблемам современной религиозности в Украине и в России, она трансформируется в наших странах по единым принципам и законам. И поэтому и в Украине, и в России исследователи религиозности задаются одинаковыми вопросами. Один из главных подобных вопросов: чем же закончится для современной религиозности её "поиск своей идентичности" и "блуждание" между институционализмом и диффузностью, внеинституционализмом, маргинальностью и внеконфессиональностью?

ЛИТЕРАТУРА: 1. Угринович Д.М. Введение в религиоведение: 2-е изд., доп. - М., 1985. 2. Яблоков И.Н. Религиоведение: учебное пособие и словарь-минимум по религиоведению. - М., 1998. 3. Государственно-церковные отношения в России (опыт прошлого и современное состояние) / Отв. ред. Овсиенко Ф.Г., Одинцов М.И., Трофимчук Н.А. - М., 1996. 4. Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. Гараджа В.И., Руткевич Е.Д. - М., 1996. - С. 339-364. 5. Дубов И., Ослон А., Смирнов Л. Экспериментальное исследование ценностей в Российском обществе (1994) // Десять лет социологических наблюдений. - М., 2003. - С. 543-583. 6. Панков А.А. Современные трансформации религиозного сознания и религии как социального института // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Матеріали першої Всеукраїнської соціологічної конференції. - Київ, 2001. - С.218-224. 7. Панков А.А. Проблема маргинализации религии в современном украинском обществе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. - Харків, 2004. - С.379-382. 8. Чеснокова В.Ф. Воцерковленность: феномен и способы его изучения // Десять лет социологических наблюдений. - М., 2003. - С. 112-145. 9. Фурман Д.Е., Каарияйнен К. Религиозная стабилизация: отношение к религии в современной России // Свободная мысль-XXI. Теоретический и политический журнал. - 2003. - № 7. - С. 19-31. 10. Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. - М., 2004. 11. Панков А.А. Социальная роль суеверий как элемента повседневной религиозности // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: Збірник. - Одеса: Міжнародн. гуманіт. ун-т, 2006. - Вип. 4. - С. 148-154. 12. Синелина Ю.Ю. О критериях определения религиозности населения // Социологические исследования. - 2001. - № 7. - С. 89-96. 13. Чеснокова В.Ф. Число православных в России увеличивается [online]. Date of access: 28.10.2005. <http://club/fom/ru/article/php?id=10>. 14. Панков А.А. Проблема формирования диффузной религиозности // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть. Матеріали III Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених: м. Тернопіль, 15 квітня 2005 року. - Тернопіль, 2005. - С.38-39. 15. Социология религии и современная религиозность (материалы "круглого стола") // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2001. - Том IV. - № 3. - С. 176-188. 16. Налетова И.Н. "Новые православные" в России: тип или стереотип религиозности // Социологические исследования. - 1999. - № 5. - С. 130-136. 17. Панков А.А. Особенности религиоведческого и социологического анализа современной религиозности // Материалы II Международной научно-практической конференции "Европейская наука XXI века - 2007". Том 5. Педагогические науки. Психология и социология. - Днепропетровск: Наука и образование, 2007. - С. 100-101.

Шкребец Сергей Михайлович,

старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина

ФАКТОРЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

У статті проаналізовані чинники, що зумовлюють сучасний стан релігійної толерантності в українському суспільстві, та специфіка впливу цих чинників. Умовно чинники релігійної толерантності розподілено на загальносвітові та специфічно українські. До перших віднесені процеси секуляризації, глобалізації, глобальні проблеми сучасності та розвиток інформаційних і комунікаційних технологій; до специфічно українських – релігійна політика незалежної української держави, риси українського національного характеру та специфіка взаємовідносин між конфесіями, що існують в Україні. Більшість з цих чинників здатні як сприяти зростанню толерантності, так і перешкоджати цьому.

The paper deals with the factors that determine modern condition of religious tolerance in Ukrainian society as well as with specific features of their impact. The factors of religious tolerance have been symbolically divided into specific for Ukrainian society and worldwide ones. Processes of secularization and globalization, global issues and development of information and communication technologies have been placed among the worldwide factors. The author claims that domestic Ukrainian factors of religious tolerance are: religious policy of Ukrainian state, features of Ukrainian nationality and interrelations between confessions existing in Ukraine. The impact of most of the factors is contradictory in that they can both contribute for growth of tolerance and impede this process.

Актуальность проблемы развития толерантности украинского общества связана прежде всего с необходимостью преодоления его внутренней разобщенности, в том числе и на религиозной почве. Рост религиозного самосознания в последние годы может иметь побочным следствием нетерпимое восприятие представителей "не своей" религиозной группы. Риск возрастания религиозной нетерпимости в Украине включает несколько аспектов, к потенциально конфликтным взаимоотношениям между религиозными группами можно отнести отношения между православными и греко-католическими, христианскими и нехристианскими организациями, традиционными и нетрадиционными для Украины религиями (в том числе новообразованными) и др. Важность развития толерантности с целью поддержания социальной стабильности, построения гражданского общества делает необходимым изучение факторов, влияющих на состояние религиозной толерантности в Украине.

При написании статьи я основывался на исследованиях состояния религиозности украинского общества (Н.Колодный, Л.Филипович, Н.Дударь, Д.Миронович, Т.Антошевский, Л.Коваленко, И.Скленар и др.), полезными также были исследования современной религиозности в странах ближнего и дальнего зарубежья (М.Маринович, Ф.Смирнов, В.Баранников, Л.Матронина, Г.Котельников, С.Лебедев и др.). Анализ литературы по данной проблематике показал, что исследования состояния религиозной толерантности в украинском обществе и ее факторов зачастую не связаны друг с другом. Большой вклад в исследование этого вопроса внесла Н.Дударь, которая проанализировала факторы, определяющие религиозность украинского общества в целом. Некоторые из выделенных ею факторов формирования нового типа религиозности влияют в том числе и на религиозную толерантность. Но хотя факторы, положительно влияющие на религиозную толерантность в Украине, исследованы в ее работе достаточно полно, факторам, препятствующим росту толерантности, уделено значительно меньше внимания.

Таким образом, цель данной статьи – выделение и систематизация факторов, определяющих состояние религиозной толерантности современного украинского общества. Основываясь на определении феномена толерантности в целом [1, с.350], под религиозной толерантностью мы понимаем терпимость к образу жизни, поведению, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям других религий, а также их отдельных носителей.

На основании работы Н.Дударь первым условием, влияющим на состояние современной религиозности, и одновременно влияющим на религиозную толерантность, можно назвать процесс

секуляризації [2, с.6]. Речь идет не об исчезновении религии, а об изменении ее социальной роли, приобретении новых форм. В современном секуляризированном обществе приходит в упадок традиционная церковная религиозность, человек создает свою личную, "частную" религию, синкретически соединяя традиционное христианство с элементами других религиозных традиций. Иными словами, религиозность приобретает все более светский характер.

По мнению С.Лебедева, явление толерантности отличает прежде всего светское мировоззрение, тогда как интолерантность – свойство религиозного менталитета. Это положение вещей он объясняет самим характером структуры и содержания религиозных и светских культур. Если в центре религиозной культуры находится так называемое религиозное сакральное отношение, в рамках которого доминирует очень строгая, раз и навсегда определенная иерархия основных ценностей, то ценностно-мировоззренческое ядро развитой светской культуры не носит такого жесткого характера: оно более пластично, изменчиво и преломляется во множестве вариантов [3]. Таким образом, чем ближе религиозность общества к образцам светской культуры, тем выше уровень его религиозной толерантности.

Еще одним условием создания современного типа религиозности Н.Дударь считает процесс глобализации. Религия, с одной стороны, выносит сложные мировоззренческие системы за пределы национальных барьеров, чем способствует формированию "общемировой" идентичности, а с другой - локализует универсальные религиозные идеи, вписывает их в местный контекст, и в результате национальные культуры постепенно лишаются своей локальной ограниченности.

Бурное зарождение и распространение новых религиозных движений – это вызов, перед которым встали исторические религии в целом и традиционные христианские церкви в частности. В этих условиях они могут мобилизовывать своих последователей на негативистские антиглобализационные протесты, опираясь на межэтнические споры и фундаменталистские настроения, но могут и мобилизовывать приверженцев на защиту религиозной свободы, прав человека, окружающей среды и т.п. [4] Следовательно, влияние глобализации на состояние религиозности является противоречивым.

М.Воробьева также называет глобализацию одним из основных факторов, воздействующих на религию и меняющих ее облик в наши дни. По ее мнению, глобализация приводит, с одной стороны, к росту общего числа неверующих (или верующих в Нечто, превосходящее человеческий разум), а с другой стороны – к активизации деятельности старых религиозных институтов и возникновению новых. Результатом может быть как появление новых форм межрелигиозного диалога, так и рост религиозной нетерпимости [5].

Третьим важным фактором создания современного типа религиозности и религиозной толерантности являются глобальные проблемы современности (прежде всего экологическая).

Экологический кризис в современной литературе все чаще трактуется не как кризис, внешний относительно человека, касающийся лишь природной среды, а как кризис духовный (мировоззренческий и философско-идеологический). Поэтому при разработке стратегий его преодоления акцентируют внимание не только на рациональном природоиспользовании, контроле над технологиями и принятии законов в защиту естественной среды, но и на формировании нового отношения к природе и адекватных моральных качеств [6].

По мнению Н.Дударь, в таких условиях особенно актуализируется интерес к общечеловеческим ценностям, которые будут играть все более значительную роль, что способствует диалогу и консенсусу имеющихся в современном мире религиозных направлений, а следовательно, их взаимопроникновению и взаимодополнению.

Наконец, основываясь на работах ряда исследователей [7, 8], можно выделить как фактор религиозной толерантности в современном мире развитие информационных и коммуникационных технологий. Развитие этих технологий тоже способно стимулировать как толерантность, так и интолерантность, сложность их влияния на религиозную толерантность особенно ярко отображается в процессе коммуникации во всемирной информационной сети Интернет.

Интернет открывает невиданные ранее возможности контакта, диалога между представителями разных религиозных направлений. В то же время именно в Интернет находится большое количество провокационной информации о разных религиях и их представителях. Плюрализм, доступность информации сочетаются со свободой для религиозных фанатиков,

организаторов виртуальных "крестовых походов" против представителей иных религиозных учений.

В частности, в США религиозная активность уже довольно долгое время является важной частью деятельности пользователей Интернет, 64% американцев используют Интернет в религиозных целях - это выражается в поиске информации и скачивании музыки, беседах с другими пользователями на религиозную тематику и договорах об исповеди. При этом количество людей, разыскивающих в Интернет религиозную информацию, постоянно растет.

Несколько отличается картина относительно пользователей сети Интернет в Сингапуре. Большинство опрошенных сингапурских Интернет-пользователей считают, что работа в сети мало активизировала их религиозную жизнь. В условиях сосуществования четырех религий сингапурские пользователи искали в Интернет информацию только о своей вере. В России ситуация похожа на сингапурскую. Согласно исследованиям, сеть Интернет не играет сколь-либо значимой роли в привлечении новых прихожан [7].

Кроме общемировых факторов, влияющих на состояние религиозности и религиозной толерантности, в Украине есть немало специфических для нашей страны. Один из них – религиозная политика независимого украинского государства.

Статья 35 Конституции Украины закрепляет право каждого человека, который проживает в Украине (а не только для ее граждан), на "свободу мировоззрения и вероисповедания. Это право включает свободу исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, беспрепятственно отправлять единолично или коллективно религиозные культы и ритуальные обряды, вести религиозную деятельность. Осуществление этого права может быть ограничено законом только в интересах охраны общественного порядка, здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других людей" [9].

В контексте свободы совести важным является законодательно оформленный принцип равенства верующих перед законом, запрет любой дискриминации, проявлений нетерпимости, основанных на отношении человека к религии, его принадлежности к той или иной конфессии.

Такая государственная позиция, безусловно, способствует формированию религиозной толерантности, поскольку узаконивает религиозный плюрализм. В то же время на практике государственные институты создают ряд препятствий реализации идеала религиозного равенства. В частности, Т.Антошевский, Л.Коваленко и И.Скленар выделили такие проблемы:

- промедление с передачей и использованием церковного имущества, разрешениями на строительство религиозных сооружений и т.д.;
- создание препятствий в богослужебной деятельности;
- превентивные меры относительно новых религиозных движений;
- трудности, связанные с реализацией права на религиозное образование;
- религиозная нетерпимость в образовательном процессе, учебной литературе;
- затягивание регистрации и требования дополнительной документации;
- принуждение работать в сакральные для верующих дни, отработка праздничных дней в воскресенье;
- недостаток гарантий замены военной обязанности альтернативной невоенной службой в индивидуальном порядке;
- непризнание иерархической структуры некоторых религиозных организаций [10, с. 67].

Эти выводы частично подтверждаются, частично дополняются результатами социологических исследований. Так, на протяжении марта-августа 2004 года в трех регионах Украины – Восток, Запад, Крым – Религиозно-информационной службой Украины (РИСУ) проводился социологический опрос путем анкетирования населения и экспертов относительно состояния религиозной толерантности в местах проживания респондентов. Среди проблем, отмеченных опрошенными и мешающих, по их мнению, нормальным отношениям между религиозными организациями и органами государственной власти, упоминались отсутствие среди представителей органов власти таких специалистов, которые должны проводить уравновешенную государственную политику в религиозной сфере, проявлять одинаковое отношение к религиозным организациям разных конфессий; затягивание властью возвращения храмов и монастырей их бывшим владельцам; нерешенность проблемы собственности прицерковной земли; незаинтересованность государства и отсутствие финансовой поддержки органами власти

социальных программ религиозных организаций; безосновательная предубежденность власти относительно новых нетрадиционных религиозных течений [11].

Недостатком в сфере религиозной политики украинского государства является недостаточное информирование населения о разных религиозных течениях. Важность фактора осведомленности показывает, в частности, опрос отношения украинских студентов к представителям разных религий. С целью определения этого отношения Молодежной общественной организацией "Украинский центр исламоведения" и Межобластной ассоциацией общественных организаций "Арраид" в октябре-декабре 2005 г. было проведено анкетирование 459 студентов трех киевских вузов. Кроме того, были опрошены 107 слушателей школы "Ан-Нур" при Исламском общественном культурном центре г.Киева [12, с.4].

Сравнение этих двух групп респондентов показало, что в отличие от студентов киевских вузов, слушатели "Ан-Нур" не только более положительно воспринимали мусульман, но и были более положительно настроены по отношению к представителям всех без исключения упомянутых в анкете религий. Можно сделать вывод, что более детальное знакомство с содержанием какой-либо религии не только снимает необоснованные предубеждения против данной конкретной религии, но и может способствовать преодолению ксенофобских религиозных настроений в целом.

Из выделенных Н.Дударь факторов, способствующих становлению нового типа религиозности к специфически украинским факторам религиозной толерантности относятся черты национального характера [2, с.6]. Как отмечают А. Колодный и Л. Филипович, хотя украинцы религиозно ориентированы, их религиозность сложно отнести к фундаментальной, не допускающей никаких отклонений от церковных канонов. Наряду с глубоко укорененной религиозностью, украинцев отличают проявления иррелигиозности, религиозного инакомыслия, скептицизма и индифферентности [13].

В выводах Комитета ВР по вопросам законодательного обеспечения правоохранительной деятельности на законопроект, поданный депутатом А.Фельдманом (регистр. №2252 от 07.10.06) о повышении роли правоохранительных органов в противодействии правонарушениям по мотивам расовой, межэтнической и религиозной вражды утверждается: "Украина, в отличие от некоторых других государств, не является государством, где проявления расизма, шовинизма, ксенофобии, антисемитизма стали распространенным, массовым и угрожающим явлением. Такая сравнительная терпимость к иным национальностям, расам или вероисповеданиям скорее заложена в ментальности украинского народа, чем является результатом политики государства в этой сфере общественной жизни, а тем более результатом действия соответствующих норм криминального законодательства" [14].

Можно выделить также третий специфически украинский фактор, влияющий на религиозную толерантность (после религиозной политики независимого украинского государства и "черт национального характера") – отношения между существующими в Украине конфессиями и конфликты между ними. Специфическим для нашего общества этот фактор является из-за уникальности сложившейся в Украине религиозной ситуации.

Существует противостояние между УПЦ Киевского патриархата и УПЦ Московского патриархата. Часто эту ситуацию представляют как противостояние между "националистическими" церквями и "универсальной" Российской церковью. Существуют и внутренние конфликты в католической среде между греко- и римо-католиками, связанные, в частности, с препятствованием в распространении юрисдикционных структур УГКЦ на восточные области Украины, ограничениями относительно труда женатых священников в диаспоре и т.п. Противостояние распространению УГКЦ в восточных регионах оказывалось и православными организациями.

Еще одна напряженная точка межконфессиональных отношений в Украине – противостояние между традиционными и нетрадиционными религиозными организациями. Условно к традиционным можно отнести все религиозные течения, которые существуют на территории Украины сто и более лет или хотя бы существовали в той или иной форме до конца 80 гг. XX в., а к нетрадиционным – религиозные течения, появившиеся в Украине с конца 1980-х либо существовавшие и до этого, но будучи слабо представленными. Со стороны "традиционных" религиозных организаций часто совершаются призывы запретить деятельность так называемых сект, соответствующие законопроекты появляются время от времени на рассмотрении в Верховной Раде [10, с.68-69].

Характер отношений между существующими в Украине религиями оказывает влияние как на общее состояние толерантности и интолерантности их приверженцев, так и на то, к каким именно религиям их последователи более или менее толерантны.

Таким образом, в данной статье были проанализированы факторы, влияющие на религиозную толерантность современного украинского общества, учет которых необходим при определении путей повышения толерантности, также рассмотрена специфика их влияния на уровень толерантности в религиозной сфере. Эти факторы разделены на две части – общемировые и специфически украинские. К общемировым относятся процессы секуляризации и глобализации, глобальные проблемы современности и развитие новых информационных и коммуникационных технологий. Влияние этих факторов противоречиво, и может проявляться как в развитии новых форм религиозного диалога, так и в росте нетерпимости. Проанализированы также специфически украинские факторы, определяющие религиозную толерантность украинского общества. К ним отнесены деятельность институтов государственной власти в области религиозной политики, взаимоотношения между существующими в Украине конфессиями и черты национального характера украинцев.

Не вызывает сомнений, что социальная значимость проблемы толерантности, постоянные колебания состояния толерантности и изменения факторов, ее определяющих, обуславливают необходимость ее дальнейшего всестороннего изучения.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Современная западная социология: Словарь – М.: Политиздат, 1990. – 432 с. 2. Дудар Н.П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану: автореферат. – К., 2002. – 20 с. 3. Лебедев С.Д. Толерантность в отношениях светской и религиозной культур. Доступно на www.inauka.ru/blogs/article35896/print.html 4. Маринович М. Глобалізація і церковний контекст України. Доступно на www.ji.lviv.ua/n19texts/marynovych.htm 5. Воробьева М.В. Формирование механизмов религиозной толерантности. Доступно на www.upelsinka.com/Russian/tezis11_ru.htm 6. Кисельов М.М. Біологічна етика в системі практичної філософії. Доступно на www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bioetica/Kiselev.htm 7. Смирнов Ф. Бог по переписке. Доступно на www.rsnews.net/print.phtml?id=1203&lang=RUS 8. Баранников В.П., Матронева Л.Ф. Динамика религиозности в информационном обществе // Социс. – 2004. - №9. – С.102-107. 9. Конституція України 10. Антошевський Т., Коваленко Л., Скленак І. Моніторинг релігійної свободи в Україні: особлива увага до стану релігійної толерантності. – Львів: РІСУ, 2006. – 83 с. 11. Стан релігійної свободи і рівня толерантності в регіонах України (за результатами опитування) // Релігійна панорама. – 2004. - №8-9. Доступно на <http://www.risu.org.ua/freedom/resources/library/tolerance04> 12. Національна та релігійна толерантність київських студентів. Матеріали соціологічного дослідження / Кисельов О.С., Кисла Г.О., Середя Г.В. та ін. / За ред. М.І.Кірюшка. – К.: Ансар Фундейшн, 2006. – 36 с. 13. Колодний А., Филипович Л. Религиоведение и теология в современной Украине // Религиоведение. - 2004. - №2. - С.152-159. 14. Матеріали офіційного сайту Верховної Ради України: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=28164&pf35401=95080

Калагін Юрій Аркадійович,

кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри психології та педагогіки Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

**РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК
ДЕТЕРМІНАНТА ПЕРЕХОДУ ДО КОНТРАКТНОЇ СЛУЖБИ**

В статье анализируются изменения, которые происходят в содержании воинского труда в современной армии. Показывается, что под влиянием научно-технической революции в военном деле активизируется процесс профессионализации. Автор приходит к выводу, что профессионализация воинского труда выступает детерминантой перехода на контрактную службу. Особое внимание уделяется социальным проблемам перехода армии Украины на контрактную основу.

Changes taking place in content of military work in a modern army are analyzed in the article. It is shown that under influence of scientific and technical revolution the process of professionalization activates in military science. The author comes to conclusion that professionalization of military labour serves as a determinant for transition to contract service. The article particularly emphasizes social problems of transition of Ukrainian army to the contract basis.

На превеликий жаль, вступаючи в XXI століття, людство так і не звільнилося від воєн і озброєного насильства. Протягом 5000 років існування людства тільки 290 років було мирним. На цей період доводиться 15000 великих і малих воєн, в ході яких загинули 4 млрд. чоловік. XX вік виявився самим войовничим і кривавим: у його війнах і конфліктах загинуло 140—150 мільйонів чоловік, за 50 років після другої світової війни на нашій планеті відбулося 30 середніх і понад 400 малих війн [1, с.252].

Сьогодні у світі задіяно близько 200 армій загальною чисельністю 24-25 млн. людей, тобто близько 0,4% всього населення Землі. У великих державах у мирний час частка військових коливається від 0,1 до 1-2% населення. Рекордна відмітка доходила в окремих країнах до 8-16% військових у Другій світовій війні. Тоді в лавах Збройних Сил держав, що воювали, знаходилося понад 110 млн. людей – близько 5% жителів всієї планети.

Держави світової спільноти витрачають величезні грошові кошти на військові потреби. Ці засоби спрямовують на те, щоб підсилити бойові можливості армій, перетворити їх на ефективний інструмент збройного насильства. Оборонні витрати США у 2006 фінансовому році з врахуванням асигнувань, необхідних для проведення операцій в Іраку і Афганістані, склали більше 500 млрд. дол., в таку ж суму обійшлося утримання Збройних Сил 191 державі світу. Вельми вірогідне зростання військових витрат США, які в 2006 році збільшаться на 5%, в 2007 році можуть зрости на 17%, а в 2008 році – ще на 11%. [2]. Низка країн в останні 3-5 років помітно збільшила військові витрати: Іран — на 42 %, Пакистан — майже на 20, Індія — на 12 і т.д. Багато країн бачать відбиття національної потужності у великих арміях і сучасних системах зброї.

Потужність збройних сил розвинутих держав за останні 50 років зросла в десятки разів. Закладаються матеріальні основи майбутніх великих війн, зокрема світової. Вражаючий же потенціал армій унаслідок переходу від "кількісної" гонки озброєнь до "якісної" посилиться в 40-50 разів.

НТР і тісно пов'язана з нею революція у військовій справі висунули безліч актуальних проблем у сфері будівництва сучасної армії. Хоча про цю революцію написано багато, але на сьогодні немає єдиного визначення цього феномену. Дослідники по-різному вбачають його природу, напрям і можливі наслідки. Загальним є лише акцент на її суто "технологічному" походженні. Початково в літературі фігурував взагалі вельми вузький по сенсу спеціальний термін "військово-технічна революція", який потім швидко трансформувався у більш ширше поняття. У зарубіжній літературі існує робоче визначення цього поняття. Воно інтерпретується як "військова і технічна революція, що дозволяє застосовувати технічні нововведення в системі організації розвідки, управління, контролю і зв'язку".

У 1991 році, після активних бойових дій американських Збройних Сил у ході війни в Персидській затоці, революція, згодом названа "Революцією у військовій справі" (РВС), отримала широке висвітлення, стала предметом обговорення в ЗМІ. РВС знайшла віддзеркалення у політиці і військових доктринах — у першу чергу в стратегічних планах Joint Vision 2010 і Joint Vision 2020.

Ці документи були розроблені Об'єднаним комітетом начальників штабів відповідно у 1996 і 2000 роках [3]. Сучасне поняття "Revolution in Military Affairs" (RMA) в перекладі на українську мову означає: "Революція у військовій справі". Воно розуміється як певні зміни в Збройних Силах, зокрема в їх організаційній і технологічній складовій [4].

У величезній більшості публікацій з теми РВД переважає те, що можна назвати спрощеним (або навіть вульгарним) "технологічним детермінізмом". Тобто при аналізі цього феномену революцію у військовій справі розглядають частіше за все виключно крізь призму тих або інших новинок озброєнь, військової техніки і нових військових технологій. Значно рідше розглядаються питання, що пов'язані з новими формами і способами ведення бойових дій, ще рідше йдеться про такі зміни механізмів ухвалення рішень, механізмів управління, які визначають революційний характер змін у веденні війни. Тим часом одним із найважливіших елементів революції у військовій справі є саме становлення певної системи управління війною на всіх рівнях — вищому політичному рівні, на рівні вищого військового командування, на стратегічному рівні, на оперативному рівні, в тактичній ланці.

У більшості наявних досліджень з проблем РВД рідко приділяється увага її соціальним аспектами, а також аналізу зміни характеру і змісту військової праці, якості особового складу Збройних Сил, перш за все у виконавчій ланці, безпосередньо на полі бою, в органах забезпечення ведення бойових дій. Дослідженню соціальних проблем реформування збройних сил та пошуку адекватних шляхів їхнього розв'язання присвячені науково-дослідні роботи, які виконуються у Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. Зокрема нещодавно завершена науково-дослідна робота, метою якої була розробка концептуальних засад вирішення соціальних проблем комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом. Окремі результати дослідження, щодо проблем розвитку військово-професійної діяльності автор викладає у цієї статті.

Ми розділяємо точку зору А. Кокошина, який розглядає революцію у військовій справі як сукупність складних процесів, що припускають, по-перше, кардинальні революційні зміни в системі управління війною на всіх рівнях командування, по-друге, кардинальні зміни в будівництві збройних сил, підготовці особового складу, по-третє, створення і прийняття на озброєння такої зброї, використання якої здатне якісно змінити характер бойових дій. РВС — це не тільки нова техніка, але і нові організаційно-штатні структури, "військові організми" нового типу, нові процедури і системи управління. Особливо стоїть питання про якість особового складу — як з моральної, духовної точки зору, так і суто з погляду професійної. Найбільш складні проблеми, розв'язання яких вимагає введення результатів НТР, лежать перш за все у цій царині [5].

Таким чином, — це такі якісні зміни, що відбуваються під впливом науково-технічного прогресу в засобах збройної боротьби, які докорінно змінюють будівництво і підготовку збройних сил, способи ведення воєнних дій і війни в цілому. В решті решт, революція у військовій справі, призводить до принципових змін у характері і змісті військової праці. Керуючись такими критеріями, можна виділити шість основних типів РВД в історії розвитку військової праці.

Вочевидь, що революційні зміни в озброєннях і бойовій техніці торкнуться і самих військовослужбовців. Сучасна армія пред'являє підвищені вимоги до фізичних та інтелектуальних якостей військовослужбовців і, особливо, до рівня підготовки військових фахівців. Необхідною умовою підвищення бойових можливостей армій є не тільки втілення нових воєнних технологій і систем озброєння, але і посилення професіоналізації військових кадрів.

Таким чином всеосяжний характер військової професіоналізації викликається, перш за все, об'єктивними докорінними змінами в характері та змісті будь-якого виду військової діяльності під впливом науково-технічної революції. Крім цього, на поглиблення професіоналізації військової діяльності посилюється вплив політичних і економічних чинників, які детермінують зростаючу соціальну значущість військової праці у сучасних умовах.

Аналіз літератури з військових проблем дає нам можливість визначити наступні напрямки розкриття змісту професіоналізації: економічний напрямок - зростання кількості професій і спеціальностей, що відбувається як наслідок безперервного процесу поділу праці; педагогічний напрямок - процес розповсюдження професійних знань у суспільстві; соціально-психологічний напрямок — закономірності поведінки та діяльності людини, що обумовлені включенням до

професійних груп; соціологічний напрямок - збільшення кількості людей, що належать до відповідної соціальної групи.

Зосереджуючи увагу на соціологічних аспектах професіоналізації військово-професійної діяльності, ми розуміємо під професіоналізацією процес визначення соціального статусу військовослужбовця через професію, адаптацію до професійного середовища, що передбачає відповідні статусу пільги та відношення з боку суспільства. Кінцевим результатом цього процесу, показником його ефективності є професіоналізм військовослужбовця. Професіоналізм виступає як його соціальна перспектива у військово-професійної діяльності. Тобто професіоналізація є процес становлення військового професіонала.

"Соціальний сенс і місце процесу професіоналізації в розвитку військової діяльності розкривається через пізнання діалектики об'єктивного і суб'єктивного в ній" - підкреслює Л Гончаренко [6, с.34]. Військова діяльність зумовлена взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, що складаються історично. До об'єктивних чинників діяльності відносяться соціальні і безпосередньо виробничі умови, мета, завдання, способи і знаряддя діяльності. Суб'єктивні чинники представлені самою людиною з усіма властивими їй особистісними характеристиками: місцем у системі соціальної стратифікації, морально-політичними якостями, психологічними, фізіологічними, віковими, статевими та іншими особливостями. Суб'єктивні чинники є найбільш наочними, оскільки в етимологічному розумінні саме поняття "професіоналізація" означає процес освоєння професії, становлення, формування професіонала. З цим поняттям пов'язані й окремі риси та ознаки явища, в основі якого лежать якісні перетворення в суспільній праці, що найбільш яскраво виявилися в ході науково-технічної революції. Тому в змісті цього поняття відбиваються такі процеси соціального життя, як збільшення кількості професій і спеціальностей, створення і розвиток системи суспільних інститутів, що регулюють професійне життя суспільства. Інакше кажучи, в понятті "професіоналізація" знаходять висвітлення численні ознаки дійсності, що належать до сфер розвитку і організації професійної діяльності людей, суспільного розподілу праці, впливу професійної праці на розвиток особистості та ін.

Саме принцип професіоналізму визначає напрями воєнної політики держави: наявність чітко розробленої Воєнної доктрини України – гарантія державної політики у сфері військової діяльності; надання пріоритету якості у функціонуванні збройних сил; спеціалізація військових формувань залежно від бойового призначення; безперервна практична модернізація армії; висококваліфікована підготовка командного складу. Ми погоджуємося з думкою М.П.Требіна [7, с.34], що особливість військової професіоналізації проявляється у тому, що політичні мотиви безпосередньо впливають на військову професію як вид соціальної діяльності. Саме від державних рішень у цьому питанні в той чи інший бік коливається рівень професіоналізму військовослужбовців. На нашу думку, державна влада виступає головною детермінантою професіоналізації військової діяльності. Отже, професіоналізація військової діяльності за допомогою воєнних концепцій, положень воєнної доктрини і планів військового будівництва об'єктивується у воєнної політиці державі.

Професіоналізація військової діяльності обумовлена зміною масштабів та способів ведення бойових дій, розвитком військового озброєння та техніки, підвищенням вимог до військовослужбовця, укріпленням зв'язків між різними військовими спеціальностями, поглибленням взаємозв'язку суспільства та армії. Професіоналізація означає збільшення потреби збройних сил у висококваліфікованих кадрах, розширення кола військових спеціальностей та підвищення вимог до рівня професійної майстерності особового складу як наслідку розвитку військової справи. Професійна спеціалізація є об'єктивною закономірністю розвитку військової діяльності. Тому природно, що професіоналізація військової діяльності детермінує перехід до контрактної служби. Армія, що складається з професіоналів, за плечима яких від чотирьох до десяти і більше років служби, володіє незрівнянно більш високим наступальним потенціалом і готовністю до раптових дій, ніж армія, що заснована на щорічних призовах молоді з терміном служби від 1 до 2 років, в яких лише 50 відсотків солдатів і сержантів підготовлені на початковому професійному рівні. Що стосується патріотизму професійних військових, то прихильники контрактної армії вважають: наївно думати, що солдат-професіонал буде меншим патріотом своєї Вітчизни, чим солдат, службовець за призовом. Саме Вітчизни, оскільки за думкою Анатоль Франса: "Тільки вільний громадянин має Вітчизну, раб, кріпосний, підданий деспота мають лише батьківщину".

Сьогодні багато військових, політиків, журналістів у виступах та публікаціях використовують як синоніми категорію "перехід до контрактної служби" і "професійна армія". На нашу думку, це не зовсім коректно. Перехід на добровільний принцип комплектування Збройних Сил – це один з головних кроків до професійної армії. Рівень професійної підготовки, здатність виконувати покладені на збройні сили завдання визначає професійну армію. Заслужує на увагу думка відомого військового теоретика, колишнього начальника штабу сухопутних військ США генерала Карло Вуно, якій розглядає створення професійної армії як перехід до вищого рівня трьохступеневого розвитку сучасних армій. Перша сходинка – це призовна армія, друга сходинка – добровільна армія (сучасна армія США). Третьою сходинкою повинна стати професійна армія [8].

Хоча існують складнощі у визначенні понять "професійні збройні сили" і "професіоналізм", є широка єдність думок про те, що завданням військової реформи, яка проводиться сьогодні у більшості армій світу, є підвищення професіоналізації збройних сил. Існує також широко прийняте положення про те, що перед професійними збройними силами ставляться три цілі: схвалення військовими своїй ролі по виконанню вимог демократичного цивільного уряду; забезпечення здатності збройних сил ефективно вести свою військову діяльність; наявність організації, морально-етичних принципів і внутрішньої структури збройних сил, що відображають ці два положення.

Військові експерти, Е.Форстер, Т.Едмундс і Е.Котті у своїй монографії: "Вызов военной реформы в посткоммунистической Европе: строительство профессиональных вооруженных сил" стверджують, що професійні збройні сили визначаються чотирма основними характеристиками, зокрема, їх роллю, спеціальними знаннями, відповідальністю і системою просування по службі [9]. Професійна армія має чітко визначені і широко визнані завдання, як у сфері своїх зовнішніх функцій, так і по відношенню до свого суспільства, ясні правила, визначені обов'язки військових як інституту влади, так і окремих військовослужбовців. Система просування по службі заснована в них на досягненні військовослужбовцями відповідних успіхів.

Автори монографії доводять, що стосовно Європи в період після "холодної війни" існує чотири моделі професійних збройних сил: модель проектування сили, відповідно до якої збройні сили переважно орієнтовані на їхнє використання за межами своєї національної території; модель територіальної оборони, при якій збройні сили переважно орієнтовані на національну оборону, але можуть також вносити обмежений внесок в багатонаціональні операції проектування сили; "постнейтральна" модель, при якій компактні збройні сили переважно орієнтовані на національну оборону, але при цьому вони великою мірою залежать від широкомасштабної мобілізації резервів під час війни і можуть також зробити свій внесок у традиційні миротворчі операції; "нейтральна модель", при якій збройні сили майже повністю орієнтовані на оборону своєї країни.

У європейських державах у посткомуністичний період існує три моделі професіоналізації збройних сил. Перша і сама велика група об'єднує держави, що прагнуть до ідеального типу моделі "територіальна оборона". До цієї групи країн входять Румунія, Словаччина, три країни, що вступили до НАТО у 1999 р., а також Хорватія, Росія, Сербія, Чорногорія і Україна. Як у Румунії, так і у Словаччині попередній режим залишив як свою військову спадщину великі збройні сили, засновані переважно на військовій повинності, великі оборонні бюджети і структури управління військами радянського типу. Румунія і Словаччина визначили свої національні пріоритети у області безпеки з погляду реформування своєї національної оборони і тіснішої інтеграції із Заходом, поставивши собі кінцеву мету вступу до НАТО.

Останніми роками в світі активізувався процес створення армій на добровільній основі. 55 країн світу вже перейшли на контрактний принцип комплектування своїх збройних сил. 15 з 24 держав - членів блоку НАТО відмовилися або збираються відмовитися у найближчому майбутньому від системи призовів. Традиційну систему комплектації збройних сил припускають зберегти в найближчому майбутньому Болгарія, Данія, Німеччина, Греція, Литва, Норвегія, Польща, Туреччина і Естонія.

Враховуючи позитивні зміни, що сталися у розвитку світового співтовариства, активізацію процесу роззброєння, зниження рівня воєнного протистояння, а також співвідношення бойових потенціалів сусідніх без'ядерних держав, Україна, максимально використовуючи існуючу інфраструктуру, теж реформує свої збройні сили з урахуванням принципу оборонної достатності та своїх економічних можливостей. У результаті реформування в Україні мають бути створені наближені до європейської моделі мобільні, багатофункціональні і універсальні, належним чином

озброєні, забезпечені та навчені збройні сили, спроможні виконувати покладені на них завдання за умови наявних можливостей держави щодо їх всебічного забезпечення.

На даному етапі реформування збройних сил найважливішим є оптимізація чисельного складу, структури і засобів комплектування армії та флоту особовим складом, звільнення військ від функцій, що їм не властиві [10,11]. З самого початку створення Збройних Сил України чинним законодавством було передбачено їхнє комплектування за змішаним принципом, тобто як за призовом громадян України на строкову військову службу, так і прийняттям громадян на військову службу за контрактом. Таким чином було започатковано, поряд з призовом, планомірний перехід до комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями-професіоналами, і на сьогоднішній день військова служба за контрактом увиходить у загальну систему комплектування та реформування Збройних Сил України.

Саме такий підхід сприятиме забезпеченню потреб Збройних Сил у фахівцях високої кваліфікації, здатних швидко опанувати та ефективно використовувати складну військову техніку, і, водночас, дозволяє забезпечити підготовку військовонавчених резервів.

Переведення Збройних Сил України на професійну основу, а також створення у зв'язку з цим реальної програми соціально - правового захисту і продуманої системи пільг для військовослужбовців, членів їх сімей та пенсіонерів Збройних Сил України, дозволить зробити військову службу більш привабливою для молоді, залучити до неї більш здатних і зацікавлених людей.

У той же час військові експерти говорять і про те, що професійна армія має свої недоліки, серед яких, перш за все, певна відокремленість військової організації держави від суспільства [12, с.101]. Як правило, значно зростають у перехідний період обсяги коштів, що потрібні на утримання таких збройних сил. Відмова від загального військового обов'язку не в змозі позбавити збройні сили і від негативних соціальних явищ. У професійних арміях США, Великобританії, Канади корупція і нестатутні взаємостосунки поширені не менше, ніж в арміях, де комплектація відбувається на основі загального військового обов'язку.

Слід відзначити, що контрактна система комплектування не змогла вирішити основні соціальні та соціально-психологічні проблеми армії. З одного боку, вона значно підвищила професіоналізм військовослужбовців. Можливість неодноразово продовжувати контракт і його умови дозволяють військовослужбовцю довгий час займатися виключно професійним самовдосконаленням, що є очевидною перевагою контрактної системи. Але сама природа контракту послужила визначальним чинником зміни ціннісно-мотиваційних основ військової служби, призвела до зниження моральних стандартів поведінки військовослужбовця, домінування особистих інтересів найманця над державними і армійськими цінностями.

На початковому етапі формування професійної армії командування більшості з них стикається з великими труднощами. Недоробки у нормативних документах, що регулюють набір молоді, відсутність досвіду роботи з добровольцями та глибоко продуманої системи морального і матеріального стимулювання військовослужбовців негативно позначаються на якості контингенту, що виявляв бажання служити в армії. І, як наслідок, мають місце різного роду злочини. Найбільшу турботу командування викликають такі з них, як наркоманія серед військовослужбовців, зловживання спиртними напоями, несанкційоване залишення солдатами частин і з'єднань, розкрадання військового і державного майна, нестатутні взаємостосунки, непокоря командирам і начальникам і ухилення від виконання службових обов'язків.

За результатами соціологічного опитування, проведеного серед особового складу армії США у 1994 р. (брали участь усі категорії військовослужбовців), 4,8% офіцерів і 5,3% солдатів та сержантів висловлюють занепокоєння щодо порушень норм поведінки на расовому ґрунті. У цілому кількість військовослужбовців, звільнених з лав американської армії до закінчення терміну контракту за порушення армійських законів, у 1995 р. збільшилася у 1,7 рази порівняно з 1992 р. Сьогодні, незважаючи на роботу з відбору та підготовки рекрутів, майже 30% (!) з них достроково звільняється зі збройних сил. Співвідношення між тими, кого звільнено за нездатність засвоїти програму бойової підготовки та низьку дисципліну практичне зрівнюється – 50%.

Аналізуючи перші кроки побудови професійної армії, військові експерти роблять висновок, що при переході до професійної армії високі грошові оклади і перспективи хорошої пенсії можуть призвести до певних зрушень у кращий бік. Цьому ж неабиякою мірою сприятиме розгорнута в

країні пропаганда престижності служби в Збройних Силах, а також підвищення авторитету військовослужбовців як серед населення, так і у керівництва країни.

ЛИТЕРАТУРА: 1.Серебрянников В., Дерюгин Ю. Социология армии. - М.: ИСПИ РАН, 1996. – 362 с. 2.Вызов всему миру брошен из США // Независимое военное обозрение.-2005- № 44 (453). 3.Joint Chiefs of Staff, Joint Vision 2010, Washington DC: GPO, 1996; Joint Chiefs of Staff, Joint Vision 2020, Washington DC: GPO, 2000. 4.Strategic Assessment 1997: chapter twenty-one Force Structure, National Defence University Institute for National Strategic Studies, Washington D.C., 1997, pp. 273-281, <http://www.ndu.edu/inss/sa97/sa97cont.html>. 5.Кокошин.А О революции в военном деле в прошлом и настоящем // Отечественные записки. – 2005-. № 5 (26). 6.Гончаренко Л.О. Професіоналізація військової діяльності в сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Дис. канд. філос. Наук: 09.00.03. – Харків, 1998. – 180 с. 7.Требін М. Армія та Суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. – Х.: Видавничий Дім "ІНЖЕК", 2004. 8.Шлыков В. Миф об американской "профессиональной армии" // Отечественные записки. – 2002 - . №8(9). 9.Форстер Э., Эдмундс Т., Котти С. Вызов военной реформы в посткоммунистической Европе: строительство профессиональных вооруженных сил. – Лондон: Palgrave Macmillan, 2002. 10.Калагин Ю.А. Строительство профессиональных Вооруженных Сил Украины: проблемы и перспективы // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків. – 2006. – Випуск 18. – С. 216-220 11.Калагін Ю.А. Професіоналізація військової діяльності в умовах переходу до комплектування збройних сил України військовослужбовцями контрактної служби // Тр. УІІ Міжнар. конф. молодих науковців "Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень". – Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 30 с. 12.Калагін Ю.А. Вдосконалення цивільно-військових відносин під час переходу до комплектування військовослужбовцями контрактної служби Збройних Сил України // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2006. – №3(47). – С. 100-103.

Рущенко Ігор Петрович,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету внутрішніх справ

ТРИ ВИМІРИ КАДРОВОЇ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЙ

В статье рассматривается проблема кадровой безопасности организаций. Нечестность персонала, воровство, мошенничество, предательство и сговор с конкурентами или роковые ошибки, приводящие к катастрофическим последствиям, представляют постоянную угрозу коммерческим и некоммерческим организациям. Выделено и рассмотрено три аспекта кадровой безопасности. Первый – связан с уровнем профессионализма персонала и соответствием сотрудников профессиональным позициям. Вторым аспектом – это принадлежность персонала к "опасным" социальным группам (индивиды с аддиктивным поведением, кандидаты, имеющие уголовное прошлое или криминальный тип личности, а также лица с расстройствами личности). Третий аспект включает контекст лояльности персонала. Лояльность в свою очередь рассматривается в категориях солидарности, включенности, идентичности.

The problem of skilled safety of organizations is examined in the article. Dishonesty of personnel, stealing, fraud, treachery and conspiracy with competitors or fatal errors, resulting in disastrous consequences, present a permanent threat for commercial and non-commercial organizations. Three aspects of personnel safety are singled out and considered. First is related to the level of staff professionalism and accordance with employees' professional positions. The second aspect is staff's belonging to "dangerous" social groups (individuals with an addictive conduct, candidates, having criminal past or criminal type of personality, and also persons with personality disorders). The third aspect includes the context of personnel's loyalty. Loyalty in its turn is examined in the categories of solidarity, inclusiveness, identity.

Кадрова безпека організації для науковця є і актуальною, і вельми цікавою темою. Перше зумовлено конкурентною боротьбою у царині економіки та проблемою виживання приватних бізнесів, отже, актуальність визначається практичними міркуваннями, і дійсно існує певний попит з боку великого та середнього бізнесу на відповідні розробки. А дослідник має справу з новим предметом міжгалузевого характеру на зламі економіки, психології, соціології, права та деяких прикладних технічних галузей. Більш конкретно мова іде про різні аспекти кримінології, кримінального та трудового права, соціології організації, кадрового менеджменту, психології особистості, психодіагностики, захисту інформації й інших споріднених дисциплін. Негативним аспектами є комерціалізація розробок у галузі кадрової безпеки, приховування методик і ноу-хау від загалу і їх використання у форматі коштовних тренінгів та семінарів. Наш аналіз відкритих джерел демонструє дві обставини: слабкість загальнотеоретичних основ кадрової безпеки і фактичну відсутність соціологічних досліджень. Цією статтею ми хочемо привернути увагу соціологів до теми кадрової безпеки і накреслити певні аспекти теоретизування, які у подальшому можуть бути використані для практичних розробок.

Утилітарне визначення кадрової безпеки зводиться до того, що це є *політика або система заходів, що спрямовані на нейтралізацію негативних проявів людського фактору*. Ми виходимо з ширшого розуміння предмету і вважаємо за потрібне зв'язати кадрову безпеку із більш розлогим поняттям – загальною безпекою організації. До певної міри так робить провідний російський фахівець і ідеолог у сфері кадрової безпеки І.Г. Чумарін (мов. оригіналу): *"Кадровая безопасность – это процесс предотвращения негативных воздействий на экономическую безопасность предприятия за счет рисков и угроз, связанных с персоналом..."* [27]. У цьому визначенні за основу береться поняття економічної безпеки, що, на нашу думку, також певним чином звужує тему, бо, з одного боку, мова може йти не тільки про бізнес-організації, а з іншого – економічну безпеку варто розглядати як підсистему безпеки організації в цілому. Так, М.І. Петров вважає, що безпека підприємства (фірми) може складатися з низки підсистем: (1) власне економічна безпека; (2) інформаційна безпека; (3) техногенна безпека; (4) екологічна безпека; (5) психологічна безпека; (6) фізична безпека; (7) пожежна безпека; (8) науково-технічна безпека [19, с.4]. Отже, варто виходити з всеохоплюючого поняття – „безпека організації”.

Безпека організації, на наш погляд, є певною якістю кожної організації, органічною властивістю, що зумовлює більш-менш нормальне функціонування об'єкту в умовах агресивного середовища, наявності загроз та ризиків. Безпека організації – *це вірогідність реалізації різноманітних загроз у сценаріях існування організації*. Останнє, таким чином, знаходиться у протилежній залежності від рівня безпеки: максимальний рівень безпеки робить малоімовірним катастрофічну або небезпечну подію в історії організації. Якщо рівень безпеки падає до умовного нуля, то вірогідність небезпечної події зростає до 100% (вона майже обов'язково трапиться). А тепер, власне, можна визначити місце так званого людського фактору в системі загальної безпеки організації. Кадрова безпека не є окремою позицією у наведеній вище низці підсистем, бо персонал визначає рівень і економічної, і інформаційної, і пожежної безпеки тощо. Ми виходимо з двоякої сутності людини, яка виступає основною рушійною силою досягнень та звершень кожної організації і, одночасно, може бути її головним ворогом та руйнівником. Ці міркування логічно приводять до висновку, *що кадрова безпека є ключовим, системоутворючим елементом безпеки організації, який пов'язано з діяльністю персоналу*. Ця діяльність може бути як правомочною, так і протиправною, як пов'язаною з виконанням службових обов'язків, так і позаслужбовою, але так чи інакше вона фокусується на темі безпеки організації, її нормального функціонування, цілісності, наявності/відсутності збитків та втрат. Кадрову безпеку варто розглядати як в аспекті захисту інтересів підприємства, так і у протилежному, коли фірма несе незаплановані втрати через зловживання службовим становищем, халатність персоналу, шахрайства, змову з конкурентами тощо. Тобто персонал може як накликати біду, так і відвести ризики та загрозу в залежності від рівня професійності, ступеня лояльності, наявності або відсутності шкідливих звичок, порушень психіки або розладів особистості.

Теоретично, а в наступному і у площині прикладних розробок, кадрову безпеку можна розглядати у трьохвимірному просторі. Визначення підпросторів пов'язано зі сутністю і діяльністю людини, вони можуть конструюватися за наступною логікою: „людина – особистість“, „людина – сім'янин“, „людина – представник соціальних прошарків“, „людина – професіонал“ тощо. Багатоаспектність людини, різноплановість її діяльності дає підстави для створення методології багатовимірності. У процесі вирішення конкретної наукової задачі важливим є те, аби вибрані підпростори були визначальними для цілей аналізу. Проблематику кадрової безпеки, на наш погляд, можна обмежити трьома підпросторами. Перший підпростір ми пов'язуємо з професійним статусом і відповідною діяльністю працівника підприємства. Другий – є по суті субстанціональним аспектом людини, бо розгортається у контексті належності людини до соціальних груп. Третій – належить системі відносин працівника й організації і може бути визначеним у категоріях лояльності персоналу. Розглянемо кожен підпростір окремо.

Професіоналізм персоналу нас цікавить як складова безпеки організації. Брак компетентності може бути причинами, наприклад, техногенної катастрофи або помилкового рішення, яке в кінці-кінців матиме руйнівні наслідки для організації. Вимоги професійності різко зростають для середніх та вищих щаблів управлінців та спеціалістів. Одночасно важливим аспектом є відповідність працівника займаній посаді. Якщо особа „не дотягує“ до кваліфікаційних характеристик професійної позиції є небезпека ненавмисних неадекватних дій, які призводять до загальних втрат організації. Але небезпечною є і інша ситуація, коли співробітник „перезріває“ на своїй посаді і не може реалізувати кар'єрні плани. Такі особи є бажаним об'єктом для промислового шпionажу або хедхантингу (переманювання спеціалістів і топ-менеджерів). Взагалі питання неадекватності людини своїй соціальній позиції є більш широкою суспільною проблемою. На цьому будує свою кримінологічну концепцію Я. Гілінський. Він визначає стан неадекватності індивідів соціальним позиціям як „соціальну невлаштованість“ суб'єкту, що, на думку Санкт-Петербурзького вченого, становить провідний чинник злочинності. Саме так він пояснює, наприклад, основну масу „білокомірцевої“ злочинності. Якщо чиновник, менеджер займає вищу за його об'єктивні дані позицію, виникає загроза неадекватних і неінституційних дій на кшталт підлогу, підкупу, ліквідації конкурентів тощо, зокрема, аби зберегти у будь-який спосіб власну посаду [6, с. 183–184]. Неадекватність є проблема, що пов'язана з кадровою політикою керівництва організації та якістю діяльності кадрової служби. Економія коштів і залучення до відповідальних посад некомпетентних працівників може мати сумні наслідки, коли втрати на порядки будуть перевищувати сумнівну економію. Цей підпростір відрізняється тим, що небезпечні дії часто мають ненавмисний характер.

Випадки свідомої зради, змови з конкурентами або шахрайства менеджерів будуть змішуватися в інші підпростори, де „негативна субстанціональність” та брак лояльності розв’язують „ящик Пандори” і зумовлюють умисно шкідливі або безпосередньо злочинні дії.

В аспекті професійних статусів цікавою виглядає статистика щодо збитків, які приносять компаніям різні прошарки персоналу. За даними дослідників з німецького університету Мартіна Лютера на нижчий прошарок службовців припадає 58% випадків економічних злочинів, на менеджерів – 30%, топ-менеджерів – 12% [11]. Натомість обсяги збитків розташовуються у зворотному порядку: найбільшу небезпеку для організації потенційно несуть вищі бюрократи або топ-менеджери. Досить серйозні проблеми можуть виникнути навіть від банальної втрати провідних менеджерів і спеціалістів в результаті їх переходу до конкурентів. Недарма на ринку праці операції пошуку і переманювання топ-менеджерів високо відшкодовуються зацікавленою компанією – 33% від річного заробітку і соцпакету [3, с.15]. Так звані "мисливці за головами" є природним ворогом діючих компаній і "головним болем" служб безпеки.

Другий вимір кадрової безпеки ми пов’язуємо з приналежністю співробітників до певних соціальних груп або категорій людей, які потенційно можуть нести загрози безпеці організації. У цих людей або виникають понаднормальні мотивації до делінквентної поведінки, або у наслідок своїх звичок і образу життя понижається потуга контролюючих структур особистості. "Соціальність" ми розуміємо у тому аспекті, що ці категорії є поширеними у суспільстві, стабільно існують "у просторі і часі". Загальна статистика поширеності відповідних груп у суспільстві дозволяє розрахувати вірогідність присутності їх представників у колективі (якщо не було спеціального відбору і фільтрації вже на стадії пошуку кандидатів та прийому на роботу). Найбільш поширену категорію становлять люди з адиктивною поведінкою, що страждають на алкогольну або наркотичну залежність. Сьогодні також зростає група осіб, залежних від азартних ігор. І.Г. Чумарін виділяє чотири обставини, за яких ці люди стають небезпечними: (1) "залежними" можна керувати "із зовні", а це особливо небезпечно, якщо вони допущені до конфіденційної інформації і комерційної таємниці; (2) постійна тенденція до поширення свого впливу на колег та втягування інших у нездоровий спосіб життя; (3) задоволення своїх потягів або пристрасті за рахунок роботодавця; (4) схильність до делінквентної поведінки або заради, або у наслідок своїх поганих звичок [25]. Додамо, що на промислових об’єктах особи з хімічною залежністю вельми небажані у контексті фізичної і пожежної безпеки, навіть, і без наявності у них "злочинного умислу". Отже, "залежні" складають групу ризику з огляду на безпеку організації.

Є ще одна статично поширена категорія людей, яка за традицією не є бажаною на виробництві: це – злочинці або особи з кримінальним минулим. Сьогодні серед претендентів на робочі місця простих виконавців присутній значний прошарок тих, хто має або мав судимості. І це є частиною нашої соціальної реальності. Власне для роботодавця становлять небезпеку не ці люди, а категорія так званих звиклих злочинців, індивіди, що мають кримінальний тип особистості. Вони дійсно завжди "заряджені" на злочин і будуть шукати слабкі місця у системі безпеки, щоб скоїти крадіжку або шахрайство. Особливо небезпечними є індивіди з кримінальним типом особистості у складі менеджменту. Відомі навіть випадки, коли професійні злочинці влаштовувалися на роботу, ретельно готуючи крупномасштабну аферу чи розкрадання майна. Кримінальний тип особистості – це специфічна система цінностей, світогляду та моралі, що формується за умов кримінального способу соціалізації, а також знання та навички в області злочинної діяльності. Іноді зустрічаються природні і штучні зовнішні ознаки подібних людей, але для їх "розуміння" потрібна спеціальна підготовка. Взагалі діагностувати кримінальний тип особистості суттєво важче, аніж ідентифікувати особу з хімічним типом залежності. Треба звертати увагу на біографію і життєвий шлях претендентів. При прийомі на роботу подібні люди часто вдаються до фальсифікації документів і не дають правдиву особисту інформацію. Якщо перевірка кандидатів здійснюється не формально, а по суті, то HR-менеджери можуть вчасно поставити бар’єр.

Ще одна "небезпечна" категорія – люди з розладами особистості (не плутати з психічними розладами, хоча останні також є загрозливими в разі, якщо психічно хвора людина працює на виробництві). Розлади особистості мають свою типологію. Діагностичний і статистичний путівник з психічних розладів, четверте видання (ДСР-4), яким керуються американські психіатри і психологи описує десять типів розладів особистості. Тут можуть бути певні модифікації у визначеннях і загальній кількості розладів. А. Каваїола та Н. Лавендер дають наступні типологічні визначення:

"параноїд", "шизоїд", "шизотип", "соціопат", "нарцис", "істеричний тип", "прикордонний тип", "маніакально-педантичний", "замкнений", "залежний", "пасивний агресор" [8, с.9–10]. Але усі типи об'єднуються загальними рисами та проявами у спілкуванні зі сторонніми людьми, колегами по роботі, а саме: у них завжди виникають проблеми у відносинах з іншими, їм притаманна впевненість, що саме їх манера поведінки є самоцінною і нормальною, вони здебільшого не розуміють емоцій і почуттів сторонніх (відсутність належної емпатії або так званого емоційного інтелекту); ці люди не розуміють умовних меж, які відділяють та персоніфікують індивідів, вони не помічають різниці між спільною роботою і приватними інтересами, зовнішніми ритуалами та особистісними почуттями, отже, для них характерною є "ортодоксальність" і одночасно ірраціональність моделі поведінки, відсутність гнучкості і значна ригідність. На різних посадах подібні люди можуть створювати безліч проблем емоційного плану, напружувати соціально-психологічну атмосферу, перебувати у стресовому стані самі і доводити до стресу інших. Ці проблеми значно посилюються, якщо співробітник з розладом особистості робить кар'єру і стає начальником. До речі, саме у професійному середовищі, в технічних сферах діяльності, наприклад, шизоїди часто займають начальницькі позиції, бо ці люди є відстороненими від емоційного спілкування і зосереджуються на кар'єрі. Вони уникають особистісного спілкування, віддають розпорядження, користуючись телефоном або селектором; не розуміють життєвих потреб персоналу і ставляться до підлеглих як до "гвинтиків"; дають розмиті та узагальнені вказівки, але можуть раптово вибухати гнівом і проявляти жорстокість. В окремих випадках критична маса співробітників з розладами особистості може, образно кажучи, розламати організацію, вона починає потопати у конфліктах, скаргах, взаємних звинуваченнях, судових позовах або скритому саботажі тощо. Від людей з нетиповою поведінкою не обов'язково позбавлятися: існують методи більш-менш нормального співіснування, але це потребує від менеджменту певних знань і навичок в галузі психології поведінки, тим більше, що "дивні люди" можуть на практиці бути не поганими спеціалістами і цінними працівниками.

Нарешті існує ще один вимір кадрової безпеки, пов'язаний з тим, що входить до поняття "лояльність персоналу". Це поширюється на усіх працюючих, а не на представників певних груп чи статусів. Лояльність (англ. і франц. *Loyal* – вірний обов'язку та обставинам, толерантний до влади) є відданістю організації, керівнику або власнику, тобто це – почуття або внутрішнє переконання, яким людина керується в певних обставинах, коли виникає можливість чинити альтернативним способом, і принаймні одна з альтернатив є небезпечною для організації, такою, що може принести їй шкоду. Лояльний співробітник буде уникати рішень і вчинків, що шкодять організації. Ось чому ми приділяємо значну увагу лояльності у контексті кадрової безпеки. Лояльність по різному розуміється та формується на Сході і Заході, що визначається загальним національним менталітетом і трудовою етикою. Американсько-європейська модель лояльності спирається на раціональну модель поведінки людини, відданість компанії базується на тверезому розрахунку: доки компанія дає мені гроші для існування, забезпечує професійне зростання і гарантує соціальний захист, я буду відстоювати її інтереси і працювати на її розвиток. Американець ніколи не піде на особисте пожертвування задля процвітання фірми або збереження її іміджу. Навпаки японець дуже часто приходив в компанію на усе життя і розглядає її як велику родину, що варта того аби жертвувати собою. Емоційний компонент солідарності тут переважає чистий розрахунок. Навпаки, для американсько-європейської моделі солідарності визначальним розглядається рівень оплати праці. Оплата праці мусить бути не гіршою від конкурентів, а у протилежному випадку є загроза через брак лояльності персоналу.

О.Г. Овчиннікова виводить математичну формулу лояльності особистості (LI) = стабільність переконань (PU) / широта діапазону можливостей (SD), тобто: $LI = PU / SD$ [18, с. 35]. За цією формулою японський робітник дійсно буде на порядок більш лояльним: по-перше, у нього є стабільність переконань, породжена колективізмом, впевненість у правильності свого вибору і в тому, що він є остаточний, а, по-друге, існує внутрішній утримувач від спокус, пов'язаних з "діапазоном можливостей", або свої можливості він буде пов'язувати з кар'єрою в середині організації. На наш погляд, лояльність є значно ширшим і складнішим явищем і науковим поняттям. Ми маємо справу з суб'єктивним чинником, який об'єктивізується у рівні лояльності колективу. Останнє може бути предметом соціологічного виміру, але потребує ретельної операціоналізації.

Лояльність можна конкретизувати у таких термінах, як "солідарність", "включеність", "ідентичність".

Солідарність стосовно організації можна трактувати у руслі дюркгеймівської традиції як факт колективної свідомості, коли певне коло людей поділяє спільні цінності і норми. Варто пригадати і поділ солідарності на "органічну" і "неорганічну", який запропонував французький класик соціології. Друга форма є більш знайомою нам, бо вона виникає як острах покарання, санкцій за порушення правил, тобто формується під примусом і зовнішнім тиском, а перша – є умовно вищим щаблем, на якому свідомість органічно сприймає встановлені норми та існуючі цінності. Тепер можна зробити наступний крок – визначити конкретні цінності і норми, що супроводжують поведінку людини в організації, і це відкриє дорогу до практичного виміру солідарності в межах конкретно-соціологічних досліджень безпеки організацій.

Включеність до організації означає ступінь занурення людини у виробничий процес (work involvement) і наявність "обов'язку". Останнє, за теорією обміну, трактується як розуміння того, що організація забезпечує мене певними благами, отже, я буду на неї працювати і до неї належати. При цьому розмежовується афективний і нормативний обов'язок. Перший є наслідком емоційної відданості, можливо, і емоційної близькості до лідера організації, другий – пов'язує з морально-етичними аспектами: "я мушу віддячити за усе добре, що отримав від фірми" [с. 14]. З точки зору кадрової безпеки не можна не бачити: "обов'язок" і "занурення" є певними бар'єрами на шляху деструктивної поведінки.

Ідентичність є ототожненням особи з організацією, колективом, кар'єрою всередині фірми, сприйняттям атрибутів і символів (якщо вони є) тощо. Ідентифікація з організацією може відбуватися на різних рівнях: когнітивному, афективному, оціночному і поведінковому. Вважається, що чим більш щиро ідентифікує себе людина з організацією, тим ґрунтовніше і у думках, і у діях вона сприймає цілі компанії та сприяє їх досягненню. Розвинута ідентичність є певним запобіжником крадіжок, шахрайств і зради. Ось чому у розвинутих системах кадрового менеджменту сьогодні чимало місця займають заходи, які посилюють ідентичність персоналу.

Солідарність є найбільш суб'єктивною з усіх розглянутих вище характеристик персоналу. Ніхто не приходить в організацію із сформованим почуттям відданості, хоча існує не безпідставна думка, що міцні сімейні традиції або релігійність можуть бути добрим підґрунтям для поступового формування солідарності в межах компанії. Сучасні менеджери намагаються розвинути це відчуття, використовуючи різні корпоративні заходи або тренінги. Але існують більш ґрунтовні чинники: загальний стиль керівництва і морально-психологічний клімат, рівень оплати, можливість кар'єрного зростання, відсутність дискримінації і, навіть, сам термін перебування в організації. В Україні відбувається нелегкий процес переходу від "напівяпонської" до "напівамериканської" системи кадрового менеджменту. В 1990-і рр. ми були свідками того, як після зупинки підприємств і банкрутств, коли робітникам тривалий час не виплачувався заробіток, працівники не звільнювалися, іноді роками числилися на підприємствах і були ладні працювати за обіцянки або оплату непотрібним крамом. Це, на перший погляд, є вищим проявом лояльності, але напівфеодалного стилю. Сьогодні стверджуються інші принципи, коли подекуди існує справжній конвеєр найманих працівників, наприклад, на касах в супермаркетах: роботодавці економлять на оплаті праці, а молоді жінки часто працюють кілька тижнів і звільняються. Ні про яку суттєву лояльність тут мова не йде. У нас ще існує зверхнє ставлення до виконавців, але вже чітко простежуються контури дефіциту кадрів, особливо тих прошарків найманих працівників, яким потрібно більш-менш довіряти, тобто вони мусять відповідати критеріям, викладеним у статті: бути професіоналами, не належати до груп ризику і мати бодай мінімум лояльності до компанії.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Балодис С. Кадровая безопасность бизнеса // Услуги и цены. – 2007. – №2. 2. Безопасность. Воронство персонала – можно ли его искоренить? – <http://avm-business.com/modules/myarticles>. 3. Беленко П.В. Хедхантинг: принципы и технологии. – СПб., 2006. 4. Васильева Ю. Как компании защититься от обмана со стороны сотрудников // kiev-security.org.ua. 5. Внутреннее мошенничество на предприятии // www.kiev-security.org.ua. 6. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других "отклонений". – СПб., 2004. 7. Дудник И. Десять ошибок в подборе кадров – <http://archives.maillist.ru>. 8. Каваиола А., Лавендер Н. Ядовитые сотрудники: коллеги, которые отравляют нам жизнь. – Ростов-на-Дону, 2005. 9. Ковров А.И.

Предатели: "пятая колонна" в организации. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **10.** Крылов А. Подбор надежного персонала и его оценка. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **11.** Крысин А. Проблемы безопасности в работе с кадрами. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **12.** Крысин А. Проблемы безопасности коммерческих структур // www.kiev-security.org.ua. **13.** Маличевский В. Подбор персонала и безопасность предприятия // Best of security. – 2006. – №6. **14.** Митрофанов. Аксиомы деловой безопасности. // www.kiev-security.org.ua. **15.** Нежданов И. Мошенничество персонала. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **16.** Несмеева А. Ищем безопасность персонала – [http:// archives.maillist.ru](http://archives.maillist.ru). **17.** Обеспечение кадровой безопасности. Скрининг персонала – <http://poligraf.dn.ua>. **18.** Овчинникова О.Г. Лояльность персонала. – М., 2006. **19.** Петров М.И. Безопасность и персонал. – М., 2006. **20.** Полякова Ю.Н. Проблемы кадровой безопасности в современном управлении персонала // Вестник ДИТУД. – 2004. – №1. **21.** Рольф ван Дик. Преданность и идентификация с организацией. Пер. с нем. – Х., 2006. **22.** Соломанидина Т. Организационная культура и лояльность персонала. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **23.** Староверов Д. Лояльность персонала как фактор безопасности бизнеса. – [http:// union.kz/ru/biz/kadbez](http://union.kz/ru/biz/kadbez). **24.** Харитонова Е.В. Кадровая безопасность: новые подходы и решения // Контакт. – 2000. – №6. **25.** Чумарин И. Кадровая безопасность: представители групп риска // Персонал Микс. – 2001. – №6. (www.sec4all.net). **26.** Чумарин И. С чего начинаются кадровые проблемы // Кадры предприятия. – 2003. – №5. **27.** Чумарин И. Что такое кадровая безопасность компании? // Кадры предприятия. – 2003. – №2.

Остафійчук Григорій Володимирович,

аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Харківського національного університету внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

В статье анализируются данные социологического исследования, посвященного изучению структуры социальных идентичностей сотрудников правоохранительных органов. Под социальной идентичностью понимается объединение субъектом себя с другим индивидом или группой на основе устойчивой эмоциональной связи, результатом которого является интернализация определенных норм, ценностей, образцов поведения. По результатам исследования делается вывод о том, что для исследуемой группы характерны: трудность структурализации социального пространства; ограниченное число объектов идентификации, среди которых лидируют семья и коллеги; эмоциональное неприятие правоохранительной системы.

The data of sociological research dedicated to the study of the structure of social identities of law enforcement bodies' employees are analyzed in the article. Social identity is understood as the process of subject's association with other individual or group on the basis of steady emotional connection. The result of this association is internalization of certain norms, values, samples of behavior. According to the research data, conclusion has been made that it is typical for respondents to experience difficulty in structuralizing of social space; to have limited number of identification objects among whom family and colleagues are in the lead; to have emotional aversion of the law- enforcement system.

Життя людини в суспільстві неможливе без засвоєння нею культурних зразків, а це, в свою чергу, відбувається через ототожнювання людини себе з певними соціальними групами. Засвоєння групових норм та цінностей полегшує процес соціальної адаптації і створює в свідомості індивіда контролюючу інстанцію, яка регулюватиме його поведінку в відповідності до соціальних очікувань.

В суспільстві людина, безперечно, може одночасно займати декілька позицій та грати багато ролей, відповідно орієнтуючись на різні соціальні групи. Але всі ці групи, кінець-кінцем, схематично можна представити у вигляді ієрархічної системи. Звісно, ця ієрархія не є незмінною. Можна припустити, що за певних обставин одні групи відходять на другий план і людина починає орієнтуватись на цінності інших. Такі зміни мають місце, коли особа послідовно діє в різних сферах. Але у випадках міжрольових конфліктів вирішальну роль відіграватимуть більш "сильні" ідентичності.

Слід зазначити, що проблеми соціальної ідентичності понад століття цікавлять філософів, психологів та соціологів. Так, у філософії розроблялися проблеми сутності та існування людини, суспільної природи її свідомості і самосвідомості, формування особистості. Усе це знайшло відображення в роботах Є.К. Бистрицького, І.Є. Бекешиної, Л.П. Буєвої, В.П. Іванова, М.К. Мамардашвілі та інших.

Активне психологічне вивчення феномена ідентифікації велося в межах психоаналізу, неофрейдизму, необіхевіоризму, когнітивізму (М. Ейнсворт, Дж. Боулбі, Д. Доллард, Н. Міллер, О. Мауер, Д. Гервітц). Змістом даного явища оголошувалося придбання нових, уже готових форм поведінки, копіювання думок, почуттів іншої людини, засвоєння цінностей, ідеалів, установок значущих груп.

Відмінність між їх соціологічним і психологічним розглядом, перш за все, визначається першочерговістю соціальних чи індивідуальних детермінант. На думку В.О. Ядова, соціологічний та психологічний ракурси відрізняються початковими точками відліку в розгортанні проблеми ідентифікації. Соціологічний підхід спрямований на виділення позиції сукупного суб'єкта в "обличчі суспільства", в той час як підхід психологічний починається з пояснень уявлення окремої особистості [1-3].

Найбільш поширеним в соціології поглядом на ідентифікацію є розуміння цього феномену як процесу об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на підставі сталого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних, їхніх норм, цінностей, зразків поведінки [4]. Проблемами соціальної ідентифікації в соціології займаються В.О. Ядов, Ю.О. Левада, Ю.Н. Козирев, Ю.А. Качанова, Т.З. Козлова, Т.Є. Резнік, О.В. Швачко, Н.А. Шульга.

Об'єктом дослідження соціологів при вивченні соціальних ідентичностей стають різні соціально-демографічні, територіальні та класові групи, проте часто поза увагою залишаються професійні спільноти. Але, на нашу думку, виділення таких груп в якості самостійного об'єкту необхідно для вирішення низки теоретичних та практичних завдань. Перш за все, виявлення ієрархії соціальних ідентичностей надасть змогу прогнозувати особливості вирішення рольових конфліктів, можливу поведінку індивідів у ситуації протиріччя професійних та інших очікувань. Особливо важливим є вивчення соціальних ідентичностей тих професійних груп, діяльність яких повинна відповідати критеріям універсалізму, емоційної стриманості, строгого слідування певним нормам, орієнтації на суспільні інтереси. Саме до таких професій відносяться професії системи правоохоронних органів. Відповідно, метою нашої роботи є з'ясування соціальних ідентичностей правоохоронців, виявлення особливостей системи їх референтних груп.

Для реалізації поставленої мети нами було проведено дослідження об'єктом якого були 240 слідчих прокуратури та органів внутрішніх справ Харківської області. Вибірка квотна. Основними ознаками для виділення квот були соціально-демографічні характеристики слідчих (вік та стать) та їх стаж роботи.

Основними методами дослідження були анкетування, тест "Хто я" Т. Макпартленда та М. Куна [5] та колірний тест відносин, розроблений О.М. Еткіндом [6]. Пояснення щодо застосування вказаних методик буде надано далі.

За допомогою анкетування було визначено почуття єдності респондентів з рядом соціальних груп, а саме з родиною та друзями, безпосереднім оточенням на роботі, національними, професійними, територіальними, статусними спільнотами, народом України, а також з усіма людьми на планеті.

Дані по масиву в цілому свідчать про такий порядок вищеназаних груп за ступенем ідентифікації з ними. Так, почуття спільноті респондентам притаманно в більшій мірі у відношенні до своєї родини (середній ранг 1,9 за чотирьохбальною шкалою, де 1 – почуття єдності з якоюсь групою, а 4 – повна відсутність такого почуття). На другому місці професійна спільність (2,1), на третьому – безпосереднє оточення на роботі (2,3), далі йдуть люди одного покоління (2,4), люди одного достатку (2,5), національна спільність (2,6), територіальна спільність (2,7), мешканці України (2,8) та людство (2,9).

Треба звернути увагу на те, що у респондентів почуття спільноті зі своєю професійною групою є більш поширеними ніж з оточенням на роботі. В повній мірі його відчують 22 %, а в значній – 40 %, тоді як аналогічні показники відчуття спільноті з оточенням на роботі – 13 % і 42 %.

Однієї з використаних в дослідженні методик був тесту "Хто я?" Т. Макпартленда та М. Куна. Респондентам була запропонована стандартна процедура: дати двадцять відповідей на питання "Хто я?". При кодуванні всі відповіді розподілялись між двома класами: "Я сам" (персональна ідентифікація) та "Я в групі" (соціальна ідентифікація). У кожному класі було виділено категорії, які містили в собі по декілька номінацій.

До класу "Я сам" увійшли фізичні характеристики (зовнішні дані, здоров'я та визначення, які підкреслюють неповторність людини або факт її існування); індивідуальні психологічні характеристики (темперамент, особисті якості та риси характеру); особливості світогляду; інтереси, цінності та вподобання.

Формальні ролі, пов'язані з приналежністю до соціально-демографічних та територіальних груп, родинні, професійні ролі та ролі, що пов'язані з іншими видами діяльності (політичною, релігійною, культурною, дозвіллевою) - склали другий клас. Крім того, були виділені дві категорії, які були умовно названі "втрачені спільноті" та "майбутні спільноті", які також належать до другого класу. Подібних характеристик було надано тільки декілька (1 %), тому можна припустити, що почуття "соціальної невизначенності" респондентам загалом непритаманне.

Проте коло ідентифікацій досить "вузьке". Так, вимога інтерв'юєрів дати не менш двадцяти відповідей викликала у респондентів певні труднощі. У середньому, вони надали тільки 80 % від необхідної кількості визначень. Можна припустити, що почуття відірваності від якихось певних груп і труднощі структуралізації суспільства взагалі ускладнили роботу над тестом.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Як вже було сказано, всі відповіді респондентів умовно розділялись на два класи, при цьому кількість індивідуальних характеристик у незначній мірі превалює над кількістю характеристик соціальних (51 % відповідей типу "Я сам" та 49 % типу "Я в групі").

Розглянемо, за рахунок чого були отримані такі результати і з ким, або з чим ідентифікують себе правоохоронці. Згідно з даними дослідження, спостерігається більш-менш рівномірний розподіл кількості респондентів, які давали персональні визначення по категоріям класу "Я сам" (табл. 1).

Таблиця 1 Соціальна ідентичність правоохоронців.

Категорії	Кількість респондентів у % до кількості опитаних у кожній групі		Кількість визначень в % до загальної кількості наданих відповідей у кожній групі	
	Слідчі ОВС	Слідчі прокуратури	Слідчі ОВС	Слідчі прокуратури
<i>Персональні ідентичності</i>				
Фізичні характеристики	63	54	3	6
Індивідуальні психологічні характеристики	78	71	26	27
Особливості світогляду	70	54	7	7
Інтереси, цінності, стиль життя	65	62	15	12
<i>Соціальні ідентичності</i>	Слідчі ОВС	Слідчі прокуратури	Слідчі ОВС	Слідчі прокуратури
Ролі, пов'язані з приналежністю до соціально - демографічних та територіальних спільностей	93	83	14	12
Сімейні ролі	75	62	11	13
Професійні ролі	83	71	12	9
Ролі, пов'язані з діяльністю в інших сферах	48	45	6	6
Ролі, пов'язані з дозвіллевою діяльністю	43	45	5	6

Але наповненість вищезгаданих категорій (тобто кількість визначень, які відносяться до кожної з них) показує, що в класі "Я сам" лідирує ідентифікація з індивідуальними психологічними характеристиками. На другому місці – інтереси, цінності та стиль життя.

Щодо класу "Я в групі", то з соціально-демографічними та територіальними спільностями ідентифікують себе 92 % працівників ОВС і 83 % прокуратури. Наповненість цієї номінації також вийшла на перше місце у міліціонерів та на друге у прокурорів. Найчастіше респонденти давали собі такі характеристики, як "чоловік", "жінка", "член суспільства", "громадянин" і тільки незначна кількість з них згадала свою національність (16 % з усього числа опитаних). Таким чином, досліджувані ототожнюють себе з номінальними групами, існування яких не викликає сумніву.

Родина та робота в ієрархічному ряду соціальних ідентичностей займають третє та друге місця. Наповненість цих категорій у працівників міліції та прокуратури приблизно однакова. Кількість визначень, що стосуються сім'ї, становить 11% від загальної кількості, а характеристик, які відносяться до правоохоронної діяльності – 12 %. Для працівників прокуратури більш важливі різноманітні родинні зв'язки (14 %).

Вищезазначені об'єкти ототожнювання виступають як своєрідний захист. Робота – основна соціальна позиція людини. Сім'я – серйозна підтримка та свого роду сховище під час кризи. Тому співвідношення ідентифікацій родина – робота буде залежати від конкретних життєвих обставин особистості.

В межах категорії "робота" цікаві результати порівняння кількості працівників, що ідентифікують себе з системою ОВС або прокуратури (прикладом можуть бути такі

характеристики, як "міліціонер", "офіцер", "прокурор") з кількістю респондентів, які ототожнюють себе безпосередньо з професією. Так, у групі працівників ОВС з міліцією себе ідентифікують 60 %, з професією слідчого - 70 %. Окрепо повноважені, навпаки, більш орієнтуються на органи прокуратури взагалі (64 %), ніж на свою професію (33 %).

Отримана система об'єктів ідентифікації правоохоронців демонструє тільки раціональний компонент ставлення респондентів до різноманітних соціальних груп. Виявити більш глибокі, частково неусвідомлювані компоненти цього ставлення (його емоційну складову) дозволив "Колірний тест відносин" (КТВ), розроблений О.М. Еткіндом. КТВ базується на тому, що у колірних асоціаціях виражаються суттєві характеристики невербальних ставлень до значущих (важливих) понять.

Процедура проведення КТВ з досліджуваними працівниками полягала в наступному:

- було визначено список понять, пов'язаних з об'єктом дослідження (професія, посада, перспектива просування по службі, сім'я, прокуратура або ОВС).
- перед досліджуваними на білому фоні розкладались у будь-якому порядку картки з кольорами по тесту М. Люшера [7] з метою підібрати колір для кожного поняття.

Інтерпретація результатів базувалась на порівнянні кольорів, асоційованих з певними поняттями, з їх місцем (рангом) у розкладці кольорів за перевагою.

Якщо з деяким поняттям асоціюється колір, який займає перші місця в розкладці кольорів за перевагою, то до цього поняття досліджуваний ставиться позитивно, емоційно сприймає його. І навпаки, якщо з ним асоціюється колір, який займає останні місця у розкладці за перевагою, це означає негативне ставлення опитаного до певного поняття. Ранг кольору може змінюватися в межах від 1 до 8. Крім того, до уваги було взято й емоційно-особистісне значення кольорових асоціацій, що дозволило скласти уявлення про їх змістовні особливості.

Якщо проаналізувати ієрархію цілей життя в групах слідчих прокуратури та міліції, то для 90 % робітників слідчого апарату ОВС пріоритетом є їхня професія, на другому місці посада (18 %), на третьому - родина та просування по службі (по 14 %). В групі прокуратури на першому місці опинилась посада (18 %), на другому - родина (17 %), далі йдуть кар'єра (14 %) і професія (13 %).

Щодо ставлення до вищезгаданих понять, то позитивні емоції та задоволення стосовно своїх родин відчувають 56 % слідчих ОВС, 55 % з них позитивно сприймають свою посаду, 50 % - професію, 29 % - перспективи просування по службі та 26 % ОВС у цілому. Серед прокурорів відчувають позитивні емоції щодо своєї посади 53 %, родини - 48 %, прокуратури - 36 %, кар'єри - 33 %, професії - 15 %.

Проаналізуємо змістовні значення кольорів, з якими асоціюються найбільш важливі поняття: професія, посада, ОВС, прокуратура. Для 25 % слідчих ОВС професія пов'язана із самоствердженням, полем для самовдосконалення (вибір зеленого кольору). Для 17 % - це активна та навіть агресивна діяльність (червоний колір). Вибір 33 % респондентів синього та сірого кольорів для цього поняття може свідчити про формальне ставлення до неї. У 12 % опитаних професійна діяльність викликає повне відторгнення (чорний колір). Працівники прокуратури менш схильні розглядати професійну діяльність як засіб самореалізації (18 % вибрали зелений колір, а 13 % - червоний). Формальне ставлення до неї висказали 45 %, а негативні емоції притаманні 20 % опитаних.

Щодо посади, то з активністю вона пов'язана у 34 % міліціонерів та 42 % прокурорів. Формальна ідентифікація спостерігається у 36 % слідчих ОВС та 25 % працівників прокуратури, а готовність використовувати свою посаду, перш за все, для задоволення власних потреб виявили 16 % респондентів з кожної групи. Емоційне відторгнення вона викликає у 5 % працівників міліції та 10 % прокуратури.

Як показало дослідження в обох групах респондентів ставлення до ОВС та прокуратури, порівняно з іншими об'єктами, найгірше: 41 % слідчих ОВС та 45 % прокуратури відчувають до своєї системи індивідуальні емоції, а у 29 % міліціонерів і 16 % працівників прокуратури вона викликає протест та негативізм.

Аналіз залежності колірних асоціацій респондентів до значущих професійних понять у залежності від стажу роботи дозволив виявити так звану "кризову групу" - зі стажем роботи від 3 до 5 років. Більшість респондентів цієї категорії для таких понять, як "професія", "посада", "ОВС",

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

"прокуратура" обрала темні кольори. В підгрупі зі стажем більше 5 років стан нормалізується, тобто кількість асоціацій з темними кольорами зменшується.

Ці дані дозволяють зробити висновок про існування поки ще неусвідомленої незадоволеності своєю роботою і професією. В майбутньому ці почуття почнуть усвідомлюватись і, якщо ситуація не зміниться, можуть призвести до звільнення і з правоохоронних органів.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

- Для опитаних правоохоронців характерна складність структуралізації соціального простору і визначення свого місця в ньому. Респондентам легше описати свій спосіб життя або риси характеру, ніж ідентифікувати себе з певними спільнотами. Індивідуалізація та більша свобода від інших проявляється і у відчутті близькості з широкими номінальними спільнотами: демографічними та територіальними групами, людством у цілому.

- Основними об'єктами ідентифікації працівників ОВС є сім'я та робота. Але робота виступає не самоціллю або засобом досягнення якихось суспільних ідеалів, а полем для самоствердження, самореалізації і, головне, джерелом матеріальних ресурсів. Тому рольові конфлікти, де людина стане перед вибором: родина чи професійний обов'язок? - можуть бути вирішені не на користь останнього.

- Хоча на вербальному рівні респонденти ототожнюють себе зі своєю професією та посадою, правоохоронними органами, на емоційному рівні приймають свою професійну та посадову позиції тільки біля 50 %, а органи внутрішніх справ та прокуратуру - у середньому 20 %. Це свідчить про можливі проблеми в процесі адаптації, незадоволеність роботою, велику імовірність звільнення зі служби в майбутньому.

- Провідна позиція в структурі об'єктів ідентифікації працівників прокуратури належить посаді. Щодо слідчих ОВС, то вони віддають пріоритет своїй професії.

- За результатами дослідження 3 – 5 років служби є кризовими. В цей час людина постає перед питанням: продовжити працювати на старому місці чи змінити професію або місце роботи.

Виявлені особливості соціальної ідентифікації працівників правоохоронних органів можуть бути використані при розробці заходів з удосконалення контролю за процесом їх адаптації для уникнення високої плинності кадрів, підвищення ефективності їх роботи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ядов В.А. Социальная идентичность личности. - М., 1993. 2. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности. // Мир России, 1995. № 3-4. 3. Ядов В.А. Социальные идентификации в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. - № 3. 4. Социальные идентификации и идентичности / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В. Швачко. К., 1996. 5. Кун М., Макпартленд Т. Эмпирические исследования установок личности на себя // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. - М.: Наука. - 1984. 6. Магия цвета: психология цвета, цветовые тесты: Пер. с англ. - Х.: АО "Сфера", Сварог. - 1996. 7. The Lusher color test. - Washington: Ed. by Scott L.N.Y. - 1971.

Ляшенко Наталья Александровна,
кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы,
Харьковский национальный университет внутренних дел

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ РАЙОННОГО ОТДЕЛА МИЛИЦИИ

Стаття присвячена аналізу впливу існуючих стереотипів маскуліної та феміної поведінки на процес проходження служби в органах внутрішніх справ. На базі даних, що отримані в ході самостійного соціологічного дослідження, автор порівнює мотиви професійного вибору, рівень задоволеності працею, особливості кар'єрного просування та професійної адаптації чоловіків та жінок. Особлива увага приділяється специфічним гендерним привілеям працівників у залежності від їхньої статі. Також аналізується бажання респондентів змінити існуючу гендерну нерівність при проходженні служби.

The article is dedicated to the analysis of influence of existing stereotypes about male and female behavior on the service at internal affairs bodies for police officers of both sexes. Based on independent sociological research data, the author compares motives of professional choice, level of the satisfaction with the service, peculiarities of career promotion and professional adaptation of male and female police officers. Special attention is given to specific gender privileges of the police officers according to their sex. Respondents' desire to change existing gender inequality in police service is also analyzed.

В Органах внутренних дел постепенно увеличивается представительство женщин, поэтому при решении вопросов о кадровом комплектовании необходимо учитывать отличия в поведении будущих сотрудников, которые связаны с их гендерной принадлежностью. Поведение человека зависит от принятых в обществе норм, стереотипов, ожиданий. Несмотря на то, что номинально ко всем сотрудникам милиции должны предъявляться одинаковые требования при прохождении службы, у женщин и у мужчин есть свои специфические особенности профессиональной деятельности. Эти отличия формируются под воздействием существующих в обществе гендерных стереотипов, оказывающих влияние на профессиональную адаптацию и несение службы. Следует отметить, что проблеме профессиональной адаптации и несения службы в ОВД посвящены работы Соболева В.А., Левченко Е.Б., Лапшиной В.Л., Болотовой В.А., Кобзина Д.А. Авторы описывают этапы, особенности профессиональной адаптации, влияющие на неё факторы, а также специфику работы различных подразделений. Однако проблеме *гендерных особенностей профессиональной деятельности в милиции* практически никто не описывал. Поэтому нами в 2006 году было проведено пилотажное исследование на базе Дергачёвского райотдела Харьковской области с целью выявления гендерных особенностей профессиональной деятельности. Райотдел является типичным райотделом Харьковской области по профессионально-должностной структуре и социально-демографическим характеристикам. Данные исследования позволили выделить особенности прохождения службы мужчинами и женщинами от первых этапов адаптации до проблем, связанных с карьерными перемещениями и гендерными привилегиями в настоящее время.

Разницы в мотивах профессионального выбора, уровне образования у мужчин и женщин практически нет, но мужчины имеют больший стаж работы, то есть они опытнее.

Каждый пятый респондент желает изменить службу, подразделение, а также характер работы в пределах системы ОВС. Около половины мужчин и 2/3 женщин не имеют такого желания. В целом женщины менее критично оценивают свою работу, более стойкие в выборе места службы. Достаточно неожиданным для нас было то, что 36% мужчин и 28% женщин ответили, что у них в первый месяц работы возникло желание уволиться. Это свидетельствует о том, что, во-первых, процесс адаптации проходит очень тяжело, во-вторых, часть сотрудников, получая образование в ведомственных вузах, не планирует в дальнейшем работать в системе ОВД. Сейчас около 29% респондентов не довольны содержанием работы и профессией в целом, они потенциально ориентированы на смену рабочего места. Ещё 40% сотрудников не смогли ответить на этот вопрос. Это очень тревожный показатель, поскольку он свидетельствует о потенциальной текучести кадров. Целесообразно выяснить, почему так много тех, кто не смог ответить на вопрос о желании сменить место работы. Можно предположить, что часть респондентов надеется на улучшение условий труда

и ее оплаты в райотделе, другая часть сотрудников критически оценивает условия и оплату труда в других сферах трудовой деятельности и не видит для себя возможности улучшить существующую ситуацию, для третьей - позитивные и негативные моменты службы имеют равное значение. Ответы мужчин и женщин существенно не отличаются.

В период первых месяцев службы появились гендерные различия в восприятии тех аспектов службы, которые вызвали неудовлетворенность. Мужчины в первую очередь были не удовлетворены уровнем заработной платы (каждый третий мужчина), а женщины - плохими условиями труда (каждая четвертая женщина и только каждый двадцатый мужчина указал на это). Разница в ответах наблюдалась при оценке фактора "загруженность на рабочем месте". На эту проблему указал каждый четвертый мужчина и только каждая восьмая женщина. При описании факторов, которые облегчали процесс профессиональной адаптации гендерных особенностей не выявлено. Мужчины и женщины подчеркивают, что "заинтересованность работой" помогла каждому четвертому респонденту. Каждый пятый опрошенный указал на поддержку и сплоченность коллектива, каждый 10-й - на поддержку со стороны родителей и семьи, каждый 7-й был уверен в том, что трудности временные и "дальше будет легче".

Как показало исследование, часть негативных оценок в восприятии отдельных аспектов службы у респондентов сохранилась до сих пор. Здесь также существуют гендерные отличия. Каждый второй мужчина и каждая четвертая женщина не удовлетворены уровнем оплаты труда. Традиционно на мужчину в первую очередь возлагается обязанность материального обеспечения семьи, поэтому при одной и той же оплате труда мужчины более критично оценивают ее размер, чем женщины. Женщины больше, чем мужчины, заинтересованы в оснащенности рабочего места, (это не удовлетворяет каждую пятую женщину и каждого четырнадцатого мужчину), в изменении содержания работы – каждая десятая женщина указывает на то, что часто приходится выполнять неинтересную, бесполезную работу, среди мужчин таких почти нет (3%). Неудовлетворены режимом работы каждый десятый мужчина и каждая седьмая женщина. При ответе на вопрос о том, что в первую очередь нравится респондентам в их работе, 2/3 женщин и половина мужчин указывают на то, что довольны коллективом, в котором работают.

Гендерные различия приносят во взаимоотношения служащих новые черты, независимо от того, являются ли эти отношения формальными или неформальными. Присутствие женщин в коллективе положительно влияет на его атмосферу. Они заметно изменяют вид правоохранительных органов, делая их привлекательными. Однако мужское доминирование, закрепление гендерных стереотипов и предубеждений препятствуют утверждению настоящего равноправия и партнерства.

По результатам исследования неравное отношение к женщинам и мужчинам проявляется уже при принятии на работу. При ответе на вопрос: "Существуют ли преимущества при приеме на работу в ОВД для мужчин и женщин с одинаковым уровнем профессиональной подготовки?" большинство женщин – (4/5) высказали мнение, что преимущества отдаются мужчинам. Среди мужчин такую точку зрения разделяет 3/5.

Наиболее существенным гендерным стереотипом в милиции является уверенность мужчин в том, что женщины-милиционеры не могут на равных с мужчинами выполнять возложенные на них обязанности. К женщинам относятся более снисходительно, их неформальные льготы при несении службы "отрабатываются" мужчинами. На практике присутствует деление на мужские и женские службы и подразделения, которое четко видно при анализе ответов на вопрос "Кто, на Ваш взгляд, лучше справится с работой в следующих службах?". К мужским службам респонденты отнесли: группу конвойной службы милиции, милицию общественной безопасности, отделение государственной автомобильной инспекции, уголовный розыск (эти службы указало более 2/3 респондентов). К мужской можно отнести и работу в дежурной части, отделении криминальной милиции по делам несовершеннолетних, группе охраны общественной безопасности, группе по работе с населением и общественными формированиями. А вот к сугубо женским более половины респондентов отнесли такие службы, как группу учетно-регистрационной, статической работы и оперативной информации, отделение по делам гражданства, эмиграции и регистрации физических лиц, финансовую часть, канцелярию, адресно-справочное бюро. Также опрашиваемые выделили службы, в которых пол сотрудника, по их мнению, не играет роли, то есть со спецификой и объемом работы в этих службах может справиться как мужчина, так и женщина. К ним относятся:

отделение участковых инспекторов, отделение дознания, следственный отдел, сектор по работе с персоналом и служба обеспечения. Если рассмотреть отдельно ответы мужчин и женщин, то различий практически нет. Распределение служб на "мужские" и "женские" соответствует их фактической комплектации сотрудниками, а характер работы в этих службах также соответствует принятым в обществе стереотипам о "мужской" и "женской" работе.

При анализе ответов на вопрос: "Престижно ли работать женщине и мужчине в правоохранительных органах?" мы выяснили, что подавляющее большинство женщин (80%) считают, что мужчине престижно работать в ОВД, однако лишь 65% считают престижной эту службу для себя. Мужчины, по сравнению с женщинами, более критично относятся к престижу своей работы. Ни одна из женщин не оценила свою службу крайне негативно, хотя каждый третий мужчина думает именно так. В целом все респонденты более критично оценивают престиж службы женщин в системе ОВД, что вполне возможно связано с оценкой подразделений, где в первую очередь работают женщины, с их характером работы, занимаемыми должностями и перспективами карьерного роста... При анализе ответов на вопрос: "Может ли женщина на уровне с мужчиной выполнять служебные обязанности как сотрудник милиции?" 66% женщин ответили положительно, хотя 20% из них считают, что они не способны выдержать такую нагрузку. Мужчины более критичны в оценках способностей женщин-коллег. Лишь 39% мужчин считают, что женщина справится с работой так же, как и они, и каждый второй думает, что она не справится. Учитывая, что основная масса руководителей подразделений – мужчины, логично предположить, что при распределении должностей, наиболее ответственных заданий, при выдвижении на руководящие должности приоритет будет отдаваться именно мужчинам.

В процессе прохождения службы мужчины и женщины нередко имеют свои неофициальные привилегии. Исследование позволило нам выявить их распространенность в райотделе и отношение к этим привилегиям самих сотрудников. В таблице 1 приведен перечень возможных привилегий и распределение ответов на вопрос, кто чаще всего пользуется ими – мужчины или женщины.

Таблица 1.

Распространённость неофициальных привилегий, предоставляемых мужчинам и женщинам при прохождении ими службы в райотделе

<i>Привилегии</i>	<i>% респондентов, которые считают, что данные привилегии предоставляются женщинам</i>	<i>% респондентов, которые считают, что данные привилегии предоставляются мужчинам</i>
1. Менее критичное отношение руководств	66	19
2. Более лёгкое получение больничного листа	81	18
3. Менее ответственная работа	73	14
4. К ним предъявляются более низкие требования при несении службы	66	13
5. Руководство больше прислушивается к их рекомендациям и советам	48	61
6. Их чаще направляют на курсы повышения квалификации, помогают в профессиональном росте	18	73
7. Они выполняют меньший объем работы	7	10
8. Они чаще получают отпуск в удобное им время	58	16
9. Руководство чаще выполняет их просьбы	60	18
10. Их чаще продвигают вверх по службе, назначают на руководящие и ответственные должности	19	75
11. У них более благоприятные условия работы (теплые кабинеты и т.д.)	75	20
12. У их больше свободного времени	40	24
13. Им реже доверяют работу, связанную с риском	86	9

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

14. Их чаще поощряют материально	29	84
15. Их реже отзывают из отпуска	85	5
16. Им необязательно носить форму	60	28
17. Они загружены в основном "бумажными" делами	75	6

По мнению большинства респондентов привилегии мужчин при прохождении службы следующие: на первое место выходят преимущества при материальном поощрении (это отметило больше чем 4/5 респондентов); второе место занимают привилегии, связанные с перемещением вверх по службе, назначением на руководящие должности (это подчеркнули 3/4 респондентов); третье - приоритет при направлении на курсы повышения квалификации и помощь в профессиональном росте (почти 2/3 ответов); следующими идут преимущества, которые касаются взаимоотношений с руководством - по мнению 3/5 сотрудников, руководство чаще прислушивается к рекомендациям и советам именно мужчин. Что касается привилегий для женщин, то они, в первую очередь, связаны с условиями труда и его содержанием: им реже предоставляется работа, связанная с риском, их реже вызывают из отпуска, им легче получить больничный (больше чем 4/5 респондентов выбрали каждую из этих позиций), они "загружены" в основном бумажными делами и выполняют менее ответственную работу (3/4 респондента указали на это). Следующий блок привилегий, которые предоставляются женщинам, также относится к режиму и характеру работы. Сюда относится меньший объем работы, которую выполняют женщины по сравнению с мужчинами, к ним менее критично относится руководство, предъявляются меньшие требования при несении службы, они не обязательно должны носить форменную одежду, руководство чаще выполняет их просьбы и они чаще получают отпуск в удобное для них время. Таким образом, привилегии, предоставляемые мужчинам, связаны с повышением их статуса, материального обеспечения и перспективами карьерного роста. Они направлены на будущее, на профессиональную самореализацию, стимулируют активность мужчин, в целом подтверждают традиционные образ маскулинности. Привилегии женщин направлены на улучшение условий труда в настоящее время, связаны в первую очередь с условиями, режимом труда.

Далее мы попытались выявить препятствия для карьерного роста сотрудников райотдела.

Таблица 2.

Препятствия карьерного роста сотрудников

<i>Количество мужчин (в %), выбравших определённую позицию</i>	<i>Препятствия, которые влияют на карьерный рост</i>	<i>Количество женщин (в %), выбравших определённую позицию</i>
24	1. Личное нежелание делать карьеру	41
15	2. Страх того, что карьера помешает выполнению семейных обязанностей	73
16	3. Нежелание проявлять твердость, требовательность, строгость с подчиненными	58
28	4. Неуверенность в собственных силах	49
23	5. Непонимание, нежелание со стороны родителей, семьи, родственников	50
66	6. Ощущение нехватки профессиональных знаний	26
30	7. Препятствия со стороны руководства	48
78	8. Отсутствие материальной заинтересованности	31
48	9. Страх повышенной нагрузки и сверхзанятости	43

По результатам опроса наиболее весомыми препятствиями для мужчин-сотрудников являются отсутствие материальной заинтересованности - (78% ответивших мужчин видят причину именно в этом), ощущение нехватки профессиональных знаний (66% мужчин-сотрудников указали на эту причину), около половины респондентов-мужчин боятся повышенных нагрузок и большей занятости. Что же касается женщин-сотрудников райотдела, то они видят иные препятствия. На первом месте стоит страх того, что карьера помешает выполнению семейных обязанностей (73% респонденток выбрали эту позицию), далее идёт нежелание проявлять твердость, требовательность,

строгость с подчиненными, опасение непонимания, нежелания со стороны родителей, семьи и неверие в собственные силы. Как видно из ответов, женщины боятся нарушить существующие в обществе гендерные стереотипы. Они опасаются не справиться с выполнением семейных ролей, не хотят жертвовать ими в пользу профессиональных, боятся, что члены их семьи не поймут такого "служебного рвения", не хотят "властвовать", вести себя строго, командовать и контролировать подчинённых. Надо отметить, что почти половина женщин указала на преграды со стороны руководства. Мужчин указывают на внешние факторы (зарплату, свободное время, профессиональную квалификацию), подчёркивая недостаток внешних и внутренних ресурсов и стимулов для проявления активности. Женщины принимают во внимание свои внутренние переживания (по поводу выполнения семейных обязанностей, изменения характера, неуверенности в своих силах), боясь разрушить принятые гендерные стереотипы и не справиться с ролями, которые закреплены в них.

В заключении нашего исследования мы попытались выяснить, какие изменения в несении службы мужчинами и женщинами хотелось бы видеть сотрудникам райотдела. При ответе на вопрос: "Считаете ли Вы, что на службе в милиции должны полностью исчезнуть любые отличия в профессиональной деятельности мужчин и женщин, если они занимают одинаковую должность?" мнения мужчин и женщин существенно отличаются. Большая часть мужчин (72%) хочет, чтобы исчезли любые отличия в профессиональной деятельности мужчин и женщин, только 21% считает, что перемены не нужны, то есть все должно остаться так, как есть. Среди женщин только 6% хотят что-то менять, лишь они согласны работать на одном уровне с мужчинами, 44% не одобряют изменения, связанные с равным распределением профессиональных обязанностей между мужчинами и женщинами, а половина сотрудниц вообще не смогли определиться с ответом. Выходит, что женщины не хотят изменений, потому что им удобно работать в таких условиях. Они могут либо быть традиционно "слабыми", прячась за гендерные стереотипы, либо, если им необходимо, вспоминать про равенство прав с мужчинами. Их устраивает, что мужчины ходят за них в наряды, патрули и выполняют другие служебные обязанности. Мужчины хотят изменений, но не очень в них верят. Выполняя ряд служебных обязанностей вместо коллег-женщин они испытывают дополнительную нагрузку, однако их привилегии более ценны в обществе и их престиж выше.

Данное исследование подтвердило, что в нашем обществе существуют гендерные отличия в выполнении служебных обязанностей даже в тех сферах, где законодательно их быть не должно. Причем гендерные стереотипы поддерживаются женщинами в большей мере, чем мужчинами, и тогда, когда это выгодно женщинам. Так, представительницы "слабого" пола хотят равноправия в получении должностей, званий, материальных наградах, но при делении служебных нагрузок они вспоминают о "силе" мужчин.

Малєєва Наталія Валеріївна,

пошукач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЖІНОЧІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ

В статье обосновывается необходимость привлечения женских общественных организаций к осуществлению контроля за деятельностью украинской армии как одного из факторов повышения эффективности демократического гражданского контроля над Вооруженными Силами.

The necessity of arraignment of women's public organizations to realize the control over the army, which is the efficiency-increasing factor of the democratic civil control over army in general, is grounded in article.

Низька ефективність військової політики, подальше зниження якісних показників діяльності Збройних Сил в умовах обмеженого фінансування, проблеми соціально-правового захисту військовослужбовців ставлять питання щодо удосконалення механізмів демократичного цивільного контролю над інститутом Збройних Сил України, забезпечення активної участі у цьому процесі громадських організацій. Демократичний цивільний контроль над військовою організацією найчастіше розглядають через такі його складові: державний контроль (на рівні законодавчої, виконавчої та судової влади), громадський контроль (здійснюється громадськими організаціями, установами), особистісний контроль (може реалізовуватися окремими громадянами). Оскільки цивільний контроль над Збройними Силами України, який здійснюється на практиці лише його політичною вертикальною складовою, виявляється неефективним, особливо актуальним стає залучення об'єднань громадян до його реалізації. Це підтверджує, наприклад, успішний досвід цивільно-військових відносин у країнах Європи та США, який є результатом посилення уваги громадськості, громадських організацій до проблем військових.

У той же час становлення громадянського суспільства в українській державі, утвердження демократичних принципів, інтеграція у європейське співтовариство неможливі без гармонізації соціальних відносин на засадах гендерного підходу, забезпечення рівної участі чоловіків і жінок у процесах оновлення суспільства на рівні всіх його підсистем та інститутів, зокрема, і Збройних Сил. Українські жінки, які складають половину населення країни, зацікавлені у вирішенні проблем армії безпосередньо і як службовці Збройних Сил, і як дружини, матері, члени сімей військовослужбовців.

На перший погляд може здаватися, що деякі політичні чи управлінські рішення не потребують застосування гендерного підходу. Однак те, що не є очевидним на першому етапі аналізу, може виявитися у подальшому. Врахування позицій жінок, їх поглядів на соціальні проблеми можуть відігравати головну роль у суспільних процесах, в тому числі при реалізації військової політики та здійсненні управління таким, майже цілком "чоловічим" інститутом, як Збройні Сили. На наш погляд, залучення жіночих громадських організацій до вирішення певних проблем цивільно-військових відносин, перш за все проблем встановлення демократичного цивільного контролю над військовою сферою – може виявитися перспективним.

У зв'язку з цим метою статті є аналіз факторів підвищення ефективності механізмів демократичного цивільного контролю над Збройними Силами, зокрема через діяльність жіночих громадських організацій.

Як свідчить історія сучасного суспільствознавства, розгляд соціальних явищ та процесів з точки зору відмінностей, обумовлених гендером, виявився досить плідним. Інституціоналізація гендерної науки сприяла вивченню відмінностей економічного, сімейного і соціального статусу, особливостей стану здоров'я, віку, політичних поглядів окремих соціальних груп, що дало можливість адекватно пізнавати соціальну реальність у всій її різноманітності. Поштовхом до такого аналізу, як відомо, стали наукові доробки у цьому напрямку З. Фрейда, Т. Парсонса, біологічні та соціобіологічні концепції Л. Тайгера і Р. Фокса, Е. Уілсона, Т. Геодакяна, марксистів і неомарксистів та ін. Виникнення фемінізму значно активізувало гендерні дослідження, зокрема вивчення ролі жінок, жіночих рухів у суспільно-політичних процесах. Тема участі жінок у

політичній, економічній сферах діяльності суспільства, історії, культурі отримала поширення у сучасних роботах багатьох зарубіжних науковців. На сьогодні у більшості розвинених країн існує мережа місцевих, регіональних та міжнародних дослідницьких центрів з гендерної проблематики, ґрунтовні рекомендації яких успішно використовуються у формуванні та реалізації ефективної соціальної політики.

У нашій державі, яка знаходиться на шляху інтеграції у міжнародне співтовариство, також актуалізувалася проблема теоретичного та практичного вивчення цих питань, що знайшло відображення в деяких публікаціях. Так, Н.Б. Болотіна запропонувала гендерний аналіз соціального законодавства в Україні, К.Б. Левченко проаналізувала результати впровадження гендерного підходу у правоохоронній діяльності, публікації Н.М. Пузанкової присвячені гендерній асиметрії українського суспільства, роботи М.В. Реуцького – гендерним відмінностям у стилях управління. Вітчизняні фахівці зазначають, що діалог урядових структур та громадських організацій, спрямований на утвердження паритетних гендерних відносин, гендерна експертиза українського законодавства, формування системи гендерної освіти і виховання сприятимуть становленню демократії, відкритого громадянського суспільства, впливатимуть на прийняття відповідних рішень в інтересах усіх членів суспільства [1, с. 359]. У той же час тема ролі жіночих громадських організацій у системі демократичного цивільного контролю над військовою організацією, зокрема Збройними Силами, у вітчизняній науковій літературі не отримала.

Найчастіше під гендерними дослідженнями розуміють, по-перше, окрему гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні стосунки статей; по-друге, універсальну концепцію патріархату як системи панування в суспільстві; й нарешті – загальнометодологічний підхід, що розглядає стосунки статей, обумовлені відношенням до влади [2, с. 11]. Оскільки гендерні відносини історично ґрунтувалися на економічному, соціальному і політичному домінуванні чоловіка, доступ до управління – одна зі сфер, де подібний стан речей найбільш актуальний. Питання, яким присвячена дана стаття, будуть розглядатися переважно в рамках останнього підходу, оскільки однією з найважливіших функцій управління є контроль, тобто перевірка результатів діяльності з точки зору їх відповідності наміченим цілям, соціальним нормам, управлінським рішенням.

Свого часу монополізація чоловіками влади автоматично спричинила монополізацію ними функцій управління. Загальне поширення демократії поставило питання про рівність статі, тобто стан, при якому принцип рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків, у тому числі у сфері управління, реалізований на практиці. Аналіз наукової літератури дозволяє виділити певний масив досліджень, які обґрунтовують положення про те, що жінки не мають необхідних для громадського життя якостей. З появою студій феміністського напрямку поступово змінилося ставлення до участі жінок у цій сфері. Політологічні дослідження кінця XX століття свідчили, що жінки здатні брати участь у політичному і громадському житті так само, як і чоловіки. Наприклад, в США ще в 1965 році Президент при підписанні свого Указу вносить до нього поправки саме під тиском об'єднаної коаліції жіночих організацій [3, с. 163].

Зростання освіченості жінок веде до активізації їх участі в політиці, а робота за межами сім'ї підвищує інтерес до громадського життя. У сучасному демократичному суспільстві жінка вже не може розглядати себе як об'єкт чоловічого впливу, вона здатна творити політичну культуру спільно з чоловіками та вдосконалювати її. У зв'язку з цим, необхідно створювати умови для реалізації здібностей жінки у цій сфері і подолання монополії чоловіків на право управляти. Радянський Союз одним з перших проголосив рівність статей. Однак на практиці жінки були практично виключені зі сфери прийняття рішень [2, с. 234], хоча б тому, що жіночі організації знаходилися під постійним контролем комуністичної партії. Після отримання Україною незалежності присутність жінок на ключових позиціях в економічній та політичній сферах залишається нерепрезентативною. Як свідчать, наприклад, дані Харківського центру жіночих досліджень, зміни, які відбуваються в українському суспільстві, не є гендерно нейтральними [4, с. 7]. Навіть за таких умов жінки доводять свою здатність до ефективної роботи на відповідальних посадах. І хоча жінки беруть участь у вирішенні питань на місцевому рівні, вони знаходяться у пошуку альтернативних шляхів участі у вирішенні проблем загальнодержавного характеру. При цьому участь жінок не повинна обмежуватися управлінням тільки, наприклад, сферою охорони здоров'я, освіти, культури тощо. Їх доступ до участі у формуванні та реалізації політики у військовій сфері є не менш важливим. Об'єднуючись, завдяки своїй активній життєвій позиції, у спілки, організації,

комітети тощо, дружини, матері військовослужбовців мають можливість довести до політиків, громадськості певні проблеми армії та можливі шляхи їх вирішення. Очевидно, що діючи у цій сфері ізольовано, досягти позитивних результатів неможливо. Перевагами такого підходу стає забезпечення кінцевих рішень широкою інформаційною базою з урахуванням значних соціальних і економічних факторів, які б в іншому випадку можуть бути упущені. Це є також однією з умов сталого демократичного розвитку держави, оскільки жінки отримують достатню можливість зробити свій внесок у функціонування важливих інститутів суспільства.

Американські політологи вже у вісімдесятих роках минулого століття визнали, що жінки більш чутливі до соціальної політики і тому, наприклад, частіше голосують за соціалістичні й соціал-демократичні партії, оскільки можливості соціального захисту асоціюються не тільки з інститутом родини, а з державою. Жіночий рух є носієм справжнього демократизму і гуманності. Найбільш яскраво проявляється їх енергія та ініціатива у боротьбі проти війни, винищення природного та соціального життя, вони зацікавлені у стабільності та мирі [5, с. 36]. Так, за даними опитування експертів, на території Росії найбільш масовими є такі об'єднання як ради багатодітних матерів, жіночі клуби за інтересами, комітети солдатських матерів, асоціації ділових жінок тощо. Причому найбільшу підтримку отримали Ради солдатських матерів, ради багатодітних матерів, оскільки вони вирішують важливі соціальні питання [6, с. 13].

У демократичній державі основні принципи громадянського суспільства і соціальні цінності займають чільне місце по відношенню до принципів військової справи (розбудови і функціонування Збройних Сил). Цивільні громадські організації при цьому є тією основою, яка допоможе забезпечити нормальне функціонування інституту армії, і через які повинні виражатися і реалізовуватися інтереси і потреби громадян в оборонній сфері. Громадські об'єднання також мають за мету спостереження за функціонуванням соціальних об'єктів, наприклад, армією як соціальним інститутом. Це передбачає перевірку та оцінку результатів його діяльності у відповідності до соціальних норм, та застосування заходів впливу з метою ліквідації негативних і розвитку позитивних явищ і тенденцій, що підсилює актуальний на сьогодні демократичний цивільний контроль над військовою сферою. Далеко не останнє місце серед громадських організацій посідають жіночі об'єднання. Завдяки діяльності жіночих громадських об'єднань зміцнюється суспільна позиція жінок, розкривається їхній потенціал, активізуються їхні дії на шляху до змін суспільства на краще, зокрема, з метою впливу на владу для змін у політичних рішеннях, в тому числі політичних рішень у військовій сфері.

20 січня 2007 року відбувся III з'їзд Всеукраїнської спілки жінок-трудівниць "За майбутнє дітей України". Делегати дійшли висновку, що треба особливу увагу приділяти комітетам солдатських матерів, оскільки проходження їх синами служби в армії пов'язано із вкрай незадовільними умовами та має негативні соціально-психологічні та фізіологічні наслідки. На цьому з'їзді жіночі організації поставили собі за мету взяти участь у здійсненні контролю над армією, сприяти відродженню славних традицій армії, її престижу.

Як свідчить досвід роботи органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями, наприклад, у Харкові та Харківській області найбільш активними є саме жіночі організації [7, с. 95]. На сьогодні у нас діє більше півсотні жіночих громадських організацій, які мають ярко виражену соціальну спрямованість. За значимістю порушених проблем, рівнем самоорганізації, взаємодії з представниками інших регіонів України жіночий рух є найбільш вагомим, авторитетним і результативним. Жінки краще, ніж чоловіки, відчувають проблеми та хвороби суспільства і прагнуть підняти суспільство на новий якісний рівень.

Сьогодні можливості наших жінок представляти свої інтереси в усіх сферах українського суспільства зростають, збільшується кількість різноманітних українських жіночих організацій. В Україні підписано низку документів міжнародного і державного рівня про сприяння створенню у суспільстві гендерної рівності. Так, головним напрямом державної політики України відповідно до Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, схваленої Постановою ВРУ від 5.03.1999, є включення жінок в усі процеси розвитку сучасного суспільства, залучення їх до розробки і прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень на всіх рівнях державної влади та місцевого самоврядування [8, с. 4].

Фактично в нашій державі створено певні правові умови щодо забезпечення рівного доступу жінок поряд з чоловіками до вирішення нагальних проблем суспільства. Водночас стосовно

діяльності інституту Збройних Сил цей принцип не реалізовано. З'ясуємо, в яких саме напрямках контролю діяльності Збройних Сил України, на наш погляд, доцільно залучати жіночі громадські організації як найбільш активні та соціально спрямовані об'єднання.

Наприклад, відповідно до Воєнної доктрини України, безпека країни ґрунтується на принципі всебічного забезпечення Збройних Сил, що є гарантією успішного виконання військовослужбовцями своїх функціональних обов'язків. Серед видів забезпечення виділяють бойове, матеріально-технічне, морально-психологічне, фінансове, медичне та ін., тобто не всі перелічені види забезпечення є військовою таємницею. А відповідно до Закону України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави", цивільний контроль здійснюється на основі відкритості для суспільства інформації про діяльність Збройних Сил України та інших складових частин Воєнної організації, яка не становить державну таємницю. Так, об'єктом контролю з боку жіночих громадських організацій може бути майнове, харчове, морально-психологічне, медичне забезпечення військ. Неякісне або несвоєчасне забезпечення є порушенням законодавства про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей.

У 1993 році була заснована Харківська обласна спілка солдатських матерів (ХООССМ). Спілка має два підрозділи: перший надає правову допомогу юнакам призовного віку, військовослужбовцям строкової служби, курсантам, офіцерам, офіцерам запасу, військовослужбовцям, які потерпіли під час проходження військової служби; інший – сприяє об'єднанню батьків військовослужбовців строкової служби, що загинули у мирний час. Діяльність спілки охоплює такі напрямки:

- проведення моніторингу дотримання прав людини у військових частинах України,
- надання правової допомоги жертвам нестатутних відносин,
- громадський контроль над проведенням призову,
- участь у законодавчому процесі, тобто розробка доповнень та зауважень до чинного законодавства.

ХООССМ у період з 2001 до 2003 років проводила дослідження щодо дотримання прав людини у Збройних Силах України. Цільовою групою були військовослужбовці строкової служби. Анкетування проводилося у військових частинах усіх регіонів України, де служать харків'яни [9, с. 3]. Відповідно до статті 3 Конституції України "Людина, її життя, здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю", а згідно з статтею 3 Європейської хартії прав солдатів строкової служби записано: "Усі солдати, як і інші громадяни рівні перед законом та захищені від будь-якої дискримінації. Солдати є громадянами в уніформі. На основі цього не повинно бути жодних підстав ставитися до них по іншому". Зрозуміло, що специфіка військової служби передбачає певні обмеження прав, є їх чітке законодавче визначення. Проте ці обмеження не можуть стосуватися прав військовослужбовців як людини. На практиці маємо штучне розширення обмежень, що є порушенням прав військовослужбовця як людини. Запобігання таким порушенням може бути сферою контролю з боку жіночих організацій.

Проведене ХООССМ соціологічне дослідження ставлення призовників до військової служби висвітлює декілька проблем. На питання щодо умов проходження служби та побуту солдати найчастіше зазначали такі труднощі, як погане харчування, відсутність придатного одягу та взуття, погане медичне обслуговування, незадовільні житлові умови у казармах, нестатутні відносини тощо. Водночас ХООССМ робить оптимістичні висновки – в Україні є достатньо юнаків, які хотіли б стати захисниками держави, але умови проходження служби їх відлякують. Зауважимо, що ці проблеми не пов'язані безпосередньо з суто військовою діяльністю і безпосередньо стосуються прав військового як людини. Звичайно, поліпшення економічного становища допоможе вирішити питання, проте багато що можна змінити на краще, якщо подивитись на військовослужбовця як на людину з усіма її правами. Оскільки ЗМІ цікавляться армійськими справами здебільшого у сенсаційних випадках, громадськість не має достовірної неупередженої інформації щодо соціально-побутового стану в українській армії.

Військова служба повинна проходити на достойному рівні, тобто за умов, що будуть дотримуватися права на гідні соціальні, побутові, медичні, рекреаційні та інші умови проходження військової служби. Проте саме ці права порушуються як у внутрішньоармійських відносинах, так і на державному рівні, не зважаючи на те, що навіть закріплені законодавчо. Враховуючи притаманну

жіночим організаціям соціальну та гуманітарну спрямованість діяльності, маємо потребу у залученні таких організацій до вирішення вищезазначених проблем. Крім того, актуальні на сьогодні процеси гуманізації діяльності силових структур викликають необхідність розширювати представництво в них жінок [10, с. 36].

Саме громадськість повинна активно виступати за поліпшення становища військовослужбовців у напрямку запобігання порушення їхніх прав. Наявна мережа громадських організацій може сприяти зазначеним процесам, проте загальна їх активність щодо впливу на політику у військовій сфері, зокрема в процесі поліпшення становища за дотриманням прав людини в армії поки сумнівна. Провідна роль в цьому насамперед може належати жіночим громадським об'єднанням. Проте сьогодні існує низка факторів політичного, економічного і приватного характеру, які перешкоджають жіночим громадським організаціям брати участь у реалізації демократичного цивільного контролю над Збройними Силами.

Отже, враховуючи значну кількість проблем у Збройних Силах України, пов'язаних із порушенням прав військовослужбовця як людини, і велику потенційну (як за численністю, так і за рівнем активності) можливість жіночих об'єднань у вирішенні цих питань, необхідно створити відповідні умови для доступу до формування і реалізації військово-соціальної політики у державі, участі у реалізації демократичного цивільного контролю над Збройними Силами. В цілому це буде сприяти демократизації нашого суспільства і держави, підвищить авторитет армії в суспільстві, ефективність її функціонування.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління. Матеріали 4-ї Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції / Харків, Українська Асоціація "Жінки в науці та освіті", ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2003. – 456 с. 2. Гендерний розвиток у суспільстві. – К.: ПЦ "Фоліант", 2004. – 351 с. 3. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ. ред. О.А.Ворониной. — М.: МЦГИ - МВШСЭН - МФФ, 2001. — 416 с. 4. Руднева О.М., Піщуліна О.М., Кочемировська О.О., Орлова Н.О. Жінки у приватному секторі економіки України / Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 156 с. 5. Яновский Р.Г. Женщина и общество: социально-политический аспект // Социологические исследования.— 1992. — №5. — С. 33-38. 6. Осадчая Г.И. Политическое поведение женщин // Социологические исследования.— 1991. — № 12. — С. 12-17. 7. Інформаційний збірник за проектом "Розробка та лобіювання прийняття гендерних бюджетів – реалізація демократичної державної політики" / Харківський міський жіночий фонд – Харків, 2003. – 128 с. 8. Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві (нормативно-правові та методичні матеріали) / Управління у справах сім'ї та молоді ХОДА – Харків, 2003. – 38 с. 9. Моніторинг порушення прав військовослужбовців стокової служби / Упорядник М.А. Крюкова – Харків: Фоліо, 2004. – 208 с. 10. Роль Верховної Ради України у впровадженні Закону "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" / Матеріали семінару для комітетів Верховної Ради України 24-25 листопада 2005 року. – К., 2005. – 93 с.

Лисица Надежда Михайловна,

доктор социологических наук, профессор кафедры международной экономики и менеджмента внешнеэкономической деятельности Харьковского национального экономического университета

РЕКЛАМА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Стаття присвячена проблемі факторної обумовленості формування споживацької компетентності. Автор доводить, що така компетентність стає можливою завдяки впливу реклами. В статті визначені моделі компетентності споживачів, проаналізовані стадії формування компетентності споживачів рекламою. Розглянуто специфічні особливості бар'єрів у процесі сприйняття рекламної інформації.

The article deals with the problem competent consumers. The author proves that competence becomes possible because of the influence of advertisement. The models of competence of consumers have been defined. The stages of forming competence of consumers by advertisement have been analyzed. The specific peculiarities of barriers in the process of perception of advertisement information have been considered.

Реклама участвует в организации поведения населения и является одним из способов управления покупательской способностью. Причем процесс управления поведением имеет стратегический характер, основанный на осознании востребованности коммуникации при помощи рекламы, четкой дифференциации ее полезности, умении отличить качественную и наиболее значимую информацию. Потребитель испытывает дефицит знаний, которые обновляются не менее динамично, чем условия на рынке информации. Информации становится больше, однако ее прагматизм прежде всего обусловлен выгодой для ее создателей. Лишь отдельные образцы информации предназначены для стратегического выживания потребителей, то есть выступают оправданными посредниками между производителями продуктов, которые рекламируются, и потребителями. Такие образцы демонстрируют возможности креативности и становятся элементами культуры для большинства населения. Современная реклама пока только претендует на такую роль.

При принятии стратегических решений относительно рекламной информации потребители как сегментированная часть населения используют эвристический подход к анализу ее содержания и формы, "т. е. сталкиваясь с множеством альтернатив для выбора, акторы скорее выберут первую альтернативу, которая отвечает их минимальным требованиям, чем будут искать лучшую из всех остальных" [1, с.36].

Основная задача рекламы - преобразование скрытых знаний о продукте в явные знания с опорой на данные, факты, события, опыт отдельных личностей, опыт большинства для того, чтобы создать идею, которая по каким-либо параметрам может быть признана уникальной, а, значит, заслуживающей внимания, достойной подражания и оплаты.

Поэтому в процессе решения такой задачи создатели рекламы формируют компетентность населения, поскольку компетентность - "это способность приобретать, хранить, восстанавливать и интерпретировать информацию, значимую для долгосрочного выживания и благосостояния..." [1, с. 15 - 16].

Анализ процесса формирования компетентности потребителей, в частности студенческой молодежи, рекламой дает основание для исследования рекламы как феномена, стимулирующего отбор идей, которые могли бы стать фабулой массовой коммуникации, что и обуславливает **актуальность** заявленной проблемы.

Целью данной статьи является анализ процесса формирования рекламой потребительской компетентности студенческой молодежи. Для достижения цели предлагается решение следующих задач: 1) выявить предлагаемые рекламой модели компетентности потребителей на основе проведения контент-анализа рекламных текстов бытовой техники; 2) проанализировать этапы формирования компетентности потребителей (студенческой молодежи) рекламой.

Как известно, организационную практику, то есть практику, которую организуют извне, помогают смоделировать нормы и ценности, используемые рекламой. В рамках последних происходит процесс первичной социализации. В этом процессе задействованы харизматические

личности, референтные группы. В нашей интерпретации предлагаем называть это "релевантным диапазоном", который в зависимости от традиционности, обыденности или инновационности продукта рекламы может быть широким или узким. Интересно отметить, что в зависимости от того, насколько широк релевантный диапазон, насколько насыщен он тем, что социологи называют "чужим" или "своим", "повседневным" или "неповседневным", функциональная приверженность стратегической инерции проходит все три способа преодоления проблем, которые помогает решить реклама, или это происходит по усеченной схеме. Три способа преодоления проблем, которые приводят к "функциональной приверженности: 1) промедление, вызывающее отсрочку решения, 2) компенсаторный перенос (перемещение ответственности за решение на третьих лиц) и 3) поддержка" [2, с.41].

Согласно результатам нашего исследования, проведенного с помощью таких методов, как: контент-анализ рекламы и анкетный опрос студентов¹ на первом этапе когнитивного восприятия при продвижении одного и того же продукта чаще всего реальным стимулом в рекламном сообщении является широкий релевантный диапазон. Тем более, что в таком случае есть возможность смоделировать промедление за счет предложения повседневной ситуации и направления процесса хабиутализации на осознание продукта как "своего" и доступного по своей цене. На втором этапе когнитивного восприятия продукта рекламы возникает предпосылка для создания нескольких альтернатив "компенсаторного переноса". Это является основой креативной рекламы, исключающей формирование у потребителя раздражения, отрицания.

Потребителю предлагают в релевантном диапазоне –посмотреть на других, прислушаться к мнению референтных групп, поверить харизматической личности, учесть точку зрения экспертов, принять во внимание авторитетную позицию тех, чьей репутации можно доверять.

Третий этап когнитивного восприятия - этап "поддержки" осуществляется при помощи использования материальных стимулов и экономических мотиваций, например, открытие дисконтной карты, проведение акции, презентующей снижение цены и т. д.

Контент-анализ рекламы дает основание утверждать, что успешная реклама - это та, которая смогла стать конкурентоспособной в стратегическом периоде. Это та реклама, которая может служить показателем стабильности предприятия на рынке информационных услуг, и та, которая является имплицитным индексом привлекательности, так как удерживает постоянного потребителя. Как правило, такая реклама используют три этапа функциональной приверженности.

Первые два этапа являются предметом междисциплинарного анализа (социологического и экономического), третий этап - экономического. Тем не менее все три этапа формируют компетентность населения относительно продуктов, предлагаемых рекламой, и являются основой для принятия окончательного решения в пользу покупки или против нее.

Следует отметить, что рекламные сообщения ограничивались по ассортименту продуктов, а именно: анализу подвергались лишь те из них, которые предлагали бы бытовую технику, так как наш опрос студентов показал, что чаще всего при необходимости приобрести бытовую технику, они активно изучают рекламу (72 %).

Компетентность потребителей (в нашем случае студенческой молодежи), формируемая рекламой, обеспечивается за счет моделирования процесса создания дискурса, когда, помимо информации о продукте, возникает необходимость передать дополнительные знания, которые, с одной стороны, могут служить способом влияния на потребителя, а, с другой стороны, организации поведения потребителей. Организационное поведение моделируется за счет предложения: 1) как сценариев основы для приобретения дополнительных знаний, демонстрирующих перспективы продукта, который рекламируется; 2) метафоризации (переноса знаний, которые дает реклама, на реализацию конкретных практик, имеющих отношение к продукту рекламы, например, образ хозяйки, подающей обед и использующей бытовую технику, ее опрятность, домовитость, стильность), 3) олицетворения рекламируемого продукта (только известные бренды, зарекомендовавшие себя во всем мире) за счет переноса на человека - пользователя этого продукта, привлекательных качеств продукта. например, "идеальные формы холодильника для идеальных

¹ Нами был проведен контент-анализ 1000 рекламных текстов бытовой техники в журналах 2006 – 2007 г.г., отобранных по принципу доступности по стоимости, а также опрошено 1000 студентов (опрос проводился в 2006-2007 г.г.) по вопросам восприятия рекламы.

хозяек", 4) адаптации знаний о рекламируемом продукте к конкретному контексту (например, "к сожалению, она погибла" - о стиральной машине) .

Вышесказанное демонстрирует значение рекламы как фактора формирования компетентности потребителей, что свидетельствует о том, что реклама является как источником новых знаний, так и способом обеспечения конкурентных преимуществ информационного продукта и, как следствие, создает сверхнормативную прибыль.

В качестве вывода следует отметить, что реклама становится связующим звеном на рынке информационных услуг. Она позволяет объединить процесс создания знаний на индивидуальном и организационном уровнях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ходкинсон Дж., Сперроу П., Компетентная организация. Харьков.: Гуманитарный центр, 2007.- 392 с. 2. Матанцев А.Н. Эффективность рекламы. М.: "Финпресс", 2007.-416 с.

Яненко Ярослав Васильевич,

соскатель кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, заместитель директора Рекламно-информационной фирмы "Континент-S"

РЕКЛАМА: СОЦИАЛЬНЫЙ И АСОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

У статті розглядаються основні "претензії" соціуму до реклами як до явища: масова пропаганда споживання "некорисних" товарів (тютюн, алкоголь і т.д.), потакання шкідливим звичкам; пропаганда цінностей суспільства споживання й пріоритету матеріальних цінностей над духовними; брутальність соціальної реклами, що не щадить почуттів людини; агресивність реклами, її нав'язливість і ті негативні емоції, які вона накопичує в суспільстві. Аналізуються значення реклами щодо того або іншого аспекту соціального життя

The article deals with basic "claims" society lays to advertising as a phenomenon: mass propagation of harmful goods consumption (tobacco, alcohol, etc.), indulgence towards harmful habits; propagation of values of the society of consumption and material assets' priority above spiritual ones; brutality of social advertising that does not spare people's feelings; aggressiveness, obtrusiveness of advertising and those negative emotions she accumulates inside a society. Significance of advertisement regarding some aspects of social life is analyzed.

С точки зрения экономики реклама, несомненно, является серьезным двигателем ее развития. Она оказывает содействие развитию здоровой конкуренции, перераспределению богатства (поддерживая независимые масс-медиа), является источником наполнения местных и государственного бюджетов и т.д.

Но если взглянуть на рекламу с точки зрения каждого отдельно взятого индивида, то нельзя не признать и тот факт, что реклама – явление во многом асоциальное. Никто из граждан не требует рекламы, более того, подавляющее большинство она нервирует, вызывает отрицательные эмоции и попросту раздражает, принуждая к определенным действиям. В связи с этим социум имеет полное право предъявить ряд "претензий" рекламе, как асоциальному явлению.

В данной статье рассматриваются те из "обвинений" в адрес рекламы, которые наиболее актуальны на сегодняшний день. Однако в связи с тем, что любое социально значимое явление имеет и положительную, и отрицательную стороны, каждая из "претензий" подразумевает ответ – своеобразную "апологию" рекламы относительно того или иного социального аспекта.

Претензия первая: реклама, массированно пропагандируя потребление "неполезных" товаров и услуг (крепкий алкоголь, пиво, табачные изделия и т.п.) как бы выдает своеобразную "индугенцию" на такое потребление и делает нормой подобное поведение и образ жизни.

Многочисленный показ в рекламе социально-потребительского явления, помимо функции экономической (продажа рекламируемого товара), выполняет и функцию агитации, делает потребление данного товара привычным.

Под агитацией понимается распространение информации, содержащей в том или ином виде призыв к действию. Результаты воздействия агитации проявляются достаточно быстро и выражаются в виде конкретных действий [1, с.190]. Например, еще каких-то полтора десятка лет тому назад публичное потребление пива и молодежь – это были два разных, практически несовместимых явления. Пиво пили взрослые мужчины-работяги после работы у бочек. Пить пиво было не модно и не престижно. Но массированная реклама пива сделала свое дело, к тому же появились красивые бутылки с яркими, современными этикетками; украинские производители стали разливать пиво в алюминиевые банки, бывшие во времена СССР символом недоступного "западного" образа жизни – и вот пиво пьют массово и повсюду (в Украине законодательство пока еще не ограничивает публичное потребление пива так жестко, как в России): с 1996 г. потребление пива в Украине выросло в 4 раза.

Кроме того, участие в роликах известных и уважаемых людей вырабатывает так называемое некритическое восприятие информации, когда взрослый или подросток доверяет продукту, который видит на экране. А подключение спортсменов (братья Кличко, Андрей Шевченко) к рекламе украинского пива делает этот напиток как бы частью здорового образа жизни. Массированная реклама пива выступает как своеобразная "индугенция", ежедневно пропагандируя с ТВ-экрана

употребление пива как норму. И все призывы воспрепятствовать этому будут малоэффективны, пока мы будем иметь в качестве противопоставления мощную агитацию за данное явление в виде рекламы.

Согласно исследования, проведенного в 2006 г. Dartmouth Medical School, подростки, которые носят футболки, головные уборы, значки, брелки и прочие предметы, содержащие изображение логотипов алкогольных напитков, начинают пить в более раннем возрасте, чем их сверстники, не имеющие подобных украшений в своем гардеробе.

В 1990-е годы несколько исследований доказали наличие аналогичной связи между курением и ношением логотипов сигарет.

Здесь следует сказать, что реклама является воплощением своеобразного идеала – общества, семьи, человека – в разнообразных аспектах, но чаще всего – материальном, потребительском, ориентированном на обладание товаром или услугой. Происходит это потому, что потребительский идеал воспринимается современным обществом как социально положительное явление, к которому следует стремиться. Правда, реальными представителями этого идеала, по общеукраинским меркам (не столичным!) является не пресловутый "средний класс", а богатые граждане, которые могут себе позволить потребление дорогих товаров и услуг.

Реклама - это идеальное зеркало для человеческих потребностей, явных и тайных, и, согласно рыночной экономики, все, что легально произведено, имеет право быть легально продано и рекламироваться в соответствии с законодательством. К тому же, продвигая товары, где используется мотив здорового образа жизни, реклама – вне зависимости от желания рекламодателя – пропагандирует такой образ жизни.

Благодаря рекламе функции организма становятся социально значимыми, т.к. тело должно быть максимально подготовлено к удовольствиям. Не случайно в обществе утвердился культ юности и здоровья. Быть молодым, быть здоровым – это не столько подарок судьбы, сколько моральная обязанность [2, с.37].

Кроме того, потребитель сам регулирует эффект от рекламного мессиджа. Так, ярким примером ошибки является реклама водки "Старый друге", получившая в свое время Гран-при Киевского международного фестиваля рекламы. Одна из проблем бренда как раз была связана с персонификацией, с образом, который создал замечательный актер Владимир Горянский, сыгравший в ролике подвыпившего человека, стоящего перед дверным глазком. Дело в том, что значительная часть потребителей не стала идентифицировать себя с героем данной рекламы. Мотивация отказа от покупки и потребления была следующей: мы не алкоголики и не хотим быть в ситуации, когда нас не пускают домой [3, с.28].

Претензия вторая: реклама потакает вредным привычкам, выносит на первый план ценности общества потребления, массовую культуру, приоритет материальных ценностей над духовными.

Об опасности "материальной" (т.е. потребительской) цивилизации говорится в энциклике 1991 г. "Центесимус аннус" Иоанна Павла II: "Если ориентироваться на инстинкты, не принимая во внимание ни разума, ни свободы, мы создадим потребительское отношение к жизни, потребительский жизненный стиль, дурной сам по себе, а часто – вредный и нравственно, и физически. Экономическая система не может отличить новые и высшие способы удовлетворения потребностей от новых, но искусственных, которые препятствуют развитию зрелой личности. Поэтому в высшей степени нужна культурная и просветительская работа, воспитывающая у потребителей умение ответственно использовать право выбора, а у производителей – острое чувство ответственности" [4, с.165].

Образы и мотивы, используемые в рекламе лекарственных препаратов, далеко не всегда соотносятся со здоровым образом жизни. Так, препараты "Мезим", "Фестал" и др. (сняющие тяжесть в желудке) рекламируются с явным посылом к людям, любящим поест сверх меры – чревоугодие никак не осуждается; напротив, рекламируемые препараты позиционируются как средство, позволяющее съесть еще и еще.

Многие из современных женщин под напором жестких стандартов красоты (в рекламе используются образы слишком худых женщин) недовольны своим внешним видом, они постоянно сидят на различных диетах, тратят огромные деньги на косметологов и пластических хирургов. При этом зачастую стремление к безупречной фигуре заканчивается тяжелыми нарушениями здоровья, такими, как анорексия и булимия.

В целом же современный образ желаемого будущего, смысло-жизненные ориентации общества потребления можно выразить как ориентацию на обладание [5, с.16].

Так, в известной рекламе чипсов "Люкс" используется слоган "Слишком вкусные, чтобы ими делиться" (видеоряд соответствующий: герой, не желая угощать свою подругу чипсами, роняет ее в бассейн). Таким образом, жадность и эгоизм, пусть даже в мелочах, показываются как норма.

Подобные тенденции прослеживаются и в социальной рекламе. Так, на одном из билбордов использовался слоган "Занятия спортом приносят хорошие дивиденды". Лозунги с таким смыслом характерны для общества потребления, где человеческое Я (личность) рассматривается прежде всего как товар, который можно выгодно продать – на рынке труда, например.

Однако изменения содержания рекламных посланий – лишь отражение масштабных изменений и следствие глобальных процессов. Многие ценности, пропагандировавшиеся в нашем обществе в течение десятилетий, теряют свою актуальность. Все более "популярными" становятся активно пропагандируемые в литературе, на ТВ, в кино, музыке ценности, господствующие в западном обществе. Основным принципом жизни, особенно для молодежи, становится принцип "тут и теперь". Люди больше не хотят откладывать "вознаграждение" на потом [6, с.67]. При таком подходе даже молодость предстает уже не столь жестко очерченным явлением. Молодыми считаются и те, кто ведет молодежный образ жизни, но уже "вышел" из молодежного возраста. Эта пространственная размытость, расплывчатость молодежи становится особенно наглядной в нынешних условиях [7, с.28].

По-видимому, некий аэрозоль инфантилизма распылен в самой атмосфере современного мира: 25-летние желают оставаться детьми; женщины ходят по магазинам со своими молодыми дочерьми, приобретают мини-платья, как у них, такие же туфли и косметику, делают все, чтобы выглядеть хотя бы на 10 лет моложе; старики напрочь отказываются стареть. Возможно, такова изнанка изобилия и технического прогресса. И реклама, чутко улавливая спрос, этот самый процесс и возглавляет.

Претензия третья: социальная реклама – груба, порой аморальна, не щадит чувств человека и склонна к гиперболизации. Действительно, в определенном смысле социальная реклама является асоциальным явлением, и европейские образцы ее показывают, что эта реклама часто бывает еще и неприятной: грубой, кровавой, откровенной. Например, призывы пристегиваться ремнями безопасности в Британии сопровождаются картинкой пробитого черепа; антinarкотическая кампания – это сюжеты с безобразными лицами, страшными историями и даже участием детей, которые невольно становятся жертвами наркоманов. Можно вспомнить, сколько шума наделала социально-коммерческая реклама фирмы "Benetton", в которой содержались изображения обреченных на смертную казнь или фото воина в луже крови во время войны в Югославии.

В 2006 году в Киеве проводилась акция "Без наркотиков лучше!" (черно-белые сюжеты, шокирующие слоганы - "Мамо, чому я урод?" и др.), которая приобрела скандальную огласку в обществе. Данная акция была направлена на то, чтобы в грубой форме сломать стереотипы молодежи о "героическом" ореоле наркотиков, и преследовала главную цель – остановить возрастание наркомании в Украине.

В мае 2007 года Департамент безопасности дорожного движения Латвии начал социальную акцию "Лихач, завещай свои органы для трансплантации". Цель кампании – заставить неосознательных водителей по-новому взглянуть на проблемы безопасности на дорогах. В Латвии это уже третья массированная социальная кампания против пьянства и лихачества на дорогах. Ранее на телевидении вышла серия рекламных роликов о тюремных нравах – вождение в состоянии алкогольного опьянения в этой стране карается лишением свободы. Была также выпущена серия коротких фильмов "Пей, езжай, присоединяйся" о жизни инвалидов, получивших увечья в результате вождения в состоянии алкогольного опьянения.

Главным здесь является то, что у социальной рекламы вполне конкретная цель: уберечь общество (или какую-то его часть) от негативного явления. В рекламе зачастую нет времени объяснять частные случаи, она может предостерегать от ситуации вообще. Какими способами это делается – вторично. Важен результат.

Например, рекламная кампания против курения в Калифорнии заставила отказаться от сигарет в три раза больше калифорнийцев, чем в среднем по стране. Кампания против детского алкоголизма

в США вызвала почти 76 тыс. звонков, в которых просили предоставить информацию о местных справочных центрах: 62% из тех, кто позвонил, обратились к дальнейшим действиям.

Основным источником появления социальной рекламы является современная жизнь, которая изобилует конфликтными ситуациями и противостоянием социальных групп и поэтому остро нуждается в созидательных стимулах.

Характерно, что социальная реклама в большинстве своем использует методы и технологии, присущие рекламе коммерческой, что еще раз подтверждает факт перехода к последней функций агитации и пропаганды (с навязыванием обществу определенных ценностей). Основное отличие социальной и коммерческой рекламы заключается в цели. В то время как коммерческие рекламодатели стимулируют рост продаж того или иного товара, цель социальной рекламы заключается в привлечении внимания к общественному явлению, а в долгосрочной перспективе – изменение поведенческих моделей. Значительно различаются и целевые аудитории двух сравниваемых типов рекламы: у коммерческой рекламы – это достаточно узкая маркетинговая группа, у социальной – все общество или значительная его часть.

Чем более адресат социальной рекламы осведомлен о теме социального сообщения, тем острее он реагирует на него, тем результативней кампания. Социальная реклама возникает внутри общества и является отображением тех процессов, которые происходят внутри него.

Претензия четвертая: агрессивность рекламы, ее навязчивость и те отрицательные эмоции, которые она накапливает в обществе – например, чувство неполноценности у тех, кто не может себе позволить купить дорогой рекламируемый товар.

Активно культивируемый в рекламе миф денег констатирует универсальность денежного исчисления как средства оценки абсолютно всех предметов и явлений, возводит деньги (обладание ими, способность их зарабатывать и т.д.) в ранг универсального мерила достоинства и состоятельности личности ("если ты умный, то покажи свои деньги", "если ты такой умный, то почему ты бедный?") [8, с.45].

Информационная среда перенасыщена повторяющейся однообразной рекламой, что вызывает у потребителя закономерное желание избегать ее воздействия, ее навязчивого проникновения в индивидуальное информационное пространство человека.

Результаты опроса общественного мнения, проведенного R&B-group (март 2007 г.) показывают, что половина населения Украины готова смотреть телевизор чаще, если программы и фильмы не будут прерываться на рекламу, а более 40% украинцев готовы еще и платить за отсутствие рекламных роликов в эфире. Согласно опросу, 70% респондентов позитивно бы оценили полное исчезновение рекламы с экрана телевизора, а еще 20% сказали, что им все равно.

Реклама как социальный фактор влияет на человека и в том случае, если он не пользуется рекламируемым товаром. Достаточно лишь контакта с рекламой, и чем он многократно и ярче, тем сильнее эффект.

Кроме того, глобальные корпорации насаждают свою собственную корпоративную культуру, в том числе и посредством рекламы. Для них это важно. Так, американские исследователи корпоративной культуры обращают внимание на то, что корпорации должны обращать внимание не только на результаты производства, но и на ценности и представления своих работников. Высшие руководители должны заботиться не только об успехах и прибылях организаций, но и об их историях и легендах [9, с.121].

Однако агрессивна не сама реклама как таковая, а те образы и мотивы, которые в ней присутствуют и с помощью которых рекламодатель пытается продать свой товар или услугу (объявления "купи-продай" мало кого станут раздражать), но, при всей своей агрессивности и навязчивости, реклама все же выполняет экономическую функцию "двигателя торговли", иначе рекламодатели враз урезали бы рекламные бюджеты.

Реклама не только продает, но и воздействует – помимо воли рекламодателя – на умы и сердца граждан. "Голая" экономика – это объявления типа "продажа по низкой цене", без апелляции к мотивам и ценностям потребителей. Реклама соединяет в себе функции и агитации (экономический призыв "купи!"), и пропаганды (социальный аспект рекламы, ее общественная мотивация).

Реклама с использованием образов, мотивов и т.п., хоть и раздражает своей агрессивностью и навязчивостью, но одновременно несет в себе некий социальный мессидж, вне зависимости от того, хочет этого заказчик рекламы или нет. Сущностное содержание методов продвижения товаров – это

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

наделение мотивационной значимостью тех товаров и услуг, которые соответствуют времени и культуре. В будущем компьютер и прочие блага цивилизации наверняка будут вытеснены из жизни человека другими, более совершенными устройствами. Но ничто не поколеблет стремление людей любить друг друга, рожать детей, делать карьеру, защищаться от внешних угроз, демонстрировать другим свою значимость, бороться за власть и свое положение в обществе. Люди будут стремиться к достижению тех целей, которые определяются не производителями и продавцами материальных благ, а природой человека.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Науменко Т. В. Социология массовой коммуникации. – СПб.: Питер, 2005. 2. Бурлачук В. Власть и тело: история любви. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №2. 3. Практик Маркетинг Клуб: Проблемы формирования и функционирования региональных и местных брендов в Украине. // Маркетинг и реклама. – 2006. – №7-8. 4. Орлов С. В. История философии. - СПб.: Питер, 2006. 5. Немировский В. Г. Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии. // Социс. – 2006. – №2. 6. Материалы круглого стола "Личность в контексте глобализации". // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – №2. 7. Вишневский Ю. Р., Шапко В. Т. Парадоксальный молодой человек. // Социс. – 2006. – №6. 8. Зарубина Н. Н. О мифологии денег в российской культуре. // Социс. – 2007. – №3. 9. Королько В., Некрасова О. Корпоративная культура и связи с общественностью. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №1.

Беликова Юлия Валерьевна,

преподаватель кафедры философии и политологии Харьковского национального экономического университета (аспирантка социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина)

СРЕДСТВА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ВНИМАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ РЕКЛАМОЙ (ГЕНДЕРНАЯ СПЕЦИФИКА)

Стаття присвячена аналізу засобів привертання уваги, що використовує сучасна українська реклама. Розглянуто символи, образи тощо, що позитивно та негативно сприймаються споживачами реклами. Проаналізовано такі з них, що демонструють розбіжності між жіночою та чоловічою групами, запропоновано пояснення існуючої ситуації.

The article is devoted to study of different kinds of attention-getters used by modern Ukrainian advertising means used to attract attention. Symbols and images that consumers perceive in positive and negative way are considered. Ones that demonstrate the differences between male and female groups are analyzed, explanation of the existing situation is offered.

В настоящее время реклама пронизывает все сферы нашей жизни, мы сталкиваемся с ней ежедневно: в газетах, журналах, на радио, телевидении, в почтовом ящике, ее можно увидеть из окна квартиры, по дороге на работу, в метро, в Интернете, она появляется на нашем мобильном телефоне. Это обуславливает неисчерпаемый интерес к данной проблематике. Отдельные аспекты гендера в рекламе рассматривались такими учеными, как Н.Ажгихина, А.Альчук, Н.Алберс-Миллер, А.Айзик, С.Барсукова, А.Белкави, Дж.Боргерсон, О.Воронина, Е.Гапова, И.Грабовская, И.Грошев, Ю.Гусева, А.Клецина, И.Кравченко, Н.Лисица, Л.Малес, К.Мозер, В.Суковатая, А.Усманова, Дж.Шредер[1-24]. В целом же изучение этих вопросов фрагментарное и неполное.

Главные задачи рекламы - привлечь внимание потенциального потребителя и создать позитивное отношение к рекламируемому продукту, убедить принять решение о покупке. Если с первой задачей современная украинская реклама справляется вполне успешно, то выполнить вторую задачу, а именно: создать позитивное отношение удастся далеко не всегда. Чем объяснить, что одна реклама нравится, а другая нет? Каково отношение украинцев к содержанию рекламы?

Для ответа на поставленные вопросы автором в г. Харькове в 2005 году был проведен анкетный опрос потребителей рекламы, опрошено 600 человек. Выборка исследования – квотная, критерии отбора единиц наблюдения – пол, возраст. Для построения выборки генеральная совокупность (жители г.Харькова в возрасте от 16 до 60 лет) была разделена на четыре возрастных группы: 16-29, 30-39, 40-49, 50-59, каждая возрастная группа была поделена, в свою очередь, на две по полу. По данным государственной статистики были определены генеральные объемы каждой группы, а затем с учетом заданного объема выборки в целом рассчитаны объемы выборки в каждой группе. Полученная информация была обработана в пакете SPSS 13.0.

Целью статьи является описать средства привлечения внимания, используемые рекламой в Украине с учетом гендерной специфики.

Для решения поставленной задачи было выяснено мнение респондентов относительно ряда средств привлечения внимания, которые наиболее часто встречаются в современной телевизионной рекламе (см. табл.1).

Таблица 1.

Мнение респондентов относительно ряда средств привлечения внимания, используемых рекламой (в %)

		Количество респондентов, которым нравятся и скорее нравятся перечисленные средства привлечения внимания, используемые рекламой (Все опрошенные)	мужчины	женщины
1	2	3	4	5
1	хорошая музыка	89,9	88,6	92,1
2	юмор	87,1	85,1	93,4
3	оригинальность	86,4	84,3	91,5

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

		Количество респондентов, которым нравятся и скорее нравятся перечисленные средства привлечения внимания, используемые рекламой (Все опрошенные)	мужчины	женщины
4	интересный сюжет	85,1	85,6	84,0
5	что-то новенькое	81,5	80,0	84,9
6	красивый женский образ	79,4	83,9	68,9
7	симпатичный пейзаж	74,6	69,4	86,8
8	времяпровождение на природе	69,3	67,5	73,6
9	акцентирование внимания на вещах, которые нравятся вам	69,3	68,3	71,7
10	яркие краски	67,8	64,1	76,4
11	дети	64,8	60,2	75,5
12	хороший текст (слоган)	61,7	57,0	72,6
13	домашнее животное	60,7	54,4	74,6
14	обращение к моде	60,0	56,0	66,0
15	времяпровождение в интимной обстановке	57,5	65,9	37,7
16	обнаженное женское тело (обнаженная часть женского тела)	56,9	70,8	24,5
17	есть интрига	55,9	54,0	60,4
18	времяпровождения в баре в кругу друзей	46,5	50,2	37,7
19	показывают сцену знакомства-соблазнения	44,6	49,6	33,0
20	красивый мужской образ	42,0	27,7	75,5
21	известная личность (звезда шоу-бизнеса, врач...)	37,9	38,4	36,8
22	использование традиционных украинских мотивов	36,4	37,9	33,0
23	фольклор	36,2	33,1	43,4
24	используются восточный колорит	35,6	29,8	49,1
25	персонажи рекламы похожи на соседей	34,2	35,9	30,2
26	персонажи рекламы похожи на близких людей	34,2	34,3	34,0
27	используются образы из Зап.Европы	31,6	31,0	33,0
28	поэтические строки	31,3	26,5	42,4
29	пьяные, веселые лица	23,7	29,3	10,3
30	используются американские образы	18,4	19,4	16,0
31	что-нибудь простенькое	14,4	15,7	10,9
32	обнаженное мужское тело	13,5	7,2	28,3
33	частота показа ролика	8,4	10,8	2,8
34	показ пачки сигарет	6,9	7,2	2,8
35	показ бутылки	6,2	7,2	3,8
36	отсутствие сюжета	4,8	5,2	3,8

Абсолютным фаворитом стала "хорошая музыка" (89,9%), что говорит о том, что удачно подобранная композиция привлечет внимание к рекламе и обеспечит ее положительное восприятие как мужчинами, так и женщинами. Необходимо лишь помнить о соответствии музыки требованиям целевой аудитории с учетом возраста, пола, занимаемого положения.

На втором месте по привлекательности оказался "юмор" (87,2%). Аналогичная тенденция зафиксирована в процессе исследования наиболее успешных брендов-рекламодателей 2005-2006г. в Украине, проведенного Киевским международным институтом социологии [25]. Отмечено, что "абсолютное большинство успешных роликов сделаны скорее в развлекательном, чем в информационном жанре. Т.е. юмористическая реклама эффективна для привлечения внимания и улучшает отношение потребителей к рекламируемому товару" [25, с.42]. Если с первым положением

касательно эффективности использования юмора для привлечения внимания мы полностью согласны, то утверждение о том, что юмор улучшает отношение потребителей к рекламируемому товару, на наш взгляд, является спорным. К. Мозер в своей работе "Психология маркетинга и рекламы" говорит о различных способах и эффективности влияния юмора на восприятие рекламы, выделяя такие аспекты:

- "юмористические послания влияют на понимание рекламного сообщения частично невыгодно". Речь идет о том, что шутка может оказаться непонятой и это снизит понимание сообщения, либо шутка не совпадает с общей тематикой сообщения;
- "обычно юмор не повышает убеждающее воздействие сообщения";
- "юмор должен соответствовать аудитории", причем как по возрастному критерию, так и по полу, в противоположном случае эффект может быть обратным;
- "юмористическая реклама подвержена эффектам износа рекламы" т.е. повторяющиеся шутки уже не такие смешные.

К.Мозер отмечает, если качество рекламных аргументов слабо, то юмор способствует положительному отношению к рекламе и к марке, если аргументы сильны, то юмор обладает обратным эффектом[21, с. 287].

Кроме того, обращение к юмору ухудшает запоминание продукта, т.е. потребитель помнит шутку, может вспомнить рекламный ролик, но он не всегда вспомнит рекламируемый продукт, особенно если шутка не была тематически связана с рекламируемым продуктом. Поэтому необходимо отметить, что на принятие решения о покупке юмор скорее не влияет, но способствует привлечению внимания потребителя к рекламе.

Учитывая вышеизложенные аргументы можно говорить о том, что использование юмора в рекламе эффективно с целью поддержания приверженности продукту или марке, но менее эффективно при знакомстве аудитории с продуктом, выводе нового продукта на рынок.

Третьей в списке нравившихся характеристик рекламы значится "оригинальность" (86,4%), причем женщины, как оказалось, в большей мере ценят ее, чем мужчины.

На четвертом месте по привлекательности оказался "интересный сюжет" (85,1%). Как оказалось, для многих это важно: привлекает внимание, запоминается, способствует узнаванию и позитивному оцениванию продукта и марки. В комплексе с хорошо подобранной аргументацией способствует выбору и покупке продукта. Интересным является факт взаимосвязи оригинальности и интересного сюжета. Как показало исследование, если респонденты находят, что реклама выделяется интересным сюжетом, то такую рекламу считают оригинальной.

Высокую оценку, как показали результаты опроса, имеет характеристика "что-то новенькое" (81,5%). Такое стремление человека к новому, неизведанному активно используется в современной рекламе. Часто делается акцент на том, что продукт в новой упаковке, появился новый аромат, новое качество уже известного продукта. Само слово "новый" стимулирует покупательский спрос.

Мотив "красивый женский образ" (83,9% мужчин и 68,9% женщин указали на его значимость) отсылает нас к теме выбора модели, т.е. мужских, женских образов в рекламе.

К.Мозер приводит следующие функции и влияния моделей в рекламе:

- модели способствуют привлечению внимания;
- модели делают возможным узнавание на примере;
- модели достоверны;
- модели усиливают воздействие на принятие решения о покупке, способствуют вовлеченности в процесс формирования потребности в продукте рекламы[21, с.309].

По мнению И.Грошева, женщина, ее образ, силуэт, формы - самый действенный способ продвижения продукта, активно используемый копирайтерами рекламы[26]. Многие дома моды, косметики имеют свое женское лицо. Модель-образ важна не только в рекламе продуктов, ориентированных на женскую аудиторию, но и на мужскую. В рекламе авто, офисной техники, самых разных продуктов для мужчин присутствует женский образ, в большинстве случаев - сексуально окрашенный, что выражено в откровенной позе, в томном взгляде, чуть приоткрытых губах и т.д.

Для примера, "красивый мужской образ" значим для 27,7% мужчин и 75,5% женщин, "дети" привлекают внимание к рекламе 60, 2% мужчин и 75,5% женщин, присутствие "домашнего животного" в рекламе нравится 54,4% мужчин и 74,6% женщин. Подтверждается тезис И.Грошева о том, что одним из самых соблазнительных и желаемых рекламных образов является женщина, ее

тело. Далее по силе эффекта привлекательности следуют дети, затем животные, особенно домашние, и только потом мужчины[26].

На седьмом месте по популярности оказался "симпатичный пейзаж", который привлекает достаточно многих (69,4% мужчин и 86,8% женщин). Как правило, пейзажи используются, чтобы подчеркнуть натуральную составляющую продукции в рекламе продуктов питания, косметики, медикаментов. "Симпатичный пейзаж" в рекламе, впрочем, как и следующая характеристика - "времяпровождение на природе" - больше нравится женщинам, что подтверждает существующие гендерные стереотипы, например о том, что женщина более эмоциональна, пассивна, о том, что женщина - загадка, следовательно, она осталась ближе к природе, которая тоже загадочна. Так, в работе К. Пальи "Сексуальные маски: искусство и декаданс от Нефертити до Эмили Дикинсон"[27] находим описание аполлонистического и дионисийского культов, которые собственно и родили бинарную оппозицию мужского и женского в Древней Греции. Тогда возник символический смысл мужского и женского, причем маскулинное отождествлялось с цивилизацией, светом, рациональностью, понятностью, активным началом, феминное - с противоположными понятиями: природой, тьмой, иррациональным, таинственным, пассивным началом.

Восьмое место по привлекательности занимает "времяпровождение на природе" 69,3% (мужчины 67,5% и женщины 73,6%). Для большинства аудитории, которая работает, учится, выезд на природу – долгожданное событие, отдых от работы, возжеланный и желанный. Подобная реклама медиально исполняет желание отдохнуть, мысленно присоединяя зрительскую аудиторию к компании, которая выехала на пикник.

Под номером девять значится характеристика "акцентирование внимания на вещах, которые нравятся вам" (69,3%). Она так притягательна, потому что подразумевает совпадение ценностных приоритетов. В рекламе это выглядит следующим образом: если будешь пользоваться тем-то и тем-то, то будешь такой же симпатичной и успешной, как я. Если мы хотим быть такой, то купим рекламируемый продукт. Правильно определить с целевой аудиторией рекламы, выбрать те ценности, которые наиболее важны для нее – важные составляющие успеха рекламы.

На десятом месте по популярности 67,8% находим "яркие краски" 67,8% (мужчины 64,1% и женщины 76,4%). Здесь используется анатомическая особенность зрения – фокусировать внимание на том, что выделяется по цвету. Главная функция использование ярких красок - привлечение внимания. Необходимо лишь учитывать колористику, чтобы не выбрать цвет, который негативно воспринимается аудиторией. Яркие краски действительно привлекают внимание, но на фоне красочной рекламы может запомниться и черно-белая, как более оригинальная. Такой прием использовался в кино - сочетание цветной и черно-белой пленки - в воспоминаниях киногоея.

Итак, мы рассмотрели десятку наиболее популярных средств привлечения внимания, используемых в рекламе, которые при грамотном использовании могут обеспечить успех рекламе: привлекают внимание, формируют желание купить рекламируемый товар.

Женщинам в большей степени, чем мужчинам нравятся в рекламе "домашнее животное", "дети", "поэтические строки", "симпатичный пейзаж", "оригинальность", "восточный колорит", "хороший слоган", "красивый мужской образ", "обнаженное мужское тело".

Мужчинам в большей степени, чем женщинам, нравятся "обнаженное женское тело (обнаженная часть женского тела)", "времяпровождение в интимной обстановке" и "показ сцены знакомства-соблазнения". Все эти характеристики связаны с сексуальной привлекательностью. Вербальные намеки и визуальные изображения "секса" привлекают внимание. К.Мозер приводит следующий яркий пример, когда мужчинам и женщинам продемонстрировали рекламу авто, при этом половине испытуемых показали рядом с авто модель из Плэйбоя. Автомобиль с моделью-женщиной был оценен как более привлекательный, возбуждающий, молодежный, более дорогой и менее надежный, причем 90% испытуемых посчитало, что модель-женщина на них не повлияла[21]. Доказано, что реклама, использующая эротический подтекст, способствует лучшему запоминанию, влияет на отношение к рекламируемому продукту, как в случае с описанной рекламой авто. Но существуют и негативные влияния, в частности, изображение женщин как "сексуальных объектов" негативно воспринимается большинством из них, и связано с меняющимися гендерными ролями и идентичностями. Учитывая давно принятые в ряде стран законы, защищающие женщин от подобной рекламы, следует подумать об их реализации в Украине, потому что демонстрация подобной рекламы задевает чувства многих женщин.

Интересно отметить, что число женщин, которые не прочь увидеть обнаженное мужское тело в рекламе (28,3%), и число положительно относящихся к презентации обнаженного женского тела в рекламе (24,5%) примерно одинаково. В то время как 70,8% мужчин привлекает обнаженное женское тело, но существует резко негативное отношение к показу обнаженного мужчины (7,3%).

Негативно воспринимаются в рекламе "показ пачки сигарет" (мужчины 7,2% и женщины 2,8%), "показ бутылки" (мужчины 7,2% и женщины 3,8%), "отсутствие сюжета" (мужчины 5,2% и женщины 3,8%), "обнаженное мужское тело" (мужчины 7,2%), "частота показа ролика" (мужчины 10,8% и женщины 2,8%).

В заключении следует отметить, что проведенное исследование выявило следующее: существуют заметные отличия в восприятии мужчинами и женщинами средств привлечения внимания в рекламе. Женщинам в большей степени, чем мужчинам, нравятся в рекламе "домашнее животное", "дети", "поэтические строки", "симпатичный пейзаж", "оригинальность", "восточный колорит", "хороший слоган", "красивый мужской образ", "обнаженное мужское тело". В то время как мужчинам в большей степени, чем женщинам, нравятся "обнаженное женское тело (обнаженная часть женского тела)", "времяпровождение в интимной обстановке" и "показ сцены знакомства-соблазнения". Следовательно, учет гендерной специфики в выборе средств привлечения внимания в рекламе должен стать необходимой составляющей процесса подготовки и реализации рекламного проекта.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ажгихина Н. Гендерные стереотипы в современных масс-медиа // Гендерные исследования. - 2000. - № 5. - С.261-273. 2. Альчук А.. Метаморфозы образа женщины в русской рекламе // Гендерные исследования. Вып.1.- Харьков:ХЦГИ, 1998. - №1.- С. 255 – 261. 3. Albers-Miller, N.D., Gelb, B.D. Business advertising appeals as a mirror of cultural dimensions: a study of eleven countries// Journal of Advertising.- 1996.- Vol. 25, №4.-P.57-70. 4. Джо Анна Айзик. Будущее утраты одной иллюзии: пол, истина и фотография в бывшем Советском Союзе // Преображение. Русский феминистский журнал. М., 1996.- №4. - С.28-34. 5. Барсукова С.Ю. Образ женщины-предпринимателя в средствах массовой информации // ЭКО. - 1998. - № 2. - С.159-171. 6. Belkaoui, A., Belkaoui, J.M. A comparative analysis of the role portrayal by women in print advertisements: 1958, 1970, 1972//Journal of Marketing Research. -1976.- Vol. 13.-P.168-72. 7. Воронина О. Проблемы эротики и порнографии в СМИ // Женщина и визуальные знаки. Сборник статей под ред. А. Альчук. - М.: Идея - Пресс, 2000. - С.87-106. 8. Гапова Е.И. Феминистский проект в антропологии// Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие/ Под ред. И.А. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ, 2001, СПб.: Алетейя, 2001. – 708с. 9. Грабовська І. Жінка в українській політиці та її портрет у ЗМІ // Філософсько-антропологічні студії 2001. Спецвипуск. - К.: Стило, 2001. - С.210-219. 10. Грошев А.В. Технологии гендера рекламных дискурсивных практик // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал. - 2000. - № 1. - С.31-45. (папка СумГЦ). 11. Грошев И.В. Гендерная невербальная коммуникация в рекламе // СОЦИС. - 1999. - № 4. - 71-77. 12. Грошев И.В. Гендерные образы рекламы // Вопросы психологии. - 2000. - № 6. - С.39-49. 13. Грошев И.В. Образ женщины в рекламе // Женщина. Гендер. Культура.- М.- 1999. - С.331-343. 14. Грошев И.В. Образ пола в рекламе // Пасхи: Научн. психол. журн. - 1998. - №2. - С.122-135. 15. Грошев И.В. Полорольевые стереотипы в рекламе // Психологический журнал. 1998. Т. 19. № 3. С.112-119. 16. Гусева Ю.Е. Дуализм образа мужчины в популярных журналах: брутальный супермен и/или инфантильный муж //Гендерные исследования в гуманитарных науках: современные подходы. Материалы международной научной конференции. Иваново. 15-16 сентября 2000 г. Часть II. Социология, политология, юриспруденция, экономика. Иваново: Издат. центр "Юнона", 2000. - С.79-83. 17. Клецина А. Мужчины на страницах женских изданий // Дайджест теоретических материалов информационного листка "Посиделки" 1996-1998 гг. - Санкт-Петербург, 1998. - С.57-58. 18. Кравченко Е.И. Мужчина и женщина: взгляд сквозь рекламу //СОЦИС.- 1993. 19. Лисиця Н.М. Образи жінки і чоловіка в сучасній рекламі// Філософія. Науковий вісник.-Харків: ХДПУ.- 1999.-Вип.3.-С.11-15. 20. Малес Л. Гендерна сегрегація в процесі соціалізації // Філософсько-антропологічні студії. 2001. Спецвипуск. - К.: Стило, 2001. - С.109-116. 21. Мозер К. Психология маркетинга и рекламы/ Пер. с нем.. -Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004, -380с. 22. Суковата В. Гендерний аналіз реклами// Соціологія: теорії, методи, маркетинг.-2002.-№2.-С.176-182. 23. Усманова А.Гендерная проблематика в парадигме культурных исследований// Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие/ Под ред. И.А. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ, 2001, СПб.: Алетейя, 2001. – 708с. 24. Schroeder, J.E., Borgerson, J.L. Marketing images of gender: a visual analysis// Consumption, Markets, and Culture.1998.- Vol. 2. -P.161-201. 25. Гончаренко О. Какая реклама нужна украинцам// Отдел маркетинга. – 2006.- №6.-С.38-43. 26. Грошев И.В. Рекламные технологии гендера. http://www.vvs-spb.com/library/other/tehn_gendera 27. Paglia Camille. Sexual Personnae. Art and Decadence from Nefertity to Emily Dickinson. Vintage Book, New York, 1991, p.72-98.

Косуля Ирина Юрьевна,

преподаватель кафедры социологии управления и социальной работы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА КОММУНИКАЦИЙ В СИСТЕМЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ

У статті розглядаються різні підходи, теорії і моделі соціальних комунікацій і можливості їхнього застосування до аналізу комунікацій у системі соціального обслуговування. Автор визначає поняття "комунікації в системі надання соціальних послуг", виділяє структурні елементи комунікаційного процесу, основні види і рівні комунікацій у системі надання соціальних послуг, фактори, що впливають на ефективність комунікацій і обумовлені специфікою сфери.

Various approaches, theories and models of the social communications and opportunities of their application to the analysis of the communications in social services system are considered in the article. The author defines the concept of "communications in the social services system", allocates structural elements of communication process, basic kinds and levels of communication in social services system, factors influencing efficiency of communication and caused by specificity of the field.

Как отмечает коллектив авторов работы "Технологии социальной работы": "специфика социальной работы заключается в том, что при решении стоящих перед ней проблем она прямо или косвенно затрагивает все формы и виды общественных отношений и деятельности людей, все стороны общества. Выявление и решение этих проблем осуществляется, прежде всего, посредством установления и поддержания контактов с представителями государственных служб, общественных организаций и объединений, гражданами и социальными группами (клиентами), нуждающимися в помощи, защите, поддержке, что требует в свою очередь, высокого развития у социальных работников коммуникативных способностей" [1, с.124].

Другими словами, в основе всей сферы социальной работы лежат коммуникации разного уровня и направленности, а профессия социального работника относится к коммуникативным. Успех социальной работы в значительной степени зависит от качества коммуникаций не только межличностных (например, на уровне социальный работник - клиент), но и групповых (например, коммуникации между представителями социально-незащищенных групп между собой и с представителями других социальных групп), организационных (взаимодействие и сотрудничество между различными организациями социальной работы), массовых (коммуникации с широкой общественностью). Оптимизация коммуникаций в системе предоставления социальных услуг должна способствовать повышению эффективности функционирования всей сферы.

Однако остается актуальной проблема концептуализации коммуникаций в системе социальной работы, в частности в системе предоставления социальных услуг. *Цель данной статьи - определить специфику содержания термина "коммуникации в системе предоставления социальных услуг", выделить структурные элементы коммуникационного процесса, основные виды и уровни коммуникаций в системе предоставления социальных услуг, факторы, влияющие на эффективность коммуникаций и обусловленные спецификой сферы.*

Анализ коммуникаций в системе предоставления социальных услуг носит междисциплинарный характер. Значительно расширяет возможности применение не только методологии собственно социологических теорий, но и теорий организации, менеджмента, психологии, социолингвистики, которые отличаются прикладной направленностью.

Применительно к анализу коммуникаций социологические теории в научной литературе разделяют на субъективистские и объективистские (или иррационалистические и рационалистические). В основе данного разделения – соотношение коммуникации с социальным действием и социальной структурой.

К субъективистской (иррационалистической) парадигме относят, прежде всего, теорию социального действия (М. Вебер), феноменологию (Э.Гуссерль, А. Шютц), символический интеракционизм (Дж.Г. Мид, Г. Блумер, И. Гоффман), структурный функционализм (Т.Парсонс, Р.Мертон и др.) [2, 3].

В целом, представителями субъективистских (иррационалистических) теорий коммуникация рассматривается на межличностном уровне, на уровне микропроцессов. Коммуникация понимается как процесс произвольного и непроизвольного самовыражения (И. Гоффман), формирования значений и интерпретации символов (Г. Блумер), лежащий в основе социального действия (М. Вебер) и взаимодействия (И. Гоффман), протекающий в определенной ситуации, но не определяющий ее (Т. Парсонс, Г. Блумер).

Согласно данной парадигме под коммуникациями в системе предоставления социальных услуг можно понимать взаимодействие индивидов на основе обмена символами и значениями в ситуации социального обслуживания (оказания или получения социальных услуг).

К недостаткам данной парадигмы следует отнести тот факт, что поведение человека и коммуникация рассматриваются без учета влияния структурных факторов. Системный, социокультурный контекст не определяет действие, а является фоном, только лишь создает ситуацию, в которой происходит интеракция.

К объективистской (рационалистической) парадигме относят технологический детерминизм (теорию постиндустриального общества Д. Белла, теории информационного общества А. Тоффлера и Е. Масуды), теорию "глобальной деревни" и "мозаичного мышления" Г. Маклюэна, теорию "сетевых отношений" М. Кастельса, теорию коммуникативных систем Н. Лумана [2, 3].

Объективистские (рационалистические) теории направлены на изучение структурного контекста коммуникации. Коммуникация понимается как структурообразующий процесс обмена знаниями посредством технологий и обусловленный положением участников коммуникации в социальной системе. Коммуникация – это основной компонент системы (Н. Луман), условие функционирования системы, а не ее следствие (А. Тоффлер). Причем, "власть структуры оказывается сильнее структуры власти", наблюдается "доминирование социальной морфологии над социальным действием" [4].

Согласно данной парадигме под коммуникациями в системе предоставления социальных услуг можно понимать основной процесс обмена информацией и знаниями, который, с одной стороны обусловлен системными и социокультурными факторами (в частности, глобальными тенденциями изменений в системе социальной работы [5]), с другой, служит структурообразующей основой сферы, где узлами коммуникации выступают субъекты социального обслуживания.

К недостаткам следует отнести чрезмерное внимание к технологиям, каналам и средствам коммуникации и отсутствие внимания к личностным, социально-психологическим, эмоциональным составляющим коммуникации (которые, в свою очередь, также изменяются под воздействием глобальных процессов).

Анализ коммуникаций в системе предоставления социальных услуг должен опираться на положения обеих парадигм. В сфере социального обслуживания коммуникация – всегда взаимодействие (особенно на уровне социальный работник - клиент). С другой стороны, под влиянием глобальных социальных процессов происходят изменения природы взаимодействия, изменяется восприятие информации и целей коммуникации.

Наряду с выделенными субъективистской и объективистской парадигмами, ряд представленных в научной литературе методологических подходов к анализу социальных коммуникаций имеет междисциплинарный характер. Так, существует разделение на *механистическую* и *деятельностную* парадигмы изучения коммуникаций. "В механистической парадигме под коммуникацией понимается односторонний процесс кодирования и передачи информации от источника и приема информации получателем сообщения. В деятельностном подходе коммуникация понимается как совместная деятельность участников коммуникации (коммуникантов), в ходе которой вырабатывается общий (до определенного предела) взгляд на вещи и действия с ними" [6].

В рамках данных парадигм выделяют лингвистическую (Ф. де Соссюр, А. Мейе, Р. Якобсон), театральную (Н. Евреинов), герменевтическую (Г. Шпет), семиотическую (Ю. Лотман), психоаналитическую (З. Фрейд, Ж. Лакан, К. Г. Юнг), социально-психологическую (Т. Ньюкомб), техническую или математическую (К. Шеннон и У. Уивер), постструктуралистскую (Ж. Лакан, Ж. Делез и др), семиологическую (У. Эко), вещественную (Ж. Бодрийяр), деконструктивистскую (Ж. Деррида) и др. теории/модели коммуникации, а также теории массовой коммуникации (Г. Лассуэлл, У. Гемсон и др.) [7, 8, 9].

В рамках данных парадигм и на основе перечисленных прикладных моделей осуществляется анализ коммуникаций в различных сферах: бытовой (бытовая коммуникация), производственной (бизнес-коммуникация), политической (политическая коммуникация), научной (научная коммуникация), сфере международных отношений (кросс-культурная коммуникация) и т.п. Однако изучение коммуникаций в сфере предоставления социальных услуг еще не привлекло должного внимания, представленные научные и прикладные исследования раскрывают лишь отдельные аспекты коммуникаций. В частности, наиболее разработанными в отечественной литературе представляются вопросы формирования общественного мнения в сфере социальной политики и социальной работы. Эту проблематику разрабатывают Семигина Т., Бзовецкая А.О., Вишняков В.Н., Работа Ю.И. и некоторые другие [10, 11, 12, 13 и др.].

В данной работе интерес представляют **организационные коммуникации**, которые вслед за авторами работы "Communication theory" будем понимать, как **"проходящие в пределах определенной социальной системы, состоящей из взаимозависимых групп, стремящихся достичь ясно обозначенных целей"** [14].

Как один из механизмов социальной политики (наряду с социальной защитой и социальной поддержкой) предоставление социальных услуг (или социальное обслуживание) направленно на преодоление или смягчение жизненных трудностей отдельных индивидов или групп населения, поддержание их полноценной жизнедеятельности посредством предоставления материальной, социально-бытовой, социально-медицинской, психологической и др. помощи органами и организациями государственной и негосударственной форм собственности.

Коммуникации в системе предоставления социальных услуг – процесс взаимодействия субъектов, включенных в систему социального обслуживания, на основе обмена социально значимой информацией с целью оптимизации жизнедеятельности социально уязвимых групп населения.

Как процесс, коммуникация, согласно различным моделям, которые перечислялись выше, включает такие основные элементы, как источник (коммуникатор), сообщение, канал и получатель (аудитория). В зависимости от модели, в процесс коммуникации включается, также контекст сообщения (Р.Якобсон), коды и символы (Р.Якобсон, Ю.Лотман), барьеры (Л.Баркер) и шумы (К. Шеннон), эффект коммуникации (Г. Лассуэлл), обратная связь (Н.Винер) и т.п. Благодаря нелинейным моделям коммуникации (М.Бахтин, Р.Барт) акцент смещается на диалогический характер коммуникации.

Поскольку, изучение коммуникаций эволюционировало от линейных моделей коммуникации к нелинейным, от однонаправленных моделей к признанию двустороннего характера коммуникаций (асимметричного и симметричного), это дает основания говорить о том, что коммуникатор и получатель сообщений (адресант и адресат) постоянно меняются своими ролями в процессе коммуникации. Соответственно, любой субъект, включенный в систему предоставления социальных услуг, может быть как отправителем, так и получателем сообщений.

В то же время следует разграничивать понятия "субъекты, включенные в систему социального обслуживания" и "субъекты социального обслуживания". В широком смысле "фактически все организационные структуры общества занимаются проблемами социальной работы. Однако в узком понимании она осуществляется специализированными органами, учреждениями, ведомствами, которые непосредственно связаны с условиями труда, быта, досуга, охраны здоровья, безопасности и т.д." [15, с.106].

Другими словами, "субъектами социального обслуживания" в узком значении этого понятия являются специализированные органы и организации, находящиеся на различных иерархических уровнях. Несмотря на расхождение в терминологии, в научной литературе выделяют субъектов следующих уровней [15, с.118; 16, с.248; 17, с.47 и др.]:

1. Макроуровень (институциональный) представлен центральными органами законодательной и исполнительной власти, которые определяют социальную политику государства.
2. Мезоуровень (региональный) представлен органами и организациями социальной защиты и социального обслуживания областей, городов, районов.
3. Микроуровень представлен непосредственно социальными службами – предприятиями, учреждениями и организациями независимо от форм собственности, а также гражданами, которые

предоставляют социальные услуги лицам, которые находятся в сложных жизненных обстоятельствах и нуждаются в посторонней помощи [18, ст.1].

К "субъектам, включенным в систему социального обслуживания" относятся помимо вышеперечисленных организаций, клиенты социальных служб и широкая общественность (как потенциальные клиенты, потенциально нуждающиеся в социальной защите и социальных услугах).

Соответственно, в качестве **коммуникантов** (т.е. участников коммуникации в роли отправителя или получателя сообщений) в системе социального обслуживания выступают все субъекты (организации, функционирующие на различных иерархических уровнях и отдельные индивиды), включенные в систему предоставления социальных услуг (в качестве провайдеров или получателей услуг), а также широкая общественность.

Так как участниками коммуникации могут выступать как отдельные индивиды, так и социальные группы, организации, следовательно, необходимо определить особенности межличностных, групповых, массовых коммуникаций в данной сфере.

Межличностная коммуникация в системе предоставления социальных услуг – процесс прямого ("лицом к лицу") или опосредованного (через различные средства связи) взаимодействия между индивидами (в диадах или малых группах), включенными в систему социального обслуживания. Например, коммуникация "социальный работник – клиент", между социальными работниками в организации, между социальными работниками различных организаций и т.п.

Групповая коммуникация в системе предоставления социальных услуг – включает процесс взаимодействия между индивидами внутри различных групп, между личностью и группой, а также между различными группами, включенными в систему социального обслуживания. Например, коммуникации внутри социально незащищенных групп, между социально незащищенными группами и т.п. Взаимодействие и коммуникацию между субъектами социального обслуживания также можно отнести к групповым.

Массовая коммуникация в системе предоставления социальных услуг – процесс создания и передачи сообщения субъектами социального обслуживания значительной аудитории, которая, как правило, анонимна и разнородна, через различные средства коммуникации.

В качестве **целевой аудитории** могут выступать различные социальные группы, в зависимости от задач коммуникации и места субъекта социального обслуживания в иерархической структуре.

На *институциональном уровне* аудиториями массовой коммуникации выступают:

- все население Украины (например, при реализации общегосударственных программ реформирования пенсионной системы, медицинского страхования, семейной политики и др.);
- определенные категории населения (например, пенсионеры; участники, ветераны или дети Великой Отечественной войны; инвалиды и т.п.);
- субъекты экономической деятельности (отдельные предприятия, компании, фирмы, известные предприниматели и т.д. с целью их вовлечения в реализацию социальных программ);
- другие государства (правительства других государств), иностранные компании или отдельные представители зарубежных деловых кругов (например, привлечение иностранного капитала, инвестиций для финансирования социальных программ и конкретных социальных проектов);

На *региональном уровне* социального обслуживания аудиториями массовой коммуникации могут быть:

- население, проживающее на подчиненной территории;
- конкретные группы населения, которые проживают на подчиненной территории (пенсионеры, инвалиды, неполные семьи и т.д.);
- органы местного самоуправления (если в качестве субъекта выступают региональные органы государственной власти);
- учреждения государственного отраслевого управления (например, центры занятости, дома-интернаты, больницы, наркологические кабинеты, дома престарелых и т.п.), социальные службы и некоммерческие организации;
- предприятия, фирмы (в данном случае речь идет с одной стороны, о предприятиях, которые расположены на подчиненной территории, с другой – о тех предприятиях, которые могут

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

оказывать влияние на процессы жизнедеятельности в регионе, например, поставщики электроэнергии, воды, тепла и т.п.);

- руководящие органы и учреждения;
- местные органы управления социальной работой других регионов Украины, а также других государств.

На уровне *социальных служб* к аудиториям массовой коммуникации могут быть отнесены:

- клиенты социальных служб с их проблемами и потребностями, т.е. конкретные группы населения, которые соответствуют специфике деятельности организации (например, центры занятости, молодежные организации, наркологические кабинеты и т.д.);
- конкретные категории предприятий и учреждений, коммерческих и некоммерческих организаций (например, те, которые могут оказывать финансовую поддержку, использовать социальную службу как посредника для предоставления целевой социальной помощи); национальные и международные организации, предоставляющие финансовую поддержку (гранты) на конкурсной основе;
- местные органы государственного управления и органы местного самоуправления, относящиеся к системе социального обслуживания;
- руководящие органы данной организации, социальной службы;
- поставщики материальных и кадровых ресурсов социальной службы (например, учебные заведения, областная/районная государственная администрация, областной/городской/районный советы, международные фонды и т.п.);
- партнеры (например, для Центра социальных служб для молодежи могут быть партнерами общественные организации, биржа труда и др.);
- профсоюзные, общественные, благотворительные и церковные организации;
- жители территории, которая непосредственно прилегает к конкретному учреждению;

Рассматривая коммуникации в системе предоставления социальных услуг в организационном контексте, следует разделить их на внутренние и внешние коммуникации. Причем, в широком смысле в качестве организации может быть представлена вся система социального обслуживания, в узком – конкретные социальные службы.

В широком смысле внутренние коммуникации – все коммуникации, протекающие внутри системы предоставления социальных услуг. В узком смысле **внутренние коммуникации** в организациях социального обслуживания (социальных службах) следует рассматривать как взаимодействие между сотрудниками социальных служб, находящимися на различных уровнях иерархии и осуществляемых на формальной и неформальной основе в пределах организации.

В таком понимании внутренние коммуникации являются, как правило, межличностными. В пользу данного тезиса говорит то, что чем меньше организация, тем больше межличностных контактов. Именно к таким организациям (организации с небольшим числом сотрудников) относятся социальные службы. Соответственно, к факторам, которые определяют специфику коммуникаций внутри организаций социального обслуживания, могут быть отнесены собственно организационные факторы (организационная структура социальных служб, которая, в свою очередь определяет специфику коммуникационных сетей и особенности формальных коммуникаций; специфика деятельности организации и условия работы и т.п.) и факторы, относящиеся к особенностям межличностного взаимодействия (социально-психологические и личностные характеристики участников коммуникации, где важную роль играют демографическая составляющая (половозрастной состав сотрудников), уровень профессионализма, мотивация к выполнению своих обязанностей и т.п.).

Внешние коммуникации в широком смысле – коммуникации между субъектами системы предоставления социальных услуг и субъектами, входящими в структуру других систем (например, экономической, политической, международное сообщество и т.п.).

Под **внешними коммуникациями** в узком смысле следует понимать взаимодействие между сотрудниками социальных служб и представителями других организаций, как в системе социального обслуживания, так и за ее пределами в процессе осуществления социальной работы, а также взаимодействие между социальными работниками и потенциальными и реальными клиентами организаций, между организацией и широкой общественностью.

В данном случае внешние коммуникации могут быть как межличностными, так и групповыми, массовыми.

Так, к межличностным внешним коммуникациям относятся, например, коммуникации в системе "социальный работник – клиент", коммуникации социальных работников различных социальных служб и т.п. Поскольку клиентами организаций социальной работы выступают люди, попавшие в затруднительные жизненные ситуации, характер межличностной коммуникации определяется с одной стороны спецификой тех или иных социальных групп, которые обслуживаются социальными службами: плохое состояние здоровья, тяжелое материальное положение, психологические особенности, связанные с условиями жизни и проблемами здоровья, возрастом, одиночеством и т.д.; с другой – коммуникативными способностями, мотивацией и условиями деятельности социального работника, а также внешними обстоятельствами и средой коммуникации.

К групповым внешним коммуникациям можно отнести взаимодействие на организационном уровне, которое определяется структурой сферы, степенью "открытости" организаций, готовностью к партнерству и сотрудничеству, коммуникативной компетентностью представителей организаций и т.п.

К массовым коммуникациям относятся коммуникации организации со своими потенциальными клиентами и широкой общественностью. Специфика коммуникации обуславливается местом организации в иерархической структуре системы социального обслуживания; особенностями аудитории (например, преклонный возраст, низкий уровень образования, социальная исключенность и т.п. влияют на понимание сообщений и доступ к различным средствам коммуникации), экономическими факторами (материально-технической базой организаций) и т.п.

Таким образом, коммуникации в системе предоставления социальных услуг представляются сложным процессом взаимодействия субъектов, включенных в систему социального обслуживания, определяющим структуру и эффективность функционирования всей сферы. В основе данного процесса лежит как обмен символами и значениями, так и информацией и знаниями, как на межличностном, так и на массовом уровнях, а специфика определяется, прежде всего, характеристиками субъектов, включенных в систему социального обслуживания, задачами коммуникации и непосредственно условиями осуществления социальной работы, которые создают контекст коммуникации.

Дальнейшие теоретические и прикладные исследования должны быть направлены на поиск инструментов и разработку механизмов оптимизации коммуникаций в системе социального обслуживания, а, тем самым, на повышение эффективности функционирования всей сферы.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Технологии социальной работы: Учебник под общ. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 400с. 2. Конечкая В.П. Социология коммуникации: Учебник. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 302с. 3. *Доступно на:* <http://lib.socio.msu.ru/library?e=d-000-00---001ucheb--00-0-0-0prompt-10---4-----0-01--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&c1=CL1&d=HASH01b06efdd9c3103ee39bd481.2> 4. Василькова В.В. Социология коммуникаций: Программа курса / Санкт-Петербургский государственный университет, 2005 5. *Доступно на:* <http://www.ideashistory.org.ru/pdfs/12vasilkova1.pdf> 6. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. 640 стр. – с.492-505 7. *Доступно на:* <http://iir-mp.narod.ru/books/inomezcev/index.html> 8. Косуля И.Ю. Социальная политика и социальная работа в современном обществе: теория и практика // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2004 - с.473-475 9. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. 10. *Доступно на:* <http://kachkine.narod.ru/CommTheory/Contents/Contents.htm> 11. Кабачная О.В. Программа учебного курса "Социология массовой коммуникации" 12. *Доступно на:* http://library.univer.kharkov.ua/book/html/sociol/kabachnaja_soc.pdf 13. Кабачная О.В. Программа учебного курса "Паблик Рилейшнз" 14. *Доступно на:* http://library.univer.kharkov.ua/book/html/sociol/kabachnaja_pr.pdf 15. Плахов В. Д. Западная социология. Исторические этапы, основные школы и направления развития (XIX—XX вв.): Учебное пособие. СПб.: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 16. *Доступно на:* http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Plah/_Index.php 17. Семигіна Т. Формування громадської думки щодо соціальних питань // Соціальна політика і соціальна робота, 2000, №2, с.88-101. 18. Бзовецкая А.О.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Информационное обеспечение общественности по поводу страховой медицины // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2002. - №543. – с.187-192 **19.** Вишняков В.М. Паблік рілейшнз і соціальна політика в Україні // Грани, 1999, № 5 (7), с.86-89. **20.** Работа Ю.И.Роль інформаційних і комунікаційних технологій у розвитку національного профспілкового руху в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково практичний збірник, 2006, № 1 (34), с.17-19. **21.** Communication theory. - Revised theory workbook, 2001 **22.** *Доступно на:* <http://www.uky.edu/~drlane/capstone/007workbook.html> **23.** Мигович І.І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) – Ужгород – 1997, 166с. **24.** Горпинич О.В. Управління соціальною роботою: теоретичні питання // Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії та практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. Частина II. – К., 2002. – с.246-253. **25.** Управлінські аспекти соціальної роботи: Курс лекцій / Автори: М.Ф.Головатий, М.П.Лукашевич, Г.А.Дмитренко, І.Л.Петрова, М.Б.Панасюк, В.А.Коростельов, М.С.Сіницький – К.: МАУП, 2002. – 376с. **26.** Закон України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. №966-IV. / Социальный паспорт Харькова. - Главное управление по гуманитарным и социальным вопросам. Управление труда и социальной защиты населения. – Х.:2005.

Бахтигозина Марина Витальевна,

мл. научный сотрудник социологической лаборатории социологического факультета
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ СФЕРЫ ОКАЗАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В Г. ХАРЬКОВЕ

Метою цієї статті є аналіз даних, отриманих в результаті двох досліджень соціальної сфери міста Харкова, що були проведені в 2006 та 2007 рр. В статті описані основні результати, що було досягнуто суб'єктами соціальної роботи за останні два роки, виявлені пріоритетні напрямки подальшого розвитку соціальної сфери, а також представлені критерії, які дозволяють виділити три типи організацій, які надають соціальні послуги в м.Харкові, за рівнем інтенсивності та результативності їх діяльності.

The aim of the article is the analysis of the findings of two investigations on Kharkiv social sphere, that were conducted in 2006 and 2007. The article describes basic results that were received by subjects of social work during two last years, uncovers prior directions of further development of social sphere and presents the criteria that allow to mark out three types of social services in Kharkiv, by the level of their activity and effectiveness of their work.

Сфера социальной работы в Украине на сегодняшний день находится в процессе преобразования и реформирования. Это обусловлено в первую очередь растущим числом людей, нуждающихся в социальной помощи, появлением новых объектов социальной работы, отсутствием возможности у государства обеспечивать необходимую социальную поддержку своим гражданам в полной мере. В связи с этим, меняются приоритеты социальной политики, переосмысливается концепция социальной помощи в целом, происходят активные процессы реструктуризации старой государственной системы оказания социальной помощи, интенсивно развивается и институционализируется сеть негосударственных организаций и объединений. Рост количества организаций в обоих секторах социальных услуг – государственном и негосударственном – влечет за собой ряд проблем, связанных с взаимодействием организаций между собой, а также рассогласованностью потребностей населения в услугах, формах предоставления и их наличием. Как следствие этого, значительным категориям граждан не предоставляются те услуги, в которых они нуждаются, предлагаемые услуги не всегда соответствуют реальным ожиданиям и потребностям клиентов социальных служб и организаций, а некоторые услуги дублируются несколькими независимыми друг от друга службами.

Структура сектора социальных услуг города Харькова включает в себя большое количество различных (по целям, принципу формирования, предлагаемым услугам, целевым группам граждан и т.д.) организаций и социальных служб, и характеризующихся разным уровнем эффективности, разным уровнем доверия населения, в частности, реальных и потенциальных потребителей предлагаемых услуг. В ноябре 2005 года – январе 2006 года Социологическим факультетом Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина¹ был реализован проект "Анализ потребностей жителей города Харькова в социальных услугах", целью которого было изучение состояния сферы предоставления социальных услуг в г. Харькове. Результаты данного исследования были использованы фондом DFID² (Великобритания) в качестве одного из оснований для выработки стратегии финансирования организаций, предоставляющих социальные услуги. В частности, благодаря этим проектам в течение 2006 года в сфере предоставления социальных услуг произошли существенные изменения, которые потребовали проведения в г. Харькове повторного исследования с целью оценки эффективности проведенных реформ и выявления тенденций развития социальной сферы г. Харькова в целом. Весной 2007 года вышеуказанными организациями был реализован проект "Сравнительный анализ потребностей громады города Харькова в социальных услугах (динамика за 2006 год)".

¹ при партнерском участии ХГОО «Востоchnоукраинский Фонд социальных исследований», ОО «Психокультура» и ХОО «Ассоциация незрячих юристов»

² Department for International Development / Министерство по делам международного развития Великобритании

Поскольку целью исследований было всестороннее изучение социальной сферы города, нами было использовано несколько социологических методов сбора информации, в том числе массовый опрос населения, опрос социально незащищенных групп населения, приоритетных для данного исследования¹, экспертные, глубинные и фокус-групповые интервью.

Основной задачей исследования 2007 года стало изучение динамики трансформации социальной сферы. Целью данной статьи является анализ данных, полученных в ходе экспертных интервью с руководителями организаций, предоставляющих социальную помощь населению. Результаты исследования свидетельствуют о значительном прогрессе как в деятельности субъектов социальной работы, так и в функционировании самой сферы социальной защиты. По мнению экспертов, последние два года ознаменовались началом интенсивных преобразований сферы социальных услуг, открылись перспективы и направления дальнейшего развития.

Первая значимая перемена — *изменение отношения представителей органов местной власти к сфере социальной защиты*: "На нас обратили внимание", "Больше нет того снисходительного отношения, которое было раньше", чиновники и депутаты не только осознали серьезность социальных проблем, важность социальной работы среди населения, но и сделали большой шаг навстречу организациям. Огромная заслуга в этом, с точки зрения экспертов, Управления труда и социальной защиты, в частности его руководителя, а также работы в Харькове УФСИ² и DFID.

Благодаря деятельности этих организаций за последние 2 года в г. Харькове *возросла активность организаций, предоставляющих социальные услуги, в направлении подачи проектов, и, следовательно, их осуществления, налаживания партнерских отношений, поиска новых путей оказания помощи группам населения, в ней нуждающихся*. Только за последний год в общей сложности было профинансировано несколько десятков социальных проектов, увеличилось количество людей, которым была оказана помощь, было вовлечено большее количество профессионалов, в том числе из других сфер (психологов, медиков, юристов и т.д.)

Кроме значительной финансовой поддержки, этими структурами (или при их содействии) *были проведены методические семинары, тренинги, объединяющей тематикой которых стала социальная работа*. Они дали возможность повысить профессиональный уровень и степень информированности сотрудников и руководителей организаций, были предложены варианты развития организаций на основе опыта социальных проектов за рубежом. В частности, эксперты высоко оценили семинары, проведенные специалистами, работающими в комиссии по стандартизации социальных услуг, поскольку эта информация позволяет проводить работу, нацеленную на скорейшее внедрение механизма *социального заказа*.

Введение системы стандартизации социальных услуг и системы лицензирования, по мнению экспертов, также является важным шагом в развитии социальной сферы как в г. Харькове, так и в Украине в целом, поскольку позволит повысить уровень и качество предоставляемых социальных услуг.

Все это в большой мере было связано с 1) *созданием Группы разработки политики и практики (ГРПП)*, в состав которой входят ключевые заинтересованные стороны системы социальных услуг конкретного района (отдел социальной защиты, охраны здоровья и образования, отдел по делам семьи, молодежи и детей, отдел финансов, а также партнеры от гражданского общества. Их возглавляет главный представитель государственной администрации или другой председатель, который имеет для этого соответствующие основания и согласованный всеми сторонами, который, кроме того, разбирается в социальных услугах и представляет одну из заинтересованных сторон³; 2) *реализацией Харьковского городского гуманитарного проекта "Единая социальная сеть"*, который был разработан управлением по труду и социальной защите в рамках программы "Социальный заказ в Украине - пути реформирования социальной сферы" и является частью ежегодной "Комплексной программы социальной защиты населения Харькова". Благодаря этим двум проектам за последнее время были налажены определенные механизмы

¹ пожилые люди, инвалиды, неполные семьи, многодетных семьи, дети-инвалиды и дети с поведенческими нарушениями.

² Украинский Фонд Социальных Инвестиций

³ <http://www.frssu.co.ua/>

функционирования социальной сферы города, в том числе конкурс социальных проектов; выработана среднесрочная стратегия развития и финансирования сферы социальных услуг; проведен анализ деятельности субъектов социальной работы города; осуществлена разработка новых направлений развития, в том числе касающихся создания центров комплексной реабилитации инвалидов и т.д.

Одним из важнейших изменений является *трансформация содержания понятия социальной помощи*. Социальная помощь традиционно трактуется как поддержка (государством или частными организациями) социально незащищенных слоев населения в денежной и (или) натуральной форме в виде услуг или льгот; предоставляемая с учетом законодательно установленных гарантий по социальному обеспечению за счет средств местных (муниципальных) органов власти, предприятий (организаций), внебюджетных и благотворительных фондов. Таким образом, на сегодняшний день работа организаций, оказывающих социальные услуги, направлена в большей мере на материальную/условно-материальную помощь (денежную, натуральную, медикаментозную, помощь в обеспечении специализированным компенсаторным оборудованием и т.п.).

Такое понимание социальной помощи и, соответственно, социальных услуг, порождает пассивное потребительское отношение клиентов к организациям, предоставляющим социальные услуги, увеличивает степень зависимости от оказываемой помощи, практически не позволяет расширить круг клиентов отдельной организации и т.д. Сегодня организации новаторского типа стараются направлять свою деятельность прежде всего на повышение социальной активности своих клиентов, на их социальную (в том числе психологическую и профессиональную) реабилитацию, уменьшение степени социальной изоляции.

Основными инновационными направлениями социальной работы в ближайшем будущем должны стать следующие виды деятельности.

- 1) *Повышение уровня социальной адаптации и интеграции инвалидов в обществе*
 - путем специальных тренингов, направленных на обучение инвалидов навыкам пребывания в городской среде;
 - путем обучения ассистентов для людей, имеющих трудности передвижения;
 - с помощью коммуникационных технологий.
- 2) *Увеличение степени доступности городской среды для инвалидов* (это касается инвалидов по зрению, слуху, а также передвигающихся на инвалидных колясках);
- 3) *Решение проблемы информационного обеспечения* с помощью оснащения компьютерной техникой и подключением к сети Internet, а также специализированными компьютерными программами и базами данных, в том числе аудио-библиотек;
- 4) *Решение проблемы профессиональной реализации* путем переквалификации / повышения квалификации, повышения уровня образования, а также дальнейшего трудоустройства и т.д.
- 5) *Предоставление возможностей творческой реализации*, с помощью организации фестивалей, творческих конкурсов, концертов, кружков самодеятельности и других развлекательных мероприятий.

Еще одной болезненной темой не только для инвалидов, но и для пожилых людей на сегодня является социальное отчуждение. В современной Украине проблема досуга и социальной включенности пенсионеров ложится полностью "на плечи" социальной сферы, и, нужно сказать, что в Харькове это направление деятельности является одним из основных, в деятельности организаций, занимающихся проблемами пожилых людей. Хотя, конечно, проблема активного образа жизни пожилых людей остается открытой, поскольку возможности этих организаций, как финансовые, так и физические, ограничены.

Одной из актуальных проблем не только для Харькова, но и для Украины в целом, является отсутствие системы полноценного ухода за пожилыми тяжелобольными людьми, поэтому *поддержка проектов, направленных на осуществление медико-социального обслуживания тяжелобольных, а также интенсификация деятельности, направленной на создание хосписов в Харькове*, являются важным этапом в процессе расширения спектра социальных услуг и заполнения "белых пятен".

Также немаловажной проблемой для современной украинской системы социальной защиты является *выстраивание* *схемы* *своевременного* *обеспечения* *целевых групп* *социальными услугами*. Сюда входит и проблема отсутствия преемственности организаций, и отсутствие информации о потенциальных клиентах, которая бы позволила (при надлежащих финансовых возможностях) оказать социальную помощь раньше, а также ряд других, связанных с этим проблем. Поэтому в число позитивных изменений можно также включить осуществление проектов, направленных на:

- 1) создание центров ранней реабилитации, как для детей с нарушениями зрения, развития, двигательной системы, так и для членов их семей, а также реализацию проектов, направленных на осуществление поддержки и сопровождение семей в кризисной ситуации, связанной с рождением детей с нарушениями, а также ВИЧ-инфицированными детьми ("Право выбора", БФ "Институт раннего вмешательства", "Союз гражданских инициатив").
- 2) реализацию проектов по созданию общей информационной сети и баз данных социально уязвимых групп населения, которые, в том числе, будут способствовать развитию возможности перехода клиентов одних организаций под опеку других (по достижении определенного возраста, при смене места жительства, в случае изменения состояния здоровья, группы инвалидности и т.д.).

Эффективность функционирования сферы социальных услуг в значительной степени зависит от активности и качества работы организаций – субъектов социальной работы. В базовом исследовании 2006 года мы делали предположение о том, что эффективность деятельности организаций, осуществляющих социальные услуги в городе Харькове, зависит от формы собственности организации (государственная/муниципальная/частная). Данное предположение строилось на двух альтернативных гипотезах. Первая заключалась в том, что государство в лице государственных организаций, обладает большими ресурсами (материальными, организационными, научными и т.д.), по сравнению с НГО, в решении проблем незащищенных слоев населения. Соответственно, эффективность их деятельности должна быть значительно выше, чем у муниципальных и общественных организаций. Вторая, альтернативная гипотеза, строилась на основе работ по социальной сфере, авторы которых выдвигают предположения о том, что основным двигателем и производителем инновационных социальных технологий сегодня являются именно негосударственные организации, поскольку в отличие от государственных и муниципальных, имеют тот запас энергии, мотивации, сплоченности, который необходим для решения проблем граждан, нуждающихся в социальной помощи¹. В ходе исследования данное предположение не подтвердилось, поскольку эффективность деятельности различных организаций на самом деле зависит, прежде всего, от уровня их внутренней активности (в большинстве случаев, от уровня активности руководителей этих организаций).

Второе предположение, которое мы проверяли в исследовании, состояло в том, что эффективность деятельности организаций зависит от степени включенности в партнерские взаимоотношения с другими субъектами социальной работы. Эта гипотеза оправдалась частично – сотрудничество с другими организациями в ходе реализации проектов не является показателем эффективности деятельности организации, но может являться его предпосылкой.

Мы перестроили гипотезу, и в исследовании 2007 года использовали другие основания для классификации, которые в целом себя оправдали. По результатам исследования можно условно разделить организации на три основных типа, на основании следующих критериев:

- интенсивность вовлечения в партнерские "сети" (число организаций-партнеров, число совместных проектов и т.д.);
- количество проектов и направлений деятельности;
- наличие/отсутствие проектов, направленных на развитие сферы социальной работы в целом;
- активность поиска финансирования;

¹ См. напр. Журбенко В. Роль і місце громадських організацій інвалідів України // Реформування соціальних служб в Україні: сучасний стан та перспективи: Зб. матеріалів Міжнар. наук.- практ. конференції/ За ред. Неллі Нікало, Бреда МакКензі. – Львів; Вінніпег: Видавнича фірма «Малті-М.» - Львів, 2003

- наличие/отсутствие новых форм работы с клиентами, изучение и внедрение опыта других организаций, в том числе зарубежных, инновационных технологий и методов работы.

I тип — "активные". Число организаций, которые можно было бы причислить к первому типу, составляет не более 15-20. Основной движущей силой этих организаций являются их руководители, которые, помимо активной деятельности, осуществляемой ими самими, подбирают в свой коллектив единомышленников либо создают внутри организации атмосферу, максимально способствующую работе. Активность руководителей, а, следовательно, и сотрудников этих организаций не зависит от статуса — государственная, муниципальная или общественная организация, хотя, как показывают исследования, среди общественных таких организаций сравнительно больше.

Эти организации действительно гораздо интенсивнее вовлечены в партнерские "сети", по сравнению с остальными, причем инициатива исходит обычно именно от них самих. Партнерами подобных организаций выступают другие организации, оказывающие социальные услуги, представители государственного сектора (Управление труда и социальной защиты), а также организации, не входящие в социальную сферу (образовательные, медицинские и т.п.).

Несмотря на то, что далеко не все организации имеют общие точки пересечения друг с другом в своей деятельности, поскольку работают с различными целевыми группами (например, клиентами, имеющими группу инвалидности по разным заболеваниям), им удается находить общие интересы. Сотрудничество может иметь разнообразные формы: информационная поддержка, консультирование, совместное проведение мероприятий для клиентов, тренинги, семинары, преемственность клиентов и т.д.

Работа организаций этого типа обычно не ограничивается одним-двумя направлениями, за год они реализуют несколько проектов. Ими активно ведется деятельность, связанная с развитием перспектив работы по нескольким направлениям, записанным в уставе этих организаций, а также работа по развитию социальной сферы г. Харькова в целом — имеются в виду проекты и мероприятия, направленные на:

- 1) всю целевую группу/группы (например, служба Инва-такси, проект по безбарьерной архитектуре, центры ранней помощи и реабилитации, телефоны доверия, проекты по трудоустройству инвалидов и т.д.);
- 2) помощь остальным организациям (например, создание электронных офисов, юридическое консультирование и т.д.);
- 3) развитие социальной сферы (например, расчет стоимости социальных услуг, участие в работе органов исполнительной власти и т.д.).

Социальная сфера г. Харькова находится еще в стадии активного развития, и, соответственно, многие партнерские связи также находятся на уровне знакомства друг с другом, "прощупывания почвы". Это выражается, прежде всего, в том, что часто партнерство строится на личных связях, а не на потенциальных возможностях помощи друг другу. Кроме того, далеко не все совместные проекты в процессе осуществления оказываются эффективными. В частности, это случается в ситуациях, когда организация ищет партнеров для заявки на участие в тендере для получения финансирования. Поэтому в данный момент в группе организаций первого типа идет активный поиск партнеров, наработка опыта совместной работы, поиск новых форм сотрудничества.

Поиск финансирования в этих организациях также более активен и, как следствие, более эффективен, по сравнению с другими организациями. Поиском и подачей заявок на получение грантов, помощи и т.д. занимаются сами руководители или их непосредственные заместители. В поиске финансов одним из значимых принципов является не просто поиск "вслепую", построенный по принципу "помогите, кто может", а грамотно составленные, целенаправленные запросы в реальные организации, занимающиеся проведением тендеров и помощью в осуществлении финансирования проектов.

За последний год организациями этой группы были поданы заявки и получена помощь/финансирование проектов от многих организаций-грантодателей¹; был произведен ряд успешных обращений к депутатам разного уровня, бизнесменам и руководству харьковских производственных предприятий. Финансовая поддержка позволила, прежде всего, значительно повысить уровень предоставляемых услуг, улучшить материальное обеспечения: было закуплено оборудование, в том числе медицинское, мебель, произведен ремонт помещений/зданий, в которых располагаются организации. Большое значение, особенно для муниципальных и государственных организаций, имела закупка оргтехники, подключение к сети Internet и, в частности, создание электронных офисов.

За последний год организациями был реализован ряд инновационных проектов, которые, с одной стороны, являются логическим продолжением деятельности этих организаций, с другой стороны, открывают перспективы для дальнейшего развития, как самих организаций, так и социальной сферы города в целом. Данные исследования позволяют говорить о том, что основные позитивные изменения (речь о них пойдет дальше) в функционировании сферы предоставления социальных услуг населению г. Харькова стали результатом работы именно этого типа организаций.

II тип. Эффективность деятельности второго типа организаций в целом можно было бы оценить как "среднюю". Эта группа небольшая, при этом, неоднородная.

1) В нее входят несколько организаций, проявляющих достаточно высокую активность. Она проявляется в более-менее интенсивном поиске финансирования, в усилиях, направленных на информирование громады о собственной деятельности, участии в конкурсах и тендерах, партнерстве, привлечении специалистов из разных сфер для осуществления своей деятельности и т.д. То есть внешне эти организации ничем не отличаются от организаций первого типа. Тем не менее, опыт двухгодичного исследования позволяет нам говорить о том, что эти организации неэффективны, повышение качества услуг происходит, прежде всего за счет улучшения материального положения этих организаций (благодаря получению грантов), а не за счет повышения уровня предоставления этих услуг и уровня профессионализма сотрудников организации.

2) Организации, которые интенсивно работают, обеспечивая квалифицированную качественную помощь, ведя активный поиск путей помощи своим клиентами и финансирования своей деятельности, но основной проблемой которых, является ограниченность физических, коммуникационных и организационных возможностей. Чаще всего это связано

- либо с нестабильным состоянием здоровья руководителей и/или сотрудников организаций, руководителями которых являются пожилые люди, либо инвалиды, имеющие тяжелые заболевания (в том числе со склонностью к обострениям, постепенному ухудшению состояния здоровья и т.д.)

- либо с подчинением более крупной структуре, осуществляющей недостаточное финансирование, при этом предписывающей строгую регламентацию деятельности организации.

Для этих организаций характерна деятельность, направленная на оказание материальной и патронажной помощи, клиентами этих организаций являются чаще всего пожилые, одинокие люди в среднем или тяжелом физическом состоянии. В этих организациях внедрение новых услуг, повышение их качества, а также сроки их реализации зависят, прежде всего, от наличия финансирования, что, естественно, не позволяет этим организациям осуществлять стабильную эффективную помощь своим клиентам. "Я не могу продолжать оздоравливать своих клиентов, поскольку на следующий год такого финансирования не будет, как было в этом году. Все упирается в деньги" (из интервью с руководительницей организации, занимающейся обслуживанием лежачих инвалидов, получившей в 2006 году грант на свою деятельность). Первостепенными проблемами для этих организаций является, прежде всего, нехватка материальных средств и квалифицированных специалистов.

Вообще стоит отметить, что не только этой группе, но и большинству организаций, и населению в целом присуще восприятие социальных услуг в основном в виде оказания

¹ Управление труда и социальной защиты г. Харькова, DFID, международные фонды С. Батори и «Евразия», харьковские благотворительные фонды «Доля дитини» и «Берег надії», «АВЭК», УФСИ, Всеукраинский фонд «Україна-3000», «Крона», «Нюрберг-Харьков», «Philip Morris»

материальной (денежной, натуральной) или медицинской (рекреационной) помощи. Это в полной мере характеризует 3 группу организаций II типа. Их отличие заключается в том, что руководители этих организаций не очень хорошо понимают, либо не могут принять правила существования в поле социальных услуг, и механизм получения финансирования. Они занимаются активной деятельностью по привлечению финансов на осуществление своих целей, при этом в их восприятии смысл понятия социальной услуги заключается в основном в материальном обеспечении клиентов. Обычно к третьей группе относятся новые организации, не имеющие опыта работы в социальной сфере.

Опрос руководителей второй и третьей группы организаций свидетельствует о том, что, несмотря на участие в конкурсах и тендерах на получение финансирования, а также проведение проектов, в их восприятии за последнее время никаких значимых изменений ни в деятельности организаций, предоставляющих социальные услуги населению, ни в самой сфере социальной защиты населения не произошло.

III тип — "пассивные". Это наиболее многочисленный тип организаций, к которому мы бы отнесли те, которые находятся на "периферии" социальной сферы по причине низкой активности их деятельности. В данном исследовании мы не ставили целью выяснить причины, отметим лишь то, что в оценках изменений социальной сферы г. Харькова руководителями этих организаций превалирует негатив: страх, растерянность, неуверенность в завтрашнем дне: "мы никому не нужны", "инвалиды предоставлены сами себе".

Таким образом, анализ данных исследования позволяет сделать вывод о том, что в г. Харькове начался интенсивный процесс преобразования социальной сферы, характеризующийся как количественными (рост численности социальных субъектов, расширение набора социальных услуг, увеличение количества людей, которым предоставляется социальная помощь), так и качественными изменениями. На сегодняшний день в авангарде этих перемен, и основным их катализатором является немногочисленная группа организаций, которых отличают более высокая степень активности и инициативности, по сравнению с остальными. Актуальными задачами на сегодняшний день является объединение усилий разрозненных субъектов социальной работы с целью реформирования социальной сферы таким образом, чтобы повысить эффективность деятельности организаций, осуществляющих социальную помощь с помощью инновационных подходов и технологий социальной работы, а также инициирование роста активности самих граждан, нуждающихся в социальной помощи.

Сметаніна Олена Олександрівна,
аспірантка та асистентка кафедри соціології та соціальної роботи Національного
університету "Львівська політехніка"

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ

Статья посвящена анализу влияния публик рилейшнз на эффективность деятельности организаций социальной сферы. Автор подчеркивает значение PR для повышения мотивации труда персонала таких организаций и создания командного духа в их деятельности; рассматривает основные модели PR-деятельности; раскрывает особенности внутреннего и внешнего ипара организаций, осуществляющих социальную работу среди различных групп населения; говорит о необходимости научных исследований в данной области.

Статья посвящена анализу влияния публик рилейшнз на эффективность деятельности организаций социальной сферы. Автор подчеркивает значение PR для повышения мотивации труда персонала таких организаций и создания командного духа в их деятельности; рассматривает основные модели PR-деятельности; раскрывает особенности внутреннего и внешнего ипара организаций, осуществляющих социальную работу среди различных групп населения; говорит о необходимости научных исследований в данной области.

За сучаних умов аналіз ролі паблік рілейшнз у соціальній сфері є **актуальним** з огляду на декілька обставин. По-перше, вітчизняні соціальні заклади, так само як і все українське суспільство, знаходяться в стані реформування, трансформації. В демократичному суспільстві неможливо "наказати" створити будь-яку установу і визнати її "популярною", потрібною раз і назавжди. Це означає, що будь-яка установа, в тому числі і та, що займається соціальною роботою, повинна весь час підтримувати свій позитивний імідж в очах громадськості, а, отже, інформувати суспільство про те, що і як вона робить. По-друге, сучасне суспільство створює нові можливості для реалізації цього виду діяльності будь-якої організації через новітні комунікативні технології.

Розвиток соціальної роботи в Україні спричинив виникнення різноманітних організацій соціальної сфери. Чисельність цих організацій, різноманітні послуги, що надаються ними, поставили на порядок денний питання про інформаційне забезпечення якості соціального обслуговування. З одного боку, існує нагальна потреба суспільства "знати", що роблять і як діють організації соціальної сфери, з іншого боку, самі організації не приділяють достатньо уваги інформаційному супроводу своєї діяльності, вважаючи, що добрі справи цього типу організацій говорять самі за себе. Так народжується "міф добрих справ", згідно якого PR відносно цих організацій – це зайва, нікому не потрібна діяльність, яка може стати на перешкоді розвитку організацій соціальної сфери, а значить і всього суспільства.

Успішність роботи громадських організацій та якість реалізації соціальних програм залежить від наявних інформаційно-комунікативних можливостей в процесі встановлення та формування гармонійних стосунків з середовищем, яке прямо чи опосередковано впливає на діяльність організації. Отже, постає **практичне завдання**, що полягає в ефективному управлінні комунікативними процесами за допомогою технологій паблік рілейшнз (PR).

Оскільки PR сприяє наснаженню окремих працівників, посиленню їхньої мотивації та підвищенню якості надання послуг, він є важливим компонентом забезпечення існування дієвих організацій соціального обслуговування. Перспектива соціального розвитку, зокрема розвитку громадянського суспільства, мережі соціального забезпечення, дозволяє акцентувати увагу не лише на конкретному працівникові та організації, а й на всій системі соціального забезпечення в Україні. Тому існує потреба в розробці комунікативних стратегій і тактик, які нададуть організації можливість отримувати якісну та оперативну інформацію, а також забезпечувати ефективність діяльності персоналу задля гармонізації стосунків як в межах організації, так із громадськістю.

Отже, **метою цієї статті** є визначення ролі паблік рілейшнз у системі менеджменту організацій соціальної сфери. Задля реалізації цієї мети належить вирішити наступні **завдання**:

- визначення загальної концепції PR організації соціальної сфери в контексті її внутрішнього і зовнішнього середовища;
- аналіз особливостей застосування технологій внутрішнього PR в соціальній сфері;

- вивчення механізмів підвищення мотивації праці та уникнення професійного вигорання за допомогою PR-технологій;

- визначення ролі інституту паблік рілейшнз у здійсненні соціальної політики.

Дослідження PR в соціальних організаціях є малодослідженою сферою наукового пізнання (особливо в порівнянні з PR комерційних організацій). Важливим джерелом для визначення підходів до вивчення технологій паблік рілейшнз є праці зарубіжних авторів, зокрема С. Блека, Р. Харлоу, Дж. Грюніга, Д. Доті. Суттєвий внесок у визначення ролі паблік рілейшнз у регулюванні суспільних відносин зробили такі автори: Т.В. Астахова, Г.Г. Почепцов, В.М. Меліховський, Э.А. Капітонов, В.М. Іванов, А.М. Чуміков, М.Г. Шишкіна, В.Г. Королько. Однак зауважимо, що підходи до здійснення внутрішнього PR некомерційними організаціями в Україні потребують подальших науково-методологічних та методичних розробок.

Розглядаючи можливості застосування технологій PR в діяльності організацій соціальної сфери, необхідно перш за все зупинитися на визначенні поняття паблік рілейшнз. Наведемо деякі з них

"Public relations – управлінська діяльність, спрямована на досягнення гармонії інтересів фірми та її соціального оточення на основі правдивої інформації" [1, с.21].

"Паблік рілейшнз – це функція менеджменту, яка оцінює відносини громадськості, ідентифікує політику і дії індивіда чи організації з громадськими інтересами і реалізує програму дій задля отримання громадського розуміння та сприйняття" [2, с.57].

Виділяють внутрішній (об'єктом впливу є внутрішня громадськість організації) та зовнішній (спрямований на зовнішню громадськість) PR. Технології PR - це методи та засоби, які використовуються з метою реалізації певного заходу в рамках запланованої PR-діяльності.

Роль та місце PR в структурі організації соціального обслуговування впливають на філософію та стиль менеджменту в межах організації (усвідомлення керівництвом важливості внутрішнього PR стимулює перехід до більш демократичного стилю управління). Враховуючи суто гуманістичне спрямування філософії та місії соціальних організацій, постає питання значення та цінності кожного працівника у створенні іміджу закладу, а також системи соціального забезпечення в цілому. Виникає прямий зв'язок між особистими інтересами працівників і метою організації, на який можна впливати засобами PR.

Miles визначає організацію як "коаліцію групових інтересів, яка базується на спільних ресурсах, дотримується спільної місії та залежить від ширшого контексту, необхідного для розвитку та легітимності" [3, с. 5]. Є чотири фактори забезпечення діяльності організації: кожна організація заснована задля певної мети, яка перетворюється на конкретні цілі; організація складається з індивідів і груп, обов'язком яких є досягнення встановлених цілей; організація функціонує в межах громади, від якої залежить її подальше існування; організація представляє систему правил розподілу ресурсів всередині організації та поза її межами [4, с. 19-20]. Саме визнання групових інтересів, цінностей, та цілей дозволяє ефективно залучати внутрішній PR для розвитку потенціалу закладу. Дане визначення відображає системну теорію, яка розглядає взаємодію зовнішнього і внутрішнього середовища організації. Організація представлена як один з елементів в числі інших елементів (груп, інститутів, громад), які знаходяться у постійній взаємодії [5, с. 23].

Такий підхід передбачає поєднання внутрішнього PR із зовнішнім. На практиці цим нехтують, надаючи перевагу здійсненню PR-акцій для зовнішніх цільових груп громадськості, серед яких споживачі послуг, місцева громада, органи влади, суміжні організації, спонсори тощо. Цим відрізняються маркетингові комунікації, спрямовані на просування товару чи створення бренду задля прибутку. В організаціях соціальної сфери результати зовнішньої PR-діяльності прямо пов'язані із здатністю персоналу підтримувати ці результати своєю щоденною роботою зі споживачами послуг. Наприклад, якщо за допомогою ефективної соціальної реклами (зовнішній PR) організація викликала зацікавлення громадськості, ймовірно зросте кількість її клієнтів, для задоволення потреб яких працівники повинні володіти високим рівнем знань та вмінь, а також професійною етикою, відповідною, мотивацією тощо, (на що й впливає внутрішній PR).

Аналіз внутрішнього середовища організації дозволяє виділити систему організації і систему команди. Система *організації* включає всі аспекти роботи, визначені закладом, як такі, що стосуються організаційної культури та політики, а також нормативних вимог. Система

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

команди/колективу є важливою, оскільки те, яким чином працівник співпрацює та взаємодіє з колегами, суттєво впливає на якість його роботи [6, с. 377-382].

Покращення групових відносин можна досягти завдяки оптимальному поєднанню ділових і неофіційних взаємин [7, с. 99]. Інакше кажучи, оптимальне управління малою групою здійснюється за принципом доповнюваності, коли обидві структури функціонують як певна єдність. Як показує практика, в групах із великим досвідом та високою культурою спілкування здебільшого домінують саме неофіційно-ділові відносини, які будуються на ґрунті взаємних залежності, співробітництва, вимогливості, допомоги, довіри. Саме за таких умов PR-менеджер перед роботою з конкретним колективом організації соціального обслуговування повинен чітко усвідомлювати, на якому етапі свого розвитку знаходиться дана організація.

На значення внутрішнього публік рілейшнз впливає місія організації. У кожного закладу - власна історія, темпи розвитку, потреби, турботи, тривоги, культура, основні характеристики та відповідальність. Склад працівників відрізняється за демографічними, соціальними, психологічними характеристиками. Робота в закладах соціального обслуговування приваблює людей, різних за минулим досвідом та мотивацією. Тому PR-менеджери повинні аналізувати, яким чином клімат організації визначається поєднанням виконуваної роботи, цінностями організації, стилем спілкування та рівнем довіри між працівниками, а також рівнем їхнього емоційного залучення до життя організації. Створення легенди організації є способом фіксації подій, пов'язаних з історією її виникнення, визначними постатями чи вагомими подіями. Історія-легенда повинна викликати у працівників почуття приналежності до організації, що, в свою чергу, створюватиме цілісність її організму.

Наступним засобом PR-діяльності є налагодження комунікативних зв'язків з персоналом, які передбачають вільний обмін інформацією в межах організації. Отримання працівниками новин про організацію від джерел поза її межами може суттєво підірвати довіру персоналу до керівництва. Інформація повинна бути доступною, викладеною зрозумілою мовою, достовірною та правдивою.

Комунікації можна поділити на формальні та неформальні [8, с.107]. Формальні (офіційні) комунікації передбачають друковані матеріали (вісники, бюлетені, звіти, плани, вітальні листівки); зустрічі з керівництвом (засідання); web-сайт організації, внутрішня електронна мережа; спільні зустрічі, ініційовані керівництвом (наприклад, спільне відвідування концертів). Неформальні комунікації – це плітки, які розповсюджуються через неформальне спілкування.

Забезпечення ефективної формальної комунікації передбачає розробку стратегії, детального плану, затрати часу та матеріальних ресурсів. Оцінювання ефективності цієї діяльності повинно відбуватися до і після її здійснення. Особливо важливим є оцінювання потреб персоналу в отриманні певної інформації від керівництва, аби уникнути поширення неправдивих пліток. Також необхідно дотримуватись встановленої періодичності та слідкувати за вчасністю збору та обробки інформації. Залучення персоналу та керівництва організації до заходів поза роботою дозволяє встановити більш відкриті та довірливі стосунки в колективі через спілкування у неофіційній обстановці. Цей спосіб теж може бути використаний для відзначення успіхів працівників.

Крім покращення організаційного клімату, метою внутрішнього PR виступає підвищення мотивації праці персоналу організації. Зосередимось на ролі PR-менеджера у процесі створення умов, які б стимулювали у працівників бажання працювати. При цьому необхідно дати працівнику організації можливість відповідати за виконану роботу. Це включає надання працівнику певних повноважень, що робить його більш незалежним, здатним приймати самостійні рішення [9, с. 128-129].

Делегування повноважень стає невід'ємною складовою менеджменту організацій відкритого типу, в яких заохочується ініціативність та активність працівників, творчий підхід до виконання поставлених завдань, відповідальність та високий рівень відданості справі. Особливо виправданим такий підхід виявляється в соціальній сфері, де процес надання соціальних послуг вимагає слідування принципам професійної етики соціального працівника в межах посадових обов'язків із застосуванням широкого набору знань, вмінь та навичок роботи.

Розвиток людських ресурсів організації соціальної сфери повинен враховувати той факт, що працівники такого закладу є також вразливими і потребують заходів по захисту від пов'язаних з роботою стресів, які можуть спричинити емоційне вигорання. Ця сторона внутрішнього PR поки що не знайшла розвитку в Україні і тому заслуговує особливої уваги. Професія соціального працівника

супроводжується надмірною втратою психічної енергії, призводить до психосоматичної втоми і емоційного виснаження. Цей стан спеціалісти називають синдромом "емоційного вигорання".

Термін "емоційне вигорання" вперше введений американським психіатром Х. Дж. Фрейденбергером у 1974 р. для характеристики психологічного стану здорових людей, які знаходяться в "інтенсивному і тісному спілкуванні з клієнтами, пацієнтами, в емоційно насиченій атмосфері під час надання професійної допомоги" [10, с. 246]. Згідно сучасних даних, під "емоційним вигоранням" розуміється стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що виявляється в професіях соціальної сфери. Цей синдром включає три основні складові: емоційне виснаження, деперсоналізацію (цинізм) і редукцію професійних досягнень. Соціальна підтримка від колег і інших референтних груп є важливим чинником запобігання вигорання. Серед інших чинників зазначимо такі, як матеріальне та моральне стимулювання працівників.

Зауважимо, що особливістю функціонування організацій соціального обслуговування населення є широке залучення волонтерів, які не отримують грошової винагороди за свою роботу. За таких обставин, моральна винагорода виступає на перший план і може бути реалізована саме в межах внутрішнього PR у формі вияву поваги, визнання їхньої роботи на рівні з персоналом, надання права голосу в прийнятті рішень колективом.

За таких умов паблік рілейшнз виступає не лише як комплекс дій, спрямованих на оптимізацію роботи організації з громадськістю в процесі досягнення організаційних цілей, але і як агент змін в площині якості наданих послуг (а це передбачає соціальну відповідальність перед громадянами), в сфері морально-етичного підґрунтя професії соціального працівника (адже сприяє формуванню як зовнішнього, так і внутрішнього іміджу професії). Отже, можна говорити про роль паблік рілейшнз у регулюванні суспільних відносин, а також про його інституційність. У цьому контексті зазначимо, що В.Г. Королько розглядає паблік рілейшнз як соціальний інститут, який має справу з діяльністю особливого характеру та змісту, що зумовлене такими параметрами: а) PR - це управлінська діяльність (функція стратегічного менеджменту), що пов'язана із простором публічних комунікацій організації з суб'єктами соціального середовища, котрі впливають на її пабліцитний капітал; б) соціально-практична діяльність, спрямована на перетворення соціальної реальності, на формування нових та зміну наявних соціальних практик; в) ринкова діяльність, пов'язана із ринком публічної інформації пабліцитних капіталів; г) наука й мистецтво налагодження зв'язків із громадськістю, прийняття щодо цього аналітично забезпечених стратегічних рішень і техніка реалізації комунікативних тактик [11, с.12].

Отже, науковці трактують PR як: управлінську діяльність, соціально-практичну діяльність, ринкову діяльність, діяльність, у якій присутні наука й мистецтво. Серед інших характеристик можна виокремити комунікативність паблік рілейшнз, що пояснюється самою природою існування зв'язків із громадськістю у просторі комунікації, а також формуванням і організацією руху інформаційних потоків в системі "суб'єкт - об'єкт" PR-діяльності. Паблік рілейшнз – це також технологічна, соціоінженерна діяльність. Дійсно, важко спростувати це окреслення PR-діяльності, тому що практичне здійснення паблік рілейшнз відбувається у формі застосування різноманітних методів, засобів, соціальних технологій з метою реалізації певного заходу в рамках запланованої PR-діяльності. Саме сукупність соціальних і комунікаційних технологій і може розглядатися як засоби паблік рілейшнз.

На наш погляд, такий широкий перелік характеристик паблік рілейшнз свідчить про комплексність практичного здійснення PR-діяльності. Адже це і цілком природна комунікативна діяльність, пов'язана із спілкуванням між суб'єктами і об'єктом; далі, від самої суті процесу спілкування (створення і передачі інформації) відбувається перехід на вищий рівень – управління не лише комплексом комунікацій між суб'єктами і об'єктом, але і керування всім простором публічних комунікацій; ще далі, мова йде про вплив на розвиток суспільства, а саме відбувається вихід з суто професійної технологічної сфери PR-діяльності на вищий рівень пізнання. Існування такої сукупності характеристик можна пояснити неоднозначністю процесів та явищ суспільного життя, що відбувається на природі паблік рілейшнз і створює необхідність існування гнучкої моделі PR-діяльності, здатної вчасно реагувати на соціальні зміни.

Сам процес створення відповідної моделі PR-діяльності в соціальній сфері проходить у практичній роботі менеджменту організацій, хоча може так і не називатися. При цьому зусилля керівників, спрямовані на підтримку з боку зовнішньої громадськості виражаються у формі

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

проведення "круглих столів", участі в обговоренні суспільно важливих питань, лобіюванні перед місцевою владою прав своїх клієнтів, фандрейзінгу під певні програми, у співпраці з академічними установами, а також у налагодженні контактів з партнерськими організаціями.

Такі аспекти роботи забезпечують життєдіяльність організації, бо існує певна залежність самої організації від представлених груп громадськості. Тоді як інформування широкої громадськості про свої послуги відходить на другий план. Завдяки цьому виникає проблема низької поінформованості громадян про можливості отримання професійної допомоги від тих чи інших організацій, що пропонують послуги соціального спрямування. Таким чином, доступність послуг залежить не лише від територіального розташування певної організації, але й від наявності інформації про них у різноманітних групах населення.

Отже, можна зробити **висновки** про необхідність подальшого наукового дослідження питання паблік рілейшнз в соціальній сфері в Україні. Незважаючи на всі позитивні аспекти застосування технологій паблік рілейшнз організаціями соціальної сфери, виникає питання стосовно доцільності використання організаційних ресурсів на цю діяльність. У зв'язку з цим необхідним є дослідження практичного досвіду організацій, які витрачають зусилля на запровадження PR-технологій у своїй роботі, його аналіз та систематизація.

Звичайно, при застосуванні PR-технологій у соціальній сфері не можливо говорити про прямий економічний прибуток. Тут мова повинна йти про цінності іншого гатунку, а саме такі, як соціальна справедливість, милосердя, доброчинність, тобто про та характеристики, яких ще так не вистачає сучасному українському суспільству.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Тульчинский Г. Public Relations: Репутация, влияние, связи с прессой и общественностью, спонсорство. СПб., 1997. 2. Шишкина М.Г. Паблик рілейшнз в системе социального управления. 3. Miles, R.E. (1980). Macro organizational behavior. Santa Monica, Calif.: Goodyear. 4. Crow, R. (1987). Management for the human services. N.J.: Prentice Hall. 5. Donnelly, J. (1984). Fundamentals of Management (5th ed.). Texas, Business Publications, Inc. 6. Управление персоналом / Под ред. Т.Ю.Базарова, Б.Л.Еремина. – М.: ЮНИТИ, 2001. 7. Черниш, Н.Й. (2003). Соціологія: Курс лекцій. – Львів: Кальварія, (544с.). 8. Игнатьев Д. Настольная энциклопедия Public Relations. – М.: Альпина Паблишер, 2003. 9. Картер, П. (1996). Практична соціальна робота. – К. 10. Аминов Н.А. Синдром "эмоционального сторания" // Российская энциклопедия социальной работы. В 2-х т. Т.2. – М., 1997. 11. Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організацій третього сектора: методичний посібник / За ред. В.Г. Королька. – К.: 2003 – 216с.

Єсіна Олена Олександрівна,

пошукач кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ДОБРОЧИННОСТІ

В статье рассматривается проблема возрождения феномена благотворительности в условиях современного общества. Уточняется содержание таких понятий, как "благотворительность", "спонсорство", "меценатство", их соотношение. Феномен благотворительности рассматривается как важная составляющая социальной политики и институт гражданского общества. Рассмотрены социальные функции благотворительности.

The article analyses problem of regeneration the phenomenon of charity in modern society. It presents a general conception of the charity, of the sponsoring and of the patronage. The phenomenon of charity considers as the component of a social politics and as an institute of civil society. The article also considers general social functions of the charity.

У житті сучасного суспільства після тривалої перерви позначилася тенденція відродження такого соціального феномена, як доброчинність. Однак дослідження цього соціального явища поки що знаходиться на периферії наукового пізнання та переважно зводиться до проблем встановлення і реконструкції історичних фактів філантропії [1, с. 57-60].

У другій половині ХХ століття дослідники стали констатувати той факт, що, на відміну від матеріальної культури, яка виражається в досягненнях науково-технічного прогресу, набирає стрімке прискорення у своєму розвитку, духовна культура в Україні переживає свого роду кризу. З "банкрутством" духовності пов'язана і колосальна деформація історико-культурної свідомості, що не лише захопила духовну культуру, але й змінила стосунки між поколіннями, структуру побуту, елементарні норми моралі.

Аналіз традицій філантропії представлений у роботах таких дослідників, як О.О. Аронов, О.О. Білоусов, П.В. Уласов, М.М. Гаврилов, П.І. Георгіївський, Ю.О. Петров, В.Л. Прохоров, О.П. Тхоряча, Я.М. Шапов та ін. Проблема вивчення духовних й соціально-психологічних мотивацій благодійної діяльності присвячено публікації, що належать О.М. Боханову, М. Гавліну, О. Глаголеву, Л.Є. Душацькому, О.Л. Свердловій, Ю.М. Тазьміну, Л.О. Темніковій та ін.

У сучасному соціологічному дискурсі проблематика доброчинності представлена досить обмежено. Існуючі праці, що присвячені явищу доброчинності, в основному стосуються корпоративної доброчинності. Кількість досліджень, які б аналізували діяльність доброчинних організацій та фондів, напрямки та характер їх роботи, соціальні функції явища незначна [2, с.83-85]. З огляду на роль феномену доброчинності у здійсненні державної соціальної політики, у відродженні духовної культури суспільства, соціологічний аналіз благодійної діяльності у функціональному аспекті є **актуальним** як у теоретичному, так і (що особливо важливо) у практичному плані. У зв'язку з цим **мета** нашої публікації — виявлення тих соціальних функцій благодійної діяльності, що розкривають її сутність і обґрунтовують значимість у сучасному суспільстві.

Досягнення цієї мети перш за все вимагає звернення до аналізу теоретичних засад дослідження феномену благодійності. Витоками даного аналізу є ідеї Платона, Аристотеля, А. Сміта, К. Каутського, праці Р.Г. Апресяна, О.Ю. Горчевої, В.О. Ключевського, М.О. Лосського та ін.

Аналіз наукових публікацій зазначених вище та деяких інших авторів свідчить про те, що в академічному дискурсі існують декілька понять, які за своїм змістом близькі до поняття "доброчинність". Це поняття "меценатство" та "спонсорство". Спробуємо з'ясувати, чим відрізняються зазначені категорії.

Почнемо з поняття "доброчинність". У законодавчих актах України доброчинність визначається, як добровільне безкорисливе пожертвування фізичних і юридичних осіб у наданні одержувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги [3, с.2]. На жаль, наукового визначення поняття "доброчинність" ми не знайшли. Зазначимо, що доброчинність іноді ототожнюють з поданням милостині, оскільки ціннісні основи та мотиви милостині й доброчинної діяльності мають багато спільного. Однак доброчинність, на відміну від милостині, що

являє собою індивідуальну і приватну дію, носить організований і здебільшого безособовий характер та навіть у випадках забезпечення реалізації індивідуальних проектів переслідує суспільно значимі цілі.

Філантропія як діяльність, через яку приватні ресурси добровільно перерозподіляються їх власниками з метою сприяння нужденним, є одним із важливих чинників вирішення соціальних проблем у суспільстві. Особливого значення на сьогодні набуває корпоративна філантропія, коли ресурси бізнес-компаній спрямовуються соціально орієнтованим неурядовим організаціям та благодійним фондам для виконання ними своєї місії щодо надання допомоги групам, які знаходяться в складних соціальних ситуаціях. За даними деяких досліджень, найчастіше благодійна допомога бізнес-компаній, які займаються філантропією, спрямовується на соціальний захист населення [4, с.3-4]. Розвиток такого виду філантропії дозволяє посилити дієвість місцевих неурядових організацій в наданні соціальних послуг соціально вразливим групам населення, а також спрямовувати ресурси бізнесу саме в ті сфери, які потребують їх у першу чергу. Відзначимо, що в акціях, підтриманих корпоративними спонсорами, досить часто беруть участь і державні структури, органи виконавчої влади [4, с.3].

А тепер звернемося до аналізу таких понять, як "меценатство" і "спонсорство". Деякі сучасні дослідники визначають феномени, які позначаються цими поняттями, як різновиди доброчинності. Загальновживане поняття "меценатство", починаючи з римських часів, означає піклування держави, інституцій та приватних осіб про вразливі групи суспільства. Однак у сучасному розумінні воно частіше за все означає діяльність недержавних інституцій і приватних осіб як альтернативних державному утриманню. Традиційно "меценатство" передбачає незацікавлену матеріально, гуманістично піднесену діяльність, яка, однак, може винагороджуватись суспільством чи його окремими інституціями.

Сьогодні більш поширеним у дискурсі, що визначає благодійну діяльність, є поняття "спонсор". Йдеться про внески фірм або приватних осіб на певні заходи, реалізація яких супроводжується зацікавленістю або прямим інтересом у рекламуванні діяльності, певної продукції, підвищенні соціально-культурного статусу, накопиченні соціального капіталу для здобутків у бізнесі, політиці тощо. Спонсорство стає одним із привабливих і поширених засобів формування іміджу успішних компаній в Україні. За результатами дослідження потенціалу розвитку колективної філантропії, що здійснювалося Центром інновацій та розвитку у 1999 році, 28% опитаних вважають, що спонсорство, корпоративна підтримка є хорошою рекламою, 24% — що це засіб поліпшення іміджу компанії [4, с.6-7].

Визначаючи соціальні функції феномену доброчинності, перш за все з'ясуємо, що таке соціальна функція. Зміст поняття "соціальна функція" включає до себе, по-перше, роль, що виконується окремим суб'єктом соціальної системи в її організації як цілого, в здійсненні цілей, інтересів соціальних груп та класів; по-друге, стандартизовану соціальну дію, що регулюється певними нормами та контролюється соціальними інститутами; по-третє, залежність між соціальними процесами, що відображена в функціональній залежності перемінних [5, с.726-727].

Російський дослідник М. О. Волгін вважає, що в соціології функція вживається як поняття, що відбиває детерміновану залежність між об'єктами різного статусу, різних класів, видів і груп, між частиною і цілим; виконання тим чи іншим об'єктом певної соціальної ролі; здійснення певного призначення, довгострокової мети або завдання з досягненням певних результатів, заданої сукупності наслідків, які забезпечують корисність, необхідність, сталість існуючого об'єкта (матеріальний комплекс, процес, соціальні відношення) [6, с.9-10]. На нашу думку, поняття "соціальна функція" розкриває сукупність шляхів та засобів оптимізації тих чи інших сторін соціального життя, зокрема діяльності соціальних інститутів, соціальних процесів тощо.

Які ж соціальні функції виконує доброчинність? На думку українського науковця С. А. Куц, "більшість сучасних доброчинних організацій визначає соціальний захист своїм головним завданням. Відданість цій справі свідчить про властивість неприбуткових організацій реагувати на зміни в державній політиці та потребах суспільства. Сьогодні об'єктом філантропічної діяльності стають в основному освіта, охорона здоров'я, мистецтво і культура. Таким чином, неприбуткові організації теоретично можуть створити альтернативу історичній моделі державного соціального захисту в Україні. Українські неприбуткові організації спрямовують свою діяльність на охорону

довкілля, навчання та просвіту, наукові, дослідження, жіночі та правозахисні питання, а також правове та економічне реформування" [7, с.3].

За допомогою доброчинності вирішується велика кількість проблем, пов'язаних із соціальним захистом населення (підкування про бездомних, важко хворих, підтримка соціально перспективних ініціатив). Таким чином, абстрактне "блага ближнього" наповнюється конкретним змістом блага громадян, блага суспільства і вбачається в розподілі не просто споживчих благ, а засобів, за допомогою яких люди самостійно досягають (здобувають) споживчі блага [7, с. 14-20].

Однак, на наш погляд, існує значно більше функцій доброчинності в сучасному суспільстві. Спробуємо визначити їх, спираючись на існуючі публікації з цього приводу, а також наше власне розуміння функціонального призначення цього соціального феномену.

Про соціальний захист, як основну функцію благодійної діяльності, говорить С.І.Поляруш, підкреслюючи, що реалізація цієї функції спрямована на зниження соціальної напруги у суспільстві, а також на розвиток громадянського суспільства [8, с.55-56]. Ми вважаємо, що доброчинність повинна стати одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства.

Важливою функцією доброчинності є правозахисна функція. Йдеться про юридичну підтримку, надання консультацій, проведення семінарів, поширення бюлетенів з правових питань тощо.

На жаль, сьогодні більшість населення України сприймає доброчинність як своєрідний механізм "відмивання" ресурсів (матеріальних, соціальних тощо). Серед основних причин такого сприйняття центральне місце посідають брак інформації та стереотипи масової свідомості щодо ефективності діяльності доброчинних фондів. З огляду на досить невисокий рівень поінформованості населення про роботу благодійних організацій, останні ведуть велику інформаційну політику. Її метою стає як висвітлення діяльності організацій, так і публікації інформаційно-просвітницьких матеріалів, створення передач на суспільну тематику, створення баз даних [9, с. 127].

Необхідність інформування суспільства про зміст і цілі благодійної діяльності не викликає сумніву. На нашу думку, це, в тому числі, допоможе подоланню існуючої недовіри населення до благодійних організацій. Велика роль у поінформуванні населення про роботу цих організацій, безперечно, належить засобам масової інформації. Проте, як свідчать деякі дослідження [9, с.128], така робота ЗМІ не здійснюється, більш того відсутня будь-яка взаємодія між благодійними організаціями та засобами масової інформації. На наш погляд, ця відсутність взаємодії може бути зумовлена тим, що засоби масової інформації необхідно зацікавити до співпраці передусім матеріально, а доброчинні організації й самі мають нагальну потребу в коштах.

Як зазначалось вище, доброчинність стає невід'ємною частиною громадянського суспільства, його важливим інститутом. Однією з важливих функцій доброчинності є створення сприятливих умов (матеріальних, соціальних, духовних) для збереження культурної спадщини, розвитку і взаємозбагачення національних культур, розвитку національних навчальних закладів і освітніх програм, а також протидія всім проявам расизму, дискримінації за національними чи релігійними ознаками [10, с. 61-65].

На нашу думку, реалізація цієї функції доброчинності має також передбачати створення нових установ національно-культурного спрямування за рахунок меценатів та спонсорів.

Серед соціальних функцій феномену доброчинності слід назвати і таку, як здійснення громадського контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, організація громадського екологічного моніторингу, що сприятиме, на наш погляд, формуванню та розвитку екологічної культури громадян.

Отже, здійснене нами дослідження соціальних функцій доброчинності свідчить про те, що в сучасному суспільстві ці функції досить різноманітні. Всі вони — і функція соціального захисту населення, і правозахисна функція, і функція інформаційної політики, і функція розвитку та збереження культурної спадщини, і функція громадського контролю — спрямовані на поліпшення функціонування суспільства, задоволення різноманітних потреб населення. Звичайно, наше дослідження має характер наукової розвідки. У своїй подальшій роботі ми збираємось більш глибоко проаналізувати функціональне призначення доброчинності, зокрема розглянути таку функцію, як моральна. На нашу думку, йдеться про подолання духовної кризи в сучасному українському соціумі. Доброчинність має сприяти гуманізації міжлюдських стосунків, демократизації соціального життя, як окремих спільнот, так і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Апресян Р.Г. Дилеммы благотворительности // *Общественные науки и современность*. 1997. №6. С. 56-67. 2. Кондратьева Г.В. Частная благотворительность в сфере просвещения (XIX в.) // *Педагогика*. — 2002. — №9. — С. 83-87. 3. Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" // *Відомості Верховної Ради*. — К.: Парлам. Вид-во, 2002. — 191 с. 4. Оберемко О. Локальная идентичность благотворителя как представление о "территории свободы" // *Социальная реальность*. — М.: 2007. — №3. 5. Социологическая энциклопедия: В 2т. Т.2 / национальный общественно-научный фонд/ Руководитель научного проекта Г.Ю. Семигин; Главный редактор В.Н. Иванов. — М.: Мисль, 2003. — 863 с. 6. Социальная политика: учебник / Под общ. ред. Н.А. Волгина. — 3-е изд., стереотип. — М.: Издательство "Экзамен", 2006. — 734, [2] с. 7. Куц С.А. Українська філантропія: традиції і реалії: аналітичний огляд. — К.: Асоціація Бостон-Київ, 1997. — 29 с. 8. Поляруш С.І. Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX – XX ст.) // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. — 2002. — №2 (15). — С. 50-59. 9. Пенькова О.Л. Розвиток благодійництва й меценатства: традиції, досвід, сучасна практика // *Питання соціального забезпечення*. — К.: 2000. — № 23. — С. 125-129. 10. Место проблемы благотворительности в курсе "Культурология" // *Наука и молодёжь: проблемы, поиски, решения: Сборник материалов научно-практической конференции*. — Новокузнецк, 2002. — С. 58-68. 11. Клокачев П.В. В защиту благотворительности и альтруизма // *Вестник благотворительности*. — 1999. — №11. — С. 33-44.

Кучерявенко Людмила Володимирівна,
асистент кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету

ПРОФІЛАКТИКА ПРОЯВІВ ДЕСТРУКТИВНОЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ: ПОШУК ЕФЕКТИВНИХ ПІДХОДІВ

В статье рассматриваются некоторые направления превентивной работы по предупреждению поведенческих деструкций в подростковой среде. Обоснованием для разработки подобной профилактической работы является оценочное мнение подростков о наличии социальных условий и детерминирующих факторов возникновения и распространения девиаций в их среде, к числу которых, прежде всего, относятся семейное неблагополучие и условия воспитания.

The article is devoted to the definition of essence of directions of work under the prevention behavioral destructive in the teenage environment. Substantiation for development of the given direction of preventive work is the estimated opinion of teenagers on presence social conditions and determining factors of occurrence and distribution of deviations in their environment among which, first of all, concern family trouble and conditions of education.

Проблема підліткових девіацій була і залишається у центрі уваги громадськості: у школах проводяться відповідні виховні заходи, соціальні та культурні служби й установи організують свята, конкурси тощо, абсолютна більшість батьків приділяє чимало часу для виховання своїх дітей. Але, на жаль, незважаючи на змістовну систематичну професійно-освітню, культурно-масову, спортивно-оздоровчу роботу, яка проводиться великою армією освітян, працівників культури, громадськістю під керівництвом відповідних служб, міністерств та відомств, больовими точками українського соціуму залишаються девіантні прояви поведінки підлітків і молоді, як-то: правопорушення, наркоманія, пияцтво, проституція та ін. Виходить, що обрана стратегія боротьби з девіаціями не зовсім відповідає вимогам часу і потребам підлітків, що "заводить" вирішення проблеми у глухий кут. Більш того, для розірвання "ланцюгової девіантної міжпоколінної реакції" необхідні нові підходи й відповідні конкретні заходи.

Метою статті є визначення ефективних підходів до організації профілактичної роботи з попередження деструктивної девіантної поведінки підлітків.

Зазначена мета обумовила необхідність розв'язання наступних завдань:

1) виявити детермінанти девіантної поведінки підлітків на основі узагальнення їх оцінних суджень (в Криворізькому регіоні у жовтні 2006 р. опитано 890 осіб віком від 10 до 15 років; вибірка двоступенева з елементами систематичного та імовірнісного механічного відбору);

2) визначити ефективні напрямки профілактики проявів деструктивної поведінки підлітків.

Як відомо, під профілактикою розуміють цілеспрямоване, свідоме втручання у процес з метою отримання бажаних його параметрів [1, с. 160]. Тому коли йдеться про профілактику девіацій, це має означати науково обґрунтоване втручання в суспільне життя з метою усунення детермінант девіантної поведінки, а відтак – і її деструктивних проявів.

Поведінка людини і, зокрема, підлітка регулюється різними соціальними інститутами, тому суспільний вплив може носити характер правових санкцій, медичного втручання, педагогічного впливу, соціальної підтримки та психологічної допомоги. Зважаючи на складний характер девіацій, їх попередження вимагає наявності добре організованої системи соціального впливу. Але сьогоднішня реальність свідчить про відсутність у нашого суспільства необхідних ресурсів для реалізації повномасштабної програми боротьби з деструкціями у підлітковому середовищі. Отже, постає питання створення локальних програм, загальна сукупність яких дозволила б, задіявши мінімальні ресурси, отримати максимальний ефект.

Найчастіше профілактична робота здійснюється в декількох напрямках, а саме:

1) розвиток і посилення мотивації позитивних змін у власному життєвому стилі індивіда, в його найближчому оточенні;

2) спрямування усвідомлення індивідом когнітивних, емоційних проявів своєї особистості;

3) посилення адаптаційних чинників, внутрішніх ресурсів особистості;

4) вплив на чинники ризику девіацій з метою їх зменшення;

5) розвиток соціально-підтримуючого процесу;

6) формування навичок самоконтролю тощо.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Перспективним напрямом у даному контексті є профілактика індивідуальної девіантної поведінки. Починається будь-яка профілактика з вивчення самого процесу та виявлення основних закономірностей. На підставі виявлених закономірностей прогнозується подальший розвиток процесу та виявляються вузли оптимального докладання зусиль.

Першим кроком у реалізації будь-якого напрямку профілактичної роботи, зокрема, і методики прогнозування індивідуальної девіантної поведінки є визначення причин поширення девіацій у підлітковому середовищі. Сучасні знання про девіації дозволяють стверджувати, що ми маємо справу з надзвичайно складною формою соціальної поведінки особистості, детермінованою системою взаємопов'язаних факторів. Оскільки система "суспільство - особистість" функціонує на декількох рівнях – макросоціальному, соціально-груповому, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному, то розрізняють і відповідні групи факторів, що детермінують девіації особистості: зовнішні умови фізичного середовища; зовнішні соціальні умови; внутрішні спадково-біологічні та конституційні передумови; внутрішньоособистісні причини та механізми девіантної поведінки.

Найважливішими чинниками, що впливають на поведінку особистості, на думку Л. А. Ланцової і М. Ф. Шурупової, слід вважати саме зовнішні соціальні умови, до яких належать: суспільні процеси; характеристики соціальних груп, у які включена особистість; мікросоціальне середовище [2, с. 33]. Але виникає питання, які із зазначених причин є домінуючими, які чинники є найвпливовішими щодо підліткових девіацій? Відповідь на це запитання дають самі підлітки-респонденти, які чітко висловили бачення причин девіацій у своєму середовищі, підтверджуючи наявність соціальних умов, які провокують появу різного роду девіації серед їхніх однолітків.

Так, за оцінками судженнями опитаних, появу відхилень у поведінці підлітків спричиняє, перш за все, розповсюдження злочинності, наркоманії, алкоголізму (29,1%) та вільний продаж тютюнових, алкогольних виробів, наркотиків (29,2%). Не менш значимими причинами є соціально-економічна нестабільність в країні (20,4%) й пропаганда в засобах масової інформації жорстокості та насильства (16,4%) (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей респондентів на питання "Що, на Вашу думку, сприяє появі відхилень у поведінці підлітків?" (N=890)

Варіанти відповідей	% від кількості відповідей
Соціально-економічна нестабільність в країні	20,4
Розповсюдженість злочинності, наркоманії та алкоголізму	29,1
Бездуховність, низький рівень культури	5,0
Вільний продаж цигарок, алкоголю, наркотиків	29,2
Пропаганда в ЗМІ жорстокості та насильства	16,4

Детермінуючими чинниками девіантних проявів у підлітковому середовищі, за оцінками самих підлітків є кримінальний - вживання батьками алкогольних та наркотичних речовин (20,9%); соціально-психологічний - негативний вплив з боку компанії (17,6%); конфлікти в родині (15,0%), байдуже ставлення батьків до проблем підлітка (14,8%); соціально-демографічний – наявність неповної сім'ї (15,2%) (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Детермінанти девіантних проявів у підлітковому середовищі за оцінками підлітків (N=890)

Варіанти відповідей	% від кількості відповідей
Неповна родина	15,2
Низька зарплата батьків	5,8
Конфлікти в родині	14,9
Вживання батьками алкоголю, наркотиків і т.ін.	20,9
Байдужість батьків до життя підлітка	14,8
Сварки, непорозуміння з вчителями, однокласниками	1,7
Відсутність друзів	6,1
Відсутність занять	2,8
"Погана" компанія, вплив друзів	17,6

Загальновідомо, що спосіб життя родини пов'язаний, перш за все, з її матеріальним становищем, але, навіть маючи матеріальний достаток, більшість сімей сьогодні переживає духовну кризу у відносинах, як між членами подружжя, так і у відносинах з дітьми. Рівень спілкування переходить на вузько орієнтований побутовий, тим самим культура спілкування в родині деградує. Найчастіше проблеми з дітьми, особливо підліткового віку, можна спостерігати в родинях, де панує авторитарний стиль виховання чи навпаки – надмірне потурання, де наявне емоційне відторгнення дітей чи гіперопіка.

Дані багатьох соціолого-психологічних та педагогічних досліджень свідчать про єдність думок західних і вітчизняних учених про важливість сімейного виховання (А.Адлер, Дж.Боулбі, Л.І.Лісіна, Т.В.Бондар, Р.Шпіц, Л.М.Царегородцева, І.Лангмейер, В.І.Брутман, А.Я.Варга та ін.), оскільки родина завжди вважалася агентом соціалізації індивіда в суспільстві (М.Тітма, П.Кенкман, Е.Саар). У родині формуються не тільки соціальнозначущі якості особистості, але і притаманні їй оцінні критерії; вплив родини на підлітка сильніше, ніж вплив школи та суспільства в цілому [див. 6].

Деякі дослідники вважають, що проекція сімейних взаємин і настанов виступають для підлітка в якості орієнтиру у повсякденному житті і міжособистісних контактах. Можна припустити, що в родинях, де підліток відчуває нестачу уваги дорослих, де немає довіри – формується почуття ворожості до усього навколишнього світу. З огляду на непросту соціально-економічну ситуацію в сучасному суспільстві, її нестабільність а також непевність у завтрашньому дні у більшості дорослих, підвищений стан тривожності, на жаль, стає нормою. Діти, що більш гостро відчувають атмосферу оточення, не можуть не прийняти це як природний стан [4, с. 85]. На думку А.Бандури, відхилення у поведінці можна розглядати як наслідок втрати дитиною узгодженості з власними почуттями і неможливості самореалізуватися в умовах зловживання батьками покараннями, жорстоким ставленням до дітей тощо [5]. С. Л. Рубінштейн, характеризуючи особистісні якості та особливості поведінки індивіда, стверджував, що ця поведінка зумовлена не лише вродженими передумовами, а й характером соціальної взаємодії з батьками, однолітками, знайомими, друзями, та внутрішньою позицією самого індивіда [6].

Окремо можна виділити педагогічно неблагополучні родини, які, як і конфліктні сім'ї, сприяють формуванню поведінкових девіацій підлітків. Формування антисуспільних орієнтацій у дітей в цих сім'ях, відбувається за рахунок педагогічних помилок, втрати позиції домінування перед іншими інститутами соціалізації, що відіграють не завжди позитивну роль.

Ефективність соціально-емоційного розвитку підлітка значною мірою зумовлена і соціально-психологічною й педагогічною освіченістю батьків та вчителів, їхніми знаннями вікових та індивідуальних особливостей дитини, поінформованістю про фізіологічні передумови соціального та емоційного розвитку, уявленнями про загальний контекст сімейних відносин.

Основна проблема при організації профілактичної роботи з попередження девіацій серед підлітків полягає у тому, що батьки не прагнуть отримати допомогу від психологів, педагогів, соціальних працівників, більш того, вони не бажають усвідомлювати наявність проблем, пов'язаних з неблагополуччям, конфліктною атмосферою в родині, внаслідок яких порушується, а то й зовсім руйнується функціональна взаємодія між батьками та підлітками, наслідком чого є поширення агресивності, жорстокості, які породжують різні деструктивні прояви у підлітковому середовищі. Для таких дорослих правопорушення, скоєне їхньою дитиною – повна несподіванка, подія, що ніби то і не має причин. Їм притаманне перекладання відповідальності – вони вбачають причини в негативному впливі вулиці, недбалості вчителів, школи тощо. У сім'ях, де батьки зловживають алкоголем, ведуть аморальний спосіб життя або вживають наркотики, деформоване сприйняття соціальної дійсності дорослих призводить до відчуження норм, які соціально схвалюються, що, в свою чергу, обумовлює виникнення девіацій у поведінці дітей-підлітків.

Невизначеність майбутнього, незайнятість у сфері суспільного виробництва, нестабільність заробітків, невідповідність до сімейного життя та виживання у таких умовах негативно позначаються не лише на демографічній ситуації в Україні, а й на внутрішньосімейних процесах, характері взаємовідносин між членами сім'ї, її стосунків з оточуючим середовищем, на вихованні дітей, організації вільного часу.

Знервованість, відсутність побутових умов, постійна роздратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власний комфорт, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до

негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Такі життєві умови подружжя та їх дітей зумовлюють депресивні стани, емоційне перенапруження, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До останніх можуть призводити невміння раціонально вирішувати матеріально-економічні та житлово-побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що прогресує на основі алкоголізму, аморальної поведінки, наявності у членів сім'ї таких якостей особистості, як ревності, надмірна образливість, егоїзм, небажання поступатись власними інтересами, зручностями заради ближнього. Соціальна ситуація, у якій перебуває сучасна сім'я, призводить до того, що, виховуючи дітей, батьки стикаються з цілим рядом проблем. Зважаючи на те, що суспільством ставиться завдання посилити сімейне виховання, школа та соціальні служби мають допомагати сім'ї у створенні нормальних психолого-педагогічних та емоційно-моральних умов для повноцінного виховання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного удосконалення, нормального спілкування з батьками та іншими членами сім'ї, у набутті батьками умінь, необхідних для вирішення складних проблем сімейного виховання. Вимога сучасного суспільства поліпшити якість сімейного виховання та підвищити відповідальність батьків за виховання дітей часто стикається з проблемою матеріальної незабезпеченості сім'ї, зосередженості батьків на пошуках коштів для того, щоб, насамперед, забезпечити їх нормальним харчуванням, одягом, тобто задовольнити фізичні потреби дитини. Внаслідок цього духовний розвиток дитини залишається часто поза увагою батьків, на нього не вистачає вже ні сил, ні часу.

Крім того, сім'я потребує допомоги і в питаннях спілкування з батьками, родичами, особливо з тими, з якими вона разом проживає. Внаслідок зростання кількості розлучень, нестабільності та деформації шлюбу соціальної допомоги потребують сім'ї, які не в змозі забезпечувати належний рівень сімейного виховання і в яких створюються передумови для негативного напрямку у формуванні особистості дитини. Це так звані неблагополучні сім'ї, де батьки зловживають спиртним, ведуть аморальний спосіб життя; неповні сім'ї; сім'ї, де між батьками, батьками й дітьми мають місце постійні конфлікти; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; зовні благополучні сім'ї, тобто сім'ї, де за нормальних економічно-побутових умов і наявності обох батьків складаються несприятливі умови для виховання дітей внаслідок педагогічної неосвіченості та низької педагогічної культури батьків, причому, педагогічні помилки батьків носять стабільний характер [7].

Внаслідок саме педагогічної занедбаності діти в абсолютній більшості випадків стають важковиховуваними. Відхилення у поведінці підлітків може провокуватися несприятливими умовами виховання в сім'ї. Кожна неблагополучна сім'я породжує неблагополучне дитинство, збільшує кількість дітей з девіантною поведінкою. Причому, як правило, поведінка дітей з таких сімей має яскраво виражений негативний, асоціальний, аморальний характер. Із загальної кількості неповнолітніх, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ, мають одного з батьків - 10 838 осіб, не мають батьків - 880, перебувають у дитячих будинках і школах-інтернатах - 1006. У середньому кожен шостий неповнолітній правопорушник виховується протягом значного терміну в обстановці сімейного неблагополуччя [8].

Таким чином, з'ясування детермінант девіантної поведінки підлітків свідчить про те, що домінуючими причинами є неблагополучна ситуація в найближчому соціальному оточенні: по-перше, ситуація в сім'ї, зокрема, низький рівень виховної культури батьків; по-друге, наявність деструктивного зовнішнього соціального середовища, наприклад, кола друзів; по-третє, недостатній рівень поінформованості підлітків стосовно негативних наслідків різних форм прояву девіантної поведінки. Окрім того, слід зауважити, що ситуація ускладнюється психологічною невідповідністю підлітків до сприйняття всього розмаїття проблем суспільного життя. Тому ґрунтуючись на цих висновках визначимо найефективніші, на наш погляд, напрямки профілактики проявів деструктивної поведінки підлітків.

Постає завдання про підготовку батьків до якісного виконання батьківських обов'язків. Соціальної, педагогічної та психологічної допомоги потребують також сім'ї групи ризику, до яких на даному етапі розвитку суспільства ми відносимо багатодітні сім'ї, одиноких матерів, неповнолітніх матерів, сім'ї з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами, малозабезпечені сім'ї.

Державна політика, спрямована на підтримку сім'ї, знайшла своє відображення у Законі про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні, галузевій програмі Міністерства молоді та спорту України щодо поліпшення становища молодих жінок, сім'ї, завдяки якій

передбачається здійснити заходи, спрямовані на поліпшення становища сім'ї, її соціальний захист. Ці завдання реалізуються за допомогою соціальних служб для молоді, створених ще на початку 90-х років.

Превентивна робота, на наш погляд, за таких умов полягає, перш за все, у організації соціального середовища. В межах даної моделі профілактика девіантної поведінки підлітків включає соціальну рекламу з формування установок на здоровий спосіб життя. Другим етапом є інформування у вигляді лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури, відео- та телефільмів. Сутність цього етапу полягає у спробі впливу на когнітивні процеси з метою підвищення здатності до прийняття конструктивних рішень. Третій етап – активне соціальне навчання соціально важливим навичкам, яке реалізується у формі групових тренінгів (наприклад, тренінг формування життєвих навичок, тренінг стійкості до негативного впливу). Четвертий етап передбачає організацію діяльності, яка є альтернативною девіантній поведінці, перш за все, активні способи проведення сімейного дозвілля.

Узагальнюючи викладене, слід зауважити, що превентивні можливості сімейного виховання набагато ефективніші, ніж всі інші методи профілактики, оскільки засоби правової профілактичної роботи носять переважно характер інтервенції (перешкоджання, корекція, реабілітація). Окрім того, для того, щоб спрацьовували ці методи профілактики, вони мають бути включені у свідомість підлітка, стати частиною його життєвих переконань, досвіду, чого можна досягти лише шляхом цілеспрямованого виховного впливу з боку найближчого соціального оточення – батьків та школи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. - М.: Академия, 2004. - 288 с.; 2. Ланцова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения // Социально-политический журнал. - 1993. - № 4. - С. 32-41; 3. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Еминов В.Е. Личность преступника. - СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 366 с.; 4. Тюремный мир глазами заключенных / Под ред. Абрамкина В.Ф., Чесноковой В.Ф. - М.: Муравей, 1998. - 384 с.; 5. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. - М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. - 512 с. 6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. - М.: Педагогика, 1989. - 488 с.; 7. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Г.В.Святненко, Л.С.Волинець, Є.М.Луценко та ін. – К.: Логос, 2000. – С. 10-21; 8. <http://www.aif.ru>.

Покатович Ирина Владимировна,
преподаватель кафедры социологии и социальной работы Приазовского государственного
технического университета, г. Мариуполь

**МЕДИЦИНСКОЕ СТРАХОВАНИЕ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ
ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА
ПОВЫШЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОПАСНОСТИ**

Стаття присвячена питанням соціального захисту населення в умовах регіону підвищеної екологічної небезпеки. Головна увага приділена сучасному медичному страхуванню, дієвість якого аналізується на прикладі діяльності "Лікарняної каси "Азовсталь"" та сучасної страхової компанії "Іллічівська" м. Маріуполя.

The article is dedicated to the matters of social defense of population under conditions of the region of increased ecological danger. Attention is paid to modern medical insurance, which activity is analyzed by the example of "Hospital cashdesk of" Azovstal"" and "Illichivska" modern insurance company of Mariupol city.

Современная тенденция ускоренного развития отраслей экономики является не только основой формирования экономического потенциала страны и благосостояния народа, но и источником экологической опасности и, как следствие, глобальных и локальных рисков, которые касаются отдельных регионов, стран и планеты в целом. В возрастающих масштабах проявляют себя экологические риски, что и определяет необходимость принятия экстренных мер в борьбе с ними, а также – социальной защиты населения.

Сложившаяся структура развития отраслей экономики в Украине привела к образованию зон экологических бедствий, оказывающих влияние на такие ценности, как здоровье человека и экологическая безопасность. Особенно остро эта проблема проявляет себя в городах Донецко-Приднепровского региона.

Одной из зон повышенной экологической опасности является город Мариуполь - крупный индустриальный центр юго-востока Украины, в черте которого проживает около 500 тысяч человек. По объему выпускаемой продукции Мариуполь занимает первое место в области: его доля в общеобластном объеме составляет 34% и 7% - в общегосударственном. 91,5 % промышленной продукции города производят предприятия черной металлургии, в том числе крупнейшие предприятия Украины: ОАО "ММК "Ильича"", ОАО "МК "Азовсталь"" и ОАО "Азовмаш" [1, с.5]. Сложившийся промышленный потенциал Мариупольского региона является объективной социально-экономической реальностью структуры города и постоянным источником загрязнения окружающей среды и экологического влияния на человека; наиболее острой экологической проблемой Мариупольского региона является высокая степень загрязнения атмосферного воздуха выбросами промышленных предприятий.

В отмеченных объективно сложившихся условиях возникает острая проблема социальной защиты населения, обеспечения безопасных условий жизнедеятельности человека. Актуальными становятся охрана здоровья человека и оказание медицинской помощи населению. Как показывает современная практика создания условий для социальной защиты населения, важную роль начинает играть форма создания целевых организаций, в том числе организаций по медицинскому страхованию.

Цель данной статьи – выявить проблемные вопросы в становлении медицинского страхования в качестве фактора социальной защиты населения промышленного региона повышенной экологической опасности.

Проблема создания мобильной модели системы здравоохранения лежит не только в медицинской плоскости, но и в экономической и организационной. Без введения цивилизованных рыночных взаимоотношений в медицинской отрасли, без понимания со стороны государства необходимости и неотвратимости этого решения данного вопроса представляется весьма проблематичным. На сегодняшний день при наличии конституционных гарантий медицинская помощь для населения фактически стала платной, контроль и регуляторные механизмы ценообразования и качества медицинской помощи отсутствуют.

Одним из условий обеспечения населения высококвалифицированной медицинской помощью и ее доступности для всех слоев населения является необходимость внедрения медицинского страхования.

Медицинское страхование является одной из важных составляющих нормального функционирования национальных систем здравоохранения. В отличие от других форм страхования, медицинское является формой защиты от рисков, угрожающих здоровью и жизни человека. Законодательно установлены две формы страхования – добровольная и обязательная [4, ст.5]. Обязательное медицинское страхование – один из наиболее важных элементов в системе социальной защиты населения в области охраны здоровья. С одной стороны, обязательное медицинское страхование – составная часть государственной системы социальной защиты, наряду с пенсионным, социальным страхованием и страхованием по безработице. С другой стороны, обязательное медицинское страхование является финансовым механизмом обеспечения дополнительного к бюджетному финансированию охраны здоровья и оплаты медицинских услуг [5, с.98-99]. Обязательное медицинское страхование имеет преимущество в том, что обеспечивает регулярность поступления денежных средств и поэтому создает возможность планировать медицинскую помощь. Добровольное страхование является отраслью не социального, а коммерческого страхования. Оно служит дополнением к системе обязательного медицинского страхования. Обязательное медицинское страхование использует принцип страховой солидарности, а добровольное медицинское страхование – принцип страховой эквивалентности [5, с. 104].

Следует отметить, что медицинское страхование играет основную роль в экономике охраны здоровья практически всех развитых стран. В ряде стран на сегодняшний день уже существует обязательное медицинское страхование, которое является частью государственной программы социальной защиты населения. В настоящее время в Украине социальное медицинское страхование служит дополнением к бесплатной медицинской помощи, которая гарантирована Конституцией Украины. Медицинское страхование находится на первой позиции в перечне видов обязательного страхования, определенных Законом Украины "О страховании" и закрепленных статьями 25 Основ законодательства Украины об обязательном государственном социальном страховании [4, 6]. Однако Закон о медицинском страховании еще не принят, и в настоящее время нет единого концептуального подхода к внедрению обязательной формы медицинского страхования.

Указом Президента "Об основных направлениях социальной политики на 1997–2000 гг. " от 30.10.97 г. и "Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України" от 7.12.2000 г. предполагалось создание целевого фонда медицинского страхования как составной части системы обязательного социального страхования. В последнем из названных указывается, что источниками финансирования национального здравоохранения должны быть средства государственного и местного бюджетов, фонд общеобязательного государственного социального медицинского страхования, средства фондов добровольного страхования, благотворительные взносы и пожертвования юридических и физических лиц, средства накопительных фондов территориальных объединений и благотворительных фондов, денежные средства, полученные за оказание платных медицинских услуг, прочие источники, незапрещенные законодательством [7].

Функционирующая система обязательного медицинского страхования должна охватывать все слои населения и удовлетворять первостепенные потребности в медицинской и фармацевтической помощи. Это и выступает определяющим фактором развития добровольного медицинского страхования как дополнительной и самостоятельной формы привлечения свободных средств юридических и физических лиц в систему здравоохранения. Добровольное страхование в Украине носит коммерческий характер и представлено в виде "Медицинского страхования" (непрерывное страхование здоровья), "Страхования здоровья на случай болезни" [8, с.10-12]. Добровольное медицинское страхование может частично решить проблему улучшения качества медицинских услуг и расширения их диапазона.

В настоящее время в нашей стране зарождается страховая медицина в виде различных страховых программ частных страховых компаний, финансирование которых осуществляется либо за счет будущих пациентов, либо за счет крупных предприятий, выделяющих средства на эти программы.

Объектом нашего исследования являются "Больничная касса "Азовсталь"" и "Страховая компания "Ильичевская"".

Деятельность больницы кассы основывается на целевой комплексной программе. Она предусматривает оказание медицинской помощи в условиях стационара (как круглосуточного, так и дневного) по наиболее затратным заболеваниям. От медицинского страхования систему больничных касс отличает тот факт, что сумма помощи не ограничена и необходимые средства выделяются до полного выздоровления человека. Система больничных касс является наглядным примером удачной и четкой совместной работы работодателей, органов здравоохранения, трудящихся и населения города Мариуполя, что позволяет получить полноценное медицинское обслуживание.

"Страховая компания "Ильичевская"" была создана в ноябре 2004 года, а в марте 2005 года был открыт филиал в городе Мариуполе. За время деятельности компании ее клиентами стали почти 50 тысяч ильичёвцев (на предприятии работает более 80 тысяч человек). Работникам комбината предложены 4 разноуровневых программы, стоимостью от 20 (программа "Минимальная") до 180 гривен (программа "VIP"). В месяц страховщики на лечение работников ММК выплачивают в среднем более 1,8 миллиона гривен. За два года затраты по добровольному медицинскому страхованию составили более 34 миллионов гривен.

На комбинате им. Ильича действует корпоративная программа страхования согласно которой каждый работник, который принял решение застраховать свою жизнь и здоровье на определенную сумму, вполне может рассчитывать на такую же выплату и от предприятия. Как показывают результаты анализа, особенностью и уникальностью данной корпоративной программы страхования жизни и здоровья является взаимное стимулирование и работников, и комбината к заключению договоров страхования, при котором комбинат заключает договор страхования в пользу своего сотрудника только при условии, что этот сотрудник застраховался сам. Работники комбината при этом смогут получать страховые выплаты вдвое больших размеров, нежели при самостоятельном страховании в других страховых компаниях. Это является одним из сильных факторов мотивации персонала для работодателя. Покупая медицинскую страховку своему работнику, работодатель повышает заинтересованность персонала именно в этом месте работы, предоставляет новые стимулы к работе. Несмотря на то, что медицинское страхование является дополнительной нагрузкой на прибыль предприятия, предприятие в то же время экономит на материальной помощи в случае болезни и оплаты дорогих методов лечения.

Страховая компания "Ильичевская", работающая в тесном сотрудничестве с медиками лечебно-диагностического центра комбината, систематически вносятся изменения и корректировки в действующие программы страхования в зависимости от совершенствования методик лечения заболеваний - наращиваются новые мощности по ранней диагностике заболеваний, приобретается необходимое оборудование и медикаменты для повышения качества медицинского обслуживания работников комбината. Таким образом, решается проблема социальной защиты работников одного из крупнейших в Европе металлургических комбинатов в регионе повышенной экологической опасности.

Результаты социологического опроса застрахованных работников свидетельствуют о формировании психологической уверенности в социальной защите в случае наступления болезни или несчастного случая.

В экономически развитых странах полис медицинского страхования является неотъемлемым элементом социального статуса в обществе. Отношение большинства украинцев к медицинскому страхованию сложилось неоднозначное.

Выводы. Анализ состояния медицинского страхования как составной части социальной защиты населения позволяет обозначить ряд проблемных вопросов, решение которых поможет в определенной мере изменить это состояние: медицинское страхование как один из факторов социальной защиты населения требует комплексного подхода (законодательного, социально-экономического, рыночного, информационного, кадрового, научного); функционирование двух систем — обязательного и добровольного медицинского страхования — требует разработки правового и экономически обоснованного механизма, который бы обеспечивал рыночное развитие добровольного страхования при сохранении высокого качества медицинской помощи, оказываемой по линии обязательного страхования; привлечение дополнительных средств в систему медицинского страхования возможно при изменении отношения граждан к самой идее страхования на случай болезни. Если гражданин будет видеть реальную экономическую выгоду от

обязательного медицинского страхования и изменения в качестве оказываемых услуг, то дополнительное страхование будет рассматриваться как один из методов аккумуляции личных средств; внедрение современных форм медицинского и фармацевтического обслуживания позволит изменить недоверие населения к медицинскому страхованию.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Мариуполь: история и перспективы // Сборник трудов научно-практической конференции. ПГТУ. г.Мариуполь. - 2002. - 187с. 2. Конституція України. - К.: Право, 1996. - 56с. 3. Основы законодательства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992р. (зі змінами та доповненнями на 25.03.2005р.). - Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, № 4. 4. Про страхування: Закон України від 7.03.1996р. (зі змінами та доповненнями на 23.12.2004р.). - Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, № 18. 5. Внукова Н.М., Кузьминчук Н.В. Соціальне страхування: Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2006. - 352с. 6. Основы законодательства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України ВІД 14.01.1998р. - Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, № 23. 7. Указ Президента Украины от 7.12.2000 г. № 1313 / 2000 "Про концепцію розвитку охорони здоров'я населення України" // Провизор.— 2000.— № 24.— Юридические аспекты фармации.— С. 2–5. 8. Колобова Л. В. Економічна ефективність системи медичного страхування.— Тезиси семінара "Медицинское страхование: механизмы взаимодействия страховых компаний, предприятий всех форм собственности и медицинских учреждений".— Харьков, 2001. С. 10– 12. 9. Нонко В. Д. Проблемы и перспективы развития медицинского страхования в Украине.— Тезиси семінара "Медицинское страхование: механизмы взаимодействия страховых компаний, предприятий всех форм собственности и медицинских учреждений".— Харьков, 2001. — С. 5–8.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

Подольская Елизавета Ананьевна,

доктор социологических наук, Харьковский гуманитарный университет "Народная украинская академия"

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статті аналізується роль освіти в умовах формування нової цивілізаційної якості українського суспільства, обґрунтовується націленість ціннісної свідомості на виявлення і оцінку сучасних характеристик освітніх відносин і прогнозування наслідків запровадження модернізаційних проектів. У зв'язку з тим, що в ситуації постмодернізації вища школа виводить молоде покоління у сучасний глобальний та одночасно мультикультуральний світ множини ідентичностей, різко зростає значення дослідницької спрямованості вищої освіти.

The paper considers the role education plays under formation of a new civilized quality of Ukrainian society; it grounds the idea about necessity to evaluate contemporary characteristics of the educational relationships and make prognosis of consequences of projects implementation directed towards modernization. The paper argues that significance of the research component of higher education is dramatically increasing. This is due to the situation of postmodernism, in which higher education brings out young generation in contemporary global and at the same time multicultural world of multiple identities.

Решение сложных социально-экономических задач, стоящих перед Украиной, формирование нового цивилизационного качества украинского общества, учитывающего, с одной стороны, культурные традиции страны, с другой – тенденции развития общемировой цивилизации, требуют видоизменения социокультурных типов личности. В этом процессе образованию отводится ключевая роль.

Будучи тесно связанным с наукой, культурой и развитием человека, именно образование выступает социокультурным преобразователем человеческого сообщества. Как справедливо подчеркивает Ю. Д. Гранин, "эта тема вплетена в дискурс европейской социал-демократии, касающийся проектов глобализующегося развития, принципов минимизации социального неравенства, экономических и культурных разрывов между отдельными странами и регионами. Образование видится в образе двигателя модели общества XXI в. – "общества знаний", для которого приоритетными выступают инвестиции в человеческий капитал – наиболее ценный ресурс" [1, с.169].

Образование выступает ключевым фактором устойчивого развития демократии и мира внутри каждой из стран и между ними, социальной интеграции и соучастия в делах общества. Образование позитивно воздействует на поколенческие, гендерные и классовые различия, социальные и экономические барьеры внутри общества. В международном масштабе ставится задача доступности образовательных возможностей для всех детей, юношества и взрослых, обеспечение равного права на образование, содействие расширению и интенсификации применения электронных, компьютерных образовательных технологий. Решение этих задач позволяет выйти на решение общечивилизационных проблем: экологии, болезней, нищеты и т. д.

Образование по сути представляет собой право человека, которое обогащает принципы его свободы и социальной ответственности, рационального отношения к жизни и здоровью. Именно такое понимание образования стимулировало запуск Болонского процесса, пока регионального, но ориентированного на расширение образовательного пространства, его доступности, открытости. Болонская декларация ориентирует на вдумчивое взвешивание всех "плюсов" и "минусов" образовательной интеграции, рассчитанной на расширение доступности высшего образования, его открытости и равного права в получении как образовательных услуг, так и соответствующего

соціального статусу, професії, роботи. Болонська декларація розкриває також більшіє можливості для освіти "через всю життя" завдяки неперервному підвищенню кваліфікації, дистанційному освітньому.

С однієї сторони, освіта з'єднує людину з консервативним потенціалом знань і умінь (предисторією), побудованим до їх ретрансляції, передачі, поширенню, (всесвітньої комунікації), а з іншої виступає передумовою формування творчої індивідуальності. Крім того, в відношенні кожного конкретного людини освіта представляє собою складну інституційну підсистему суспільства, т. є. певну соціокультурну цілісність, структуру, яка призначена допомогти індивіду включитися до всесвітньої діяльності.

Особливий сенс нові культурні цінності набувають в системі вищої освіти, яка служить одним з головних агентів соціалізації, т. є. виробництва ціннісних структур суспільства. Вища освіта в новому розподілі ціннісних орієнтацій уже не служить в тій ступені, як це було раніше, джерелом поширення фундаментальних наукових цінностей. Споживачі вищої освіти раніше всього цінують: а) максимальне скорочення фізичних зусиль, т. є. "доступність або "удобність" для отримання бажаного результату; б) ефективність і економічну усередненість ("платити менше – отримати більше"); в) яскраві функціональні упаковки навчальних програм, спрощуючі використання "товару", в якості якого виступають знання і вміння; г) наступну максимальну комерційну реалізованість отриманих знань. В цьому сенсі, як відзначає В. І. Добренков, університети вже не розглядаються в якості святилищ розуму, а професура і вчителі – в якості священнослужителів. І ті, і інші швидше еволюціонують в напрямку обслуговуючого персоналу, створюючи ефективні продукти, готові до використання. При цьому професура виготовляє продукт на внутрішньому ринку освіти, а студенти (в майбутньому випускники і молоді спеціалісти) поширюють його (т. є. себе) на зовнішньому [2, с. 43-44].

Схожі тенденції еволюції соціокультурних цінностей можна спостерігати і в розвитку сучасних форм праці, який в умовах постіндустріального міста перетворюється з процесу реалізації фундаментального професійного призначення людини в свого роду організовану систему отримання квантованих задоволень. Легка і постійна зміна місць і спеціалізацій в праці, велике значення, надаване зовнішнім аксесуарам престижності, а також різні форми престижного споживання – все це створює нову ціннісну реальність трудової діяльності.

Нові ціннісні орієнтації, реалізуючі себе в сучасних формах культури, породжують цілий ряд феноменів, які слід вважати не культурною девіацією, а, навпаки, зразками нових гібридних форм життєдіяльності культури в суспільстві. Крім освіти і праці до числа подібних гібридних культурних форм, по думці В. І. Добренкова, слід віднести туризм, шоу-бізнес, рекламу, мас-медіа, псевдодемократичний політичний хепінінг (ліцедейство і театралізацію) [2, с. 45].

Ці явища, отримавши поширення на пострадянському просторі з кінця 90-х років, в значительній мірі представляють собою загальносвітню, глобалізуючу себе реальність. Однак, якщо в стабільних західних суспільствах ці феномени ще обмежуються і регулюються раціонально-традиційними соціальними інститутами, то в умовах нестабільності в Україні виникає небезпека перетворення цієї заявившої про себе як нової, поки ще частково девіантної гібридизованої культури в базову. Фундаментальні цінності культури українського суспільства в цих умовах можуть виявитися маргінальними або стати основою різних ремінісцентних субкультур, в відповідності з якими можуть формуватися і замкнуті спільноти (групи).

В умовах динамічної культурної еволюції в Україні на різні мікроекономічні організації, групи, рухливі і т. д. покладається відповідальність за створення такої соціальної мережі взаємного спілкування, яка здатна витримувати суттєве тиснення зовнішнього середовища. Це пов'язано з необхідністю своєрідної консервації традиційних культурних цінностей. В ситуації системного кризи українського суспільства, непередбачуваності соціальних наслідків модернізаційних проєктів на перший план виступає перспективна задача архівування культурного спадку як носія систем ціннісних орієнтацій. При цьому йдеться не тільки про створення різного роду депозитаріїв пам'яток і документів культури. Такі організації,

движения и группы могут выступать в качестве "хранилищ" живых ценностей, в том числе и в их деятельных вариантах. Этому может активно содействовать корпоративная культура, возвращаемая в последние десятилетия в наиболее прогрессивных вузах, поскольку они готовят специалистов, способных в хаосе постмодернистских трансформаций удерживать в качестве ядра фундаментальные ценности образования и воспитания личности. При этом важно учитывать весь спектр трансформационных влияний, глобализационных изменений, особенности ситуации постмодернизма в культуре, и особенно в образовательной среде.

Важным компонентом трансформации в образовательной среде выступают социальные нововведения, которые вступают в контакт с прежними структурами и продуцируют конечный результат как компромисс между действительным и возможным, между прогрессом и консерватизмом. Поэтому так важна нацеленность ценностного сознания на выявление и оценку современных характеристик образовательных отношений и прогнозирование последствий внедрения модернизационных проектов. В этом плане большую методологическую значимость имеет выделение британским ученым индусского происхождения Кришаном Кумаром **основных принципов современности**:

✓ **индивидуализм**: человек в современном обществе свободен от навязанных ему прежде групповых связей и зависимостей; имея в своем распоряжении множество образцов устройства жизни и карьеры, он сам свободно и с полной ответственностью формирует свою биографию;

✓ **дифференциация**, то есть расширение поля "жизненных шансов" в условиях все большей специализации, огромного разнообразия профессий, требующих от человека различных навыков, компетенций, образования;

✓ **рациональность**, что находит свое выражение, во-первых, в легализации, легитимности разных организаций и институтов, в строгом соблюдении законов и процедур; во-вторых, в торжестве науки как наиболее совершенной формы познания мира и разумного обоснования человеческих действий; и, в-третьих, в секуляризации, в отходе от магического и религиозного мышления;

✓ **экономизм**, поскольку большая часть жизни современного человека протекает в сфере экономики, производства и потребления; для современного человека деньги и товары становятся главным мотивом жизни, целью намерений людей, темой взаимных договоренностей;

✓ **экспансивность**, поскольку современный образ социальной жизни имеет тенденцию к расширению в пространстве. Экспансия "современности" в ситуации глобализации идет не только вширь, но и вглубь, "пронизывает" все сферы жизни, преобразуя вкусы, нравы, обычаи, нормы морали, художественные стили, массовую культуру. Она создает новые формы семейной жизни, определяет характер образования, формы отдыха и развлечений" [3, с.585].

В теоретическую модель "современной личности", которая формируется и функционирует в условиях постоянных цивилизационных трансформаций, необходимо включить следующие характерные **личностные признаки**:

– потребность в обретении нового опыта, стремление к самосовершенствованию, образованию;

– открытость навстречу инновациям и изменениям; прагматическая ориентация во времени, концентрация внимания скорее на будущем, чем на прошлом, а также умение ценить пунктуальность;

– уважение достоинства других людей, осознание огромного количества существующих мнений и взглядов, готовность высказывать и обосновывать собственное мнение и одновременно терпимость, толерантность к другим;

– стремление предвидеть события будущего и планировать свои будущие действия, то есть мобилизация воображения в целях выработки правильной линии своего поведения в отношении будущего;

– вера в собственные силы, убеждение, что личные и общественные вызовы и проблемы можно решить с помощью адекватных действий в индивидуальном порядке или совместно с другими людьми;

– доверие к социальному порядку, вера в закономерность общественного развития, в существование прочных, апробированных основ ведения хозяйства, государственной политики, а также моральных правил, обычаев и нравов, обуславливающих поведение индивидов;

– признание неизбежности существующего неравенства в распределении благ, ценностей, привилегий (неравного вознаграждения за неравные труды и заслуги).

В такой модели личностные признаки выглядят как нормативное представление о современном человеке, как идеал, где акцентируется внимание на следующих моментах: во-первых, *самореализация* – установка на самосовершенствование и уважение достоинства других людей; во-вторых, *меритократия* – понимание справедливости неравенства за неравные заслуги [3, с.587]. Все эти признаки влияют друг на друга, помогают формированию других черт, усиливают их значение, способствуя в конечном итоге формированию цельного типа личности.

В ответ на вызовы современности формируются новые образовательные стратегии современной украинской молодежи. Высшая школа в ситуации постмодернизации выводит молодое поколение в современный глобальный и одновременно мультикультуральный мир множества идентичностей. В связи с этим резко возрастает значение *исследовательской направленности высшего образования*. В новой модели преподаватель и студент – это не традиционные учитель и ученик, а два ученых-исследователя, занятых совместным поиском истин. Для современного высшего образования характерными становятся "оспариваемое знание" и рост значения "локального знания". Благодаря этому возникают новые структуры авторитета и открываются возможности для конструирования альтернативных идентичностей. Фактически университет превращается в конструктора образа жизни, в структуру, которая дает индивиду навыки непрерывной адаптации.

Сегодня студенты, приходящие в аудиторию, ориентированы на изменение традиционного подхода. Они принадлежат к "цифровому поколению" и привыкли к активному общению с компьютером, предполагающим избирательное и свободное восприятие информации, а также доступ к ее разнонаправленным потокам. В такой ситуации именно сеть, а не традиционная аудитория все более становится сферой диалога и обмена знаниями, по сути сферой возрастающей свободы. Под влиянием постоянных трансформаций, постмодернизационной ситуации в социокультурной среде у современных студентов вырабатывается новое отношение к образованию: они требуют обучения в духе "plug-and-play", часто не имеют привычки и желания учиться последовательно, следуя учебникам. Они скорее склонны к обучению в форме участия и экспериментирования. В обучении нового типа сам студент выбирает свою образовательную траекторию, формирует навыки пожизненного образования как постоянного изменения идентичности. Понятно, что при этом должен меняться и способ сообщения знаний: из набора установленных истин, транслируемых аудитории, знание превращается в способ решения конкретных задач.

В настоящее время преподаватель вынужден отказываться от традиционной роли "передатчика" знаний и становится скорее проектировщиком процесса обучения и его среды. Это означает также переход студента от уединенной работы в форме собственного опыта, чтения, письма, решения проблем к ситуации коллективного учебного опыта, совместного, кооперативного обучения. При такой форме обучения преподаватель становится консультантом, тренером студента, обеспокоенным не столько идентификацией и последующей передачей интеллектуального содержания, сколько направлением учебной деятельности студентов. Если до сих пор основным источником информации выступали подобранные и рекомендованные преподавателем книги, достоверность которых не вызывает сомнений, то размещенная в Internet информация не сортируется, не проверяется, ее достоверность неизвестна. Уходит в прошлое и "кустарное" производство курсов для конкретных студентов в конкретном месте и в конкретное время. Сегодня речь должна идти о других курсах, причем асинхронных в преподавании.

Действительно, преподаватели обладают навыками "упаковки" знания для его передачи в учебном процессе. Но прежде они не делали этого для массовой и анонимной аудитории. В меняющейся ситуации сам преподаватель со своим курсом выходит на образовательный рынок и "продает". Сегодня меняется и характер учебника, обычно ориентированного на устоявшееся знание, в то время как задача современного образования состоит в том, чтобы оперативно обновлять предлагаемое студентам знание.

Продуктивное решение этих задач в условиях глобализационных трансформаций возможно на пути развития современных методик *социокультурного диалога*, органически соединяющих в себе как учебные задачи, так и социальные аспекты коммуникации. Используемые высшей школой современные методики диалога, интерактивного общения, критического мышления представляют

собой схемы рационального поведения, ориентированного на открытие истинного и доброго в любой системе ценностей. Они позволяют создавать основу для успешного взаимодействия различных культур, что достигается, во-первых, при уважительном и открытом отношении к верованиям и убеждениям партнера, понимании высказываемых партнером идей в контексте условий его жизни; во-вторых, при критическом восприятии собственных предрассудков.

В ситуации, когда классическая система образования исчерпала себя, неслучайно появление альтернативного содержания образования: не научные формы знания и организации, а "метапредметные", "рефлексивные" (логические, методологические) и собственно образовательные.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Гранин Ю. Д. Глобализация и образование //Социология. – 2004. № 3–4. –С. 166-172; 2. Человек и современный мир – М.: ИНФРА-М, 2002. – 460 с.; 3. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005.

Навроцький Олексій Ігоревич,

доктор соціологічних наук, завідувач кафедри політичної соціології, проректор з організації навчально-виховного процесу, соціально-економічних та виробничих питань Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Статья посвящена анализу различных методологических подходов к исследованию инновационных процессов в системе высшего образования, возможности интеграции этих подходов при изучении проблем трансформации отечественной высшей школы. Особое внимание уделяется парадигмальным конструктам Д.Белла, М.Шелера, К.Ясперса, С.Ароновитца, Г.Гадамера, У.Бека, Ю.Хабермаса, Г.Эссера, А. Гелена, Н.Элиаса, Г.Шельски, Н.Лумана и других социальных исследователей. Осуществляется сравнительный анализ понятий нововведение и инновационный процесс; анализируются последствия инноваций, в том числе в образовании, доказываемая необходимость разработки научных основ социологической инноватики.

The article is dedicated to the analysis of various methodological approaches to the research of innovative processes in the system of higher education, opportunity of integration of these approaches during the studying of the transformation of native higher education system. D.Bell's, M. Scheler's, K. Jaspers', S. Aronovits', G. Gadamer's, U.Beck's, U. Habermas', G. Esser's, A. Gelen's, N. Elias', G. Schelski's, N. Luhman's and others social researchers' paradigm constructs are specially emphasized. Comparative analysis of 'innovative process' and 'innovation' notions is performed; consequences of innovations, including ones in education, are analyzed. The need for scientific basis of sociological innovation is proved.

Вища школа сьогодні стає предметом пильної уваги соціологів, політологів, культурологів, психологів і філософів, які об'єднують свої зусилля в експертному прогнозуванні її розвитку і передбаченні ризиків, що супроводжують її оновлення. Реалії українського соціуму, який проходить складний, трансформаційно насичений період розвитку, загострюють проблематику, що входить до предметного поля інноваційних процесів, а також порушують коло питань, пов'язаних із визначенням іншого предметного поля – суттєвих моментів суспільства знань. Обидва предметних поля мають спільний сегмент – освітній простір, який характеризується високою концентрацією інновацій, що є характерним насамперед для вищої освіти. Зведення цих двох предметних полів в одну площину зі збереженням їхньої багатовимірності є актуальним теоретичним завданням спеціальних і галузевих соціологій, де ще недостатньо широко застосовуються можливості інтердисциплінарного підходу і соціологічної компаративістики.

Цілком упевнено можна стверджувати, що вища школа сьогодні є соціокультурним простором, який характеризується підвищеною інтенсивністю інноваційних процесів. Для України інноваційний потенціал вищої школи може і повинен стати ресурсом для модернізаційного прориву.

Залежність долі нації від конструктивного використання можливостей тих інноваційних тенденцій, носіями яких є вища школа, посилює актуальність соціологічного аналізу цього проблемного комплексу. Сучасна епоха характеризується посиленням інноваційних конфліктів, нерівномірністю і суперечливістю інноваційних процесів. Все це робить невідкладною задачу управління інноваційними процесами, особливо такими, які торкаються життєвих інтересів суспільства.

Незважаючи на те, що соціальні наслідки інновацій у сфері освіти, практиці їх розроблення і впровадження визначають темп і спрямованість соціокультурних трансформацій у сучасних соціумах, вони досліджені фрагментарно, переважно в аспекті педагогічних технологій і практик. Їх проблематика зводиться в основному або до інвентаризації інноваційних ідей і досягнень, або до опису різного роду відношень, соціальних дій і ролей, зв'язаних із діалектикою традиції і новаторства. У дослідженнях інститутів освіти і функціональних можливостей системи проблематика інновацій, як правило, відсувається на другий план, що не відповідає тій ролі, яку вони відіграють у трансформаційних процесах.

Особливо бракує сьогодні теоретичних досліджень проблематики інноваційних у галузі освіти. Адже педагогічна інноватика висвітлює лише частину відкритого тематичного поля, багато

зон якого можуть бути когнітивно засвоєні лише на основі розробок теоретичної соціології та соціології освіти [докладніше про це див:1].

Представляється, що для визначення теоретичних засад та методологічної бази досліджень інноваційних процесів у вищій школі доцільно розглянути можливості теоретичного осмислення інноваційної діяльності у загальноцивілізаційному контексті, розглянути інноваційний потенціал і взагалі можливості інноваційних практик у доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному суспільстві.

На відміну від марксистської концептуальної схеми радикального оновлення суспільства та її більш поміркованого варіанта у вигляді діалектики традиції і новаторства парадигмальні конструкти на зразок теорії стадіальної еволюції суспільства Д. Белла дають можливість виявити й описати історичні умови та історичні форми інноваційного досвіду. Теоретичні конструкти доіндустріального, індустріального і постіндустріального суспільства дозволяють виділити ті базові контексти, в яких виникають і стверджуються соціальні та культурні інновації. Західний досвід інноваційних трансформацій, в тому числі і в освіті, як відомо, описується класичною теорією модернізації. Посилаючись на цю теорію, необхідно врахувати принципове зауваження В. Г. Федотової щодо необхідності розрізнення теоретичної моделі модернізації та інноваційних процесів, існуючих у дійсності [2]. Традиційне, сучасне та постсучасне суспільство у теоретичних рефлексіях є насамперед ідеально-типовими конструктами в тому сенсі, якого надавав їм М. Вебер. Такі конструкти виступають як методологічні регулятиви, застосування яких дає змогу уникнути онтологізації теоретичних побудов і забезпечити розуміння суспільств, що відрізняються своїми суттєвими параметрами. Названі конструкти можуть застосовуватися як соціокультурні поля з потенційними й актуальними можливостями розгортання освітніх інноваційних процесів.

Слід зазначити, що соціологічний аналіз інновацій у сфері освіти внаслідок постійного розширення предметного поля потребує гнучкого ефективного методологічного забезпечення. Інновації у рамках соціологічних досліджень звичайно виявляються як методами кількісного, так і якісного аналізу в рамках певної методологічної програми. Специфіка культурних та освітніх інновацій полягає в тому, що їх статусна позиція, функціональні можливості та системні характеристики залежать від процедур пояснення і розуміння, оскільки інновації, що впроваджуються до системи, яка функціонує за своїми правилами, потребують легітимізації, а також таких характеристик, які б забезпечили їх інтеграцію до системи.

Саме це обумовлює доцільність розгляду інновацій засобами різних парадигмальних варіантів герменевтично орієнтованої соціології та соціальної філософії у постмодерністських та модерністських модифікаціях, починаючи з М. Шелера, А. Шютца, К. Ясперса і закінчуючи побудовами С. Ароновітца, Г. Г. Гадамера, У. Бека. Принципове методологічне значення в дослідженні інновацій має положення Ю. Хабермаса про те, що автентична сучасність є місцем перетину традиції з інновацією [3]. Це дозволяє розглядати освітні інновації не тільки як соціальні практики, але і як проект, що викликає конфлікт інтерпретації. Ідея інтегративної освіти, яка набула в останні роки поширення на Заході, є саме таким проектом, який передбачає розкриття її змістової багатозначності та проявів у соціокультурних синтезах. Методологічні можливості герменевтично орієнтованої (розуміючої) соціології можуть бути комплементарно доповнені настановами сучасної пояснюючої соціології, що містяться насамперед у працях Г. Ессера, методологічна програма якого характеризується широким застосуванням пояснювальної аргументації на підставі міждисциплінарних досліджень, насамперед у психології, історії, правознавстві та економіці [3]. Освітня інновація з цієї позиції постає як подія, що ставить під знак питання усі попередні практики, вимагаючи широкого пояснення причин та наслідків соціальних дій, спрямованих на розробку, легітимізацію та впровадження інновацій. Методологічна стратегія пояснюючої соціології є доцільною виключно в тих випадках, коли йдеться про запозичені інновації, насамперед про вторинний неадаптований досвід інших країн, тобто про явище, яке за останні роки набуло поширення в Україні.

Необхідність легітимізації нововведень, насамперед таких, що торкаються інтересів усього населення в цілому, як це має місце у випадку вищої освіти, загострює питання щодо якісної характеристики експертних оцінок. Це вимагає широкого застосування методологічних настанов експертної когнітології у дослідженнях, присвячених вищій освіті. Широкі методологічні можливості мають соціологічні дослідження на основі соціально-антропологічного аналізу,

розгорнутого у площину соціології освіти та культури А. Геленом, Н. Еліасом, М. Ландманом, Г. Шельські. Ключовими тут є метод антропологічної інтерпретації та антропологічної редукції, які історично і сформувалися на ґрунті феноменології й органічно вписуються у сучасні конструкти феноменологічної соціології, фокусуючи проблематику життєвого світу та інтерсуб'єктивності, важливих для експертної оцінки інновацій у вищій школі.

Разом з цим, висвітлення питання щодо легітимізації освітніх інновацій потребує також застосування можливостей комунікативного повороту соціологічної та соціально-філософської думки, де висувається методологічний постулат про неприпустимість примусу і тиску в обговоренні можливостей і наслідків інновацій, про необмеженість ідеальної комунікативної спільності, до складу якої може входити особа, що аргументує відповідально. Комплементарне застосування цього положення разом із основними настановами теорії самореферентних систем Н. Лумана [5] дає змогу на цьому методологічному базисі проаналізувати передумови реформування системи вищої освіти в Україні, а також передбачити можливі наслідки їх утілення в контекстах постіндустріальних трансформацій. Потребують деякого переосмислювання основні положення концепції постіндустріального суспільства А. Турена, де основний акцент робиться на соціокультурних трансформаціях інформаційного порядку, що дозволяє розглянути інноваційну діяльність та самі інновації в тематичному полі соціальної творчості, яка має амбівалентний характер, виступаючи чинником ризику.

Семантичне поле педагогічної інноватики є складно структурованим, містить у собі низку значень, основними з яких є нововведення, новація, інноваційний процес, інноваційна технологія, інноваційний експеримент тощо. Серед розрізень, принципів для цього ряду, слід назвати насамперед розрізнення між нововведенням та інноваційним процесом.

Нововведення – це об'єктивація інноваційної ідеї або комплексу ідей, одинична клітинка цілеспрямованих змін, яка має чітко визначені контури і є новим відносно стабільним елементом у середовищі свого впровадження.

Наслідки впровадження нововведень поділяються на радикальні, тобто принципово нові для середовища впровадження, і модифікаційні, які пристосовують систему, організацію, процес до умов, що змінюються. Узагальнення численних міждисциплінарних досліджень свідчить про наявність зв'язку між інновативністю та культурними цінностями і нормами тієї системи, до якої залучений реципієнт. Показово, що висока інновативність корелює з ефективною формою організації соціальної системи, з її налаштованістю на зміни.

Суперечливість інноваційних процесів знаходить прояв не тільки у життєвих циклах нововведень, але й в їх формально-соціологічних характеристиках. Вона обумовлена парадоксами соціокультурної творчості, проявами яких слід вважати квазіінновації, ретронування та демодернізаційні нововведення. Усе це дає підстави говорити про необхідність розробки засад соціологічної інноватики.

Слід зазначити, що ефективним методом дослідження інноваційних процесів у вищій школі є їх ретроспективний соціально-історичний аналіз, оскільки вища школа вже з моменту свого виникнення є експериментальним полем, на якому генеруються та проходять випробування не тільки нові знання і технології, але й нові соціальні ролі, міжособистісні стосунки, постійно відтворюється проблема легітимізації нововведень. Їх дослідження передбачає використання всіх тих можливостей, які відкриває методологічний плюралізм, який дозволяє створити гнучку програму методологічних стратегій, основною характеристикою яких є компліментарність ситуативно і перспективно застосованих методів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Навроцький О.І. Вища школа: теорія і практика модернізації. //Харків, 2007, с. 7-44. 2. Федотова В. Г. Типология модернизаций и способов их изучения // *Вопр. философии.* – 2000. – № 4. – С. 3-273. 3. Хабермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Єрмоленко А. Н. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С. 287-324. 4. Esser H. *Erklärende Soziologie // Soziologie in Deutschland.* – Opladen; Leske, 1995. – S. 170-192. 5. Luhmann N. *Die Gesellschaft der Gesellschaften. Zweiter Teilband.* – Frankfurt. am. Main., 1998. – S. 595-1164.

Осипова Наталя Пилипівна,

доктор філософських наук, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЮРИСТА В СИСТЕМІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

В статье рассматриваются общие принципы согласования требований Болонского процесса и специфики конкретных образовательных сфер. Основное внимание уделяется проблемам формирования профессионального правосознания юриста в системе Болонского процесса. В статье формулируются эти проблемы и предлагаются пути их решения

This article deals with common principles of coordination with Bologna process's requirements and peculiarities of separate education fields. The problems of lawyer's professional legal conscience formation in the Bologna process system are emphasized. The article formulates these problems and offer ways of their solution.

Однією із передумов реалізації Україною європейського вибору розвитку є досягнення системою її вищої освіти основних цілей Болонського процесу. Оскільки вища освіта не є чимось одномірним, а являє собою систему вищих навчальних закладів різного рівня підготовки фахівців для різних сфер людської діяльності, реалізація настанов Болонського процесу може бути успішною лише при умові врахування цього різноманіття. Сфера юридичної освіти, як і діяльність юриста, має свою специфіку, у зв'язку з якою вона вимагає при входженні її в єдиний освітній простір врахування цієї специфіки.

Дослідження, що можуть бути віднесені до розв'язання проблем формування юриста в системі Болонського процесу, поділяються на два типи. По-перше, це дослідження, в яких розкривається соціально-економічний зміст Болонського процесу і загальний механізм реалізації його вимог (монографія С.М. Ніколаєнка, [1] а також роботи узагальнюючого характеру, авторами яких є І.І.Бабин, Я.Я. Болюбаш, Ю.А. Гапон, А.М. Грехов, Б.В. Клименко, І.Д. Ковальова, Ю.І. Палеха, М.Ф. Степко, З. І. Тимошенко, Л.Л. Товажнянський, В.В. Грубінко, В.Д. Шинкарук). До другого типу відносяться дослідження і науково-методичні публікації, присвячені окремим аспектам впровадження вимог Болонської системи в юридичну освіту та ефективності реалізації цих аспектів [2].

Питання загальної специфіки формування юриста та його професійної правосвідомості в системі Болонського процесу, що обумовлені особливостями фахової діяльності юриста, залишаються поки що поза увагою дослідників, хоча без вирішення цих питань повноцінне входження юридичної освіти в Болонський процес неможливе.

Згідно Сорбонської декларації від 25 травня 1998 року соціальний і економічний зміст Болонського процесу пов'язується з необхідністю створення європейського простору в сфері вищої освіти з метою сприяння мобільності та працевлаштування громадян, розвитку континенту в цілому і підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти [3, с. 31-33]. Зважаючи на такий зміст, неминуче виникає питання про цивілізаційні засади Болонського процесу та їх вплив на формування особистості юриста. Відповідь на це питання пов'язана в першу чергу з дослідженням специфіки праці в юридичній сфері.

Однією із субстанціональних ознак цієї праці, а значить і формування юриста є те, що він має діяти в сфері, яка спирається на владу. При цьому поняття "влада" стосується не всіх видів регулятивного впливу (наприклад, економічного чи духовного), а тільки тих, де організація суспільних відносин і управління базується на такій системі підлеглості, в якій воля одних особистостей (здійснюючих владу) є імперативно обов'язковою для інших особистостей (підвладних). [4, с. 64-65]. Ця особливість права чомусь не акцентується, а іноді сором'язливо замовчується, хоча на її існуванні наголошував ще Гегель [5, с.243]. При цьому слід зазначити, що влада і право знаходяться в суперечливому співвідношенні, оскільки влада має тенденцію до зростаючої концентрації соціально не виправданих повноважень і до перетворення в самодостатню силу. З другого боку, право стосується регулювання таких впливових суспільних факторів, які

завдяки своїм властивостям здатні звести владу до соціально виправданих розмірів і зняти її соціально небезпечні прояви. [4, с.67-68].

Складність зазначеної колізії накладає своє відбиття на діяльність юристів, оскільки вони на практиці повинні приборкати владу, в той же час не порушивши її соціального призначення, і діяти за логікою правового розвитку суспільства. Породжується ця складність головним чином двома обставинами.

По-перше, як зазначав Чарльз Мілс, одним із засобів влади є насильство, але разом з ним "слід розглядати і *авторитет* (влада, якій свідомо і добровільно підкоряється) і *маніпулювання* (влада, про механізм дії якої підвладні нічого не знають). Фактично, міркуючи стосовно природи влади, ми повинні постійно відрізняти всі ці три способи її дії" [6, с. 54].

З цієї особливості здійснення влади імперативно випливає необхідність для юриста вищої кваліфікації глибокого знання всіх форм і механізмів соціального впливу на людей і розуміння можливостей впливу на них правових знань. Без широких і фундаментальних знань юрист стосовно однієї із зазначених ситуацій обов'язково виявиться неспроможним: він або не зрозуміє чи перебільшить значення "силової складової" влади, або не знайде виправданих з правової точки зору засобів підтримання її авторитету, а можливо і заплутається в її маніпулятивних діях.

По-друге, розглядаючи соціальний аспект влади та її реалізації окремими особистостями, слід відзначити, що в сучасних суспільствах деякі люди використовують владу для того, щоб відчутно вплинути на певні суспільні структури і повністю усвідомлюють наслідки своїх дій. Інші, маючи таку ж владу, не усвідомлюють меж її впливу. Але більшість людей не може вийти за рамки повсякденності і мислено побачити більш крупні соціальні структури або здійснювати доступними їм засобами якісь структурні зміни. [6, с.210-211]. Зважаючи на це, юристи як фаховий прошарок, причетний до влади, повинні здійснювати принаймні три форми впливу і за допомогою юридичної освіти готуватися до цього.

На можновладців і тих, хто усвідомлює силу влади, юрист покладає відповідальність за будь-які суттєві структурні зміни, на які він вказує на підставі вимог права. Рівень і правовий зміст цієї відповідальності залежить від рішень влади або відсутності таких. Стосовно тих, чії дії мають структурні наслідки і хто достеменно не усвідомлює цього, він повідомляє їх і суспільство стосовно всього, що йому вдалося виявити відносно цих наслідків та їх юридичної кваліфікації. Тим, хто не має реальної безпосередньої влади і чия свідомість і практична діяльність обмежена повсякденними турботами, він розкриває вплив структурних змін і значних рішень на умови їх життя, повідомляє про все, що виявляє себе при аналізі дій більш могутніх членів суспільства і соціальних інститутів і надає поради як правовими засобами так обмежити цю могутність, щоб вона не завдала шкоди таким, як вони, тобто, за великим рахунком, основній масі суспільства.

Все це є соціальним джерелом таких вимог до юриста, як соціальна гнучкість, громадянська стійкість і бездоганний професіоналізм. Але ці якості формуються не в абстрактному просторі, а шляхом узагальнення вимог реальної практики, тобто конкретних правових систем, які завжди суттєво відрізняються одна від одної. В зв'язку з цим виникає питання: а що ж є об'єднуючим фактором юридичної освіти різних країн у межах єдиного європейського простору? Провідним фактором є схожість соціально-правових ситуацій, до вирішення яких повинна готувати майбутнього юриста освітня система. Під соціально-правовою ситуацією розуміється таке реальне співвідношення соціального і правового у конкретних відносинах між людьми, що потребує змін. Носієм соціально-правової ситуації виступають як значущі суспільні, так і нібито незначні явища особистого плану. Було б некоректним ставитися зверхньо до цих повсякденних, нібито непомітних явищ, адже саме вони є "атомами" тієї дійсності, з яких складається життя. Інструментом реального вирішення соціально-правових ситуацій є соціально-правові конструкти, тобто такі підходи особистості до соціально-правових явищ, на підставі яких виникає діяльнісне ставлення до них.

Не дивлячись на індивідуальну форму виникнення й існування соціально-правових конструктів, їх глибинне джерело криється в соціально-правовій дійсності. Для сучасної Європи такою дійсністю виступає громадянське суспільство, тобто суспільство, що включає в себе такі моменти [5, с. 233]: а) опосередкування потреб особистості, реалізація їх шляхом праці і задоволення потреб всіх членів суспільства; б) наявність такої суспільної дійсності, що виявляє себе на засадах всезагального принципу свободи та захисту власності шляхом правосуддя; в) піклування

за допомогою державної влади і об'єднання громадян про особливий інтерес як інтерес всезагальний.

Значення юридичної освіти за цих обставин полягає в регулюванні правових умонастроїв на позитивний шлях. Цей аспект заслуговує на особливу увагу, оскільки юридична діяльність часто трактується як виключно регулятивно-обмежувальна. З цього приводу Гегель зазначав, що освіченість на початковому рівні завжди починає з обмеження і осудження, завершена ж освіченість вбачає в усьому позитивне і творче. Особливу шкоду з цієї точки зору надають ходячі уявлення стосовно того, що держава тримається на силі, але "насправді основою цього є тільки почуття необхідності порядку, яке притаманне всім" [5, с. 293]. Під цим кутом зору значення юридичної освіти полягає в тому, що під почуття необхідності порядку підводиться свідомо правова основа. Однією з засад ефективності юридичної освіти та використання набутих знань є гармонія цього почуття і набутих юридичних знань.

Загальною засадою, завдяки якій в будь-якій юридичній професії відбувається органічне поєднання посадових вимог і вимог свідомого ставлення до них є обов'язків пошук істини, без чого юридична діяльність втрачає свій глибинний сенс [7, с. 239, 247, 276, 280]. Для судді це пошук істини в обставинах справи з метою винесення рішення, для прокурора – установлення відповідності суспільних і індивідуальних дій закону, для слідчого – дослідження стосовно співвідношення обставин по справі і досліджуваних правових фактів, для юрисконсульта істина полягає в установленні можливостей дотримання прав людей або їх спільнот. Підсумовуючи, можна сказати, що істина у праві – це відповідність закріплених у правових актах тверджень, висновків, приписів реальним процесам і фактам. Хоча правова істина має об'єктивну природу, в реальності вона виступає як наслідок пізнавальної діяльності певних суб'єктів – фахівців-юристів.

Специфічною ознакою правової істини є те, що вона містить знання про справжнє значення для певних суб'єктів, для їхнього існування тих або інших природних і соціальних явищ. Іншими словами, вона включає не лише фактологічні, але й оцінні знання, які в свою чергу так само мають бути за змістом об'єктивно істинними. Це стосується будь-якого аспекту пошуку істини, тобто будь-якої спеціалізації юриста. Правотворчий аспект істини полягає в тому, що норми права покликані відповідати реальним умовам життєдіяльності, потребам і можливостям усіх суб'єктів суспільства та адекватно цим потребам відбивати їх. Правозастосувальний аспект правової істини полягає в тому, що право домагається відповідності життєвим реаліям і особливостям суб'єктів правових дій тих правових висновків щодо застосування права, які стосуються фактичних обставин юридичної справи. Правознавчий аспект установлює відповідність запропонованих концепцій права його призначенню і стану суспільства.

Об'єднання суто правового і суспільноправового аспектів професійної діяльності юриста відбувається на засадах реалізації тієї або іншої форми внутрішнього переконання, яке є відбиттям певної професійної правосвідомості.

Професійна правосвідомість, як джерело внутрішнього переконання юриста, є самостійним різновидом суспільної свідомості в умовах розвиненого права. Її можна визначити як різновид свідомості, спрямований на усвідомлення минулого, існуючого і бажаного права в усьому різноманітті його проявів, який слугує суб'єктивною основою правових дій і умовою можливості його буття [8, С. 46-48].

У залежності від схвалених суспільством форм внутрішнього переконання можна відрізнити етапи становлення і розвитку права, а значить і особливості професійної діяльності юриста. Для античного етапу характерне вільне внутрішнє переконання, для феодального етапу і при пануванні певних релігійних конфесій виникає непотрібність, а потім упередженість внутрішнього переконання. В умовах сучасної цивілізації внутрішнє переконання може виступати в суперечливих формах – формі повязаності і формі професійної і моральної незалежності [9, С.21-23]. Класичним прикладом повязаності переконання є поведінка Понтія Пілата, який навіки згнівбив себе тим, що під тиском натовпу відправив до страти Спасителя. І те, що він "умив руки", нічого не змінює в природі його вчинку.

Фундаментальна роль професійної правосвідомості як фактор розвитку професійної юридичної освіти виявляє себе у двох напрямках.

По-перше. Становлення професійної правосвідомості є складним процесом. В загальній формі воно має принаймні три етапи. Перший етап спрямований на вивчення національного права і

усвідомлення його суспільно-історичних засад та конкретних форм реалізації. На завершальному циклі цього етапу в сучасних умовах необхідно виводити студентів на більш високий цивілізаційний рівень розуміння правових процесів. Другий етап, зважаючи на світові тенденції розвитку права, реалізується шляхом вивчення і розуміння необхідності та знання можливостей, незалежно від специфіки правової системи, реалізації прав людини шляхом опанування досягнень права Європейського Союзу. Третій етап передбачає досягнення самостійного дослідницько-правознавчого рівня пізнання права.

По-друге, системи освітньої підготовки юристів різних країн відрізняється особливостями цієї форми професійної правосвідомості, яку ці системи повинні сформувати і яка неминуче відбиває специфіку правової системи країни. Ці особливості є однією із головних перешкод у співробітництві юристів-професіоналів різних країн. Практичним шляхом подолання її є перебудова циклів навчання у вищих юридичних навчальних закладів у відповідності з принципами Болонського процесу і особливостями формування професійної правосвідомості юриста. Першому етапу формування професійної свідомості найбільш відповідає цикл підготовки бакалавра, другому етапу – цикл підготовки магістра, і третьому – підготовка доктора [10, с. 10]. Іншими словами, система освітньої підготовки, що пропонується Болонським процесом, відповідає глибинним потребам формування особистості юриста, світоглядного ядра цієї особистості – становлення сучасної професійної правосвідомості.

У системі становлення професійної правосвідомості і юридичної освіти особливе значення має виховання такого типу відповідальності, яка пов'язана з їх власним "Я". Тобто, щоб юристи були не здатні "здійснити поступки, які б вважали злом, здійснювати їх вони мають від себе особисто" [11, с. 159]. Іншими словами, будь-яка дія представника права повинна підкорятися як правовим нормам, так і нормам справедливості, навіть в тому випадку, коли ця дія якимось чином пов'язана зі сокровенними аспектами особистості.

З цієї точки зору формування професійної правосвідомості і розвиток юридичної освіти на засадах Болонського освітнього процесу взагалі є надзвичайно складною проблемою. Вона впливає із постійних змін нібито усталених стандартів стосовно того, що є чесним і справедливим. "Цей недолік стандартів пов'язаний з надзвичайно швидкими змінами у виробничих відносинах між людьми, за якими розвиток права і моральних критеріїв просто не встигає" [11, с.207]. Зважаючи на цю закономірність, освіта юриста повинна надавати йому такий "випереджаючий" потенціал, за допомогою якого він зможе орієнтуватися і виконувати свої функції за нових соціальних обставин та суспільних відносин. Одним з головних шляхів такого випередження є орієнтація цієї освіти на загальнолюдські правові досягнення та на правовий досвід високорозвинених країн, врахування особливостей інформаційного суспільства.

За усталеною науковою думкою інформаційне суспільство розглядається як суспільство, де вирішальним фактором соціального й економічного розвитку виступають накопичені людством і постійно зростаючі наукові, управлінські, технічні й інші знання, що здатні розповсюджуватись на будь-яку відстань зі швидкістю електронних засобів інформації [12, с. 114]. Це означає, що інформаційне суспільство базується на використанні інформаційних технологій, його головні види діяльності, інтегровані на глобальному рівні, в зв'язку з чим воно має і виявляє переваги в будь-якій сфері діяльності, а тому з ним пов'язані перспективи майбутнього. Будь-яка країна має зважати на те, що в інформаційних суспільствах формується новий статус освіти, без чого існування цих суспільств неможливе, а сама освіта втрачає свій соціальний сенс. Забезпечити такий статус, як свідчить світовий досвід, можливо завдяки співпраці вищих навчальних закладів. Така співпраця є фундаментальною особливістю інформаційного суспільства.

В умовах інформаційного суспільства як соціальної реальності виникає, таким чином, своєрідна "колективна свідомість", з якої виключені суспільства і окремі громадяни менш розвинених країн [13, с. 16]. Ця колективна свідомість охоплює всі аспекти освітньої і пізнавальної діяльності, в тому числі і діяльність правознавчу. Тому, щоб забезпечити ефективний і конкурентоспроможний рівень цієї діяльності, необхідно включитися в сферу дії "колективної свідомості", що сформувалася на засадах досягнень високорозвинених країн.

Колективна свідомість визначається тим, як реалізуються можливості науки, тобто те, що можна назвати "родовими потенціями діяльності". Під цими потенціями розуміються знання і навички, що відбивають рівень інтелектуального розвитку суспільства і носієм яких в умовах поділу

праці є певна професійно підготовлена частина суспільства, рівень освіти, чисельність і вплив якої пропорційні науковим і соціальним досягненням суспільства та ступеню їх практичного використання.

Найвищим загальнолюдським досягненням правознавчої науки є вчення про права людини, воно і виступає її "родовою потенцією". Саме ця потенція опліднює весь процес формування юриста в розвинених європейських країнах. Відповідно з цим розв'язання проблем формування юриста в системі Болонського процесу напряду залежить від використання того потенціалу, що його має правознавча парадигма прав людини.

За таких обставин сукупність високорозвинених країн виступає стосовно підготовки юриста як колективний оцінюючий суб'єкт. Це особливо слід мати на увазі, оскільки інколи вважають, що при засвоєнні юридичних істин досить невідоме зробити відомим. Насправді ж, проблема набагато глибша: слід непізнане перетворювати в пізнане. Це означає необхідність не тільки формулювати нове положення, а й розкрити його взаємозалежності з іншими положеннями та об'єктивними соціальними фактами, а також дати розуміння тих механізмів, завдяки яким воно може бути втілене в реальну практику. Таке системне пізнання в процесі формування юриста можливе лише за умови засвоєння багатопланового колективного досвіду реалізації прав людини.

Наголошуючи на ролі особливостей інформаційного суспільства в розвитку системи вищої освіти на засадах Болонського процесу, слід мати на увазі "пізнавальну пастку", проти якої застерігав ще О.Шпенглер.

Він зазначав, що "відносно історії людського типу панує невгамовний і зневажливий щодо всього історичного, а значить і органічного досвіду перебільшений оптимізм стосовно прийдешнього", більше того, "із обставин кожної миті моделюють зовсім наївну конструкцію продовження" [14, с. 150]. Уявлення, що походять з "однієї миті", з труднощів одного дня, які ігнорують історичний час в усій його цілісності, являють одну з "концептуальних пасток", тобто метод мислення, подібний віддзеркаленій кімнаті, заходячи до якої вже неможливо уявити собі світ поза нею.

Усе це зумовлює необхідність погляду на час існування соціальних явищ в усій його цілісності, тобто єдності минулого, теперішнього і майбутнього. З цього випливає фундаментальний принцип виваженого і обґрунтованого підходу до такої проблеми, як національні традиції. Під цим кутом зору і з точки зору формування професійної правосвідомості вирішальне значення мають національних характер народу і історичний досвід правової освіти.

Однією з особливостей українського національного характеру завжди була повага до освіти. Українець, як тільки траплялася нагода, передусім вчив сина грамоти, а потім вже прилучав його до ремесла і підбирав заняття по душі [15, с. 457]. Це загальна характеристика українського національного характеру багато в чому визначала характер і підхід до вищої освіти в Україні, в тому числі і до освіти юридичної.

У Києво-Могилянській академії, наприклад, однією із її функцій було формування державних діячів (майже неможливо назвати українських державних діячів, які б не пройшли її виучку). І в цьому сенсі вона була попередницею сучасних вищих юридичних навчальних закладів. Так от, враховуючи потяг її вихованців дійти привілейованого стану, Академія змогла досягти того, що саме "освіта була кращим для того засобом, а не одна груба сила і несправедно нажите багатство" [16, С.7].

Присутність національних особливостей в духовному просторі юриста виявляє себе також у впливі на цей простір національних філософських ідеалів. Давні греки схилялися до пошуку бездоганних форм, в тому числі і в духовному житті, німці – "чистого розуму", схильністю українців, що особливо яскраво і послідовно втілювалось в поглядах Г.С. Сковороди, є "філософія серця" [17, с. 207-208] з її гуманними пошуками справедливості.

Значення формування професійної правосвідомості полягає в тому, щоб через неї отримало здійснення те, що духовно і діяльнісно скріплює суспільство і сприяє самореалізації особистості [18, с. 39]. Без врахування національного характеру народу розв'язання цієї проблеми неможливе. На цей аспект організації освіти особливо наголошує Спільна декларація міністрів освіти Європи (Болонья, 19 червня 1999 року) [3, с.34].

Формування професійної правосвідомості під час навчання у вищих юридичних навчальних закладах на засадах участі в Болонському процесі неможливе без розв'язання цілої низки освітніх і

правових проблем. Базовими факторами цього процесу є порівняння академічних і професійних кваліфікацій, а також досягнення відповідності системи вищої освіти вимогам ринка праці. Реалізація цих факторів забезпечується вирішенням задач, які визначені Болонською декларацією і документами, прийнятими в її розвиток: впровадження системи ступенів і кваліфікацій, які можна легко порівнювати між собою; впровадження системи кредитів, що подібні Європейській системі перезарахування кредитів (European Credit Transfer System – ECTS); сприяння мобільності студентів і викладачів; розвиток контролю якості освіти; забезпечення привабливості європейської системи освіти; забезпечення працевлаштування випускників. У подальшому коло завдань Болонського процесу розширилося за рахунок включення до нього нових завдань: формування стратегії навчання на протязі всього життя; залучення університетів і студентів до створення Європейського освітнього простору і формування його привабливості [3, с.10-45].

Зважаючи на ці завдання і європейський досвід юридичної освіти, на думку багатьох представників юридичних шкіл, необхідна певна її уніфікація. Ця уніфікація стосується, перш за все, циклів підготовки юристів, кожен з яких стане "сходинкою" у реалізації вимог Болонського процесу.

Зважаючи на специфічні труднощі спілкування й узгодження різних систем юридичної освіти, особлива роль у формуванні професійної правосвідомості належить безпосередньому, прямому ознайомленню з цими системами і особливостями права в тих країнах, де вони застосовуються. Реальними шляхами подолання цієї труднощі є положення Сорбонської спільної декларації про узгодження системи вищої освіти в Європі (Париж, Сорбонна, 25 травня 1998 року), зокрема такі: проходження додаткового курсу професійної підготовки бакалавра і зайняття юридичною практикою в тій країні, яка його приймає, а також створення сприятливих умов з тим, щоб студенти "мали змогу навчатися щонайменше 1 семестр у будь-якому університеті іншої країни. Водночас більше викладачів і науковців мають працювати у європейському просторі за межами своєї країни" [3, С.32].

Система Болонського процесу не є чимось закостенілим. Вона весь час, спираючись на європейський досвід, удосконалюється і уточнюється, про що зокрема свідчать присвячені їй 7 загальноєвропейських освітніх документів, що були прийняті після проголошення Magna Charta Universitatum (Великої хартії університетів). Зважаючи на особливості процесу формування юриста, слід подумати над деякими положеннями, що є в цих документах. Наприклад, у заключних положеннях Конвенції про визнання кваліфікацій, що стосуються вищої освіти в Європейському регіоні (Лісабон, 11 квітня 1997 року), дається перелік статей Конвенції, які тією або іншою країною можуть не застосовуватися. Серед них названа стаття VI.3. Ця стаття серед наслідків здобуття вищої освіти в країні, що підписує конвенцію, передбачає полегшення доступу на ринок праці згідно із законами і правилами цієї країни або під її юрисдикцією [3, С.20]. Можливість відмови від дотримання цього положення суперечить духу Болонського процесу. Особливо така відмова може вплинути на тих, хто отримав юридичну освіту, оскільки ця освіта в багатьох країнах є однією з найпрестижніших і відкриває широкі можливості не лише фахової, але й державницької, політичної і громадської діяльності.

Стаття VIII.2 передбачає складання і публікації огляду різних типів вищих навчальних закладів, що входять до складу системи вищої освіти країни – учасниці Конвенції з характеристиками, властивими кожному типові такого закладу [3, с.22]. У багатьох країнах, зокрема в Україні, існує надзвичайно строката система вищих юридичних навчальних закладів. Можливість відмови від публікації їх характеристик надзвичайно ускладнить взаємне визнання дипломів про вищу юридичну освіту, що в умовах досить гострої конкуренції фахівців - юристів може мати вкрай негативні наслідки.

Важко погодитись з тим, що може не виконуватись стаття IX.3, згідно з якою вищі навчальні заклади Сторін освітньої угоди використовують додатки до диплома ЮНЕСКО/Ради Європи або будь-якого іншого порівнянного документа. Відмова від такого авторитетного з точки зору міжнародного права додатка створює можливість різного підходу до дипломів про вищу юридичну освіту, отриманих у різних країнах, оскільки саме тут існують можливості підвищеного суб'єктивного підходу до них.

Наведені приклади свідчать про невирішеність багатьох не лише науково-методичних, але й правових проблем, пов'язаних з формуванням юриста в системі Болонського процесу.

Розгляд проблем, вирішення яких необхідне для формування юриста і його професійної правосвідомості в системі Болонського процесу підводить до висновку, що розв'язання цих проблем має базуватися на творчому використанні перш за все принципів Великої хартії університетів і передбачає:

- свободу викладання досліджень і навчання, діалог в процесі навчання і відкидання нетерпимості у спілкуванні;
- відповідність формування юриста постійно змінюваним потребам і запитам суспільства, неподільність викладання, дослідницької роботи і узагальнення юридичної практики розвинених країн;
- формування викладацького корпусу відповідно до принципу цієї неподільності;
- прагнення в юридичних навчальних закладах університетського рівня до опанування фундаментальними універсальними знаннями, які задовольняють нагальні потреби взаємного пізнання і взаємодії різних культур та правових систем;
- гарантування студентам дотримання свобод і умов, за яких вони могли б досягти своїх цілей у фаховій підготовці, культурному розвитку і всебічній освіті.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К.: Освіта України, 2003. – 319 с.; 2. Проблеми вищої юридичної освіти: Тези доп.та наук повідом. Наук-метод.конф., Харків, 18-19 грудня 2001 р. За ред. В.В.Комарова.– Х.:Нац.юрид.акад.України, 2002.– 204 с.; 3. Болонський процес: Документи/ Укладачі: З.І. Тимошенко, А.М. Грехов, Ю.А. Гапон, Ю.І. Палеха.– К.: Вид-во Європ.ун-ту, 2004.– 169 с. ; 4. Алексеев С.С. Философия права.– М.: Изд. НОРМА, 1997.– 336 с.; 5. Гегель Г.В.Ф. Философия права/ Пер. с нем.– М.: Мысль, 1990. – 524 с.; 6. Миллс Чарльз Райт. Социологическое воображение./ Пер.с англ.– М.: Изд. Дом NOTA BENE, 2001.– 264 с.; 7. Васильев В.Л. Юридическая психология.– СПб: Питер Пресс, 1997.– 656 с.; 8. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе// Кони А.Ф. Избранные произведения – М.: Госюриздат, 1956.– С.19-48; 9. Циппеліус Р. Філософія права/ Пер. з нім.– К.: Тандем, 2000.– 300 с.; 10. Комаров В.В. Болонский процесс и европейское высшее юридическое образование //Юрист України №2 (8), червень 2005 р. – С. 8-10/; 11. Кули, Чарльз Хортон. Человеческая природа и социальный порядок. / Пер.с англ.– М.: Идея –Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.– 320 с.; 12. Белова Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе // Вестн. Моск. ун-та. Сер.6 Экономика. – 2001.– № 4.– С. 109-119. 13. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации.– 3-е изд., перераб и доп. – М.: ИНФРА –М, 2003. – 768 с. 14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории.1. Гештальт и действительность / Пер. с нем.– М.: Мысль, 1993.– 663 с. 15. Квитка Гр.О. Украинцы.// Соч.– Т.4.– 1845 – 485 с. 16. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд.2.– Т.1– Ч.2. Приложение. – К.,1909. -216 с. 17. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с. 18. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977.– 471 с.

Михайлева Екатерина Геннадиевна,

кандидат социологических наук, доцент, заведующая кафедрой социологии Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия"

ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: КЛЮЧЕВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Стаття присвячена систематизації провідних тенденцій розвитку освіти, обумовлених зміною багатьох характеристик сучасного суспільства. Визначені фактори, які обумовлюють провідну роль освіти у соціальних змінах, виокремлені вектори її розвитку, які відповідають ключовим тенденціям трансформації суспільства. Особливий акцент в розгляді цих питань зроблено на таких тенденціях, як зростання ролі освіти у формуванні людського капіталу суспільства, зміни у позиціюванні значущості освіти у свідомості особистості, трансформація механізмів та принципів взаємодії системи освіти з ринком, розширення рамок освітнього простору тощо.

The article is dedicated to systematization of main tendencies in education development which are determined by change of many contemporary society characteristics. Characteristics which determine the main role of education in social changes are fixed and directions of its development which correlate with main tendencies of society's transformation, are distinguished. The special accent in consideration of such questions is made on such tendencies as increasing of the role of education in forming of human capital of society, changes in positioning of education importance in the conscience of personality, transformation of mechanisms and principles of interactions of educational system and the market, extension of frameworks of educational area, etc.

Продолжающаяся системная трансформация современных социальных систем, расширение рыночного и демократического пространства в современном мире привели к изменению роли многих социальных институтов. Их традиционная структура, система функций и общее значение в обществе изменяются в соответствии с новыми требованиями и все возрастающей интенсивностью жизнедеятельности обществ. К таким институтам можно отнести и институт образования.

Описываемые исследователями современные тенденции позволяют утверждать, что институт образования сегодня, как и всегда остается одним из наиболее значимых социальных институтов, в значительной степени отвечающим за успешную реализацию стратегий развития общества, а в условиях постиндустриального (информационного, технотронного и т.д.) общества играющим исключительную роль в данных процессах. Социальные практики большинства развитых стран являются непосредственным свидетельством этому.

Исследование образования как социального института и его трансформации широко представлены в работах современных ученых. Среди них – работы В. И. Астаховой, Л. Г. Сокурской, В. Я. Нечаева, В. М. Филиппова, Х. Гарднера, О. Долженко, Г. Е. Зборовского, Е. А. Шуклиной, М. Згуровского, С. А. Шароновой и др. В их работах исследуются вопросы концептуальных основ образования, их трансформации в современных условиях, влияние образования на социальные процессы и их носителей и т.д.

Особый интерес в контексте продолжения данной линии исследования приобретают ответы на вопрос о том, почему образование рассматривается в качестве одного из ключевых институтов современного общества. Дать ответы на данный вопрос и является целью данной статьи. На наш взгляд, можно остановиться на нескольких аргументах. **Во-первых**, учебные заведения являются "поставщиками" рабочей силы, соответствующей потребностям общества на том или ином этапе его развития. В этой связи важной видится тенденция интеллектуализации его жизнедеятельности, которая непосредственно касается подавляющего большинства профессий, а способность представителей этих профессий адекватно реагировать на тенденции развития социума закладывается и обеспечивается именно системой образования в разных ее формах.

Более того, современное общество конструирует стратегии своего успеха, ориентируясь на развитие собственного интеллектуального ресурса, который сегодня рассматривается в глобальном масштабе как один из ведущих критериев позиционирования стран в мировом сообществе. И в этом плане очевидно, что "основу интеллектуального ресурса составляют кадры, т.е. творчески мыслящие люди, степень участия которых в исследовательско-познавательной деятельности в сфере НТП определяется уровнем их воспитания, образования, квалификации, опытом, умением и навыками,

социальной активностью, способностью к творчеству, здоровьем, наличием необходимой информации и технических средств, применяемой формой организации и оплаты труда и другими факторами. Таким образом, качество интеллектуального ресурса в значительной степени зависит от применяемой обществом системы образования, в которой ведущее место принадлежит высшей школе" [1, с. 59].

Во-вторых, система образования во многом задает тон социокультурной и социально-экономической жизни страны. В ее рамках зарождаются и транслируются возможные модели и пути развития социума. В ней максимально сконцентрированы знания о прошлом и настоящем, что, наряду с умением творчески решать возникающие задачи, позволяет тем, кто оканчивает учебные заведения, эффективно конструировать будущее.

Данный аргумент в пользу значимости образования имеет свои особенности проявления в различных социальных системах. И в современном мире, особенно в транзитивных, трансформирующихся обществах, в том числе и в Украине, можно наблюдать ряд противоречий в данном отношении. Большинство из них связаны с консервативностью системы образования в целом, инерционностью сознания субъектов образовательного процесса, которые порой выступают препятствием на пути реализации образованием как социальным институтом функции детерминации характера социокультурной и социально-экономической жизни страны. Однако следует отметить, что в рамках глобальных тенденций, при которых общество все больше и больше зиждется на знаниях, образование, особенно высшее, выступает в качестве основного компонента культурного и социально-экономического устойчивого развития сообществ и наций. Поэтому развитие образования отнесено в большинстве стран мира к числу самых важных национальных приоритетов.

В-третьих, образование в современных условиях выступает неким "экспертом" общественной жизни в целом и ее отдельных секторов, поскольку в образовании сконцентрирован мощный интеллектуальный капитал. Благодаря этому, а также преодолению разрыва между образованием и бизнес-средой, специалисты сферы образования становятся все более востребованы в качестве консультантов и экспертов.

Данная тенденция наиболее четко оформилась в западных странах: "Новая роль знания в современном мире значительно расширила сферу влияния вузовской интеллигенции. Преподаватели колледжей и университетов отличаются исключительно высоким уровнем социальной активности. Они часто выступают с публичными лекциями, докладами, работают консультантами, принимают активное участие в политических дискуссиях по актуальным проблемам. Представителей академических кругов привлекают в качестве экспертов к участию в работе всевозможных комиссий" [2, с. 173]. Сегодня отдельные проявления данной тенденции можно наблюдать и в украинском обществе.

В-четвертых, система образования выполняет роль стабилизатора общественного развития. И в данном случае традиционное ее восприятие как консервативной системы выступает позитивным фактором в этом процессе. В рамках своего социального влияния образование способствует поддержанию определенной системы общественных отношений, формированию и поддержанию того или иного типа социальной структуры, развитию норм и ценностей, сохранению традиций.

Безусловно, речь в данном случае не идет о том, что образование "консервирует" общественные отношения. Речь идет о том, что в условиях социальной нестабильности оно выступает тем элементом, который уравнивает инновационные и трансформационные потоки традиционными ценностями и практиками. При этом само образование может стимулировать различные инновации и общественные изменения.

В-пятых, образование выступает источником развития общества. Благодаря своему инновационному потенциалу, интегрируя свои усилия с наукой и современной практикой, образование стимулирует рождение новых идей и технологий, стилей достижения успеха и способов принятия эффективных управленческих решений и т.д.

Потенциал образования в данном отношении ценился всегда и особенно ценен сегодня. Как считает И. Тарапов, "уровнем цивилизации и благосостояния общество во многом обязано тому потоку знаний и умений, который поступал и поступает из университетов, обязано многогранной деятельности всех научных и образовательных заведений, этих источников знания и образования. Знания, образование - основа человеческого прогресса. И никогда еще в истории человечества они не имели столь решающего значения, как в нашу эпоху. Не будь успехов в современном образовании, человечество оказалось бы нежизнеспособным. И поэтому столь важны и деятельность всей системы образования, и внимание к ней

со стороны общества и государства, и понимание ее роли в жизни всего народа" [3, с. 81].

И, наконец, **в-шестых**, образование способствует формированию определенного типа личности, который является востребованным в современном социальном пространстве и будет востребован в нем завтра. В силу данного свойства системы образования ее "конечный продукт" в современном украинском обществе помимо профессиональных качеств по-прежнему в своем большинстве обладает и совокупностью морально-этических качеств, и определенным культурным уровнем. При этом их глубина варьируется в зависимости от стабильности социума в целом.

В целом, значимость такого свойства образования, как формирование определенного типа личности, обусловлено тем, что система образования – одна из подсистем общества, в которой наиболее ярко проявляется возможность благодаря формированию нового типа личности развивать его человеческий капитал.

Таким образом, очевидно, что сегодня можно обозначить по крайней мере шесть особенностей функционирования системы образования, которые подтверждают тот факт, что она может рассматриваться в качестве одного из ключевых институтов современного общества.

Функционирование системы образования протекает в общих рамках "рождения" нового типа общества. Для системы образования это означает, что ее развитие должно коррелировать со стратегиями социальных субъектов и общества в целом в ответах на те вызовы, которые выдвигает к ним современность. Сегодня можно говорить о нескольких важных в данном отношении тенденциях в развитии системы образования, которые, на наш взгляд, наиболее полное отражение получили в следующих векторах развития.

✚ Возрастание общей роли образования в развитии человеческого капитала общества. Сегодня стало очевидно, что движение обществ по пути прогресса возможно не столько благодаря техническим достижениям, сколько благодаря развитию человеческого капитала – совокупности качеств, компетенций, характеристик и умений людей, реализующих себя на том или ином социальном пространстве. Ведь именно люди становятся источниками всех инноваций и достижений, которые используются обществом для своего прогресса. И без сомнения, особую роль в этом играет система образования, от которой во многом зависит то, какое качество человеческих ресурсов будет сформировано сегодня и каким оно станет завтра.

Наряду с этим, не менее важной в рассматриваемом аспекте выступает роль образования в конструировании будущих векторов развития общества. Ведь система образования, выступая мощным "социализатором" и институтом, где происходит становление личности, формирует тип профессионала, гражданина и т.д., который будет реализовывать себя не только в современном социальном пространстве, но и создавать для себя пространство будущего. Поэтому сегодня ученые говорят об усилении прогностического характера всей системы образования, о необходимости учета усложняющейся реальности - постиндустриализма, техносферизации и ноосферизации планеты.

В результате, очевидно, что роль образования как фактора развития человеческого капитала возрастает, что предъявляет определенные требования к системе образования и стимулирует ее развитие как одного из ведущих социальных институтов, способствующих прогрессу всего общества и укоренению в нем меритократических тенденций.

✚ Численный рост "параметров" образования. Усиление роли образования закономерно приводит к изменению его количественных параметров. При этом изменения в данном отношении касаются всех субъектов образовательного пространства, что свидетельствует о непротиворечивости происходящих в данном плане процессов. Как отмечают американские исследователи Э. Лэдд и С. Липсет, "преподаватели и их ученики, студенты университетов, никогда не были столь многочисленными, как сегодня. Учитывая растущие потребности постиндустриального общества в специалистах с университетским образованием и проведение в широких масштабах научных исследований, сегодня университет более необходим, чем когда-либо прежде" [Цит. по 2, с. 172]. Статистические данные свидетельствуют о том, что "численность преподавательского состава в мире возросла с 41,2 млн. человек в 1980 г. до 60,2 млн. человек в 2000 г." [4, с. 132]. Таким образом, сегодня фиксируется возрастание общей численности учебных заведений и, прежде всего, в системе высшего образования, а также тех социальных субъектов, которые осуществляют свою деятельность в ее рамках.

В аналогичном русле протекают и процессы в Украине. Так, наряду с общим ростом численности учебных заведений, "за последние 15 лет количество студентов вузов различных

уровней и различных форм собственности выросло более, чем вдвое, и на конец 2005 года превысило 2,5 млн. человек, а часть молодежи, получившей высшее образование, составила 35% по сравнению с 18% по состоянию на 1991 год" [5].

Важным представляется тот факт, что такой количественный рост связывается не только с потребностями общества в более высоком уровне образования и расширением возможностей его влияния на различные сферы жизнедеятельности общества, но и с ростом степени влияния субъектов образовательной системы на другие социальные субъекты. Именно поэтому современное образование все больше интегрируется в социальное пространство социума, впитывая в себя его требования, обеспечивая себе центральное место в процессах его развития.

Протекание данных процессов интеграции тесно связано с формированием нового "образа" высшего образования. Сегодня оно воспринимается не только как способ развития общества благодаря качественной образовательной подготовке. Сегодня оно все чаще рассматривается как сектор рынка труда, в котором происходит увеличение численности занятых трудовых ресурсов, который имеет свою привлекательность, эффективность капиталовложения и т. д.

Несмотря на то, что традиционно отечественное образование не рассматривается с точки зрения экономической эффективности, на современном этапе выкристаллизовались особые векторы в данном направлении, что позволяет нам выделить еще одну важную для нашего исследования тенденцию.

 Изменение механизмов и принципов взаимодействия системы образования с рынком. В данном отношении представляет интерес объективное расширение границ системы образования как сектора рынка, который влечет за собой экстраполяцию принципов и механизмов рынка на эту расширяющуюся зону. Однако, несмотря на наличие данной объективной тенденции, однозначной оценки данный процесс не получил. Например, Х. Гарднер считает установление контроля рынка над образованием непростительной ошибкой, поскольку конечная цель рынка - извлечение прибыли - глубоко противоречит целям образования, задача которого состоит в формировании образованных граждан, способных к независимым суждениям и решениям. Кроме того, "система образования - настолько специфическая сфера деятельности, что мы не можем позволить предпринимателям принимать в этой сфере решения", - пишет Х. Гарднер [6, с. 22].

По мнению отечественных специалистов [7, с. 41; 8, с. 104], для политических и институциональных инициатив в этом направлении безмерное распространение рыночных механизмов на сферу образования представляет опасность. Связана такая позиция, на наш взгляд, прежде всего с тем, что развитие отношений образования и рынка по сценарию превращения первого в один из секторов второго противоречит принципам меритократии, для развития которой необходим не столько рыночный, сколько потенциал-, личностно-ориентированный и творческий подход, позволяющий создать условия для раскрытия и реализации потенциала личности. Сокращение же финансирования образования, сведение его к принципам товарно-денежных отношений, безусловно, приведет к потере уже имеющегося интеллектуального потенциала общества и к ограничению его дальнейшего развития.

 Повышение субъективной значимости образования в обществе. В современном обществе очевидным становится не только рост объективной значимости образования. Оно приобретает все большую субъективную значимость, поскольку ориентировано на развитие индивидуальности человека, реализацию его потребностей, которые вплетаются в общую матрицу общественного развития. При таком подходе образование рассматривается как социальный институт, который призван оптимизировать соотношение индивидуальных и общественных приоритетов и в результате воспринимается как эффективный канал решения проблем данного круга. Свидетельством этому может являться уже отмеченная нами ранее тенденция возрастания количественных параметров образования, в которых наиболее ярко сочетаются потребности личности в различных видах и формах образования и стремление государства обеспечить высокий уровень образования своих граждан. Однако наряду с количественными показателями важное значение имеет и субъективное восприятие образования, которое можно описать с помощью как минимум двух характеристик – нацеленность на образовательные стратегии и позиционирование образования в системе ценностей социальных субъектов.

В отношении первого аспекта наши исследования¹ показывают, что, например, после окончания обучения в школе подавляющая часть юношей и девушек планируют продолжить обучение в высших учебных заведениях (97,5%); 1,8 % респондентов пока еще четко не определились с планами на будущее. Только 0,7 % опрошенных после получения среднего образования не планируют продолжать обучение дальше.

Такой факт отражает, во первых, отношение сразу нескольких поколений к получению образования (как минимум школьников и их родителей, поскольку решение о продолжении обучения во многом зависит от них). Во-вторых, указанная тенденция позволяет фиксировать возрастание значимости высшего образования как элемента системы образования в обществе. Этот аспект проявляется сегодня все активнее. Как утверждают специалисты, "все большее число людей из самых разных социальных групп видят его (*высшее образование – прим. автора*) как необходимое условие для профессионального роста и вертикальной мобильности. Статистические данные подтверждают факт роста спроса на высшее образование, по крайней мере по сравнению с 1993 годом, - прием в вузы вырос в 2,2 раза (+ 119%)" [9].

Следует отметить, что тенденция нацеленности на получение различных форм образования характерна сегодня для многих социальных субъектов, что связано с изменением позиционирования образования в системе ценностей социальных субъектов и активным развитием непрерывного образования. Наши исследования² показывают, что образование занимает сегодня срединную позицию в системе ценностных ориентаций студентов и школьников в Украине (см. таблицу). Аналогичная ситуация характерна и для профессорско-преподавательского состава, а также учителей школ [см. 10, с. 36-40].

Следует обратить внимание и на тот факт, что значимость образования меняет свои акценты. Если раньше можно было говорить о том, что образование рассматривалось преимущественно как терминальная ценность, то сегодня акценты в восприятии образования смещаются на ее инструментальную значимость. Данная тенденция отмечается отечественными исследователями. Например, наши исследования показывают, что более 70% студентов и школьников Харьковского региона рассчитывают на то, что образование позволит им достичь успеха в современном мире. Л. Г. Сокурская также делает вывод о том, что "инструментальная, прагматическая ценность образования продолжает доминировать в ценностном сознании студенческой молодежи, тесня ее терминальный ценностный дискурс, что, в том числе, обусловлено модернизацией и постмодернизацией ценностных ориентаций современного студенчества" [11, с. 346].

Таблица

Ценностные предпочтения некоторых субъектов образовательного процесса в Украине
(в %)

№ п/п	Ценности	Студенты Украины	Студенты Харькова	Старшеклассники Харькова
1	Активная жизнь	16,9	16,7	15,4
2	Здоровье	68,8	69,9	63,4
3	Образование	26,3	25,6	31,5
4	Интересная работа	33,7	33,3	28,3
5	Любовь	23,6	26,2	31,2
6	Материальная обеспеченность	40,8	39,6	36,2
7	Наличие хороших и верных друзей	29,3	30,1	37,6
8	Свобода	20,1	19,6	13,6
9	Счастливая семейная жизнь	34,5	35,4	36,6
10	Развлечения	4,4	3,3	3,2
11	Другое	0,2	0,3	0,7

¹ Исследование "Мотивация и особенности представлений о высшем образовании" - опрос учащихся 11-х классов 13 школ г. Харькова и Харьковской области (2001 г., n=280).

² Всеукраинский опрос специалистов в сфере образования, имеющих в ней высокий статус (не ниже проректора вуза), посвященный изучению мотивов получения высшего образования (2001 г., n=22); опрос ректоров и проректоров ведущих частных вузов Украины, Латвии, России, Казахстана (2002 г, n=32), посвященный изучению процесса организации высшего образования в современных вузах; всеукраинский опрос студентов "Мотивы получения высшего образования" (2001 г., n=864); опрос студентов ведущих вузов частной формы собственности Польши, Латвии, Украины и Казахстана "Мотивы получения высшего образования" (2002 г., n=407).

Данная тенденция, на наш взгляд, является отражением некоторого отставания Украины в формировании нового типа общества. Ведь в условиях постиндустриального общества или общества знания образовательные механизмы становятся важнейшими в системе конструирования личности. В данном контексте должно произойти обратное смещение – от инструментализации образования как ценности к ее терминализации. При этом, по мнению современных ученых, акценты в получении образования будут смещаться в сторону достижения таких целей, как повышение уровня культуры; удовлетворение потребностей в получении нового знания, самореализации, самоутверждении, появлении новых референтных групп с выраженной интеллектуальной направленностью деятельности и др. [12, с. 112].

Таким образом, возрастание значимости образования является одной из очевидных тенденций современного развития общества.

✚ **Рост уровня доступности образования.** Данная тенденция непосредственно связана с рассмотренными выше тенденциями, однако в контексте нашего исследования имеет особое значение. Ведь повышение значимости образования, изменение его численных параметров обеспечивает приток в образовательные ступени разного уровня людей на разных жизненных этапах, а обществу дает возможность активно развивать свой человеческий капитал и интеллектуальный потенциал. Поэтому повышение уровня доступности образования дает возможность образованию эффективнее выполнять дифференцирующую функцию и осуществлять отбор претендентов, например, в интеллектуальную элиту.

Решение вопросов повышения доступности образования решается сегодня преимущественно за счет перераспределения бюджетных расходов и использования других многочисленных путей для привлечения детей и взрослого населения к обучению. В этой связи сегодня речь идет о расширении возможностей получить образование в нужный для человека момент. И здесь актуализируются вопросы, связанные с новыми технологиями получения образования (например, дистанционное обучение) и созданием самой среды, стимулирующей постоянное обновление знаний на протяжении жизни – непрерывного образования.

В условиях глобализации вопросы доступности образования тесно пересекаются с вопросами расширения рамок образовательного пространства, которое, является одним из тех вызовов, перед которыми оказались сегодня общества и личность.

✚ **Расширение рамок образовательного пространства.** Современное образование, отвечая на пространственный вызов современности, находится в поиске новых форм своего функционирования. Наряду с этим, мировое сообщество столкнулось с проблемами социально-демографического плана, в рамках которых часть мирового сообщества ищет пути привлечения обучающихся, а часть – рынок образовательных услуг. Указанные тенденции породили два разновекторных процесса – доместикацию образования и его интернационализацию.

В рамках первого вектора образование рассматривается как часть более общего процесса создания рабочих мест внутри страны (региона), особенно для профессий умственного труда, непосредственно связанных с развитием потенциала того или иного общества.

Второй вектор определяется миграционными процессами в рамках образования, активизацией влияния Болонского процесса как способа интеграции европейского образовательного пространства и т.д. Данная тенденция будет усиливаться, ведь "по прогнозам численность студентов, обучающихся за границей, возрастет в мире до 2,8 млн. к 2010 году и до 4,9 млн. – к 2025 с наиболее высокими темпами роста численности студентов из Азии" [13, с. 93].

На наш взгляд, с расширением рамок образовательного пространства расширяются возможности развития личности посредством использования различных образовательных форм – формальных, неформальных, информальных. Однако реализация таких задач ставит перед образованием новые требования, одним из которых выступает повышение качества образования.

✚ **Повышение требований и соответственно самого качества образования.** Воздействие тенденций интеллектуализации общественной жизни, возрастания роли сознания определяет сегодня особенности развития современного образования. Во-первых, знаний, умений, компетенций, дававшихся в рамках системы образования ранее, сегодня уже недостаточно для эффективного решения задач завтрашнего дня. Во-вторых, все большее наполнение повседневности элементами интеллектуальной деятельности требует от образования новых подходов, уровней, способов эффективной реализации своих функций. В-третьих, расширение доступа к образованию

значительно дифференцирует субъекты образовательного процесса, что предполагает поиск разнообразных форм и методов, которые будут "срабатывать" для различных категорий обучающихся. В-четвертых, необходимость развития человеческих ресурсов того или иного общества определяет тенденцию индивидуализации образовательных траекторий и, соответственно, развитие образовательных возможностей в данном направлении. Кроме того, качественное образование рассматривается как ресурс достижения жизненного успеха.

Это означает, что роль хорошего образования становится настолько значимой, что получение качественного образования далеко обгоняет формальные стороны образовательной активности. С другой стороны, такая ситуация усиливает конкуренцию между специалистами и, следовательно, стимулирует развитие национальных систем образования за право готовить специалистов высшего класса.

✚ Нацеленность системы образования на формирование творческой личности и разработка новых образовательных технологий, позволяющих решать данную задачу. Формирование нового типа общества, в рамках которого социальный субъект приобретает большие возможности для самореализации, становится все большей реальностью. Несмотря на то, что формирование нового типа общества протекает неравномерно в мировом масштабе, благодаря интеграционным процессам, процессу глобализации и пространственному вызову современности, требования к качеству человеческих ресурсов постепенно выравниваются. И ключевым в данном качестве становится творческая составляющая, позволяющая максимально реализовать себя в любом социальном пространстве. Именно поэтому "одной из главных целей перспективной системы образования является формирование творческого потенциала личности, человека-созидателя в самом широком смысле понимания этого слова" [14, с. 84].

Реализация этой задачи тесно связана с поиском адекватных поставленной цели образовательных технологий, которые представляют собой некоторый синтез традиционных подходов к учебному процессу и инновационных, ориентированных на новый тип потребностей социальных субъектов, их возможности, качественные характеристики. К таким новым технологиям может быть отнесено дистанционное обучение, основанное на использовании новейших информационных и телекоммуникационных технологий и средств удаленного доступа к распределенным базам данных и знаний, энциклопедической, естественнонаучной, гуманитарной и учебно-методической информации и др. Важным при этом становится поиск соответствующего баланса между новыми и традиционными технологиями.

Учитывая особую роль образования в развитии меритократических тенденций украинского общества, важным аспектом анализа его развития становится возможность проектирования личности. Некоторые исследователи считают, что изучение теории и опыта проектирования природных и социальных качеств человека в связи с потребностями семьи, самого человека и перспективным видением им своей будущей профессии станет одним из важнейших направлений в области образования [14, с. 85]. Благодаря включению тех или иных технологий в образовательный процесс, общество обретает возможность закладывать параметры своего будущего, развивать тот тип личности, который сможет обеспечить стабильное и успешное развитие общества в будущем.

Таким образом, на сегодняшний день мы можем говорить о нескольких тенденциях в развитии системы образования, которые позволяют ей активно участвовать в процессе формирования нового типа общества. В дополнение к сказанному следует отметить, что уровень и качество образования являются одними из ключевых характеристик успешности социума. Образование также рассматривается сегодня как ресурс, благодаря которому социальные субъекты способны трансформировать социальную систему, изменить ее качество и создать собственный "капитал успешности". Другим словами, образование можно рассматривать как результат и как причину наличествующих в обществе социальных позиций и социальных связей. Оба аспекта, по нашему мнению, важны для понимания того, как образование участвует в конструировании общества нового типа.

В таком качестве образование естественным образом вплетается в матрицу развития современного общества знания. И особую значимость при этом приобретает связь образования с развитием различных сфер жизнедеятельности общества, что необходимо учитывать в процессе их реформирования.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Волкова В. Л., Стрельбицкая Л. И. Роль высшей школы в формировании интеллектуальных ресурсов НТП // Интеллектуальные ресурсы развития научно-технического прогресса. Тезисы докладов. 3-24 мая 1988 г. Нальчик. – М.: ВНИИПИ, 1988. – С. -59-62; 2. Кувалдин В. Б. Американский капитализм и интеллигенция. – М.: Изд-во "Наука", 1983. – 366 с.; 3. Тарапов И. Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. – Х.: Фолио, 1994. – 176 с.; 4. Стратегия гуманизма (из опыта работы научно-учебного комплекса НТУ "ХПИ" - ХГУ "НУА"). – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 211 с.; 5. Згуровский М. Дипломированное псевдообразование или противоречия переходного периода в сфере высшего образования Украины // Зеркало недели. - №6 (585). – 18 февраля 2006. – С. 14; 6. Гарднер Х. Образование для будущего // Социология образования. Дайджест Российской и зарубежной прессы. – 2003. - №7. - с. 20-23; 7. Альтбах Ф. Г. Знание и образование как международный товар: крушение идеи общественного блага // Alma mater. – 2002. - №7. – С. 40-44; 8. Задорожнюк И., Задорожнюк Е. Европейские социал-демократы о путях к "обществу знаний" //Высшее образование в России. – 2004. - №7. – С. 104-108; 9. Бочарова О. Высшее образование в России: вертикальная мобильность и социальная защита [Электрон. ресурс] // Отеч. зап. – 2002. - №1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2002/1/boch.html>; 10. Михайлева Е. Г. Ценности и ценностные ориентации в современной социокультурной образовательной среде. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 48 с.; 11. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Х.: Харьковский нац. ун-т имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.; 12. Зборовский Г. Е., Шуклина Е. А. Образование как ресурс информационного общества // Социол. исслед. – 2005. - №7. – С. 107-113; 13. Чинаева Т. Студенческая мобильность: мировые тенденции // Высшее образование в России. – 2002. - №3. – С. 93-99; 14. Демиденко Э. С. Перспективы образования в меняющемся мире // Социол. исслед. – 2005. - №2. – С. 80-86.

Топчій Тетяна Василівна,

кандидат соціологічних наук, голова Фрунзенської районної ради у місті Харкові

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА СУТНІСТЬ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ: ГЛОБАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Статья посвящена анализу процесса реформирования образовательной системы и становления новой образовательной парадигмы в отечественном и глобальном контекстах. Автор подчеркивает необходимость интерпретации новой образовательной парадигмы как социокультурной, что обусловлено главным вектором развития образования в направлении обеспечения целостности и приемственности культурного бытия индивида и общества. Определение основных задач современной системы образования осуществляется с учетом факторов стремительного развития информационных технологий, глобализации мировой экономики, индивидуализации социума. Особое внимание в статье уделяется идее непрерывности образования как важного условия и показателя эффективности развития личностно ориентированной, социокультурной образовательной парадигмы.

Процес реформування освітніх систем, становлення нової освітньої парадигми набуває все більшого поширення як на пострадянському просторі, так і в глобальному контексті.

Сьогоднішня система освіти вимагає докорінного перегляду більшості традиційних освітніх практик, що не відповідають викликам часу, які обумовлені стрімкими змінами у всіх сферах життєдіяльності людства. Зміст освіти, де головною була ідея про пізнання світу і його підпорядкованість причинним зв'язкам, що відкриваються людині в знаннях, придатних для вирішення завдань у стандартних ситуаціях, усе більше суперечить умовам динамічності, нестабільності та багатовекторності розвитку світу. Пошук нових освітніх моделей, орієнтованих на творчість, діяльнісне знання і високі моральні принципи, стає найактуальнішим завданням сучасної науки і практики. Відпрацювання таких моделей вимагає створення принципово нової освітньої парадигми, в основі якої лежить принцип безперервності освіти, створення умов і можливостей для самовдосконалення людини протягом усього життя.

На рубежі XX–XXI століть у освітньому академічному дискурсі все ще більш **актуальною** стає проблема теоретичного обґрунтування освітньої парадигми, яка б відповідала реаліям сучасного світу, що водночас глобалізується і локалізується. Що ж у контексті цих процесів обумовлює зміни у системі освіти та необхідність конструювання нової освітньої парадигми? Які соціокультурні чинники потрібно враховувати, розробляючи цю парадигму? В чому полягають її головні ідеї та принципи? Відповіді на ці питання і є **метою** даної публікації.

Відповідаючи на ці запитання, перш за все з'ясуємо значення поняття "парадигма". Відомий методолог науки Т. Кун під парадигмою розумів "те, що поєднує членів наукового співтовариства, ... усю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т. д., яка характерна для членів даного співтовариства" [1, с. 220–221]. У соціологічній науці виділяються парадигми, які обґрунтовують самостійний статус тієї або іншої науки і відмежовують на якісному рівні одне наукове знання від іншого (філософію від соціології, соціологію від економіки тощо); парадигми, які проводять істотні розходження між стадіями (етапами) розвитку науки; парадигми, які диференціюють наукові співтовариства у рамках однієї й тієї ж науки, котра знаходиться на тому самому історичному етапі розвитку [2, с. 522–523]. "Парадигми дають ученим не тільки план діяльності, але також вказують і деякі напрями, істотні для реалізації плану", – стверджує Т. Кун [1, с. 143].

Наведені нами вище тлумачення поняття "парадигма" насамперед мають відношення до наукової сфери, до дискурсу наукознавства. У фокусі ж нашої уваги знаходиться освітня парадигма. Це поняття та відповідні йому феномени відрізняються від поняття та феноменів наукової парадигми.

Що ж мається на увазі, коли йдеться про освітню парадигму? Як і у випадку з поняттям "парадигма", термін "освітня парадигма" може бути застосовано одночасно до різних об'єктів: можна говорити про парадигми навчальних дисциплін, що мають науково-дисциплінарне походження; про парадигму "всієї освіти"; парадигму концепції, теорії освіти тощо. Звертаючись до поняття "освітня парадигма", ми маємо на увазі парадигму "всієї освіти". При цьому під освітньою парадигмою ми розуміємо систему уявлень, основних методологічних підходів, ідей та

концептуальних настанов, які визначають функціонування освіти на певному історичному етапі її розвитку. На наш погляд, парадигмальна динаміка, зміна освітніх парадигм є свідомством трансформації системи освіти, водночас виступаючи і показником, і важливим фактором цього процесу.

Аналізуючи парадигмальну динаміку, яка перш за все виявляється у зміні головної ідеї освіти, звернемось до короткого історичного екскурсу. Зазначимо, що достатньо цілісна освітня парадигма з'являється за часів Відродження, маючи своєю головною ідеєю гуманітарну ідею. Проте перші паростки гуманітарної парадигми освіти можна побачити вже у греко-римській школі. Але більш сприятливі умови для розповсюдження гуманітарної ідеї створив Ренесанс, що насамперед виявилось у розширенні соціальної бази освіти – поширенні початкової, релігійної освіти, розгортанні мережі духовних семінарій та університетів. Гуманітарна ідея спрямувала освіту на вивчення духовного призначення людини, пошук та розкриття її творчого потенціалу. Ця ідея була втілена у спільне існування світської та духовної освіти.

Знаменням наступної епохи – Просвітництва – був союз філософії, науки та релігії; ідея прогресу, суспільного процвітання доповнює ідейний арсенал гуманітарної парадигми освіти.

Проте Новий час суттєво змінив стосунки між релігією та науковим знанням. Природничі та технічні науки починають впливати майже на всі сфери людського життя. Професіоналізм і ділова кар'єра стають головними чинниками особистісного успіху та самоствердження. На зміну гуманітарній освітній парадигмі приходять політехнічна, засновником якої вважають В. Гумбольдта. Нова парадигма орієнтувала людину у природному, суспільному та техногенному світі і готувала її до однієї з професій, яка повинна була стати її покликанням. Наука починає обумовлювати дії не тільки технічних систем, але й людини, перетворюючи процес праці та будьяку форму використання технічних засобів у загальну форму технології. Тому політехнічна освітня парадигма знайшла своє втілення у технологічних дисциплінах [3, с. 251].

Згадаємо, що вітчизняна освіта за радянських часів зазнала суттєвого впливу саме з боку політехнічної освітньої парадигми, що, в тому числі, виявилось у переважанні інженерної освіти.

Сучасна освіта (як у глобальному, так і у регіональному вимірах) стає полем змагання, протиборства двох зазначених нами парадигм – гуманітарної та політехнічної, що, в тому числі, позначається на кризових явищах в освітньому просторі.

Сьогоднішня освіта знову переймається питаннями самовизначення, рефлексії, пошуками нової парадигми. Безперечно, що ці пошуки перш за все обумовлені станом суспільного розвитку, процесами соціокультурної трансформації як у світі в цілому, так і в Україні.

З іншого боку, сучасна парадигмальна динаміка освіти значною мірою обумовлюється зміною загальнонаукових парадигм. Останнє насамперед виявляється у тому, що класичні уявлення про істину як об'єктивне знання, що верифікується у досвіді, у сучасному наукознавстві змінюється новим уявленням про істину як відображення консенсусу, досягнутого науковим співтовариством. Безперечно, що перш за все це притаманно соціогуманітарним наукам, поліпарадигмальність яких стає все більш поширеною. Але за умов гуманітаризації освітніх практик питання про те, чому навчати, проблематизує розвиток усієї системи сучасної освіти. Від правильної відповіді на це питання, як вже підкреслювалось, залежить не лише доля освіти, а й людства в цілому.

Отже, процеси, які відбуваються сьогодні у світі, свідчать про те, що освіта перетворюється на гостру суспільну проблему. У соціальному плані теперішній зміст освіти відірваний від реальних потреб життя і не відповідає ані розвитку особи, ані розвитку суспільства. Нова освітня парадигма повинна спрямовувати вчених та освітян-практиків на пошуки виходу з тієї кризи, яка охопила і освіту, і суспільство в цілому. При цьому ми маємо на увазі не лише вітчизняний, але й глобальний контекст. Саме про це пише Ф. Г. Кумбс: "Шлях вирішення кризи, яка щодалі поглиблюється, бачиться у зміні парадигми системи освіти" [4, с. 117].

Таку думку поділяють і вітчизняні дослідники, зокрема, представники харківської соціологічної школи, які вважають, що нова освітня парадигма здатна надати новий імпульс соціальному розвитку суспільства [5; 6, с. 19]. При цьому нова освітня парадигма повинна виходити з того, що освіта – це не тільки процес накопичення знань, який має бути безперервним, але й умінь аналізувати проблеми суспільства, знаходити оптимальні шляхи їхнього розв'язання. Новий підхід до освіти вимагає також кардинальної перебудови теорії, практики, структури і змісту навчання.

Формування нової парадигми освіти неможливе за готовими рецептами. Так, існуюча довгі роки система "ЗУН" (система знань, умінь, навичок) є парадигмою такої системи освіти, яка включає в себе визначення номенклатури, ієрархії знань, умінь і навичок, методик їхнього опанування, контролю й оцінки. Ця парадигма дотепер приймається значною частиною педагогічного співтовариства, особливо в країнах СНД, у тому числі в Україні.

Однак, як підкреслює російський дослідник І. О. Зимня, нинішні глобальні "зміни в галузі цілей освіти, співвідносні, зокрема, із глобальним завданням забезпечення входження людини в соціальний світ, її продуктивної адаптації в цьому світі, викликають необхідність постановки питання забезпечення освітою більш повного, особистісно і соціально інтегрованого результату" [7, с. 35].

В якості визначення такого інтегрального соціально-індивідуально-поведінкового феномена, як результат освіти в сукупності мотиваційно-ціннісних та когнітивних складових, І. О. Зимня аргументовано висуває поняття "компетенція/компетентність", що означає, за її твердженням, формування нової парадигми результату освіти [Там само].

У такому трактуванні зміна освітньої парадигми в цілому означає переосмислення і трансформацію всіх аспектів навчання і виховання, всіх елементів освітньої системи, починаючи від методологічних принципів і закінчуючи конкретними методиками.

Як ми зазначали вище, значний вплив на розвиток освіти справляють історичні фактори. У кожний певний історичний період функціонують ідеї, котрі мають вирішальне значення саме для цієї епохи. При цьому треба враховувати всю складність феномена освіти, що виявляється в багатьох проявах одночасно: як підсистема культури й універсальна форма діяльності, механізм соціокультурогенезу і соціокультурний інститут, інституціональна система й особлива реальність становлення, розвитку та самореалізації індивіда.

На думку Ж. Бенде, основне завдання, яке стояло перед системою освіти у XX ст., але не було виконане, – це ліквідація неписьменності. За останні десятиріччя чисельність неписьменних у відносному вираженні знизилася, а в абсолютному – навпаки, зросла. Відповідно, головне завдання системи освіти у XXI ст. Ж. Бенде вбачає у тому, щоб поставити нові інформаційні й комунікаційні технології на службу розповсюдження знань і максимально адаптувати їх до рівня знань і запитів окремої людини [8, с. 57].

Зазначимо, що, виходячи, в тому числі, з цих завдань, формується сьогодні нова освітня парадигма як у глобальній перспективі, так і в Україні. Що стосується вітчизняного контексту, підкреслимо, що існуюча освітня парадигма неодноразового зазнавала коригування, проте зазвичай воно не було пов'язане зі змінами сутності освіти. Це, в тому числі, стосується впровадження в українську систему освіти принципу індивідуального підходу до навчання.

У новітній освітній парадигмі, на наш погляд, мають перш за все домінувати ідеї цінності індивідуума і загальнолюдських ціннісних імперативів. Для того, щоб національна освіта могла інтегруватися у світовий простір, необхідно опікуватися не тільки поліпшенням нашого матеріального стану, забезпеченням життя на потрібному рівні, але й духовним розвитком людини, завданням формування ціннісного світу особистості, синтезом її емоцій і раціона, почуттів і мислення.

Узагальнюючи проблеми діючої освітньої парадигми, теоретики, в тому числі соціологи, і практики освітнього процесу звертають увагу на:

- спрямованість освіти тільки на узагальнення минулого досвіду навчання;
- культурний та освітній "егоцентризм";
- інформування, нагромадження готових знань, орієнтацію на засвоєння і запам'ятовування;
- настанову на тренування пам'яті;
- відсутність універсальних підходів до розв'язання загальних проблем освіти;
- гіпертрофовані освітні концепції;
- вибіркового аналізу груп концепцій і принципів навчання;
- відсутність полікультурного контексту розвитку освіти;
- відсутність міждисциплінарних досліджень у галузі освіти.

Сьогодні, як вже підкреслювалось, все більша увага вчених, практиків і керівників освіти приділяється розробці конкуруючих парадигмальних варіантів подальшого розвитку освіти, визначенню оптимальних шляхів її кардинального реформування.

Мова йде, в першу чергу, про глобальні процеси, обумовлені переходом людства від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного, що диктує необхідність пошуку альтернативних форм освіти, розробки нових освітніх технологій, інноваційної стратегії навчання й виховання, розгляду освіти в контексті культури і творчості. Іншими словами, йдеться про зміну стратегічних цілей освіти і перехід до її антропоцентричної, гуманістичної моделі, про становлення безперервної освіти і її інформатизації, про інноваційні методи навчання й нові форми керування цими процесами [5, с. 12].

Пошуки нової освітньої парадигми відбуваються сьогодні у багатьох напрямках¹. Так деякі сучасні дослідники вважають, що у найближчому майбутньому стане домінуючою так звана "проективно-естетична" парадигма освіти [10]. Проективність сприймається цими дослідниками насамперед як онтологічна якість культури, актуалізована сучасною, надзвичайно динамічною постіндустріальною фазою цивілізаційного розвитку. Йдеться насамперед про досить широко усвідомлювану незапрограмованість культурно-історичного процесу і вірогідніший характер соціальних перспектив, котрі перетворюють людину, її інтелектуальний і моральний потенціал на основний фактор саморозвитку суспільства, а естетичність виступає як аксіологічний аспект цього розвитку. Як парадигмальний аспект освіти проективність означає урахування перехідного характеру і високої динамічності фази цивілізаційного розвитку, що переживається сьогодні; варіативність освіти (за цілями і змістом, за структурою і формами організації, тобто за забезпеченою траєкторією розвитку індивіда); принципову конструйованість освіти, її цілей і змісту, методів і технологій, умов реалізації і принципів управління з метою забезпечення її відповідності потребам та перспективам цивілізаційного розвитку. Саме така відповідність відбиває естетичну складову. Проективна естетична природа освіти усвідомлюється й у більш широкому контексті, оскільки до освіти з боку суспільства завжди висувається вимога відповідати потребам та історичним перспективам розвитку суспільства й людини.

У контексті зазначених вище вимог та завдань сучасної освіти, на наш погляд, нову освітню парадигму треба визначити як соціокультурну парадигму. Як уявляється, саме така парадигма починає формуватися як у глобальному, так і у вітчизняному освітньому просторі. Більш широка за своїм змістом, ніж гуманітарна та політехнічна, соціокультурна парадигма перш за все акцентує увагу на діях суспільного суб'єкта у культурному просторі соціуму. Саме з точки зору такої парадигми цілі освіти набувають багатомірного виміру, головними векторами її розвитку стають ті провідні цінності, що забезпечують цілісність та спадкоємність культурного буття індивіда та суспільства.

Соціокультурний вимір нової освітньої парадигми є суто соціологічним, бо, як вважав П. О. Сорокін, аналізуючи будь-яке суспільне явище, соціолог повинен робити це крізь соціокультурну матрицю. Соціокультурний підхід, таким чином, робить проблеми побудови цілей, діагностики, прогнозування, інновацій в освіті такими, що можуть бути піддані вимірюванню [11, с. 372–392; 12].

Як підкреслює російський дослідник Б. Д. Гершунський, саме у контексті соціокультурного підходу сьогодні артикулюються як глобальні парадигми упорядкування освіти у межах сучасної цивілізації, так і локальна розбудова окремих, у тому числі національних, систем освіти [13, с. 69].

Становлення нової (соціокультурної) освітньої парадигми обумовлено також тим, що навчання тісно пов'язане із засвоєнням культури та розвитком духовності. Освіта – це спосіб входження людини у цілісне буття культури, усвідомлення і здійснення індивідом сенсу життя. Саме про необхідність розбудови нової парадигми освіти, в тому числі, завдяки подоланню протиріч між старими (гуманітарною та політехнічною) парадигмою говорить В. І. Астахова. "В освіті, – на її думку, – логіко-теоретичне нерозривно пов'язане із соціально-культурним і психологічним і обумовлює його суперечливість стосовно прогресу. Ця суперечливість проявляється, насамперед, у динамічності освіти в логіко-теоретичних аспектах знання і "здоровій" консервативності в соціально-культурних і психологічних планах. Вона загострюється на тлі парадигмальної кризи, підкреслюючи анахронічний характер ще діючої освітньої парадигми, що проступає в тому числі і у її дисгармонійній "двокультурності", а точніше –

¹ Докладний аналіз парадигм сучасної освіти наданий у монографії Зборовського Г. Е. [9] Образование: от XX к XXI веку. – Екатеринбург, 1999. – 301 с.

у паралельному існуванні (без органічного зв'язку і єдності) природничонаукових і гуманітарно-культурних форм знання, що знаходиться в явному протиріччі із цілісністю культури" [5, с. 11].

Розробляючи концепції нової освіти, науковці засновують їх на ідеях унікальності кожного індивідуума, необхідності духовного відродження, розвитку співпереживання, високого рівня індивідуального розкриття, саморозвитку особистості, її активності в процесі навчання, педагогіки толерантності, спрямованої на розвиток співчуття, терпіння, атмосфери інтелектуальної активності, руйнування ізоляції від інших педагогічних систем світу. При цьому підкреслюється, що надзавданням, генеральною лінією освіти є створення оптимальних умов і можливостей для самореалізації особистості, розвитку її творчих потенцій, задоволення її духовних потреб, підготовка людини до життя і праці у світі, що безперервно змінюється й ускладнюється.

Отже, формування нової освітньої парадигми пов'язане з глибинними соціальними та культурними перетвореннями (як у розвинених постіндустріальних країнах, так і у пострадянському просторі). Ці перетворення викликані трьома процесами – стрімким розвитком інформаційних технологій, глобалізацією світової економіки й індивідуалізацією соціуму. Звичайно, реальний прояв цих процесів у глобальному та регіональному, в тому числі українському, вимірах суттєво відрізняється. Проте певні ознаки інформатизації нашого суспільства, інтеграції України до світового економічного простору та індивідуалізації суспільної свідомості все ж таки є. До речі, з огляду перш за все на систему освіти, можна говорити про те, що не тільки найбільш індустріально розвинуті країни світу, але й Україна знаходиться сьогодні на шляху до інформаційного суспільства.

Зазначимо, що на етапі становлення інформаційного суспільства зберігаються традиційні форми виробництва промислових і сільськогосподарських товарів, але кардинально змінюється функціонування економіки. Так, змінюється зміст поняття "робоче місце", і працівники здобувають небачену раніше автономію; висувуються більш високі вимоги до рівня знань і до поведінки людей; диверсифікуються кар'єрні можливості й способи використання часу; зростає потреба в інформації тощо.

Сьогодні інформація виступає унікальним важелем суспільних перетворень. Кількісна зміна інформації в суспільстві викликає значні якісні стрибки. Так з початку нашої ери перше подвоєння знань припадає на 1750 рік, наступне – на початок XX століття, а потім – на 50-ті роки XX століття. З цього моменту обсяг інформації подвоюється кожні 10 років, із 1970-х років – кожні 5 років, а з 1990-х – щорічно. Таким чином, інтелектуальний ресурс до початку XXI століття збільшився більш, ніж у 250 тис. разів [14, с. 77-85].

Для підтримки й розвитку гігантського комплексу інформаційних ресурсів необхідна розгорнута інфраструктура, що включає як технологічний, так і освітній комплекси. Саме тому за умов переходу до інформаційного суспільства наука та освіта набувають все більш вагомego соціального статусу.

Інформатизація суспільства обов'язково повинна передбачати інформатизацію освіти. Не випадково деякі сучасні дослідники наголошують на необхідності розвитку інформаційної освітньої парадигми.

Підкреслюючи нагальну потребу інформатизації освіти, не можна не враховувати, що цей процес може призвести й до певних негативних наслідків, зокрема, у сфері міжособистісної комунікації. Серед них можна відзначити витіснення живого, вербального спілкування і посилення соціального відчуження. У випадку дистанційного навчання і студент, і викладач спілкуються один з одним не безпосередньо, а з терміналом і абстрактним партнером, хоча для процесу навчання вкрай необхідним залишається контакт між суб'єктами освітнього процесу на особистісному рівні. Тому в основі освітньої парадигми, що формується, мусить зберегтися принцип міжособистісної комунікації. Саме в цьому полягає один із головних аспектів її гуманістичної спрямованості.

Які ще ідеї можуть бути покладені у фундамент нової освітньої парадигми? З урахуванням стрімких темпів "старіння" знань та інформації за сучасних умов однією з важливих ідей, принципів нової парадигми освіти, на наш погляд, повинна стати ідея безперервної освіти. Адже сьогодні освіта має не тільки передати знання або навчити певного ремесла. Вона повинна допомогти індивідам самореалізуватися і стати повноправними членами суспільства, навчити їх учитися протягом усього життя, сформуванати інтерес до знань і потребу в постійному самовдосконаленні, забезпечити достатній рівень не тільки професійної, але й громадянської, духовної компетентності.

Тобто йдеться про безперервну освіту, мета якої, в тому числі, полягає в послідовному узгодженні інтересів особистості та громадянського суспільства, в здійсненні інтегративних процесів у суспільно-освітній сфері, в забезпеченні підйому освітнього рівня всього населення та рівного доступу до якісної освіти кожному громадянину протягом усього життя.

Рівень освіченості населення тієї чи іншої країни стає сьогодні важливим показником конкурентноздатності цієї країни у глобальному вимірі. Відкритість сучасної освіти покликана допомогти громадянам інтегруватися до нової системи світового господарства. Отже, престиж освіти стає гарантом життєспроможності національної культури. Але забезпечити все це можливо лише за умов становлення та розвитку системи безперервної освіти. Тому ще раз підкреслимо, що стрижнем парадигми освіти в умовах переходу до інформаційного суспільства повинна стати "освіта для всіх протягом усього життя".

У цьому контексті слушною уявляється точка зору директора Управління аналізу і прогнозування ЮНЕСКО Ж. Бенде, який стверджує, що орієнтація на навчання протягом життя є необхідною, тому що в умовах швидких технологічних зсувів неможливо точно спрогнозувати структуру попиту на спеціалістів, передбачити появу нових професій. Разом із тим автор застерігає від спрощеного підходу до навчання для всіх протягом життя як до простої суми початкового й безперервного навчання, наголошуючи на тому, що навчання для всіх протягом життя передбачає формування "суспільства, яке навчається" [8, с. 59].

У сучасних умовах "освіта для всіх протягом усього життя" як провідна ідея парадигми освіти ХХІ ст. набуває подальшої актуалізації і конкретизації. Зазначимо, що сьогодні для характеристики основних тенденцій розвитку освіти стали використовувати два терміни: інтернаціоналізація і глобалізація [15, с. 113]. Під інтернаціоналізацією автори розуміють можливість надання всім державам рівних прав на користування освітніми послугами в будь-якому куточку землі. Під глобалізацією розуміється вкрай складне багатоаспектне явище: розвиток міжнародних відносин між навчальними закладами, організація транснаціональної освіти, забезпечення міжнародних гарантій якості освіти, регіональної й міжрегіональної кооперації, розповсюдження інформаційних і комунікативних технологій освіти, створення "віртуальних університетів" тощо.

Все це, на наш погляд, сприятиме розвитку безперервної освіти. Проте, попри велику значущість цих зовнішніх, об'єктивних соціокультурних чинників становлення безперервної освіти, велика увага має приділятися суб'єктивним чинникам, а саме: когнітивним потребам та освітнім цінностям, вмінням і бажанням сучасної людини вчитися, застосовувати знання в конкретних ситуаціях, її умінням пристосовуватися до змін, підготовленості до невідомого майбутнього, умінням творчо опановувати нові ситуації, ефективно використовувати нову інформацію, психологічній готовності до засвоєння різних соціально-професійних ролей, у тому числі, готовності до 3-5-разової зміни професії протягом життя.

Нова освітня парадигма, в основу якої покладена ідея безперервної освіти, загострює проблему постійної перепідготовки викладачів, створення гнучкої та мобільної системи підвищення їхньої кваліфікації. Це також потребує вирішення не лише суто організаційних завдань, але й позитивного суб'єктивного ставлення до цих процесів викладацького складу системи освіти.

Наполягаючи на тому, що нова освітня парадигма за своєю суттю є парадигмою безперервної освіти, ми, в тому числі, виходили з аналізу методологічних принципів сучасної освіти, представленого у публікаціях західних вітчизняних дослідників у галузі освіти. Так серед головних принципів функціонування освітніх систем сьогодні називають наступні: принцип всезагальності освіти, наступності, фундаментальності, єдності навчання і виховання, інтенсифікації накопиченого знання через гнучкість і самоадаптацію змісту освіти, принцип випереджаючого розвитку, принцип інноваційності і, нарешті, принцип безперервності [15, с. 81–83].

При цьому принцип всезагальності освіти означає її доступність для представників усіх прошарків суспільства, незалежно від соціальних, національних, релігійних, демографічних та інших ознак.

Реалізація принципу наступності забезпечує тісний зв'язок між ступенями освіти (вертикальна наступність), а також можливість змінювати спеціальність на таку, що більше відповідає нахилам або інтересам того, хто навчається (паралельна наступність) [15, с. 82].

Принцип фундаментальності, підготовки кадрів широкого профілю пов'язаний із професійною підготовкою і перепідготовкою людей різного віку.

Принцип єдності навчання і виховання зорієнтований на координацію діяльності між усіма суб'єктами як освітнього, так і позаосвітнього середовища.

Принцип інтенсифікації накопиченого знання через гнучкість і самоадаптацію змісту освіти стосується гнучкості і мобільності освіти (як в організаційному плані, так і в плані оновлення методики і змісту навчання). Освіта повинна забезпечити гуманність суспільства, подолання культурного відчуження, мінімізувати недоліки соціальної стратифікації, допомогти людині краще зрозуміти культуру інших народів, закласти готовність до мобільності.

При цьому навчальні заклади покликані надавати свої послуги не у вигляді трансляції конкретного знання, а у вигляді передачі технологій набуття і застосування знань. Зрушення освітньої практики саме в цьому напрямку здатне надати новий імпульс соціокультурному розвитку суспільства.

Принцип розвитку освіти, що випереджає, визначає необхідність озброєння майбутніх фахівців методологією пошуку нових знань і нових можливостей їх застосування.

Принцип інноваційності характеризує здатність освіти до нововведень. Нарешті, принцип безперервності означає, що "освітні заклади мають формувати у людей здатність до адаптації..., потребу в постійному оновленні знань, вони мають "навчити вчитися" [8, с. 58]. У свою чергу, сама безперервна освіта, як зазначає, наприклад, А. Новіков, базується на принципах багатоступеневості, наступності освітніх програм, інтеграції та маневреності [16].

Реалізація всіх перелічених нами (а не лише останніх) принципів має пряме відношення до безперервної освіти. Адже всезагальність, наступність, фундаментальність, інноваційність освіти, інтенсифікація одержання знання, його випереджувальний характер забезпечують можливість освіти як безперервного процесу, освіти протягом усього життя. Все перелічене складає її принципову основу нової освітньої парадигми. Проте її головним принципом, центральною ідеєю є, як ми впевнені, ідея безперервної освіти.

Спробуємо визначити ще декілька принципів нової освітньої парадигми та з'ясуємо, як вони співвідносяться з феноменами безперервної освіти.

Перш за все наведемо принцип соціальної участі. Даний принцип полягає у наданні суб'єктного статусу всім учасникам навчального процесу, в тому числі тим, хто вчиться. Звичайно, це насамперед стосується старшокласників, студентів і т. д. Водночас суб'єктність тих, хто вчить, згідно з новою освітньою парадигмою також має змінюватись, набувати нової якості, проявляючись, у тому числі, у вміннях спрямовувати процес набуття знань у русло індивідуальних та суспільних потреб.

У цьому контексті ще раз підкреслимо значущість як для реалізації нової освітньої парадигми, так і для вирішення завдань безперервної освіти кадрової проблеми. Актуалізація цієї проблеми в межах соціокультурної освітньої парадигми, зокрема її гуманітарної складової, обумовлена тією роллю, яку повинні відігравати сьогодні викладачі у формуванні особистісних якостей тих, хто вчиться. Адже одним із основних завдань сучасного освітнього процесу є становлення особистості майбутнього фахівця, розвиток його моральних і соціальних якостей. Саме в особистості як соціокультурному конструкті закладена як потенційна можливість збереження індивідом своєї автономності і стійкості у суспільному житті, так і можливість його самореалізації як суб'єкта перетворення навколишньої дійсності.

Яку особистість покликана відтворювати система освіти, що базується на нових принципах – принципах соціокультурної освітньої парадигми? Відповідаючи на це запитання, один із провідних теоретиків і практиків вищої освіти Росії О. Запесоцький пише: "Сьогодні ідеалу виховання, скоріш за все, немає, але багато що свідчить про те, що він формується. Стратегічна мета освіти – індивідуальність як концентроване вираження людської сутності, унікальна і духовно самовизначена особистість, яка усвідомлює і практично реалізує своє покликання і призначення у різних видах і сферах соціально-культурної практики" [17, с. 46, 48].

Розв'язання всього комплексу завдань формування особистісного потенціалу повинен забезпечити процес гуманізації і гуманітаризації освіти, що лежить в основі кардинального відновлення національних освітніх систем. Реалізація нової освітньої парадигми, як ми вже підкреслювали, передбачає істотне посилення гуманітарної складової освіти, гуманізацію освіти як

стратегічний напрямок її розвитку. Гуманізація освіти пов'язана з її демократизацією, що має виявлятися у практичних кроках із створення рівних можливостей для всіх громадян в одержанні якісної освіти, у її зростаючій диференціації та індивідуалізації як одному із засобів задоволення різноманітних освітніх потреб. Особливого значення має демократизація вітчизняного освітнього простору, в тому числі, і перш за все у контексті становлення системи безперервної освіти. Коли ми говоримо про демократизацію як принцип нової освітньої парадигми, то маємо на увазі:

- забезпечення умов для здійснення конституційних прав кожного громадянина на здобуття якісної освіти відповідно до його здібностей, суспільних і особистих інтересів;
- створення такої системи освіти, яка могла б забезпечувати широкі можливості для самореалізації особистості, впровадження індивідуально розвиваючого особистісно зорієнтованого навчання;
- реалізацію прав громадян на створення навчально-виховних установ, що змістом і цілями своєї діяльності відповідають законодавчій базі освітньої політики держави;
- поступове виведення навчальних закладів з-під контролю державних органів і перетворення їх на громадсько-державні освітні установи;
- реалізація права освітньої установи на вибір форм і методів навчання, а також прав учнів та їхніх батьків на вибір навчального закладу, напрямку підготовки і т. ін.;
- впровадження нового фінансово-господарського механізму, що передбачає автономізацію господарської діяльності школи і вищих навчальних закладів на основі централізованого і місцевого фінансування.

Розв'язання такого складного комплексу завдань тісно пов'язане зі створенням системи освіти людини протягом усього її життя. Тенденція безперервності освіти як провідний принцип її розвитку, як внутрішня потреба кожного індивіда передбачає формування особистості, яка у динамічно мінливих соціально-економічних умовах зможе активно жити і діяти, роблячи максимальний внесок як у власний саморозвиток, самореалізацію, так і в розвиток суспільства, в його прогресивне оновлення.

Отже, згідно з новою освітньою парадигмою, що активно формується сьогодні як у світі в цілому, так і в Україні, призначення освіти – служити розвитку особистості на всіх етапах її життя, починаючи з дитинства і ранньої юності та включаючи роки активної трудової діяльності. Проте завдання безперервної освіти – не тільки у збагаченні людини все новими знаннями, але й у збереженні її професійної компетентності протягом усього життя.

Таким чином, становлення безперервної освіти можливе лише за умов принципової зміни стратегій освіти і, зокрема, вищої школи: не вузькопрофесійна, прикладна підготовка фахівця, а формування високоосвіченої культурної людини, яка розуміє необхідність самовдосконалення протягом усього життя і самовідданого служіння людям, своїй справі, своїй батьківщині. Така система освіти дає вихід на новий рівень взаємодії всіх освітніх ступенів, який відкриває тим, хто вчиться, можливість більш плавного і м'якого переходу з одного ступеня або спрямованості навчання на інші [18, с. 72].

Соціологічні дослідження та реальна соціальна практика свідчать про те, що сьогодні освіта поступово перетворюється на стратегічну основу розвитку особистості, суспільства, нації і держави, стає запорукою їхнього майбутнього. Саме освіта забезпечує відтворення і нарощування інтелектуального і духовного потенціалу народу, виховання патріота і громадянина, модернізацію суспільства, подолання кризових процесів, поліпшення життя людей і утвердження національних інтересів будь-якої країни на міжнародній арені. За цих умов зміна освітньої парадигми відбувається відповідно до прогнозу розвитку суспільства й освіти, адже нинішнє століття буде характеризуватися двома основними тенденціями – гуманізмом і технологічністю.

Отже, становлення соціокультурної, особистісно орієнтованої освітньої парадигми стає одним із найважливіших глобальних і національних завдань, оскільки її реалізація буде сприяти подоланню протиріччя між зростаючими вимогами до суспільного інтелекту і моральності людини, її здатності до прогнозування і створення майбутнього та реальним розвитком цих феноменів.

Досягнення цього, на наш погляд, можливо за умов розвитку безперервної освіти як стратегічного напрямку реформування освітнього простору в його глобальному та регіональному вимірах. У свою чергу, успіх реформування системи освіти залежить від того, наскільки освітні

інновації, в тому числі ідея безперервності освіти, "впишуться" в парадигмальну динаміку, стануть "сумісними" з тими парадигмами, які диктує через науку, мистецтво, філософію, сучасне життя.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И. З. Налетова; Общ. ред. и послесл. С. Р. Микулинского, Л. А. Марковой. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 297 с. – (Логика и методология науки). 2. Энциклопедический социологический словарь / Рос. Акад. наук. Ин-т соц. полит. исслед.; Общ. ред. Г. В. Осипова. – М., 1995. – 939 с. 3. Добренков В. И., Нечаев В. Я. Общество и образование. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 380 с. 4. Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире (системный анализ). – М.: Прогресс, 1970. – 293 с. 5. Астахова В. И. Становление новой образовательной парадигмы на рубеже веков // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту "Нар. укр. акад.". – 2004. – Т. 10. – С. 9–25. 6. Стратегия гуманизма: (Из опыта работы науч.-учеб. комплекса НТУ "ХПИ" – ХГУ "НУА") / [В. И. Астахова, Л. Л. ТОВАЖНЯНСКИЙ, А. А. МАМАЛУЙ и др.]; Под общ. ред. В. И. Астаховой, Л. Л. ТОВАЖНЯНСКОГО; Гл. упр. образования и науки Харьк. облгосадминистрации, Нац. техн. ун-т "ХПИ", Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 211 с. 7. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высш. образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42. 8. Образование в XXI веке: обучение для всех в течение всей жизни // Новый коллегіум. – 2001. – № 1/2. – С. 57–59. – Реф. на ст.: Binde J. L'éducation au XXI siècle: l'éducation pour tous toute au long de la vie // Futuribles. – P., 2000. – № 250. – P. 5–21. 9. Зборовский Г. Е. Образование: от XX к XXI веку. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1999. – 301 с. 10. Тхагапсоев Х. Г. О новой парадигме образования // Педагогика. – 1999. – № 1. – С. 103–110. 11. Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц: [Тексты: Пер. с англ.] / Междунар. ун-т бизнеса и упр.; Сост. А. И. Кравченко, Под общ. ред. В. И. Добренкова. – М., 1996. – 557 с. 12. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. / [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. – М.: Политиздат, 1992. – 544 с. – (Мыслители XX в.). 13. Гершунский Б. С. Философия образования: научный статус и задачи // Совет. педагогика. – 1991. – № 4. – С. 69. 14. Еляков А. Современное информационное общество // Высш. образование в России. – 2001. – № 4. – С. 77–85. 15. Курс лекций по социологии образования: Учеб. пособие / Харьк. гуманитар. ун-т "Нар. укр. акад."; Под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х., 2003. – 424 с. 16. Новиков А. М. Принципы построения системы непрерывного профессионального образования // Педагогика. – 1998. – № 3. – С. 11–17. 17. Запесоцкий А. Какого человека должна сформировать сегодня система образования? / Подгот. В. Иванов // Высш. образование в России. – 2003. – № 3. – С. 45–60. 18. Всемирный доклад по образованию, 2000. Право на образование: на пути к образованию для всех в течение всей жизни: Рус. версия / М-во образования России. – М.: Изд-во ЮНЕСКО: Магистр-Пресс, 2000. – 192 с.

Щудло Світлана Андріївна,

кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ОСВІТИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В статье анализируется место образования в системе ценностей современных украинцев; акцентируется внимание на региональных, а также возрастных и гендерных различиях в восприятии образовательных ценностей. Эмпирическую базу статьи составляют материалы кросс-регионального социологического исследования, проведенного во Львовской и Луганской областях при участии автора. Исходя из данных исследования, подчеркивается, что ценность образования занимает лидирующие позиции в структуре ценностных ориентаций молодежи; при этом особое значение имеет доступность качественного образования, особенно для сельской молодежи.

The article is dedicated to the analysis of the place of education in the value system of modern Ukrainian youth. Regional, age and gender discrepancies in educational values' perception are being emphasized. The article is based on the results of the cross-regional sociological research conducted in Lvov and Lugansk regions with participation of the author. Author emphasizes leading positions of educational values in the structure of the value orientations of youth. Availability of high-quality education is the important value for young people, especially for rural youth.

Освіта є одним з провідних соціальних інститутів, що інтенсивно структурує та стратифікує соціальний простір. Водночас освіта здатна інтегрувати його, шляхом прилучення всіх членів суспільства до певних цінностей та норм, взірців поведінки, тобто формуючи єдину культуру, оскільки цінності є "своєрідним культурним кодом, що забезпечує процес соціокультурної ідентифікації не лише особистості чи соціальної групи, але і нації в цілому, зберігаючи її (нації) унікальність та самобутність" [1, с.136].

На різних етапах суспільного розвитку освіта виконувала ці функції по-різному, в тому числі була інструментом державного замовлення. У сучасних умовах, в період формування інформаційного суспільства, переходу до "суспільства знань" все більшої значущості набуває функція стратифікації, яка в різних суспільствах має специфічний прояв. Навіть у межах одного суспільства ця функція освіти проявляється неоднаково. Одним з вагомих чинників цього стає нерівність доступу до якісної освіти.

Нового змісту в українському соціумі набуває й інтеграційна функція освіти. Описуючи сучасне українське суспільство, дослідники вказують на його дезінтегрованість, навіть культурний розкол [2]. Освіта в такому суспільстві може стати чинником інтеграції. Для цього вона перш за все повинна стати інтеріорізованою індивідуальною цінністю, що у подальшому може призвести до культурної інтеграції соціальної системи в цілому.

Структурні зміни в системі освіти не можуть не позначатися на ставленні суспільства до освіти. Однак наскільки відбувається переосмислення її ролі у сучасному суспільстві, чи трансформується освіта в дієвий засіб досягнення бажаного соціального статусу, входження в референтну соціальну групу тощо? Чи є регіональні відмінності у ставленні до освіти, наскільки доступність якісної освіти є значущою для суспільства? На ці питання не знайдено вичерпаних відповідей, незважаючи на значну активізацію наукових досліджень у зазначеному предметному полі. Саме це визначило наш власний науковий інтерес до даної проблеми.

Глибинні соціальні зміни, що відбуваються сьогодні у сфері освіти, зокрема процеси реформування системи освіти та демократизації освітнього простору, знайшли своє відображення у працях В. Астахової, В. Бакірова, В. Ніколаєвського, Є. Подольської, Л. Сокурянської, Ю.Чернецького та ін. Однією з найважливіших цілей освітніх реформ є надання всім членам суспільства рівного доступу до якісної освіти. На аналізі суперечливості цих процесів, зростаючій соціальній диференціації як результаті впливу освіти зосереджують свою увагу такі дослідники, як С. Оксамитна, О. Набатчикова, М. Судаков, В. Чепак та ін. Науковим підґрунтям для аналізу регіональних особливостей українського простору, в тому числі освітнього, стали роботи І. Кононова, В. Сусака, Н. Скотної, Н. Черниш та ін., зокрема регіональним особливостям ціннісних орієнтацій населення присвячені дослідження В.Середа, С.Хобти та ін.

Мета цієї статті – виявлення місця освіти у структурі ціннісних орієнтацій молоді двох регіонів України – Львівщини та Луганщини.

Емпіричну базу статті складають результати крос-регіонального соціологічного дослідження "Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини", проведеного у Львівській та Луганській областях у березні-квітні 2007 року кафедрою правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка спільно з науковцями Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (керівник проекту – проф. І. Кононов (м. Луганськ), автор статті – співорганізатор проекту). Дослідження проводилося методом стандартизованого інтерв'ю на основі репрезентативної квотної вибірки (опитано 1536 осіб віком від 18 років). Дослідження проводилося в обласних центрах Львівщини та Луганщини, у містах Дрогобич та Стаханов, а також у чотирьох селах кожної з цих областей.

Одним з завдань дослідження було з'ясування особливостей ціннісних систем мешканців Львівщини та Луганщини, що у значній мірі репрезентують Галичину та Донбас – "полюси регіональної системи України,...та відіграють визначальну роль у формуванні конфігурації міжрегіональних відносин по осі Схід – Захід" [3, с.20].

Особливу увагу ми зосередили на тому, яке місце відводиться цінностям, пов'язаним з освітою. Цілком погодимося з Л.Сокурянською, яка відзначає, що "аксіологічний дискурс освіти обумовлюється тим, що поняття "цінність" розкриває взаємозв'язок та взаємозалежність соціального та культурного, акцентує увагу на тій специфіці, яку містить в собі культура" [1, с.338]. Наведені у таблиці 1 результати вказують, що цінності "освіта та знання" і "доступність якісної освіти" посідають досить значимі позиції у ієрархії цінностей громадян України. Показники (середні бали та ранги), що характеризують позицію мешканців східного та західного регіонів, в цілому співпадають. При цьому названі цінності у респондентів як Луганщини, так Львівщини посіли позицію після таких вітальних цінностей, як "міцне здоров'я", "міцна сім'я та родинні стосунки", "успішне виховання дітей". В ієрархії цінностей респондентів Луганщини, окрім названих вище, освіті ще передують цінності "кохати і бути коханим". Зазначимо, що для респондентів Львівщини освітні цінності мають таку ж значущість, як особиста незалежність". У цілому ці показники свідчать про усвідомлення цінності освіти в сучасному суспільстві, що й відображається у свідомості громадян (таблиця 1).

Таблиця 1.

Оцінка значущості цінностей
(середній бал за шкалою: 1-5)

Цінності	Львівщина				Луганщина			
	м.Львів	м.Дрогобич	Села Львівщини	Сер. бал Ранг	м.Луганськ	м.Стаханов	Села Луганщини	Сер.бал Ранг
	N=375	N=298	N=100		N=363	N=300	N=100	
1. Багатство	3,3	3,2	3,2	<u>3,2</u> 12	3,4	3,4	3,6	<u>3,5</u> 11
2. Особиста незалежність	4,1	4,3	4,1	<u>4,2</u> 4-6	4,1	3,9	3,7	<u>3,9</u> 8
3. Професійна самореалізація	3,8	3,9	3,5	<u>3,7</u> 10-11	3,9	3,7	3,5	<u>3,7</u> 9-10
4. Побутовий комфорт	3,8	3,8	3,4	<u>3,7</u> 10-11	4,2	3,9	4,0	<u>4,0</u> 7
5. Високий суспільний престиж	3,0	3,3	2,7	<u>3,0</u> 13	3,3	3,2	3,1	<u>3,2</u> 12
6. Вільний духовний розвиток	3,7	4,0	3,7	<u>3,8</u> 9	3,5	3,2	2,7	<u>3,1</u> 13
7. Здатність вирішувати важливі суспільні завдання	2,9	3,1	2,5	<u>2,8</u> 14	3,0	2,9	2,5	<u>2,8</u> 14-15

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Цінності	Львівщина				Луганщина			
	м.Львів	м.Дрогобич	Села Львівщини	Сер. бал Ранг	м.Луганськ	м.Стаханов	Села Луганщини	Сер.бал Ранг
8. Успішне виховання дітей	4,4	4,7	4,6	<u>4,6</u> 3	4,4	4,4	4,4	<u>4,4</u> 3
9. Спілкування з близькими за духом людьми	4,1	4,1	3,9	<u>4,0</u> 8	3,9	3,7	3,5	<u>3,7</u> 9-10
10. Розваги	2,9	2,7	2,3	<u>2,6</u> 15	3,0	2,9	2,4	<u>2,8</u> 14-15
11. Влада над людьми	2,1	1,9	1,7	<u>1,9</u> 16	2,0	2,1	1,7	<u>1,9</u> 16
12. Кохати і бути коханим (ою)	4,1	4,2	4,1	<u>4,1</u> 7	4,3	4,3	4,2	<u>4,3</u> 4
13. Міцне здоров'я	4,7	4,8	4,9	<u>4,8</u> 1-2	4,7	4,7	4,8	<u>4,7</u> 1-2
14. Міцна сім'я і родинні стосунки	4,6	4,9	4,8	<u>4,8</u> 1-2	4,7	4,7	4,8	<u>4,7</u> 1-2
15. Доступність якісної освіти	4,1	4,4	4,2	<u>4,2</u> 4-6	4,2	4,3	4,2	<u>4,2</u> 5-6
16. Освіта та знання	4,1	4,5	4,1	<u>4,2</u> 4-6	4,3	4,3	4,0	<u>4,2</u> 5-6

Так, зростає увідомлення того, що освіта, знання, інформація стають важливим ресурсом як суспільства в цілому, так і окремого індивіда. Однак "ефективна реалізація освітнього потенціалу молодих людей залежить від багатьох чинників, головними з яких можна назвати: наявність суспільного запиту на якісну освіту (який у кінцеву рахунку визначається попитом національної економіки на висококваліфікованих фахівців); державну політику у сфері освіти; наявність мережі освітніх закладів; якість освітніх послуг і доступність якісної освіти для всіх верств населення незалежно від місця проживання та матеріального стану"[4, с.56].

У таблиці 2 подано ієрархію цінностей молодого покоління Львівщини та Луганщини.

Таблиця 2

**Оцінка молоддю (18-29 років) значущості цінностей
(середній бал за шкалою: 1-5)**

Цінності	Львівщина		Луганщина	
	Сер. бал	Ранг	Сер. бал	Ранг
1. Багатство	3,7	12	3,7	10
2. Особиста незалежність	4,4	5-7	4,2	8
3. Професійна самореалізація	4,3	8	4,3	7
4. Побутовий комфорт	4,0	10-11	4,1	9
5. Високий суспільний престиж	3,5	13	3,6	11-12
6. Вільний духовний розвиток	4,0	10-11	3,3	14
7. Здатність вирішувати важливі суспільні завдання	3,2	15	3,2	15
8. Успішне виховання дітей	4,7	3	4,4	5-6
9. Спілкування з близькими за духом людьми	4,2	9	3,6	11-12
10. Розваги	3,3	14	3,4	13
11. Влада над людьми	2,5	16	2,3	16
12. Кохати і бути коханим (ою)	4,6	4	4,6	3
13. Міцне здоров'я	4,8	2	4,7	1-2
14. Міцна сім'я і родинні стосунки	4,9	1	4,7	1-2

Цінності	Львівщина		Луганщина	
	Сер. бал	Ранг	Сер. бал	Ранг
15. Доступність якісної освіти	4,4	5-7	4,5	4
16. Освіта та знання	4,4	5-7	4,4	5-6

Зіставляючи відповіді респондентів усіх вікових груп, що взяли участь у дослідженні, з відповідями молоді (18-29), спостерігаємо певні відмінності. Варто зауважити, що у відповідях молодих людей проявляється певний максималізм – більш яскраво виражений цілий спектр цінностей, про що свідчать вищі середні бали практично за всіма позиціями. Разом з тим, традиціоналістські цінності, пов'язані з родиною, здоров'ям, побутовим комфортом, посідають лідируючі позиції так само, як і у інших вікових групах. Досить високі щаблі у структурі ціннісних орієнтацій молоді посідають самореалізаційні цінності. Середні бали, що свідчать про цінність освіти для молоді, є вищими, ніж по масиву в цілому. Це стосується як респондентів Львівщини (4,4), так і Луганщини (4,4). У цьому контексті необхідно пам'ятати про ціннісну амбівалентність освіти у свідомості молоді: з одного боку, освіта сприймається як засіб соціальної мобільності (інструментальна цінність), а з іншого, ціниться за можливість "стати знаючою людиною" (термінальна цінність) [1, с.530].

Основною метою в освітній політиці нашої держави, що зафіксовано у Національній доктрині розвитку освіти (Освіта XXI сторіччя), є забезпечення рівного доступу до якісної освіти [5]. Саме "доступність освіти для усіх здібних та мотивованих, – на думку С. Оксамитної, - вважається певною мірою засобом втілення принципу рівності можливостей, меритократичності сучасного демократичного суспільства" [6, с.117].

Одним з завдань нашого дослідження було з'ясування, наскільки важливою є цінність "доступність якісної освіти" і чи прослідковуються відмінності у ставленні до неї респондентів різних регіонів та вікових груп (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Оцінка значущості доступності якісної освіти у різних віковими групами, що мешкають у різних типах поселення
(середній бал (шкала: 1-5) / станд. відхилення)

Вікові групи	м. Львів	м. Дрогобич	Села Львівщини	м. Луганськ	м. Стаханов	Села Луганщини
<i>Опитано осіб</i>	N=375	N=298	N=100	N=363	N=300	N=100
1. 18-29	4,28 0,893	4,48 0,944	4,50 0,885	4,43 0,775	4,30 1,174	4,65 0,671
2. 30-59	4,12 1,064	4,47 0,924	4,45 0,848	4,28 1,024	4,62 0,727	4,43 0,886
3. 60 і старші	3,75 1,322	4,28 1,082	3,57 1,501	3,86 1,307	4,19 1,022	4,11 1,343

Перш за все зазначимо, що цінність "доступність якісної освіти" виявилася більш значимою для луганчан, ніж для львів'ян.

Отримані дані дають змогу говорити про обернену залежність значущості освіти від вікову респондентів: зі зростанням віку цінність "доступність якісної освіти" знижується. У віковій групі 18-29 років показники є найвищими, що свідчить про те, що молоді люди мабуть відчують брак доступу до якісної освіти. Показники у групі 30-59- літніх щодо значущості даної цінності є нижчими, але не суттєво. Респонденти цієї групи є представниками покоління "батьків", вони

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

усвідомлюють, що успішне виховання дітей (2-й ранг в ієрархії цінностей) залежить і від змоги отримання ними якісної освіти.

Одним із завдань, яке ми ставили у нашому дослідженні, було з'ясування регіональних особливостей ставлення молоді до цінності освіти та впливу на цю позицію типу населеного пункту (див. табл. 4).

Таблиця 4

Регіональні особливості ставлення молоді до освіти
(середній бал (шкала: 1-5)/Станд. відхилення)

Цінності	Львівщина			Луганщина		
	м. Львів	м. Дрогобич	Села Львівщини	м. Луганськ	м. Стаханов	Села Луганщини
1. Доступність якісної освіти	4,3 0,893	4,46 0,944	4,50 0,885	4,43 0,775	4,30 1,174	4,65 0,671
2. Освіта та знання	4,34 0,823	4,45 0,901	4,50 0,921	4,47 0,907	4,43 0,921	4,30 1,081

Результати, наведені у таблиці 4, вказують на наявність відмінностей у ставленні до освіти молодих мешканців різних населених пунктів. Як бачимо, цінність доступності якісної освіти актуалізується зі зменшенням розмірів населеного пункту. Це стосується обох досліджуваних регіонів. Сільська молодь як Львівщини, так і Луганщини у більшій мірі, ніж міська, серед пріоритетних цінностей відзначає "доступність якісної освіти". Такі результати вказують на менші можливості молоді невеликих населених пунктів, насамперед сільських, отримати якісну освіту. Реальністю сьогодення є те, що освіта, насамперед вища, стає доступнішою для вихідців з тих верств, які володіють культурним і економічним капіталом [7]. Наші попередні дослідження [див. 8] також підтверджували обернену залежність між освітніми намірами випускників шкіл та типом і розміром населеного пункту. Нерівний доступ сільської молоді до вищої освіти має "фундамент" у вигляді неоднакової якості базової середньої освіти.

У нашому дослідженні виявлено також незначні відмінності в поглядах молоді Львівщини та Луганщини на цінність "освіта та знання". Показники, виражені середніми балами, є досить високими. Ми спостерігаємо зростання показників на Львівщині при зменшенні розмірів населеного пункту та обернену тенденцію на Луганщині – цінність освіти та знань зростає при збільшенні розмірів населеного пункту.

Неоднаковим є ставлення до освіти чоловіків та жінок (див. табл. 5). Це стосується як молоді, так і середньої вікової групи. Варто звернути увагу на те, що "доступність якісної освіти" виявилась більш цінною для жінок, ніж для чоловіків. Найбільше різниця у ставленні чоловіків та жінок проявляється у віковій групі 18-29-літніх.

Таблиця 5

Ставлення до цінності "доступність якісної освіти" в залежності від віку та статі

Вікові групи	Середній бал (шкала 1-5)/Ст. відхилення		
	жін.	чол.	Разом
1. 18-29	4,48 0,881	4,31 0,949	4,39 0,918
2. 30-59	4,42 0,885	4,30 1,040	4,37 0,957

Наведені результати потребують окремого поглибленого дослідження, однак вони можуть свідчити, з одного боку, про більшу налаштованість жінок на отримання освіти. Про такі тенденції, зокрема про більшу зорієнтованість на професійну кар'єру дівчат, говорить також, спираючись на

результати фокус-групових досліджень та матеріалів біографічного методу, Л. Сокурянська [1, с.517]. Дослідниця вказує на все більші прояви цього феномену на пострадянському просторі і пояснює це тим, що "до умов соціуму, який змінюється, легше адаптуються жінки, змушені освоювати нові соціально-професійні ролі" [1, с.518]. Отримання освіти стає інструментом кар'єрного росту – важливої умови "особистісної незалежності", насамперед економічної.

У цілому результати здійсненого нами дослідження засвідчили, що освіта та доступність якісної освіти набувають все більшого значення у сучасному українському соціумі, що свідчить про рух нашої країни до "суспільства знань". Водночас освіта стає все більше вагомим фактором стратифікації соціуму. Суттєвих регіональних відмінностей у ставленні до освіти не виявлено. Однак у межах регіонів прослідковуються схожі тенденції: зі зменшенням розмірів населеного пункту актуалізується цінність "доступність якісної освіти"; тобто нерівність доступу до якісної освіти яскраво проявляється в територіальному вимірі.

На нашу думку, подальшого дослідження потребує з'ясування особливостей регіонального соціального простору щодо доступності якісної освіти. Спеціального аналізу та осмислення у регіональному контексті потребують також поняття "якісна освіта" та "доступність освіти". Перспективними уявляються подальші дослідження гендерних відмінностей у ставленні до освіти, її термінальної та інструментальної значущості, в тому числі сприйняття освіти як найважливішої складової культурного капіталу особистості, головного ресурсу її життєвого успіху.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 2006. – 576 с. 2. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів: Українські технології, 2005. – 384 с. 3. Кононов І. Донбас та Галичина: проблема міжрегіональних стосунків у суспільній думці населення Луганська та Дрогобича // Молодіжна політика: проблеми і перспективи: Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, Дрогобич, 10-11 травня 2007 року. / Наук. ред. Щудло С.А.- Дрогобич: Вимір. 2007. – С. 20-29. 4. Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.): Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В. Безулік, А.І. Білий, Є.І. Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360с. 5. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994. – 64 с. 6. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.116 – 135. 7. Бурдые П. Начала. Пер с фр. – М.: Socio-Logos, 1994. – 209 с. 8. Щудло С. Перспективи випускників шкіл Західної України щодо продовження вищої освіти // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2007. – №761. – Вип.20. – С. 116-122.

Байдак Татьяна Михайловна,

кандидат социологических наук, доцент Национального технического университета "ХПИ"

Дворцова Елена Борисовна,

кандидат социологических наук, доцент Национального технического университета "ХПИ"

**ТИПОЛОГИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В
УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТА В ВУЗЕ**

Стаття присвячена проблемі оцінки якості освіти. Пропонується модель професійної поведінки викладача, яка включає до себе чотири базових елемента: "ціннісні орієнтації", "можливості", "професійна активність" та "стимули професійного середовища". На підставі результатів проведеного дослідження виокремлені та описані ті соціотипи, які найбільше поширені у професорсько-викладацькому середовищі і які сприяють або перешкоджають процесу удосконалення якості професійної підготовки спеціаліста у ВНЗ.

The article is devoted to the problem of education quality evaluation. Lecturer's professional behavior model is offered which includes four basic elements: "value orientations", "possibilities", "professional activity" and "stimuli of professional environment". According to the results of the conducted research those sociotypes were marked out and described which are mostly spread in teaching staff environment and which facilitate or prevent the perfection process of the specialist professional training in high schools.

Успешная работа любого вуза напрямую зависит от постоянного совершенствования его деятельности, в том числе по улучшению качества образования. Именно качество профессиональной подготовки специалистов помогает создать хорошую репутацию и имидж вуза, способствует росту его конкурентоспособности на рынке образовательных услуг, создает возможности для самореализации сотрудников. Однако сегодня вузы сталкиваются с противоречивой ситуацией. С одной стороны, все согласны с необходимостью улучшения качества оказываемых услуг. Но, с другой стороны, проблема качества профессиональной подготовки достаточно часто сводится к формальному соответствию министерским нормативам, стандартизованным требованиям внешних экспертных комиссий. В университетах, академиях и институтах отсутствует системный подход к решению проблем, связанных с улучшением качества образования, учитывающий объективные и субъективные стороны этого процесса, а это в свою очередь сужает набор инструментов, которые бы на практике способствовали всесторонней и взвешенной оценке деятельности вуза. Решение данной проблемы, на наш взгляд, может стать актуальной задачей для вузовских социологов. Разнообразные методики, всевозможные исследовательские приемы и инструменты, имеющиеся в их арсенале, помогут разработать комплексные критерии оценивания и измерения качества образования, обеспечить диагностику состояния всех сторон жизнедеятельности вузов, и тем самым способствовать созданию информационной базы, необходимой для разработки стратегии улучшения качества образования.

Анализ последних публикаций и исследований свидетельствует о том, что не существует общепринятого подхода, набора критериев оценки качества образования, который бы позволил оценить работу учебного заведения во всех сферах его жизнедеятельности. Российские исследователи Г.Ф.Шафранов-Куцев, А.Ю.Деревнина считают, что совершенствование качества начинается с создания методологии системы управления качеством, которая была бы адаптирована к образовательной системе [1, с.68]. К.И.Костенко, С.Д.Некрасов большое значение придают созданию информационной системы оценки качества образования. Оценка качества образования, полагают авторы, должна осуществляться в соответствии с требованиями государственных образовательных стандартов и учебных планов вуза, при этом должны использоваться однозначные и лично значимые для студента, преподавателя и администратора критерии [2, с.79]. А.Л.Гавриков, Н.Н.Ильяшенко, В.А.Исаев настаивают на том, что мерилом качественного уровня деятельности вуза является увеличение его вклада в развитие общества, в его человеческий потенциал [3, с.23].

Как видим, на сегодняшний день уже существуют определенные наработки в области методики изучения оценки качества образования. Однако большинство из них учитывает только объективные показатели. Мы же предлагаем посмотреть на проблему качества образования, прежде всего качества профессиональной подготовки специалиста в вузе с позиций особенностей профессионального поведения профессорско-преподавательского состава вуза, его мотивационных ресурсов, способствующих или препятствующих проведению реформ, направленных на улучшение качества образования. Эти задачи мы попытались реализовать в ходе социологического исследования, проведенного в 2005-2006 гг. на двух экономических факультетах НТУ "ХПИ"¹.

Целью исследования являлось выделение наиболее распространенных среди вузовских преподавателей типов профессионального поведения с точки зрения его соответствия современным требованиям обеспечения высокого качества профессиональной подготовки специалиста в вузе. Исследование проводилось в рамках международного проекта "Разработка политики университета в обеспечении качества" и рассматривалось как одно из направлений социологического обеспечения оптимизации управления качеством образования в университете.

Для решения поставленных задач была построена модель профессионального поведения преподавателей, включающая в себя сочетание 4 базовых элементов: "ценностные ориентации", "возможности", "профессиональная активность" и "стимулы профессиональной деловой среды".

В применяемой модели элемент "ценностные ориентации" отражает направленность преподавателей на профессиональное самосовершенствование, выполнение служебного долга, карьерный рост или удовлетворение личных потребностей (гибкий график работы, большой отпуск, оплата труда).

Элемент "возможности" включает знания, умения и навыки преподавателей. Эмпирическими показателями данного элемента в нашем исследовании выступали: занимаемая должность, ученая степень, а также знания и навыки, позволяющие наращивать профессиональный потенциал и отражающие возможности современного ученого (использование компьютера, Internet и специализированных компьютерных программ в профессиональной деятельности, знание иностранных языков, наличие опыта практической деятельности по специальности).

Элемент "профессиональная активность" характеризует реальные усилия преподавателей, направленные на реализацию своих потребностей и ценностных ориентаций, применение или развитие своих возможностей. Основным эмпирическим индикатором являлся уровень активности преподавателей в разных сферах профессиональной деятельности за последние 2 года. Учитывалась научная деятельность преподавателей (публикация статей, монографий, участие в конференциях и международных проектах); учебно-методическая работа (применение активных методов обучения, публикация учебников или методических пособий, ведение новых курсов); развитие профессиональных навыков (освоение компьютерных программ, участие в тренингах, изучение иностранных языков); приобретение практического опыта по специальности (участие в бизнес-исследованиях и консалтинговой деятельности, работа в бизнес-структурах).

Последний элемент модели профессионального поведения преподавателей – "стимулы профессиональной среды" - отражает влияние профессиональной деловой среды на личностное профессиональное поведение преподавателей. В нашем исследовании профессиональная среда оценивалась респондентами через качества руководителей, сотрудников и студентов, а также качество процессов управления, научной деятельности и обучения.

Соотношение 4-х вышеперечисленных элементов и определение степени их интенсивности позволило выделить 8 основных социотипов преподавателей, выявить мотивационные противоречия в каждом социотипе, показать сдерживающие факторы развития профессиональной активности для каждого из них.

Далее мы более подробно остановимся на тех социотипах, которые, в соответствии с данными проведенного исследования, в наибольшей степени представлены в вузовской среде. В статье эти социотипы в зависимости от позиции, занимаемой в отношении к политике

¹ Исследование проведено авторами статьи в рамках международного проекта TEMPUS SCM "Разработка политики университета в обеспечении качества". В ходе исследования было опрошено 110 преподавателей 9 кафедр экономического факультета и факультета бизнеса и финансов НТУ «ХПИ».

совершенствования качества образования, условно обозначены как "лидеры", "потенциальные лидеры", "конформисты" и "противники реформ".

Социотип "лидеры" характеризуется сильными личными возможностями, стремлением к самореализации и профессиональному совершенствованию, несмотря на то, что сталкивается с сопротивлением среды. В целом социотип "лидеры" в своей профессиональной деятельности ориентирован на возможности разнообразного применения своих знаний (73,3% от общей численности данной группы), интерес к выполняемой работе (86,7%), творчество (66,7%). Это модель творческой самореализации преподавателя в его профессиональном поведении.

Почти все преподаватели этого типа имеют ученую степень, а те, у кого она отсутствует, являются аспирантами или соискателями. Все "лидеры" имеют опыт практической деятельности, хотя у 73,3% это опыт последних двух лет. Многие из них свободно владеют иностранным языком (86,6%). Почти половина (46,7%) пользуется специализированными компьютерными программами (MS Project, SPSS, Simul 1, Аналитикс и т.д.). Так же, как и другие преподаватели, они пишут и публикуют статьи, учебно-методические пособия, участвуют в конференциях, проводят научные исследования. Но и эти виды деятельности у данного социотипа проявляются интенсивнее, чем у других. Значительно чаще, чем представители других социотипов, они участвуют в международных проектах (73,3%), проводят бизнес-исследования (73,3%). Хотя собственные возможности этих преподавателей достаточно сильны, тем не менее, они продолжают развивать свои способности: осваивают новые компьютерные программы, активно используют или изучают иностранный язык, участвуют в тренингах.

Вместе с тем, представители данного социотипа не получают достаточных стимулов из профессионально-деловой среды. "Лидеры" в значительно большей степени, чем другие социотипы, недовольны отсутствием стимулов, механизмов поощрения инициативы, условиями труда (оборудованием аудиторий, организацией рабочего места), оплатой труда, информационной базой университета, поддержкой исследовательской деятельности. Они достаточно низко оценивают качество человеческих ресурсов (руководства кафедр, факультетов, университета, профессорско-преподавательского состава, студентов) и еще ниже – процессов управления, обучения, научной деятельности. "Лидеры" также отмечают отсутствие общей стратегии вуза, направленной на повышение качества его деятельности.

Необходимо отметить, что количественный и качественный потенциал "лидеров" не используется на факультетах в полном объеме. В руководстве факультетов и кафедр принимает участие только каждый второй представитель этого социотипа.

Проблемы социотипа и возможные способы их преодоления. Обладая творческими ориентациями и значительными возможностями, проявляя высокую профессиональную активность, но не получая стимулов и поощрений из внешней среды, часть представителей данного социотипа может оставить работу в вузе и перейти работать в те организации, где их инициатива будет цениться выше. Другие же могут утратить мотивацию к творческому и инициативному труду и перейти из лидеров в разряд "потенциальных лидеров", которые и могли бы, и хотели бы действовать, но из-за того, что эта деятельность является невостребованной, не делают ничего. Для снятия данных угроз, а также более эффективного использования потенциала лидеров необходимо отработать механизмы поощрения инициативы, а также шире привлекать их к разработке стратегии вуза, направленной на повышение качества его деятельности, к принятию управленческих решений и выполнению формальных управленческих функций.

Представители социотипа "потенциальные лидеры" стремятся к творческой самореализации в конкретных делах, но у них не всегда это получается, поскольку их собственные возможности ограничены. У преподавателей этого типа активность проявляется в стремлении творчески реализовать себя в привлекательных видах работы. Все они нацелены на интересную работу и творческую самореализацию (68,4% от общей численности данной группы).

Представители данного социотипа не только заявляют о высоких профессиональных ценностях, но и пытаются их реализовать через свою деятельность. Они достаточно активно принимают участие в работе с бизнесом, развивают свои профессиональные навыки: осваивают новые компьютерные программы, активно изучают иностранный язык, участвуют в тренингах. Все преподаватели этой группы, не имеющие ученой степени, занимаются подготовкой диссертации. Однако, несмотря на такую относительно высокую активность, возможности данного социотипа

остаються на даний момент недостаточними. Опыт работы с бизнесом отсутствует более чем у половины. Только 2 человека работает со специализированными компьютерными программами, 15,8 % используют только печатные редакторы или вообще не умеют работать на компьютере, 26,3 % не работают или редко работают в Интернете. 64,2 % отметили свое слабое знание иностранных языков. Возможности "потенциальных лидеров" ниже по сравнению с "лидерами", но выше, чем у других социотипов. В этой группе большой процент молодых преподавателей без научной степени, аспирантов, которые, судя по их активной жизненной позиции, довольно скоро, при соответствующих стимулах, смогут перейти в ранг "лидеров". Необходимо также отметить, что представители данного социотипа характеризуются высоким уровнем неудовлетворенности теми аспектами жизнедеятельности вуза, которые не позволяют им наращивать профессиональные возможности: компьютерной базой, наличием необходимой литературы, доступом в Интернет.

Проблемы социотипа и возможные способы их преодоления. Проблема представителей данного социотипа состоит в том, что они, не обладая необходимыми профессиональными знаниями и навыками, активно действуют, стремятся повысить свой профессиональный уровень, но стимулов и поощрений им не хватает. Для этого социотипа желательно, во-первых, отработать механизмы поощрения инициативы, и, во-вторых, создать возможности для приобретения профессиональных знаний, навыков, повышения статусов. При отсутствии таких взаимосвязанных действий, существует большая вероятность, что "потенциальные лидеры" пополнят ряды "конформистов" или, усовершенствовав свои навыки, уйдут из университета.

Социотип "конформисты" характеризуется низким уровнем собственных возможностей, поэтому его представители не действуют и не стремятся что-либо делать, даже если существует интерес к работе, который поддерживается организационными стимулами.

Более половины представителей данного социотипа не имеет ученой степени (таких в этой группе 64,9%), современного опыта практической деятельности (82,5% его не имеют), знаний иностранного языка (66,7%), отличается слабыми навыками работы с компьютерными программами. Никто из этой группы не работает со специализированными компьютерными программами, 37,1 % используют только печатные редакторы или вообще не умеют работать на компьютере. Декларируя высокий интерес к работе и потребность профессионального самосовершенствования, "конформисты" реально практически ничего не делают для удовлетворения этой потребности. Они работают только в тех направлениях, которые являются обязательными для преподавателя вуза: публикация научных статей, учебно-методических пособий, чтение новых предметов. В процессе подготовки диссертации находятся лишь треть тех преподавателей, у которых отсутствует научная степень. Немногие представители этого типа занимаются развитием профессиональных навыков: освоением новых компьютерных программ и изучением иностранного языка (24,6% и 19,3% соответственно), участвуют в тренингах (15,8%) и т.п. И эта картина наблюдается на фоне весьма слабых собственных возможностей, однако, при декларации высокого уровня заинтересованности в творческой (47,4%), разнообразной (61,4%) и интересной (98,2%) работе. Отметим также, что "конформисты" удовлетворены сегодняшним состоянием дел на факультетах и в вузе больше других социотипов.

Проблемы социотипа и возможные способы их преодоления. Учитывая, что описываемый социотип имеет весьма низкий уровень собственных возможностей, привычку к низкой профессиональной активности, а также относительно высокий уровень удовлетворенности сегодняшней ситуацией в университете, можно ожидать, что "конформисты", скорее всего, будут осуществлять пассивное сопротивление реальным действиям, направленным на улучшение качества образования в университете. От нововведений они будут видеть для себя больше угроз, чем пользы. Вероятно, для данного социотипа желательно создать такую среду, которая бы оказывала серьезное давление на них, заставляя приспосабливаться, наращивать свои профессиональные знания и опыт, превращая декларации о важности интересной и разнообразной деятельности в реальную деятельность.

Социотип "противники" характеризуется тем, что его желание работать обусловлено исключительно личным благополучием, и потому деятельность носит скорее формальный характер. Усилия, профессиональная активность представителей данного социотипа в основном зависят от организационных стимулов, вероятно, приказного характера, при этом их собственные возможности слишком низки, чтобы качественно выполнять задания.

В данном социотипе явно проявляется эгоистический интерес к работе, который выражается в следующих приоритетах: гибкий график работы (81,8% от общей численности группы), большой отпуск (72,7%), достойная оплата труда (72,7%). "Противники", как и положено всем преподавателям, пишут научные статьи и учебно-методические пособия, участвуют в конференциях, но на этом в основном и заканчивается их активность. Мало кто из них читает новые предметы (26,4%), проводит исследования (27,3%), сотрудничает с бизнесом или государственными структурами (18,2%), пишет диссертации (18,2%), развивает свои профессиональные навыки, хотя для большинства из них развитие своих навыков и знаний должно было бы стать стержнем деятельности. Только половина преподавателей этого типа использует компьютер в своей профессиональной деятельности и при этом работает исключительно с печатными редакторами. По данному социотипу отмечен не только самый низкий уровень ценностных ориентаций в сфере профессиональной деятельности, но и самые низкие показатели собственных возможностей и профессиональной активности. Следовательно, эта группа является реальным противником формирования политики совершенствования качества образования в университете.

Проблемы социотипа и возможные способы их преодоления. Представители этого социотипа относятся к исполнению своих профессиональных обязанностей исключительно формально и делают что-то только тогда, когда их заставляют. Существует большая вероятность того, что данный социотип будет саботировать все изменения, направленные на совершенствование качества профессиональной подготовки в университете, в силу своих слабых возможностей и нежелания нарушать собственный покой. Вся их деятельность по улучшению ситуации, скорее всего, будет сведена к написанию требуемых отчетов. Изменить мотивацию данного социотипа практически невозможно, учитывая сочетание пассивности с низким уровнем возможностей и сугубо эгоистическим интересом к работе.

В целом, можно отметить, что предложенная методика позволяет выделить достаточно точные и объективные критерии типологизации профессорско-преподавательского состава, которые дают возможность получить информацию об особенностях профессионального поведения каждого социотипа, определить факторы, сдерживающие развитие профессиональной активности для каждого из них, мотивационные ресурсы, способствующие или препятствующие проведению реформ, направленных на улучшение качества. Определение соотношения социотипов в университете и на каждом из факультетов показывает те проблемы, с которыми мы будем сталкиваться в процессе совершенствования качества деятельности вуза, а также степень сопротивления или поддержки в ходе этого процесса. С помощью проведенного анализа текущей ситуации руководство университета может получить информацию о системных проблемах, которые предстоит решить для улучшения качества профессорско-преподавательского состава, а также характеристику тех групп сотрудников, которые будут оказывать сопротивление или поддержку реформированию. В итоге может быть разработана стратегия кадрового менеджмента, направленная на совершенствование качества профессорско-преподавательского состава, что в свою очередь, послужит основой формирования и внедрения политики повышения качества профессиональной подготовки специалистов в университете. Диагностика, проводимая регулярно, даст возможность отслеживать динамику развития социотипов и их соотношения, определять правильность выбранного направления изменений, а также оптимизировать процесс управления качеством образования, сделав его более эффективным.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Шафранов-Куцев Г.Ф., Деревнина А.Ю. Качество образования в стратегии управления классическим университетом // Университетское управление. – 2002. – № 2(21). – С. 67-72. 2. Костенко К.И., Некрасов С.Д. Моделирование информационной системы оценки качества образования // Университетское управление. – 2003. – № 3(26). – С. 77-83. 3. Гавриков А.Л., Ильяшенко Н.Н., Исаев А.В. Реализация принципов болонской декларации в Новгородском государственном университете // Университетское управление. – 2003. – № 5-6(28-29). – С. 20-23.

Лантух Алла Павлівна,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та медсоціології
Харківського державного медичного університету

ЯКІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ В ОЦІНКАХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

В статье анализируются результаты эмпирических исследований исследуется качества образовательных услуг, предоставляемых студентам медицинским вуза. Рассматриваются такие факторы эффективной профессиональной подготовки будущих специалистов, как качество преподавания, в т.ч. исследование его активных форм и методов; организация и методическое обеспечение учебного процесса; уровень партнерских отношений между студентами и преподавателями; морально-психологическая атмосфера в вузе и т.д. Подчеркивается необходимость дальнейших научных исследований данной проблемы.

The article attempts to analyze the results of empirical studies of the quality of educational services supplied to the students of medical university. Also, such factors of effective professional training of the future specialists as the quality of teaching (including the study of its active forms and methods; organization and methodical support of the learning process; the level of partnership among students and teachers; moral and psychological atmosphere of the establishment, etc) are discussed. The necessity of further scholarly research of this problem is highlighted.

Трансформація, яку переживає сьогодні українське суспільство, впливає на всі сфери його життя, зокрема, на інститут освіти, в тому числі вищої. **Актуальність** соціологічного дослідження проблем реформування вищої школи не викликає сумнівів, адже освітній капітал є за сучасних умов найважливішим соціальним ресурсом функціонування суспільства. Закономірно виникають питання: що саме трансформується в діяльності вищої школи, як оцінюють якість освітніх послуг її вихованці? У пошуках відповідей на ці запитання, кафедрою філософії, соціології та медсоціології Харківського державного медичного університету у 2002/2003 р. та 2004/2005 р були здійснені спеціальні дослідження. За розробленою нами програмою та методикою було опитано у 2002/2003 навчальному році 337 студентів 2-го, 4-го та 5-го курсів, серед яких - 57 % студентів-контрактників та 43 % - бюджетників, у 2004/2005 навчальному році - 328 студентів названих курсів, серед яких 52 % студентів-контрактників та 48 % - бюджетників.

Метою цієї статті є викладення та порівняльний аналіз результатів зазначених досліджень. Серед завдань останніх чи не найважливішим було з'ясування якості професійної підготовки майбутніх медиків. Як свідчить здійснений нами аналіз, в цілому студенти оцінюють якість освіти, що надає ВНЗ, як досить високу. При цьому, чим старший курс, на якому навчається студент, тим його власна оцінка, як правило, вища. Це можна пояснити тим, що навчальний процес на старших курсах є більш насиченим професійно спрямованими дисциплінами, необхідність яких добре усвідомлюють майбутні лікарі. Треба зазначити, що, у порівнянні з першим дослідженням, у 2004/2005 навчальному році зросла кількість позитивних оцінок студентів якості своєї професійної підготовки. У 2002-2003 навчальному році вважали, що отримують якісну освіту 68 % опитаних, у 2004/2005 – 78 %.

Проте, недивлячись на досить позитивну оцінку освітніх послуг, більша частина студентів, опитаних протягом 2004-2005 навчального року, вважає, що оплата за навчання не відповідає якості освіти, яка отримується (57 %). При цьому студенти-контрактники більш категоричні у своїх оцінках: якщо серед студентів-бюджетників відсоток тих, хто вважає оплату за навчання неадекватною його якості, дорівнює 43 %, то серед студентів-контрактників він значно вищий – 67 %.

Важливою складовою ефективної професійної підготовки студентів є якість викладання. Оцінюючи її, 60 % респондентів зазначили, що ті чи інші аспекти викладання їх не влаштовують. Так, форма висвітлення матеріалу та його наочність задовольняє лише: відповідно, 37% та 39% опитаних, проте біля 58 % респондентів підкреслили, що їх викладачам вдається цікаво подавати навчальний матеріал, що останній є надзвичайно інформативним (45 %). У зв'язку з тим, що каналом одержання нового знання у студентів-медиків є саме лекції та практичні заняття, потреба в активних формах їх проведення є актуальною. Подивимося, як оцінюють частоту використання тих чи інших методів викладання наші респонденти (див. табл.1).

Таблиця 1.

**Частота впровадження технічних засобів, форм та методів викладання та контролю знань (за оцінками студентів, у %)
(за даними дослідження 2004-2005 навчального року)**

	Часто	Рідко	Ніколи	Утрудняюся відповісти
Наочні посібники	64	29	4	3
Технічні засоби	18	58	20	4
Комп'ютерні навчальні програми	58	31	8	3
Письмові контрольні роботи	75	19	3,0	3
Письмові творчі роботи	24	38	31	7
Тестовий контроль знань	80	13	5	2
Діалог із студентами	60	32	5	3
Творчі дискусії, обговорення	23	60	12	5
Ділові ігри	6	17	65	12

Звертає на себе увагу часте, за оцінкою студентів, використання таких засобів організації та проведення занять, як письмові контрольні роботи, тестовий контроль знань, використання наочних посібників. З іншого боку, такі форми проведення занять, як письмові творчі роботи, творчі дискусії, обговорення, ділові ігри зустрічаються рідко (їх відмітили усього 24%, 23% та 6%, відповідно). Підкреслимо також ще один важливий момент: тільки 18% опитаних зазначили, що в навчальному процесі використовуються технічні засоби, що, виходячи із сучасних вимог до вищої школи, є дуже низьким показником. Будемо сподіватися, що впровадження Болонської системи в навчальний процес вітчизняної вищої школи розширить її можливості щодо впровадження активних форм викладання.

Значною проблемою професійної підготовки у вищій школі, особливо в медичній, є зменшення аудиторного навантаження на студентів у викладанні спеціальних дисциплін, збільшення самостійної підготовки, що загрожує вищій медичній освіті перетворитися у ерзац-освіту.

Проте дослідження показало, що більшість респондентів не усвідомлює це, вважаючи своє навчальне навантаження "занадто великим" та "великим". При цьому кількість таких студентів збільшилася на 7 % у порівнянні з попереднім дослідженням. Цікаво не стільки само сприйняття навантаження студентами, а те, наскільки вони вважають існуючий рівень завантаженості адекватним та необхідним. Як і в дослідженні 2002/2003 р., думка студентів з цього приводу розділилася приблизно порівну. Тих, хто в тій чи іншій мірі вважає, що існує навантаження нормальне, виявилось 48 %. Протилежну точку зору підтримали 47 % опитаних.

Важливим чинником підвищення якості освіти є організація та методичне забезпечення навчального процесу. Їх студенти оцінили по-різному. Так, тільки кожний третій студент задоволений розкладом занять, так само як і санітарно-гігієнічними умовами свого навчання. Ще менший відсоток опитаних (22 %) задоволений технічним оснащенням навчального процесу. Катастрофічною є ситуація з доступністю навчальної літератури. Тільки 11 % респондентів дали позитивну оцінку її наявності, тоді як негативну оцінку дали 33 %. В цілому тільки 40 % опитаних задоволені умовами свого навчання.

Безперечно, на якість навчання впливає морально-психічний клімат у ВНЗ, зокрема, стиль відносин між викладачами та студентами. Оцінюючи його, 72 % опитаних віддали перевагу "тандемній" співпраці у системі "студент-викладач". В той же час, багато респондентів, відповідаючи на відкрите питання, зауважили, що викладачі не завжди об'єктивно оцінюють знання та навички студентів, доброзичливо ставляться до них. Найбільш поширеними були такі відповіді: "у нас значення мають, в основному, гроші"; "приблизно 50 * 50"; "чим старший курс, тим менше об'єктивності"; "все залежить від конкретного викладача та від кафедри"; "на протязі семестру оцінки об'єктивні, а на сесії об'єктивність кудись зникає"; "не завжди об'єктивні оцінки; п'ятірки ставити бояться, посилаючись на завідувача кафедри".

Відповіді на питання про те, наскільки часто викладачі "чинять сваволлю", відмовляють у допомозі з підбору літератури до рефератів та виступів, до написання роботи в межах СНТ, проявляють неухважність та грубість, представлені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Оцінка респондентів стилю взаємин між викладачами та студентами (у % до опитаних)(за даними дослідження 2004-2005 навчального року)

	Буває дуже часто	Буває, але рідко	Такого не було	Утруднилися відповісти
Відмова викладача у чашу допомогти з підбору літератури	8	33	50	9
Викладач "чинить нить сваволлю", лю, встановлює власні правила вила навчального процесу	16	48	26	10
Неповага, грубість з боку викладача	10	56	28	6

Порівнюючи відповіді респондентів на це питання в попередньому (2002/2003 р.) дослідженні, слід підкреслити зростання відсотку тих, хто вважає, що перераховані негативні моменти життя вищого навчального закладу зустрічаються часто, особливо таке явище, як "свавілля викладача": у 2002 р. це відмітили тільки 7 % опитаних, у 2005 р. – 16 % респондентів.

Водночас аналіз одержаних результатів свідчить про те, що загальноприйнятим у відносинах викладачів зі студентів є демократичність. Проте, одна двадцята частина наших респондентів додержується протилежної думки. В цілому у ВНЗ України така позиція висловлюється кожним десятим студентом [див. 1, с.425]. Як свідчать наші власні дослідження, студент, на жаль, ще не став справжнім партнером викладача в отриманні власної освіти. Самоврядування студентів, в т.ч. участь у плануванні навчального процесу, залишається лише на папері. До цього часу студенти не мають права обирати елективні курси, викладачів із нормативних дисциплін тощо. Тому реалізація педагогіки співробітництва, що спирається на засади партнерських відносин між основними суб'єктами навчального процесу, повинна стати загальною нормою існування вищої школи.

Оцінюючи роль та функції викладача в навчальному процесі, студенти висловили свою позицію щодо протилежних за змістом висловів, що торкаються як бажаної (на їх думку) діяльності педагога, так і тієї, що реально домінує у ВНЗ.

Перша пара протилежних висловів містила дилему: "педагог повинен, у першу чергу, давати знання" або "вчить їх здобувати". Більшість (56 %) схилиються до першого варіанту. Разом із тим, у реальній практиці ВНЗ, на думку студентів, ситуація така: 37 % респондентів вважають, що викладачі тільки дають знання; 33 % вважають, що викладачі вчать тому, як ці знання можна придбати.

Наступна пара висловлень була така: "педагог повинен давати завдання і вимагати їх виконання" або ж "йому, у більшій мірі, треба заохочувати студентів до самостійної роботи, ініціативи". 45 % опитаних вважають, що викладач повинен заохочувати самостійні форми роботи респондентів. Проте багато також і прибічників того, щоб викладачі давали завдання до виконання – 39 %. Слід зауважити, що саме остання форма домінує, на думку студентів, у реальній практиці навчального процесу (такої думки дотримується 48 % респондентів).

Третя пара висловів була такою: "викладач повинний вимагати до себе повагу" або "повинен прагнути її заслужити". 60 % обрало саме другий варіант. Разом із тим, тільки 27% респондентів вважають, що викладачі їх ВНЗ дійсно прагнуть заслужити повагу студентів.

Четверта пара висловів у якійсь мірі розкрила змістовне навантаження попередньої: "викладач завжди правий" або "він може помилятися". Майже три чверті студентів, що прийняли участь в опитуванні, вважають, що, безумовно, викладач може помилятися. У той самий час, оцінюючи реальний навчальний процес у ВНЗ, лише 46 % опитаних вважають, що викладач ВНЗ сприймає свою лінію поведінки як "можливо, помилкову". Як бачимо, респонденти поліфункціонально оцінюють роль викладача в навчальному процесі і сприймають її різнобічно.

Думка опитаних нами студентів щодо задоволення вищим навчальним закладом їх освітньо-професійних потреб представлена в таблиці 3.

Таблиця 3.

Оцінка студентами ролі ВНЗ у задоволенні їхніх потреб (у % до опитаних)(за даними дослідження 2004-2005 навчального року)

Потреби	Задовольняє у повній мірі		Лише частково		Не задово-вляє		Утруднилися з відповіддю	
	02/03	04/05	02/03	04/05	02/03	04/05	02/03	04/05
Загальноосвітні	49,2	40	37,4	49	8,7	8	4,7	8
Професійні	53,9	41	37,9	41	8,7	9	4,5	3
Загальнокультурні	21,8	15	43,3	43	27	29	8	3
Творчі	13,0	10	22,6	31	45,7	41	18,7	18

Як бачимо, професійні та загальноосвітні потреби студентів (за їх власними оцінками) задовольняються у достатній мірі, тоді як загальнокультурні та творчі потреби - лише певною мірою. Останнє не може не викликати занепокоєння, оскільки гуманізація та гуманітаризація вищої освіти є важливою складовою нової освітньої парадигми, яку деякі дослідники називають соціокультурною. Не може не турбувати також той факт, що оцінка респондентами здатності ВНЗ задовольнити їх загальноосвітні та професійні потреби знизилася за останні два роки. Стосовно до варіанта відповіді "задовольняє у повній мірі" оцінка загальноосвітніх потреб знизилася більш ніж на 9 %, а професійних – на 13 %.

У світлі отриманих даних, слід відмітити досить стриману оцінку респондентами загального рівня своєї професійної підготовки. В основному, це середня оцінка (за 10-бальною оцінкою від 5 до 7 балів - 54 % респондентів). Кожний 8-й з опитаних, оцінюючи якість підготовки, поставив від 1 до 3 балів. Це свідчить про те, що загальноосвітній рівень підготовки вимагає покращення, що, на наш погляд, в тому числі залежить від якості підготовки в загальноосвітній школі.

Зазначимо, що проблеми, які були виявлені завдяки здійсненню нами дослідженням, це лише верхівка того "айсбергу" проблем, які сьогодні необхідно вирішувати у системі "triage": держава - міністерство освіти - вища школа. На нашу думку, підготовка фахівців за навчальним експериментальним планом, розробленим на принципах європейської кредитно-трансферної системи, поставила перед вищою школою більше запитань, ніж відповідей. Пошук таких відповідей – актуальне завдання вищої школи, вирішення якого, в тому числі передбачає подальше наукове дослідження зазначених проблем.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 2006. – 576 с.

Марухян Востаник Завенович,

кандидат технических наук, профессор, ректор Государственного Инженерного Университета Армении

Кюрегян Эдик Андраникович

кандидат философских наук, доцент, заведующий департаментом общественных наук и языков Государственного Инженерного Университета Армении

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СОЦИОЛОГИИ В ВУЗЕ

У статті узагальнюється досвід викладання курсу соціології студентам непрофільних спеціальностей. Автори презентують свої методичні наробки, які сприяють встановленню контактів із студентською аудиторією, пробудженню інтереса до соціології, формуванню громадянської свідомості студентської молоді.

Преподавание социологии в Армении – сравнительно новое явление. Хотя с середины 70-х гг. XX ст. в Институте философии и права АН Армянской ССР открылась первая социологическая лаборатория, а с начала 80-х годов – первая кафедра социологии в Ереванском государственном университете, тем не менее, до конца 90-х годов многие даже не слышали о термине "социология", а те, кто слышал, скептически относились к ее внедрению в армянскую общественную и образовательную жизнь.

Сейчас положение несколько изменилось: демократизация общества, политические и экономические свободы сделали социологическое знание востребованным. Практически во всех учебных планах государственных и коммерческих вузов предусмотрено изучение различных социологических дисциплин. Однако, нам не известны работы, связанные со специфическими вопросами их преподавания (если существуют такого рода работы, изданные в нашей республике, приносим наши извинения перед авторами). Между тем, как подсказывает наш многолетний опыт, процесс освоения социологических знаний, особенно студентами непрофильных специальностей, связан с трудностями, требующими пристального внимания заинтересованных сторон. Многие преподаватели жалуются, что отношение к социологии оставляет желать лучшего: большинству учащихся она не интересна, вопросов не задают, пытаются кое-как кое-что выучить, "удовлетворить требования преподавателя" и быстро забыть то, что, вроде, усвоили. В таких случаях у преподавателя, не нашедшего самый короткий путь к уму и сердцу студента, "опускаются руки", т.к. он не видит результатов своего труда. Поэтому не вызывает сомнений **актуальность** проблемы, связанной с необходимостью совершенствования методики преподавания социологических дисциплин, с разработкой и использованием таких методических приемов, которые рождали бы искреннюю заинтересованность студентов в социологическом знании, способствовали бы формированию такого их "багажа", который будет востребован в будущей профессиональной деятельности и повседневной жизни.

Целью данной статьи является презентация отдельных методических приемов преподавания социологии студентам несоциологических специальностей в высших учебных заведениях Армении. В данной статье будут коротко рассмотрены вопросы, связанные с проведением первого аудиторного занятия по социологии, с методикой подачи лекционного материала, а также обеспечением обратной связи со студенческой аудиторией.

Народная мудрость гласит: "Хорошее начало – половина дела". В течение долгих лет преподавания мы убедились в правильности этого изречения, поскольку от того, как складывается общение со студентами при первой встрече, зависит взаимопонимание в ходе наших дальнейших занятий в течение всего семестра.

Прежде всего, на первом занятии, используя богатый арсенал социологических терминов, объясняется роль знаний в полноценной разумной жизни вообще. На конкретных примерах показывается, насколько разрушительно действуют на аудиторию "случайные" студенты, те, у которых главный мотив стать студентом - не учеба, а, например, уклонение от армейской службы или погоня за модой и т.д. Во время первого занятия следует указать на необходимость соблюдения дисциплины, катастрофические последствия недисциплинированности для результатов учебы. В качестве примеров приводятся непосещение занятий, разговоры или занятие другими предметами во время лекций по социологии, частое нарушение хода лекций друзьями "извне", ставшее модным

использование мобильных телефонов в процессе занятий, саркастическое отношение к любознательным и заинтересованным студентам со стороны "неучей" и т.д. Договариваемся не оскорблять чувство достоинства друг друга и не нарушать учебный договор. Оговоримся, здесь важно, чтобы преподаватель выглядел не как ментор, полицейский, а как коллега, как старший товарищ. Отношение к студентам не как к "чужим" всегда приносит положительные плоды.

Отметим, что при объяснении роли знаний и хорошо воспринимаемым студентами является цитирование гениального высказывания Сократа о том, что чем больше он узнает, тем больше понимает, что почти ничего не знает. Особенно чутко реагируют студенты на тот факт, что все люди, осознающие верность суждения Сократа, по натуре умные и скромные люди, стремящиеся к новым знаниям и достижениям. И наоборот, люди, не стремящиеся к самосовершенствованию, обычно нескромные, ограниченные и агрессивные.

Мы предлагаем студентам примеры проявления человеческого (студенческого) высокомерия, цинизма и лицемерия, которые у нас накопились в течение долгих лет преподавательской деятельности. Такие примеры "ошарашивают" аудиторию, но в то же время заставляют ее слушать с вниманием.

Когда контакт с аудиторией установлен, можно перейти к раскрытию закономерностей межличностных отношений, к разновидностям взаимоотношений преподавателя со студентами. Сделать доступными термины "бытовая культура", "формальные и неформальные отношения", "морально-психологический климат" (тем самым создавая хорошую базу для дальнейшего преподнесения знаний по этим же разделам), позволяют примеры из повседневной жизни. С помощью этих примеров удастся помочь студентам понять и проанализировать собственные взаимоотношения с сокурсниками, с преподавателями и с деканатом. Мы также считаем полезным на примерах рассматривать взаимоотношения различных полов, проблему "отцов и детей", учителя и ученика, руководителя и подчиненного.

В преподавании такого предмета, как социология, не последнее значение приобретает и языковая культура. Поэтому договариваемся со студентами, что в течение изучения курса, мы будем внимательно следить за культурой речи, правильным употреблением специальных терминов и обогащением "тезауруса".

Далее можно перейти к поэтапному изложению курса. Здесь фундаментальное значение имеет обсуждение специфики социологического знания, его вероятностной сущности. По многим причинам теоретическое определение Закона больших чисел, который лежит в основе математической теории вероятности, мало что значит для большинства студентов, особенно гуманитарных специальностей. Данный закон определяется как общий принцип, в силу которого совокупное действие большого числа индивидуальных причин и условий, содержащих в себе элементы случайного характера, при некоторых весьма общих условиях приводит к результату, почти не зависящему от случая. Необходимые предпосылки действия этого закона – достаточное число наблюдений и независимость отдельных событий от некоторой общей причины [1, с.45]. Но для того, чтобы студенты освоили суть социологического знания, необходимо привести такие примеры, которые им "по душе". Особенно живой интерес у студентов вызывает пример с денежной монетой. Со студентами играем в "орел и решку". Им, по сравнению с вышеприведенным абстрактным определением, суть проблемы куда более понятна, когда, бросая монету, говорим, что мы можем бросать так сотни и тысячи раз и во всех случаях может выпасть только одна сторона монеты. Но если мы бросим бесчисленное количество раз (∞ -знак бесконечности) и в них не будет сознательного воздействия на результат, тогда говорим, что вероятность выпадения одной из сторон ("орел" или "решка") равна 0.5 (1/2). То есть, теоретически из двух бросков один должен выпасть на "орел", а второй на "решку". С данным законом тесно связан и вопрос о социальном факте.

Известно, что социальный факт имеет познавательный характер. Его основой являются действия, результаты этих действий и вербальные суждения людей. Но и это практически ничего не означает для большинства слушателей, если не убедить их, что пока должным образом не опрошено нужное количество людей, нельзя говорить об их общем мнении. Так порой поступают некоторые политические деятели, должностные лица или средства массовых коммуникаций. Например, без ссылки на источник информации утверждается, что "армянские студенты недисциплинированы", "все преподаватели взяточники" и т.д. Или, как иногда это бывает: по результатам одного опроса данной политической силе доверяют 85 процентов опрошенных, а по другому – 15 процентов.

Такие суждения не стоят "ломаного гроша", потому что в первом случае за объективное выдается субъективное суждение, а во втором – нарушаются условия действия закона больших чисел.

Многолетний опыт доказывает, что социологические проблемы лучше усваиваются студентами тогда, когда их удастся преломить через призму материальных и духовных ценностей самих студентов. Поэтому у нас сформировалась своего рода интегральная авторская лекция: "Потребности человека и факторы их удовлетворения". В рамках данной лекции мы эффективно пользуемся информационно-потребностной теорией эмоций, разработанной известным психофизиологом, академиком АН СССР П.В.Симоновым. Она очень полезна тем, что, помимо представления философско-социологической концепции теории эмоций, имеет естественно-научный характер и затрагивает реальные переживания студентов. Выводы из этой теории о генетических основах человеческого альтруизма, в частности, патриотизма и гуманизма, делает материал как прагматичным, так и легко усваиваемым. Более того, когда удастся различные проблемы экономики, юриспруденции объяснить через совокупность потребностей и средств их удовлетворения, будущие специалисты к своим специальностям начинают относиться с еще большим уважением.

Примерно такую же универсальную роль выполняет и тема "Социология общественного мнения". Она позволяет вникать в нюансы общественно-политической, правовой и экономической жизни. Такие животрепещущие вопросы, как демократическое правление государством, прозрачные и справедливые выборы, независимость ветвей власти, личность преступника, социально-психологические факторы девиантного поведения, правосознание, рыночная экономика, здоровая конкуренция, взаимосвязь экономики и политики и т.д., имеющие для образования будущих юристов и экономистов важное значение, студентами воспринимаются лучше именно тогда, когда преломляются через призму общественного мнения. Значение данной темы выходит за рамки учебного предмета и соприкасается с повседневным бытом студентов, их неформальных отношений. Поэтому, активное участие студентов в процессе лекции по данной теме достигает своего пика.

И наконец, вопрос об обеспечении обратной связи с аудиторией.

Преподаватель сможет "управлять аудиторией" в такой степени, в какой сможет приобщиться к неповторимому внутреннему миру студентов, которые воспринимают общественные явления сквозь призму собственных доминантных потребностей, собственной системы ценностей. Тогда аудитория станет эффективным партнером лектора в учебном процессе.

Следует признать, что опросы студентов, посвященные их интересам, политическим взглядам, отношению к своей специальности, взаимоотношениям с преподавателями, а также отношению к содержанию дисциплины "Социология" с первых лет были органическим продолжением нашей преподавательской деятельности. Именно на основе совокупного мнения студентов в течение долгих лет деятельности выкристаллизовывались такие названия и содержания лекционных тем, как "Знание и Вера", "Слухи – злейший враг организованной социальной жизни", "Социология любви", "Интерес и труд", "Система потребностей и счастье человека", "Мир человеческих эмоций".

Без комментариев приведем одну из оценок труда преподавателя, которая была дана студенткой Ереванского филиала Московской академии предпринимательства и которая, с нашей точки зрения, ярко показывает, какими чувствами могут "награждать" студенты нас, преподавателей, если мы действительно преданы своему делу.

"Многоуважаемый господин преподаватель!

С грустью на душе осознаю, что настало время расставания... Я человек прямой и искренний, люблю во всем четкость и ясность, последовательность действий. И мне кажется, что именно этими качествами обладаете и Вы.

Благодаря Вам мне удалось открыть в себе чувство патриотизма. Любовь к Родине была усыплена во мне благоустроенной жизнью за границей. Прожив долгое время за пределами нашей страны, я не могла понять, что удерживает людей в Армении? Но сейчас, даже если я покину страну, то ни за что на свете не буду обвинять оставшихся людей, а наоборот буду ими гордиться. И надеюсь, с радостью буду возвращаться вновь и вновь.

Спасибо Вам за то, что Вы подарили Армении еще одного патриота.

Благодарю за труд и усилия, вложенные в нас. Надеюсь, что мы хоть частично оправдаем Ваши ожидания. Еще раз спасибо".

Завершить данную статью хотелось бы следующим **выводом**: успешное преподавание социологии обусловлено не только правильной методической организацией данного процесса, но и профессиональными, а также личностными качествами самого преподавателя. От индивидуального педагогического мастерства преподавателя во многом зависит, станет ли социология той учебной дисциплиной, которая не только дает знания, но и выполняет воспитательную функцию.

ЛИТЕРАТУРА: 1.В.А.Ядов. Стратегия социологического исследования. – М, 1998.

Дикова-Фаворская Елена Михайловна,
кандидат социологических наук, доцент, ректор Житомирского экономико-гуманитарного
института Университета "Украина"

ПРОБЛЕМЫ И ФАКТОРЫ АДАПТАЦИИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ С ОСОБЕННЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ К НОВЫМ СОЦИОКУЛЬТУРНЫМ УСЛОВИЯМ

У статті аналізується проблема нерівності можливостей людей з особливими потребами, що призводить до посилення конфліктності в суспільстві. Інвалідність розглядається як соціальна проблема, вирішення якої є нагальним суспільним завданням. Підкреслюється, що доступ до отримання якісної вищої освіти є одним із найважливіших засобів актуалізації життєвих домагань молодих інвалідів, їх самореалізації.

In a given article the problem that leads to the intensification of the conflict in the society, - a problem of inequality among people with special needs and healthy people is analyzed. Disability is shown as a social problem. The possibility of getting higher education, especially of the prestigious specializations, is depicted as a way to overcome pretentious attitudes and opportunities for self-actualization of young handicapped.

Трансформационные процессы на постсоветском пространстве, в том числе в украинском обществе, оказывают существенное влияние на жизнедеятельность всех групп населения, в частности на жизнь людей с особенными потребностями. Кризисное состояние отечественной экономики, социальная дифференциация и поляризация нашего общества, ситуация на рынке труда, недоступность качественного образования – вот далеко не полный перечень макрофакторов, обуславливающих низкий уровень конкурентоспособности людей с ограниченными возможностями. Неравенство шансов, связанное с функциональными возможностями (точнее, с их отсутствием) инвалидов, усугубляется в новых социально-экономических условиях существенным снижением социальной защиты этой группы населения, невниманием общества к ее насущным проблемам. Такая ситуация не может не вызвать негативных последствий как для инвалидов, так и для общества в целом, актуализируя еще один источник социальной напряженности.

Сегодня в Украине инвалидность имеют около 2,4 млн. людей, из них – примерно 350 тыс. детей. Удельный вес недостаточно дееспособных детей – 1,6 % [2, с.208]. Тенденция ежегодного увеличения числа людей с инвалидностью сохраняется. С каждым годом число детей, рожденных с отклонениями в физическом развитии, стремительно растет.

Оказавшись не готовыми к ситуации лишения стабильных привилегий и льгот, которые они имели в годы советской власти, не получив альтернативных предложений по приобретению новых специальностей, помощи в трудоустройстве, создании хозрасчетных специализированных рабочих мест и т.д. инвалиды стали компенсировать свой психологический дискомфорт агрессивным поведением, потребительским отношением, в том числе нападениями в адрес различных социальных институтов. На наш взгляд, это способствует развитию нового, во многом латентного конфликта в обществе, что требует своего изучения, в том числе делает **актуальным** социологический анализ данной проблемы.

Признавая своё неравенство и низкую конкурентоспособность, люди с особенными потребностями, не имея возможности самореализоваться, а иногда и просто элементарно себя обеспечить, прячутся за претенциозное поведение. Объектами нападков с их стороны становятся государство, органы местного самоуправления, социально успешные люди, просто здоровые люди, которые не могут и не хотят понять, по мнению инвалидов, их проблемы.

Адаптация инвалидов к условиям трансформирующегося общества – не только чрезвычайно актуальная индивидуальная, но и социальная проблема. Механизмы такой адаптации недостаточно изучены.

Цель данной статьи – уточнение возможных теоретических подходов к исследованию проблем адаптации людей с особенными потребностями к новым социокультурным условиям, а также анализ результатов эмпирического исследования по данной теме.

Исследование проблем интеграции инвалидов в общество должно основываться на прочной теоретико-методологической базе. Особое значение в концептуализации проблем адаптации

инвалидов имеют труды представителей различных областей социогуманитарного знания. Так, наше внимание привлекли работы западных психологов, анализирующих связи личностных нарушений в детстве с психическими проблемами индивида во взрослом возрасте (З. Фрейд, А. Адлер, Э. Эриксон, К. Хорни) [5, с. 362, 906]. Проблемы инвалидизации и социализации инвалидов активно исследовались такими выдающимися представителями структурно-функционального анализа, как Т. Парсонс и Р. Мертон [4 с. 526, 906]. Они рассматривали инвалидность как специфическое состояние индивида.

Важным теоретическим фундаментом исследования избранной нами проблемы являются многочисленные теории формирования Я-концепции. Одна из таких теорий представлена в работах У. Джеймса [5 с. 1048]. Он различал "познавательное Я" как поток осознанной мысли и называл его "I" и "эмпирическое Я", которое определял как "Me", - это всё, что человек может назвать своим, включая не только собственное тело и психические силы, но и всё, что принадлежит ему, – дом, семью, родителей, друзей, одежду, репутацию. "Эмпирическое Я" Джеймс, в свою очередь, делил на три компонента: "материальное Я" - тело, одежда, собственность; "социальное Я" - то, кем определяет данного человека окружение (каждый человек имеет столько разных "социальных Я", сколько существует групп, мнение которых его беспокоит); "духовное Я" - совокупность психических способностей и наклонностей. Постулат У. Джеймса: наша самооценка зависит от того, кем мы хотим стать, какой бы статус хотели иметь в этом мире, что является точкой отсчета в нашей оценке собственных успехов и неудач. Людям присуще максимально развивать возможности своего Я, но ограниченность способностей человека, ограниченность его существования в пространстве и во времени вынуждает каждого реалистично подходить к проектированию своей жизни – акцентировать внимание только на отдельных аспектах развития личности и определять по отношению к ним конечные цели, с достижением которых человек связывает свой жизненный успех. Для человека с ограниченными возможностями реалистичный жизненный проект невероятно актуален.

Исследуя проблемы интеграции людей с особыми потребностями в общество, мы основывались также на работах Э.Фромма, в которых анализируется взаимодействие психических и социальных факторов в процессе становления личности [5, с. 909]. Согласно его теории, психологические процессы первичны и часто определяют структуру социальных феноменов. Пять форм социализации (мазохизм, садизм, деструктивизм, конформизм и любовь), соответственно, вызывают пять способов адаптации к социуму: рецептивный, эксплуатационный, рыночный, собирательный, продуктивный. В контексте решения проблем адаптации инвалидов к условиям трансформирующего общества оптимальным, на наш взгляд, является продуктивный способ, нацеленный на актуализацию творческих потенций людей с ограниченными возможностями.

Актуализация продуктивного способа социализации молодых людей с особыми потребностями, требует предоставления ему равных со здоровыми людьми возможностей доступа к интеллектуальному капиталу, к получению качественного образования. Традиционно в арсенале специальностей, получаемых инвалидами, представлены непрестижные, малооплачиваемые, достаточно утомительные и монотонные виды трудовой деятельности, такие как обувщик, мастер по ремонту недорогой бытовой техники старых марок, сборщик, работник специализированных мастерских и т.д. Доступ к получению престижных специальностей абитуриентов этой категории ограничен по ряду причин: это и медицинские показания, которые порой поражают своей нелогичностью; низкий стартовый уровень знаний и подготовки выпускников закрытых специализированных учебных заведений, особенно интернатного типа; отсутствие специально оборудованных аудиторий для занятий со специальными группами потребителей образовательных услуг; неготовность преподавательского состава вузов работать в аудитории со студентами с особыми потребностями, которые ожидают дополнительного внимания и форм работы, отличных от тех, которые используются в работе с обычным студенческим контингентом; предвзятое отношение рынка труда к специалистам такой категории; обучение инвалидов в специализированных учебных заведениях, где статус "неравных" усиливается.

Основываясь, в том числе, на представленных выше теоретических подходах к анализу проблем жизнедеятельности людей с ограниченными возможностями, мы разработали программу социологического исследования по данной теме, которое было проведено в 2006-2007 г.г. среди абитуриентов и студентов-инвалидов Житомирского экономико-гуманитарного института

Університета "Україна". Главное внимание в исследовании уделялось вопросам адаптации данной группы к новым условиям образовательной среды; учебной, научной, общественной активности студентов с особыми потребностями, их ценностным ориентациям, профессиональным планам. Основным методом исследования – глубинные интервью. Всего было проведено 82 таких интервью.

Как свидетельствуют результаты интервью, проведенных нами в период приёмной кампании в вуз, абитуриенты с особыми потребностями избегают акцентировать свой статус (при отсутствии выраженного физического отклонения), стремятся доказать свою состоятельность, высокий уровень подготовки и желание учиться в интегрированной группе (вместе со здоровыми студентами). Такие студенты, как правило, имеют более низкий стартовый уровень знаний, однако во время обучения быстро догоняют своих однокурсников, о чём свидетельствуют показатели соотношения количества отличников – студентов с особыми потребностями и здоровых студентов. Так, в Житомирском экономико-гуманитарном институте среди студентов с особыми потребностями 12% - 15% отличников, среди здоровых ребят учатся на отлично 6-10%. Причем такое соотношение сохраняется на протяжении вот уже нескольких лет. Еще один важный показатель: среди выпускников нашего вуза 2007 года люди с особыми потребностями составили 6% от общей численности выпуска, в то же время каждый четвертый красный диплом был получен выпускником именно этой категории.

Как свидетельствуют материалы исследования и наши повседневные наблюдения, студенты с особыми потребностями очень активны во внеаудиторной деятельности, общественной работе, эффективно занимаются студенческой наукой, показывают хорошие результаты в спортивных соревнованиях в своей категории. Это объясняется, прежде всего, их желанием самоутвердиться как в своих собственных глазах, так и в глазах окружающих. Мотивируя свое участие в различных учебных проектах профессиональной направленности, наши респонденты говорят о стремлении реализовать свои профессиональные потребности. Однако главным фактором, обуславливающим более продуктивное включение студентов с особыми потребностями в вузовскую жизнь, является их желание лишиться статуса "другого", "неравного" в среде здоровых.

Несомненно, что важнейшим условием самореализации студентов с особыми потребностями, их нормального психологического самочувствия является благоприятный моральный климат в том или ином учебном заведении. Создание такого климата – задача, решение которой возможно только при условии совместных усилий преподавательского состава и студенческого контингента, в том числе студентов с особыми потребностями. Далеко не каждому вузу это удастся. Да и опыт развития интегрированной формы обучения в Украине пока еще весьма незначительный. Единственным в стране вузом, где такая форма представлена достаточно широко, является Открытый международный университет развития человека "Україна". Сегодня он готовит специалистов по 31 специальности. 14% студентов этого университета имеют ограниченные возможности, в то время как в других государственных учреждениях образования их обучается только 0,4%.

Ежегодно неполное среднее образование получают около 7000 детей-инвалидов. Однако продолжить свою учебу, в том числе получить качественное высшее образование, могут далеко не все из них. Это может привести и зачастую приводит к психологическому дискомфорту людей с особыми потребностями, их неудовлетворенности собственной жизнью и т.д., что, в свою очередь, может провоцировать, с одной стороны, патерналистские настроения, необоснованные претензии к окружающим, с другой, - агрессивное поведение.

Решать данную проблему, на наш взгляд, необходимо одновременно на всех уровнях социального: макро, мезо и микро. Что касается макросоциального уровня, то недостаточно просто признания инвалидности социальной проблемой. Если Украина хочет стать полноправным членом Европейского сообщества, необходимы самые кардинальные меры, направленные на решение проблем людей с ограниченными возможностями. Ведь одним из критериев цивилизованности общества является его отношение к инвалидам. К сожалению, по этому критерию нашу страну пока еще трудно назвать цивилизованной.

И все же необходимо признать, что на мезосоциальном уровне наблюдаются определенные позитивные изменения в этом направлении. Мы имеем виду акции, которые всё чаще проводят общественные организации проевропейской ориентации. Их целью, в том числе, является информирование общественности о проблемах инвалидов. Мотивы организаторов подобных

проектов гуманної, їх діяльність сприяє зниженню напруженості того латентного конфлікту, який існує між інвалідами і здоровими людьми. Як ні дивно, громадські організації інвалідів не беруть участі в названих вище акціях. Їх реакція на пропозицію про співпрацю буває достатньо несподіваною і стосується, як правило, питань про розподіл зібраних коштів в час благодійних акцій.

В цьому контексті надзвичайно актуалізується завдання вирішення проблем людей з особливими потребами на мікросоціальному рівні. Розмова йде, з однієї сторони, про зміну ставлення інвалідів до вирішення власних проблем і до оточуючих людей, можливості співпраці з ними. З іншої сторони, здорові люди повинні проникнутися проблемами інвалідів і по можливості допомогти їх вирішенню, що, безсумнівно, буде сприяти оздоровленню нашого суспільства, покращенню його моральної атмосфери.

Важливим фактором, що сприяє такому русленню назустріч один одному здорових людей і людей з особливими потребами, може стати, на нашу думку, їх спільне навчання на різних рівнях освітнього процесу, в тому числі в вищій школі. Це буде сприяти більш успішній адаптації людей з обмеженими можливостями до соціальної реальності. В свою чергу, соціалізуючись в інтегрованих навчальних групах, здорові молоді люди будуть інтерналізувати норми гуманного ставлення до інвалідів.

І ще до одного висновку ми дійшли в результаті своєї педагогічної роботи і проведених досліджень. Необхідно серйозне соціологічне супроводження процесу адаптації людей з обмеженими можливостями до настільки динамічно змінюючогося соціального середовища. І справа не тільки в тому, щоб завдяки соціологічним дослідженням знаходити можливі рішення тих чи інших проблем, а в тому, що з допомогою таких досліджень, особливо якісних, можна звернутися до розуму і серця респондентів, гуманізувати ставлення між ними і в суспільстві в цілому.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Яворська-Смирнова Е.Р., Романов П.В. Проблема доступності вищої освіти для інвалідів //Соціологічні дослідження. - 2005.- №10. - С. 48-56. 2. Белова Т. Ситуація з дітьми-інвалідами //Реформування соціальних служб в Україні: сучасний стан і перспективи. Зб. Статей за матеріалами Між нар. Наук.-практ. конф.)Львів, 5-7 червня 2002 р) – Львів, 2003. – С. 207-211. 3. Штомпка П. Соціологія. Аналіз сучасного суспільства. – М.: Логос, 2005. 4. Енциклопедичний соціологічний словар / Общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: Російська Академія наук, 1995. – 939 с. 5. Психологічна енциклопедія. 2-е изд. / Под. ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.

Ананьев Валерий Леонидович,

научный сотрудник Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета г. Минск

ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ИНВАЛИДОВ ПО ЗРЕНИЮ

Статья посвящена проблеме социальной реабилитации инвалидов по зрению. Автор анализирует существующие формы обучения и информационные технологии для инвалидов по зрению, выявляет их недостатки, а также предлагает новую информационную технологию изготовления озвученной литературы для незрячих людей.

The article considers the problem of social rehabilitation of sight-impaired people. The author analyzes current educational forms and informational technologies for blind people, reveals their disadvantages and offers new informational technology of speak box literature production for blind people.

В настоящее время во всем мире, в том числе и в Республике Беларусь, наблюдается устойчивая тенденция к увеличению инвалидизации населения. По оценкам ООН инвалиды составляют до 10 % населения мира. В Республике Беларусь показатель первичной инвалидности в 1986 году составил 42 человека на 1000 населения, а в 1996 — 84,3. Отмечается ежегодное увеличение численности детей-инвалидов. По оценкам исследователей в ближайшее 5-10 лет следует ожидать увеличение числа инвалидов в 2-3 раза [5]. Рост числа инвалидов происходит на фоне постоянно сокращающейся численности населения (с 1991 года в Республике Беларусь наблюдается депопуляция) и увеличения показателей заболеваемости. В связи с этим профилактика и снижение уровня инвалидности населения, а также полноценная социальная реабилитация и формирование достаточной социальной компетенции инвалидов всех категорий и особенно людей, имеющих наиболее тяжелую форму инвалидности, является одной из приоритетных проблем общества.

Понятие "социальная компетенция" в нашей стране, как в научной, так и в научно-популярной литературе практически не используется. Наиболее устоявшимся является термин "реабилитация инвалидов". В законе Республики Беларусь "О предупреждении инвалидности и реабилитации инвалидов" [2] реабилитация инвалидов определяется как процесс, целью которого является помощь инвалидам в достижении оптимального физического, интеллектуального, психологического и социального уровня деятельности и поддержания его путем предоставления необходимых средств для расширения независимости инвалида и изменения его жизни. При этом выделены следующие направления реабилитации инвалидов:

- медицинская реабилитация — процесс, направленный на обновление и компенсацию медицинскими и иными средствами функциональных возможностей организма человека, нарушенных по причине врожденных дефектов, перенесения болезней или травм.
- медико-профессиональная реабилитация — процесс восстановления трудоспособности, сочетающий в себе медицинскую реабилитацию с определением и тренировкой профессионально значимых функций, подбором профессии и адаптации к ней.
- профессиональная реабилитация — система мер по обеспечению инвалиду возможности получения подходящей работы или сохранения старой, а также перемещения по службе (работе) и содействию его интеграции или реинтеграции.
- трудовая реабилитация — процесс трудоустройства инвалида и адаптации его на конкретном рабочем месте.

Термин "социальная реабилитация инвалидов" включает в себя все основные направления реабилитации инвалидов, в том числе и формирование их социальной компетенции.

Социальная компетенция инвалидов представляет собой двухсторонний процесс, целью которого является, с одной стороны, формирование у инвалида адекватного социального поведения и отношения к обществу и, с другой стороны, формирование адекватного отношения и поведения

общества по отношению к инвалиду. Причем, по значимости обе стороны этого процесса имеют примерно одинаковый вес.

В 2005 году социологами Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета совместно с ООО "Инво – сервис" выполнен научно-исследовательский проект "Актуальные проблемы формирования социальной компетенции детей-инвалидов по зрению в Республике Беларусь". В процессе исследования изучались:

- спектр проблем (общих и специфических) каждой группы детей-инвалидов по зрению;
- проблемы перехода к системе интегрированного обучения детей-инвалидов по зрению;
- эффективность существующей в Республике Беларусь системы социальной реабилитации инвалидов по зрению.

Целью исследования являлось: определение факторов, способствующих успешной медицинской, трудовой и социальной реабилитации молодых инвалидов, а также разработка системы мер для всесторонней и полной их реабилитации.

В рамках проекта был проведён сплошной опрос учащихся выпускных классов всех шести специальных школ для детей с нарушениями зрения. Всего было опрошено 132 человека.

Одной из важнейших проблем социальной реабилитации инвалидов, в том числе и инвалидов по зрению, является проблема образования. Без её решения невозможно обеспечить инвалиду достаточно полноценную социальную коммуникацию.

Следует подчеркнуть, что на законодательном уровне проблема образования инвалидов в Республике Беларусь решена достаточно успешно. В частности, парламентом страны в 2004 году принят Закон "Об образовании лиц с особенностями психофизического развития (специальном образовании)".

Современный мировой опыт показывает, что наиболее успешно реабилитация инвалидов, особенно детей-инвалидов, осуществляется в семье. Однако, государственная система образования детей-инвалидов по зрению ориентирована главным образом не на семью, а на помещение ребёнка в специальную школу-интернат.

Кроме того в обычных общеобразовательных школах начато создание специальных классов интегрированного обучения детей с нарушением зрения. Однако широкого распространения эта форма обучения пока не получила. Данные нашего исследования показали, что сторонниками интегрированного обучения инвалидов по зрению являются только 9% опрошенных.

До настоящего времени для большинства инвалидов по зрению действует следующая схема социальной реабилитации: специальная школа — специальное предприятие для инвалидов по зрению. Однако решение проблемы социальной реабилитации указанным способом для самого незрячего или слабовидящего человека является, в большинстве случаев, малопривлекательным. Специальное предприятие предлагает инвалиду по зрению чаще всего работу, характеризующуюся высокой степенью монотонности, не требующую практически никакой интеллектуальной активности работника. При этом, полученное в специальной школе общее среднее образование на специальном предприятии оказывается практически не востребованным.

По данным исследования почти половина опрошенных (48,5%) нацелена на продолжение образования и получение какой-либо специальности. Значительная часть респондентов (39,4%) пока не определилась со своими жизненными планами, что объясняется тем, что социологический опрос проходил в марте месяце и для принятия окончательного решения у респондентов ещё было время. Кроме того, на окончательный выбор выпускниками школ будущей профессии значительное влияние оказывают результаты сдачи школьных выпускных экзаменов. Большинство опрошенных ориентируются на получение специальности в гуманитарной сфере. Почти каждый десятый (11,4%) в будущем видит себя психологом или социальным работником. Указанное обстоятельство, бесспорно, является положительным, так как мировой опыт показывает, что лучшим реабилитологом для инвалида по зрению является реабилитолог, имеющий такие же проблемы, как и его реабилитант. Таким образом, полученные данные указывают на то, что большинство молодых инвалидов по зрению не считают работу на специальном предприятии оптимальным способом решения проблемы своего трудоустройства.

Однако получение инвалидом профессии не всегда является кардинальным решением проблем его социальной реабилитации, так как получение качественного профессионального образования порождает новую проблему – трудоустройство по полученной специальности. В этой

связи мало привлекательная для инвалида по зрению работа на специальном предприятии является единственным способом решения проблемы его трудоустройства. По данным опроса 15,2% учащихся реально представляют сложившуюся ситуацию: для них важным критерием при выборе профессии является возможность легко получить работу по специальности. При этом указанный критерий стоит на втором месте после привлекательности профессии.

Основным направлением совершенствования системы образования инвалидов по зрению является кардинальное решение проблемы интеграции незрячих в общество. Однако на пути решения указанной выше проблемы встаёт серьёзный барьер. Каждый человек более 70% информации об окружающей среде получает посредством зрения. Инвалид, полностью или частично лишённый зрения, относится к категории людей с наивысшей степенью ограниченности своей мобильности. Поэтому, в процессе получения инвалидом по зрению образования и в его будущей трудовой деятельности главной проблемой является самостоятельный доступ к визуальной информации, прежде всего – к информации в виде печатных изданий, что требует привлечение значительных, прежде всего, финансовых ресурсов.

Данная проблема имеет два пути решения: переиздание обычных печатных изданий, специальным рельефно-точечным шрифтом для незрячих, созданным французским незрячим Луи Брайлем, и создание так называемых "говорящих книг" – фонограмм с записью читаемых диктором текстами печатных изданий. Однако подготовка и тиражирование таких изданий осложняется высокой стоимостью и относительно низкой оперативностью процессов выпуска книг, напечатанных шрифтом Брайля (весьма громоздких и недолговечных) и создания "говорящих книг". Кроме того, записанные голосом диктора "говорящие книги" ввиду отсутствия в них поисковой системы отдельного участка текста мало пригодны для фрагментарного чтения. Последнее особенно важно при работе незрячего с учебной и справочно-информационной литературой.

Отмеченные выше недостатки "озвученной литературы" и литературы, напечатанной шрифтом Брайля, а также потребность в данной литературе в относительно небольших количествах, делают процесс её выпуска для производителей экономически малопривлекательным. Подтверждением сказанному является тот факт, что в настоящее время в Республике Беларусь не издана шрифтом Брайля вся необходимая номенклатура школьных учебников и полностью отсутствуют "озвученные" школьные учебники и учебные пособия.

В настоящее время в нашей республике осуществляется повсеместное внедрение в процесс обучения школьников, в том числе и школьников-инвалидов, информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Однако для инвалидов по зрению этот процесс сопряжён с двумя трудностями: отсутствием достаточного количества специального оборудования – специальных дисплеев, выводящих информацию шрифтом Брайля, а также практическим отсутствием специально подготовленных электронных учебников для незрячих школьников.

Таким образом, для успешного внедрения информационно-коммуникационных технологий в систему образования инвалидов по зрению необходимо создание компьютерных программ, по принципу работы максимально приближенных к работе аналогичных по функциям программам для зрячих пользователей компьютеров, а также разработка алгоритмов, позволяющих при минимальных затратах труда и времени создавать электронные книги для инвалидов по зрению.

Современный уровень развития компьютерной техники и достижения белорусских учёных в области компьютерного синтеза речи позволяют решать на достаточно высоком уровне проблему обеспечения самостоятельного доступа незрячего к информации, содержащейся в печатных изданиях.

За рубежом работы по созданию говорящих компьютерных программ для незрячих с использованием синтеза речи начались в конце 70-х годов. В Республике Беларусь аналогичные работы были начаты в 1989 году в Лаборатории синтеза и распознавания речи Института технической кибернетики Академии наук Республики Беларусь, руководителем работ являлся кандидат психологических наук Г.В. Лосик.

Разработка программного обеспечения для работы незрячих пользователей с текстами велась в направлении создания и последующего совершенствования так называемых "скрин-ридеров" (чтецов экрана) – программ поддержки экранного доступа. В начале 90-х годов группой Г.В. Лосика была создана программа экранного доступа "Эхо поиска", работающая в операционной системе MS DOS. Однако в связи с повсеместным переходом на использование в ПЭВМ

операционной системы MS Windows и появлением на территории нашей страны аналогичной по функциям программы JAWS компании Freedom Scientific (США), но работающей под управлением операционной системы MS Windows, работы по созданию отечественных программ для незрячих были практически прекращены в 2000 году.

Начиная с середины 2003 года в ООО "Инво – сервис" были начаты теоретические и практические работы по разработке специальной технологии создания электронных "озвученных" книг для незрячих людей. В основу работы положены авторские идеи руководителя работ, инвалида по зрению В.Л. Ананьева.

Основной целью работ являлось совершенствование учебного процесса в специальных общеобразовательных школах для детей с нарушениями зрения и других учебных заведениях, обучающихся инвалидов по зрению, на основе разработанной новой технологии создания озвученной электронной литературы.

Как уже отмечалось выше, в настоящее время для незрячих издаются озвученные книги путем чтения диктором и записи его речи на компакт-кассеты. При Белорусском товариществе инвалидов по зрению для этих целей существует специальная студия звукозаписи. Однако такой способ имеет ряд серьезных недостатков.

Во-первых, озвученная книга для незрячих на кассете является очень дорогой, а ее производство - довольно длительный процесс. Оперативно выпускать таким образом ежедневные "говорящие газеты" практически невозможно и экономически нецелесообразно. Во-вторых, незрячие пользователи не могут быстро найти нужный участок информации (главу, параграф, абзац); отсутствует информация о том, какое именно место текста в настоящее время читается.

Кроме чтения диктором, существует еще один способ озвучивания книг — использование так называемой "читающей машины" (компьютер с синтезатором речи + сканер). В настоящее время такой аппарат под названием "Книголюб", стоимостью в несколько тысяч евро, серийно выпускается немецкой фирмой Баум Электроник. Данный способ позволяет, в принципе, самому незрячему "читать" обычные книги, но при этом в "читающей машине" также нет системы поиска. Ориентируясь на осязание, незрячий самостоятельно сможет положить книгу на сканирующее устройство и запустить систему, но без посторонней помощи он не сможет быстро открыть книгу на нужной ему странице. Специфической проблемой данного аппарата являются ошибки распознавания изображения при сканировании текста. Кроме того, "читающая машина" сама не сможет правильно интерпретировать отдельные печатные знаки и фразы в тексте: сокращения, указатели на сноски, слова, напечатанные в разрядку и т.д.

Мы предлагаем принципиально новую технологию изготовления озвученной литературы для незрячих людей. Суть состоит в следующем: практически вся печатная продукция в настоящее время изготавливается с применением компьютерной технологии, т.е. каждое печатное издание имеет свой электронный компьютерный вариант, который можно использовать для последующего изготовления из него озвученной книги для незрячих путем специальной обработки текстового файла, включающей следующие компоненты:

- расстановку ударений в словах и фразах текста;
- корректировка текста для его правильного озвучивания (замена сокращений на целые слова, вставка комментариев в текст и т.д.);
- разметку текста на абзацы, главы для специальной системы быстрого поиска и перехода в любое заданное место текста, а также техническая разметка текста, необходимая для работы синтезатора;
- создание специального электронного оглавления для поиска нужного раздела текста.

Созданная разработчиками издательская система позволяет выпускать электронные говорящие книги из электронных копий, полученных из издательств или от их авторов. При необходимости исходные электронные копии печатных изданий можно получать методом сканирования.

Предлагаемый способ создания электронных печатных говорящих изданий для незрячих полностью свободен от указанных выше недостатков.

Изданные указанным способом электронные книги для незрячих будут иметь специальную систему защиты информации от несанкционированного копирования, что не приведет к их бесконтрольному распространению.

По существу, имеется возможность параллельного выпуска двух печатных изданий: обычной книги и её электронной "говорящей копии" для незрячих. При этом "говорящая копия" не только значительно дешевле, но и появляется значительно раньше своего печатного оригинала.

Интерфейс пользователя программы-чтеца для незрячих построен на основе клавиатуры и звуковой карты. Во время работы программы манипуляторы "мышь" и "джойстик" заблокированы.

Компьютерная программа-чтец обеспечивает:

- самостоятельный запуск и завершение программы незрячим;
- самостоятельную настройку незрячим пользователем параметров работы программы;
- самостоятельный обзор незрячим имеющихся на магнитном носителе, винчестере или CD текстов книг и выбор нужного текста книги;
- самостоятельный поиск незрячим нужного раздела текста книги и переход к его чтению в любой момент времени работы программы;
- остановку чтения и повтор отдельной, фразы, абзаца текста;
- переход во время чтения в прямом и обратном направлении на фразу, абзац, раздел текста.

Следует отметить, что предложенная технология является оригинальной, не имеющей аналогов в мире. Указанное обстоятельство подтверждается результатами патентного поиска. Авторские права на описанную выше технологию в настоящее время оформляются.

Практическая реализация описанной технологии позволит при незначительных затратах оперативно решать проблему обеспечения инвалидов по зрению озвученной литературой. При этом главная социальная цель предлагаемого проекта — обеспечение инвалидам по зрению условий для самостоятельного, независимого доступа к законодательству, научной, учебной и справочной литературе, а также к печатным средствам массовой информации.

В дальнейшем предполагается распространить разработанную в ООО "Инво – сервис" технологию издания электронной озвученной литературы за пределами Республики Беларусь, включая разработку соответствующего программного обеспечения с использованием синтезаторов речи языков других стран.

С января 2007 года в специальной школе для детей с нарушением зрения в г. Молодечно Минской обл. на уроках истории и физики, а также при выполнении домашнего задания используются электронные "говорящие" учебники", созданные с использованием описанной технологии. При работе с программой используются понятия: "книга", "содержание книги", "текст книги", "абзац", то есть те понятия, которые используются при работе незрячего с книгой, изданной шрифтом Брайля. Практическое использование программы-чтеца в указанной школе показывает, что ученик, не имеющий специальных навыков работы с компьютером, может достаточно легко и быстро научиться работать с программой. В школе работу с описанной программой освоили даже учащиеся с задержкой психического развития.

При содействии ЮНЕСКО по описанной технологии создана электронная "говорящая" библиотека книг по русской литературе, содержащая более 400 произведений.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Аб саціяльнай абароне інвалідаў у Рэспубліцы Беларусь: Закон Рэспублікі Беларусь. 11 лістапада 1991г. // Ведымадзі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. — 1991г. — № 34. 2. О предупреждении инвалидности и реабилитации инвалидов: Закон Республики Беларусь. 17 октября 1994г. // Ведымадзі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. — 1994г. — № 34. — Арт 564. 3. Актуальные проблемы образования инвалидов в Республике Беларусь. Материалы Международного Форума "Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания" г. Минск 5-6 апреля 2005, Минск 2005г. с 235 – 238. 4. Актуальные проблемы социально-трудовой реабилитации инвалидов по зрению. — Минск, "Польмя", 1991г., 333с. 5. Анализ динамики показателей инвалидности в Республике Беларусь. Информационно-аналитический обзор БелНИЭТИН. — Минск, БелНИЭТИН, 2000г., 95с. 6. The scientific research project "Topical Issues of Social Competence Formation of Visually Handicapped Children in the Republic of Belarus" (Social Competence). ICEVI Europe Chemnitz 2005.

Гилюн Алексей Васильевич,

кандидат философских наук, доцент кафедры теории и истории социологии
Днепропетровского национального университета

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ ГЛАЗАМИ СТУДЕНТОВ

У статті узагальнені матеріали дослідження, що було проведено соціологами Дніпропетровського національного університету у кінці 2006–на початку 2007р.р. Аналізується думка студентів ДНУ до змін в організації навчального процесу у вузі, у тому числі до нових навчальних технологій; розглядається ставлення студентів різних курсів і факультетів до кредитно-модульній системи організації учбового процесу.

Data of the survey conducted by the sociologists of Dnepropetrovsk National University in the end of 2006 –beginning of 2007 are summarized in the article. DNU students' opinion concerning the changes in arrangement of the learning process in higher educational establishment, including new educational technologies is analyzed in the article. Attitude of students of different levels and departments regarding the learning process at the university, education innovations and credit-module system is examined.

Во всем мире ныне происходит процесс пересмотра старых и освоения новых парадигм в разных сферах познания и деятельности, в том числе в системе образования. Образование превращается в универсальную ценность, к которой индивид вынужден обращаться в течение всей жизни. Вместо парадигмы "образование на всю жизнь" приходит парадигма "образование на протяжении всей жизни".

Будучи включенной в рамки Болонского процесса, украинская система высшего образования постепенно интегрируется в европейское образовательное пространство с едиными критериями и стандартами, что предполагает трансформацию форм и содержания учебного процесса. Одним из элементов европейского пространства высшего образования является мотивированное приобщение студентов к обучению, что, на наш взгляд, неминуемо подразумевает организацию устойчивой обратной связи всех субъектов учебно-воспитательного процесса в вузе. Эффективным механизмом реализации этой задачи является изучение мнений студентов относительно образовательных инноваций в ходе проводимых социологических исследований. Социологические исследования предоставляют возможность выработки адекватных управленческих решений, направленных на улучшение организации учебного процесса.

В конце 2006 – начале 2007 гг. социологами Днепропетровского национального университета (ДНУ) было проведено одно из таких исследований по теме: "Модернизация процесса обучения глазами студентов ДНУ". Его целью стал поиск оптимальных путей и способов совершенствования учебного процесса в вузе в соответствии с требованиями времени. Объектом нашего исследования являлось студенческое сообщество ДНУ. Методом выборочного раздаточного анкетирования было опрошено 1700 студентов дневного отделения университета – представителей всех 17 факультетов и курсов, обучающихся как на госбюджете, так и по контракту.

В ходе проведенного исследования мы пытались выяснить, как оценивают студенты нынешнюю организацию учебного процесса в университете и условия обучения, определить степень информированности студентов относительно изменений, происходящих в учебно-воспитательном процессе университета, выявить их отношение к образовательным инновациям, в частности, к новым методам и технологиям обучения, к внедрению кредитно-модульной системы учебы и оценивания.

В исследовании нас интересовало, как студенты воспринимают изменения, происходящих в последнее время в ДНУ. Респондентам, в частности, было предложено охарактеризовать изменения, затронувшие условия обучения в университете.

Большинство изменений, произошедших в учебном процессе, воспринимаются студентами как частичные, а поэтому недостаточные. Среди частично положительных изменений названы: совершенствование системы оценки знаний студентов (57% опрошенных), обеспеченность современной учебной и методической литературой (56%), совершенствование применения технических и наглядных средств обучения (55%), повышение внимания к потребностям студента со стороны администрации вуза (52%), улучшение условий для самостоятельной работы студентов

(51%). Наиболее заметные положительные изменения, по мнению респондентов, проявились в повышении требований к учебе (52% опрошенных). Лишь около трети респондентов отметили как однозначно положительные такие изменения в университете: подготовка бакалавров, специалистов и магистров стала больше отвечать требованиям времени - 33%; улучшилась теоретическая подготовка - 31%; произошла демократизация отношений преподавателей со студентами - 32%; вырос престиж факультета (30%); повысился интерес студентов к учебе - 30%. Мнение респондентов по поводу происходящих изменений можно признать довольно единодушным, поскольку значительных расхождений в оценках студентов выпускных и не выпускных курсов и в зависимости от профиля факультета не выявлено.

Проводя исследования, мы также пытались выявить мнения студенческой молодежи относительно эффективности тех или иных учебных технологий.

Таблица 1.

**Наиболее эффективные, с точки зрения студентов, учебные технологии
(в % к числу опрошенных)**

Лекция-дискуссия	64
Практические занятия инновационного типа	54
Учебная работа в малых группах	50
Индивидуальная работа преподавателя со студентами	27
Творческие задания	23
Практические занятия традиционного типа	20
Лекция-монолог	17

Как видно из приведенной таблицы, подавляющее большинство студентов не включает в число очень эффективных технологий практические занятия традиционного типа, а также лекции-монологи. В то же время, высокоэффективными формами работы в аудитории, по мнению большинства студентов, являются лекции-дискуссии, практические занятия инновационного типа, учебная работа в малых группах. Довольно низкой остается оценка эффективности тех форм занятий, которые требуют от студентов не коллективной, а индивидуальной работы: творческие задания в качестве эффективных форм работы, например, упоминают только 23% опрошенных студентов ДНУ.

Обратим внимание на тот факт, что студенты социально-гуманитарных факультетов в качестве эффективных форм обучения чаще других называют практические занятия инновационного типа и творческие задания (в последнем случае перевес – почти в два раза). Студенты технических специальностей в большей мере отдают предпочтение практическим занятиям традиционного типа, а также индивидуальной работе с преподавателем.

Оценки студентов естественнонаучного профиля оказываются своего рода медиальными относительно оценок студентов технических и социально-гуманитарных факультетов. Различия оценок студентов выпускных и не выпускных курсов по рассматриваемому вопросу не значительны.

В ходе социологического опроса мы также выявляли мнение студентов о важности других аспектов учебного процесса, связанных с его модернизацией.

Наблюдая за особенностями внедрения Болонской системы образования, студенты предельно важными считают такие связанные с ней направления изменений, как создание программ подготовки магистров и бакалавров, совместимых с европейскими (79% опрошенных); обмен студентами и преподавателями с вузами других стран (74% опрошенных); увеличение числа дисциплин, обучение которых выбирает студент самостоятельно (73% опрошенных). Для абсолютного большинства студентов очень важным является свободный доступ к компьютерам и Интернет-ресурсам в университете, а также помощь университета выпускникам в трудоустройстве. Одновременно, такие важнейшие аспекты нового формуляра образования, как внедрение кредитно-модульной системы и увеличение самостоятельных заданий менее всего воспринимаются студентами. Примечательно, что только 11% опрошенных в целом положительно оценили практику внедрения кредитно-модульной системы на их факультетах. 26% ее оценили отрицательно, четверть не смогла оценить однозначно, а 38% опрошенных вовсе не ответили на вопрос.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Самый большой процент отрицательных оценок внедрения кредитно-модульной системы дали студенты технических специальностей (около трети опрошенных); количество тех, кто не мог ответить на вопрос однозначно, больше всего на социально-гуманитарных факультетах (28%); наконец, отказы отвечать на поставленный вопрос чаще всего встречаются в анкетах, заполненных студентами естественнонаучных факультетов.

Таблица 2.

Распределение ответов студентов на вопрос о важности отдельных аспектов учебного процесса, связанных с его модернизацией (в % к числу опрошенных)

	Важно	Скорее не важно	Совсем не важно	Затруднились ответить
Обучение студентов по индивидуальным программам	55	36	6	3
Выбор студентами курсов для обучения на других факультетах	61	28	6	5
Обмен студентами и преподавателями с вузами других стран	74	17	8	1
Внедрение кредитно-модульной системы учебы и оценивания	28	31	38	3
Создание программ подготовки магистров и бакалавров, совместимых с европейскими	79	13	7	1
Участие студентов в составлении учебных планов и программ	56	31	9	4
Увеличение количества дисциплин, обучение которых выбирает студент самостоятельно	73	18	7	2
Систематическая оценка студентами качества преподавания	67	24	6	3
Доступ к компьютерам и Интернет-ресурсам в университете	86	9	4	1
Внедрение активных и нетрадиционных методов преподавания	67	25	5	3
Совершенствование системы оценки знаний студентов	57	28	10	5
Увеличение самостоятельных заданий	26	38	30	6
Возможность перехода на другую специальность, факультет, вуз	59	30	10	3
Привлечение студентов к научным исследованиям	56	31	8	5
Помощь университета выпускникам в трудоустройстве	82	11	5	2

Студентам в рамках анкеты было предложено ответить также на открытый вопрос: "Что бы они могли причислить к положительным, а что – к отрицательным сторонам кредитно-модульной системы?"

Среди плюсов кредитно-модульной системы обучения студентами университета чаще всего назывались:

- возможность получения оценок "автоматом"
- закрепление знаний
- постоянный контроль знаний
- дифференцированная система оценивания
- система стимулирует студентов к самостоятельной работе
- возможность учиться в Европе

Среди отмеченных минусов этой системы преобладали высказывания:

- неудобная система оценивания
- неподготовленность преподавателей и студентов к системе
- слишком много самостоятельной работы
- большая перегрузка, высокая интенсивность

Анализ полученных в ходе исследования данных позволяет утверждать, что повысились требования студентов именно к качеству получаемого образования, которое, в значительной степени, определяется методикой преподавания, педагогическими технологиями, используемыми в университете. В этой связи несомненный интерес вызывает отношение студентов к инновационным методам преподавания. В то же время заметим, что тенденция увеличения объемов творческой работы, выполняемой по личной инициативе студентов, практически не наблюдается.

Лободинська Оксана Мирославівна,
асистент кафедри соціології і культурології Національного лісотехнічного університету
України

**ПЕРСПЕКТИВИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ НА
РИНКАХ ПРАЦІ ЄС В ОЦІНКАХ СТУДЕНТІВ-ВИПУСКНИКІВ
ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

В статье представлены результаты международного исследования перспектив трудоустройства молодых специалистов-экономистов на рынках труда Европейского Союза. Автор анализирует и сравнивает оценки студентами-выпускниками ряда экономических университетов/факультетов Бельгии, Нидерландов, Германии, Венгрии, Польши и Украины своего образовательно-профессионального уровня, развитие личностных качеств, навыков и способностей, необходимых для успешного трудоустройства и дальнейшей работы.

The article is representing results of international research of the employment prospects of young specialists-economists at European Union labour markets. The author analyses and compares estimates of graduate students of a number of economic universities (departments) of Belgium, the Netherlands, Germany, Hungary, Poland and Ukraine of their educational and professional level, development of personal qualities, skills and abilities necessary for successful employment and further work.

В Україні за останні роки, у зв'язку із збільшенням обсягів прийому на навчання до вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ), суттєво зросла чисельність молодих дипломованих спеціалістів. Але незбалансованість попиту та пропозиції робочої сили на вітчизняному ринку праці призвела до значного рівня безробіття серед молоді, що здобула вищу професійну освіту, особливо з дипломами економістів. Одним із способів зниження соціальної напруги на молодіжному ринку праці є трудова еміграція молодих висококваліфікованих спеціалістів до країн Європейського Союзу.

На сьогоднішній день Україна та Європейський Союз як безпосередні сусіди мають на меті посилення своєї політичної й економічної співпраці. Про це свідчить План дій "Україна - Європейський Союз", підписаний у лютому 2005 р. на державному рівні, який встановлює комплексний перелік пріоритетів, спрямованих на партнерство та співробітництво. Значна увага в ньому приділяється діалогові щодо питань працевлаштування наших громадян на європейському ринку праці та подолання дискримінації стосовно працівників-мігрантів на підставі громадянства [1].

Одним із напрямків інтеграції України в Європу є інтеграція вітчизняного освітнього простору у Болонський процес. У Болонській декларації зазначено, що серед основних принципів цього процесу є забезпечення працевлаштування випускників, орієнтація ВНЗ на якісний кінцевий результат, тобто знання випускників повинні бути застосовні й практично використані на користь усієї Європи. Всі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці. За повідомленням Міністерства освіти та науки України, з 2006 р. в нашій країні всі університети працюють відповідно до вимог Болонської декларації і до 2010 р. усі випускники отримуватимуть дипломи європейського зразка [2].

Питання працевлаштування української дипломованої молоді в країнах ЄС не є однозначним. З одного боку, розвиток в Україні демократичного суспільства забезпечує право вільної людини мати можливість вибору у пошуках достойної роботи, а з іншого – відсутність з боку української держави дієвої підтримки молодих спеціалістів у працевлаштуванні призводить до втрат інтелектуального потенціалу нації.

За останні роки в Україні проводилася низка соціологічних досліджень, спрямованих на дослідження становища молоді на ринку праці, соціальних аспектів працевлаштування випускників ВНЗ, професійних ціннісних орієнтацій студентської молоді тощо. Серед них - дослідження В. Арбеніної, О. Балакіревої, О. Валькованой, І. Демченка, П. Коропця, В. Онікієнка, М. Перепелиці, М. Сакади, О. Семашка, Л. Сокур'янської, Є. Суїменка, Л. Ткаченка, О. Яременка та ін. Разом з тим за умова обрання євроінтеграційного курсу розвитку нашої держави ще недостатня увага приділяється вивченню перспектив працевлаштування молодих українських дипломованих спеціалістів на ринках праці як у межах ЄС, так і в Україні. Окрім цього, слід зазначити практичну

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

відсутність у вітчизняній соціології компаративних досліджень, пов'язаних із порівнянням можливостей та умов працевлаштування випускників ВНЗ різних європейських країн (включно з Україною).

Метою цієї статті є порівняльний соціологічний аналіз рівня освітньо-професійної підготовки та перспектив працевлаштування молоді з вищою економічною освітою на європейських та вітчизняних ринках праці з використанням суб'єктивних оцінок майбутніх фахівців-економістів з Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Угорщини, Польщі та України.

Під працевлаштуванням розуміють сукупність послідовних дій, пошуків та заходів як з боку потенційного працівника, так і з боку зацікавлених осіб чи організацій, котрі спрямовані на набуття пошукувачем робочого місця чи посади згідно з його здібностями та рівнем професійних знань [3, с.168]. У цьому процесі можуть брати участь працедавці підприємств і організацій різних форм власності, претенденти на статус найманого працівника та посередники (центри зайнятості, кадрові агенції тощо). Процес працевлаштування можна розглядати як взаємозв'язок та взаємовплив двох складових. Перша – це вимоги, очікування та сподівання молоді щодо майбутньої роботи, оцінки власного освітньо-професійного рівня, розвитку власних особистих якостей, навичок та здібностей, необхідних для успішної праці. Друга складова процесу працевлаштування – це вимоги працедавців щодо потенційних працівників, які стосуються їх практичних навичок і досвіду, освітньо-кваліфікаційного рівня, особистих властивостей та здібностей, мотивації праці, сімейного стану, стану здоров'я та статевої приналежності претендента.

У статті використані результати конкретно-соціологічного дослідження, проведеного групою дослідників із різних країн за участю автора у рамках міжнародного проекту "Дипломовані спеціалісти економічних університетів на трудовому ринку Європейського Союзу". За програмою проекту було опитано по 150 студентів-випускників вищих навчальних закладів старих членів ЄС - Бельгії, Нідерландів, Німеччини, його нових членів – Польщі та Угорщини¹, а також економічного факультету одного з найстаріших університетів України – Львівського національного університету ім. Івана Франка. Емпіричну базу статті складають також дані, одержані іншими дослідниками (як зарубіжними, так і українськими) у процесі вивчення зазначеної проблеми.

Одержана та проаналізована нами соціологічна інформація покликана розкрити одну із складових процесу працевлаштування, а саме оцінку потенційними працівниками власного освітньо-професійного рівня, сподівання стосовно реалізації свого права на працю, основні вимоги та очікування, пов'язані з професійною самореалізацією на ринку праці.

Звернемося насамперед до порівняльного огляду оцінок студентами-економістами випускних курсів ВНЗ вказаних країн ступеню певних знань, навичок і здібностей, якими вони, на їхню думку, володіли перед вступом до вищого навчального закладу та володіють напередодні закінчення навчання (див. Табл. 1).

Таблиця 1.

Оцінка студентами-економістами випускного курсу своїх знань, умінь та навичок... (середній бал з 5 можливих; грудень 2006 р.)

... перед вступом до ВНЗ						Знання, вміння, навички	... напередодні закінчення ВНЗ					
Бель-гія	Нідер-ланди	Німеч-чина	Уго-рищина	Поль-ща	Укра-їна		Бель-гія	Нідер-ланди	Німеч-чина	Уго-рищина	Поль-ща	Укра-їна
3.31	3.42	3.53	3.63	2.68	3.45	Загальне знання	3.68	3.74	3.77	3.12	3.22	3.80
3.02	3.08	3.08	2.51	2.79	3.00	Спеціалізо-ване знання (матеріал закінченої освіти)	3.53	3.69	3.79	3.59	3.07	3.73

¹ У соціологічному дослідженні опитані студенти таких вищих навчальних закладів: Бельгія - Katholieke Hogeschool Leuven; Нідерланди - Christelijke Hogeschool Nederland, Leeuwarden; Німеччина - Fachhochschule Eberswalde; Угорщина - Budapest Tech - Budapesti Műszaki Főiskola; Польща - Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej, Śląska Wyższa Szkoła Zarządzania w Katowicach.

... перед вступом до ВНЗ						Знання, вміння, навички	... напередодні закінчення ВНЗ					
Бель-гія	Нідер-ланди	Німеч-чина	Уго-ричина	Поль-ща	Укра-їна		Бель-гія	Нідер-ланди	Німеч-чина	Уго-ричина	Поль-ща	Укра-їна
3.29	3.28	3.21	2.80	2.62	3.29	Вміння приймати рішення, вирішувати проблеми	3.63	3.73	3.87	3.76	2.86	3.80
3.01	3.02	3.05	2.63	2.79	2.99	Вміння йти на обгрунтований ризик	3.37	3.44	3.54	3.37	2.95	3.58
3.10	3.13	3.03	2.55	2.76	2.86	Вміння підтримувати зв'язки та самопрезентація	3.74	3.87	3.87	3.61	3.17	3.53
3.19	3.21	3.15	3.06	2.70	3.76	Вміння вчитися	3.49	3.66	3.74	3.75	2.78	3.83
3.24	3.36	3.44	3.20	2.78	3.55	Вміння працювати у команді	3.60	3.80	3.95	4.04	2.88	4.01
3.02	3.06	3.05	2.40	2.81	3.09	Вміння вести перемовини	3.42	3.56	3.64	3.39	3.01	3.70
2.90	2.81	2.68	2.34	3.09	2.31	Вміння складати узагальнені звіти	3.42	3.42	3.38	3.08	3.19	3.32
2.99	3.16	3.41	3.25	2.93	3.56	Вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями та обладнанням	3.72	3.88	3.95	3.90	2.97	3.63
3.12	3.06	2.95	2.40	2.73	3.32	Лідерські здібності	3.51	3.61	3.64	3.42	2.89	3.73
3.20	3.21	3.21	2.65	2.89	3.08	Знання іноземних мов	3.66	3.74	3.74	3.17	2.91	3.35

Звичайно, здійснення компаративного аналізу представленої тут і далі соціологічної інформації зустрічається з низкою труднощів і проблем; вони пов'язані як із різними рівнями освіти (що її надають у суспільствах старих і нових членів ЄС, а також у посткомуністичному суспільстві, яке виникло на руїнах СРСР), так і з особливостями менталітету та культури у вказаних суспільствах. Так, наприклад, із даних Табл. 1 можна було б зробити висновок, що, згідно із думкою польських респондентів, початкова і середня школа у Польщі готують абітурієнтів до вступу у ВНЗ досить слабо (порівняно з іншими країнами, представленими у дослідженні): по 11 із 12 наведених у питальнику позицій оцінки рівня знань, умінь і навичок польських вступників були менше трьох балів з 5 можливих. Аналогічно невисоко в цій країні, на думку опитаних, можна було б оцінити діяльність польських ВНЗ економічного профілю у підготовці фахівців, оскільки за п'ять років з 12 позицій оцінки нижче 3 балів були проставлені польськими випускниками-економістами у 7 випадках. Наразі за одержаними даними більш збалансованими виглядають оцінки власних знань,

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

умінь і навичок перед вступом до ВНЗ і напередодні його закінчення, що належать респондентам з країн-старих членів Європейської Спільноти. Єдина позиція, з якої вони проставили оцінки нижче 3 балів, стосувалася *вміння складати узагальнені звіти* перед вступом до ВНЗ; вже за п'ять років бачимо, що ВНЗ, в яких вони навчалися, значно вдосконалили у них це вміння.

Що ж до респондентів з України, то вони на загальному тлі виглядають досить пристойно; три оцінки нижче 3 балів і досить помірковані бали в середньому, по-перше, вказують на реальну ситуацію із підготовкою до вступу у ВНЗ у нашій країні, а по-друге, дають згодом можливість помітити прогрес у набутті фахових якостей за роки навчання в університеті. Проставлені українськими студентами-економістами останнього року навчання самооцінки є ближчими до самооцінок їх колег з Бельгії, Нідерландів та Німеччини, ніж до угорських та особливо польських респондентів. Виключенням є дві позиції: *вміння користуватися сучасним ІТ-інструментом* та *знання іноземних мов*, де наші студенти-старшокурсники, попри певні успіхи, виглядають ще слабше за своїх зарубіжних колег.

Розглянемо дещо детальніше відповіді українських студентів-економістів, представлені у Табл. 2.

Таблиця 2.

Оцінка студентами 5 курсу економічного факультету ЛНУ рівнів оволодіння знаннями, вміннями та здібностями до початку навчання у ВНЗ та після його завершення (у %; грудень 2006 р.)

№ п/п	Оцінка рівня знань та умінь до початку навчання у ВНЗ			Знання, вміння та здібності	Оцінка рівня знань та умінь напередодні закінчення навчання		
	Висок Рівень	Серед. рівень	Низький рівень		Висок рівень	Серед. рівень	Низький рівень
1.	46	44	10	Загальне знання	73	23	4
2.	33	35	32	Спеціалізоване знання (матеріал закінченої освіти)	69	27	4
3.	38	49	13	Вміння приймати рішення, вирішувати проблеми	72	24	4
4.	27	42	31	Вміння йти на обґрунтований ризик	54	37	9
5.	22	44	34	Вміння підтримувати зв'язки та проведення само презентації	54	35	11
6.	29	50	21	Аналітичні здібності	68	26	6
7.	64	28	8	Вміння вчитися	74	19	7
8.	49	42	9	Вміння працювати в команді	79	18	3
9.	27	51	22	Вміння вести переговори	60	34	6
10.	8	27	65	Вміння складати аналітичні звіти	41	47	12
11.	37	48	15	Лідерські здібності	66	26	8
12.	20	49	31	Вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями та обладнанням	60	37	3
13.	28	51	21	Знання іноземних мов	41	44	15

Згідно з даними Табл. 2, в українських респондентів (за їх власними оцінками) ще перед навчанням у ВНЗ на досить високому рівні було сформовано *вміння вчитися* (про це зазначило 64% респондентів), а ось оволодіння певними *знаннями та вміннями*, необхідними для подальшої роботи за економічними спеціальностями, було оцінено половиною респондентів нижче. Незважаючи на те, що раніше при вступі до ВНЗ України необхідно було складати вступні іспити і на конкурсній основі здобувати право на навчання, лише 46% опитаних оцінили рівень своїх тогочасних *загальних знань* як високий, а 10% навіть зазначили, що він був низьким. Проте на випускному курсі вже 73% старшокурсників високо оцінили загальні знання, отримані ними під час навчання.

За період навчання в університеті зафіксована позитивна тенденція до зростання кількості українських студентів, які досить високо оцінюють набуті ними знання, навички та розвинені у ВНЗ здібності. Так, майже удвічі зросла кількість респондентів, які поставили високу оцінку набутим ними *спеціалізованим знанням*; розвитку в них таких вмінь, як *здатність йти на обґрунтований*

ризик, вести переговори, приймати рішення та вирішувати проблеми; формуванню аналітичних здібностей, лідерських якостей.

Як видно з Табл. 2, навчання в університеті значно покращило ситуацію із набуттям необхідних для фахової діяльності якостей. Якщо до вступу у ЛНУ лише високий рівень *вміння вчитися* вбачали у себе більш половини опитаних, то за п'ять років старшокурсники-економісти на досить пристойному рівні могли продемонструвати вже дев'ять складових діяльності спеціаліста з тринадцяти, наведених у таблиці. Втім, наші респонденти досить самокритично визнали, що деякі важливі для майбутньої праці якості навіть наприкінці навчання в університеті розвинуті недостатньо. Йдеться, звичайно ж, про знання іноземних мов і використання ІТ-інструменту та обладнання.

Окремо виділимо стан опанування *іноземними мовами*, оскільки при гіпотетичній можливості опинитися на ринку праці ЄС та пошуків там роботи знання мови виступає преліминарною необхідністю. Загалом ситуація із вивченням іноземної мови в українському ВНЗ виглядає наразі маловтішною. Так, лише 41% студентів-економістів 5 курсу оцінили свій рівень знань як високий, водночас 15% - як низький. При цьому майбутні молоді спеціалісти-економісти володіють переважно лише однією іноземною мовою (англійською), а свої знання як "добрі" оцінили тільки 38% опитаних.

Якщо порівняти наведені дані стосовно українських респондентів із показниками, що стосуються їх європейських колег з країн ЄС, то побачимо ще менш привабливу картину. Так, наприклад, студенти-економісти з Бельгії, крім двох державних, демонструють добрі знання англійської (90.8%) та менше – німецької (42.9%) мов; з Нідерландів – англійської (79.3%), німецької (65.3%) та французької (44.7%). Навіть польські респонденти у 81.3% випадків засвідчили добре володіння англійською, 25.3% - французькою та 17.3% - німецькою (стосовно українських студентів ці цифри виглядають відповідно як 38.0%, 1.3% та 10.6%). Отже, однією з характерних ознак рівня фахової підготовки вітчизняних економістів є недостатньо добре володіння іноземними мовами, а також те, що вони зазвичай володіють лише однією з трьох найбільш розповсюджених у Європі мов. Це, у свою чергу, значно знижує їх шанси на працевлаштування за фахом не тільки в Європі, але й в Україні.

Незважаючи на те, що частка студентів, які високо оцінили рівень оволодіння ними вмінням використовувати у своїй роботі *сучасні інформаційні технології та обладнання*, за час навчання в університеті зросла утричі і становить 60% всіх опитаних, все ж 15% респондентів вказали на недостатню розвиненість вмінь ними користуватися. Така ж не вельми добра ситуація вимальовується і з *комп'ютерною грамотністю* студентів-економістів випускного курсу українського ВНЗ: лише 79% наших студентів можуть застосовувати у роботі текстові редактори достатньо добре, усього 59% респондентів вміють користуватися електронною поштою та Інтернетом і 58% опитаних - програмами табличних розрахунків.

Наступним кроком нашого аналізу буде двовимірне порівняння тих рис, якими, на думку респондентів, вони володіють (дані Табл. №№ 1 і 2), з одного боку, та рис, які нині вимагаються від випускників економічного профілю на ринках праці, - з іншого (див. Табл. 3 і 4).

Таблиця 3.

Знання та уміння, які, на думку випускників-економістів, нині вимагаються від молодих фахівців економічного профілю на сучасних ринках праці (середній бал; з 5 можливих)

№	Знання та уміння	Бельгія	Голландія	Німеччина	Угорщина	Польща	Україна
1.	Мислення у глобальних категоріях	3.58	3.72	3.93	3.37	3.84	3.73
2.	Обслуговування комп'ютера, електронної пошти та Інтернету	4.32	4.14	3.87	4.05	4.51	4.51
3.	Загальна гуманітарна підготовка	3.77	3.70	3.67	4.39	3.48	3.43
4.	Підготовка для провадження власної фірми	3.18	3.23	3.25	3.83	3.50	3.69
5.	Міжнародні відносини	3.72	3.70	3.63	4.35	3.81	3.76

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

№	Знання та уміння	Бельгія	Голландія	Німеччина	Угорщина	Польща	Україна
6.	Технологія, виробничі процеси	3.42	3.46	3.45	4.37	3.40	3.59
7.	Вміння стратегічно мислити	3.69	3.88	4.07	4.34	3.99	4.35
8.	Вміння вести перемовини	3.84	3.90	3.98	3.92	4.19	4.43
9.	Вміння передавати знання	3.67	3.71	3.77	4.46	3.87	3.94
10.	Вміння вирішувати проблеми	3.92	4.01	4.08	3.80	4.28	4.43
11.	Вміння користуватися теорією на практиці	3.98	3.97	3.97	3.96	4.24	4.23
12.	Знання з психології та соціології	3.39	3.52	3.64	4.38	3.50	3.67
13.	Знання іноземних мов	4.32	4.10	3.83	3.77	4.43	4.53
14.	Знання нових тенденцій в організації праці та управлінні	3.77	3.74	3.65	3.78	3.93	4.03
15.	Спрямованість на результати та якість	3.77	3.79	3.77	4.02	3.86	4.31

У цій таблиці, як бачимо, чотири позиції (2, 8, 10 і 13) можна порівняти із даними Табл. 1 і відповідно зіставити рівень оволодіння певними фаховими якостями у ВНЗ, з одного боку, та вимоги сучасних ринків праці стосовно наявності цих якостей у пошукувачів роботи - молодих спеціалістів-економістів, з іншого. Найбільша однастайність респондентів із різних країн спостерігається у визнанні високого значення для працедавців знань, вмінь і навичок *обслуговування комп'ютера, використання електронної пошти та Інтернету, а також знання іноземних мов*. Винятком виглядають респонденти з Німеччини, для яких володіння інформаційними технологіями і обладнанням виступає радше звичним інструментальним знаряддям будь-якої праці, а не змістовною характеристикою професії "економіст". Меншою мірою, але також важливими знаннями і вміннями, затребуваними на сучасних ринках праці у Європі, респонденти вважають *вміння вирішувати проблеми та вести ділові перемовини*. Порівняння із даними Табл. № 1 свідчить, що вказані чотири зведені характеристики фахової діяльності економіста, незважаючи на певні успіхи, досягнуті респондентами під час навчання в їхніх ВНЗ, вимагають подальшого вдосконалення, оскільки розвинуті в них ще не повною мірою. Іншими важливими вміннями економістів, що їх вимагають сучасні ринки праці, є, на думку респондентів, *вміння стратегічно мислити та користуватися теорією на практиці, а також брати участь у міжнародних контактах*.

Українські респонденти виявляють достатній рівень солідарності із своїми колегами з різних країн Європи, але насамперед із колишніх соціалістичних країн. Для опитаних з Угорщини, Польщі та України абсолютна більшість вказаних у Табл. № 3 знань і вмінь видається важливою для їх фахової підготовки, в той час як респонденти з розвинутих країн Європи вміють їх ранжувати із значно більшим врахуванням потреб постіндустріальних чи інформаційних суспільств. У першій групі часто дається взнаки так звана "радянська спадщина" ("Soviet legacy"), як-от у випадку із такою рисою, як *спрямованість на результати і якість*. Для респондентів з країн колишнього соціалістичного табору це важливо, для їх колег із розвинутих країн – певною мірою перебільшення, бо будь-яка фахова діяльність для них іманентно спирається на це правило чи вимогу.

Крім того, на відміну від своїх зарубіжних колег українські студенти меншою мірою під час навчання дбали за вдосконалення потрібних для майбутнього фахівця-економіста якостей. Так, лише 13,0% з них брали участь у наукових дослідженнях; 6,0% - у додатковому вивченні комп'ютерних технологій; 4,7% - у підвищенні своїх знань стосовно маркетингу, просування товарів та реклами; 1,3% - стосовно техніки продаж та участі у перемовинах; 0,7% - стосовно контролю якості; ніхто з українських респондентів не зацікавився глибше вивченням законодавства, адміністративних процедур, питаннями сучасної організації виробництва і навіть обслуговуванням оргтехніки. Для половини з них навчання у ВНЗ є останнім на їх життєвому шляху і продовжувати

вчитися вони не мають наміру. Можливо тому 76,7% опитаних українських студентів досить скептично оцінюючи свої шанси на працевлаштування на ринках праці Європейської Спільноти, залишаються працювати в Україні, тоді як намір працювати вдома висловлюють менше половини їх зарубіжних ровесників. Втім, для з'ясування причин наміру працювати здебільшого у своїй країні слід продовжувати дослідження і поглиблювати його, вдосконалювати дослідницькі технології. Ми лише припускаємо, що один із найважливіших мотивів вітчизняних випускників-економістів залишитися працювати вдома – це реальна оцінка шансів на фахове працевлаштування на ринках Євросоюзу вихідців із колишнього СРСР.

Наступний блок отриманої соціологічної інформації стосується тих рис і здібностей, які, на думку респондентів, найчастіше вимагаються від молодих фахівців сучасними працевлаштувачами на ринках праці (див. Табл. 4).

Таблиця 4.

Риси і здібності, які, на думку випускників-економістів, вимагаються від молодих фахівців економічного профілю на сучасних ринках праці (середній бал з 5 можливих)

№	Риси і здібності	Бельгія	Голландія	Німеччина	Угорщина	Польща	Україна
1.	Активність	3.86	3.72	3.50	3.81	4.04	4.34
2.	Прагнення до навчання, самоосвіти	3.35	3.67	3.76	4.58	4.08	4.17
3.	Креативність (творчі здібності)	3.65	3.78	3.88	3.80	4.17	4.13
4.	Лояльність	3.64	3.80	3.95	3.26	3.93	3.54
5.	Відповідальність	4.02	4.05	4.05	3.90	4.41	4.55
6.	Самоконтроль у ситуації стресу	4.10	4.05	4.00	3.46	4.29	4.24
7.	Впевненість у собі	4.01	4.03	4.05	4.13	4.32	4.37
8.	Підприємливість	3.84	3.79	3.73	4.45	4.27	4.25
9.	Самостійність	4.05	4.01	3.98	3.58	4.30	4.17
10.	Систематичність	3.68	3.71	3.73	4.57	4.13	3.89
11.	Чесність	4.00	4.01	3.98	4.27	4.13	4.11
12.	Вміння працювати у команді	3.86	3.90	3.90	3.39	4.18	4.43
13.	Аналітичні здібності	3.52	3.66	3.83	4.74	3.88	4.27
14.	Лідерські здібності	3.64	3.71	3.76	3.80	3.87	4.19
15.	Вміння йти на ризик, приймати виклик	3.83	3.71	3.59	4.32	4.12	4.19

Серед рис і здібностей, що їх вимагають сучасні ринки праці, також є деякі з названих у табл. 1, що уможливило певні порівняння. Йдеться про *вміння працювати у команді; вміння йти на ризик та приймати виклик; лідерські здібності*. Як і у попередньому випадку, практично всі необхідні риси і здібності хоч і до певної міри розвинуті у респондентів, все ж, на їх думку, вимагають додаткової праці над їх поглибленням та вдосконаленням. Простежується одна закономірність: сформованість тих чи інших знань, вмінь і навичок перед вступом до ВНЗ (як правило, недостатня) зростає на кінець навчання в ньому, але залишається ще невідповідною вимогам сучасного ринку праці. Втім, у регіональному аспекті дедалі більш помітною стає різниця між двома групами опитаних: із розвинутих країн Західної і Північної Європи та з колишніх соціалістичних країн. Ці відмінності полягають у тому, що для опитаних з першої групи декілька рис виступають визначальними; явними пріоритетами користуються такі, як *відповідальність, самоконтроль у ситуації стресу, впевненість у собі*, а також *самостійність і чесність*. Опитані ж із другої групи, особливо польські та українські респонденти, практично усі наведені у таблиці риси і здібності вважають однаково важливими. При цьому угорці все ж більшою мірою надають перевагу *аналітичним здібностям*, а поляки і українці – *відповідальності*.

На думку студентів-економістів випускного курсу Львівського національного університету, на ринку праці в країнах Європейського Союзу при працевлаштуванні випускників економічних ВНЗ необхідними є насамперед знання *комп'ютерної техніки та комп'ютерних програм (91%)*,

іноземних мов (86%), нових тенденцій в організації та управлінні (78%), знання стану та розвитку міжнародних відносин (59%), знання з психології та соціології (59%), знання стосовно технології та виробничих процесів (59%). Відносно невелику кількість респондентів (45%), які вважають, що на ринку праці ЄС необхідні знання щодо підприємницької діяльності, можна пояснити такими міркуваннями: якщо людина працевлаштовується найманим працівником, то знання стосовно ведення власного бізнесу їй не потрібні.

Оскільки наше дослідження проводилося вперше, то для виділення певних тенденцій доцільно звернутися до підсумків аналогічних опитувань, здійснених останнім часом іншими соціологами. У рамках міжнародного дослідження "Вища освіта і працевлаштування випускників у Європі 2000 року" були опитані працюючі випускники вищих навчальних закладів 13 європейських країн, які зазначили, що під час роботи їм найбільше необхідні наступні знання (відповіді проранжовані): *комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, спеціалізовані теоретичні знання, загальні знання, міждисциплінарні знання та знання іноземних мов* [4, с.66]. Результати соціологічного дослідження, проведеного у Великій Британії, свідчать про те, що в умовах розвитку інформаційного суспільства змінюються вимоги до робочої сили. Якщо ще півстоліття назад працедавці вимагали від працівників перш за все дисципліни, виконавських здібностей, знання свого місця в технологічному ланцюжку, то тепер на перше місце вже виходять такі якості, як *ініціатива, самостійність, здатність працювати у тимчасових робочих групах, висока мотивація до перенавчання* [5, с.39]. Дослідження вимог працедавців Німеччини до компетенції працівників у виробничій сфері та сфері послуг показало, що працедавці очікують від персоналу перш за все *зорієнтованості на клієнта (77%), відданості роботі (75%), вміння працювати в команді (71%), схильності до навчання (62%), комунікативних навичок (62%), системного мислення (60%), компетентності у вирішенні завдань (57%), навичок користування комп'ютером (56%), здатності брати на себе відповідальність (56%), самостійності (53%)* [6, с.20]. На жаль, нам не вдалося виявити якихось спеціальних досліджень у середовищі випускників власне економічного профілю, відтак прямі порівняння не будуть науково коректними. Але певні тенденції виділити все ж уявляється можливим.

Як бачимо із наведених даних, з переходом у розвинутих країнах до суспільства постіндустріального (інформаційного, постекономічного тощо) типу вимоги до набутих у ВНЗ знань, навичок і вмінь суттєво модифікуються, причому дедалі зростаючими темпами. Вміння користуватися комп'ютерними технологіями і обладнанням, а також знання іноземних мов поступово переходять із розряду найважливіших рис сучасного фахівця у розряд інструментальних вмінь і навичок, які необхідні такою ж мірою, як і звичайна грамотність. Підставовими стають, по-перше, знання, здебільшого спеціальні, більш наближені до практики, а також міждисциплінарні; по-друге, вміння і здатності здобувати їх самостійно протягом усього життя; по-третє, системність і стратегічність мислення в умовах широкого розповсюдження глобалізаційних процесів, вміння працювати із зарубіжними партнерами тощо. Українські випускники на цьому фоні не завжди вписуються у вказані тенденції – передовсім через стан сучасного українського суспільства, який є ще вельми далеким від постіндустріальних кондицій, а також через повільне реформування вітчизняної вищої освіти. Значну гальмівну роль відіграють такі негативні особливості великої частини студентства, як *лінь, небажання вчитися додатково/самостійно, завеликі витрати вільного часу на розваги тощо*. З іншого боку, не можна не відмітити досить високого рівня розуміння українською студентською молоддю тих якостей, якими належить оволодіти під час навчання у ВНЗ. Порівняльний аналіз свідчить, що випускники економічного факультету ЛНУ ім. І.Франка досить добре поінформовані про те, якими вміннями, здібностями й властивостями повинен володіти сучасний молодий спеціаліст, якщо має намір працевлаштуватися на європейських ринках праці.

Не підтвердилася першопочаткова робоча гіпотеза дослідження про існування значимих відмінностей між респондентами з трьох груп країн – старих і нових членів ЄС та з країн колишнього СРСР. Вона, як бачимо, справдилася лише частково. Українські студенти – випускники економічного профілю в одних випадках були ближчими до своїх колег із Західної та Північної Європи, в інших – до респондентів з країн колишнього соціалістичного табору.

На сьогоднішній день в Україні процедура побудови стандартів освіти не передбачає участі у цьому процесі роботодавців. Однак саме якість освіти як відповідність між запитами роботодавця

і освітньо-професійним потенціалом випускника ВНЗ, є важливим фактором успішного працевлаштування останнього. Тому, на нашу думку, для вдосконалення процесу взаємодії основних суб'єктів ринку праці в Україні необхідно оптимізувати механізм обміну інформацією між ринком праці та ринком освітніх послуг, ефективніше застосовувати соціальний моніторинг взаємних вимог й очікувань між роботодавцями та потенційними дипломованими спеціалістами.

ЛІТЕРАТУРА: 1. План дій Україна - Європейський Союз www.ieac.org.ua/pics/content/15/1109931334_ans.doc 2. Бутусова Т. Станіслав Ніколаєнко: "До 2010 року всі випускники українських вузів отримуватимуть дипломи європейського зразка" <http://www.osvita.org.ua/articles/200.html> 3. Суїменко Є., Семашко О., Сакада М. Особливості працевлаштування столичної молоді України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №2. - С.168. 4. Випускники українсько-нідерландської програми "Подвійний диплом": професійні кар'єри та соціальна адаптація / Т.В.Фініков, Н.В. Жданович, Д.В. Цимбал. – К.: Таксон, 2005. – С.66 5. Аврамова Е.М., Верпаховская Ю.Б. Работодатели и выпускники вузов на рынке труда: взаимные ожидания // Социологические исследования. - 2006. - №4. - С. 37-46 6. Требования работодателей к системе профессионального образования / Аврамова Е.М., Гурков И.Б., Карпухина Г.Ю. и др. / Под ред. Т.Л. Клячко, Г.А. Краснова. – Москва: МАКС Пресс, 2006. – С.20.

Лобнер Надя,

аспірантка факультета політологічних наук, Центра етики и исследования бедности
Университета Зальцбурга, Австрия

"ЕСТЬ СИТУАЦИИ И ПОХУЖЕ": О ПОНИМАНИИ МОЛОДЕЖЬЮ СУБЪЕКТИВНОЙ БЕДНОСТИ

У статті представлена частина результатів проекту, що було здійснено у Харкові під час проведення польових досліджень з вивчення бідності "через участь". Фокусом роботи є сформульовані молоддю визначення бідності, а також аспекти, що породжуються у рамках цих визначень, зокрема "ієрархія бідних", "піклування". У статті пропонується розроблена на цій базі концепція "афективної бідності", яка дозволяє розміщувати афективний вимір бідності на рівні мезо- та макрополітичний контексту.

The paper seeks to discuss partial results of a research project carried out in the field of participatory poverty research in Kharkov. This paper is focused on definitions of poverty formulated by adolescents and within these definitions contained aspects of poverty, such as "hierarchy of the poor" and "parental care". On this basis the concept of "affective poverty" is developed. The concept of the affective dimension of poverty is framed into the meso- and macropolitical context.

Введение. Данная статья посвящена многомерному понятию "бедность молодежи". Представленные в ней результаты основываются на эмпирическом исследовании, проведенном среди молодых людей в Харькове, согласившихся принять участие в моем проекте по исследованию "бедности через участие".¹ В данной работе используются выдержки из индивидуальных интервью и групповой дискуссии, проведенных с молодыми людьми в возрасте 13 – 19 лет в одном из детских домов Харькова. Подробное изложение теоретических и методологических подходов, использованных в рамках данного полевого исследования в Харькове, представлены в научных изданиях [1] и специальном выпуске экономической газеты "Дело" [2]. Здесь я лишь кратко представлю исходную методологию и методику исследования. "Исследование бедности через участие" не предполагает только некий определенный ("специфический") набор методов; основная особенность состоит именно в самом процессе исследования. Что же касается методов, то среди них есть те, которые наиболее целесообразны для исследования бедности через участие. "Исследования бедности через участие" предполагают, что бедные получают определенную поддержку в том, что они инвестируют в этот проект свое время, а также формируют чувство уверенности в себе у тех, кто принимает участие в подобных исследованиях первый раз. При проведении таких исследований необходимо максимально предоставлять возможность принимать участие в общих дискуссиях о содержании проекта, чтобы у участников не возникало ощущения, что их участие имеет ограничительный характер или они изолированы от проекта в целом. Подход "участие в исследовании бедности" адекватно осуществляется тогда, когда бедным предоставляется возможность самим описывать свои практики и опыт "бедности" и изоляции, исходя из своего собственного образа жизни. Среди методов интенсивного вовлечения участников в исследование наиболее адекватными являются качественные методы, способствующие дифференцированному и детальному исследованию всей сложности индивидуальных (малых, единичных) случаев. Качественное исследование дает "микроскопические съёмки" с близкого расстояния и, таким образом, отвечает "идее участия" нашего проекта. Из всего многообразия качественных методов мы выбрали методы, предлагаемые "Grounded Theory", которые используются как принцип анализа участвующего наблюдения, групповой дискуссии и полуструктурированных интервью. С точки зрения содержания и методологии, подход формирования "теории снизу" отвечает на наше требование исследования через участие, поскольку мы не идем в поле с уже теоретически сформированными гипотезами и концептами, а, напротив, полученные в поле знания, основанные на опыте бедных, становятся базой для формирования новых теоретических перспектив. Именно

¹ Более точной является формулировка "исследование бедности с участием самих бедных", однако здесь будет использоваться оборот "исследование бедности через участие"

благодаря этому мы ожидаем максимальное увеличение объяснительного потенциала исследования бедности.

В данной статье основное внимание будет уделено рассмотрению вопросов о том, как молодые люди определяют бедность; какие измерения этого понятия важны для них; а также какие другие аспекты проявляются в ходе обсуждения молодежью темы бедности, а именно: 1) "иерархия бедных", позволяющая молодым людям позиционировать себя как субъективно бедных и включающая в себя "заботу" как важный критерий отнесения себя к бедным или небедным; 2) "аффективная бедность" - концепция, разработанная на основе высказываний молодых людей и предлагаемая для рассмотрения в этой статье. Полученные на данном этапе выводы побуждают к дальнейшим размышлениям и работе над аффективным измерением бедности, которая заключается в перемещении концепта "бедность" с индивидуального уровня в микроконтексте в мезо- и макрополитический контекст.

К исходной ситуации полевого исследовательского проекта. Фаза полевых исследований в одном из детских домов Харькова в октябре 2006 г. - марте 2007 г. была частью междисциплинарного проекта "Проблема бедности молодежи. Исследование бедности через участие в трех контекстах". Данный проект, осуществляемый при Университете Зальцбурга (Австрия), финансируется за счет стипендии DOC-team¹ Австрийской академии наук. В проекте работают психолог, теолог и политолог. Фазы полевого исследования проводились определенными исследователями из состава этой группы в Украине, Австрии и Сальвадоре. Проект носит общенаучный характер и служит разработке новых теоретических перспектив по проблематике бедности молодежи, при использовании данных, полученных в процессе "исследований через участие". С помощью комбинации методов количественных социологических исследований, оценки данных в соответствии с типичными для обоснованной теории² (Grounded Theory) формами анализа (сегментный, последовательный анализы и кодирование), а также размышлений из области изучения деятельности для этого проекта был разработан специфический методический дизайн. Весь исследовательский процесс подчиняется основному принципу – участию, благодаря чему молодые люди, которых касается тема бедности, рассматриваются не как объекты исследования, а как действующие субъекты и участники исследовательской работы. Кроме того, это происходит и за счет помощи при интерпретации уже записанных интервью путем объяснения взаимосвязей и выражений молодежного жаргона, формулирования вопросов для групповой дискуссии, взятия на себя функций ведущего при проведении групповой дискуссии, размышлений о двойственности исследований на тему бедности, содействия при поиске интервьюируемых. Однако участие не односторонне: не только молодые люди участвуют в исследовательском процессе, но и исследователь участвует в жизни молодежи, разделяя с ней будни и пытаясь распознать и понять жизненную ситуацию молодых людей не только с помощью бесед, но и путем адаптации собственных действий к поведенческим моделям молодежи. Таким образом, методическая схема в исследовании бедности не только обоснована с этической точки зрения, но и ведет к новым теоретическим познаниям: новые сведения о бедности молодежи можно получить только в том случае, если исследователь приблизится к специфическим структурам этой социальной среды.

Для составления теоретической выборки (theoretical sampling) было важно то, считаются ли молодые люди бедными с общественной точки зрения, т. е. получают ли они поддержку в связи с их особой жизненной ситуацией. При этом я ориентировалась на понятие бедности, сформулированное Георгом Зиммелем. Согласно Зиммелю, бедность присутствует там, где есть общественная реакция на недостаток и страдания. Таким образом, бедность – это разновидность социальных взаимоотношений, характерная черта которых состоит в том, что человек, оказавшийся в сложной жизненной ситуации, получает поддержку или должен получать ее в соответствии с социальными нормами [4].

¹ DOC-team – новая форма стипендии Австрийской академии наук, которая служит поддержке высококвалифицированных молодых ученых в области естественных наук и делает возможным междисциплинарное сотрудничество в сфере гуманитарных наук уже на стадии подготовки диссертации. Стипендии рассчитаны на три года. Подробнее см. <http://www.oew.ac.at/stipref/>

² В русском языке существует несколько вариантов перевода названия данной теории: "обоснованная теория", "базовая теория", "корневая теория".

Полевое исследование опиралось на очень широкое, многомерное понятие бедности, позволяющее открыто воспринимать взгляды молодежи, чего требует обоснованная теория (Grounded Theory). В это понятие уже было включено измерение бедности, интегрирующее аспект заботы и тесно связанное с теорией способностей Амартии Сен [3]: Бедность представляет собой продолжительную или временную в социокультурном понимании изоляцию людей от общественно значимых сфер. В связи с индивидуальными и/или структурными условиями их доступ к материальным и нематериальным благам ограничен или невозможен, из-за чего возможности самореализации, а также свобода принятия решений и действий уменьшаются и, как следствие, способности к эмоциональной и социоэкономической заботе о людях, находящихся в их ответственности, не могут быть реализованы.

Понятие бедности в представлениях молодых людей. Понятие "бедность" было главной темой групповой дискуссии, проведенной 26.11.2006 с участием пяти воспитанников детского дома в Харькове. В ходе дискуссии молодым людям задавался вопрос о том, чем является бедность в их представлении (определение бедности) и считают ли они себя бедными (субъективная бедность). Особенно четко в групповой дискуссии проявились специфические для данной социальной среды смысловые структуры, которые позволяют предполагать, что молодежь избегает того, чтобы характеризовать свою жизненную ситуацию как бедность. Для этого используются различные стратегии аргументаций. Одна из них заключается в том, чтобы определять бедность как абсолютное понятие и тем самым сигнализировать о своей непринадлежности к самым бедным. Е(м): Бедность – это когда люди живут бедно, негде жить, нечего (---) кушать, ммм... Одеться не могут. ТУПЫЕ так как.
(групповая дискуссия 26.11.2006, строки 150-152)

С точки зрения молодых людей беден тот, у кого нет совершенно ничего, кто не может удовлетворить основных потребностей в питании, одежде и жилье. Интересно то, как Е подчеркивает, что "тупые" тоже бедны, но своего высказывания не обосновывает. Возможно, упоминанием этой определенной группы людей выражается аспект ущемленности в общественной системе, а возможно, и ограниченные образовательные способности.

Рассмотрение понятия бедности становится очень интересным в следующих высказываниях: здесь молодые люди в неявной форме привносят в беседу опыт собственной жизни. С(м): Они могут быть бедными: это не только потому, что жить негде или есть нечего. Если деньги не позволяют. И едят меньше, один раз едят, и квартира обустроена слабенко.

В(ж) и А(ж): (... перебивают, поэтому непонятно)

В(ж): У кого-то не получается учиться, им приходится бомжевать.

Е(м): Не бомжевать, не только. Они могут пойти на базар работать.

В(ж): (...) (возражает)

В(ж), С(м): [...]

Д(м): (...) Если на базаре (...) Сколько денег платят? Если трое детей, то не хватит.

(групповая дискуссия 26.11.2006, строки 158-173)

Понятие бедности в представлении молодежи по-прежнему ограничивается ее материальным измерением, однако критерии становятся все более точными, а абсолютное понятие бедности дополняется относительным. К бедности относят ограничения в еде, скромную обстановку в квартире. Благодаря реплике В внимание внезапно обращается и на нематериальные измерения бедности, а именно: отсутствующий/осложненный доступ к системе образования и связанная с этим ущербная позиция на рынке труда. Тем самым обретает контур и первое высказывание Е о бедности "тупых": тот, кто неспособен учиться, получить образование, подвержен повышенному риску бедности или даже обречен на то, чтобы однажды оказаться бомжем на улице (категория "бомж" занимает при разговоре о бедности особую позицию, которая будет рассмотрена далее). С точки зрения молодежи, остаться без образования – значит быть в состоянии получить только ту работу, для которой достаточно низкой квалификации. Работа на рынке означает принадлежность к "рабочей бедноте" ("working poor"). Представленные выше высказывания, сформулированные в очень общей форме, связаны с личной жизненной ситуацией молодых людей, однако они не говорят об этом открыто. Так, Д говорит о трех детях, за которых родители должны нести финансовую ответственность, что, однако, невозможно при низкой зарплате. Лишь в

індивідуальному інтерв'ю, проведенню місяця спустя, вияснилось, що во время групової дискусії он думав о своїй життєвій ситуації, в якій він грає роль ребенка.

Ієрархія бідних і суб'єктивна бідність. В груповій дискусії проявились дельнейшіє стратегії аргументації, які дуже чітко указали на створення "ієрархії бідних". Ця ієрархія дає молодим людям можливість отграничити себе від самих бідних і представити власну бідність як менше критичну, ніж вона, можливо, виглядає з боку (об'єктивна бідність). При відповіді на запитання про те, хто ж біден в Україні, зав'язалась наступна дискусія:

D(м): Самі бідні – це бомжі. Потім йдуть просто бідні. Це у яких є дім ..

E(м): Квартира ..

B(ж): ...но мало грошей. Не хватить грошей прогодувати сім'ю.

D(м): Це отримується, що мати і батько працюють круглодобово, щоб прогодувати сім'ю.

(груповий дискусія 26.11.2007, рядки 634-642)

Здесь явно розкривається сутність "ієрархії бідних". D знову в прихованій формі відображає свою сімейну ситуацію і вказує на те, що можна бути бідним, але не належати до числа самих бідних. Потрібно прагнути до того, щоб не потрапити на саму нижню ступінь ієрархії. Щоб закріпити свою позицію на більш високих ступенях ієрархії бідних, молоді люди використовують різні стратегії аргументації. Отграничення від нижніх ступенів проводиться, наприклад, з допомогою докладного опису типу "бомжа" і його висміювання. Унищення стає і стратегією отграничення від самих високих рівнів ієрархії, причому багатим приписуються погані характеристики. Друга стратегія аргументації заключається в тому, щоб використовувати звичні критерії з власного життєвого досвіду і позиціонувати себе на їх основі в межах ієрархії. Витяг з інтерв'ю з L розкриває цю особливість:

L: Є ситуації і погірше. Я знаю багатьох своїх знайомих, у яких немає грошей і вони не можуть собі дозволити в університеті навчатися. Вони не можуть гроші платити. Я можу, тому ...

NL: Вони працюють?

L: Так. Хто де. Дівчина одна, моя подруга, працює в ресторані, кондитером. Парні в основному в якихось супермаркетах грузчиками... Або на складі. (рр) А так... РАБОТАЮТ.

(інтерв'ю з L 27.1.2007, рядки 257-263)

Невдовзі L говорить про нехватку місця в її домі. Вона живе зі своєю матір'ю і братом в однокімнатній квартирі. Категорія "простір/місце" знову набуває свою важливість при описуванні багатого друга, у якого є власний дім, причому місця хватить навіть на те, щоб тримати одну з кімнат порожньою для проведення танцювальних вечірок. Відповідно, критерії, на основі яких молоді люди позиціонують себе і інших в ієрархії бідних, ґрунтуються на їх власному життєвому досвіді і застосовуються в тому випадку, якщо тема бідності обговорюється в повсякденному житті. Це можуть бути як матеріальні критерії, так і недостатня турбота батьків – в залежності від того, що молоді люди вважають позитивним або проблематичним в своєму житті.

B(ж): Я себе зараз бідною не вважаю.

E(м): Давайте, зараз кожен скаже.

B(ж): Я бідною не вважаю. Тому що поки в Карітасі, то добре. Тут тебе нагодує і оденуть. Пока ти в "Карітасі"¹, ти можеш радуватися. А коли вийдеш, у тебе все рівно є дім. Якої-нікчемної. А дім є. І такої бідною я себе не вважаю..

C(м): Подивися, дім не пропей.

E(м): Давай, А(ж)...

C(м): Є у тебе сім'я?

B(ж): Є сім'я.

C(м): Повноцінна? (сміх)

¹ "Карітас" – одна з найбільш популярних і найбільш великих неправительствених католицьких організацій в Австрії, метою якої є надання допомоги бідним і соціально виключеним прошаркам населення. Наряду з діяльністю в самій Австрії, "Карітас" розповсюджує свою діяльність і на міжнародному рівні, підтримуючи різні соціальні інститути в різних країнах, зокрема – в Україні. Дитячий дім в г. Харківі, на базі якого було проведено дане дослідження, широко спонсорується "Карітас Австрія/Вена". Молоді люди, проживаючі в даному дитячому домі, звичайно називають його просто "Карітас"

С(м): Дома папа, мама?

В(ж): Папы нету, мама есть, папа (--) папа, (--) но не мой... (--)

С(м): Ну, короче, есть.

(групповая дискуссия 26.11.2007, строки 711-729)

А(ж): Я себя считаю и ни богатой, и ни бедной. Средней.

NL: А почему?

А(ж): А почему это мне себя бедной считать? Я не хожу голодной и раздетой не хожу.

Е(м): А бомжи ж тоже не раздетые.(смех)

А(ж): Голодные зато. А что не богатая?

В(ж): Потому что родители у тебя есть, работают, кормят, одевают.

(групповая дискуссия 26.11.2007, строки 734-744)

По избранным выдержкам четко видно, какие критерии молодые люди, вырастающие в детском доме, используют для оценки собственной бедности: важным критерием является, с одной стороны, забота собственных родителей, а с другой стороны, забота людей в организации, оказывающей помощь.

Аффективное измерение бедности. Так как в исследовательском проекте в Харькове участвовали прежде всего молодые люди, чьи родители лишены родительских прав, в некоторых из их высказываний большую роль играет простое наличие родителей. Например, в индивидуальном интервью один подросток разместил себя на более высокой ступени иерархии бедных только потому, что у него есть родители, в то время как сирот он поместил на одну ступень ниже.

К: (pp) Есть хорошее. Но много, много очень (pp) плохого в моей жизни. (---) ЧТО хорошего? Сейчас скажу. Сейчас придумаю. (тихо смеется)

I: Время есть. (смеется)

К: (---) Что у меня друзей много. (---) Очень много друзей, и это меня радует. Если кто-то меня тронет, например, в каком-то другом районе ... Просто один звонок (---) и будет месиво. hhh. (---) Будут там (---) разборки.

I: Это значит, что друзья защищают тебя?

К: (pp) Конечно. (---) Если меня кто-то тронет, то не знаю. В В. приезжало пятьдесят человек. Я позвонил только одному человеку, сказал: приедь. А он 50 человек собрал. (тихо смеется) На МАШИНАХ приехали туда, в В., разбираться. (---) А так (---) (pp) Вот это меня только радует. РАДУЕТ меня то, что у меня есть родители есть. (---) Бабушка (pp) ж у меня есть. Есть же дети, (pp) у которых вообще никого нету. (---) (pp) Таких детей жалко, (pp) правильно? (---) А у меня ж ВСЕ есть. hhh.

(интервью с К 14.1.2007, строки 490-507)

Аргументацию К можно рассматривать как стратегию преодоления (coping): пока другие близкие люди – даже если речь идет о друзьях, склонных к насильственным методам решения проблем – играют роль защитников, присутствует чувство безопасности, которое молодым людям необходимо так же, как и детям. Пока есть надежда, что родители живы, и есть перспектива в будущем улучшить с ними отношения, а также получить от них поддержку, материальная и нематериальная бедность кажутся преодолимыми.

Бросается в глаза то, что К не упоминает качества отношений с родителями. Так как вопросы интервью были сформулированы в соответствии с требованиями к обоснованной теории (Grounded Theory), это умолчание было поводом к тому, чтобы попросить охарактеризовать отношения с родителями в последующих индивидуальных интервью. Из интервью с D становится ясно, что значит отсутствие заботы со стороны родителей. Он ретроспективно рассказывает о своем детстве.

NL: Ты говорил, что у Вас в Н. был большой дом. А как ты чувствовал себя, когда вы купили маленький дом?

D: (хихикает) Плохо было. (тихо смеется) (---) Места мало. Ну, так, в принципе, меня целыми днями дома не было, я вечно гулял. Но все равно, если кого-то пригласить, места мало. Где-то как три таких комнаты.

NL: В Н. – это был комфортный дом?

D: (pp) Да.

NL: На Журавлевке хуже было?

D: Ну (ff), просто деньги, получается, за проданный дом в Н. неизвестно куда исчезли. (хихикает) Ну, родители потратили. (---) Если бы мы продали там дом и за эти деньги купили бы здесь дом, он был бы точно такой же. (---) (pp) Вот так.

NL: Значит, ты думаешь, что они потеряли деньги?

D: Ну, не потеряли – потратили!

NL: Потратили – для чего?

D: (pp) Не знаю. МНЕ тогда было пять или шесть лет. (смеется и громко выдыхает). (---) Я уже не помню.

NL: Ты можешь мне рассказать о районе, о Журавлевке? Как ты жил там, какой у тебя был распорядок дня? Я помню, ты рассказывал, что ты редко ходил в школу.

D: Да. (хихикает)

NL: Мне интересно, чем ты занимался во время школы.

D: Вместо школы?

NL: Да.

D: Просто ходил к друзьям. Мы катались в основном на велосипедах, когда лето было. (хихикает) Не только по Журавлевке, а по всему городу катались на велосипедах. (...) Или где-то лазили на стройках, (--) в недостроенных домах (---), ну, в основном по району лазил. Вот так всегда: и когда школу прогуливали, и когда просто гулять выходили – всегда лазили там.

NL: А братья?

D: Братья, в основном возле дома гуляли. У нас были как бы соседи, друзья, там одиннадцать человек семья. Это только детей, без мамы и папы. Получается, что я с самым старшим дружил, а они – по своему возрасту. Мы с самым старшим гуляли, где-то пропадали. (---) (pp) Вот так.

(интервью с D 18.2.2007, строки 34-72)

NL: Ты сам готовил дома? Сколько тебе лет тогда было, когда ты готовил?

D: Я с семи лет начал готовить.

NL: Для тебя и для брата?

D: Да.

NL: Откуда у вас были продукты?

D: Родители. Они целыми днями работали. Приходили вечером, когда мы уже спали. Они оставляли деньги и уходили.

NL: А ты покупал продукты?

D: Да.

(интервью с D 18.2.2007, строки 162-171)

D: Я когда дома жил, я тоже работал.

NL: Где работал?

D: В основном грузчиком везде. Где там киоски там какие, магазины... Машины разгружал. Тоже неофициально работал.

(строки с D 18.2.2007, строки 187-190)

По этим отрывкам из интервью становятся очевидными два обстоятельства: с одной стороны, из рассказа D выясняется, что бедность наследуется, а сам факт наследования означает начало классической карьеры бедности уже в детском возрасте. С другой стороны, в ходе всего интервью заметно, что D никоим образом не оценивает поведение своих родителей и условия своего взросления как негативные или проблематичные. Гораздо больше заметно то, что ему почти не удается выразить свое отношение к своим родителям:

NL: Что ты думаешь о своих родителях?

D: (хихикает) Даже не знаю, что о них думать вообще. Сейчас я даже не знаю, где они. (---) Они уехали в Н., ни бабушка, ни мамина мама не знает, где они. И я не знаю... Никто не знает, где они.

NL: А чувство у тебя какое?

D: (pp) Не знаю. (-----) Даже не знаю вообще, что (pp) (...) о них думаю. (-----) Не знаю.

NL: Ну, чувство у тебя какое?

D: Там (----) не знаю. Я думаю, что с папой все хорошо. С мамой – не знаю вообще. (----) Мама просто с маленьким ребенком. Ну, они в Н. поссорились, мама с папой... (pp) Я не знаю. (-----)

(интервью с D 18.2.2007, строки 113-125)

Внезапно возникшая неспособность выразить свое отношение указывает на то измерение бедности, которое можно было бы охарактеризовать как недостаток любви, уверенности, внимания и "эмоциональную беспризорность". В нашей исследовательской группе по проекту мы предложили называть это измерение бедности "аффективным". Оно является темой исследования жизнеспособности, однако до сих пор не рассматривалось систематически в области исследования бедности. Наша исследовательская группа обратила внимание на важность этого аффективного/эмоционального измерения, кроме всего прочего и благодаря высказыванию девочки из Сальвадора: она подчеркнула, что любовь, понимание, общение с родителями являются для нее самым важным, благодаря чему ей легче переносить свою принадлежность к самым бедным слоям. При оценке интервью с молодыми людьми из Зальцбурга также стало очевидно, что аффективное измерение бедности влияет на самопозиционирование молодежи в пределах иерархии бедных. В разговорах с зальцбургскими подростками стало ясно, что как раз те молодые люди, у которых практически нет контакта с семьями, подчеркивают наличие множества друзей и оценивают их расположение как нечто, что имеет большее значение, чем материальные блага.

Аффективное измерение бедности должно получить наивысшую приоритетность в исследованиях бедности. Расположение и защищенность в пределах семьи оказывают существенное влияние на то, как молодые люди воспринимают свою ситуацию бедности и преодолевают ее, могут ли они с уверенностью и чувством реальности развивать долгосрочные перспективы будущего и сколько жизненной энергии они готовы инвестировать в достижение своих целей. Часть многомерного определения бедности, изначально рассматривавшаяся как ее следствие (*...как следствие, способности к эмоциональной и социальноэкономической заботе о людях, находящихся в их ответственности, не могут быть реализованы.*), благодаря исследованию бедности через участие не только приобретает особое значение, но и изменяет свой характер. С точки зрения молодежи недостаток заботы со стороны родителей является не только следствием, но и решающим измерением их бедности, а отчасти и ее причиной (в смысле унаследованной бедности). Изменение перспективы требует трансформации понятия бедности, которое должно быть более тесно связано с измерением заботы. При этом необходимо различать разновидности заботы: 1) забота родителей об удовлетворении основных потребностей ребенка/подростка и 2) эмоциональная забота в форме родительской любви/симпатии.

Выводы. В ходе фазы полевого исследования стало ясно, что доверительные отношения между исследователем и молодыми людьми очень важны для успешного протекания исследовательского процесса. В данном случае необходимо не только гарантирование анонимности интервью, но и того факта, что исследователь не связан с воспитательным учреждением, а подросткам не нужно опасаться негативных последствий своих высказываний. Доверительные отношения между молодыми людьми и исследователем переживаются обеими сторонами как "аффективное/эмоциональное обогащение" и влияют на то, что рассказывают о себе молодые люди в индивидуальных интервью, как они говорят о своей жизненной ситуации как участники исследования и готовы ли они говорить об условиях своего взросления, родителях, а также эмоциях, связанных с определенными аспектами бедности. Молодые люди, даже знакомые друг с другом благодаря совместному проживанию в детском доме, не готовы рассказывать личные подробности в рамках групповой дискуссии. Он избегает высказываний о собственном опыте бедности и формулируют свои мысли "вообще". Таким образом, удастся зафиксировать коллективные смысловые модели или групповое мнение, которое является продуктом коллективного взаимодействия. Групповое мнение не создается, а актуализируется и воспроизводится в ходе дискуссии. В отличие от дискуссии, индивидуальные интервью дают молодым людям широкие возможности для повествования, однако их способности характеризовать текущую ситуацию и размышлять над ней часто ограничены и отличаются отсутствием мнения и беспомощностью. В большинстве случаев подросткам легче говорить о конкретных ситуациях. На основе анализа этих "концентрированных описаний" [5] становится ясно, что спецификой бедности молодежи, наряду с другими аспектами, например, образованием и выбором профессии, является недостаток эмоциональной заботы. Молодые люди склоняются к тому, чтобы не обсуждать свои проблемы с близкими людьми, если таковые имеются, и не просить взрослых о помощи при решении проблем. Гораздо чаще предпринимаются попытки избежать проблем, подавить их или выждать, пока

проблематичная ситуация изменится сама по себе. Конфликтов с окружающими взрослыми, например, воспитателями, подростки стараются избегать, опасаясь негативных последствий.

Опираясь в своем поведении на стратегии выживания, молодые люди, которых коснулась бедность, стоят перед задачей развития тех способностей, которые сделают для них хорошую жизнь возможной. Анализируя мысли молодежи о собственной бедности, я задаю себе вопрос, может ли молодой человек, переживший или переживающий такую болезненную нехватку заботы, развить в себе способность заботиться о себе самом и о других. Речь идет не только о том, чтобы покупать продукты питания и готовить полноценную пищу, но и о том, чтобы разумно планировать и использовать свое время, чувствовать и выражать собственные желания, распознать собственные интересы, выражать и уважать их. Заступиться за себя и за других, говорить друг с другом и действовать совместно, т. е. быть "политическим" в понимании Ханны Арендт [6] – все эти способности являются важным аспектом заботы друг о друге. Марта Нуссбаум характеризует способность к участию как обязательное условие ведения "хорошей жизни" ("good life"), что предполагает, прежде всего, всеобъемлющую и наполненную жизнь [7]. Однако размышления об аффективной бедности не должны останавливаться на индивидуальном уровне бедности. Гораздо важнее вынести эту дискуссию на политический уровень и задать вопрос об образе человека и общества в представлении политики, ставящей перед собой цель борьбы с бедностью. Разве не обязан каждый вид политической борьбы с бедностью обратить внимание на аффективную бедность, укреплять семейную сплоченность, несмотря на все сложности, создавать более благоприятные для семей условия? Заботе о себе и о других проще всего научиться в семье. Там, где ответственность заботы о молодых людях берут на себя общественные организации, потому что родители – неважно, по какой причине – не могут выполнять это обязательство, образовательная политика должна задуматься над тем, как она может научить способности заботиться о себе и о других.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лобнер Н. Проблема бедности молодежи и ее исследование через участие. //Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, практика", №761, 2007. – 211–216. 2. Лобнер Н. Бедность – это уменьшение свободы. // Дело, Серия специальных приложений Украина – Австрия, 2007, № 8.- С. 112–113. 3. Leßmann, O., Konzeption und Erfassung von Armut. Vergleich des Lebenslage-Ansatzes mit Sens "Capability"-Ansatz. Berlin: Duncker & Humblot. – 2007. 4. Simmel, G., Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Band 2. Frankfurt/Main: Suhrkamp. – 1908/1992. 5. Geertz, C., Dichte Beschreibungen. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme. Frankfurt/Main: Suhrkamp. – 1983. 6. Arendt, H., Vita activa oder Vom tätigen Leben. München: Piper. – 1967/2002. 7. Nussbaum, M., Gerechtigkeit oder das Gute Leben. Frankfurt/Main: Suhrkamp. – 1999.

Мудрян Наталья Сергеевна

студентка 4 курса социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЁЖИ

Стаття присвячена аналізу музичної культури молоді у її повсякденних практиках. Завдяки аналізу музичних уподобань відкривається можливість інтерпретації соціального світу молоді та їхнього погляду на життя.

The article deals with analysis of youth music culture in its daily practices. The analyze of musical preferences of youth gives us new possibilities of the interpretation of the social world and view on the life of youth.

В условиях глобальных социокультурных трансформаций, широкого спектра культурных предложений актуализируется интерес к анализу молодёжных практик, связанных с потреблением культурных продуктов. Молодёжь характеризуется определённым образом и стилем жизни, ценностными ориентациями, габитусом (П. Бурдьё). Габитус обеспечивает проникновение прошлого в настоящее за счёт присутствия прошлого опыта в форме схем восприятия той или иной информации (инкорпорация), мышления (диспозиция) и действия. Одним из факторов социализации человека является музыкальное искусство – специфическая форма общественного сознания и человеческой деятельности, которая отображает действительность в звуковых художественных образах.

Таким образом, выходим на проблему воздействия музыкального искусства на культурную организацию повседневной жизни молодёжи. Целью данной работы является изучение социодуховной сферы молодёжи, посредством анализа её музыкальных предпочтений.

В рамках экзистенциализма выдвигается тезис о том, что благодаря музыкальным предпочтениям можно судить о внутреннем мире, интересах, образе и стиле жизни молодёжи. По мнению М.Хайдеггера, бытие человека в социальном мире представляется через его сознание, идеи, чувства и фантазии, воплощающие в себе духовную и психоэмоциональную неповторимость личности.

Исследования проблем взаимодействия музыки и общества, её особенности функционирования и восприятие отдельными социальными группами представлены в работах Т.Адорно, А.Зильбермана, А.Сохора, Ю.Капустина, Г.Головинского, Е.Дукова, А.Запесоцкого, А.Клюева, С.Махлина и др. (См., например [1, 4, 5, 7, 9])

Для анализа, поставленной проблемы, в публикации будут использоваться эмпирические данные социологического исследования, проводимого среди студентов высших учебных заведений Украины [6]. В анкетировании приняли участие более 2000 респондентов. В анкете затрагивались такие стороны жизни молодежи как успеваемость, научная деятельность, ценностные ориентации, интересы, увлечения.

Музыкальное искусство приобретает всё большую популярность в досуговой деятельности молодёжи: так, наиболее привлекательными занятиями для студентов являются встречи с друзьями (86,6%) и прослушивание музыки (69,2%). Это говорит о том, что музыка опережает по объёму потребления другие виды искусства. Ценностные ориентации определяются по тем видам занятий, которым акторы отдают предпочтения в свободное время. Отметим те, которые так или иначе связаны с музыкальным искусством: прослушивание музыки, просмотр телевизионных передач, посещение кинотеатров, кафе, дискотек и концертов, физкультура (аэробика и т.д.), участие в художественной самодеятельности. На основе этих занятий выделим потребности молодёжи: общение, эмоциональный отдых, здоровье, информированность, культурное обогащение, развлечения и творчество.

Используя теорию потребностей по А.Маслоу, построим пирамиду потребностей молодёжи, связанных с музыкой (рис.1). Таким образом, видим, что музыка очерчивает жизненное пространство молодёжи, приобретает значимость на всех уровнях потребностей.

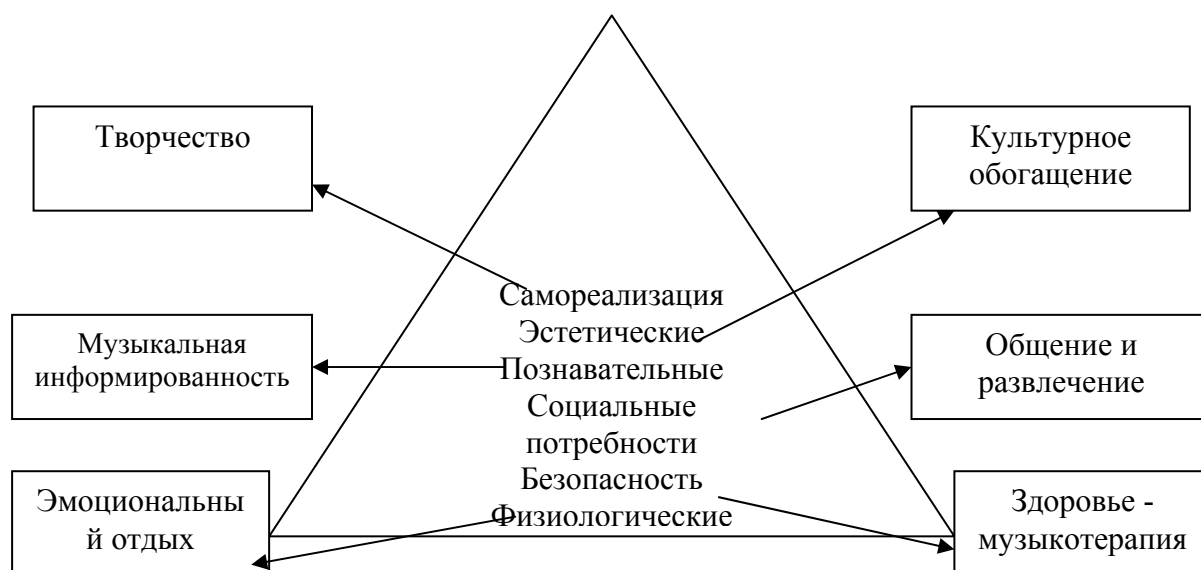

Рисунок 1. Иерархия потребностей по А. Маслоу

При описании социодуховной сферы современной молодёжи будем учитывать, что человек получает наслаждение от музыки в той мере, в какой она соответствует его характеру или настроению. Для древних греков – Аристотеля, Платона, пифагорейцев – музыка была средством, которое уравнивало внешние стороны протекания жизни с психологическим состоянием самого человека [7]. Аристотель выделяет качественное и количественное социальное воздействие музыки. Если расположить функции музыки в порядке иерархии, определяемой качественным значением музыки, то на первом месте окажется "интеллектуальное удовольствие", на втором – "воспитывающая", на третьем – "очищающая", на четвертом – доставляющая "физиологическое" наслаждение. Если расположить эти функции в зависимости от количественного критерия (число слушателей), то предложенную выше иерархию следует перевернуть, так что на первом месте будет "физиологическое" воздействие музыки, а на последнем – "интеллектуальное" [4].

В ходе исследования мы определили степень популярности каждого музыкального направления среди молодёжи (рис. 2).

Таким образом, мы видим, что молодых людей привлекает музыка, направленная на массового слушателя. В частности поп-музыка и рок занимают ведущее место. По мнению Д. Кэмпбелла и Т. Адорно ([1, 5]), именно подобные музыкальные направления носят отвлекающий характер; создают иллюзию, что всё в порядке; приносят радость, эмоциональное высвобождение; сглаживают ощущение внутренней пустоты; выступают фантомом близости между чужими людьми; внушают представления о силе, мощи и величии; актуализируют переживания жизненных трудностей; служат источником разрядки и избегания скуки.

Таким образом, благодаря анализу музыкальных предпочтений можно выделить характеристики социодуховной сферы молодых людей: повышенная эмоциональность, стремление к общению, к новым переживаниям, чувствам, самостоятельности и самоутверждению. Можно предположить, что на основе эстетических представлений формируется специфический вид "культурного капитала" – "музыкальный капитал", который может определяться накопленным музыкальным опытом и мировоззрением агента. "Музыкальный капитал" позволяет актору понять и оценить те или иные продукты музыкальной культуры, формирует музыкальные предпочтения и характеризует мир повседневной жизни молодёжи. Однако данная тема является предметом отдельных исследований.

Рисунок 2. Степень популярности каждого музыкального направления среди молодёжи

ЛИТЕРАТУРА: 1. Адорно В. Теодор. Социология музыки. - М.: Университетская книга, 1999. 2. Бурдые П. Практический смысл /под ред. К.А.Шматко.- СПб.:Алетейя, 2001. - 562с. 3. Голиков О.С. Функціонування культурного капіталу в умовах сучасного українського суспільства: концепції та реалії // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразіна. "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". - 2006. - №752. - с.44-51. 4. Давыдов Ю.И. Искусство как социологический феномен. - М.: Изд-во "Наука", 1968. 5. Кэмпбелл Д. Как музыка воздействует на нас // Психология для всех. -2006. - №20.- с.4-6. 6. Отчет по результатам исследования "Высшая школа как субъект социокультурной трансформации", проведенного под руководством Л.Г. Сокурянской специалистами социологического факультета ХНУ им. В.Н. Каразіна в 2001 – 2004 гг. 7. Петрушин В.И. Музыкальная психология: Учеб. Пособие для студентов и преподавателей. - М.: Академический проект, 2006. 8. Сокурянская Л.Г. Концепция молодёжной идентичности в социологической перспективе или возможна ли молодёжь как социальная группа // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н.Каразіна. "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". - 2006. - №752. - с.44-51. 9. Философский словарь/ Под ред. А.П.Ярещенко. - Ростов н/Д: Феникс, 2004. - 560с.

Середа Юлія Валеріївна,
аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

ФЕНОМЕН МОЛОДІЖНОГО ТУРИЗМУ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

Стаття посвящена аналізу специфіки конструювання туристських практик молоддю. На основі теоретико-методологічного дискурсу молодіжного туризму і застосування якісних методів соціологічного дослідження молодіжний туризм розглядається в контексті його напрямлений, стратегій, мотиваційних факторів, особливостей поведінки молодих туристів, а також посттуристської рефлексії. Підкреслюючи величезний потенціал молодіжного туризму і тенденцію його глобалізації, автор робить висновок про необхідності перегляду пропозицій в цій галузі, як молодіжний туризм, а також про наявності потреби в більш масштабних і комплексних дослідженнях представленої проблематики.

The paper deals with the analysis of specificity of designing tourist practices by youth. By dint of studying a theoretical-methodological discourse of youth tourism and using the qualitative methods of sociological research the author considers the nature of youth tourism through its variety of guidelines, strategies, motivators, features of youth tourist behavior, and also a posttourist reflection. Emphasizing the huge potential of youth travel and the tendency of its globalization, it is suggested that the revision of the tourist offer for this branch of tourism is necessary and additionally the further more scale and complex research of ones is required.

Незважаючи на **актуальність** проблематики молодіжного туризму, обумовленому значним поширенням туристських практик молоді в сучасному світі, теоретичні розробки, як і дослідницькі проекти, що стосуються безпосередньо даного сегменту туристського ринку, можна перерахувати по пальцях. Проте, варто сказати, що за останні п'ять років спостерігається деяке зростання дослідницького інтересу до цієї теми: збільшується кількість наукових конференцій, шкіл, семінарів, на яких, у тому числі, розглядається феномен молодіжного туризму. Статистичний комітет Всесвітньої організації туризму почав вести окрему статистику по молодих туристах. У ряді країн, а саме в Канаді, США, Туреччині, окремих країнах Західної Європи, були проведені дослідження, присвячені проблематиці молодіжного туризму, які акцентували увагу на таких аспектах даного феномену, як залежність туристської діяльності від соціально-демографічних характеристик молоді (рівня освіти, матеріального стану, соціального статусу та ін.), молодіжні туристські цінності та туризм як цінність, стильова багатоманітність молодіжного туристського простору, мотивація подорожей у молодіжному середовищі, особливості туристської поведінки молоді, подорож як механізм соціалізації молодої людини тощо.

Мета цієї статті – аналіз теоретичних засад дослідження молодіжних туристських практик у соціологічній перспективі, а також даних емпіричного виміру цього феномену.

У соціології концептуалізація молодіжного туризму, в першу чергу, пов'язана з іменем Дж. Адлера, яка розглядала демократизацію Великого Туру і його сприйняття молоддю середніх прошарків суспільства [1, с. 10]. У такій перспективі дорожня культура сучасних молодих мандрівників є формою трансформації елітної туристичної традиції. Англійський соціолог Н. Карр досліджував гендерні розходження в організації подорожі, а також різницю між внутрішніми та зовнішніми молодими туристами [2, с. 321]. Він стверджує, що молоді туристи, які перебувають у межах власної країни, більш пасивні та схильні до гедонізму на відміну від тих, що проводять відпустку на міжнародному рівні.

Значення молодіжної подорожі як чинника соціалізації розкривається в роботах Г. Гмелча [3, с. 38]. Він фокусується на тому, що саме сприймають та засвоюють молоді туристи. Аналізуючи численні туристські щоденники, дослідник приходять до висновку, що те, що молодь довідуються про інші культури в процесі подорожі, зазвичай поверхово. Внаслідок цього, стверджує Гмелч, реальне значення молодіжних туристських практик полягає не в отриманні нових знань, а у потребі постійно приймати рішення, пов'язані й з практиками щоденного життя в нових і незнайомих умовах. Саме цей аспект туристської діяльності, на його думку, сприяє особистому розвитку молоді.

Соціалізуюче значення туризму також підкреслював К. Левін, який розглядав молодіжний туризм як варіант втечі від контролю дорослих [4, с. 792]. Він аналізував життя через просторові концепти: "життєвий простір" структурується певними "областями", "шляхами", "кордонами" та "пересуваннями". За концепцією К. Левіна, життєвий простір молоді людини включає дві основні області з сильним контролем дорослих: сім'я та навчання/робота, а також "область вільного руху", що формується і змінюється протягом дитинства, юності і дорослого життя. При цьому туризм як незалежна фізична рухливість, на думку Левіна, забезпечує можливість періодичної втечі з-під контролю дорослих, а також можливість адаптації до незвичного життєвого простору.

Теоретики соціології туризму П. Пірс і Р. Рілі розглядають молодіжний туризм як одну з туристських субкультур [5, с. 170]. Їх науковий інтерес концентрується навколо так званих бюджетних молодих мандрівників. Спираючись на особисті спостереження, інтерв'ю та анкетні опитування, вони аналізують молодь, яка є частиною "дорожньої культури" протягом року або більше. Згідно твердженням цих соціологів необхідність постійного перебування в дорозі є для такої молоді найвищою цінністю. В контексті субкультурного аналізу працює також англійський соціолог Б. Кінг. Він фокусується на "розмиванні" розходжень між роботою, дослідженням і мандрями, що призводить до гібридизації мотивів подорожі молоді та виокремленні безлічі молодіжних туристських субкультур [6].

Щодо емпіричного дослідження феномену молодіжного туризму, то даний аспект є практично нерозвинутим. На сьогодні єдиним комплексним емпіричним дослідженням є реалізований у вересні 2003 року Міжнародною студентською конфедерацією по подорожах (ISTC) спільно з Асоціацією туризму і досугової освіти (ATLAS) міжнародний проект з дослідження 2300 студентів-мандрівників з 6 країн (Канада, Чехія, Гонконг, Мексика, Словенія, Південна Африка, Швеція та Великобританія) [7]. Що стосується України, то молодіжний туристський сегмент нашої країни якщо і був об'єктом досліджень, то, як правило, лише економічних.

За умов нерозвинутості емпіричної бази дослідження українського туризму, нами було проведено власне якісне дослідження із застосуванням методу фокусованого групового інтерв'ю. При розробці інструментарію ми спиралися на матеріали західних дослідників, а саме: дослідження Г. Ричардса та Дж. Вілсона "Сьогоднішні молоді туристи – майбутні глобальні кочівники" [7].

Інтерв'ю проводилося серед учнів старших класів, студентів 1-5 курсів, а також аспірантів м. Харкова. Було проведено чотири фокус-групи, чисельність респондентів – 36 осіб, які тією чи іншою мірою мали досвід внутрішнього туризму, половина учасників – також досвід міжнародного туризму. Отже, об'єктом дослідження виступили молоді харківські туристи (16 до 28 років) (віковий інтервал, затверджений Всесвітньою туристською організацією при визначенні поняття "молодий турист"), предметом – особливості, специфічні риси та характеристики молодіжних туристських практик. Проаналізуємо отримані нами результати за такими тематичними блоками.

Різноманіття туристських ідентифікацій

Як довело наше дослідження, молодіжний туристський простір характеризується гетерогенністю. Ця особливість, на наш погляд, є ключовою при аналізі туристських практик молоді, оскільки за таких умов мотивацію, специфіку поведінки, а також інші аспекти молодіжного мандрування слід розглядати в контексті того чи іншого виду, стилю, стратегії подорожі. При цьому основне розмежування базується не на видовій розмаїтості туристських практик (наприклад, спортивний, діловий, науковий туризм), а, скоріше, на двох принципових стратегіях подорожей. Використовуючи категоріальний апарат П. Бурд'є, ми можемо говорити про наявність двох молодіжних туристських габітусів, систем диспозицій, що по-своєму інтерпретують правила гри в туристському просторі. По-перше, "турист", чия подорож безпосередньо здійснюється і координується туроператором або турагенцією, що вимагає придбання путівки і споживання певного набору послуг. По-друге, "мандрівник", який має на меті самостійні подорожі, повністю розроблювані та плановані безпосередньо ним. Звичайно, розподіл на "туристів" і "мандрівників" є виокремленням двох ідеальних типів туристських стратегій, умовною редукцією багатоманіття модусів туристських практик молоді.

"Туристи" і "мандрівники" співіснують у молодіжному туристському просторі, проте у певній конфронтації. Перші асоціюються з комфортом, безпекою, одноманітністю та передбачуваністю туристської програми, другі – з ризиком, невибагливістю, прагненням пригод і нового. Ті, що ототожнюють себе з "мандрівниками", вважають туристів пасивними споживачами,

які не спроможні до реального поглиблення в культуру дестинації, "туристи", навпаки, критикують "мандрівників" за їхню схильність до ризику та небезпеки.

Завдяки дослідженню було також виявлено, що ідентифікація "турист" більш властива зовнішнім туристам, тобто тим, хто виїжджає за кордон, в той час як ідентифікація "мандрівник" більш розповсюджена серед внутрішніх молодих туристів. При цьому "туристи" більше орієнтовані на стандартний "пакетний" курортний туризм; до лав "мандрівників", навпаки, входять численні туристські субкультури, що вимагають більш різноманітного і унікального турпродукту. На наш погляд, негативне відношення "мандрівників" до продуктів туристської індустрії варто аналізувати в площині категорії свободи, яка є однією з пріоритетних цінностей молодіжної свідомості. Тому нав'язування певного бачення туристською програмою розглядається як зазіхання на особисту свободу. Отже для ефективного функціонування внутрішнього молодіжного туристського сегменту необхідно кардинально змінювати складові туристського продукту саме з огляду на потреби "мандрівників".

Повернемося до стильової розмаїтості молодіжних туристських практик, які представляють практично всі відомі види і типи туризму. В основному, молодь асоціюється з екстремальним та спортивним туризмом. Як правило, в даному контексті мова йде про туристські субкультури зі своїм специфічним ціннісним ядром і зовнішньою атрибутикою, а також певним набором ритуалів та обрядів. Респонденти вказували також на діловий, релігійний, науковий туризм, тобто визначали практики, що поєднують у собі туристський компонент з наукою, професійною зайнятістю чи іншими видами діяльності. Проте вони підкреслювали той факт, що відчують себе туристами лише у час, вільний від основного заняття, тобто під час безпосереднього здійснення туристських практик.

Специфічні риси образу молодого туриста

Серед тих, які визначили себе як "мандрівників", образ молодого туриста зазвичай ототожнювався з такими атрибутами, як фотоапарат, рюкзак, намет тощо. Ті, що визначили себе як "туристів", називали атрибути комфорту і сервісу – готель, аеропорт, басейн тощо. При цьому обидві означені групи підкреслювали наступні специфічні риси молодого туриста: висока адаптивність, активність, рішучість та допитливість, прагнення до нового, невідомого.

Увага також акцентувалася на високому рівні туристської мобільності молоді. Респонденти відзначали, що відвідування багатьох дестинацій за одну поїздку є більше значимим, ніж повноцінний огляд однієї. На наш погляд, це пояснюється збільшенням рівня мобільності, а також прискоренням всіх соціальних процесів, що фіксується багатьма соціологами в контексті процесів глобалізації та космополітизму. Наша культура стає усе більш аудіовізуальною, іншими словами, подорож стає актуальною не стільки за своїм змістом, скільки за "довжиною відеоплівки побачених образів", що, в свою чергу, відбивається в обов'язковому повсюдному використанні фото- і/або відеозйомки.

Аналіз соціально-демографічних характеристик молодих туристів свідчить про їх приблизно рівний розподіл за гендерною ознакою. Ситуація переваги чоловіків чи жінок представляється можливою в певних видах туризму, наприклад, більша кількість чоловіків фіксується серед екстремального молодіжного туризму.

Рівень освіти та професія, згідно з думкою респондентів, практично не впливають на молодіжну туристську активність. Більш важливим фактором є професійна зайнятість, іншими словами, факт наявності вільного часу. Хоча в цьому випадку респонденти акцентували увагу на відмінності туризму як стилю життя та туризму як способу реалізації дозвілля. В першому випадку зайнятість не розглядається як "стримуючий" подорож фактор. Подібним чином розглядався і вплив сімейного статусу на туристську активність.

Цікавою є достатньо поширена точка зору про відносну незалежність туристської активності молоді від рівня її матеріального становища. Проте слід зазначити, що така думка властива тим, хто ідентифікує себе як "мандрівник", "туристи", навпаки, підкреслювали значну роль матеріальних ресурсів. Матеріальні витрати на подорожі варіюються в досить широкому діапазоні. Цей пояснюється, з одного боку, можливістю працевлаштування у місці призначення з метою забезпечення фінансових аспектів подорожі, з іншого боку – схильністю до економії, властивій молодим туристам і невибагливістю у виборі умов туризму.

Особливості мотивації туристських практик молоді

Щодо мотивації молодих туристів, то тут "мандрівники", в першу чергу, відзначають пізнавальні мотиви, а вже потім гедоністичні. При цьому пізнання розглядається у двох площинах: як пізнання світу (нові місця, нові люди, нові знайомства) і як пізнання самого себе (можливість випробувати себе, самореалізація); особливе значення надається саме другому типу пізнання. Друге місце займає комунікативна мотивація, яка виявляється в прагненні задовольнити потреби в спілкуванні, пошуку нових друзів, знайомств, а також у підтримці старих дружніх зв'язків. Гедоністичні мотиви, які обумовлені потребами у відпочинку, розвагах та емоційному стимулюванні, займають на третє місце за рангом значимості. Для "туристів" мотиваційний ранг є повністю зворотнім: від гедонізму-до пізнання.

Планування подорожі

Незважаючи на прагнення молодих туристів пізнати нове, невідоме під час подорожі, її планування здійснюється з особливою старанністю. В першу чергу, кожній подорожі передують отримання інформації про місце призначення. На першому місці серед джерел інформації, що використовуються у плануванні подорожі, перебувають поради друзів, які мали досвід перебування в тих чи інших дестинаціях; на другому місці – Інтернет-джерела (спеціалізовані сайти, присвячені конкретним країнам, містам або певним визначним пам'яткам, форуми, де обговорюється інформація про туристські об'єкти та ін.); брошури, проспекти, інша література – на третьому місці. Активно використовується безкоштовна література, що міститься в посольствах, готелях тощо. В якості джерела інформації одним з респондентів також було названо попереднє знайомство з культурною спадщиною країни (художня література, витвори мистецтва тощо) як засіб більш глибокого розуміння місця призначення. Як правило, до даних джерел інформації перш за все звертаються зовнішні туристи.

Варто зазначити, що безпосередньо подорож, особливості поведінки у дорозі вимагають максимізації образів за мінімальний час, проте, таке поверхнєве сприйняття об'єкта підкріплюється ретельним вивченням можливостей поїздки та обов'язковим плануванням умов подорожі. Як правило, молодими туристами плануються наступні аспекти тура: переміщення (дорога), проживання, в меншій мірі – харчування. Що стосується заходів, то молоді туристи воліють вирішувати дане питання вже у місці призначення. Питання безпеки виникає лише при плануванні закордонної подорожі та, в основному, вирішується за допомогою страхування через туристську фірму. При цьому "туристи" приділяють питанню "безпеки" набагато більше уваги, ніж "мандрівники". Як показує дослідження, більшість молодих туристів замислюється про безпеку лише через обов'язковість страхового полісу при перетині кордонів, а при плануванні внутрішнього туризму цей аспект взагалі відсутній.

В процесі дослідження було також виявлено, що наявність несприятливих умов (політичних, економічних та ін.) в країні не розглядається як вагомий чинник рішення про відмову від подорожі. Навпаки, проблемні регіони викликають особливий інтерес, з одного боку, як, за певних умов, економічно вигідні, з іншого, – як щось незвичайне.

Особливості поведінки молодих туристів під час подорожі

По-перше, варто зупинитися на тому, які місця призначення обирають молоді туристи. Як правило, вибір певної місцевості або країни визначається на основі протиріччя між знанням про туристично привабливі для молодого мандрівника місця і відсутністю досвіду перебування в них. Інакше кажучи, туристи, скоріше, орієнтовані на розширення географії простору подорожей, ніж на багаторазове відвідування однієї й тієї ж дестинації. Серед українських курортів переважає регіон Західної України та АР Крим, а також м. Київ. Серед бажаних об'єктів зовнішнього туризму перше місце займає Західна Європа (Німеччина, Франція, Великобританія), друге – Північна та Південна Америка, третє – Австралія, Океанія та субтропічні курорти. Як можливі місця дестинації також розглядаються країни, чий регіон якимось чином пов'язані з біографією або родинними зв'язками молодого туриста.

Щодо джерел інформації, які обираються безпосередньо під час подорожі, то вони істотно не відрізняються від використовуваних при плануванні. Лідируючі позиції також займають інтернет-джерела та друзі.

Якщо говорити про основні заходи, які обирають молоді туристи під час подорожі, то слід зазначити, по-перше, прогулянки (як денні, так і нічні) місцевістю з відвідуванням визначних пам'яток, по-друге, фото- і/або відеозйомку, по-третє, придбання сувенірів та інших товарів, які є

символом даної дестинації ("краківська ковбаса", "кримське вино" та ін.), по-четверте, відвідування місцевих кафе, барів, клубів.

Під час подорожі молоді туристи активно використовують усілякі знижки, в першу чергу студентські (як в межах країни, так і за її межами), а саме – знижки на транспорт, проживання, відвідування визначних пам'яток тощо.

Важливим моментом є взаємини місцевого населення і туристів. З одного боку, молоді туристи орієнтовані на контакт, знайомство та наступну підтримку відносин, з іншого, фіксують негативне ставлення корінного населення до приїжджих, що найчастіше пов'язане з незнанням туристами певних правил, практик поведінки в дестинації.

Оцінка досвіду подорожі

Респонденти фіксували значний вплив досвіду подорожей на образ життя. По-перше, слід зазначити розширення меж повсякденного сприйняття (наприклад, через ситуацію культурного шоку), по-друге, впровадження туристських практик у повсякденне життя (наприклад, певний підбір гардеробу, зручного для подорожей). Слід також зазначити такий феномен, як "прагнення подорожі": молоді туристи визначали основні вигоди подорожі як одержання досвіду для планування наступної подорожі. Інакше кажучи, туризм породжує туризм. У даному контексті деякі дослідники говорять про феномен "побудови кар'єри мандрівника" [7].

Отже, роблячи підсумок, слід окреслити наступні специфічні особливості молодіжного туризму, що були виявлені в процесі дослідження:

1. Туристські практики молоді все більше глобалізуються, що виражається, з одного боку, у збільшенні рівня туристської мобільності (прагнення до номадизму), з іншого, – в прагненні до розширення географічного ареалу подорожей.

2. Молодіжний туризм сегментується, з одного боку, як простір численних типів туризму, властивих молоді, де переважають спортивний та екстремальний туризм; з іншого боку, відбувається чіткий поділ простору на два дихотомічних полюси: туризм як пасивне споживання, нав'язування реальності і подорож як активне самостійне конструювання туристських практик.

3. Ідеальний тип молодого туриста характеризується такими якостями, як допитливість, рішучість, невибагливість, висока адаптивність. Молодіжні подорожі відрізняє старанність планування та економічність.

4. Туристська активність молоді визначається не стільки соціальним статусом, рівнем доходу або рівнем освіти, скільки туристською мотивацією. Серед мотивів туризму домінують пізнавальні, комунікативні та гедоністичні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Adler J. Origins of Sightseeing // *Annals of Tourism Research*. – 1989. – No. 16. – pp. 7-29. 2. Carr N. The Young Tourist: A Case of Neglected Research // *Progress in Tourism and Hospitality Research*. – 1999. – Vol. 4, No. 4. – pp. 307-318. 3. Seekings J. The Youth Travel Market // *Travel and Tourism Analyst*. – 1998. – No. 5. – pp. 37-55. 4. Abdel-Ghaffar A. Youth Tourism // *Annals of Tourism Research*. – 1992. – No. 19. – pp. 792-794. 5. Riley R.W. The State of Qualitative Tourism Research // *Annals of Tourism Research*. – 2000. – Vol. 27, No. 1. – pp. 164-187. 6. Shlevkov A. Speech on European Youth Mobility Seminar WYSTC Conference, Madrid, Spain, 15 September 2004 // published at http://www.world-tourism.org/ruso/pdf/2006/SPEECHES/2004/Speech_ASh_WYSTC2004_fin.pdf. 7. Richards G. and Wilson J. New Horizons in Independent Youth and Student Travel. A Report for the International Student Travel Confederation and the Association of Tourism and Leisure Education // published by International Student Travel Confederation (ISTC), Amsterdam, at http://www.aboutwysetc.org/Docs/ISTC_ATLAS_Full%20Report.pdf.

Сорокина Анна Васильевна,

преподаватель кафедры философии и политологии Харьковского национального экономического университета, аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

МОДА В АСПЕКТЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Стаття присвячена розгляданню основних особливостей моди в аспекті споживчої поведінки, що характерні для представників студентської молоді. На основі проведеного автором анкетного опитування студентської молоді в статті аналізуються загальне ставлення молоді до моди, джерела одержання інформації про модні новинки. В результаті кластерного аналізу автором статті були виявлені три групи студентської молоді: "пасивні модники", "активні модники", "традиціоналісти", що дозволило проаналізувати особливості їх споживчої поведінки.

The article is dedicated to the examination of main peculiarities of fashion behaviour, which are typical for the representatives of student youth. Based on the survey's results, the author analyses general attitude of young people towards fashion, sources or information concerning fashion novelties. As a result of the cluster analysis three groups of student youth were discovered and revealed by the author: 'passive mods', 'active mods', and 'traditionalists'. This classification made it possible to analyse peculiarities of their consumer behaviour.

Анализируя потребительское поведение современной студенческой молодежи, невозможно обойти стороной моду и модное поведение. Исследователи давно пришли к выводу о том, что мода перестала быть просто эстетическим феноменом, а представляет собой особое социокультурное явление, оказывающее влияние практически на все стороны жизни индивида и общества в целом. Актуальность изучения моды обусловлена ее возрастающей ролью в качестве одного из регуляторов социального поведения различных слоев общества. Очевидно, что в эпоху становления и развития общества массового потребления феномен моды приобретает социальную значимость, поскольку является одним из механизмов регуляции массового поведения.

Целью статьи является анализ моды как элемента потребительского поведения студенческой молодежи. В статье решаются следующие задачи: 1) охарактеризовать общее отношение студенческой молодежи к моде; 2) выявить кластеры студенческой молодежи с учетом их мнений о моде; 3) проанализировать особенности потребительского поведения молодежи на основе полученных кластеров.

Одной из особенностей молодежи как особой социальной группы является стремление следовать модным канонам, подражать стандартам моды. Мода оказывает влияние на процесс социализации личности, обуславливая усвоение социальных норм и стереотипов поведения. Можно утверждать, что мода является одним из средств приобщения индивида к социальному и культурному опыту. Модное поведение способствует экономической, культурной, социальной и психологической адаптации человека к изменяющимся условиям социального бытия. Следование моде является одним из элементов потребительского поведения, когда процесс удовлетворения потребностей индивида связан с приобретением и использованием продуктов, характеризующихся не функциональностью, а их соответствием моде. Под потребительским поведением мы понимаем действие, связанное с выбором и приобретением продуктов, в котором выражаются индивидуальные предпочтения, мотивы, установки, возможности людей. Влияние моды, оказываемое на потребительский выбор, подчеркивает социальный характер потребления. Поведение потребителей является социальным действием, поскольку представляет собой целую систему социальных связей, в которую вовлечен индивид в современном обществе. Следование моде предполагает принятие определенных правил и норм, характерных для модного сообщества, что приводит к выстраиванию взаимоотношений между всеми его членами.

Следует отметить, что феномен моды изучался социологами еще с конца XIX - начала XX вв. Исследования моды связаны с именами таких ученых, как Г. Зиммель [1], Т. Веблен [2], Г. Блумер [3], Р. Барт [4] и др. В последние десятилетия XX столетия учеными осуществлялись как теоретические, так и эмпирические, прикладные исследования моды. Прежде всего необходимо отметить работы Н. Т. Фроловой, Л. М. Жилиной [5] (экономический подход), А. Б. Гофмана [6],

В. И. Толстых [7] (представляющих деятельностный аспект моды), Л. В. Петрова [8] (психологический подход). Однако авторы недостаточное внимание уделяют рассмотрению моды сквозь призму потребительского поведения, изучению влияния моды на потребительский выбор и определение места моды в потребительских предпочтениях.

Для изучения особенностей потребительского поведения молодежи автором статьи был проведен анкетный опрос среди студенческой молодежи г. Харькова и г. Киева. Выборочная совокупность составила 408 человек. Анкета содержала ряд вопросов, выявляющих отношение к моде, ответы на которые позволили определить тенденции модного поведения современной студенческой молодежи.

Активное участие молодежи в следовании моде связано с поиском и освоением новых социальных ролей, ценностей и норм. Следование моде в определенной степени облегчает процесс социальной адаптации, способствует формированию, укреплению "Я" индивида, его самоидентификации.

Согласно результатам исследования подавляющее большинство опрошенных следят за модой (77,2%). Отношение к моде у студенческой молодежи в основном положительное (73,5%). Безразличное отношение к моде выразили 16,4% респондентов. Лишь 1,7% студентов отрицательно относятся к моде. Большинство студентов имеют в своем гардеробе одежду, считающуюся модной (83%). Примечательно, что 13% заявили, что не знают, какая одежда считается модной. В целом положительное отношение к моде и следование моде характеризует особую роль, которую мода выполняет для молодежи.

Основной источник получения информации о модных новинках – телевизионные передачи, посвященные моде (52,1%). Интересен тот факт, что на втором месте в качестве источника информации о моде студенты указали наблюдение за внешним видом окружающих (45,1%). Здесь находит свое подтверждение коммуникативная функция моды, когда от одних людей к другим передаются модные стандарты, т.е. определенные культурные образцы, наделяемые модными значениями. В этом процессе немалую роль играет подражание, которое представляет собой заимствование индивидом готовой модели поведения у кого-либо из окружающих.

Однако необходимо отметить, что, осуществляя свой потребительский выбор, современная студенческая молодежь стремится выразить собственную индивидуальность, которая не просто демонстрируется окружающим, но и подчеркивается. мода в этом процессе играет значимую роль. Согласно результатам исследования, большинство респондентов полагают, что мода - это, прежде всего, возможность самовыражения (57%). В то же время большинство (60,7%) представителей студенческой молодежи считают, что главная цель следования моде – это произвести впечатление на окружающих. Если учитывать тот факт, что подавляющее большинство молодых людей по данным исследования следят за модой и в своем большинстве имеют в гардеробе модную одежду, то можно утверждать, что модное поведение и стремление следовать моде обусловлено во многом желанием сконструировать собственную идентичность и выразить свою индивидуальность. В этом возрасте происходит формирование самосознания индивидов, молодые люди, по выражению А. Б. Гофмана "испытывают особенно острую потребность в социально санкционированных средствах личностной идентификации, одно из которых обеспечивает мода". [6, с.179]

Мода выступает фактором демонстрации престижа и в данном контексте понятие престижности связано с понятиями "модное", "проходящее", популярное непродолжительный промежуток времени. Престижная вещь является символом социального успеха. Согласно данным исследования, 88,3% опрошенных представителей студенческой молодежи при покупке вещей обращают внимание на их соответствие модным стандартам. Интересен тот факт, что 23% респондентов отметили, что когда им приходится делать выбор, они выбирают модную вещь, а не удобную. Предпочитая удобству вещей их соответствие модным стандартам, молодые люди тем самым демонстрируют подражательность и несамостоятельность во вкусах и действиях, что во многом обусловлено возрастными особенностями данной социальной группы.

Для построения типологии студенческой молодежи на основе их отношений к моде был проведен кластерный анализ, который позволил выделить три кластера.

Первый кластер объединяет тех респондентов, которым безразлично мнение окружающих, поэтому они стремятся выглядеть модно, однако главная цель следования моде – произвести впечатление на окружающих. Студенты, принадлежащие к данной группе,

придерживаются того мнения, что модные вещи демонстрируют социальное положение их владельца. Они следуют моде вынужденно, поскольку мода, по их мнению, выражает социально-статусные различия. Представителей данного кластера можно назвать "*пассивные модники*". Их количество от общего состава опрошенных респондентов составляет 37,2%.

Во второй кластер входят те респонденты, которым важно мнение окружающих о том, как они выглядят и поэтому они стремятся следовать моде. Но в отличие от "*пассивных модников*", они часто поддаются влиянию моды. Она предоставляет им возможность самовыражения. Данный кластер можно обозначить как "*активные модники*". В него входит наибольшее количество опрошенных студентов (41,9%).

Третий кластер объединяет людей, далеких от моды. Они полагают, что мода – это слишком кратковременное явление, чтобы ей следовать, поэтому очень редко приобретают модные вещи. По их мнению, вкус и мода – это часто несовместимые понятия. Студенческую молодежь, объединенную в эту группу можно назвать "*традиционалисты*". Данный кластер наименее многочисленный (18,1%).

Особый интерес представляет изучение особенностей потребительского поведения студенческой молодежи на основе выделенных кластеров. Данные кластеры характеризуются различным отношением к процессу осуществления покупок, к самим вещам и к мнениям о них окружающих.

Оказалось, что более половины представителей кластера "*активные модники*" (56,1%) получают удовольствие в процессе осуществления покупок, им нравится сам процесс выбора и покупки вещей. Такое отношение к процессу осуществления покупок среди "*традиционалистов*" и "*пассивных модников*" распространено несколько меньше – 39,1% и 43,4% соответственно. Таким образом, "*активным модникам*" присущ *гедонистический* вид потребления, то есть осуществление покупок с целью получения удовольствия, наслаждения от самого процесса потребления. Подтверждает данное предположение то, что практически половина представителей кластера "*активные модники*" получают удовольствие от красивых вещей и готовы за них платить (48,2%), в то время как лишь 21,2% представителей "*традиционалистов*" и 28,9% "*пассивных модников*" согласны с данным утверждением.

Для "*активных модников*" очень значимо мнение окружающих о том, как они выглядят: 26% представителей данного кластера указали, что это для них очень важно, в то время как среди "*традиционалистов*" считаются с мнением окружающих лишь 4%. С утверждением "я стараюсь покупать одежду известных марок" полностью согласны 44,4% представителей кластера "*активные модники*", а среди "*традиционалистов*" и "*пассивных модников*" – только 20,3% и 26,3% соответственно обращают внимание на степень известности марки. Таким образом, для "*активных модников*" характерно *демонстративное потребление*, когда индивиды потребляют товары не потому, что эти товары нужны, а для того, чтобы продемонстрировать свой статус, так как товары обладают символическими значениями и ценностями.

Кроме того, для группы "*активных модников*" характерно так называемое *экстравагантное потребление*, то есть стремление отделиться от других с помощью приобретаемых вещей, ориентация на необычные, яркие, нестандартные вещи. Так, "*активные модники*" предпочитают не быть как все, хотят выглядеть иначе, чем окружающие (38,8%). Для "*традиционалистов*" это неважно, лишь 19,9% от общего количества отнесенных к данной группе стремятся выглядеть иначе. "*Активным модникам*" нравятся нестандартные вещи с ярко выраженным стилем (на это указали 28% респондентов, вошедших в данную группу). Только 16,2% "*традиционалистов*" отдают предпочтение нестандартным вещам.

Интересно, что с утверждением "когда приходится делать выбор, то я выбираю модную вещь, а не удобную" в группе "*активных модников*" больший процент согласных, чем среди представителей "*традиционалистов*" (37,4% против 6,7%). "*Пассивные модники*" в данном вопросе солидарны с "*традиционалистами*" – лишь 15,7% из них предпочитают удобству модность товара. Представители кластеров "*пассивные модники*" и "*традиционалисты*" предпочитают *рациональный* вид потребительского поведения, когда на первый план выдвигаются такие качества товара, как удобство, оптимальное соотношение цены и качества.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что современная студенческая молодежь характеризуется различным отношением к моде и, соответственно, разнообразными видами

потребительского поведения. "Активные модники" более зависимы в своем потребительском выборе от мнения окружающих, степени известности торговой марки, а также более подвержены так называемому "вещизму". Противоположную позицию занимают "традиционалисты", для которых мода не играет значимой роли в их жизни. Представители "пассивных модников" стремятся следовать моде, однако это лишь демонстративное стремление, в своей сущности они достаточно сдержанно относятся к модным вещам. Для "активных модников" характерны такие виды потребительского поведения, как демонстративное, экстравагантное, гедонистическое потребление. Представители "пассивных модников" и "традиционалистов" предпочитают рациональный вид потребления.

Итак, следование моде начинается, как правило, с восприятия и подражания другим людям, вещам, манерам. Выступая в роли регулятора человеческого общения, мода является своеобразным дополнением к традициям и обычаям, неофициально легитимизируется властью "массовой привычки" и охраняется силой общественного мнения. Следование модным образцам предполагает наличие определенной жизненно-стилевой стратегии, которая напрямую связана с процессом взросления. При всей множественности стиливых ориентаций мода способствует интеграции молодежи в целостную социальную общность, имеющую общие стандарты и правила поведения. Мода представляет собой средство для создания социальных границ, предлагая набор определенных социальных признаков "свой-чужой". Применительно к молодежной среде, мода является своеобразным социальным маркером, демонстрирующим "членство" в данной социальной группе. Можно говорить о том, что следование моде в молодежной среде является необходимым условием принадлежности к данной социальной группе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Зиммель Г. Избранное. Т. 2. Созерцание жизни, Мода - М.: Юрист, 1996; 2. Веблен Т. Теория праздного класса, - М., Прогресс, 1984; 3. Блумер Г. Коллективное поведение // Американская социологическая мысль. М.: Изд-во МГУ, 1994; 4. Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры. - М.: Изд-во им. Сабашни, 2004; 5. Жилина Л. Н., Фролова Н. Т. Проблемы потребления и воспитание личности, - М.: Изд-во "Мысль", 1969; 6. Гофман А. Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. 3-е изд. - СПб.: Питер, 2004; 7. Толстых В. И. Мода как социальный феномен. // Мода: за и против./ Под ред. Толстых В. И. М., 1973; 8. Петров Л. В. Мода как общественное явление. Л., 1973.